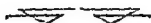

અનુક્રમણિકા.

૧	ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપક્વનું બંધારણ ...	૧
૨	પરિપક્વને લગતી સ્થાનિક પ્રવૃત્તિ	૬
૩	ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપક્વનું પાંચમું અધિવેશન ...	૨૪
૪	પરિપક્વને અંગે ભરવામાં આવેલું લલિતકળા તથા પ્રાચીન અર્વાચીન ગ્રંથોનું પ્રદર્શન	૪૭
૫	પરિપક્વ તથા પ્રદર્શનને લગતાં ઇનામ, ચાંદ, પ્રમાણ પત્રો વગેરે આપવા મળેલી જાહેર સભા.....	૬૦

પરિશિષ્ટ ક સત્કાર મંડળના પ્રમુખનું ભાષણ.

- ૧) બ પરિપક્વના પ્રમુખનું ભાષણ.
- ૨) ગ વિષયની યાદી તથા નિબંધ સંગ્રહ.
- ૩) ઘ પ્રદર્શનને લગતો વિગતવાર અહેવાલ.
- ૪) ઙ ઇનામી નિબંધની ચોજના તથા તેને લગતો અહેવાલ.
- ૫) ચ સ્થાનિક પ્રવૃત્તિને અંગે કાઢવામાં આવેલી યાદીઓ વગેરે.
- ૬) છ નાણાં ભરનારાની નામાવળી
- ૭) જ આવેક ખર્ચનો હિસાબ.

પાંચમી શુભરાત્રી સાહિત્ય ધન્યદ્ ગુરુત.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું બંધારણ.

(સુરતમાં મળેલી પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય
પરિષદે કરેલા સુધારા પ્રમાણે.)

ક. ઉદ્દેશ.

અમુક વખતે વિદ્વાન અને વિદ્યારસિક ગુજરાતીઓ એકઠા થઈ ગુજરાતી વાક્યના ઉત્તતિ અને પ્રસાર માટે પ્રયાસ કરે એટલા સાફ આ પરિષદ યોજવામાં આવી છે.

ख. બેઠક.

૧. પ્રથમની બેઠકમાં નક્કી કરેલા સહરેખા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મળશે; જે પ્રમાણે નક્કી ન થયું હોય અથવા અનિર્ણય કારણતે લીધે નક્કી થયેલા સહરેખા પરિષદ બરવાતું ન અને તેમ હોય તો સામાન્ય મંત્રીઓ નક્કી કરશે તે સહરેખા પરિષદ મળશે.

૨. જરૂરના પ્રસંગે સામાન્ય મંત્રીઓ પરિષદની ખામ બેઠક મેળવશે.

ग. સામાન્ય મંત્રીઓ.

૧. પરિષદની દરેક બેઠક વખતે પાંચ સામાન્ય મંત્રીઓ નીમનામાં આવશે. તે એવી રીતે કે આગલા સામાન્ય મંત્રીઓમાંનો એક એવેટથી ચોતાનો એકાદો છોડે તેની જગ્યાએ નવો મંત્રી પરિષદ ઉમેરશે. (એકાદો છોડનાર મંત્રી ફરીથી નીમવાને લાયક ગણાશે.)

૨. પરિષદના સામાન્ય મંત્રીઓ ચોતાના કાર્ય વ્યવહારનું દરેક પરિષદના અહેવાલમાં અગર બીજી રીતે પ્રગટ કરશે.

૩. પરિષદ બરવાતો અવસર આવે ત્યારે સામાન્ય મંત્રીઓ બેઠકના સ્થળના સ્થાનિક પરિષદ મંડળ સાથે મળીને જોઈતી તૈયારી તથા વ્યવસ્થા કરશે.

૪. સામાન્ય મંત્રીઓ માત્ર આ ખાસ વિષયો પસંદ કરી એક એક વિદ્વાનને મોપશે અને બીજા નિમ્નો વચ્ચે કે ન વચ્ચે, છપાય કે ન છપાય તે નક્કી જે ખામ વિષયોપર લખાઈ આવેલા નિમ્નો પરિષદ આગળ રાખવાની અને પરિષદને ખર્ચ છપાવી દરેક નિમ્નધની ૫૦૦) નક્કી કરીને વેચના માટે આપવાની વ્યવસ્થા સામાન્ય મંત્રીઓ સ્થાનિક પરિષદ મંડળ સાથે મળીને કરશે.

५. સ્થાનિક પરિષદ મંડળ.

૧. જે સ્થળમાં પરિષદ બરવાતું નક્કી કરવામાં આવશે ત્યાં વખત થયે પરિષદના સામાન્ય મંત્રીઓ જાતે જઈ અથવા કોઈ સ્થાનિક વિદ્વાન અને વિદ્યા રસિકો પાસે સ્થાનિક પરિષદ મંડળ નીમાવશે અને પરિષદ બરવા માટે જોઈતી વ્યવસ્થા તથા તૈયારી કરવાનું તેમને સોંપશે સામાન્ય મંત્રીઓ અને પાછલી

પરિપદના પ્રમુખો આ મંડળના સમામદ ગણાશે. સ્થાનિક પરિપદ મંડળમાં દાખલ થવા સારા યોજામાં યોગ્ય રૂ.૫)નું લગભગ પ્રત્યેક સમામદે આપવું જોઈએ.

૨. આ સ્થાનિક પરિપદ મંડળ પોતાના પ્રમુખ, મંત્રીઓ, ખામનમી વગેરે નીમશે. અને પરિપદના બંધારણને અનુસરી પોતાના કાર્ય, વ્યવહારની યોજના કરી તેનો નિર્વાહ કરશે.

૩. પરિપદમાં વાંચવા યોગ્ય લેખો મેળવવા અને અગત્યની અર્થા કરાવવા વિષયોની માર્ગદર્શક યાત્રી, પરિપદના ઉદ્દેશને અનુસરીને પ્રગટ કરશે અને લેખો ખેડકની તારીખ પૂર્વે જે મહિનાપર એકઠા કરશે.

૪. પરિપદની એક કદ નિયમો (તારીખો) પર કરશે તે આ સ્થાનિક પરિપદ મંડળ નક્કી કરશે.

૫. પરિપદની એકકની તિથિ (તારીખ) આગમ્ય સ્થાનિક પરિપદ મંડળે સ્વતંત્ર મંડળ નીમશે.

૬. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપદના ઉદ્દેશની સિદ્ધિ અર્થે કોઈ પણ પ્રકારનું પ્રદર્શન બરવું સ્થાનિક પરિપદ મંડળને શક્ય હોય તો તે માટે આ બંધારણને અનુસરી તેનાં વ્યવસ્થા, રચના, ખર્ચ, હીસાબ, અહેવાલ છપામણ, નિર્માણ છપામણ વગેરે માટે સ્થાનિક પરિપદ મંડળ જોડાવણું કરશે.

૭. પરિપદના ખર્ચ માટે સ્થાનિક પરિપદ મંડળે એકઠાં કરેલા નાણાંમાંથી પરિપદના ખર્ચ (જેમાં સામાન્ય મંત્રીઓ અને આગલી પરિપદે નવી નીમેલી કમિટીઓ દ્વારા થતાં કામેલા ખર્ચનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે) જતાં જે રકમ કાળજ રહે તેના યોજામાં યોજા પચાસ ટકા પરિપદ મંડળમાં સ્થાનિક પરિપદ મંડળ જમે કરાવશે.

૮. (અ.) સામાન્ય મંત્રીઓની સલાહથી પરિપદની એકકના પ્રમુખની નીમણુંક સ્થાનિક પરિપદ મંડળ સુટણી (election) થી કરશે.

(આ.) જરૂર હોય તો જે હેપપ્રમુખની નીમણુંક પછી એરીંગરીતે સ્થાનિક પરિપદ મંડળ કરશે.

(દ.) પરિપદનો કાર્યવ્યવહાર વિભાગથી કરવાનું યોગ્ય હોય તો જે જે વિષયોને લઈને વિભાગ પાડવામાં આવ્યા હોય તે તે વિષયોના વિદ્વાનોની રિમાગને અધ્યક્ષ પદ સ્થાનિક પરિપદ મંડળ નીમણુંક કરશે.

૯. પરિપદના વચવા આવેલા લેખોની યોગ્યયોગ્યતા તપાસવા સ્થાનિક પરિપદ મંડળ વિદ્વાનોની નિરીક્ષક મંડળી નીમશે. ક્યા નિર્ણયો સ્વીકારવા અને તેમાંના ક્યા વાંચવા અને ક્યા છપાવવા તેનો નિર્ણય નિરીક્ષક મંડળી કરશે.

૧૦. પરિપદ અને તેને અંગે યોગ્યમણી સસ્થાઓના કાર્યક્રમો અહેવાલ સ્થાનિક પરિપદ મંડળ પ્રગટ કરશે, અને નિયમ નં ૪ માં જણાવેલા ખાસ નિયમો તથા બીજા નિયમો આવેલા હોય તેમાંથી નિરીક્ષક મંડળીએ પરિપદને નામે છાપવા યોગ્ય હરાવેલા નિયમોનો સંગ્રહ પણ સ્થાનિક પરિપદ મંડળ પ્રગટ કરશે.

૧૧. પરગામેથી આવતા પરિષદના અધ્યાગતો માટે તેમની પાસેથી અમુક રકમ લઈ લેમને માટે રહેવા જમવાની ગોઠવણ સ્થાનિક પરિષદ મંડળ કરશે.

ચ સભાસદો.

૧. પરિષદની બેઠક વખતે જેઓ ૩.૧) એક આપશે તેઓ સભાસદ ગણાશે
૨. સભાસદોની ઉમ્મર ૨૧) થી ઓછી ન હોવી જોઈએ.
૩. સભાસદો નિયમ ૬ ૭ ને અનુસરીને ચર્ચામાં ભાગ લઈ શકશે.

છ. સત્કાર મંડળ.

૧. પરિષદની બેઠકની અવરજા કરવા નીમાયકું સ્થાનિક પરિષદ મંડળ જે સ્થળમા પરિષદ મળવાની હોય ત્યાંના વિદ્વાનોનું અને વિદ્યાર્થીઓનું સત્કાર મંડળ બેઠકની તારીખ પહેલાં નીમશે.
૨. સત્કાર મંડળના સભાસદોની ઉમ્મર એક સ્ત્રી ઓછી ન હોવી જોઈએ.
૩. (અ) ૩. ૧૦) અથવા તેથી વધારે આપશે તે સત્કાર મંડળના સભાસદો થશે.
(આ) સાદિત્ત્ય હેતુમાં લેખનથી ગાફરતા પ્રાપ્ત કરી હોય પણ જેમની પાસે શી લેરી સ્થાનિક પરિષદ મંડળને યોગ્ય ન લાગે એવા વિદ્વાનોને સત્કાર મંડળના સન્માનિત સભાસદો નીમવામાં આવશે. તેમની સંખ્યા પાંચથી ઓછી નહિ અને સત્કાર મંડળની કુલ સંખ્યાના વીસાશથી વધારે નહિ મળવામાં આવે.
૪. સત્કાર મંડળ પોતાના પ્રમુખ ઉપપ્રમુખ નીમશે. સ્થાનિક પરિષદ મંડળના મંત્રીઓ સત્કાર મંડળના મંત્રીઓ થશે

જ. નિરીક્ષક મંડળી.

૧. લેખોની નિરીક્ષા કરી તેના વાચન માટે ક્રમ તથા કાળ નિરીક્ષક મંડળી નક્કી કરશે
૨. લેખોની નિરિધતા અને સંખ્યા એટલી બધી હોય કે પરિષદનો વ્યવહાર વિભાગથી ચલાવવો ઇષ્ટ લાગે તો તેમ કરના નિરીક્ષક મંડળી સ્થાનિક પરિષદ મંડળને સંચારશે.

ઝ. વિષય કમિટી. (Subject Committees)

૧. પરિષદ મંડળ મનીએ પ્રમાણે વિષય કમિટીના સભાસદો નીમશે.
(અ) સત્કાર મંડળના પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ અને મંત્રીઓ.
(આ) પરિષદના પ્રમુખ.
(ઇ) આગલી પરિષદે અમુક અમુક કામ કરના નીમેલી કમિટીના સભાસદો.
(ઇ) સ્થાનિક નહિ હોય એવા સભાસદોમાંથી જેમની કુલ સંખ્યાના વીસાશ સભાસદો.
(ઉ) સત્કાર મંડળની અને સ્થાનિક સભાસદોની કુલ સંખ્યામાંથી વીસાશ સભાસદો
(ઊ) સામાન્ય મંત્રીઓ, આગલી બેઠકોના પ્રમુખો, આગતા સત્કાર મંડળના પ્રમુખો અને સ્થાનિક પરિષદ મંડળના પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ અને મંત્રીઓ.
(ઝ) સત્કાર મંડળના પ્રમુખ, પરિષદના પ્રમુખ તથા સામાન્ય મંત્રીઓને યોગ્ય લાગે તેના પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો
(ઞ) વિભાગનાર કામ લેવાનું નક્કી થયું હોય તો વિભાગોના અધ્યક્ષો.
૨. પરિષદની બેઠકના પ્રમુખ તે વિષય કમિટીના પ્રમુખ રહેશે.

૩. આ કમિટીનો કાર્ય વ્યવહાર અપ્રસિદ્ધ રહેશે.
૪. ફક્ત આ કમિટીએ નિર્ણય કરેલા કાર્યો પરિષદમાં રજુ કરવામાં આવશે. અન્ય પરિષદમાં નિર્ણય કરેલા ગણાશે. પરિષદના ઓતાઓમાંથી મત લેવામાં આવશે નહિ.
૫. પરિષદના વ્યવહારનો કાર્યક્રમ આ કમિટી નક્કી કરશે, અને તેનો નિર્વાહ કરવા ચાર દિવસથી વધારે સમય નહિ રાખે.
૬. સામાન્ય મંત્રીઓની, પરિષદ ભંડોળ કમિટીની, અને પરિષદ પુસ્તકાલય કમિટીની નીમણુંક આ કમિટી કરશે અને રીતસરના કાર્યો નક્કી કરી પરિષદમાં રજુ કરાવશે.
૭. કયા વિષયોની ચર્ચા કરવી અને કયા કરાવ રજુ કરવા તે વિષય કમિટી નક્કી કરશે. ચર્ચામાં કોણ ભાગ લેશે અને કરાવોને કોણ રજુ કરશે તથા ટેકો આપશે તે પણ આ કમિટી નક્કી કરશે. પરિષદની બેઠક દરમિયાન આ બાબતમાં પ્રમુખ ધટતા દેશ્વર કરી શકશે.

૮ પરિષદ ભંડોળ ફંડ અને પરિષદ ભંડોળ કમિટી.

૧. પરિષદના ઉદ્દેશોના નિર્વાહ માટે તેમજ સામાન્ય મંત્રીઓ અને કમિટીઓને સોંપેલાં કાર્યો કરવા માટે આ પરિષદ ભંડોળ સ્થાપનામાં આવે છે.
૨. જ્યાં બેઠક ભરાય ત્યાં રથાનિક પરિષદ ભંડોળ આ રૂ. ૫૦ થી રૂ. ૨૫૦ અડીસો અથવા તેથી વધારે રકમ બે પરિષદ બંચેના અંતરાયના ચાલુ પરચુરણ ખર્ચ માટે આપશે.
૩. અહેવાલ અને લેખ સંમંદોની નકલો વેચાવાથી ઉપજતા ચોખ્ખા વધારાના નાણાના તથા બેઠક ભરવા કરેલા ફાળામાંથી ખર્ચ જતા, ફાળલ રકમ રહે, તેની કુલ રકમના ઓછામાં ઓછા પચાસ ટકા આ ફંડમાં રથાનિક પરિષદ ભંડોળ જમે કરાવશે.
૪. પરિષદ ભંડોળ કમિટીને જ્યારે જરૂર લાગે ત્યારે જાહેર ઉધણીમાંથી આ ફંડ વધારશે.
૫. પરિષદ ભંડોળ કમિટી દર વર્ષે પોતાના કામકાજના રીપોર્ટ પ્રસિદ્ધ કરશે અને તેમાં પરિષદના સામાન્ય મંત્રીઓએ સહી કરેલા ઉપજ ખર્ચનો હિસાબ પૂરેપૂરી વિગત સાથે જાપશે.
૬. પરિષદ ભંડોળ કમિટી પોતાના મેમ્બર અને અજ્ઞાતની નીમણુંક કરશે.

૯. પરિષદ પુસ્તકાલય કમિટી.

૧. પરિષદ પુસ્તકાલયના રક્ષણ અને વિતરણ માટે વિષય કમિટી દ્વારા પરિષદ સભાસદોની કમિટી નીમશે.
૧. પ્રમુખ-પરિષદ પુસ્તકાલય જ્યાં સુધી યુજનાત વર્નાકુચર ઓસાઇટીને હવાલે રાખતુ પડે ત્યાં સુધી એ સોસાઇટીના આનરરી સેક્રેટરી આ કમિટીના પ્રમુખ રહે.
૨. અજ્ઞાતની-પરિષદ ભંડોળ ફંડના અજ્ઞાતની તે આ કમિટીના સભાસદ ગણાય.
૩. પરિષદના પાંચ સામાન્ય મંત્રીઓ.
૪. બીજા સભાસદો.
૨. કારમ, મળવાતું સ્થાન, મત્રી, ઉપસ્થિતિએ વગેરે કમિટી પોતે નક્કી કરશે.
૩. અજ્ઞાતની પુસ્તકાલય કમિટીનું જુદું ખાતું રાખી, કમિટીના આવક ખર્ચનો હિસાબ જોખના અને મંત્રીના ખર્ચના ફત્તરે અલાહિદો રાખી પરિષદના અહેવાલમાં પ્રગટ કરશે.

ઢ કાર્યક્રમ.

૧. પરિપક્વતા પ્રમુખની સુઠણી જાહેર પમંદગીથી બેઠક દરમ્યાન થશે નહિ, સ્થાનિક પરિપક્વ મંડળે સામાન્ય મંત્રીઓની સલાહથી કરેલી નીમણુક મંજૂર રહેશે.
૨. વિવિધ કમિટીએ ઘડેલા કાર્યક્રમ પ્રમાણે બેઠકનો વ્યવહાર ચાલશે. પરિપક્વતા પ્રમુખને યોગ્ય લાગે તેવો ફેરફાર કાર્યક્રમમાં બેઠક દરમ્યાન તે કરો શકશે.
૩. કાર્યક્રમનું આગં દરેક રૂપ આપું રહેશે.

(અ) મંગળ આસીર્વાદ.

(આ) સત્કાર મંડળના પ્રમુખનું ભાષણ.

(ઇ) અભિનંદક તારો અને પત્રો આગ્રા હોય તેનું વાંચન.

(ઇ) પ્રમુખાચરને બોલાવવા પ્રમુખને કરવાની વિનંતિ.

(ઉ) પ્રમુખનું ભાષણ.

(ઊ) લેખોનું વાંચન.

(ઋ) ચર્ચા અને દરાવો.

ટીપ્પ:-આગલી બેઠકમાં નિર્ણય માટે નીમાયલી કમિટીના રીપોર્ટ વિશે ચર્ચા અને દરાવો આ માટે થશે.

(ઋ) પ્રમુખનો ઉપકાર બતાવનારી અને બિચા બીજા આવરવક ઉપકારો વિશેની દરખાસ્તો.

(ૃ) વિસર્જન કાળની શુભેચ્છાઓ.

૪. પરિપક્વતા કાર્યવ્યવહાર વિભાગવાર કરવામાં આવે તો વિભાગનો કાર્યક્રમ ઉપરના ધોરણે ચલાશે. ૧૯૩૨ લાગે તો વિભાગોમાં દરેક લેખ પછી ચર્ચા કરવા દેવામાં આવશે. ચર્ચા કરનારોએ પોતાના નામ વિભાગના અધ્યક્ષને આગાઉથી જણાવવા પડશે.

ઢ સામાન્ય.

૧. આ નિયમો પ્રમાણે મળનારી સભામાં પ્રમુખની ગેરહાજરી દરમ્યાન જ્યાં ઉપ-પ્રમુખ હશે ત્યાં તે પ્રમુખરથાને બેસશે અને ઉપપ્રમુખ નહિ હોય અથવા ગેર-હાજર હશે ત્યારે સભા ચોતામાંથી એકને પ્રમુખ નીમશે.
૨. દરેક સભામાં બહુમતે નિર્ણય થશે અને સરખા મત હશે ત્યાં પ્રમુખનો એક વધુ મત ગણાશે.
૩. વર્ષની ગણતરી જાન્યુઆરીથી ડિસેમ્બર સગી ગણાશે.
૪. દરેક અહેવાલની સરખાતમાં પરિપક્વતા બંધારણ છપાશે.

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો અહેવાલ.

પરિષદને લગતી સ્થાનિક પ્રવૃત્તિ.

સુરતના આગેવાન શહેરીઓની વિનિયમિત સુરતના પતનીઓની એક બહેનસભા રોસન રોડ ઉપર પાટીદાર પરિષદના મંડપમાં રવિવાર તા. ૧૭ મી મે સન ૧૯૧૪ને રોજ સાંજે સામાન્ય વાગે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની પાંચમી એક સુરતમાં બરવા સંબંધે વિચાર કરવા મળી હતી.

સુરત મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ રા. ઠાકોરરામ કળિયારામ મહેતા, બી. એ. એલ. એલ. બી. એ પ્રારંભમાં સંમેલનનો ઉદ્દેશ કહી જતારી સાહિત્ય તરફ પોતાની દ્રશ્ય અક્ષ કરવા તત્પર થવા સુરતના નાગરિકોને આગ્રહ કર્યો હતો. ત્યારબાદ વડોદરાના અમાત્ય રા. બા. મનુભાઈ નંદરાંકર મહેતા, એમ. એ. એલ. એલ. બી. એ. સુરતના પ્રતિષ્ઠિત શહેરી અને લેખક રા. રા. મધુવચ્છરામ બળવચ્છરામ હોરાને પ્રમુખસ્થાન આપવાની દરખાસ્ત કરી હતી. તેને વકીલ મગનલાલ બુખણલાલ શેઠ, બી. એ. એલ. એલ. બી. તરફથી અનુમોદન મળતો રા. રા. મધુવચ્છરામ પ્રમુખસ્થાન લીધું હતું. એમણે કેટલીક ઐતિહાસિક હકિકત રજુ કરી પતાવ્યું હતું કે અંગ્રેજ રાજ્યની સ્થાપના પછી સાહિત્યની ઉન્નતિ કરનારાં લખખાનાં, પુસ્તકલેખ, નિર્માણ આદિ સાધનોનાં બીજા સુરતમાંજ પહેલાં સ્થાપાં હતાં. ત્યારબાદ સાહિત્ય પરિષદના સામાન્ય મંત્રી પ્રેક્ષકર આનંદરાંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ, અને પ્રેક્ષકર બળવતરામ કલ્યાણરાય ઠાકોર એમણે સાહિત્ય પરિષદના ઉદ્દેશ અને સુરતમાં બરવાની ચોખ્ખતા વિષે ઘણું અસરકારક વિવેચન કર્યું હતું, જેને પકિત લાલને મધુર બાણમાં અનુમોદન આપ્યું હતું. પછી રા. બા., કમળાસંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી બી. એ. એમણે નીચે પ્રમાણે પહેલો દરાવ રજુ કર્યો હતો—“સુરત, શહેરની આ બહેર સભા પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને સુરત સુકામે ઇ. સ. ૧૯૧૫ માં જે સમય અનુકૂળ જણાય તે સમયે નિર્મનજી કરવાતું” હરાવે છે. આ દરાવના સંબંધમાં બોલતાં એમણે પારિતોષિક આપી નિબંધો લખાવવાની વ્યવહાર સૂચના કરી હતી. આ દરખાસ્તને રા. ઇશ્વરલાલ પ્રાણશંકર આનંદરાંકરે અનુમોદન આપ્યું હતું.

રા. રા. વિનાયક નંદરાંકર મહેતા બી. એ.; આઈ. સી. એસ. પારિધર-એટ-લો એ બી.એ. દરાવ રજુ કર્યો કે—“આ સભા નીચેના ગૃહચોતું કારોગારી મંડળ નીમી તેમને પોતાની સંખ્યા વધારવાની, પોતાના અધિકારીઓની જગ્યા ખાલી પડે તે પુરવાની તથા પરિષદને સમય નક્કી કરી તેના ઉદ્દેશો પાર પાડવા માટે જે કાંઈ કાર્ય કરવાં પડે તે સવળાં કરવાની સત્તા આપે છે. પ્રમુખ,—રા. રા. મધુવચ્છરામ બળવચ્છરામ હોરા, ઉપપ્રમુખ—રા. બા. કમળાસંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી, બી. એ. તથા રા. રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી; મંત્રીઓ—રા. રા. મ્યુનીલાલ માણેકલાલ ગાંધી, બી. એ. એલ. એલ. બી., કમી. મંચેરસાહ પાલનજી કેકાબાદ,

* પરિશિષ્ટ ૨. (૧)

* એમણે પાછલીથી રાજીનામું આપ્યું હતું.

+ આ ગૃહચય નાકુસ્ત તપ્પીએતને લીધે મંત્રી તરીકે કામ કરી શક્યા ન હતા.

અને રાં ૨૦ મનહરરામ હરિદરરામ મહેતા, બી. એ. ઉપમંત્રીઓ-રાં ૨૦ વીરમળરામ હ. મહેતા તથા રાં ૨૦ મનદાસકંકર હ. પંડ્યા તે ઉપરાંત મંડળના બીજા ગૃહસ્થોનાં નામ વાંચી સંબંધીઓ હતાં. ડાક્ટર ઇશ્વરલાલે આ દરખાસ્તને ટેકો આપ્યો હતો.

ત્રીજે દરારાં રાં ૨૦ કૌશિકરામ વિદ્યનરરામ મહેતા, બી. એ. એમણે રાં ૨૦ મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે એમ. એ. એલ એલ. બી. ના અનુમોદન સાથે રજુ કર્યો હતો કે— “ રા. ૩, અથવા વધારે રકમ આપનાર સેફ્ટહરથ અથવા સનારી કારોવારી મંડળના સભાસદો યર્ષ શકશે.”

માટીદર પરિપત્તને મંડપ વાપરના આપવા માટે ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત રાં ૨૦ વીરમળરામ હરીમુખરામ મહેતાએ મુકી હતી. અને તેને રાં મણિવાત્ર બેકાદમાઈ બધાએ અમલન આપ્યું હતું.

રાં ૨૦ નગીનદાસ પુરોષોત્તમદાસ મંધવીએ સમાનો કાર્યક્રમ કુચળતાથી ચલાવવા માટે પ્રમુખને ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત મુકી હતી, જેને રાં ૨૦ ભાનુસુખગગ નિર્મલરામ મહેતાએ ટેકો આપ્યો હતો.

આ બધા દરારો સર્વાનુમતે પસાર થયા હતા.

વિસર્જન પૂર્વે પ્રમુખે એક અતિ મંગલ વાત સંભાને નિવેદન કરી હતી કે સુરતમાં મળનારી પાંચમી પરિપત્તે માટે શ્રીલેખકો તરફથી જે નિબંધો આવે તેમાંથી જેને નિબંધ ઉત્તમ ગણાયો, તેને પાંચ તોલા સુવર્ણનું પારિતોષિક આપવા પોતાની ઇચ્છા છે એવો સૌભાગ્યવંતા રૂમાબાઈ પટ્ટણી તરફથી પત્ર મળ્યો છે.

આ સમારંભને વિજય ઇન્ડનાગ પત્રો, દિવાન બદાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ, દિ. બ. રણછોડામી ઉદયરામ, રા. નરસિંહરાવ બોળનાથ, રાં તનસુખરામ મનસુખરામ, રાં માધવગમ હરિનારાયણ વ્યામ, વગેરે વિદ્વાનો તરફથી આવ્યા હતા.

કારોવારી મંડળ.

તા. ૨૪-૫-૧૯૧૪ને રોજ કારોવારી મંડળની એક સભા રા. રા. શુભાષદાસ ભાઈદાસ કમાસાળાના મકાનમાં રા રા મધુવંડરામ બળવંડરામ હોંરાના પ્રમુખપણી નીચે મળી હતી, જે પ્રસંગે નીચેના દરારો સર્વાનુમતે પસાર કરાયા આવ્યા હતા—

(૧) રા. રા. કૃષ્ણવાય સુરજવાલ વહીલ, બી. એ. અને રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે એમ. એ. એલ એલ બી. ને મંત્રીપદે નીમવામાં આવે છે.

(૨) પાંચમી પરિપત્તે જેણે પાર પાડવા સાર હોયને માટે નીચે લખેલી કમિટીએ

નીમવામાં આવે છે.

(૧) બરોળ કમિટી.

(૨) નિમંધ કમિટી.

(૩) પ્રદર્શન કમિટી.

x કેટલીક અડચણને લીધે આ ગૃહસ્થ કામ કરી શક્યા ન હતા.

* આ ગૃહસ્થની સુરતમાંથી બન્ની ધવાથી પગડીથી કામ કરી શક્યા ન હતા

+ એમણે પગડીથી રાજનાથ આપ્યું હતું.

આ કમિટીએ પોતાપોતાના અધિધારીઓ નીમી દેશે અને આ કમિટીએને પોતાના સમાસદોની સંખ્યામાં વધારો કરવાની સત્તા છે.

ભાડાળ કમિટી પોતાના કાર્યોને રિપોર્ટ દર બધે મહિને કારોબારી મંડળને મોકલશે.

નિબંધ કમિટી વિષયોની યાદી તૈયાર કરશે, અને પારિતોષિકોને માટે વિષયો તથા પારિતોષિકોની સંખ્યા અને ચરતો નક્કી કરી કારોબારી મંડળને રિલિફ કરશે. આ કમિટી પોતાનો રિપોર્ટ એક માસની અંદર કરશે.

પ્રદર્શન કમિટી ચિત્રો અને જુના લેખોનું પ્રદર્શન કરવા વ્યવસ્થા કરશે.

નીચે લખેલી કમિટીઓમાં નીચે લખેલા સદ્યક્ષરોને નીમવામાં આવે છે.

ભાડાળ કમિટી.

- (૧) સરદાર ઇશ્વરદાસ જગજીવનદાસ રેટોર.
- (૨) રા. મધુવંશરામ બળવંશરામ હોરા.
- (૩) રા. કાકોરરામ કપિલરામ મહેતા.
- (૪) આ. બા. બમનજી એલ્લજી મોદી.
- (૫) રા. શુભાનંદાસ ભાઈદાસ વડીલ.
- (૬) રા. લલિતાશંકર લાલશંકર વ્યાસ.
- (૭) રા. રણજીતરામ કાળાભાઈ.
- (૮) રા. પ્રસન્નવદન મોટાભાઈ દેસાઈ.
- (૯) રા. જનાર્દન વીરભદ્ર પાંકજી.
- (૧૦) રા. અમૃતલાલ બળદેવદાસ હિંગગોકવાળા.
- (૧૧) રા. પ્રાણલાલ અમોરામ પ્રાનેરીઆ.
- (૧૨) ડા. મનન્તરાય મદનરાય રામજી.
- (૧૩) ડા. એમ. એમ. મહેતા.
- (૧૪) રા. બ. ખંડુભાઈ શુભાળભાઈ દેસાઈ.
- (૧૫) રા. ઇશ્વરલાલ પ્રાણલાલ ખાનસાહેબ.
- (૧૬) રા. મોતીલાલ સુગટલાલ મુનશી.
- (૧૭) રા. કસનજી કુંવરજી દેસાઈ.
- (૧૮) રા. પ્રજ્ઞાશંકર એમ વ્યાસ.
- (૧૯) રા. મોતીલાલ ત્રિભોવનદાસ દલાલ.
- (૨૦) રા. સુનીલાલ પેલાભાઈ ચાહ.
- (૨૧) રા. મગનલાલ એમ. બલસારી.
- (૨૨) રણછોડલાલ ડી. મહેતા.
- (૨૩) શાવકસાહ એમ. ખસુખાં.
- (૨૪) મી. એમ. ડી. સુલાં.
- (૨૫) મી. એફ. ડી. મહેતા.
- (૨૬) આ. હરિસુખગૌરી વામનરામ

નિબંધ ક્રમિટી.

- (૧) રા. જા. ક્રમભાસંકર પ્રાણસંકર ત્રિવેગી
- (૨) ગ. દુર્ગેશ્વર નરવરહ.
- (૩) રા. જ્ઞાનુસંપ્રદાય નિર્ગુણરામ મહેતા.
- (૪) રા. ઇશ્વરલાલ પ્રાણુલાલ ખાનસાહેબ.
- (૫) રા. કસ્તાણુજી વિદ્યુદભાઈ મહેતા.
- (૬) રા. મણિલાલ ખડકરામાઈ વ્યામ.
- (૭) રા. લાલતાચંદર લાલરાંદર વ્યામ.
- (૮) રા. ગણુપતરામ અનુપરામ ત્રવડી.
- (૯) રા. રણુછોડલાલ લક્ષુભાઈ ખંભાતી.
- (૧૦) રા. ધીરજરામ વિશ્વનાથ વ્યામ
- (૧૧) રા. નંદકૃષ્ણલાલ રતનલાલ મજુદાર
- (૧૨) મી. કરીમમહમદ આસ્તર.

મદદશીન ક્રમિટી.

- (૧) રા. ઠાકોરરામ કપિલરામ મહેતા.
- (૨) રા. મધુવંશરામ જળવંશરામ હોરા
- (૩) રા. રણુછતરામ ઠાગાભાઈ.
- (૪) રા. જનાર્દન ધીરભદ્ર પાર્કી.
- (૫) રા. પ્રમતનન મોટાભાઈ દેસાઈ.
- (૬) રા. મણિલાલ ખડકરામાઈ વ્યામ.
- (૭) રા. જ્ઞાનુસંપ્રદાય નિર્ગુણરામ.
- (૮) રા. રામરાય મોહનરાય.
- (૯) મયર્મનેન્ટ અને ખાનગી હાઈસ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ અને ફોર્મિ સિક્સ.
- (૧૦) રા. રાજેન્દ્રલાલ રાી. મુરઘાયા.
- (૧૧) ગ. સુમન્ત ખડકરામ મહેતા

(૩) સરત બકારથી મદદ મેળવવા જુદે જુદે સ્થળે 'નોવે' પ્રભાકે 'ક્રમિટી'ના પોતાની સંખ્યામાં વધારો કરવાની સત્તા સાથે નીમવામાં આવે છે.

અન્ય—ગ. માર્કેડ નંદશંકર મહેતા.

- રા. પરશોત્તમદાસ ઠાકોરદાસ,
- રા. હીરાલાલ ડાલાભાઈ નાણુવડી
- રા. ત્રીભુવનદાસ નરોત્તમદાસ માળવી.
- રા. નગીનદામ ત્રીભુવનદાસ ભારતર.
- રા. કિસનલાલ રતનલાલ દેવતરી.

રા. મણિલાલ ધુમ્ધારામ દેસાઈ
સા. જમનાબાઈ સમકાઈ.

ખરચ—રા. મણિલાલ આત્મારામ પંડ્યા.
રા. આત્મારામ આત્મારામ દિવાનજી.
રા. નરભેરામ એન. બોશી

પડોદરા—

રા. બા. મનુભાઈ નંદલાલ મહેતા.
પ્રો. અતિસુખરાઈ કમળાસાઈ
પ્રો. ડી. કે. મજબર.
રા. જગનલાલ ઠાકોરદાસ ગાદી.
રા. પિનાઈપ્રમાદ મહાદેવપ્રસાદ દેસાઈ.
રા. હામુભાઈ હાલાભાઈ મહેતા.
રા. ગોરધનદાસ એમ. ઠાણ.
રા. નંદલાલ કેદારનાથ દીક્ષિત.
રા. આલોકલાલ અંબાગમ ડોક્ટર

અમરનાથ—

આ. રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.
રા. બ. જમીનદારામ ગૌરીસાહેબ શાસ્ત્રી
રા. લીરામજી ત્રી. પારેખ.
રા. એન. ટી. બહેગવાળા.
રા. જીસનદાસ ગ્રાહ.

નડીઆદ—

રા. મહાબળપ્રસાદ વૃંદાવતરામ કેમ્પ
રા. છાત્રભાઈ હાલાભાઈ હર.
રા. જે. વી. શુક્લ.

ઠાણીઆવાડ—

રા. કૌશિકરામ સિતદરરામ મહેતા
રા. વામનરામ કપિવરામ મહેતા.
પ્રો. જેકીમનદાસ જે. કણીઆ
પ્રો. મણિલાલ આલોકલાલ.
રા. સુનીલાલ એમ. શ્રીફ
રા. હીરાલાલ લલુભાઈ મજ.
રા. અંબુભાઈ ધંડલ દેસાઈ.
રા. રામચંદ્ર ધંડારામ વ્યાસ.

ગાંધરા—રા. હીમભાઈ એન. દેસાઈ

(૫) ટપાલ તથા છપામણી ખર્ચ માટે હાલમાં મંત્રીઓને રા. ૨૧૦) લગી ખર્ચવાની સત્તા આપવામાં આવે છે. -

તા. ૧૫-૭-૧૪ ને રોજ કારોબારી મંડળની એક બેઠક નહીં કરી હતી, પરંતુ તે દિવસે નામદાર લેડી હોર્ડિંગની પાવસ્ટવની ક્રિયા થનાર હોવાથી સભા મુલતવી રાખવામાં આવી હતી. એ મુલતવી રાખેલી સભા તા. ૧૯-૭-૧૪ ને રોજ વિરાજ મુજમ રા. રા. શુભાષદાસ ભાઈદાસ કન્યાશાળાના મહાનમાં રા. રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડીના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી. જેમાં નિમંધ કમિટીએ તૈયાર કરેલી પરિષદ માટેના નિમંધવત્તા વિષયની વાદી તથા ઇનામી નિમંધવત્તા યોજના પસાર કરવામાં આવી હતી.

તા. ૪-૧-૧૯૧૫ને રોજ કારોબારી મંડળની એક બેઠક રા. અનુવચ્છરામ બળવચ્છરામ હોરાના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણે દરને થયા હતા:—

(૧) નીચેના શુદ્ધચોટા એક વ્યવસ્થાપક મંડળ નીમવામાં આવે છે.

(૧) રા. રા. શુભાષદાસ ભાઈદાસ (પ્રમુખ).

(૨) રા. રા. લલિતારામકર લાલચંદર

(૩) રા. રા. વીરેશ્વરાનંદ ઇંદીરાનંદ.

(૪) રા. રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી.

(૫) રા. રા. હંધરલાલ ગોરીશંકર ઝાંકર.

(૬) રા. રા. મણિલાલ ખંડેરભાઈ વ્યામ.

(૭) રા. ગ. કળાણજી નાનુભાઈ.

(૮) રા. રા. ભાનુમુખરામ નિર્મુખરામ

(૯) ગ. રા. કુંવરજી વિઠ્ઠલભાઈ મહેતા.

(૧૦) રા. રા. કનૈયાલાલ નાનાભાઈ દેસાઈ.

(૧૧) રા. રા. જીનણ્ણંદ સાકરચંદ.

(૧૨) રા. રા. રામચંદ મેહનરાય.

(૧૩) ગ. રા. રણજીતરામ કાળાભાઈ.

(૧૪) રા. રા. દવાચંકર ભાઈદાસ.

(૧૫) ગ. રા. જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજી.

(૧૬) રા. બ. કમળાચંકર પ્રાણીકર ત્રિવેદી.

(૨) રા. રા. સુનીલાલ માણેકલાલ ગાંધીએ પોતાના સેક્રેટરીના આધ્યાત્મ રાજનામુ આપ્યું છે, તે સ્વીકારવામાં આવે છે; અને તેમને સ્થાને રા. રા. હાલાભાઈ કેશવાણજી દેસાઈ બી. એ. એલ. એલ. બી. ની નીમણૂક કરવામાં આવે છે.

ઝાંકર એમ. એમ. મહેતાને ટ્રેઝરર તરીકે નીમવામાં આવે છે, તથા રા. કમળાણજી વિઠ્ઠલભાઈ ઉપમત્રી તરીકે અને રા. ભીમભાઈ લાલભાઈ દેસાઈને સેક્રેટરી કમિટીના મંત્રી તરીકે નિમવામાં આવે છે.

(૩) છતાંમી નિખયો મોક્ષી આપનાની મુદત તા. ૩૧ મી. નવમ્બર ૧૯૧૫ ની હતી, તે વધારીને ૨૮મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૫ની રાખવી; તથા છતાંમી નિખયો માટે રા. બા. કમળા-
ચંદર પ્રાણચંદર ત્રિવેદીની પ્રમુખપણા નીચે નીચેની પરીક્ષક કમિટી નીમવી અને જરૂર લાગે
ત્યારે પ્રમુખ રા. રા. મધુવન્ધરામની સલાહ લેવી.

- (૧) રા. બા. કમળાચંદર પ્રાણચંદર ત્રિવેદી (પ્રમુખ).
- (૨) રા. નિધાગોરી રમણભાઈ ત્રિવેદી.
- (૩) રા. દારાભાઈ હેરવેકર.
- (૪) ઓ. રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ.
- (૫) રા. રા. છમનલાલ કંઠારદાસ મોદી.
- (૬) રા. રા. હિન્દનલાલ ગણેશભાઈ અંબરીયા.
- (૭) રા. રા. દોશિદરામ વિધ્યદરશમ મહેતા.
- (૮) રા. રા. આનંદશંકર આયુભાઈ મુવડા.
- (૯) રા. રા. કેશવલાલ હરિદાસ મુવડા.
- (૧૦) રા. રા. હાલતરામ કુપારામ પંડે.
- (૧૧) રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.
- (૧૨) રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝિમેરી.
- (૧૩) રા. રા. બળવંતરામ કમ્બાલુરામ ઠાકર.
- (૧૪) રા. રા. તનમુખરામ મનમુખરામ.
- (૧૫) રા. રા. મણિશંકર રતનજી બંદે.
- (૧૬) રા. બા. હરિગોવિંદલાલ દારકીદાસ.
- (૧૭) રા. રા. રણછોડલાલ લલ્લુભાઈ મુખારામ.
- (૧૮) રા. રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રાકાડી.
- (૧૯) રા. રા. નંદનાથ કેદારનાથ હીલિયા.
- (૨૦) રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેડીયા.
- (૨૧) રા. રા. નમદાસશંકર દેવશંકર.
- (૨૨) રા. રા. છમનલાલ હરિલાલ પંડે.
- (૨૩) રા. રા. રણજીતરામ વાંઘાભાઈ મહેતા.
- (૨૪) રા. રા. સુમતી કુમાર.
- (૨૫) રા. રા. મહમદ અદર, રા. રા. ગોરીજીવડા, રા. રા. રમેશચંદર કુ. ગવર્ધનભટ્ટ.
- (૨૬) મી. રા. રા. રતનજી પેતનજી મણાણી (મુખ્ય), અનુનિષિધાવિદીના, સેક્રેટરી).
- (૪) નીચેના સદસ્યદરોની નિરીક્ષક કમિટી નીમવી.
- (૧) રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.
- (૨) રા. રા. તનમુખરામ મનમુખરામ ત્રિપાઠી.
- (૩) રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.
- (૪) રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝિમેરી.
- (૫) રા. રા. માકંડ નંદશંકર મહેતા.

(૧) રા. બા. કમળાસકર પ્રાણીયકર ત્રિવેદ

(૭) આ રા. બ. રમણભાઈ મદીપતરામ ન

(૮) રા. રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રણી

(૯) પ્રેક્ષાર આનંદચંદ્ર વ્યાપુભાઈ મુન.

(૧૦) પ્રો. બળવંતરાય કમ્પાણીય ઠાકર.

(૧૧) રા. રા. કેરાવલાલ હર્ષદરાય મુન.

(૧૨) રા. બ. હરગોવિંદલાલ દ્વારદાસ કોટવાળા.

(૧૩) રા. રા. રા. જી. હારા (વરોદસ કલાબુવનના પ્રિન્સિપાલ).

(૧૪) રા. રા. મોહનલાલ દલીપદેસાઈ.

(૧૫) રા. રા. જોલતરામ કૃપારામ મુન.

(૧૬) રા. રા. નંદકૃષ્ણલાલ રેતનલાલ.

(૧૭) રા. રા. કૌશિકરામ વિનંદરામ.

(૧૮) મી. રૂસ્તમજી ખી. મસાણી.

(૧૯) મી. રૂસ્તમજી મહેરજીનજી મુનશી (પારસી લેખક મંડળના સંકેતી.)

(૨૦) મી. મહમદ કાદર શેખ.

(૬) રા. રા. મણિલાલ બ્રહ્મરભાઈ બ્યાસને પ્રદર્શન સાથે આવેલા જુના લેખો અને પુસ્તકો તપાસી તેનો એક રિપોર્ટ ઘડી કઢાવવાનું કામ સોંપવામાં આવે છે.

અપ્રસિધ્ધ ગ્રંથોના હસ્તલેખો, એતિહાસિક તાથલેખો, શિલાલેખો, હસ્તાલેખો, ગ્રંથો, શિક્ષાઓ વગેરે; તથા પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન ગ્રંથો; વસ્તુઓ - વગેરે પ્રદર્શન ખાતે જાહેર ખર્ચથી મંગાવવાની સલાહ મંત્રીઓને આપવામાં આવે છે.

૧૮-૪-૧૯૧૫ને રોજ કારોબારી મંડળની એક સભા રા. રા. મધુવંશરામ બ્રહ્મવંશરામ હોરાના પ્રમુખપણા નીચે બળી હતી, તેમાં મંડળના સભાસદો ઉપરાંત પરિપક્વા સામાન્ય મંત્રીઓ બિનરેખાલ રા. બ. રમણભાઈ મદીપતરામ, નીલકંઠ તથા રા. રા. બળવંતરાય કમ્પાણીય ઠાકર પણ હાજર હતા.

પ્રમુખના શરૂઆતનાં વિવેચન બાદ રા. રા. ઠાકરરામ કપિલરામ મહેતાએ "દરખાસ્ત મુકી કે આપતી પાંચમી જુનરાત્રી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે રા. રા. નંદકૃષ્ણલાલ મોહાનાયક દીવેટીઆ. બી. એ. ની નીમણુંક કરવી." રા. રા. કમળાસકરે "કેવરંજી" વકીલે એ દરખાસ્તને ટેકા આપ્યો.

રા. બ. કમળાસકરે એ દરખાસ્ત વિરૂદ્ધ વાંધો લેતાં જણાવ્યું કે પદ્મરામ, મુલસો સાહિત્ય પરિષદના દરમિયાન પ્રમાણે પ્રમુખની નીમણુંક પરિપક્વા દિવસોથી ગાર મહિના અગાડી થવી જોઈએ. પ્રમુખે જણાવ્યું કે આ બાબત વ્યવસ્થાપક કમિટીની સભામાં આપતી સંમતિ અને આપતી અનુમતિથી નક્કી થઈ ચૂક્યું છે, એટલે એ બાબત હવે બોલવા જેવું નથી. રા. બ. કમળાસકરે આગળ ચાલતાં જણાવ્યું કે ચાર મહિનાનો સવાલ પાંજરુએ

મૂકીએ તોપણ આજે તો પ્રમુખની નીમણૂક થઇ રહેજ નહિ. આજે તો પ્રમુખ તરીકે જેમનાં નામ સૂચવવાં હોય તેમનાં નામ સૂચવવાં, અને જો પછી એ ઉપર એક મહિના સુધી ચર્ચા ચાલવા દેવી અને તે પછી પસંદગી કે ચૂંટણીથી પ્રમુખની નીમણૂક કરવી એવી મારી દરખાસ્ત છે. પ્રમુખે જણાવ્યું કે ગઇ સભામાં આપની અનુમતિથી મેં મહિનાની આખર તારીખોએ પરિપદ બરવાનું નક્કી કર્યું છે અને આપનીજ અનુમતિથી પ્રમુખની નીમણૂકનું કામ આજે કરવાનું હશે એવું છે. આપેજ ગઈ સભામાં કહ્યું હતું કે ચૂંટણીના નાણાં બરનારાઓની મત આપવાની છુટ્ટા હોય તો આવતી સભામાં હાજર રહેવાને તેમને જણાવવું. આ કારણથી આપની દરખાસ્ત ચિરસ્તી વિરૂદ્ધ છે.

ત્યાર બાદ રા. રા. વીરશ્યામનંદ ઈન્દિરાનંદ પંડિતે દરખાસ્ત મૂકી કે પ્રમુખની નીમણૂક ચૂંટણીથી કરવી, જેને રા. રા. જનાર્દન વીરભાઈ પાંડેકરએ ટેકો આપ્યો હતો. એ દરખાસ્ત પર રા. રા. કાલામાઈ કસ્યાણુજી દેસાઈએ સુધારો મૂક્યો કે, પ્રમુખની નીમણૂક આજે આ સભાએ/ચૂંટણીથી કરવી. આ સુધારાને રા. રા. નાથાલાલ લક્ષ્મીભાઈ વઘીસના તરફથી ટેકો મળતાં તે ૪૧ વિરૂદ્ધ ૧૨ મતે પસાર થયો હતો.

બાદ પ્રમુખે બહારગામના ગૃહસ્થોએ સૂચવેલાં નામ વાંચી સંમળાવ્યાં, જે નીચે પ્રમાણે હતાં—

રા. રા. નરસિંહરાવ જોળાનાથ.

શ્રી રા. ર. જોડકળદરા કંઠાનદાસકૃપારેખ.

શ્રી રા. બ. રામચુભાઈ મદીપતરામ નીમણકંદ.

રા. બ. જીરજોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કંઠાવાળા.

પ્રેક્ષિસર. આનંદરાજકર બાપુભાઈ કુવ.

રા. રા. ભાઈશંકર નાનાભાઈ.

શ્રી સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી.

રા. રા. ગણપતરામ અમુપરામ ત્રવાડી.

આ નામો ઉપરાંત રા. રા. કોલ્લતરામ કૃપારામ પંડ્યા અને રા. બ. જોવિંદભાઈ હાથી-ભાઈ દેસાઈનાં નામ સૂચવવામાં આવ્યાં હતાં

ત્યારબાદ બેસેટથી મત લેવામાં આવ્યા અને મત ગણવાનું કામ રા. બ. ખંડુભાઈ શુભાળભાઈ દેસાઈ અને શ્રી. બળવંતરામ કસ્યાણુરાય કાકોરને સોંપવામાં આવ્યું. તેમણે ગ. રા. નરસિંહરાવ જોળાનાથ દીવેટીઆને ૩૫ મતે આવતી પરિપદના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી કદાએલા જાહેર કર્યો. આ પરિણામને સભાએ તાલીઓથી વધારી લીધું હતું.

બાદ શમ્ભુ-ઉલ્લા-ઉશ્મા એરવદ જીવણુજી જમશેદજી મોદી, બી. એ. ધો. એચ. ડી. અને મહામહોપાધ્યાય રાસ્ટ્રી શંકરલાલ માહેશ્વરને આવતી પરિપદના ઉપપ્રમુખો તરીકે નીમવામાં આવ્યા હતા.

તે પછી સત્કાર મંડળના પ્રમુખની નીમણૂકનું કામ હાથ ધરતાં, રા. મનહરરામે જણાવ્યું કે આ કામ રા. બ. કંભાશંકરભાઈની આગાથી કાર્યક્રમમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું છે, પણ તે સંબંધે એકદર મનનરાય મદનરાય રાયજી તરફથી સત્કાર મંડળ પરિપદના

બંધારણના નિયમ મુજબ નીમણા અમારૂં તેના પ્રમુખની નીમણૂક સંબંધી વાંધો દર્શાવવામાં આવ્યો છે; અને તેમણે નીચેના કારણ રજૂ કરવા ખબર આપી છે:—

“ આ સભા કમલ કરે છે કે આજ રોજ પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું સત્કાર મંડળ નીમણું, અને તે આ ઉપરથી નીમણામાં આવે છે. પરિષદ બેઠકમાં રૂપિયા ૧૦ દસ અથવા તેથી વધારે આપશે તે સુકાર મંડળના સમાવેશ ગણાશે. તે ઉપરાંત કલમ ૧૧ ની પેરા કલમ (બી) પ્રમાણે નીચેના મદ્યહરણોને સાહિત્ય સેવા કરવા માટે સન્માનિત સભા સદા નીમણામાં આવે છે.

(૧) કવિ અણિભાઈ ખડુભાઈ કાલીબાવાડીવાળા.

(૨) કવિ જુસાસભાઈ પી. દેસાઈ અમલસાડવાળા.

(૩) કવિ જનમુખમ નરદરશમ સુરતવાળા.

(૪) દુલ્લભભાઈ કેળાણી બંદેલીકર.

(૫) શાસ્ત્રી બંગાલકર અંકજી સુરતવાળા.

આ દરખાસત ચોથા રીને ચકાવતાં તે સર્વાનુમતે પસાર થઈ હતી. તે ઉપરાંત સત્કાર મંડળની સભા પ્રમુખ તથા ઉપપ્રમુખની નીમણૂક કરવા આ રેવિયાર વા. ૨૫-૪-૧૯૧૫ ના રોજ બોલાવવા બાબતનો કારણ સર્વાનુમતે પસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

તા. ૨૫-૪-૧૯૧૫ ના રોજ કારોબારી મંડળની એક સભા રા. રા. અધુવન્દરામ બુળવન્દરામ હોંગના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં નીચેના કમલો સર્વાનુમતે પસાર કરવામાં આવ્યા હતા

(૧) રા. બ. કમળાચંદ્ર પ્રાણીકર સિવેદી, રા. રા. અતિથુબલકર કમળાચંદ્ર, રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીસંકર તથા ગ. ગ. કાકોરલાલ જીવનલાલનાં રાજીનામાં મળ્યાં; વિચાર આવતી સભામાં કર્યો.

(૨) પરિવહની બેઠકની તારીખ ૨૫, ૨૬, ૨૭ મી એ આમાન્ય બેઠકોને અનુકૂળ નથી, માટે તે ફેરવી તારીખ ૨૯, ૩૦, ૩૧ મે કરવી.

(૩) પ્રદર્શન કમિટીની રા. ૨૦૦ ની માગણી મંજૂર કરવામાં આવે છે, અને જરૂરી ખર્ચ કરવાનો મુદ્દા આપવામાં આવે છે.

તા. ૧૦-૫-૧૯૧૫ ના રોજ કારોબારી મંડળની એક સભા રા. રા. અધુવન્દરામ બુળવન્દરામ હોંગના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણેના કારણ કરવામાં આવ્યા હતા.

(૧) રા. બ. કમળાચંદ્ર વગેરેનાં રાજીનામાં ફરતે બાંધવાં અને સોમની જગાએ બીજી નીમણૂક કરવી.

(૨) કારોબારી મંડળના ઉપપ્રમુખ તરીકે રા. ગ. જુએષર બંદેવરજીને નીમણામાં આવે છે; અને નિરીક્ષક કમિટીના પ્રમુખ તરીકે રા. રા. જમનલાલ કાકોરલાલ મોહને નીમણામાં આવે છે.

(૩) રા. રા. કેશિકંગમ વિનહરરામને નિરીક્ષક કમિટીમાં નીમણામાં આવે છે.

(૪) રા. ગ. વીરજીરામને નિરીક્ષક પદે. અને રા. રા. વીરજીરામ પરિવહન મંડળના મંત્રી તરીકે નીમણામાં આવે છે.

* એમણે આ નીમણૂકનો સ્વીકાર કર્યો નહોતો.

સત્કાર મંડળ.

તા. ૨૫-૪-૧૯૧૫ ને રોજે સત્કાર મંડળની એક સભા ખંડવાઈ ગુલાબભાઈ દેસા-
ખાઈ પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં સત્કાર મંડળના પ્રમુખ તરીકે રા. રા. મધુવંશરામ
બળવંશરામ હોરાની નીમણુક સર્વાનુમતે કરવામાં આવી હતી.

તા. ૧૦-૫-૧૯૧૫ના રોજ આ મંડળની એક સભા રા. રા. મધુવંશરામ બળવંશરામ
હોરાનો પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં સત્કાર મંડળના ઉપપ્રમુખ તરીકે રા. રા. વાણુપત-
અનુપરામ ત્રવાડીની નીમણુક કરવામાં આવી હતી.

ભંડોળ કમિટી.

તા. ૫-૮-૧૯૧૪ને રોજ ભંડોળ કમિટીની એક સભા રા. રા. કમરેશ્વર કપિલરામ
મહેતાના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણે ફગવેલા હતા:—

(૧) પરિષદને માટે ભંડોળ એકત્રી કરવાને મંત્રીઓએ ભંડોળ કમિટીના તેજા શહેરના
ખીજા બૃહદરથોમા કમીનાણા ઉપરાવવાનું કામ તાકીદે શરૂ કરવું.

(૨) પરગામની કમિટીઓને પણાએ પ્રમાણે નાણા ઉપરાવવાનું કામ શરૂ કરવાની
વિનંતી કરવી.

(૩) નાણાં માટેની જાહેરાત્તખીલ શુભશતી. વર્તમાનપત્રોને મફત છાપવા વિનંતી કરવી.

પ્રદર્શન કમિટી

તા. ૨૦-૪-૧૯૧૫ ને રોજ પ્રદર્શન કમિટીની એક સભા રા. રા. જનાર્દન વીરભદ્ર
પાઠકજીના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણેના ઠરાવો સર્વાનુમતે પસાર કરવામાં
આવ્યા હતા:—

(૧) નેશનલ ફ્રીનેશીયલ કોમર્શિયલ બેંકિંગ કોર્પોરેશનના અચ્ચેના એજન્ટ રા. રા.
હરજોવિદાસ ઇશ્વરદાસ પારેજે પોતાની બેંકના મકાનમાં પ્રદર્શન ઓફિસ કરવાને માટે
સગવડ કરી આપવા જે આગણી કરી છે, તે ઉપકાર સહિત ખાલાવ સંખવી.

(૨) પ્રદર્શનના અર્થ વિભાગના મંત્રી તરીકે ગ. ગ. મણિલાલ પંડારભાઈ વ્યાસની
અને વસ્તુ વિભાગના મંત્રી તરીકે ગ. રા. હરજોવનદાસ ઇશ્વરદાસ પારેજીની નીમણુક કરવામાં
આવે છે અને તેમને મદદ કરવાને વારંતે એક સહાયકારક કમિટી નીમવામાં આવે છે.
જેમાં નીચે લખેલા બૃહદરથો કામ કરશે.

રા. રા. રમણજીવગમી કાળાભાઈ

રા. રા. નાયાભાઈ લલુભાઈ.

ગ. રા. બાલચંદ બીરભદ્ર પાઠકજી

ગ. રા. જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજી

રા. રા. જીવજીવદ સાકળગદ ઝવેરી.

રા. રા. સુકદરાવ બળવંશરામ વક્તે

નીચેના મહાગૃહસ્થાને પ્રદર્શન કમિટીના દાખલ કરવામાં આવે છે —

રા. રા. અમૃતલાલ બળદેવલાલ હિંગવોડનાલા

રા. રા. નાથુભાઈ લલ્લુભાઈ.

રા. રા. સુકદરાવ બળવંતરાવ.

રા. ગ. ભાગચંદ્ર વીરભદ્ર પાઠકજી.

રા. રા. જીમજીવદ સાકરચંદ અવેરી.

રા. રા. મજીવદ કસનદાસ કાપડીઆ.

રા. ગ. હરજીવનદાસ મુશરદામ પારેખ.

રા. રા. મુશ્મલાલ ધીરજીલાલ દર.

રા. રા. નાથુભાઈ ભાણુભાઈ વેણ.

ગ. રા. નાથુલાલ જેવાભાઈ મારતર.

રા. રા. મુશ્મલાલ ગોરીચંદર હાકટર.

ગ. રા. ધીરજીરામ હારીનાથ પાઠક

(૩) થોડા બેથુભાઈ રસિકદાસનો પ્રદર્શનના અંચલિલામ માટે રા. ૩૦૦ના આદ આપવાની માગણીનો સાબાર સ્વીકાર કરવામાં આવે છે.

(૪) શરૂઆતના અર્થને માટે રા. ૨૦૦ ની માગણી કારોબારી મંડળ આગળ કરવી.

(૫) પ્રદર્શન ખૂલ્લું મૂકવાની તારીખ ૨૪ મી મે અથવા તે તે અરસામાં મેંબરી.

(૬) પ્રદર્શનને લગતી ખામતોની એક રિગતના જહેરખમરક છપાની તેની ૫૦૦૦ નકલ છુટથી લોકોમાં વહેંચી.

(૭) આમોદવાળા વકીલ રા. રા. જમીનચતરામ નરસેરામને રા. અણિલાલ ખડકામોદને મથો મેળવવામાં મદદ આપવા ખામત એક ઉપકાગ પ્રદર્શક પત્ર લખી મોકલવે.

તા. ૬-૫-૧૯૧૫ ને રાજ પ્રદર્શન કમિટીની એક સભા રા. રા. જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજીના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણેના ઠગવો પાસ કરવામાં આવ્યા હતા —

(૧) આ કમિટી પોતાના પ્રમુખ તરીકે રા. ગ. અનુભાઈ નંદશંકર મહેતા, એમ. એ. એલ. એલ. બી. અને ઉપપ્રમુખ તરીકે રા. રા. સુવાનદામ બાઈદાસ વહોલની નીમણૂક કરે છે.

(૨) પ્રદર્શન ખૂલ્લું મૂકવાની ક્રિયા કોની પાસે કરાવવી એ નક્કી કરવા સાર પ્રદર્શન કમિટીના પ્રમુખ અને કારોબારી મંડળના મંત્રીઓને સત્તા આપવામાં આવે છે.

(૩) પ્રદર્શન ખૂલ્લું મૂકવાની ક્રિયાને સાર જે મદાસ્ય નીમાપ તેમની સમવડ પ્રમાણે તે તા. ૨૫-૨૬-૨૭મીએ ખૂલ્લું મૂકવું

તા. ૨૧-૫-૧૯૧૫ને રાજ પ્રદર્શન કમિટીની એક સભા ગ. રા. જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજીના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણે કરાવેા થયા હતા —

(૧) પ્રદર્શન ખુલ્લું મકાનની દિવા કરના સાથે મનીનના નામદાર નવજી સાહેબને વિનતી કરવી

(૨) પ્રદર્શન તા. ૨૯ મીએ ખુલ્લું મકાન. એક બે દિવસનો ફરિયાદ કરવાની જરૂર હોય તો મંત્રીઓને સત્તા આપનામા આવે છે

(૩) પ્રદર્શનની રી બે આના રાખી

(૪) જેક જીવજીવદ માહરજદને પ્રદર્શન પ્રગટિના કિલમુખ મીમતાગો આવે છે.

(૫) બીજા ૧૦૦) કમિટી પ્રદર્શન મંત્રીઓને આપવાની આ કમિટી બસામજુ કરે છે તા ૫-૬-૧૧ ૧૫૦ રોજ પ્રદર્શન કમિટીની એક મજા રા મેં ગુલામદામ બાધામ વજીલના પ્રમુખપણા નીચે નગી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણે દર્શાવે થયા હતા —

(૧) પરીક્ષક કમિટીનો આદ તથા પ્રમુખપૂર્વ આપવી મોખર્તના રિપોર્ટ પમાર કરવામા આવે છે

(૨) પરીક્ષક કમિટીએ જે છનામે તથા પ્રમાણપત્રો આપવાના નક્કી કર્યા છે, તે ઉપરાંત કેટલાક પ્રયો તથા વસ્તુઓ છનામ અથવા પ્રમાણપત્ર આપવા લાયક હોવા છતાં પરીક્ષક કમિટીને જતાવવા રહી અર્થ હોવાથી મંત્રીઓની બસામજુ વસ્તી સેવા અથ તથા વસ્તુઓ ચૂનારને પરીક્ષક કમિટીના અભિયામકોસાર આદ અથવા પ્રમાણ પત્રો આપવાનો હવા આ કમિટી કરે છે

(૩) આજ સુધીના પ્રદર્શનનો હિસાબ જે રા રા હરગોવિન્દદામ હાથરદામ પારેખ રજુ કરે છે તે પસાર કરવામા આવે છે

(૪) પ્રદર્શનને લગતા કનામો તથા પ્રમાણપત્રો આપવાનો સાદ એક જલ્દેસમા તારીખ ૧૧ મી જુન ૧૯૧૫ના રોજ જા વાગે નગીનચદ છત્રીદયુગમા મેડાગ મહિરવાળા ગોરામિ શ્રી શ્રીજીવજીવદના પ્રમુખપણા નીચે બોલાવવી

અવસ્થાપક મંત્રી

તા ૧૧-૬-૧૫ ને રોજ વ્યવસ્થાપક મંડળની એક સભા રા. ગ. ગુલામદામ બાધામ સના પ્રમુખપણા નીચે મજા હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણે દર્શાવે થયા હતા —

(૧) નીચે લખેલા પ્રદર્શનો મંત્રીઓને બાળ એન્ટ કરવામા મોકલ કરના માફ વિનતી કરવામા આવે છે.

૧. મેડાગ મહિરવાળા નીચે આ કમિટીની નીમણૂક સર્ક્યુલર દ્વારા કરી હતી જે રા જ રમજીભાઈ મંત્રીપતંગ નીલકંઠ તથા રા. રા. કુલુશાના મોહનલાલ ઝંબેરીને અવસ્થાપકમના અને રા. ગ. તનસુખદામ અનસુખનગ ત્રિપાથી અને શ્રી જીવજીવદ માહરજદને અથવા મના પરીક્ષક નિમવામા આવ્યા હતા

ગ ના ગણપતરામ ગમનુપરામ ત્રવારી

રા રા વીરશ્વરાનંદ છ દિરાનંદ પડિત

રા રા કયાળજી નાનુભાઇ

(૨) પરિપદ તા ૨૫-૨૬-૨૭ મે અ મરવાનુ ગખડુ

(૩) હાઇસ્કૂલના મકાને માટે મહારાજાનું કિતર રિખાગના એન્ડ્રી, સાહેબને તખ્ત, અગે ગત મળે હાઇસ્કૂલના કમ્પાઉન્ડમાં મડપ લેખો કરવો

(૪) પરિપદના પ્રમુખની (નીમચુક) મળત આવતે રસિદારે કારેમારી, મડગની સમા ખોનારી, તેમા નક્કી કરવું કે (તે) ચૂઠણીયા કરવી કે પગ દગોયા કરવી, અમા મહારાજાના નાણા બરનારા ચૂઠરચોને લખી* મોકલવું કે તે દિવસે તેજાનાથી જાને, તે હાજર થવું, અગે જે હાજર ન થયા અને તે દિવસે મળનારો સમામા પેસદગીથી પ્રમુખ નીમનાડુ કરે તો તેજાને જે નામ અચરના હોય, તે નામ અચરનાનો તેમને, પ્રસંગ મળે માટે તે નામો તેજાએ ના મધુવચરામજી પર આનવી તા ૧૮ માએ પહેલે એવી રીતે લખી મોકલના

(૫) મુરતના લોકોને કડમા પેસા બગે કારેમારી મડગમાં હાજર થના એક જાહેર ખમજ છપારી પ્રમિદ કરવી

(૬) યોગ્ય હાથે તે પમારે પરિપદના કામ માટે જે કામકાન રાખનાની પ્રમુખને સત્તા આપવામા આવે છે

(૭) નીચે પ્રમાણે કામનીમેન્ટરી નીચે મળશે

૩ થી ૫ સુધી બગનારને ૧

૫ થી ૧૫ ૨

૧૫ થી ૧૦૦ ૩

૧૦૦ થી વધારે ૪

૩ થી વધારે બરનારને પ્રેક્ષકની ૧ ટીક્રીટ મળશે

પ્રેક્ષકોને માટે ત્રણ દિવસની સામગી ટીક્રીટ લેનારને ૩ ૧ તમા વરોગની ટીક્રીટ લેનારને ૩ ૦ ૧ મેસરો વિદ્યાર્થીઓને સર્વ ટીક્રીટ અર્થે આવે મળશે સનારીઓને વગર કીચ ટીક્રીટ આપવામા આવશે, પણ પોતાની વિજનુસાર ફર્ડમા નાણા મળવાની નહીં છે

(૮) અપ્રસિદ્ધ યથો વગેરે મેળવના માટે અમલ ખર્ચે સારે રા ગ અધિલાન પ્રકાર બાદને ૩ ૨૫ આપના

તા ૨૮-૪-૧૯૧૫ ને ગેજ વ્યવસ્થાપક મડગની એક સમા હોકર હાજરલાલ ગૌરીશક્તના પ્રમુખના નીચે મળી હતી, જેમા નીચે મળાણે કરાવે ૨૫ હતા —

(૧) જા મડગ પરિપદ ના કામ સારે ધીમ તપેલી કમિગીઓ ની મળવું કરે છે

(૧) મહેમાન કમિટી

રા ગ અગાતરામ ગિપુરાશંકર

રા. રા. મોતીલાલ રામભાઈ ડાહર.

રા. રા. કુમુદાન્ત મુન્દરામ.

રા. રા. કુંવરજી ત્રિકુમ્ભામ.

(૨) આરોગ્ય કમિટી.

ડા. એમ. એમ. મહેતા. એલ. એમ. એન્ડ એસ.

ડા. કે.વી. હોરા. એલ. એમ. એન્ડ એસ.

ડા. એમ. એમ. રાવજી. એલ. સી. પી. એન્ડ એસ.

ડા. ધર્મરાસ ગોરીશંકર.

(૩) આવકાર કમિટી.

ડા. ધર્મરાસ ગોરીશંકર.

રા. રા. નાથાસાંસ લક્ષ્મીનાથવ્રજેસના.

રા. રા. દેવાશંકર ભાઈશંકર.

રા. રા. ચંદુલાલ બહેચરલાલ પટેલ.

રા. રા. દયાળજી નાનુભાઈ.

(૪) સંગીત કમિટી.

રા. રા. લલિતાશંકર લામરાંકર વ્યાસ.

ગ. બાલગોરી.

રા. રા. ભરત ભાનુભાઈરામ.

દરેક કમિટીને પોતાની સંખ્યામાં વધારો કરવાની સત્તા આપવામાં આવે છે.

(૨) રા. રા. દયાળજી નાનુભાઈને પેલેન્ડીયરોના કેપ્ટન નીમનામાં આવે છે.

(૩) પરચુરજી ખર્ચે માટે રૂ. ૨૦૦૦ બસોની રકમ મંજૂર કરવામાં આવે છે.

(૪) મુદત પછી આવેલાં સા. હરીસુખગોરી અને સા. કુદનસદેમીના નિર્ણયોનો સ્વીકાર કરી તે નિર્ણયો નિર્ણય કમિટી તરફ રવાના કરવામાં આવે છે.

સા. ૧૨-૫-૧૯૧૫ને રાજ વ્યવસ્થાપકો મંડળની એક સંખ્યા રા. રા. રમણજીરામ કાળાભાઈના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણે કરાવે પસાર થયા હતા:—

(૧) પરિપત્ર લગતી ટીપ્પણી હેઠળ જાણીતા પ્રમાણે રાખવી.

સત્કાર મંડળ સાર—સરેદ.

કારોગારી મંડળ સાર—લાલ.

પ્રેક્ષક (ગવનમેન્ટ) સાર—પીળી.

પ્રેક્ષક (સ્થાનિક) સાર—વાદળી.

રાજીદા —લીલી.

બેવડી શ્રી આપનાર પ્રેક્ષકોને જોડક રિઝર્વ કરી આપવી

(૨) લેખકો, પરીક્ષકો, અને નિરીક્ષકોને સત્કાર મંડળની ટીકોટી આપવી માધ્યમોન્ટરી ટીકોટી પ્રેક્ષકના વર્ગની આપવી

(૩) સ્વયં મેરકો માં ૧૦૦ પાગ અને ખીરના તૈયાર કરાવવા

(૪) સ્વયંસેવકોના યુનિયન કેપ્ટન તરીકે ગ. રા. છાત્રબાધ હામિયાઈ જેમાઈ અને રા. ગ. વ્યોમેશ્વર જનાદન પાઠકજી નીમરામા આવે છે મદારગામ મા સ્વયંસેવકોને રહેવાની ગોઠવણ કરી આપવી

(૫) મહેમાનોના મગધમા ખાવા, પીવા, વગેરેની સગવડ કરી આપવાની ખાગત રાજીને રૂપિયા ૧ એક લેવો

(૬) જરૂર પડે મંત્રીઓન આ મંડળની મજુરી મેળવવા સગવડના કાર્ય કરવાની મત્તા આપવામા આવે છે, પણ તેઓએ તેની મજુરી પાઠાળથી મેળવી લેવી

(૭) આ મંડળના ઉપપ્રમુખો તરીકે ગ. ગ. જનાદન વીરભદ્ર પાઠકજી, તથા રા. રા. રમણજીતરામ કાગાભાઈને નીમરામા આવે ૬

(૮) પરિવહનો વખત નીચે પ્રમાણે રાખવો

પહેલે દિવસે	સાંજે	૮ થી ૭
બીજો દિવસે	સવાર	૮ થી ૧૦
"	માંજે	૫ થી ૮
ત્રીજો દિવસ	સવારે	૮ થી ૧૦
"	સાંજે	૫ થી ૭

(૯) સાહિત્યવિલાસી રાજીઓને તથા સમાજીઓને નિમંત્રણ મોકલવા તમામ સામાન્ય નિમંત્રણ મુખ્ય મુજરાતી નર્તમાનપદામા પ્રસિદ્ધ કરાવવું

તારીખ ૧૭-૫-૧૯૧૫ ને રાજ બચ્ચરથાપક મંડળની એક સભા ગ. રા. રમણજીતરામ અનુપરામ ત્રાસીના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમા નીચે પ્રમાણે હમરો થયા હતા

(૧) નવસારીમા રીચે રમાળે રી અક સદાયકારક કમિટી નીમરી -

(૧) રા. ગ. આરાબાઈ બહાલાભાઈ મગધુ ર(મગધુ)

(૨) રા. ન. માતેકલાઈ મુનીનાય મુનીઆ, (મગધુ)

(૩) ન. ન. મણિનાથ નારણજી ત રી

(૪) ગ. રા. મોગળજી એમ જેસાઈ

(૫) રા. રા. ધનજીલાલ. ધ. પટેલ.

(૫) રા. રા. કનવાલાલ એફ. મજમુદર.

(૭) ડા. એમ. એમ દીક્ષિત

(૨) માડવાનો કટ્ટાકદ હાઉદગાઈ હસનભાઈને આપવો

(૩) ગુજરાતના અને ગુજરાતી ભાષામાં રસ લયો બાગ લેનારા અગ્રગણ્ય સજ્જનોને પરિપક્વતા, પધારવાને ખાસ નિમંત્રણ પત્રિકાઓ મોકલવી

(૪) બહારગામના રાયસાઈને ખાસની ગોઠવણ કરી આપવી

તા. ૨૬-૫-૧૯૧૫ને રોજ વ્યવસ્થાપક મંડળની એક સભા રા. રા. જનાર્દન વીરભટ્ટ પાંદકણના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવો થયા હતા —

(૧) મંત્રીઓ રજુ કરેલો ઇનામી નિમંત્રણો રિપોર્ટ, મંજૂર કરવામાં આવે છે

(૨) પરિપક્વતા પ્રમુખ પધારે તે વખતે તેમને ગ્રેટરબર લેના જવાને માટે સલાહ મંડળના સજ્જનોને વિનંતી કરવી

(૩) પ્રદર્શન કમિટીની બવામણુ પ્રમાણે પ્રદર્શનને માટે બીબલ રૂ. ૧૦૦ ની રકમ સાથે મંજૂર આપવામાં આવે છે

તા. ૫-૬-૧૯૧૫ને રોજ વ્યવસ્થાપક મંડળની એક સભા રા. રા. ગુલાબદાસ ભાઈનામ ના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવ થયા હતા —

(૧) મંત્રીઓ તરફથી રજુ કરવામાં આવેલો પ્રદર્શનનો હિસાબ પસાર કરવામાં આવે છે

(૨) પરિપક્વ તથા પ્રદર્શનના હિમાન તપામવા માટે રા. રા. નાથભાઈ & ફકીરભાઈ હીનખાબાળા તથા રા. રા. મણીલાલ લાલભાઈ મેદાને બોર્ડિંગ, તરીકે નીમવામાં આવે છે

તા. ૭-૬-૧૯૧૫ને રોજ વ્યવસ્થાપક મંડળની એક સભા રા. રા. જનાર્દન વીરભટ્ટ પાંદકણના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવો પસાર થયા હતા —

(૧) માંડવો અને તેના લગતા, જવામણીને લગતા તથા મહેમાનોને લગતા મંત્રીઓ તરફથી રજુ કરેલાં બીરો મંજૂર કરા.

(૨) પરિપક્વ અને પ્રદર્શન મંત્રી જે જે ગ્રહરયોએ મારી સફા આપી છે તેઓને માફ થયેલા પ્રમાણપત્ર આપવાનું નક્કી કરના સાથ ચાર મંત્રીઓ અને ડૉ. જનાર્દન વીરભટ્ટ પાંદકણની એક કમિટી નીમવામાં આવે છે

અપરિશિષ્ટ થ (૬)

અપરિશિષ્ટ ૬

અપરિશિષ્ટ થ (૧૦)

= પરિશિષ્ટ ૮

* એમને પાંડીથી જાણનામું આપુ કડુ - પરિશિષ્ટ ૬ (૧)

(૩) ખાંભાની સુવર્ણની સાહિત્ય પરિષદના સામાન્ય મંત્રીઓએ પોતાના કાર્યકાર અને આર્થિકબોગથી અપડ મહેનેત કરીને અંગ્રેજી પરિષદને વિજયી મનાવી છે તેની દર્શનાયે ૩૫ કરે કરવા માટે ચાર મંત્રીઓને સુનર્ણચક્રો આપ્યા, (આ કરાવ કરવા બાબત મંત્રીઓએ મહાનૌ ઉપકાર માની ચક્રો લેવા ના પાડતા જણાવ્યું હતું કે ચક્રો લેવા કરતા આ ટકાવની નોંધ મહેનતો તેઓને વધારે મતોપયોગી)

(૪) પરિષદ અને પ્રદર્શન સમયે કાર્યકરોની તમગીર અડધું દિવસે પગારની અને એ મામ રા પાકકજી તથા ચાર મંત્રીઓની કચિડીને સોપવું.

તા ૧૧-૬-૧૯૧૬ ને રોજ વ્યવસ્થાપક મહાજની એક સભા રા રા મહાપતશમ અનુપરામ ત્રણડીના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણે કરારો થયા હતા —

(૧) રિપોર્ટમાં ઉપાચારા સાંધક, નિમણે નમ્મી કરાર સાર નીચેની કમિટી નીમણે આપે છે.

રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોદનલાલ ઝવેરી.

રા રા ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી

રા રા જનાર્દન વીરભદ્ર પાકકજી

રા રા હમનલાલ કાકોરદાસ મોદી

(૨) રા. મણિલાલ વાકોરભાઈએ પ્રદર્શનના અચવિભાગમાં હાલ સુધી જે કામ કર્યું છે, તેના "જોતોદિરીઅમ" તરીકે હાલ તેમને રા ૧૨૫ આપવા અને આ રકમમાં પછાડીથી પૈસા સળધી રિયલિટી ધ્યાનમાં રાખીને ચોખ વધારો કરવો.

(૩) પાકકટર મહેતાએ રાખેલા કારકુને રા ૨૫ આપવા

(૪) ચાંદ તૈયાર કરનાર સોનીનો આકડો ચુકવી આપવાને, રાખે તા માકકજી અને રા. પારેખને સત્તા આપવામાં આવે છે.

(૫) રા. મનલાલ હીરાલાલ અમદાવાદનાં મીલ મચ્છર કરવામાં આવે છે

(૬) પ્રદર્શનનો માલ પાકો મોકલવા બાબત રા પારેખનુ રા ૩૫ નુ બીલ મચ્છર કરવામાં આવે છે

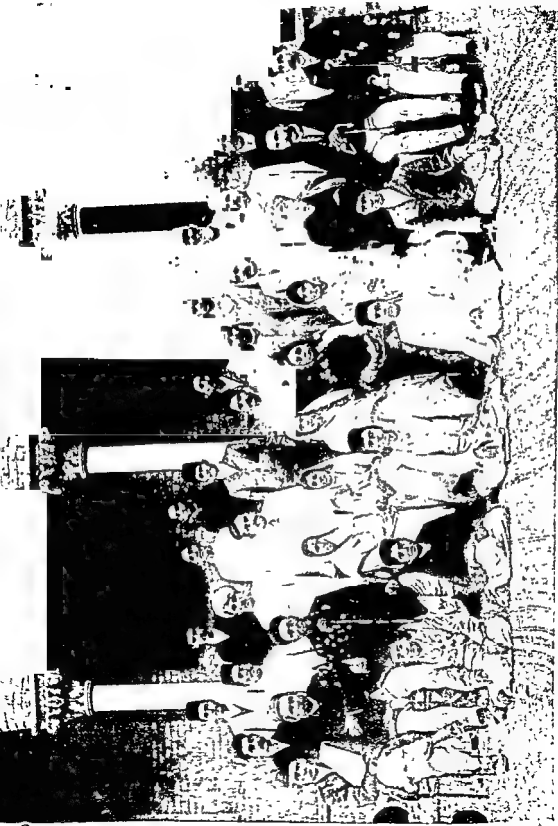
(૭) રા નાથાભાઈ કૃષ્ણભાઈ દીનનામનાળાએ પોતાના હેરાડ મહનામુ આપેનું હોવાથી તેમની જગ્યાએ સુરતની મામર્મ કોલેજના ત્રિનિમિષાન વૃદ્ધાવન હોમનાન જાદવની નીમણ કરવામાં આવે છે

તા ૭-૧૦-૧૯૧૬ ને રોજ વ્યવસ્થાપક મહાજની એક સભા રા. રા. જનાર્દન વીરભદ્ર પાકકજીના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણે કરારો પસાર થયા હતા —

(૧) ખજાનચીએ રજૂ કરેલો હિસાબ આ સભા પસાર કરે છે, અને જોડિયરોએ જે ખતથી તથા કાગજથી પોતાનું કાર્ય કર્યું છે તે માટે તેમને ઉપકાર માનવામાં આવે છે

(૨) કોલેટર મહેતાએ ખજાનચી તરીકે થલ માક કામ મચ્છુ છે, તેથી તેમને ઉપકાર માનવામાં આવે છે

કાર્યકર સંડળ પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, સુરત.

મંગલ-ઈશસ્તુતિ.

મુદરે શિવ મંગલ ગુણ આદિ ધર્મરા વિષુવર ભવબધહારક નમુ મહેશ્વરા — મુદ્ર. (૧)
 મધુર કુસુમવિષે રમે ગદ્ય સુદરા, કૌમુદી સુદપદા ઉપા મનોહરા;
 મૃદુનકકોદિભરવ ત્રવજ્યુસખકરા; સદુમા, હસતી, વસતી, પ્રતિદલિના, શી લલિના,
 સુદરતા, તુગ જગદરા — મુદ્ર ૧
 વિપ્રલંબી વિવયમોહી મધુરવરા, દિવ્યધાર્મપથ જતા આવી વિવધરા,
 વિપથ દોરના મમે આકો દવાકરા, ક્ષણ તે હૃદયે, બળ કે, કર ધરી આ, પરિહરવા,
 મધુરવરા, મોહનીમુરા — મુદ્ર ૨
 વિમન માધુહૃદયવિષે વિવદનલધરા, વ્યાપી દમે સત્યદષ્ટિ ધનતિભિરકગ
 ને મમે વિશુદ્ધ પ્રેરી જ્ઞાનગવિકગ, કરણા, ધીને, ફરીને, ફરી તમને, સદય મને,
 મન ગગને, યાતિ દે સ્થિરા — મુદ્ર ૩
 (નરસિંહનાથ જોયાનાથ)

સ્વાગતાંજલિ.

આવો આવો પધારો, મોઘેરા મહેમાન ! અતરને વહારે વધારીએ
 અમો દીનતણા અદના આવાસમા, તમો જાગરશાળીના અતિ ઉનામમા
 કયાથી પગલા પનોતા, મોઘેશ મહેમાન ! — અતરને
 નથી કલગી કે હાર, હેમ ફલ ના નથી મોતી માણેક મહા મૂલના
 માત્ર હૈયાના ઉન્હા ઉમળકા તેવાર — અતરને.
 શાત સાદા અમારા છે આગણા, શાત સાદા અમારા વધામણા
 વેણ સાદા પણ દેવા અમોલા સન્માન — અતરને
 નમ્ર આવુ અમ સ્વાગત સ્વીકારશે વિમળ હૃદયતણા આવને વધારીશે.
 એજ વિનતિ છે તમને, મોઘેરા મહેમાન ! — અતરને
 (મનહરનામ)

આ કાંઈ પૂરે ચતા સત્કાર મહાના પ્રમુખ રા રા અવુવ-જરામ અગવ-જરામે વિરા
 વિનાગી સન્જની તમા સત્કારીઓનો સત્કાર કરવા પોતાનું જાન્યુન માન્યું હતું —
 આ જાપણ્ય મદ રજા જાં રા રા નરમિહિર જોયાનાથને વિનતી કરતોનો પ્રથમ
 'સર મ્મુ કરતા રા બ ખેડુમાધ જુનામખાઈ દેખાઈએ જુણાજુ કે 'મહેમાન પ્રમુખ
 બાહેમ, સત્કારીઓ, અને અદ્વૈતસ્થો !

નિયમાનુસાર દારોબાગી મંડળે પ્રસ્તુત સમિલનના અધ્યક્ષસ્થાને રા. રા. નરસિંહરાવ બેળાનાથ દીવેદીઆને નિયત કર્યા છે, અને તે સ્થાને રિસાળવાને એમને વિનંતી કરવાનું કાર્ય મને સોંપવામાં આવ્યું છે. હરેક સભાના નિર્માયક પ્રમુખ નીમવાના મુખ્ય આશય ત્રણ હોય છે, પ્રથમ એ કે સભા આગળ રજુ થતા કાર્યમાં વ્યવસ્થા જળવાય અને જે કદાચ મતભેદ ઉત્પન્ન થાય તો વ્યવહારકૃષ્ણતાથી તે મતભેદનું સ્ફળ સાત્વન કરી શકાય. બીજું જે આશયથી સમેલન બંધાયા આવ્યું હોય, તે આશયની સફળતાને માટે પ્રૌઢ અને અનુભવી વિચારો સભાજનો આગળ અને તેઓ દ્વારા સમસ્ત જનસમાજ આગળ રજુ કરી આધુનિક પરિસ્થિતિ પર મહોગ મારી બાવી માટે માર્ગદર્શક સૂચનાઓ મળી શકે અને ત્રીજો હેતુ પરિપક્વ નિર્ણયકારક કૃતિમીમાં એ મંડળના આશયોને સ્ફળ કરવા બિન બિન વ્યક્તિઓ તરફથી બિન બિન દૃષ્ટિએ અતિમ ઉંચા એક હોવા છતાં બિન બિન દારોબા સલામ છે, તેના ગુણ દોષનું અન્વેષણ કરી અગ્રાજ દારોબા અટકાવી ગ્રામ દારોબાના સમર્થનમાં પોતાના અનુભવી વિચારો જણાવી એ કૃતિમીનું કામ સંગોષાધગ સ્ફળ કરવું.

મારે કહેવાની જરૂર નથી કે રા. રા. નરસિંહરાવ એ ત્રણ કામો કરવાને વિશેષ યોગ્યતા ધરાવે છે. એમણે જ આ પ્રકારનું શિક્ષણ લઈ ઘણાં વર્ષો સુધી ન્યાયાધીશની ઉચ્ચ પદવી ભોગવી છે, તેમજ તેઓ એક પ્રસિદ્ધ કવિ, અને બાપાશાસ્ત્રી છે; અને તેથી મારી ખાતરી છે કે ગુર્જર ગીરાને કેવી સામગ્રીથી સમૃદ્ધ કરવી તે જાળવતાં ધર્મીજ અમૂલ્ય સૂચનાઓ એમના તરફથી મેળવવાને આપણે બાગમાળા યદ્યુત આ કારણોને લઈને હું ખાતરી રાખું છું કે આપ સર્વે આ દારોબા એક મતે કસ્ટમ કરશે.

આ દરખાસ્તને દિ. ૫ રજુહોડભાઈ ઉદયશંકે તથા ખીરજાલ મોટામીઆ તરફથી ટેકા અને અનુમોદન મળતા રા. નરસિંહરાવે તાળાઓના મડમડાટ સાથે પ્રમુખસ્થાન લઈ પોતાના છાપેલા બાપજીનાંથી અગત્યના કેટલાએક બાગો વાગ્યા હતા —

બાપજી પૂર્વ થતાં છબી લેવામાં આવી હતી ત્યાર બાદ ઓમત અરહાર ગાયકવાડ, સોકમાન્ય દારોબાઈ નવરોજી, સોકમાન્ય મોદનદાસ કરમચંદ ગરંધી, રા. બ. હરંગોવિદાસ દારોબાઈ કાંટાવાળા, રા. મ. જયીઅતરામ ગેારીચંકર દેસાઈ, મી. આંદો રોલકીશ, જગીશ સાહિત્ય પરિપદ, અરાદી સાહિત્ય પરિપદ, રા. બ. ગોવિંદભાઈ જ્ઞાપીભાઈ દેસાઈ, જાનરેમ સર પ્રભાકર દેવપતરામ પટ્ટણી, જાનરેમલ રા. લક્ષ્મીભાઈ સામગ્રાસ, રા. હંદીરાનાથ ઠાણાભાઈ નાણાવગી, શ્રી હરીલાલ જાદ, રા. લલિત, ગ. માધવનાથ નજુભાઈ દિવેદી, રા. શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત મી. હાજી મદમદ અલ્લારખીઆ શિવજી, રા. જમજીવન ઠાણીદાસ પાઠક, રજીવરમવાળા રા. સોહુ ગોવિંદદાસ, રા. મનલાલ હરંગોવિદાસ કાંટાવાળા, રા. ભાઈદાસ ખડેચરદાસ દોશી, રા. ચીમનલાલ ડી, કવાલ, રા. સરદેશાઈ તેમજ સ્ત્રી સુગોધિની સભા, સાર્યમિત્ર વગેરે સદસ્યો તથા સરસ્થાઓ તરફના પરિપદને વિજય ઇન્છનારા તારો તથા પત્રો આવ્યાનું જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું.

ત્યાર બાદ મુરોખીય મુદ્દમા મહાટ જ્યોર્જને વિજય મળે એવી વાતનાનો ફેરવ પ્રમુખ તરફથી ઉચિત ચબ્દોમાં રજુ કરવામાં આવ્યો હતો, જે સર્વાનુમતે પસાર થયો હતો.

એ કાર્ય થઈ રહ્યા પછી નિર્ણયમુક મહાળની નીમણૂક કરવામાં આવી હતી.

ત્યાર બાદ રામાયણના સારણુ કાવ્ય તથા નિમણૂ લખાવી ૩૦ ૫૬૦)ના હતો. આ પવાની અત્રેના કારોબારી મહાજ તરફથી જે યોજના કરવામાં આવી હતી, તેને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવેલા નીચે પ્રમાણેના ઘનણુ પ્રકાશન રા મનહરરામે કર્યા હતા —

૩૧ ૧૫૦) રા રા આકેડ ન હસકર તથા મહુભાઈ ન હસકર તરફથી પોતાના માતા પિતાના સ્મરણાથ

૩૧ ૧૭૫) રા રા હાલાભાઈ હંધાણુ કેસાઈ તરફથી કવિ નર્મદાસ કરના સ્મરણાથ

૩૧ ૨૫) આ રા બ રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ તરફથી પોતાના પિતાના સ્મરણાથ

૩૧ ૨૫) રા રા ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી તરફથી (૫)

૩૧ ૨૫) રા રા ન હનાથ કેદારનાથ હીશિત તરફથી મંદારથી નાનારામ લેકમીરામ-

ના સ્મરણાથ

૧ ૨ ૧

એ ઉપરાંત વિદ્યાવિનોદ નાટક કંપનીના મેનેજર રા રા પ્યારેલાલે સાહિત્ય પરિષદના હાભાર્થ તા ૩૦ મીની રાત્રે પોતાનો લોકપ્રિય આલતી મહાધવનો ખેન બજારી મતાવવા કમલ ક્યાની વાત જાહેર કરવામાં આવી હતી.

પ્રદર્શન ખુલ્લું મહેવાણું કાર્ય તે દિવસે કરવામાં આવનાર હતું, પણ મુરતના જ્યા-ઉદ્ધવ નીમા હાકલી ખેગમ સાહેબ બેઠ્ઠતમશીન થતા તે બીજા દિવસ પર મુલતવી રાખ્યા માગન નુચના કરવામાં આવ્યા બાદ પહેલા દિવસનું કાર્ય પૂર થયું હતું.

બીજો દિવસ.

(સવારની બેઠક)

જય જય ગરવી ગુજરાતનાં ઉત્સાહકો ધનિઓથી આજનું કામ સવાર અ . નાગે શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું.

[૧] સંગીત—

જય જય ગરવી ગુજરાત ! (૨) દીગે આરણે પગલાત (૭૬)

ધાજ પ્રકાશરી ઝગમ કસુમી પ્રેમસૌમ્ય અંકિત

પ્ર બજુવ બજુવ નિજ સતતિ સંકુને પ્રેમમંકિતની રીત

ઉચ્ચી ઘુજ સુદર જાત જય જય ગરવી ગુજરાત ૧

ઉત્તરમા અબ્યા માત પૂરમા કામી માત

છે હસિયુ દિશમા કરત રક્ષા કુતેચર મહાદેવ,

ને સોમનાથ ને દ્વારકેશ એ પશ્ચિમ કેત ૨,

છે મહાયમા સાક્ષાત જય જય ગરવી ગુજરાત ૩

નદી તાપી નર્મદા, જોય, મહિ ને પ્રીતિ પણ જોય,
 વળી જોય સુમતીના જુદા રમણ ને રત્નાકર સાગર,
 પૂર્વત ઉપરથી વીર પૂર્વજો દે આશીર્વાદ જયકર,
 નપે સોઢે મહુ જાત, જય જય ગરવી ગુજરાત.
 તે અમ્બુહિલવાડના રંગ, તે સિદ્ધરાજ જયસિદ્ધ,
 તે રંગ યશી પણ અધિક સરેસ રંગ યશો સત્વરે માત,
 મુખ ચકુન દિસે મધ્યાન્હ શોભશે, વીતી ગઈ છે રાત,
 જન ધ્રુમે નર્મદા સાથ, જય જય ગરવી ગુજરાત.

(સ્વ. કવિ નર્મદ)

ઉપર મુજબનું સંગીત ગવાઈ રહ્યા પછી નીચે પ્રમાણે નિમ્ન વાચન થયું હતું
 (૨) નિમ્ન વાચન:—

૧. સમયવીરનાં સરભરણો—રા. રા. રાજનરામ રામકૃષ્ણ શાસ્ત્રી.	૩૦	મિનિટ
૨. અકાળે કરમાયલી કળીઓ—સા. કંતુ બહેન.	૧૦	"
૩. હાલના ગુજરાતી સાહિત્યને		
શાન્તી જરૂર છે ? રા. રા. સુરેન્દ્ર લા. પાઠકજી	૮	"
૪. ક્યાનો આદર્શ—રા. રા. નરસિંહદાસ લા. વિભાકર.	૨૫	"
૫. જોડણીના સામાન્ય નિયમો—રા. રા. અંકુલસિંહ બહેચરલાલ પુરેશ	૭	"
૬. મિશ્રિત પુત્રસિક્ષણ—રા. રા. કેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટ.	૧૦	"
૭. જાતીય સાહિત્ય—રા. રા. હમનલાલ નારણભાઈ મેથી.	૧૫	"

શ્રી રાજરાજેશ્વરો જયતિ.

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ—સુરત.

(૨૫—પ્રમુક્તપદેથી મહામહોધ્યાય શાસ્ત્રી શંકરલાલ માહેશ્વરે આપેલો આર્સીવાંદ.)

ધ્રિયે શ્રીરાજરાજેશ્વીરાજરાજાપોરિયમ્ ।

દયાદદિસુધાવૃદ્ધિ શ્રીસદાશિવયો સદા ॥

॥ ૧ ॥

વિશ્વવિદ્યાગુરુ વન્દે વિશ્વવિદ્યામિત્રદયે ।

દયામૃતમયાત્માનો શ્રીકેશવમહેશ્વરો

॥ ૨ ॥

સૌંદર્યરોવધિ શ્રીમદ્ગુર્જરમૂર્ખણે ।

સ્વસ્તિશ્રીસુરતામિલ્યં નગરં જયતાદિદમ્ ॥

॥ ૩ ॥

नर्मदाशंकराभिल्यः कविर्यत्रामवन्महान् ।

यदीयकान्यरत्नानि प्रकाशते समंततः ॥ ४ ॥

नंदशंकरशर्मापि यत्राननि सुलेखकः ।

वर्णधेलाभिधो ग्रंथो यत्कीर्तितं ईक्षते ॥ ५ ॥

तथा नवलरामाख्यो यत्र ग्रंथसमीक्षकः ।

ग्रंथरत्नावलिर्यस्य मवनाभूषणायते ॥ ६ ॥

श्रीमान् दिनमणिः शास्त्रिमणिर्यत्र भवत्पुरा ।

दुर्गाराम शोधकोऽमृद् आद्यगुर्जरशिक्षकः ॥ ७ ॥

महिपतिरामः समजनि यत्रपुरे शिक्षणाचार्यः ।

गोपालजिञ्छ शिक्षणवृद्धिकरः सुरमाइतनुजन्मा ॥ ८ ॥

तत्रैव परिपद्मन्यायुष्माकं या विराजते ।

साहित्योदयसंलग्नाशयानां हे महाशया ॥ ९ ॥

तस्यै शुभाशिषां शशीःसमर्पयितुमुत्सहे ।

प्रणम्य सर्वं विद्यानामीधरं श्रीमहेधरम् ॥ १० ॥

शिवगुरुदययात्र पंचमीया परिपदमर्त्यलतानता फले स्तात ।

सुरतपुरमहालबालमये विविधरसैः परिपोषिता स्मरैः ॥ ११ ॥

एषा साहित्यपरिपचन्द्रिकाहादकारिणी ।

भूयाद् गुर्जरसाहित्यप्रभासि वसिष्ठद्वये ॥ १२ ॥

साहित्यमेव परिपोषयति स्म धर्मान्

साहित्यमेव परिपोषयति स्म चार्थान् ।

साहित्यमेव परिपोषयतीह कामान्

साहित्यमेव हि ददाति च मोक्षउद्गीम् ॥ १३ ॥

आनन्दमूलमखिलातिविनाशमूल

मारोग्यमूलमपि जीवनमूलमेतत् ।

नि श्रेयसाम्युदयमूलमनन्यतुल्यं

साहित्यमेव जयतीह जगत्त्रयेऽपि ॥ १४ ॥

साहित्यसंगीतकलाविहीनम्

साक्षात्पशुं पृच्छविषाणहीनम् ।

मनुष्यमज्ञं गणयन्ति मुञ्जा

नाज्ञातमेतद्भवतां गुणज्ञाः ॥

तस्मात्समस्तैः पशु साम्यतां स्वां

सद्यः समुत्सारयितुं कुलीनैः ।

साहित्यसंपत्परिशीलनीया

मनोवचः कर्मभिरकरूपैः ॥

गीर्वाणवाणीविषयेष्वविज्ञाः

कथं नु साहित्यरसं पिबामः ।

इतीह चित्तं न हि चिन्तनीयं

सर्वाप्रमापात्स्विदमस्ति रम्यम् ॥

यथा कयापीह गिरा निबद्धं

साहित्यमानन्दमेव लोके ।

सुवर्णपात्रेऽपि च पूर्णपात्रे

माधुर्यमेदो न हि पायसस्य ॥

सा हि साहित्यसंपत्तिः संपाद्यैव सदाखिलैः

गीर्वाणवाणीवमुषा यदक्षयनिधेः स्थलम् ॥

यतोऽक्षयनिधेर्लेशान् गृहीत्वा जलधेरिव ।

साहित्यरसवर्षिण्योऽन्यभाषा मेघमालिका ॥

गीर्वाणवाणी श्रीमातुर्ज्येष्ठा श्रेष्ठा च पुत्रिका ।

या सा गुर्जरगीः सर्वाङ्कोशास्तान्मोक्तुमर्हति

इति मत्वा गुर्जरस्थैः सत्कवीन्द्रैः समंततः

साहित्यनिधयो नन्दाः सुदृढा हर्षवर्णिनः ॥

ततो गुर्जरगीर्जाता साहित्यसंपदीश्वरी ।

परं कालेन महता गतास्तेऽतीव जीर्णताम् ॥

साहित्यघनहीनेव तेन गुर्जरगीरियम् ।

प्रमत्ताः पूर्ववत्कर्तुं साहित्यसंपदीश्वरीम् ॥

वाञ्छास्ति यदि नस्तर्हि प्रेम्णा तैस्तैः कवीश्वरैः

पूर्वैः कृतानां साहित्यप्राप्तादानां दिवः सृशाम् ॥

॥ १५ ॥

॥ १६ ॥

॥ १७ ॥

॥ १८ ॥

॥ १९ ॥

॥ २० ॥

॥ २१ ॥

॥ २२ ॥

॥ २३ ॥

॥ २४ ॥

॥ २५ ॥

॥ २६ ॥

॥ २७ ॥

॥ २८ ॥

॥ २९ ॥

॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥

जीर्णोद्धार प्रवर्तय सर्वैर्यत्नशतैर्द्भुतम् ।

- नवीनैरपि साहित्याभिज्ञैः सुज्ञैः कवीश्वरैः ॥

॥ २६ ॥

साहित्यरत्ननिधयो निक्षेप्तव्या प्रयत्नतः

स्वप्रजाश्रेयसेस्वीयदेशस्याप्नुदयाप्तये ॥

॥ २७ ॥

मा साहित्यविदमन्या अन्यायपथवर्तिन ।

साहित्य वृक्ष्युत्सुकास्त्युत् इतिप्रार्थय ईश्वर ॥

॥ २८ ॥

या तादृशी कृतावृद्धि शोधवत्परमै नै ।

सा हि साहित्यसाहित्यपदप्राणप्रणाशिनी ॥

॥ २९ ॥

अन्यै तन्यैश्च साहित्याभिज्ञैः सुज्ञैस्तुष्टेयकृता ।

ग्रन्था प्रसिद्धिनेयास्ते सचोऽस्माभि प्रयत्नतः ॥

11 10 11

एव कृतं पवित्रीयं पुन पूर्ववदेव सा ।

गुर्वी गुर्जरगी सच साहित्यसपदीधरी ॥

॥ ॐ ॥

किं बहुक्त्यात्रसुक्षेपु श्रीमत्स्त्रिति विरम्यते ।

यत्तया समर्प्य सर्वेभ्य प्रणामकुसुमाञ्जलीन् ॥

॥३२॥

श्रीसाहित्यमुधाविधमग्रमनसः सन्तुप्रसन्नाशया

राजान कवय प्रजाश्च सकला अन्योन्यसाहाय्यदा ।

अन्यान्यादय वक्षिणामिरुचयाऽन्याऽन्याप्रियप्रोत्सुकाः
 शिरःपुच्छाभ्यामिहाननस्य लोके न लोके च ॥

आमिस्तासिदाशवातुल्लक्षणा लोके न लोके सदा ।
नामिस्तासिदाशवातुल्लक्षणा लोके न लोके सदा ।

三三三

साहित्यपरिषद्द्वारा पञ्चम्यां सूर्यपत्तन ।
प्राग्निवेनोत्पत्तेरुक्तं त्वाष्ट्रसंस्थितम् ॥

सोम्वीरपुत्रास्तथा श्रीपादेभ्यस्तथा ।

॥ २४ ॥

पद्यायं नशी म्माजिवा पद्मालै कृपा विग

मया शङ्करलालेनार्पितं तस्मै नमः ।

村 民 村

या सेवा शीमता मजा हृदये लपवाछिम

— ३ —

|| ॐ ||

શ્રી રાજરાજેશ્વરે જયતિ.

સદા મંગલસંસ્થા શ્રી રાજરાજેશ્વરી અને શ્રી રાજરાજેશ્વરી દયાદિષ્ટિય આપતી ॥
 વૃદ્ધિ આપથુંને હમેશા લક્ષ્મીના લાભ માટે માંગ્યા ॥ ૧ ॥

દયામૃત અન્ત કરચવાળા સર્વ વિધાના ગુરૂપ ગુરૂશ્રી કેશન ને મહેશને સમગ્ર નિવા ॥
અભિષદ્ધિ માટે હું વન્દુ છું ॥ ૨ ॥

સૌદર્યના બહારરૂપ શોભાપમાન શ્રી ગુર્જર-દેસના બ્રાહ્મરૂપ કથાણુ લક્ષ્મીથી સુગૌરવિત શ્રી સુરત નગર જયપામે ॥ ૩ ॥ ને સુરતમા કવીશ્વર નર્મદાસકર જન્મ્યા હતા, અને જેના જાણ્યશ્રી રત્નો ચારેકોર પ્રકાશી રહ્યા છે ॥ ૪ ॥ ને સુરતમા નદરાકરણ જન્મેલા છે અને જેનો કણ્થિયા નામનો અથ તેની કીર્તિસ્તંભરૂપ દેખાય છે ॥ ૫ ॥ અને ને સુરતમા મહાન વિવેચક નવલરામ જન્મેલા હતા અને જેની અથરતાવળી લોકોના ધરના ધરેણ્યાપ થાય છે ॥ ૬ ॥

૧૬૧

દાસ્ય લોકોમા મણિરૂપ શ્રી દિનમણિ નામેના સાચીજી ન્યાય થઈ ગયા છે, અને ઉ તમ શોધક તથા ગુર્જરભાષાના આદિ શિક્ષક દુર્ગારામ મહેતાજી થઈ ગયા છે ॥ ૭ ॥

અને જ્યાં મહિપતરામ ગુર્જરશિક્ષણુની આચાર્ય તથા ગોપાળજી સુરભાઈ ન્યા શિક્ષણુ ની શિક્ષ કરનારા થઈ ગયા છે ॥ ૮ ॥

તેજ સુરત નગરમા સાહિત્યનો ઉદય ઇન્દુનાર આપ, મહાત્માએની આ બ ૫ પરિપક્વ ખીરાજે છે તેને સર્વ વિદ્યાના ઇશ્વરરૂપ શ્રી મહેશ્વરને પ્રણામ કરી તે આશીર્વાદ આપના ઉત્સાહ ધરે છું. ॥ ૯ ॥ ॥ ૧૦ ॥

સુરત બંદર રૂપ સુંદર ક્યારામાં શાલી રહેલી અને અનેક રસના પુરુષાએ નાના પ્રકારના રસોથી પોષણ કરેલી આ પાંચમી ગુર્જર સાહિત્ય પરિપક્વ રૂપ કંદપ્રલતા શ્રી સિવગુરની કરણાથી અનેક હલોથી નર થાઓ ॥ ૧૧ ॥

આ સાહિત્ય પરિપક્વ અન્નિકાંકે ને સર્વને આહ્વાન કરનારી છે, તે ગુર્જર સાહિત્યરૂપ સુધાસિંધુની અભિવૃદ્ધિ કરો ॥ ૧૨ ॥

સાહિત્યજ ધર્માતુ પરિપોષણ કરે છે ને સાહિત્યજ અથાતુ પોષણ કરે છે અને સાહિ ત્યજ મોક્ષ લક્ષ્મીને પણ આપે છે ॥ ૧૩ ॥

આનન્દનુ મૂળ સાહિત્ય છે સર્વ પીડના નાશનુ મૂળ સાહિત્ય છે આરોગ્યનુ મૂળ સાહિત્ય છે જીવનનુ મૂળ પણ સાહિત્ય છે તથા સ્વર્ગ અને મોક્ષનુ અનુપમ ત્રણ સાહિત્યજ તથા જગ તમા જય પામે છે. ॥ ૧૪ ॥

હે ગુણેશ ! સાહિત્ય અને સંગીતકલાને નદિ-જાણીનાર અક્ષાન્તી મનુષ્યને સંગીત અને પુષ્પ વિનાનો સાક્ષાત્પરૂપ સુગંધુકો અણે છે, તે આપનુ અન્નપુ નથી ॥ ૧૫ ॥

માટે સર્વ કુલીન પુરુષોએ પોતાની પશુત્વત્વજોડૂ કરવા મેળિયન, વચન અને કનૈયી નાદિત્ય અપતિતુ સેરન કરતુ જોઈએ ॥ ૧૬ ॥

એમ કે ને દેવરાણીના વિસ્મર્ત અભણ્યા છીએ તેઓ સાહિત્યમ્મો પરી રીતે પો સંગીતે એમ ચિનમા ચિન્તા ન કરવી, કારણ કે સર્વ આત્માઓ મનોદર મદિય રહેતુન છે ॥ ૧૭ ॥

ગમે તે બાપામાં બધાયણુ સાહિત્ય લોકને આનન્દ આપે-છેજ. કારણકે સુવર્ણ પાત્રમાં કે પત્રના પડીયામાં રહેલા, દુષ્પાત્રની મધુરતામાં ભેદ હોતો નથી. ॥ ૨૮ ॥

તે સાહિત્યસંપત્તિ સર્વ લોકોએ સપાદન કરવી જોઈએ. જેના અક્ષય બહારનું રચણ દેવવાણીરૂપી વસુધા છે. ॥ ૧૭ ॥

જેના અક્ષય ખજાનામાંથી ચોહું-ચોહું લેઈને સમુદ્રમાંથી લેનારી મેત્રમાલાની પેઠે અન્ય બાપાણી, મેઘમાલાઓ સાહિત્યરસને વર્ષા, રફી છે. ॥ ૨૦ ॥

દેવવાણીરૂપી માતૃશ્રીની જ્યેષ્ઠ અને ઐશ્વર્ય પુત્રી-રૂપી જે ગુર્જર ગિરા છે તેમજ લેનારી (દેવ બાપાના) અક્ષય ખજાનાને ભોગવવાને યોગ્ય છે એમ માર્ગને ગુર્જરદેશનાવાસી પ્રાચીન સૂત્ર-વીરોએ ચોતરફ દેહ અને હર્ષને વર્ણવનાર સાહિત્યના ખજાનાઓ રચ્યા છે. તેથી ગુર્જર ગિરા સાહિત્યસંપત્તિની ઇશ્વરી, યશઃ, પશુ ધણે કાલે તે ખજાનાઓ, જીર્ણ થઈ ગયા; તેથી આપણી ગુર્જર ગિરા સાહિત્યધનથી હીન થોડાં તેમ દેખાવા લાગી. તેને ફરીથી પૂરતી પેઠે સાહિત્યસંપત્તિની ઇશ્વરી કરવા જે આપણને ઇચ્છા હોય તો પ્રેમથી પૂરના. કવીશ્વરોએ રચેલા સાહિત્યરૂપી મહેલો કે જેનાં શિખરો આકાશ સુધી પહોંચેલાં છે તેનાં છર્ણોદ્ધાર સેંકડો પ્રયત્નોથી દુરત કરવો જોઈએ. અને સાહિત્યના સુર નવીન કવીશ્વરોએ પણ ચોતાની પ્રજ્વળતા કદયાણુ માટે અને ચોતાનો દેશનાં ઉદય માટે સાહિત્યરૂપી રત્નોના ખજાનાઓ નાંખવા જાણ્યો. (૨૧-૨૨-૨૩-૨૪-૨૫-૨૬-૨૭)

સાહિત્યને ન જાણતાં છતાં સાહિત્ય જાણવાનું વૃથા અભિમાન રાખનારા અને અનીતિ માર્ગે ચાલનારાઓ સાહિત્યનો વૃદ્ધિ કરના ઉત્સુક ન થાઓ એવું હું ઇશ્વર પાસે માગું છું. ॥ ૨૮ ॥

કારણ કે તેવા પામરોએ કરેલી સાહિત્યની વૃદ્ધિ સોજથી થએલી દારોરની શક્તિ પેઠે સાહિત્યના સાહિત્યપણા રૂપી પ્રાણનો નાશ કરે છે. ॥ ૨૯ ॥

બધા અને નવીન તથા સાહિત્યના તોખીન સુર લોકોએ કરેલા અન્યો આપણે નકાલ પ્રસિદ્ધિમાં લાવના સાર પ્રયત્નશીલ થવું જોઈએ ॥ ૩૦ ॥

એમ કરનાથી ફરીથી પૂરતી પેઠે આપણી ગુર્જા ગુર્જર ગિરા સાહિત્યસંપત્તિની ઇશ્વરી દુરત થશે. ॥ ૩૧ ॥

આપ જેવા સુર પુરુષો પાસે વિશેષ બોલવાથી શું ? એમ ધારી ભક્તિથી સર્જે પ્રણામ પુષ્પાંજલિ અર્પણ કરું છું. ॥ ૩૨ ॥ શ્રીમાન સાંખસદાશિવની અતુલ કૃપાદાષ્ટિથી લોકમા સર્વ રાજ્યો, સર્વ કવિઓ અને સર્વ પ્રજ્વળો સાહિત્યરૂપી સુધાસમુદ્રમાં મગ્ન મનવાળા થાઓ, સદા નિર્મલ અતંકરણવાળા થાઓ, એક બીજાની સાહાય્ય કરનારા થાઓ, એક બીજાને ઉદય નેવામાં અભિશિખાળા થાઓ, અને એક બીજાનું પ્રિય કરવામાં ઉત્સાહવાળા થાઓ, એવી ઇશ્વર પ્રતિ મારી પ્રાર્થના છે. ॥ ૩૩ ॥

સુરતમાં આ પાંચમી સાહિત્ય પરિષદ દેનીએ અતિશય સ્નેહભાવથી ઉપપ્રમુખના શુભપદ ઉપર રચાવેલા મોરખી નિવાસી અને મહારાજ શ્રી રવાળ પાઠશાળાના સુખ્ય અધ્યાપક શાસ્ત્રી

શંકરભાઈ માહેશ્વર તેમણે આશિર્વાદરૂપ મુક્તાવંતી જે આપેલી છે, તે આપ સાહેબોના હૃદયમાં ચિરકાલ વિલસી રહે. (૩૪-૩૫-૩૬)

આશિર્વાદના મ્લોકો વચાઈ રહ્યા બાદ સવારની બેઠકનું કામ પૂરું થયું હતું અને સમાવિસર્જન થયું હતું.

(સાંજની બેઠક.)

સાંજની બેઠકનું કામ ચાર વાગે સરૂ કરવામાં આવ્યું હતું; જેમાં નીચેનું સંગીત પ્રથમ સન્નારીઓએ ગાયા બાદ નીચે પ્રમાણે નિખેધો વંચાયા હતા.

(૧) સંગીત:—

સંગીત કેવું પ્રિય મધુર મોહકાર,
 ધ્વનિ કેવું ખીલી રહે સરસી અપાર—સંગીત.
 કર્ણથી સુશ્રુતા કેવાં નયનો મીઠાં છે,
 બોલે કંઈ બોલે અંતર પ્રેમ સીંચાં છે;
 ખીલી તે સંતરે નય નય નય અંગમાં—સંગીત.
 મુખ અરવિંદ ખીલી તન પુલકાં છે,
 કંઈ કંઈ શુભાખી રંગી પુરખી મુંદાં છે;
 સમીરે પ્રાણિત રહે છામ છામ છામ, સરમાંય—સંગીત.
 શીશ નમન કરે તન શ્રુતિ છે,
 લપટ લપટ સરે મન મલકાં છે,
 ક્ષણિક નિદ્રાને વસ ધાય ધાય ધાય, શી નિશામ—સંગીત.
 વિશ્વા નારદ કર ધારી વૃત્તે રીઝાં છે,
 કુશ્યુત મુરલી નાદે ગોખી વીધાં છે,
 વૃત્તાંડવથી શિવજી ધાય ધાય ધાય મોહમાંય—સંગીત.
 કુંજે કે સુવતી મુખે સુર અલપાં છે,
 રસિક પ્રિયા પ્રિય પ્રેમ છલકાં છે,
 રસભસ થઈ રંગે ન્દાય ન્દાય ન્દાય, શાન્તથાય—સંગીત.
 ફરે મોહિત મૃગલી કામે કરી નળે છે,
 પ્રાનતાથી દીનતા સુજી રહેજે ધવાં છે;
 મુગ્ધ જીવન બહે નય નય નય, નાદમાંય
 મીઠમાંય—સંગીત.

(૨) નિબંધ વાચન.—

ગિ

૧. પાટીદાર કવિઓ.	રા. રા. કંઠવાણીય વિઠ્ઠલભાઈ મહેતા.	૨૦
૨. કાચરથ કવિઓ.	રા. રા. લીલુભાઈ સુનીલાલ મજમુદાર.	૧૫
૩. રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય.	રા. રા. ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાસિક.	૧૫
૪. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય અને તેનું સાહિત્ય.	રા. રા. કંઠવાણીય નથુભાઈ જોશી.	૨૦
૫. બાળારામ.	ગ. રા. કૌશિકરામ વિઠ્ઠલરામ મહેતા.	૨૦
૬. દુઃશાસન રશ્મિરપાન.	રા. રા. ભાઈચંદ્ર કુમેરજી શુક્લ.	૭
૭. જીવનચરિત્રનું સાહિત્ય.	રા. રા. સુરજરામ સોમેશ્વર દેવાયમી.	૧૫
૮. હાલનાં અને પ્રાચીન કાવ્યો.	રા. રા. મંજુલાલ જમનારામ દવે.	૧૫

નિબંધ વાચન પૂરું થતાં નીચે પ્રમાણેના ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો:—

ઠરાવ ૧ લો.

“ગુજરાતનાં જૂદાં જૂદાં સ્થલની જૂદી જૂદી કોમ અને ધંધાના લોકો જૂદા જૂદા ધંધા-માં તથા વ્યવહારમાં જૂદી જૂદી જાતના શબ્દો, રૂપો, રુઢિઓ, પ્રયોગો વગેરેનો ઉપયોગ કરે છે તે સમજાવે એક કોષરૂપે એકજ કરવાનું કામ આ પરિષદ સામાન્ય મંત્રીઓને સોંપે છે.”

પ્રસ્તાવક:—રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, એમ. એ., એલ. એલ. બી.

અનુમોદક:—રા. રા. મંજુલાલ જમનારામ દવે, એમ. એ.

ત્યારબાદ ઇનામી નિબંધોના સબધમાં નીચે પ્રમાણે ઘનતું પ્રકાશન રા. મનહરરામે કર્યું હતું.

૩. ૨૦) રા. ધરણીધર જીવેચરામ તરફથી એમના કાઠિ કવિ વિજયથાકરના સ્મૃતિાર્થે. આ ઉપરાંત એમણે કવિ વિજયથાકરકૃત વિજયવાણીની નકલો નિર્ણયકારક કમિટીના દરેક સભ્યને આપવાને વારતે પૂરી પાડી હતી.

૩. ૧૫) પીરબદા મોટામીઆં તરફથી અંગરેજોની ચીરની ગાદીના સ્મૃતિાર્થે.

આ બેટક દરમિયાન મોટા મંદિરના મહારાજ ગોસ્વામી શ્રી બ્રીજરતનલાલજી તથા નામદાર સચીનના નવામ સાહેબ ઇલાહીમખાનજી પોતાના દિવાન તથા રટાફ સહિત પધારતાં વાળના ગળગીન ધ્વનિ સાથે તેમના યોગ્ય સત્કાર કરવામાં આવ્યો હતો.

ત્યારબાદ આ પ્રમંગને માટે કવિ ઇન્દિરાનંદ લાલીતાનંદ પંડિતે ખાસ ખનાવેલી કવિતા હાર્મેનિયમ વગેરેના સાજ સાથે આ પ્રસંગે માટે બોલાવવામાં આવેલા ઇડરના પ્રખ્યાત ગાયકા ઉસ્તાદ આલમખાન ઇજમખાને ગાઈ હતી.

ત્રીજો દિવસ.

(સવારની યેઠક.)

આ દિવસના કાર્યક્રમનો આરંભ મંચારે ૮-૩૦ વાગતે નીચેના સંગીતથી કરવામાં આવ્યો હતો.
સંગીત:—

ગુર્જર સાહિત્ય તુષ્ટાં રત્નોને કરીએ નમન,

સૌંદર્યકવિવર - ગદ્ય નવલ લેખકને કરીએ નમન.

પ્રેમાનંદ - સુધાગસ પીતા તૃપા જનોની નર્મ વિરમંત,

દયાવાણી રસરાજ ભરિત નરસિંહી ભક્તિ પૂર ભરંત.

શામળ આતુરી બોધ કરતો, અખા ભમકભર પ્રોત્તી પ્રચંડ,

મર્દ ધિરાની કાશી પીતા, કાશી ગૃહ સરવે ગમડંત!

વલ્લભવાણી સુશોભિત સરસી, લાલણીની બલિ પ્રેમી નિશંક,

પ્રિતમ ત્રિવિક્રમ મનહરસ્વામી દૃઢ વેદાન્તે રજા રમંત.

રવૂનાથ ને રામમૃણુ ગમે રાજે રણગેડ દીવાન,

નિર્મલ નિષ્કલ નજુ નરમો શિવ શાન્તિ કુંભર ભગવાન.

ભોજો રત્નોધર ને ગીરધર કાવ્ય મહીરે ગદ્ધિ કરંત,

રાધા મીરાબાઈ દિવાળી સ્ત્રી કવિઓ પશુ સુધા કરંત.

પદ્મ વિજય ને રૂપવિજય વળી દીપવિજય ને વીરવિજય,

જીન કવિઓ ગુર્જર કવને કરી રજા છે વિજય વિજય.

નાગર કવિની ગણના કરતા શિવાનંદ કોતન ગરજન,

કાલીદાસ ગુમારે અચૂન, વિજય સનિતા રસ વર્ધન.

નર્મદ શૈલી મરત બોળગતી વળી ગદ્યે રસમય કરતી,

દવપત કાવકપણુમાં કરતી પ્રાસ અમકથી અમમગતી.

નવન વિવેચક કુશાગ્ર ધિધર નંદ કથારસ મધુરો મનહર,

ગુર્જર સાહિત્યે ગદ્ધિપતીની કલ્પ પુરી રહી વિધવિધ રગ,

ચાળા મંદિરમાંદી પુગતી દીપી રહી રસિની જસવંત

મણિ મનસુખ વેદાન્ત શિખરપર, ગોવર્ધન મુખતો ધર ધર,

ધનગમગની હાટ ડગાવટ સાહિત્યે તેજસ્વ તવ ગર,

રગ ગગ ચિત્ર વિચિત્ર મસાદે મધમધની રસભર જનકર.

લ. લા. વ્યાસ.

સંગીત પૂર થયા બાદ પરિપદને સ્થાપ્ત સ્વરૂપ આપવા બામનનો નિચેનો હરાવ પમારે કરવામાં આવ્યો હતો.

સ્વાગતમ્.

યમન કટયાણુ.

(અર્થ) ૧) આ જગતે નહીં કોઈ અપના એ શક)

- વીર વિદુષ નર મહત્ત્વ મહન- ૨૬
 આસ્ત્રાદક સાથિ સાથિ પ્રભાસ્વર,
 આદિત્ય પરિપદ્ કળન, - ૨ જન ૧૧૨. ૧
- ભરે પધાર્યાં દિતિયામૃતકર,
 પૂજ્ય પધાર્યાં સુપુષ્પે હૃદયગમ. ૧૧૨. ૨
- જાણે અખાત્રીજ પુત્ર હર હનટે,
 કલમ કંનિની કરવાને ફળન ૧૧૨. ૩
- પ્રત્ય મયુરાસની કરવાને,
 આતિ અચ્ચાનક તમ બિહનજન ૧૧૨. ૪
- સ્વિકારીને સર્વપુર ધનતનવા-
 -તટના નિવાસી જન આમૃતમૃ ૧૧૨. ૫
- અમિત હો અમથી આતપ તપથી,
 દૂર પ્રવાસથી આકૃષ્ટતા મન ૧૧૨. ૬
- ફળકુલ ધાન્યની સેવા હમારી,
 લેજો સ્વિકારી પ્રીતિ પુર પૂજન ૧૧૨. ૭
- ગુર્જર રાષ્ટ્રના ઉત્સાહી પુરો,
 પરહિત રત પૂજ્ય પરમહો સંજન ૧૧૨. ૮
- અર્ચણી અગરવાને પ્રેમના,
 લેજો વિશ્રાંતિ બાગમ મહાજન ૧૧૨. ૯
- આતુલ્યભક્તિ બાપૂભાવ,
 પ્રીત સ્વરૂપમા શાકર ક્ષત્ર ૧૧૨. ૧૦
- અન્ધિરાન હ આનન્દ ઉપાસક,
 હૃદય વિકાસક હો અમિત વદન ૧૧૨. ૧૧

ત્રીજો દિવસ.

(સવારની ઘેઠક.)

આ દિવસેના કાયેકમનો આરંભ મંદિરે ૮-૩૦ વાગે નીચેના સંગીતથી કરવામાં આવ્યો હતો.
સંગીત:—

શુર્જર સાહિત્ય તૃણાં રનોને કરીએ નમન,

સોઃ કવિયોર ગદ્ય નવલ લેખકને કરીએ નમન.

ત્રેમાનદ સુધાગ્રસ પીતાં તૃપા જનોની નવ વિરમંત,

હયા વાણી રસરાજ ભરિત નરસિંહી ભક્તિ પૂર ભરંત.

શામળ આતુરે બોધ કરતી, અખા ભભકભર પ્રોત્તી પ્રચંડ,

મદ્ધ ધિરાની કાઢી પીતા, કાઠી ગૂઢ સરવે ગગડત.

વદનભવાણી મુશોભિત સરસી, ભાલજુની બલિ પ્રેમી નિશંક,

પ્રિતમ ત્રિવિક્રમ મનહરવામી દદ વેદાન્તે રજા રમન્ત.

રતૂનાથ ને રામકૃષ્ણ રાવો ગગ્ગે રણુછોડ દીવાળ,

નિર્મલ નિષ્કલ નણુ નરનો શિવ શાન્તિ કુંભર ભક્ત ભગવાન.

કોળે રત્નેશ્વર ને ગીરધર કાવ્ય મહીરે વૃદ્ધિ કરંત,

રાધા મીરાબાઈ દિવાળી સ્ત્રી કવિઓ પણુ સુધા ઝરંત.

પદ્મ વિજય ને રૂપવિજય વળી દીપવિજય ને વીરવિજય,

જેને કવિઓ શુર્જરે કવને કરી રજા છે વિજય વિજય.

નાગર કવિની મણુના કરતા શિવાનંદ કીર્તન ગરજન,

કાલીદાસ તુમારે અચૈન, વિજય સવિતા રસ વધન.

નર્મદ સૈથી મરત જીજ્ઞાસી વળી મહે રસમય ઝરતી,

દલપત દાવકષણુમા કરતી પ્રાસે અમકેશી ઝમમગતી.

નવલ વિવેચક કુશાગ્ર ધિધર નંદ કથારસ મધુરો મનહર,

શુર્જર સાહિત્યે મહિપતીની કલમ પુરી રહી વિધવિધ રંગ,

સાળા મંદિરમાંથી યુગ્મતી દીપી રહી રસિકી જસવંત

મણિ મનસુખ વેદાન્ત શિખરપર, ગોવર્ધન હુમતો ધર ધર,

દન-અરામની હાટ ઝમાવટ મોહિત્યે તેજત તવગર,

રગ રગ ચિત્ર ત્રિચિત્ર મસાલે મધમધની રસભર જનકર.

લ. લા. વ્યાસ.

તે પૂઝ થયા બાદ પરિપક્વે રથાધ સ્વરૂપ આપવા બામતનો નિચેનો હરાવ પેમાર બો દતો.

‘ઠરાવ થીજો.

“આ પરિપદ પોતાનું કામ વધારે સંગીન કરે એટલા માટે તેને સ્થાયી સ્વરૂપ કેવા પ્ર-
કારનું આપું તે નક્કી કરવા માટે નીચે જણાવેલા ગૃહસ્થોની એક કમિટી નીમવી. એ
કમિટીએ પોતાનો રિપોર્ટ જાન્યુઆરી, ૧૯૧૬ પહેલાં તૈયાર કરી પરિપદના સામાન્ય મંત્રીઓને
મોકલી દેવો એટલે આવતી પરિપદમાં વિચાર સારુ તે રજૂ કરવામાં આવે.”

ઓ. રા. વ. રમણમાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.

રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.

પ્રો. ચલ્લવંતરાય કં. ઠાકોર.

પ્રો. આનંદશંકર વાણુભાઈ ધ્રુવ.

રા. નરસિંહરાવ મોહનાથ દીવેટીઆ.

રા. વ. હરગોવિંદાસ દ્વારકાદાસ વાંઠાવાલા.

રા. છમનલાલ હરિલાલ પંચ્યા.

રા. નૃસિંહદાસ મળવાનદાસ વિભાકર (મંત્રી).

રા. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંચ્યા (મંત્રી).

રા. મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા (મંત્રી).

વિ. વ. રણગોહાઈ ઉદયરામ.

ડૉ. મુમંત બી. મહેતા.

રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ધ્રુવેરી.

રા. હંદુલાલ કનૈયાલાલ ચાક્ષિક.

રા. મંદનાથ કેદારનાથ.

રા. વીરવલ હરિમુલરામ મહેતા.

રા. કનૈયાલાલ એમ. મુનશી.

પ્રસ્તાવક:—રા. નૃસિંહદાસ મળવાનદાસ વિભાકર.

બી. એ., એલ એલ. બી., નાર—પટ—લો.

અનુમોદક:—રા. રા. મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા, બી. એ.

સ્વાસ્થ્ય અને કેળવણીના નવા અભ્યાસક્રમને લગતો નીચે પ્રમાણેનો ઠરાવ રજૂ કરવામાં
આવ્યો હતો.

ઠરાવ ૩ જો.

“ મુંબઈના કેલ્વર્ણીલાતાતરકથી કન્યાઓના ઉચ્ચ શિક્ષણનો અભ્યાસક્રમ હજીમુધી
પ્રગટ નહીં થયો હોવાથી એ સંજ્ઞામાં પરિપદ તરફથી સૂચના કરવાને ,

રા. ૦ ૦ હરગોવિંદાસ દ્વારકાદાસ વાંઠાવાલા.

રા. ૦ ૦ શંકુભાઈ ગુલ્લમભાઈ દેસાઈ.

રા. ૦ ૦ કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા.

સૌ શારદા મહેતા.

સૌ વિદ્યા નીલકંઠ. (મંત્રી) આસ્ટોરીઆ ચકલો—અમદાવાદ.

આ ઠરાવ થયા પછી નીચેના નિર્ણયો વચ્ચેના હતા:—

- ૧ ધરોની બાધણી— રા રા મિજ્યવાન કનેમાવાલ દુવ ૧૫ મિનિ
 ૨. ગુજરાતી ત્રય સાહિત્યની ઉત્પત્તિ માટે કેવા પ્રકારના
 આત્મબેગ તથા પુરુષાર્થની આવશ્યકતા જી વગેરે.
 રા મોતીલાલ તુ દલાલ ૧૫ "

૩. કવિ બાલણુ— રા. રામનાથ યુનીલાલ મોદી, ૨૦ "
 ૪ ગુજરાતી નિધિ અને તેની ઉત્પત્તિ—રા ઉસ્માન બચન
 ૫ નિધિ સબંધી કાષ્ઠ—રા જયતિલાલ મોગરબાઈ મહેતા } ૨૦ "
 ૬ સ્થાપત્ય— રા ગંગનન વિશ્વનાથ પાઠક } ૩૦ "

આ સાથે બાવાને લગતા ત્રણ નિબંધોને માટે પરિપક્વતા એક નાનો વિભાગ જુદો બરવામાં આવ્યો હતો, જેના પ્રમુખ પદે રા નરસિંહરાવ મેઠા હતા, અને પરિપક્વતા પ્રમુખની બેઠક તે વખતે શાસ્ત્રી શંકરલાલ માહેશ્વરને આપવામાં આવી હતી આ વિભાગમાં ગાંધીજી તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠીના “ગુર્જર દેશ” સબંધી લેખ રા અમાલાલ છુલાખી રામ જનીએ વાંચ્યો હતો “જૂની ગુજરાતી અને જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની” એ વિષય ઉપર ડાક્ટર ટેસીટારીનો અગ્રેજ લેખ પ્રો બજવતરાય ડાક્ટરે વાંચ્યો હતો આ વિષયો પર ચર્ચા થઈ રહ્યા બાદ રા રા ડાલાભાઈ પિતાનરદાસ દેરાસરીએ કવિ કર્મણ્યુકત ‘સીતાદરશ્વ’ પરનો ચોતાનો લેખ વાંચી સભાવાંચ્યો હતો

(સાંજની બેઠક.)

આ બેઠકનું કામદાન બપોર પછી ચાગ વાગે તીચેતા મંગીન વડે ચર કરવામાં આવ્યું હતું—

(૧)

ગંગા હંદ્યાણુ—ત્રિતાલ.

ગુર્જર સાહિત્ય ભક્તજન ૧ આવો ! પૂજવાને,
 આવો ! પૂજવાને સહે દેવી શ્રી રીઝાનવાને,
 પધારોજી આજ સહુએ બહારે પૂજવાને—ગુર્જર ૧

પ્રેમ સૌર્ય અકિત કવિવર
 નર્મદ તણી રોલી સુરચીકર
 દેશજ સાહિત્ય પ્રથમ એ ધર્યો પ્રેરનાને—ગુર્જર. ૨

આદિકર નવન કથાનો
 નદન એ નદ બધાનો
 બનીયો બહુ પૂજ્ય દીધો મહે જય સધવાને—ગુર્જર. ૩
 ગુજર જૂમિમાં આદિ વિવેચન
 નવન રત્ન નવનુ બલપ્રેરક
 ધરીયુ એ હદિ વાઙમયે વણ સ્થાપવાને—ગુર્જર. ૪

મજાન સાક્ષર નરનાર
 રત્નગત જોજે મરનારી
 ગ્વા એવી જૂમિ આ વધાવે બધાને—ગુર્જર ૫

આવાદન સુદીનતાગય
 આરાધન પરમ બકિતમય
 કીએ મા સાથ ગિરાતુ શ્રેય — થવાને—ગુર્જર ૬

લ લા. મહેતા.

(૨)

રસગંગે વધાવી સો નરમિદ નામ,
 પદે પ્રમુખ સાહિત્યનું ધાતું સુધાન—રસ.

દીધી સેવા, સાહિત્યની સ્તુત્ય સમાન,
 જેથી ભાવો લાભો છે સગીન આ માન

માતા ગુર્જરના સફુ પુત્ર સમાન,
 મારે હિન્દ, જરમૂરતી કે મહમદી નામ,

લખ્યે હોસે વધાવી સૈને શ્રેષ્ઠ સમાન,
 હમે સુરતી જનોના આપ સુરતી મહેમાન,

આવી આપે દીપાબ્યુ સાહિત્ય સુધામ
 કગની લલિત વાણી શ્રેષ્ઠ માને પ્રજામ

લ. લા. વ્યાસ

સંગીત પૂરે થતા “શ્રેષ્ઠ ઉત્પત્તિ અને ખીલવાથી” વિષે તા તા પ્રદલાદ ચદ્રશીખર
 દેવનિજનો લેખ અને “શ્રીમંતે અને સમાજ સેવા” વિશે સૌ સ્તિદાયકારી પાઠકશ્રેષ્ઠ પોતાનો
 નંબ વાંચે હશે. શ્રીનેમકે અસરકારક રીતે-છટાથી પોતાનો લેખ વાચવાનો આ એકજ દાખનો
 હોવાથી પરિપદે તેમને અસાધારણ પ્રેમસાદન આપ્યું હતું. જાદ રા રા હિરમતલાલ ગણેશ
 એ અનુભવીએ કેટલાએક સ્વીકારાએના નિમંત્રણ, જે સમયને અમારે કે લેખકને અમારે
 પારપદમા વચાયા નહતા તેના સાર કહી સમજાવે હશે.

ત્યારબાદ પરિપદે નીચે પ્રમાણેના કારણે પસાર કર્યા હતા -

ઠરાવ ૪ થો.

“ હાઈસ્કુલો અને કૉલેજોમા ગુજરાતી માપાને અને ગુજરાતી સાહિત્યને હાલથી વિશેષ-
 ત્યાન શીરીતે આપવું તે વિશે વ્યવહાર યોજના ઘડવાનું કામ પરિપદ નીચેની કમિટીને સોંપે છે,

- ૧ ન્યાયમૂર્તિ લલ્લુભાઈ આશારામ શાહ-પ્રમુખ
- ૨ ઑનરેબલ મિ. લલ્લુભાઈ સામલદાસ.
- ૩ ઑનરેબલ રા. ઘ. રમણભાઈ મહીપતરામ.
- ૪ રા. રા. કેશવલાલ હર્પદરાય ધ્રુવ.
- ૫ પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.
- ૬ પ્રો. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.

- ૭ રા. રા. નરમિંદરાવ મોઝા-૧૫.
  - ૮ રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.
  - ૯ રા. રા. નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત.
  - ૧૦ રા. રા. હિમ્મતલાલ ગણેશની અંનારીઓ.
  - ૧૧ રા. રા. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા (મંત્રી).
- ચીનાનાગ, ગિરગામ-મુંબઈ.

પ્રસ્તાવક — પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ, એમ. એ., એલ. એલ. બી.

અનુમોદક:—રા. રા. કૌશિદરામ વિઘ્નહરરામ મેહતા, બી. એ.

ટીપ્પ:—દરેક કમિટીને પોતાના મધ્યોની સંખ્યા વધારવાની મત્તા છે.

ઠરાવ ૬ માં.

“ગુજરાતી માહિત્યના ઇતિહાસમાટે અને પ્રાચીન ગુજરાતના બુદ્ધિપ્રમાવર્તું સ્વરૂપ જાળવા માટે ગુજરાતી હસ્તલિખીત પ્રાચીન ગ્રંથોની અને ગુજરાતીઓનાં રચેલા સંસ્કૃત, ફારસી વગેરે ગ્રંથોના હસ્તલેખોની નોંધણી અને સંગ્રહ કરવાની જરૂર છે. એ બાબતની યોજના કરવા નામદાર બ્રિટિશ સરકારને, દેશી રાજાઓને, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને, શ્રીફાર્બસ ગુજરાતી સમાને, જૈન સંઘોને, જૈન સાધુઓના સંઘાડાને અને જાહેર પ્રુસ્ટકાલયોના સ્થાપકોને વિનંતિ કરવામાં આવે છે.”

પ્રસ્તાવક:—રા. રા. કેશવલાલ હર્પદરાય ધ્રુવ, બી. એ.

અનુમોદક — ઑ. રા. ઘ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ બી. એ., એલ. એલ. બી.

ઠરાવ ૬ ડો.

“શાસ્ત્રીય અને વૈજ્ઞાનિક પરિભાષા ઉત્પન્ન કરવા આવૃત્તી પરિષદ મળે તે પૂર્વે બંગાળી, હિંદી, મરાઠી, ઉર્દૂ, ગુજરાતી વગેરે હિંદુસ્તાની ભાષાઓમાં શાસ્ત્રીય અને વૈજ્ઞાનિક પરિભાષા રચવાના જે જે પ્રયાસો થયા હોય તેના સવિસ્તર પત્રકો તૈયાર કરવાની પરિષદને જરૂર લાગે છે. આ કામ માટે ‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી’ને આમાન્ય મંત્રીઓ વિનંતિ કરવી.”

પ્રસ્તાવક — પ્રો. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર, બી. એ.

અનુમોદક:—પ્રો. કાતિલાલ છાનલાલ, એમ. એ.

ઠરાવ ૭ મી.

“(ક) ગુજરાતી સાહિત્યમંદિર વિપુલ અને વિવિધ યથાની પરિપદને જરૂર લાગે છે. ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના ગ્રંથો સ્વતંત્ર અને પરભાષા, અગ્રેજી, મરાઠી, બંગાળી, ફારસી, ઉર્દૂ વગેરેમાંથી ભાષાંતર રૂપ પ્રાપ્ત કરવા અવશ્યક પગલું સત્વર લેવા સાહિત્ય પ્રકાશક સંસ્થાઓને અનુમતિ કરે છે.”

(ઘ) ગ્રંથોની પરિપદ વસતે શક્ય થાય તો સાહિત્યપરિષદના સભ્યોના માધ્યમથી સંપાદન કરવા ગુજરાતના સાહિત્યમંદિરોને પરિપદ અનુમતિ કરે છે.”

પ્રસ્તાવક — પ્રો. આનંદશંકર નાટકપાઈ ધ્રુવ, એમ. એ, એલ. એલ. બી

અનુમોદક — રા. રા. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પટેલ, બી. એ, એલ. એલ. બી

ઠરાવ ૮ મો

“ગુજરાતના અગ્રણી વિદેહ લેખકોની ગ્રંથો, હસ્તલેખો, કાગળપત્રો વગેરેનો સંગ્રહ એકત્રિય કરી સત્વર યથાની પરિપદને જરૂર લાગે છે. દત્તત્રયરામ, નર્મદાશંકર, નવનરમ, મોવંદ નરામ, મણિગઢ, કલાધી વગેરેના હસ્તલેખો રાખડી ન જાય અને મર્યાદાના ગુજરાતીઓને તેમના સમગ્ર અંગ રક્ષણ માટે મહેનત કરવી ન પડે એટલાવાસ્તે ગુજરાત વર્તમાનપત્ર સંસ્થાના કે. વલ્લભરાયની સંસ્થા દ્વારા આ કાર્ય કરવા પરિપદ અનુમતિ કરે છે.”

પ્રસ્તાવક — રા. રા. હનુલાલ કનૈયાલાલ ધામિર, બી. એ, એલ. એલ. બી

અનુમોદક — રા. રા. હીરાલાલ ત્રિભોવનરામ પારેલ, બી. એ

ઠરાવ ૯ મો

“આપણી પ્રાચીન ભાષાઓની સંસ્કૃતિના માધ્યમ તરીકે રીતે હિંદુસ્તાનના સર્વત્ર હિંદુઓનો પરસ્પર અવગતિ હાલમાં વધારવા હિંદી ભાષાનો પ્રચાર વધે એ જોવા પરિપદ સંમત છે.”

પ્રસ્તાવક — રા. રા. રણજીદલાલ યશ્વંતરાય ત્રિપાઠી

અનુમોદક — રા. રા. જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકની

સમર્થક — પ્રો. દુર્ગાશંકર પ્રાણીવન રાવલ

“ હિંદુસ્તાનમાં મિત્ર મિત્ર માપાઓના સાહિત્યના વિનિમયની અનુકૂળતા દેવનાગરી લિપિથી લેખની હોવાથી એ લિપિનો પ્રચાર ગુજરાતમાં વધારો જોવા પરિપક્વ ઉત્સુક છે. ”

પ્રસ્તાવક.—દિ. ન. રણજોડભાઈ ઉદયરામ દવે.

અનુમોદક:—રા. રા. વીરશ્વરાનંદ હંદિરાનંદ પંડિત. બી. એ., એલ. એલ. બી.

આ કાર્ય પૂરું થતાં રા. રા. રણજોડભાઈ, વાલાભાઈએ ગુજરાતની સાહિત્ય પ્રકાશક સંસ્થાઓ જેવીકે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોમાઇટી, રસ્તુ, સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, ક્રાંતિ સમાજગેરેએ કેવી સેવા બાળકો છે તેનો ધતેખાળ જણાવ્યો હતો.

ત્યાર બાદ આ. રમણભાઈએ પરિપક્વતા બધારણમાં ફેરફાર કરનારો નીચે પ્રમાણેના ઠરાવ રજુ કર્યો હતો, જેને રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ જવેરી તરફથી ટેકો મળતાં પરિપક્વ પસાર કર્યો હતો.

પડોશમાં મળેલો મોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપક્વ રવીંદ્રલાલ બધારણમાં નીચે પ્રમાણે ફેરફાર કરવો:—

નિયમ. ફેરફાર.

રા. ૧. “ત્રણ”ને બદલે “પાચ” શબ્દ સુકવો.

ઘ. મથાળામાં “કારોબારી મંડળ” ને બદલે “સ્થાનિક પરિપક્વ મંડળ” કરવું.

અને નિયમોમાં જ્યાં જ્યાં એ શબ્દ આવે ત્યાં ત્યાં આ પ્રમાણે ફેરફાર કરવો.

ઘ. ૧ છેવટે ઉમેરવું કે “સામાન્ય મંત્રીઓ અને પાંચી પરિપક્વ પ્રશ્નો આ મંડળના સભામદ ગણાશે. સ્થાનિક પરિપક્વ મંડળમાં મળેલ યવા સાર જોઈતામાં જોઈ ર. થ) તુ સ્વાસ્થ્ય પ્રત્યેક મનાસદે આપવું જોઈએ ”

ઘ. ૫. “ત્રણ મહિનાપર” એ શબ્દો કાઢી નાખવા.

ઘ. ૭. “મંત્રીઓ” અને “હસ્તક” ની વચ્ચે “અને આગલી પરિપક્વ નવી નીમેલી કમિટી જો” એટલા શબ્દ ઉમેરવા.

“ચયાસ ટકા” પહેલાં “જોઈતામાં જોઈ” એટલા શબ્દ ઉમેરવા.

૧. ૮. (અ) હાલના વાઘને બદલે નીચેનું વાઘ ચુકવું. "સામાન્ય મંત્રીઓની સલાહથી પારિષદના બેઠકના પ્રમુખની નીમણુક સ્થાનિક પરિષદ મંડળ સુટચી (secretion) થી કરશે."

૧. ૯. "અને તેના કાર્ય બચવહાર માટે માર્ગદર્શક નિયમો બહી તેમને રોપશે" એ શબ્દો કાઢી નાંખવા અને આ શબ્દો ઉમેરવા. "કયા નિર્ણયો સ્વીકારવા અને તેમાંના કયા પાંચવા અને કયા છપાવવા તેના નિર્ણય નિરીક્ષક મંડળી કરશે"

૧. ૧૦. હાલના વાઘને બદલે નીચેનું વાઘ ચુકવું.

૧. ૧૧. "પરિષદ અને તેને અંગે ચોખ્ખલી સરચાઓના કાર્યક્રમને અહેવાલ સ્થાનિક પરિષદ મંડળ પ્રગટ કરશે, અને તે સાથે નિયમ ૧૪ માં જણાવેલા ખાસ નિર્ણયો તથા બીજા નિર્ણયો આવેલા હોય તેમાંથી નિરીક્ષક મંડળીએ પરિષદને નામે છાપવા ચોખ્ખ હરવેલા નિર્ણયોનો સંગ્રહ પણ સ્થાનિક પરિષદ મંડળ પ્રગટ કરશે."

૧. ૧૨. હાલના વાઘને બદલે નીચેનું વાઘ ચુકવું.

"સગાસદો નિયમ ૬૭ ને અનુસરીને ચર્ચામાં ભાગ લઈ શકશે."

૧. ૧૩. "કારોબારી મંડળ નિરીક્ષણ માટે નિયમો બહી માર્ગ દર્શાવે તે પ્રમાણે" એ શબ્દો કાઢી નાંખવા.

૧. ૧૪. આ કલમ કાઢી નાંખવી.

૧. ૧૫. મથાળામાં "નિર્ણયકારક મંડળ" ને બદલે "વિષય કમિટી" કરવું અને નિયમોમાં જ્યાં જ્યાં એ શબ્દ આવે ત્યાં ત્યાં આ પ્રમાણે ફેરફાર કરવો.

૧. ૧૬. (બ) "પરિષદને બદલે" "આગલી પરિષદ" ચુકવું.

૧. ૧૭. આ પછી ૬૭ થી કલમ આ પ્રમાણે ઉમેરવી. "૬૭ કયા ત્રિપોની ચર્ચા કરવી અને કયા ફરાવ રજુ કરવા તે વિષય કમિટી નક્કી કરશે. ચર્ચામાં કોણ ભાગ લેશે અને ફરાવને કોણ રજુ કરશે તથા ટેકા આપશે તે પણ આ કમિટી નક્કી કરશે. પરિષદની બેઠક દરમિયાન આ જાણતમાં પ્રમુખ ઘડતા ફેરફાર કરી શકશે."

૧. ૧૮. "નાણાંના" ને બદલે "ચોખ્ખા વધારાના નાણાંના" કરવું અને "તેમજ બેઠક ભરવા કરેલા ફાળામાંથી ખર્ચ જતાં રહેલ શગલ રકમના પચાસ ટકા" ને બદલે "તથા બેઠક ભરવા કરેલા ફાળામાંથી ખર્ચ જતાં ફાળા ૨૫ રહે, તેના કુલ રકમના બીજામાં બીજા પચાસ ટકા" ચુકવું.

ક્ર. ૧. 'પસંદગી' ને બદલે "નીમણક" બીજી સિદ્ધીમાં દરબું

ક્ર. ૨. "નિરીક્ષક મંડળાએ મૂલ્યવેક્ષા અથવા" આ શબ્દો કાઢી નાંખના. નિર્ણયકારક મંડળ તરફથી રજુ થયેલો આ હરાન પરિપત્રમાં નિર્ણયિત કરનામા આવ્યો.

આ હરાન પસાર થયા બાદ સત્કાર મંડળના ઉપપ્રમુખ ગ. રા. ગણુપતરામ અનુપરામ ત્રવાડીએ કૈટલુક વિવેચન કર્યું હતું. જ્યાર પછી પ્રમુખે નીચેના હરાવો રજુ કર્યા હતા, જેને પરિપદે તાળીઓના અનાજથી પમાર કર્યા હતા

હરાવો.

૧ ત્રીજી સાહિત્ય પરિપદના પ્રમુખ દિ. જા. અ. ગાલાલભાઈના સ્વર્ગીરામથી આ પરિપદને જોઈ થામ છે અને એમના કુટુંબકેટર પનકાગ એ જોઈ દર્શાવનાની સત્તા પ્રમુખને આપવામાં આવે છે.

૨ સરકારી હાઈકુલ્લ મકાન પરિપદના ઉપયોગ માટે આપુના બાગત મહેરમાન ઉત્તર વિભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર માહેમતે ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

ત્યારબાદ પરિપદના એ વધારાના નવા મત્રોઓ તરીકે રા. રા. કૈશિકરામ વિદનહરરામ અને રા. રા. રણુજીતરામ બારાભાઈની નીમણક કરવામાં આવી હતી

આ કાર્ય થઈ રહ્યા પછી પરિપદના ઉપકાર માનતા રા. રા. મનહરરામે નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું હતું.—

ગયા વર્ષની તા. ૧૭ મી મેને દિવસે સુરતે શુજરાતી સાહિત્ય પરિપદ અન્ને ભરવાણું જે ઝલુ માથે લીધું હતું, તે ઝલુમાંથી આજે હવે સુરત સુધી થયું છે. આ મુક્તિ અને ધણો વખત અગાઉ મેળની હોત, પણ લડાઈ મરડી નગેરે અનેકાનેક કારણોને લીધે જે જે દશી વીસીમાંથી અમારે પસાર થયું પડ્યું છે, તેના ખ્યાલ હું કરું છું ત્યારે આજ પણ અમે આ મુક્તિ મેળની સમ્મા એ મને એક આશ્ચર્યનીજ નાત લાગે છે. પરિપદ અને મેળના બાબતે બીજા રાજવાણું માન મારા મિત્ર રા. રા. હિમ્મતવાવ ગણેશજી અંબરીયાને ઘટે છે એમણે જો એ સૂચના ન કરી હોત અને એ સમઘા પોતાના-અનુભવનો લાભ અમને ન આપ્યો હોત તો હું માનું છું કે પરિપદ મેળવાણું માન આટલું જલદી સુરતને મળ્યું ન હોત. કાંઈ પણ કાર્ય કરવામાં સૌથી અધર કામ નાણા એકઠા કરવાનું છે અને તે બાબત મુખ્યમાં રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોદેનવાવ ઝોરી તથા રા. રા. મણીલાલ ડાલાભાઈ નાણામંત્રી તરફથી

અને મુરતમાં રા. રા. પ્રમુખવદન પોત્રામાઇ દેશાઇ, ડાક્ટર મનંતરાય મદનરાય રાયજી, તથા શેઠ શુભવ્યવદ સાકરચંદ તરફથી અમને જે મદાય મળી છે તેની જેટની સ્તુતિ કીએ એટલી ઓછી છે. રા. રા. રવિચંદ્રરામ વાવામાઇના સંગમમાં તો હું જેટલું કહું તેટલું થોડુંજ છે પોતાના અગિત રામાદ, અમાધારજી વિદ્યા અને દુર્ગાધ્ય અનુભવને લાભ અનેક ભોગે અત્રેના પરિવદ મહાળને-પરિવદના દરેક અંગના સંબંધમ-એમણે આપ્યો છે, અને જો હું એમ કહું કે આવી પરિવદ એમના વગર મેળવી શક્યા ન હોત તો એ કંઈ અતિશયોક્તિના પ્રદેશમાં હું જાઉં છું એમ નહિ કહેવાય.

મારા મોઘેરા મહેમાનો, આ પરિવદ ગુજરાત ગાયકવાડની છાંછાયા નીચે મળી નથી; આપને અતિથ્ય આપવાને અહીં કંઈ રાગ રંગનાડાઓ ઉભા નથી, અમારું આંગણું શાન્ત અને સાદાં છે, અમારાં વધામણાં શાન્ત અને સાદાં છે; પણ તે ઉદ્યના મર્મરયાનમાંથી નીકળતાં હોવાથી તેની થોડી તુલના કરી અમારા તરફથી આપનું આતિથ્ય કરવામાં જે જે અનેકાનેક ન્યૂનતા રહી છે તે આપ ક્ષતગ્ન ગણુશો, અને જે બાવથી અમારું નિમત્રણ સ્વીકારી અત્રે વધારવાની આપે કૃપા કરી છે, તેમા અધિકાધિક-વૃદ્ધિ કરશો તો અમે સમજીશું કે અમે કૃતકૃત્ય થયા છીએ.

રામાદ રાજેથી દેશિકરામે થોડી સજ્જોમા પ્રમુખનો આભાર માનવાનો કરાવ રજી કર્યો હતો, જે પસાર કરવામાં આપ્યો હતો.

પછી ઉપસંહારમા પ્રમુખે નીચે પ્રમાણેનું વિવેચન કરી પરિવદને વિસર્જન થયેલી જાહેર કરી હતી.

‘છેવટે રાજગીતનું ગાન સંગીતના મધુર ધ્વનિઓ સાથે આવતા પરિવદ ગાનના સાડાસાત વાગતે વિસર્જન થઇ હતી.

આગના પાનાપર જ્યાં ના પ્રમાણે પ્રમુખને આનાર માનનાનો ઠગાવ રચી કરતાં રા
દેસિકરામે નીચે પ્રમાણે વિવેચન કર્યું હતું —

સદ્ગૃહસ્થો અને મજ્ઞાનીઓ,

પ્રમુખ મહાશયનો ઉપકાર માનનાની દરખાસ્ત આપની આગળ રચી કરતાં મને હંપ થાય
છે એ કાર્ય હું આ ત્યારિક રીતે કરતો નથી પરંતુ એને હું મારું પરિત્ર કરતો ન સમજી છું
પ્રમુખ મહાશયની ઉચ્ચ પ્રકારની વિદ્વતા સર્વમાન્ય છે તેને મારા જેવા એ પાત્રિયો મનુ
ષ્યના કે કોઈ પણ વર્તમાન તંત્રના પ્રમાણપત્રની સેથ પણ આનંદપ્રદ હોય એમ હું માનતો
નથી એ વિદ્વાતાની કમ્ય રસાદી રૂપે એમણે એમનું બાવણ આપી, તેમજ બાવણને અને
પાસ કેટલીક દિનકર સૂચનાઓ કરી એની પગિદને નહિ પરંતુ ગુજરાતી નાચનાર આવામને
ઉપકૃત કરી છે પ્રમુખ મહાશયે પરિપદ્ધતો કાર્યક્રમ કથાગનાથી ચલાવ્યો છે સાહિત્ય પરિપદ્ધતો
પ્રમુખનું 'સત્ત્વ' કહો કે અર્થ 'કહો' નો કહો તે તેમની ટકોરી છે એ ટકોરીને
રચનારો કોઈના પણ ઉચ્ચને આધાર કરે એવો ન હોય અલગત કેટલાક સુરત નાચનારાઓને
તેમની એકા સુધી દોરી જવામાં આવ્યા હતા પરંતુ તેમને પણ રમ સેવકોનો
દસ્તખર્ચ કોમળ જણાયો હશે, અને પ્રમુખ મહાશયની એ કમ પણ બૂલ થઈ હોય તો તે
કરો નિશાળાન હતી ઉપરાંત મહત્તરની જાણવ એ છે કે સાહિત્ય પરિપદ્ધતો પ્રગતિ પથે
દોર નાચ પરિપદ્ધતો પડ્યા પાછળ જે અનિર્ણયનીય અવરગ સમયન ચાલે છે તે આગે પણ
પ્રમુખ મહાશયે ઉચ્ચ ધૈર્ય મપાડે પ્રગતિપરાયણતા અને ઉદારદૃષ્ટિ દર્શાવી છે એ જાણનારા
જાણે છે આ જવા દારણોથી પ્રેમી પ્રમુખ મહાશયનો ઉપકાર માનનાની દરખાસ્ત આપની
આગળ રચી કરતાં હું ઊભો થયો છું અને મને હજી રિશાસ છે કે આ પ મર્યાદાને એ દરખાસ્ત
પસાર કરીશ

આ દરખાસ્ત રા સ્વદય કરના અનુગ્રહનથી પસાર થયા બાદ પ્રમુખે ઉપસહારમાં નીચે
પ્રમાણે વિવેચન કર્યું હતું —

સાગિનીઓ તથા મનુષ્યો !

આપણું કાર્ય હવે સર્વથી યથુ છે ઉપસહારરૂપે થોડાક વચનો બોલતાં પહેલાં મહાર
કર્તવ્ય છે કે રા મહા દેસિકરામે તથા રા બાઈ સ્વદય કરે મહારે વિશે જે સ્નેહસુકંઠ વચનો
કલા છે તે માટે પછા માનવો મહામહોપાધ્યાય સાહેબ શ કરેલાય માહેશ્વરને માટે પણ
એઓએ ઉપકારનું કાર્ય છે, તેનો ઉત્તર એઓ જવાબરૂપની અસકિતને લીધે બને આપી
નહિ રહે માટે મહા સેમણે આજ્ઞા કરી છે તે પ્રમાણે હેમની તરફથી પણ ઉપકાર દર્શાવનાર
કર્તવ્ય ઉપરિધત થયું છે અને બાગ અત્તરજીથી એ ઉપકારના દરખા માટે ઉપકાર
મનિયે હિયે આદા મહોટા સમા મજો વત નિર્વિન અને સ્વદયથી ચલાવેલો તે એ
અકિતની શક્તિની ઉદાર છે એ સદ્વત્તા માટે યથા અને આપનામાં આવ્યો છે તે ખરું
વપામરો તો જાણો કે એ યથા ધણે બાગે આપ સર્વે બધુજનના સ્નેહનારો આપવો ધટે છે
મહાગ જાણુમાં જે સ્નેહનાર અને સદ્કારિતા વિશે ઉદ્વેગ મહે કર્યો છે તે વૃત્તિથી ટોર ધને
આપ મને સદાયામાં આપી ના હોવ તો મહારા એકલાથી આ કાર્ય વિજયકારે લઈ
જાવ નહિ માટે ખરો યથા તદ્દમ રા સ્નેહનારો અને એ સ્નેહનારની પાછળ મહા મહેના
એ બાવ ટોરનાર પરમ પ્રમુખે-આપવો નેકરે

આ સગત મહેરમાં આ સમારમ્મ નિર્વિન પાર પડ્યો છે સુવતની સાહિત્ય
કાર્તિના સ્વમ્મરૂપ નર્મ. કલિ ઉપરમ મહોગ આગમના બાણમાં મે
કાવ્યુજ દેવ તે પ્રમુખે એ વાત મે મહોટી દહી, મહેડી કાઠે અસ્થાને થાત તે નવ
અદિ થોડા રીતે દહી સમારો સુવતો કાર્તિથી તેમજ કરના નર્મ કરિયુ સમજી કાવ્ય
ગમનને અત્તર મહી સુવતમાંઓએ મ ક્યો છે નથી દુનું તો દુનું પણ તે મને પડ

જાળ 'તારવાતું' સમગ્ર આપને કમનું' તો' અતુચિત નથી. મૂલતવાસીએને આ કર્તવ્યનો ભાર સોંપીને ગુજરાતના અન્ય ભાગને હું સુકડ કમવાને ઇચ્છતા નથી નર્મદ સુરતનો ખરો; પણ ગુજરાતનો પણ તેટલો જ છે. પરંતુ સુરત જોડેના સંબંધને લીધે આ કાર્યનો આરમ્ભ કરવાની ફરજ 'સુરતવાસીઓની છે. નર્મદની માટે જ નવલસરખતું સ્મરણ કાયમ ગામવાનું' કાર્ય પણ તેટલું જ મદદરતનું છે. હેમની 'નવલસર-આનાલિ'થી હેમનું નામ જીવનું રહેશે, એ ખરું. પરંતુ આ જમાનાના બહુ ચોક્કસ એ મહાત્મા મનુષ્યથી પારચિત રહે. માટે અન્ય દરમિયાને હેમનું પણ સ્મરણ સ્થાપવાનો 'કર્તવ્યનું' સ્મરણ 'કરાવું'કું.

આપણી ત્રણે દિવસની બેઠકોમાં કોઈ સાધુ' હેતુ' પુનઃવલોકન સચિત્તર કરવાની આરમ્ભકતા નથી. સામાન્ય સ્વરૂપે દર્શન કની જોઈશું તો- જણાશે કે નિબંધોનું વાચન અને હસવો રમૂ કરી મંજૂર કરવા એ કાર્ય થયું છે. જેમાં નિબંધોની ગુણવત્તા બહુ જોયા પ્રકારની નિર્ણય જણાય એ સ્વીકારવું' પડશે. અલગત, અપવાદરૂપે કેટલાક નિબંધો), પણ 'જોઈ કક્ષામાં દુનય હેવા છતાં. નામનિર્દેશ કરવાની જરૂર નથી.

આપણે આ ઉપરથી બોધ લેવાનો એ કે, મહાત્મા આગમના ભાષણમાં નિબંધોના ગુણની કક્ષા જોઈ રહે તે વરુ લક્ષ રાખવાનું ધોરણ બનાવ્યું છે તે ધોરણ ઉપરના સચવાય એ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. આ વખતના નિબંધોમાંથી કોઈ નિબંધોમાંનાં વચનો અમુક વ્યક્તિ કે મંડળને આલોપણ. લાગી લાગણી દુખાઈ દોષ—એમ ચલાવું' માંબળાયામાં આવ્યું છે.—તો, કુ પરિપક્વ વરુથી આશાસન આપ્યું છે કે લેવી રીતે લાગણી દુખાવયતો હેતુ પરિપક્વ તો હતોજ નહિ' અને લેખ લખનારનો પણ નહોતો. તો એ પ્રસંગને કોઈ રીતે કોબકર મણવાની જરૂર નથી.

હસવો આપણે અનેક પાસ કપાયું છે. હેમા મદદરતી કરાવ પગિયારને કથાની સ્વરૂપ આપવા બાબતનો છે. આ સ્વરૂપે મદાર કહેવાની જરૂર ક્રેતમ થાય કે કે આ કમવામાં નબામણું બાપિ અત્યારે આપણને પૂર્ણ રૂપે જણાવું'કે છે, પરંતુ એ બાવિના શુભાગમણવાનો આપ ર એ સ્વરૂપ બાધનાર કમિટીની દીર્ઘ-દર્શિતા ઉપર રહે છે. ખાસ કરીને જે યુવકમંડળ આ સ્વરૂપ બાધવા માટે ઉત્સાહથી પ્રેરાયલું છે હેમને માથે પછી બારે જનાજહારી આ હસારને લીધે આવી છે. અલગત, એ' કામ માટે કમિટી નીમી છે તે સર્વે જાગ્રૂએ દૃષ્ટિ કરવાની યોગ્યતા વાગી છે તથાપિ મહાત્મા વરુણ મિત્રોને કાંઈક ચેતવની આપવાની ફરજ હતું. માત્રું' મદારે વિશે એ મિત્રો માને કે તેમ હું પણ સ્વીકારું'કું કે, હવના ઉત્સાહમાં હું પણ હેમના જેટલો જ વરુણ પું પરંતુ કાંઈક અનુભવનો હાથો કુ કરે તો તે અતુચિત નહિ' મણાય. તે હાથથી હું ચેતવણી આપું કે ઉત્સાહના એ બિનને રોકવાને ધેરની એકની પણ જરૂર છે.

બીજા દરેકોમાંથી એ કમને કાંઈક ધ્યાન એ ચનારા છે:—દેવનાગરી લિપિ બાબતનો હસવ, તથા વિન્દી બાપા વિશેનો હસવ. એ હસવોનાં સહય તપામશો ના-એ હસવો રમૂ કર નાર ગૃહસ્થોએ હસા-સું છે તેમ-એ કેવળ ગાપરિવત હાથો છે. આપણી ગુજરાતી બાપાના તથા સાહિત્યના વહુત વિદ્યાસને લગારે ક્ષોભના અવે ને રીને-અને તે રીતે જ વિન્દી બાપાને અન્યમ સ્વીકાર્ય ગણ્યો છે આ વાત ઉપર આપ સર્વેનું ખાસ ધ્યાન બેઠું. લિપિ સંબંધે પણ આપને કોઈ પણ રીતના બન્ધન કે પ્રતિગાથી ગધાધ્યે હેવો હસવ નથી કર્યો.

હવે સમાપ્તિ કરવા પડેલાં, પુનરપિ આપ સર્વે બનિનીઓ તથા જનુઓનો ઉપકાર માનનાં કમું'કું કે રા બાઈ કોલિકગમે તથા રા બાઈ અંદજકરે જે સ્નેહવચનોથી મહાત્મા ઉપકાર માવ્યો છે તેમાં આપ સર્વે બનિનીમંત્રુઓનાં હસવોનો નિર્દેશન નેરંદ્ર અને તેથી તે માટે આપ સર્વેનાં હું અંત કરણથી ઉકાર માત્રું'કું. અને રા. બાઈ કોલિકસમે છેવટના ભાગમાં મદારે વિશે જે કોમલ રસિક બાવનો મહેરાર્યા ઉદ્દેશ્ય કર્યો તે માટે તેમ હું બાવનું માનવી જ ઉપર આપીજ.

પરિપદને અંગે ભરવામાં આવેલું લલિતકળા તથા પ્રાચીન અર્વાચીન ગ્રંથોનું પ્રદર્શન.

તા ૨૦-૫-૨૫ ને રોજ સાંજની બેઠકમાં પરિપદને લગતું ગર્થ પૂર્ણ થયા બાદ પ્રદર્શન કેમીડીના પ્રમુખ રા બ મનુભાઈ નંદશકરે પ્રદર્શન વિશે નીચે પ્રમાણેનું પ્રસ્તાવિક ભાષણ વાંચી નામદાર સચીનના નવાબ સાહેબને પ્રદર્શન ખૂબ મુકવાની ક્રિયા કરવા વિનંતી કરી હતી -

શુભાતી સાહિત્યની અગમ્ય લલિત કલાઓનું પ્રદર્શન આ પરિપદની સાથે એકત્ર કરવામાં આવ્યું છે તે પ્રદર્શન ખૂબ મુકવાની ક્રિયા સચીનના નામદાર નવાબ સાહેબના મુખ્યારક હાથે કરવા તેમને વિનંતી કરતા અને ધણે સતોષ થાય છે કલા, હુનર વિગેરે કાર્યાત્મક પ્રવૃત્તિઓને વિકાસ રાજ્ય શી આશ્રયદાતાઓ તથા કલાકોવિદો ઉપરજ ધણે અશ અવલખીને રહ્યા હોય છે, તેથી આ સાહિત્યસહાયી કલાઓનું પ્રદર્શન નામદાર નવાબ સાહેબ ખુબ મુકે તો તે સર્વથા મધાર્ય જ ગણાશે

આ પ્રદર્શનમાં જૂના અપસિદ્ધ હસ્તલેખો, તામ્રપત્રો, શિલાલેખો વિગેરે સાહિત્યના ઇતિહાસ ઉપર થયે અજાણ પાડે જોડી મામત્રીઓ એકત્ર કરવા પ્રયત્ન કરનારા આવે છે. આપણા દેશમાં રાજ્યીય ઇતિહાસના સાધનો સધરી રાખવામાં જનતા નજરે આવે છે તેવીજ રીતે સાહિત્યનો ભરોમાદાર ઇતિહાસ વખવાના સાધનો િ ખણુ જોડે એ જો જૂના શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, જૂદા જૂદા અન્યુ યિ-ઓ તથા અપસિદ્ધ ગ્રંથોની હસ્તનિર્મિત પ્રતો ઉપરથી ઇતિહાસને ઉપયોગી થઇ પડે તેના કાળક નમાયુ હાથ લાગે તો તેથી સાહિત્યની ધણી કિમતી મેના થઇ શકે એમ હોય છે વળી આના લેખોના સાધન એકત્ર કર્યાથી વાદમસ્ત પ્રશ્ન ઉપર પ્રકાશ પડે તેના પ્રમાણ િ રાખવામાં એક મે આકા આપણે ઉમેરી ગઈએ તો આપણી પરિચ્છની સાહિત્ય તરફની મેવા ધણી મુકવાન થઈ પડેરો અપસિદ્ધ ગ્રંથો ઉપરથી જૂદા જૂદા જમાનાના રીતરીનાજે તથા રૂઢિઓનું ખણુ આપણે જ્ઞાન રૂઢિ પામે એવે સભવ હોય છે. તેથી આવા પ્રદર્શનો ઉપયોગી એ અને સાહિત્યને ખીનવામાં ધણી કિમતી સહાય કરી શકે એવે તેમને આશય છે

હસ્તલેખો, શિલાલેખો, તામ્રપત્રો ઉપરાંત સાહિત્યના અગતી બીજી કેટલીક લલિત કલાઓ સબધી એ જ મન્. મોલવા અહીં અસ્થાને ગણાશે નહીં. તે કલાઓમાં મુખ્યત્વે રીને ચિત્રકલા અને શિલ્પનો મમાવે. થઇ શકે છે ચિત્ર તથા તિ પ કલાઓનો ઇતિહાસ. પ્રાચીન કાળમાં તેમને વિકાસ તથા જાહોજલાલી, અને ધીમેધીમે દેશનું સ્વાતન્ત્ર્ય તથા અજુદગ્ય જેમ જેમ ઉત્તરી દશમાં આવતા ગયા તેમ તેમ લલિત કલાઓ પણ અવનતિએ ખેંચાતી આવી, એ સર્વે અસ્તોદ્યની ગતિઓ જ્ઞાન પૂર્વક મનન કરના લાયક છે.

કોઈ પણ દેશની આબાદી તથા પ્રજાની ઉન્નતિનું ખરું દગ્ગન તૃપ્તકારીન કલાઓના દર્શન ઉપરથી આપેલું થાય છે એવો એક સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. જેમ પ્રજાના જીવનમાં ઉત્સાહ તથા મનોજાગૃહ્ય વેગવામાં હોય છે તેમ તે કાળની વિવિધ પ્રકારની લક્ષિત કલાઓ પણ પૂર્વ પ્રકૃતિસાચી વિસ્તેષી જોવામાં આવે છે. કલા અને પ્રકૃતિ વચ્ચે માત્ર નિકટનો સંબંધ જોવાપડે છે.

જહ સ્વરૂપ અને માયાના મિથ્યા આવરણો નીચે જે ખરું દિવ્ય સ્વરૂપ લંકાયેલું હોય છે તે દિવ્ય અંશને પડદા અને પટળ પાછળથી બહાર કાઢી, તેનું દર્શન કરાવવાની ક્રિયા તેનેજ કલા કહેવામાં આવે છે. જ્યાંસુધી સત્યસ્વરૂપ અને કલાની કૃતિ વચ્ચે વિરોધ રહે છે અને તે એક બનતાં નથી ત્યાં સુધી જુદા જાતની ગણાય છે. પરંતુ ખરી ખુબીવાળી કલા તો એ કે જે રસાત્મક કૃત્યનાવડે ખરી લાવનારોનાં સ્વમહાર પમાડે તેનું ચિત્ર ખરું કરી શકે. આવો આદર્શ નજર આગળ રાખીને જુદા જુદા કાળની ચિત્રકલા, શિલ્પકલા, સંગીત, અભિનય, વિગેરે કલાઓની કસોટી કરવામાં આવે તોજ સાહિત્યના ઇતિહાસની ખૂબી પણ સારી રીતે આપણે જાણી શકીએ. આ સિદ્ધાંતની મદદવડે આપણા ભારતવર્ષની ચિત્રકલા તથા શિલ્પકલાનું કાંઈક દિગ્દર્શન કરવા આપણે માન કરીએ.

હાલના જમાનાની આપણી ચિત્રકલા દેશર એ પ્રકારની હાલ માલમ પડે છે: (૧) હિંદુ ધર્મની અને (૨) ઇસલામી ધર્મ અને મુગલ શહેનશાહતના આશ્રય તથા ઉત્તરેલાકુમરની.

(૧) પ્રાચીન હિંદુ ચિત્રકલા તથા શિલ્પના ધણા નમુના હજુ સદ્ભાગ્યે અસ્તિત્વમાં રહ્યા છે. આ સર્વ નમુનામાં જે કે બૌદ્ધધર્મની હાલ પ્રાધાન્ય ધરાવે છે તેપણુ હિંદુ ધર્મની નિશિષ્ટતા તેમાંથી સ્પષ્ટ રીતે ઉપર આવતી નજરે પડે છે. દેવોરની શુદ્ધાઓ, એસીફ્રન્ટા અથવા લાશપુરીની શુદ્ધ, કારલા, કેનેરી વિગેરે શુદ્ધાઓમાં બૌદ્ધ તથા હિંદુ ધર્મની હાલવાળા શિલ્પના નમુના હજુ આપેલું દૃષ્ટી ગયા છે અને કાલની ગતિને આધીન થઇ સર્વાંશે નાશ પામ્યા નથી. જે કાર્યમાં ધર્મના જુલસાનું પ્રેરણાદન હોય, જે કાર્યમાં ધર્મ અને આસ્થા સુકન સાચવતાં હોય; તે કાર્યની રંગરંગમાં જુવાનીનું લોહી વહેતું હોવાથી તેનું જીવન પ્રખળ વેગ અને સંકીર્ણતાનું નીવડે છે. તેજ પ્રમાણે ધર્મ અને આસ્થાના ઉત્સાહથી પ્રેરાયતી કલા પણ જીવતી જ્યોત તથા પરાક્રમી થવા પામે છે. જર્મનીની શુદ્ધામાં જે ચમત્કારી ચિત્રોના નમુના હજુ તેના તેજ મનમોહક રંગ તથા રાગથી આપણું મન આજે પણ આકર્ષે છે તેથી આપણી પ્રાચીન ચિત્રકલા કેટલું પ્રામશ્ય ધરાવતી હતી તેનો કાંઈક ખ્યાલ આવે છે.

તાંડવ નૃત્ય કરતી શંકરની નાચેશની મૂર્તિ, મદિયાસુરમર્દિની, રોદ્રસખાવિત જમાનક મૂર્તિ, હરિહર, અર્ધનારીશન, રાવણ તથા કેલાસના ચિત્રો વિગેરે જોતા તે કાલની શિલ્પ તથા ચિત્ર કલા ધણી ઉન્નતિએ પહોંચેલી હોય એમ સિદ્ધ થાય છે. અને જો કે આ મૂર્તિઓમાં શુદ્ધ દેવની પ્રમિદ્ધ મૂર્તિની હાલ ધણેખરે ડેકાણે પકડાઇ જાય છે તેપણુ તે પુરાતત્ત્વ પણ જ્યાં ધર્મનો ઉત્સાહ પ્રખળ ત્યાં કલાનું જીવન સામર્થ્યવાળા હોવાનો સિદ્ધાંત વધારે ચોપાય છે.

પુરાણનો કાલ વ્યતીત કરીને આપણા સંવત્સરના કાલ સુધી ઉતરીએ. તો તે વખતે પણ આપણી ચિત્રકલા સારી રીતે પોતાપોથી હોનામાં ધણું ઉદાહરણો આપણું સંસ્કૃત કાળે તથા નાટકોમાંથી આપણને મળી આવે છે. શાકુંતલના છૂટા અંકમાં દુષ્યંતની ચિત્રકલાનું આપણને સારું જ્ઞાન મળે છે. કાલિદાસ કરાવે છે. 'મોહસંભ્રમ'થી પોતાની પત્નીનો પ્રત્યાદેશ કરીને પસ્તાવો પામતો દુષ્યંત મુનિના આશ્રમનું ચિત્ર દાઢતાં અતુલ્ય કલ્પનાશક્તિ બતાવે છે. કાર્ય સંકેતલીન હંસમિથુનાલોતોવદ્ધા માલિની એ શ્લોકમાં શ્રુતે કૃષ્ણમૃગસ્ય ચામનયન ઋદ્ધ્યમાના દુર્ગી એ કલ્પનાથી કેટલા અત્યંતરચાળી અને રસાત્મક જ્ઞાનના પ્રગટ થાય છે તેનો ખાસ રસિક ચિત્રકારને કરી શકે.

રોજવંશીઓમાં પણ ચિત્રકલા કેટલું જ્ઞાન ધરાવતી હતી તેનો ખાસ તેજ કવિ પોતાના માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટકમાં સારો આપે છે. રાણીની મહચંદ્રી માવચિકાનું ચિત્ર કલાવી પોતાના ચિત્રગૃહમાં તે રાખ્યાથી પોતાનાજ પગમાં કુસાડો માર્યાનું પરિણામ રાણી ધારિણીને સોંપતું પડે છે તેનું વર્ણન કેવું રસિક છે? છૂટા સંક્રમાં મહાન કવિ ભવભૂતિના નાટકોમાં પણ ચિત્રકલાનું જોરવ તોડેલું અંશે વ્યક્ત થાય છે. ઉત્તર રામચરિતમાં ચિત્રદર્શન નામનો એક પ્રસંગ કાંતે અગ્રણ્ય છે? "ગિરિથી ઝમઝમ ઝરણો વહી જાય, પ્રિયે રે તે તે ક્યમ વિમરાય ?" એ કાવ્યોમાં 'કેટલી રસિકતાથી ચિત્રકલાનું રહસ્ય અને સામર્થ્ય પ્રગટ કર્યું છે તે આપને વિનિતજ હશે. માલતી-માધવમાં પણ ભાવિ દેવની પરસ્પર ચિત્ર કાઢી એકમેકના હૃદય ચોરે છે તે રસિક પ્રસંગથી ચિત્રકલાની માતમરી સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે.

હવે ઇસલામી ધર્મની છાયા સંબંધી કાષ્ઠક વિચાર કરીશું તો જણાશે કે તે ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાન્તોથી ચિત્રકલા તથા શિલ્પને તેમાંથી કાષ્ઠપણું ઉત્તેજન મળવા સરખું ન હતું. એકંથર-વાદની સાથે મૂર્તિભજનક જુરસો મુસલમાન કોમમાં મશહુર હતો. ઇશ્વરને આકાર હોય નહીં તેથી ઇશ્વરની પ્રતિમા અગર મૂર્તિ બનાવવી તેમાં પાપ તથા અધર્મ માનવામાં આવતા. મૂર્તિ બનાવવાની શિલ્પકલા સાથે ચિત્રકલાને પણ ધર્મનું પ્રોત્સાહન અસકાર્ય પડ્યું. ઇશ્વરનું ચિત્ર કાઢવું તે જન્મ તેની નાલેશી કરવા સરખું બનાવું તેમ મતુલ્ય દેહની પણ તરણીર કાઢવી તે ઇશ્વર પ્રત્યે અનાર્યાની નિશાની ગણવા લાગી જે કલાને ધર્મના જુરસાનું સુકાન રહેતું નથી તે કલા મદ ગતિએ પહોંચી શકેલ થતી જાય છે, તે પ્રભાણે ચિત્રકલા મુસલમાન બાદશાહોના અમર્ત શબ્દમાં અવનતિ પામતી આવી ઇલવાગી ધર્મમાં અમર્ત વસ્ત્ર પ્રધાન હોવાથી મૂર્તિ બનાવવાનું શિલ્પ (Sculpture) અનસાન પાડ્યું. પરંતુ તે કલા મકાન બાંધવાના શિલ્પમાં (Architecture) તેટલાજ જુરસાથી વિકાસ પામી. એક દિશામાં દાખો દીવેલો ઉત્સાહ બીજી દિશામાં મસજીદ, મકબરો તથા મહેલો બાંધવાની શિલ્પ કલામાં સ્ફુરી નીકળ્યો. તાજમહેલ, શિકંદ્રા, ફત્તેહપુર સિકરી, કુતુબ મિનાર, તથા દિવાને ખાસ અને મોતી મનજીની શિલ્પ કલા વિજયની ટોચે પહોંચી નહતી એમ કાણ કહી શકશે ?

મુગલ બાદશાહોના અમલ તળે ચિત્રકલા પણ જો કે હંમેશાક અને નિરાશ થઈ પડી, તો પણ કુદરતના લાલિત્યનો ચિતાર આપવા કેટલાએક કલાકુશળ કારીગરોએ પ્રયત્ન આરંભ્યો.

આ પ્રમાણે દેશમાં સ્વાતંત્ર્ય અને રાષ્ટ્રીય બાબના વિસારે પડવા લાગ્યાં તે સાથે કલાકૌશલ્ય પણ દેશમાંથી રાજ્ય લઘુ હવાઈર કરવા ગયાં હોય તેમ થવા લાગ્યું. ઇંગ્લેન્ડ સરકારની સત્તા પ્રારંભમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની વ્યાપારી દૃષ્ટિએ ચાલતી હોવાથી તેના હાકેમો તરફથી કલાકૌશલ્યને બેઠતું ઉત્તેજન મળ્યું નહીં. લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટીન કે જે એક પરોપકારી આદર્શરૂપ હાકેમ હતો તેના તરફથી કલાકૌશલ્યને કેવો આદર મળ્યો હતો તેનું એક શોચનીય ઉદાહરણ બાલુચોમાં આવેલું છે. રાજ્યને આરસપહાણ પથ્થરની જરૂર જણાવાથી તાજમહાલના પથ્થર ઉતરાવવા તેણે યોજના કરી, અને માત્ર બજારમાં કંટાકટર વ્યાપારીઓ એવા ભાવે પથરા પૂરા પાડવા તૈયાર થયા તેથી માત્ર હિંદુઓ આ શિલ્પનું જવાહિર નાશ પામતાં બચ્યું. લૉર્ડ મેકડોનેલ આપણા પ્રાચીન વાસ્તવ્યનું અંદાજ સહુને વિદિત છે. તેના માનવા પ્રમાણે સંસ્કૃત, આર્ય તથા દારસી સાહિત્યમાંના ગ્રંથોથી માત્ર ખ્રીષ્ટીય યુગીયમનું એક જ કખાટ અગમ્ય તેટલી મુંડી સાહિત્યની હતી. એવી માન્યતા જ્યાં ફલાયલી હોય ત્યાં ગિત તથા શિલ્પના સાહિત્યને રાજકર્તા તરફથી ઉત્તેજનના સાસાં પડે એમાં આશ્ચર્ય નથી.

એક વખત એવો હતો કે યુરોપના એક પ્રસિદ્ધ કલાકૌશલિના ગત પ્રમાણે યુરોપમાં ગૃહશાસ્ત્રગાર માટે જે શાળા કાઢવી હોય તો હિંદુસ્થાનમાંથી માત્ર ૭ સાત કારીગર લોકો લઈ ગયાથી તે હેતુ ફળીભૂત લ્થઈ શકશે એમ મનાતું હતું. તે વખત ૧૯ માં સૈકામાં બદલાયો. હિંદુસ્થાનનો સ્થાનિક હુન્નર બ્રહ્મ થતો ગયો-અને વિદ્યાવતીના સોંધા અને પુસ્તક નમુનાનું અનુકરણ કરીને પોતાનું કિંમતી રહસ્ય બૂલતો ગયો. સ્કૂલ ઑફ આર્ટસમાં પણ જે ટપે ચિત્રકલાનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તેથી આ દેશની પ્રાચીન ચિત્રકલાની વિશેષ ભાવના પોષાવાને બદલે પરદેશી આદર્શથી તે વટલાવા લાગી. હેલ્લા સૈકામાં આપણા દેશમાં ચિત્રકલા જે દિશામાં પ્રગતિએ પહોંચતી ગઈ તે દિશામાં આ પરદેશી પુસ્તક ભાવનાની ઊંચા વધારે નજરે પડતી જણાય.

હાલ આપણા દેશમાં ચિત્રકલાના થોડા ભિન્ન ભિન્ન મતાતરવાળા વર્ગો છે, તેમાં દક્ષિણ હિંદુસ્થાન અને મહારાષ્ટ્રની એક શાળા છે. રાજ્ય રવિવર્મા એ શાળામાં પદાનપદ ભોગવે છે. રાજ્ય રવિવર્માનાં આપણા પૌરાણિક વિષયોનાં ચિત્રો લાક્ષિત્યવાળા અને મનમોહક છે ખરાં, પરંતુ તેમાં હવ્ય કલ્પનાની ગતિ અથવા રસાત્મક ચમત્કારની ન્યૂનતા જણાય છે. હાલનાં નાટકોની રંગભૂમિ ઉપર જેવાં અભિનય જણાય છે તેવી ભાવનાનો આમ રવિવર્માનાં ચિત્રો જોવાથી થાય છે એમ કહેવું પડે છે. મહારાષ્ટ્રમાં પ્રણીતી ચિત્રશાળાનાં અને ધુરંધરનાં ચિત્રો તથા લક્ષ્મી આર્ટ પ્રોડીંગરક્સની સુવર્ણમાળાનાં ચિત્રોમાં-પણ કાંઈ ચમત્કાર જણાય છે. પરંતુ તે હજી બાળપણની અવસ્થામાં છે.

ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં, રાજસ્થાનનાં ચિત્રો, પહાડી ચિત્રશાળા, તથા અયોધ્યા અને લખનૌમાં ચિત્રોની એક રૈલિ જૂની જ ઢગની જણાય છે. પરંતુ તેમાં સ્વયં અને ચિત્રાર વચ્ચે ફરી સગપણ થવા હજી ઘણું અંતર જણાય છે.

બાગમગીચાનાં ચિત્ર (Landscape painting), રાત્રીએ ચાંદનીનો મોહમન' જમાવતો દેખાવ ચિત્રરચાની કલા ચંત્રી કલાએ પહોંચતી ગઇ. અકબર બાદશાહ અને જહાંગીરના દરબારમાં આવા કેટલાએક દુરળ કારીગર રાજવંશી આશ્રય તથા પ્રખ્યાતિ પામ્યા. શાહીમંદર અને અનારકળા બાગોનાં ચિત્રોમાં જે ચમત્કાર અને રસિકતા ચિતારાની પીછીધી 'ઉતારી ચકાયાં તે પણ ચિત્રકલાના પ્રભાવને લીધેજ બની શક્યુ. અકબર બાદશાહના આશ્રય તથા બીજા પણ એક ચિત્રકલાની કળા વિકાસ પામી તે miniature portrait painting એટલે હાથીદાંત ઉપર નાના કદની તસવીરો ચીતરવાની કલા: આ ચિત્રો કાઢવામાં કારીગરનો ક્રિયાજ નેટલો કારણબૂત થતો તેટલેજ દરજ્જે ખુશામત અને અતિશયોક્તિ કરવાની ટેવ પણ જવાબદાર થતાં. ઝોલિયર કોમ્પેલને જે ચારીજ તસવીર કાઢવાની ઉત્કંઠાહતી તે દિલ્હીના અમીર, ઉમરાવોમા તો સુશુભ સ્થિતિમાં હતી. એટલે સત્ય અને ચિત્ર વચ્ચે છેડાછુટકો થઇ બિરોધ વધતો ગયો. વળી ઝનાના અને પડખના રીતજાગ્રથી સભ્ય અને કુક્ષીન સ્ત્રીઓની તસવીર અશક્ય થઈ પડી. ચિત્રકલાના લાલિત્યમાંથી લાવણ્યનું સુખ્ય અંગ વિનુષ્ઠ થયુ. તેથી ચિત્રોની રસિકતા અને ચમત્કાર શુષ્ક થવા લાગ્યાં. બાદશાહ જહાંગીરના - દરબારના જે જે નૂરજહાન તથા બીજા બેગમોના ચિત્રો હાલ આપણને બતાવવામાં આવે છે તો પણ તે કેટલે અશે સાચાં હશે અને કેટલે અશે માત્ર ખુશામતથી ભરેલા અને કાલ્પનિક હશે તેનો રહેલાઇથી નિર્ણય થઇ શકે તેમ નથી. સાહજહાનના અમલમાં સિંધપકા શિખરે પહોંચી અને તાજમહાલની બલ્ક બક્ષીસ આ દેશના હુજરને પ્રાપ્ત થઇ, પરંતુ ચિત્રકલામાં વિકાસ થયો નહિ. ઝ્યારંગઝેમના પૂર્વસુરત અમલ તથે ચિત્રકલા મદ પામતી ગઇ, અને હવે માત્ર લખનેનાં રસગન્ય ચિત્રો તથા દિલ્હીની હાથીદાંત ઉપરની અતિશયોક્તિવાળી રંગપૂર્ણ તસવીરોમાં ઇસલામી ચિત્રકલાનું દર્શન થાય છે.

રંગપુતાણામાં હિંદુ અને મુસલમાન બન્ને ધર્મની ચિત્રકલાની હાથ પડેલી જણાય છે. મુસલમાન બાદશાહોના અમલ શરૂ થતા પહેલા રાજપૂત રાજાઓની તસવીરો અને ચિત્રો હજુ કેટલાક હાથે ચઢે છે. પરંતુ તેમા જેટલે અશે સાચવટ અને કેટલે અશે ખુશામત કારણબૂત હશે તે જાણવા સાધન નથી. પૃથુરાજ ચક્રવાતુના ચિત્રમા તેના શિર અને મુકુટની આમપામ 'જે કીર્તિકિરણોનું' જાળવલ્યમાન ચક્ર કાઢેલું' હોય છે તેથી તસવીરના આબેહુઅપણામા કેટલો ફરક પડતો હશે તેનો ખ્યાલ કરવો મુશ્કેલ નથી. પાટણમાં વનરાજ આવડાની મૂર્તિ છે તેને 'પણ આ કીર્તિચક્રના કોપથી ઝટકા લીધું' હોય એવો આભાસ થાય છે સુમત્ર બાદશાહના અમલ પછી રંગપુતાણામાં જે ચિત્રકલાનો પ્રચાર થયો તેમાં આવા અતિશયોક્તિના દોષ ઓછા થતા જણાય છે. તોપણ રંગપુતાણાનાં જગપુરી ચિત્રોમાં બીજા કેટલાએક દોષો રપટ રીતે જણાઇ આવે છે. Perspective એટલે "અંતરનું" થવાયું દર્શન' બુદ્ધિ પડી મધુ હોય એવો ભાસ તેમાં થાય શરીરનાં અવયવોનાં પ્રમાણ ચીતરવાનો કિસમ anatomy અમર શરીરશાસ્ત્રના જ્ઞાતના અભાવે કદગો જણાઇ આવે છે, અને ચિત્રના અભિનય "pose and posture" અશક્ય અને અસંભવિત ચિતરેલાં હોયછે. દેશની અધોમતિ થવા લાગી ત્યાં ચિત્રકલાનો ઉદ્ધાર કેવી રીતે સંભવે ?

આ પ્રમાણે દેશમાં સ્વાતંત્ર્ય અને રાષ્ટ્રીય માનના નિસારે પડવા લાગ્યાં તે સાથે કલાકોશલ્ય પણ, દેશમાંથી રજા લઈ હવાફર કરવા અર્થાં હોય તેમ થવા લાગ્યું. ઇંગ્લેન્ડ સરકારની સત્તા પ્રારંભમાં ઇસ ૧૮૫૮ ઇડિયા કંપનીની વ્યાપારી હિંદિએ આલતી હોવાથી તેના હાકેએ તરફથી કલાકોશલ્યને બેઠવું ઉત્તેજન મળ્યું નહીં. લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટીન કે જે એક પરોપકારી આદર્શ પદ હોતો તેના તરફથી કલાકોશલ્યને કેવો આદર મળ્યો હોય તેનું એક શોચનીય ઉદાહરણ બાલ્યવર્ષમાં આવેલું છે. રાજ્યને આરસપહાણ પથ્થરની જરૂર જણાયાથી તાજમહાલના પથ્થર ઉતારવા તેણે યોજના કરી, અને માત્ર બજારમાં કંઠાકટર વ્યાપારીએ જોઈ બાવે પથરા પૂરા પાડવા તૈયાર થયા તેથી માત્ર હિંદુનું આ શિલ્પનું જવાહિર નાશ પામતાં બચ્યું. લૉર્ડ મેકાલેનું આપણા પ્રાચીન વાસ્તવ્યનું અંશાન સહુને વિદિત છે. તેના માનવા પ્રમાણે સંસ્કૃત, આરબી તથા ફારસી સાહિત્યમાંના અંધોક્ષી માત્ર ધ્રીટીશ ચુગીયમનું એકજ કખાટ ભગવતેટલી મુંડી સાહિત્યની હતી. એવી માન્યતા જ્યાં ફેલાયલી હોય ત્યાં ચિત્ર તથા શિલ્પના સાહિત્યને રાજકર્તા તરફથી ઉત્તેજનના સાસાં પડે એમા આશ્ચર્ય નથી.

એક વખત એવો હતો કે યુરોપના એક પ્રસિદ્ધ કલાકોશલ્યના મત પ્રમાણે યુરોપમા ગૃહશાસ્ત્રગાર માટે જે શાળા કાઢી હોય તે હિંદુસ્થાનમાંથી માન હ સાત કારીગર લોકો લઈ ગયાથી તે હેતુ ફળીભૂત થઈ શકે એમ મનાતું હતું. તે વખત ૧૯ મા સૈકામાં બદલાયો. હિંદુસ્થાનનો સ્થાનિક હુન્નર ભ્રષ્ટ થતો ગયો-અને વિલાયતના સૌંધા અને તુચ્છ નમુનાનું અનુકરણ કરીને પોતાનું કિમતી રહસ્ય ભૂલતો ગયો. રૂઢિ આદર્શમાં પણ જે હશે ચિત્રકલાનું શિક્ષણ આપનામાં આવે છે તેથી આ દેશની પ્રાચીન ચિત્રકલાની વિશેષ ભાવના પોષાવાને બદલે પરદેશી આદર્શથી તે વટલાવા લાગી. છેલ્લા સૈકામાં આપણા દેશમા ચિત્રકલા જે દિશામા પ્રગતિએ પહોંચતી મળે તે દિશામા આ પરદેશી તુચ્છ ભાવનાની છાયા વધારે નજરે પડતી જણાઈ.

હાલ આપણા દેશમાં ચિત્રકલાના ચોડા ભિન્ન ભિન્ન મતાતરવાળા વર્ગો છે, તેમાં દક્ષિણ હિંદુસ્થાન અને મદારાષ્ટ્રની એક શાળા છે રાજા રવિવર્મા એ શાળામાં પ્રધાનપદ ભોગવે છે. રાજા રવિવર્માના આપણા પૌરાણિક વિષયોના ચિત્રો લાભિતવાળા અને મનમોહક છે ખરા, પરંતુ તેમા ઉચ્ચ દૃષ્ટિનાની ગતિ અથવા રચનાત્મક ચમત્કાગની ન્યૂનતા જણાય છે. હાલનાં નાટકોની રગભૂમિ ઉપર જેવા અભિનય જણાય છે તેવી ભાવનાનો આમ રવિવર્માના ચિત્રો "નોવાથી થાય છે એમ કહેવું પડે છે. મદારાષ્ટ્રમા પ્રણાની ચિત્રશાળાનાં અને ધુરધરનાં ચિત્રો તથા લટમી આર્ટ પ્રીટીંગમકસેની સુવર્ણમાળાનાં ચિત્રોમાં પણ દાંડ ચમત્કાર જણાય છે. પરંતુ તે દૃષ્ટિ બાળપણની અવસ્થામા છે.

ઉત્તર હિંદુસ્થાનમા રાજસ્થાનના ચિત્રો, પહાડી ચિત્રશાળા, તથા અયોધ્યા અને લખનૌમા ચિત્રોની એક મૈત્રિ જૂનીજ ટમી જણાય છે. પરંતુ તેમા સ્વયં અને ચિતાર વચ્ચે ફરી સમપણ થવા હજી ઘણું અંતર જણાય છે.

પૂર્વમાં જાગૃત્તામાં ચિત્રકલા બીજી સાહિત્યની લલિત કલાઓ માથે વધારે ઉત્તમિએ પહોંચેલી જણાય છે. અવનીન્દનાથ દોંગોરનાં કવ્ય તથા દેવવાનીનાં અને મેઘદૂતના સિદ્ધ તથા વક્ત્રોનાં ચિત્ર, નંદલાલ ખોસલું સતીલું હૃદયવેદક ચિત્ર, સુરેન્દ્ર અંબુલીનું સ્વાસ્ત્યચિત્ર અરેબર કદમ્બના અને રસિકનાની ખાંબર ઉપર ધણે ઉંચે પહોંચેલાં છે; અને એ કે આ વર્ગના ચિત્રો ઉપર જાપાનની ચિત્રકલાની છાયા કાંઈક અંશે આગળ પડતી જણાય છે તોપણ મુશ્કેલી તે વધારે શુદ્ધ અને ભારતવર્ષની પ્રાચીન કલાને સજીવન કરનારી નીવડશે એવી આશા રાખી શકાય છે.

આપણા ગુજરાતમાં પણ ચિત્રકલા વિસિદ્ધ પાયા ઉપર ખીલવવા માર્ગ છે અને એ દિશામાં પ્રગતિ થાય અને આપણી ચિત્રકલા ઉન્નતિએ પહોંચે એ આશયથીજ આજનું પ્રદર્શન ગોળમધ્ય છે. તે હેતુ કાંઈક અંશે પ્રોત્સાહિત થાય તો આ પ્રદર્શનનો ઉદ્દેશ ફલીબૂત થયો ગણાશે. હવે આ પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાનું જાહેર કરવા હું નામદાર નવાળ સાહેબને વિનંતિ કરું છું.

ત્યારબાદ પ્રદર્શનનો નીચે પ્રમાણેનો રિપોર્ટ પ્રદર્શન કમિટીના ઉપપ્રમુખ રા. રા. જીવજી-અંદ સાકરચંદ જવેરીએ વાંચી સંભળાવ્યો હતો:—

પાંચમો ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

પ્રદર્શનનો એકવાલ.

(1)

વસ્તુવિભાગ.

આ પ્રદર્શનના એ મુખ્ય વિભાગ પાઠકમાં આવ્યા છે. પહેલા વિભાગને વસ્તુવિભાગ અને બીજા વિભાગને અર્થવિભાગ કહેવામાં આવ્યા છે.

વસ્તુવિભાગમાં આશરે ૮૦૦ ચીજો આવી છે. પ્રદર્શકોની મંજૂર આશરે પોણી બેસેની છે. મુરત શહેરમાંનાજ ધણા ખરા પ્રદર્શકો છે.

આ વિભાગમાં આકર્ષક ચિત્ર-વિભાગ છે. ગુજરાતમાં ચિત્રકલા ગુજરાતી સ્વરૂપ પામે અને ગુજરાતના ચિત્રકારોની કળા ખીલે એવા ઉદ્દેશથી વિષયોની સચવા પ્રગટ કરવામાં આવી હતી. હાલ આપણી ચિત્રકલા ઉપર આસ કરીને અજીજ અને અસહી પ્રભાવ પડેલો છે તે દૂર કરી આપણો ગુજરાતી પ્રભાવ ધરે અને પ્રભાવ જીવનમાંથીજ કળાનો અવિભાવ થતો હોવાથી આપણી દેશજ કળા જન્મે અને વિકસે એવા ઉદ્દેશથી ચિત્રોનું વાતાવરણ, પહેરવેશ, શરીરારૂપિ

વગેરે શુજરાતીજ રાખવા બક્ષામણ કરવામાં આવી હતી. નકલ કરવાને બદલે સતત સંદિ જન્મ પામવાનો સંભવ આથી વધશે. દૃષ્ટિગિન્દુ નવું છે, તેના આકલ હજૂ યોડા છે; અને સમય દુઝે હતા અમારી વિનંતિનો આશાજનક સ્વીકાર થયો છે. સરસ્વતીચંદ્ર અને કર્ણધેલાના કેટલાક પ્રસંગોની ચિત્રમાળા પ્રદર્શનમાં આવી છે તે એ સ્વીકારતું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. શુજરાતનાં નૃદિમૌદર્ય અને વૈભવનાં ચિત્રો માત્રામાં હતાં તેમાં કંઈક નિરાશાને વશ થવું પડ્યું છે; ચિત્ર નહિ તો ફોટોગ્રાફથી સંતોષ માનવાને પણ અગે તૈયાર હતા પણ ફોટોગ્રાફ એકજ સ્થળેથી આવ્યો છે. શુજરાતના નવજીવનનો આ લલિત અંકુર પોષવા પુત્રાનાં નામ-દાર મહારાણી સાહેબ, પાલણપોરના નવામજાન તાલેમહમદખાન, સર. ચીતુભાઈ માધવલાલ રણછોડલાલ ખેરાનેટ, શ્રીમંત સંપતરાવ ગાયકવાડ, માળીઆના કુમારશી શુમાનસિંહજી, નવામૂર્તિ લલિતુભાઈ આસારામ શાહ, ગેડ રતનશી ધરમશી, દિ. બ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ, ગ. અનંતરામ બ્રહ્મચંદ્ર ખટ્ટણી, ગ. રણછોડ લાવાન અને એક દિલ્લેશ સદ્ગૃહસ્થ—જે પોતાનું નામ આપવા અનિચ્છુ છે—એટલાઓએ પોતાના તરફથી આદ આપ્યા છે. શુજરાત એમનું હમેશા જીણી રહેશે. ચિત્રકળાના ગૈરવમાં આવું ઉત્તેજન મળે એ ભવિષ્યના ઉજ્જવલ પ્રકાશનાં પહેલાં કિરણો નહિ તો બીજું શું ?

દેશજ ચિત્રકલા ખીલે માટે પરપરા તૃપ્તી ન જોઈએ. ચિત્રકલાની પ્રાચીન અને અર્વાચીન પદ્ધતિ સળંગ ચાલતી જોઈએ, એવું લાગવાથી અગ્રેજ સંસ્કૃતિના પ્રભાવથી આપણું જીવન અંકાયુ તે પૂરે આપણી ચિત્રકલા કેની હતી તેવું પ્રદર્શન બે રીતે કરવા તત્ત્વજ્ઞ કરવામાં આવી છે. રાગ, રાગિણી, ઋતુઓ, મામો, સુંગાર, બકિત વગેરેને લગતાં ચિત્રો મ્હોટી સંખ્યામાં સંગ્રહવામાં આવ્યાં છે.

પૂર્વે થયો સચિત્ર કેની રીતે થતા તે દર્શાવવા હિંદુ અને જૈન શુજરાતી હસ્તલેખોની વિવિધ સંખ્યા સંગ્રહવામાં આવી છે. આમાં ઝોખાહરણ, ચંડીવાહ, ભગવદ્ગીતા, કાલિકાચાર્યકથા, કંઈપ્રમત, યુગોધરચરિત્ર, શકુનાવલિ વગેરે જોવાલાયક છે. રેખાલેખન પૂર્વે કેવું થતું હતું તેનો ખ્યાલ આવે એવા નમૂના મેળવવામાં આવ્યા છે.

માનેરી શાકીની લાલ, કાળી, લીલી, જાંબલી અને રંગી લોચ ઉપર કેના રમ્ય અક્ષરો લખાતા તેવું જર્મન કેટલાક હસ્તલેખો કમી રાખે

મુરત રહેલ લલિત કળાઓની કારિગરી માટે મરાહુર છે. અર્વાચીન સમયમાં કેવું સુખડતું, હાથીદાંતડું, લાકડાડું કામ થાય છે તેના નમૂના પ્રદર્શનમાં છે. ખાસ સુખડતું મંદિર અને પડદા દર્શનીય છે

વિલાયતી કાપડ અને પહેરવેશ આપણા દેશમાં લખલા થયા તે અગાઉ કેવાં કપડાં અને પોશાકની દૈન્ય આપણે ત્યાં પ્રચલિત હતી તે તપાસવાની જોગવાઈ પણ કરવામાં આવી છે. મુગતના શ્રીમંત હિંદુ, પારંગી, મુસલમાન નાગરિકોએ પોતાના પૂર્વજોનાં વસ્ત્રો પ્રદર્શનમાં જોડવાના દષ આપણી અતીવ સંસ્કૃતિ—કાવ્યસ્થાનમાં નિરમરણ થતું અટકતું છે.

૧. મુસ્ત એકનાર આયુષ મહા હર્ષ મુસલમાની શહેનશાહત દરમ્યાન સમસ્ત મુમતમાનેના પવિત્રગો પવિત્રતીર્થ મહા જવાનુ બંદર હતુ. જગતની વિપુલ સમૃદ્ધિ મુસ્તમા સમુદ્રમા મળતી નદીઓની માફક વિવિધ દિશાપાથી આની એગી થતી તે જાહેરજાણીના અનુભવ હવે છુટ રહ્યા છે છતાં ચીનાઇ અને તામાના વાસણોનો સંગ્રહ દર્શનીય કરી શકાયો છે. ખાતુના વાસણોમા કેટલાક ભગતના અને કેટલાક ધડતરના છે તેમના ઉપર હયાનતદર, કૃષ્ણલીલા, વગેરેના ચિત્રો, અક્ષરોના સેષો, ભૂમિતિના આકારો વગેરે કાતરેલા છે

(૨)

અંથવિભાગ

આ વિભાગશા એ પેટાભાગ પાઠવામા આગ્યા છે. એકમા પ્રાચીન દસ્તાવેજો અને ખીલખાં હાથેના પુસ્તકો તથા વર્તમાનપત્રો છે.

૧. દસ્તાવેજો મેળવવામા અમે એ હેતુ ધ્યાનમા રાખ્યો હતો કે લોકોના ધરમા પડ્યા પડ્યાનાશ પામતાં ગ્રંથો અને તેટલા બહાર કઢાવના સવર્ ૧૪૦૦થી ૧૬૦૦ સુધીના ગ્રંથો અમે મેળવ્યા છે અને તે ચતુર્થાર ગોઠવ્યા છે દરેક ચતુર્થમા વેદધર્મોઆ અને જૈનોના ગ્રંથો સાથે ગોઠવ્યા છે, એમની અનેની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ તથા ભાષા સરખાવી જોવાનું સુગમ પડશે

૨. સવર્ ૧૪૦૦થી ૧૬૦૦ સુધીના અને વર્ષ ઉપર કંઇક નવો પ્રકાશ પાડે એવું સાહિત્ય પહેલી આગમા ગોઠવું છે શરૂઆતમા આપને બાકરજીના ગ્રંથો નજરે પડશે સંસ્કૃત બ્યાકાંબુ નીખનારને સુગમ થવા માટે દરેક સંસ્કૃતનાંક સંપર્કર્થક ગુજરાતી શબ્દોથી સમજાવ્યું છે ઉપર્યોપર્ય બાકુ બ્યાકરજી આ રીતે લખાયું છે વેદક અને જ્યોતિષના ગ્રંથો પણ એ રીતેજ લખાયા છે, નમુના તરીકે અમે માત્ર બ્યાકરજીનાજ એ ગ્રંથો મૂક્યા છે

૩. આગા આતા આપને જૈનોના નાસ અને વસતવિનાસ તથા તેના જીવન દ્વામ નામનું કાવ્ય જણાશે નરસિંહ મહેતાએ દુર્ગારમજિત ગાન અને શ્રીમ વલ્લભાચાર્ય દુર્ગારમજિત પ્રવર્તીકો તે પહેલા દુર્ગારમજિત ગોષ્ઠાનાને કોવ મુ અનુક્રમ થઇ રહ્યું હતું તે આ દ્વામ અને એ પછી છાંદયુ, નરસિંહ મહેતા બીમ, કીકીરમી એ વગેરેના કાવ્યો ઉપરથી સમજાશે આ આગમા આપનું ધ્યાન જોએ એવું બીજું “બાલાનગોધ” નામે આગમાનો જૈનોના ગદ્યમાહિત્યનો સંગ્રહ છે સંસ્કૃત નાદિ ગાનુના નાનલુહિના લોકો શાસ્ત્રીપવાતો સમજી શકે એ હેતુથી વાનરંધે રચાયેલા આ ગ્રંથોને “બાનારમોધ” નામ આપ્યું છે જૈન

અરો ઉપરના ટળા (ગુજરાતી ગ્રંથાલેખ) લખવાની રીત પત્ર આપતું ધ્યાન ખેંચશે. જેનોના ગદ્યની સાથે વેદધર્મોના ગદ્યમય અંશે, સમયવદ્ગીતાતું ભાષાંતર, આખ્યાયનીતિતું ભાષાંતર, વેદકતું ભાષાંતર, જ્યોતિષતું ભાષાંતર એ વગેરે અંશે આપને આ સતકમાં તેમજ હવે પછીનાં સતકમાં પણ વારંવાર નજરે પડશે. સં. ૧૫૬૫માં જૂનાગઢના આગમન મોદ સતકમાં પણ વારંવાર નજરે પડશે. સં. ૧૫૬૫માં જૂનાગઢના આગમન મોદ શ્રીધરે રચેલું 'રાવણ મંદિરની મંવાદ' આ સતકમાં છે. ૧૨૬૨, કૃત વિક્રમચરિત્ર, કવિ મધુસૂદનકૃત વિક્રમચરિત્રની ગદ્યપદ્ય વાર્તા, તત્કાલના વિશ્વવૃક્ષીકાકૃત 'સમપ્રબંધ' અને ગણદેવીના કીકા વગેરે કૃત 'આગવીલા' એ અંશે જૈન રામોના અંશે સાથે મરખાવવાથી આ કાળના જૈન કવિઓની ભાષા અને વેદધર્મોના ભાષા વચ્ચે કંઈ ભેદ હતો કે કેમ એ પ્રશ્નનું સદૃશ નિગૂઢરણ થઈ જશે. ખીલ જોળમાં નાકરનાં કાવ્યો પછી પંચોપાખ્યાનનાં અનેક હાથે યથેર્થ ગદ્યપદ્ય ભાષાંતરો આપતી નજરે પડશે. એ પછી મોગા દ્વિયોગી કવિ વિષ્ણુદામતુ આખું વાલ્મીકી રામાયણ, આખું મહાભારત અને આખું ભાગવત આા જશે. મહાભારત ગ્યવાનો પ્રયત્ન અનેક કથાભારોએ કર્યો છે. ભારતની એ રાષ્ટ્ર કથા ઉપર લોકોની અભિરુચિ ફેરી હતી તે મહાભારતનાં ઉપરથી તથા લોકોના ધરમાથી દળુ તેની સંખ્યાખંડ પ્રતિઓ મળે છે તે ઉપરથી આપ જોઈ શકશો. પ્રેમાનંદે આખ્યાનો રચવાનું શરૂ કર્યું તે પહેલાં એ કામ વેદધર્મો અને જૈનોએ ધણાં લાંબા વખતથી શરૂ કર્યું હતું, એ પણ આ જોળમાં મૂકેલા અંશે ઉપરથી આપ જોઈ શકશો. જૈન કવિઓ નવસુંદર, સમપસુંદર, અને અંકપમદાસની કૃતિ આ જોળમાં આપતું ખાસ ધ્યાન ખેંચશે.

ગુજરાતી લિપિમાં લખાયેલા જૂનામાં જૂનો લેખ અંવત્ર ૧૬૮૩નો મળ્યો છે. એ પહેલાં લખાયેલા બધા ગુજરાતી અંશે નાગરી લિપિમાં લખાયેલા છે.

સતક ઉપર ઉપસક જૈન નાંખી જોતાં પણ આપની ખાતરી થશે કે હજી અપ્રસિદ્ધ કાવ્યો ધણાં છે. સુરતના સંસ્કૃત અને ગુજરાતી કવિ સુરજી ભટ્ટ, ભાઈભટ્ટ, હરિદાસ, માધવદાસ, વસંત, રતેશ્વર અને 'વનેચંદ'ના કર્તા એ આવક ભાગ્યે, એ વગેરે સુરતના કવિઓનાં કાવ્ય આપ જોશો; તેમજ કીકા, કૂટો, રઘુરામ એ વગેરે સુરત જીજ્ઞાસા કવિઓની કૃતિ પણ આપતું ધ્યાન ખેંચશે. કશોવીના કવિ સુરભટ્ટ, ધોળકાના વેદાંતી કવિ જીજ્ઞાસમ, અને ખીલ વેદાંતી કવિ નરહરિ, કથાકાર મનોહર, નાના નાના કાવ્ય લખનાર રામકૃષ્ણ અને ખીલ કાવ્ય કવિઓની અપ્રસિદ્ધ કૃતિ આપને આ મંત્રકમાં દેખાશે.

સંસ્કૃત વિભાગમાં જ્યોતિષ અને વેદકના અપ્રસિદ્ધ તથા ઉપયોગી અંશે આપ્યા છે. ગુજરાતમાં એ વિદ્યાઓતુ સેવન કેવું હતું તે એ વિદ્યાના મળતા સંખ્યાખંડ અંશે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. ગ્રંથોનાં સ્થાનાદિના નિર્ણય માટે પીતળનો ચંત્ર બનાવેલો છે. એ ચંત્ર સંવત્સરા સત્તરમા સતકમાં સુરતમાં જ ધડેલો છે. અને સુરતના જ જોશી માટે એની સમજણ આપવા એજ જોશીએ એને વિષે સંસ્કૃત અથવા લખેલો છે, જે પ્રદર્શનમાં મોજૂદ છે. તે એનું નામ ચંત્રરાજ છે.

આપનાં સત્તા નવું ચાર, યે આપ્યા છે. સુરતના એક કાચખાનું 'ફામી કાચ' પણ આપ્યું છે. હજુ લગી કાંઈ, ગુજરાતી હિંદુ' ફારમી કાચ પ્રકાશના આપ્યું નથી. ચારણીસાદિત્ય સમયે અને લોકશીરના પરાક્રમનું પ્રકીર્તન કરે છે. આ સાદિત્યના કેટલાક ઐતિહાસિક ગ્રંથો આ પ્રદર્શનમાં રજુ કરવામાં આપ્યા છે.

ફારમી, મતીઆ, - ફારમી વસ્ત્રના મંદ્રાચ, ગૌન મંદ્રાચ વગેરે પંથોનું સાદિત્ય, વાનગી દાખલ રજુ કરવામાં આપ્યું છે.

સિપાઈના મુકાબલા માટે પણ જૂહી ગૂની પ્રતો ભેગી કરવામાં આવી છે. તાકત, જૂઠાં પત્ર પર લખેલા ગ્રંથો, જનસમૂહના દર્શન માટે મેળવવામાં આપ્યા છે.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી માહિતી ગ્રંથોના અતિમ સ્ત્રોતોમાંથી મળે છે. સંવત ૧૫૦૪ લગીની સુરતની પ્રાચીનતા અને તે કળે તેની જાહેરાતો હોવાનું રજુ થયેલા કંસ્ત્રોમાં ઉપરથી જણાય છે.

હાટદેશ અણુહિલવાડના સોયકીઓએ ક્યારે જાણે તેની માહિતી ધમકાઈમાંથી મળેલા છે તાકતમાં આપે છે. હાટના ચોપડા કીર્તિસાજનાં તાકતપત્ર પણ ઉપયોગી છે. રાષ્ટ્રકૃત કુશાલનાં તાકતપત્રો એ કાળની વિધિને માટે ખાસ ધ્યાન ખેંચનારા છે.

સવત ૧૩૦૦ પછીના કેટલાક શિલાલેખોની નકલો આવી છે. મિત્રાઓની સખ્યા મોટા જગ્યામાં આવી છે, પણ તેમાં પ્રાચીન-ઇતિહાસના અધારો પરથી એવા બહુ જુજ છે. ઐતિહાસિક જગ્યાઓમાં ફારમી અને હેમાચાર્યની જગ્યાઓ, હીમતેર જીજ્ઞાસા વખતમાં તાકતપત્ર ઉપર ચીતરાયલી જગ્યાઓ, તેમ જીરવિજય અને અગત્યની જગ્યા આપ્યા છે.

ઉપાયેલા શિલાલેખો અને તાકતપત્રોમાંથી ગુજરાતના ઇતિહાસ સાથે સંબંધ ધરાવતા લેખોનો સંગ્રહ રજુ કરવામાં આપ્યો છે, તેમજ જૈન પ્રતિમાઓ ઉપરના લેખોનો સંગ્રહ પણ રજુ કર્યો છે.

આ વિભાગમાં આવેલા સંગ્રહોની કદર કરના અને સંગ્રહકોને ઉત્તેજન આપવા સુરતના રા. લાગુભાઈ રમિકદામ સદાવાળાએ રૂ. ૩૦૦) ઉદારતાથી આપેલ પહેલ આપ્યા છે તે માટે અને એમના આભારો છીએ, આવી ઉત્તેજક કદરને લીધે થયેલ અર્પમિત્ર સાદિત્ય પ્રદર્શનમાં આવી શક્યું છે.

* મતીઆ એ 'પીરાજી' પંથનું જીજ્ઞાસા નામ છે. જ્ઞાની ગાદી અમલદારમાં છે. ગાદીપર હિંદુતેજ ભેસાડવામાં આવે છે. કુમસ, હીમતેર, નવસારી વગેરે સુરત જિલ્લાના કેટલાક ભાગમાં કોળીઓનો મોટો ભાગ આ પંથને માનનારા છે, એ પંથના મહા ગીતો કીઓ મોટે ગાય ત્યારે જોવા લાયક હોય છે.

રાજકોટમાં પરિપક્વપુસ્તકાલયની સ્થાપના થવા પછી એ મંચા કેવળ વૃદ્ધિગત કરવી એ જવાબદારી સાહિત્ય પરિપક્વતા કાર્યવાહકોને સિરે આવેલી છે. ગુજરાતી ગ્રંથકારોની અમીભરી મળનાથી આ વિભાગમાં વડોદરામાં ૧૯૧૨માં પરિપક્વ મળી ત્યારથી તે આજે લગીમાં જે ગ્રંથો છાયા છે તેનો સંગ્રહ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. સમય ટુંકો હોવાથી પ્રવાન પૂરું અંશે સફળ થયો નથી, પણ કુલ ૨૨૯ પુસ્તકો આવ્યાં છે, તેમાં ૨૮ ચરિત્રોનાં, ૩૪ વાર્તાનાં, ૪૭ કાવ્યોનાં, ૧૨ ઇતિહાસ શૃંગારોનાં, ૮ વિજ્ઞાનનાં, ૪૬ કામ સંબંધી, ૭ આરોગ્ય, ૩૫ જૈનધર્મ. અને ૧૨ પ્રકીર્ણ છે. આમાં ૫૪ અસ્તાસાહિત્ય તરફનાં છે. એ વર્ષમાં આવડી મહોદી સંખ્યામાં વિવિધ વિષયોના ગ્રંથો જરૂર પાડી લોકોનાંતિને વેગ આપવા માટે આ ખાતાને ધનનાદ ધરે છે. ૫૦ જૈનમંથપસારકમંડળ તરફથી આવેલાં છે. જૈન કામમાં શ્રીમતી નાગરિકનાં શુભ દર્શન આ મંચા કરાવે છે. આશામિક પત્રોમાં ૧ દૈનિક, ૬ આશામિક, ૨૧ માસિક, (તેમાં ૬ સાહિત્યનાં, ૮ નાતોનાં, ૧ વૈદ્ય, ૧ સ્ત્રી ઉપયોગી, ૧ વેપારીનું અને એક ચિત્રકલાનું માસિક) છે ત્રણ રિપોર્ટ આવ્યા છે. સમય જોઈ હોવાથી એનું અવલોકન રજુ કરી શકાય નથી.

પ્રદર્શનનો આ ટુંકો પત્ર અધુરો ગણવામાં છે. ઘણી ઘણી આકર્ષક ગીજ્ઞેના ઉદ્દેશ્ય કરવા રહી ગયા છે તો ખાસ મહત્ત્વની ગીજ્ઞેનાં વિસ્તૃત વર્ણન કરવાનો અવકાશ તો મળેજ કયાંથી ? આ અગારો એક રીતે પ્રથમ પ્રયાસ છે. રાજકોટ કે વડોદરામાં દેશી રાજ્યો અને અંગ્રેજી અમલદારોની સામગ્રી પ્રદર્શનને આકર્ષક અને ઉપયોગી બનાવવા મદદગાર હતી. અમે માત્ર લોકોનીજ મદદથી આ મંચા કીધો છે. એમાં ન્યૂનતા હશે, એવી ગોઠવણીમાં સખીનો થયાં હશે, છતાં જે ઉત્સાહ અને શ્રમે આ દર્શનીય મમાગ્ય રચ્યો છે તેની આપ દર કરી શકો એવા હો એટલે અમને સનોપ છે

તે પછી પ્રદર્શન ખૂલુ મુકાની ફિરા કરવા હતાં નામગ નવામ સાહેબે નવે પ્રભાણે માપવું ક્યું હતું—

Mr President & Gentlemen,

I thank you sincerely for the honour you have done me in asking me to open this Arts Exhibition that has been organised in connection with your Literary Conference I greatly value this privilege of being associated with this useful movement which aims at the revival of learning, and the spread of culture in our advanced province of Gujarat.

It must be a source of satisfaction to the residents of Surat that you have held this Conference in our City. Surat

claims the honour of being the cradle of the British Empire in the East, and was the key stone of the present magnificent Empire which has been built up by the British in India. It is under their benign rule that our vernacular literature has secured a vigorous revival, which is full of hope and promise for the future. Surat has contributed in no mean manner towards the Gujarati literature of the last Century. It has been the birth place of that spirited poet and patriot - Narmadashankar, - that talented and acute critic Navnham, - and that gifted and fascinating novelist Nandshanker. I am glad to find you all collected in this historic place of culture and refinement, to mark yet another milestone on the onward march of literary progress.

It is a happy idea to organise a literary and Art Exhibition in connection with your Conference. Collections of unpublished manuscripts, and rare works of literary merits are likely to add to the value of Gujarati literature by their publication. The stimulus of an Exhibition of this nature, keenly tickles the desire for research, and you come across rare specimens of literary art, that otherwise would have remained unseen. Pictures and statues besides cultivating a taste for the fine arts, often throw valuable light on the habits and customs of ancient times. The organisers of this Exhibition deserve great praise for their labour of love, and as a mark of my sympathy with their aspirations I beg to offer a small contribution towards the Exhibition, and I shall always remember with pleasure and pride that I had associated myself with your useful activity in the cause of Gujarati Literature

I have now great pleasure, Gentlemen, in declaring this Exhibition open.

મહેરબાન પ્રમુખ માર્કેબ અને શુદ્ધચી.

તમારી સાદિત્વ પરિવર્તના સમયમાં ચેતનવત્ આ લલિતકલાનું પ્રદર્શન બુદ્ધિ મહત્વ અને કરીને તમે અને માન આપ્યું છે, તેથી હું તમારો ખરો અંતઃકરણ પૂરે અભાર

માનું છું. તમારી સંરચાનો ઉદ્દેશ આપણા પ્રગતિ પામેલા ગુજરાત પ્રાંતમાં સાહિત્યનું પુનર્જીવન કરવાનો, અને વિદ્યાનો પ્રસાર કરવાનો છે અને તેથી આવી ઉપયોગી સંરચા સાથે જોડા-
એલા મારા સંબંધને હું ધજોા કિંમતી ગણું છું. આ પરિપક્વ આપણા શહેરમાં ભરાય એ
વાતથી સુરતના વતનીઓને સંતોષ થયો હોવો જોઈએ. પૂર્વમાં શિદ્ધીશ સામ્રાજ્યની જન્મભૂમિ
હોવાના માનનો અધિકાર સુરતને છે અને શિદ્ધીશ લોકોએ હિંદુસ્તાનમાં હાલનું જે ભવ્ય સામ્રા-
જ્ય સ્થાપ્યું છે તેનું બી સુરતમાંજ રોપાયું હતું. એ લોકોના કૃપાળુ રાજ્યમાં આપણા દેશી
સાહિત્યને ઉત્તેજન મળી તે પુનર્જીવિત થયું છે, અને તેનું ભવિષ્ય ઘણું આશામય લાગે છે.
અર્થાત્ મેકાના ગુજરાતી સાહિત્યમાં સુરતે કંઈ યોડો ધજોા ભાગ નથી ભજવ્યો. આપણા
જુરસાદાર કવિ અને સ્વદેશાભિમાની નર્મદાસંકર, તે વિદ્વાન અને કુશામ્ભુદિવાળા ટીકાકાર
નવલરામ અને તે પ્રાસાદિક તથા મોહક નવલકથાકાર નંદસંકરની જન્મભૂમિ સુરતજ છે. વિદ્યા
અને સંસ્કૃતિના આ ઐતિહાસિક સ્થળમાં સાહિત્યના માર્ગમાં એક પથપુ અગાડી ઈરવાને આપ
સર્વને એકત્ર થએલા જોઈને અને આનંદ થાય છે.

તમારી પરિપક્વતા સંબંધમાં સાહિત્ય અને કળાના પ્રદર્શનની યોજના
કરના બાબતનો વિચાર બહુ સારો છે. અપ્રસિદ્ધ હસ્તલેખો અને ઉચ્ચ પંક્તિના
સાહિત્યના લેખો પ્રસિદ્ધ થવાથી ગુજરાતી સાહિત્યની કિંમતમાં વધારો થવાનો સંભવ
છે. આવા પ્રકારના પ્રદર્શનથી સંશોધન કરવાની ઇચ્છાને ધણું ઉત્તેજન મળે છે અને તેથી
લલિત કળાના ઉત્તમોત્તમ નમુનાઓ જે એમનેએમજ પડી રહ્યા હોય તે આપણી સમક્ષ
રજુ થાય છે. ચિત્રો અને પુતળાઓ લલિત કળાની રચિત વૃત્તિને કેળવે છે એટલુંજ નહિ
પણ તેનાથી પ્રાચીન કાળના રીતરિવાજો પર વારંવાર ઉજવણ પ્રકાશ પડે છે. આ પ્રદર્શનના
યોજકોએ માત્ર પોતાના આનંદની ખાતર જે મહેનત લીધી છે તે ધણી. પ્રશંસાપાત્ર છે,
અને તેઓની આકાંક્ષા તરફ મારી જે સહાનુભૂતિ છે તેની નિશાની દાખલ આ પ્રદર્શનના
ફંડમાં હું મારા તરફથી એક નાની રકમ આપીશ અને ગુજરાતી સાહિત્યની આ ઉપયોગી
સંરચા સાથે મારો સંબંધ જોડાયો છે એ વાતનું હું હંમેશા આનંદ અને અભિમાન માથે
રમરાજુ કરીશ.

સદ્ગૃહસ્થો, હવે આ પ્રદર્શન હું ઘણી ખુશીની સાથે ખૂલું જાહેર કરું છું.

ત્યારબાદ નામદાર નિશાન સાહેબે પ્રદર્શન ખૂલુ મૂકવાની ક્રિયા કરી હતી જે થઇ રહ્યા
પછી એમને તથા બીજા સંબંધિત ગૃહસ્થોને પ્રદર્શનમાં ફેરવવામાં આવ્યા હતા, જ્યાં પ્રદર્શનના
મંત્રીઓ રા. રા. મણિલાલ ખંડેરભાઈ વ્યાસ, તથા રા. રા. હરગોવિંદલાલ ઇશ્વરદાસ પારેએ
જેવા લાયક પુસ્તકો તથા નમુનાઓ ઉપર ધ્યાન ખેંચી સચિત્તર ખુલાસા કર્યા હતા.

પરિપદ તથા પ્રદર્શનને સગનાં ઇનામ, ચાંદ, પ્રમાણપત્રો વગેરે
 વહેંચવા મળેલી જાહેર સભા.

પાંચમી શુભવાની સાકિત્ય પરિપદને સગના ઇનામી નિગદેનાં ઇનામ તથા પ્રદર્શનને ઇનામ ચાંદ, પ્રમાણપત્ર વગેરે આપવા સારૂ એક જાહેર સભા નાં ૧૨ મી જુલાઈ ૧૯૦૧ ને રોજ સંજના પાંચ વાગે જાગેના નગીનચંદ ઇન્ટરીટ્યુટના હોલમાં યોજવામાં શ્રી શ્રીચરન નસાણજી મહાશયના પ્રમુખપણા હેઠળ મળી હતી. તાં મંત્રુવચ્ચરમ બજવચ્ચરમ હોવાની દરખાસ્તને મંજૂરતા થઈ બહુમાત્ર તરફથી ટેકા મળનાં મહાશય શ્રીએ પ્રમુખપદના હોવા બાદ સભાનું કામ ચાર કલાકો જાગેની પરિપદના મુખ્ય સેક્રેટરી તાં હાસાભાઈ કંતાણજી દેશમ્હ વડીલે જાગ્યાનું કે તાં ૧૮મી ઓગષ્ટના ચાલુસર સભા યજ્ઞ મયા બાદ સાકિત્ય પરિપદ સંજથી થઈ ચર્ચા જાગી છે. સામાન્ય પરિપદ સંજથી ને ટીકા કરવામાં આવી છે અને આવે છે તેને અમારે કંઈ લાગતું વગમતું નથી, તેનો જવાબ આપવા જાગે વિહાનો મેલ છે જિયેનું હું માત્ર અત્રે મળેલી પરિપદના મંજૂરમાં જ એ બેલ બોલીશ. પ્રથમ તો પરિપદ મળવાનું ન પામે એ રેતુથી પેના સંજથી ગેરવચ્ચરમ છે તથા મુરતમાં પ્લેમ અને તાપ જલ્દ છે એમ કહેવામાં આવ્યું હતું, પણ નમાગ મવંના એટલે મુરતના હોલના કાર્વચડો પડના વિચારનેથીયે એથી પરિપદ વખતે શ્રીમત મુરતના ગાયકવાડે કે. રૂ. ૨૫૦૦ની મદદ કરેલી તેને ન મળીએ તો આ વખતની પરિપદ વાસ્તે મરવંથી વધારે બંડેલ કાર્યવાહકોને મોંપવામાં આવ્યું છે. પ્લેમ અને તાપના સંજમાં પણ જાગેના હેવ્ય ઓશીલર તરફનો રિપોર્ટ કે "તાં ૧૩ મી મે પછી એકંદ કેમ થયો નથી અને મુરતની હવા ઘણી સારી છે" તે ઉપરથી જલ્દના હોલમાં કેમ પણ જાગેની માફી અમર થઈ નહિ; પરિપદ તે મળી એટલે હવે પરિપદમાં જુવજુક કોપી કાઢી 'શમનો વાય' કરવામાં આવે છે.

એમ કહેવામાં આવે છે કે મુરતમાં જોડેકમી જલ્દ ચાલી છે. હવે આપના સર્વના જાગવામાં છે કે શુભવાના સર્વ મુરતમાં વિચારના હયાપણાની કોમત નેરવી મુરતમાં અંકાય છે નેરવી યોગે કોષ્ટ કોષ્ટે અંકાની નથી અને તેને જાગે જાહેર જાગેની નહીં "જાગેના હોલો જેને "જાગેના" શ્રામગયાની રેવ પછી અંક હોય છે તેમાં જાગે અંકની રવનંત પ્રમના સંજમાં આવે છે તારે તેમને અંકોના હોલ આમલો અને જોડેકમી માલમ પડે છે. જાગે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે પરિપદ માત્ર નામરોની હતી. જે વાત કહેલી જોડી છે તે અંકોના અંકિકારીઓ, પરીક્ષકો તથા નીરીક્ષકોની - માફી નેવાથી માલમ પાડે "હું પેતેન કંઈ નામ નથી વગર પરીક્ષકો તથા નિરીક્ષકો નીરીક્ષકો હોવાની જોડીએના જાગેનારે તાં મદમદ કાલે મેમ, મુજમ્મી મુનિસિપાલિટીના સેક્રેટરી તાં રૂ. ૨૫૦૦ થી મદદથી, તાં જાગે હરેજોગનંદમ હાલકામ, મદક કાલીમાલ હરેજોગ, જાગેના મદક વગેરે નીમવામાં આવ્યા હતા. તેમાં કંઈ નામ નથી. વગર નામરો કંઈ જાગે કામને એમાં માત્ર જેના અંકનંદમ નથી. પારેકોના અંકે પણ નમાડી વધેરી મામ

છે પણ તેઓ કંઈ જીભને અગાડી વધવાની ના નથી કહેતા. સાહિત્ય પરિષદ જેની સંસ્થામાં નાગરો અગાડી પડે તો ભાગ લે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. દાખલા તરીકે મુસ્તબા સર્વથી શ્રેષ્ઠ કવિરત્ન દત્તત્રય યશુ તે નાને કાણુ હતું ? નર્મદ ઉપરાંત નવલસરામ, નર્મદસાકર, રાવિતાનારાયણ વગેરે નાગરોજ દતા. કોઈ પણ સાર્વજનિક સંસ્થા અમુક કામની છે એમ કહેવું એ તદ્દન નિરર્થક છે. એવા ઉદ્ગારો માત્ર અશક્ત અને આળસુ લોકો અદેખાઈ અને દેવતા માર્યા છાટે છે. આ પ્રમાણે કેટલુંએક વિવેચન કર્યા બાદ નિયંધોના પરીક્ષકો, નિરીક્ષકો તથા ધનામો અને ચાહો વગેરે આપનારા ગૃહસ્થોનો આભાર આની સભાનું કામ શરૂ કરવા વિનંતિ કરી હતી.

સભાનું કામ શરૂ થતાં રા. વીરજીરામ હરિસુખરામ મહેના તરફથી આવેલો ધનામો નિયંધોનો રિપોર્ટ રા. વીરેશ્વરનાંદ ઇલિરાનંદ પંડિતે રજુ કર્યો હતો.

આ રિપોર્ટ પુરો થયા બાદ મહારાજ શ્રીજી ધનામો, ચાહો તથા સર્ટિફિકેટ આપનારું શરૂ કર્યું હતું.

પ્રદર્શનમાં વહેંચવા માટે શેઠ ભગુભાઈ રેસીકદાસ તરફથી રૂ. ૩૦૦ તથા પાવણપુરના નવાજઝાદા તાલે મહમ્મદખાન, શેઠ રતનશી ધરમશી મોરારજી, ઓ. ન્યા. ભગુભાઈ આશા-ગમ શાહ, સર ચીનુભાઈ માખવાલ, વિ. બ. રણુભાઈ ઉદયરામ, ગ. અનંતરાય પ્રમા-શકર પટ્ટણી, શ્રીમંત સપતરાવ ગોપકવાડ, રા. કૃષ્ણવાલ નરસિંહજીન દેસાઈ, રા. રણુભાઈ ભનાન, માળીઆના કુમારશ્રી શુભાનર્સીદજી તથા પન્નાનાં મહારાણી એઓ પ્રત્યેક તરફથી રૂ. ૨૦, ચાહ માટે આપવામાં આવ્યા હતા.

અંધવિભાગમાં રા. તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠી તથા રા. રા. શેઠ જીજીયંદ સાકરચંદ અને વસ્તુવિભાગમાં જા. ૧૦ ૧૦ ૧૦ રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ તથા રા. કૃષ્ણવાલ મોહનવાલ ઝવેરી પરીક્ષક હતા.

આ ઉપરાંત પરિષદને બીજે સદાય કરનારાઓને ચાહો આપવામાં આવ્યા હતા. ધનામો, ચાહો વગેરે અપાઈ રહ્યા પછી શ્રીયુત મહારાજે નીચે મુજબ બાપણુ કર્યું હતું.

મહારાજશ્રીનું બાપણુ.

મહારાજશ્રીજી બાપણુ કરતા જણાવ્યું કે, આજે અહીં નિયંધ લખનારાઓને ધનામ આપ્યું છે, તેમજ પ્રાચીન ગ્રંથો, શિવાલેખો, તામ્રપત્રો, ચિત્રકા અને લોકગીત વગેરે સાહિત્ય પ્રદર્શનમાં રજુ કરનારને ડાંગતી ચાહો કે પ્રમાણપત્રો આપીને ઉત્તેજન આપવામાં

આવ્યું છે. વળી પ્રાચીન ગિરો, નીલ ગિરો અને પ્રાચીન વસ્તુઓ મુકનારને પણ સારું કિતોળન આપવામાં આવ્યું છે. પરિષદની સેવા કરનારા રમ્યમેવકોને તથા શ્રીમ શુદ્ધચેતને પણ માન આપવામાં આવ્યું છે.

પરિષદના તરફના આ કામને માટે ખર્ચોન તેના વ્યવસ્થાપકોને ધન્યવાદ ઘટે છે. પાઠશ્રી પરિષદોમાં આવા પ્રકારની ઉદાર વ્યવસ્થા થઈ હતી કે નહિ તે હું જાણતો નથી, પણ મને કહેવામાં આવ્યું છે તે વર્ષોજો પાઠશ્રી પરિષદોમાં આવા મોટા પાયા ઉપર પ્રદર્શન બરવામાં આવ્યું નહોતું. સાહિત્ય પરિષદ સાથે સાહિત્ય પ્રદર્શન બંધનું એ જો ૧૯૨૮ માનવામાં આવ્યું છે તો એ પ્રદર્શનમાં અંચો મુકવાને લોકોને ઉત્તેજન મળે તેવી વ્યવસ્થા થતી એ પણ ૧૯૨૮ છે. અત્રેના પ્રખ્યાત શૈક્ષ બચુભાઈ રમીકદામે આ ખાતે રૂ. ૩૦૦) જેટલી મોટી રકમ ફાંટી આપી છે એ માટે હું તેમને ખરેખર ધન્યવાદ આપું છું. અંધપ્રદર્શનમાં થેરા વખતમાં ધણુ અંચો ભેગા કરી રાકવા તે તેમના ઉદાર ઉત્તેજનને આભારી છે એમ કહેવામાં હું બૂલ કરતો નથી.

શૈક્ષ ભંજુભાઈના ઉત્તેજનને પ્રતાપે અત્યાર સુધી અધારામાં રહેલો પ્રાચીન એક પણ અંધ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો હોય તો તેટલાજથી એમણે ખર્ચેલી રકમનું સાર્થક થઈ જાય છે.

પ્રાચીન અંચો મળુ કરવા માટે જેમને સોનાના અથવા રૂપાના ચાંદ આપવામાં આવ્યા છે અથવા જેમને પ્રભાશુપત આપીને તેમના પ્રત્યે માનની લાગણી બતાવવામાં આવી છે તેમને મારી ખાસ બહામણ છે કે તેમણે પોતાની પાસેના અપ્રસિદ્ધ અંચો હવે જેમના તેમ ધૂળખાતા નાંખી સુકાને નાશ પામી જવા દેવા અથવા પેટીમાં પુરી રાખીને તેમને વિના વાકે જન્મ સુધી કારામઠની શિક્ષા કરવી એ બાળખી નથી, તેમણે સમજવું જોઈએ. તે સારા અંચો છે અને સારા ભેખકોને હાથે લખાયેલા છે એ એમનો મોટો ગુન્હો છે એ કમુક્ષ કરીએ તોપણ એ અંચોએ ધણુ લાંબા વખત સુધી શિક્ષા ભોગવી છે અને કોઈ સારા પ્રસંગે લાંબી શિક્ષા ભોગવતા સારી ચાલના કેલીઓને રાજ્ય તરફથી જેમ છુટાપણું બક્ષવામાં આવે છે તેમ હવે તેવા અંચોને એવી શિક્ષા દેનાર સદ્ગુહસ્થો કે સંસ્થાઓ આ પરિષદ જેવા મોટા ભેગાવડાના શુભ પ્રસંગ નિમિત્તે તેમને જગતમાં છુટા મુકવાની મહેરબાની કરશે એવીહું આશા રાખું છું. અંધની માત્રિકી ધરાવનાર શુદ્ધચેત આ વાત ખાસ જાણવી જોઈએ કે એ અંચો હાલ તેમના કબજામાં આવી પડ્યા છે એ વાત ખરી છે, પણ એ અંચો તે તેમની એકલાનીજ મતા નથી, દુનિયાનો તે અંચોપર હક છે. પૂર્વ પુરૂષોના બનાવેલા અંચો જો અપ્રસિદ્ધિમાં નાંખી મુકવામાં આવે તો તેનો નાશ થઈ જાય એ સમવિવ છે. અને જો તેમ થાય તો તેના ગ્યનાર તિહાન અને ધર્મનિષ્ઠ પુરુષો

નામ હુઆપ્યાનું મદાપાપ આ પુત્રકોને પુરી રાખનારને ગામરો જાનના જેવું કંઈ ખવિય નથી. પ્રાચીન સમયમા ધનવાનો હળરો રૂપીઆ ખર્ચા અનેક અથોની નકશે કરાવીને એ અથોનો સદુપયોગ કરી શકે તેમને તે આપવામા મોટું પુણ્ય સમજતા હતા અંધની પ્રમિદ્ધીના કામને એથી મોટું ઉત્તેજન મળતું હતું. હાલમા આપણા લોકોમાંથી આ વૃત્તિ ધસાઈ ગઈ લાગે છે. મારા સાબરમામા આન્યુ છે કે જૈનોમા હજુ દરેક ધનવાન ગૃહસ્થ દરસાલ જ્ઞાન ખાને કંઈને કંઈ રૂકમ ઇનાયતી કાઢે છે ને તેનો ઉપયોગ જૈન સાધુઓ માટે અથો લખાવી આપવામા અથરા જૈનવર્તને ગમતા પ્રાચીન જર્મીયીન અથો પ્રસિદ્ધ કરવામા કરે છે દરસાલ સખ્માનધ જૈનઅથો પ્રમિદ્ધ થતા જમ છે. અને મદત અથરા પળા મોડી કોમને જૈનોમા તેનો ફેલાવો કરવામાં આવે છે, તે આ ઉત્તેજનને પરિણામે છે જૈન અથોનો ખડોળો ફેલાવો થાય છે, અને અન્ય ધર્મના લોકોમા જ્ઞાનપ્રચારનું મદાત્મક ધરી જવાથી તેમના ધર્મના અને વિદ્યાના કોમતી અથો નારા પામે છે હું આશા રાખું છું કે આજે આ અને પ્રમાણપત્રનું માન મેળવીને ઉત્તેજત અથોલા ગૃહસ્થો પોતાની પામેના અથો પોતે પ્રસિદ્ધ કરે અથવા જે વિદ્વાનો કે સરથાઓ તેમને પ્રસિદ્ધ કરી શકે એના હોય તેમને ને ગંધ કે તેની નકલ પ્રસિદ્ધ કરવી આપે તો તેઓએ ખરેખર દેગી મેના કરી છે એમ મ્હી શકશે વગી હું એમ પશુ આશા રાખીશ કે ધનવાન ગૃહસ્થો પ્રાચીન અથોને પ્રમિદ્ધિમા લાવવાને માટે તથા પ્રમિદ્ધ થવાના અથો ખરીદ કરીને તેને ઉત્તેજન આપવાને માટે વધારે ઉચિત જવાનને લોકગીત વગેરે લોકિક સાહિત્ય અને શિયાતેષ વગેરે અતિદામિક માહિત્ય મઝવ કરન રને આજે ઉત્તેજન આપવામા આવ્યું છે અને હું આશા રાખું છું કે ભરિષ્પમા પશુ તેમને સારું ઉત્તેજન આપવામા આવશે.

તામ્રપત્રો એ ખરેખરી અલભ્ય વસ્તુ છે. અનાયાસે જેમને તે મળી આગા હોય તેમણે તે મહત્વની વસ્તુને પોતાને ત્યા ખાજરે નાંખી મુકવી એ હિંદુ નથી હળરો લોકો તેને જોઈ શકે અને પ્રાચીન કાળે હિંદુ રાજકર્તાઓ તરફથી વિદ્વાનોની કેવી કદર થતી હતી તે લોકો જાણી શકે એટલા માટે જે એવા તામ્રપત્રો એક જાહેર જગ્યામા મુકવામા આવે ને કોઈ શુભાશુ હોય તેને જોવાની તથા તેમા શુ લખ્યું છે તે જાણવાની તક આપવામા આવે તો વધારે સારું. આ અલભ્ય વસ્તુઓ સારા રીતે રહી શકે ને લોકો તેનો ધણી લાભ લઈ શકે એટલા માટે અમદાવાદ શુજરાત વર્નાક્યુલર સોમાયગી કે ખીજા ઇષ્ટ એવી પ્રસિદ્ધ સરથાની સાથે શુજરાતના કોઈપણ સ્થળે એકાદ નાના સંસદસ્થાનની યોજના કરવામા આવે, ને આવું જે કંઈ મળી આવે તે તે તમા રાખીને નેના અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા રાખનારાઓને તેમ કરવાની તક આપવામા આવે તો ખરેખર શુજરાતની સાહિત્ય વધારે સારી રીતે ખીની શકશે ને વધતા કાળે એટ પદવી પામશે આના પુસ્તકો-શિલાલેખો ને તામ્રપત્રોના હાનના

આવિકા પીઠી એરે, કાષ્ઠપણ નદિ દેવ કે જે દેશના લાભને માટે, આની પ્રાપ્તિથી યોજના થાય તો પોતાનો આર્થ, આમગ્ય કરીને પરમાર્થ તો આવી કિંમત દેશસેવા કરવા તૈયાર નહિ હોય

પ્રાચીન સમયમાં આપણે કેવા હતા તે જાણી અર્વાચીન મગ્યની આપણે સ્થિતિ સાચી, ને આપણે પાછા લેવા હોઈએ તો તે બૃહ સ્પારશની ને જરાયર આમગ્ય ન વધ્યા હોઈએ તો વેગથી આમગ્ય વધવાની તક સાધવાને તમે તૈયારજ દરો એમ હું માનું છું. ને એ આવું સંગ્રહસ્થાન કરવામાં કે યોજનામાં આવે તો દરેક ધનનાન માણુમ પોતાથી જનતી મદદ કરવાની ઉત્તમ તકનો લાભ લેવાને ચૂકશે નહિ એવી હું આશા રાખું છું.

ગ્રંથપ્રદર્શનમાં ઉત્તમ પ્રકારના અને મજા રંગો મેળવવા માટે એ વિભાગના મંત્રી શ્રી અધિવાસ બેરમાઈ વ્યાસને હું અભિનંદન આપું છું. પ્રાચીન ભાષાસાહિત્યના એ અભ્યાસી છે, અને એમને એમના એ ઉત્તમ કામમાં લાગ્યા એવાની અનુકૂળતા કરી આપની અને તેમને ઉત્તેજન આપવું એ આપણું સર્વનું ખાસ કર્તવ્ય છે.

ચિત્રો અને વસ્તુઓનો મોટો સંગ્રહ ભેગો કરવાનું મન વ્યાજપતી રીતે એ વિભાગના મંત્રી શ્રી હરગોવિંદસ પારેખને ધટે છે. આ વિભાગમાં ઇનામ આપવા માટે શ્રીમંત ગૃહસ્થો અને રાજકર્તાઓએ જે ઉદારતા બતાવી છે તેને માટે આપણે રાજ્યે તેમને પિયાર આપી રહ્યો માનવો જોઈએ. હવેટમા મારી એક નાની સરખી આપને બક્ષામણુ છે તે જો વ્યાજપતી લાગે તો સ્વીકારશે. જે ઉમંગ અને ઉત્સાહથી અત્રેના ગૃહસ્થોએ પરિપક્વ લગતા પ્રદર્શનમાં યોગે મેળવી આપી તેને ઉત્તમ જનાવેલું છે, અને તેટલાજ ઉમંગ અને ઉત્સાહથી સુરતની પ્રજા તથા ગુજરાતના આગેવાન સાક્ષરોએ જેને જોયું છે તે પુરેપુરું નહિ તો થોડું પણ સુરત જદારના પણ આપણા ગુજરાતી બાંધબોના લાભાર્થે પ્રમિદિમાં આજુ માને પ્રયત્ન કરશે, હવેટમા આવી આપ બધાની માથે ગાઢ મળવમા આવવાની આપે તક આપી તેને માટે હું આપને એકવાર ફરીથી ઉપકાર-આનંદાની રજા લઉં છું.

ભાવજીની સંભાષિત ખાદ ગૌ મધુવચરામ બાવચરામ હોશાએ તથા રા. નાથાભાઈ લલ્લુભાઈ વડીયે સુરતના બેઠોને તથા જે સર્વ ગૃહસ્થોએ તન મન અને ધનથી પરિપક્વ રૂતેહમ કરવામાં મદદ કરી હતી તેમનો ઉદાર માનવા નવસારીનાજા દોડામાદર ગ. હરી રાવજી ચંદેરીકરે વોલંટીઅર્સો વાગે બટન વિના મુલ્યે આપસા બાબત અને નેશનલ ફીનનશીયલ અને યેકોગ કોર્પોરેશને અત્રેની જોરીસ અને તેના આખા સ્ટાફને પરિપક્વ રીતે અર્થે નિયુક્ત કરી જે અમુલ્ય મદદ કરી તે બાબત વિશેષ ધ્યાન બેચુડ હતું. તમારોદ રા. જનાર્દન વી. પાઠકજી, ગૌ મધુવચરામ અનુપરામ ત્રાકડી અને રા. મુજમદ કસનદાસે મદદ રાજ જીતે ઉપકાર માન્યો હતો, જે થઈ રહ્યા બાદ મદારાજીને દાર તોરા પહેરાની મેળાવડો વિસર્જન થયો હતો.

સ્તંકાર મંડળના પ્રમુખ રા. મધુવચરામ બળવચરામ હોરાનું ભાષણ.

આદિત્ય વિકાસી મહીલાઓ અને મહાશયો.

મહાશય છે પુરુષ મારું કે આ શુભ પ્રસંગે અપૂર્વ મહા પર્વગીના ઉન્નવને સમયે, અપૂર્વ જોડણી મારે કે મામાન્ય ગીને મનાતા અને પદાના પર્વના દિવસે જ્યારે વર્ષો આગમચથી નિશ્ચય કરી શકાય છે ત્યારે આવા દિવસને મારે તે પ્રમાણે મહા શકતું નથી, એવા શુભ દિવસે, આદિ. અનાદિ, મનાનની, અક્ષરમયી, અક્ષરસ્વરૂપ, અક્ષરગતિ, અંતગતાં તાંત્ર નિમિત્તે ટાળનારી, અમુલ્ય પ્રકાશ આપનારી, ત્રિવિધ નાપને નિવારનારી હર્ષ શોકનાં તરંગો જેમાં નિરંતર ઉછળી રહેલાં છે એવા મમાર મમુદ્રમાંથી પાર ઉતારનારી, પરમ શાંતિનાં સ્થાપન કરનારી, શ્રી મહા મરસ્વતિ દેવીના, ઉપામકો, ભક્તોની એકત્ર મળેલી મંડળીને, મહાભાવના મુલામિત પુષ્પગી વધાવી દેવાનું કાર્ય, આનંદદાયી મહાન કાર્ય, સોંપવામા આવ્યું છે અને પાત્ર નથી હું; આ મહાન કાર્ય, અતોપકાંક ગીને પરિપૂર્ણ કરવાને, તે સમગ્ર હું હું મારી જો. મારી પાત્રતા ઉપર લક્ષ નહિં રાખતા, આદિત્ય પરિપક્વને મુક્તમા પોતાની એક કશવાનું નિમંત્રણ કરવા મારે, મુરતની પ્રગત તરફથી જે જલદિનલા મળી હતી, તે મળામા અને પ્રમુખ પમદ કરીને મુરતની પ્રગતિ મારી પ્રત્યે દર્શાવ્યો હતો જે પ્રમ અને જે વિશ્વાસ, તેથી અત્યંત આશ્ચર્ય પામી ગયો હતો હું તે સમયે. જો મર્વને મારે મુરતની મમમ્ત પ્રગતનો હું જેટલો આભાર માનું તેટલો થોડો છે. જે સ્નેહી સભ્યોએ સ્તંકાર મંડળના પ્રમુખપદનું અને અભિમાન ધરના યોગ્ય માન આપ્યું છે તેઓની ભાગ ઉપર કૃપા પ્રગત મમમ્તની કૃતિને કૃતિને ખરે અતિ દૂર ગયલી છે. જો સ્નેહિજનોનો ઉપકાર મારા અંતકરણમાં કેવા બળથી ઉછાળા મારી ગયો છે તે પ્રગત દર્શાવવાને કેવળ અશક્ત થઈ પડી છે વેળસો વાણી. આજ દારણથી, હોયો હું હું આપની મરહ, વધાવી દેવાને આપને. મારે અતિ વિનય પૂર્વક પ્રાર્થના છે મારી કે, મારા ડોપો મારી ખામીએ, હોયો તો ઘણીજ પણ તે ઉપર દૃષ્ટિ નહિ કરવાની કૃપા કરશો, અને મુરતની સમસ્ત પ્રગત પોતાના શુદ્ધ અંતકરણથી જે મન્માન આપને યોગ્ય છે, તે મન્માન મહિત આપને મપૂર્ણ રીતે આવકાલ આપે છે. અને જોમ માને છે કે આપના શુભ વાહર્વિદથી આ પુરુષન નગરીની ભૂમિને, આપે આદિ. પ્રમુખ નિમંત્રણ સ્વિકારીને અને પધારીને અતિ ધન્ય અને ભાગ્યશાળી કરી છે.

આ અમારી મુરતનગરી, જગતનાં છૂવન રૂપ આશ્વાત લગવાન મૂર્ચનારા-
 યણુની તલુતનાં પવિત્ર જળથી પવિત્ર થતી, અનેક પ્રાચિન દેવાલયોની મહાન
 શક્તિઓથી રક્ષિત, નિકટ આવેલાં સમુદ્રની લહેરીમાં લપટાઈને પવિત્ર થયલા
 આયુની શીતળ લેહરોના કોમળ સ્પર્શ તાપથી શાંતિને પામતાં, આનંદ અનુભવતી,
 ઘણી પુરાતન છે એવી લોકવાયકા આપણે પરાપૂર્વથી સંભળતા આવ્યા છીએ.
 સાંપ્રત કાળમાં લખાયેલા ઇતિહાસો ઉપરથી મુરત શહેર આરંભે : વર્ષથી વધારે
 જુનું નથી એમ જણાય છે. સને ૧૫૩૧ની પછી કે તે અરમામાં તે વસવા
 માંડ્યું. મુરત નામ મુરજ નામની કોઈ ઝીના નામ ઉપરથી પડેલું છે એમ
 કેટલાક ધારે છે. કોઈક કહે છે કે કામરેજના રાજા કામસેનના વંશમાં મુરસેન
 નામનો જે રાજા થઈ ગયો તેની ૧૪૦૦ વર્ષોની ૧૪ કુવાવાળી વિશાળ અને
 મુંદર એક વાડી આ રથળે હતી. એ વાડીમાંથી નદિમાં સ્નાન કરવા જવાને એક
 ઘાટ પણ તે રાજાએ બંધાવ્યો હતો જે ઘાટ રાજા ઓવારના નામથી આજ પણ
 પ્રખ્યાત છે. શહેરનાં નામ માટે એવી પણ માન્યતા છે કે જે સમયે તે વસ્યું
 તે સમયે મુસલમાની રાજ હતું અને તેથી કુરાનમાં પ્રકરણને મુરત કહે છે
 તેથી બાદશાહનાં હુકમનાથી મુરત નામ રાખવામાં આવ્યું. મુરતનો અરબીમાં
 ખુખમુરત અર્થ થાય છે, અને તેથી નગરની આરી રચના થયા પછી તેને તે
 કારણથી મુરત નામ આપ્યું. મારા એક મિત્રની પાસે એક હસ્ત લેખ છે તેમાં
 એમ લખ્યું છે કે એક જુની નદિ પશુ ઓઠા વર્ષ ઉપર લખાયેલી ઉરદુ કિતાબના
 કતાં કહે છે કે કામરેજના રાજાએ આ જમિને શરત્વજનક, બહાદુરી આપવાવાળી
 ગણી હતી અને એ નામથીજ તેને તે ઓળખાવતો હતો. સમય જતાં શબ્દમાં
 ફેરફાર થયો અને મુરત નામ પ્રસિદ્ધ થયું.

આરંભે વરમથી વધારે જુનું મુખ ગણે નથી એમ હમણાના ઇતિહાસ
 ઉપરથી જણાય છે એમ આપણે કથન કરી ગયા. ગમભાળાના પ્રથમ બાગમાં
 એક રથળે જોયું લખ્યું છે કે અનહિલવાડનું લગ્નર ભરૂચ અને સૂર્યપુર
 આગળ થઈને સને ૬૦૦માં પમાર થયું હતું. સને ૧૫૩૧થી છમેં મનક પાછળ
 આ કથનથી આપણે જાણીએ. મુરતની પહેલાં જે નગર એ રથળે હતું તેનું
 નામ સૂર્યપુર હતું એમ પણ આથી જણાય છે. ટોલમી જે શહેરને સીરામ
 નામથી વર્ણવે છે તે મુરત છે એવો ઓગિડની નામના વિદ્વાનનો મત છે.
 એ ટોલમી ઈ. સ. ના બીજા સદકમાં થઈ ગયેલો છે. મુરતની સામે તાપી નદીને
 પલેપાર સંદેર કરગો છે, તે પ્રદેશમાં મહાવીરના ગક ૨૭૧ પછી સંપતિ નામનો
 અતિ સમર્થ રાજા થઈ ગયો હતો. મહાવીર ઈ. સ. પહેલાં ૬૩૬માં થયા હતા
 એમ માનવાને કારણ છે, એટલે સંપતિ ગળતો સમય આજથી ૬૦ હજાર વર્ષથી
 વિશેષ આવે છે. મુરતની સુખતેમર હકીકત લખવાને માટે મારા પગ્ગ મેટ્રી
 કવિ નર્મદની ગાથે મુરત અને સંદેરમાં કેટલીક તપાસ કરી હતી અને તે
 તપાસમાં એમ માલમ પડ્યું હતું કે સંપતિ ગળના સમયમાં તાપી નદીને આ

કાંઠે સુરત તરફ માછીઓની વસિત હતી. શ્રીમદ્ સ્કંદપુરાણના પ્રધોત્તર ખંડમાં શ્રી તાપી મહાન્યતુ' વર્ણન આપેલું છે, તે જોતાં જણાય છે કે સુરતથી થોડે છેટે કતારગામમાં કાંતાદેવર મહાદેવનું જે પ્રખ્યાત સ્થાન છે તે સ્થાને કપીલ મુનિને આશ્રમ હતો. એની પાસે અશ્વનીકુમાર, ગુપ્તેશ્વર આદિ તીર્થો છે. એ સર્વ પ્રાચીન પવિત્ર પુરૂષોના સેવેલાં સ્થળ છે. આવા આશ્રમે નગરોથી થોડે થોડે છેટે રહેતા હતા એમ જ્યારે લક્ષમાં રાખીએ છીએ ત્યારે સુરત જ્યાં હમણા છે ત્યાં અથવા તેની નિકટમાં કોઈ નગર હશે એમ સંભવે છે. સુરતનું સ્થળ ધણું પ્રાચીન છે, એવી માન્યતાને એક ખીણ વાતથી પુષ્ટિ મળે છે. અમેરિકાના એક પ્રખ્યાત પ્રાદેશર ડેન્ટન નામના વિદ્વાને The Soul of Things નામનું પુસ્તક લખીને પ્રસિદ્ધ કીધું છે, તેમાં સૂક્ષ્મદષ્ટિ માણસનામાં રહેલી છે અને તે ખીણની શકાય છે એમ તેણે અનેક પ્રમાણે, પ્રયોગો અને દૃષ્ટાંતોથી સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. પ્રત્યેક પ્રસંગનું, પ્રત્યેક સંજોગનું આકાશમાં ગુપ્ત ચિત્ર પડી રહે છે ને હજારો વર્ષ પછી પણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવાળાં તેનું દર્શન કરી શકે છે. આવી દૃષ્ટિથી જોનાર એક વિદ્વાન, એક પુરૂષ પૂર્વ જન્મમાં કરેલી જાત્રાઓનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે હુમણાં જ્યાં સુરત શહેર છે ત્યાં આગળ પ્રયાણ કરતાં જાત્રાગુજન આવી પહોંચ્યો અને તેણે એક મહાન લઘ્ય મંદીર ત્યાં જોયું. તે મંદિરમાં જે અધિકારી અથવા પૂજારી હતો તે પૃથ્વિ, કાંતિવાળો, અને અતિ બુદ્ધિશાળી દેખાતો હતો. પછીના જન્મમાં પ્લેટીના નામથી જે વિખ્યાતિ પામ્યો તે એ અધિકારી હતો. આ પ્રસંગ ઇ. સ. પૂર્વ વીસ હજાર વર્ષ પહેલાંનો કહેવામાં આવે છે. પૃથ્વી ન્યારથી થઈ છે ત્યારથીજ આ સ્થળ તેનો એક અંશ અથવા ભાગ છે એમ જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આસે વર્ષની પૂર્વ તે કોઈ પણ સમયે વસેલું નહિં હોય એમ સંભવતું નથી, અને સૂર્યપુરની કંત-કથાઓમાં સત્ય સમાધર્મ હોશે એમ લાગે છે. મુળધંના ગેઝીટીઅરના ખીજ ભાગથી આપણને માલમ પડે છે કે સને ૧૭૨૭, ૧૭૭૬, ૧૭૮૨, ૧૮૧૦, ૧૮૨૨, ૧૮૩૫, ૧૮૩૭, ૧૮૪૩, ૧૮૪૬, ૧૮૭૨, ૧૮૭૬ અને ત્યાર પછીનાં કેટલાંક નજીકનાં વર્ષોમાં મોટી મોટી રેલથી સુરતને ભારે નુકસાન થયું છે, ધણીક રેલો તો એવી હતી કે તેથી આજુ શહેર તેમાં તણાઈ નાગ પામશે એવો ભય રહ્યો હતો. સુરત નીચાણમાં છે, અને તેથી તેની જમ્યાએ પૂર્વ વસેલાં શહેરો રેલથી નાશ પામેલાંનો સંભવ વિશેષ દેખાય છે.

સુરતમાં જુદી જુદી રાજસત્તા થઈ ગઈ છે, પણ હમણા જે અતિ લઘ્ય, વિશાળ તાપથી સંરક્ષણ કરનાર, નિર્ભય અને મુગ શાસિ આપનાર, બ્રિટિશ રાજ્ય વૃક્ષની છાયા નીચે આશ્રય લઈ આપણે નચિંત વિશમીએ છીએ તેનું ખીજ સુરત મધ્યે રોપાયું હતું એ રાજની દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ થાઓ, પ્રજા સંપુર્ણ સંતોષમાં અને આનંદમાં રહી પ્રજાધિપતિ, પૃથ્વી પતિ નામદાર સેનશાહ કેસરે હિંદની પ્રત્યે પ્રેમ ને પૂજ્ય ભાવ ધાળ્ય કરી- તેમનો નાગો પ્રેમ મેળવવાને

ભાગ્યદાત્રી માટે એજ આપણે શુદ્ધ અંતઃકરણથી ઇચ્છાનું અર્થેણ પ્રવર્તનાં
 પગલું ચાલે ત્યાં ત્યારથીજ સાદિત્યના અરુણદયના શુભચિન્દ્ર પ્રકાશવા લાગ્યાં.
 ૩૧. સમય એવો હતો કે ત્યારે મુરતે વેપારનું મોટું મયક ગણાતું હતું.
 સો પગાં નતકમાં જળભાગે આવતા વેપારથી અન્નમાં ભારે આવક થતી હતી.
 મળનાર અને જાણે ઘણાં જાંદગીથી વડાણે અર્ધે આવતાં હતાં. મત્તરમા
 નતકમા ગના સમુદ્ર મારફતે ગાળા મુર્ધા અને મુખાગ્રમાં અચીન લગી મુરતના
 વેપારમાં પાંચની ગયા હતા. અચીનમા મુજરાતીઓને રહેવાને માટે આગ મુદ્રા
 લાતો હતા. મુજરાતમાં તે સમય તુર્ક અને ચાહુદી શિવલ, અરગરનાન, ઇરાન,
 અને આરમિનિઆમાંથી વેપારને અર્ધે ઘણા લોકો આવતા હતા. આફ્રિકા, ઇરાની
 સમુદ્ર, લંકા, મદ્રાસ અને જાંબાના કિનારા તમ્બુરી, અને પંચુ, મલાકા અને
 ચીનથી મોટાં મોટા વડાણે આવતાં હતાં. અરહમાં મતકમાં શહેરમાં ઠેર
 ઠેર, મોગરા, આરણ, ચાહુદી, આરમિનીઅન, અર્ધે પારદુગીએ જેવામાં આવતા
 હતા, અને એકત્ર વસ્તિ વ્યાઠ લાખ માણસની હતી. યોગણીશમા સતકમાં
 મુરતનો વેપાર એક ઠેર પચીસ લાખ રૂપિયાનો થયો હતો, તેમા હેશાવર ખાતે
 ગયલા માણની કિંમત પચાસ લાખ રૂપિયાથી ઓછી નહોતી. વેપારની ચીજોમાં
 ગળી, રૂ, દેશમ, કિનખાળ, અનેક જાતનાં કાપડ વગેરે હતાં. તે વખત એવો હતો કે
 નાણાવટ છંદલામાં ફરવા જનારા માણસને સામસામા આવેલી દુકાનેની હારોમાં
 જે દુકાને જેથ ત્યાં રૂપિયાના ઢગલા ને ઢગલા તજરે પડતા, અને રૂપિયાની
 આપ લે વિનાની એક ઘડી પણ ખાલી જતી જેવામાં આવતી નોતી. અંદેશોશ !
 મુરતની જાવજલાલીનાં તે દિવસો જતા રહ્યા છે. વેપાર રાજ્યનાર એક વાર છેક
 પડી લાંગવા માંડ્યો હતો પણ ઇશ્વર કૃપાથી તે નળગી સ્થિતિ હવે મુદ્રવવા માંડી છે.
 સામાન્ય રીતે મનાઈ રહેલું છે એણે કે મોજ શોધી અને રંગી છે મુર-
 તની સર્વ પ્રજા. છે તે અત્યંત પ્રમાણ અને પ્રસન્ન ચિત્તવાળી, એમાં
 તેા શક નથી. તે સદાય વિદ્યાવિદ્યાસ્ત્રી છે તેનુંજ આ પરિણામ છે. મુરત,
 ફોરે, અને આખા મુરત છત્રકામાં કેવા અને કેટલા કવિઓ થઈ ગયા છે તે
 કાવ્યદોહન અને શૂદ્ધ કાવ્યદોહનોના મથોના અસ્થામિઓને અગત્યનું નથી.
 અસ્વતિ માતાની ઉપાસના કેવી પ્રબળ હતી તેની તુલના કરવાને એકજ
 વાત યત્ન છે. મુરતમાં નવાળી રાજ હતું, અને તેથી મેળવતા હતા ઘણાઓ
 પ્રવિણતા, રાજની લાપામાં એટલે ફારસીમાં જાહરની મોટી અગત્યની ન્યાત થતી
 હતી ત્યારે, નાગર મુદ્રકોમાં, ત્યારે જમણ પીરસવાને આરંભ થતાં પહેલાં
 બેતગાણ આજની હતી, હાજર રહેલા વિદ્વાનોમા, તેમા પણ એવો નિયમ હતો
 કે એક જણ એત બોલી રહે તો તેણે કહેલી બેતના છંદલા ગળથી શરૂ
 થતી બેત તેની પંદીના બોલનારે બોલવી જોઈએ. કેટલાક વિદ્વાનો કાગળી લાપામા
 છુટક છુટક બેતો અને ગ્રંથો લખી ગયા છે. પણ દલ્હીની વાત એટલીજ
 છે કે તેની શોધ થઈ નથી અને હાલમાં પુસ્તક રૂપે તે પ્રગટ થયાં નથી. લગને

પ્રસંગે નવાં નવા ગીતો બોલીને ગાજતી હતી અને ગબ્બવતી હતી નાગરની મુંઢરીઓ નાગરી ન્યાતમાં આરી વેઠે થઈ રહ્યો હતો. આ કેળવણીનો પ્રચાર સંસ્કૃતમાં લખાયેલા પાઠ પુસ્તકો વાંચી ગકતી હતી આરી રીતે, ઘણી ચતુરાઓ, અર્થ સમજનારી, કળુલ કરવું જોઈએ મારે કે તેમાં કોઈકજ હતી.

નવીસદ્ધ વર્ગમાં નાગર અને કાયસ્થ જાતી મુખ્ય હતી. આ પ્રદેશમાં થઈ ગયેલા અધા કવિઓ વિશે વિવેચન કરી આપના અમુક્ય સમય હું રોકીશ નહિં. પરંતુ એક કાયસ્થ ગૃહસ્થ કવિ લગવાનદાસ ઉરકે ભાઉ મોરછના સંખ-ધમાં આપની આજ્ઞા માંગી જે શખ્ત કહીશ. તેઓનો જન્મ સંવત ૧૬૮૧ ના શ્રાવણ વદ ૬ને લોમવારે થયો હતો તેઓ કારમી, અરખી, સંસ્કૃત, મરાઠી અને ગુજરાતી એમ પાંચ ભાષામાં સાડું જ્ઞાન ધરાવતા હતા. સંવત ૧૭૪૮ના આસો વદી ૦))ને દિવસે સ્થુળ ભૂમિનો અનુભવ કરનારી પાતાની સ્થુળ દેહનો ત્યાગ કરી વિશેષ સુખ અને શાંતિ આપવાવાળી ઉચ્ચી ભમિ ભાગી તેમણે પ્રયાણ કીધું. તેમણે ધણા અર્થો રચ્યા હતા, તેમાંના કેટલાક સંવત ૧૮૭૩ની રેલમાનાશ પાચ્યા અને જે બાકી રહેલા હતા તેમાંના થોડા સંવત ૧૮૬૩ની મોટી આગને સમથે શુભ થઈ ગયા. અમદાવાદના નવાખ મોહણતખાનના તેઓ દીવાન થયા હતા અને સુરતના નવાખ મોહેબને ત્યાં પણ એજ પદે તેઓએ ભોગવી હતી. એક સમયે કળીરખથી એક વેરાગીએ દોહરો કહ્યો કે—

“પથર પૂજે હરી મિલે, તો હું પૂજું પહાર

પથરસેં ઝસી ભલી, પિસ ખાવે સંગા.”

ભાઉ મોરછએ તેનો ઉત્તર વાળ્યો કે—

“મન પથર (તો) સખ પથરે, મનમે દેવતો દેવ

ય. અવની ગગન ઝસી ૧ ૬ : (શુદ્ધ લીટી જણાતી નથી)

ઝસીએ મન જિન ફિરે, પથર મો રિથર લાવ,

પુની મુકે કાપ્રમે, દેખ નરહરી નાવ.”

ભાઉ મોરછએ, પ્રાચિન ગુજરાતી લેખકોને પગલે ચાલીને પોતાના અર્થો કવિતામાં લખ્યા છે. સંસ્કૃત ભાષાનું નિરીક્ષણ કરતા આપણને માલમ પડે છે કે તેમાં તો જ્યોતિષના અર્થો વેઠકના અર્થો, અને કોષના અર્થો પણ કવિતામાં લખાયેલા છે. આનું કારણ શું ? એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવા માટે કવિતા એટલું શું તે જાણવાની જરૂર છે. કવિતાની વ્યાખ્યા જુદા જુદા પંડીતોએ જુદી જુદી આપી છે. તે મધ્યેથી ઘણે ભાગે સાચી થયેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે વ્યાગ્મ રસાત્મક કાવ્યમ્ રસાત્મક વાક્ય તેજ કવિતા છે. કાવ્ય પ્રકાશમાં ખીજી વ્યાખ્યા આપવાનું અમદનું પ્રયત્ન સફળ થયું જણાતું નથી. રસ કેને કહેવો એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો રહેતું કામ નથી, કવિ ૧૧ કોને કહેવી તે સમજવા માટે આપણે ખીજી રીતે વિચાર કરીશું. પૃથ્વી ઉપરના સર્વ મુખ્ય ધર્મો એકે અવાજે, સળગ થઈ

વળાડીને કહે છે કે સકળ વિશ્વની વ્યક્તિ' શબ્દથી એટલે નાદથી થયેલી છે. શબ્દ તેજ ઉત્પન્ન કર્તા. પાસના કર્તા. અને મંદાર કર્તા છે. શબ્દને વિશે આ ત્રણ શક્તિ'ને મહાયત્રી છે તેને આપણા આ ભારતવર્ષમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રૂદ્ર રૂપે સ્વિકારેલી છે. આ ત્રણ શક્તિને ધારણ કરનાર જે શબ્દ તેજ સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ છે તે તેજ પરમેશ્વર છે. વિશ્વની વ્યક્તિનું મૂળ કારણ તેજ છે એજ મૂળ કારણ ઈશ્વરને આર્ય રૂપિ મુનિઓ શબ્દ બ્રહ્મ નામથી કથન કરે છે. શબ્દમાં નાદ રહેલો છે અને તેમજ તેમાં નહિ એટલે રંગ રહેલો છે. શબ્દ અને રંગ એને કેવળ નિરાળા પાડી શકાનાર નથી. શબ્દ છે ત્યાં રંગ છે અને રંગ છે ત્યાં શબ્દ છે. અક્ષરના સમુદાયે વર્ણોવળી કહે છે તેનો મર્મ આથી પ્રગટ પડે છે. વર્ણનો અર્થ અક્ષર અને રંગ જાણે છે. અનંક પ્રયોગોથી આ વાત સિદ્ધ થઈ ચુકી છે, અને પશ્ચિમના પંડિતો પણ તેને હવે સ્વિકારે છે. ભારત વર્ષના પરમ પૂજ્ય મહાન રૂપિ મુનિઓ આ વિષયથી અત્યંત નોતા. અનંકુમાર મંદિતા પ્રમાણે જાથી આરબીને ૧૬ સ્વર હ્રસ્વ વર્ણના, કથી કે સુધીના વ્યંજન ૧૩ સ્વરવર્ણના અને અન્ય વ્યંજનો પીત આદિ વર્ણના છે. માત્રિકા વિવેક નામના ગ્રંથમાં પણ પ્રત્યેક અક્ષરના વર્ણ-રંગ-વર્ણવેદો છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં અક્ષર અને વર્ણની શિક્ષતા જતી રહે છે, અને એક્યતા સમન્વય છે. એજ કારણથી શુદ્ધ સ્વર મમજનારા પુરુષો કહેતા આવ્યા છે કે વર્ણ અથવા રંગ શ્રવણે સંભળાય છે, અને શબ્દનું અક્ષરને ઠગીન થાય છે. નાના પ્રકારના નાદનું, નાના પ્રકારના વર્ણનું, અધિષ્ઠાન શબ્દ બ્રહ્મ છે, અને એજ કારણથી તે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે. સત્ તેજ અસ્તિત્વ અદે સત્ તેજ સત્ય. અક્ષર અને શ્રવણ એ સર્વ ઇંદ્રિયોમાં પ્રધાન છે અને સર્વ ઇંદ્રિયોનું સ્વામિત્વ જેની પાસે છે તેમનું છે. સર્વ ઇંદ્રિયોને લઈને મન જેમાં લય પામે છે તે શબ્દ બ્રહ્મ છે. એ શબ્દ બ્રહ્માનું નાદ અને વર્ણથી વ્યક્ત થતું સ્વરૂપ અદ્ભુત મોહ ઉપજાવનારું અને અર્થકારી છે. તેજ પ્રમાણે તેની કૃતિ છે, અને એ કૃતિ તેજ લીલારૂપ છે. આજ કારણથી સમસ્ત યોનિઓમાં ભૂત માત્રમાં, જેનો દિવ્ય અશ અંતરમાં ગુપ્ત ગણકી રહેલો છે તે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ, શબ્દ બ્રહ્મસ્વરૂપ એવા ઇશ્વરનાં પરમ અને ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ અને તેની કૃતિ, તેનું મહાન જીવન દર્શાવનારી, પ્રગટ કરનારી જે વાણી તેજ કવિતા છે. આ અલોકિક માંદર્યમય સ્વરૂપનું-ચિત્રનું છાપ પાડવાનું પ્રયત્ન કરતાં તે કવિ છે. જેટલે અંશે તેનું પ્રયત્ન સફળ થાય છે તેટલે અંશે તેની પોતાની ગણના થાય છે. આપણા દેશમાં ભક્તિરમવાળી કવિનાનું પ્રાધાન્ય આજ કારણથી છે. માણી માત્રના અંતરમાં જે ઇશ્વર જ્યોતિ સ્વરૂપે નિરંતર અને સદાય અંકી રહેલો છે તેને; બ્રહ્મ સૃષ્ટિમાં સર્વવ્યાપક જ્યોતિરૂપે ઇશ્વરની સાથે એક્ય કરાવનારી મહાન દેવી, મહાન શક્તિ તે કવિતા છે. અવહારિક સાધે એક્ય કરાવનારી મહાન દેવી, મહાન શક્તિ તે કવિતા છે. અવહારિક નીચી કોટીમાંથી, જીવને હુકે પાડી, શુદ્ધ, સ્વાતંત્ર્યની ગણકની વિશાળ ઉચી

કેટલીમાં પ્રયાણ કરવાનારી, દિવ્ય અને અલૌકિક, અનુભવ આપનારી તે કવિના છે. કોઈ પ્રશ્ન કરે કે જો એમ છે તો કુદરતની રચના અને માણસની અંતરની લાગણીઓને દીપાવે તે શું કવિતા નથી? એનો ઉત્તર જોઈ છે કે મમસ્ત મદિ શબ્દ પ્રજ્ઞાનું સ્વરૂપ છે જેમાં પ્રત્યેક આશય હીંગ અને અનેક વર્ણનાં અસુદ્ધ રત્નરૂપે બળકી રહેલા છે, અને જો મમસ્ત. સદિમાં નાદનો જે પ્રવાહ નિરંતર અને અખંડીત ગાજી રહ્યો છે તેજ મહાન જીવન, તેજ મહાપ્રાણ, નો અનંત સાગર ઉછળી રહ્યો છે, અને તે અનંત સાગરમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિ કળિકારૂપે તરતી દેખાય છે. કુદરતની રચનામાં અને પ્રાણી માત્રના અંતરમાં આ લ્યોતિને પ્રકાશ બળકી રહેલો છે, અને તેનું વર્ણન કવિતારૂપ કેમ નહિં હોઈ શકે.

માનસિક દેહમાં જે ભાવ પ્રગટ થાય તેને પ્રત્યક્ષ સ્થળ ભૂમિ ઉપર યથાર્થ પ્રગટ કરવાનું કાર્ય કવિતાનું છે જો ભાવનું સ્મરણ, જો ભાવનો માનસિક અનુભવ તેજ ઉપર કથન કરેલો રચ્ય છે. તે રચને શબ્દ દ્વારાજે પ્રગટ કરવો તેજ કવિતા મુજવાનું કામ. પ્રજ્ઞા જે મનરૂપ છે તેનું છે અને તેથી પ્રજ્ઞા આદિ કવિ કહેવાય છે.

• ૨ આ વિષય અતિ વિશાળ છે, અને મુમય બહુ નથી માટે આટલું જ દિગ્દર્શન બસ છે. આ પ્રમાણે જોઈશું તો આપણને મહજ મમજતશે કે માત્ર પદ્ય તેજ કવિતા નથી. પદ્યમાં અને ગદ્યમાં ઉભયમાં કવિતાનાં દર્શન થઈ શકે છે. સાહિત્યમાં પદ્ય અને ગદ્ય બન્નેનો સમાવ થાય છે. એકવ્રતાનો અર્થ સાહિત્ય શબ્દ મર્યાદા છે. ક્રિયા, જ્ઞાન, અને ધ્વજાની ત્રિપુટી-ત્રિમૂર્તિ છે. કાવ્યને ક્રિયા માથે અંગ પદ્ય છે અને સાહિત્યને જ્ઞાન માથે છે. માનસિક ભાવોની ઉત્પત્તિ અથવા સ્ફુરણ; તેનો આભાસ. તેનો પ્રત્યાભાસ, તેનું અનુકરણ, તેમની વ્યક્તિ-પ્રાગટ્યના મૂળ કારણ અથવા તત્વો, અને તેના નિયમોનું જ્ઞાન ધરાવનાર તે સાહિત્ય છે.

પદ્યમાં સ્વર માધુર્ય અને તાલેકય બન્ને હોય છે અને ગદ્યમાં તેમ હોતું નથી. માટે કવિતાનો હેતુ પાર પાડનારા મધ્યમના ગદ્ય કરતા પદ્ય વિશેષ મધ્યમ અને ગુણવાળું છે. આજ કાળજીથી પ્રાચીન લેખકોએ પદ્ય રચના પસંદ કરી છે. આ ગ્રંથો કથન કરવું અવગ્ય છે કે કવિ અને માત્ર મમાનાર્થ, એકાર્થ શબ્દ નથી. કવિ કોણ તે ઉપર કહ્યું માત્ર તે તે છે કે જે અસુક લાપાનુ ગામીય જ્ઞાન ધરાવે છે આશર પોતે કવિ હોય કે નહિં પણ હોય, તેમજ કવિ આશર હોય પણ ખરો અને નહિં પણ હોય.

હવે આ વિષયને અહિંથીજ બંધ ગણીને આપણે હમણાના થોડા વર્ષોના બહુ કાળનું અવલોકન કરીશું. ગત્રિનો, ત્રિત્રિનો નમય યુગે થેત્રા ગાગ્યો હતો. નવા યુગના, પ્રગટ થવા માટ્યા ચિન્હો શુભકારી ચિન્હો અરૂણોદયનાં પૂર્વ સિગ્નાલો દિગંતમાં. ટેવી મગ્ગવતિના મંદિરના ઘંટનાડોની ગર્જના થવા લાગી

અન્યથા કહી નેમાં નવિન રંગ વિસ્તારી મુક્યા. પર્વનો અર્થ અહિં મંદુચિત નથી પણ કર્તવ્ય દર્શક વિશાળ છે. નવિન યુગના નવિન માહિત્ય સૂર્યનો પ્રથમ ઉદય, આ સૂર્યપુરની જ ભૂમિમાં થયો હતો. લાંબી સત્રીવાળો દક્ષિણાયનનો સમય સમાપ્ત થવા માંડે છે ત્યારે સૂર્યની ગતિ દક્ષિણથી ઉત્તર લાગી થાય છે. એજ નિયમને અનુસરી દક્ષિણમાં આવેલાં મુરત ગૃહેરથી ગુજરાતી સાહિત્યે ઉત્તર દિશાએ પ્રયાણ કીધું. પ્રભાંની ઉત્પત્તિનો મુખ્ય આધાર તેના માહિત્ય ઉપર છે. વિદ્યાની વૃદ્ધિ કરવાની કેટલી આવશ્યકતા છે તે કથન કરવાની જરૂર નથી. એ શુભ કાર્યનો આરંભ કરનાર મુરતના પાંચ પ્રખ્યાત દદા હતા, દુર્ગારામ, દીનમણીશંકર દોલતરામ, દેવપતરામ અને 'ધણુ' કરીને દાદુયા. તેઓએ કેળવણીની ચરચા ચલાવવા માંડી અને લોકોમાં ચાલતા જુદાં વહેંચોની સામે નિકર પણ મળળ પ્રયત્ન કરવા માંડ્યાં. મહેતાજી દુર્ગારામજીએ ચકલે ચકલે લાપણો આપી લોકોની આંખ ઉઘાડી. લોક લાગણીવાળા, લોકોનો ખરો હક અને હિત માટે આગળ પડીને લડવાવાળા એવા નરવીરો થોડાજ થાય છે. રા. દુર્ગારામજી તથા રા. વકીલ દોલતરામજી તથા મહાન પંડીત શાસ્ત્રી દીનમણી શંકરજીના નિકટના સમાગમમાં આવી તેઓનો પ્રેમ અને તેઓનો આશિર્વાદ પ્રાપ્ત કરવાનો મને પ્રમંગ મળ્યો હતો તેથી હું પોતે ભાગ્યશાળી ગમવું છું.

લાપણો શિવાય કેળવણીનું બિનું અંગત્યનું સાધન વર્તમાનપત્રો છે. વર્તમાનપત્રો પત્ર, ગુજરાતી લાપામાં, પ્રથમ પ્રગટ થયાં તે મુરતમાંજ. કાશીનાથ બીખારીદાસ જે પાછલી વયમાં મુખતારનો ધંધો કરતા હતા, તેમનું મુરત વર્તમાન અને હિંમતરામ હાલાભાઈ ઉર્ફે પરબારામ નામના નાગર ગૃહેરથ અને પાંડુરંગ ચીમનલાલ નામના કાયસ્થ નાજરની કોરટના કારકુનનું, જુલું દેશી મિત્ર એમ બે પત્રો દર અઠવાડીએ શિક્ષા છાપનાં, લોકોમાં વંચાવવા લાગ્યાં. પુસ્તકશાળાનો આરંભ અને ૧૮૨૧માં થયો. સન ૧૮૩૬માં પુસ્તકોની માથે વર્તમાન પત્રો પણ લોકોને વાંચવા મળે તેને માટે મંચા થઈ હતી પણ તે ઘણાં વર્ષ નીની નહિ. સુખર્ષ હલાકામાં સદુથી જુની લાઇબ્રેરી જે એડ્રમ લાઇબ્રેરીના નામથી પચિદ્ધ છે તે. છુટ્ટા જડજ મી. હમરુ-મી. એન્ડ્રુસ અને મસમાળાનાં કર્તા મી. કાળંગના. પ્રથમથી અને ૧૮૫૦માં ચાપન થઈ હતી.

ત્યાર પછી ગુજરાતી સાહિત્યને અંતરથી ખીલવી તેને ગતવતી મુકનાર કવિ નર્મદની કીર્તિ અગણ્ય પ્રકાશી રહેલી છે. એ કવિગણે ગુજરાતી સાહિત્ય માટે લેટલું કીધું છે નેટલું. થોડાજેજ કીધું હશે. મુરતમાં ત્યાં મુધી ને રહેના હતા ત્યાં મુધી તેમનાં મંદીરમાં સાહિત્યની જ નિત્ય ચરચા થતી હતી. હું અને મારા મિત્ર નવલરામ હાઈસ્કુલમાં માસ્તર હતા. અમે સ્કુલમાં ગમે ત્યાં ત્યાંથી સાધેજ પાછા આવતા, અને એક પણ દિવસ એવો કવચિત હતો કે જે દિવસે અમે કવિગણ નર્મદની આથે ત્રણ ચાર દરકાક વિભાવિનોદમાં નહિ ગાળતા. ચોરપાડ

લલકારતા ત્યારે શેમેરોમ રસ ઉલસાઈને આનંદમાં વૃદ્ધ થતા હતા,
 'તલનું' ભાષણ કરતાં રા નગીનદાશ તુલસીદામ, અને મુંબાઈમાં પ્રસિદ્ધ
 હંડિઆમાં જોરથી ડુમડુમી વગાડનાર રા. ગીરધરલાલ દયાળદાશ કોઠારી
 તે વળતે કવિને ત્યાં આવતા, અને કોઈક પ્રસંગે આ સઘળાઓ અને બીજાઓનું
 જા એકી વેળાએ મળતું. તે વેળાએ નાના પ્રકારના વિષયો નવિન રંગોથી
 તે મોહમાં નાંખી, સંસારને વીસરાવી નાખી, જાણે બીજા બુદ્ધિનો, બેચે
 િનો અનુભવ કરાવતા હતા. સ્મરણ થાય છે જ્યારે તે મમયનું, ત્યારે ખિન્ન
 છે આ હૃદય પાર વિનાનું.

કવિ નર્મદના અંબધમાં આ પ્રસંગે એક ખુલાસો કરવાની આવશ્યકતા છે. તેમને
 ટે એમ દેહવાચ છે કે તેમની કૃતિ ઉપર ટીકા થતી તે તેઓ મહેન કરી શકતા નોતા
 અને દેવથી થયેલી ટીકા તે માંખી રહે તેવા નોતા પરંતુ શુદ્ધ અંતઃકરણથી જે કંઈ
 વામાં આવતું તેથી તેમના ચિત્તમાં લેશમાત્ર પણ હોલ થતો નોતો. જોથી ઉલટું
 આ અને સ્પષ્ટ વકતાના ઉપર તેઓ પ્રસન્ન થતા હતા. મારા મિત્ર રાજેશ્રી નવલરામને
 ને મને આ વિશે પુરતો અનુભવ છે. જ્યારે કવિ 'કંઈ' પણ લખતા ત્યારે
 મારી મમ્મલ તે વાંચતા અને તે ઉપર અમારી પાસે ટીકા કરાવતા. વાહવિવાહ
 ત્યાં તેમને પોતાનો અભિપ્રાય યોગ્ય નહિં લાગતો તો ઘટતો સુધારો અહુજ
 શીથી કરતા,

નર્મદ, નંદશંકર અને નવલરામ એ ત્રિમૂર્તિએ સુરતના માહિત્ય મંદીરની
 લાલ વધારીને તેનો મહિમા દેશપ્રદેશમાં પ્રચારી મુક્યો છે.

સાંપ્રત મમયમાં સુરત શહેરમાં અને સુરત જિલ્લામાં સાહિત્યના વિદ્વાન્ની
 ાકા નથી એ અતિ મંતોષની વાત છે.

અત્યાર પછી આપણા વિદ્વાન પ્રમુખે પોતાના ભાષણમાં જે જે વિષયનું
 થત કરવાનું હોય, અને સાહિત્ય મરિપટે જે જે વિષયો ઉપર વિચાર કરી
 તાની યોજના કરવાની હોય, તે તે વિષયોનું દિગ્દર્શન આગમચથી મારાથી
 હિં થઈ જાય તેને માટે કાળજી રાખવી માફ કર્તવ્ય મમજી છું. મત્કારના
 ાર્થને વળગી નહિ રહીને ઘણે દુર ભ્રમણ કરવું મને ઉચિત લાગતું નથી.

મનુષ્ય માત્ર સાચાં સુખને શોધી રહે છે. એ સુખ પ્રયામ વિના પ્રાપ્ત
 તું નથી. એ શોધ ક્યાં કરવાની છે? સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ, અમેરીકાના જંગ
 વેગવાન વિદ્વાન એમરસનના અભિપ્રાય પ્રમાણે, મનુષ્યની કેળવણી માટે છે.
 ાષ્ટ્રની રચના, મર્મની ભરેલી, ગિજાણ અને ઉપદેશદાતા છે સૃષ્ટિ એ પ્રકારની છે,
 ગ્રાહ્ય સૃષ્ટિ અને અંતરની સૃષ્ટિ બહારની મૃદિ છે તે સ્થુલ ભૂમિની રચના છે અને અંતરની
 છે તે માનસિક છે. એપીક્યુરસનો ગિધ્ય મેટોડોરસ કહે છે કે આપણને
 બહારના સંજોગોથી જે સુખ મળે છે તેના કરતાં આપણું પોતાની પાસેથી જે
 મળે છે તે સુખ અધિક છે. જેમ અંતરની અંખનિ વિશેષ તેમ બહારની અંખેક્ષા

. જરૂરિત ખંધુઓમાં મનાતું અદ્ભુત સીમુર્ધ ઇશિનમાં થઇ ગયલા
 રસ મેળતું વાહન હતું. એ સીમુર્ધ સાત સત હજારના ખાર કાળચક્ર
 ક્રતાં. સાત હજારને ખારે શુભતા ૮૪૦૦૦ની મંજ્યા આવે છે. એટલે
 વર્ષોનું મોટું કાળચક્ર દર્શક સિમુર્ધ પશ્ચિ હતું. ૮૪૦૦૦ વર્ષ ઉપર જળ
 યથો હતો એમ કેટલાંક વિદ્વાનોનું કહેવું છે. અને તેજ મયમે સીમુર્ધનો જન્મ
 ક્રો વર્ષો નક્કી કરવાને અને તેમજ બીજા માર્મિક અર્થોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત
 સાકેતિઃ ચિન્હની વિદ્યા ઘણીજ આવશ્યક અને ઉપયોગી છે. પૂર્વકાળના
 નની શોધમાં, કહેવાની જરૂર નથી, કે આ એક અગત્યનું સાધન છે. આ
 ય લાશી આપનું લક્ષ યોગ્યવાની વિનંતિ કરવાની આજ્ઞા માથું છું

પુરો થયો છે હવે, લગભગ આ મારો. જે લક્ષપૂર્વક થવણ દીધું છે આપે
 આ મારું, અને આપી છે જે વિશાળ છુટ મને, તેને માટે વિદ્યાર્થને,
 એ અને મહારાષ્ટ્રો, અપાર આભાર, માનું છું હું આપ સર્વનો અમારાં
 જીને સ્વિકારી, અહિંઆ પધારી, આપના દર્શન અને સમાગમનો, આપ્યો
 અપૂર્વ લાભ આપે તેને માટે મારી પોતાની તરફથી, સ્વાગત મંડળ
 , હારોબારી મંડળ તરફથી, અને સુરતની સમસ્ત પ્રજા મંડળ તરફથી.
 માનું છું, હું વારવાર, મારા મુદ્દ અનંકરણથી. આપ સર્વનો પ્રેમના
 મને પવિત્ર પયથી, પ્રજાલન કપિ આપના પાદપદ્મો, સન્માનના પરમ
 મય અંદનથી અર્ચન કરીને આપનું, સ્ખલાવના અનુપમ અને દિવ્ય
 ે, વધાવી લઉં છું આપ સર્વને, અને પ્રાર્થનાં કરું છું મકલ ક્ષમાદંતા
 કિતમાન પરમેશ્વરની, અને એટલુંજ માથું છું, કે આપ માણ મંડળનું
 તકારી, દેગહિતકારી માગશ્યકારી કાર્ય નિર્વિઘ્નપણે પાઠ પડે, શુભ
 ઉત્પત્તિને માટે આપના તરફથી થતા પ્રયત્નો મદાય મદન થાયો,
 ાજ માહેલી પ્રત્યેક વ્યક્તિની સફળદિ કિંમતિદિન વિશેષ ને વિશેષ
 ઉન્ના વર્તન અને આગ્રિથી પ્રત્યેક જન આર્થભગિની ઉજવણ દીર્ઘિને
 જ્ઞાન ક્રો, અને મત્યને પ્રાપ્ત કરીને અપૂર્વ આઘેઅતા, મુખ સંપત અને
 જોગવી મનુષ્ય જીવનનો હેતુ મદન કરીને પરમશાંતિને પામે.

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

પ્રમુખપદથી સુરતમાં રા. નરસિંહરાવ કોળાનાથે

આપેલું લાપણુ.

તેને વ્રહ્મ હૃદય આદિકવયે મુહાન્તિ યત્પૂરયો

પ્રાપ્તા સ્વેન સદા નિરસ્તકુદ્ધકં સત્યં પરં ધીમહિ ॥

સાહિત્યસેવાપત્રયુ અને વિદ્યાવિધારી બન્ધુઓ તથા ભગિનીઓ!

આપણી આ પાંચમી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખપદનું માન અને જવાબદારી મહાકવિ શિવ અર્પવા માટે આપ સર્વનો હું અન્તઃકરણથી ઉપકાર માનું છું. ઉપરોક્ત ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ ભરવાની યોજના ૧૯૦૫ પ્રથમ ઇ. ૧૯૦૫ માં અમદાવાદની સાહિત્યસભાના તત્ત્વાધિકારીઓએ મહારી આગળ વાર્તાપ્રમગે પ્રગટ કરી તે વખતે એ ઉચ્ચાભિલાષી પ્રવાસ માટે તે ક્ષણે તો સંકેત, અગ્રદા અને કાષ્ઠક અશે સમ્પત્તિની સિદ્ધિ વિશે ભય-હેવા લાવ મહારા મનમાં થયા હતા. થોડા માસમાં જ એ પ્રથમ પ્રવાસના વિજયે એ લાગણીઓને શમાની દોધી. એ પ્રથમ પરિષદનું પ્રમુખમથાન ગુર્જર વિદ્વાનો અને કવિઓમાં અગ્રેસર ગોવર્ધન ભાઈને યથોચિત રીતે અપાયું હતું. એ પ્રમગે મહારા સ્વપ્નામાં પણ આબુ નહોતું કે ભવિષ્યમાં એ પદનીતુ માન મળે આપવામાં આવશે કાનકમે અને કાવળજે ગુર્જર સાહિત્યના રરિક વર્ગે એ સ્થાનમાં મળે એ માહિતી ઉચિત ધાર્યું તો એ પસંદગીને આદરપ માનીને મળે કર્તવ્યનો ભાર સ્વીકારવા સિવાય બીજો માર્ગ જ નહોતો; મહારી હૃદયને ઓળી સ્થાન આપી આપ સર્વની હૃદયને પ્રધાનપદ આપ્યા વિના છુટકો જ નહોતો; અહિં વિકલ્પને અવકાશ જ નહોતો આ સ્થિતિમાં જેવા છુ તહેવા, આપ સર્વની સમક્ષ આ મથાને હું બિગો છું; ગુર્જર સાહિત્યની ગેવાના આ સનમાં મળે ગોપેવા કાર્ય, આપ સર્વની સમજાવજરી સહાયતાથી, પાર પાડી સદાગે તો હું તારાળ કૃતકૃત્ય થયો એમ માનીશ

આ આપણા આરમ્ભને સત્રનું નામ ભારે લાગે તો કાલુભર ચિન્તન કરી જોશો. પ્રાચીન કાળમાં આપણા પૂર્વજો જે ધરના મત્રો માહિતી દતા તે જેમ ઇષ્ટ દેવતાને

શ્રેડી. જે દેશને બીજા દેશોની વસ્તુઓ આણવી પડે છે તેના કરતાં જે દેશ બીજાકુલ આણતો નથી તે વધારે અને ઘણી રીતે મારો છે. પારદાનો આધાર સ્વતંત્રતાને સંકોચિત કરે છે. અંતરની અને બહારની બન્ને સંપ્તિના સ્વરૂપને અને રહેસથને સમજાવનારી ભિન્ન ભિન્ન વિદ્યા છે. એ વિદ્યા તેજ સાહિત્ય છે. સાહિત્યની અગત્યતા આથી સ્પષ્ટ છે. માણુમના ઉપર વસ્તુઓની અસર થતી નથી. પણ વસ્તુઓ વિશેના જે વિચારો તે વિચારોની અસર થાય છે. એ ખાસ લક્ષમાં રાખવાનું છે. સાહિત્યને વિચાર સાથે કેટલો બધો મંબંધ છે તે બ્યારે મારી રીતે આપણે સમજીએ છીએ ત્યારે સાહિત્યની ઉન્નતિ કરવી, સાહિત્યને પ્રચાર કરવો એ આપણું કર્તવ્ય છે એમ જણાયા વિના રહેશે નહીં સાહિત્યથી માત્ર પુસ્તકો અને લેખ સમજવાના નથી, પણ તેમાં ચિત્ર અને બીજી હસ્ત કળાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે.

દેશની ઉન્નતિ કરવાનું મુખ્ય સાધન સાહિત્ય છે. દેશની ઉન્નતિ એટલે જાડબુદ્ધિની નહિ પણ તે ઉપર વમનારી પ્રવૃત્તિ. પ્રત્યેક મનુષ્યને એક પ્રયત્ન તે પ્રવૃત્તિ છે. દેશની ઉન્નતિમાં મનુષ્યનાં ઉચ્ચ ચારિત્ર (Character) ની અત્યંત આવશ્યકતા છે. માણુસ જો આ સફળોથી શોભી રહેવો જોઈએ. એ જો આ સફળોની પ્રાપ્તિને અર્થે 'ધર્મ'નીનિનું શિક્ષણ મુખ્ય સાધન છે. શુદ્ધ ભણતર કેવળ નિષ્કેશ નીવડયું છે. ધર્મનીતિની ગર્જના ઠેર ઠેર અને ઘેરઘેર બ્યારે વિસ્તરશે ત્યારે તેના નાદથી વૃક્ષની બગોલમાં ધ્રુપાં લરાઈ બેઠેલાં હુલ્લુરૂપી પંખિડાઓ ત્રામ મામીને ઉડી જશે.

આપણા મર્વ વ્યવહાર ભાષાથી થાય છે. ભાષા વાળીનું વ્યક્તરૂપ છે. વાળી ચાર પ્રકારની છે, પણ, પગ્યંતિ, મધ્યમા અને વૈખરી. આપણી રીતે વ્યવહારી ભાષા વૈખરી વાણી ગણાય છે. માનસિક સંપ્તિના વ્યવહારમાં જુદા પ્રકારની વાળી વપરાય છે. જે સાહિત્ય માટે હું જા પ્રયત્ન થઈ રહેલું છે તે વૈખરી વાળીથી પ્રકટ થતી વિદ્યા મંબંધી છે.

આપણી મુજરાતી ભાષા કેવી રીતે થઈ અને ક્યારે થઈ તેની ચર્ચા પરિપક્વની આગળ થઈ ગયેલી ગ્રંથકોમાં ચાલી હતી. એ ભાષાને જે સ્થિતિમાં આપણે હાલ જોઈએ છીએ તે સ્થિતિનું અરેખક પ્રયોજન છે. તેને મુંદર, મળળ, પરિપક્વ અને સ્વતંત્ર કેમ કરવી તે પરિપક્વના લક્ષમાં પ્રથમથી છે, એટલું જ કહેવું બસ છે.

ઉપર કહ્યું તેમ વિદ્યાનો દેવગો-બાડગો દેસાનો ઘેર ઘેર થવો જોઈએ. આપણા ગૃહમાં જે ભાષા વપરાય છે તે મુજરાતી છે, અને તેથી એજ ભાષા ઠાગજો મર્વ વિદ્યાનું જ્ઞાન મળવું જોઈએ. અસ્કૃત ભાષા સામાન્ય જનમંડળમાં ગાવાની ભાષા કોઈ પણ દિવસ નોતી અને તેજ પ્રમાણે અગ્રેજીને માટે આપણે અનુમાન કરી શકીએ છીએ. પ્રાથમિક શાળાઓમાંજ માત્ર નહિ પણ મોટી

પદ્ધતિનું કથન એવું જ માર્મિક છે, અમેરીકામાં પણ પક્ષીનો અર્થ જોઈ હતો. આપણા જરતુસ્તિ યાજ્ઞોમાં મનાતું અફભૂત મીમુર્ધ ઇંદ્રાનમાં થઈ ગયલા તેહમુરસ રાજાનું વાહન હતું. જો મીમુર્ધ સાત સત હબરના બાર કાળગ્રકે જોયાં હતાં. સાત હબરને બારે ગુણતા ૮૪૦૦૦ની મંજ્યા આવે છે: એટલે એટલાં વર્ષોનું મોટું કાળગ્રક દર્શક મીમુર્ધ પશ્ચિ હતું. ૮૪૦૦૦ વર્ષ ઉપર જળ પ્રક્રય થયો હતો એમ કેટલાંક વિદ્વાનોનું કહેવું છે, અને તેજ સમયે મીમુર્ધનો જન્મ થયો હતો. વર્ષો નક્કી કરવાને અને તેમજ ખીજા માર્મિક અર્થોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને સાકેતિઃ ચિન્હની વિદ્યા ધર્મીજ આવશ્યક અને ઉપયોગી છે. પૂર્વકાળના ઇતિહાસની શોધમાં, કહેવાની જરૂર નથી, કે આ એક અગત્યનું સાધન છે. આ જ વિદ્યા લાણી આપનું લક્ષ યોગ્યવાની વિનંતિ કરવાની આજ્ઞા માણું છું.

પુરો થયો છે હવે, લેવારો આ માર્ગ. જે લક્ષપૂર્વક થવળ કીધું છે આપે કથન આ માર્ગ, અને આપી છે જે વિશાળ છુટ મને, તેને માટે વિદ્યજ્ઞનો, અભારીઓ અને મહાશયો, અપાર આભાર, માનું છું હું આપ સર્વનો અમારાં નિમંત્રણને સ્વિકારી, અહિંઆ પધારી, આપનાં દર્શન અને સમાગમનો, આપ્યો છે જે અપૂર્વ લાભ આપે, તેને માટે મારી પોતાની તરફથી, સ્વાગત મંડળ તરફથી, કારોબારી મંડળ તરફથી, અને સુરતની સમસ્ત પ્રજા મંડળ તરફથી, ઉપકાર માનું છું, હું વારંવાર, માગ શુદ્ધ અંતઃકરણથી. આપ સર્વનો પ્રેમના શુદ્ધ અને ખવિત્ર પયથી, પ્રજ્ઞાલન કરિ આપના પાત્રજ્ઞે, સન્માનના પરમ પીમળમય અંદનથી અર્ચન કરીને આપનું, મહાભાવના અનુપમ અને દિવ્ય ગુણોથી, વધાવી લઉં છું આપ સર્વને, અને પ્રાર્થનાં કરું છું. મકલ પ્રજ્ઞાંડના કતો શક્તિમાન પરમેશ્વરની, અને એટલુંજ માણું છું, કે આપ સાક્ષર મંડળનું જનહિતકારી, દેશહિતકારી મંગલ્યકારી કાર્ય નિર્વિઘ્નપણે પાઠ પડો, શુજ્ઞ પ્રજાની ઉન્નતિને માટે આપનાં તરફથી થતાં - પ્રયત્નો મદાય મકળ થાયો, જનસમાજ માંહેલી પ્રત્યેક વ્યક્તિની સફળુદ્ધિ દિનપ્રતિદિન વિશેષ ને વિગ્રેષ ખીજો, ઉંચા વર્તન અને ચારિત્રથી પ્રત્યેક જન આર્યભૂમિની ઉજ્જવળ કીર્તિને પ્રકાશમાન કરે, અને મત્યને પાસ કરીને મંપૂર્ણ આદોઅતા, મુખ સંપન અને દીર્ઘાયુ ભોગવી મનુષ્ય જીવનનો હેતુ સફળ કરીને પગગાંતિને પામો.

(પરિશિષ્ટ ખ)

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

પ્રમુખપદથી સુરતમાં રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથે

આપેલું લાપણું.

તેને વ્રહ્મ દદા ચ આદિકવયે મુહ્યન્તિ યત્પૂરયો

જાન્ના મ્વેન સદા નિરસ્તકુહકં સત્યં પરં ચીમદિ ॥

સાહિત્યસેવાપત્રાય ચ અને વિદ્યાવિજ્ઞાસી બન્ધુઓ તથા ભગિનીઓ !

આપણી આ પાંચમી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખપદનું માન અને જવાબદારી મ્હારે શિર અર્પવા માટે આપ સર્વનો હું અન્તઃકરણથી ઉપકાર માનુ છું. ઉપાધ્યાય ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ ભરવાની યોજના પહેલ પ્રથમ ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં અમદાવાદની સાહિત્યસભાના તત્ત્વાધિકારીજીએ મ્હારી આગળ વાનગ્રમજે પ્રગટ કરી તે વખતે એ ઉચ્ચાભિલાષી પ્રયાસ માટે તે ક્ષણે તો સંકોચ, અશક્તિ અને કાંઈક અંશે સફળતાની સિદ્ધિ વિશે ભય-હેવા ભાવ મ્હારા મનમાં થવા હતા. થોડા માસમાં જ એ પ્રથમ પ્રયાસના વિષયે એ લાગણીઓને શમાવી દીધી. એ પ્રથમ પરિષદનું પ્રમુખસ્થાન ગુર્જર વિદ્વાનો અને કવિઓમાં અગ્રેસર ગોવર્ધન ભાઈને યથોચિત રીતે અપાયું હતું. એ પ્રમજે મ્હારા સ્વમામાં પશુ આનંદુ ન્હોતું કે ભવિષ્યમાં એ પદનીનું માન મ્હને આપવામાં આપશે કાનઈમે અને કાલબળે ગુર્જર સાહિત્યના રસિક વર્ગે એ સ્થાનમાં મ્હને જોમાડનાનું ઉચિત વાધું તો એ પસંદગીને આચાર્ય માનીને મ્હારે કર્તવ્યને ભાર સ્વીકારવા સિવાય બીજે માર્ગ જ ન્હોતો; મ્હારી મ્હજને મેાલુ સ્થાન આપી આપ સર્વની મ્હજને પ્રધાનપદ આપ્યા વિના છુટકો જ ન્હોતો; અહિં વિકલ્પને અવકાશ જ ન્હોતો આ ગ્રંથિતિમાં જેવા છું તહેવો, આપ સર્વની સમક્ષ આ સ્થાને હું જિતો છું, ગુર્જર સાહિત્યની સેવાના આ સત્રમાં મ્હને મોપેના કાર્ય, આપ સર્વની સમભાવજરી સદાચનાથી, પાર પાડી સકાશે તો હું તકાળ કૃતકૃત્ય થયો એમ માનીશ

આ આપણા આરંભને સવનું નામ ભારે વાગે તો ક્ષણભર ચિન્તન કરી જોશો. પ્રાચીન કાગમાં આપણા પૂર્વજે જે યત્નના મત્રો માડના હતા તે જેમ મ્હ દેવતાને

પ્રીત્યર્થે યત્ કરતા દતા તેમ આજ આપણે આપણી પાટ વેવતા—સરસ્વતી દેવી—ને
આરાધના શુ કોકન થયા નથી? આપણા સત્ત્વને વિશેષ રૂપ આપણે આપી મઠિયે
એમ છે. આ મત્તમા ધરાયસિ તરીકે દ્રેષ, ઈર્ષ્યા, અહતા હયાદિ પશુઓને હોય
દઈશુ, કીર્તિ, ધન, ઈર્ષ્યાદિ લાભને છાંટ લક્ષ્મીની બહાર રાખીશુ, અને હામ્ય કર્મ
જેવી આ દષ્ટિ નહિ પણ નિષ્કામ સરસ્વતીપૂજા એ જ આ સત્ત્વ વિશિષ્ટ લક્ષણ
બનાવીશુ. દાના મદાન સત્ત્વ સત્ત્વજ્ઞેની પત્નીમા ન્દાનુ ગ્રામ લક્ષણા અધિકારનુ જ
આપે રાખ્યુ છે તે એક દષ્ટિએ, અત્થ શ્રમના ભાગને લીધે, સુખર છે, તેમ, અન્ય
દષ્ટિએ, યત્ત્વ દૈવ મિત્ત્વ ઘણા એ લક્ષણાનુ કર્ત્વ્ય ભેદા વેદને શિર જે જવાનદારી
રહેછે તેથી વિભા કર્ત્વ્યથી વરિત્તુ પણ છે, આશા જોઈથી જ રાખ્યુ છે આપણા
સત્ત્વમા એ વૈષ્ણવોનો પ્રસન્ન જ ઉપરિગત ધરા નહિ પામે એ આશા મળ થવી એ
આપ સર્વના મોજાન્ય ઉપર આધાર રાખે અને એ સામન્ય ઉપર મદાન પૂર્ણ
નિશ્ચય છે વગી યજ્ઞના અમારભમા લાગી કને તો અર્ચકપણા પાપમા રખાય તે
નિયમા બિનના મદારામા જાણાએ એ મદને બધ રહેછે, પરંતુ લક્ષણ સર્વના રનેદ-
ભાવનો વિચાર આવના એ જાણુ' જોર મુકુ અશે નમ થર્મ ભયછે

આ રનેદભાવને રચા, કામ, પ્રસન્ન હયાદિ મયોદા છે, અને તેથી તેમના જ
ઉપર આધાર ન રાખના, જ્ઞાનના પ્રદેશમા પરિક્ષણુ કરનારચ્છેને ઉચ્ચ માર્ગમા
રાખનારી એક મીછ ભાવના ઉપર હ વવારે મળથી બાર મૂકી તે તરફ આપ અર્ચુ
ખામ ધ્યાન એચુછુ વિદ્યા જ્ઞાન, આદિ ૫—એ સર્વ માનવ જ્ઞાનના બુદ્ધિષ્ઠ ઉચ્ચ
ભાષાવર્તનમા પ્રત્યેક બાકિને સાચુ પ્રેરક બળ શુ છે? સત્ત્વનુ અન્વેષણુ, અનન્ય
ભાવની, અન્ય તરફ પ્રેમથી, અન્વેષણુ અ જ તો એ અન્વેષણુમા જે અવધાનીએ નિર્મમ
નથી પ્રવૃત્ત થાયછે તેમના મનમા પરસ્પરસહકારિતાનુ મગ એ સહકારિતાના ભાનનુ
બળ, ભાય તો અને તેથી જ એક બીજની બિનનાએ બ-ધુભાથી, સહકારિતાથી, પૂરી સકાય
છે પ્રત્યે-જણુ એ અન્વેષણુમા પોતપોતા ની શોધ દીપિકા વર્તિને પગના બારેછે, અને
અન્ય દીપિકાએ હોતી નાખના ની કંપના જ મનમા નથી આવતી ઉત્કૃષ્ટ પોતાની
દીપિકાથી લેમા પ્રગણ ઉમેરે, બધના રચા, ખામ, હોય તે હસાંના અથના જોની
દિશામા અન્ય બન્ધુ જતો હો. તો ને મટે ચેતવણી આપવી,—એ હેતુ જ પ્રેરક
આ દષ્ટિ રાખ્યાથી મમ, મન્ય માનવ રચાને સુખ રચાએ, એ સર્વને સેવ
થાયછે જ્ઞાન અને સાધના અન્વેષણુમા સતત પ્રવૃત્તિ રાખનારઓમા આ ભાવના
તરફ જ પ્રીતિ હોયછે, તો આજ આપણે એ વિષય માટે રિતેર નસગના સમારમ્ભ
આદ્યોંડે લેમા એ જ પ્રેરક મગ—સત્ત્વનુ અન્વેષણુ, એ અન્વેષણુમા સહકારિતાનો
ભાર એ ભાર ની અવધતા એ પ્રેરકમગ—વિશેર ઉદ્ધાસથી આપણને પ્રવૃત્ત કરશે
એ અશ બર્થ નહિ ગણાય આપણે સરે સરસ્વતી દેવીના સદયાદિ બકતો છીએ,
એ દેવીના પ્રસાદ કોઈ ને વધારે મળે, કોઈને ઓછો મળે, કોઈને મળે નહિ, એમ
ચાલ્યુ મળ એક શ્રતિવચન છે કે—

ઉત્ત્વઃ પર્યન્ન દદર્શિવાર્ચમુત્ત્વઃ શૃણ્વન્ન શૃણોત્યેનામ્ ।

ઉતો ત્વં સ્મૈ તન્વ ૧ વિમલ્લે જાયેવ પત્યં ઉગતી સુવાસા ॥

(ઋગ્વેદ ૧૦, ૭૧-૧, ૪)

(વાગ્દેવીને એજ જણુ લુવેછે છતાં દેખતો નથી, બીજે દેને સાબળેછે છતાં સાબળતો નથી, પ્રમનસ પત્ની સુન્દર વનના વારેલી પોતાના પતિની આગળ પોતાનું ૩૫ દર્શાવેછે તેમ વાગ્દેવી વગી ઝીઝને પોતાનું સ્વપ્ન પ્રત્યક્ષ કરેછે)

આ કારણથી એ દેવીના સ્વરૂપદર્શનનો બાલ આપણા અન્ય બંધુઓ જે તે જોનાને વધાર બાન્ધુશાળી છે જોમની પામેથી જોનાને શા નાટે તપર નહિ રહિન ? હવે અન્ય બંધુઓમા પણ પોતપોતે કરેના દર્શનના અનુભવોની સરખામણો કર્યાથી લાભ થાય એ જ અદ્ધકારીભાવે શા માટે ન લેવો ?

આ ઉપર બાવનાથી પ્રેરાઈને આજ આપણે ગુજરાતી સાહિત્યપરિપક્વતા પાંચમી બેઠક આ પ્રાચીન નગરમા ભરીછે. સુરતનો પ્રાચીનતાનો દંક આ સુરત અને પ્રસંગને માટે બહુ સંગત ના ગણાય પરંતુ સાહિત્યમેવાનો કૃતિદાસ સહિત્ય મેવા વાચીશુ તે એ દૃષ્ટિથી સુરતનો હવે સ્થાપનાને માત્ર એક નામ— મોટા અક્ષરે લખવાનું નામ—મસ છે, —નર્મદ કવિ જે જમાનામા કવિતા ધર્મો તે ઉરનિના હવે સાધન ગણાઈ તે હીન બાવનાની સાથે અનસ્ય જોડારેલા કેટલાક આત્મગાર-વિશેષી શુણે પ્રગટ થના હતા, રાજની સ્તુતિ, રાજ્યના અમનદાઓની ખુશામત, એ હવકા બાગેલી કવિતા બહુ મહુ વાર પ્રેરાતી હતી સરસ્વતીને દેવીપદમાથી બ્રહ્મ કરી દારીપ અપાતુ હતુ, —તે જમાનામા એ દેવીની અનન્ય બાવથી આત્મગાત્રના મળથી ઉત્તેજિત થઈ, દશમેનના ઉત્સાહથી ઉભરાઈ જઈ, આપણા ગુર્જર સાહિત્ય ક્ષેત્રમા મેવા કરનાર નર એ નર્મદ જ હતો કવિ તરીકે હેનામા ઘણી જનતાઓ હરો, બને, તે આપણો પ્રશ્ન નથી પરંતુ ઉપર દર્શાવેના શુણેથી સાહિત્યમનને પ્રેરવને ગૂંગાનનારા રાજગારના પ્રદેશમાથી ઘઢીને નિશ્ચય જાનના વાતાવરણમા મૂકનાર કવિ નર્મદાશકર આ સુરત લાહેરના કૃતિદાસમા અસાધારણ દીપ્તિથી દીપનાર નયત તર્કિ આપણા સાહિત્યના વ્યોમમડળમા ચિરકાગ સ્થિર રહશે અસહાય, આત્મગણ ઉપરજ ભર્યો રાખનાર, નર્મદ ગમે રહેવો પણ આદિ પ્રનાસના શુણેથી બગેલો ગુજરાતી ભાષાનો કોશ ક્યોઈ તે પડી આજ સુદી એ ગિામા જનતાપૂરક પ્રવૃત્તિ કોષની પણ ચર્ચ છે ખરી ? માત્ર કાચથી જ નહિ, પણ ગલપદમય અનેકનેક કૃતિયાથી, નીન જાનનાના ઉત્સાહમગ વડે પ્રેરાયની કૃતિયેથી, પોતાની આસપાસ નિરાગ મડળમા એ જાનનાનો તેજની સપડ લગાડીને સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો ઉચ્ચ અધિકાર સ્થાપીને નર્મદ કવિને ગુર્જર સાહિત્યની અનન્ય મેવા કરીછે.

દેશાંદ્રોહરૂપ છે; એ લોકોને મતે તો ધાન્યનો એક અંકુર ફૂટતો હોય ત્હને રથજે જે અંકુર ફૂટે હોવા વ્યાપારમાં આપણી ખુદી, ધન, અને ઉદ્યોગની સંપત્તિ વાપરવી તે સાહિત્યના નિબંધના પ્રયોગો કરતાં હજારગણું ઐયરકર છે.

આ મિત્રોને શો ઉત્તર દઈશું ? એ જ કે દેશની હાલની વિષમ સ્થિતિમાં દુઃખ ઓછાં કરવાના જે જે માર્ગ છે તે આદરવાની જોડે આપણે આ પરિવર્તનો વ્યાપાર અથુમાત્ર વિરોધી નથી જનતો. એ માર્ગોમાં જે જે કાર્યો કરવાનાં તે પણ થયે જાય છે, અને તે સાથે આપણું આ કાર્ય પણ બંને થાય; હુંમાં દુઃખ માનવાનું કારણ કંઈ નથી. આર્થિક પ્રશ્નોને જ જીવનનું કેન્દ્ર ગણનારાને તો કવિજન ઉત્તર એ જ આપશે કે જીવનનું સાથેકય કેવળ ધનેષાજનમાં નથી સમાયુ, ધનસંપત્તિ તે સુખસંપત્તિનો પર્વાય નથી, કે એ સંપત્તિનું નિયત કારણ પણ નથી. કવિજન કહેશે કે હકત એક આત્માને સત્ય સુખના, વિશુદ્ધ આનન્દના, માર્ગમાં એક કમ ઉંચે ચઢાવી સકાય, માનવ બંધુઓમાંના એકના પણ, એક પણ, અશુનું પ્રમાર્જન કરી સકાય, તો તે સ્થિતિ ધન્ય છે, તે સ્થિતિ આર્થિકસંપત્તિ કરતા હજાર ગણી મૂલ્યવાળી છે. કાર્ણક આ ધારણે જ સાહિત્ય અને હંવા ખુદિવ્યાપાર યોગ્યનારા વિષયોના સેવકો ધનસંપત્તિના સેવકોને ઉત્તર આપી સકશે. શાનના વિષયમાં વિહાર કરનાર સરસ્વતીપૂજક પોતાની તેમ જ અન્ય બંધુઓની માનસિક ઉત્તનિમાં, શુદ્ધ વિદ્યાનન્દમાં, જે સેવા કરે છે તેની કદર રૂપિયા આના પાઈથી સર્વ વિષયોની કીમત આંકનારા બાગ્યે જ કરી સકશે.

આમ છતાં જુદી જુદી ના જોઈએ કે વિદ્યા અને સાહિત્યના સવકોએ પરાક્ષ રીતે-અને કવચિત્ સાક્ષાત્ રૂપે-દેશની સાંસારિક, આર્થિક, અને રાજકીય ઉત્તનિ ઉપર સમર્થ અસર કરી છે, અને હંવા દૃષ્ટાન્ત જગતના ઇતિહાસમાં ચિરંજીવ રહ્યા છે. Uncle Tom's Cabin એ વાર્તા અમેરિકામાંથી યુગમાગિરી નાબૂદ કરનાર કારણરૂપ બની હતી; રૂસોનાં લખાણોએ ફ્રાન્સની પ્રજામાં બારે જીવનપરિવર્તન કર્યું હતું, ડેન્ડીની કવિતામાં ઇટલીના જીવનોદ્ધારનાં મૂળ હતાં; ઇરેરમસના લેખો યુરોપના ધર્મપરિવર્તનના આદિ કારણ હતા, અને હેનુ' પણ ઉંડું મૂળ સેવોનરેલા સૂધી અને છેક રહેરો સૂધી લઈ જવાય એમ છે. ઇરેરમસના 'Enochiridion' તથા 'Auldreigh' એ જે ગ્રન્થોની અસર વ્યાપક થઈ હતી તેથી પણ વિશેષ રૂપે બાઈબલના હેના બાપ્તિસ્માને Reformationના બીજ વાળ્યાં હતાં તે જ રીતે વેદનાં બાપ્તિસ્માને યુરોપના પડિતોએ કયાં તથા આપણા દિન્દુસ્તાનમાં ધર્મ, સંસારજીવન, ઇલાહિ ઉપર નવો પ્રકાર પડી પરિવર્તન થયું એમ પ્રો. એક્સ મ્યુસર માને છે.* ડિકન્સની વાર્તાઓના પ્રતાપે તે સમયમાં ન્યાયખાતામાં અને વકીલ સોલિસિટર વર્ગોમાં તથા દિવાની જેલખાતામાં પ્રવર્તતા અષ્ટેર તથા અન્યાય દૂર થવા પામ્યાં હતાં. આપણા યુજ્જાતી સાહિત્યમાં એટલા ઉકટ અને વ્યાપક દૃષ્ટાન્તો નહિ જડે; તોપણ 'સતિતાદુઃખદર્પક' નાટક બજવાનું કોઈ એક બાઈબે પોતાની પ્રતીતે અયોગ્ય વર સાથેનો વિવાહ ટાળી નાંખ્યો હોતો તે વાત નોંધતા લાયક છે. * સરસ્વતી.

અન્દ્રની અસર પ્રબળતા ઉપર નહિ પણ સાદ્ય ઉપર થઈ છે તેથી તે આ પ્રશ્નને સંબંધ થશે નહિ.

તો આપણે હવે આપણું કામ હાથ લાગ્યે. આપણી સાહિત્યપરિવર્દનો ઇતિહાસ અને હેતી કલ્પના વિશે કંઈક પશ્ચાદ્યલોકના અર્ધિ અસ્થાને પરિવર્દની કલ્પના નહિ ગણાય. તે કરવામાં આરંભમાં જ પરિવર્દ એ સંસ્થાના અને હોના સંલક્ષિ ઇતિહાસ બેઈ જઈયું તો આપણી દૃષ્ટિ સુસ્થિત થશે. અતિ પ્રાચીન ઇતિહાસ. સમયમાં આપણા અર્થ પૂર્વજોએ પરિવર્દ નામે એક સંસ્થા સ્વીકારેલી જુદાંરૂપકમાં જણાય છે: સ્વેચ્છિત પણ ચાલેતી પરિવર્દમાં ગયાની વાત ત્યાં કહેલી છે; એ શિવાય પરિવર્દ વિશે અનેક સ્થળે ઉલ્લેખ છે. મેકસ મ્યુસર કહે છે-કે પરિવર્દ એટલે બ્રાહ્મણોનું એક મંડળ, કોનેજ, કે હેવી સંસ્થા જેમાં જુદી જુદી શાળાના (જુદાં જુદાં યરણુના) બ્રાહ્મણો જોડાયેલા હોના. એ પરિવર્દના વિશેષ પ્રશ્નો તે પાર્ષદ અને પાર્ષદનો એક વિભાગ તે પ્રાતિશાખ્ય. ભિન્ન ભિન્ન વેદિકશાળામાં સ્વીકારાયેલા ઉચ્ચારાદિકની ચર્ચા કરનારા અન્ય તે પ્રાતિશાખ્ય.

મનુ. યાગવલ્કય, ધરાયર એ સ્મૃતિકારોએ પરિવર્દની ધના બતાવી છે તે પ્રમાણે મીમાંસા, ન્યાય, વેદાદ્ય જાણનારા ૨૧ બ્રાહ્મણોની પરિવર્દ બતાવી હતી; એ સંખ્યા ઓછી પણ, જરૂર પડ્યે, થઈ સકતી હતી, તે એટલે સુધી કે એક બ્રાહ્મણને પણ પરિવર્દ ગણાય એમ સંભવ હતો. ધર્મશાસ્ત્રના સંદિગ્ધ પ્રશ્નોના નિર્ણય, લોકોની માગણીથી, આવે. એ આ પરિવર્દોનું કર્તવ્યોમાંનું એક હતું. એમ પણ મનાય છે કે દેશ કાલને અનુસરીને ધર્મશાસ્ત્રમાં ફેરફાર કરવાનો પ્રસંગ આવે તો પરિવર્દ ભરીને એ વિશે નિર્ણય થતો હોય. આ પરિવર્દોમાંનાં બ્રાહ્મણોનાં રિવા, વય, ઇત્યાદિને અંગે અધિકારનાં લક્ષણ પણ ઠરાવેલાં હતાં.

હજી કેવળ વિદ્યાના-કાવ્યાદિક શાસ્ત્રોના-પંડિતોની પરિવર્દોનો સમય આવ્યો નહોતો. જે સમયમાં પુસ્તકો છાપવાની કળા ઉત્પન્ન થઈ નહોતી, અને પુસ્તકોનો પ્રસાર થવાનાં સાધન અસ્પ હતાં, ત્યેવા સમયમાં પંડિતોની સજાઓ ભરાતી હતી અને પંડિતોએ રચેલા નીતિ પ્રશ્નો વચાત હતા; એ સમય ઉપરના સમય પછી કંઈક મોડો નજરે પડશે. બૌદ્ધ સાધુઓની સંગીતિ નામની સજાઓમાં પણ આ પ્રકાર નજરે પડે છે. અશોક અને કનિષ્ઠ મેળવેલી સંગીતિનો સુપ્રસિદ્ધ છે. એ સંગીતિયોના કાર્યવ્યાપાર ધર્મમાં મંદિગ્ધ પ્રશ્નોના જુદાસા મેળવના, અવ્યવસ્થા મટાડવી, ભિક્ષુઓની આચાર-વ્યવસ્થામાં મુધારો કરવો, ઇત્યાદિ ધર્મવિષયનો હોય. જેન પરિવર્દ વલ્લભીપુરમાં સંપત્ત ૫૧- માં મળ્યાનું કહેવાય છે, તે વલ્લભીપુરના ઐતિહાસિક ઉત્પત્તિ સમય બોડે અસંગત થાય છે. ૫૨૮ તેટલાથી વસ્તુતઃ પરિવર્દ મળી નહોતી એમ નથી થતું. મગધમાં પ્રથમ જેન પરિવર્દ મળેલી કહેવાય છે, તેણે “માર્ગથી ભાષામાં સૂત્રસંગ્રહ કર્યો હતો, અને વલ્લભીપુરની પરિવર્દે એ સૂત્રોને સ્થાનિક ભાષાનું રૂપ આપ્યું હતું.” (“વિમલ પ્રબંધ”ના ઉપોદ્ધાત, ૨૦ મહિષાસ બકેરજાઈ બ્યામફૂત ૫૪ ૭). ત્રીજી પરિવર્દ મથુરાની

એ નર્મદ કવિનું સમર્થ લેખનીથી જીવન આલેખનાર, માર્મિક ખાતાની સંશિખ
 ગેતી ઉપર પ્રજ્વલ્ય ધારણ કરનાર, સ્વેલ વિવેચનો લખનાર અમણી વિવેચક અને ગંભીર
 કવિત્વવાળી રચના રચનાર, નવલગમખર્ચનું નામ આ માથે જ ખડું થાયછે. મુરતના
 એ વનની દત્તા, પરંતુ હેમનું સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું જીવન તથા ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં
 બહુ ભાગે ગયું હતું. તેથી મુરત સાથેના હેમનો સંબંધ કાંઈક અંશે સિધિલ ગણાય;
 પરંતુ આરંભકાળના સાહિત્યના મંરકાર મુરતમાંથી, અને મુરતના એકલવીર નર્મદના
 સંબંધમાંથી સધાયા હતા તે દૃષ્ટિયે હેમની નામગણના અદિ અગ્ર્યાને નથી. નર્મદ
 કવિની અગ્નિજ્વાળામાંથી બીજા સ્ફુલ્લિંગો અનેક ધુટી નીકળેલાની ગણના કરવાની
 અદિ જરૂર નથી. મુરતને સાહિત્યના ઇનિદાસમાં મળવું રથાન આપનાર આ બે
 સમર્થ વ્યક્તિઓ જ બસ છે. પરંતુ નંદચંકર તુળીગચંકર, મલીપતરામ કુપરામ, દુર્ગા-
 રામ મહંતાજી એ તેજસ્વી વ્યક્તિઓને મુરત જોડેના સંબંધ બૂપવાને નથી; અને
 હેમની ગણના નર્મદ અને નવલ એ મુરતની સાથે સમાન બુમિમાં જ
 કરવાની છે.

એ સમર્થ સાહિત્યસેવકો પોતાની તરફની સેવા બળવીને આ જીવનમાંથી
 આલી ગયાછે; હેમની સેવાનાં ફળોને લાભ આપણે લેવાનું નહિ
 બુલિયે તો હેમની કદર કાંઈક અંશે આપણે ખર્ચી એમ ગણ્યો
 આ સરસ્વતીભક્તોને વિષે આ રીતે યોક્તા છેવટની સાહિત્ય-

શ્રવણ

પરિપદ પછી આજ આપણે મળિયે છિયે તે વચગાળામાં આપણે ખેળેલા અન્ય
 વિદ્વાનનાં રમરણ થયા વિના નહિ રહે. દિવાન બદાદુર અબ્બાલાલ સાકરનાલ
 વડોદરાની સાહિત્યપરિપદમાં આપણને યોત્સાહન આપવા માટે હાજર રહ્યા હતા,
 હેમનું સ્થાન આજ ખાલી છે. એ જોતાં કોને ખેદ નહિ થાય ? રાજકોટમાં સાહિત્ય-
 પરિપદનું પ્રમુખપદાન હેમને મળ્યું તે સમયે હેમની યોગ્યતાથી અભવયા ગણતર વર્ગ
 તરફથી હેમને જે અન્યાય મળ્યો હતો તે હેમના તે પરિપદ વખતના ગંભીર વિચાર-
 પૂર્ણ અને સૂચક ભાષણે નેમ જ પ્રમુખપદથી કરેલા કામે તદા વિરુદ્ધ ક્યો હતો તે
 સર્વના સ્મરણમાં હશે. કવિતા કે નાટકો લખવાથી જ સાહિત્યપરિપદના પ્રમુખપદની
 યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય એ અંકુચિત કલ્પના છે. ગંભીર ચિન્તન, સાહિત્યના વિકાસ માટે
 તનમનથી પરિશ્રમ, હયાદિ ગુણો આ બાલાવભાઈનામાં નહોતા એમ કોણ કહી સકશે ?
 પરંતુ અત્યારે હેમની યોગ્યતા માટે હિમાયન કરવાનો પ્રસંગ નથી હેમની યોગ્ય
 આપણને ખરેખરી પડી છે એ હું કહું છું તે એ મ્હારા પૂજ્ય ગુરુ હતા તેથી અને
 તેથી ઉત્પન્ન થતા ભક્તિવાવણી જ કહું છું એમ નથી; સર્વ સંગો એ યોગ્ય પડ્યાનું
 સ્વીકારશે જ એમ માનું છું. આપણા આજના પરિપદના કાર્યમાં એ અને અન્ય
 પરણીકવાસી સાહિત્યસેવકોના આત્માઓનું આવાદન કરીને આરંભ કરીશું.

આપણે લાભ પક્ષ પક્ષ જોઈએ; પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિમાં પડે તેમ એ નિર્દિ હોય. પરંતુ
 સમભાવ સાથે નિરીક્ષણ કરીશું તો જણ્યો કે આપણા કાર્યમાં સહાય કરનાર ગુરુ-

137 છે હેમાથી અનેક નીન ઉત્સાહમળથી, નીન બુદ્ધિમળથી અને નીન વિદ્યામળથી
 મનિષ્યમા સાહિત્યપરિષદને પુષ્ટ કરનારા નીનને હેરા છે, હેમની નામગણના આ પ્રસંગે
 રનાથી હેમને જ અન્યાય થાય માટે હેમની ઉત્સાહભરી સહાયતાનો સ્વીકાર કરીને જ
 નાન રાખુ છું

મહાત્મા આજના બાપણુ માટે હેમને જો મહાત્મા મોટાની આશાઓ બાની દશે, તો,
 વાચ્યાર છું, હેમાર નિરાશ થવું પડશે. આજ પહેલા ચાર પરિવેદો
 એક અભ્યર્થના થઈ ગઈ તેથી કરીને હું તો એક રીતે પ્રતિજ્ઞામાં પડ્યો છું,
 એ પરિવેદોના પ્રમુખસ્થાને આનેના વિદ્વાન પૂર્વાધિકારીઓ જે જે
 કહી ગયા, તે તે આમતોમા મહાત્મા માટે ના દાર બધ જ થયા છે, એ
 વિષયોની પુનરુક્તિ ના ચાર એમ મહાત્મા સાચવાનું વિષમ કામ આવ્યું છે
 તે ઉપગત જગતમા જ્ઞાનને બહાર હોવા વધી પડ્યો છે કે આમાન્ય રીતે પણ
 પૂર્વગામીઓના બાપણોની સરખામણી કર્યા વિના સ્વતંત્ર રીતે પણ હું કશું નહીન
 ભાગ્ય જ મહી સફીયા પારકું ચો લુ ઘણે ભાગે દેખો, અથવા તો ચોગ્રે માલ નથી
 એમ ખપાની દેવાનો પ્રયત્ન કરીને જીનાને નવું રૂપ આપવું જણાય, તો મને અર્થને
 દેવ ના દેશો આ જમાનો ચોરીનો જ છે આપણે બધા એક દૃષ્ટિ ચોર જ છીએ, અને
 આ “ચોગ્રેની પરિવેદ” જ છે-એમ ઉપહાસદટિ વાપરીને જોના એક જણે વિનોદમા
 એ મથાળાથી એક ઉપહાસલેખ લખ્યો હતો તે અલગે નીન અર્થમા સ્મરણમા
 “આવેછે મહાત્મા કહનાનું તારખર એટલું જ છે કે જ્ઞાનની સામગ્રી આપણી કને આ
 વ્યાપક વિદ્યાપ્રસારના સમયમા સનસુતસ હાઈ નીનતાની ઝગમગ જતી રહેલી,
 સર્વે પરિચિત વસ્તુ જેવી, ઠેર ઠેર પ્રસય છે એ સામગ્રીનો ઉપયોગ અર્ધર રીતે
 કરીને એક જ ઉદાના સમૂહમાંથી જુદા જુદા નમૂનાના મંદિર સ્વી સકાય તે ગરૂપે,
 નીનના જો આશ્ચર્ય સકું તો તેટલે અગે નીનના સાવ્ય છે, એ સાધનામા શ્રમ
 અને કળાનો ખપ પડે છે, તે જોડતે અગે મને આવડશે તેટલે અગે સિદ્ધિ થશે

અહિ જરાક થોભિત આપણે હારી પરિવેદો ભરીને આપણી સાધનમૂડી બંધ
 ખરચી નાખનાનું મૂર્ખકૃત્ય કરીને છીએ એમ તો નથી થતું ? પ્રજના
 વિદ્યાસલા ઉપરના જીવન જોડે અનિ નિકા સખન્ધ રાખનાગ આર્થિક, ગજગીય, પ્રનો
 અજ્ઞેપનો પશમા આપણી પામે આગ્રહથી દગાણું કરીને છુનાઓ માગે છે તેના સમયમા,
 આમેર બુદ્ધતા હું ખમય પરિણામોની પરખગ વચ્ચે, રશનો બેપેગ
 દુર્દશામા છે હેવે વખતે, ગરીબ લોકો ભૂળે મળે તેના સમયમા, આપણે અદિ
 ગેડા ભાગ્યા, સાહિત્ય, કવિતા પ્રવાઈ અનુપાદક વિષયોની જ્ઞાનમંદિર ગોભાનગારી
 ચર્ચા કરતા બેરીશુ એ શુ કરી યોદા જેવું નથી થતું ? આ પ્રજનો હું નકામત નથી
 પૂછતો, કેટલાક ડાલા પુરા આ પ્રખરનો આરોપ આપણા આજના પ્રયાસ ઉપર
 મૂકવાને તત્પર થયા છે દશની હાનની વિશેષ અપસાદેપ સ્થિતિની વાત યાજી ઉપર
 મૂકના પણ કેટલકાનો મત એમ / કે શુદ્ધ સાહિત્યની ચચામા કાગ ગુમાવેના એ

કહેવાય છે. આ પરિષદોનું સ્વરૂપ આપણી દાલની પરિષદોથી જુદા પ્રકારનું હોમાં તો શક નહિ. અને ખરું જોનાં આ મંડળનું નામ પરિષદ નહોતું; સંઘ હોમને કહેતા હતા. પોતાના આગમનો સંસ્કૃત રસો ઇત્યાદિક તે સમયમાં ઉપસ્થિત થાય તો તેનું જો સંઘનું કાર્ય હતું.

આ તરિત પશ્ચાત્યવૈજ્ઞાનમાંથી એટલું જણાય છે કે:—

- (૧) આ પરિષદોના કાર્યવિધિઓ તથા હેતુ (ક) વૈદિક શાખાઓ અને ચરણોના અધ્યયનને અંગે યથાવિદ્ય; (ઘ) ધર્મશાસ્ત્રના સંદિગ્ધ પ્રશ્નોનાં વિવરણ, દેશકલાનુસાર ફેરફાર; (ગ) જાપાની કળા ઇત્યાદિ પ્રચારનાં સાધનોને અભાવે પડતોની રચનાઓની પ્રસિદ્ધિ માટે અવકાશ, ઇત્યાદિ હતા;
- (૨) ગ્રામીન પરિષદોમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા માટે વિદ્યાદિકપરથી અધિકારની મર્યાદા દૃઢ હતી; અને એ મર્યાદાને લીધે સંકુચિત જ્ઞાતિ, સર્વશ્રાદ્ધતા સાથે વિરોધ, ઇત્યાદિ અંગે દુષ્પરિણામ નહોતા મનાતા.

ગ્રામીન સમય અને ચાલુ વર્તમાન સમયની વચ્ચે આ સિવાય અન્ય સ્વરૂપની પરિષદો જાણવામાં નથી.

આપણા વર્તમાન સમયની પરિષદની સ્વરૂપકલ્પના માટે હેના અસલ નમૂના તરફ નજર કરવી પડશે: પાશ્ચાત્ય દેશોમાં Congress of Orientalists ઇત્યાદિ પરિષદો જાણાય છે તે સંસ્થાને જ આદર્શરૂપ લઈને આપણી પરિષદની કલ્પના થઈ શકે છે. (હાલ બંગાળમાં બંગલપરિષદ છે તે સંસ્થાનું સ્વરૂપ કાંઈક જુદા પ્રકારનું છે; કાલમનાં સ્થાન, સભ્યવર્ગ, અધિકારીવર્ગ ઇત્યાદિથી બનેલી પાશ્ચાત્ય Academy-વિદ્ય-મંડળી-ના ધોરણે એ પરિષદ રચાયેલી જણાય છે; માટે આપણી પરિષદ માટે માત્ર નામના સરખાપણાથી ભ્રમ થયો ના જોઈએ તે બદલામાં રાખવાનું છે). પરંતુ બંગલપરિષદના કાર્યરૂપે સાહિત્યસંમેલનો બંગાળમાં થાય છે તે આપણી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના સ્વરૂપનાં છે. મરાઠી સાહિત્યસંમેલનો પણ એ જ નમૂનાનાં છે.

પાશ્ચાત્ય Oriental Congress નું સ્વરૂપ આપણે આદર્શરૂપે લીધું છે તે ખરું; પરંતુ બંનેના કાર્યક્ષેત્રના વિસ્તારમાં ભેદ હોવાને લીધે બંને વચ્ચે ભેદ આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. Orientalists ના Congress નો બંધાર સંસ્કૃત, અરબી, ચીનીઘર ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ સર્વ 'પૂર્વ' ખંડની ભાષાઓ વગેરેને સંબંધે ગ્રામીન ઇતિહાસ, ભાષા, ઇત્યાદિના અભ્યાસકાંડની પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રવર્તે છે; આપણે તો અવસરમેવ ગુજરાતી ભાષાના પ્રદેશમાં સકોચ રહી પ્રવૃત્તિ કરવાની છે. યુરોપના કોંગ્રેસમાં આખા જગતમાંથી વિશેષ વિષયોના ખાસ અભ્યાસ કરેલા પડિતો અને વિદ્વાનો પ્રતિનિધિઓ ભેગા થાય છે; આપણે તો આપણામાં છે હોવા અર્થે અભ્યાસીઓનું જ મંડળ બેસી યર્ષ સરે છે; યુરોપના કોંગ્રેસમાં વિષયોના વિભાગ એટલા બધા અને મદદરતના છે, અને તે તે વિભાગ માટે અન્યેક અને ઓળા સર્વનું મંડળ હેતુ મોટું બનવું સરખું છે કે કોંગ્રેસને જુદા જુદા વિભાગમાં વહેંચવાની ફરજ પડે છે; આપણી સ્થિતિ, સર્વ

વિષયમાં આપણી દરિદ્રતાને લીધે તેમ જ ગુર્જર ભાષામાં જ પ્રવૃત્તિ રોકવાની આવશ્યકતાને લીધે, એથી ઉલટી છે. ત્યાંના કોંગ્રેસમાં મળનારા બહુધા ખાસ અભ્યાસી પરિતો, વિશિષ્ટ નિપુણતાવાળા વિદ્વાનો, હોયછે, આપણે આપણા મંડળમાં હાલ લબ્ધ છે તે વિદ્વાનો અને ભેગા સર્વ વિદ્યારસિક વર્ગનો સંગ્રહ થાયછે.

આટલા દૃષ્ટિનિદેષ ઉપરથી એટલું તો જણાશે કે પ્રાચીનકાળની આપણા દેશની પરિપદોના અને હાલની સાહિત્યપરિપદના વિષયમાં ભેદ હોવા છતાં, પ્રાચીન પરિપદોની ઘટનામાંથી, તેમ જ હાલની પ્રાચીન પરિપદોની ઘટનામાંથી, મુખ્ય તત્ત્વભૂત અંશ પરિપદના સંરૂપના અધિકારમાં વિશિષ્ટ વિદ્યારસિકની આવશ્યકતા, અને એ બદારના વર્ગનો અસંગ્રહ-એ જણાયછે. પરિપદનું ગૌરવ, કર્તવ્ય, મહત્ત્વ, ઇત્યાદિ ભેદો સંકુચિતપણુનો ભાસ ભડે થાય, પરિપદના ઉપર નાતો જેવી બહિષ્કારિતાનો આરોપ ભડે આવે, પણ પરિપદનું પરિપદપણું માગી જ દેછે કે એ સ્વરૂપઘટના ફરે નહિ. હવે આપણી પરિપદમાં સ્વરૂપમાં ચિદિયતા કરવી કે નહિ એ પ્રશ્ન આપણી આગળ વારંવાર ઉપસ્થિત થાયછે. દેશકાલને લક્ષમાં લેતા એટલું તો સ્વીકારવું પડશે કે પ્રાચીન પરિપદો અથવા હાલની યુરોપની પરિપદોના જેટલી દૃઢ મર્યાદા સાચવવી આપણે માટે શક્ય પણ નથી અને ઇષ્ટ પણ નથી; પરંતુ ખીલ બાળુ દૃષ્ટિ કરીશું તો એ પણ એટલું જ ઇષ્ટ છે કે આપણી પરિપદને અધિકારનું બંધન તદ્દન તોડી નાખી ગમે તે વર્ગનો સંગ્રહ કરીને સકુલ મેળો બનાવવી નહિ. પરિપદના ઉપર સંકુચિતવૃત્તિનો આરોપ મૂકનારાઓ એટલું જ વિચારે કે દરેક વિષયમાં ખાસ અધિકારની આવશ્યકતા હોય ત્યાં સંકુચિતતાનો ભાસ આવે જ, તો એ આરોપ મૂકતે તેઓ કાંઈક અચકાય. ધારો કે કાલ્પને બહાણે એજિપ્તીયરોની પરિપદ ભરાય, દાકનરોની પરિપદ મળે, તો ત્યાં અન્યવર્ગને સ્થાન ના આપવા માટે ફરિયાદ વાજખી ગણાશે ? તો શુ શુદ્ધ સાહિત્ય એ શ્રમ વિના, અધિકાર વિના, સર્વસાધ્ય છે કે ત્યાં અધિકાર-મર્યાદાનો પ્રવેશ થવાનો ભાસ આવે તથા પાકાર બેઠાવવો ?

આ આરોપના ભેગભેગો આ જ સ્વરૂપનો ખીલે આરોપ આપણી પરિપદ ઉપર મૂકાયછે તે તપાસીએ; તે એ કે સુવકવર્ગનો હેમાં સંગ્રહ થતો નથી. આરોપ માટે પણ ઉપરનો ઉત્તર બસ થશે. વિગેષમાં, એટલું જ કહેવું બસ છે કે સાહિત્યપરિપદની ઘટનામાં વધતું બંધન કોઈ ટુકાણું છે જ નહિ; વધ એ અનુભવની બિનતાને લીધે કદાચ બાધક બને, પરંતુ તે શિવાય વધ તે બાધ છે જ નહિ. મહાકવિ અવબૂતિયે સ્પ્રિંગ્સ વાણીમાં દર્શાવેલું સત્ય-

ગુણાઃ પૂજાસ્થાનં ગુણિયુ ન ચ લિહ્ગં ન ચ વયઃ

એ સત્ય—આ પરિપદ સ્વીકારે જ છે અને પ્રત્યક્ષ જ જુલો; સુવકવર્ગ વિના આ પરિપદમાં ઉત્સાહ, કાર્યબળ, ઇત્યાદિ આવે ક્યાંથી ? મૂળ આ પરિપદની કલ્પના ઉત્પન્ન કરનાર કોણ હતું ? અમદાવાદની 'સાહિત્યસભા' એ નામથી બનેલું સુવક-

મહાજી આ સમાધાન પડી જણાશે કે સાહિત્યપરિષદની આવનામા મારવ હોય હેના કાયદેનામા રિદ્દા, માં, કલ્યાણની કલ્યાણી ઉચ્ચતાની આસપાસ હોય હેના કલ્યાણમા મહત્ત્વ હોય, તો તો એ મારવ, ઉચ્ચતા, અને એ મહત્ત્વના પ્રમાણમા મહાજી સંખ્યાનું નહિ પણ અધિકારનું નિયંત્રણ અસરકારક આવશે એ નિયંત્રણ માટે સમગ્ર વર્ગ, પોતાની યોગ્યતાની ખરી મર્યાદા જાણનાર વર્ગ, કદી પણ ફરિયાદ કરશે નહિ

આ અંગે આપણી સાહિત્યપરિષદનો દસ વર્ષનો ઇતિહાસ ઝડપથી જોઈ જવાનું મં. થાય છે. ઈ. સ. ૧૯૦૫ માં અમદાવાદની 'સાહિત્યસભા' ના ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો સહિત ઇતિહાસ પ્રથમ કદના રૂઢી કે સાહિત્ય પરિષદ ભરતી મહારા રમરણુ પ્રમાણે આ નીતિ જ રચના હતી મહારાજીમા એ સમયમા શરૂ થયેલી મરાઠી પદ્ધતિની સંસ્થામાથી પ્રેરણા ઉત્પન્ન થઈ નહોતી 'ગુજરાત સાહિત્યસભા' એમ નામકાન્તર એ મહાજી થયું તે વખતે રાજીના ઉદ્દેશોમા 'સાહિત્યપરિષદ' ભરતી એ એક ઉદ્દેશ હતો પ્રથમ પરિષદના રિપોર્ટ (અમુખ પૃ. ૩) ઉપરથી જણાશે કે નર્મદ અને મણિયાન દ્વિવેદીની અભિનાતા પરિષદ ભરવાની હતી ગમે તેમ હો. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને ઉત્પન્ન કરવાનું માન એ 'સાહિત્યસભા' ના યુવકવર્ગને જ ધટે છે, એટલું જ નહિ પણ એ નીતિ કરીને અંગે અનેક અસરો સમભાવ વિનાના યુરોપી તરફ. ઉપદ્રાસ, ઇર્ષ્યાને છતી એ સમારંભને રિજેક્ટી બનાવવાનો યશ પણ હેમનો જ છે આ નશ રચાનિક જ છે, આખી દુગતમ કાલ્પદર્શન કરવા જ શું તો યુગના પ્રેરકબળોને જ અન્નિમ યશ નો મળશે સારામા પ્રથમ મરાઠી સાહિત્ય મેતન ઈ. સ. ૧૯૦૫-૬ માં ભરણુ બંગાળમા ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં પ્રથમ સાહિત્ય મેતન થયું પરંતુ એ કદનાનો મૂળ આગ્રહ ઈ. સ. ૧૯૦૮ થી થયો હતો - અને ગુજરાતમા ઈ. સ. ૧૯૦૪ માં કુનાગમા રવ ગોવર્ધનરામની સાથે 'સાહિત્યસભા' (અમદાવાદ) ના મુખ્ય રાં. રમણુમાઈ તથા તન્ત્રીઓ રાં. કાકોલાન હુરિયાન દેસાઈ તથા રાં. રણજિતરામ વાવામાઈ હેમણે પરિષદ ભરવ ની ચર્ચા કરી હતી આમ ભરતબડના નણુ મુખ્ય મુખ્ય અને દૂર દૂરપડેલા પ્રાંતોમા આ પ્રકારનું સમનન અન્યો નિરપેક્ષ આત્મચરકુરણથી સગમગ એ સમયમાં જ મહત્ત્વ થયું હતું આ તે યુગના માનસિક બનપ્રવાહની સૂચના કરે છે એ ત્રણેના આદર્શ પાશ્ચાત્ય Oriental Congress ઉપર જ રચાયેલો હતો હિંદી ભરણુ સાહિત્યસ મેવન આ ત્રણુ કરતા કાંઈક પડીના સમયમા પ્રગમ થયું કે, ઈ. સ. ૧૯૦૬-૧૯૧૦ માં કાશીની નાગરી અચારી સભાના પ્રમુખથી હેની ઉત્પત્તિ થઈ એ સમેસન ૮૦ વષ થાય છે, હેનો ઉદ્દેશ આપણી પત્રિકાથી કાંઈક અંશે બિજ છે રિમશન, ચિન્તન, ઉપરાત અન્યકોને ઉપાધિદાન ઇત્યાદિની સમનિત કરવા એક ભાષા અને એ સિધ્ધિ માટે પ્રચાર પ્રવૃત્તિ ઇત્યાદિ મિથ સ્વરૂપની એ પરિષદની કાય પ્રવૃત્તિ છે

ચારે ગુર્જર પરિષદોની હરીકત જુદી જુદી માનતને અંગે સરખાવી જોવાથી સુગમતા થશે પ્રથમ પરિષદ (અમદાવાદમા ઈ. સ. ૧૯૦૫ માં) મળી તે વખતે

પ્રમુખ ૨૧૦ ગોવર્ધનભાઈની પસંદગી કાર્યકર્તાઓએ શુદ્ધ પસંદગીને ધોરણે જ કરી હતી; હેમાં સંવચ્છ collection નું તત્ત્વ નહોતું; બીજી પરિપદ (મુ'આઈમાં ઈ. સ. ૧૯૦૦ માં) થઈ તે સમયે પ્રમુખપદ માટે ૨૧૦ ફેરાવવાય હર્ષદરાય ધુવને પણ વ્યવસ્થાપક મંડળમાં કાંઈક હેવા જ ધોગણે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા; ત્રીજી પરિપદ (રાજકોટમાં ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં) બરાઈ ત્હારે ૨૧૦ દિવાન બહાદુર અંબાલાલ ભાઈની પસંદગી કાંઈક મિત્ર ધોરણે કરવામાં આવી હતી; અમુક સભાસિત વિદ્વાનોના મત પૂછવામાં આવ્યા હતા કે, કે'ની પ્રમુખ તરીકે ત્હમે લગ્ગામણુ કરોછે. એ મતોમાં બહુમતને ધોરણે સાત્કારકમિટીમાં એઓની પસંદગી થઈ હતી સવરણુનું તત્ત્વ આ સમયે નિયમિત રૂપમાં પ્રવિષ્ટ થયું. મત આપનાર અધિકારી મંડળ યોગ્ય કારણોથી મર્યાદિત રાખીને એ તત્ત્વ સ્વીકારાયું હતું. ચોથી પરિપદ (વડોદરામાં ઈ. સ. ૧૯૧૨ માં) મળી ત્હારે ૨૧૦ રણછોડભાઈ ઉદયરામ પ્રમુખ નીમવા હતા; તે પ્રસંગે આરમ્ભમાં સવરણુનું તત્ત્વ પૂર્ણ રૂપમાં સ્વીકારાયું હતું, મત આપવાનો અધિકાર અમુક રકમ ભરી સાત્કારમંડળના સભ્ય બને નહેમને આપવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ હેવટે તે ધોરણ છોડી દઈ, સર્વેની સમતિથી ૨૧૦ રણછોડભાઈને પ્રમુખપદ અપાયું હતું.

પરિપદે કરવાના કાર્યો તરફ દ્રષ્ટિ કરતા જણાયછે કે પ્રથમ પરિપદમાં માત્ર નિમન્ધો વચાવવા, કોઈપણ જાતના ફરાવ રજૂ કરી પસાર કરવા નહિ, એ માર્ગ સ્વીકારાયો હતો; અપવાદ માત્ર જોડણી સબન્ધી વ્યવસ્થા સાહિત્યસભાને સોંપવાને ફરાવ પ્રમુખે રજૂ કર્યો તે હતો, અને કેટલીક મૂટક સૂચનાઓ જુદી જુદી બાબતો વિશે કેટલાક ગૃહસ્થોએ માત્ર રજૂ કરી હતી બીજી પરિપદમાં નિમન્ધો ઉપરાંત થોડાક ફરાવો કરવાનું ઇનકાર થયું હતું; જોડણી તથા ત્રિપિ માટે કમિટી નીમવાને ફરાવ હેમાં હતો. ત્રીજી પરિપદમાં નિમન્ધો ઉપરાંત અનેક મહત્ત્વના વિષયો વિશે ફરાવો થયા હતા; 'વાંચનમાળા' માં આગીઓ હેવાથી તે વિશે પગલા બરવાની કમિટીની નીમણુક; જોડણી કમિટીને ચોથી પરિપદ સુધી આપવાનો ફરાવ, પરિપદનું પૂરતકાલપ નહું જાણું થયું તે ગુજરાત વનોકચુરર સોસાયટીને સોંપવું; વ્યાખ્યાન માવાની યોજના; પરિપદનું બંધારણ થકા માટે કમિટીની નીમણુક, ત્રણ જનરલ સેક્રેટરીઓ નીમવાનો ફરાવ; પરિપદ બહાળની કમિટી; ઇલાદિ મહત્ત્વની બાબતો પ્રવિષ્ટ થઈ હતી એ બહાળમાંથી અત્યાર સુધીમાં બે ગ્રન્થો રચાવાઈને અથવા યોજવાઈને પ્રસિદ્ધ થયાછે;-(૧) બ્રિટિશ હિન્દુ રાજ્યબંધારણ અને (૨) નવવરામજાઈનો 'ઈંગ્લાડનો ઇતિહાસ'; અને મેકાનડોલ્ડકેટ 'સંસ્કૃત સાહિત્યના વૃત્તાન્ત'નું ભાષાન્તર હજી પ્રસિદ્ધ થવાનું છે. ચોથી પરિપદમાં નિમન્ધો ઉપરાંત ફરાવો કેટલાક મહત્ત્વના થયા હતા: જોડણી કમિટીનો રિપોર્ટ વંચાઈ દ્ધતરે નોંધવાનો ફરાવ; બંધારણ કમિટીએ રિપોર્ટ રજૂ કર્યો તે યોજના પાંચમી પરિપદ સુધી સ્વીકારી તે પછી આગળ ચલાવવા અથવા ફેરફાર કરવાનો ફરાવ; જનરલ સેક્રેટરીઓની નીમણુક, ઇલાદિ ફરાવો.

આ ઉપરાંત બીજી પરિદ્વમા વિગિ વિશે ચર્ચા, ત્રીજી પરિપદ્વમા 'વાચનમાળા' વિશે તથા 'યુનિવર્સિટીમા ગુજરાતી ભાષાને સ્થાન' એ વિશે ચર્ચા, અને ચોથી પરિપદ્વમા 'નિપિ', 'એક ભાષા', 'દેશી ભાષા દ્વારા ઊંચી કેળવણી' અને 'જનસમૂહમા સાહિત્યનો પ્રસાર,' એ વિષયો વિશે ચર્ચા દાખલ થઈ હતી તે ઉપરાંત બીજી પરિપદ્વમા છપાવવા મળેલા પ્રદર્શન બહુ જ નહોતા પાયા ઉપરનું, ત્રીજી પરિપદ્વમા મોટા પાયા ઉપર પ્રદર્શન-શિનાલેખો, તાત્પર્યો, દસ્તાવેજો, હસ્તલેખો, છાપેલા પુસ્તકો, છાપાદિત દસ્તાવેજો, અને ચોથી પરિપદ્વમા રાજકોટ કરતા બહુ નહોતા ધોરણનું પ્રદર્શન-પુસ્તકો, હસ્તલેખો, અને વિદેહ વિદ્વાનોની ઝમિઓનું-એમ દાખલ થયું હતું ચાઉં પરિપદ્વને અગે નહોતા મોટા ધોરણે મિત્રમેળાપ કરામા આવ્યા હતા બીજી પરિપદ્વ વખતે મુખ્યાર્થના પારસી લેખકમંડળે પરિપદ્વને આપેલા સ્તંભર ધ્યાન એ ચનામે હતો, હિન્દુ અને પારસી લેખકો વચ્ચેનું અંતર ઝોણું થયેલું એ એક પ્રથમ પગલું હતું. તે પ્રસંગે ધણા પારસી વક્તાઓએ નિખાલસપણે સ્વીકાર્યું હતું કે પારસી ગુજરાતી ભાષા દૂષિત છે અને સરકાર હેને આપવાની આવશ્યકતા છે.

આ સર્વ અરો પરિપદ્વમા હતા, છતાં એ બધી પરિપદ્વમા મુખ્ય અરો તે નિમ્ન-ધોનું વાચન તે જ હતું પ્રથમ પરિપદ્વ વખતે ૨૧ નિમ્ન-ધો આવ્યા હતા અને કોઈને પણ આરંભસમયમા નિરુત્સાહ ના કરવો એ ધોરણ રાખેલું હતું તેથી બધા સ્વીકારાયા હતા બીજી પરિપદ્વ વખતે પણ "પરિપદ્વના શૈલવમા નિયમપાલનનો કડક આગ્રહ રાખવો એ અનુચિત હોવાથી" સર્વ સ્વીકારાયા હતા છતાં રિપોર્ટને અંતે ૧૫ આપીએ તે ઉપરથી જણાવે છે આવડ્યા દયાળુ દર્શનશાળી બ્યવસ્થાને પણ બે નિમ્ન-ધો "તદન નિર્માલ્ય હોવાથી" છોડી દેના પગલું હતા એ બીજી પરિપદ્વમા ૪૧ નિમ્ન-ધો આવ્યા હોવાથી ૨ ટાળ્યા હતા ત્રીજી પરિપદ્વ વખતે ૧૦૭ નિમ્ન-ધો આવ્યામાથી ૩૫ નાકમૂલ કરવામા આવ્યા હતા અને ચોથી પરિપદ્વમા ૪૭ નિમ્ન-ધો આવ્યામાથી ૧૨ નાકમૂલ કરાયા હતા નિમ્ન-ધો માટે વિષયોની યાદી અત્યેક પરિપદ્વ વખતની ભેતા કમશ વિકાસ અને રૂપાંતર નજરે પડે છે પ્રથમ પરિપદ્વ વખતની યાદી નહોતા પાયા ઉપર હતી, બીજી પરિપદ્વ વખત બહુ અમરચિત ને રિશાગ યાદી હતી,—અને તે વખતે પ્રમુખે કહ્યું હતું તેમ "વિષયોની યાદી સ્વરૂપ અન વિસ્તાર અનેક નાનાવિધના અનુભવોના પ્રમાણથી નહીં થશે" એમ આશા રાખેલી જણાવે છે ત્રીજી પરિપદ્વ વખતની યાદી બીજી કરતા પણ વિશેષ વિગતીયું અને અમરચિત જણાવે છે આ ઉત્પાસ ચોથી પરિપદ્વ વખત સમયમા ગળાયો અને યાદી કાર્કે સુલિટ, સાદી, અને વિશદતાવાળી રચાઈ.

પરિપદ્વની સ્વરૂપવદના ભંતસા સ્થિતિ આમ નજર પડે છે પ્રતિનિધિયો જુદા જુદા મડળો વચ્ચે નરકથી બેલાવવાનો અગ ચારે પરિપદ્વમા નજરે પડે છે પ્રથમ પરિપદ્વમા વ્યવસ્થાને અગે મડળની રચના સાદી હતી, તે પછીની પરિપદ્વમાં વ્યવસ્થા પક કમિટી, સરકાર કમિટી, દાવાદિ કમિટીઓના માટ કમશ વિકાસ પામ્યા જણાવે છે.

કાયમના સામાન્ય મન્નીયાની યોજના પણ ત્રીજી અને ચોથી પરિપદમાં સ્પષ્ટ આકારમાં પ્રગટ થઈ છે. પ્રમુખની નીમણૂક માટે સંસ્કારાયેલાં તત્ત્વોનું દર્શન પાછળ થઈ જાય છે. દરેક આપણી પરિપદનું અધારણ કાયમનું ધ્યાનું નથી, અને તે માટેની આવશ્યકતા અથવા તે સમયયોગ્યતા એ એક દૃષ્ટિએ ત્રિયાન્ગીય વિષય છે. પરિપદ કેટકેટલા સમયને અંતરે જારી ને પણ નિશ્ચિત નથી અને તે સંવિધ્ય હાલ તે અદિતકર નથી જણાયું. ત્રીજી પરિપદ વખત ખાતરી અર્થમાં કહ્યું હતું કે ત્રણ વર્ષનો ગાળો તે સંખ્યા જ; છતાં ત્રીજી પરિપદ એ વર્ષ પછી મળી હતી. આ પ્રશ્નને અંગે મુખ્ય જોવાનું એ છે કે એકની સામગ્રી, સમય, ઇલાદિ સમૃદ્ધિ આપણી પાસે છે ખરાં ?

આ આપણી રચાવાની દરાવાણી સ્વરૂપરૂપનાને માટે ન મૂનો આપણે પાશ્ચાત્ય પરિપદોનો જ લીધા છે એ સ્પષ્ટ છે પ્રથમ પરિપદના રિપોર્ટના પ્રકાશના Oriental આમુખમાં એ વાતનો ઇરાદા સ્પષ્ટ છે. (આમુખ પૃ. ૩ જુ' જુવો.) Congressની આ પાશ્ચાત્ય પરિપદો વિશે પાછળ હક્કેષ દુ કરી જ ચૂક્યા છું. પરંતુ જેની પટના, હેતુ, ઇલાદિનું દર્શન પડછા તરફ કરવાનો અર્થ પ્રસંગ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી પ્રથમ કહેલી વાતની પૂરવણી તેમ જ પુષ્ટિ માટે થોડીક દહીકત નોંધવી અસ્થાને નહિ થયે આપણી પરિપદને વધારે વધારે સરખાપણાને સંબંધ International Congress of Orientalists નેડે છે એટલે તે સરચા વિશે જ જોણતું બસ છે. ઈ. સ. ૧૮૭૩ ના સેપ્ટેમ્બર માસમાં આ પરિપદની સ્થાપના પારીસમાં પ્રથમ થઈ હતી. પછી સેપ્ટેમ્બર ૧૮૭૪ માં લંડનમાં પરિપદ મળી; તે વખતે પ્રમુખ સ્થાનથી ડૉક્ટર સેમ્યુઅલ પર્સે જાણી કહ્યું તહેમાં આરબીમાં જ પરિપદ મળવાના હેતુનો ઉદ્દેશ સહજ પ્રસંગે જણાવ્યો હતો તે જોઈએ —

Bringing together the students of congenial pursuits to interchange thoughts, to discuss points of common interest, and to make each other's acquaintance."

(“ પરસ્પર વિચારોનો વિનિમય કરવાને, જેમાં સરખો રસ પડે હોવા પ્રશ્નો અર્થવાને, અને અન્યોન્ય યોગ્ય જુ કરવાને, મનમગતા વિષયોના અભ્યાસક્રોને એકત્ર મેળવવા. ”)

એ જ પરિપદના આર્ષન વિભાગના પ્રમુખસ્થાનથી પ્રો એક્સ મ્યુવરે પરિપદના હેતુનું દિગ્દર્શન કરેલું જોઈએ. —

“ Our Congress is not a mere fortuitous congeries of barren atoms or molecules, but we are at least Leibnizian monads, each with his own self, and force, and will, and each determined, within the limits of some pre-established harmony, to help in working out some common purpose, and to achieve some real and lasting good.”

(આપણી પરિપદ તે કાંઈ આકસ્મિક યોગે એકઠા થયેલા નિષ્કૃષ્ણ પરમાણુઓ અથવા આણુઓનો દગયો નથી, પરંતુ કાંઈ નર્મ તો લાઘવિનશના સિદ્ધાન્તમાની આત્મતત્ત્વની વ્યક્તિયો જેવા આપણે છિયે, પ્રત્યેકને પોતાનું સ્વરૂપ, પોતાનું બળ અને પોતાની ઇચ્છાશક્તિ છે, કોઈક પૂર્વનિમિત્ત સમાધી નિયમમયાંગમાં રહીને, કોઈ સમાન હિંદુ સાધનામાં સદાપણ તથા કાંઈ સાચું અને સ્થાયી હિત સપાદન કરવાને, પ્રત્યેક આમદથી ઉદ્બુદ થયેલા છિયે)

પરિપદનો એક લાભ અથવા હેતુ તે મહત્ત્વ સાથે ખાવાપીવા માટે તથા આનન્દસમાગમ માટેના મેળાવડો થાયછે તે છે, એ વાત ગૌણરૂપે સ્વીકારીને પ્રો. મેકસ મૂરર પરિપદના ખરા અને સ્થાયી બાળ બે બતાવેછે —

(૧) આપણને આ સમયનો આપણા શાનની ધનસામગ્રીની ગણના કરવાને, પરસ્પર કાર્યની સરખામણી કરવાને, આપણે કંઠા છિયે તે જોવાને તથા કોઈ દિશામાં જવું જોઈયે તે શોધવાને શક્તિમાન કરેછે,

અને (૨) આપણે કંઠા આવી પહોંચ્યા છિયે, જગત્ માટે શું કરિયે છિયે, અને બદલામાં જગતે આપણે માટે શું કરવું જોઈયે એમ અપેક્ષા રાખિયે છિયે, તે વખતો વખત જગતને કહેવાનો આપણને પ્રસંગ હાવા સમયનોથી મળેછે.

એ પરિપદના બીજા જ વર્ષમાં હેના પાંચ વિભાગ કરવામાં આવ્યા હતા, પ્રત્યેક વિભાગનો પ્રમુખ જુદો હતો, અને એક વિભાગની બેઠકને એક દિવસ આપવામાં આવ્યો હતો; વિભાગોની નામગણના આમ હતી—સેમેટિક, ટ્રાન્સિયન, આર્યન, હેમિટિક, આફ્રોએલોજિકલ તથા એથનોયોજિકલ. આ વિભાગોની વિસ્તીર્ણતા તથા સ્વરૂપ જ વિભાગ કરવાની આવશ્યકતા દર્શાવેછે, એ પરિપદની દર્શનમયાંકા જ પૃથ્વીના અર્ધ વિસ્તાર ઉપર આપેલી હતી. રાત્રે રાત્રે પરિપદની બેઠકો થતી અને દિવસે પરિપદનું મહત્ત્વ સિટિશ મુજિમમ જેવા સ્થળોના નિરીક્ષણ કરી આવતુ હતુ.

આ પરિપદોના પૃથ્વી ઇતિહાસમાં ઊતરવા જતા લગભગ થાય પરંતુ એટલું તો જણાયછે કે પરિપદ માટે બચાવજી, અધિકારીમંડળ, પ્રમુખો, ઇલાદિની શેખના, વગેરે પ્રત્યેકને ગૌણ સ્થાન આપી પરિપદનું સર્વ લક્ષ પોતાના વિશ્વવિષયક કર્તવ્યમાં જ પુરેલું રહેતુ હતુ. તે સાથે પરસ્પર સહકારિતા, કનહલાગ, સત્પરોપન તરફ અને-પ દષ્ટિ, એ બાવોથી એ પરિપદોનો કાર્યવ્યાપાર પ્રેરિત થતો બીજી પરિપદના પ્રમુખ સ્થાનના બાવણમાં ડો. સેમુઅલ બર્ચ બોલ્યા હતા.—

“ Orientalists, too, are all, so to say, men born of the same family, and, like a family, mutually interested, in the success of their respective studies. Before that, as students, all the distinctions of race, creed and

nationality disappear or are forgotten. Even criticism ought neither to be nor become personal, inasmuch as science places for its object the highest scope of the mind—truth, which is in most cases difficult to find, and no reproach to mind."

(પૂર્વના દેશોના વિષયોના અભ્યાસકો એક રીતે જોતાં એક કુટુંબમાં જન્મેલા પુત્રો છે; અને, એક કુટુંબીઓની પેઠે, પોતપોતાના અભ્યાસમાં વિજય મેળવવામાં અન્યોન્યનાં હિત જોડાયેલાં છે. આ દૃષ્ટિથી અભ્યાસકો તરીકે જાતિ, ધર્મ, અને પ્રજા-પણાના ભેદ હુમ યાયછે અથવા જૂવાઈ જાયછે. રીકા પણ અંગત રૂપની હોવી અથવા ધર્મી ના જોઈએ, કેમકે જ્ઞાનના અન્વેષણનો વિષય માનવશુદ્ધિનો ઊંચામાં ઊંચો વ્યાપારવિષય-સભ્ય તે છે; સભ્ય જે બહુ પ્રસંગે જડતું કરેછે છે, અને પ્રાપ્ત ન થવું તે લગભગ નથી.)

હાવા મહાન બાવોથી પ્રેરાયલા, આખા જગતના વિસ્તીર્ણ જ્ઞાનવિષયોના પંડિતોની, વિશાળ અન્વેષણક્ષેત્રમાં વિચરનારી, પરિપક્વો આદર્શ તરીકે લેનારી આપણી પરિપક્વ છે. અસંખ્ય, એ મહાન પ્રયાસ કર્યા અને આપણો સંકુચિત ક્ષેત્રનો, અસ્પષ્ટ અધિકારનો, પ્રયાસ કર્યા ? તથાપિ આપણા આદર્શમાં રહેલા ઉત્તર બાવો આપણા પ્રેરક બળ બને તો નિઃસંશય કાલક્રમે આપણો અધિકાર વધનાં વધતા આપણી પરિપક્વની શોધતા વધારી સમીપું.

આપણા પ્રયાસની રહામે વાંધા ઊઠાવવામાં આવે કે ત્વમે putting the cart before the horse (" ગાડું આગળ અને બળદ પાછળ જોડવા ") હેતુ કામ કરોછો; પરિપક્વ પંડિતોની હોય. પંડિતપરિપક્વ માટે જ્ઞાનમાં ખરા પંડિતો કર્યાં છે ? પરિપક્વ તે કઈ પંડિતો બનાવવાનું કારખાતું નથી, પણ બનેલા પંડિતોને સમુદાયસમાગમ છે. —ઉત્તર શો આપીશું ? સ્વીકારવું પડશે કે યુરોપની પરિપક્વની સ્થિતિ આપણે અહિં નથી; ત્યાં પ્રથમ પંડિતો અને પછી પરિપક્વ — એ રાજાનિક ક્રમનું દર્શન થાયછે. પરંતુ આપણામાં શું થોડા ગણુર પંડિતો—ન્હાના ધાટના પણ ખરા પંડિતો—નહિં જડે ? અને હેવાની જોડે સમાગમ થવાથી આપણને આપણી અપંડિતતા, જનપંડિતતા, સુધારવાનો પ્રસંગ હાવી પરિપક્વમાં મળે એ પણ એક આજો લાભ નથી. વળી એ પણ વિચારવાનું છે કે દેશકાળની સ્થિતિ વિચારતાં પાશ્ચાત્ય પરિપક્વની સર્વાંશે સ્વરૂપસમાનતા માટે વાટચ જોઈ એવી રહેલું એ ખરું નથી. આપણા દેશના હિતસાધન માટે અડધી સામગ્રી વડે પણ કામ ચલાવવાની જરૂર છે.

તો આપણી પરિપક્વના હેતુ હાલ શા છે ? મહારી દૃષ્ટિએ તે આ પ્રમાણે હોવા જોઈએ અને છે;—

(ક) યુર્જર સાહિત્યને તથા લાપાને સમૃદ્ધ શી રીતે કરવાં તે વિશે આપણી પરિપક્વના તપાસ કરવી;
દેવ
(છ) એ સમૃદ્ધિ કરવા માટે ઉપાયો યોજવા સાધનો મેળવવાં;

(ગ) પ્રાચીન અર્વાચીન ગુર્જર સાહિત્ય અને ભાષાનો અભ્યાસ કરી વિદ્વાનોએ જે શોધ કરી હેલ્ય હેનો વિચાર કરવો,

(ઘ) ગુર્જર ભાષા અને સાહિત્યની વિશુદ્ધિ જાળવવી, હેમનું જીવન પ્રગતિવંતુ, મરણમાથી રક્ષણ કરવું

તથા ભાષાભિમાન અને દેશાભિમાનનો લાગ કરીને ખરી આત્મપરીક્ષા કરીશું તો જગ્યાશે કે આપણી ભાષા તથા સાહિત્યની સ્થિતિ ખરેખર દરિદ્ર જ છે ગુર્જર સાહિત્ય તથા અંગ્રેજી અને યુરોપની અન્ય સરકારી ભાષાઓના સાહિત્ય જોડે ભાષાની સમૃદ્ધિની સરખામણી કરીશું તો એમ જ ભાસ થશે કે એ દેશના ભાષા તપાસ તથા ઉપાચાર સાહિત્ય જોયા જોયા સૂય નાકમાં વિચરે છે, અને આપણી ભાષા અને યોજના સાહિત્ય પૃથ્વી ઉપર અધકારમય પ્રદેશમાં ભટકવા કરે છે. સાહિત્યના વિભાગો અંગ્રેજી ધર્માભિમાની કરીશું તો તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, નીતિ, તત્ત્વશાસ્ત્ર, ઇત્યાદિ અનેક વિભાગમાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકો જઈશે, અનેક વિદ્વાનો તે તે વિષયના ખાસ અભ્યાસકો બની કટબમાં મદદ થયેના જોઈશું, શુદ્ધ સાહિત્યમાં કવિતા, વાર્તા નાટક, બાલસાહિત્ય, લોકગીત, ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ અનેક શાખાઓના તે જ પ્રમાણે મમૂદ અવસ્થા નજરે પડશે આ સર્વમાં આપણે એક શાખામાં પણ અભિમાન કરવા જેવી સમૃદ્ધિ બતાવી શકાય એમ નથી આ ચિત્રથી ગર્ભાન થાય ખરી, પણ નિરેસાહ થવાનું કારણ નથી કેમકે ભાષા અને સાહિત્ય તે પ્રજાજીવનના પ્રતિનિધિ છે, એ જીવનનો વાણીમય સાક્ષાત્કાર છે, અને આપણા પ્રજાજીવનમાં ધર્મચર્યોજનાથી પાશ્વર્ય સંપર્કને પરિણામે નવી જાગૃતિ આની છે તેથી કારકો જીવનવિકાસ થવા વિના રહેવાનો નથી આ વિકાસ જેમ જેમ સમય રૂપ થશે આપણા જીવનમાં તત્ત્વ જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, કવિત્વભાવના ઇત્યાદી વ્યાપારો ખરેખર પ્રવેશ કરશે, પ્રજાની નાદી નાદીમાં જાનનુરુપિર વદન કરશે, તેમ તેમ આપણા ભાષા અને સાહિત્ય અનુકૂલ રૂપ અવશ્યમેવ ધારણ કરશે

આ દૃષ્ટિ પ્રજાના સામાજિક ધાર્મિક અને રાષ્ટ્રીય જીવન અને ભાવનાઓ જોડે ભાષા અને સાહિત્યનો મબંધ પ્રગટ થશે, સામાજિક તે તે જીવનના અમૂલ્ય સાહિત્યથી ભિન્ન, સંસાર, ધર્મ અને રાષ્ટ્રના પ્રાણથી અનુપ્રાણિત થઈને જાણ તથા સાહિત્યના સ્વરૂપ હાથે છે તે રીતે સબંધ આવશે બાકી એ ત્રણ વિષયમાં સાહિત્યપરિપક્વતા વ્યાપારને અતિક્રમણ કરના દેવો ન જોઈએ, કેમકે આપણો પરિપક્વ તે સાહિત્ય પરિપક્વ છે, સામાજિક ધાર્મિક, કે રાષ્ટ્રીય પરિપક્વ નથી અલગત સાહિત્યનો સબંધ આ ભાવનાઓ જોડે આવવાથી શુદ્ધ સાહિત્યની સ્વતંત્રતાનો કાર્યક્રમ થાય છે, કેમકે શુદ્ધ સાહિત્યના અધિકારતા મદાન નામકોના અર્થો તો માનવજીવનની વિશાળ ભૂમિ ઉપર વિસ્તીર્ણ મંદિર ચણીને સ્થિતિ કરે છે એકરૂપીઅર. મિશન કેન્દ્રી, વાસ્ત્વિક કારિદાસ, બવજીન ઇત્યાદિ આખી પૃથ્વીના કવિઓ—અમુક દેશકવિતા નહિ પણ આખા જગતના કવિઓ—તે તો આ જોયા પાયા ઉપર જ જોવા રહે છે આ વિચારીશું તો અમુક

દેશનાના અકૃતિત નમુના મર્યાદિત થયેના વિવિધ કવિતાને જ કવિતા તરીકે લખના રાખા સાર્વભૌમી કવિતાનું સ્વરૂપ જ બુદ્ધી મારે છે તે સદૃશ જણાશે આપણી સાહિત્ય પરિપક્વે વિશિષ્ટમાત્રુ તેમ જ સાર્વભૌમી સાહિત્ય એ બંને તરફ દૃષ્ટિ મુલાવીકે, જે દેશીનાર અમુક સાદિય સાર્વભૌમી થશે તે તાત થોડો વખત અગમ્ય ગ્રહે છે ખરી છતાં, સાવકાવીન અને સાર્વદેશિક સાહિત્યને પણ બાધા તો કવિની-અન્ય-કવિની-પોતાના દેશની જ સાધન રૂપે વાપરવી પડે અને તેથી કરીને અમુક મર્યાદામા દેશીય અથવા પ્રવેશ પામે જ આ પછે અમારાના ગૃહિ, ગૃહિ, સમૃદ્ધિની તપામ પ્રસ્તુત ખનનાની જ

તેમજ આપણા સાહિત્યને અને આપણી બાધાને સમૃદ્ધ કરવા માટે ઉપાયોજનના રીતે પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનના તેજ પ્રસારે આપણે મર્ગ દેખા-ના છે તે તરફ નજર કરીશુ તો જણાશે કે આપણા પ્રાચીન સાહિત્યનો અભ્યાસ તેમ જ પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનો અભ્યાસ જે રીતે વધારે પ્રસાર પામે અને વધારે દર્શન થાય તે રીતે પ્રયાસ કરવો એ એક મુખ્ય સાધન છે આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમા સરૂત તેમ જ મર્યાદિત સાહિત્યનો અમારે શરૂ થઈ જાય છે તે કહીનાની જરૂર નથી આ સાહિત્યનો અભ્યાસ તે જાતે જ અનિતમ લક્ષ્ય નથી-અન્યતઃ તેમ માનીને એ અભ્યાસ તરીકે વિદ્યાર્થી થઈ શકે તે જુદી રીતે પરતુ એ અભ્યાસથી પ્રભાવિતનો સાક્ષાત્કાર મનારી બાધાને ને સાહિત્ય સમૃદ્ધિનો ઇતિહાસ જેઈ હેમાથી કાનાનુમાર આપણી સમૃદ્ધિ રવાના માર્ગ સાધનામા એ અભ્યાસનું ઊંચ સાધન છે તેમ ના થાય ના કદાચ પુનઃકલ્પિતોના નિષ્કાસ જનથી દેશને જે હાનિ થાય ને અનાદી રીતે જાનવે દેશસેવામા વિનિરાગ થાય ને સાહિત્ય પ્રાપ્ત ના થયાનું

માટે કાલાનુસાર આપણી બાધાની સમૃદ્ધિ વધારવા માટે યોગ્ય મર્યાદામા (ભારતીય અસ્મિત્વ ભાગતી રાખીને) ઉપભોગથી શરૂદા વચ્ચેના, વિચારા ક્રિયાદિના ઉમેશથી અને સાહિત્યની સમૃદ્ધિ તરીકે ભાવનાઓના યોગ્ય ઉમેશથી-જે રીતે થાય તે તરફ આપણી પ્રયાસમૃત્તિ થવાની જરૂર છે. અન્યતઃ આ ભાવનાઓ આપણા વ્યક્તિજનમા તેમ જ પ્રભાવિતમા સ્વભાવસિદ્ધ જેવી બની હશે તો જ પરિણામી સાહિત્ય સજીવ, સત્ય, અને સમર્થ થશે કવિતા નખના કવિ જે ભાવનાને પાતાની કૃતિમા મૂર્ત રૂપ આપે, તે ભાવના તરફ મ્હિને આ લક્ષ્યમાથી શ્રદ્ધા મુર્યભાવ, હોય તો હેની મ્હિતા અકૃત્રિમ અને સત્ય ભાવવાળી થશે અને એ મત્ત ભાવના ગુણ માટે તે ને ભારત તરફની શ્રદ્ધા આત્મમનિદાનથી પણ મારગથી કરે છે ઉલ્લેખ તરીકે, દેશમવાની ભારતના આ ભાવના માટે જરૂર સૂધી આત્મમનિદાનની તત્પરતા નહિ હોય તદ્દા સૂધી આ ભાવનાનાં તરફ ખરી શ્રદ્ધાની ખામી જ રહેશે, અને તદ્દા સૂરી એ ભાવનાનું સાહિત્ય કૃત્રિમ અને અત્યભાવ વિનાનું, નિર્જન દામિત્ત, બનશે

બાધાસમૃદ્ધિ વધારવા માટે ઉપભોગ રાખી સર્વ સ્થિતિથી શરૂદાદિકનો સંસ્કાર કરવો એ પક્ષને મર્યાદાની જરૂર તો છે જ સર્વસ્વીકારની પદ્ધતિ હેથી પણ ના થવી જોઈતી

કે આપાની વિશુદ્ધિને દાનિ પેહોંચે 'મોક્ષવી આપણુ', 'શુ' ચિન્તા', છતાંદિ દૂષિત પ્રયોગોને માટે, તેમ જ અગ્રેષ્ઠ ભાષાદિના તરજૂમિયા ઉતારા, અગ્રેષ્ઠ વાક્યરચનાની કદંગી નકસી છતાંદિ માટે, ભાષાના જીવનતત્ત્વની દૃષ્ટિએ જોતાં, કશો પણ ભયાવ નથી હાવા પ્રયોગોની અશુદ્ધિનું ખીજ નપાસવા જઈશું' તો જણાશે કે પ્રજાજીવન સાથે વિરોધ હેમાં કાઢને કાઢ કરે સમાપક્ષો હોયછે. પ્રજાજીવનમાથી જે પ્રયોગો સ્વાભાવિક વિકાસક્રિયાથી મગટ થતા નથી તે આપાની વિશુદ્ધિને ક્ષતિકર જનેછે. અંગ્રેજીમાં a statement is a statement એ કહેવન છે તેવો પ્રતિનિધિમય આપણી ભાષામાં કાઢ કહેવન ના જડે તે માટે "રહાના પાલામાં તોફાન" એમ કહેવત ઘડી કાઢીશું' તો તે પ્રજાજીવનનું પ્રતિનિધિમય તો નહિં જ બને. એ જ રીતે ગુજરાતી કહેવન "સો દહાડો સાચાના તો એક દહાડો વઢનો" હેતું અંગ્રેજીમાં રૂપાંતર કરવા જતાં રહેવી જ વિદ્યના થવાની પ્રજાના નિત્યજીવનમાં રહાનો પ્રવેશ સંપૂર્ણ જોતપોત થઈને એ પ્રકારનું કહેવન આપોઆપ ભવિષ્યમાં સ્વાભાવિક વિકાસથી ઉદ્ભવ પામે તો જુદી વાત. પરંતુ રહાનો પાલો નગરવાસીમાં તેમ જ ગ્રામવાસીમાં પણ પ્રવેશ પામ્યોછે છતાં જીવનમાં જોતપોત નથી, અને જીવનમાં નથી, જીવનને ખદારવી વળગાડેલા પ્રકાર છે આપાનો વિકાસ પ્રજાજીવનમાંથી થાયછે એ તત્ત્વ અર્થિ આકસ્મિક રીતે મુચિત થાયછે

માટે ભાષાના જીવનનું રક્ષણ કરવું એ પણ આપણું કર્તવ્ય છે, ખદારના અંશોનો સંચાર, પોનાના વ્યક્તિકરણને આધક ના થાય તે રીતે કરવો એ જેમ છટ છે તેમ, અન્ય પક્ષ, આપના જીવનરચણને અનિષ્ટ આક્રમણથી અરપટ રાખી રક્ષણ કરવું તે પણ કર્તવ્ય છે આમ ભાષાના વ્યક્ત જીવનના રક્ષણરૂપી કર્તવ્યને લીધે જ હિન્દી અથવા અન્ય ભાષા ભરતખંડ માટે (સમાન ભાષા નહિં, પણ) એક ભાષા—અનન્ય ભાષા—જનાવડાને પણ આપણી વ્યક્ત સાહિત્યપરિપક્વતા ઉદ્દેશને આધક બનવાનો રહેછે. આ વિશે અન્ય પ્રસંગે હું સવિસ્તર રિચનિપરીક્ષા કરી ચૂક્યોછું.* અર્થિ પ્રસંગો-પાત આદ્યું દિશ્કશન બસ છે.

પ્રજાજીવનનો સાક્ષાત્કાર ભાષામાં છે તો તો ભારત રાષ્ટ્રીય જીવનના માટે આખા ભરતખંડ માટે એક ભાષાની આવશ્યકત ઉભવ થઈ જ એમ સંકો નીકળે. પરંતુ જોડા વિચાર કરિયે. પ્રજાજીવન અને રાષ્ટ્રીય જીવન એ સમાન વ્યાપ્તિના શબ્દો નથી; પ્રજાજીવનનો વ્યાપાર રાષ્ટ્રીય જીવનમાં પર્ચાઈ નથી થતો. સાંસારિક જીવન, ધાર્મિક જીવન, છતાંદિ જીવનના વિવિધ પ્રદેશોએ અંકડ હેમા થાયછે. તે દૃષ્ટિથી પ્રાન્તિક રીતવિવાજ છતાંદિમાં બિજના અનિયમ છે. જોયા જાવનાઓ સર્વ પ્રાન્તોને સમાન હોય તે ખર. પણ ભાષા કાંઈ ઘડી પ્રકારની નથી, કે ભાગી ભાગતી પણ નથી એ તો પ્રકૃતિના નિયમોને વગ વિચારું વૃક્ષ જીવીશું, રાષ્ટ્રીય જીવનના દર અર્થિમ જોવાવાની દાનનમાં છે, તેનો આશ્ચર્યકર દર પ્રજાજીવનમાં આવજવનતર વિભાસમાથી

* "ભરતખંડ માટે એક ભાષા" એ વિષયને લગત મુજરાનો અર્થક્રિયપરિપક્વતા રિચનિયા પ્રગટ થયેલા જુદા

નથી થયે, આવ સંસ્કૃતના રૂપમાં જ છે, -ઈન્દ્રિયો નિમિત્તિ તિચ્ચાગીનું નો ઉપર કાગલી
ગરકાનો નિનાસ થઈ જશે

આપણી ભાષાનું મનુષ્ય ના થતા દેવુ—આ એક આપણું મભાળવાનું છે. ડાક્ટર
પ્રસીદ છે અને ગોવાપુર જિલ્લામાં કચેકટર હતા તે વખતે હેમના પ્રસંગમાં હું આવ્યો
હતો તે અરસામાં સાતમસગે દેમગે કચુ કે જેની ભાષાઓના વિકાસ માટેના પ્રયાસો
અર્થ છે, વખત જતો અંગ્રેજી ભાષા તે જ દિ-દુનનાની ભાષા થવાની છે, આ વિ-
લક્ષણ મનનો ઉત્તર રહે અન્યત્ર આપણે આપણી પ્રાચીન ભાષાનો ઇતિહાસવિકાસ
એ મનને ખોટો પાડશે, એમ તે સ્થળે મુંદુ દર્શાવેલું છે. અદિ એટલું ઉમેરું છે કે
હિન્દુસ્તાનના સોડોના પ્રાચીન ઇગ્ધી વિકાસ પામેલા સુધાગના ઇતિહાસ મૂલી જઈને
હેમને અમેરિકાના ઇન્ડિયનોની સાથે સમાન ક્ષામા મૂકનારા કેટલાક એમ કહે છે કે એ
અમેરિકાની જગતી પ્રજાની પેઠે હિન્દુસ્તાનની પ્રજા પણ નાખૂદ થશે, તેના જેવો જ
આ મતમાં ઇતિહાસ અને વસ્તુચિત્તિનો અનાદર પ્રગટ થાય છે એ ભરતખડની પ્રજા
અસ્તિત્વમાંથી હુમ થશે, ભરતખડમાંથી શુદ્ધ પ્રાચીન ધર્મનું સ્વરૂપ ભૂમાઈ જઈ સર્વત્ર
ક્રિયાનિદી વ્યાપરો, તે બેથક પ્રાચીન ભાષાઓના નાશ થશે પણ હજી તે સમયને
બહુ વાર છે.

પણ જે રીતે સંસ્કૃત ભાષા હાલના સમયમાં મળ્યું પામેલી જ ગણાય તેમ
આપણી ભાષાઓનું મરણ થશે તો કમ ૭ સંસ્કૃત ભાષા તે હવે જીવનની ભાષા કોઈ
પ્રદેશમાં નથી (વસ્તિપત્રકના વિષય પ્રદેશમાં સંસ્કૃત ભાષા ગાવાની કહેવી
છે ખરી, પરંતુ તે માત્ર ૭૧૨ જણા બોલે છે એમ કહેલું છે, અને એ જીવનભાષા
તરીકે હોવા વિશે અશય છે) આ પરિણામ આપણી ભાષા ન પામે તે માટે સંસ્કૃત
ભાષાના મરણના કારણો તપાસીશું તો આપણને ખચારનો રમતો જડશે સંસ્કૃત ભાષાએ પોતાના
સ્વરૂપમાં ભેદાયે તેટલી રિયતિઆપકતા જાળવી નહિ; પોતાનાં *omparagons*
પરિવેષ્ટો—આસપાસ વીંટાપણા બળો—ની સાથે યોગ્ય અનુકૂળતા સમયોચિત
ફેરફાર કરનારી ક્રિયા, તરફ વળ્યું ના ગયું, અને બહુમા અણુવણકણી શોખડ જેવી
સ્થિતિ પકડી રાખી, પ્રજાના આન્તર જીવનમાં પ્રચરિત થયેલાં ઉપાન્તરોને મૂર્ત કરવા
માટે તે તે પ્રમાણમાં ભાષામાં રૂપાન્તરો ના થવા દીધા. તેથી સંસ્કૃત ભાષા પરિણામે
મરણ પાળી માટે આપણે મરણભય ટાળવા માટે આપણી ભાષાને એ આગ્રહી નિયતિમાં
અકડાઈ જવા દેવી નહિ એ મુખ્ય પ્રતિબંધક ઉપાય છે. પરંતુ સ્થાને એ પણ
સંભાળ રાખવાની જરૂર છે કે આપણી ભાષાનું જીવનમિશ્રક આન્તસ્વરૂપ તણ દેખીને
વિદેશી સ્વરૂપે અવિચારથી સંચરવા ના બેધાયે નવીન ભાવનાદિક આસપાસ આવીને
અનુપ્રાણન કરે તો તે વખતે ભાષાના ઇન્દ્રિયદ્વારો બંધ પણ ના રાખવા; પરિવેષ્ટોમાંનાં
પ્રતિકૂલ હોય તે ભેડે યુદ્ધ કરવું અને અનુકૂલ હોય તે ભેડે આલિંગન કરી હેનો

પ્રાણી બળથી દેવો આમ સવનાશે તમુલને અર્પે દયજન પાઠન એ બાંધેનો મારો ઉપયોગ
રહેવો, મૂર્ખ પંડિતોએ કર્યો હતો હવેનો નહિ

ભાષાને મળ્યુમાથી મચાવતા માટે આ સામાન્ય ધોરણ બસ છે અલગ, પરમ અનુતે
તો મરણ્ય મર્ત્યુ છે જ, ભાષા, શાસ્ત્ર સાહિત્ય, કલાત્તિ સર્વનું પરતુ ને પ્રત્યક્ષાળના
નમવના રિનારા માટે ખે- પશુ નથી કરનાનો, અને તેટલા માટે દુનિયા ચાલે છે ત્યાં સુધી
તો ભાષાના વ્યાપ્તિ માટે પ્રધાન કરના અનુકવાનું પણ નારણ્ય નથી એ પ્રમાસ કરતે આપણે
ધ્યાનમાં રાખવાનું કે કે દેહ કરતા મનો-યાત્રાર અધિક પ્રભાવનાની વસ્તુ છે, અને મનો-યા-
ત્રારના વિચારમય રૂપને પૂર્ણ ગણના પ્રગટ કરનાનું સામર્થ્ય કોઈ પણ માનવભાષામાં નથી,
ભાષા તે રીચાર પ્રકારનું આખર અનુપમજી આધન છે, છતાં તે આધનમાં આપણાથી
મને તેટલું સામર્થ્ય પુરુષ એ આપણું લક્ષ્ય બેઠે વીલુ ધ્યાનમાં મળવાનું એ છે
અથવા યુગમાં જગતના દર દર દેશના ગ્યજો રચ્યે પરસ્પર ગાઢ વ્યવહારસબંધના
યુગમાં, કોઈ પણ પુરુષ પ્રમુખ પાતાની કોલ્લે જગતના માનવ બળોથી અગ્રપૂજ્ય રહી
સકતા નહિ, તેથી ભાષા ઉપર પણ એ વ્યાપકમયે ની અસર હોવાનાની જ. તેટલે
અરો ભાષાને બાલ્ય અરકારોથી બચાવવાનો વ્યર્થ પ્રમાસ ના કરવો તે ખુબ છે
તથાપિ ભાષાનું વ્યક્તિત્વરૂપ સાચવવાનો પ્રમાસ તે આ તત્ત્વને યાદ રાખી બને એ
અન્ય પ્રસંગે દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે યુગપ્રખરમાં પદર વર્ષ ઉપરાતથી દર્શ દેશની
ભાષાનું સ્વતંત્ર સાહિત્યમય બધારણ થવાનું વલણ મઠ થયેનું છે અને હેતુ પ્રામલ્ય
ચાલુ છે, અને વિશ્વના ચાલક બળોની વ્યાપકતા ઉપર કંઈ તે, ધ્યાનમાં રાખતા
એ બળનો મહાન આપણા દેશની પ્રાન્ત ભાષાઓ ઉપર પણ થવાનો, અર્થાત્ ભાષાનું
વ્યક્તિત્વરૂપ બાધતુ તથા નિકાલપણુ હેને પણ વિશ્વના ચાલક બળોમાં પ્રધાન છે આમ
છતાં ખીન ચાલક બળોની પ્રવૃત્તિ પણ એમણેથી થવાની —જેવા કે માનવ જાતિમાં
બંધુતા સાધનારા, એકીકરણ કરનારા, આત્મિક બળો આ બળો ભાષાના વ્યક્તિ
વિદામને યોગ્ય થાય એમ સમ-વય સાધવો, અને ભાષાને પણ એ એકીકરણ બાધ
નારા આત્મિક બળોનું સાધન બનાવવું, એ તો પરમેશ્વર મેથા જણાશે.

આપણી ભાષા તથા સાહિત્યની વિશુદ્ધિ જાગવવાની સાથે એ બેને સમૃદ્ધ કરવાનું
કર્તવ્ય આપણે સિર આપણે એ બળવવામાં ખરો માર્ગ જાણવા
શુભ ભાષા માટે એ બંનેની હાલતની રિયતિ અને પૂર્વનો ઇતિહાસ સંક્ષેપમાં જોઈ
તથા સાહિત્ય જગતની કાર્યક જરૂર લાગે છે આજ જે સ્થાને હુ ગમે એ છું તે
ઇતિહાસકથાન સ્થાનના મહારા પૂર્વાધિકારિઓથી એ જણે આપણી ભાષા તથા સાહિત્યનું
ઇતિહાસકથાન વિદ્યારથી અને રિચાર દૃષ્ટિથી કાર્યક વિસ્તૃત રૂપે કર્યું છે,
એટલે એના એ પ્રદેશમાં સચરણ કરતુ હવે આવશ્યક કે છાત્ર નથી માત્ર એ ઇતિહાસ
દર્શનની પૂરવણીએ તેમ જ ગાન-સંગિત રેખાલેખન રૂપે હુ થોડુંક કહી જઈશ

* ભરતચંદ માટે જ્યે ભાષા એ નિબંધ પૃષ્ઠ ૧૭, ૧૮, ૧૯ સાહિત્ય પરિષદનો
રિપોર્ટ જુલો

પ્રથમ ભાષાનો ઇતિહાસ તથા સ્થિતિ લઈશું આપણે ભાષા સંસ્કૃતમાંથી સર્વાશે સાક્ષાત્ ઊતરી આવી નથી, જ્યના ગાળામાં પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, ઇત્યાદિ ભાષા ઇમેમાં થઈને હાલનું સ્વરૂપ ધરાયું છે, એ સ્વરૂપમાં સંસ્કૃતસમ, સંસ્કૃતભવ, અને સંસ્કૃતમિત્ર એ નિર્ગર્ણ શબ્દોના સમૂહ સમાયા છે, ઇત્યાદિ સત્યોથી વિદ્વાનો એમલા પરિચિત થઈ ગયા છે કે એ સર્વેની નિગતોમાં ઊતરવાની અને પુનરુક્તિ કરવાની કશી જરૂર નથી માટે અપભ્રંશથી જ આપણા સિદ્ધાન્તોકનનો આન્મ્લ કરિયે. અપભ્રંશ, અવ્યકાતીન અપભ્રંશ, અન્તિમ અપભ્રંશ (અથવા જેને ડોન્ગ ટ્રેસિટોરી જુની પશ્ચિમ રાજસ્થાની કહે છે તે) આગમ્ભજાળની ગુજરાતી, મ'ય ગુજરાતી, અને આધુનિક ગુજરાતી—એ ક્રમમાં આપણી ભાષાનો ઇતિહાસ, આશો આવેલો જણાય છે આ સર્વ ભાષા ક્રમોના સ્વરૂપદર્શક ઉદાહરણો તે તે કાળના સાહિત્યમાંથી ઉતારવાની જરૂર નથી. ગ કેશનનાલ કુવના બીજી માહિયપરિપ્દ વખતના પ્રમુખપદથી કરેલા ભાષણમાં, તેમ જ અન્ય વિદ્વાનોના જુદા જુદા લેખોમાં એ પ્રારતુ ૧૩૫૬સન થઈ ચૂક્યું છે. તેથી આજ હુ અન્ય માર્ગ પકડીશ તે તે સમયની ભાષાના ગુજરાતીના હાલ સૂધીના વિકાસ ભેડે નિકટ સબન્ધ રાખાગ વાચાપારના વધાણુદર્શી સ્વરૂપોનું સક્ષિપ્ત દર્શન જ હુ કરી જઈશ.

અપભ્રંશમાં પ્રવર્તતા મુખ્ય વાચાપાર —

(૧) ર કારનો (નિક'ષે) ભાષાભાન,

આ તરવને લીયે સ પ્રકટ ના ગુજરાતીમાં 'મગટ' એ શબ્દ રકાર સહિત આન્યો છે.

(દીપ:—ટ નો ક અદિ નથી થયો, તેટલે અશે આ શબ્દ સાક્ષાત્ તદ્ભવ ગણનામાં બાધ આનરી, કેમકે બીજા ઉપાન્તગે પ્રાકૃત અપભ્રંશ દ્વારા થયેના છે તેથી ટ નો ક ના થયો તે અપવાદસ્વરૂપ ગણવું રીક છે) ।વરુચ-વટંગ, ભાગવ-આરાંગ,—એ પશુ આ પ્રકારના ઉદાહરણો છે.

(૨) અમૃતોડિવિવચિત્ત (સિ હે ૮-૪ ૩૬૬) એ સૂત્રને આધારે ર કારનો અકારણુ ઉમેરો,

ઉદાહરણ—મ. શાળ ગુજ. સરાણુ (ધ્રાળ એમ થઈ પડી વિમ્લાર થઈ 'સરાણુ',)

સ. વક્ષ-વક્ષ પણુ, -પ્રણુ, પરણુ, પડણુ.

સ. કોટિ-કોટિ—કરોડ, (દસ નાખતી દસગણી સખ્યા.)

સ. તુટ ટુટો નકયો.

* સુચેતના નાનગિયાટીએ પ્રસિદ્ધ કરેલા 'જોભટ્ટાન્ત મા ખાલખેલાના હેટલાક પંચોના નમના આપ્યા છે, તેમાં (પૃષ્ઠ ૨૦૦ મે નજા ૨૧૧ મે) 'જો' ૧૦૬ તેમ 'હેલ' પશુ છે એ પંચોનો ક્રમ ૨૫૬ ઉ લેખમાં આપ્યો નથી

(ટીપ :-આ ર કાનેા ઉમેંગેા આકારથી તો ખરા જ, પરંતુ કાંઈક સંસ્કૃતનો લાસ આપવાનો લોભ એ પણ પ્રવર્તક કારણ હોય; એક દક્ષણી પાધડી બાંધેલા ગુજરાતી પુરુષને પૂછ્યું કે ત્હમે હાવી પાધડી કેમ બાંધીછે ? તો ઉત્તર મળ્યો :-“હમે અસલથી જ દ્રક્ષણી પાધડી બાંધિયે છીએ.” આ ખરી બનેલી વાત પછી, પેલા ગામડાનો અલણ આજણ સારૂ આગળ સંસ્કૃત લખવાનો ઝેળ બતાવવાને બોલ્યો હતો કે-“પ્રેલી શ્રીટિયેથી અઝોટિયું લાવો” તે બનાવટી ઉપદાસવાર્તાનું પ્રયોજન રહેતું નથી.)

(૩) (અનાદિ અસંયુક્ત) ક નો ગ;

સ. પ્રકટ તું પ્રગટ; પ્રકરણ તું પગરણ (ગુજરાતી); મુકટ તું મુગટ; શૂતક્ષાર તું જુગર; રત્નાકર તું રતનાગર; વ્યાંક તું વિગત; ઇત્યાદિ.

(૪) સિદ્ધાન્તચત્વર (સિ. હે ૮-૪-૪૪૫) એ સૂત્રની મજ્જતિ ગુજરાતીમાં બહુ થાયછે:-મિત્ર, ઉત્તર, પત્ર, મુકટ ઇત્યાદી નપુंसકલિંગના ગુજરાતીમાં મિત્ર, ઉત્તર, પત્ર, મુગટ ઇત્યાદિ પુલિંગ શબ્દો થયાછે; વૃક્ષ સંસ્કૃતમાં પુલિંગ તે ગુજરાતીમાં નપુंसકલિંગ છે; ‘ પાંખ ’ સ્ત્રીલિંગનું સંસ્કૃત મૂળ પણ પુલિંગ છે; ‘ આંખ ’ સ્ત્રીલિંગનું સંસ્કૃતમાં મૂળ આંજી નપુंसકલિંગ છે; ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ.

(૫) ક પ્રત્યયનો બહુ ધૃત્યો ઉપયોગ; હેમાં—

(ક) ક નો લોપ; અને આ ક પ્રત્યયને યોગે તથા લોપ થતાં પુલિંગના શબ્દો (પ્રથમ એક વચના રૂપના) ને અતે જડ અને નપુंसકમાં જડ;

(સ) આ ક પ્રત્યય ના લાગે ત્હાં પુલિંગ શબ્દોને અન્તે ડ અને નપુंसકને અન્તે પથ્થુ ડ; (સિ. હે. ૮-૪-૩૭૧ ને આધારે અન્તે ડ અને ૮-૪-૩૫૪ ને આધારે ડ થાયછે).

(ગ) આ ક પ્રત્યયનો ઉમેંગેા કેવળ યદ્વિજ્ઞાનલક્ષ ન હોઈ acceptat સ્વરભારને અનુસરીને હેતું અસ્તિત્વ અથવા અભાવ જણાયછે; અન્તોદાત શબ્દોને ક પ્રત્યય લાગતો, અને શ્રીંગને નહિ,

(ઘ) આ સ્થિતિને પરિણામે ગુજરાતીમાં પુલિંગમાં આકારાન્ત તેમ જ અકારાન્ત શબ્દો નજરે પડેછે, તેમ જ નપુंसકલિંગમાં ઉંકારાન્ત તેમ જ અકારાન્ત શબ્દો જોધયે છીએ-એ દિધા સ્થિતિનું સમાધાન મળેછે.

ઉદાહરણ —

પુલિંગ — ઘોટક ઘાટક ઘાડો,
 ધવલક. ધવલક ધોળો;
 પાદક પાયક પાથો,
 મકંઠક મકંઠક માકડો;
 શવ્દ સદ્ સાદ,
 મત્કુળ મત્કુળ માકળુ.

નવુ સકલિંગ —

મૃતક મઠક મધુ,
 માજનક માળક ભાણુ,
 અગનક અગળક આગળુ,
 નયન નયણુ નેણુ,
 વચન વચણુ વેણુ,
 ગૃહ ઘર ધર,
 ગુપ્ત ગુહુ દૂધ

આ શિવાય કાનો, કાન, (સ કળ), ગાઓ, ગાલ (સ. ગર્ભ) મતો, દાત, (સ દન્ત), વાસો, વાસ, (સ વશ) ઇત્યાદિ ટ્રેક્ટિવ્ઝ ડેપો વિનાર્થ પ્રસંગે ચાલે ત્યાં અર્થભેદ સ્વર ભારના ભેદ હશે એમ કંપના ઉપસ્થિત થઈ સકે એમ છે

આ સ્વરૂપ વિશે સંવિસ્તર અર્થો મુલે “ગુજરાતી લખાણ ગદ્યારણ” એ વિષયના લેખમાં કહેલી છે (‘વસન્ત’ સપ્ત ૧૯૬૯ એન તથા ગ્રંથેષુ, પૃષ્ઠ ૧૩૪-૧૩૬, તથા ૨૪૧-૨૪૭ જુઓ)

(૧) અમ્હારક મહારક ઇત્યાદિ અપભ્રંશના રૂપો, કાદ, કવણ ઇત્યાદિ આરંભો, વિના તુ વિણ રૂપ, ઇત્યાદિ અપભ્રંશના અન્ય ડેપો ગુજરાતીના હાલના શબ્દો ભેદ નિકટ સંબંધી છે

અપભ્રંશ શબ્દોના અર્થોત્ત મધ્યકાલીન અપભ્રંશના તથા અન્તિમ અપભ્રંશના બાપા વિદાસના વિશિષ્ટ લક્ષણો જોઈએ —

(૧) અધુકત બ્યગ્ન માનો એક હુપ્ત થઈ પૂર્વ સ્વરતુ દીર્ઘ થયુ,
 ઉદાહરણ — કમ્પ કામ, સ્વપ્-માપ લિજલ તીણુ, -પુલ-પૂલ ઇત્યાદિ
 ‘પ્રબન્ધચિન્તામણિ’ (વિ. સ. ૧૭૬૧) માં જે જે નમૂના દેખાય છે તે બાપા આશર સૈકા પૂર્વની રા ક્રેશનતાલ ગણે છે. તે વિ. સ. ના ૧૩મા સૈકામાં હજી સંસ્કૃતના યથાવત્ રહ્યા નજર પડે છે તુદિ, સવર, મકલ, તિજ્ઞા, હલ્, ઇત્યાદિ રૂપો હજી હજી છે.
 વિ. સ. ના ૧૪ મા ૧૫ મા સૈકામાં આ સ્થિતિ બદલાઈ ઉપર કહેસો રૂપવિદાગ નજર પડે છે. મધ્યાવયોગ આક્રિતક (વિ. સ. ૧૪૫૦) મા નામધ, પાંધરી, ઇત્યાદિ નમ્દો ભેદને જિયે, ‘વસન્ત વિલાસ’ (વિ. સ. ૧૫૦૮) મા મૂકણ, વૂકણ, દોઢક, લાગા એ ડેપો દેખાયે છે.
 ‘કાન્હડે પ્રબન્ધ’ (સ. ૧૫૧૨) મા વાત, સાપ, વાગ, માગ, એમ શબ્દો જોઈયે છે.

ડૉક્ટર ટ્રેસિગેરી કહે છે કે આ રૂપાન્તર ઈસવી સનના ૧૪ મા સૈકા (વિ. સં. ૧૩૪૪ થી પૂર્ણ થતા સૈકા)ની બદ પૂરેથી શરૂ થયુ હતુ

કાદિજ્જડ, મળિજ્જડ ને બદલે કર્ણે, મળીજે, એ રૂપે પ્રાકૃતપેગનનામના અન્યથા દેખા દેછે. પરંતુ એ જ પડિત બતાવેછે તેમ 'પ્રાકૃત પેગન'ની ભાષાનો સબન્ધ બુની પશ્ચિમ રાજસ્થાની બેટે તો આડકતરે જ છે. એટલે ગુજરાતી પૂર્વજ ભાષાઓમા કદાચ આ રૂપાન્તર કાર્ષક મોકુ થયુ સમયે. કેમકે 'પ્રાકૃતપેગન'ની ભાષાનો સમય કા. દેસિટોરી ઈ. સ. ના ૧૦ માંથી ૧૨ મા સૈકામા મૂકેછે, અને આપણે 'અનન્ધચિન્તામણિમા પ્રતિમિચિન્તા ચયેલી. વિ. સ. ના ૧૩ મા સૈકાની ભાષામા તો સમુજ્જવળ વ્યવજન કાલમ દર્શાવે - આટલી વિસિદ્ધતા રાખીને કહેવાને બાધ નથી કે આ રૂપાન્તર અપભ્રંશ અને પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાનીના વચગાળામા બહુ જોડું થયેતુ હેમા શક નહિ, વિ. સવત્તા ૧૪ મા સૈકામા તો એ થઈ ચૂકેતુ હોવાનો સબળ ઉપર આપણે દર્શાવે ડો દેસિટોરી પણ જે ઉદાહરણો આપેછે તે ઈ. સ. ૧૫૦૦ થી ૧૬૦૦ (વિ. સ. ૧૫૧૬ થી ૧૬૫૬) ની અદરના અન્યથાથી આગેછે

- (૨) ઉપરના રૂપાન્તરને મળતુ જ મીચુ રૂપાન્તર અતુસ્કારની શિથિલતા અને પૂર્વ અવરની દીર્ઘતાનુ છે. ઉદાહરણ - વરુ-વાકુ, સજા-સાઝ, દત-દાત, સિંહ-સીએ, મુદ-મૂડે ઇત્યાદિ

આ રૂપાન્તરની સમયમર્યાદા ઉપર કહેવા સમુક્તલેખની સાથે સાથે જ છે સ. ૧૪૫૦ માં 'મુઘલમોઘ વાંટજા ઉક્તિ કહેછે, સ. ૧૫૦૮ તુ 'વસન્તાવિવાસ' શકુન્તલ સન્દ મળેછે (આ અન્યથા ભાષા પોતાની રચના સાથ કરતા પચાસ મો વા' પૂર્વની સ્થિતિ દર્શાવેછે એ મારણે જ આનિયે છિયે)

- (૩) અસ્વરિત પ્રથમ શ્રુતિનો લેખ -

ઉદાહરણ - ઉપવિશતિ-ઉવગિસડ-ઉવદસદ-વસદ-વસદ-બેસી

[મી. પ. - શાસ્ત્રી વજલાને તેમ જ કેટલાક આધુનિક વિદ્વાનોએ વિગતિ ઉપરથી 'બેસી' એમ બ્યુ-પતિ કાઢીછે તે આ પૃથક્કરણ બેવા પછી ત્યાજ્ય ગણાગે એમ આશા છે]

અપ્પલ-અવચ્ચ-વચ્ચ-મચ્ચુ,

અસિ-અવચ્ચ-અવચ્ચ-છપ્, -છે,

અન્યત-અણ-અનદ-નદ-ને,

અરષ્ટ-અરહણ-રહેટ

ઇત્યાદિ

ડો. દેસિટોરી પ્રિંસિપલ આધાર લઈને ઝઘઘતિ ઉપરથી અ-ઉદ-અવચ્ચ ઉત્પન્નવે (The Indian

ary April 1914, p. 6) પરંતુ 'પ્રાકૃતપ્રકાશ, પારિજી. ૧૨, મન ૧૯ - માણે શીરસેન માં અસ

ધાનુનો અવચ્ચ આશા છે

વિ. સં. ૧૩૮૮ માના ખામનેરા (૨૦૦૫૫૫) માના એક સિલાસેખમાં મરહટ શબ્દ (રહેલવાળો કૂવો એ અર્થમાં) છે.* તે ઉપરથી કદાચ જણાય કે આ રિકાર એ સમયમાં દહ પ્રગટ થયો નહિ હોય. વિ. સંવત્ ૧૪૦૦ ની પછી આ લેખ પ્રગટ થાય છે. મેરુસુન્દરના 'પુષ્પમાળા પ્રકરણ' (પ્રતસાદ સં. ૧૫૨૯ એટલે રમ્યા સાલ ૧૪૦૦ ને ૧૫૦૦ ની વચ્ચે સંજલે તે) પુસ્તકમાં 'અણુ' રૂપ નજરે પડે છે;

'મુકધાવખોધ ઔકિનક' (સં. ૧૪૫૦) માં 'છ' તેમ જ 'અન' એ રૂપો છે;

'વસન્તવિલાસ' (સ. ૧૫૦૮)માં 'અણ' રૂપ છે;

'કાન્હડદે પ્રગન્ધ' (સં. ૧૫૫૨)માં 'છ' તેમ 'અછ', 'ન' તેમ જ 'અન', તથા 'અણ'—એ રૂપો છે;

કર્મણ્યમ નીકૃત 'સીતાદરણ્ય' માં 'નમ' રૂપ (=અન) છે.

આમ આ અસ્વરગિત પ્રથમ ઋતિનો યોગ વિ. સં. ૧૪૫૦ ની પૂર્વે ગર થઈ ચૂકેલો તે પછી આવ્યો આન્યો છે.

મગડીમાં સંસ્કૃત ઉપરિનુ પ્રાકૃત ઉપરિદારા વર ધણેલું તે પ્રાચીન મરાઠીમાં પણ વર અમયા વરિ જ માલૂમ પડે છે; તેથી લાગે છે કે આ પ્રથમ ઋતિયોપનું નર મગડીના આરબા કરતાં પ્રાચીન હોય. પરંતુ આ માટે વધારે અન્વેષણની જરૂર છે.

(૪) 'ઝ' (પ્રાચીન 'છ') હેનો સ્વતન્ત્ર ક્રિયાપદ મરી ઉપક્રિયાપદ તરીકે ઉપયોગ,

મજસામ શાઓ કહેછો કે સવત્ ૧૮૦૦ ના સંકા પછી ગુર્જર ભાષામાં આ સ્વરૂપ પેદુ છે, તે પૂર્વે નજરે પડતું નથી. જોતિનું અપજ્ઞ શ કરહ થયું ત્હેમાં વર્તમાનકાળનો બાવ પૂર્વે જાગથી બતાવવાની શક્તિ કાલકમે જતી રહીને વધારાનું છ (છે) ઉગેરાનું 'કરછ છ' એમ પ્રચાર થયો; તે હાલ તો સર્વત્ર બ્યાપે છે.

આ સ્વરૂપ વિ. સં. ૧૪૦૦ પછી બહુ મોટું પ્રવેશ પામ્યું હશે એમ લાગે છે બાલયુ (વિ. સ. ૧૪૬૫ પછી નો અર્થાત્ ૧૫૦૦ પછીનો કવિ) 'દીસિંહિ' રૂપ ('કાદબજરી'માં) વાપરતો જણાય છે: 'કાન્હડદે પ્રગન્ધ' ઇત્યાદિક વિ. સ. ૧૫૦૦ ની આસપાસના ગ્રન્થોમાં 'છ' નો ઉપક્રિયાપદ તરીકે ઉપયોગ નજરે પડતો નથી. વિ. સં. ૧૭૦૦

* Report of the Archaeological Survey of Western India, Assistant Superintendent's Report, para 46, at page 52

† 'ઉત્તરજીવાના' (ઈ. સ. ૧૮૭૦) પૃષ્ઠ ૭૪

પડી એ ઉપયોગ વિશેષ જાણાય છે. આ વિશે વધારે ધીરજની તપાસ કરીને
પડી નિર્નયતા થાય. પરંતુ એટલું તો ખરું કે વિ. સ. ૧૫૦૦ ની પશ્ચ
પડી આ પ્રકાર ચાલુ થયેલા

હવે અતિથિ અપભ્રંશ પછીના સમયની ભાષાના મુખ્ય વિશેષક
રસપો ભેગવે.—

(૧) અષ્ટ અને અઢિ એ સિદ્ધિપદ સ્વરેના કોડકાવું 'એ' અને
'ઓ'ના રૂપાન્તર.

ઉદાહરણ — 'કરમ' નું 'કરે'; 'ચોડકું'નું 'ચોડે'. છત્યાદિ

ગુજરાતી ભાષાની ■ પતિ સોળનાગને તરત જાણાય છે આ અષ્ટ-અઢિ વાળા રૂપ
ખડુ જ લામા કાળ સૂધી ટકી રહી 'કે' સવળ ૧૭૦૦ સૂધી ચાલ્યા આ વા દતા, અને
તે પડી પશુ ઇ-ઉ એમ રૂપ સામે વખત સૂધી રંગા સવળ ૧૭૫૦ પડી 'એ'
અને 'ઓ' એ રૂપાન્તર થયેલા વાગે છે.

અવળ ૧૫૫૮ માં લખાયેલા અમદાવાદના 'ગદામુકપત્ર' (ધર્મશાખા)માં 'એલુમ્,'
'છોડવઠ,' 'છુદ્ધ,' પ્રગાદિ સખાજન્ય રૂપો 'અમ્' જેવા વિવિધ રંગોના પ્રચાર દ્વારા સૂધી
ગાલુ દોડાની માફી પૂરે, જે કે અવળ ૧૫૮૦ ના "રસમાધાન" 'મિસિ' 'પારીષ,' 'હપ્તિ,'
'તરિ' 'આવિ,' છત્યાદિના ઇમારમાં રૂપાન્તર નથી કિયા પણ રાકે ચરેલી સ્વરે છે. સવળ
૧૧૦૦ પડીના દસ્તાવેજે વગેરે 'માથિ,' 'જિ,' 'મિસિ,' છત્યાદિ રૂપોથી અકિત છે,
સંવત ૧૭૨૮ ના દસ્તાવેજમાં પણ 'મિસિ' રૂપ છે સવળ ૧૭૫૦ પછી લખાયેલા
મન્થોમાં 'ચિત્ત,' 'કહરી,' 'દશતણુ,' 'તેને,' 'તેનો,' 'કરમે,' 'કરે' ન્ત્યાદિ રૂપો
લલિતગીત્ય કરતુ ભાષાનું રૂપાન્તર સૂચવવાની સાથે આ પશુ સૂચવે છે કે તે સમયમાં
અષ્ટ-અઢિ ને બદલે એ-ઓ એમ રૂપ રૂઢ થઈ ગયેલા માટે અવળ ૧૭૫૦ ની સાલની
મર્યાદા આ રૂપાન્તર માટે રાખવાને બાધ નથી

અષ્ટ-અઢિ અને એ-ઓ એ રૂપોની વચ્ચેનો અવાન્તર ક્રમ ઇ-ઉ નથી, કરક
અને કરે-એ રૂપોની વચ્ચે કરિ એ રૂપ નથી, રાગ-ચાપારની દૃષ્ટિએ તો નથી જ, તે
દૃષ્ટિએ તો અષ્ટ-અઢિ એ ક્રમ આવે છે, જે વિશે ગ્રંથ અન્યથ ચર્ચા કરી છે (The
Indian Antiquary, January 1915, pp. 17-19) પરંતુ સાહિત્યમાં ઇતિહાસ
દૃષ્ટિ પશુ કરિ-નિચિ એ નમ્મવાને રચના ક્રમ માનવે અચકાવું પડે એમ છે કેમકે
વાગ ચાપાર દૃષ્ટિએ જોતા એ-ઓ તે અષ્ટ અઢિ ઉપરથી જ (અષ્ટ-અઢિ દ્વારા) આવે આ
કારણથી લાગે છે કે અષ્ટ-અઢિ રૂપ ઇ-ઉ ના સમયમાં પશુ છેક વિષુત ન થતા સમાન્તર
અથવા આગળ પાછળ ચાલતા હોવા જોઈએ આ વિશે તે સમયના લખાણોમાં હજી વિશેષ
તપાસની જરૂર છે. પરંતુ ઉપર દર્શાવેલા તારવે બાધ આવવાનો લય રાખવાનું કારણ નથી

(૨) અનુલ્પ ૧૨૫ હ-ઉ નુ અકારમા ઉપાન્તર

ઉદાહરણ — ગિપુ-નુ વણુ (=નિના) ચિણુપ્-નુ 'ચણે', 'લુણુપ્-
વણે', તિનણુ 'તન' 'ચિણુપ્-નુ 'લણે', 'ચિણુપ્-નુ મણે, ઇત્યાદિ

આ રૂપાન્તર માટે પણ ઉપરના ઉપાન્તરની સમયમર્યાદા સ ૧૭૧૦ અને
તે પછીની ગતી મકાલ અને છે એ ૧૭૦૦ પછીના સમયમા પણ હ-ઉ નજર
પડે છે સવત ૧૭૩૨ મા ગ્યાયના પાણ્ડના નમેધ નો ન્તા પોતાનું નામ
તુનસી કરીને લખે છે

[૧૧ — મારીમા હજી સુધી ૧૫ આ નિકાર થી એ ગાતામા તો તનને બદલ
તિ (તાજ) ઇત્યાદિ જ છે * આ કારણથી, તુનસી સનુ તનમીદાસ મુન્દરજી
મકનજી, ગિનણુ ગનજી-જેના રૂપને આગળ ધરીને ગુજરાણી મુલ બ્રહ્મણી શ્રીક
ગુજરાતી ભાનાનો ઉપદાસ કરના માટે કોક મદાગદ્રાપીએ રહેને ગદીનાદમા આશ
ર્થ પ્રાચીનતાનો ખોટો ભાસ આપનારો થયો જ હમર ઉમાગના આ રૂપાન્તરનો આપાર
ગુજરાતીમા હાન પણ મિનેર નામમ તો અસમ્ભવી રૂપમા નજર પડે જ અને નિચાન-
ગુનાગ ઇત્યાદિને બદલે વચાર-ગના ૧, ઇત્યાદિ પણ ત જ વર્ગના પ્રયોગો છે, વળી રૂઢ
શિષ્ટ ગુજરાતીમા અણુ તન ઇત્યાદિ પો પણ સવત ૧૭૫૦ ની પૂર્વ જડે એમ
નથી, આ સન નિચાગતા ગુજરાતી ગુજા નજર થવાનો ઉપદાસ પાછના દોસો ૧૧
મહુ અદર જ મગર થયેલા ગણેશ કમક એ રૂપા બુ ૨૬ થઈ જાય ત પછી ઉપ
દાસના વિષય મને અને તેમ થવાને પચાસ વર્ષ તો બેધયે]

આ શિવાય બીજા સ્વરોપો પણ છે, તે ગ્રાન્ટર ટેસિટોરીએ બતાવ્યા છે † હુંમા
ત્રણુ ખ્યાલ એથનારા છે —

(૩) સ નો હ અથવા પ્ના સપડથી સાર ઉદા રીવીને (નસુન
ઈને), ઇત્યાદિ

(૪) લ નો બ, મળુ બાવુ ઇત્યાદિ

(૫) અલબેલના પ્રયત્ને બદલ આપ પ્રગત કરિવછ ને બદલે-કરાય

(૬) મિશિ-જેવા ઉપ મ નત ૧૫૭ મા (જુનન વીપક' ના બાપા તરમા)
નજરે પડે છે, પણ હુંમા સાથે સાથે ' જોમી પણ છે સ્થિરતા
પામીને સ નો શ થયાનો સમય તો સવત ૧૭૫૦ પછી જ
ગણી સકારો

(૪) લ નો બ ગોનાતા જતા લખાનો હતા બ-એ રિથિનિ કેક પાળના
પચાસ વષ ઉપર સુધી હતી તથી બ કાર ઉચ્ચારનો આરંભ ગુજરાતી

* એક અપવદ છે — પુલ્લ (સ પુલ્લ ઉપરથી) વળને આ કાકણુ લખના સ પડીતુ રૂપ હસ

† The Indian Antiquary February 1914 p 25

માં કય્હારે મથે તે મહેલું કહ્યું છે. હેમચન્દ્રે સોઠા એમ સ્વયં પૈશાળી ભાષા માટે આપ્યું છે. તે આદિ કામ નહિં આવે; એમ તો વૈદિક સંસ્કૃતમાં પણ જ હતો. ડૉ. ટેસિટોરી તર્ક કરે છે કે જાકારનો પ્રચાર પ્રાચીન પશ્ચિમ નગરસ્થાનીના ગૂના આરમ્ભકાળમાંથી શરૂ થયેલ હશે. તો પછી આ સ્વરૂપ ગુજરાતીને જૂની પ્રાચીન રાજ્ય-સ્થાનીમાંથી ધ્રુવ પાડવાનું લક્ષણ કહેવાશે નહિં. પરંતુ હાલની માર-વાડીમાં જ કાર નથી પણ જ કાર ઉચ્ચાર છે, અને હાલની ગુજરાતીમાં જાકાર ઉચ્ચાર છે, તે જોતાં, જાકારનો આરમ્ભ મોડો જ મૂકવો યોગ્ય લાગે છે. ડૉ. ટેસિટોરીના તર્કને માટે આધાર શો હશે તે અજર નથી પડતી.

આ જરાક અણુધાર્મિક લાણુધાર્મિક સ્વરૂપદર્શન ઉપરથી ગુજરાતી ભાષાના વિકાસક્રમની સમયરેખા નીચે પ્રમાણે આંકી ગયાશે:—

[અપભ્રંશ—વિ. સંવત્ ૯૫૦ સુધી.]

મધ્યકાલીન અપભ્રંશ—વિ. સંવત્ ૧૩ મા સૈકા સુધી;

અન્તિમ અપભ્રંશ }
(= ડૉ. ટેસિટોરીની જૂની પશ્ચિમ રાજ્યસ્થાની) } —વિ. સંવત્ ૧૩ મા સૈકાથી સંવત્ ૧૫૫૦ સુધી;

આરમ્ભ કાળની ગુજરાતી—સંવત્ ૧૫૫૦ થી સંવત્ ૧૬૫૦ સુધી;

મધ્ય ગુજરાતી—સંવત્ ૧૬૫૦ થી ૧૭૫૦ સુધી.

આધુનિક ગુજરાતી—સંવત્ ૧૭૫૦ થી પછી

આ સમયરેખાએ ૬૬ મહાદાયી આંકેલી નથી એ કહેવાની જરૂર જ નથી; કેમકે નુમેને વિદિત જ છે કે ભાષાના પ્રવાહને વચમાં વચમાં લીંત્યો બાંધીને ગોઠવાય નહિં; હેમાં તો એક સ્વરૂપમાંથી અન્યસ્વરૂપમાં સંક્રમણ પ્રકૃતિના જીવનવ્યાપારને અનુ-કૂળરીતે અણુદીકું થયે જાય છે; અને તેથી કરીને એક સમયનાં સ્વરૂપો ક્વચિત્ અન્ય સમયમાં પણ કેટલોક કાળ ચોખી મેળતાં, રૂઝળતાં નજરે પડે છે.

બીજી એક વાત ધ્યાન ખેંચનારી છે. આધુનિક ગુજરાતી રિચરતા પામી તે પૂર્વના સમયમાં ભાષાના શબ્દોનાં રૂપો અન્તર્ગત બધારણમાં નવા નવા વિકાર પામતા હતા, અને તે સમયસુધી ભાષાનો સ્વરૂપવિદાસ અન્તર્ગત બધારણને હતો એ સ્થિતિ આધુનિક ગુજરાતીના સમય પછી બદલાઈ છે. હવે અન્તર્ગત બધારણમાં ફેરફારનો પ્રસંગ નથી. (ઉચ્ચારાનુસાર જોઈશું પ્રમાણે જાણવાની પદ્ધતિથી ભમમાં પડવાનું કારણ નથી, કેમકે વસ્તુતઃ ઉચ્ચારસ્વરૂપ તો ભાષામાં છે જ, અને પ્રાચીન સમયમાં ઉચ્ચાર અને આકાર વચ્ચે બેઠા રાખવામાં આવતો નહોતો). હવે તો નવા શબ્દો અન્ય ભાષામાંથી આણવાનો, નવા વિચારને પ્રતિબિંબ આપવાને સમર્થ શબ્દો યોજવાનો, નવી વાક્યપદ્ધતિનાં સ્વરૂપો ઉપજાવવાનો સમય છે. અર્થાત્ ભાષાના શબ્દોનું બધારણ તો

સ્થિરતા પામી લાગે છે. પ્રાચીન અને આધુનિક સ્થિતિ વચ્ચે આ ભેદના અનેક કારણો છે. પ્રાચીન સમયમાં દેશમાં રાજકીય ફેરફારો અનેક હતા; લખવાની, છાપવાની, સાહિત્ય પ્રચારવાની, અનુકૂળતાઓ નહોતી; લોકોના ઉચ્ચાર ઉપર અંકુશનાં હાથના નેટલાં સાધેનાં નહોતાં; ધર્મોદિ અનેક જાણેના સંકુલ વ્યાપારનું ફળ શબ્દોના અન્તર્ગત બધારભુમાં ફેરફાર થવામાં પ્રગટ થતું હતું. હાલ તે સ્થિતિ નથી. એટલે શબ્દસ્વરૂપો તે સ્થિરતા પામી ચૂક્યાં છે એમ કહી સકાય ખરું.

હાલની સ્થિતિમાં તે બીજા ક્ષેત્રોમાં પ્રકાર પડે છે. એ પ્રકારના પરિણામમાં આધુનિક ગુજરાત ખદખદતા ખીચણ જેવી બની છે; તે શબ્દના આ-નર સ્વરૂપમાં નહિ પણ શબ્દનિર્મિતિમાં અને કાર્ષિક અંશે-વ્યાકરણસ્વરૂપમાં સંસ્કૃતમય ગુજરાતીના મોઢા, પારસી ગુજરાતીના અને મુ'આઈની ખીચડિયા ભાષાના અનિષ્ટ અંશોના આદર, ઇત્યાદિ પ્રકારોને લીધે ભાષાની વિશુદ્ધિને ક્ષાત્કાર સ્થિતિ ઉત્તમ થઈ છે. એ સ્થિતિને સારે માર્ગે શી રીતે ટેરવી તે પરિપક્વ એક મિનનકાર્ય છે.

એક બીજી વાત લક્ષમાં આવશે. ઉપરની ઇતિહાસ ચર્ચાથી સહજ જણાઈ આવશે નરસિંહ મીરા વગેરેના કે મીરા રજપૂતાણામાં ઉત્તમ થઈ, સ્ત્રી, હેણે કવિતા કરી, વળી નમયની વ્યાપક ભાષા સૌરાષ્ટ્રમાં આવી વર્ણને કવિતા કરી, -આમ રજપૂતાણાની આ કવિલક્ષ્મણીનાં પદો ગુજરાતના લોકો શી રીતે સમજી સકયા હશે? આ શબ્દોનો ઉત્તર તે સમયમાં ગુજરાત કાઠિયાવાડ રજપૂતાણા એ વિશાળ પ્રદેશમાં વ્યાપક એક ભાષા હતી એ સ્થિતિથી મળે છે 'કાન્હડે પ્રમન્ધ'ની ભાષા, હંના કવિનો જાકારમાં રાજકવિ તરીકે નિવાસ, ધર્મોદિ સમાધાન પણ આ સ્થિતિથી મળે છે. આ ખુલાસો પૃષ્ઠ ૧૯૭૦ ના 'વસન્ત'માં (પૃ. ૬૪૮ મે) મહે સચ્ચેવે; તેને ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૪ ના Indian Antiquary માંના લેખમાં ડોક્ટર ટેમ્પેરોરીએ અણધારી પુષ્ટિ આપી છે. જે કવના મહે ઇતિહાસ અને સાહિત્યના સ્વરૂપને આધારે ઉપરિચિત કરી હતી તે જ અનુમાન ઉપર એણે જૂના હસ્તલેખોની પરીક્ષાદિકથી અતન્ત્ર રીતે આવ્યાં છે. હેમણે તે ઉપરથી એમ પણ સાબીત કર્યું છે કે-નરસિંહ મહેતાની કવિતા 'કાન્હડે પ્રમન્ધ'ની ભાષામાં જ રચાઈ હશે, અને કાલાદિક સંગતિને બળે આધુનિક રૂપમાં આપણી કને આવી છે. વિસ્તાર થાય તેથી હેમના શબ્દો અરિ' ઉતાર્યાં નથી. ડૉ. ટેમ્પેરોરીએ જુદા પ્રકારે સાબીત કરેલી વાત પૂર્વે પણ પડિતોએ સ્વીકારેલી હતી. નવસરમજાઈ હેમના " ગુજરાતી ભાષાનું એકય " નામના લેખમાં લખી ગયા છે કે:-

" આશરે સાતસે આઠસે વર્ષ ઉપર બેઈશું તો માલમ પડશે કે આપણું ભાષા-એકય હાલ છે નેથી પણ બહુ જ વધારે હતું. એ સમયના ગ્રન્થો અને પ્રાકૃત ભાષાના અર્ચાચીન શૈલિકાના કહેવાથી સાબીત થયું છે કે, એક વખત ઉપર ગુજરાતમાં જ નહિ પણ પંજાબ, સિન્ધ, કચ્છ, મેવાડ, મારવાડ, ટંજ, ખાનદેશ, ઉરિયા અને ઠંક બગાળા સુધી લગભગ એક સરખી જ ભાષા બોલાતી હતી. "

આ જરાક અતિ વ્યાપક સ્થિતિદશ્યને સકાય આપવો પડે એમ છે, અને તે સકાય

ગુની પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષાના વિસ્તારશે અને ડૉ. ટેસિટોરીએ આપ્યો છે તે ઉપજી. વાત ખરી એમ છે કે નવવરામલાઈને ઉદ્દેશ્ય કરેલી વ્યાપક ભાષા તે સામ રૂપે પ્રાકૃત ભાષા હતી, જેના વિભાગ માગધી, ગોલ્ડેની, ઇત્યાદિ હતા જ, અને ટેસિટોરીના અનુદાનને વિષય તો રાજસ્થાન અને ગુજરાત (તમ તથા સેરાટ્ર) વ્યાપક રૂપે પ્રવર્તતી અતિમ અવગ્રહ (ગુની પશ્ચિમ રાજસ્થાની) ભાષા તે

આ અર્થ અનાદન પછી જણાશે કે ડૉ. ટેસિટોરીએ કરાવેના દર્શન પછી આંતર સૂધી પાડેના ગુજરાતી ભાષાના યુગવિભાગમા થોડાક ફરકા કરવો પડ્યો. ફરકારની દિશા મહે ઉપર મતાવેલી સમયરેખાઓમા ખતાવી કે અગાઉ મહે યુગવિભાગમા થોડાક ફરકાર સૂચવ્યો જ હતો. તહેમા વધારે પેટાવિભાગ ઉમેરે વિશિષ્ટ ભાષાલક્ષણેને આધાર અહિં પાચ વિભાગ મહે પ્રગટ કર્યાં છે જેને જીએસને Linguistic Survey of India, Vol IX, Part, I. North-Western and Gujarati મા પૃ ૩૨૭ મે સુધાવયોધની ભાષા ગુજરાતી કહી સકાય એમ કહ્યું છે, અને અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય તરસિ મહેતાની કવિનાથી શરૂ થાય છે એમ કહ્યું છે, તેમજ The Imperial Gazetteer of India—New Edition, Vol 2nd ને પૃ ૪૩૦ મે કહ્યું છે ગુજરાતીનું સાહિત્ય છેક ૧૪ મા સદકાથી ચાલી આવ્યું છે, તે વિશે મહે મણા કાળમા સ શય ચિહ્નનો નોંધ અન્ય પ્રમાણુને આધાર કરી હતી, અને આજ કહી સકા એમ છે કે ડૉ. ટેસિટોરીએ આખી કટલી રિયતિ જોતા સર જોર્જ ઓગર્સનના આ વચનો ફરવવા પડશે

હવે આપણા સાહિત્ય તરફ નજર નાખીએ આ સાહિત્યના બે સ્વરૂપ સમજાવવા વિભાગ કરીશું, (૧) ઈ. સ ૧૮૫૦ (વિ સ ૧૯૦૬) પૂર્વેના ગુજરાતી સાહિત્ય, અને (૨) તે પછીનું સાહિત્ય પ્રથમ વિભાગમા આવનારા સર્વ ઇતિહાસકર્તા કવિઓ પાશ્ચાલ સ પર્ક પૂર્વેના અથવા એ સ પર્કના પરિચામથી અરજી સરકારવાળા આવશે, અને બીજા વિભાગમા તે સ પર્ક પછીના અને વધના ઓળ પ્રમાણુમા અને સરખમા સ પર્કના સરકારવાળા કવિઓ તથા ઇનર લખકો આવશે. પ્રથમ વિભાગના કવિઓ નિવૃત્તિ વિશે અન્યાર સૂધી એટલી બધી ચર્ચા થઈ ગઈ છે કે સર્વ વિદ્યારસિક જન એથી પરિચિત છે તેથી એ ખેડાયેલી ભૂમિ રીચી ખેડાવામા શ્રમ અને સમયનો બચ કરીશું નહિ, માત્ર એ કવિતાના સ્વરૂપના ગ્રંથ વિભાગે અને રૂપરખાનું સમરણ કરી જઈશું. સરળતા માટે પ્રથમ વિભાગના સાહિત્ય, કવિતા, અને કવિઓને પ્રાચીન એ વિરોધણુ આપીશું અને બીજા વિભાગનાને અર્વાચીન કહીશું (આ વિરોધણુ આ ચર્ચા માટે જ વાપર્યાં છે, પાછા થઈ ગયેલી ભાષાઈકના ઇતિહાસની ચર્ચાને તેં લાગૂ પાડનાના નથી)

આચીન સાહિત્ય અને અર્વાચીન સાહિત્ય વચ્ચે એક ભાદ સાહિત્યશરીરને સબન્ધ છે, તે એ કે પ્રાચીન સાહિત્ય પદમથ જ છે, ગદ્ય અપવાદ પ્રાચીન અને અર્વાચીન ૩૫૦ નજરે પડે છે, અને અર્વાચીનમાં ગદ્ય તથા પદ્ય બંને સમતોલ છે સાહિત્ય વચ્ચેના ભેદ પ્રાચીન ગદ્યના ડૂંપા છાયા અપનાવેલ દાખલા અલ્પ જ છે. એ ગદ્ય સવત્ ૧૪૮૧ થી સવત્ ૧૬૪૩ સુધીમાં છુટક છુટક છે * આ સર્વ નમૂના ગદ્યસાહિત્યનું નામ આપવા ભેગ નથી. “વૈશાખ સુદ લગ્નદાન ન દીજઈ,” હેવા યોધના ઘટક વચ્ચે, અથવા તો ‘ઝાસિસડ પાકઈ બીજુ પીજઈ હરસ નાઈ,’ હેવા એસડના દુઝકા, ઇત્યાદિ તુટક વાક્યો, અથવા તો “વિપુન નિસ્તીર્ણ પુલક પે ગેમાય તીણી સહિત ઠિ પૃથુ કહિતા વજ્રુ વેપયુ પે ધ્રુવયુ,” હેની દીઠાના વાક્યો, બહુ ભાગે છે, કવચિત્ માત્ર વાર્તાનું ગદ્ય છે ‘પાડવિપુર નગર તિહા નદનઈ શનુ ચદ્રગુપ્ત રાગ તેહનઉ પ્રધાન આશુક્ય પ્રતિનિમ્બ યકહિ રાજ્ય ભોગવઈ’—હત્યાદિ, ગુરુગોહોલરી (વિ સ ના ૧૫ મા સેકાની) વાર્તાનું ગદ્ય, હત્યાદિ. નરસિંહ મહેતાના સમયનું ‘ગદ્ય રામાયણ’ તે પણ કથાશ્રવ્ય તરીકે અપનાદમાં મુકાશે આ ગદ્ય તે પ્રાચીન સાહિત્યના વિશાળ પદ્યસિન્ધુની સરખામણીમાં ખાગોચિયા જેવું છે

અર્વાચીન ગદ્યનો આગમ સવત્ ૧૮૮૪ (ઈ સ ૧૮૨૮)માં ખ્યાપુશાશ્રીકૃત ‘પ્રસપનીતિ’ (ભાષાન્તર-મરાઠી ઉપગ્રંથી કરેલા) થી થયો. દરિ નર્મદાશકર આ ગ્રંથનિ-વિશે કહે છે—“સરકારકાળનું પ્રભાત સવત્ ૧૮૮૦ પડી થવા આડુ” ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોસાઇકીની સ્થાપના (ઈ સ ૧૮૪૮=સવત્ ૧૯૦૪), તે અંગે શુદ્ધિમંત્રણ ચોપાનિયાનો ઉદ્ભવ (ઈ સ. ૧૮૫૩=સવત્ ૧૯૦૯), ‘શુદ્ધિવર્ધક દિન્દુ સભા’ની સ્થાપના (ઈ સ ૧૮૫૧=સવત્ ૧૯૦૭), અને તે અનાનુ ‘શુદ્ધિવર્ધક’ માસિક (ઈ સ ૧૮૫૬=સવત્ ૧૮૧૦) હત્યાદિ, અને ક્વળણી ખાતાની ઉત્પત્તિને અંગે રચાયેલા પુસ્તકો, વાચનમાળા, હત્યાદિ ચરકારમાંથી નીતી રૂપના પ્રવેશ પામતા ગુજરાતી ગદ્યની ઉપત્તિ થઈ નવવનમભાષને આ શુદ્ધિવર્ધક સભાના આદ્ય પ્રમુખ રમણીદાસ ઈશ્વરભાષને † ‘ગુર્જરી ગદ્યના પિતા’ કલાએ, અને તે યથાધટિત જ છે તે હેમની ગુર્જરીગદ્યની મેવાથી વાકે મિશ્રણ કલ્પ કરશે ‡ હેમના પાત્ર પણ આ સમયને અનુરૂપ ગુર્જરી ગદ્યની મેવા કહે છે, અને આપણી આ પરિવર્તના કાર્યમાં ધુર બાગ લે છે તે સમગ્રવર્તીનીના ભકતોને એ- આઈ આનન્દુ કારણ અને એમ છે

પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્ય વચ્ચે બીજો ભદ સાહિત્યના વિવરણરૂપને અંગે નજરે પડે છે. પ્રાચીન સાહિત્યમાં નરસિંહ મોરા, બાનણુ પ્રવાસિક મહેટે ભાગે ધર્મ, ધર્મના સપરોક્ષ કૃષ્ણ લીલાના નૃદગાર ઇત્યાદિ રિપય ચર્ચે છે, બાનણુ ‘દાદ-

* તે પડીના એક બે નમૂના - નર્મદાશકરના ગુજરાતી ભાષા વિગેના મન્દણા છે પણ ભેગના મન્દણા નથી, ૧૦ મા સેકાના વિભાગમાં મુકાય છે

† નવન વનપાવિ ભાવ ૩ એ પૃ. ૩૧ હેના પેરેચાક

‡ એ સિવાયે ૯૪ મા ‘સાહીત્ય સાહિત્ય’ પૃ ૪૧ એ મળી સકશે

અમરી' જેવી રસપૂર્ણ કથાને કાવ્યરૂપમાં સમય બનાવેછે; જૈન કવિયો, રાસાઓમાં કથાઓ ગૂંથેછે; પાછળના કવિયો પ્રેમાનન્દ જેવા બાળ્યાનો પુગણ કથાઓ ઇત્યાદિ ગાયછે; સામળ કશ્વિન વાર્તાઓને નવીન માર્ગમાં જ દેરેછે, દયારામ શૂડગાર રસને પોતાની મોહક ભાષાશૈલીથી આકર્ષકરૂપ આપેછે, તેમ જ નિતિ વેસવની પશુ કવિતા ગાયછે; અન્ય કવિયો બોધપરાયણ (didactic) પદો, ચાળિયા, ઇત્યાદિ વડે ધર્મ, નીતિ, વગેરે વિષયોને અગીકૃત કરેછે;—આમ પ્રાચીન સમયનો સાહિત્યસમૃદ્ધ એક જુદા ખંડમાં મુકાય હોય છે; ત્યારે અર્વાચીન સાહિત્ય આ પાછળના વિષયને સગમગ છોડી જ દઈને નવીન દિશા તરફ જ વલણ લેછે; હેમાં પશુ દલપતરામ અને નર્મદાશંકરના સમયનું સાહિત્ય એક વર્ગમાં આવશે; અને તે પછીનું ઈ. સ. ૧૮૮૦ પછીનું બીજા વર્ગમાં આવશે; અને એ બેની વચ્ચે જેમણે 'નવચરામનું' સાહિત્ય એક અવાન્તર ક્રમમાં રહેલું જણાશે. નર્મદાશંકર તથા દલપતરામની કવિતાએ પ્રાચીન સાહિત્ય જોડેના સખન્ધ સગમગ તફાવત છોડ્યો, છતાં વિચાર અને પ્રદર્શનપદ્ધતિ તફાવત જુદા પ્રકારની ના મંગત કરી, આથી આગળ ક્રમ ભરનારા નવચરામજીવંનાં 'વીરમનિ નાટક,' 'ભટ્ટનું ભોપાણુ,' 'મેઘદૂત'નું ભાષાન્તર ઇત્યાદિયે હેમના પછી તરત આવનારા નવીન યુગનાં કાંઈક પ્રભાવ ઠિરજો મગટાવ્યાં.

મનસુખરામ સૂર્યરામની આરમ્ભકાળની કૃતિયો અને રાં રણછોડભાઈ ઉદયરામની નાટકરચનાઓનો પ્રસાદ તે વગી આ વચગાળાના સાહિત્યને એ જુદાજુદા રંગ આપતાં જણાયછે. અદિ પ્રાચીન અને અર્વાચીન વચ્ચેનો મધ્યયુગ, અથવા તો અર્વાચીનનો પ્રથમ યુગ અટકેછે. ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકરનું 'શાકુન્તલ' નાટક પણ આ મધ્ય ખંડમાં મુકાશે. 'કરણ ઘેસો,' એ એકલ યુગનું હોઈ એની વાર્તાસાહિત્યમાં પુણ્ય તથા નવીનતાને લીધે એ જમાનામાં પૃથ્વમહાત્મના વિરાગ મેહાનમાં એકલા ઊભેલા પાવાગદ જેવી રીતિ બોગવેછે. એપણ આગામી શુદ્ધ નવીન યુગનો કોઈ મગાડનાર અગ્રેસર સવારનું સ્થાન લેછે ભીમતાવનાં 'પૃથુરાજ રાસા' અને 'દેવવદેનીનાટક' તથા 'મેઘદૂત'નું ભાષાન્તર તે પણ આ કહેસવારની ક્લેડક્લેડ આસનાર ગીબે દુર્દુભિવાદક તરિકે મળી સકારી. હરિસામ હર્ષદરાય મુલની કવિતામાં નવીન યુગ અને પ્રાચીન યુગનું વિલક્ષણ મિશ્રણ છે.

કેવળ નવીન યુગ બોધવર્ધનરામ, નમગિતાય દિને, 'કલાપી' ઇત્યાદિ કવિયોના જુદા જ સરકાર અને પદનિરી રગાવસા સાહિત્યથી અગિત નવીન યુગનું સાહિત્ય ચાપછે. પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનપ્રકાશનો પ્રસાદ પણ ક્લેસમાં આવ્યા પછી આ સાહિત્ય ઉપજ થયું; આ સાહિત્યયુગમાં નવચરામનું સાહિત્ય ઉપજ થયું, નાટક સાહિત્યને નવું રૂપ મળ્યું. કવિતાના રિચયમાં તો કોઈ અપૂર્વ તરો પ્રદેશ જ બોધાયો, અને મિત્રાન. સ્વનચરિત્ર, સમજરામ, કાપાદિના જે પ્રદેશો ઉભાપવું મુખ્યમાન 'યુગરાન વર્તોકપુષ્પર નાસવળી' ને પરછે તે સાહિત્યવિભાજને પણ અન્યથા બાદ અપાયો.

આ નવીન યુગના સાહિત્યનું દર્શન વધારે નજીક જઈને કરતા પહેલાં એક સામાન્ય વિચાર આ સ્થળે નોંધવા જોવો છે. ઉપર આપણે પ્રાચીન અર્વાચીન એમ બે વિભાગ ગુર્જરસાહિત્યના કર્યા, અને અર્વાચીનના બે પેટા વિભાગ જોયા, ઈ. સ. ૧૮૮૦ પૂર્વતું સાહિત્ય અને તે પછીનું; આ જોમાંના પ્રથમને અર્વાચીન સાહિત્યનો પૂર્વાર્ધ અને બીજાને ઉત્તરાર્ધ એ સંજ્ઞાથી ઓળખીશું. આ ત્રણ વિભાગનાં સ્વરૂપ જોતાં જણાશે, કે પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્ય પૂર્વાર્ધ એ બે વચ્ચે વિષયરોદ અને કાંઈક અંશે રૂપ-ભેદ થયો. ખરો, છતાં પ્રાચીનથી તદ્દન વિચ્છેદ કરીને એ અર્વાચીન પૂર્વાર્ધનું સાહિત્ય પ્રવૃત્ત થયું નથી; તેહારે અર્વાચીન ઉત્તરાર્ધનું સાહિત્ય તે તો અર્વાચીન પૂર્વાર્ધના સાહિત્ય-થી પણ તદ્દન વિચ્છિન્ન થઈને કોઈ નવા પ્રદેશમાં નવી જ ફલંગો મારતું ચાલ્યું છે, તો પછી પ્રાચીનથી તદ્દન વિચ્છેદ થયો છે ત્હેની તો વાત જ શી ? આ સ્થિતિ શું સૂચવે-છે ? સાહિત્યના વિભાગમાં ઉત્ક્રાન્તિના તત્વનો ત્યાગ થયો ? જૂન ઉપર ભાવિનો પાયો અણુાય એ નિયમ આદિ પ્રવૃત્ત કેમ ના થયો ? આ આભાસી નિયમભંગનું સમાધાન જડે એમ છે. પ્રાચીન અને અર્વાચીનમાં ભેદ પાડનાર કારણબળ પાશ્ચાત્ય નવીન જ્ઞાન-પ્રકાશ હતો; તે જ જ્ઞાનપ્રકાશ અર્વાચીન ઉત્તરાર્ધનું સ્વરૂપ બાધનારુ પ્રવર્તક કારણ હતું. પ્રથમનામાં એ કારણબળ કાંઈક સક્રિયબુક્ત અને પ્રાચીન તરફ નજર નાંખનારુ હતું, પાછળનામાં તેમ ના હોય અપૂર્વ સ્વતંત્ર દૃષ્ટિ અને પ્રવૃત્તિ રાખનારુ બળ નવીન રૂપનું જ બન્યું હતું. આથી કરીને પ્રાચીન તરફ દૃષ્ટિ નાખ્યા છતાં એ પ્રાચીન વિષયોનો તો સંગ્રહ કરીને પણ તદ્દન નવીન દૃષ્ટિ અને નવીન સ્વરૂપ એ વિષયોને આ નવીન યુગના સાહિત્યમાં અર્પણા છે. હાલના નવીન યુગનો આરમ્ભ ઈ. સ. ૧૮૮૦ થી થયો તે વખતથી અંગ્રેજ, ફ્રાન્સી અને સંસ્કૃત સાહિત્યના ઉંચા પ્રકારની ગ્રેરણાથી એ યુગનું સાહિત્ય અનુપ્રાણિત થયું. આ સ્થિતિમાં પ્રાચીન જોડે વિચ્છેદ થયો તે માત્ર સ્થૂળ કાલ તથા સ્વરૂપના અન્વયનો જ; આક્રી ગ્રેરક બળોની કાર્યપૂર્તિ આ પરિણામને અંગે તપાસીશું તો ઉત્ક્રાન્તિનિયમનો ભંગ થયો છે જ નહિં. પ્રાચીન અંશોનો કાળબળ ત્યાગ અને નવીનનો સ્વીકાર એ ક્રિયા તો વિકાસવ્યાપારનું અંગ જ છે. કોઈ દેશની જૂમિમાં અમુક કાળ સૂધી અમુક જાતની ધાન્ય ફલ ઇત્યાદિની સમૃદ્ધિ નીપજતી જોવામાં આવે, પછી કોઈ અણુધાર્યાં નવીન સંજોગો પ્રગટ થઈને નવીન કારણસામગ્રી પ્રગટ થાય; ધરતીના પડની અંદરના કંપાદિક સંચલનોને પરિણામે નવા જલપ્રવાહ એ જૂમિમાં બહેવા લાગે અને એ પ્રવાહની સાથે નવા પ્રકારની માટી, કાપ, ઇત્યાદિ સામગ્રી ધસડાઈ આવે, નવાં બીજાં ધસડાઈ આવે; વાતાવરણમાં પણ પવનો બદલાઈ નવાં બીજાં ઊડીને આવે તે જૂમિમાં પડે;—આ ફેરફારથી નવીન ફલ, પુષ્પ, ધાન્ય ઇત્યાદિની ઉત્પત્તિ થાય; તો એ વિકાસનિયમનો ભંગ સૂચવશે નહિં. એ જ પ્રકારની કાંઈક ક્રિયા આપણા સાહિત્યના નવીન યુગની ઉત્પત્તિને અંગે પ્રવર્તમાન થયેલી જણાય-છે. વળી આ પ્રકારની નવા બળોની ક્રિયાનો વ્યાપાર સાહિત્ય ઉપર બીજી આડકતરી રીતે પણ થવાથી આ નવીનતા પ્રગટ થઈ છે. ઉપર સૂચવેલાં નવા જ્ઞાનસંસ્કારનાં બળો-એ પ્રગળના છવનમાં પ્રગળી ભાવનાઓમાં, ઉત્સાહોમાં, આકાંક્ષાઓમાં, નવો જ

ફરફાર કર્યોઈ, (પછી તહીંમા અનિદ અશો પ્રવલ પામ્યા હાલ તે હુન વાત) તે
માહિત તે પ્રાજ્ઞાનનુ પ્રતિનિધિ આપનાર સ્વરૂપ છે તે દૃષ્ટિએ બેતા પણ આ નીન-
તાનો ખુરામો જરૂરે યુગના દેશોનાં સાહિત્યમા બેના જશો તો આ રૂકારની જ
વ્યાપારક્રિયા આવેલી જણાશે કે અવગત, એટલું તો વ્ધીકારુ પછર કે આપણા હાલના
નીન યુગના સાહિત્યમા કેટલેક કૃતિમતા છે, ખાસ કરીને fiction દર્શિત કથામા એ
નજર પડે છે પણ એ કૃતિમતાનો અલ તો આપણા યુગનો જ દેષ છે એમ નથી
ખાલુભટ્ટની 'કાશ્મીરીમા' ર સમગ્ર ભટ્ટની વાર્તાઓમા પોતપોતાના મમયના
સંસારચિત્ર પડાઈ છે એ સ્વરૂપદર્શન સારો જરૂર તાગતુ નથી, હેમાના ચિત્રો તે તે
સમયની સમાજચિત્રિતા પ્રતિનિધિ હોના કરતા કવિની હૃદયની હઠાથી ઉપજ થયેના,
કવનાએ ધોવા કૃતિમ નિમ્મો હોનાનો અલ વધારે છે તો પણ જાણે હાલના સાહિત્યમા
મુખપૃષ્ઠ ઉપર કટલીક વ્યાખ્યામા 'આધુનિક અસારનુ ચિત્ર' એમ જોયે અને વાતાની
અદર અ સંમારમા કદી નજરે ન પડે હેવા બનાવે, સચ્ચાએ પ્રવૃત્તિઓ આનેખા
યવા દેખિયે ત્હાંને તો, કૃતિમતા કરતા પણ વધારે વાજે, અત્યત્તરનો દેષ પ્રરિષ્ઠ
થાપ, અને હેના પુસ્તકો હાલના વખતમા દેખા દેછે ખરા, તે કુલપુરુષ ગુણીશુ આ
પ્રકારના ઉદાહરણો બદ કરીને પણ હાલના સાહિત્યમા કૃતિમતા કોઈ કોઈ વાર અટવી
બધી છે કે ભવિષ્યમાજનો ઇતિહાસ લખનાર એ દુર્લભ સ્વરૂપને ચાલુ જનમરણની
ચિત્રિતા પ્રતિનિધિરૂપ માનવાનો ભ્રમ કરે તો નસાઈ નહિ એ બે અશો ચાલુ
માહિત્યને ઇતિહાસની સત્યદર્શક સામગ્રી તરીકે સીમરનામા કાઈક લખ ન એ એત
વધી ભવિષ્યના ઇતિહાસકારને આજ આપી મૂકીશુ તો એક પ્રકારની સત્યરેવા થશે

હાલના યુગના સાહિત્યનુ હવે સમીપથી દર્શન કરીને કાલુ નજરે કેમ ? પણ આ
યુગમા કવિનાનુ સાહિત્ય નીજ માહિત્ય મરતાં વિચેર જથ્થામા ઊભરાઈ નવજ પરિણામ
એ આનેકે કે જથ્થાના વિપરીત પ્રમાણમા કવિતચ્છુ નજર પડે છે નીન માહિત્યને
આરંભ થી સ ૧૮૮૦ પછી થેના ગણિતે રિતે, તે નીન યુગના અનિષ્ટતા અનેના
મુખ્ય કવિયોની દગની નકલો પણ મલ માવછે તહીંમા એ મેરીનુ હૃદયતર જનારાગ
નથી અને માલ રૂપના નિર્લેપ ખોખા, આગનુજ ખગે, ક્રયાદે ઉપાડી બધને
અસર મેરીને નાજાણના ઉપદ્રામ મરનારી રચાએ પ્રગટ આરછે આ દેશનુ કરજ
એ છે કે એવર્ધનરામ, મણિલાલ, કતાપી, ન ગડુનાનાત મર્યાપિ મિતિનાને
જે હાલના અત્યત્તરની સાચી દર્શિતનાની ગમિયા પ્રદત્ત કરવી હતી અને
કરે છે તે ભમિતો અનુમર્યાથી ઉના અમય જાદિ અને રૂને અમાવે એ
ભમિતો મલુ તો આખાસ પ્રગટ કરાવ ન, અને તેથી રચના અત્ય અને કૃતિમ
બને છે. પ્રાચીન સાહિત્યમા મયે તે ખામીઓ નહ, પરનુ હેમા એક નજ યુગ
એ હતો કે એ સાહિત્ય ન મેનામા ખરા નિધી વિસ્પાદર્શિત વખતી માયઈ,
એ યુગો હતા અને તેથી કવિતામા અન્ય રૂપજો હતા અચાર્યનો રમુકાર દતો,
આપણા હાલ નીન યુગમા મલુ હકો આ યુગની જના દખાવડ.

અર્ચાચીન ગદ્યવિના પ્રાચીનમાં પણ આ સામાર્થ, ખરું દ્રિય, એ ગુણો હતા. માન આપણા નરીન યુગમાં જ ભાવનાત્મિકની નરીન મતિ સાથે-કવિના લખનારાના મહોદઃ ભાગમાં-કેવર દહેશી ખામીઓ પ્રગટ પામીછે. એ ખામીઓની સાથે વિદ્વાન્નિકના સંસ્કારની બિનતા અથવા મોનાના અધિગરની મર્યાદાના જ્ઞાનનો અભાવ,—ધર્માદિક લક્ષણો પણ આ દૃષ્ટિમય દ્રશ્યને વખારમાં મદાવજૂન થાયછે. છેક પિંગળના નિયમોની ખામતમાં પણ ઉદ્ધત અનાદર નજરે પડેછે, અર્ચાચીન પૂર્વાર્ધમાં મહેતાજી વર્ગના અને ઇતર લોકો કરિતા કરતા ત્વેમાં બીજું કાંઈ નહિં પણ પિંગળના નિયમો સચવાતા હતા. હાવના ઉત્તરાર્ધમાં તેમ નથી જોડવું જ નહિં પણ એ નિયમભગમાં મહોદાઈ માનના અગ્રેમરેના એ લક્ષણનું અનુકરણ કરનારા કેટલાકના મનમાં એ વિશે અમુકન મન મધાર્ધ જાયછે એક કરિતામાં નિયમ લખનારે લખ્યું હતું કે:—વાંચક વર્ગની તથા અથતિમ સાક્ષર વર્ગની દૃષ્ટિમ નિયમજદ્દ યદ્દ લખાણ માટે તીવ્ર જુગુપ્સા છે હેવું લાગનારી વિગમના નિયમો ખરેખર પગાપા નથી, અને તેથી રાગનાં કે છન્દનાં નામ લખ્યાં નથી.”^૧ રાગ અને છન્દ વચ્ચેના ભેદનું અગ્નિ હામા જણાયછે તે તો જુદી વાન, પરંતુ ‘નિયમ પગાપા નથી’ એ ગીતારથી પોતાનું અસામર્થ્ય ગ્રાહ્યું પાડનાર એ અસામર્થ્યને માટે આ ‘દેશન’ની હાવનું રક્ષણ લેછે એ બહુ સૂચક વાત છે.

પરિણામ એ થાયછે કે જે કાવ્યગૌવીનું અનુકરણ કરવામાં આવેછે તે શૈલી નાહક બદનામ થાયછે, અનુકરણોના દોષ અનુકૂલ મૂળને જ અમર્ષી દેનારા નીકળેછે. એક પદો નરીન શૈલીનું રહસ્ય તો અમજનારાઓ બાલ્ય અગોને પકડી લઈને નિન્દવા મંડી જાયછે,—જે બાલ્ય અગો અનુકરણ કરનારા તત્ત્વમૂલ ત્રરૂપ તર્કિક પકડી લઈ સ્વીકારેછે, તો, બીજો પક્ષ ન્યાયદૃષ્ટિથી વિવેચન કરતાન એ બાલ્ય અગોને જ તત્ત્વ માની ઊપાડી બેનાર વર્ગનો વાજખી ઉપદામ કહેછે. કેટલાક માત્ર ઉપર એક “કેવરિદ્વા ઉર્ધ્વ કાયમ-ઉર્ધ્વ પરભૂતિકા”ના નામથી ચર્ચાપત્ર પ્રગટ થયું હતું * ત્વેમાં વિનતિ કરી હતી કે આ સાદિત્યપરિપદે ઠરાન પસાર કરવો કે કવિઓ અગર કવિ કહેવડાવનારાઓ હવે પછી કોયવ પર કવિતા લખવાની બંધ કરે—એ વિનતિમાં આ પ્રકારનો વાજખી ઉપદામ સમાયો હતો.

અર્ચાચીન નરીન સાદિત્યની ભાવનાઓની દુ નિન્દા કરવાને પ્રવૃત્ત થયો નથી એ ભાવનાઓ તો મુદા સર્વથા ઇટ, આદરણીય જ છે, અને દુ ત્વેનો પૂજક જ છું. મુદાગે હેતુ તો એ ભાવનાઓને મોગઃ યજ્ઞનથી ઐષ્ટ સ્થાના બા આજુ યુગમાં કિયે સ્થળે છે તે દર્શાવવું એ છે. એ ભાવનાઓનું આમ એક પક્ષે બેશ થરામાંથી ગ્લણ્ય કરવાની જરૂર છે, તો બીજો પક્ષ અન્વ સ્થળેથી જ એ ભાવનાના સાદિત્ય ઉપર અન્યાયયુક્ત આક્ષેપો આવેછે ત્વેનો પણ નિગમ કરનાની આવશ્યકતા છે. નરીન જ્ઞાનનાનું ખરું ગદ્ય ન અમજનારા માત્ર નિન્દાપ્રવૃત્તિ જ આદરનારા વર્ગ વિશે દુ

નથી ગોનતો એ તો ઉપેય રાશિ તરીકે જ મમજના લાયક છે. દુ જોણુ-ગોવનાને ઇચ્છુ છુ-તે તો આપણા સાહિત્યની ગુણુપરીક્ષા પરકીય અને વિશાળ વર્ગમા પ્રસાર-વનાર કેટલાક ખરા વિદ્વાનોને ઉદ્દેશીને જ્યારે સર જોર્જ ગ્રીઅર્સન જેવા પ્રમાણુભૂત ગણુતા પડિત આ યુગની કવિતા વિશે કાંઈ પશુ અભિપ્રાય દર્શાવે ત્યારે આપણા સાહિત્યથી અગણુયા પરદેશીઓ એ અભિપ્રાયને રાડકા કાઢયા વિના જ સ્વીકારે, હાની સ્થિતિ હોવાથી એ પડિતનો અભિપ્રાય આપણા સાહિત્યને અન્યાય આપતો જણુાય તો આપણા સર્વતુ કર્તવ્ય છે કે એ અભિપ્રાયની ટુપિતતા પશુ વેળાથી દર્શાવની એ પડિતના શબ્દો આ પ્રમાણે છે —

“Under English influence a number of works have issued from the press of late years but these possess little originality, and are mostly translations”

(Article on Vernacular Literature—in the Imperial Gazetteer of India—New Edition, Vol III (1908 A D page 130)

(“ અંગ્રેજ સાહિત્યની અસર થઈને હાન કેટલાક વર્ષથી સંખ્યાબધ પુસ્તકો છપાઈ પ્રગટ થયાછે, પરંતુ હેમના અપૂર્વતા જાણુ થોડી જ છે, અને ઘણે ભાગે એ ભાષાન્તરો જ છે.”)

સર જોર્જના આ વચન માટે શુ કહીશુ ? એ પડિતની વિદ્વતા, અભ્યાસની ખત, ઇતરાદિ માટે પશુ માન જતા હોવુ પડે છે કે આ મત હેમજો જાણુતા જ્ઞાન ઉપરથી નહિ પણ અન્યનો પાસેથી મેળાડીને પ્રગટ કર્યો લાગે છે ઘણે ભાગે ભાષાન્તરો છે—આ વચનમા વસ્તુસ્થિતિ જોડે કેટલો વિશદ છે તે આપણે તો જાણુએ જ કિયે સર જોર્જ ગ્રીઅર્સને હિન્દી અને ગુજરાતી પ્રાચીન કરિયો વિશે મન દર્શાવ્યોછે ત્યારે પશુ ગુજરાતી સાહિત્ય વિશે જાણુનું જ્ઞાન ના હોય એમ પશુકાર્થ આવે છે ઉપર ઉતારો આપ્યો તે પશુમા જ એઓ જણુવે છે કે હિન્દુસ્તાનના મુલ્યમળીન સમર્થ કવિવેગની સમીપ પશુ ગુણુમા આવી સકે હેના કવિ ગુજરાતી ભાષાએ દલ સૂરી પેદા કર્યા નથી તુલસી, સુરદાસ ઝલાલિને ઉદ્દેશીને લખેતા આ વચનમા પ્રેમાનન્દ, દયારામ, ઇત્યાદિ સમર્થ કવિની કૃતિઓનો પરિચય ન હોય એમ જ ભાસ થાય છે એ પડિતને હિન્દીનો જોડલો ગાઢ પરિચય છે તેટલો ગુજરાતીનો નથી એમ માનવાને કારણુ જણુાય છે જાતે, તેમ હોય તો હારો ઘાત— અભિપ્રાય પ્રગટ કરનારુ કવિ અષ્ટ એ હતુ કે ગુજરાતના વિદ્વાનોમાથી કોઇનો અભિપ્રાય પ્રથમ તરો દતો આ ગીતની જગતદાગીથી આ પ્રકારના સ્થાપી વેળ જખનાર પડિત મુકત થઈ સત્તા નથી

જે સર જોર્જ ગ્રીઅર્સને દેનગ મિશનરી મનના વિદ્વાનો ઉપર આધાર રાખીને આ અભિપ્રાય સ્થાપી દીધો હોય, તો એઓ ઉપર મારો મવાન હતુ કાણુ સમજા સહાય એમ છે નવીન યુગના સાહિત્ય જોડે એ વિદ્વાન વેકોનો અમભાવ કારક આ જ

જણાવજે. ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ ખંતથી ક્યાં છતાં નવીન યુગના આદિત્યના હૃદયમાં એમો પ્રવેશ જ કરી ચક્રતા નથી જણાતા નરસિંહ મિત્ર એમ આર રકોટ—આ મુરત શહેરના મિત્રના અધ્યક્ષ—નો એક નિબંધ મ્હં સ ૧૯૨૨ માં ગુજરાત મિશનરી કોનવેન્શન આગળ વંચાણો દત્તો, તહેમાં એમો નીચે મુજબ કહેછે*—

“There is a modern poetry, over which I do not advise you to spend time. It is the work of highly educated men, who aim at clothing the poetic fancies of English and Sanskrit poets in rather high flown Gujarati. It is for the most part very artificial—full of Sanskrit words and turns of thought, and is obscure and difficult to understand. No doubt it has an interest and value of its own, but only those who have much spare time in hand can afford to take it up. But the ancient classical poetry of Narayana Mehta, Tulsi, Premchand, Sundardas and Akho . . . are easy to understand.”

(“અર્વાચીન કવિતા છે; પણ તે ઉપર વખત ગાળવાની સલાહ હું આપતો નથી ઉર્વાચીન કવિતા પામેલાઓની એ કૃતિ છે, અર્થછ અને સરકૃત કવિયોની કલ્પના એને આડઅર્થી ગુજરાતી ભાષાના વક્ત્ર પહેગવચ્ચ એ હમનો ઉર્ણા જ બહુ ભાગે એ અતિશય કૃત્રિમ, સરકૃત શબ્દો અને વિચાર શૈલીથી ભરપૂર, અનિશ્ચિત તથા સમજની કલ્પ પડે હેવી છે એમક, હુંની એક જાતની ક્રીમન ઠ અને હેમા એક મકારનો રસ પડે એમ છે, પણ જેઓને દુરસહ બહુ હોય તે જ એ કવિતાનો અભ્યાસ હાયમા લઈ શકે. પરંતુ નરસિંહ મહેતા, તુલસી, પ્રેમાનંદ, સામગ્રદાસ અને અખાતી પ્રાચીન શિષ્ટ કવિતા સમજની સરળ છે.”)

આધુનિક કવિતાના ખરા અન્તઃસ્વરૂપનું અચાન, એ કવિતા રચનારાઓની દૃષ્ટિએ જોવાની અસક્તિ અથવા અનિચ્છા, એ કવિતા એકે સમભાવની અનતા, ઇલાદિ લાવે આ અન્યાયયુક્ત અભિપ્રાયના ઉત્પાદક કારણ સહારી સકે (રેવ. મિ. રકોટનો નિમન્ધ મિશનરીઓ માટે હતો અને ધર્મપ્રચારકની વિશિષ્ટ દૃષ્ટિથી લખાયો હતો, એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને આ હું જોણું છું) ઉપરના જેવો અભિપ્રાય બાધનાર વિદ્વાનો એટલું નથી ધ્યાનમાં રાખતા કે કવિત્વ એ આખા વિશ્વની મિલકત છે, અને એક દેશના અને બીજા દેશના કવિની રચનામાં સામ્ય આવે તે ઉપરથી એકતુ બીજાએ અનુકરણ કયું છે એમ અવશ્ય ફક્ત નથી થતું, આ નવીન યુગના કવિવર્ગને પાત્રાત્વ અને સંસ્કૃત કવિયોના સંસ્કાર મળેલા તે ઉપરથી હેમની કવિતામાં તે સંસ્કારની પ્રેરણા મળે તે જુદી વાત છે અને અનુકરણ કરવું તે જુદી વાત છે; પાશ્ચાત્ય તેમ જ સંસ્કૃત કવિતાના છવતરને ચોતાના હૃદયમાં પચારી દર્દને, પરંતુ સ્વાભાવિક શક્તિ અને પ્રેરણાથી, નવી કૃતિ ઉત્પન્ન કરાય તહેમાં જે છાયારૂપ આકૃતિ

ધકાય તે કાર્મ અનુકરણ ના ગણ્યા, એમ તો દેનિમન જેવા અર્થ અને અસંમિતતાના કવિમા પણ એકરૂપીઅ વગેરે પુર્ણાંગી કરીતાની ગણા છે એમ દર્શાવવામા આવ્યું છે, છતા હું બી અપૂર્વ ધટનામકિત વિશે મનમંદ થાય એમ નથી પાશ્ચાત્ય કવિ જવા-એ વર્ગના, એ નુમૂનાના-તો કવિ સુમરાતીમા થઈ એ જ નહિ એ એમ પ્રમારના અસંગ ગર્વની નામ બી રાખનારી વસ્તુચિત્તિ મલ્લાય એમ નથી આ યુગના અગ્રણી કવિઓની કવિતા નરક વિરિકાંગ આલ્સ ગખાને જુએ તો ઉપર દાખા આનુષ ઉપન થાય જ નહિ. નરીને યુગની મરિતાને મનઝરી કંઠજુ ની પ્રાનીન કરિતાને સમઝરી સરગ કહીએ તે આશ્ચર્યની વાત છે પ્રેમાનન્ અને અખાલી કરિતા વિશે નો એ નિર્ણય આશ્ચર્યકાંગ જ છે અખાલી એક જ પકિત “કેને નહિ તે હો શુ ખુવે ?” હેનો અર્થ રવરડ મિઠ સ્કોટે “He that is low (neel) low part” એમ ક્યોતે તે ઉપગથી જણાશે કે અખાલી મરિતા સમઝરી એ ક્યોતે તેમની સ્હેલી નથી

કવિતા ભેડે નિકટ અભન્ધ રાખનાર નાટકસાદિત્ય એમણે પશું હેમા શુ જોઈશું ? એ સાહિત્ય ખડુ જોતા આપણી ભાષામા હજી એકાધુ જ નથી. ‘કાન્તા’ ફેનલ-દેરી નાટક, ‘જમા અને જયન્ત’, ‘સર્વને પર્વત’, ક્યાદિ ખગ યુધ્ધનાળા નાટકો આગળીને વેટ ગણાય એવા છે ખીજ નાટકો ખસ કરિતનુજુતી દૃષ્ટિથી કે કના બી દૃષ્ટિથી સ્ત્રીકારાય હેરા જણાના પશુ નથી, અને યુધ્ધકીન નાટકો પશુ સપ્પામા અદ્ય હે હાવની રગજૂમિ માટે ગ્યાના નાટકો તો ગણનામા લેઈ સકાએ જ નહિ જનસમાજના ઊતરતા વર્ગ બી હીન રચિયોને સતોડ આપનાને ઉદેશ જ જાહે પ્રધાન ત્યાં ખરુ સાહિત્યનક્ષણ શી રીતે સભવે ?

નવનમ્યાનુ સાહિત્ય નાટકસાદિત્ય મરના નિશેષ નિસ્તારુ કે પગલુ હેમા પશુ ખરા રસતત્વ ને કનાતત્વ આચરનાગ પુસ્તકો નિરન જ જણાયએ કવિનાના સાહિત્ય સભન્ધે જે દૂરણો મહે પાછગ મતા ના-કૃતિમા હજી બી આચાર્ણને અભાવ ધ્યાદિ, તે આ નાટક અને નવનકયાના સાદિત્યમા પશુ વધના એક પ્રમાણમા દૃષ્ટિગોચર થાયતે અર્વાચીન દૂર્વાર્થમા આ દૂરાણુ નહોતા એ પાછગ કહ્યું જ છે, એ સમયના સાદિત્યમા ભાષા વગેરેમા સ્ફુરિતા નહોતી, તો હાનના મહિત્યમા પશુ કરિતા નાટક, નવનકયા સર્વમા, ભાષા, વિધ ધ્યાના સરગ બી ખામી પદે પદે જણાઈ આવેછે, અને તે અસરકરિતા નેના જ પ્રકારની, સંગરિતાનો એક કરના જતા અસરકારી બનાવતાગી ઉત્તરરજો આપના બી જરૂર નથી, આ સર્વ દૃષ્ટોનુ મુખ્ય કારણ નિચારશૂન્યતા અને ખાનશૂન્યતા છે કશું નકતવ્ય રોમ નહિ, નિચારની ઉત્પત્તિ જ ના હોવાને લીધે તેમ દૃષ્ટ બી ખમી લાગોર્મિ પશુ હોય નહિ. તે સ્થિતિમા માન શબ્દોની રજુકારગ્યતા અર્થહીન રચના, સિદ્ધાથ ખીલુ શુ ધણય ?

આ સર્વ અમિથ વચનો લાગશે પરણુ આ મારા વચનો ઉપર વર્ણવેલી નિ સાર કૃતિઓના લેખકોને સમોધીને હું નથી મહેતો, સરકારી સાહિત્યશાન્તો બી દૃષ્ટિરે અપગા કરનાર વર્ગને સમોધીને હું નથી ગોનતો, પરણુ એ અપત્રધીઓને ઉદ્ધાર મરનાર આજના સત્રના કવિઓ તથા ઇતર આજણોને સમોધીને કંઈક આ પરિદ આગળ આમ આજ

પ્રથમ હિન્દી આ રિવાજ રજૂ કરેલું કે બાલકુલું કે આપણી પરિષદ કેને શાસનબળ નથી, અને હેાય જ નહિ, પણ અન્ય બધા છે અને તે અન્ય દૃષ્ટિય શાસનબળ જ ગણાય સાહિયની બાનના બેચી દશાનવી, ઇનામી નિમ-ધોમા તેમ જ અહિં વચાનાના નિમ-ધોમા વારણ એ બેચી લાવનાન સમીપ જઈ સકે એમ દૃઢ અને ડાચુ કરે જવુ, અને એ મારે ચારી સાહિયની ગિયતિ સર્વ વિભાગમા કમ કમ શુદ્ધિમાર્ગમા ચલાવવી,—આ બધા આપણી કેને છે.

આપણા સાહિયમા કટનાક વિભાગના સાહિયની નગ્નતા નાના જ છે તે હવે બેકેએ જીનનચગિતનું સાહિય વિજ્ઞાનનું સાહિય, દર્શન (તત્ત્વજ્ઞાન)નું સાહિય, નિજ્ઞાનનું સાહિય,—એ મહત્ત્વના વિભાગોના ખડ આપણા સાહિયન સમઢમા લગભગ ખાલી જ છે ગુજરાત વનોંકયુનર આસાનગીના ચંતન પ્રણયરી, તેમ જ હુદ્દક વ્યક્તિ યોના પ્રયાસરી, આ જીનતા ઢાઈક દૂરાતી વનરે, પરંતુ આ સર્વ દિશામા ગતિ મન્દ છે જ્ઞાનસાહિય માટે હમણા હમણા નિતેજ પ્રયાસ શરૂ થયાછ, પરંતુ એ સાહિયના મન્દ છે જ્ઞાનસાહિય માટે હમણા હમણા નિતેજ પ્રયાસ શરૂ થયાછ, પરંતુ એ સાહિયના ખરા અરૂપનું પણ દર્શન હમા થતું નરી હાપરચનું સહિય અચન્ત અપ છે અને જે ન હુદ્દમા ખરા ગુણગારનાથી નિરન જ છે હાપરચ કમમસાહિય તો છે જ નહિ એમ ઢાઈકે તો આ ન જ્ઞાનતા નથી કે હાપરચનું સાહિય અને કટાદાનું સાહિય ઉપ નચુ ગપચનું નરી હાઈ ઉત્પત્તિ માટે તો તે માટે અનુકૂલ વાતાવરણ અને લખખની પ્રતિભા બનેતી જરૂર છે એ ગુણા નજનતા કટનાક વલ્લાવનમ્ધ વક્ષણ ઉપર આધાર રાખે છે પણ તે અણુ-મયાભામા જ માટે આ સવ વિભાગોની જીનતા પૂર્તિ કરનામા નિનના નિમ અન આ જેના ન સાહિયાના નનરી આ રિનાય બે નચુ મહત્ત્વના વિષયની જીનતામા જુદી નોવ ન જરી છે ગુજરાતી શા, વ્યાકરણ, સાહિયની ઇતિહાસ, અને ભાષાનો ઇતિહાસ—આ ચાર નિયના ખરા વિજ્ઞાનાળા અને સમર્થ અન્યની આપણે ખાસ જરૂર છે અત્યાર સુધીમા આ ચાર દિશામા થના પ્રયામા રચાભાવિક રીત જ ન્હાના પાયા ઉપર અને ખડિત છે આ જીનતા પૂર્ણ કરવા તરફ આપણી પરિનદ વક્ષ રાખાનું છે Polyglot Dictionary સર્વભાષાકોચ જેના બગીરથ પ્રયત્નનો લાભ તો હાન નહિ જ કરિય હિન્દુસ્તાનમા ક્રિશ્ચન મિશનના આરબકાવમા રેનડ કેરીઅ એ દિશામા કરેનો પ્રયત્ન દુર્લાભે સિદ્ધિ પામી અકેનો ન્હોતા

આપણુ વર્તમાનપના અને માગિકોનું સાહિય વર્ધિશુ તો અતિરાય રોચનીય રિચિત નજર પડેરો દનિક અને સાપ્તાહિક પત્રોમા ભાષા, રીતી, અર્થમાન, ઇત્યાદિ દરક નિયમા અશુદ્ધિ, નીચી પાવગીનું રરૂપ અને ચત્વતા સર્વન વ્યાપતી બેઠેને નેને એ નથી થતો, અગ્રેજ રતમાનપત્રોની જેની—જેના રરૂપન ધારણનું મૂળ એકોનેની નિજ્ઞતાવગી જેનીમા ખાલી સકાય એમ છે, તે રાત્રી નાપણા પત્રોમા આનવાની વાત તો કપ્હાની કપ્હા રડી, પણ કાઈ પણ વર્તમાન પત્રના ‘વીડર’ લેખોમા શબ્દશુદ્ધિ, યત્નરચના, ઈત્યાદિ પ્રાથમિક વક્ષણોમા જ લતિના પડે પડે થાય છે

માસિકા પણ સારા વર્ગના તો ગણતર જ જડશે The Strand, the Lost
magically Review વ્યાદિ માસિકાના નમૂનાના માસિકા આપણે પેદા કરવાને હજી
વર્ષોના વર્ષો સુધી મથના સિદ્ધિ મળવી કઠણ છે, પરંતુ જે છે તે માસિકામાં પણ
ગારવ, શુદ્ધિ અને જિંવી કક્ષાના લેખ-એ કેટલા વિરલ જોઈને જિથે ? આપણા સ્થાયી
સાહિત્યનું પ્રતિનિધિત્વ આ માસિક સાહિત્યમાં પડે છે આ સર્વ રિયતિદર્શન કરવાથી
આપણને લાલ છે. હાનિ નથી આપણુ બહુ સારુ સાનુ જ છે એમ આપ્ય મૈયા
મણા કયાથી સુધરવાનો સહન જ નથી રહેતો ખરો ગેગ જોવો, મણુવો, એ ઉપાય
કરવાની પ્રથમ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાનો ક્રમ છે

વત માન યુગના સાહિત્યનું નિરીક્ષણ કરતા પાંચ વિભાગના સાહિત્ય વિસ્મરણ કરુ
એ વાજ ॥ નદિ ગણાય (૧) પારસીઓનું સાહિત્ય, (૨) યોગ સાહિત્ય
પાશ્વ સાહિત્ય (૩) જૈન સાહિત્ય, (૪) સૌરાષ્ટ્રનું સાહિત્ય, અને (૫) ક્રિશ્ન પાદરીઓનું
સાહિત્ય પારસીઓએ આ નવીન યુગના આરંભની પૂર્વે ગુજરાતી
સાહિત્યમાં જે ભાગ આપ્યો છે તે આ રિયતિદર્શનમાં નહિ આવે કુખ્યશર કાળરાજીનું નામ જે
સાહિત્યપ્રવૃત્તિ સાથે ચિરકાળ જિવિત રીતે જોડાયું રહેશે તે આ નવીનયુગની પૂર્વની છે
તેથી હેના ગુણદોષની સવિસ્તગ નિરીક્ષા અહિ અપસ્યુત છે, માત્ર સંક્ષેપમાં એટલું
કહેવું મસ છે કે પારસી ગુજરાતી ભાષાની અસરકારી દશા સુધારવાનો હેમનો સ્તુત્ય
હેતુ હેમના સરકૃત ભાગના અગ્રાનને લીધે તેમ જ ફારસી ભાગના રાખદોનું પણ મન
કરી નાખવાને લીધે, તેમ જ અન્ય પારસી લેખકો હેમની જોડેજોડે ના આવી સકયા
રહેને લીધે સર્વાંશે સફળ થયા નહિ, તથાપિ હેમનો પ્રયત્ન માન અને આમર્ષને
ઉત્પન્ન કર્યા વિના ગદે હેનો નહોતો અને સાહિત્યમંથોની ભરતી કરવાનો હેમનો પ્રયાસ આ
ભાગની ખામીને લીધે આપણા બાપક સાહિત્યમાં યોગ્ય સ્થાન લઈ સક્યો નહિ આ
યુગના પારસી સાહિત્યની રિયતિ તો કાળરાજીના અવસાન પછી ખરેખર શોયનીય જ
છે, ભાષામાં તેમ જ સાહિત્યવિષયમાં મિ અરદેશર કૃગમજ ખરદેશર જેવા અપવાદો
લેખકો તો કેટલાક પારસી ગુજરાતીના હાટા વળગી રહેના છતાં હિન્દુ ગુજરાતીના
લેખક વર્ગમાં જ ગણનાના છે પારસી લેખક બન્ધુઓ સરકૃત તેમ જ ફારસીનો સરકૃત
પ્રાપ્ત કરી અને બીજો પદ આપણે કેવળ આડઅર માટે જ સરકૃતમય શૈલીને આશ્રય
કરતા અટકીશું, તો બને પક્ષની વચ્ચેનું અંતર કાનકમે તટશે સરકૃત રાખશે જ વાપર
વાળી ભાષા મરકારી નથી થતી તે વાત તેમ જ એ રાખદોને અશુદ્ધ જનારીને વાપરવાથી
ઉલટી હાસી માય છે તે વાત પારસી બન્ધુઓએ સમજાવના રાખવાની જરૂર છે.

યોગ બન્ધુઓનું સાહિત્ય વીસરતું જાંછયે નદિ કેટલાક સંજોગોને લીધે એ
આપણા સપડેમાં આવ્યું નથી જગુ બાણશુદ્ધિમાં એ સાહિત્ય સતો
એ જ સાહિત્ય જાણવાનું જ. પારસી સાહિત્ય માટે જે હિન્દી કવિયે તે
ફરિશ્તાને સ્થાન હંમ મો એમ નથી સચેદીના નાનકિયાપણાએ પ્રગટ
કરવા ' યોગ જ્ઞાનના આ રેડા પડોની ભાગ તથા ગેરી મઈક પાછા યુગનો છે.

હેમના નમૂના ટાકવાથી વિસ્તાર થવાનો ભય છે, છતાં એક બે નમૂના આપ્યા વિના રહેવાનું નથી —

(૧) અતપથ અનુ નુષ છે, ડબ્બા હેત પરીત,
નાળીકા ગુન્તરનું નામ છે, ક્ષમા ય્યા એ શ્લ.

(૨) એ ૭ એક દીગો હાથે અન્નતનો, અન્નપ્પો જાણે સારામ,
એકદાથ કાચે દેડે, મુખી ન મેવે વિધામ.

સારીક સાલમદમદની શુદ્ધ ભાષા પ્રખ્યાત છે, અને હેમના પુત્ર અક્ષાદીનકૃત 'વિશ્વમંદ' ગ્રામીની વાચીશુ તે સરગરી ભાષા જ નજરે પડશે. એક ગોળા જુદા આ હાસ દયાત છે હેમના ભજનોનું પુસ્તક મદારી કને છે તે પણ ભાષા માટે મનોપ જીવનવે એમ છે.

આપણા જૈન બન્ધુઓએ કટલાક નર્પથી પ્રાચીન જૈન સાહિત્ય પ્રગટ કરવાનો મુત્ય પ્રયામ આરંભ્યો. એ પ્રયાનથી ગુર્જર સાહિત્યમાં ભાષાના જૈન સાહિત્ય ઇતિહાસ તેમ જ સાહિત્યના ઇતિહાસ બનેમા નવો પ્રકાશ મળ્યો છે તેથી એ બન્ધુઓના આપણે ખરેખરા આભારી ત્રિધે હેમણે પ્રગટ કરેલા અન્ધો પ્રાયોન સાહિત્યના છતાં, હેમની પ્રગતિ આ યુગમા શરૂ થઈ છે તેથી આ યુગમા આદ્ય એ પ્રગતિનું દર્શન કર્યું છે

સૌરાષ્ટ્રના સાહિત્યને જુદું સ્થાન આપવાનું એક કારણ એ છે કે એ પ્રાન્તમાં વિદ્યાભાતાનો અસ્કાર તળ ગુજરાત કરતા મોડો પડ્યો હતો, છતાં સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય પ્રમાણમાં સાહિત્યવિષયક જાગૃતિ ઝડપથી પ્રસરી છે પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય—દુહા, સોરઠા (સોરઠનાં દુહા તે મોગઠિયા દુહા એમ ખાસ એ દેશ ઉપરથી નામ પડેલું તે પ્રસિદ્ધ સોરઠા), ઇત્યાદિ બાકીન તથા લોકસાહિત્ય એ જુદો જ વિષય છે, નવી સરકૃતિ પછીની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ સૌરાષ્ટ્રમાં થઈ તે હાલના નીન યુગની પૂર્વના ૨૫-૩૦ વર્ષ અને હાલના ૩૦-૩૫ વર્ષ એ એ વિભાગમાં સિધ્ધિ કરે છે. પ્રથમ ભાગની પ્રગતિ આરંભકાળના મુજબ તેમ જ દોષથી ભક્ષિત હતી, બીજા ભાગની પ્રવૃત્તિમાં સરકૃતિ નિમેષ બાળી, બે કે પૂર્ણ નહિ, તે પણ 'કલાપી' બાદ કરતા કાંઈ બીજો યુગ આકનાગે કવિ કે લેખક પ્રગટ થયો નથી. બાકી બીજી ત્રીજી કલામા મુકાબ હેરી સાહિત્યકૃતિઓ અનેક અને કેટલીક પ્રશસ્તાપાત્ર પ્રગટ થઈ છે. રા મણિસ કર્ણેલ ૭ ભટ્ટ. નારાયણ હેમચન્દ્ર વગેરે કવિયો તથા વેખંકાને સૌરાષ્ટ્રના કરતા આખા ગુજરાતના પુત્રો તરીકે યેજુધુ નેથી આ વિભાગમાં હેમનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો. મહામહોપાધ્યાય રાસ્ટ્રી રા કરલાલ માહેશ્વરી દૃનિયોતી ગણના આ મમ્મદમાંથી જુદા કરી પડશે, કમ્પે એ કૃતિઓનું સ્વરૂપ નીન યુગના ભક્ષિતોથી ભિન્ન છે. આ યુગના સૌરાષ્ટ્રસાહિત્યની પ્રગતિનું દર્શન કરતા એક બેન્ની પાન એ લાગે છે કે ટૂંકાક ઉનમ સરગરી કવિયોએ પોતાની રચનાત્તા આધુનિક નાટક કૃતિઓને આપ્યે થાય તેની ભાવનાને અમર્ષણ કરી દર્શને પોતાની કલાની વેધીને

અયોગ્ય તર ઉપર વીંટીને ગૂંગળાવી નાખીશ. "સાધારણમક"ના અસ્કારી કનિ એ પ્રકારે પોતાની કામચલાવેને પરવગ બનાવે તેથી કોને આ પ્રકારનો ખેદ ન થાય ?

કિંત્રન મિશનરી સાહિત્ય વિન જોનનાની જરૂર નથી એ સાદિય એ ધર્મના વિષયમાં જ મુલા ગકાયપુ કે અને એ સાહિત્યની બાબા યુગ્મરાની કિંત્રન પાઠશાળાનું છતાં યુગ્મરાની નથી એ અગ્રવચસ્ય આપી બસ કરીગુ અનન્ત, સાદિય. દેવરૂત વ્યાકરણ એ અન્યનુ સ્થાન જુદુ જ છે અને નીન યુગ્મની ઉપત્તિ નથી, બાકી એ અન્યની વિદ્વાને મિગનર્ગ નાદિત્ય જોડ કરી શકે જ નથી

આ યુગના સાહિત્યનાં આ નિરીક્ષણથી કાંઈ નહિ અથા વિના નહિ ગહુ પરતુ નિરાશા માટે સ્થાન નથી આપણી આસપાસની અને અદરની રિથિતિ નાથ અને ભાવિકાશ જેના, જાનનાં પ્રનાદની શિક્ષા તથા જગ તમ જ તે પ્રનાદ અને જગ ક્રીડનાર વર્ગોના આચર્ય, અધિકાર છતાં જેના આ પ્રકારની સાહિત્યમાં મિશ્ર દગા સિરાય મીનુ સભરે નહિ પરતુ રોગ્ય નાથકોની મદદથી અને યોગ્ય ઉપાયના મેરઠથી ભરિયમાં સ્થિતિ સુધરતે એમ આશા ગાખવી તે નિરાશાર નથી વગી, આ યુગના સાહિત્યનું સ્થાપન થયું કે તે તો સુસન્દરના પાયા ઉપર જ. અને જે માનુ મગારા પ્રવેશ પામીએ તે અન્ય મગોગોને પરિણામે એ સયોગોનો જો કમેકમ ઉચ્છેદ થાય તો શુભ પરિણામ જ આવે

આ શુભ પરિણામ આણના માટે ઉપાય ગા ? પ્રથમ તો પ્રવનર્મમાં એ વકારનો વિચારપ્રસાર કરાવવો કે જેની દરેક વ્યક્તિ સુદ્ધ સસ્કાર મેળવે, તે આથ જ ભ વિ સુસ્થિત કરવાના ઉપાય પાતાના અધિકારની મર્યાદા પશુ જણા સકે પરી મીનુ સાધન એ કે નવીન ભાવ શાસ્ત્ર પ્રવના જનનભાષારમાં નાકીના વહતા નધિરપ્રનાક ની પેટ, આમિતભાસમાં લેનાતા પ્રાણુસ્યુની પેટે પ્રવર્તે એ માર્ગ શોધવો એ માટે કવિનર્મ, નેખકર્નર્મ, છનર્મ વિચારસિકો જોડે સદવાસમાં આપે હેલા પ્રમગ રચાવા જોઈએ આ ઉપરાત, લેખકોનું એક મહત્ત્વ જધાય, પરસ્પર જનુતા ફનારા માધે અસ્પર્શસના અનુભવો વિચાર, છતાંકિની આપને થાય, તે માટે એ મહત્ત્વમાં પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહે એ એક માધન છે મત્રિક પચોના માત્રિયમાં સુધારા મટે વિદ્યાપ્રસારી સાથે પચોના તનીઓના મહત્ત્વની સ્થાપના તે મહત્ત્વમાં જાખન થસના અધિકારની દહતા, ધન્યાં ઉપાય શકન જણાયડે આપણી પર્વિદ એક આર્શરૂપ માસિક કાટે એ કલ્પના પશુ વિચારમાં લેના જેની છે

આ સર્વ ઉપાયોનો પાનો વિદ્યા, યુગ્મરાની ભાષાનું ચા. શુદ્ધ જ્ઞાન, પ્રસાર પામે તે ઉપર છે કાન યુગ્મરાની ભાષાનું શિક્ષણ આપણી અગ્રેજી શાળાઓમાં લગમગ નથી જ મળતું એમ કહિયે તો ચાલે ધણા વિચારશીલ માનવિના આ માનુભાવાના સુદ્ધ અને પાક માનની ખામી પોતાના છોનામાં હોના બાબત ફરીવાર કહે છે અને એ અનિષ્ટ રિથિતિ સુવશન વરાની મારણી કહે છે યુગ્મરાનીના પામ જ્ઞાનની ખામીને લીધે બી. એ, એમ એ ની

ઉપાધિ મેળવેલા યુવકો પશુ ભાષાશુદ્ધિમાં ગોથાં આપણે. 'લખાવતું' એ સજ્જનરૂપ અને 'લખાવતું' એ પ્રેરક રૂપ એ બે વચ્ચે ભેદ ન સમજનારા એમ. એ. બી. એ. ભેદમાં આપણે. સંસ્કૃત ભણેલા શ્રેષ્ઠગણો પશુ સંસ્કૃત શબ્દની ભેદથી ખોટી કરે છે. 'મોકલી આપતું' જેવા જેવા દુષિત પ્રયોગો એમના પગપેસારા થયે છે કે "પરિષદ માટે રૂઢિચેટા મોકલી આપતા" એમ માધ્યમને નિર્ણય પદાર્થની કક્ષામાં નક્કી કરી વચન એક સામાન્યિક પત્રમાં નજરે પડ્યું હતું. આ ઉપરાંત, આપણા પ્રાચીન સાહિત્યકૃતો જ્ઞાન તો વિરલ જ થરા લાગ્યું છે; અને પ્રમાણ-દ. અગ્રે, દાવાદિની કૃતિ-યોના અર્થ સમજનામાં પશુ ભૂલો કરનારા એકપ્રકાર ભેદમાં આવે છે. આમ એક પક્ષે જાનતા છે, તો બીજા પક્ષે જ્ઞાનમયુક્તિમાં અને તે પાસેથી શુદ્ધગતિને આદર કરનાર મંડળમાં પશુ સંસ્કૃત શબ્દો તરફ એક વધતી જણાયા લાગી છે. આજથી થીસ વર્ષ ઉપર જે ગ્રંથો અસંખ્ય દર્શી તે આજ-વર્તમાનપત્રોની ભાષામાં નજરે પડે છે. થીસ વર્ષ ઉપર "દરિયાઈ લડાઈ" ગળે વધતા, તે સ્થળે આજ સુધીમાં રસ્તામાં ફેરવાતી જાહેર ખમરોનાં પાટિયાં ઉપર (નાંકાપુલ નદિ તો) 'નરિયા શુદ્ધ' એમ શબ્દો ભેદમાં આવે છે. સંસ્કૃત ગળે જનાવવા માટે "ઓટો અનુભવ" હોય ત્રિચિત્ર અગ્રિયનો ભિન્નતા એક પાટિયા ઉપર સુધાર્થમાં દીપી છે, ત્હેને ઉપદામ કરવાને નવે દેખા પશુ સંસ્કૃત તરફ ઉત્સુકતા ભરેલું વનશુ એક સકાય એમ છે.

આમ ભાષાશુદ્ધિના ભેદમાં ભાષાશુદ્ધિનો શ્રમ રૂઢિ સકીલ, તો નિરાશા મહિત્વપરિપદની કાંઈ માટે કારણ નહિ રહે માત્ર કર્તવ્ય એટલું ઉપરિચિત ધ્યાન પશુ અન કર્તવ્યના મરેશની કે જે વર્ષ આ દુષિત માટે અપરાધી છે ત્હેને સુધારે દારવો આ માટે યોજના. આપણી પરિપદના કાર્ષ અને કર્તવ્યની યોજનાનું રેખાવેખન આદિ આટલી અતાવતુ અરથાને નહિ ગણાય:—

- (૧) લેખકમંડળની રચાપના,
- (૨) વર્તમાનપત્રો અને માસિક પત્રાના તન્ત્રાંશોના મંડળની રચાપના;
- (૩) શુદ્ધગતિ ભાષા અને સાહિત્યની કેળવણી અંગ્રેજ રૂઢિમાં દાખલ કરવા માટે યોજના,
- (૪) સાહિત્યપરિપદનું આદર્શરૂપ માસિક કાદવાની યોજના;
- (૫) તાજ સાહિત્ય પરિપદે બીજી કરેલી વ્યાખ્યાનમાયાની યોજનાને સચ્ચ કરી મટત કરવી.

નવીન સાહિત્યના સરકારી પ્રચાર માટે આદર્શ સાધનો હાથ જસ જણાય છે

- (૬) પ્રાચીન કવિયોના અમન ગ્રંથોના હસ્ત લેખ (Manuscripts) નો સંગ્રહ કરાવવો,
- (૭) એ લેખોનું સંશોધન યોગ્ય પડિતો કને કરાવતું;
- (૮) હેમાથી સારા ભાગોનો જ પ્રસાર કરાવવો, પ્રાચીન સાહિત્ય માટે આદર્શ સૂચના જસ છે.

આ રેખાચોખત ગદ્ય વિસ્તીર્ણ જણાય છે. સ્મરણમાં ગળવાનું એ છે કે આ સર્વ કાર્ય એકદમ દાય લેવાં એમ કહેવાનો હેતુ છે જ નહિ. પૂર્ણ પ્રાથમ તૈયાર કરી મુકવામાં નુકસાન નથી; હેને અમલમાં આણવા માટે ડાલે ડાલે કામ કરીશું તેમાં બાધ નથી. આ ઉપરાંત આ 'યોજનામાં' વધારે મદદરે કરવા માટે એકાદ કમિટી નીમીશું તે! અડચણ નથી. એ યોજનામાંના હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે શા શા માગે લેવા તે વિશે એ કમિટી સારી રીતે વિચાર કરી સલાહ આપી સકશે.

આ સર્વ કાર્ય એક બક્ષિસથી એકસે હાથે થાય એમ નથી, નેમ આપણા મંડળને આજ સાહાય મળ્યા વિના પણ થાય એમ નથી. માટે રાજ રજવાડા વગેરેને આપણી પ્રવૃત્તિમાં સાહાયમાં લેવા એ છુટ જણાય છે શ્રીમત ગાયકવાડ મહારાજને તે આપણી પરિપક્વને ખાસ સહાયના આપી છે તે વડોદરાની પરિષદ વખત હુંમણે આપેલી હાજરી તેમ જ મગીન મદદ ઉપરથી સાખીત થઈ ચૂક્યું છે. એ ઉપરાંત અન્ય સ્થળોમાંથી સહાયતા મેળવવા માટે આપણા કાર્યવાહકોને અધિકાર આપીશું તે કીક. એ સર્વ ખર્ચ, પરંતુ કાર્યસિદ્ધિનું ખર્ચ ખીજ તો આત્મબળ જ છે; અને આ આપણી પ્રવૃત્તિને એજે આપણે સમૂહ તે એક આત્મબળકિત છે એટલે આ પ્રસંગે આત્મબળ એટલે સંઘબળ ગણીશું. આપણી આગળ ઊભા રહેલાં કાર્ય મોટાં છે, વિષમ છે; પરંતુ આપણી ભાષાભક્તિ પણ તે પ્રમાણમાં મોટી રાખીશું, આપણી શક્તિ અચલ રચાવીશું, તે પરમ અન્તે વિજય જ છે.

ભગિનીઓ નથા બન્યો! માટે છેવટમાં એટલું જ કહેવાનું છે કે આપણી પરિપક્વ કાર્ય ભારે જવાબદારીનું છે એ યાદ રાખી, આપણા આ સરસ્વતાસપ્તમાં પરસ્પર પ્રીતિભાવથી પ્રવૃત્ત થવાનું પવિત્ર કર્તવ્ય લક્ષમાં રાખી, અને સાદિલના વિશુદ્ધ આનન્દને અનન્ય ભાવથી પ્રાપ્ત કરવાનો ઉત્સાહ ધારી, આપણે આપણા આ કાર્યનો આરંભ કરીએ, અને સર્વ કાર્યના સિદ્ધિદાતા પરમ કૃપાળુ પિતાની આશિષ માગીએ.

કવિ કામ.

શુદ્ધિપત્ર.

૧૨.	પકિત	અમુલ	મુલ
૧	છેલી	૯૯	૯૯
૨	છેલી	૯૯૫	૯૯૫૬
૩	૫	આપો	આપો
૮	૩	૩૩૩૦	૩૩૩૦
૯	૧૨	૨૧૩૦.૫	૨૧ ૨૫૩૫૫
૧૧	૧૮	સ્ત્રી-૫	પુસ્તકાલય
૧૬	૨૧	૫૫૫ ૧	૫૫૫૫૫
૨૦	છેલી ૩ ૩	કાર્ડ	કાર્ડ
૨૬	૧૧	ઉપ ૧	ઉપ ૫
૩	૧૮	"	"
૩૨	છેલી ૩ ૨	મામાપી	મામાપી
૩૪	૩	પ્રકાશ	પ્રકાશ
૩૭	૮	પ્રકાશ-૧	પ્રકાશ ૧
૪૩	૮	પ્રકાશ ૨	પ્રકાશ
"	૧૨	વપરાત	૨૫ ૧૫

પરિશિષ્ટ ગ.

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

વિષયની યાદી.

(ગુજરાતી વાઠમયના કોઈ પણ વિષય ઉપર નિર્ણય લાખી મોકલવાનું સર્વને છુટ છે. નીચેની યાદી માત્ર સૂચનારૂપ છે.)

૧ ભાષા અને ભાષાશાસ્ત્ર—

વ્યાકરણ ભેદણી, શૈલી, વ્યુત્પત્તિ, ત્રિપિ, ભાષાનો ઇતિહાસ વગેરે બાબતોના નિરૂપણ.

૨ સાહિત્ય:—

(ક)—કાવ્યશાસ્ત્ર:—રસ, ભાવ, ગુણ, દોષ, અલંકાર, રાગ, છંદ—ઈત્યાદિનું નિરૂપણ; અમુક ઉત્તમ કાવ્યની સમાલોચના.

(ખ)—નાટક, નવલકથા, ઇતિહાસ અને ઇતર સાહિત્ય.

(ગ)—લોકપ્રચલિત સાહિત્ય:—લોકગીત, લોકકથા, ગરબા હુડા વગેરે.

(ઘ)—ઐત ગુજરાતી સાહિત્ય.

૩ કેળવણી:—

(ક)—ધર્મ અને નીતિની કેળવણી.

(ખ)—આધુનિક કેળવણીમાં શા ફેરફાર કરવાની જરૂર છે અને કેવી રીતે થઈ શકે.

૪ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને કળા:—

તેનાં ભુદાં ભુદાં અંગોના વિકાસનું લોકોપયોગી અને સરલ શૈલીથી નિરૂપણ.

૫ ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્કર્ષમાં સુરતે લીધેલો ભાગ.

સુચના—(૧) નિર્ણય લખનારાઓએ કાગળની એક બાજુપર ચોકસો અક્ષર અને છુટું લખવા કૃપા કરવી.

(૨) સર્વ પત્ર વ્યવહાર પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સુરતે એ મરનામે કરવા વિનંતિ છે.

નિબંધસંગ્રહ:

અનુક્રમણિકા..

- ૧ ગુજરાતી વ્યાકરણ.
- ૨ ગુજરાતિ લિપિ અને તેની ઉત્પત્તિ.
- ૩ Old Gujarati and Old Western Rājasthani
- ૪ પ્રાચીન અને અર્વાચીન કાવ્ય.
- ૫ મંત્રી કર્મણુસુત્રી સીતાકરણ.
- ૬ કાવ્યરથ કવિઓ અને તેમની સાહિત્યસેવા.
- ૭ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય અને ગુજરાતી સાહિત્ય.
- ૮ પાટણના બંડારો અને ખાસ કરીને તેમાં રહેલું અપભ્રંશ તથા પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય.
- ૯ જૈનોનું પ્રાચીન ગદ્ય સાહિત્ય.
- ૧૦ જૈન ગુજરાતી સાહિત્ય.
- ૧૧ શાવક કવિ ઋષભદાસ
- ૧૨ ગુજરાતનું વેદક સાહિત્ય.
- ૧૩ રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય.
- ૧૪ હાલના ગુર્જર સાહિત્યને શાની જરૂર છે ?
- ૧૫ ખાળા રાજા
- ૧૬ જોગલક આંજીયર
- ૧૭ ચિત્રિતપત્ર શિક્ષણ.
- ૧૮ ઇસ્લામી નીતિશાસ્ત્ર
- ૧૯ ગુજરાતમાં ઇસ્લામી ઉપદેશકો.
- ૨૦ કલાનો આદર્શ.
- ૨૧ ગુજરાતમાં સ્થાપત્ય.
- ૨૨ જન સેવામાં સ્ત્રીઓનો ભાગ.
- ૨૩ શેત્રંજની રમતની ઉત્પત્તિ તથા ખીલવણી.
- ૨૪ પારસીઓ અને હિંદુઓ.

ગુજરાતી વ્યાકરણ.

પ્રાથમિક શાળાઓમાં ચાલતાં સરકારી ગુજરાતી વ્યાકરણોમાંથી
ઉપજાવી કાઢેલા શૃંગીય પ્રશ્નો.

પ્રશ્ન કાઢવામાં હાલ પ્રાથમિક શાળાઓમાં ચાલતા ગૈણુવદ્ધ ગુજરાતી ભાષાના વા
કરણને અધિક લક્ષ્ય માન્ય છે

શુદ્ધ વ્યાકરણ વિષય.

વ્યાકરણ—સ વિ=નિશેષ કરીને + આ=મર્યાદા + કૃ ઉપરથી કરણ=કરણ તે=નિશેષ
કરીને (ભાષાને) મર્યાદામાં કરવી વ્યાકરણ એ ભાષાને બદલાતી જતી અટકાને છે પ્રાચીન
ભાષાઓ જેવી કે સંસ્કૃત, અરબી, ગ્રીક અને લેટિનના વ્યાકરણો ન હોત તો એ ભાષાઓ
હાલ આપણે સમજી શકત નહિ અને નિરાદરો પાર રહેત નહિ આ કારણથી વિદ્વાનોમાં
વ્યાકરણ શાસ્ત્રને ઉચ્ચપદ આપવામાં આવે છે સંસ્કૃત સારસ્વત વ્યાકરણના પ્રતી અતુભુતિ
સ્વરૂપાચાર્ય નીચે પ્રમાણે કહે છે —

દ્વાદશોપિ યત્યન્ત ન યયુ શબ્દ ચારિષે ॥

પ્રતિયા તસ્ય કૃત્ત્વસ્ય । ક્ષમો વત્તુ તત્ત્વમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ દ્વાદશિક દેવો પણ જે શબ્દસાગરના પારને પામતા નથી, તે સંદર્શનની પ્રક્રિયા
નિશ્ચિત કરવાને માણસ તે કેમ શક્તિમાન થાય ।

વળી શાસ્ત્રકારો વ્યાકરણ પ્રશ્ન સા નીચે પ્રમાણે કરે છે —

વૈયાકરણકિરાતાદ્રપશબ્દમૃગા ક્વ યાન્તિ રાગસ્તા ।

વ્યોત્તિર્નૈવિચિત્રામ્મરિષિગાનન ગદ્યરાણિ યદિ ન સ્યુ ॥ ૧ ॥

જો જ્યોતિષી, નાટકકાર, કાકડા માણસો, ગવૈયાઓ અને વૈદ્યોની મોટા રૂપી ગુણો
ન હોત તો અપશબ્દ રૂપી શ્રેણી વૈયાકરણ શિકારીથી પ્લીને નાશી કયા જત ! (વૈયાકરણને
જ્યોતિષી, નાટકકાર, કાકડા માણસો, ગવૈયાઓ અને વૈદ્યોથી શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવ્યો છે)

યદપિ વહુધાઘિત । તદપિ પુનસ્ત્વ પઠસ્વ વ્યાકરણમ્ ॥

સ્વજન શ્વજનોમાઘમ્ । સર્વ શ્વલ સઠ્ઠ જ્ઞપ્ત્યા ॥

જો કે બહુ બધા છતાં પણ તું ફરી ફરીને વ્યાકરણ બહુ, કે જેથી સ્વજન (પોતાનો
માણસ) એને બદલે શ્વજન (કુતરા જેવો માણસ) સર્વ (બધું) એને હાથે શ્વલ
(એક ભાગ), તેમજ સઠ્ઠ (એક વાર) ને ટેકાએ શ્વત્ત (છાણું) એમ ન થાય, મતનજ

નિબંધસંગ્રહ.

અનુક્રમણિકા.

- ૧ ગુજરાતી વ્યાકરણ.
- ૨ ગુજરાતી લિપિ અને તેની ઉત્પત્તિ.
- ૩ Old Gujarati and Old Western Rajasthani
- ૪ પ્રાચીન અને અર્વાચીન કાવ્યે.
- ૫ મંત્રી કર્મણુનું સીતાહરણ
- ૬ કાયસ્થ કવિઓ અને તેમની સાહિત્યસેવા.
- ૭ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય અને ગુજરાતી સાહિત્ય.
- ૮ પાટણના ભંડારો અને ખામ કરીને તેમાં રહેલું અષ્ટાદશ તથા પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય.
- ૯ જૈનોનું પ્રાચીન ગદ્ય સાહિત્ય.
- ૧૦ જૈન ગુજરાતી સાહિત્ય.
- ૧૧ આવક કવિ ઋષભદાસ
- ૧૨ ગુજરાતનું વૈદક સાહિત્ય
- ૧૩ રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય.
- ૧૪ હાલના ગુર્જર સાહિત્યને શાની જરૂર છે ?
- ૧૫ બાળ રાજ
- ૧૬ જોશીક આજીયર
- ૧૭ વિવિધપત્ર શિક્ષણ.
- ૧૮ ઇસ્લામી નીતિશાસ્ત્ર
- ૧૯ ગુજરાતમાં ઇસ્લામી ઉપદેશકો.
- ૨૦ કલાનો આદર્શ.
- ૨૧ ગુજરાતમાં સ્થાપત્ય
- ૨૨ જન સેવામાં સ્ત્રીઓનો ભાગ
- ૨૩ ચેત્રંજની રમતની ઉત્પત્તિ તથા ખીલવણી
- ૨૪ પારમીઓ અને હિંદુઓ.

ગુજરાતી વ્યાકરણ.

પ્રાથમિક શાળાઓમાં ચાલતાં સરકારી ગુજરાતી વ્યાકરણોમાંથી
ઉપજવી કાઢેલા શૃંગીય પ્રશ્નો.

પ્રશ્ન માટેવામાં હાલ પ્રાથમિક શાળાઓમાં ચાલતા ગ્રંથવૃત્ત ગુજરાતી ભાષાના બા
કરણને અધિક લક્ષ્ય માન્ય છે

શુદ્ધ વ્યાકરણ વિષય.

વ્યાકરણ — સ વિ=વિશેષે કરીને + આ=મર્યાદા + ક્ષ ઉપરથી કરણ=કરવું તે-વિશેષ
રીતે (ભાષાને) મર્યાદામાં કરવી વ્યાકરણ એ ભાષાને બદલાતી જતી અપ્રકાવે છે પ્રાચીન
ભાષાઓ જેવી કે સંસ્કૃત, અરબી, ગ્રીક અને લેટિનના વ્યાકરણો ન હોત તો એ ભાષાઓ
હાલ આપણે સમજી શકત નહિ અને વિનાશનો પાર રહેત નહિ આ કારણથી વિદ્વાનોમાં
મારણ શાસ્ત્રને ઉચ્ચપદ આપવામાં આવે છે સંસ્કૃત સારસ્વત વ્યાકરણના પ્રતી અનુભૂતિ
સ્વરૂપાચાર્ય નીચે પ્રમાણે કહે છે —

દ્વાદયોપિ યમ્યાત । ન યયુ સ્વદ વારિષે ॥

પ્રતિયા તસ્ય જ્ઞાતનસ્ય । કમો વક્ત નર પથમ ॥ ૧ ॥

અર્થે ઇદ્રાદિક દેવો પથુ જે શબ્દમાધરના પારને ખામતા નથી તે શબ્દશૃંગની પ્રક્રિયા
નિશ્ચિત કરવાને માણસ તે પ્રેમ રાકિતમાન થાય ।

વળા શાસ્ત્રમારો વ્યાકરણ પ્રશ્નમાં નીચે પ્રમાણે કરે છે —

વૈયાકરણકિરતાદપશ્ચન્દમ્નગા ક્વ યાતિ સત્રસ્તા ।

વ્યોતિર્નંટવિગ્નગાયમિપમાનન ગહ્વાણિ યદિ ન સ્તુ ॥ ૧ ॥

જે જ્યોતિષી, નાટકકાર, કાકડા માણસો, ગૈયાઓ અને વૈદીની મોટા રૂપી ગુદાઓ
ન હોત તો અપશબ્દ રૂપી ઝૂગો વૈયાકરણ શિકારીથી ખીની નાશી કયા જત! (વૈયાકરણને
જ્યોતિષી, નાટકકાર, કાકડા માણસો, ગૈયાઓ અને વૈદીથી શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવ્યો છે)

યયપિ મહુપાઙ્ગિત । તદપિ પુનસ્ત્વ પઠસ્વ વ્યાકરણમ્ ॥

સ્વજન સ્વજનોમાઙ્મૂત । સકન્ત દાકન્ત સકુચ્છ કુન્તસ્યાત્ ॥

જે કે બહુ બધુવા છતાં પથુ વુ ફરી ફરીને વ્યાકરણ બણુ, કે જેથી સ્વજન (પોતાનો
માણસ) એને બદલે સ્વજન (કુતરા જેવો માણસ) સ્વલ (બધુ) એને હાથે શકલ
(એક ભાગ), તેમજ સ્વલ (એક વાર) ને દેહાગ્રે શક્ત (ઘણુ) એમ ન થાય, મતલબ કે

સ ને દેહાણે રાજા જોડાઈ અમલુ જન જોડે છે તો તેથી ઉપર પ્રમાણે અર્થ કેવો બદલાઈ જાય છે, તો પછી મોટી ચૂકોથી કેવો અનર્થ થઈ જાય, એ સમજવું સહેલું છે ।

શુ. વ્યાકરણનો વિષય હેતુમાં ૧૫ વર્ષથી વિદ્યાર્થી થયો છે - જ્યારે હોપ અને મહીપત-રામનાં વ્યાકરણો આલતાં ત્યારે આ વિષયમાં આટલો બધો બિહાવોહ નહોતો, પણ જ્યારથી ૨૦. માધવલાલભાઈના હસ્તકમાં શુ. શાળાપત્રનો કારભાર આવ્યો ત્યારથી આ વિષય વિશેષે કરીને ચર્ચામાં છે. તેમના અનુયાયીઓમાં ૨૦. માક્ષરશ્રી અમીર પણ એક હતા. તેમણે જે શાળાઓને માટે વ્યાકરણ રચ્યું છે તે વિષયને અતિ બંધ બેસતું છે, કેમકે તેઓ એમ માનતા કે શુ. બાપાનું વ્યાકરણ બીજી કોઈ બાપાને આધારે નહિ, પણ રામભાઈનું બાપા તરીકે તેને ગણીને રચાવું જોઈએ. ત્યારપછી માક્ષર શ્રી રા. બા. કમળાચંદ્રભાઈને હસ્તક શુ. શાળાપત્રનો કારભાર આવતા તેમણે વ્યાકરણનો વિષય બધો સરકૂતાધીન કરી દીધો અને એ હેતુ ક્ષેત્રમાં રાખીને હાલનું 'વૈ'ણવ વ્યાકરણ રચાવું, તેથી ચૂકની પદ્ધતિસર ચાલેલી કેટલીક સરણીઓને જે ઉચ્ચલાવી નાંખી છે, તે શુ. વ્યાકરણના જાણનારાઓને કદી ક્ષમ્ય થઈ શકે તેમ નથી અને તેથી જે જે મુશ્કેલીઓ Cછી થઈ છે, તે પદ્ધતિના દિમાયતીઓને તેમજ આ વિષયમાં રસ લેનાર બધા જાણુને જણાવવાની જરૂર છે.

શુ. વ્યાકરણનો વિષય વિદ્યાર્થી છે, તેને નિર્ણય કરવાનું કામ સરકારી કેળવણી ખાતાનું છે; પણ એ ખાતું શુ. સાક્ષર વર્ગ ઉપર આધાર રાખી તેમના નિર્ણય પ્રમાણે કરવો હ મેશાં તત્પર હોય છે, તેથી શુ. સાહિત્ય પરિષદ સમક્ષ શુ. વ્યાકરણ માટેની દુ' મારી શકકાઓ રજુ કરે છે. તેથી આશા છે કે તે પરિષદ મારી શકાઓ ચર્ચાની નિર્ણય કરી જો અરકારી કેળવણી ખાતાના વડા અધિકારીને વિનય પૂર્વક કાળી મોકલશે તો જરૂર સાર પાછામ આવશે અને શુ. સાહિત્ય પરિષદે પોતાનું કર્તવ્ય બરાબર બજાવ્યું એમ ગણાશે.

ચૂકરાનીમાં આશરે ૨૦ વ્યાકરણો છે, તે દરેકમાં કહને કહ મતદેર જોવામાં આવે છે. નામ વિશે લખ્યે તો પ્રથમ નામના પ્રકાર કેટલા અને કયા માકવા તે વિશે કોઈ પણ સંમત થયા નથી. સર્વનામ વિશે લખ્યે તો કયા શબ્દો સર્વનામમાં ગણવા, એજ નિર્ણય થયું નથી. વિશેષણ વિશે લખ્યે તો વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણ અને ક્રિયાવિશેષણ અન્વય એમાંજ મોટાણા થઈ ગયો છે. ઉભયપદની અન્વય વિશે લખ્યે તો ટેલર સાહેબ જેવા માન્ય વેપાકરણે તો તો, ય, એ, મી એવા શબ્દોને પણ ઉભયપદની અન્વયમાં ગણ્યા છે. આવીજ રીતે વિભક્તિઓ, ક્રિયાપદના કાળ, પ્રયોગ ક્રપાદિ દરેકે જાણનારા મતદેર જોવામાં આવે છે અને દુ' શાળાઓમાં આલતા વ્યાકરણ સંબંધી નીચે પ્રમાણે પ્રશ્નો પરિષદ સમક્ષ રજુ કરે છે તેના ચોખ્ખ નિર્ણય આપના કૃપા કરશે.

વાચક નામ. ૮. વિકારી નામ. ૯. અવિકારી નામ. ૧૦. ઇદ્રિય વિષયક નામ.
૧૧. મનસ્વ વિષયક નામ.

સાધારણ રીતે ૩ પ્રકાર માન્ય છે. ૧. વિશેષ નામ ૨. સામાન્ય નામ. ૩. ભાવવાચક નામ. આમાં પણ ભાવવાચક નામ ગુચ્છવાડો કરે છે. સાધારણ રીતે ભાવવાચક નામ ગુણ, લાગણી, સ્થિતિ કે ક્રિયા બતાવે છે, તેવું બહુવચન થઈ શકતું નથી, અને જેને 'તા, ત્વ, તિ, ય, આઈ, આસ, ક, ઇ, ગીરી, છી, મયુ, મણી, વણ, પણ, પણુ, અણ, આણ, આણી, અણુ, આણુ, એવા પ્રત્યયો લાગેલા હોય છે તે. આટલું સ્પષ્ટ કર્યા છતાં ભાવવાચક નામ પારખવું સુરેકલ થઈ પડે છે અને એકે વ્યાકરણ શાસ્ત્ર રચનાર મારા વિદ્વાન મિત્રને મેં જ્યારે ભાવ વાચક નામ પારખવાને માટે તેમની આગળ ઘણાં નામ મૂક્યાં ત્યારે તેઓ 'પણુ ઢચુપણુ થઈ ગયા' હતા, તો નિશાળોમાં સીખતાં નાનાં બાળકો તો જી 'રીતે પારખી શકે, માટે નિશાળોમાં આલતાં વ્યાકરણોમાં મહીપતરામ વ્યાકરણ અતુસરે માત્ર નામના બેઠાં પ્રકાર રાખવા જોઈએ. ૧. વિશેષ નામ, ૨. સામાન્ય નામ. વ્યાકરણશાસ્ત્રીઓ વ્યાકરણતત્ત્વવિષયક ગ્રંથોમાં ભાવવાચક, ક્રિયા વાચક, પદાર્થ વાચક ઇત્યાદિ નામના પ્રકાર હોવાપરતા, પણ નિશાળોમાં સીખવવાને માટે તો બે પ્રકાર બમ છે, જેથી પદ્મજેદનું કાર્ય સમર્થક થશે.

૩. ગુજરાતી ભાષામાં કયા શબ્દો સર્વનામ તરીકે ગણવા અને કયા ન ગણવા ?
હું, તું, તે, આપણે, આપ, આ, એ, જે, કોણ, શું (પ્રથમ વાચક), કોઈ, કોઈએક, કંઈ, કંઈક, અમુક, હરકોઈ, હરકંઈ અને પોતે આ ૧૯૮ શબ્દોનેજ માત્ર સર્વનામમાં ગણવા. બીજા શબ્દો જેવા કે કેટલો, કેટલા, ઘણા, થોડા, આંટલું, બંધુ, એટલો, સર્વ, સઘણું, થોડું, ઘણા, આવો, જેવો, કેવો, તેવો, તેટલો, જેવું, જેટલું, તેવું, તેટલું, તેવડું, આવા શબ્દો કે જેને જાતિવાચક પ્રત્યયો લાગી શકે છે, તે સર્વનામમાં ન ગણવા જોઈએ! અંગ્રેજીમાં Such આવો, One=તે, Much=મણું, Many=મણા, Little=થોડું, Few=થોડા, Some=કેટલાક, Several=કેટલાક, All=સઘણા, આવા શબ્દો સર્વનામમાં ગણવા છે, તે ઉપરથી એવા શબ્દોને ગુજરાતી વૈયાકરણો પણ શ્રુ વ્યાકરણમાં તેમને સર્વનામ ગણવા લાગ્યા છે, પણ એ ભૂમ છે. વ્યાકરણત્વ બંધારણ પોતાની ભાષાને અતુસરીને થવું જોઈએ. અંગ્રેજી ભાષામાં શબ્દોને જાતિ વાચક પ્રત્યયો ન લાગતાથી એવા શબ્દો સર્વનામમાં ગણવામાં આવે એ જાણે, પણ ગુજરાતી જેવી ભાષા કે જેમાં એવા શબ્દોને જાતિ વાચક પ્રત્યયો લાગી શકે છે તેમાં ન જાણે. જે એવી રીતે ચક્રવર્તીએ તો બધાં વિશેષણો સર્વનામ થઈ જાય, માટે કયા શબ્દો સર્વનામમાં ગણવા તે નિશ્ચિન કરી લેવા જોઈએ. જેથી બાકીના સર્વ શબ્દો વિશેષણમાંજ ગણી લેવાય. જે શબ્દ નામને બદલે આવે તે સર્વનામ, આવી બાખ્યા સાધારણ રીતે સર્વનામની આપવામાં આવે છે, પણ સઘણાં વિશેષણો પણ વિશેષણની હાજરી વગર નામને બદલે આવી શકે છે. જેમ- તમે મોટી લો અને મને નાની, આવો. અહીં મોટી અને નાની એ બંને વિશેષણો 'મોટાપડો' કે એવા કોઈ નામને બદલે આવ્યાં છે. "તમે એક લો અને, મને ત્રણ આવો," અહીં એક અને ત્રણ એ પણ નામને બદલે આવ્યાં છે, પણ તે જેમ સર્વનામ થતા નથી, કેમકે ગમે તે વિશેષણો સર્વનામ થઈ

સકે નહિ, પણ બાપામા જે શબ્દો સર્વનામ તરીકે અગાઉથી નિર્ણય કરી રાખ્યા હોય, તેમ શબ્દો સર્વનામમાં ગણાય છે. સર્વનામ નામને બદલે આવે, તેને ત્રણે જાતિ વાચક પ્રત્યયો લાગી શકે નહિ અને જે નિર્ણય કર્યા હોય તેમાંથીજ નેધએ. સંસ્કૃત બાપામાં પણ સર્વનામો દરાવી લીધાં છે, તે અર્થ ઉપરથી નહિ, પણ તેના રૂપાખ્યાન ઉપરથી નિર્ણય કર્યા છે. સંસ્કૃત સર્વનામોની જે નામાવધી આપી છે તેમાં 'સર્વ' એ શબ્દ પહેલાં આપવાથી તેને સર્વનામ કહે છે. નામને બદલે જે શબ્દ આવે તે સર્વનામ એવી વ્યાખ્યા સંસ્કૃતમાં નથી. કેટલાક તો 'અચાનતાથી જે શબ્દ સર્વનામને બદલે આવી શકે છે તે સર્વનામ' એવી વ્યાખ્યા પણ આપે છે. સંસ્કૃતમાં તો સર્વાદિનિ સર્વનામાનિ=સર્વ ઇત્યાદિ શબ્દો જે નામાવધીમાં આવે છે તે સર્વનામ છે. વળી સર્વાદિનિ શબ્દ સ્વરૂપાણિ સર્વનામ સજ્ઞાનિ સ્યુ=સર્વ ઇત્યાદિ શબ્દનાં રૂપ જે હોય તો તે સર્વનામ કહેવાય. સર્વનામની નામાવધી સંસ્કૃતમાં આ પ્રમાણે છે:—સર્વ, વિશ્વ (આપ્તુ), ડમ, ડમય, દત્તર (પ્રત્યય રત્તર), દત્તમ (પ્રત્યય કત્તર), એન્ય, અન્યતર, રત્તર, ત્વત્ ત્વ, નેમ (અર્થ), સમ, સિમ, પૂર્વ, પર, અવર, દક્ષિણ, ઉત્તર, અપર, અગ્ર, (નીચે) સ્વ (જે એનો અર્થ નાતીલો કે ધન હોય તો), અતર, (પહોરનો— પહેરવાનો અર્થ હોય તો) ત્વદ્, તદ્, યદ્, પ્તદ્, હદમ, અદમ્, એક (કેટનાકે) દ્વિ, યુષ્મદ, અસ્મદ, મત્ત, (આપના સંબંધમાં મયક્ રૂપ થાય છે) અને કિમ્ આટલાજ શબ્દો સર્વનામમાં ગણ્યા છે. બાકીના બધા શબ્દો વિશેષણ તરીકે ગણાય છે. સર્વનામ વિશે દેવ બાપામાં આવી સંકલના હોવાથી તેવીજ સંકલના, એટલે નિર્ણય શબ્દો સર્વનામ તરીકે ચૂટી કાઢવા, એવી કંઈ જોઈવળુ થાય તો સર્વ શુભવાડો મટે, માટે આ ૩ જ કલમની સરખાતમાં મેં જે સર્વનામની નામાવધી આપી છે, તેનું દલીલરણ આપશક છે.

૪. પોતે, પડે, જાતે, મેજે, આ ચારે શબ્દોને બધા વ્યાકરણો સ્વવાચક સર્વનામ ગણે છે. વૈષ્ણવકૃત વ્યાકરણમાં 'પોતે' ને સ્વવાચક સર્વનામ ગણીને બાકીના ૩ શબ્દો વિશે કરી દર્શાવે નથી. મારા મત પ્રમાણે 'પોતે' એ સ્વવાચક સર્વનામ અને બાકીના ત્રણ શબ્દોમાંથી 'પડે' અને 'જાતે' એ નામ અને 'મેજે' એ શબ્દયોગી અવ્યય અથવા ક્રિયા વિશેષણ અવ્યય. સર્વનામનું એક વિશેષ લક્ષણ એ છે કે તેના સાતે વિભક્તિનાં રૂપ થતાં નેધએ. 'પોતે' એનાં રૂપ સર્વનામ તરીકે યદ્ શકે છે, માટે તે સર્વનામ છે; પણ પડે અને જાતે એનાં રૂપ સર્વનામ તરીકે યતાં નથી, પણ નામ તરીકે યદ્ શકે છે, જેમ-મારા પડેમા શું એ થાય છે, મારા પડેનો મને ભરોનો નથી. હું પડે આવીશ, મારા પડેને મારે કરવું છે; આમાં પડમાં, પડેનો અને પડેને મારે, એમા તેને નામ ગણીએ છીએ તો ત્રીજી વિભક્તિમાં આવે નવારે સર્વનામ શા માટે ગણીએ! એવીજ રીતે જાતે. 'મેજે' આ શબ્દને એ પ્રત્યય સિવાય બીજા વિભક્તિના પ્રત્યય લાગી શકતા નથી, વળી એ પ્રત્યય પણ ખરૂં પૂરો તો તેને લાગ્યો નથી, કમકે 'મેજે' શબ્દ મૂળે નથી, 'મેજે' એજ એકારાત મૂળ શબ્દ છે, વળી તે અવિકારી છે, માટે તે અવ્યયમાં ગણવો નેધએ. હું મારી મેજે આવીશ, હું મેજે આવીશ, આમાં પહેલા વાક્યમાં મેજે=શબ્દયોગી અવ્યય અને બીજા વાક્યમાં 'મેજે'=ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. વ્યાકરણમાં શબ્દના વર્ગ એળખવામાં માત્ર તેના અર્થ ઉપર આધાર ન રાખવો પણ તેના રૂપ તથા અર્થ એ બંને ઉપર નિષ્પાદ પહોંચાડવી નેધએ.

૫. વૈ. વ્યા. ૫. ૪૧. પૃથ્વી ગોળ છે. ગોળ=વિધિવાચક વિશેષણ, પણ એતુ વિશેષ્ય 'પૃથ્વી' કે 'છે' તે કહ્યું નથી. પૃથક્કૃતિ કરવામાં 'ગોળ છે' એ વિશેષ પદમાં બન્ય છે, તેથી 'ગોળ' તું વિશેષ્ય 'છે' કોઇ કહેવા ધારે, પણ તે ખોટું મગમગ્યું, કેમકે પૃથક્કૃતિ અને પદ ઘટેદ કરવામાં કેર હોય છે. માટે ગોળ એ શુદ્ધવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય પૃથ્વી વિશેષણના એજ પ્રકાર બસ છે. ૧ શુદ્ધવાચક ૨ સંખ્યાવાચક વિધિવાચક વિશેષણ એ ત્રીજે પ્રકાર વધા રવાની જરૂર નથી. એમ કહેવાથી પદઘટેદ કરવામાં કંઈ નવું અજાણ્યું પડતું નથી અને શુદ્ધવાચક વધે છે.

૧૫

૬. વૈ. વ્યા. ૫. ૧-૨ વ્યાકરણ પૃથક્કરણ પદ્ધતિએ કે સંયોગીકરણ પદ્ધતિએ શીખવવું ? -

વૈષ્ણવ કૃત વ્યાકરણ પૃથક્કરણ પદ્ધતિએ રચાયું છે, તે પહેલાના વધા વ્યાકરણો સંયોગી કરણની પદ્ધતિએ રચાયાના હતા બીજી પદ્ધતિ વધારે મહેલી અને કાર્ય સાધક બન્યાય છે. શિક્ષણલાભનો એક નિયમ એવો છે કે પદાર્થ કે દાખલા વગર કોઇ પણ વિષય શીખવવો નહિ માટે જે ઉદાહરણ લખેને બીજી રીતે વ્યાકરણ શીખાવીએ તેા અર્થ સરે છે. પહેલી રીતને વળગી રહેવાથી શિક્ષણ આદિ કિનઈ થાય છે કોઇ કોઇ વાર માત્ર પદ્ધતિને વળગી રહેવાથી બાળકોને ખોટું શીખવતું પડે છે જેમ વૈષ્ણવ વ્યા. ૫ ૨. "જેને માટે કંઈક કહેવામાં આવે છે, તેતું કંઈક નામ પાડેતું હોય છે." નામ પાડવાથી પ્રાણી, પદાર્થ, શુદ્ધ વગેરે ઓળખાય છે પછી વળી નામની વ્યાખ્યા એજ વ્યાકરણમાં "નામ એટલે જે શબ્દ વડે પ્રાણી, પદાર્થ, શુદ્ધ વગેરે ઓળખાય છે, તે" એમ આવી છે. પહેલી વ્યાખ્યા સાથે બીજી વ્યાખ્યાનો કશો સંબંધ દેખાતો નથી. ૧ પ્રમાણે પૃથક્કરણ પદ્ધતિને વળગી રહેવાથી શિક્ષણમાં 'નકર કાઢના પેસે જા'ના જેવું થાય છે, માટે વ્યાકરણ શીખવવામાં સંયોગીકરણ પદ્ધતિ કંઈ છે.

૭. વૈ. વ્યા. ૫ ૧૫ 'છોકરો' અને 'તુમકું' એ મૂળ રૂપોને પ્રત્યય લાગવાથી તેમાં બહુપણાનો અર્થ આવ્યો છે "પ્રત્યય" આ શબ્દ અહીં ધરે છે કે 'એ' 'તો' 'આ' અને 'હું'. તો 'આ' કરવાથી બહુપણાનો અર્થ આવ્યો છે, એ બંદે છે ? બીજી રીતે યોગ્ય ગણાય

૮. વૈ. વ્યા. ૫ ૨૦ 'છકું' તું બહુવચન 'છડાઓ' ઉકારાના નાન્યતર જાતિ નામનું બહુવચનનું આ રૂપ છટ નથી, માટે 'છકું' એતું બહુવચન 'છડા' એ એકજ રૂપ કાયમ રાખતું જેમણે 'સુસીંધા માત્ર આ રૂપ વાપરે છે, પણ તે ખોટું રૂપ છે. જેમ છડાઓ, માડાઓ, તેમજ કિયાપદમાં ગંધાઓ, લીધીઓ, આરીઓ હાવાદિ માટે 'છડાઓ' એ રૂપ પ્રાતિક હોવાથી તે માન્ય કરવું ન જોઇએ.

૯. વૈ. વ્યા. ૫ ૧૭ વિભક્તિ એટલે એક શબ્દનો બીજા સાથે સંબંધ દેખાડનાર પ્રત્યય કે તે સાથેના શબ્દોના રૂપ" વિભક્તિની આ વ્યાખ્યા ખોટી છે તેને બદલે 'વાક્યમાં શબ્દોનો કિયાપદ સાથેના સંબંધ તે સંબંધને વિભક્તિ કહે છે આ વ્યાખ્યા માન્ય થવી જોઇએ

૧૦. વૈ. વ્યા. ૫. ૧૮. “ પ્રથમ વિભક્તિ કર્તા હોય છે, પણ કર્તા એ વિભક્તિનો અર્થ ન હોવાથી એ કર્તાયે પ્રથમા કહેવાતી નથી. ” કૂટ નોટ-‘હાકરા’ અને ‘વચનની’ નિર્દેશ-વાચક પ્રથમા વિભક્તિ કહેવાય છે. નિર્દેશ એટલે શબ્દ કહેવાતે, પહેલી વિભક્તિનો અર્થ માત્ર ‘નિર્દેશ’ છે.”

આજ સુધી જેને કર્તાયે પહેલી કહેતા તેને વૈ. વ્યા. માં નિર્દેશયે પહેલી કહાતી છે. સંસ્કૃતમાં નિર્દેશયે હોવાથી તે શબ્દ વાપર્યો છે, પણ મારા મત પ્રમાણે કર્તાયે પહેલી કહેવી એજ ઠીક છે. કેમકે એજ પૃષ્ઠમાં કર્મને કર્માયે બીજી કણ્ઠસ રાખી છે, તો કર્તાને કર્તાયે પહેલી કહેવામાં શા બાધ છે. વ્યાકરણમાં કર્તા એટલે ‘ક્રિયાનો કરનાર’ એ વ્યાખ્યા વેદાકરણે ધણી વાર આપે છે, પણ તે બલ છે. કર્તા એ ક્રિયાનો કરનાર ન હોય તો પણ તે કદાચ કર્તાજ કહેવાય છે. એજ પૃષ્ઠમાં ‘હાકરીએ રૂપાય ચૂંચ્યો’ એમાં ‘હાકરીએ’ એ કર્તાયે ત્રીજી માન્ય રાખી જણાવ્યું છે, તો કર્તાયે પહેલી શા માટે માન્ય ન રાખવી જોઈએ ! સંસ્કૃતમાં ‘ઉક્તાયે પ્રથમા’ ‘લિંગાયે પ્રથમા’ ‘નિર્દેશાયે પ્રથમા’ એમ કહેવાય છે, તે ઉપરથી શુન્દરાતીમાં આમણે એવુંજ કાઢવું એ વાજબી દીસતું નથી.

૧૧. વૈ. વ્યા. ૫. ૧૯. ‘ શિષ્યે શુરને દક્ષિણ આપી. ’ શુર શબ્દની ચોથી વિભક્તિ છે; ‘તે’ એ ચોથી વિભક્તિનો પ્રત્યય છે. આ વિભક્તિનો મુખ્ય અર્થ સંપ્રદાન (આપવું) છે. ” આમાં દક્ષિણ એ ઉપરથ કર્મ અને શુરને એ અનુપરથ કર્મ છે. ઉપરથ કર્મની બીજી વિભક્તિ ગણીએ છીએ તો અનુપરથ કર્મની પણ બીજી વિભક્તિ ગણવી જોઈએ. સંસ્કૃતમાં સંપ્રદાનના અર્થમાં અનુપરથ કર્મ તરીકે જે નામ હોય તેને હંમેશાં ચોથીજ વિભક્તિ લાગે છે, પણ શુન્દરાતી બાપાને વિશે એ અધ્યેસતું નથી. હું શંકરલાલને દાખલા ગણાવીશ. ‘શંકરલાલને’ અનુપરથ કર્મ હોવાથી તેની બીજી વિભક્તિ કહેવી, સંપ્રદાનાયે ચોથી નહિ. માટે હંમેશાં ઉપરથ કે અનુપરથ કર્મ તરીકે જે નામ હોય તેને બીજીજ કહેવી અને જે નામને ‘ ને માટે, લીધે, સાર, વાસ્તે, કાન્ને ’ એવા શબ્દયોગી અવ્યય લાગેલા હોય અથવા તો અધ્યાહાર હોય, તેમને તદર્થે ચતુર્થા કહેવી, એ યોગ્ય જણાય છે. માટે શુન્દરાતીમાં ચતુર્થાનો મુખ્ય અર્થ તદર્થ ગણવો. ગોણુ અર્થે સંપ્રદાન પણ ગણવો, પણ જ્યારે કોઈ નામ અનુપરથ કર્મ તરીકે વપરાયું હોય, ત્યારે તો સંપ્રદાન છતાં પણ-તેની વિભક્તિ બીજી ગણવી.

૧૨. વૈ. વ્યા. ૫. ૧૭ થી ૨૦ અને ૫. ૫૨ થી ૫૭. વિભક્તિઓ પ્રત્યય ઉપરથી કાઢાવવી કે અર્થ ઉપરથી ?

મારા મત પ્રમાણે તો પ્રત્યય જોઈનેજ વિભક્તિ કહી દેવી, પછી તેનો અર્થ કહેવામાં વિચાર કરવો કે તે કયા અર્થે છે. સઘળા વેદાકરણો બદારથી તો ઝંઘળ કહેછે કે પ્રત્યય જોઈને વિભક્તિ કહેવી એ તો ચૂંચીતા છે, પણ તેમનું વર્તન કદી પણ તે પ્રમાણે હોતું નથી. “ હું બપોરનો બુધ્ધો છું ” આમાં બપોર શબ્દને છૂટીને ‘તો’ પ્રત્યય લાગવાથી સૌ તેને છૂટી વિભક્તિમાં ગણે છે. મર્મોદા-અવધિનો અર્થ હોવા છતાં (બપોરનો=બપોરથી) ‘કાઠ તેને

પાંચમી વિભક્તિમાં ગણ્યું નથી ગુર્જર નિકાન એટલે કહે છે કે સંસ્કૃતમાં તે અર્થ જોઈ નેજા વિભક્તિના પ્રત્યય ઘણાવામાં આવે છે, તે ગુજરાતીમાં પણ તેમજ થયું જોઈશે. મારા મત-પ્રમાણે તે આપણા ગુર્જર નિકાન બાધજી જૂથ કરે છે. સંસ્કૃતમાં તે વિભક્તિના પ્રત્યય જોઈનેજ વિભક્તિ કહેવામાં આવે છે, અર્થ જોઈને વિભક્તિ કહેવામાં આવતીજ નથી, માટે ગુજરાતીમાં પણ વિભક્તિના પ્રત્યય જોઈનેજ વિભક્તિ કહેવી, અર્થ જોઈને વિભક્તિ કહેવી સહિ, નીચેના દાખલામાં સંસ્કૃતમાં જે આપણે વિભક્તિ કહીએ છીએ તે અર્થ ઉપરથી નહિ, પણ પ્રત્યય ઉપરથીજ કહીએ છીએ, જેમ,

- ૧ નમો ભગવતે વાસુદેવાય=વાસુદેવ ભગવાનને નમસ્કાર
- ૨ નાર્દો મામામ્ ગચ્છતિ અથવા નાર્દો મામાય ગચ્છતિ=નારદ મામ જાય છે. મામ શબ્દને પહેલા વાક્યમાં બીજી અને બીજા વાક્યમાં ચોથી વિભક્તિ કહેવી પડે છે, માટે દેખીતું છે કે વિભક્તિના પ્રત્યય જોઈનેજ વિભક્તિ કહેવી.
- ૩ વિશ્વતાસહ મેથો વિયતિ વર્તેતે=ખાડાશમાં વીજળી સહિત વરસાદ આવે છે.
- ૪ દિનેષુ ગચ્છતુ નારાયણ પતિનોડમવત=દિવસો જતાં જતાં નારાયણ પડિત થશે.
- ૫ અશ્વમ આતોદુ મતિર્જાતા=થોડા કિપર ચઢવાની ચરણ ધધ. અશ્વમ અધિકરણાર્થે સાતમી છતાં બીજી વિભક્તિ છે.
- ૬ ગો'દોગ્ધિ પથ=તે ગાયનું દૂધ દોહે છે. ગા છઠ્ઠી છતાં બીજી.
- ૭ વલ્લિમ્ યાચતે યતુષામ=તે ખલિરાજ પાસેથી પૃથ્વી પાચે છે. વલ્લિમ્ પાચમી છતાં બીજી.
- ૮ અવિનીતમ્ વિનયમ્ યાચતે=તે વિનય વિનના પાસેથી વિનય પાચે છે અવિનીતમ્ પાંચમી છતાં બીજી
- ૯ કુરુજ સ્વપિતિ=તે કુરુદેશમાં સૂચે છે. કુરુજ સાતમી છતાં બીજી વિભક્તિ
- ૧૦ હરિ. અધિશેતે ધેનુષ્ટમ્=હરિ વૈકુંઠમાં રહે છે વૈકુંઠમ સપ્તમી છતાં દ્વિતીયા,
- ૧૧ ડમયતઃ કૃષ્ણમ્ ગોષા=ગોવાળીઆઓ કૃષ્ણની મતે ગણુએ છે
- ૧૨ આધોધો લોકમ્=થોડાની નીચે નીચે
- ૧૩ નિવષા લકામ્=લકાની નજીક
- ૧૪ દૂરમ્ ગ્રામસ્ય અથવા દૂરમ્ ગ્રામાત્=ગામથી દૂર. ગ્રામાં પૃથ્વી અને બીજામાં પાંચમી
- ૧૫ કેશેષુ ચમરીમ્ હન્તિ=કેશોને માટે ચમરીને મારે છે. ચતુર્થી છતાં સાતમી.
- ૧૬ ગોપુ દુહામાના સુગત=તે ગાયો દોહવાની હતી ત્યારે ગયો.

આપણા ગુજરાતી અંગ્રેજ બાણેના સાક્ષરે 'વિભક્તિઓ અર્થ ઉપરથી કહેવી જોઈએ એમ વિચારા ગુજરાતી સ્કૂલ આસ્તરોને કહીને તરછોડી કાઢે છે, માટે આટલું લખાણ કરના તી જરૂર પડી છે. પોતાનીજ જૂઠા પદ્યોને છે, તેને જાણે તે જૂઠાને સત્ય માની બીજાની જૂલ-બાણવામાં આવે છે.

, ૧૩. વે. વ્યા. ૫. ૨૦ 'તેમનાથી' એની વિભક્તિ એકની પાંચમી કે છઠ્ઠી સાથે પાંચમી ?

‘તે’ એ ત્રીજા પુરુષ સર્વનામનું બહુવચન રૂપ છે એવી રીતે થાય છે. જેમ તે એવી પાંચમી બહુવચન તેઓથી અથવા તેમનાથી, માનથી તેઓમાં અથવા તેમનામાં. મારા મન પ્રમાણે ‘તેમનાથી’ છઠ્ઠી સાથે પોંચતી નહિ, પણ માત્ર પાંચમી વિભક્તિ કહેતી; કેમકે સંસ્કૃતમાં તદ્-તે, એસો, તેના નાન્યતર જાતિ પ્રથમા અને દ્વિતીયાના બહુવચનમાં તોતિ એવું રૂપ થાય છે. આ ન ની છાયા ગુજરાતીમાં જાણી વિભક્તિઓના પ્રત્યય લગાડતાં સ્ત્રી ગણ છે, માટે ગુજરાતીમાં જે ‘ના’ પ્રત્યય જોવામાં આવે છે, તે છઠ્ઠીનો પ્રત્યય ન ગણવો.

૧૪. જો વિભક્તિઓ પ્રત્યય ઉપરથીજ દસવચનમાં આવે તો દરેક વિભક્તિના પ્રત્યય વધા તેના અર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

વિભક્તિ.

પ્રત્યય.

અર્થ.

૧. પહેલી.....નથી ..... ૧. કર્તાર્થ—છાકરો દેડે છે.
૨. રથગાર્થ—હું ચુરત ગયો.
૩. પરિમાણાર્થ—મેં એક લોટો પાણી પીધું.
૪. સંજોષનાર્થ—ગોર મહારાજ, કાલે પધાગ્ને.
૫. કાળાર્થ—તું રોજ ચાર કલાક નિસાળે બાળું છું.

૨. બીજી.....નથી અથવા ને. ૧. કર્તાર્થ - શેઠ વાણીતરને બોલાવે છે.
તમે ખુરશી લાવો.
૨. મંમધાર્થ—રાજાને બે કુંવર છે.
(ગમને કુંવર હઠ હોડ્યો
અહીં ‘રાજાને’ એ છઠ્ઠી છે.)
૩. કર્તાર્થ—મગનલાલને જીવું છે.
૮. સંપ્રદાનાર્થ—તેણે બિખારીને એક આનો આપ્યો. (અનુપરથ કર્મ હોવાથી તેની વિભક્તિ બીજી ગણવી)

૩. ત્રીજી.....એ..... ૧. કર્તાર્થ—છાકરીએ રમાલ ગૂંથ્યો.
૨. કરણાર્થ—મોની હથોડીએ સોતું ટીપે છે.
૩. કરણાર્થ—ગરબીએ મારું માથું દુઃખે છે.
૪. પરિમાણાર્થ—સાકડા આડ રૂપીએ મણ ચશે

૫. વિકારય—તે ધાતુ બહુરો છે,
જીની રંગે કાળી છે.

૬. માદિત્ય—તે રાજા બસે' ઘોડે આબોલે'

૪. ચોથી.....તથ્યે.

(ને માટે, કાળે
લીધે, વારને, સાથે)

નામને 'નો' એકવો લાગે તો બીજી અને
ને, માટે, સાથે કાળે, લીધે, વારને એવી
રીતે લાગે અથવા અધ્યાદાર યોગ તોજ
ચોથી કહેવી.

૧. તથ્યે—મણાને માટે એક પાટી લીધી,
ગંગારામને માટે એક રૂપિયા
આપવા ધાર્યો છે.
ગરમીને લીધે મારું માથું દુઃખે છે.

૫. પાંચમી.....થી.....૧. અપાદાન—તે મુસ્તથી નીકળ્યો.

૨. સ્થળાંતર—મુસ્તથી મુખ ૨૦૦ માંડલ છે.

૩. ન્યૂનાધિકતા—મુસ્તથી મુખ ૮ મોડું છે.

૪. કાળાંતર—તે બે દિવસથી આબોલે છે.

૫. કારણ—તેણે છરીથી પેન્સલ કાપી.

૬. કારણ—ગરમીથી માથું દુઃખે છે.

૭. સાદિત્ય—તમે પુરા પોશાકથી આવ્યો.

,ને...

૬. છઠ્ઠી. ને, ના, ની, તું, નાં.....૧ સાધારણ મગધ-રાજાનો મહેલ, સવારનો

જૂખો, રાતનો જાગે છે, હાથનો તે ચોકબો

છે, તે વખાનો માર્યો બટકતો હતો, એકનો

એકજ દીકરો, હાથનો હાથ રહ્યો અને

પૈસાના પૈમા મળ્યા.

૭. સાતમી.....માં, એ.....૧. અધિકરણ—ધરમાં બેઠો છું, છાપરે ચડીને બેઠો.

૨. કાળ—એકે દહાડામાં એક ચોપડી લખી.

મથે વર્ષે દુકાળ હતો.

૩. તુલના—ગળપણમાં આ બરડો ચડે છે. આ

કામમાં તમે નળળા છે.

૧૫. વૈ. વ્યા. પ્ર. ૨૩, ૩૨. ક્રિયાપદના પ્રકાર સંકર્ષક અને અકર્ષક એવા બે પ્રાકવાચો
આવે છે, તેને બન્ને ત્રણ પ્રકાર પાડવા જોઈએ.

૧. સંકર્ષક, ૨. અકર્ષક, ૩. અકર્ષક અથવા ભાવકર્ષક

આ ત્રણ પ્રકાર સ્વાભાવિક છે અને જો એ પ્રકાર પાડીએ છીએ, તો કૃત્રિમપણું જણાઇ આવે છે. જો ક્રિયાપદને કર્તા અને કર્મ બંને હોય તે સર્વમંક, જેને માત્ર કર્તાજી હોય તે અકર્મિક અને જેને કર્તા કે કર્મ એ બંને ન હોય તે અકર્મિક કે જાન કર્તૃક ક્રિયાપદ. ગુજરાતીમાં કર્તા વગર વાક્ય ન બની શકે એમ જો સાધારણ રીતે માનવામાં આવે છે તે તદ્દન ખોટું છે સત્ય તો એ છે કે ગુજરાતીમાં કર્તા વગર વાક્ય બની શકે છે. અને અંગ્રેજીમાં કર્તા વગર વાક્ય બની શકતું નથી. જેમ, આજ તો મારા પેટમાં દુખે છે, કર્તા નથી. અંગ્રેજી To-day it pains in my stomach કર્તા it છે. જે બધાં જોતું સ્વાભાવિક વપણું તે બાપામાં તેને અનુસરીને વ્યાકરણ રચાવું જોઈએ બીજી બાપાનું અનુકરણ કંવાની કરી જરૂર નથી, માટે ગુજરાતીમાં ક્રિયાપદના બેને જાહેર ત્રણ પ્રકાર જોઈએ.

૧૬. વૈ બ્યા. ૫ ૩૧. વૈષ્ણવ વ્યાકરણમાં પ્રેરક અને મૂળ એના મે ધાતુ માનીને ક્રિયાપદના જે ચાર ભેદ ૧. મૂળ ભેદ; ૨. કર્મિક ભેદ, ૩ પ્રેરક ભેદ અને ૪ સલ્લભેદ, એ કહાડી નાખ્યા છે. આ એક મોટી ભૂલ થઈ છે, માટે તે પાઠ આવું કર્યા જોઈએ બીજા વેચાકરણોએ તે માન્યા છે મૂળ ધાતુ પરથી બીજા ત્રણ ધાતુ ગુજરાતી બાપામાં સાધિત થઈ શકે છે, તો તે શા માટે રદ કરના ભેદ=૧કાનત, દેરકાર માટે ધાતુના આ દેરકારને ભેદ કહે છે આ ભેદને લીધે બાપાની એક ખુબી સચવાય છે, તે એ કે અકર્મિક ધાતુને કર્મિક અને પ્રેરક ભેદ સર્વમંકમાં લાવી મૂકે છે અને સલ્લભેદ એ સર્વમંક ધાતુને અકર્મિક બનાવે છે અને અકર્મિક ધાતુ હોય તો તેને ભાવકર્તૃક બનાવી દે છે બાપાની આ ખુબીનું પાલન થયા માટે ચારે ભેદ અનુસર રાખના જોઈએ, જુઓ ટેવર બ્યા ૫. ૮૩ ભેદ વિષે.

૧૭ વૈ બ્યા ૫ ૨૪ અને ૫ ૩૩ કર્તા અને ઉદ્દેશ્ય. મારાથી ચોપડી લખાઈ, આ વાક્યમાં ચોપડી એ ઉદ્દેશ્ય છે, એ બરાબર, પણ ૧૬૨૭૬ કરવામાં 'મારાથી' ને કર્તા ગણના આપ્યું છે, એ તદ્દન ખોટું છે. વ્યાકરણમાં ક્રિયાનો કરનાર એજ કર્તા હોય એમ નથી કર્તા એટલે વેચાકરણીય કરનાર, ક્રિયાનો કરનાર નહિ માટે વ્યાકરણમાં કર્તા એટલે ક્રિયાનો કરનાર એ વ્યાખ્યા ખોટી છે; તેમાં તો કર્તા (Grammatical Subject) એ વ્યાકરણાનુસારી છે માટે મારાથી ચોપડી લખાઈ એમાં 'મારાથી' એ જો કે ક્રિયાનો કરનાર છે, તોપણ તે વેચાકરણીય કર્તા નથી, પણ 'ચોપડી' એ વેચાકરણીય કર્તા (Grammatical Subject) છે ક્રિયાનો કરનાર અને વેચાકરણીય કર્તા એ તદ્દન જુદા શબ્દો છે, એમ માનવું. મે ચોપડી લખી, એ મૂળ રચના છે અને મારાથી ચોપડી લખાઈ, એ કર્મણિ રચના છે, મૂળ રચનામાં ક્રિયાનો કરનાર તે કર્તા થાય છે, અને કર્મણિ રચનામાં ક્રિયાનું કર્મ તે કર્તા થાય છે બીજી બાપાઓમાં એમજ બને છે —

રાજા શત્રુઓને હરાવે છે.
The king conquers the enemies

શત્રુઓ રાજાથી હરાય છે.
The enemies are conquered
by the king.

મૂળ રચનામાં તુળ, રાજા અથવા King એ ક્રિયાના કરનાર અને વૈયાકરણીય કર્તા છે; પણ કર્મણિ રચનામાં તુળ, શત્રુઓ અથવા Enemies એ જો કે ક્રિયાના કરનાર નથી તો પણ તે વૈયાકરણીય કર્તા છે અને પદ્મજેદ કરતી વખતે તેમનેજ કર્તા કહેવાય; તુળ, રાજા-થી અથવા by the King એ કર્તા ન કહેવાય.

૧૫મી કલમમાં કલા પ્રમાણે ક્રિયાપદનું મહાભેદનું ૩૫ સકર્મક ધાતુને અકર્મક અને અકર્મક ધાતુને ભાવ કર્તૃક બનાવી દે છે. જેમ, 'મેં' કામ કર્યું, અહીં કર્યું સકર્મક; હવે તેને અકર્મક કર્યું હોય તો સહભેદમાં ચૂકીએ. મારાથી કામ કરાયું. કર્યું ને બદલે કરાયું સહ-ભેદનું ૩૫ આવડાથી 'કરાયું' એ અકર્મક થઇ ગયું, કેમકે કરાયું=કરાયું, એવે. અર્થ ૨૫૪ થાય છે. 'થા' ધાતુ અકર્મક છે, માટે કરાયું એ અકર્મક ક્રિયાપદ થયું. આગથી કામ કરાયું= મારાથી કામ થયું. જો 'મારાથી' ને કર્તા ગણીએ તો મહા અનર્થ થતા સંભવ છે, કેમકે મારાથી એ ક્રિયાનો તો કરનાર છે, પણ વૈયાકરણીય કર્તા નથી. જે વ્યાકરણ શાસ્ત્રીઓ 'મારાથી'ને કર્તા ગણે છે, તેઓ ભયાની નૈસર્ગિક ચકિત અને ખુબી સમજતા નથી. તેમનેજ હું પૂછું છું કે 'મારાથી કામ કરાયું' એમાં જો મારાથી એ કર્તા તો મારાથી કામ થયું, એમાં કર્તા શું છે? વળી મૂળધાતુ પુરથી સહભેદ બનાવવાની એ રીત છે. ૧. ધાતુને મરકવાથી. ૨. 'વામાં આવ્યું' એવું ધાતુને લગાડવાથી. જેમ મારાથી કામ કરાયું અથવા મારાથી કામ કરવામાં આવ્યું, એ બંને વાક્યોને અર્થ 'મારાથી કામ થયું'ની બરાબર છે, તો દરેકમાં 'મારાથી' ને કર્તા ગણી-એ એ કેવું વિપરીત છે? નસીમને માનવાથી આગસ, અમ્મવરણ ને કેવળ સ્વાર્થ ઉપર નજર એને (આપણાથી) આધીન થવાય છે; આપણાથી કર્તા? આ ઘરમાં જુત છે જેમ કહેવાય છે; લોકોથી કર્તા? દશરથ રાજાનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું હતું; દશરથ રાજા કર્તા? કેમકે મૂળ રચનામાં હૈયું ભરનાર દશરથ રાજા છે. તે દિવાન નિમાયો. રાજાથી=કર્તા? તોય હોડવામાં આવી. ગ્રહદાગ્નેથી=કર્તા? હાંકનાર બળદને મારે છે=મૂળ રચના. હાંકનારથી બળદ માર ખાય છે અથવા હાંકનારથી બળદ મરાય છે, હાંકનારથી=કર્તા? કિનારો દેખાય છે. લોકોથી=કર્તા? આ પાણી પિવાય નહિ. આપણાથી=કર્તા? કાતરથી આવું જાંડું પતંગ કેમ કપાય? કાતરથી=કર્તા? હથોડાથી સોનું ટિપાય છે. હથોડાથી=કર્તા? વરમાદ વરસ્યો, બી વવામાં અને ખેતર ખેડામાં ખેડુતોથી=કર્તા? માગ વડે ચોપડી વંચાઇ નહિ. મારા વડે=કર્તા? ત્યાં તો ગીત ગવાય છે અને લીલા લહેરે વર્તે છે. 'ગવાય' નો કર્તા 'જેરાંથી'? જો વૈયાકરણીય કર્તા નહિ માનીએ તો આનો અનર્થ થશે અને વ્યાકરણ અને ભાષાની ખુબી એ બંને બળદે થશે. આપણાથી લોકોથી, દશરથ રાજા છે, એ સજ્જો ક્રિયાના કરનાર છે, પણ તે વૈયાકરણીય કર્તા નથી.

૧૮. લં. વ્યા. પૂ. ૨૫. ક્રિયાપદના મુખ્ય કાળ ત્રણેને બદલે છ ગણીને કાળને વિષે નીચે પ્રમાણે શાસ્ત્રીય રચના થવી જોઇએ:—

મુખ્ય કાળ.

ક્રિયાપદ.	કાળ.	પ્રત્યય.	નિરૂપણ.
૧. તે ચોપડી વાંચે.....	વર્તમાન.....	એ, ઉ, ઇએ, અ, ઓ.	
૨. તેણે ચોપડી વાંચી.....	જૂન.....	ચો, ઇ, યુ, વા, યાં.	
૩. તે ચોપડી વાંચશે.....	ભવિષ્ય.....	શે, ઇશ, ઇશું, શો, ને, ને	
૪ તે ચોપડી વાંચતો...	અનિયમિત જૂત...	તો, તી, તું, તા, તા (પાઠમાળામાં ચાલુ બનતા)	
૫ હવે મને ખાતરી થાય છે કે	તેણે માત્ર એકજ રૂપીએ		
ચોરેલો.....	વિશેષ જૂત.....	એલો, એલી, એલુ, એલાં, એલાં.	
૬. તેણે ચોપડી વાંચી.....	નિધિ ભવિષ્યકાળ ..	વો, વી, યું, વા, વા. (હોપ વ્યાકરણ)	વિધિવર્તમાનકાળ

આ છ મુખ્ય કાળમાંથી સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં જ્યારે કોઈ પણ બે કાળ સાથે આવે, ત્યારે કાળની સંકલના નીચે પ્રમાણે થવી જોઈએ. —

મિશ્રકાળ (વૈ વ્યા. ૫ ૬૦)

સંયુક્ત ક્રિયાપદ.	કાળ	નિરૂપણ.
૧. તે ચોપડી વાંચે છે	હિત વર્તમાન	
૨. તે ચોપડી વાંચતો હતો.....	વર્તમાન જૂત.....	સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં મુખ્ય ક્રિયાપદનો 'તો' પ્રત્યય વર્તમાનકાળને સમજવો.
૩. તે ચોપડી વાંચતો હશે	વર્તમાન ભવિષ્ય.	"
૪. તેણે ચોપડી વાંચી છે.....	જૂત વર્તમાન	
૫ તેણે ચોપડી વાંચી હતી	હિત જૂત	
૬ તેણે ચોપડી વાંચી હશે.....	જૂત ભવિષ્ય	
૭. તે ચોપડી વાંચવાનો છે ...	ભવિષ્ય વર્તમાન.....	સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં મુખ્ય ક્રિયાપદનો 'વાનો' પ્રત્યય ભવિષ્યકાળનો સમજવો.
૮. તે ચોપડી વાંચવાનો હતો	ભવિષ્ય જૂત.	
૯. તે ચોપડી વાંચવાનો હશે.....	હિત ભવિષ્ય.	
૧૦ તેણે ચોપડી વાંચેલી છે.....	વિશેષજૂત વર્તમાન.	;

૧૦. તેણે ચોપડી વાંચેલી હતી. વિશેષ દિવસ બુત.
 ૧૧. તેણે ચોપડી વાંચેલી હતી. વિશેષબુત બનિય.
 ૧૨. તેણે (અથવા તેને) ચોપડી વાંચી છે. વિધિબનિય વર્તમાન.
 ૧૩. તેણે (અથવા તેને) ચોપડી વાંચી હતી. વિધિ બનિય બૂત.
 ૧૪. તેને ચોપડી વાંચવી હતી. વિધિ દિવસ બનિય.

૧૦. વ્યા. ૫. ૬૦, મે મિત્ર કાળનાં રૂપો, આપ્યાં છે. વળી ટેમ્પલર વગેરે ખીન્ન વ્યાકરણોમાં મળ્યું તે જોવામાં આવે છે, પણ કાળમાં તે સંપૂર્ણ આપેલાં નથી. વાંચનારને શા માટે સંદિગ્ધ રાખવા જોઈએ? માગ ઉપર આપેલાં મિત્રકાળનાં રૂપો માદ્યક છે, માટે તે પ્રમાણે અથવા વ્યાકરણોમાં દાખલ કરવામાં આવે તો બધી સંદિગ્ધતા મટી જશે.

૧૧. ૧૪. મુખ્ય ક્રિયાપદની સાથે જ્યારે સહાયકારક ક્રિયાપદ આવે છે, ત્યારે તે મુખ્ય ક્રિયાપદના કાળ તથા અર્થમાં જરા ફેરફાર કરે છે હો, જા, ચુક, નાખ, પડ, પાડ, રાક, યે, દે, ગહે, આવ, થા, કર, લાગ, મંડ, માંડ, ધ્યાદિ ધાતુઓ યુજાતીનાં સહાયકારક ક્રિયાપદ તરીકે વપરાય છે. મિત્રકાળની મુખ્ય સંકળના તો હો સહાયકારક ક્રિયાપદથી જ છે. પણ જ્યારે ખીન્ન સહાયકારક ક્રિયાપદો હોય ત્યારે નીચે પ્રમાણે ધરના કરી—

૧. તે દિલ્હીમાં પ્રખ્યાત થઈ ગયો. આમાં 'થા' ધાતુ અને માન જુતકાળ કહેવો.

૨. એ પ્રમાણે, ઘણી વાર સુધી તે

વાંચતો ગયો.....'વાંચ' ધાતુ અને વર્તમાન જુતકાળ.

૩. તેઓ મર્યા ગયા.....'માર' ધાતુ અને દિવસજુતકાળ.

૪. તેઓ મિત્રાદાર માર્યા જાય છે.....'માર' ધાતુ અને દિવસ વર્તમાન કાળ. જુત અને દિવસ વર્તમાન કાળ એમ ન કહેવું, કેમકે આપણે જોઈ મિત્રકાળની સંકળના રાખી છે.

૫. નદીનું પૂર રોજને રોજ અટકું રહેશે 'અટ' ધાતુ અને દિવસ વર્તમાન કાળ.

૬. એમ કહીને તે મને મારવા લાગ્યો. 'માર' ધાતુ અને વિધિ બનિય જુતકાળ

સંમુક્ત ક્રિયાપદમાં જ્યારે 'હો' મિત્રાદાર સહાયકારક ધાતુઓનો ઉપયોગ થાય, ત્યારે ઉપર પ્રમાણે મિત્રકાળ કહેવાની પદ્ધતિ રાખવી.

૨૦. ક્રિયાપદને પુરુષ, જાતિ અને વચન હોય છે; પણ જે ક્રિયાપદમાં પુરુષનો જોડ માલમ પડે છે, તેમાં જાતિનો જોડ જણાતો નથી અને જેમાં જાતિનો જોડ માલમ પડે છે, તેમાં પુરુષનો જોડ જણાતો નથી, માટે જે ક્રિયાપદમાં પુરુષ કહીએ તેમાં જાતિ ન કહેવી અને જેમાં જાતિ કહીએ

આવા શબ્દોને વિશેષણ કહેવા અથવા તો ક્રિયા વિશેષણ કહેવા, પણ ક્રિયા વિશેષણ અવ્યય તો નહિન.

જે વિશેષણ રૂપી શબ્દમાં નીચેના ચારે ધર્મ જણાય તે ક્રિ. વિ. અવ્યય કહેવાય. એમાંથી એક પણ ધર્મ જોને લાગુ ન પડે તે ક્રિ. વિ. અવ્યય નહિ, પણ વિશેષણ છે એમ સમજવું.

૧. ક્રિ. વિ. અવ્યય તેજ કે જે સાધારણ રીતે કદી પણ નામની પહેલાં આવીને તેનો શુભ બતાવી શકે નહિ

૨. ક્રિ. વિ. અવ્યયને નો, ની, એ કે થી મિવાયના વિભક્તિના બીજા પ્રત્યયો લાગી શકેજ નહિ.

૩. તે હમેશાં ક્રિયાપદનોજ શુભ બતાવે.

૪. તેને જાતિવાચક પ્રત્યયો ન લાગતા તે હમેશા અવ્યય રૂપે રહે છે

૨૨. વં. વ્યા. પૂ. ૪૪ ક્રિ. વિ. અવ્યય. જે વિશેષણ સ્થળ, કાળ, કે રીતિ વાચક હોય, તેને છેડે જાતિવાચક પ્રત્યયને બદલે 'એ' લાગ્યો હોય અને જે ક્રિયાપદનો શુભ બતાવે, એવાં વિશેષણો વિશેષણ મટીને ક્રિ. વિ. અવ્યય થાય છે

જન્મ—તે બધે ફરી વળે. ...	... (બધો, બધી, બધું ઉપરથી)
તે ઉતાવળે આશ્વો, ...	... (ઉતાવળો, ઉતાવળી, ઉતાવળું ઉપરથી.)
તે સધળે ભગ્ના કરે છે...	... (મધળો, સધળી, સધળું ઉપરથી.)

જેજ પ્રમાણે ધીમે, મોટે, હળવે, બલે, હંમે, નીચે, ઘટાડે

૨૩. વાક્યોગી કે ઉભયાન્વયી અવ્યયમા કયા અવ્યયો આવી શકે તે વિષે ચોક્કસ નિયમ નથી, પણ અગ્રેષ્ઠ ભાષાને આધારે અગ્રેષ્ઠ બલેલાઓ વર્તનાથી યુગ્મશતી બાપાના વ્યાકરણને ન્યાય મળતો નથી. નીચેના ધર્મો જે શબ્દમા જોવામા આવે, તેજ ઉભયાન્વયી અવ્યય થવો જોઈએ. બીજા શબ્દો નહિ—

૧. તે શબ્દ શુદ્ધ અવ્યય જોઈએ.

૨. તે કદી પણ ક્રિયાપદનો શુભ બતાવી શકે નહિ, કેમકે પૃથક્કૃતિમા તેનું સ્થાન નથી, માટે તે સંયોજક તરીકેજ ગણાય છે

૩. તે કદી પણ સ્થળ કે રીતિવાચક ક્રિ. વિ. અવ્યય તરીકે જોજ અર્થમા વાપરી શકાય નહિ

૪. તેનું સ્થાન તે વાક્યમા કોઈ પણ રીતે જરા પણ બદલી શકાય નહિ

૫. તે એ વાક્ય (કલ્પ્ય શબ્દ)ને જોડે

ઉપરના પાંચે ધર્મશાળા શબ્દો:—અને, ને, તથા; કે, જે, જો-તો, કેમકે, મારે, અથવા, વા, અગર, પણ, અને પરંતુ છે, માટે તે ઉભયાન્વયી અવ્યય છે.

ન્યારે તમે આપણી, ત્યારે અમે કથા સુ દરીશુ, ન્યારે-ત્યારે=વ. બ. કિ. વિ. અવ્યય. તમે રમી રહ્યા, હવે મારો વારો આવ્યો. હવે વ. બ. કિ. વિ. અવ્યય.

તે મારે ત્યાં આવતો, કદાચ હું પણ તેને ત્યાં જતો. કદાચ=વ. બ. કિ. વિ. અવ્યય.

તેથી, એથી, જેથી, શાથી એ શબ્દો ઉભયાન્વયી અવ્યય નથી, પણ સર્વનામ કે વિશેષણ છે. શબ્દના વર્ગ ઓળખવામાં આવે તેના અર્થ ઉપર નહિ, પણ અર્થની સાથે રૂપ ઉપર ખાસ નજર પડેલાડવી જોઈએ. અહીં આપણે 'તેથી'નો દાખલો લઈએ.

૧. તમે આવ્યા, તે અને ગમે છે. પ્રથમા વિભક્તિ
૨. તમે આવ્યા, તેને અમે વખોડતા નથી. દ્વિતીયા „
૩. તમે આવ્યા, તેણે અમારું કામ સૂંચ્યું. તૃતીયા „
૪. તમે આવ્યા, તેને મારે અમે તમારો હાકાર માનીએ છીએ. ચતુર્થા વિભક્તિ
૫. તમે આવ્યા, તેથી અને દિલાસો મળ્યો. પંચમી
૬. તમે ન આવ્યા, તેના અને અહસોસ નથી. પછી
૭. તમે આવ્યા, તેમાં અમારું શું મળ્યું. સપ્તમી

શુ. ભાષામાં વાક્યો જોડવાનું કામ માત્ર ઉભયાન્વયી અવ્યયોજ દરે છે એમ નથી, પણ ખીજા શબ્દો પણ કરે છે. ઉપલાં વાક્યોમાં 'તમે આવ્યા' એ નામ રૂપી ઉપવાક્યની સાથે તે અને તેને, તેણે વગેરે સર્વનામો સંયોજકનું કાર્ય સારે છે, તેથી તે કાંઈ ઉભયાન્વયી અવ્યય થઈ જાય નહિ. તે તો જ્યાં સર્વનામોજ રહ્યાં છે. આ દાખલા ઉપરથી જણાશે કે 'તેથી' ને ઉભયાન્વયી અવ્યય ગણવું એ કેવું વિપરીત છે.

પદ્મજેદ હંમેશાં શબ્દના અર્થ અને રૂપ ઉપરથી થાય છે. 'હું ધરમાં વસું છું' આ વાક્યમાં 'ધરમાં' વિધેયવર્ધક હોવાથી તે કિ વિશેષણના અર્થમાં છે, છતાં તેવું રૂપ એવું છે કે તેને આપણે નામ કહીએ છીએ દરે 'ધરમાં' ને જાદ્વે 'ત્યાં' શબ્દ વાપરીએ 'તો હું ત્યાં વસું છું' એ વાક્યમાં 'ત્યાં' વું રૂપ એવું છે કે તેને આપણે નામ ન કહેતાં કે. બ. કિ. વિશેષણ અવ્યય કહીએ છીએ માટે ઉપલા વાક્યમાં 'તેથી' એ ત્રી. પુ. સર્વનામ શા માટે નહિ ? 'તમે આવ્યા તેને લીધે અમને દિલાસો મળ્યો' આ વાક્યમાં 'તેને' જો ત્રી. પુ. સર્વનામ તો 'તેથી' પણ ત્રી પુ સર્વનામ.

૨૪. વૈ. બા. પુ. ૨૮. પ્રયોગ-આ નિબંધની કવચ ૧૬નીમાં કહ્યા પ્રમાણે 'એક' કહાડી નાખવાથી પ્રયોગની બાબતમાં ગોટલો થઈ ગયો છે. વૈ. બા. પુ. ૨૯ મામાં કર્મણિપ્રયોગના દાખલામાં કરાયો, કરાયું, કરશે એવા શબ્દો ગણાવ્યા છે. વળી ૨૮માં પૃષ્ઠમાં કરું છું, જાય છે, લખું છું, એ શબ્દો કર્તરિના દાખલામાં આપ્યા છે. પ્રયોગ એટલે વૃત્તસય, ઉપયોગ. જો ક્રિયાપદનાં ભવિ, પુરુષ અને વચનનાં રૂપ કર્તા પ્રમાણે દરે તો કર્તરિ, કર્મ પ્રમાણે દરે તો કર્મણિ અને કર્તા કે કર્મ ન હોતા ક્રિયાના બાવ પ્રમાણે દરે તો બાવે પ્રયોગ પ્રયોગની ગ્રા

રચના ગુજરાતી વ્યાકરણમાં આવી છે. વૈ. જ્ઞા. પૃ. ૨૯ મેં કરાવેા, લખાણ વગેરે સહયોદના દાખલા આપવાથી વાંચનાર એમ સમજે છે કે જ્યારે ક્રિયાપદ સહયોદમાં આવે ત્યારે કર્મણિ પ્રયોગ થાય-છે, પણ આ સમજણ ખોટી છે. ક્રિયાના જે ચાર ભેદ-મૂળ, કર્મક, પ્રેરક અને સહ-એ ક્રિયાપદનો જુદો જુદો રચના છે. જુદો જુદો રચના સાથે ક્રિયાપદના પ્રયોગનો કરો સંબંધ નથી. કોઈ પણ ક્રિયાપદ ગમે તે ભેદમાં હોય; પણ તેનાં ૩૫ જે કર્તા પ્રમાણે ફરે તો કર્તરિ પ્રયોગ, કર્મ પ્રમાણે ફરે તો કર્મણિ પ્રયોગ અને ક્રિયાપદના બાન પ્રમાણે ફરે ભાવે પ્રયોગ. અકર્મક ક્રિયાપદનો કર્મણિ પ્રયોગ ન હોય, સકર્મક ક્રિયાપદના કર્તરિ તેમજ કર્મણિ એ બંને પ્રયોગ થઈ શકે અને બાવ કર્તૃક ક્રિયાપદને ભાવે પ્રયોગ હોય. અકર્મક ધાતુ કર્મક કે પ્રેરક ભેદે સકર્મક બની જાય છે માટે જે ક્રિયાપદ કર્મક કે પ્રેરક ભેદે હોય તેનાજ કર્મણિ પ્રયોગ થઈ શકે સકર્મક ધાતુને કર્મ હોવાથી તે કર્મણિ પ્રયોગમાં આવી શકે છે, પણ સકર્મક ક્રિયાપદ જ્યારે સહ ભેદમાં આવે, ત્યારે આગળ કલા પ્રમાણે તે અકર્મક બની જાય છે, માટે તેનો કદી પણ કર્મણિ પ્રયોગ હોઈ શકે નહિ, છતાં કરાવેા, લખાણ હંચાદિ ક્રિયાપદને કર્મણિ પ્રયોગમાં ગણ્યા છે એ જુલ છે. અકર્મક ક્રિયાપદ સહ ભેદમાં આવે ત્યારે તે અકર્મક મટીને અકર્તૃક કે ભાવ કર્તૃક ક્રિયાપદ થાય છે, માટે અકર્મક ધાતુ સહ ભેદમાં આવે ત્યારે તેનો પ્રયોગ ભાવે થાય છે. અકર્મક ધાતુને કર્તા અને કર્મ બંને હોય છે, માટે તે કર્તરિ તેમજ કર્મણિ એ એમાંના ગમે તે પ્રયોગમાં આવી શકે છે. બીજા કોઈ પણ ધાતુ કર્મણિ પ્રયોગમાં આવી શકતા નથી. સકર્મક ક્રિયાપદ જે વર્તમાન, અનિયમિત ભૂત-કે ભવિષ્ય કાળમાં હોય તો તેનો કર્મણિ પ્રયોગ કદી પણ થઈ શકે નહિ, અને સકર્મક ક્રિયાપદ જે ભૂત, વિશેષભૂત કે વિધિભવિષ્યમાં હોય તો તેનો કર્મણિ પ્રયોગ ધણા ખરા સકર્મક ધાતુમાં થઈ શકે છે.

જમ-૧. હું કામ કરું છું.

૨. હું કામ કરેતો.

૩. હું કામ કરીશ.

૪. મેં કામ કર્યું.

૫. મેં કામ કરેલું.

૬. મારે કામ કરવું.

વર્તમાન કાળ હોવાથી સકર્મક કર્તરિ પ્રયોગ.

અનિયમિત ભૂત હોવાથી „ „

ભવિષ્યકાળ હોવાથી „ „

ભૂતકાળ હોવાથી „ કર્મણિ પ્રયોગ.

વિશેષ ભૂત હોવાથી „ „

વિધિ ભવિષ્ય હોવાથી „ „

પ્રયોગનો ફેરફાર કાળ ઉપરથી થાય છે, ભેદ જોયે કર્મક, પ્રેરક કે સહ રચના પરથી નહિ એ રચના પરથી તો સકર્મક ધાતુ અકર્મક બની શકે અને અકર્મક ધાતુ બાનકર્મક બની શકે. જમ-

૧. મારાથી કામ કરાય છે.....કર ધાતુ મૂળે સકર્મક, પણ સહ રચના થવાથી અકર્મક થઈ ગયેા; કર્તા કામ અને કર્મ ન હોવાથી કર્તરિ પ્રયોગ, કર્મણિ પ્રયોગ નહિ.

૨. મારાથી ચલાય છે.....ચાવ ધાતુ મૂળે અકર્મક, પણ મળ રચના હોવાથી તે ભાવકર્તૃક થઈ ગયેા, માટે કર્તા ક્રિયાનો ભાવ એટલે પ્રત્યક્ષ કર્તા નથી, તેથી ભાવે પ્રયોગ.

પદચ્છેદ વિષય:

૨૫. આ ગરથ પરાયા ખરચીને જરા લીધા, મારા ફૂલણુછ.
આ=પાદ પૂર્ણાંથે કિ. વિ. અન્યથ ?
૨૬. છભાળી માળો જેવીકે મા બેન સમાની દે છે.
જેવી=વિશેષણ. વિશેષ્ય માળો ?
કે=કિ. વિ. અન્યથ ? (પણ, બી, એ, જ છત્યાદિની પેઠે.)
૨૭. મારે ખાતે શું નીકળે છે, તે કહો.
મારે=છઠ્ઠી સાથે સાતમીનું એકવચન નહિ, પણ માન છઠ્ઠીનું એ. વ.
૨૮. કલાધન નામે ખાહોશ સરદારે બંગાળાની છત કરી.
કલાધન=છઠ્ઠીનું એકવચન ? કલાધન=કલાધનના નામે. ત્રીજી નહિ.
૨૯. માર ખ્યાલા ચોરસ ગોઠવીને તે ઉપર પાટ મૂકે છે.
ચોરસ=કિ. વિ. અન્યથ ?
૩૦. અમે એક વાગ્યા સુધી ત્યા ખેડા હતા.
વાગ્યા=કૃદત નામ ?
૩૧. છોટાલાલને આવવુ છે.
છોટાલાલને=કર્તાંથે બીજીનું એક વચન ? બારે પ્રયોગ ?
૩૨. મીઝરને લાકાઠ કરવી પડી
મીઝરને=કર્તાંથે બીજી.
લાકાઠ=કર્માંથે બીજી.
૩૩. તે આટલું પણ સમજતો નથી.
આટલું=વિશેષણ નામ તરીકે વપરાયું છે, કેમકે તે 'સમજતા નથી' ક્રિયાપદનું કર્મ છે. નામ કે સર્વનામ સિવાય કોઈ પણ શબ્દ કર્મ તરીકે વાપરી શકાયજ નહિ.
૩૪. વાચ, ખા, જમ, લખ, છત્યાદિ સકર્મક ધાતુઓ કર્મ વગર વપરાય, ત્યારે તેમને અકર્મક ગણવા.
જમ=મ્ર. જીઓ જેમએ, પેલા આરગમાં મગન થુ કરે છે. ઉ. તે ખેડો ખેડો વાંચે છે. વાંચે છે=અકર્મક ક્રિયાપદ.
૩૫. ના, ના, હું તો અહીં બેસનાતો.
ના, ના=કેવળ પ્રયોગી અન્યથ ?
૩૬. મણિભાઈને ઘોડે કાણુ બેસશે ? મણિલાલને=છઠ્ઠી સાથે સાતમી વિભક્તિ નહિ, પણ પણ માન છઠ્ઠી વિભક્તિ.
૩૭. હે, વળી આ શુ બોલ્યો હે=કેવળપ્રયોગી અન્યથ ?
૩૮. મને હવે સાફ છે. સાર=નામ, નાન્યતર જાતિ, કર્તાંથે ૧વીનું એ વ. ?
, 'સાફ' એ વિશેષણ નામ તરીકે વપરાયું છે.
૩૯. તમારે લખ્યું તમેજ પાળતા નથી. લખ્યું=કૃદત નામ, કેમકે તે 'પાળતા નથી' ક્રિયાપદનું કર્મ છે.

૪૦. તેને જોણતાં આવડતું નથી. જોખતાં=કૂદત 'નામ, કેમકે તે 'આવડતું' નથી' ક્રિયાપદનો કર્તા છે.

૪૧. તત્સમ સંસ્કૃત જૂલ કૂદતોને ગુજરાતીમાં કૂદત વિશેષણ ન ગણ્યતાં કિ. વિશેષણ ગણ્યાં અને જો તે પંડી નામ વિશેષ્ય તરીકે લાજર હોય તો તેમને વિશેષણ કહેવાં. જેમ—મોહિત, લલિત, સિદ્ધ, લુપ્ત, તૃપ્ત, છુપ્ત, રક્ત, હૃત્પત્ત ઇત્યાદિ. આ તો સિદ્ધ વાત છે. મિદ્ધ=વિશેષણ આવી રીતે તે મિદ્ધ યથ ચક્ર છે. સિદ્ધ=ક્રિયા વિશેષણ. એકલા, બેગા એ માધિત ચબ્દો છે, તેમને પણ ક્રિયાવિશેષણમાં ગણવા.

૪૨. ઉપરની વાત અમે પણ સાંભળી હતી. 'ઉપરની' આ શબ્દ જો કે ક્રિયાપદનો શુણ્ઠ બતાવતો નથી, તોપણ યુગ શબ્દ 'ઉપર' એ કિ. વિ. અવ્યય છે અને તેને 'ની' છટીનો પ્રત્યય, જે નામને વિશેષણ અર્થમાં લાવી મૂકે છે તે, લાગવાથી તેનો ક્રિયાપદ સાથેનો સંબંધ તૂટી જાય છે. માટે આ જગાએ અર્થ ઉપર આધાર ન રાખતાં રૂપ ઉપર આધાર રાખી પદચ્છેદ કરીએ તો 'ઉપરની' એ ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. જો અર્થ ઉપર નજર રાખી પદચ્છેદ કરીએ તો તેને વિશેષણ અને બીજી વિભક્તિ કહેવાય.

૪૩. તામે, વરા, વસુધ, જામા, હાથ, માલમ, રવાને, પેદા, દાખન, ગામિલ, યાદ, કળજે, હવાસે, મુકરર, નાસીપાસ, પાસ, નાપાસ, ખરીદ, જાહેર, લાજમ એ બધા શબ્દો ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય ?

૪૪. તેણે જૂમ પાડી એટલામા હું દોડતો આવ્યો. એટલામાં=કિ. વિ. અવ્યય ?

૪૫. જેમ અને તેમ તાકીદે આવો. 'જેમ' અને 'તેમ'=રીત બતાવનાર કિ. વિ. અવ્યય ? જેવો તે દોડ્યો તેવોજ તે પડ્યો. 'જેવો', અને 'તેવો' વિશેષણ.

૪૬. સી પોતપોતાની સુદ્ધિ અનુસાર જોડ્યા. અનુસાર શબ્દયોગી અવ્યય ?

૪૭. અમને અતે માનમ પડ્યું. અતે=કિ. વિ. અવ્યય. નામ કે વિશેષણને 'એ' પ્રત્યય લાગવાથી તે ધણી વાર કિ. વિ. અવ્યય યથ જાય છે. જેમ અતે, ગુરસે, હેવરે, લાખે, સધલે, બધે, વારે ધડીએ ઇત્યાદિ.

૪૮. તાજો પનત આવવા દેવો જોઈએ. આવવા=કૂદત નામ અને દેવો જોઈએ=સલુકા ક્રિયાપદ ?

૪૯. એ જાણુ વાત કરે જ્યાં જાની, ત્યાં ઉમા ના રહીએ. ઉમા=ક્રિયાવિશેષણ ? રહીએ=ક્રિયાપદ

૫૦. તેઓ એક બીજાને કહી દેશે એક બીજાને=પદચ્છેદ સાથે કરતું ?

૫૧. મજાપાકે કરીને એક અગ્રેજ પ્રખ્યાત યથ ગયો છે. કરીને=શબ્દયોગી અવ્યય ?

૫૨. તે આખો દહાડે ખાખા કરે છે ખાખા=કૂદત નામ ?

૫૩. હવે માર્યા, માર્યા, તાર મોહું કહેતું નથી.

હોય, રાજકુંવર છે, બાધ.

લે, વળી આ શું બોલ્યો.

માર્મા' માર્મા' = કેવળપ્રયોગી અવ્યય, કેમકે માર્મા' માં 'માર' ક્રિયાપદનું ૨૧૩૫ રહ્યું નથી, અને તે અવ્યય રૂપે છે.

હોય = આ ક્રિયાપદ અવ્યય રૂપે નથી, માટે તે કેવળપ્રયોગી અવ્યય નહિ, પણ ભાવકત્વેક ક્રિયાપદ ?

લે = ખામાં 'લે' ધાતુનો અર્થ રહ્યો નથી, માટે તે અવ્યય રૂપે હોવાથી કેવળપ્રયોગી અવ્યય.

૫૪. વળી આઠ્ઠા કે ! કે = ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.

૫૫. આ એક રૂપીઓ તમે આપ્યો કે ? કે = ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.

તમે આપ્યો કે બીજા કોઈએ આપ્યો, એવો અર્થ સાધ છે, માટે.

૫૬. જયજય, હમણા કેમ દેખાતા નથી, જયજય = કેવળપ્રયોગી અવ્યય ?

૫૭. તેની કેટલીક હકીકત જાણવા જોગ છે. જોગ = શબ્દયોગી અવ્યય ?

જોગ = યોગ્ય, એ જો કે મૂળે વિશેષણ છે, પણ જોગનો અર્થ યુજરાતીમાં ઉપર પ્રમાણે એવો મેળો પડી ગયો છે કે તે નામની પહેલાં ચૂકી શકાતો નથી, માટે શબ્દયોગી અવ્યય

૫૮. રાતે દશ વાગે તોપ દેખાના આવી છે. વાગે = કૃદત અવ્યય

૫૯. તું તારે વાંચ્યો જાતી. વારે = સાતમી વિભક્તિ. છાકરા છાકરાએ સમજી લે, એટલે છાકરા સમજી લે, છાકરાઓમાં. ની = ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. પણ, એ, બી, જ જેવા ક્રિ. વિ. અવ્યયની પેટે.

૬૦. ગંગારામને ત્યાં વિવાહ છે. ગંગારામને = છૂટી વિભક્તિ ? ત્યાં = શબ્દયોગી અવ્યય ?

૬૧. આગળસુદ્ધિ વાણીઓ ને પાછળસુદ્ધિ બ્રહ્મ. આગળસુદ્ધિ = ભાવવાચક નામ ? (સાથે લઇ પદ્મચંદ્ર કરવું.)

૬૨. તમારું કામ ક્યારે પાર પડશે. પાર = ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય ?

૬૩. એ બાયડીને લુગડા લતાં વગેરેનો સર્વ અર્થ તેનાં પિયેરીઆને કરવો પડે છે. બાયડીને = ચોથી વિભક્તિ. પિયેરીઆને = ત્રીજી વિભક્તિ.

વગેરેનો = વિશેષણ, વિશેષ્ય લુગડાં લતાં. 'વગેરે' આ શબ્દને કેટલાક ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય અને કેટલાક શબ્દયોગી અવ્યય કહેવા ધારે છે, પણ તે ખોટું છે, 'વગેરે' એ શબ્દને સાતે વિભક્તિઓના પ્રત્યય લાગી શકે છે, વળી વગેરેનો અર્થ 'અને બીજા' એવો સાધ છે; વળી વગેરે = ત્યાં, સરકૃતમાં વિશેષણ છે, આ સર્વ કારણોથી 'વગેરે' ને વિશેષણ કહેવું જોઈએ.

૬૪. અમારી બાળુ બોલસાલ પડેના પાક મેટા થયો છે.

બાળુ = શબ્દયોગી અવ્યય ?

બોલસાલ = નામ, કાળાચે પહેલી ?

૬૫. તેને એક મેરથી ધણીજ લીધા કરે છે

મેરથી=શબ્દયોગી અવ્યય ?

૬૬. આપણે વસ્તુને પ્રવાહીમા ઘુસાડીએ છીએ, તે વાગે તે થોડોક પ્રવાહી ખમેડી તેની જગા રોકે છે. તે=વિશેષણ, વિશેષ્ય વાગે.

વારે=નામ, સાતમીનું એકવચન

૬૭. સમુદ્રમા તે બીજકુલ પાણીજ નજરે પડે છે } બીજકુલ } વિશેષણ ?
સમુદ્રમાં તે માત્ર પાણીજ નજરે પડે છે } માત્ર }

૬૮. અથવા તો તે બે' બે' કરતાં શીખશે.

બે બે=નમ ? કરતા=કૃદત નામ, કેમકે તે શીખશેનું કર્મ છે.

૬૯. જ્ય બિલાડી મોભામોભ. મોભામોભ=કિ. વિ. અવ્યય ? એવીજ રીતે રાતો રાત, દિવસે દિવસે, રહતે રહતે ઇત્યાદિ.

૭૦. યથા રાજ તથા પ્રેમ, યથા-તથાચક્રિયાન્વયી અવ્યય, કેમકે એ બે ને શબ્દોનું સ્વરૂપ અવ્યયનું છે તથા તે બે શબ્દને જોડે છે.

૭૧. કર્મતથી કહાણી તે કોને જાણ કહું રે લોલ

લોલ=નામ, સંબોધનાર્થે ૧લી ?

૭૨. શેરશાહે વંશપરપરા ગાદી સ્થાપી વંશપરપરા=વિશેષણ ?

એ તો અમારી વંશપરપરાની રીત છે વંશપરપરાની=નામ ?

૭૩. રસ્તામા વખતે મોટી નદી આવે.

ભોગળેગે ગતામા જો મોર મળે.

} વખતે } કિ. વિશેષણ અવ્યય ?
} ભોગળેગે }

૭૪. વણુ તપામે વરીશ મા, રખે ઠાહી થઇ વહેનાતી.

વણુ=શબ્દયોગી અવ્યય ? તપાસે=કૃદત નામ ?

૭૫. દીકરા, હુ તો તારા ઉપરથી વારી જાઉં. વારી=કિ. વિ. અવ્યય ?

૭૬. માણસની શુ અવસ્થા છે; તેના શુ અર્થ હશે, મે તે શુ પાપ કર્યાં હશે. મે શુ અપરાધ કીધો

આ ચારે વાક્યોમા 'શુ' ને બદલે 'શી' શા, અથવા 'શે' જોઇએ. જો એમ નહિ તો 'શુ' એ કિ. વિ. અવ્યય; જો વિશેષણ કહીએ તો વાક્યવિન્યાસને અન્વય ત્રિચાત્ર બેસતો નથી, એજ પ્રમાણે તે ધણુ, આલ્યો, તે ધણુ આલ્યી, તે ધણુ આલ્યુ, એમાં 'ધણુ' એ અધિકારી રૂપે વપરાવાથી તેનું પદ્મજેદ ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય કરવું તે=મે તે શુ પાપ કર્યાં કિ વિ. અવ્યય.

૭૭. પણ પાસે પાછ સરખોએ ન મળે તે શુ કરે. તે=ક્રિયાન્વયી અવ્યય

૭૮. તેમા સીધુ, સામાન, પેટી, પગરા સુદા રહે સુદા=શબ્દયોગી અવ્યય
'રહે' ના કર્તા 'મધુ' કે 'વસ્તુઓ'.

૭૯. મારે કાઠું જોઇએ, તે જુઓ છે 'જોઇએ' અને 'છે' ના ધાતુ, 'જોઇએ' અને 'છે' ગણના, 'જોઇ' અને 'છે' નહિ.

વાક્ય ધૃતકૃતિ વિષય.

૮૦. આજ તો મને પેટમાં બહુ દુઃખે છે.
આ વાક્યમાં 'મને' ઉપર ખાસ ભાર આપીને બોલીએ અને તેનો અર્થ એવો થાય કે અગાઉ તો બીજાને પેટમાં દુઃખતું હતું અને હવે તો મને આજે પેટમાં દુઃખે છે તો 'મને' એ 'ઉદ્દેશ્ય' છે; પણ જો 'પેટમાં' એ શબ્દ ઉપર ભાર આપીને બોલીએ અને તેનો અર્થ એવો થાય કે આગળ તો મને બીજો કહી દુઃખતું હતું, પણ આજે તો મને પેટમાં દુઃખે છે, તો 'પેટમાં' એ 'ઉદ્દેશ્ય' થાય. આવા ભાવકર્તાકે ભાવે પ્રયોગવાળા વાક્યોમાં ક્રિયાનો ભાવ એ ઉદ્દેશ્ય નહિ, પણ ઉપર પ્રમાણે જે શબ્દ આગળ કરીને બેસાય તે શબ્દને 'ઉદ્દેશ્ય' ગણવો.
૮૧. મારે લાડુ જોઈએ. મારે=પૂરક.
૮૨. મારાથી અવાયું નહિ મારાથી=ઉદ્દેશ્ય.
૮૩. હું ધરમા હતો. હું ધરમાજ હતો, ઝોદિસે, બજારે કે બીજે કહી નહિ હતો, એવો અર્થ હોય તો 'ધરમા' એ પૂરક હું ધરમા હતો, નહિ હતો એમ નહિ. એવો જ્યારે અર્થ થાય, ત્યારે 'ધરમા' એ વિધિયવર્ધક.
૮૪. તમે આવ્યા તેથી મને દિલમાં મળ્યો. તમે આવ્યા=નામ ઉપવાક્ય.
૮૫. જ્યારે તમે આવ્યા ત્યારે હું લખતો હતો. જ્યારે તમે આવ્યા=ક્રિયા વિશેષણ ઉપવાક્ય. જે વખતે તમે આવ્યા તે વખતે હું લખતો હતો. 'જે વખતે તમે આવ્યા' એ વિશેષણ ઉપવાક્ય.
૮૬. તેને માર પડે છે, તેમા તમે શા માટે ગભરાઓ છો.
" તેને માર પડે છે", એ નામ ઉપવાક્ય.

ઉત્તમાન અચલ પુઠપુઠીઆ.

દેડમારતર કાઠિ. આટન દિમેલ ટ્રેનિંગ
કોલેજ, રાજકોટ

ગુજરાતી લિપિ

અને

તેની ઉત્પત્તિ.

उद्यमेन हि सिद्धवन्ति कार्याणि, न मनोरथैः ।

न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥

૧. લિપિ (સ. લિપ્ = લીપ્ + ઇ = કૃત્ પ્રત્યય, યનાર) = કાગળ કે પીળ કાશા ઉપર શાહી કે કોતરકામથી લીપવા-લખવામાં આવે છે તે લિપિ એ આપણા વિચારો આપણી ગેરહાજરીમાં પીળને દર્શાવનાર એક સાધન છે, અને તેની શોધ માની ન છે. આપણી વાણી-નાદ કે સજ્જ-આપણી ગેરહાજરીમાં પીળને શ્રુતિગોચર થઈ શકે એ શોધ અર્થની છે. આશરે ૩૦ વર્ષ ઉપર મહાન અમેરિકન શોધક એલિસન ફ્રેનાઈટ્ઝની શોધ કરી, ત્યારથી આપણે આપણી વાણી-શબ્દોચ્ચાર-પણ આપણી ગેરહાજરીમાં પીળને સંલગ્ન થઈ શકીએ છીએ. મનુષ્ય માનને વાણી એ નૈસર્ગિક છે. પૃથ્વી ઉપર એ તેના જગલી લોકો રહેતા હશે, પણ તેઓ વાણી વડે પોતાના વિચાર અન્ય જનને દર્શાવી શકે છે; પણ તેઓ પોતાની ગેરહાજરીમાં તે વિચારો પીળને જણાવી શકતા નથી, કેમકે તેમણે કોઈ લિપિ શોધી કહાડી નથી. લિપિ એ એક દુતર-કળા છે અને વાણી એ એક ધ્વનિરૂપ શક્તિ-પ્રેરણાશુદ્ધિ-માણસને અર્પણ યંત્રો છે. જેથી મનુષ્ય પીળ પ્રાણીથી જુદો પડે છે, અને તેથીજ સર્વ પ્રાણીઓમાં તે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

૨. જેમ વાણી ઉપરથી આખી પૃથ્વીના લોકોના ૩ વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે, ૧. આર્ય, ૨. સેમેટિક, ૩. તુરાનિઅન, તેવીજ રીતે લિપિ ઉપરથી પણ ૩ વિભાગ થઈ શકે છે. ૧. મિસરી, ૨. ચિનાઈ, ૩. અમેરિકન. મિસરી લિપિમાં હિંદુસ્તાન, તાતાર, હાલનાં ઇસ્લામી રાજ્યો, આખો યુરોપખંડ અને આફ્રિકા ખંડનો સમાવેશ થાય છે. આપણી ગુજરાતી લિપિ, દેવનાગરી કે બ્રાજ્મોદ્ધ લિપિમાંથી; દેવનાગરી કે બ્રાજ્મોદ્ધ લિપિ અશોકના વજ્રતંત્રી બ્રાહ્મી લિપિમાંથી; અને બ્રાહ્મી લિપિ, મિસરી કે ફિનિશિઅન લિપિમાંથી બ્યુત્પન્ન થઈ છે.

૩. જે લિપિમાં એકજ મૂલાક્ષરથી એકજ ઉચ્ચાર થઈ શકે તે લિપિ ઉત્તમ ગણવી. જેમ ગુજરાતી લિપિમાં “ક” નો ઉચ્ચાર “ખડક” એ સજ્જમાં જુદો અને “મડક” એ સજ્જમાં જુદો થાય છે, એ લિપિની ખામી ગણાય. “ખડક”માંના “ક”

ને માટે જો "ક" આવું ચિહ્ન ઠરાવીએ તો "મંદપ"માંના "ક" ને માટે "કુ" આવું
 કોઈ ચિહ્ન યોજવું જોઈએ. વળી જે લિપિમાં મિત્ર ઉચ્ચારને માટે લુહાજ અક્ષરો
 યોજવામાં આવે, તે લિપિ સારી ન ગણવી. જેમ ગુજરાતીમાં ક્ષ અને ણ તથા અન્-
 ગ્રેજીમાં x. ક્ષ=ક્ષય અને ણ=જ્ઞાન. આવા સંદેષ લિપિમાં વધી જાય તો તે વાંચવામાં
 આંખ અને સ્મરણ શક્તિ ઉપર બોળ રૂપ થાય છે. અસાધના વખતની આઠી લિપિમાં
 મિત્ર ઉચ્ચારને માટે આવા સંદેષ ઘણા જોવામાં આવે છે, પણ મુલાએ ગુજરાતી
 લિપિમાં તેવું પ્રયોજ નથી. ધણીખરી ભાષાઓમાં ઉચ્ચારોનો ફેરફાર લાંબે કાળ
 થયા કરે છે, તેથી અનુક્રમ અક્ષરોના ઉચ્ચાર પ્રાચીન કાળમાં શો હતો, તે આપણે
 ચોક્કસ પણે કહી શકતા નથી. આથીજ "ક" નો ઉચ્ચાર મદાસીએ દન્ધ, પુરખી-
 આએ ગૂંઝ અને આપણે ગૂંચ કરીએ છીએ. ખરો ઉચ્ચાર તો "જ્ઞ" છે. "સમસ
 કરજો" તેને બદલે "હમાક કરજો" એમ લોકો બોલે છે. આમાં "ક" નો ઉચ્ચાર
 અરબી "કુકમ"માંના "ક" જેવો છે. આ ઉચ્ચાર એમ જતાવે છે કે આરો ઠંડા
 દેશમાંથી ગરમ દેશમાં આવ્યા. સારું થયું કે સરકારી સાળાઓમાં "સ"નો આ "ક"
 ઉચ્ચાર મંજુર ન થયો, નહિતો તેને માટે એક લુહો અક્ષર યોજવો પડત અથવા
 "ક"ની પેઠે ચઢાવી લેવાત. લિપિમાં લખવાની સરળતા એ પણ એક લાભ છે.
 ગુજરાતી લિપિમાં દરેક અક્ષરે હાથ ઉપાડવો પડે છે, અને અંગ્રેજી લિપિમાં હાથ
 ઉપાડ્યા વગર સંદેશમાંના બધા અક્ષરો સાથે જોડાઈને લખાય છે; આથી ગુજરાતી
 કરતાં અંગ્રેજી લિપિ લખવામાં વધારે સરળ છે. થોડા અક્ષરે એટલે થોડી મહેનત
 જે લિપિથી વિચારો દર્શાવી શકાય તે લિપિની યોજના પણ સારી ગણાય. આપણી
 લિપિમાં સ્વરાક્ષરનાં ટુંકાં ચિહ્નો ઠરાવી દીધાં છે, અંગ્રેજીમાં તેમ નથી, તેથી અંગ્રેજી
 કરતાં ગુજરાતી લખાણ સંદેષમાં પડે છે. જેમ ગુજરાતી "શંકર", અંગ્રેજી Shankar;
 ગુજરાતીમાં માત્ર ૩ અક્ષરે પત્યું અને અંગ્રેજીમાં ૭ અક્ષર લખવા પડ્યા, કેમકે
 તેમાં સ્વરાક્ષરોને માટે જુદાં ચિહ્નો યોજવાં નથી. ચિત્રવિદ્યાની દૃષ્ટિએ જોતાં ઉભી
 અને ક્ષિતિજ સમસ્ય લીટીએ કરતાં તિર્કસ લીટીએ દોરવી સહેલી પડે છે. જે લિ-
 પિમાં ઉભી લીટીએ કરતાં તિર્કસ લીટીએ દોરવાની આવે તે લિપિ લખવામાં સરળ
 સમજાવી. અંગ્રેજી લિપિમાં આ લાભ જોવામાં આવે છે. આ બધે મુકાબલો જાપેલા
 અક્ષર માટે નહિ, પણ હાથના લખેલા અક્ષરો માટે છે. દાકતરો કહે છે કે ત્રણી
 લીટીએવાળા અક્ષરો વાંચવાથી આંખને તુકલન થાય છે, તેથી અંગ્રેજીમાં હવે ઉ-
 ભોડીઆ અક્ષરો લખવાનો પ્રચાર વધેતો જાય છે અને એવીજ ડોપીયુકો પણ નીકળી છે.
 આપણી લિપિની રચના યુરોપીયન લિપિની રચના કરતાં વધારે સરળ છે. આપણે
 લખેલા અક્ષર પ્રમાણેજ તેના ઉચ્ચાર કરીએ છીએ, પણ અંગ્રેજી જેવી લિપિમાં
 એમ ઉમેશાં દીસતું નથી. જેમ Colonel આ અક્ષરોનો સામરો ઉચ્ચાર "કોલોનેલ"
 થવો જોઈએ, તેને બદલે "કર્નલ" થાય છે. Two આ સંદેશો ઉચ્ચાર "ટ્વો"
 (સં. દ્વૈ) થવો જોઈએ, તેને બદલે "ટુ" થાય છે. અંગ્રેજીમાં સંદેશો ઉચ્ચાર ફરી
 ગયા, તો પણ તેના અક્ષરોની જોડણી તો એની એજ રાખી, એ વાત આથી સિદ્ધ
 થાય છે. ગુજરાતીમાં જેમ જેમ ઉચ્ચાર ફરતા ગયા તેમ તેમ તેની જોડણીમાં પણ

ફેરફાર થતો ગયો. સંસ્કૃત સમયમાં હસ્ત, પ્રાકૃત સમયમાં હત્ય અને અવધીન ગુજરાતીમાં હાથ એમ ઉચ્ચાર પરત્વે તેની બેડણી બદલાવી ગઇ.

૪. પ્રાચીન કાળમાં હરકોઇ શોધ મહા કષ્ટતાએ પ્રાપ્ત થયો છે. લિપિની શોધ વિષે પણ એવું જ બનેલું જણાય છે. તે વખતના લેખકોને એટલી સારી બાબત પણ ન સૂઝી કે મૂળ ઉચ્ચારનાં ચિહ્ન શોધી કઠોડવાં આધુનિક કાળમાં તો આ વાત આપણને બહુ સુકર જણાય છે અને આપણામાંના દરેક ધારીએ તો તદ્દન નવી લિપિઓ કિતબ કરી સમજી. પણ હરકોઇ કળાની પહેલી શોધ કરવી ઘણી દુઃસાધ્ય છે. પાણીની વરાળ તો આપણે જાણીએ છીએ અને આપણા પૂર્વજો પણ તે જાણતા હતા, પણ જેમ્સ વોટે જ્યાં સુધી વરાળપત્રોનો શોધ ન કર્યો, ત્યાં સુધી એ વરાળમાં શું બળ છે, તેથી આપણે અસાત રહ્યા હતા. અરે, એટલું જ નહિ પણ યુરોપીયન લોકો આપણા દેશમાં આવ્યા પહેલાં વરસાદનું માપ લેવાની જે સાધારણ સુક્તિ, તેથી પણ આપણે અજાણ રહ્યા હતા. આ છેલ્લી બાબત આપણી કુદરત દર્શાવે છે. આવીજ રીતે લિપિનો શોધ પણ મહા કષ્ટતાએ પ્રાપ્ત થયો છે. પ્રથમ તો ભોહોને ચિત્રલિપિ સૂઝી અને તેની પહેલ કરનાર મિસરના લેખો હતા. સખ્દોને માટે તેઓ નીચે પ્રમાણે ચિત્રો વાપરતા:—

૧ ગતિ.

— વર.

૨ બળ.

⊗ વસવાટ થએલી જગા.

૩ દેવી અંશ.

⋯ પ્રવાહી પદાર્થો. (પાણીની લહેરો.)

૪ કાતરડું.

⌣ દેસા અને ઊંડ, (કમળના ઊંડવા.)

૫ છરી.

⌣ હાથીદાંત.

૬ માણસનું નામ.

⊙ સૂર્ય.

આવાં ચિત્રોએ પાછળથી અક્ષરોનું ૩૫ પકડયું.

૧ ય. ૨ મ. — શ.

૩ બ. ૪ ન. △ ક.

૫ પ. ૬ ર.

૫. મિસર દેશમાં આજથી ૫૦૦૦ વર્ષ પર ઉપર પ્રમાણે ચિત્ર લિપિ ચાલતી, પણ હવે તો વર્ણોચ્ચાર પ્રમાણેની બક્ષર લિપિ ચાલે છે. આનું દેશમાં પ્રાચીન કાળમાં જે ચિત્ર લિપિ ચાલતી, તે ચિત્રોમાં કાળાનુક્રમે ફેરફાર થઇને હાલ એવાંજ ચિત્રોની લિપિ ચાલે છે. આથી વર્ણોચ્ચારનાં ચિહ્નોને બદલે શબ્દોનાં

મિત્રો લખવામાં આવે છે અને તેથીજ ચીનાઈ લિપિ અતિ ક્ષિત્ર મણાય છે. ચીનાઈ વિદ્વાન લેખકને ૪૦૦૦ સુધી આવાં ચિન્હો માદ સંખ્યા પડે છે. આ લિપિ કામગીરી જમણી ઠોરથી ઉપરથી લખને નીચે સુધી ઉભી હારોમાં લખવામાં આવે છે. આપણી લિપિમાં વર્ણોચ્ચાર પ્રમાણે અક્ષરો ગણાવ્યા છે, તેમ આ લિપિમાં સંખ્યા પ્રમાણે તેનાં ચિન્હો (અક્ષરો) ગણાવ્યા છે. આ ચળેા માટેનાં ચિન્હો કેવાં હોય છે, તે આ નીચે દર્શાવ્યું છે:—

○ સૂર્ય,	હાલ 月	આવાં ચિત્રોના મિશ્રણથી વળી
☾ ચંદ્રમા,	હાલ 月	બીજા સંખ્યા અને ચિત્રો ઉત્પન્ન થાય છે.
☿ દુર,	હાલ 土 (ત્રિપુટી.)	નમ:—
♀ બાળક,	હાલ 子	月 સૂર્ય સિતિજ ઉપર એટલે સવાર કે મળસકું.
☿ માછલુ,	હાલ 魚	本本 જાડ પાસે પાસે એટલે જ'મલ.
☐ માઢ,	હાલ 口	☐ માઢમાંથી નીકળી આવતી કંઈ નકર વસ્તુ તે જીલ.
☿ હાથ,	હાલ 手	☐ માઢ, તેની સાથે નીકળતી વરાળ એટલે સંખ્યા.
☿ કવો,	હાલ 口	月月 સૂર્ય સાથે ચંદ્ર એટલે મળસકું.
☿ આંખ,	હાલ 目	☿ 子 સી બાળક સાથે, તે ઉપરથી માઢ કે શુભ ચિન્હ.
		土 બે માણસ અને પૃથ્વી તે ઉપરથી બેસકું.
		☿ સૂર્ય જાડમાંથી દેખાય છે, તે ઉપરથી પૂર્વ દિશા
		☿ બેસકું } બારણામાં બેસકું.
		☿ દરવાજો }

૧. અમેરિકા ખંડમાં જવાઈ પ્રજાપીઅન લોકો પ્રથમ ગયા, ત્યારે તેમણે ત્યાંના ખૂબ વસ્તીઓને ચિત્રલિપિ વાપરતાં જોઈ હતી. હાલ પણ બે લગભગ અમેરિકન ઇન્ડિઅન્સ છે, તેઓ તે વાપરે છે.

I, II, III = એક, બે, ત્રણ ઇત્યાદિ.	☐ = શિકારી કે હરણ વેચવા લાગ્યો છે.
00000 = ધોળા મણકા સંધિ.	☉ = દોહર, રાજ (સિકંકો).
જા'બુકો રંગ = લલમ.	+ = ૧૦ સેન્ટ (સિકંકો).
☐ = પંચાની વચમાં બે માણસ હાથ જોડી, ઉભા છે અને વચમાં કલમ છે; એ ચિત્ર સલાહ-ચાંતિ	1 = ૧ સેન્ટ (સિકંકો).

૭. હાલના એશિયાઈ દુર્કસ્તાનમાં યુદ્ધેતિસ અને તૈમિસ નદીઓ વચ્ચેના દોઆબમાં અને તેની આજુબાજુ, બાબિલન (હાલનું હિલા) અને આસિરિઆનાં મોટા અને સુધરેલાં રાજ્યો પ્રાચીન સમયમાં યદ્ય ગયાં. આ દેશમાં હાલ તે અરબી લિપિ ચાલે છે, પણ પ્રાચીન કાળમાં એક લિપિ વપરાતી તેને આરબ લોકો મિસ્મરી અને અંગ્રેજ લોકો અર્મેનિયન કહે છે. આપણે તેને શરમૈલિ લિપિ કહીશું. એ લિપિમાં આજુના માથા (કળ) જેવી લીટીઓ આવે છે, તેનીચે પ્રમાણે:-

— ✠ સ્વર્ગ.

— ▢ ઘર.

✱ તારો કે આકાશ.

— ▢ મોટું ઘર

11 પાણી.

આ લિપિમાં પાછળથી શૂળાક્ષરો

1 માણસનાં નામની પહેલાનું ચિહ્ન.

જંઘાણા અને તે પ્રમાણે લિપિ

11 દેશનાં " " "

ચાલી.

— ✠ દેવોનાં " " "

— E1 સન્નારી.

— E1 પિતા, બાપ.

1 "શુ" અક્ષર.

આ લિપિ આજથી ૪૦૦૦ વર્ષ ઉપર મેસોપોતામિઆ અને આર્મીનિઆથી ધરાવના અખાત સુધી ચાલતી. તેની લીટીઓના મરેક પરથી કેટલાકનું એમ માનવું છે કે આ શરમૈલિ લિપિ ત્યાંથી ચીનમાં ગઇ છે; પણ એ જે પ્રદેશ વચ્ચે વિશાળ અંતર હોવાથી એમ માનવું કેટલાકને ઉચિત લાગતું નથી. આ શરમૈલિ લિપિ મિસરી લિપિમાંથી નીકળી હતી, માટે તેનો સમાસ મિસરી વર્ગમાં થઇ જાય છે.

૮. પ્રાચીન બાબિલન અને મિસરની વચ્ચે હાલનો સિરિઆનો મુલક આવેલો છે. બાબિલનની શરમૈલિ અને મિસરની મિસરી એ લિપિના સંમેલનથી આ-સિરિઆના મુલકમાં આજથી ૩૦૦૦ વર્ષ ઉપર એક નવી લિપિ ઉત્પન્ન થઇ, તે લિપિ ચિનલિપિ મટીને હવે વર્ણોચ્ચાર યુક્ત અક્ષરલિપિ થઇ છે. આ મુલકમાં ઇ. સ. પૂ. ૯૦૦ વર્ષ ઉપર ફિનિશિઅન લોકો વસના હતા. તેઓ મોટા વેપારી હતા અને તેમને હિસાબ, નામું વગેરે નોંધ રાખવાની જરૂર પડી. આજ ફિનિશિઅન લોકોએ તે કાળમાં મોટાં મોટાં સંસ્થાનો પણ પરદેશમાં વસાવ્યાં હતા. ઇ. સ. પૂ. ૩૩૩ થી ગ્રીક લોકોએ તેમની સાથે હરિદ્રાધ કરી, તેમાં આખરે ગ્રીકો વધ્યા અને ફિનિશિઅનો પાછળ પડી ગયા. આ ફિનિશિઅન લોકો તે હાલના યાહુદીઓના પૂર્વજો હતા. તે સેમેટિક વર્ગમાં ગણાય છે. તેમના રંગવાના, વજીવાના, કાચ બનાવવાના, ધાતુની શોધના અને બીજા હુલસે અન્ય દેશોમાં ફેલાયા, તેથી સિપિની સાથે બીજા ધણા ખરા હુમરો બીજા પ્રજાઓએ તેમની પાસેથી મેળવ્યા છે. ઇજીપ્તમાં ચિત્રો ઉપરથી ચિત્રલિપિ, તે ઉપરથી પછીથી તે ચિત્રોનાં હુંડા રૂપે નહીં થયાં અને એ

કુદાં રૂપો પછીથી વલ્લુઆરનાં ચિહ્ન તરીકે વાપરવાથી અક્ષરલિપિ ઉત્પન્ન થઇ. એમ પ્રથમ ચિત્રલિપિ, પછી સ્પષ્ટલિપિ અને પછી અક્ષરલિપિ. આ દ્વિનિશિષ્યન અક્ષરલિપિ દ્વિનિશિષ્યન લોકો પાસેથી ગ્રીક લોકો પાસે, ગ્રીક લોકોથી રોમન લોકો પાસે ગઇ અને ત્યાંથી હાલની અક્ષરલિપિ આખા યુરોપખંડમાં પ્રસારી. આજ દ્વિનિશિષ્યન લિપિ અરબસ્તાન, ધરાન અને તાતારના મંચુરિઆ મુઘી પહેાંચી અને એજ લિપિ દરવેશ યુરતારખ, સિકંદર વગેરેના જાકિરેઅન રાજ્યના સમાગમથી હિંદમાં આવી, તેથી ઇ સ. પૂ. ના ૩ જ સૈકામાં મહારાજા અશોકના વખતમાં તે રતૂપો અને ગુફાઓ ઉપર ફેાતરેલી આજ પલ્લુ જોવામાં આવે છે. અર્વાચીન સમયમાં પ્રાકૃત લિપિઓ દેવનાગરી લિપિમાંથી નીકળીને આખા હિંદમાં ચાલે છે, પણ તે ઉપલક નજરે જોનારને તો જુદી જુદી લિપિ હોયતી, એમ દીસે છે, કેમકે દેશ પરત્વે અક્ષરોના મરોડ બદલાઇ જાય છે. મહારાજા અશોકના સમયમાં પણ ઘણી લિપિઓ ચાલતી હતી, પણ બ્રાહ્મી અને ગાંધારી એ જ લિપિઓ તે સમયમાં વધારે પ્રચારમાં હતી, એમ પ્રાચીન લેખો પરથી માલમ પડે છે. ધરાનની જે લિપિમાંથી અશોકના વખતની લિપિ ઉત્પન્ન થઇ તેને આરોસ્તી લિપિ કહે છે. દ્વિનિશિષ્યન, આરોસ્તી, બ્રાહ્મી, ગાંધારી, અરબી અને દેવનાગરી લિપિઓનો કોઠો અહીં નીચે આપ્યો છે, તે ઉપરથી અક્ષરોનો મુકાબલો સારી રીતે થઇ શકશે.

ઉત્પન્નતાતી મૂળાક્ષર.	દ્વિનિશિષ્યન.	આરોસ્તી.	બ્રાહ્મી.	ગાંધારી.	અરબી.	બાળબોધક દેવનાગરી.
અ	K	𐎧	𑀓	✓	ع	अ
ઇ	𐎧	𐎨	𑀔	7	ه	इ
ઉ	..	..	L	3	و	उ
ક	𐎧 𐎧	𐎧 𐎧	+	h	ك	क
ખ	..	..	1	5	خ	ख
ગ	..	..	^	7	..	ग
ઘ	..	..	L	8	غ	घ

अ	..	..	d	४	७	च
इ	..	..	क	५	४३	छ
उ	..	२	ख	४	७	ज
ए	+	५	ग	५	७	झ
ऐ	+	..	घ	+	..	ट
ओ	..	..	च	०	..	ठ
ॠ	..	५	८	०	..	ड
ॡ	..	..	८	५	..	ढ
ॢ	..	..	८	५	..	ण
ॣ	..	..	८	५	..	त
।	..	..	८	५	..	थ
॥	..	..	८	५	..	द
०	..	७	८	५	७	ध
१	..	७	८	५	७	न
२	..	७	८	५	७	प

ક	૫	૭	૮	૯	૧૦	ખ
બ	૬	૮	૯	૧૦	૧૧	ગ
ભ	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	ઘ
મ	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	ઙ
ય	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	ચ
ર	૨૭	૨૮	૨૯	૩૦	૩૧	ટ
લ	૩૨	૩૩	૩૪	૩૫	૩૬	ઠ
વ	૩૭	૩૮	૩૯	૪૦	૪૧	ડ
શ	૪૨	૪૩	૪૪	૪૫	૪૬	ધ
ધ	૪૭	૪૮	૪૯	૫૦	૫૧	ન
સ	૫૨	૫૩	૫૪	૫૫	૫૬	ત
હ	૫૭	૫૮	૫૯	૬૦	૬૧	થ
જ	૬૨	૬૩	૬૪	૬૫	૬૬	દ

૧૦. હિંદમાં ઘણે સ્થળે સુદાઓ અને શિલાઓ ઉપર ને આચીન લેખો
 નોવામાં આવે છે, તે સળળા ગ્રાહી કે ગધિરી (પાલી) લિપિમાં લખાએલા છે.
 ઇ. સ. ૬ મા સેકામાં દેહ્ય વસના રાજા નાજલદેવના સમયના લેખો અને તે

પછી ઇ. સ. ૧૪ મા સૈકાના ચૌઠાણુ રાજ ચોચિત્તદેવનાં સમયના લેખો બેઠાએ
છીએ, તો સ્પષ્ટ માલમ પડી આવે છે કે, ઇ. સ. ૬ મા સૈકા પછીની લિપિઓએ હાલની
દેવનાગરી લિપિનું જે સ્વરૂપ પકડવા માંડ્યું, તે ઇ. સ.ના ૧૪મા સૈકામાં એ સ્વરૂપ
પરિપૂર્ણતાએ પહોંચ્યું. આ ૫૦૦ વર્ષના અરસામાં હિંદની પશ્ચિમ તરફનાં મુસલમાની
રાજ્યોએ પોતાના દેશમાં અરબી અક્ષરો શાખલ કરી હોધા હતા અને તેની અસર
હિંદની લિપિ ઉપર પણ થઇ, તેથી બ્રાહ્મી અને ગાંધારી લિપિ ઉપર અરબી મૂળા-
ક્ષરોની અસર થવાથી હાલની બાળબોધ કે દેવ નાગરીલિપિ ધડાઇ. ઉપરના સૈકામાં
બીજી લિપિઓ કરતાં અરબી લિપિને દેવનાગરી લિપિ વધારે મળતી હોય છે. ફેર
માત્ર એટલોજ છે કે અરબી લિપિ જમણી બાજુથી અને દેવનાગરી લિપિ ડાબી
બાજુથી લખવી રાશ થાય છે, તેથી અક્ષરોનાં વલણ ઉલટાવી નાખવાં પડે છે.
બાળબોધ લિપિમાં જમણી બાજુના કાના અને માથાની લીટીઓ વધી ગઇ છે; આ
સિવાય બીજો કશો ખાસ ભેદ કોઇ પણ અક્ષરમાં લાગ્યેજ નોવામાં આવે છે. જેમ
અરબી ۞ બાળબોધ અ; અ. ۞ બા. અ; અ ۞ બા. ધ; અ. ۞ બા. જ; અ. ۞
બા. હ; અ. ۞ બા. જ; અ. ۞ બા. મ; અ ۞ બા. ય; ઇત્યાદિ.

૧૧. આ નિબંધની કઇ કલમમાં કઇ લિપિ ઉત્તમ ગણવી તે દર્શાવ્યું છે.
આ નિયમે દરેક લિપિને લાગુ પાડી તેની કસોટી કરીએ તો અરબી લિપિ સૌથી
પહેલે દરજ્જે આવશે, કેમકે તે સૌથી સરળ, સંક્ષિપ્ત અને ચોક્કસ છે.

૧૨. ઉપર આપણે દર્શાવ્યું કે મૂળે તો મિસરની ચિત્રલિપિ, તે
ઉપરથી દિનિશિયા એટલે હાલના સિરિઆના મુલકમાં અક્ષરલિપિ ચાલી. આ અક્ષર
લિપિમાં કાળ પરત્વે ફેરફાર થઇ તેમાંથી બ્રાહ્મી અને ગાંધારી એવી બે લિપિઓ
ચોળાઇ, તે હિંદમાં અશોકના વખતમાં ચાલતી, તે ઉપર વળી બીજી લિપિઓ અરબી
અને ખારોસ્તીની અસર થવાથી હાલ ચાલતી બાળબોધ કે દેવનાગરી લિપિ બ્યુત્પન્ન
થઇ અને તે ઉપરથી આપણી હાલ ચાલતી ગુજરાતીલિપિ થઇ છે. કાળાંતરે બ્રાહ્મી,
બાળબોધ અને ગુજરાતી લિપિમાં રહેતે રહેતે કેવા ફેરફાર થઇ હાલની ગુજરાતી
લિપિ બની છે, તે આ નીચેનો કોઠો મેળવી નોવાથી ગુજરાતીલિપિનો વિકાસક્રમ
સંપૂર્ણ રીતે નજરે પડશે.

૧૩. આધુનિક ગુજરાતી અને બાળબોધ લિપિનો વિકાસક્રમ દર્શાવનાર કોઠો:-

અ = 𑀅 𑀆 𑀇 𑀈 𑀉 𑀊 𑀋 𑀌 𑀍 𑀎 𑀏 𑀐 𑀑 𑀒 𑀓 𑀔 𑀕 𑀖 𑀗 𑀘 𑀙 𑀚 𑀛 𑀜 𑀝 𑀞 𑀟 𑀠 𑀡 𑀢 𑀣 𑀤 𑀥 𑀦 𑀧 𑀨 𑀩 𑀪 𑀫 𑀬 𑀭 𑀮 𑀯 𑀰 𑀱 𑀲 𑀳 𑀴 𑀵 𑀶 𑀷 𑀸 𑀹 𑀺 𑀻 𑀼 𑀽 𑀾 𑀿 𑁀 𑁁 𑁂 𑁃 𑁄 𑁅 𑁆 𑁇 𑁈 𑁉 𑁊 𑁋 𑁌 𑁍 𑁎 𑁏 𑁐 𑁑 𑁒 𑁓 𑁔 𑁕 𑁖 𑁗 𑁘 𑁙 𑁚 𑁛 𑁜 𑁝 𑁞 𑁟 𑁠 𑁡 𑁢 𑁣 𑁤 𑁥 𑁦 𑁧 𑁨 𑁩 𑁪 𑁫 𑁬 𑁭 𑁮 𑁯 𑁰 𑁱 𑁲 𑁳 𑁴 𑁵 𑁶 𑁷 𑁸 𑁹 𑁺 𑁻 𑁼 𑁽 𑁾 𑁿 𑂀 𑂁 𑂂 𑂃 𑂄 𑂅 𑂆 𑂇 𑂈 𑂉 𑂊 𑂋 𑂌 𑂍 𑂎 𑂏 𑂐 𑂑 𑂒 𑂓 𑂔 𑂕 𑂖 𑂗 𑂘 𑂙 𑂚 𑂛 𑂜 𑂝 𑂞 𑂟 𑂠 𑂡 𑂢 𑂣 𑂤 𑂥 𑂦 𑂧 𑂨 𑂩 𑂪 𑂫 𑂬 𑂭 𑂮 𑂯 𑂰 𑂱 𑂲 𑂳 𑂴 𑂵 𑂶 𑂷 𑂸 𑂹 𑂺 𑂻 𑂼 𑂽 𑂾 𑂿 𑃀 𑃁 𑃂 𑃃 𑃄 𑃅 𑃆 𑃇 𑃈 𑃉 𑃊 𑃋 𑃌 𑃍 𑃎 𑃏 𑃐 𑃑 𑃒 𑃓 𑃔 𑃕 𑃖 𑃗 𑃘 𑃙 𑃚 𑃛 𑃜 𑃝 𑃞 𑃟 𑃠 𑃡 𑃢 𑃣 𑃤 𑃥 𑃦 𑃧 𑃨 𑃩 𑃪 𑃫 𑃬 𑃭 𑃮 𑃯 𑃰 𑃱 𑃲 𑃳 𑃴 𑃵 𑃶 𑃷 𑃸 𑃹 𑃺 𑃻 𑃼 𑃽 𑃾 𑃿 𑄀 𑄁 𑄂 𑄃 𑄄 𑄅 𑄆 𑄇 𑄈 𑄉 𑄊 𑄋 𑄌 𑄍 𑄎 𑄏 𑄐 𑄑 𑄒 𑄓 𑄔 𑄕 𑄖 𑄗 𑄘 𑄙 𑄚 𑄛 𑄜 𑄝 𑄞 𑄟 𑄠 𑄡 𑄢 𑄣 𑄤 𑄥 𑄦 𑄧 𑄨 𑄩 𑄪 𑄫 𑄬 𑄭 𑄮 𑄯 𑄰 𑄱 𑄲 𑄳 𑄴 𑄵 𑄶 𑄷 𑄸 𑄹 𑄺 𑄻 𑄼 𑄽 𑄾 𑄿 𑅀 𑅁 𑅂 𑅃 𑅄 𑅅 𑅆 𑅇 𑅈 𑅉 𑅊 𑅋 𑅌 𑅍 𑅎 𑅏 𑅐 𑅑 𑅒 𑅓 𑅔 𑅕 𑅖 𑅗 𑅘 𑅙 𑅚 𑅛 𑅜 𑅝 𑅞 𑅟 𑅠 𑅡 𑅢 𑅣 𑅤 𑅥 𑅦 𑅧 𑅨 𑅩 𑅪 𑅫 𑅬 𑅭 𑅮 𑅯 𑅰 𑅱 𑅲 𑅳 𑅴 𑅵 𑅶 𑅷 𑅸 𑅹 𑅺 𑅻 𑅼 𑅽 𑅾 𑅿 𑆀 𑆁 𑆂 𑆃 𑆄 𑆅 𑆆 𑆇 𑆈 𑆉 𑆊 𑆋 𑆌 𑆍 𑆎 𑆏 𑆐 𑆑 𑆒 𑆓 𑆔 𑆕 𑆖 𑆗 𑆘 𑆙 𑆚 𑆛 𑆜 𑆝 𑆞 𑆟 𑆠 𑆡 𑆢 𑆣 𑆤 𑆥 𑆦 𑆧 𑆨 𑆩 𑆪 𑆫 𑆬 𑆭 𑆮 𑆯 𑆰 𑆱 𑆲 𑆳 𑆴 𑆵 𑆶 𑆷 𑆸 𑆹 𑆺 𑆻 𑆼 𑆽 𑆾 𑆿 𑇀 𑇁 𑇂 𑇃 𑇄 𑇅 𑇆 𑇇 𑇈 𑇉 𑇊 𑇋 𑇌 𑇍 𑇎 𑇏 𑇐 𑇑 𑇒 𑇓 𑇔 𑇕 𑇖 𑇗 𑇘 𑇙 𑇚 𑇛 𑇜 𑇝 𑇞 𑇟 𑇠 𑇡 𑇢 𑇣 𑇤 𑇥 𑇦 𑇧 𑇨 𑇩 𑇪 𑇫 𑇬 𑇭 𑇮 𑇯 𑇰 𑇱 𑇲 𑇳 𑇴 𑇵 𑇶 𑇷 𑇸 𑇹 𑇺 𑇻 𑇼 𑇽 𑇾 𑇿 𑈀 𑈁 𑈂 𑈃 𑈄 𑈅 𑈆 𑈇 𑈈 𑈉 𑈊 𑈋 𑈌 𑈍 𑈎 𑈏 𑈐 𑈑 𑈒 𑈓 𑈔 𑈕 𑈖 𑈗 𑈘 𑈙 𑈚 𑈛 𑈜 𑈝 𑈞 𑈟 𑈠 𑈡 𑈢 𑈣 𑈤 𑈥 𑈦 𑈧 𑈨 𑈩 𑈪 𑈫 𑈬 𑈭 𑈮 𑈯 𑈰 𑈱 𑈲 𑈳 𑈴 𑈵 𑈶 𑈷 𑈸 𑈹 𑈺 𑈻 𑈼 𑈽 𑈾 𑈿 𑉀 𑉁 𑉂 𑉃 𑉄 𑉅 𑉆 𑉇 𑉈 𑉉 𑉊 𑉋 𑉌 𑉍 𑉎 𑉏 𑉐 𑉑 𑉒 𑉓 𑉔 𑉕 𑉖 𑉗 𑉘 𑉙 𑉚 𑉛 𑉜 𑉝 𑉞 𑉟 𑉠 𑉡 𑉢 𑉣 𑉤 𑉥 𑉦 𑉧 𑉨 𑉩 𑉪 𑉫 𑉬 𑉭 𑉮 𑉯 𑉰 𑉱 𑉲 𑉳 𑉴 𑉵 𑉶 𑉷 𑉸 𑉹 𑉺 𑉻 𑉼 𑉽 𑉾 𑉿 𑊀 𑊁 𑊂 𑊃 𑊄 𑊅 𑊆 𑊇 𑊈 𑊉 𑊊 𑊋 𑊌 𑊍 𑊎 𑊏 𑊐 𑊑 𑊒 𑊓 𑊔 𑊕 𑊖 𑊗 𑊘 𑊙 𑊚 𑊛 𑊜 𑊝 𑊞 𑊟 𑊠 𑊡 𑊢 𑊣 𑊤 𑊥 𑊦 𑊧 𑊨 𑊩 𑊪 𑊫 𑊬 𑊭 𑊮 𑊯 𑊰 𑊱 𑊲 𑊳 𑊴 𑊵 𑊶 𑊷 𑊸 𑊹 𑊺 𑊻 𑊼 𑊽 𑊾 𑊿 𑋀 𑋁 𑋂 𑋃 𑋄 𑋅 𑋆 𑋇 𑋈 𑋉 𑋊 𑋋 𑋌 𑋍 𑋎 𑋏 𑋐 𑋑 𑋒 𑋓 𑋔 𑋕 𑋖 𑋗 𑋘 𑋙 𑋚 𑋛 𑋜 𑋝 𑋞 𑋟 𑋠 𑋡 𑋢 𑋣 𑋤 𑋥 𑋦 𑋧 𑋨 𑋩 𑋪 𑋫 𑋬 𑋭 𑋮 𑋯 𑋰 𑋱 𑋲 𑋳 𑋴 𑋵 𑋶 𑋷 𑋸 𑋹 𑋺 𑋻 𑋼 𑋽 𑋾 𑋿 𑌀 𑌁 𑌂 𑌃 𑌄 𑌅 𑌆 𑌇 𑌈 𑌉 𑌊 𑌋 𑌌 𑌍 𑌎 𑌏 𑌐 𑌑 𑌒 𑌓 𑌔 𑌕 𑌖 𑌗 𑌘 𑌙 𑌚 𑌛 𑌜 𑌝 𑌞 𑌟 𑌠 𑌡 𑌢 𑌣 𑌤 𑌥 𑌦 𑌧 𑌨 𑌩 𑌪 𑌫 𑌬 𑌭 𑌮 𑌯 𑌰 𑌱 𑌲 𑌳 𑌴 𑌵 𑌶 𑌷 𑌸 𑌹 𑌺 𑌻 𑌼 𑌽 𑌾 𑌿 𑍀 𑍁 𑍂 𑍃 𑍄 𑍅 𑍆 𑍇 𑍈 𑍉 𑍊 𑍋 𑍌 𑍍 𑍎 𑍏 𑍐 𑍑 𑍒 𑍓 𑍔 𑍕 𑍖 𑍗 𑍘 𑍙 𑍚 𑍛 𑍜 𑍝 𑍞 𑍟 𑍠 𑍡 𑍢 𑍣 𑍤 𑍥 𑍦 𑍧 𑍨 𑍩 𑍪 𑍫 𑍬 𑍭 𑍮 𑍯 𑍰 𑍱 𑍲 𑍳 𑍴 𑍵 𑍶 𑍷 𑍸 𑍹 𑍺 𑍻 𑍼 𑍽 𑍾 𑍿 𑎀 𑎁 𑎂 𑎃 𑎄 𑎅 𑎆 𑎇 𑎈 𑎉 𑎊 𑎋 𑎌 𑎍 𑎎 𑎏 𑎐 𑎑 𑎒 𑎓 𑎔 𑎕 𑎖 𑎗 𑎘 𑎙 𑎚 𑎛 𑎜 𑎝 𑎞 𑎟 𑎠 𑎡 𑎢 𑎣 𑎤 𑎥 𑎦 𑎧 𑎨 𑎩 𑎪 𑎫 𑎬 𑎭 𑎮 𑎯 𑎰 𑎱 𑎲 𑎳 𑎴 𑎵 𑎶 𑎷 𑎸 𑎹 𑎺 𑎻 𑎼 𑎽 𑎾 𑎿 𑏀 𑏁 𑏂 𑏃 𑏄 𑏅 𑏆 𑏇 𑏈 𑏉 𑏊 𑏋 𑏌 𑏍 𑏎 𑏏 𑏐 𑏑 𑏒 𑏓 𑏔 𑏕 𑏖 𑏗 𑏘 𑏙 𑏚 𑏛 𑏜 𑏝 𑏞 𑏟 𑏠 𑏡 𑏢 𑏣 𑏤 𑏥 𑏦 𑏧 𑏨 𑏩 𑏪 𑏫 𑏬 𑏭 𑏮 𑏯 𑏰 𑏱 𑏲 𑏳 𑏴 𑏵 𑏶 𑏷 𑏸 𑏹 𑏺 𑏻 𑏼 𑏽 𑏾 𑏿 𑐀 𑐁 𑐂 𑐃 𑐄 𑐅 𑐆 𑐇 𑐈 𑐉 𑐊 𑐋 𑐌 𑐍 𑐎 𑐏 𑐐 𑐑 𑐒 𑐓 𑐔 𑐕 𑐖 𑐗 𑐘 𑐙 𑐚 𑐛 𑐜 𑐝 𑐞 𑐟 𑐠 𑐡 𑐢 𑐣 𑐤 𑐥 𑐦 𑐧 𑐨 𑐩 𑐪 𑐫 𑐬 𑐭 𑐮 𑐯 𑐰 𑐱 𑐲 𑐳 𑐴 𑐵 𑐶 𑐷 𑐸 𑐹 𑐺 𑐻 𑐼 𑐽 𑐾 𑐿 𑑀 𑑁 𑑂 𑑃 𑑄 𑑅 𑑆 𑑇 𑑈 𑑉 𑑊 𑑋 𑑌 𑑍 𑑎 𑑏 𑑐 𑑑 𑑒 𑑓 𑑔 𑑕 𑑖 𑑗 𑑘 𑑙 𑑚 𑑛 𑑜 𑑝 𑑞 𑑟 𑑠 𑑡 𑑢 𑑣 𑑤 𑑥 𑑦 𑑧 𑑨 𑑩 𑑪 𑑫 𑑬 𑑭 𑑮 𑑯 𑑰 𑑱 𑑲 𑑳 𑑴 𑑵 𑑶 𑑷 𑑸 𑑹 𑑺 𑑻 𑑼 𑑽 𑑾 𑑿 𑒀 𑒁 𑒂 𑒃 𑒄 𑒅 𑒆 𑒇 𑒈 𑒉 𑒊 𑒋 𑒌 𑒍 𑒎 𑒏 𑒐 𑒑 𑒒 𑒓 𑒔 𑒕 𑒖 𑒗 𑒘 𑒙 𑒚 𑒛 𑒜 𑒝 𑒞 𑒟 𑒠 𑒡 𑒢 𑒣 𑒤 𑒥 𑒦 𑒧 𑒨 𑒩 𑒪 𑒫 𑒬 𑒭 𑒮 𑒯 𑒰 𑒱 𑒲 𑒳 𑒴 𑒵 𑒶 𑒷 𑒸 𑒹 𑒺 𑒻 𑒼 𑒽 𑒾 𑒿 𑓀 𑓁 𑓂 𑓃 𑓄 𑓅 𑓆 𑓇 𑓈 𑓉 𑓊 𑓋 𑓌 𑓍 𑓎 𑓏 𑓐 𑓑 𑓒 𑓓 𑓔 𑓕 𑓖 𑓗 𑓘 𑓙 𑓚 𑓛 𑓜 𑓝 𑓞 𑓟 𑓠 𑓡 𑓢 𑓣 𑓤 𑓥 𑓦 𑓧 𑓨 𑓩 𑓪 𑓫 𑓬 𑓭 𑓮 𑓯 𑓰 𑓱 𑓲 𑓳 𑓴 𑓵 𑓶 𑓷 𑓸 𑓹 𑓺 𑓻 𑓼 𑓽 𑓾 𑓿 𑔀 𑔁 𑔂 𑔃 𑔄 𑔅 𑔆 𑔇 𑔈 𑔉 𑔊 𑔋 𑔌 𑔍 𑔎 𑔏 𑔐 𑔑 𑔒 𑔓 𑔔 𑔕 𑔖 𑔗 𑔘 𑔙 𑔚 𑔛 𑔜 𑔝 𑔞 𑔟 𑔠 𑔡 𑔢 𑔣 𑔤 𑔥 𑔦 𑔧 𑔨 𑔩 𑔪 𑔫 𑔬 𑔭 𑔮 𑔯 𑔰 𑔱 𑔲 𑔳 𑔴 𑔵 𑔶 𑔷 𑔸 𑔹 𑔺 𑔻 𑔼 𑔽 𑔾 𑔿 𑕀 𑕁 𑕂 𑕃 𑕄 𑕅 𑕆 𑕇 𑕈 𑕉 𑕊 𑕋 𑕌 𑕍 𑕎 𑕏 𑕐 𑕑 𑕒 𑕓 𑕔 𑕕 𑕖 𑕗 𑕘 𑕙 𑕚 𑕛 𑕜 𑕝 𑕞 𑕟 𑕠 𑕡 𑕢 𑕣 𑕤 𑕥 𑕦 𑕧 𑕨 𑕩 𑕪 𑕫 𑕬 𑕭 𑕮 𑕯 𑕰 𑕱 𑕲 𑕳 𑕴 𑕵 𑕶 𑕷 𑕸 𑕹 𑕺 𑕻 𑕼 𑕽 𑕾 𑕿 𑖀 𑖁 𑖂 𑖃 𑖄 𑖅 𑖆 𑖇 𑖈 𑖉 𑖊 𑖋 𑖌 𑖍 𑖎 𑖏 𑖐 𑖑 𑖒 𑖓 𑖔 𑖕 𑖖 𑖗 𑖘 𑖙 𑖚 𑖛 𑖜 𑖝 𑖞 𑖟 𑖠 𑖡 𑖢 𑖣 𑖤 𑖥 𑖦 𑖧 𑖨 𑖩 𑖪 𑖫 𑖬 𑖭 𑖮 𑖯 𑖰 𑖱 𑖲 𑖳 𑖴 𑖵 𑖶 𑖷 𑖸 𑖹 𑖺 𑖻 𑖼 𑖽 𑖾 𑖿 𑗀 𑗁 𑗂 𑗃 𑗄 𑗅 𑗆 𑗇 𑗈 𑗉 𑗊 𑗋 𑗌 𑗍 𑗎 𑗏 𑗐 𑗑 𑗒 𑗓 𑗔 𑗕 𑗖 𑗗 𑗘 𑗙 𑗚 𑗛 𑗜 𑗝 𑗞 𑗟 𑗠 𑗡 𑗢 𑗣 𑗤 𑗥 𑗦 𑗧 𑗨 𑗩 𑗪 𑗫 𑗬 𑗭 𑗮 𑗯 𑗰 𑗱 𑗲 𑗳 𑗴 𑗵 𑗶 𑗷 𑗸 𑗹 𑗺 𑗻 𑗼 𑗽 𑗾 𑗿 𑘀 𑘁 𑘂 𑘃 𑘄 𑘅 𑘆 𑘇 𑘈 𑘉 𑘊 𑘋 𑘌 𑘍 𑘎 𑘏 𑘐 𑘑 𑘒 𑘓 𑘔 𑘕 𑘖 𑘗 𑘘 𑘙 𑘚 𑘛 𑘜 𑘝 𑘞 𑘟 𑘠 𑘡 𑘢 𑘣 𑘤 𑘥 𑘦 𑘧 𑘨 𑘩 𑘪 𑘫 𑘬 𑘭 𑘮 𑘯 𑘰 𑘱 𑘲 𑘳 𑘴 𑘵 𑘶 𑘷 𑘸 𑘹 𑘺 𑘻 𑘼 𑘽 𑘾 𑘿 𑙀 𑙁 𑙂 𑙃 𑙄 𑙅 𑙆 𑙇 𑙈 𑙉 𑙊 𑙋 𑙌 𑙍 𑙎 𑙏 𑙐 𑙑 𑙒 𑙓 𑙔 𑙕 𑙖 𑙗 𑙘 𑙙 𑙚 𑙛 𑙜 𑙝 𑙞 𑙟 𑙠 𑙡 𑙢 𑙣 𑙤 𑙥 𑙦 𑙧 𑙨 𑙩 𑙪 𑙫 𑙬 𑙭 𑙮 𑙯 𑙰 𑙱 𑙲 𑙳 𑙴 𑙵 𑙶 𑙷 𑙸 𑙹 𑙺 𑙻 𑙼 𑙽 𑙾 𑙿 𑚀 𑚁 𑚂 𑚃 𑚄 𑚅 𑚆 𑚇 𑚈 𑚉 𑚊 𑚋 𑚌 𑚍 𑚎 𑚏 𑚐 𑚑 𑚒 𑚓 𑚔 𑚕 𑚖 𑚗 𑚘 𑚙 𑚚 𑚛 𑚜 𑚝 𑚞 𑚟 𑚠 𑚡 𑚢 𑚣 𑚤 𑚥 𑚦 𑚧 𑚨 𑚩 𑚪 𑚫 𑚬 𑚭 𑚮 𑚯 𑚰 𑚱 𑚲 𑚳 𑚴 𑚵 𑚶 𑚷 𑚸 𑚹 𑚺 𑚻 𑚼 𑚽 𑚾 𑚿 𑛀 𑛁 𑛂 𑛃 𑛄 𑛅 𑛆 𑛇 𑛈 𑛉 𑛊 𑛋 𑛌 𑛍 𑛎 𑛏 𑛐 𑛑 𑛒 𑛓 𑛔 𑛕 𑛖 𑛗 𑛘 𑛙 𑛚 𑛛 𑛜 𑛝 𑛞 𑛟 𑛠 𑛡 𑛢 𑛣 𑛤 𑛥 𑛦 𑛧 𑛨 𑛩 𑛪 𑛫 𑛬 𑛭 𑛮 𑛯 𑛰 𑛱 𑛲 𑛳 𑛴 𑛵 𑛶 𑛷 𑛸 𑛹 𑛺 𑛻 𑛼 𑛽 𑛾 𑛿 𑜀 𑜁 𑜂 𑜃 𑜄 𑜅 𑜆 𑜇 𑜈 𑜉 𑜊 𑜋 𑜌 𑜍 𑜎 𑜏 𑜐 𑜑 𑜒 𑜓 𑜔 𑜕 𑜖 𑜗 𑜘 𑜙 𑜚 𑜛 𑜜 𑜝 𑜞 𑜟 𑜠 𑜡 𑜢 𑜣 𑜤 𑜥 𑜦 𑜧 𑜨 𑜩 𑜪 𑜫 𑜬 𑜭 𑜮 𑜯 𑜰 𑜱 𑜲 𑜳 𑜴 𑜵 𑜶 𑜷 𑜸 𑜹 𑜺 𑜻 𑜼 𑜽 𑜾 𑜿 𑝀 𑝁 𑝂 𑝃 𑝄 𑝅 𑝆 𑝇 𑝈 𑝉 𑝊 𑝋 𑝌 𑝍 𑝎 𑝏 𑝐 𑝑 𑝒 𑝓 𑝔 𑝕 𑝖 𑝗 𑝘 𑝙 𑝚 𑝛 𑝜 𑝝 𑝞 𑝟 𑝠 𑝡 𑝢 𑝣 𑝤 𑝥 𑝦 𑝧 𑝨 𑝩 𑝪 𑝫 𑝬 𑝭 𑝮 𑝯 𑝰 𑝱 𑝲 𑝳 𑝴 𑝵 𑝶 𑝷 𑝸 𑝹 𑝺 𑝻 𑝼 𑝽 𑝾 𑝿 𑞀 𑞁 𑞂 𑞃 𑞄 𑞅 𑞆 𑞇 𑞈 𑞉 𑞊 𑞋 𑞌 𑞍 𑞎 𑞏 𑞐 𑞑 𑞒 𑞓 𑞔 𑞕 𑞖 𑞗 𑞘 𑞙 𑞚 𑞛 𑞜 𑞝 𑞞 𑞟 𑞠 𑞡 𑞢 𑞣 𑞤 𑞥 𑞦 𑞧 𑞨 𑞩 𑞪 𑞫 𑞬 𑞭 𑞮 𑞯 𑞰 𑞱 𑞲 𑞳 𑞴 𑞵 𑞶 𑞷 𑞸 𑞹 𑞺 𑞻 𑞼 𑞽 𑞾 𑞿 𑟀 𑟁 𑟂 𑟃 𑟄 𑟅 𑟆 𑟇 𑟈 𑟉 𑟊 𑟋 𑟌 𑟍 𑟎 𑟏 𑟐 𑟑 𑟒 𑟓 𑟔 𑟕 𑟖 𑟗 𑟘 𑟙 𑟚 𑟛 𑟜 𑟝 𑟞 𑟟 𑟠 𑟡 𑟢 𑟣 𑟤 𑟥 𑟦 𑟧 𑟨 𑟩 𑟪 𑟫 𑟬 𑟭 𑟮 𑟯 𑟰 𑟱 𑟲 𑟳 𑟴 𑟵 𑟶 𑟷 𑟸 𑟹 𑟺 𑟻 𑟼 𑟽 𑟾 𑟿 𑠀 𑠁 𑠂 𑠃 𑠄 𑠅 𑠆 𑠇 𑠈 𑠉 𑠊 𑠋 𑠌 𑠍 𑠎 𑠏 𑠐 𑠑 𑠒 𑠓 𑠔 𑠕 𑠖 𑠗 𑠘 𑠙 𑠚 𑠛 𑠜 𑠝 𑠞 𑠟 𑠠 𑠡 𑠢 𑠣 𑠤 𑠥 𑠦 𑠧 𑠨 𑠩 𑠪 𑠫 𑠬 𑠭 𑠮 𑠯 𑠰 𑠱 𑠲 𑠳 𑠴 𑠵 𑠶 𑠷 𑠸 𑠹 𑠺 𑠻 𑠼 𑠽 𑠾 𑠿 𑡀 𑡁 𑡂 𑡃 𑡄 𑡅 𑡆 𑡇 𑡈 𑡉 𑡊 𑡋 𑡌 𑡍 𑡎 𑡏 𑡐 𑡑 𑡒 𑡓 𑡔 𑡕 𑡖 𑡗 𑡘 𑡙 𑡚 𑡛 𑡜 𑡝 𑡞 𑡟 𑡠 𑡡 𑡢 𑡣 𑡤 𑡥 𑡦 𑡧 𑡨 𑡩 𑡪 𑡫 𑡬 𑡭 𑡮 𑡯 𑡰 𑡱 𑡲 𑡳 𑡴 𑡵 𑡶 𑡷 𑡸 𑡹 𑡺 𑡻 𑡼 𑡽 𑡾 𑡿 𑢀 𑢁 𑢂 𑢃 𑢄 𑢅 𑢆 𑢇

ક =	હ	વ	પ	ક	ન =	હ	વ	પ	ન
ક =	હ	વ	પ	ક	પ =	હ	વ	પ	પ
ચ =	હ	વ	પ	ચ	ક =	હ	વ	પ	ક
છ =	હ	વ	પ	છ	ખ =	હ	વ	પ	ખ
જ =	હ	વ	પ	જ	ભ =	હ	વ	પ	ભ
ઝ =	હ	વ	પ	ઝ	મ =	હ	વ	પ	મ
ઞ =	હ	વ	પ	ઞ	ય =	હ	વ	પ	ય
ટ =	હ	વ	પ	ટ	ર =	હ	વ	પ	ર
ઠ =	હ	વ	પ	ઠ	લ =	હ	વ	પ	લ
ડ =	હ	વ	પ	ડ	વ =	હ	વ	પ	વ
ઢ =	હ	વ	પ	ઢ	શ =	હ	વ	પ	શ
ણ =	હ	વ	પ	ણ	ષ =	હ	વ	પ	ષ
ત =	હ	વ	પ	ત	સ =	હ	વ	પ	સ
થ =	હ	વ	પ	થ	હ =	હ	વ	પ	હ
દ =	હ	વ	પ	દ	ળ =	હ	વ	પ	ળ
ધ =	હ	વ	પ	ધ					

૧૪. આ કોણ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ કે અક્ષરોમાં કાળાન્ટરે રૂપાન્તર થયું છે, એટલું જ નહિ પણ કોઈ કોઈ જગ્યાએ તે અક્ષરોનું વલણ તદ્દન ઉલટું જ બદલાય ગયું છે. જેમ કે, એક વાર ઈ આવો હતો તે પાછો ડ આવો થઈ ગયો; ઘ, ઙ આવો હતો તે હ આવો થઈ ગયો; છ, ઙ હતો, તે જ થઈ ગયો છે; ઠ, ઠ, દ વગેરેમાં પણ એમજ થયું છે, તે અક્ષરો અક્ષરોમાં થઈ ગયો છે; ઠ, ઠ, દ વગેરેમાં પણ એમજ થયું છે, તે અક્ષરો અક્ષરોમાં થઈ ગયો છે, તેના લગભગ બધા અક્ષરો ઉલટું જેનું સખવાનું વલણ આપણી લિપિથી ઉલટું છે, તેના લગભગ બધા અક્ષરો ઉલટું વલણ ગ્રહણ કરે એ તદ્દન બનવા ભેગ છે.

૧૫ બાળબોધ કે દેવનાગરી લિપિમાંથી ગુજરાતી લિપિ ઉત્પન્ન થઈ છે, એ વિષે તે કોઈને પણ શંકા નથી; તે બંને લિપિઓનો મુકાબલો કરવાથી સ્પષ્ટ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. શોભક અક્ષરોનું રૂપાન્તર કાંઈક વધારે વિચિત્ર હોવાથી તેમનો વિકાસક્રમ સાદી નજરે જોતાં બરાબર બધું બેસતો જણાતો નથી. એવા અક્ષરોનો વિકાસક્રમ આ નીચે આપ્યો છે, તે જોવાથી કંઈક વિશેષ પ્રકાશ પડશે.

અ	મ	ન	અ
દ	ક	જ	ધ
૬	આ ઉપરથી ગુજરાતી એ નીકળ્યો નથી, પણ એને એક માત્રા એ ઉપરથી નીકળ્યો છે.		
ક	જ	ક	
ચ	અ	અ	અ
ચં	અ	અ	
જ	અ	અ	અ
જ	અ	અ	અ
જ	અ	અ	અ

ક	૫	૬
વ	બ	બ
લ	લ	લ
શ	શ	શ
ઠ	ઠ	ઠ
ક	ક	ક
(મૂળે બાળબોધમાં પણ ક + વ મળીને ક્ જોડાક્ષર થયેલો છે)		
જ એ જ + અ જોડાઈને જ થયો, તે પછી જ માથી જ અને આ જ તે ઉપરથી ગુજરાતીમાં જ.		

૧૬. સ્વર એ હવાક્ષર અને વ્યંજન એ શરીરાક્ષર કહેવાય છે, કેમકે સ્વરની સહાયતા વગર વ્યંજનનો ઉચ્ચાર થઈ શકતો નથી, તેથી પ્રત્યેક વ્યંજનની સાથે સ્વર આવવો જ જોઈએ. ઉપર આપેલો એવું કે કેટલાક વ્યંજનાક્ષર કરતા સ્વરાક્ષર લખવામાં વધારે કઠિન છે, માટે પ્રત્યેક વ્યંજનની સાથે અંકે સ્વરાક્ષર જોડીએ તો લખાણ કઠ્ઠકર થઈ પડે, તેથી સ્વરાક્ષરો વ્યંજનાક્ષર સાથે જોડાય, ત્યારે તે આખા લખવાને બદલે તેમને માટે યોગ્યતાં ચિહ્નો લખવામાં આવે છે. આ ચિહ્નો અશોકના વખતમાં જ પાલી લિપિ આલેખી તેનાં છે, તે બાબતનું સ્પષ્ટીકરણ આ નીચેના કોઠા જોવાથી થશે.

ગુ. સંયુક્ત

વિવેચન

સ્વરાક્ષર. ચિહ્ન.

અ.....નથી.....; પાલી લિપિમાં પણ આ સ્વરાક્ષરનું સંયુક્ત ચિહ્ન નથી. જેમ + = ઠ. બાળબોધ લિપિમાં હરકોઈ વ્યંજન હવે ચિહ્નથી લખાય છે, અને ત્યારે તેમાં આ લખેલો દર્શાવેલો પડે ત્યારે હવે ચિહ્નનો સેપ કરવામાં આવે છે. જેમ ક = ક્ + અ.

આ.....; ગુજરાતીમાં આ ચિહ્નને આપેલો કાનો કહીએ છીએ. કાનો એ સખ્દ સં. કહ્યું ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે. આપણા ચહેરાની બાજુએ જેમ કાન આવેલા છે, તેમ આ ચિહ્ન વ્યંજનની એક બાજુએ લખવામાં આવે છે, માટે તે કહ્યું એટલે કાનો. પાલી લિપિમાં તેનું ચિહ્ન અક્ષરની જમણી તરફ — આવી એક આડી

લીટી છે. ફી = ૪ , ટી = ૮ , જી = ૯. મૂળે “આ” નું ચિહ્ન
આડી લીટી હતુ, તે હાલ ગુજરાતીમાં ઉભી લીટી છે.

ઈ... આ ચિહ્નને આપણે દૂરવ “ઈ” નું ચિહ્ન કહીએ છીએ. ગામડી
નિસાળોમાં પંડ્યાજીઓ તેને “ધાંચ કુંડાળી” કહેતા. ખરું નામ
“પાછ કુંડાળી” કેમકે તે અક્ષરની પાછળ લખવામાં આવે છે.
પાલી લિપિમાં કાનાની પેઠે તેનું ચિહ્ન અક્ષરની જમણી તરફ —
આવી વાંકી લીટી છે. જેમ ફિ = ૪ , નિ = ૮ . પછીથી ગુજરાતી
લિપિમાં અક્ષરને માથે માથ આવી આવળી વકરેલા કરતા.
જેમ ફે = ફિ કે ફી. પછી વળી દૂરવ દીર્ઘને ભેદ દર્શાવવા
અંજનાક્ષરની ડાબી બાજુએ કુંડાળી કરીએ તો દૂરવ અને જમણી
બાજુએ કુંડાળી કરીએ તો દીર્ઘ એમ આવ્યું. જેમ ફે = ફિ
અને ફે = ફી. આ કુંડાળી ઉતાવળે લખવામાં આવી પાછી
થઈ જાય તો દૂરવ દીર્ઘને ભેદ બરાબર દર્શાવાય નહિ, માટે
અધિક સ્પષ્ટતાને અર્થે દૂરવને માટે અક્ષરની ડાબી તરફ અને
દીર્ઘને માટે અક્ષરની જમણી તરફ કાનો વધાર્યો. જેમ ફિ = ફિ,
ફી = ફી.

ઈ..... ઈ..... આ ચિહ્નને આપણે દીર્ઘ “ઈ” નું ચિહ્ન કહીએ છીએ. ગામડી
નિસાળોમાં પ્રપાજીઓ તેને “અજણુ કે અજણુ” કહે છે ખરું નામ
“અગીઉ” છે. અગીઉ = અગાઉ, કેમકે તે ચિહ્ન અક્ષરની
આગળ આવે છે પાલી લિપિમાં તેનું ચિહ્ન અક્ષરની જમણી તરફ
આવુ દૂરવ “ઈ” નું એવડુ ચિહ્ન હતું. જેમ ફી = ૪ , ની
= ૮ . ઈ સના રજા સૈકામાં ક્ષત્રપ વસના રાજાઓના સમયમાં
આ દીર્ઘ “ઈ” નું ચિહ્ન અક્ષરને મધ્યે વચ્ચેવચ્ચ વધારે ગોળ
કુંડાળી થઈ ગયું. જેમ ફી = ફી અથવા ફી આખરે ગુજરાતીમાં
ઈ આવુ ચિહ્ન કેમ થયું, તે ઉપર દૂરવ ઇના પેદામાં સમજાવ્યું છે.

ઉ..... આને આપણે દૂરવ “ઉ” નું ચિહ્ન કહીએ છીએ. ગામડી નિસા-
ળોમાં પંડ્યાજીઓ તેને “વગડુ કે વરડુ” કહે છે. ખરું નામ
“વળડુ” છે. વળડુનું અર્થ; કેમકે તે અક્ષરની નીચે વાંકું વાળી
દીધેયું હોય છે. પાલી લિપિમાં અક્ષરની નીચે જમણી તરફ
આડી સીધી લીટી — આવુ ચિહ્ન હતું. જેમ, ફુ = ૮ ,
તુ = ૮ , ધુ = ૮ . ક્ષત્રપ લિપિમાં આ ચિહ્ન
વાંકું થઈ ગયું, જેમ ફુ = ૮ , તુ = ૮ . આ
ઉપરથી હાલનું ડૂરવ “ઉ” નું ચિહ્ન થયું. ડાહ્યાવાડમાં આ
ચિહ્નને “લોટ” કહે છે. લોટ=લઘુએ “હ” ને લોટ “હ” બેટલે
“હ” ને બે “ઉ” નો લઘુ ચિહ્નને બેટલે તો “હ” આવો ધાય

જી.....આને આપણે દીર્ઘ ઊ નું ચિહ્ન કહીએ છીએ. ગામડી નિશાળામાં પંડયાશ્રમે તેને "નેત્ર" કહે છે. નેત્ર=કાડનું મૂળ; કેમકે આ ચિહ્ન અક્ષરની નીચે ઝાડના મૂળની પેઠે આવેલું છે. પાલી લિપિમાં અક્ષરની નીચે જમણી તરફ = આવી બે આડી સીધી લીટીઓનું ચિહ્ન છે. જેમ, કૂ = ્, નૂ = ્, જૂ = ્. જ્યાં આડી લીટીઓ અક્ષરની સાથે જોડે ન બેસે, ત્યાં આડીને બદલે ઉભી લીટીઓ લખાય છે. ૧. આવી બે લીટીઓનું રૂપ બદલાઈને ૨ આલું થયું અને તે ઉપરથી ૨ આલું હાલનું રૂપ સિદ્ધ થાય છે. કાઠિઆવાડમાં આ ચિહ્નને વહે કે વધે કહે છે. સં. વૃદ્ધ=વધેલું કે દીર્ઘ, તે ઉપરથી વધે, "કુ" ને વધે "કૂ" એટલે "કુ" ને દીર્ઘ "કૂ" લગાડીએ તો "કૂ" થાય.

ઞ.....આને આપણે ઞકારનું ચિહ્ન કહીએ છીએ. ગામડી નિશાળામાં કંઈક વિદાને અભાવે અને કંઈક આ અક્ષરનો ઉચ્ચાર ગુજરાતી ભાષામાં હોય થવાથી પંડયાશ્રમે તેને આરાક્ષરીમાં ગણવ્યો નહિ. પાલી લિપિમાં અક્ષરની નીચે કાળી તરફ એનું, આલું ચિહ્ન હોય છે. જેમ કૃ = ્, ણ = ્, સૃ = ્. પછીથી આ ચિહ્ન બાળબોધ અને ગુજરાતી લિપિમાં ઉલટાઈને "આલું થઈ ગયું" જેમ છ, ણ, સ

ઞ.....આને આપણે દીર્ઘ ઞકારનું ચિહ્ન કહીએ છીએ. તેનું ચિહ્ન પાલી લિપિમાં ૩ આલું છે. બાકીની હકીકત દ્રસ્વન્નકાર મનાવે.

લૃ-લૃ.....આ સ્વરને માટે સંકુક્ત ચિહ્નનો યોગ્યતામાં આવ્યાં નથી, કેમકે તેનો ઉપયોગ સંસ્કૃત ભાષામાં પણ જૂન છે, માટે તેના ચિહ્નના અભાવે વધારે મહેનત પડે તેમ નથી.

એ.....આને આપણે એક માત્રા કહીએ છીએ. માત્રા એટલે માપ, પહેલાં બધા સ્વરોનું સાધારણ નામ માત્રા હતું; પછીથી આ ચિહ્નનેજ માત્રા શબ્દ લાગુ પાડ્યો. પાલી લિપિમાં આનું ચિહ્ન અક્ષરને માથે કાળી તરફ આડી સીધી લીટી છે. જેમ કે = ્. આ ઉપરથી બાળબોધ અને ગુજરાતીમાં આવી માત્રા થઈ.

ઐ.....આને આપણે બે માત્રા કહીએ છીએ. પાલી લિપિમાં તેનું ચિહ્ન અક્ષરને માથે કાળી તરફ = આવી બે સીધી લીટીઓ છે. જેમ કે = ્. આ ઉપરથી બાળબોધ અને ગુજરાતીમાં આવી બે માત્રા આવી.

ઔ.....આને આપણે કાનો માત્રા કહીએ છીએ. પાલી લિપિમાં તેનું ચિહ્ન કાનો માત્રા લખાય છે. જેમ કે = ્ ઔ = ્ નૌ = ્. આ ઉપરથી બાળબોધ અને ગુજરાતી લિપિમાં કાનો માત્રા લખાય છે

ઐ... ૧.....આને આપણે કાતો બે માત્રા કહીએ છીએ અને તે ઉપરને નિયમેન
લખાય છે. જેમ કૈ = ૧, ઐ = ૪. આ ઉપરથી બાળબોધ
અને ગુજરાતી લિપિમાં કાતો બે માત્રા આવ્યાં છે.

અં.....આને આપણે અનુસ્વાર કહીએ છીએ. પાલી લિપિમાં પણ એવાજ
અનુસ્વાર છે. જેમ કં = ૧, ક્ષત્રપ લિપિમાં કં = ૧.

૧૭. ઈ. સ. ૯ માંથી તે ૧૪મા સદી સુધીમાં જ્યારે બાળબોધ લિપિની
રચના થઈ, ત્યારે દરેક અક્ષરનું માથું બાધવા તે ઉપર છેક આડી લીટી કરવામાં
આવી. આ આડી લીટીઓ પૃથક્ પૃથક્ દોરવાની હોવાથી ઉતાવળે લખવામાં તે સં-
શોધક નીવડી, તેથી ગુજરાતી લિપિમાં પૃથક્ પૃથક્ લીટીઓને બદલે એકજ અખંડ
લીટી અક્ષરો લખ્યા પહેલાં દોરી લેવાનો પ્રચાર આવ્યો અને તે પ્રમાણે બાળ સુધી
આપણે વર્તીએ છીએ. બીજાંથી જાણવાની કળા આપણા દેશમાં કામલ થઈ, ત્યારે
છુટાં છુટાં બીજાંને સીધે જાણવામાં આખી લીટી દર્શાવવી અશક્ય થઈ પડી, તેથી
લીટીઓ વગરના અક્ષરો આવવા લાગ્યા. આ જાણેલી ચોપડીઓના અક્ષરોનું અનુકરણ
આપણે પાછું લખવામાં કરવા લાગ્યા, તેથી દિન પર દિન સરકારી શાળાઓમાં
જેળવણી પામેલા માણસો વગર લીટીએ ગુજરાતી લિપિ લખે છે.

ઉપરનાં પચસ યુગ્યુડીઆ,
હેડ મારતર, કાઠિ, બાર્દન દિમેલ દેનિંગ મેનેજર, રાજકોટ.

સમાપ્ત.

OLD GUJARATI & OLD WESTERN RAJASTHANI.

[By—Dr. L. P. Tassitori, (Italy)—Jodhpur.]

It is obvious that to obtain a correct idea of the nature and origin of the language, whichever language it may be, and be able to define it properly and fix the right place it occupies amongst the other languages related to it, a mere knowledge, however extensive, of the language in question is not sufficient. It is only through comparing that language with the other languages, those from which it has sprung and those with which it shares the same origin, that its nature and characters can be correctly understood and estimated. This is in accordance with the modern tendency, which requires the philologist, and even the compiler of an ordinary grammar, to be more or less a linguist, at least within the compass of the languages connected with the one he is dealing with.

Applying the above remark to the particular case of what has been hitherto called Old Gujarati, it may be said that the key to the right understanding of this language from the linguistic point of view, cannot be had from a mere knowledge of the same and of the Modern Gujarati, but only from a comparative study of all the characteristic elements in it, and in the languages connected with it, chiefly Apabhramsa and Marwari. It is from such a comparative study of the so called Old Gujarati language that in my "Notes" published in the "Indian Antiquary" I have come to conclusions which are somewhat different from those of Indian Scholars who have studied that language in itself, without paying much consideration to the languages cognate

to it. The most apparent of these differences is my substitution of the term "Old Western Rajasthani" for "Old Gujarati," a point on which some Indian scholars have not been agreeing with my views. Though in my "Notes" just mentioned, I have shown the reasons for the introduction of the new term "Old Western Rajasthani," yet it will not be unprofitable here to return to the same subject, which is one of no little importance in the history of the languages, literature and ethnology of Western India.

The starting point for a methodical study of the languages in question, is given by the Saurasena Apabhramsa, a language of which we have few but valuable documents in Hemchandra's Prakratvyakarana, IV, 329-446. It was spoken over the greatest part of Western India and its spreading was largely effected, it seems, through the migration of the Gurjaras and other tribes into the ancient Supadlaksa and hence into Rajputana and Gujarat. When this language began to prevail we cannot say with certainty, but we can approximately fix the nearest limits of its existence between the 10th and 12th century A. D. The Apabhramsa quotations in Hemchandra's Grammar evidently belong to a literature at least two three centuries anterior to his time (12th century A. D.), and the rules given by him may likewise be explained as referring to a literary form of the language, older than that actually spoken in Hemchandra's days. The Apabhramsa of the Prakṛta-Paṅgala exhibits a still later stage of development, and it represents for us the latest document we possess of the Apabhramsa.

As far as the Apabhramsa goes, from its earliest documents to the stanza in the Prakṛta-Paṅgala, we are still dealing with the Prakrit stage of the Indo-Aryan Languages. But between

the 13th-14th century A. D., Apabhramsa appears to have undergone an important development, in consequence of which it can no longer be classed as a Prakrit language, but, only as a member of the Neo-Prakrit or Neo-Indian Vernaculars. The chief characteristic of this development which is quite in contrast with the principles governing Prakrit Grammar, is a phonetical change i. e. the simplification of double consonants and compensatory lengthening of the preceding vowel. Thus *गत* becomes *गा*, *गजहि गजइ*, *वित्त चीत*. The phenomenon was not restricted to Saurasena Apabhramsa and Western India, but was general and about the same time throughout Aryan India Apabhramsa gave similarly way to different Neo-Prakrit vernaculars, branded by the above mentioned phonetical peculiarity. In Western India the Saurasena Apabhramsa was succeeded by that form of language which I have chosen to call Old Western Rajasthani, and others old Gujarati. This was in use over the whole of Gujarat and Western Rajputana and flourished till about the end of the 16th century A. D., when it finally developed into two distinct vernaculars, Modern Gujarati and Modern Marwari.

The reason for which I have preferred the term Old Western Rajasthani to the customary term Old Gujarati, is clear from the above. If this language was spoken over an area which greatly outreached the limits of Gujarat and if it is the unique stock from which both Gujarati and Marwari originated, we cannot apply to it a term like Old Gujarati, which is one-sided and therefore incorrect. It would be just as wrong as calling the language Old Marwari. Gujarat is geographically a part of Rajputana, and hence the term Old Western Rajasthani may seem a rather appropriate one.

That 'modern' Marwari bears (to Old 'Western' Rajasthani the same relation as Modern Gujarati, has been ignored and denied, and the reason is that all the inquirers into the grammar and literature of the Old 'Western' Rajasthani, at least as far as I know, were Gujarati scholars and as such had no particular concern with the Marwari language. On the other hand the average Marwari scholars, pandits and bards, have been completely ignoring the connection of their mother-tongue with the Old Western Rajasthani, and whenever they have come across some specimens of the latter language, they have been explaining it as Gujarati or as a Jargon of the Jain Jatis. The latter denomination, though incorrect, contains a great truth, and it is that the Jains deserve particularly the credit of having preserved with the most scrupulous faithfulness this form of language, which others have been contributing to obliterate by an unwise practice of modernizing old texts and altering all that appeared to be unusual and antiquated. The accuracy and critical sense of Jain copyists is proverbial and I need not insist on it. Quite different are the methods followed by other copyists, especially the bards, who generally seem to possess no idea of what a critical text is and how it should be preserved unaltered when correct, or corrected when corrupted. Each bard considering himself a professional poet and consequently an authority in the interpreting of poetical texts will never resist the temptation of making some alterations or, as he will call them, improvements, in any old text he may undertake to copy. This explains why most of the old bardic poems have come down to us in a form which is almost identical with the vernacular spoken to-day and-except for the employment of some unusual and poetical words-hardly retain any feature of the old language in which they were originally

composed. It is no wonder, therefore, that the bards now-a-days ignore and deny the connection of Dingala—the poetical language of the bards—with the Old Western Rajasthani, and seeing the latter preserved only in Jain MSS. consider it as a language peculiar of the Jain writers.

It is a fact that in the Old Western Rajasthani, even as early as the 15th century A. D., we can distinguish two different tendencies or currents of speech, which seem to prelude to the branching out of the two distinct vernaculars of Gujarati and Marwari, which definitely took place about the 17th century A. D. But the differences between these two currents are so slight that they appear only as local variations of a unique language, and by no means entitle us to class the two currents as two separate languages or vernaculars. In my "Notes" alluded to above, I have grouped the chief characteristics which in the old Western Rajasthani distinguish the Marwari current from the Gujarati as follows —

(1) The common substitution of **इ** for **अ**, as in **किमाइ** for कमाइ, **सिण** for सण, **पिणि** for पणि, पण,

(2) The employment of the genitive (oblique case) for the instrumental and vice versa, as in **मगलैं ही दुक्खे** (Inst plur.),

(3) The use of the postpositions **रहैं > रहैं > रहैं, रउ, तौहैं,**

(4) The pronominal forms **बुदे** for तुम्हे, **अम्हों, तुम्हों** for भम्ह, दुम्ह, तीओं, जीओं for तेह, तीह, जेह, जीह,

(5) The substitution of the compound pronouns **जि-को, ति-को** for **जे, ते,**

(6) The forms **दो, तीन** of the cardinals 2, 3 instead of **व, त्रिणि,**

was about that time *अ* and *आ* came to be generally substituted for *अ* and *आ* in the writing. Of the two vernaculars, which thus branched out from the Old Western Rajasthani stock, Gujarati apparently kept more faithful to the old Western Rajasthani tradition, whilst Marwari differentiated for some peculiarities, which, though ultimately unimportant, yet are responsible for all the difference one nowadays notices between Gujarati and Marwari. One of these peculiarities is the substitution of the genitive postposition *ते* for *नी* (*ल नर*) that is the ruling form in Gujarati and was also prevailing in old Western Rajasthani. Evidence is available that the *ते* postposition has come into general use only at a much later period than *नी*, and in some parts of Rajputana has superseded the latter only in comparatively recent times. To quote only one instance, *नी* appears to be still the ruling postposition in an inscription on a *barari* at Sejrota, three miles from Rutlam, in Malwa, dated in the year Samvat 1727. In the same inscription, we also find the auxiliary—substantive verbal form *डे*, instead of *ढे*, and old MSS. show that even in Marwar *डे* remained in use at least as far as the end of the 17th century A. D.

I know that most if not all the Gujarati scholars will still feel some hesitation in accepting my new denomination of the language they have been used to call old Gujarati and regard as exclusive of their own country. But my object was not one of having my new term adopted and sanctioned. It was simply of throwing some light on what is the real state of things and though people may continue using the term Old Gujarati, I will still consider to have attained my object, if they only recognise that they are using an improper term and realize the common origin of the Gujarati and Marwari languages.

(7) The substitution of *અવ, અવે* for Gujarati *અવળ, અવળે*, when used to give the meaning of the first personal pronoun plural, including the person addressed;

(8) The substitution of the pronominal adverb *કહી* for *કહી*,

(9) The ending *ઈ* of the first person plural of the present indicative instead of *અરે*;

(10) The ending *ઈ* of the second and third person singular of the future indicative, instead of *ઈસ, ઈસિ*;

(11) The substitution of the feminine for the neuter with past participles of verbs of saying or asking, used without any object expressed, as in *પૂઝી* "(He) asked";

To these we may add the preference for the weak form of the conjunctive participle which becomes a more and more marked feature of Marwari, the more we get down with the times. Now, it is obvious that the above differences do not afford a sufficient ground for claiming for the two currents of speech a separate place as different languages. Otherwise, we might distinguish in the Old Western Rajasthani two different vernaculars, namely Old Gujarati and Old Marwari.

I have pointed out the elimination of the hiatus in the vocalic groups *અઃ* and *અઃ* as the chief characteristic of the passing of the old Western Rajasthani into the modern vernaculars of Gujarati, and Marwari. When *અઃ* and *અઃ* are contracted into *એ* and *ઓ*, the Old Western Rajasthani period is practically finished and we find ourselves in the modern period of the Neo-Indian vernaculars. I have already said that the definitive change took place about the end of the 16th century A D. Of course, the process was effected gradually and slowly, but it seems that it

was about that time *जे* and *औ* came to be generally substituted for *अ* and *उ* in the writing. Of the two vernaculars, which thus branched out from the Old Western Rajasthani stock, Gujarati apparently kept more faithful to the old Western Rajasthani tradition, whilst Marwari differentiated for some peculiarities, which, though ultimately unimportant, yet are responsible for all the difference one nowadays notices between Gujarati and Marwari. One of these peculiarities is the substitution of the genitive postposition *ते* for *नौ* (*नउ*) that is the ruling form in Gujarati and was also prevailing in old Western Rajasthani. Evidence is available that the *ते* postposition has come into general use only at a much later period than *नौ*, and in some parts of Rajputana has superseded the latter only in comparatively recent times. To quote only one instance, *नौ* appears to be still the ruling postposition in an inscription on a *barari* at Sejaota, three miles from Rutlam, in Malwa, dated in the year Samvat 1727. In the same inscription, we also find the auxiliary—substantive verbal form *हे*, instead of *है*, and old MSS. show that even in Marwar *हे* remained in use at least as far as the end of the 17th century A. D.

I know that most if not all the Gujarati scholars will still feel some hesitation in accepting my new denomination of the language they have been used to call old Gujarati and regard as exclusive of their own country. But my object was not one of having my new term adopted and sanctioned. It was simply of throwing some light on what is the real state of things and though people may continue using the term Old Gujarati, I will still consider to have attained my object, if they only recognise that they are using an improper term and realize the common origin of the Gujarati and Marwari languages.

પ્રાચીન અને અર્વાચીન કાવ્યો.

(લેખક-અબુલાલ જમનારામ દવે એમ એ)

સમસ્ત વિશ્વના ઇતિહાસ પ્રતિ દ્રષ્ટિ કરના સામાન્યતઃ એવું જણાય છે કે 'એક પ્રકાર ન્યાય' અને 'વિવિધ પ્રકાર ન્યાય' એ ઉભય તેના પ્રાચીન અર્વાચીન સુત્રો છે. પછી બને તે કાવ્યકામ અનુષ્ઠાન નવતરી ગમે તે પ્રશ્નને અનવગતો હોય-અર્થાત તે ધાર્મિક, મામાશ્રય, નીતિ વિષયક, રાજક્રિય વા સાહિત્ય વિષયક હોય —

જગતના પૂર્વ કાલમા જ્યારે અનુષ્ઠાન ગાન માત્ર યૌગ્ય અરુચ્યા ભોગ્યુ હતું, જ્યારે સર્વ પ્રકૃતિ અને તેના સમસ્ત તત્ત્વો, આદર્શો અને પદાર્થો અગોચર આનન્દ અને ભય ઉત્પન્ન કરતા હતા, જ્યારે તે વિશ્વવત્તના 'પ્રેરક, નાતક, અને શાસક' રીરે કાષ્ઠક આશ્ચર્યજનક શકાગા અને અપ્રતિમ સ્તુતિમા આલ્લહનો હતો, અને આશ્ચર્યજ એની પ્રિયસૂત્રીનું બીજ થઇ પડ્યું હતું, ત્યારે એવા શુદ્ધ સત્ય અને સાત્ત્વિક, પ્રેમાળ નિષ્ઠાનસ અને પારદર્શક ચિત્ત માથી જે અમૂર્ત કાવ્યભાવના મૂર્તિ સ્વરૂપે વહતી હતી, કાવ્યની ભગવતી પ્રભામા પ્રસભગન એપવી હતી અને અનેરા નૈસર્ગિક ચમત્કાર ચમત્કારતી તે કાવ્યભાવના અને તુલના યુ કાવ્યો સમસ્ત રાષ્ટ્રોમા "એક પ્રકાર ન્યાય"જ દાખવતા જણાયા છે, અનેકિ અર્થ અને તેથી લહરતી કાવ્ય પંક્તિઓ, નકાઓ, રોડો તે સમયના અનુષ્ઠાના ચિત્તને સમસ્ત ઇતિહાસ બોલે છે, હિંદમા અને હિંદની બહાર સમસ્ત દેશોમા આની આજ એક પ્રમારતી ભાવનાના એક ઝરવા રહેના ઇતિહાસ કણુલે છે અને દિનિઆની અનેક ભાવનાઓના અનેક સાહિત્યોમા પ્રથમ ઉદ્ભવેની તેમની કવિતાના રણુમ આ 'એક પ્રકાર ન્યાય' પ્રભાધી રહેના છે આપણે અહીં અગ્રવેદની અતિ પ્રાચીન ક્રિયાઓ આજ નૈસર્ગિક ઓજસથી ભરેલી માનુરી ભાવનાની સહિતા છે તે કેળી સરજ, અને સ્પષ્ટ, ભય અને અજા મનોહારો છે ક્રોમળતા, દયિતતા, આશ્ચર્યચક્ર વિનિતતા, અને તલ્લભ્ય ભક્તિનાન તે તે સમયની પુનીત કાવ્ય લહરીઓના *Muses of the Spheres* જેના સુદરભ પ્રોઃ આનહી મીનો છે પ્રજ્ઞ પરમાત્માની પ્રજ્ઞતા જેના તે પ્રકાશે છે અને દયાળુ દેવની દીપ્તી ઝીવી દિવ્યતા દાખવે છે

પૂરેના માર્હિલને અવનોમી આપણે હવે પશ્ચિમ તરફ નીચે અને ત્રા પગ તેનીજ વસ્તુ સ્થિતિ દિશોમર થાય છે પુસ્તકોત પુસ્તક એવું મહાપુસ્તક બાધમન પશુ આનીજ સરજ શુદ્ધ, સત્ય ભાષામા ચોળમયુ દિશ્યે પડે છે તેના ભાવો પશુ મીઠા અને મનહર છે I come here not to destroy but to fulfil એ નેની પર્વત પરથી ગર્જતી પ્રોઃ ગર્જનાનો ગભીર પડ્યો છે

આ પ્રભાણે જગતના અતિ પ્રાચીન મળના સાહિત્યની કાષ્ઠક સૂચન અને સક્ષિપ્ત સમાસોચના આદર્શો બદ આપણે એવા સિદ્ધાંત પર આવીએ છીએ કે તે સમયનું સર્વ સાહિત્ય ધર્મનેજ અવલબનુ હતું, ધર્મ નામથી ઉદભરી ધર્મ નામમાજ પશુચમયુ દટિ ગોચર થાય છે, અને ધર્મભાવના અને મયમવનાનુ અતિ પ્રસન્નમન એક મર્વન સમયામયુ તે કાળના ઇતિહાસમા માન્ય પડે છે જગતના માનવીઓને દેવ તરફની મળેલી બક્ષિમ જેવો અપ્રતિમ ધર્મનિ વાનસો દેવે થોતે વા અનુષ્ઠાનના દેવ સન્તોએ કવિતાની

દિવ્ય વાણીમાજ જગતના જ્ઞાન માટે પ્રકાશીત કરેલો છે, આ બાબત જગતના ધાર્મિક ઇતિહાસ
વરસ નજર કરતા સર્વે થાય છે અને તેમની આગી દૃષ્ટિથી ધાર્મિક જાનના એક પ્રકારની
Unconventional poetry રૂપે જર્મન દે હ ત્યા ધર્મ અને કવિતા વા કવિતા રૂપે
ધર્મ, વા ધર્મ રૂપે કવિતા, એ સર્વ એમજ રૂપમા દૃષ્ટિએ પડે છે

હવે આપણે ઉપરોક્ત ન્યાયને વિષયના એક નાના સરખા ગુજરાત પ્રાચીન સાહિત્યને
અવલોકનએ અને અરેખર ' ત્યા પશુ ત્વ રીતિ સ્વીકૃત થયેલી તેના પ્રાચીન સાહિત્યમા
દૃષ્ટિએ પડતી વળાણો, તેનું પ્રાચીન સાહિત્ય-કવિતા સાહિત્ય-ધર્મમાથી જ ઉદ્ભવેલું છે અને
ધર્મમા પરિણત છે ધર્મ રૂપેજ તેનું પરમ પ્રમાણ થયેલું છે સ્વ ગોવર્ધનરામ તેમના
Classical Books of Gujarat મા જણાવે છે કે In Gujarat the bulk of
Classical literature professes to be Religious ' અને આજ દિન આપણા
ઉપરોક્ત એક પ્રાર ન્યાયનું નિરીક્ષણ કરનામા ઉપયોગી થઈ પડે છે

આપણું ગુજરાત-સરકુ ગુજાત ? હિંદુ અગ્રસુત ક્ષત્રિય સન ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી અથ
લોકતા પોતાનું સાહિત્ય છેક દશના અગિયાર મા તમચી તે આજ દિન પર્વત - કાષ્ઠમા
કેરે છે અને કરશે

આપણે જાના એક પ્રખ્યાત બાપા શાસ્ત્રી ' અનિપ્રાય બન્ને ટાંકીશુ તો માનુષ પદરો
કે' આપણા સાહિત્યના મૂખ્યત્વે નહિ નિષંગિ દૃષ્ટિઆચર થાય છે પ્રાચીન-મધ્યમ-અને
અર્વાચીન પ્રાચીન સાહિત્ય દશમાથી તે ત્રીદશ સદક સુધીનું, નધ્યકાલનું સાહિત્ય ' ૧૫માથી
તે ૧૭ મા સદક સુધીનું, અને તે પછીનું સમગ્ર સાહિત્ય તે અર્વાચીન ગુર્જર સાહિત્ય

હવે પ્રસ્તુત નિમગ્ની સિર્ષકની સૂચના સ્વમળવતા જણાવતુ પડશે કે જાતુ અને
નવુ એ ઉત્તમ સાહિત્યનાજ ગુણ દોષનું નિરૂપણ કરવાનું છે એટલજ નહિ પરંતુ તેમાં
જાતુ, વચન અને નવુ એ ત્રણ સાહિત્યને વારવાર છે અને તે ત્રણે મળીને પદપદા .
અઘાપિ જળવાઈ રહી છે કે કેમ તે પણ સાથે સાથે સોધતા જવાનું છે

હવે આપણે સાહિત્યમા પ્રાચીન કાળ ૮ / દિષ્ટિ કરીએ પ્રાચીન સાહિત્ય બહુધો જૈન
લોકો અને તેમણે મૂખ્યત્વે જૈન સંપ્રદાયે પડે મથીત થયેલું છે ગુજરાતના અન્ય વર્ગ
બ્રાહ્મણાદિ તે સમયે એની તો સ્થિતિમા જા કે તેમને કવિતાલેખનાં રાત આરાધના કરવાની
વક મળતી ન હતી ત ના જીવ તમની માલ મતા, તેમના વાસિ અને બાળના ધર્યાદિ
સર્વની સલામતીની સોધનો તે કાળ હતો અને દેશમા જ્યા ત્યા લુટકા વગેરે સ્થાથી
લાગતા, આન સમયમા તેમના પુત્રથી સાહિત્યના રોપને પાણી ન પસાય એ સ્વાભાવિક છે
પરંતુ તે જના સાહિત્યરોષ હોવાના અન્ય જનસમૂહ-ગુજરાતનાજ-પ્રવર્તન આદરી રહેલ હતા
તે પણ વિસારવા જેવું નથી જોન સાધુઓ પોતાના ગુચ્છથી સગૃહીત હોવાને લીધે સાન્નિધી
સાહિત્યોપાસના કી શરૂઆત અને તે કાળની લોકવાણીમા પોતાના ' વસ્તુ છદ', અને
' બાપા છદ' ના મધુર ગો રસતા આ સાહિત્યને કેટલાક જોન સાહિત્ય એક
નોખું નામ આપે છે ' પરંતુ વસ્તુત તેજ પ્રાચીન ગુર્જર સાહિત્ય છે, એમાં હવે
કોઈ પણ જાતનો સંકોચ પામ્યા જેવું નથી અત્યવ તો કાળની જોન અને બ્રાહ્મણ
શેલીમા ફેર છે અને તેનું કારણ નથી તેમ નથી તે કાળની બ્રાહ્મણ શેલી સરકુવને નધારે

મનહંબતી ત્યારે જૈન જૈલી પ્રાકૃતાભિમાંથી સમ્પદ બહોળા બરતી, પરંતુ ઉત્તમનો આશ્રય તે એક જ હોતો અને તે ધર્મ નામમાજ સમાપ્ત થતો. આ એક પ્રકાર ન્યાયનું અવલોકન કરવાને તે સમ્યક્તા સાહિત્યમાં શુ લખાણ અને કેવું લખાણ તેનું અવલોકન આદરીએ.

રાસાઓ તે સમ્યક્તા સાહિત્યના આવશ્યક અંગ છે. આ રાસાઓ ધાર્મિક રાજકિય અને નીતિ વિષયક ચર્ચા અદ્ભુત વાર્તા સાથે આલેખતા અને એ અદ્ભુતતાનો અશબ્દ તેમનામાં અને તેથી પ્રાચીન સંસ્કૃત કાળના અને તે સમયના (સમકાલિન, સંસ્કૃતને આધારે લખાતા બ્રાહ્મણ શૈલીના Classic literature માં સ્વલ્પ તદ્દાવરે લખાયે છે. આ રાસાઓ Romantic પદ્ધતિને મળતા છે, એટલુ જ નહિ પણ તેમાં એ ધર્મ ને નીતિના સૂક્ષ્મ સિદ્ધાન્તોનું ઉદ્ઘાટન થયેલું થયેલું છે.

Romance અને Classicism નો સૂક્ષ્મ તદ્દાવર આ નીચેની અંગ્રેજી વ્યાખ્યાને આધારે સમજી શકાશે, અને તે દ્વારા જૈનશૈલીના રાસાઓની કવિતા રીતિ અને બ્રાહ્મણ શૈલીના વ્યાખ્યાનો ઇત્યાદિની કવિતા રીતિ વચ્ચેનું સૂક્ષ્મ તદ્દાવર સ્પષ્ટ થશે.

Romance is associated in our mind with something unreal or exceptional, with richness of colour, and wide reach of imagination. It is thought of as producing an illusion 'by' the artistic exercise of inventive faculty and as depicting the larger, nobler and higher aspects of humanity. The Romantic world is in a sense a world of reality.

Classical poetry has artistic sobriety exquisite harmony, Chesselled grace and eclectic glamour.'

મન્સિકિ, સુન્સિકિ, રત્ન દિકની અમલકારીક જૂત પ્રેતાદિના મનુષ્યો સાથે સબધ અને તેમનું અતિ અમાનુષી કર્મકમ, પ્રજ્ઞાનું એક રચણથી ખીન્ને રચણે ચલનવલન અને આકાશ ગમન ઇત્યાદિ અદ્ભુત બીજો તેમ જારવાર દષ્ટિએ પડે છે રાસાઓના આવશ્યક રસપૂર્ણ ખોરાક તરીકે ન્હોતો વારવર ફાંડે તે રાસા કવિનાનું વખન એ અદ્ભુતતાની કારખી કારથી સુદર દોષે છે અને તેમાં વચના વચના સ્વતંત્ર, અકામ, અસ્તેય, અહિંસા, આરિવ્ય વગેરેના મહાચિત્રો વડે અતિ મનોહરતા મળાયે છે.

એક બે દશાંતોથી આ બાબત દાખવીએ,

‘શીલમમે સસારમા સિખ ન કોઈ થોક,

‘શીનવત સવિયો વણા, સુદર કયા શલોક.

‘શીલવલીનો રાસ’

‘જિમ સહકારે કાચલ ટહુકે,

‘જિમ કુસુમ વને પરિમન મહકે,

‘જિમ ચદન સુગધનિધિ,

‘જિમ ગંગાજલ લહરે લહેકે,

‘જિમ કમણામલ તેજે કનકે,

‘તિમ ગોવમ સોભાગનિધિ

‘ગોવમ સ્વામી’

શીલવતીના રાસમાં શીલવતીનું વર્ણન પણ અદ્ભુત છે,—

જોધએ:—રૂપ દેખીને થિર થ’ભિયા, સસિ ગરિ દોમ ગંગન,

કામી જન મંદ મારવા, જાણે કામ પ્રસન;

કર્મ પેરે તે ઉભવા, વાસ ચરણ છે; દોમ,

હંસ દ્વિપદ હરાધીઓ ‘સિયો સગેવર જોય,

ચરણે જાઝરી કુધરી, રણજણ વાજતી જોર

તણુ લોકે તેણે પાઠવ્યો, અંગ અનંગ’ બકાર;

નાસા કીરની ચાંમડી અધર તે જાણે પ્રવાલ,

રવિ ચણીપાતું એ દોખડા, કપોલ જમ રસાળ,

છત્રાદિ છત્રાદિ.

શીલવતીનો રાસ જો કે સંવત ૧૭૭૦માં લખાયેલો છે, છતાં તેની ભાષા છવર રાસા-
ઓને કંઈ કંઈ મળતી છે, માટેજ તેનું દૃષ્ટાંત અત્રે ચોક્કસ છે. બાકી તે સમયના રાસાનો
અુપમાવે હેમ પ્રેકાચ, બરડ બાહુમલી રાસા, હંસરાજ વઝરાજ, શીલરાય, ગોવમ સ્વામી,
મયચરેહા વગેરે વગેરે છે.

મયચરેહામાંથી નીચેનું અવતરણ આપીએ —

સાધા રે તમે યુગ સાંભળ જ્યો,

ચરિત મયણુ રેહારો.

વિષ્ણુ ઉપરી કાંઈ અધિકા ઉછો,

મિથ્યા કહક મારો.

નંતિનો ઉપદેશ આવા રામાઓના જે પ્રકારે મળા શકે છે. એક તો અંશમાં હામ હામ
અકિંઆ, અસ્તેય, અકામ, ચારિત વગેરેનો ઉપદેશ પ્રથમરૂપાત પ્રત્યક્ષ કરેલો છે તે અને બીજો-
તે તે પાત્રોનાં કૃત્ય અને તેનાં સારાં માંડાં પરિણામ ઉપરથી જે ઉપદેશ મળે છે તે, બન્નેય
રીતે આ ઉપદેશ આદર કરવા જોવા છે. કેટલેક પ્રસંગે જૈન લોકોનું આચરણ શ્રેષ્ઠ છે એવો
ઉપદેશ છે હતા બહુધા તો ધર્મચરણના મૂલ્ય અંગ જે શીલ સંયમ, વગેરે છે તેનું જ પોષણ
કરવા તરફ કલાતું વલણ છે. ‘નોકર નંજ’ વારંવાર દેખા દે છે.

ત્રી પુરુષના અન્વેષ્ય પ્રેમની ભાવના પણ તેમાં ઉત્તમ ગીતે દીધે છે:—

પ્ર પ્રણુ શશિને હું છું ચદિકા,

પ્ર છે રત્ન ને હું છું ચુદિકા રે.

હું પ્રણુ ચણુ તપ્તી રખવાળી

‘શીલવતીમાંથી,

નવા સાહિત્યની નવિન રચના પાલો માંડના નમદ લખે છે કે સદિસેતરે તો મેજ
ગાપાના નિયોજ્ય અને રૂ નવસરામમાં તેને અનુભવન આપતા પોતાનો એવોજ પણ
એક દેશીય અભિપ્રાય લખે છે અને પ્રાચીન સરૂત માંદિત્યની પણ આટલી જ રે છે.

નર્મદને સર્વથી અધિકતમ કરવાની તેમની ઇતિથી આમ થયેલું છે. પરંતુ વસ્તુતઃ સહિ
સૌદર્ય અને વર્ણન પ્રતિભાગુજરાતન ગ્રામીણ થ મધ્યમતિન મહિત્વમા નથી એમ નથી. લામા
કાવ્યોના આરિયૂર્ન નિરોધા નાશિ મૌદર્ધ્યની આખી પરવસિયેટ રેખા દ્રષ્ટિએ પડે છે અને
તેને આવશ્યક સ્થાન મેળવે હોય પોતાની પ્રસન્નમન દીપ્તિ દંખને છે શીવવત્તીમા લાખુ વા-
વર્ણન તથા આપ્ટોરોખ્યાનમો લાખા સંપિર્વર્ણનો દ્વિત્વ તરીકે દર્શનરશે

મા

મ

મ

૧. ઉપગત વીરરસની ઝમાર પણ ગમામથી જડી આને કે મારની પણ શુદ્ધ આખી
તામામા દિમે છે અને શીવવત્તી (ટનાક) જેવા રાસામાથી નૃગાર જાનના નિરે કલ્પેષ
આદરવા તે પ્રેમાનના મગારી બાવેથી વધારે શુદ્ધ રસ છે અને સય છે એમ કહેણુ તો
તે અરથાને નહીં ગણાય ચાન્વરસ પ્રધાન આટાવજમાનમા કટોક અને તેની પત્ની સુમતાને
નૃગાર વર્ણનનો પ્રસન્ન વર્ણિતા કનિ પ્રેમાન બહુમ દૂર જાય છે શીવવત્તીનો તાગ મેલ
છે અને ગભીર દિલસુરીથી બરપુર છે

૨. 'શુભ્રલ કદ' વીરસ તુ પ્રધાન્ય મ્યવે છે

૩. અતમા એટલુ બોલીયુ કે, જૈન સાધુઓએ ધર્મ અને સુનીતિનો સમગ્ર સમાજ જન

મુખુદ્ધાશિ અમિષ ધરના યત્ન આદરેલો તે ધણી રીતે સદગ થયો હતો તે રાસાઓમા
અદ્ભુત પના છે ઉચ તરંગ પણ છે, વસ્તુ સમ્ભવા પણ એકરૂપતા અને માનિત્યમા
તુટની પાતી નથી અલમરો પણ મીઠા ગસિ પણ અસલની મસ્તૂત પદ્ધતિને માનુસરતા
૪. રૂપ કદ નહીં પરંતુ કીરો અને રસ છે મજા તો આદિથી અતસુધી રામાઓમા છેજ
આત્મલની પદ્ધતિની કવિત્વતીતિના નહીં પરંતુ સ્વ લક્ષી યા સર્વાનુભવ ગસિ કવિતાનું
મથે-૭૨૨૩૫ દાખવતા તે ગસાઓ સર્વાને આપણુ નાચીન ગૂર્જર સાહિત્ય મનોહર રસમય
અને સુગ્ર સમગ્રીથી ભરે છે અને આપણા સમય ઇવનપર-તે સમયની સનાગી સ્થિતિ
પર-તમ પ્રગણ રહે છે

અનન્ત એ અદ્ભુત ક પનામા મટલી વખત અમલવિવતા વ્યાપી ગઈ છે છતાંયે
૭૮૫૬ અસલવિવતપણુ કપના-વ્યાપારથી જ જગત્તુ થયું છે નહિ કે ઉવરવના કા' લખોને
ઓળંગી તેથી પણ દૂર અવિ દૂર જગત્તુ મલામા વાસ્તવિકતા વિશે દી છે બાનનામય
ચિત્રો અને આદર્શો ઝાઝા નથી તો પણ એક રમ તો એ રસ તુ (જેમ પ્રેમાનના આ
ખ્યાનોમા બેઠાએ છીએ તેમ) આવવ છેજ કવિતા કનારપ નથી કવિતા સાસ્ત્રરૂપ, અમનની
રૂપને અનુસરતી છે અને તેથી મજા લુ છે કે કલાસિધાન ઉચ પદ્ધતિનુ ન હોય તો એની
બાપામા પણ વિચિત્ર મિશ્રણ છે મારનાડી, દિ, રસમેની માગથી ન્યાતિ બારાના રાન્દ
પ્રયોગ તેમા છે અને બારાના સખ્નોને કવિદાસ સહમજનગએને તમોના મધ્યવર્તી રોડ
સુદ્ધ ખાશુ તેમા પ્રતિષ્ઠા તથરેતુ જણાય છે બાપામા દનિયાની સમગ્ર બારમા પણ જ્યા
સુધી અદ્ભુત રમ અને અદ્ભુત ચિત્રો રહેજે ત્યા સુધી રમાઓની નિષ્ઠિત ચુરમ સાદિયને
અનુપમ પ્રકારથી રગશે, અને તેમાથી નિર્જરતા ધર્મ અને નીતિના 'એક નકા' ન્યા' ને
અવનબતા વિચારો પણ આ નીચીન યુગમા આગ પામ્યા વિના નથી હેવા અને નહિ રહે

રાસાએ સંમધી એટલે આપણા શુભરાવના દરમ્યાની તે ચાંદમા સંકા સુધીના સાહિત્યની, પરિપાક અવસ્થા નિહાળી આપણે તે પછીના મધ્યકાલિન સાહિત્ય વચ્ચે વળીએ.)

આ સાહિત્ય આપણા અત્યાર સુધી મનાયલા આદિ કવિ નરસિંહ મહેતા વડે લલિત ગોમે છે ધર્મ અને સુતીતિના સર્વમાન્ય સિદ્ધાંતો જેમ રાસાઓમાં જડતા તેમ આત્ર ભક્તિ-તે સમગ્રનુ ધર્મસૂત્ર-તે નરસિંહાદિ કવિની કવિતાનું અણમળું તત્વ હતું તેણે માત્ર ભક્તિરમ્યા મન ગૂં મગત ચર્ચ એવું તો બદલ્યું ગાયું, અને અન્યથા એવું તો ઉત્તમ ધર્મ આરંભ્યું કે તેને શુભરાવના સાહિત્યમાં અત્યાર સુધી આદિ કવિ એ નામ આપાવું હતું. તે પોતે કયા ધર્મના હતા તે અત્યાર સુધી જાણી શકાયું નથી પણ “From a pan-religious point of view to be all-religious” અને જેનું પ્રકારનું તેમનું કાવ્યગીત પણ તે આખરની સાક્ષી પૂરતું લાગે છે

ગદ સાહિત્ય પરિપક્વમાં આપેલા “નરસિંહમહેતાની ધાર્મિક-ભાવનાઓ” એ નામક ઉત્ક્રેષ્ઠમાં એ મહાત્માના કવિતા ઉલ્લાસનાં અને તેમાંથી ઝરતી ચોર ધાર્મિક ભાવનાના એ ઉદાહરણ આપ્યા હતા. અને તેમને ધાર્મિક મતસદિષ્ઠતાના પ્રચારક તરિકે દાખવ્યા હતા. માત્ર એક જ કાવ્ય-“વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ જે પિક પગાઈ જાણેરે”-તેમની સર્વમાન્ય મતસદિષ્ઠતા દાખવવા બચ છે.

નરસિંહ મહેતાની અને જગતના મહાન પુરોહીના ગામતમાં બને છે તેમ તેમનું સમૂહ જીવન તેમના કાવ્યોમાંજ વસી રહેલું છે તેમના જીવનના મુખ્ય પાંચ વિષયો-પ્રસંગો-ગોત્ર વર્ણન તેમણે જાતે કરેલું છે એટલું જ નહિ પરંતુ ભક્તમાળામાં તે પ્રસંગો અર્ચાયલા હોવાથી તેમના પછીના સત્તરમાં મૈકાના કવિગણોએ પણ તેમનું યથેચ્છ વર્ણન કરેલું છે. આમાં પ્રેમાનંદના વર્ણનો સવિશેષ ગતિક અને મનોહર છે. આ પાંચ પ્રસંગો તે આ છે —

“હાજ હડીને મૈયાણી નવાહને વળી આદ્ય
નરસિંહમહેતાને કૃપા કરી કર્યાં શ્રી દીનાનાથ”

પરંતુ આ પાંચ સાસાંગિક જીવનના પ્રસંગો પરથી તેમના ઉદયની સદ્ગતતા પિઠાનવાની નથી. તે સર્વથી પર એવું આધ્યાત્મિક ભક્તજીવન-સાક્ષરજીવન-તેમના પદોમાં તરે છે તેનું જ પિઠન આવશ્યક છે. આ પદો તે પરમ ભાવના બર્ષા, પરમ ભવ્યતા દાખવવા, પરમ દિવ્યનાદ જગતના સંનાતન રમન કાવ્યો છે. અને ત્યાંજ તેમની અણબજી અપૂર્વ સચેતનાત્વ સ્વયંભૂ મૂર્ત સ્વરૂપ પક્ષગી જી છે. જ્ઞાન ભક્તિ અને વૈરાગ્ય ત્રણે ત્યાં દિપે છે. ધર્મ નીતિ અને કૃતિ ત્રણે ત્યાં રોળે છે, પરંતુ તે સર્વમાં એ ‘એક પ્રકાર ન્યાય’ તો છેજ. મગ માગ દાન તપ જપ ધર્મ ઇત્યાદિ કરના તેને મન પ્રેમભક્તિ-પ્રણી તાદાત્મ્ય ભક્તિ વિશેષ છે. ને તે મચોટ છે એમ જણાવે છે:—

“એવારે એવા અમો એવારે એવાઃ
 “ભક્તિ કરતા બ્રહ્મ કહેસો તો કશું દામોદરની સેનારે
 શું થયું સ્નાન સેવા ને પૂજા થકી ?
 શું થયું ઘેર રહી દાન દીધે ?
 શું થયું ધરી જટા ભરમ લેપન કરે ?
 “શું થયું લાલ લોચન કીધે ?

x x x x
 એ તો પરપંચ સૌ પેટ ભરવા તણા
 (જ્યા લગી) આત્મારામ પરમજ્ઞ ન જોયો
 ભણે નમ્યેયો કે તત્ત્વદર્શન વિના
 મન ચિતામણી જન્મ ખોયોઃ ક્રિયાદિ.

એમનું શૃંગાર-કવન જેમ ભક્તિભાવના આત્મોત્સવ થઈ ગયું છે તેવીજ રીતે એમનું
 વત્તવજ્ઞાન પણ ભક્તિનેજ અવલોકે છે, તેમાંજ અતિ પરિણમનું બાળે છે.

મના શૃંગારના પરોખા સુરવસંધામની દેલીનો અનુપમ સુવાસ ફાયો છે પરંતુ તેને
 તાત્વિક દૃષ્ટિએ સહમજ્જવાં અને સહમજ્જતા અતિસૂચન આનંદ અને જ્ઞાન ઉભય પ્રાપ્ત થાય છે.
 સુરત સંધામના—કૃષ્ણના, ‘અવદ્ય’ ના (‘અવદ્ય’ સગાથી નરસિંહ પ્રભુને ઓળખે છે)
 પ્રેમ ભક્તો અને જ્ઞાનભક્તોના સંધામના-વેદલાક પદોની કુમારાજ ઓર છે. “નાગર નદીના
 બાલ, રાસ રમતા રમતા મારી નથની ખોવાણી ”

‘કેસરબીના કથક કસુબે બીની નાર,
 “લોચન બીના ભાવશુ ઉભા નદને ધાર.

આવા આવાં કાવ્યોમાં રસની અપૂર્વ જાણી થયા વિના નથી ગઈતી. એનાં ભક્તિ કા-
 વ્યોમાં વિનીતતા ધણી છે. બોધને આજખા જેવું પણ ધણું છે. ‘ચતુરવા મુક્તિ’ની ખાતર
 તે કૃષ્ણમુક્તિની સવાદ દે છે. એના સાંકેતિક ભાવો (Symbols) પણ જોવા જેવા છે.
 અને તેજ ભક્તિશૃંગારનો સ્વરૂપ અમલકાર વાચકને દાખવે છે

“અગર આહીર અન્ધાગ ગોપામના, વૃક્ષવેલી મન ઝાપીગાણી,
 “ભક્તિ તે ગધિકા મુક્તિ જગોમતિ. નજ પેકું દને વેદનાણી.
 ‘નિગમ વસુદેવજી, ગાય ગોપી ઝડયા, દેવકી બ્રહ્મ વિવાદ કડાવે,
 “બ્રહ્મા કર લાકડી, વેણુ મહાદેવજી, પય વડન કરી ગાન ગાવે.

ઈત્યાદિ

એના ભક્તિશૃંગાર વા ભક્તિભાવ જાતે પણ દયારામના ભક્તિભાવ કરતા વિશેષ ઉજ્જ-
 વલ રાતે લલિત રીતે છે. કૃષ્ણમાં-અવદ્યમાં તે મનુષ્ય-દય દે છે તેને પ્રભુનું સ્થિર

સનાતન દર્શન થાય છે. અને તે ભક્ત અને પ્રભુકેલીના આશી તેમજ ભોક્તા ઉભય છે. તેને રાસકોલાના અર્પૂર્ દર્શન થઇ એવી તો એકવાનતા ઉત્પન્ન થાય છે કે પોતાનું બળનું છે તેવો પશુ તેને ખાતી થતી નથી. ને પ્રભુમાં એકવાર એકવાન થઇ ગયો છે. ત્ય્મ ભકિતભાવનું-પરાભક્તિનું પરમ સિખર તેણે પ્રાપ્ત કરેલું છે. નમ્રતા ભકિતથી પર પ્રેમભકિત તેને વિષ્ણુ અતિવ શોભી છે. રસભક્તિ. કૃષ્ણ અને રસોદ્દ્યોધકશક્તિ રાધા અં-
 --રસોદ્દ્યોધક શક્તિની પરમ સુમધુથી ખ્યાત દ્વાવનની અબળ પરિભવનની કુંજ એ સાંકેતિક રસમય ભાવો નરસિંહના ભક્તિ શૃંગારનાં આવરણક અંગ છે. દ્વારાગ તો આગળ માત્ર શિષ્ય સ્થાને બેસવાનું થોડું છે.

એના જ્ઞાન અને વિરાગનાં પદોમાં ઉંડું તત્વજ્ઞાન વિલસતું દૃષ્ટિએ પડે છે. અદ્વૈતમ પ્રતિપાદન વિહરે છે, સર્વેશ્વરવાદની ઉપરની સપોટી તળે એકેશ્વર વાદના ભગ્ન જલ ઉછા ઉભરાતાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ત્રવ, વૃષ, પદ્માપક્ષી અને કર્ણકાંડની તે અનાવરણના સુચવે.

‘‘પદ્માપક્ષી ત્યાં નહિ પરમેશ્વર. ૨-
 એ તેના ભક્તિ-ગીતના ભગ્ન રંજુકો છે.
 એની તાર્તિક આપનારા:—

‘‘ચિત્ત ક્રૈતન્ય-નિલાસ વદુષ છે, ધક્કા લટકાં કરે ધક્કાપાસે,’’ એ સુખ્યા છે. ૨
 ગીતા ઉપનિષદના ગદ્યાવાક્યો જેવું તે નરસિંહના હૃદયમાંથી નિઃસરી આપણા પામર હૃદય
 ટક પહોંચી જઇ આપણને વિનીત અને દવિત કરી મૂકે છે.

‘‘એની વાણી મંજુલ અને હૃદયગેહક છે, વિચારો સાદા અને રસભાવિક છે, ચિ દર્શનો કંઈ કંઈ સારાં, અર્થકારી આછા, પ્રભાવિયાં જ્ઞાનક આપનારા અને નવે રસમ શાન્ત શૃંગારમાં ઉત્તમ એવો રસ ઝામેવો ને નીતિ ભક્તિ અને બોધથી તેનું કાવ્ય ભરપૂર છે શુન્દરાતી બાપામા પ્રથમ રાગરાગણીની યોગ્ય આપનાર તેજાજ છે.’’

ભક્ત કવિ તરિકે તેમની સમાસોચના આદરતાં એટલું તો જણાવવું પડે છે, એમને પ્રેમભક્તિનો એક કંઈક અનેશ પ્રકારનો છે અને એ ક્રિષ્ણ પ્રેમમાં ઉદ્ભૂત, નીતિ હોય અને એ ઉત્કૃષ્ટ નીતિ આગળ સાંસારિક નીતિ અનીતિના કદબાવો ટકે નહિજ. આ પ્રમાણે નેવા ગ. જી. રમણુભાઈની પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓ પરની ટીકા, જેની કે નેઓને ભક્ત કવિઓ તરિકે નહિ યોગ્યથી શકાય, કેરણું તેમજ આ અગિયારની અર્થવેદા, અહરયા, અપૂરતા, અરપૂરવતા, અનંતા, અભાવું અમૃતતા, પ્રતિ ઉદ્યોધન દર્શાવિ નથી, એ વિચાર બહુ સ્પષ્ટ લાગતો નથી અલગ અલગ આધુનિક-કાળમાં જન્મ કરિ તરિકે પથમ જ્ઞાન રા. બોળાનાથ-ભાઈના આપના આદરે. ગરુ તેથી પ્રાચીન ભક્ત કવિઓનાં કાવ્યોને ભક્તિની નાંગામાંથી વિમુખ કરવા ધરવા નથી ‘કૃષ્ણ કિર્તન, ધક્કા ભજન અને પ્રચર પ્રજ્ઞન એ ત્રણ ને કરિ-એના ભરિત કાવ્યોનાં પરમ ભાવમયો અચૂતપૂર્ રસોવો છે. રા. કેરણેક રચે ઉપરે અને આગળા જેવું પણ ઘણું છે રસનું અને વસ્તુનું માનવ્ય તૂટે છે. ‘પશુ’ અર; અને આધુનિક કાળમાં રસિકારાવવા ઉત્તર ભગિનાવની કવિ પશુ કદાચ થાય છે; પરંતુ તે કરિના કાળની

નૈશવ અનુચિત હોવાનું મૂલ્યને છે અને તેથીજ તે ક્ષતવ્ય છે બીજી ધીરે ઇત્યાદી સુની કવિઓ પણ પોતાનો દુર્બોધ અનુભવ જગતને બહારના આનીજ યોજના કરે છે નરસિંહ-દયાગમે તૃણગોપીના કેલી બાનથી પોતાનો અમૃત અનુભવ મૃતિમત કીધો છે તે પણ તેનાજ આશયથી ધીગતુ ના થ

‘બીજુ મળનારો પ્રેમ નોય તે આરો દેશ અમારે જો,
‘આહુ અહુવે ઉતરી નાવડુ આવે છે આ આરે જો
‘રૂં જતાવે નાથને તેને રક્ત પાસ દેવાડુ જો,
‘એક સર્ગચૂરની રૂપા વડે તેને બહારોક્ષ પડોચાડુ જો
‘એક અચળ મહારા દેશમાં ગોવા ને સિંહ રમે બેળા જો,
‘અનળ ના સવળા થયા, કરમીએ લાગ્યા કેળા જો

‘કા નિના એક ગાય નાવડા, ચગ્ગુ નિના તે આરે જો,
એક ધીરે સખી પીયુ પાસ રમે, મહાનં સુખ મહાને જો

આ પ્રમાણે ધીરે ભકત પોતાને પ્રભુની ત્રિયા ગણી પ્રભુ સાથે રસભોગ જોગવતો વર્ણવે છે અને તે દ્વારા એ યોગી કવિ યોગમતિવિ વર્ણવતા ‘કટ પીયુ’ તું દર્શન કરના નાથ છે

વળી પ્રાચીન કા યોના મુગ તરફ દિ કરતા આપણા ‘એક રક્ત ન્યામનુ’જ પારિક તોલન થયેતુ માલમ પકશે સરૂવ યુગની પકવી પછી બાપાયુગના કાગમાં એટલે આશરે તેમાં કાગમાં સહામાં શકરાચાર્ય પાછલા યુગના સ્થાપેલા જે યુધો, કનિગણમાં ભકત તરિક હિંદના સર્વ ભાગમાં પ્રમશવો માત્રમ પડે છે આ બને યુધો એકજ સત્ત્વનોના સમકના ભાગ છે જેમને આપણે જ્ઞાનગાન સત્ત્વનો અને ભકિત રધાન મવતનો જો નામથી જોગખીશુ તો અસ્થાને નકિ ગણાય શકરાચાર્યના સન્તવર્ગનું-ભાગવત ધર્મનું આ સુકમ દર્શન છે તેમના વેશગ્ય પનિનવા અને આત્મજ્ઞાનથી ભરપૂર બાપાયુગના કનિમિત્તો જ્ઞાન પ્રવાન સન્તો રૂપે પ્રમિદ છે અને તેમના દીનતા, શમતા, અને ભકિતથી આકર્ષાયા ચિત્તો ભકિતપ્રવાન સતો રૂપે દર્શન દે છે કટપાક ઉભા કોળીમાં વધુ અડવા દોરે છે યુગરાતમાં આ ભકિતગાનતુ યા જ્ઞાનગાનતુ સમસ્ત હિંદમાં ઉભગતુ ગોજી આરે અને તેનાથી નરસિંહ મીરા જેની વાકિતઓ પોતાના આતર અજવળી મ્નાવ બને ગે અસ્વાભાવિક નથી

ગિનિ ૮૫ સમાવિન કવિઓ વિદની જિ। ગિનિ વિશાગા પણ આજ અસર ઝીની સંવાત્કૃત પદ પામ કરી રાક્યા છે રામાનં નાનં, બાપા યુગનો રાકર કગીર, ચૈતન્ય, તુલસીદાસ, સુદાસ, મીરા ઇત્યાદિ આજ ભકિત વા જ્ઞાન ભાવના યુગનો સુદ ગણા હતા અલગત નરસિંહને તેમની છાપ પડી હતી એમ તો કહરાવજ નહિ તે સ્વતંત્ર રીતે પોતાના ચોર રમાખમથી આ પ્રાસંગિક મોજી જોગખી રાકો

અને સ્વયંભૂ તેમાં કાવ્ય પદ્ધતિઓ અને આત્મ-ઝરણીઓનું મથામન માઇ રહ્યો. તેને સ્વ-ગો-મા-ત્રિપાદની માણે 'uninfluenced' પણ કહેવાય અને જગી 'Influenced' પણ કહી શકાય: ગો-મા-ત્રિપાદી પોતાનો અભિપ્રાય બદલાતા નથી.

૨. કૃ. મો. ઝવેરી કૃત 'Milestones' of 'Gujarat' માં આ પાત્રમાં છેડી છે માટે આટલો ખુલાસો કરવો આવશ્યક જણાયો છે. આ સર્વ પરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થશે કે જો સમયે નરસિંહની કવિતા ઉર્જાની તે સમયે હિન્દના અન્ય પ્રાન્તોમાં મિત્ર મિત્ર કવિઓ તેના જેવીજ ભક્તિ શાસ્ત્ર અને વૈરાગ્ય નિમગ્ન કવિતા લખકારતા, અર્થાત્ 'એક પ્રકાર ન્યાય' જ સર્વત્ર વિલસતો કારણે ત્યાં સર્વત્ર બાપાધુગની નીચેની અસરો તરેવી દૃષ્ટિએ પડે છે.—

૧) એક તો સંસ્કૃતને બદલે બાપાનો પ્રયોગ.

૨) કર્મકાંડ પ્રત્યે અણગમી અને તે સાથે અનેક દેવદેવીઓની ઉપાસનાને બદલે એક વિષ્ણુ કે એવે કોઈક નામે એક પરમાત્મામાંજ નિરા.

૩) એ પરમાત્માને બારણે કોઈ પણ તરેહના બેદ નથી. એ પ્રભુ બ્રાહ્મણોનોજ નથી. કુંભાર, દંડી, હજમ, હાંપા અને દેડ, શુદ્ધાતનો છે. એ પુરુષનોજ નથી, સ્ત્રીઓનો પણ છે. એ બાવા અને ત્યાગીનોજ નથી. શુદ્ધ અને સંસારીનો પણ છે. તરંગરનો નથી, ગરીબનો પણ છે.

(બધું થયું બાગી જંગલ, મુખે ભણ્યું શી ગોપાળ

એ શપ્થો નરસિંહના નથી એમ એક પૂરાવો છે.)

૪) મરુ, યામ, જપ, તપ અને કર્મકાંડથી એ મગ્નતા નથી, એને આત્માના અંતરમાંજ અનુભવવાનો છે.

“ભાગવત ધર્મ વા અદ્વૈત સિદ્ધાંતમાં આ ઉપદેશ કંઈ નરા નથી. આ ધાર્મિક અમ્યુ-તાનમાં બે પ્રવાહ જોવામાં આવે છે. એક જ્ઞાન પ્રધાન અને એક ભક્તિ પ્રધાન,”

આટલી સુગંધિયના આદર્શબાદ આપણે નરસિંહની સમીકાસિન મીરાં વિષે ઉલ્લેખ કરીએ. તેમનાં પદો દેરલાંક હિંદીમાં છે તો દેરલાંક ગુજરાતીમાં પણ છે. “આ સ્ત્રી-ભક્ત કૃષ્ણભક્તિથી ગાંડી છે. શાસ્ત્રકારોએ શ્રદ્ધામાં કાઢ્યું કે સ્ત્રીને પતિ સિવાય કેવ નથી ત્યારે આ સ્ત્રીએ જગતને જણાવ્યું કે તેને કેવ સિવાય પતિ નથી.” આત્મ-નિવેદનનો વેગ એનામાં વિરોધ છે. નરસિંહના પદોમાં એવ્યમેવકભાવ વા પૂજ્યપૂજક બાપ સર્વોપર જણાય છે ત્યારે મીરાંનાં પદોમાં પતિપત્નીના અનન્ય દામ્પન્ય રસદને અને તન્મન્ય ભક્તિપરાયણ હૃદયની લગ્નવત ગામૂઝ પડી આવે છે. તેમનાં પદોમાં પ્રેમ, એકા અને અમિતતાના રમજર ઝરણાં વિલસી રહેલા કિંમિ છે. પુરુષપતિ નરસિંહ કરતાં સ્ત્રીભક્ત મીરાંનો મમજતા, પ્રેમજતા અને અકિંમલવતી રસજસ કહી આપી ગિર ખડું કરે છે. તેમની તન્મયતા અને નાદાન્યતાનિ જોગજ છે એમની દેરલાંક

વાતો તે નિચારી શક્યાં છે અને એ 'ચોગ્ય-એ વસ્તુ તે-ગીરધરલાલનો તેમને શાશ્વત અને સનાતન મળી ચૂક્યો છે; જેવુંજ તે નિત્ય નિરંતર માન માય છે, જેમાં તે સદોદિત તદ્દલીનતા અનુભવે છે; જેમાં તે વદ્ય બની જમ એકતાન પામી ચૂક્યાં છે. જીવનના ખાગખાટા અનુભવો, જગતની લીખાજ દરવશના કળરો તેમજે ચારે પાસ ઢોળી અને કાળો વેરાન્યનો કામળો આરી લીધો છે; અને તેમાંજે 'જે વિદો પ્રાણ અમારો રે' એવું બચ્ચતાં મર્યું સનાતન સુરમ્ય સુરમ્ય ગીત લલકાર્યું છે, આ એકજ ગીત તેમના જીવનનું અજમ લક્ષ્ય દાખવવા બસ છે. આ એકજ ગીત તેમના જીવનની પ્રાય-પ્રમત પ્રેરણા ધાય છે. એ અદ્ભુત જીવનની બહિન પરાકાષ્ટ દર્શાવવાને એકજ ગીત પુરું છે. એ દિવ્ય ગીત સોનેરી અક્ષરે, આપણા સાહિત્યના સર્વ યુગમાં કાવંગલયનું રંગેશન.

એ રસ ગીત તે આજ છે જેમાં મીંગના પેતાના જીવનની-તેની સૂક્ષ્મ પ્રેમભક્તિની અને અંતરના સર્વોદ્કૃષ્ટ સ્વરૂપની આબેશન પ્રતિકૃતિ મારૂમ પડી આવે છે.

- "જોવીદો પ્રાણ અમારોરે, મને જંગ સાગ્યો ખારોરે,
- "મને મારો રામજી બાવેરે, બીજે મારી નજરે ન આવેરે.
- "મીંગખાઈના મહેસભારે, હરિ સંનનનો વામ;
- "કપટીથી હરી દર વમે, મારા સતત દેરી પાસ,
- "શણીજી કાગમ મોકલેરે, હો મણી મીંગને હાથ;
- "સાધુની સંગવ છોડી યો, તમે વમેને અમારે સાથ.
- "મીરાંખાઈ કાગમ મોકલેરે, ફેળે શણીજીને હાથ
- "રામખાટ તમે છોડી ગાણીજી, વમે સાધુને સાથ
- "વિધનો ખાલો મળે મોકલોરે, ફેળે મીંગને હાથ,
- "અમૃતજી મીંગ પી મયા, જેને સહાય તરી વિધનો નાથ,
- "સાંદવાલા રાત શય્યાજીજેરે, જવું મો મોરે જોડ,
- "શણીજીના દેશમારે, જગરે પીધાનો દેપ
- "હાલો મેલ્યો મેગારે, મીરા મહ પશિમ માય:
- "સન્ન છોડી મીંગની સર્પા, જેવું માયામા મનકું ન કાય.
- "સાચ અમારી સપ્તમચારે, સસરો પ્રેમ સંતોષ,
- "જેદ જગજીવન જગતમ મારો, નામલીઓ નિદોષ:
- "ચુદડી હોદુ તો રંગ ચુવેરે, રંગ બેરંગી હોય:
- "જોડું હું કાલો કામળો, ફેળે હાથ ન લાગે કાય:
- "મીંગ હરીની લાલુણી રે, રહેતી સત હજાર:
- "સાધુ મંગારે રોડ ધણે, પેલા કપટીથી દિલ દર:

જોવીદો પ્રાણ અમારોરે:

આ ઉપરાંત બીજાં ગીતો 'પ્રેમની પ્રેમની પ્રેમની રે, ' 'કાલુડો ન જાણે મોરી પ્રીત,' ઇત્યાદિ કાવ્યો અજબ અસર કર્યાં વિના રહેતાં નથી. તેમના અંતિમ લેખનતા બાવો, દામ્પ-પદ્ધતિનેદના-કૃષ્ણ ભક્તિના સોદ્ધાત્મ પ્રતાપી પુદ્ગલતા આલાપો કેળવણી વા કલાની ચાતુર્ય

વિનાના એ યુગમાં 'ધર્મ' પોતાની સ્વભાવજન્ય નિર્ભયતાથી પ્રસાર પામ્યા છે; અને શુદ્ધ નિઃસ્વાર્થ તથા ખરા હૃદયના કમળકાથી ઉતરતી-ઉઠતી ભક્તિથી પરિપાક ઇલાને પહોંચ્યા છે.

નરસિંહ અને મીરાંની કવિતામાવના ભક્તિના અગ્રેયર પ્રદેશમાં ધુમી છે. અને સ્વ. ગો. મા. ત્રિપાઠી જણાવે છે. તેમ:—The soul and spirit of this new religion was bhakti—a word which with its numerous associations has no English word for it. Worship, prayer, a even devotion are words which fail short of the full connotation of bhakti. It means standing in the presence of God, serving Him; loving Him, being loved by him, talking to Him, seeing Him, hearing Him, in fact enjoying the Deity.' આ ભક્તિભાવ તે સમયનો ધર્મ વધુ પડ્યો હતો. અને જાણે અજાણ્યે તે સમયના કાવ્યેમાં પણ તેનો પ્રસાદ જીલાયો હતો. અને એ કાવ્યોના ધર્મતત્ત્વોએ એ તુલન ભક્તિધર્મનું પ્રકાશન કરતાં ગાઝૂમ પડતાં હતાં.

હવે નરસિંહ અને મીરાંના ભક્તિપ્રધાન કાવ્યોમાં નીચેવાલો રમ વર્ણનકલ્પના આચાર્યોએ જીલી લીધો અને કૃષ્ણ અને ભકતનો અપૂર્વ રસ રસપૂર્ણ શૈલીમાં તેમના કાવ્યોમાં અગમ્યતા હતો, તે કૃષ્ણને તેમજ મંદિરોમાં ઝુલવવાની ગોઠવણ કીધી, અને તેમના ભક્તોનાં કાવ્યોના મૂલ્ય મંત્રોને પોતાના વર્ણન સંપ્રદાયના આચાર સરો તરિકે કેટલાક ફેરફાર સાથે યોજ્યાં. આજથી નરસિંહ અને મિરાંની નૈસર્ગિક ભાવનાથી ભરપૂર વાદ્યત્વ શૈલીની કાવ્ય પ્રનાલિકા તૂટી. અને વૈષ્ણવી-વૈભવી મનની ખોટી વા આડંબરી ભક્તિનું દર્શન થવા લાગ્યું. આવી ભક્તિને, આ સર્વ અવગ્રહ અવરજાને, આ પ્રકારની ધર્મની અવનતિને અને બેગી મોકિના વહેમાચારને નિંદતો, તેમના પ્રતિ વીક્ષણ બાણો, પ્રહારો અને બચુકતા આગિ જેવાં વચન 'વજ્રો ફેંકતો અખો' કેટલેક કાળે થયો. આની અને નરસિંહની વચમાં નાનાં મોટાં તારામણો કવિકલ્પના આકાશમાં પ્રકાશ્યા નથી એમ નથી. બાલક અને પદ્મનાભ જેવા ત્યાં દીપે છે. પરંતુ તેમના પ્રકાશથી પર આ સુવર્ણકારની શુદ્ધ સુવર્ણ ખારખવાની રીત, તેની અપૂર્વ કેસોટી અને ભાષા ધુમના કબીર તે સંસ્કૃત ધુમના શંકર, તેના જેવી અખડ કીર્તિ આપણે ન્યાય-શુ' તો અસ્મતે નહિ ગણાય. વગી આપણા આશુ વિષયને પણ તે સદૃશ સ્થાપી રહે છે.

ઉપરાંત 'Milestones in Gujarati Literature' માંયે છે તેમ 'Henceforth Poetry became, so to speak, secular, and ceased to minister to religion. Akho revelled in philosophy, remained in delineation & description of human and physical nature, and Samal in story-telling. The Verso-literature in Gujarat thus made an entirely new and welcome departure, beginning with Akho.'

અખો આશુ નહોતો તેમ તાણીઓ પણ નહોતો તે શુદ્ધ સૌની હતો અને તેના ચિત્તને શુદ્ધ સુવર્ણનીજ વાંછા હતી. આની આવર-આ પરમ આનંદક અદ્ભ-સુવર્ણની આવર તેમને તે સમયના ચાલતા વહેમાચારને પુષ્ટિ સપાટા લગાવ્યા છે. તેની કવિતાના એ ભાગો પડી શકે છે. એક સંસ્કૃત ભાગ અને બીજો ઉચ્છેદક ભાગ. આ બન્નેના ઉદાહરણ તેના વિવિધ

છપ્પાઓમાંથી તેમજ શાંમાં વેદાન્તવિધિથી કાચો-પદોમાંથી આપયને દહિંગે, ચર ધાય છે.

‘ખાટ દાસ્તીના જુજના મતા માંડોમાંથી ખાટી ખના

‘એકતું સ્થાપ્તુ ખીને હળે

‘આખા એ અધારો દુરોઃ ઝગડો ભાગી કોડ ન ગુઓ.

‘ખાતજલી પ્રાણુ મધેઃ કૃત્ય માને દેકતું

‘દેહ પ્રાણને કહે સાચા.

‘પિંડ દેખી છવ પગડે.

‘મીમાંસા કહે જો છવ નોહે, સ્વર્ગ ભોગ કાળુ ભોગરે:

‘વેદોપિક કહે જવં વિશેષજ છ, જવં ચિના નોહે નાના વેશછ

સાંખ્ય સાંખ્યા કહે વરવની, છવ કેરં રૂપ કહે.

કહે માયા એમ લીન યજ્ઞ છે કર્મભારને તે વડે:

વેદાન્ત કહે છે વાવ મોટી, એ તો અની રમે છે અણુછટી.

નંયામિકનો ન્યાય સાચો તે ન્યાય છવ પગડે ખરે

‘સાંખ્યને આખ્ય પા વસાની, જો ચાલે તો ચાલી શકે

‘વેદાન્તો વાટ સરે સુધી, જો માયા મુખથી નવ ખરે

‘એક એક માંડે ખટપટે હારદ હેત મળે નહિ

‘મધ્યે બેઠી માયા મોટી તે અપત્યને રાખે અહી.

‘છવમાં અક્ષ બહમાનો અખે ગીતામાં બેડ છે

‘એ અનુભવતાં આદૈત્ત યદ્યપિ, અવિચળ વાણી વેદ છે

‘વસ્તુ વિચારે વિશ્વ નહિ’, તો આચરણ તેદના શાં ખરાં

‘એ તો વધ્યા પુત્રે પોતા કેરં ચિન્હ લખી માયાં કર્યાં.

‘કે નમે આત્મિ નિરંજન રામા, જ્યાં નહિ કાળ કર્મ અર માયા

જહાં નહિ શુદ્ધ ઉચાર ન જતાં, આપો આપ રહે હર અંતા

‘નિગતુ ભંગ થયા ચિના સર્વે મનનિ ઉપાસના.

‘બક્તિ જેની બાહ પંખિણી જોને જાન વેરામ બે પાંખ છે.’

‘ચિદાકાશ મધ્ય રે સદગત જેની ગાંખ છે.’

એના ‘અખેગીતા,’ ‘પંચીગ્ય,’ ‘અધવીલા,’ અનુગત ગિન્દુ, ‘ચિત્તવિચાર’ સંવાદ, ‘ચુરશિખ્ય સંવાદ,’ કેવલ ગીતા અને ‘સંત પ્રિયા’ ઇન્ધાવી પદો વેદાન્તનોના વાક્ય તરિકે આપણા સાહિત્યમાં પ્રથમ પંક્તિએ શોભે છે.

એના છપ્પાઓમાં મૂખ્યત્વે એનાં ‘વેદાન્ત અંગ,’ ‘આખાકશે અંગ,’ ‘ચુર અંગ,’ ‘વેદાન્ત અંગ,’ ‘દોષ અંગ,’ ‘બાષા અંગ,’ ‘માયા અંગ,’ ‘લીલ અંગ’ ઇન્ધાવી ઇન્ધાવી સખળ પ્રદારોથી યુક્ત અને વહેમાનિતિ અપરિચીત ખંડન કરતાં દીપે છે.

એને કાંઈક, આગ શંકરના અર્થને અવગણે છે અને કિંદેશ કેવળ સ્વયંભૂ અને રામના છે. શંકર સોધે તેની તુલના કરવામાં પણ આ વિચાર સાધન રૂપ નિવડે છે. કારણ શંકરાચાર્યની સંપત્તિ-કૃતિ કંઈક આવીજ પદ્ધતિની આપણને વિદીત છે.

શંકરની આસર:—૧. એમાં સમયમાં હિંદમાં અસંખ્ય નાના મોટા દેવોની વિવિધ જનની પૂજા અને તેને ધરના અસંખ્ય ધાર્મિક વ્યક્તિઓ અને કેટલીક વાર દુરાચારો પ્રવર્તતા હતા તેવું એમણે ખંડન કર્યું; એ ખંડનને અને બતાવ્યું કે શિવ અને વિષ્ણુ એકજ છે. પરમાત્માના આનંદ અને વ્યાપકતા સૂચવનારાં માત્ર જૂદા જૂદાં નામો છે અને દેવી-એ પરમાત્માની જગમાતા-માયા શક્તિ છે.

૨. તેમણે જીવમનનું પરમાત્મા અર્પિત સાધીને આનંદ ઉપર યનારા જ્ઞાન પ્રધાન સંત ધર્મનું બીજ રોપ્યું.

૩. કર્મન ભગિવં શક્યં ચિત્ શુદ્ધ ચાપ, પરંતુ આ સંસારમાંથી શુદ્ધિ મેળવવાનું છેવટનું સાધન તો જ્ઞાનજ છે.

૪. એ જ્ઞાનને ત્રય તત્ત્વ જગન્મિયા જીવો વચ્ચે હિ કેવલ

૫ તે જ્ઞાનને માટે સંન્યાસની જરૂર છે. એ સંન્યાસ ગમે તે સમયે વૈરાગ્ય કૃપણે તે સમયે લઇ શકાય. ”

ઉપરોક્ત સર્વ શંકર ન્યાયથી એખાની સમાગ્રોચના આદરણ્ય તો સ્પષ્ટ માલુમ પડશે કે એનામાં અને શંકરાચાર્યના યોધમાં વચ્ચે મિલતા નથી અને જન્મેની અસર પણ બહુધા સરખી છે. અલગત્ત એકા વચા પ્રમાણમાં એખાની સાળાના કહેવાતા ભગ્નો પણ વસ્તુતઃ જ્ઞાની સંતો રૂપે પ્રમિદ્યુએ જ્યે ધીરો દર્શાવે શુદ્ધતાની કવિઓ, આપણે આડી નથી તેમ નથી રચ જો. આ વિપરીત જણાવે છે કે:—

“We have about 15 poets who tried to sing the songs of જ્ઞાન માર્ગ, which is a common name for systems which like the constructive part of Akbar's poetry base themselves on asceticism and purity of heart and discuss the nature of the soul and her position in this world. These poets are erroneously and yet mostly known as Bhaktas, for instance the Dhiro Bhakta Tho Bhojo Bhakta and so on.”

“વેદાંતના એના વિચારોની પ્રતાવિદાને માટે એવું જાણાવવામાં આવે છે કે તે એક Philosophical System Compose કરી શક્યો નથી એક સાસ્રજ તરીકે સામ્રીય દ્રષ્ટિથી તત્ત્વજ્ઞાનની સ્પષ્ટ અને ચરમ સામ્રીક રીતિ તેણે દાખરી નથી. અર્થાત્ તેનું તત્ત્વજ્ઞાન એક રૂપમાં સંસ્કૃતિત થયેલું દેખાતું નથી. આનું કારણ એમ કહેવાય કે તે અત્ર બહુધનજ હતો. એણે પંચદશી, અદ્વાનનામાયજ, બગવત્ ગીતા, ચેત્તિચિદ્, ગમાયજ વગેરે કેટલાક વેદાંતના ઉપમ મેળેનું શ્રદ્ધ કર્યું નહ્યું છે. અને જેવા જોઈએ તેવા વિચારોને તત્ત્વજ્ઞાનની મુજેવી

લાગણીઓમાં દર્શાવે ઉલુક્ત કોઈ એવી વાણીમાં ઉપયુક્ત સર્વજ્ઞાનથી ભરપુર અનેક આકાં
 અવળાં 'કીકા' ઉછળી રહ્યાં છે. છતાં "શુર વિષય સંતાદ" નામન એના પદમાં લખેલા સંવાદમાં
 એક આખી Philosophic System જેવું માયુમ પડી આવે છે. અથવા તો જે જે
 એણે આપું આવણું આપેખ્યું છે તે તે નર્વના સ્પર્શ દેહનને અને તો જરૂર એક Philo-
 sophic System હાથ લાગ્યા વિના રહેવીજ નથી. તેની અખેગીતાનો તેમજ દેવદ્યગી-
 વાનો તો રણકોજી જોર છે. આખું 'દેવદ્યગીતી' રૂપ કાવ્ય દેવળ પરમશક્તિના સાક્ષીતારવડે
 પ્રેરણા પામેલી આત્મભાવ બની omotiomnal વાણી છે. તેનો સર્વ જોડા સ્વતંત્ર અને સ્વયંભૂ
 છે. અહમ્ દ્રષ્ટાસ્મિનું યથેચ્છ વિવરણ ત્યાં થઈ રહ્યું છે.

પોપણ ત્યાં તું/તેમનો તેમ છે સર્વે તારો સંગેરે
 આ તું ચેતન્ય તુજ માઈ જાઓ ત્નેયો રંગાં તું છવરે

એની અખેગીતામાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, માયાનિરીક્ષગુદષ્ટિ, જીવન્યુકત અને મહાસુકતની
 ભાવના ક્રમાદી હોવાને ક્ષિપે સંસાર રૂપી મોહનિદ્રાને નિજતાવવાને દિનમણી રૂપ છે. એમાં
 ખટ શાસ્ત્રોના જુગત્રા મતો વિષે, મૂંપેવેદન્ટીઓ વિષે ઉક્તેષા હોઈ એક પરમશક્તિની અદ્વિત
 ભાવનાનો સ્વીકાર થયેલો છે. શુર જોતિંદની એકતા મુચવના તેણે માયું છે કે:—

જેમ ગ્વિ દેખાડે રવિ ધામને તેમ શુર દેખાડે રાગ:
 તે ગાડે દરિ તે શુર, શુર જોતિંદ એવું નામ.

હવે આ એક પ્રશ્ન અધુના ઉપસ્થિત થઈ રહેલો આપણું દૃષ્ટિએ પડે છે કે: અખે
 કવિ કે જ્ઞાની? અલગત તે જાનેજ જણાવે છે કે 'જ્ઞાનીને કવિયા ન મણીશ! પરંતુ અમને
 તો જરૂર એનાં પદોમાં અને છંદોઓમાં ઉકેલ કવિત્વ લીધરતું માયુમ પડી જોઈયું છે. અક્ષય
 ગીતામાં વચમાં વચમાં આવતાં એ.જામાં જો.જાં દશે પદોમાં કવિત્વને જોઈએ છે. 'કલ્યા'માં
 જ્યાં અવિ, જ્ઞાન ભારથી લયતી કવિતા છે તેને રા. જ. રમણભાઈ માદક જ્યો. પયુ
 પદ્યનામેજ જોજાળીયું. છતાં ચે તેમાં કાવ્ય નથી તેમ નથી. પરં. છે. કે. એની
 કવિતામાં પ્રવાહ નથી. શબ્દોનું લાક્ષિત્ય નથી, સંગીતની નોંધાવણી
 તથા મીઠી મનોહરતા નથી તથા વિચાર અને વસ્તુજ્ઞાનના ભારથી તે સંકેતજ્ઞાને,
 તદ્દન ચાત્રી થઈ પડે છે. વાચકની ગરિ મંદ અને કોકરાની આવે છે, એના સંભરત,
 કવિત્વમાંજ વસ્તુજ્ઞાનનાં પરમાણુઓ ભરેલાં છે અને, તે રીતેજ તેને નિદ્રાળાં
 આવરતક છે. અખેગીતામાંનું આ છેલ્લું પદ એટલું તો બન્યું છે કે તેના પ્રત્યેક ચરણમાં
 અપૂર્વ આનંદ અને તેથી જામેલી ઉછળેલી 'કવિતાગતિને અજાણ તત્સત્તામાં આવી છે એ
 સંજોષી ભાગ્યેજ એ મત હોઈ શકે: નવિન આધુનિક કવિવરમાંથી સ્વ. મણીલાવના અને
 કેદ જોવું જતાવો; એવું જતાવો કોઈ અજાણ જોયો આવે અખેનું રજ, મને ઠંઠ. કે કાવ્ય
 પંક્તિઓની માદક અસર કરતું. મંદ મંદ ફરરની મોહિની સર્વ વિદ્યસંયતું, અપૂર્વ રમ-
 પૂર્ણ સાક્ષાત્કાર સમયનું કાવ્ય તે આ છે.

"અભિનવો આનંદ આનં, અગોચર હવું એ:
 પરપંચ પાર મહારાજ, તે પુરણ બ્રહ્મ હું સ્વતંત્ર રે:

પ્રગટમાં કોટી કલ્યાણ આપા પર વિજયે રહ્યું એ
સરા સદોદિત બાણ. ઉદ્ધે અસ્ત આ કારણ ગર્ભ એઃ
કરું અખો આનંદ, અતુભવને લેકેવા, તજો એ
એવો પૂર્ણ, પરમાનંદ, નિત્ય સરાઈ અતિ ધણો એ ?

એક સદ્ગુરુદય જણાવે છે કે : આખાનો ઉદ્દેશ કેવિતા લખવાનો ન હોતો. “...” ગદ્ય લખાણની ચર્ચાવ યદ્ય હોત તો તે પદ્ય લખવન નહિ, તેની કવિતા પદ્ય કવિતા કરતાં ગદ્યકેષને વધારે મળતી આવે છે.” આ સિદ્ધાંત, અમને ઘણા, તાંજી તુલસીને આશ્રિતો લાગે છે, ઉપરતું કાવ્ય તથા આ નીચેની માત્ર વાનગી રૂપમ પંક્તિઓને આપણે કાવ્ય નહિ કદીયું તે પછી કવિતા દેવીની અવમાનના થયા જેવું થશે !

“ સંભાને સરા લહે, જેના ધડપર, ન હોયે શીશ !

માર અધી અટકે નહીં, જેને રોમે રોમે જમદીશ :

‘ આરોપણ હું તું પણ, એ સમર્થતાની શુંજ :

હું હું ને પ્રણયી કરું એ આરે આપની સુખ :

‘ રમત રામનીરે મહિ રમણુકારો રામ :

‘ પ્રભુ છે પ્રીતગારિ, કાંઈ ભેદ જણે ભેદ. ”

“ સંતોરે વનસ્પતી ફૂલી, આપા કેરા ધામમાં :—

“ તેજ અવનીપૂર વીર કહીએ ખરા, જે બહ અગિપર સાંભા ચારો.

‘ રામ રસાયન જન જિ નહીં પિયો હે, તાકે નેન, ભજે નં ભજે ઓર. ”

હકીકત એ છે કે એનમાં-પદ્યોમાં-કવિતાના અમતકાર નથી એમ નથી. It is in poetry that we look for the personal rather than the impersonal note, for the ornate rather than the simple presentation of ideas, and lastly for the appeal to the emotions rather than to the Reason. Again there is a measured language too. The accident of verse is not wanting in Akho.

આ પદ્યો આપણે, તેનાં પદ્યોને નિર્ગમનના રૂપમાં જ ગણ્યાં અને ગણાવેજ લેખમાં એ અંમને તો અજ્ઞગત લાગે છે. એના વિચારો એની વલામણીઓ એટલી તો જલદ અને વીતી હશે કે જોને માટે જે જે જડી આવ્યા તે તે શબ્દોમાં તેને સરને તેણે મૂર્ત કર્યા અને કવિતાની વાણીમાં અધુના થરી ખોટી મહેનત બરી ટાપડીપતી દરબાર તેણે કરી નહિ. કારણ એક ઉદ્દેશ, એક જીવન કસ્ટમ, એક આદેશ, તેણે યુગરાવને અસરનો છે એવું નેના ચિત્તમાં સર્વાંગે વ્યાપ્ત હતું, નવા યુગના-અસરમા સીકાના યુગરાવના શરૂ થવાનો તેનો કાલ એણે જવસંત નહિ ગણાય !

ઉપર, જણાવ્યા મુજબ અખાથી કવિતા દિશા બદલાઈ એ વાત, ખરી પરંતુ તેમાં વિવિધતાની, જાંખી થઈ નહિ: 'અખો અને જ્ઞાન' એ 'એક પ્રકાર ન્યાયનું ઉદ્દેશોચન; આખને થઈ રહે છે. નરિન વિવિધતાભરી કવિતાની પ્રસિદ્ધિનો કાળ છેક વિક્રમની વિસમી દીતો છે. ન્યા 'વિવિધ પ્રકાર ન્યાય'નું Principle of Variety નું અપૂર્વ ડારવમ્બું પણ આ Principle of Unity ને તેડી નાખશે અને કવિતાનો પ્રેમ અતિ વિસ્તૃત અને ભવ્ય બનાવશે:

૪—

અખાના પછી તેજ કાગળ પ્રેમાનંદ કવિ થયા. તેમની અપૂર્વ ઝોજસ ભરી બાધા સકિતના અને તજજન્ય ભાષા કાગળા પાંચ મહારંગો વિદીત કરી તેમની કવિતા વિષે જણાવીશું ત્યારપછી નહિ જણાય:

- ૧ ગુરુરામચરણનો વેદાન્ત બોધ અને 'અપ્રાવકાખ્યાન' જેવી શાસ્ત્રકાવ્યની યોજના.
- ૨ કવિ ગુરુજીની યાપના અને વલ્લભ, દેવજી, રત્નેશ્વર, કલ્યાદી ગાયકવિઓની શ્રદ્ધા.
- ૩ મ્મકાવિન કવિ સામગ્રી માથે રળે પ્રધાન ઝવડો.
- ૪ મુગણીઓ માથે તમ પ્રધાન ઝવડો.

૫ ન ટક કલ્યાદિથી ગુજરાતી ભાષાને શ્રેષ્ઠ કરવાના પ્રયત્ન અને તેમાં હિદી વગેરે ભાષાઓ સાથે સત્વ પ્રધાન ઝવડો. આ ગાયત સાક્ષરોમાં સરથમસ્ત છે.

પરમ બાધાસકિતના આ પાંચ મહારંગ મુકત તેનાં કાવ્યો, આખ્યાનો અને નાટકોથી આપણને એ કવિ ગુજરાતી પ્રાચીન કવિકૃત્તમા પ્રથમ સ્થાને વિરાજતા યોગ્ય લાગ્યા છે. એ કવિની કવિતા નવે રસમાં નિહજી કરી રહી છે ગુજરાતી ભાષામાં છદોગય પ્રાચીન કાવ્યનું પથ આપણને એ કવિએ પ્રથમ દર્શન દાખ્યું. એની દેશીઓમાં પણ સંગીતના અમુક અમુક રાગો વા છદોના વાલ્લભાત્માનુકૃત વિકૃત સ્વરૂપ દ્રષ્ટિએ પડે છે. એ મર્યાદા કેમ ન કહેવાય? એનામાં સર્વરસિકદન, સર્વરસયત્વ, અને તજજન્ય સર્વમાહીત્ય શું માલુમ નથી પડતું? આપણે અહીં National literature, પ્રાચીન સાહિત્ય હોય અને પ્રાચીન ભાષાના વચ્ચે અને માપ જનસમૂહની દ્રષ્ટિ પિંજનવી હોય તો પ્રેમાનંદ Universal Poet તરિક ગુજરાતમાં શું ન હોય રહે? ૨૬ નવસરામભાઈને જમાનાનો કવિ, જમાનાનો શસ્ત્રી, જમાનાનો રાની જોઈતો હતો તે ખોટ શું પ્રેમાનંદ સદાને માટે પુરી પાડે તેમ નથી? પણ શૈક્ષણીયરતે ચે ભાષા સાહિત્યના શોખીનો સિવાય મેષ્ટુ પિંજાને છે? ખરેખર વિદ્યા ને કલાના વધતા જતા મુગમાં શું શૈક્ષણીયરૂં કે શું પ્રેમાનંદ પાગ તો પડવાના? 'He is indeed the swam of Gujarati' એનો પ્રસાદ જોઈ છે. એનું આખાદરણ જુઓ અને તેમાં શૃંગારની ભૂમકાની દીર્ઘ જણાય છે કે નહિ? એનું નળાખ્યાન વાંચો અને વાચકના નેત્ર અંદુથી છદોછત્ર ઉભરાય છે કે નહિ? કશું પ્રમગતુ યથેચ વર્ણન તેઓ આલેખી રાક્યા છે: એનું નામ દાન સામ્રાજ્ય અને વસ્ત્રલતાની મૂર્તિમત સ્થિતિ વાચકના દિલમાં જમી રહે છે કે નહિ? એનું દ્રૌપદી લગ્ન જુઓ અને તેમાં વીગ્વાની પ્રમત્તમ પ્રતિમા પ્રકાશવી દ્રષ્ટિએય થાય છે કે નહિ? નરસિંહ મહેતાની કથાના ત્રણ ચાર પ્રમંગોના તેના આલેખેલા કાવ્યો વાંચો અને એ ભક્તિમીઝક કાવ્યોમાં પણ મોટો મૂકાનો હાસ્યરસ નિષ્પન્ન થયેલો જણાય છે કે નહિ?

એને સમસ્ત અંદાજકાબ્યાન જીવો અને ત્યાં પણ જાત રમને અનુભવ, વિભાવ વગેરેથી પોતાને તેડું કેતું વસંત રૂપના આંખા જેવું સુદૃઢ વર્ણ જનારું છે ? અરેબર ! એની અથ શુધર્વાની અને તેને અપૂર્વ રસચાતુર્યથી, સબુદ કવ્યાની સંજિત તો અદ્ભૂત છે અને તેથીજ તેમને યુગરાતમાં વ્યાસ અથવા મ કે હ મુન કહે છે તેમ સાહિત્ય યુગના અંશરૂપી તત્કાલા વિભાજિત દહોરું તો અસ્થાને નહિ ગણાય ! એવું બ્રહ્મવિદ્યાનુ યાન પણ એાધુ નથી અખે અને એનો સુચારુ કરતા કદાચ બ્રહ્મચરિતાની એક કુજ્ઞાના અકરામાં તે નહીં પણ વ્યવ ! અખે એમનો બહુવંદ યાની છે ત્યારે આ તો જાણી, શાસ્ત્રી અને કવિ છે

પ્રેમાનંદને તેના નાટકો વિશેના વિવાદને લીધે સદાગમ રૂઢપણા જૂની જવાતો જેવી અખને તેમાં આપણા સાહિત્યનેવાઓની મબીજ વૃદ્ધિ લાગે છે એકના નાટકોથીજ તેની ગીત અર્થિ પ્રસાને પામી નથી અથવા પામશે પણ નહિ એ નાટકો તો એના અપૂર્વ કા મુગ્ધા-માનુ અટકાવેજ દષ્ટાન્તર નહિ છે અને તે તેના હોવા ન હોવા તે વિવાદ દોરાવે મુખી આપણે તેની ખરી પ્રેમાનંદને વિમરી ન જાએ એ આપણું કર્તવ્ય છે એવું રસસા જ્ઞાન, અવકાર શાસ્ત્ર અને અધ્યાત્મ શાસ્ત્રના નાન અર્થિ ઉચ્ચ પ્રકારનું છે એની કવિ વામાં અને મોતુ સુદર વ્યવ અને મનદર નિર્માણ થયેનું દિસે છે ઉપમાપર ઉપમા અને રૂપકપર રૂપક એમ અનકાશના ભારથી તેની કવિતા શોભતી ઝગઝગે છે ? એના મગ્ધોનુ ગાણું તો પર્વેપર્વ યુગરાતમાં મર્મના પ્રત્યુ વિદરે છે ' સુદામા ચરિત ' શનિચાર ' માગેર વા હુડી ' રંદિચાર ' આંખાહરણ ' એ આસના, અને ' શ્રાદ્ધ ' દર અહના દિવસોમાં યુગરાતની દરેક દિશામાં અચારનના સંભગીય છે આવે લેખનિય કવિ હજુ સુધી કોઈ થયો નથી અને દ્યારામભાઈની ગદ્યોમાંની જ પ આજુએ મૂકેલા પ્રેમાનંદના સમરન મ થો વિષે લોકોના ભાવ હજુ તેના તેજ માનુષ પડી આવે છે સુધરતા જવા જમાનામાં આ પ્રમાણે છે ત્યારે પત્રી પ્રેમાનંદની પોતાની હયાતીના સમયમાં પ્રેમાનંદને મુખે ઓવાઓ અમુક તેવુંજ રચેલુ કાવ્ય સાભગે અને રસમાં એટલા તો થેવા થઈ વ્યવ કે પોતાના પાણીવાસલુ સુદા તેને આપી દે એ શુ મત્ય નહિ ગણાય ! જૂની નવી કવિતાની રૂપરૂ આજાખમાં આ બાબત પણ છૂપી રહે તેવી નથી કે નવી કવિતા હજુ લોકમાન્ય થઈ નથી અને જૂના કવિઓના મગધલુ લોકના ધાવણમાં ગળ્યા છે તે તેમની એરમમાં બાપ્ત છે ને રકો

પ્રેમાનંદની અમુક અમુક કાવ્યચરણો દાખવવા કરતા સામાન્ય મલ્લજ તેની પોતાની નૈર્ગોલિક કવિ શાસ્ત્રી તથા યાની વરિંદની ગણના માટે ઉદાહરણ રૂપ મૂકવા સચુચિત છે આટલા માટે એના આખાહરણ મદાનસાખ્યાન, હુડી, શ્રાદ્ધ સુમાચરિત (જે નરસિંહ મહેતાના કવના અનિચય ગ્રન્થર્થ, શ્રાદ્ધ અને પસિદ્ધ છે), માગેર, રણપ્રમ, નળાખ્યાન, ટ્રાપદી હરણ અધાવકાખ્યાન, દશમક્રમ દત્તાત્રિ સમસ્ત કા થો અનેરા રસાવકાર દાખવે કરાણ દોઈ કવિની પોતાની કીર્તિમાં વધારો કરે છે, એક નાના નાના બીજ લખ તે પરથી અદ્ભૂત ગૌરવપુર્વક કાવ્યો રચવાની તેની અપૂર્વ કૃતિ આપણને હેરવ પમાડે તેવી છે પાતા-લેખનો પણ આપણને અને અસરકારક રીતે વર્ણવાયવા દૃષ્ટિએ પડે છે વાનુસ કથનામાં

અકુદાસતા ભાગ્યેજ આવે છે. 'લક્ષ્મણાદરણ', નામનું કાવ્ય એમણે માત્ર ૪૬૫માં લખેલું છે અને તહેયે તેમાં કાવ્યચાતુર્ય નથી. તેમ નથી નરસિંહનો, પારે પ્રસંગનાં કાવ્યોમાં એન એ મિહાશ જામેલી છે. હુડી, મામેર અને આદતો દાસ્થરસ પ્રેમાનંદનો પોતાના ચિત્તનો રસિ સ્વભાવ સૂચવે છે. એના પોતાના ચિત્તની Gaiety and Impulsiveness તે દૃષ્ટાંત છે એમ કહેવામાં જરિયે અતિશયોક્તિ નથી થતી. નરસિંહ મહેતાની 'વડેનું' 'મામેર' મા આપેલું 'લક્ષ્મણ' અતિ મીઠો અને અઝેનો દાસ્થરસ જમાવે છે.

જૂની વેલ કે ધૂસરી વાડી, સાંગી મોટા ભાગીજી.
કોના તળાવા ને ધેની પિંગળિયો. બળદ જાણ્યા એ માગીજી.

* * *
જહેલની પડે કાંચળો બાંધ્યો, માંદિ બપો વર્ગિતજી,
માંકડી એક ગોપીચંદ્રની, નુળમી કાષ્ટ પવિતજી.
બળ દીણા બળદો શ હોડે, ડેવે વેળવ સાચજી,
સોર પાડે ને દાળ ચદાવે, જે જે વેકુંદનાચજી.
એક બળદ મળિયો થઇ બેસે, આખંભો ત્રાણી જાણજી,
પડયાને પુછ મહી ઉકાડે, કાંતક કોટી થાયજી.
સાસે સાલ જૂજવાં દોસે, રથ લણા બહુ વકજી.
સાગીનો બહુ ચખ્ખો ઉકે, સૂચવે છે બહુ ચકજી
ચડે બેમે ને વળી કિતરે, લે મમ્મજીનું નામજી.
મધ્યાનહે મહેતાજી આવ્યા, જોવા મળ્યું તેના ગામજી

એ ઈ 'હુડી' મા પણ મીઠુશુને વાણીઆરે વર્ણવતા દેખૂન થઈ ચિત્રમિલું તો રસિક અને શુવન્ત છે કે તેને અને આપશુ તો અકારણ નહિ લેખાય.

છે અબળા આંટા ॥ પાપડી રે,
વહાલાજીને કેમ બાધતા આવડી રે.
દોસે વાળીશી ભીને વાન રે,
એક લેખણુ બેગી છે કાન રે.
નિકમજી વણિગની તે લે રે,
નાથ ઉવાડી ને બેબહુ બોલે રે

* * *
જોડવને બાધે કાચળી રે,
તે તો પાગમી બોલે તોતડી રે,

આ ઉપરાંત તેના સુદામા ચરિત્રમાંથી તેમજ ગણપદમાંથી અનેક દૃષ્ટાંતો આપી શકાય. છેલ્લે એની બચવતા સૂચવતી વાણી અને જાણોદારનો અપૂર્વ ઉદ્દાસ આ નીચેના ચબ્દોમાં દાખલી પ્રેમાનંદ વિશે ઉદ્દેશ પૂર્ણ કરીયુ. અપૂરું તો વણુ જે રડી જાય છે પરંતુ મહાપુરોની જાણતમા શું અધરું ન રહે ? અધરા અને આજી અધરે લખેલી જાણતમાં પણ તેમના જીવનના પૂર્ણત્વની કષ્ટ સક્ષિપ્ત સક્ષિપ્ત જાંખી પણ થાય તો મેં કંઈક મારું છે!

સાંગોપાંગ સુરમે વ્યંગ્ય અવિશે, ધોરે ગિરા ગુરૂરી,
પદ્મિદાસે રસાગે બૂધચંદની, યાઓ સખી હોપરી
જે ગિરિજા ગિરા ગમેય ગણના, ને સ્થાન એશે વરી
થાયે શ્રેષ્ઠે સહુ સખીજન યકી, એ આશ પૂરો દરિ!

આ સાથે ત્રીજો કવિ માગ પશુ એજા યુગમાં થયો છે એની કવિતા બહુ વાર્તા પદ્ધતિની લાગે છે. અને એને ગુજરાતના Scott ની ક્રામા અપાય છે. એના સુમેધક હાથા ગુજરાતના સાહિત્યમાં દીપી રવા છે. અને તેની હાથ દક્ષપતરામ અને તેમનાં અનુયાયીઓપર છે તેની ના નદિ પાડી શકાય. હજુ પશુ સામગના હાથ જેવું 'યુદ્ધ' સ્વર્ણ આપતા મ્હાગ એક શ્રેષ્ઠયુષ્ઠ મિત્રને પશુ જોનાની ભાવનાને મન કરતાં નિહાળ્યા છે. આટલું છતાં સામગની કવિતામાં અખંડ લક્ષરી નથી. વળી તેમાં જે-તેમની ખંડ લક્ષરી યુગ કવિતામાં પશુ-મર્જાદીત્ર જોઈએ તેટલું નથી; માટેજ તે શ્રેમાંદંથી ઉતરતી પદ્ધતિને કવિ છે. માત્ર તરંગાજ રે! ઉદગ યુક્ત તરંગોજ કશા કામના નથી. તરંગો તો વ્યાસ અને વાલ્મીકીના કે જેમાંથી પ્રયત્ન ગર્જના કરતા અમુચ્ય દરિદાસ પરિચયમાં છતાં જે ઉભય કવિઓએ જન સંમાનને કંઈ લેવાના પ્રયત્નો એક સરખાજ આદર્શ છે. તેમનાં પત્રો ઉંચી પદ્ધતિનાં અને પ્રભુતામાં લાગે છે. સ્વ. જો. મા ત્રિપાઠી કહે છે તેમ The poets of this age are in one sense above the Society in which they lived. There the most popular of Premchand's poems draws a social picture which even in these days is only a dream at the best. He, in fact, created a delusion in the minds of people that he was singing of religious things and through that happy delusion, made them read and appreciate genuine poetry with a zest which religion could never have created so widely or sustained so long. For Samal we can say that no Gujarati poet is fitted to educate the masses so well as Samal is. He has been sent and unassisted till now, but his cause and mission is worthy of a following in these days, if the masses are to be educated. The men and women he creates marry without any distinction of caste and often in defiance of parental wishes. A life-long Hindu spinster is a creature of Utopia; but to Samal it is a natural idea. Concubines figure in his poems like the learned and accomplished concubines of Athens, with whom men like pericles and even philosophers associated.

શ્રી શિશુ કિરીટ મન પશુ તેના ઉચ્ચ પદ્ધતિના છે. પ્રત્યેક વર્ગના પશુ તેમાં પશુ છે. તેના પશુ નામક પ્રવાસી છે. સંયુક્ત કુટુંબની બાંધણા, લગના વિપરીત પ્રસંગે પ્રત્યાદીને તેની દરિદામાં સ્થાન મળ્યું છે. જો કે આ કવિઓના-અજો-શ્રેમાંદં અને સામગના કાગથી કવિતામાં ધર્મેનું પ્રત્યક્ પ્રેક્ષણ યુગ અટક્યું, તેપશુ ૧૬૬૭એને પગથે પ્રત્યક્ થતી

ધર્મભાવના તેમના કાષ્ઠોમાંથી તરત ઊભી નહિ. મગ જની ઉઘડી આવે તેના ધર્મના મિદા.
તેના મનમાંથી આવે તેનું સિદ્ધાન્ત આપના આ ગુણના વળ પ્રકાશના આ પ્રકાશના કર્તવ્ય
ઓછું અંકારું ન દર્શુ.

"They were like stars and dwelt apart :
They had a voice whose sound was like the son
Pete as the naked heavens, majestic, free,
So direct thy travel on life's common way
In cheerful godliness and yet their hearts
The lowliest duties on themselves did lay."

એનાં કાષ્ઠોમાં જીવન પૂરતી, વંદન પચીતી, સુદા બેતેરી, અંગદ વિદિ, પદાવતી,
ગવણ મંદોદરી સંવાદ, ઉદય કર્મ સંવાદ, વિનેયતની વર્તી, મદન મોહન હતાલી ગૂંધ્ય છે.
એનાં કાષ્ઠોના બે ભાગ પડી શકે છે એક વર્ણનત્મક અને બીજે નીવિ વિવેક. આનંદ
એનાં વર્ણનત્મક કાષ્ઠે મા નીવિની આવનજો ગતી ગળેના નથી.

શ્રીવતી ગાવના પનુ એની બેવા જેડી છે

“લેખનમાં દે રંગ, સખ હાકક તનની
બાલપણે કહી વાત, મરડે પીકા મનની
સુખ દુખના ગમભાગ, ગમ રહે ગુણ ગાતી:
અતુલ ચિત્ત દગનાર, સાર ક્રોમાં ગદમાતી:
વગી ટક પળે સેરા કર, દેખ્યાશી દિવ દુઃખ રજે,
એ અતકાલે અગીની નહિ, અટક રનેદે આવે બજે.”

એનાં કાષ્ઠોમાં વર્ણનોમાં અનેક વાર્તાઓની સરમ ફૂલચંદ્રશી હિતોપદેશ કે
અરેબીયન નાઈટ્સ કે ડીકેમેશન જેડી મહત્તમ પડી આવે છે; સમસ્યાની નવિન મરસ હિંદી
ગીતની પ્રથમ કોળીય શુદ્ધતા સાક્ષિત્યના તેજોજ્વળ કાગી છે. પ્રેમાનંદને તેની કસાકસોના
વિચાર આદરવા કેટલાક તેને પ્રેમાનંદના સમકાલિન ન ગણતાં વદણબેના-પ્રેમાનંદના પુત્ર
સમકાલિન ગણે છે. કારણ વદણબે સામળ પર અનેક પ્રદારો કર્યા છે. છતાં સામળની પોતાની
નીચેની કાવ્ય પંક્તિઓ—વદે-પદ પંક્તિઓ વધાસતા તે પ્રેમાનંદનો સમકાલિન હોય એમ
જણાય છે:—

‘બાપો નથી કામ પુરાણુ રૂં, અપો નથી કામ વેદ,
રસાલકાર ન અ વદે, મન નં ખા ર ખેદ.
ધર ધર ગમ નાપુ નહિ, પુત્ર ન નુજ ગુણુ આવ,
રાજ દરવારે રજગણુ, મેળવી નથી પસાય:
બાદ આલખને માડના, લાભી મુખી પોક,
ગીડી બલા બલા કદ, તેથી થામે ગો-’

આ સર્વ સારો મામળાની કાબજ પદ્ધતિને માટે એક વિચાર થવા વિના રહેતો નથી. બહુધા વર્ણનાત્મક કવિતા ઉચ્ચ પ્રકારની ગણાતી નથી. સામળની કવિતા તેવાજ પ્રકારની છે. અને તેથી તે ઉચ્ચ પ્રકારનો કવિ નથી. અને તે સાથે તેની કવિતાને ગદ્યમાં પણ ઉતારી શકાય તેમ છે કારણ તે ધણી સરળ અને ગદ્યની વાણીને મળતી છે

‘એક ચંપાવતી કચોને નગર હતું, ત્યાં ચંપકસેન નામે રાજા હતો. તેને પુષ્પાવતી નામે પટરાણી હતી અને પુષ્પસેન નામે છોકરો હતો. ... તે છોકરો બાર વરસનો થયો ત્યારે એક પેખત ઘોડે બેસીને ફરવા નીકળ્યો.

આવી વાર્તા ગદ્યમાં કહેવાને હરકત નથી એને રમુજ ઉપરાંત તેમાં કદપનાનો સહેજ-સાજ પ્રભાવ આવતો હોય તો એ વાર્તા સાહિત્યમાં બધે દાખલ થાય. પરંતુ, એવી વાર્તાને પદ્યમાં મૂકી તે કવિતા છે એવી ભાવિત કરાવવાથી શું સાર્યક્ય છે? કવિતાની અસીદ્ધિતા શું કહાણીઓ કહેવામાં શુભાવી દેવાની છે? અને આ વાર્તાને

નગર એક ચંપાવતી, ચંપકસેન રાજાનું
પટરાણી પુષ્પાવતી, (તેને) પુષ્પસેન એક તન.

હાદસ વર્ણનો સુવ થયો, ધનુર્વિદ્યાનો ધીર,
હયે બેશીને સંચર્યો, જાણે બાવન વીર.

(પદાવતીની વાર્તા.)

આવી રીતે છંદમાં સુકમાથી શું મુંદરજાવ્ય થાય છે કે છંદને શોભા મળે છે? ‘ધનુર્-વિદ્યાનો ધીર, ‘જાણે બાવન વીર’ એવાં સાધારણ વાતચીતની બાધાથી કંઈક ચડીઆતાં વાગ્યો વચ્ચે રથજે રથજે સુકમાથી પણ મૂળ વાર્તા કવિત્વ પૂર્ણ જાતી નથી. વિચારોમાં સંગીતમય સંસ્કાર અને સંગીત તરફ વળણ હોય તોજ તે છંદમાં સુકવા યોગ્ય છે એ નિયમ લક્ષમાં ન રાખ્યાથી આવાં મિથ્યા પ્રયાસ ફરવામાં આવે છે, વિચારો સંગીતલક્ષ હોય છે ને નથી હોવાં એ બેદનું અસ્તિત્વ જાણવું અઘરું નથી.” (કવિતા અને સાહિત્ય)

‘આ અઠારમાં સૈકાના સાહિત્યમાં કવિતાક્ષેત્ર જરા વિશાળતર બન્યું. બાધામાં રાજદ બડાજ વધ્યો, વિધ્યોતું બાહ્ય સ્ત્રીકારાયું તથા જોતાને પ્રસન્ન કરવાનો તથા નવલસામે પ્રયોજ્યો દલપતરામની ચાતુર્ય શૈલીનો ઉપયોગ અત્યારથી સામળની વાણીમાં થવા લાગ્યો. બાપાને કેળવી બીજી બાપાઓ સાથે સરખામણીમાં ખાણી ન પડે તેવી તેને ફરવામાં ‘અભિમાન વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ મહેતુક પ્રયત્નો થવા લાગ્યા અને બાપોદ્ધારનું કામ ઉત્કંઠાથી, ઉત્સાહથી અને ઉદ્યમથી થવા લાગ્યું પરંતુ તે કામ પાછું મંદ પડી જઈ કેટલોક સમય વીત્યા બાદ યુગરાતની રાજકિય સ્થિતિને અવલખી રહ્યું. અને અગાનિના એ યુગમાં સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ ઝાંખી થવા લાગી, નહિ તો આપણે કવિઓએ રોપેલાં વૃક્ષો સામાજિક, નીતિવિષયક ધાર્મિક અને ઇતર પ્રદેશમાં પોતાનો બહુરંગી ફાલ અને બહાર દાખર્યા વિના ન રહેત:

—૫—

આ પછી નાના નાના અસંખ્ય કવિઓ ઉદ્ભવ્યા અને તેમની કવિતા કોઇક પ્રેમાનંદને તો કોઇક સામગ્રને તો કોઇક ઉભયને મળતી આવે છે. જૈન કવિઓમાં પણ તે ઉભય શૈલી-ઓનું ચોખ્ખુ મિશ્રણ જણાય છે. 'શીલવતીનો રાસ' સામગ્રની 'ભદ્રાભામિની' ને કંઈક મળતો છે વા તે પરથી સૂચીત હોય તેમ માલૂમ પડે છે. તે સમયની કવિતાઓની સંબોધના વફમૂલ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:

‘કામગતા કમગથી અધિક દેખાય જેમાં,
મધુ-સુધા મિટ પવે દારી દારી નય છે;
અમલતા એના જેવી નથી કોઇ બાપા મધ્ય,
પ્રાચીન પથું તો જેનું મોટેરું મનાય છે,
નયરસની નાચિકા, સુખદાયિકા છે સિદ્ધ,
જાણે નહિ નેદ એના ખોટા ગુણ ગાય છે.
કક પથું કહે છે, નથી એના માંહી રજ,
વીર મંથ બાળ્યા નહિ, ખત્તા તેહ ખાય છે.’

ખરી રીતે જોતા પ્રેમાનંદના અનેક શિષ્યોએ તે વખતનું સાહિત્ય રચાવી રાખ્યું હતું. તેના મુખ્ય મુખ્ય શિષ્યોનું વર્ણન ધ્વનિરૂપે પ્રેમાનંદની નીચેની કાવ્ય પંક્તિઓમાંથી જાણી આવે છે જેમાં એકએકની કવિતાની દિશા પણ મૂલ્યવાર્ધ માલૂમ પડે છે.

‘કિંશુક કુસુમ રક્તપીતવર્ણ વાસવનું
અનુદિન આ શુધામ ગુર્જરી મહામણી
ઉપવન કુસુમિત જોઇ મત જૂગ શું ને
અક્ષય પરબૂત આ વાણી કે પ્રેમતણી
સુરભીએ સહકાર પ્રકૃષ્ટિત પૂર્ણ કીધા,
પ્રમુદિત દિગ ગિરા સુરભિ સુહામણી:

કિંશુક એ રસની ખાખી વાળો ગાયક વીરક: મહામણી એ અનુવાદ કવિ રતનેશ્વર: મત-જૂગ એ નિરંકશ કવિ વજ્રભ: પરબૂત એ પ્રસાદ પ્રાપીત દારકાદાસ અને સહકાર-દિગ ધનિયાદી પ્રેમાનંદનાં નામે છે.

આ સમયમાં પણ ભક્તિ ભાવના વિરમી નથી. રતનેશ્વર જણાવે છે કે:

રતન કહે યતથી ભક્તિને દાખવે, બાળને ભિન્ન સુક્તિની ગણે.

(આ ઉપરાંત પાસેની કવિ પણ તે કાળમાં થયેલ ‘છે તેને મે વિસરવા નેનું’ નથી.
‘Certain ideas, phrases, idioms, turns of language and of thought have made their Gujarati almost into a special dialect of the language. The poet is saturated with the religious and Social

ideas of his own community. The vehicle which he uses to convey them is no doubt Gujarati, but it is Gujarati clothed in an unfamiliar garb. Sanskrit and Gujarati words form the groundwork but the superstructure is composed of Zend, Pehlavi and Persian words and phrases which make it difficult for an ordinary Gujarati to follow and appreciate the beauty of the verses. Indeed but for the lucid notation of the editor it would have been an uphill task for any one to understand the work fully.

(Nulcastons)

આ પારસી કવિને સંસ્કૃત શરસી અરુના પેકવી અને ગુજરાતી ભાષાઓનું જ્ઞાન હોય તેમ જણાય છે. પોતાના ધર્મ તથા સાહિત્યનું જ્ઞાન પણ તેણે આ પ્રકારનું ધરાવ્યું હોય તેમ જણાય છે અને સાથે સાથે સંસ્કૃત સાહિત્યના તેમજ પર્સી કિરી અને ગુજરાતી લોકોની રીતમાતના પણ બાહ્ય અભ્યાસ અને અરુચક આદર્શ હોય તેમ દૃષ્ટિએ પડે છે પ્રાચીન ઇરાનની કીઓનાં વર્ણન જાણે આમેડન સંસ્કૃતમાથીજ ન લીધા હોય તેમ દૃષ્ટિએયર થાય છે. પારસી ખાણુની રીત હિંદુ ખાણુને મળતીજ દાખવી છે. આ ઉપરાંત નાયક અને નારિ-કાના અનેકરંગી પાત્રતમા પણ હિંદુ રિતમાતના આગ કુંડળ આપવા માગ્યું પડે છે.

‘તમ શીશ ફૂલ પુનમ ચંદ ને આગમી મર
એ વેરાન રાજુમા એમી ધણું વરશે છે વર ॥
તમ નીડાળ દીક બુદ્ધ વહેરસવ શુકર જડી
તમ નાસકા નથ તે સમ મેરામ કોણે ધડી ॥
તમ કાન કુંડળ જડે આ જણે માયુકેને મોને!
કોઠ અમરણ પહેરણીઆ આપ ધણીએ પોતે ॥
કર ચૂક પોદોથી જાણે વીજ અમક અમકીને જાણે
ખાએ પેગણ તે નેરનો જુલકારજ થાણે ॥

વાળી-

ખાળાં લાડુ જડેથી વેરજ છે સાર
મેરા મીરામ ખુશાન જડી જડી મેરેમાં તેઆ
એકરોટ શાગ તાંડા ખામેટ દુઆ પનેર
અખાનુ ધીલી નાનેઆ તાડા ખાખુમાં આસાઈ જીરી મેરા
સાલ દાલ પનેની તાંડા ઉપર ધીલીની નાવજ દીરી
જનમઃ જનમી મારા નેકેની એમ વેરજજ દીરી ॥

“સ્વાવશનામા” ના આ પુસ્તકમાં ગુર્જર મહિમ વિષયક, અનેક આપ્તા રાત્રી વિષયક, અને સમાજ વિષયક જાગૃતિના સમાજેક થયેલા છે અને તેથીજ તેની ઉપયુક્તતા જણાય છે. આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરવા એટલું તો જન્ય વર્તુલ પડે કે આપથી કે જન ભવનાની

દિશા બદલાઈ એ જાગત જો કે સત્ય છે તોપણ ધર્મ રૂપ કવિતાસ્વરૂપ તો જોમતું તેમ રહુનું. શુભરાત્રી શદ્ધ કવિઓ, જૈન સાધુ કવિઓ, તથા ઉપરોક્ત પારસી કવિઓ ધર્મના એક કવિતામાં ઉતારતા હતાજ. એટલેજ નકાવત પડ્યો કે નરસિંહમીરાંમાં કવિત્વ રીતિજ નારી ધર્મમાં એતપ્રોત થયેલી હતી અને તેમ ન હોતા કવિત્વરીતિ સાંસારીક ચિત્રો આપતી પરંતુ તેમાં ધર્મનાં શુભન અનેકથા: શુભલી. આપણી શ્રુતિ સ્મૃતિ જેવો કંઈક આ બેદ મળી શકાય: પુરાણમાં ચર્ચેલી જાળનો બાદુધા શ્રુતિ પરથીજ સચીવ છે તોપણ વાર્તાધારે બોધતું પાન દરાવતું ધર્મનો આદેશ કરવો, એજ પ્રમાણે 'સાંસારીક' રમય વાર્તાથી, પુરાણમાંથી લીધેલી આખ્યાયિકાઓથી, અને અદ્ભુત પ્રસંગો અને જીવનચરિત્રો પરથી ધર્મનો સમતલ બોધ કરવો એ 'એક પ્રકાર ન્યાય' હજી પણ વિશ્વસતો દૃષ્ટિએ પડે છે. અને તે કેક આપણું દયાસમભાઈ સુધી તેવીજ સ્થિતિમાં રહેશે. અર્થાત્ શુભરાત્રીના દયામા સેવાથી તે ઓગણીશમાં મેકા સુધીનું આપણું સાહિત્ય આજ રીતે એક પ્રકાર ન્યાયનું સૂચન કરતું રહેશે.

અહારમાં ચતુર્થના આપણા સાહિત્યને ગા. મા. ત્રિપાઠી 'Imbroglio and boctajana outpart.' એ નામથી આજખાવે છે. દેવી પૂજા અને તેને અંગે ગાતા ગરમા તે, આ કાળમાં પ્રથમ દેવોનું છે ઉપરાંત સામાજિક વિષયોમાં પણ તે કવિઓ નર્મદ ફક્ત જોડલાજ મુમતા માલૂમ પડે છે સ્ત્રી જીવનની દુઃખી સ્થિતિ, દુનિયાની પિડા અને દુઃકામાં રમત કમિ-કમની સ્થિતિ એવા એવા નિપયાતું પણ તે સમયના ગરમામાં રચાન છે. આતું, સંબોધન અમુક દેવીને કરનામાં આવેલું હોય છે.

વંદનમસટના કજોડાના ગરમામાં નીચે પ્રમાણે પકિતઓ છે:

વય રિના વનિતા વેપમાં, હો બદુચરી, ગર્ભજ ધરે અનેક

ગોરમા, લરડો કે બરધાર કે આ-યો સુખને રે, લોલ,
ગોરમા વિઠ્ઠ કીધો અવતાર કે શું કહું તુજને રે સોલ.
હત્યાદિ, હત્યાદિ.

આ વિપત કોઈકે કૃપાળી જાળલીલાનાં વર્ણન પછી આદર્શો છે.

હે જરોદાઇ, આવડો લાડકામો લાડ ન કીજે: etc.

હે વાસલડી, વેરજી થઈ લાગીરે, મજની નારને:

તું ગાર કરે, જાતમડી તારીરે, મન વિચારને:

તેં એવડા કામજી શા કીધા ?

સ્વામલીએ ગુપ્ત ગુપ્તન દીધાં,

મન મગવાસીના દની લીધાં. હે વાસલડી.

તુને કોડ કરી કૃષ્ણે બીલી,

ગો નાહ સુણી આવી ચાલી,

તું વિશ્વજારને બાકું બહાલી. હે વાસલડી

પૂરતું છું માંધ નથી લાવી,

ઢપાડે છેને છે આવી,

ભગવાન તણે મન બંદુ બાવી. હે વાંસલડી.

ને મત ત્રતાદિકે ગું કીધું ?

રાધા થકી માન. અતિ લીધું,

તુને. આલિંગન પ્રભુએ દીધું. હે વાંસલડી.

હે વાંસલડી વેરણુ. થઇ લાગી રે, જગની નારને.

આ ગીતમાં પશુ ભક્તિમંત રનિકતા વ્યાપી રહી છે.

હવે આગણીસમા સૈકાના પ્રથમ ભાગમાં શિવભક્તો, વિષ્ણુભક્તો, જૈન સાધુઓ, દેવી ભક્તો, અને સદ્ગુણસ્વરૂપીના ભક્તો, એ પ્રમાણે સર્વ ભક્ત કવિઓ તથા કેટલીક સ્ત્રી કવિઓ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં. અને આ યુગ ઠેક ૧૮૫૦ સુધી ચાલ્યો. આમાં પ્રથમ આપણે ધીરા કવિની કવિતા જોઈએ. ઉપર કશું તે પ્રમાણે ધીરા અને જોડે આખાના અનુયાયીઓ હતા. ચોગના કરતાં જાન તરફ તેની શ્રુતિ વિશેષ હતી; અને એ જાન તે આત્મચાનન. હવે આખાનાં કરતાં વધારે લોકમાન્ય આપામાં અને વધારે fidelity of language દાખવતી ધીરાની વાણી છે. ધીરાનાં કાવ્યોમાં તેની કારીઓ બહુ પ્રખ્યાત છે. તેનાં રણયમ, મર્તવાદી, આત્મબોધ, જ્ઞાન કંકડો, ચોગમાર્ગ, પ્રત્યોત્તર માલિશ, અવલ વાણી, છૂટક પદો, ગરબીઓ અને ઘોળ પશુ સરસ અને જ્ઞાનપ્રધાન કાવ્યો છે. બોધ અને ઉપદેશનાં તથા કંપકો અને આજખાનાં તેનાં પદો પશુ જોવા જેવાં છે. સદાકારનાં દુર્બોધ અનુભવનાં પદો તો નરસિંહની સુક્રમતાનું બાન કરાવે તેવાં છે, જેનો નમુનો એક પાંચળ આપી મયા છીએ: ધીરાનાં પદોમાં નીચેના મુખ્ય છે.

(૧)

તરણાં એયે કુંગરે, કુંગર કોઇ દેખે નહીં,

અગણુય માંહેરે સમરથ ગાળે સહી તરણાં. ટેક

(૨)

નાનપણે ધર ધધે ધામે; શૂદ્રપણે હરિચુણ ગાય;

ધર લાગ્યું ત્યારે કવો બોદાવો એ અસિ કેમ બોલવાય;

જીતી બાજી હાર્યો રે, પત્થરને નાવે બેઠો તરવા-

અતે સંતુને તેડાવે રે, હરિનું ભગન કરવા,

(૩)

ખમરદાર 'મનસુખાજી, ખાડાની ધારે ચઢવું છે,

હિંમત હથિયાર, બાધીરે સત્ય લગાઇએ લડવું છે

સુરત નુરતને ધડા-પિંગળા, સુમળ્યા ગંગા સ્નાન કીને

મન પવનચી મગન મંડળ ચક્રી, ધીરા સુધારસ પીને,

રાજ ધણું રીઝે રે, ભલન વડે ભઠવું છે. ખમરદાર.

(૪)

જેને રામ રાખે રે, તેને કૃષ્ણ મારી શકે
અર નહિ દેખું રે, જીએ કાંઈ પ્રભુ પખે

(૫)

મન તુંદી તુંદી બોધેરે, આ સુખના જેવું તન તાર;
અચાનક હડી જામે રે, જે દેવતામાં ઘર;
ચચળ ચિત્ત મેલીને ચાલે, જાણે હરિનું નામ,
પરમારથ ને હાયે ને સાયે કહે રહેવાનો વિભામ,
ધોગ ધરાધગ્યા રે, નથી કોઇ રહેનાર; મન.

ધીર પગી આપુ સાહેબ ગાયકવાડ-ધીરાનોજ સિધ્ધ-પ્રમિદિમાં આવેલો છે. ત્યાર પછી નિરાંત ભક્તની ગણના સાદિત્યમા થતી છે આ ભક્તને એક જિયાં માહેજ તરશથી માનગાથાની પ્રાપ્તિ થઇ હતી. અને તે જલ્દનાની કરિ તરીકે પ્રખ્યાત છે. નિરાંતને પણ ધણી સિધ્ધો હતા. બ્રહ્મની બ્યાખ્યા તેણે આ પ્રમાણે આપી છે.

રૂપ નહિ જેને ગુણ નહિ, ને નામ નહિ છે એવું,
કંઈએ નહિ ને સરવગ તેવું, વૃક્ષ જીજ છે જેવું:

આપુ સાહેબનું એક ગીત ઘણું લોકપ્રિય છે:—

અમે જગડ્યા, અમે જગડ્યા, લેજો જાણીરે,
બાઈ અમે જગડ્યા, અમે જગડ્યા; લેજો જાણીરે,
પારમ સંગ થની પતથ જેને જગડ્યો,
થયો પારસ તે જાગે કોક યાની રે,
તમે જગડો ને બાઈએવા જગડજો
ત્યારે તો મટે ચોરાશીનીજ ધાણી રે,
સતસુરુષ સગ થઈ મેવક જુઓ અગરોમે,
જેણે સનનામ લીધું છે જાણી રે.

વળી સર્વ માર્ગની એકતા અને હિંદી મતસદિષ્ટતા દાખવવે આ નીચેની પદ્ધતિઓ પણ મહેથી લીધે છે —

રામ ને રહેમાન તમે એક બાઈઓ જાણજો,
કૃષ્ણ ને કરીમ એક દલીએ.
પણુ મિસમલામા ભેદ નથી બાળયો,
— અને અદલા અલખ એક લલીએ રે.

ત્યારપછી બોજે બગત થયા તેમના આજખા અતિ શોકપ્રિય છે. તેને કવિના ગણવી કે નહિ તે વિવાદસ્પદ પ્રશ્ન છે તેની હોરીઓ પચ્ચતેટલીજ પ્રખ્યાત છે. 'બેમતુ' વધા આચાર ઘેલામતુ' વર્ણન પણ તેનામાં માયું છે.

એની હોરીમાં સુખ્ય:

નાંચ મોરી અરજ સુણો અમિનાંચી
તું તો જનમ જનમ તોરી દાની-નાંચ:

"જોઈ હશે જમવનાં બાવા, ધર્યા છે બેજ ધૂની આવા:"

એ એતુ' પ્રસિદ્ધ પદ છે. વળી—

'બ્રાહ્મીઆ મહાશ્વેને કિરવાર, આ તો સ્વપ્ન' છે સંસાર'

એ તાત્વિક પદ પણ અજગ મનોહારી છે.

— મોળની શીલી ત્રિમે નીચેનો અભિપ્રાય આપી શકાશે.

Bhoja Bhagat's language is the very reverse of classical. He having never moved in cultured society, nor studied well, it is neither refined nor smooth. It is rough and full of provincialism; it comes from the heart, and without undergoing any process of tempering, strikes the unagitation of the reader or hearer, with the force of the blow of a steam hammer. It is rough like that of a countryman's but none the less sincere.

હવે આપણે મનોહર સ્વામીની કવિતા-લોહિએ તે માની કવિ રૂપે પ્રખ્યાત છે. અખાની સાથે તેની મુક્તના કરવાનું સામાન્યદઃ મન થાય એમ છે. કારણ ઉભય સંસ્કરવાદી છે.

અળો અને મનોહર ૨૫મી ઉમય અદૈવવાદી છે, તે પણ અખાની માફક જન, તપ, જપ, સેવા, પૂજા, અર્ચા, ધર્મ, કર્મ, વીર્યાટન વગેરે વગેરે પર પોતાનું લક્ષ લગાડતો માનમ પાતો નથી. તે કહે છે :

તપ તિરથ તવ સ્નાન દાન જપ, રિધ રિધ કરે ઉપાય

હૃદય અંધારી બેદન બાણે, અવળા આસડ ખાય

અખાને 'આત્માર્થપિણા'ની ઉમેદ છે ત્યારે આને 'હૃદયઅંધારી બેદ' ઉદ્દેશ્યો છે. અખાની માફક (અર્થ કર્યા કહે જોકળ નાથ, કલ્યાણી) મનોહર સ્વામી જણાવે છે કે—

કંઈ ખાખડે પંથ ચલાવે, પ્રભુ થગે પ્રાંય

શિષ્ય તણા મંરાય નવ ટાળે, ધૂનીને ધન ખાય:

૧૧. અખાની મફક (જેનો દરિયો સંવત્સર મનોદર પશુ 'સુગર શરૂની ખાના' ગમે છે. આટલું હતા એના પ્રથમના કટવાક કાવોમાં અખા કરના વેદાંતિક બાવતાઓમાં તે જોયક ઉતરેજ 'કરણ એનામા કહેટયુકે ના દયારામનો, તીનિ જોધુની, ગુરૂની એ જેનુજ લાગે છે અને વેદાંતના ઉપરના પદનીએ નીચિનિપવકટમાયાઓના નિસ્તીર્થ રાગ્ય જમી ગહેલ હિંમે છે. પડરિને નાચ, ગીલ, દયા, સયોપની સ્વપ્તિ, દુઘ્નિતિ, વિચાર, દાપદિ ખાવે, એમાં વિશેષ વિચરે છે તોપણ અદંત વેદાંતના ચગકા નથી તેમ નથી

કપટી પ્રાર્થના કરનાર પર અખ ના જેવો તેને 'તિરકાંગ' છે 'વેણુ' અને સ્વામી નારાયણના મતોત્ત ખડન કરનારા તે ઉદ્ધવ હોષ તે અદંત, મરુત, ખજ નિરપણ આદે છે.

'જય જય જય જયગુણ, જય નિરાકર દયામી'

એ કદ્યાણુ ગગન કાવ્ય મનોદર દયામીની આધુનિક દાગમાં ભક્તિ કાવ્યોની અને ભક્ત કવિની જેની ગણના, શ્રેયશી છે તેની, રીતની ફાગી મર્યા પાવક છે. એ કદ્યાણુ ગગની પરમ પ્રાર્થના કદ્યાણુજનમજ છે

૧૨. ૧૪મું વાચતાં આમોદમા અખાના જોનાજ બાવતાનાલુમ પડે છે. (અપદ) શાસ્ત્રના જુજના મતા etc.)

૧૩. અપદ શાસ્ત્રના જોના મજની, કહાડયા કરતાં કહાડયા પાકે. ૧૪. થાણુ બેઠું વેદાંત જૂપાગણ, ઉડયો અનહદ નોનવ નાદ.

અને સમસ્ત કાવ્ય અખાના કરતાં કહાડયા બાવાયેવીઓ સ્વિશેષ આકર્ષક થઇ પડતુ લાગે છે

એનામા વધુએની અમત્ય અને મૂર્તિ પૂજાતું ખડન છે. અખાના અને જિનાવસ્થક ગણાયા છે.

૧૫. "બહુ મદિરો બનાવે બડ પૂજના રે લોલ

"વરદ, બેદ તથા બાદ કરે મદિરે રે લોલ

પદ ૨૪-૨૫-૨૬-૨૭ એ ગરમીઓના રચનાજ લખ છે અખ ની કિંમત બાવા આગળ આની આમ્ય અર્ધપૂર્ણ શૈલી નાનકુદન જેવી સોજાવલ મોલે છે.

"પ્રજુ વને પ્રસન્ન તે કયમ થાએ" એ દયારામના 'પ્રજુ તને પ્રમત્ત તે કયમ થાય' હોશ દિસતુ કપટ નાનકુદન' એ પદને કઈક ગળતુ આવે છે અથવા તો તે પરથી સ્ત્રીન હોય તેમ લાગે છે

અખાના જેવી વેદાંતી બાવતાઓની વચમાં નરસિંહના 'દયારાં કર્મનો - હું નરસિંહો, મુજને તો હરિ વહાલા રે,' 'વેણુજ જન તો તેને કહીએ' છતાં, છતાં કાવ્યોના પલટા પશુ મનોહરમા માવૃત્ત પડે છે

અહીં એકવા વલ્લભ મત ખડનની ભાવનજ દેકાજે દેખો બહુ આવૃત્ત પડે છે ત્યારે અખામા અનેક પથો અને મતોનો દલ દેખાડી તે નંદનો પોડાનો પરમ પિકાર ગરામયો છે

'કૃષ્ણ કરે મન શુદ્ધિ થઈ પર, અરુ રાશ્ય નિહાળો રે

'વિવદા કહે ને અમે માનીએ, ગદ્યા કાનડ કાળો રે

પદ 'હલ મુ'માંત પૂજાનું' બંડન સરકારે છે, પરંતુ તેના બાવોમાં આધુનિક દલીલો
જેવું! કાંઈજ નથી

'લાખો માણસ મૂર્તિ પૂજા એકેની નવ બોલે રે

'લાખે એક ન બોલે એવે! મારગ મૂગમ ખેડે રે

ધર્મીય અને તેના દેવતાનું કથા મનોહરમા વારવાર દૃષ્ટિએ પડે છે. વળી તે કમ્પોઝિટ
મન ઉભય દાખરે છે.

'એક કમ્પોઝિટ જીવે જાન છે રે તેમ મન માને તે જાણ

'કમ્પોઝિટ મારગ જો એકે રે તો કામનાથી મન વાળ

માને વિદ્યાનું કામ છે રે તો વૈરાગ્યાદિ સર્વાંગ

અખો કહે છે 'સાનીને મરિયા ન મળ્યા' રે

તો અખો મગચું જગજુ નથી જાણતો

તુંક ચોક્કસ આશુરી જડ અમકો, અખો સજા વિના નથી ગુવા

મનોહરમા કોઈક ગમ માભળી તે પરથી તેજ રામના પદો જનાવવાનું તેનામાં સામર્થ્ય
હતું. તે પોતે માછ જાણતો ન હતો

અખાના કાવ્યો/વદન સ્વવત્ત છે તેનાપર કોઈની છાયા-છાપ પડી લાગતી નથી, એના
કાવ્યોની શૈલીજ નિરાળી છે.—

'જોષ ભક્તિ જેવી પખીણી જેહને જાનવૈરાગ્ય ખે પાખ્ય છે

'ચિંતાક શ માહે તેજ હો, જેને સદશર રૂપી આખ્ય છે

અને 'તેજ દેખ પરબલના' ધત્યાદી

ભક્તિમય આત્માના દર્શન વગેરે સુદરવત કલ્પજામી બાવો આગળ મનોહરની સાદી
સરળ કથા મામાન્યજ લાગે છે અખાના ઉંડાણ સાથે ત્રાયકને ઉડા ઉતરવાની જરૂર પડે છે.
તે વિના તેના બાવ કળાતા નથી મનોહર મા તેવું નથી અખો જ્યાં Simple (સરળ) છે
ત્યાં તે Sublimo (જમ્બ) છે મનોહર માત્ર સરળજ છે

આ ઉપરાંત ડેલ્ટીક અવુના ગણનાની લોકપ્રિય મરનીઓ પણ અને ઉતારવી અરથાને
નહિ ગણાય તે મરનીઓના ઉત્પાદક કવિઓના નામ તો બાગેજ અત્યારે લોકોમાં મશકૂર
છે પરંતુ તે મરનીઓ જાતેજ મિરંજન રહી જૂના સોહિત્યનો અણસુલ શયુગાર ખની દિપે
છે દ્યારામમાધ પદવાની આ મરનીઓજ દલીલ દ્યારામમાધની સૂચીત મરનીઓનું મૂલ
'દોશ' રૂપે —

ગતન-મની

"ઝોધવજી સદેજો કહેજે સ્યાગને,

મારા" મમ જો, નહી મનના જે ન જો,

કનુડો કપડી રે, આવડો કેમ થયો ?

હજ કરીને હેવરીએ નહિ, હલ જો.

બાગલા દિવસ રે, આપું નવ જાણતી,

ધરથી ન જાણ્યા, પૂતરાના દગ જો,

ઝોધવજી

માણીકા ખીને રે, ધર શુ પૂછીએ ?
 બાળપણમાં કીમે, એ શુ સમ જો
 શાન્તિદાસી— આને મારે ઘેર માણના, હોજી ગમ,
 આવે મારે ઘેર માણવા. ઇત્યાદી
 બનાનમકતની— એ ગણાજી રામની સાથે ગગન રાખીએ ઇત્યાદી
 ગવે બનાની— જોડે માધ જુડતો તારો રે, અને આધ પાર ઉતારો રે ઇત્યાદી
 ગોરિદામની— હારે નારદ સ્વર્ગજીવન ચક્રી આપ્યા
 એ સુખ અનુપમ સ્વપ્ના રે,
 નારદ સ્વર્ગજીવન ચક્રી આપ્યા
 ઉપરાંત 'મહાનદ કાવ્ય' પણ પ્રસિદ્ધિમાં આવેલ છે
 દેનાનંદની 'કંઠ પ્રજ્ઞ સંગ્રહ' ૧૬ પ્રીતકાંડે રે, મરી જવું મેલી ધનમાય,
 જન્ત જો મરુ નદિ કોઈનું ૭

—૬—

આ સંકલનની કવિઓ ઉપરાંત કેટલીક અધિકૃતિઓ પણ થયેલી છે પણ તેમના કાવ્યોમાં
 મીઠા જેવો ઉજા ભક્તિભાવ નથી તેમના અનુભૂત કાવ્યને માટે એવું કહી શકાશે કે
 જે કાર્ય જગતના ઈર્ષ્ય સાક્ષિય મિત્રક હનિહાસમાં માલુમ પડતું નથી તે કાર્ય તેમણે તે
 સમયના જોડ વત્તા મળતા જ્ઞાનથી આર્દ્ર અને પોનાના વિચારો જણાવી રાખ્યા જેટલું
 સામર્થ્ય દાખ પુ, તોપણ એવું તો કહેવું જ પડશે કે તે કાવ્યને કેવળ સાદુ, સરળ, સ્વ
 ૯૮ અને સ્વમાન્ય સૌકસ્યભાવની ભાવનાથી ભરપૂર છે 'નથી તેના વર્ણનમાં ઉજાને જુગાર
 કે ગભીર શાન્ત રસ, નથી ઉદયને દ્રવીભૂત કરનાર કશું કે ઉદયને વિકાસી કરનાર હાસ્ય,
 તેનામાં એક સરખો અને શ્રીમંત વસંત રમ રમગને પ્રતીત થયા વિના રહેતો નથી
 અને એ રમ તેમાં છે માટે તેની કવિતામાં કાંઈ ચમત્કાર છે એમ શ્રોતાએને લાગે છે
 એની બાદ શુદ્ધ ધરમયુ ગુજરાતી છે તથા ગળીઓ ઝાંઝો રહે તેવી અને સગ છે.
 તેમના કાવ્યોમાં મધ્યે રથગે હજાર ભવિત, સદાયશુ અને સાગી નીતિની પ્રથમા આદરેલી છે
 'આ અધિકૃતિ પાત્ર છે

દિવાળીમાં, રાધામાં, કૃષ્ણમાં, પુરીમાં અને મયરીમાં અને એ પાત્રોમાં કંઈ
 કંઈ કે તો એમ દિવાળીમાં રામાયણ તથા ગમચગિની પમગી કરી છે, ત્યારે રાધા
 બાઈએ કૃષ્ણચરિત્રને પોતાનું ગમ્ય છે પહેલી માઈ પરમેશ્વરને પ્રમત કમવાના મુખ્ય સાધન
 તરિ નીતિને માને છે ત્યારે બીજી બાઈ પોતાના હંટ પ્રતિ અસાધારણ પ્રેમને માને છે 'પણ
 તેમાં જે મીરાંતું Imolationમાં તે નથીજ વગી રાધામાંની બાઈ ગુજરાતી, દોની, અને
 મગરી ત્રણ ભાષા મળીને જાણે એક નવિન ભાષા હોય તેમ જલ્યુષ છે કારણ તે જાને
 દક્ષણી બાઈનું હતી અને તેણે પ્રવાસ પણ ધગો કરેલો હતો

'માતુર માસ રહી વપુરી રે
 'માઈ ગુજરાતી કવિતા પૂરી રે

‘ગુણુ ગાઈ અપી રૂપ ભાષા રે

‘ગુણુ ગાઈ અપી હિંદી ભાષા રે

તેના પ્રવાસને ક્ષીણે તેનામા વર્ણન છગ દતિહાસના ‘જેનીજ માનૂખ’ પડે’ છે તેની દિવિતામા રસિકતા અને લોભપ્રયતાના ચમત્કારો છે.

આ ઉપરાંત કૃષ્ણા, પુરી અને ગવરીની ગણનામા પણ વર્ણવેલ છે ‘સીતાની કાચળી’ કૃષ્ણાગાઇની લખેલી છે જેમા રામ અને સીતાને સામાય જનસમૂહના સ્ત્રી પુરુષ જેવા વર્ણવ્યા હાગે છે તોપણ નમની ચારિત્ર્યદિષ્ટીનાં ઉચ્ચ અંશો તેમાથી નાશ પામતા નથી આ ઉપરાંત તે કાવ્યમા સીતા અને રામ વચ્ચેનો, તથા સીતા અને કલ્યાણ વચ્ચેનો સર્વાદ્ય ધર્મયુ ભાષામા હોઇ તેમા હરીલી સ્ત્રી, તેને નમતો પતિ તથા જન ધર્મ સમજતો ગાઇ એ ત્રણેનું જીવન ચિત્ર આપાયું દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

પુરીમાઠએ સીતામગણ લખેનું છે જે સાદુ છતાં ઉત્તમ છે તેમા વિશેષ શુદ્ધ અને જનજન્યમાન ચિત્ર આપાયું છે.

ગુરીમાઠ પર અખાની છાયા પડી હોય તેમ હાગે છે અને જે તે સ્વતંત્ર કાવ્યો હોય તો તે, બ્રહ્મચર્ય અને આત્મચર્યના રિધંમા અખાની સુધે વૃન્તામા સુકાંઈ શકાય તિથિયો અને વારના તલ નીચે આત્મા અને બ્રહ્મા જીવ ગિરના અર્પિત બાનની શા ત મનહર કરાવેલી ઝરતી, માનૂખ પડે છે અખાની ‘અક્ષય ગીતા’ના અને આના ભાવો કલ્યાણ સમાન માનૂખ પડે છે જલે તેનું સંક્ષિપ્ત સંસ્કરણ માન હોય? /

દ્વેષમા આ સ્ત્રી વિદ્યાની કવિતાચિત્રિતો સમયના સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય, તેમની પુરુષ વિદ્યાના જોડેલી કવિતાની ઉચ્ચ પદની પુરુષ, વિદ્યાના જોડેલીજ છૂટ, પત્ની, વિધિના વા સાધની તરફે તેમના મીરની ઢમના પડે તથા તેમા નિહરતી વાતસલ્ય ભરી કુમાર, સર્વ શાસ્ત્રો કરતા સ્ત્રી શાસ્ત્ર ન્યાર છે એની તેમની ક પંના ને તે હારે રચાયેલી તેમની કવિતા શાન્ત, મોહાગી અને શુદ્ધ ભાવમા વિવચવી છે.

પ્રેમાનંદ પછીથી ભાગોદારનું ચતુર્થ કાવ્ય મદ પડી ગયેનું તેને પુનઃ કાવ્યમા મેનાર, પેતાની મોહક ગરબીઓથી મુક્ત થનાવનાર પેતાની તાલમઠ સંગીતક વાદ્યથી રસભોગ મનાર પેતાની નીતિભેષની ભાવનાઓથી અને સવનના ઇલાદી કૃષ્ણગોપીના મનહર વૃત્તા તોથી અનન્ય કરનાર ક્ષોભનવાસી દયાતમજાઇ છતાં આ એમની ગરબીઓની અસર એવીને એવીજ પરવું, વધારે મસ્તૂવ ગીવની આપણા સાહિત્યમા દૃષ્ટિગોચર થાય છે કાવ્ય તેમા મિહાસ રમિકતા, સુદતા અને સ્વાતંત્ર્ય-નિવા ના તેજ ભાવ ચિત્રના અવિશય મળી આવે છે તેમા નિહરતા વિચિત્ર અસો જાદુ કરીએ અને રસશક્તિ અને રમેદ્દમોધક શક્તિની સ્તિત્વ પ્રતાલિકાનું જુદાઈનમાત્ર કરીએ તો એ ગરબીઓ આપણા જૂના સાહિત્યમા એ સ્વતંત્ર ગીતે ઉચ્ચ ગ્થાન ભોગવેજ છે અને વર્તમાન સાહિત્યમા રાગનાં ભાવ રમાડનારી તેની કૃતિ અવપ્રમ છે એ નિશ્ચય નર્મદાશકર નરહારામ, નસિહરામ અને નાનાલાલે તેનું અનુકરણ કરી તેને ઉત્કૃષ્ટ સંસ્કરણ આપ્યું છે તે પુણ્ય પ્રશમનીય છે યમુતા પ્રેમા, દાદાની કુજ વામળી દાણુ ગોપીજી, અને ગોપાળ એ સર્વે અદ્ભૂત Symbols રે જેવા એની ગંરબીઓમા અ હડ અનવ પ્રમુતાઓ રસ મગ મગી ગ્યો

છે અને other ને તેના પરમાણુની રાસ રો અને ખટમાત્રની ચક્રિકામરી રાત્રીમા ચક્ર ને
વારલીઓની અપૂર્ણ રંગીત કેલી રો સદા સર્વદા પ્રસન્નતા બહુતો વિદરે છે "જેમ અખાત્ર
માટે જેમ કહેવાયુ છે કે 'સાનીને કરિયા ન ગણીય' તેમ આને માટે પણ કહી શકાશે કે
'રસિકને, સાનીમા ન ગણીય'

જ્યાં રસમય ગિરિ ગોવર્ધન રે, રસમય શ્રી જમનાગણી
રસરૂપ જ્યુને વેણે રે પૃથ્વી રસમય બો જાણી

દયાગમ સર્વનું રસનુંજ દર્શન કરે છે રસનું પાન પીએ છે, પાય છે તેના પાત્રો રસ
શક્તિ અને રસોદ્યોષક શર્મિ રૂપે નાયક નાયિકા જેવા પ્રસન્ન મન ઓપે છે તેમના સમાગમ-
ઉભયની રસોદ્દેશી-ટલાવનનો પશ્ચિમવન્તી કુળમા થાય છે જદા તે ત્યાં રસોદ્યોષક શક્તિની
-ગાધાની-અનુયમ રસમય છે અને જદાન તે એવી સુગમવન્તુ નિત્ય વન છે તેમ 'અક્ષયજ
વદેલી અર્થવા 'કૃષ્ણસદન' છે. દયારામની આ ગરનીઓમા એકલુ સુંગાર સાત્તજ મોજાવડ
નથી પરંતુ રસશાસ્ત્ર યોગશાસ્ત્ર અને પ્રેમ ભક્તિ ગાત્ર એ નણોની મેઘાગૂણી કરી કરિએ
એક નવુ સાત્ર વિરતાયું છે રસશાસ્ત્રની દિગ્ધિ ઉપરોક્ત અવગોઠન કરી આપણે યોગશાસ્ત્રની
દિદિથી તેનું અનુસોધન આદરીએ વેદાન્તના 'મદ્ધવિદ મદ્ધૈવ મયતિ' તેમ પ્રમાણે અને
'રસવિદ રસ એવ મયતિ' એનું કરિ કહેતા હોય એમ જણાય છે. કેવળ યોગશાસ્ત્રના રાત્રી
કરીઆ જેવાકે ધીરે વગેરે પણ ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે ભક્તિ માર્ગના જેનીજ પરિભાષા અને
અવગાર રચના પોતાના કુર્ભોવ આગમને પ્રાકૃત મનુષ્યોની જુદિમા ઉતારા માટે રે જે
છે. તેને અન્તર્દૃષ્ટ કરી સુરતા લગાવવી-પર જવિની બાધામા નેત્રન્ય અત પ્રત્યયની
એકતાનતા કરવી જેથી નાય સ્વર અને રૂપ એમ એ બંને દેખાશે એજ આવ એની ગરી
ખીમા જામ્યો છે

'જેમ નટ દગ દોગમા પાણીકારીનું એડવા માલ,

ચિત્ત પરરપરે જાવતું, વગચું રૂંકે ત્યાનું ત્યાય

તેમ મન પ્રભુમા નિત્ય દુનું, રાસારમા સાક્ષીવત્ રહેવું.

જગત જાણે એ છે જ જાણી, રાખ હું નિઃશ્ચિન્ન ગુ' તાગી

આ દેશની આપાત્ર યોગીઓ જેને 'સુરતા લગાવવી' કહે છે તેવીજ ભક્તિ યોગની
પરિભાષામા તેને 'જાગ પ્રીત' કહે છે તોપણ 'જાગ' ગરમાઓ તે એ પ્રમાણે મમજાવી
નહિજ શકાય —

૧) આપોને મારે થેર માણુવા હોજી, રાજ, આપોની વગેરે

૨) કદ સજે લપગાજા, વાવમજી કદ મજે લપગાજા રી"

૩) બગતા વહાલમા રે, નચાવમા, લલચાવમા લોચન વગેરે

૪) કાચના કાનસમા, દીપક જેવો ચાકરે

સુકરીના વેણુમા (૭ નેણુમા) તેવો રતિ રમ જાકે રે

૫) તમારો વત્તારો તમારો મન માને તે કહોની, વગેરે

૬) મુજની અડસોમાં આધા રો, અલમેલા હેલા અડસો માં. વગેરે

આટલાં કાવ્યો બાદ કરતાં ખીજાં કાવ્યોને ઉપગીત સંગ્રહ, ચોગસાર અને 'પ્રેમ' ભક્તિ શાસ્ત્રની દ્રષ્ટિથી જોઈ શકાશે પરંતુ તે સર્વથા જે કામચાલાદિકમાંથી પુરુષના પ્રેમને ઉદ્દેશી જે દશ અવસ્થાઓ નક્કી છે, તેનું જ નિરૂપણ કરે છે તેજ ચાત્રની પરિમાપાને સ્તીકારી દયારામ આમકિતની ત્રણ દશા-અવસ્થા, કિર્તન અને સ્મરણ, વ્યસનની બે પાદમેવન અને અર્ચન, પ્રેમની ચાર વંદન, દારણ, સામ્ય અને આત્મ નિવેદન અને તત્ત્વમયતાની એક પ્રેમ ભક્તિ, એમ તેનાં પ્રકટ નામ આવે છે. આ રીતે તેનો 'શાસ્ત્ર વર્ણનો અવાજ' કોઈકસગળના તારાનાં વર્ણનનું દર્શાવે છે.

પ્રેમની પિડા તે કોને કહીએ રે, મધુકર, પ્રેમની પિડા તે કોને કહીએ રે.

તેમા ભમન પોતાની આધિનું વર્ણન મનુષ્ય પામે ન કરતા મધુકર પામે કરે છે.

૩) 'ઉમા રહેા તો કહૂ વાવડી ગિહારીલાલ' એમા વિદ્ અને ઉદ્ભવ ઉભય છે.

૪) વેળુનાદયો દુષ્ટાવ મોહક અને રસ એક છે અને વસંતોના બોધ સંસારનો વિરોધક છે, આપી મધુરી ગરબીઓ છે 'વેળુ ગા વારો મારે આગળે'.

૫) કેટલાકમાં ભક્ત અપુરાગથી અને વેળુનાદયો આકર્ષાય છે 'વિકળ કની મને વાલમે વાકી દુષ્ટે રે જોઈ' વગેરે. વળી વાકુ મા જોશો વાલુગીઆ, જોતામાં કાળજમા કંઈ કંઈ થય છે.

૬) અન્યત્ર દરિ રરણ ભક્ત કને જઈ અગ્નીત્વ તેન પોતા સન્મુખ થોળે છે.

"હુ જનક જળ ભરવા ત્યાં બહોતો પૂઠે પૂઠે આવે,

"વગર જોલાબો બહોતો બહેણુ રહારે,

૭) જેમ ભક્ત આમ દરિથી આકર્ષાય છે તેમ દરિ જથ્થ ભક્તથી આકર્ષાય છે. ભક્તનો અનુનય કરે છે, ભક્તને મનાવે છે, અને તેનું ધરણ શીધે છે દરિના અને ભક્તના પરસ્પર આકર્ષણને અતિ સ્વભોગ થાય છે તેને અરોક્ષા કવિ શૃંગારસિખગની પગિભાષામાં ચોળે છે. કેટલીક વખતે જ્યારે વિપરીત ભાવો અતિ જામે છે ત્યારે કહેવુજ પડે છે કે કવિ સચુદ્ર તરી ખાખોગીઆમાં હુમ્યા He passed from the sublime into ridiculous

આ ઉપરાંત એના અર્થ કાવ્યની કુચી અને સર્વ જાનનાઓનું હાર્દ એનો રસિક વદન જ નામે પ્રકટ થય છે. આમ છતાં જે એનો 'સતમેવા' એને એક સસ્તૂત જાણના ઉન્નત અભ્યાસી રૂપે તથા શુદ્ધાર્દ્રે વિલસુથી પ્રચારક વરિકે પ્રકાશમાં આણે છે.

આ રથજે દયારામને નરસિહની ગુલના કર્યા વિના રહેવાશે નહિ દયારામની ગરબીઓ પ્રાયશ નાટકના પુર્વરંગ જેવી લાગે છે. તેમા કૃષ્ણનું-રાધાકાન્તનું ભક્તને ક્ષયદટનદર્શન થાય છે ભક્ત રાધાકાન્તની રસકેલીનો સાક્ષીજ માત્ર થાય છે ત્યારે નરસિહમા તેનાથી આ

ગળ વધી એ સ્થામીને 'કૃષ્ણ' ને સ્થામ'થી પર એવી 'અવસ્થા' સંગ્રાથી ઓળખવામાં આવે છે. તે નરસિંહ તેનામા ગરબ-લય-છે છે. તેને કૃષ્ણ દર્શન સ્પીર-સનાવન, અને સાધુન છે. તે સ્વાદીન માત્ર નહિ પરંતુ બોલતા થઈ રહે છે અને - બિવલદય તેમજ દરિદ્રદય અન્યો-નથી આકર્ષાય છે; અન્યો-ન્ય સુધુષા કરે છે, અન્યો-ન્યને સુતુન કરે છે. અન્યો-ન્ય શરણ શોધે છે. તેમ અમાધિમાંથી આદિ કરિ નરસિંહ આવા ઉત્સવોનો-આવા કૃષ્ણ સ્વરૂપનો સાક્ષી થાય છે - અવિમ કરિની દેષિમાં આવો ચમત્કાર ઉભરાયો નથી અને તેથીજ તે તેના સિંચ સ્થાને એમવા યોગ્ય છે અને તોપણ આપણા ગો. મા. નિપાદી કહે છે તેમ આપણા આદિ કરિ અને અવિમ કરિ એ એ જન્મ પોતાના યુગની વચલા દર્શક કાળની એ પામ ભક્તિમાંગનાં એ 'સિંચ' રચી તે ઉપર પોતાના સ્થાનક માયરી બેઠા છે તે ગિખર વચ્ચે તેનાથી અર્ધા કંચાળનું પળુ શિખર કાઢી કવિએ દેખાડ્યું નથી.

દયારાગની નીતિ ભક્તિ નરસિંહના જોઈને લેવિત જોતો છે. એનાં પદોમા નરસિંહ કરતાં રૂ વીનીતતા વિશેષ છે અને તેથીજ ધણી વખત આધુનિક દ્રષ્ટિથી ગણાતા ભક્તિ કાવ્યમાં તેની ગણના થઈ રહે છે. ખુરશેર બોધ પથ મળે દેશવે છે, છતાં પોતાને લગત મળે છે. *Emotional* કાવ્યો દોષ એ રૂઝાનુભવ સંધિ કાવ્યો છે. અને તેમાં કૃષ્ણ શરણની દેહ ભવતા છે. એને વૈષ્ણવ ધર્મ કહેવો છે. જોકે એના દરિય સંદો, રાત્ર જેવા તે ધર્મના આચારોને નિંવા વિતા ગ્યા નથી શુદ્ધિતતુ પ્રતિપાદન તેની વાયુરમા રથજે રથજે છે. તોપણ કેટલીક વખત એકેશ્વરવાદ પાશ્ચાત્ય *monotheism* પથ તેમા નથી તેમ નથી સપ્રદાયને ભગતા એનાં પદોમાં સર્વેશ્વરવાદ તથા અસાશીવાદ ઉપરની દૃષ્ટિને, કેવળ દર કરી દેહ માત્ર એકેશ્વર વાદના બજન કિર્તન - પેજ તે ઉદ્ગાર કરે છે. નિપતાનું ગાન અને ભક્તિદારા પૂજન એ પાશ્ચાત્યોમા *monotheism* ના એકેશ્વરવાદ નામે ઓળખાય છે સં. પ્રદાયમા પથ કશ્વર અને જીવનો બે સેવમેવક સંબંધ રાણી આવેજ વાદ માન્યો છે. પરંતુ તેમાં જીવને ઇશ્વરનો અંગ ગણેતો છે અને ભગત અને બક્ષતુ ઐક્ય ગણેતુ છે તેથી પાશ્ચાત્યોના *Panthoism* એટલે સર્વેશ્વરવાદમા આવો અભાવેશ થાય છે દયાગમમાં અનનાર જગાની અને પુષ્ટિ પુરોત્તમની ભક્તિ તો એકેશ્વરવાદ તેમ સર્વેશ્વરવાદ ઉભયથી કેવળ ભિન્ન છે તેનાં દેહાક પદોમા તેમજ અગીઓમાં કેવળ એકેશ્વરવાદની અદાથી પ્રજુના દાસ રૂપેજ ભક્તિ કરલી છે. છટક કાવ્યોમા અવતાર દસાના પ્રસંગો છે, અને ગર-પીઓના મોટા ભાગમાં પુષ્ટિ પુરોત્તમ અથવા નિત્ય કૃષ્ણમા કવિનો પ્રેમરમ સપ્રદાય પ્રનાલિકામાં યદનિ નિર્જર પ્રસાદીત થાય છે. પદો કે કાવ્યો કે ગરબીઓના સર્વેશ્વરવાદના ઉદગાર કોષકજ સ્થાને જણાય-છે. અને જ્યાં તે સ્લેજસદાજ જણાય છે ત્યાં આતે એકેશ્વરવાદના કે કૃષ્ણલીલાના ઉદગારોમા નહિજો જેમ સમુદગમાં બળે, તેમ તે ભગી ભવ છે. નીતિ ભાવમાં તેનાં પરનારી સમવનાં ચક્રી રૂળ ઇત્યાદી વાંચતા સામાન્યેત તેના વર્તનપરનો આલેખ નહિ જેવો લાગે છે. અથવા તે પર સમભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. He has at times made confessions of his own follies, if there be any:

સપ્રદાયની ભક્તિજ ઉપર કહ્યું તેમ તે પ્રગમે છે. અન્ય ગાન અને યોગ તેને મન કેપણ માત્ર ભાસે છે. ખોટી જર પીત અને કૃષ્ણ પીત તેનો એ વચાવત સ્વમનવે છે.

[illegible]

તે કંપના એટલી પ્રમદન નથી કે વ્યાસ ત્રાશ્મિકો જેવા તેમાંથી પ્રયંક ગર્જના કરતાં મહા-
કાવ્યો ઉદ્ભવે. કુંકામાં ઘસમગ્ન, ધ્રુવરાગ્ન અને કૃષ્ણકીર્તિને એ ગુણગતી ભાવાના જૂની
કવિતાના સુખ્ય વિષય થઈ રહ્યા છે. સર્વ જૂના કવિઓમાં ફરત છે. કલા નથી. વા ઓછી છે.

એ કાળના કવિઓમાંની માત્ર 'ગેતીજ' અસર આધુનિક સમયના કાવ્યોમાં ટકી રહી
માત્રમ પડી આવે છે. કેવલ દ્યવનગમે વ્યાવહારિક અનુભવના સંપ્રદાય 'પ્રાસ્તાવિક'-વચનો,
હોદ્દા, ચોવાઈ, છપ્પા, વગેરે રચનાની સામગ્ર્યમટની રીલીનું અનુભવ કષ્ટ છે. અને તે
ગૈરી હજી સામાન્યનું સાધાગ્ર્ય પંક્તિના પદ રચનારાઓમાં પ્રચલિત છે. દયારામભાઈની
ગરબીની અસર ઉપર જાણવાઈ ગઈ છે. પ્રેમાનંદની રીલીનાં આખ્યાનો લખવાનો સમય હવે
પડી ગયો છે. એક કથાનક ઉપર લાંબા લાંબા કાવ્ય લખવાનો સંપ્રદાય હાલમાં નજરે પડતો
નથી. અને કદાચ પુરાણ કથાઓ પછી વિસ્તૃત કાવ્યો રચારો તોપણ તે સંસ્કૃત રીલીનું અનુ-
કરણ કરશે. કવિનાં હૃદયની લાગણીઓની પ્રધાનતાવાળા કાવ્યોના હાલના યુગમાં સામળ-
મટની રીલીનો ઉપયોગ પણ થઈ શકે તેમ નથી. પિંગળનાં છંદો, ગરબીઓ, અને સંગીતના
ગોગો એવાં કાવ્યોને વધારે અનુકૂલ જણાય છે.

જૂની અને નવિન કવિતા વચ્ચે જેટલો Unity અને Variety વચ્ચે તફાવત છે
તેટલોજ છે. ખરૂં જોનાં બને 'incommensurable' લાગે છે. કારણ બન્નેનો મુળ
ક્ષેત્ર, તરંગ અને કલ્પનાવ્યાપાર મિત્ર, મિત્ર દષ્ટિબિંદુનાં અને મિત્ર મિત્ર લક્ષ્ય બાંહેડાં
માણુમ પડે છે. પ્રેમાનંદ અને નર્મદ, વા સર્વ પ્રાચીન કવિઓ આજે નર્મદ એકલો, એવું
નવલરામભાઈનું મિત્ર, તથા સર્વ પ્રાચીન અર્વાચિન કવિઓ સાથે નરસિંહરાવ એકલા એમ
કંઈક રા. રમણભાઈનું મિત્ર ખરેખર ! વિપદાસર્ગનકજ લાગે છે. કારણ તેમ કરવું અધુના
અતિસયોક્તિજ લેખારો; અને એવાં એક દેશીય વૃદ્ધનામક ચિત્રોને બદલે હવે સર્વ દેશીય ગુણ-
ગુણની વૃદ્ધનાવાળાં ચિત્રો વધારે આવર્યક લાગે છે. ખરી રીતે તો જૂના અને નવા કવિઓની
ને તેમની કવિતાની વૃદ્ધના કગતા તે તે સમયના કવિઓની માંલ માંલ વૃદ્ધનાજ મુંદર
લાગે છે; અને ધારેખું પગથામ લાવી આવે છે.

ઉપર જાહેરતા પ્રાચીન કવિઓનો સમય વીત્યા પછી હાલની કેળવણીના આરંભમાં
હલપતરામ ખને નર્મદાસંકર એ બે કવિઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં સુપ્રસિદ્ધ થયા. તેમની રીલીઓ
જૂની જૂની હતી. એકની કવિતા રીલી 'સભારંજની' અને બીજાની 'મસ્ત' એ નામ પ્રસિદ્ધિ
પામી છે. આ એકજ વિષયનાં કાવ્ય તે સ્વયંવા દખાંતરૂપ નિવડશે ધારી અને ટોંકીએ બીજે:-

દેશાટન વિષે-

વિદેશમાં વિવેચન વિના, પેટ ન પૂર્ણ ભરાય,
પદ્મો પથ પરમાવર્તી, જંગલ યરતા જાય.

(હલપતરામ)

વિવા સદ્ગુણ વિનમતા, હોય ચપળતા હાય,
ડરે ન પરદેશી જના, દેખે તે નર દામ.
પ્રણામ કરી પરદેશના, પરવરી લાંબે પંથ;
કોટિ હળા કોણસ્યના, ગુણી જન લાવો મંથ. etc.

પરદેશ ગમન-
(નર્મદાશંકર)

જવાબ નહિ પરદેશ, જાણ થવાને પહાને;
ક્યાં સ્વાસ્થી શાસ્ત્ર, બીકણે ને નાહાને.
જીવ્યા કરવાં જોયું, બહુ કહેવાયે જનમાં;
જોવાની નહિ હોસ, મુલેલો જીવતો જગમાં. etc.

એકે શબ્દ બુદ્ધિથી અવલોકન કરી, બંધારોપયોગી બોધ લેવાનું વિનંતુ છે ત્યારે બીજાએ તદ્દન નવિન રીતેજ અદ્યક્ષ કરી છે. સ્પર્શના બાળક માથે જન્મથીજ તેનામાં રાંધે છે અને જીવસો કુદ્દમ્બમાં હતા. અગ્રેજી ભાષાના ગાનથી, ત્યાંના સાદિત્ય બહારમાં પ્રવેશ મળ્યાથી ત્યાંના આવેશ ને જીવસાનાં ચિત્રો વાંચવાથી તેના હૃદયમાં અનેગે દ્યોબે વ્વાપી રહ્યા હતા. દલપતરામ કવિનાની જૂની ને નવી સ્ફુલ્લ વચ્ચેની સંયોગી કડી જેવા દેખાયા ત્યારે નર્મદ નવી સ્ફુલ્લના પિતા તરિકે દુસ્મમાન થયો. દલપતરામ જાને સુધારક ન હતા. પરંતુ સુધારાનાં વિચારોના પ્રવર્તક હતા. નર્મદ જાતેજ સુધારક હતા. દલપતની કાવ્ય પદ્ધતિ ઓટાની મુર્તિ સામી ધરી તે મુજબ કાવ્યકુશળતા યોજવાની હતી, ત્યારે નર્મદને પોતાની આંતરની લાગણીઓ દર્શાવવાની હતી. દલપતના પર ભાષા કવિઓની અને સામળની છાપ હતી ત્યારે નર્મદપર અગ્રેજી સાહિત્યની છાપ હતી. દલપતમાં રચના વેદબ્ધ ને વર્જનયાતુર્થ વિશેષ ત્યારે નર્મદમાં લાભણીની નીમતા અને રસની ઉલ્કટતા સોજાવલ દાખ છે. નર્મદને ગદ્ય ને પદ્ય ઉમ્મય સાધ્ય છે તો દલપતને એકતુ પદ્યજ સાધ્ય છે. અને નિમધક વિષયોને પશુ ને પદ્યમાં આકેષે છે. દલપતે અસર સુબોધક સંરક્ષક અને નિતિમય થઈ ત્યારે વિવેકની તુલાવિનાની શૂન્યતા, અસનીલ ચિત્રો ને કલ્પનાની દલીષ્ટાવ્ય અને ભાષા શુદ્ધિના અનાદરની નર્મદની કાવ્ય પાંક્તની અસર કાઢક અંશે ઉલ્કેષક નીર્વડી. દલપતરામ જનટલને ઉચે લેતા પ્રપત્ત આદરી રહ્યા ત્યારે નર્મદે તેમને માટે નવા આશયો, નવા આદેશો, અને અવનવા આદેશો ખડા કર્યા 'ધીરે ધીરે સુધારાને સાદે સ્વજન રનેહ સહિત સંજાગવગેરે ! એ દલપતની સુધારક ભાવના છે. ત્યારે નર્મદની ભાવનાનું મંગલસચરણ 'માહોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે' આ પ્રમાણેનું છે. નર્મદની સ્ફુલ્લવાળા દલપતને 'ગરબીમટ' અને 'દલપત પ્રાસે નહાય' એમ કહી નિંદતા; પશુ ગરબી અને પ્રાસનો ઉપયોગ નર્મદે વિશેષ કર્યો છે. કેટલીક જગ્યાએ તો તે 'થયો ખોટો ચે થઈ ગયો છે.

"મુજ બુદ્ધિ થોડી, હિંમત જોડી, કરજીવ ગોડી, અંથ લાડું." ગોડી શબ્દનો મરાઠી અપ્રસિદ્ધ ઉપયોગ નર્મદે પ્રાસની ખાતરજ કરેલો છે. જો આમજ છે તો પછી—

'આ મુંખાઝ ખંદર, જોઈ સુંદર, પાપે વંડર, સફળ જનો.' એમ કહેવામાં પદ્યું શું વાંધો ?

નર્મદની કવિતાનો નૃ જેટલો ભાગ ઉત્તમ છે. સ્વતંત્રતા, લાવણી, કબીરની ટખના પદો અને હિંદુની પડતી જેવી વીરરસની કવિતા જ્યાં સુધી શુજરાતી ભાષામાં છે ત્યાં સુધી શુજરાતી કવિઓની સ્મૃતિમાંથી તે જુસાઈ જાય તેમ નથી. એનું ગ્રેમદૈર્ઘ્ય અને દેશાભિમાન અધુન શાવ્ય હજી પશુ નર્મદની કીર્તિજ્યોત જોમની નેમ દાહિતમતી રાખી ગયું છે. અને તેની

અનર ભૂમી-ન થઈ છે કારણ જ્યારે ૪૪૧ સનમાંના રાખ્યુ / રાષ્ટ્રભાવનાનો સિદ્ધાંતો કે
 રાજના અભ્યર્થે દત્તા તે સમયે નર્મદે સ્વતંત્ર નૈસર્ગિક પ્રેરણા ૫ અને ૬૬૮ નિગાર
 ઉત્તમ રાજકર્મથી અને પવિત્ર શુદ્ધિથી ગાળીકૃત કરેલા નિયોગોને મર્યાદા સદૃશ અવેખનોન
 કાપ હનુએ જેની તેની વિચારતી ગાળ પડે છે નસ યુગના કરિતા અને ગા ઉત્તમ
 તેઓ પિા કહેવાય છે, આ અનેક રચણેથી અનેક નિમિત્ર ટીકાઓ નર્મદ દલપતની કવિત
 પ્રતિ થાય છે હના ઉભયમા દલગન કરતા નર્મદની સ્વતંત્ર આસર આપણા મધ્યપદના મારિત્ય
 પગ વિશેષ મતિ વિશેષ છે, જે ગહેરી, તેમા થકા ગખા જેનુ નથી એણે દાખવેલા આસરો,
 ચારેશો, અને આદર્શો પ્રભાજન ન્યાયથી પેખવા રહેશે ત્યા સુધી તેની આસર જગ્યા ની નથીજ
 (આ યુગમા—દલપત નર્મદના કાગળો—રિનામા માધુર્ય, ગ્યનાચાતુર્ય, સરળતા અને મન,
 ગમતી જાતી દત્તપતરાગે દાખવ કીધા ત્યારે જુરઓ, સોર્યનો ઉગાર, દેશદંડી લાગણી,
 હૃદયની દુનિયાને સમોત્તન કી હોમ ઉપમ કરનાર વનમનાદ નર્મદે જગ મા રસ અને
 કૃષ્ણતાએ કવિતાનું જીવન જણવા લાગ્યું, નર્મદ પોતાની કવિતાની ક્યત્ત એા આપે છે ત્યા
 તે રમુટ માખૂમ પડે છે સન ૧૮૫૫-૫૬માં નર્મદે ધાગ્યો કે 'અર્થ અમરૂતિ અને ધિતરૂપ વર્ણન
 તે કવિતા,' ૧૮૫૭-૫૮મા 'વાયવ્ય સ્વામ્ય કાવ્ય' ૧૮૬૬-૬૭મા 'જુરસાવાણુ અને નર્મદી
 રહેણુ જે કુદરતનું આગેકૃત વર્ણન ને કાવ્ય, ૧૮૬૮મા કુદરત ઉપરથી વર્ક' અને તે પછી કુદરત
 અને વર્ક તે કવિના એકલી કલ્પના કયાજ કામની નહિ આ સમયમા રસરસિ કેળવાતી ગ્રંથ,
 વરગણિત જાગૃત થતી ગઈ અને અર્થ જોર અને રસિકતા તથા રમણતા સાથે સર્વશાકા
 ત્વના બીજ રાપાના લાગ્યા અને પ્રાચીન કવિતામાં જે માત્ર હૃદયગાન થતુ વા નીતિમોખજ
 દેવતા તેને ખાતે અસુક લાગણી વા પ્રસંગપર લખવાનું શર થયુ સગીરવનિધા કવિતામા
 દાખલ થઈ, પ્રજાતિઆ, ઢાળ, દેશી વગેરે જતાં ગહેવા લાગ્યા વિદ્વાન રસિક ગુબીર મનુષ્યોએ
 પછી કવિતાનું કાર્ય હાથમા લીધું અને કવિતામા ગુબીરતા, ઉદાહર્ય નીતિ, તત્ત્વજ્ઞાન, ભક્તિ
 વગેરે દાખલ થયા આ તુલન કવિઓની કવિતાનો જ્યો અનસત થોડો છે પણ તેમા શુણો
 લક્ષ્ય મળે છે સહુ કવિઓની પોતપોતાની નિરાની મૈની એ વલય હેવે થવા લાગ્યું
 છે રોકી કવિતાને યોગ્ય હોય તે ખસ એ નિયામ પદ્ધતિ કવિ વર્ગમા વર્તવા લાગી છે અગ્રેજ
 બાપાના ગોગણીસમા સૌકાના કવિઓની સગીતમ્ય-તામ-ની મરિતા અને સરકૃત બાપા
 કાલિદાસાદિનાં મહાકાવ્યો એ બેની આસર કવિતાપગ વિશેષ થવા લાગી છે તેની
 સાથે ફારસી ગઝલોની ભાષ પણુ કટલક કવિઓ દ્વારા દાખલ થઈ છે બાપ પ્રધાન
 દરૂપ કવિતા-નાટક પણુ લખાતા થયા છે જેમા અદ્ભૂત Romances ને રથાન મળ્યું છે
 નરસિંહરવ, મણિશંકર, હરિનાલ, મણિલાલ, લલિત કલાપી ન્હાનાલાલ એ સર્વની કૃતિઓ
 આ નવા કવિતા યુગનું દર્શન કરાવે છે જોનાનાથભાઈની ભક્તિપરાવણુ કવિતાનું રસરૂપ
 નોણુ પડ્યું અને પ્રાચીન ભક્તિ કાવ્યો કરતા તેમા ભક્તિરતની ગંડનતા, ગનતતા, અ-
 રમતા, અરૂપસ્વતા, અમૂર્તતા અન્તર્જતિતુ અમૂલ્ય તરફ ઉમોખન કત્યારી બવો બાપી
 રલા જેવામા આવ્યા

હાલની કવિતામા ત્રણુ આસર મૂખ્યત્વે દરીને દેખાય છે તે આપણે ઉપર જણાવી ગયા—
 અગ્રેજ, સરકૃત અને ફારસી તેમ થી અગ્રેજ કવિતાની આસરથી બરપુર નર્મદની કવિતા જે

જે કાર્ય પોતાની કેટલીક જોડાથી કરી શકી નહિ તે કાર્ય સંપૂર્ણ રીતે નરસિંહરાવની કવિતા કવ્વી નાપૂર પડી છે. અને હુલન કવિયુગમા તેપને તેટલા માટે નેતૃપક્ષ આપવામા આવે છે. પાલકેવની ગોડન દ્રેઝીની અસર નરસિંહરાવના પ્રથમના કાવ્યોમા ઓતપ્રોત થયેલી છે. અને કે વિચારો પ્રાચીન 'મરુત્વ' શૈલીને મળતા છે. એમના 'કાળચક્ર', 'ગિરિશૃંગ', 'અમૃત વન' 'મિધુ' દત્તાદી કાવ્યો બાન પ્રધાન હોય પાંચેવની *Lyricism* પદ્ધતિને અનુકૂળ હતા તેનની ભાવનાઓ તેથી વિશેષ આકર્ષક અને હડી છે. પરંતુ સૃષ્ટિ વર્ણનનાં 'કુસુમમાળા' તથા 'હૃદયવીણા'નાં આલેખેલાં કાવ્યોમાં તો તેમ પદ્ધતિની કામ્ય અસરથી તરુપ' ચિત્રો અંકાયલાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે 'ચંદા' જેમાં અપૂર્વ 'કાવ્યની દીપ્તિ' જ્યારે ક્ષણે છે *Sonnet* કવિતાને સહાય આપે છે અને મેકાલે કહેતા તેમ સાધન-સ વધતા કવિતાનો-હૃદય કવિઓનો ક્ષેપ થશે તે વિચાર બૃહ્દ બેરેલો છે તેમ 'ચંદા' નામક કાવ્ય આપણને સૂચવી રહે છે. શાસ્ત્રીય માનથી કવિતા પ્રવાહની ટાની છે એવું એવું કથન આ કવિતા વાચી જોશક નમાણુ કાગે છે "અદાની સુદરવમ દીપ્તિનું કાવ્ય તેમા પરાવાયલા સાધન-સ અને તજજને કશ્વન નાપારની રમણિયતા છે. *Sonnet* કવિતા સાથે શરુતા ધરતું નથી. પરંતુ તે કવિતાનું પોષક અને સરસક બળ છે એમ હવે જણાયા વિના રહેતું નથી એમની 'હૃદયવીણા' મા તો હૃદયને કરુણાભાવથી આર્દ્ર કરી નાખે તેમા પ્રસંગો ધણુ છે. કશ્વનાનું હૃદયગામીય તેમાં વિશેષ છે ગબીરતાં પણ ધણુ છે એમનામા વારંવાર દૃષ્ટિએ પડતો 'દિય' શબ્દ કશ્વને શંકા હુપનાનતો કે તે કાંઈ નનીન ધર્મનું ઉદ્દેશોધન કરે છે. પરંતુ હવે તે વિચાર જતો રહ્યો કાગે છે 'દિવ્ય' શબ્દ એકથી અનેક વાર પ્રાચીન અર્નાચિન કથોમાં વપરાયેલો છે અને તેમા આશય સ્વર્ગીય કરતાં પણ વિશેષ બળ્ય છે. નરસિંહરાવના 'દિવ્ય' શબ્દવાળા કાવ્યોમા ઉકું કાવ્યત્વ બહુ છે એમ હવે મનાયુ છે શબ્દો પણ નવા, રચના પણ નવી, શેખનપદ્ધતિ પૂંચું નવી, જ્ઞાનનું આલેખન અને ઉદ્દેશાટન પણ નવુંજ. આમ તે કવિતામાં બહુ નવિનજ માણુમ પડો આવે છે. પરંતુ એ કવિતાની સામાયે ટીકા નથી થઈ તેમ નથી. તેની પ્રસિદ્ધિના કાળમા સુદર્શનકાર અણિલ લે વધા અધુના રા. રણજીવરામ વાચાભાષણે 'કસુતું વર્ષ' એ નામના તેમના સુદ્ધિ પ્રકાશના એક અંકમા નરસિંહરાવની કવિતાની સારી અટકચા કરી છે. નરસિંહરાવ ધારે છે કે પ્રારંભી દિન ખખરદારે તેમના કાવ્ય બાવો લીધા છે તેા નરસિંહરાવની પણ એવાજ પ્રકારની કવિતા છે એમ એ બાધનું કહેવું તે સમયે થયું હતું કાલમા પ્રસિદ્ધ થયેલા તેમના 'નુપુર ઝકાર' વિષે પણ આમ કહી શકાય કે તેમાના કેટલાક બંદે ધણાજ કાવ્યો પાંચમેની પદ્ધતિને અનુસરતા છે છતાં એટલું તો કહેવુંજ પડશે કે તેમા એકના એક બાવો-જ નરસિંહરાવની સ્મરત કવિતા શૈલીમા જણાય છે, તેવુંજ દર્શન થયા કરે છે. અર્થાત તેનાથી તેમા એકતાનતા ઉત્પન્ન થાય છે. એ 'ઝકાર' ને એમની 'કુસુમમાળા' તથા 'હૃદય વીણા' મા ઓતપ્રોત થયેલી પરંતુ હવે તેનું અનુત્તમ ગીત બધ નરી જતી ગેદવી કવિતા દેનીના Vibrations માત્રજ કાગે છે. *masaic* નો મદ મીઠા મનદરણ્યા સુર ગયા છે તેની છાપું તેના ઝચકારજ હવે આ 'નુપુર ઝકાર' મા અમને તો માન્ય પડે છે. આમ જુદી જુદી લક્ષણા બાધી જુદા જુદા અભિપ્રાય અધુના નિવશાન કવિઓ વિષે અપાતા નાય છે. કારણ *Standard of Instance* બાનના હવડ આપણમાં પ્રવર્તતી બાલુમ પડતા નથી. અને કદાચ ધીગ વિવેચક વા ટીકાકારની પણ આપણે અહીં જેવી તેવી શિલ નથી.

“ Strong Sense, united to delicate sentiment, improved by practice, perfected by Comparison and cleared of all prejudices can alone entitle critics to this valuable character, and the joint verdict of such, wherever they are to be found, is the true Standard of Taste and Bounty Humour). આ પ્રમાણે સૈદ્ધંત તથા રસઆસ્વાદનનું અનુક્રમ ધોરણ ન બંધાય, ત્યાં સુધી, આપણા વિવેચનો બહુધા મિત્ર પ્રકારનાંજ દષ્ટિગોચર થશે ‘ગંભીર વિચારના પરિણામ તરિકે જે વિચાર પ્રસિદ્ધ કરવામાં તે અસમર્થદર્શી, સ્વમતાભિમાની અને વિવેક રહિત હોય એ ધણું નિગાશાળનક અને શોચનીય છે. વિવેચન સાહિત્યની અગત્ય પ્રવીણ પ્રેયકારના હિતેજન તરિકે જે એટલુંજ નહિ પરંતુ તે મુખ્ય વર્ગના વિચારને વ્યવસ્થિત અને નિયમિત કરે છે તે માટે આવાં વિવેચનો જ્યારે એકદેશીય થાય અને Mutual Adulation or mutual Contempt ને રૂપે દસ્તખાન થાય ત્યારે સાક્ષર વર્ગમાં અને તે હારે સાક્ષર પ્રકરણના સમસ્ત આખ્યાનમાં તેની કેવી વિપરીત અવસ્થા થાય તે આપણે ત્યાં અભણુ નથી. પોતાના મત બતાવવા સ્હેલા છે, પરંતુ તે મતો ખરેખરા હેયોપાદેય અશોભ બતાવે છે કે નહિ તે બાણુ અધૂર છે. આને બદલે કોઈ દીકા જ્યારે મંથના વિષય પરથી પલટાઈ મંથના આ લેખક પર આવી પડે છે ત્યારે તેા એ વિવેચન-સાહિત્ય પગભાષ્ટાએ પહોંચુ છે તેવી પ્રવીણી થયા વિના રહેતી નથી ! વિવેચક વાદીકાકારે બહુજ સંજાળ રાખવાની છે કે આમ કરવાથી માત્ર, Progress in a circle જેવુંજ સાહિત્યની યાગવત્તા થાય છે. અને આથીજ નવા સાહિત્યની દાલ અને વિકાસ અટકે એટલુંજ નહિ પરંતુ જે સાહિત્ય પ્રવર્તે છે તે પણ Spurious literature નીજ બંધન હોય છે. સ્વ. નવલરામભાઈની વિવેચક પદ્ધતિમાં આવી પ્રણી છે એમ આપણી નવી દષ્ટિને લાગે છે પરંતુ તેના મહાન શુણુ એ હતો કે તેમાં નવા પ્રેયકારને છુટાઈ જવાનો બિલકુલ ભય નહોતો. આમ થવાની જરૂર છે તેજ સાહિત્ય વિકાસ બહોળો અને શુદ્ધિગત થશે.

ગોવર્ધનરામના સરકૃત અસર વિશિષ્ટપણે હોવા છતાં અગ્રેજી અખરે નથી તેમ નથી. અગ્રેજી અને સરકૃતનું સમવિષય મિશ્રણ તે તેમની કવિતાનું સ્વરૂપ બધાંજ ગ્યું છે, માટેજ

‘તોડી વહોડી બૂપણો, કગી દૂર સર્વ સુવર્ણને
રમ રમ જેડી જોઈ ખુમ, દોર કીધા અર્ણને.’

‘કાયમને’ ‘સ્નેહનિદાન,’ તથા સજ્જવારોપણ વાળાં કાવ્યો જેવા કે ‘પ્રભાકિતને’ ‘મિહને’- ‘ઝાકળને’ છતાં દી કાવ્યોમાં અગ્રેજી સરકૃતનું સમ વિષય માપ સદા સર્વદા સમવાઈ રહેતું આવ્યું પડી આવે છે છતાં તે કવિતામાં પ્રવાહ નથી, શબ્દલાલિત્ય જોણું છે, સંગીતની કેમળતા તથા મીઠી મનોહરતા નથી, પરંતુ વિચારની પ્રોડતા, અર્થનું ગૌરવ, તથા દેહીની બન્ધતાથી તથા સર્વ સાથે સમાન વા અતિશય તત્વ જ્ઞાનના બારથી તેમની કાવ્યમિશ્રા લોકપ્રિયતા સંપાદન કરી ચકી નથી, પરંતુ એમના કેટલાંક કાવ્યોમાં તો ઉપર ગણુવેલા સર્વ અશો ભાવન પડે છે. ‘કુમુદની સ્નેહ ચાચના’ તથા ‘ખુદ ત્યાગ’ જે અસ્વતીચક્રના ઉર્ડાં કવિત્વનમાં ઉકૂળે તથા પ્રથમ ભગની આલેખેવી અને

ગાબગ, 'દુઃસ્ત બર મેરે દિલ છાઇ રહી' છત્રાદી તેમની કવિતા હંડી અસર કરનારી અને સમોદ બાવ રેડનારી પ્રસિદ્ધ થઇ ચૂકી છે. રા. નવવરાગભાઈના મુલમુલ સાક્ષર યુગનું એક પુસ્તક પુરું થયું એમ સ્વ. ગો. આ ત્રિપાઠી જણાવે છે. 'તો એ યુગના બીજા પુસ્તકની રચનારાઓ વરિંદે આપણી દૃષ્ટિએ તે પોતેજ તથા સ્વ. મણિલાલ દૃષ્ટિએ પડે છે. બન્ને પુરષો-પ્રખર વિદ્વાનો વિદ્યામાં સુસંપન્ન હતા બન્નેપર થયેલા અંગ્રેજી સંસ્કૃતના સંસ્કારોમા પશુ બહુ ફેર ન હતો. એકના પર વિશેષમાં ફારસી અસર પણ થઇ હતી. મણિલાલની નિશીત આગ્રહી અને સમર્થ કલમે યુગગતને સનાતન પક્ષમાં સ્થીર કરી. સનાતન પક્ષ માટે હેતુનાહનું અનુમોદન શોધનારને તે અનુમોદન આપ્યું. અને વાંકા સિદ્ધાંતના નિયમ પીઠ પર ધર્મ, ગૃહ અને રાજ્યના સર્વ વ્યવહાર ત્રિ ઉદ્દેશી પ્રાચીન રિવાજ સુરિચય થયો, અને નવિન ભાવનાઓની વ્યવસ્થા કરી વાદવિવાદથી-પ્રાચીન પક્ષનું સમર્થન અને નવિનોત્તુ ખંડન આગ્રહથી ચર થયું. સ્વ. ગો. આ. ત્રિપાઠીએ એકદમ આ માર્ગ ન લેતાં એક અન્વીક્ષણ કાર્યાધિકારીનું 'કર્મ હાથમાં લીધું' અને અસાધારણ ધૈર્યથી ત્રિવેણીના ત્રણે પ્રવાહોની અન્વીક્ષણ કરવાનું કામ આરંભ્યું. આપણા આચારકાંડનું, ગૃહ ધર્મ અને રાજ્ય એ ત્રણે પ્રદેશમાં આપણા વર્તનનું આપ્યું પ્રકરણ તેમણે ફરી શામલ પર લીધું. અને નિર્ણય થતા સુધી પૂર્વ પ્રમાણે પોતાનો આચાર કાયમ રાખી બીજાઓને તેમ કરવા ઉદ્દેશ્ય. તેમણે બન્ને પક્ષના યુગવા લીધા, દલીલો નોંધી, અને સરસ્વતીચંદ્ર દ્વારા પોતાની અન્વીક્ષણનાં પરિણામો પોતાના સ્વજન આગળ એક પછી એક એમ મૂક્યાં. આ તેમની મધ્ય ભેખની અસર પદ્ય પર પણ થઇ છે અને તેથીજ અત્રે તેમનો ઉદ્દેશ્ય આવશ્યક ગણ્યો છે. કવિતા પ્રદેશનું નોંધ નેતૃપક્ષ તો રા. નરસિંહરાનેજ આ યુગનું આપ્યું છે અને આગળ પર 'કહેવાશે તેમ સર્વકલાના સાર રૂપ કવિતા પ્રદેશને નિશેષ વિસ્તૃત' કરવામાં અન્ય નેતૃપક્ષ રા. નંદાનાલાલની કાવ્યગિરા ધારણ કરે છે, પરંતુ આ બીજા પર પેલી ઉપર આભેખની જાણી અભણી અસર તો છેજ એમ કહેવું અરથાને નહિ ગણાય.

મણિલાલનો કાવ્ય સમૂહ જે કે બહુજા ઝાંઝા છે તે પણ તે કાવ્યોનો પ્રમાણ વિશેષ થયેલો છે. 'મરતી' અને 'હરિ' એમણે આભેખેલી ગ્રન્થોમા પ્રધાન છે, એમનાં પર છાપ પાડવા મા મમકમલિન બાલાસંકેતબાઈ હતા. એમના કાવ્ય સમૂહ સરીક હોઈ પોતેજ તેમાં તાર્કિક નીતે વેદાન્ત રિચારોની સમગ્રતી આપે છે વેદાન્ત અને સુધીવાદનો નિકટ સંબંધ તેમની કવિતા પ્રકાશમાં લાવે છે. બાળાસંકેતનાં કાવ્યો જેવા કે 'હરિ એમ પત્ર દર્શી' અને 'કલાંત કરિ' એ તેમનાં ગ્રેમ કાવ્યો હરેક ગ્રેમી હૃદયને મૂર્ચન કરવા યોગ્ય છે, 'કલાંત કરિ'માં સુરો-આશકે કૈલી ભક્તિ છે. ભક્તિયોગ છે. આ કાવ્યોનું ગેયત્વ અને તેના વિષય રસિકજનને અત્યંત યથા પડેલા છે. છતાં કેટલેક પ્રમતે તેમાં સૂંગારની કીર્તિમાં કાવના પણ જામેલી ટીકાકારો અને વાચકોને પ્રતીત થતી જણાય છે અને જે કે તેથી કવિની કુદચનામા વધારા થતા જેવામાં આવે છે ત્યારે વાચક પર તેની સ્પર્શ અસર-સારી-અસર પાડવામાં તેની ક્ષમિ થાય છે.

આ ઉપરાંત 'કાવ્યા' નાટકમાં વપરાયેલી તેમની મીઠી રચનાની કવિતા વરિંદે પ્રધાન. પણ દૃષ્ટિગ્રાચર થાય છે. તેમાં દાખલેલાં સર્વઆલોક્ય, સર્વ, નસિકત, અને સર્વ રમગત.

‘સચોટ અસર કરી રહે છે અને છે તેનું પશુ એ નાનું આપણું સાહિત્યમાં અનુપમ પૂર્ણ ભોગવતું માણસ પડે છે જો કે એમાં કેટલાક અલકારો દોષનાગ છે, તથા વસ્તુસંકલનામાં અકુશળતા અને પાત્રોમાં એકરૂપતા માન્ય પડતા નથી, તેપણુ તેમાં સુદૂર કલ્પનાના વિલાસ, સુવર્ધન્દ્રિયના સુખનો ઉત્કટ અભિલાષ, સર્વાનુભવનો કુશલતાથી સ્વીકાર, વર્જન તરફ વલણ અને પ્રાક્ષીની અનાવરણતાનું સૂચન તેમાં દૃષ્ટિએ પડી દૃશ્ય કાંઈ વરિકે તેને ગુર્જર સાહિત્યમાં સાર સ્થાન બક્ષાય છે

‘મદ મદ સમિર ને તરફનમાં બહુ મહાલનો
ગિરિ મે હરે અથડાઈ મીઠા ગગ મુદ્દ આલાપતે,
દહેર જલમાં આલતી વાહી સુકી લચકાકાને,
એકાગ્રતાથી મળી મળી વગર પડે મીઠે રવે’

૬૨૫૧૬

આ ઉપરાંત ‘ગગને આજ પ્રેમની અંધક છાંયે તથા ‘મને કાંઈ એવું બતાવે, નેથી અવે નભેતું રાત્ર અને કાંઈ એવું બતાવે’ એ કવ્યોત્તી તે કૃત્તિમાં જોઈ છે. મલીનાદેએ આમ સંસ્કૃત દ્વારસીન શુદ્ધ સમૈયન દાખી કવ્યરૂપને મહવાન્યુ સ્પષ્ટે જ આગામ કરે તે બાપાની ખરી મિહાસ અને મસ્તી—જે અગ્રેજ સંસ્કૃતમાં મળી શકે નહિ તે દાખલ કીધા છતાં તેમાં સંસ્કૃત અનર છુપી રહેતી નથી ‘ગુર્જરે જે શિરે તારે, જગતનો નાથ તે રહેજે’ એ ગદ્યમાં સંસ્કૃત બલે અને શબ્દપ્રયોગો ઓછા યોગ્યતા નથી

આ ચાર લેખકો વિપરાય ગયા જમાનામાં થયેના લેખકોમાંથી રા. હરિનાથ હર્ષદિરામકુવ તથા બ્રીમરાવડી નોંધ લઈએ રવ બીમગવે ‘પ્રયુગજ રાસ’ નામનું સંસ્કૃત મહાકાવ્યની યૈનીને અનુસરતું હાલ લખ્યું છે તા મિનાથ તેમની ‘વિ હિતિ’ નામક કાવ્ય પશુ અર્પિ ચમકાર દાખવે છે હવિલાલના કૃત્તિનિદાર અને પ્રવાસ પ્રુષ્પાજ્ઞિ’ રમણિય લાગે છે કૃત્તિનિદારની કિશા કમક નોખી અને રાંલી ઓર પ્રકારની છે તેનો વિનાસ અદ્વૈત વ્યત્ત કરતો માન્ય પડે છે તેના જુરસા ઉછાળા મારતા જણાય છે અને નર્મદના રૌરવજર્મ્યા ચિત્રે અર્પિ છાંય ચિત્ત પર છાંયે છે હતા તેમના સમસ્ત કાવ્ય અતિ આકર્ષક નથી કૃત્તિનિદારની ઉર્મિઓ, લહરીઓ અને બરતીઓએ એમણે મજેથી અનુભવ્યા લાગે છે, અને તેના આજેકુન ચિતાર ‘કૃત્તિનિદાર’ મા આપેલો છે ‘પ્રવાસ પ્રુષ્પાજ્ઞિ’માં વાસ્તવિક દર્શન થયું અને કદાચ કલ્પના બાપાર તેમાં હોય છે તેપણુ તે કિલ્લેટાન્યપને લીધે ધારેલી અસર કરી શકતા નથી

હવે કવિતા-ક્ષેત્ર વિશેષ લતાકુસુમોથી ઓપતું જણાયું અને ઉપર્યુક્ત ત્રણે અસરોથી રસમોલ થયેનું ઉદ્યોગુ તે કંઈ લનકારના લાગ્યાં ગુર્જરાતના સજ્જન સજ્જનિઓ હવે તેમના ગીતનો રચક નરિન બાવડી કીવતા ત્રણ આગ રવ કયાપો માનવ મન્દ, મેરેની પ્રેમમંડિત લલિત સૂચન છતાં નમો પોતાપેતની તેની સન્નિધિ લગર પડે છે કાન્તના કાવ્યનું કૃત્તિનિદાર ૬૬૧ મીઠું અસર ડગનાં થઈ પડ્યું કે તેના સંગીતના મધુ

કવિની પ્રતિ આલંબી નભોમંદળ પાસે પહોંચતા માધુમ પડે છે. 'કલાપીને અંબોધન' એ નામનું તેમનું અપૂર્વ કાવ્ય કવિની જાગૃતિની સાક્ષી પૂરી શકતા સમર્થ છે. આ સાથે વાંચક પણ અત્યંત ઉત્તમ ભોગવનો દષ્ટિએ પડે છે. પરંતુ હવે નેમનાં કાવ્યની અથવા કવિત્વની વિત્તી કંઈક અંશે કવિ યત્રી જાણાય છે. 'હર દમે તે શું' કરીએ પોપટનું, હર દમે તે શું કરીએ'. એવાં કાવ્યોમાં ઉંડાણમાં અર્થગામિય કદાચ થઈ હોશે નોપણ તેમા નેમનું પોતાનું નેસર્ગિક વ્યવિતર તો માલુમ પડાવું નથી. કવિતા સખનારાએને પણ પોતપોતાનાં સમય અને યાત્રાઓ હોય છે અને વહનુમાર સારી નરસી કવિતા જાને છે.

હવે કાવ્યની રસમધુરીને ત્યજ આપણે કલાપીની લાગણીની કશ્ચતામાં પ્રવેશ કરીએ. તેનું નિખાલસ, પારદર્શક હૃદય, તેનું પરમ કોમળ અને ઉદાર દિલ લાગણીઓથી સદૃશ્યવારમાં આદોષિત થઈ જાય છે. તેને રનેડી' કહેવો કે 'રિ' કહેવો એવા એવા વિચારો પણ પ્રાક-ભાઈ પામ્યા છે. ને 'કવિ' તો જેની ના પડી શકાશે નહિ, અને એ કવિતામાં એણે રનેડના ઝોક, તેના આનંદ ને શોષ, ઉમાને રચન આપ્યું છે. 'કલાપીને કંકારવ' એ તેના કીર્તિસ્તંભ છે, લાકીના કંકાર સુરમિંદ્રજ એક રાગવીરુદ્ધિ રૂપે—The best poet among King, એ James of Scotland ને આપેલી પદી રૂપે આપણા ગુજરાતમાં પ્રકાશે છે. તેમના પત્રો પણ Prose-poem જેવા વિલસતા દષ્ટિગોચર થાય છે. તેમનાં કવિતામાં અંકાયલાં અનેક બોધવચનોને એકત્ર કરી તેને 'maxims of Kalapi' તરિકે પહાર મૂકાય તોપણ તે અસર કરી શકે તેવાં છે. એનાં દૃષ્ટાંતો, એના અલંકાર, એના રસ અને કવ્યના ઉપરાંત તે સર્વ સાથે સંયુક્ત રહેલું, એનું સરળ ગીત Simple diction વાચકને અવિશય આસ્વાદ ઉપજાવે છે. 'માલા'ને 'મુદ્રિકા' નામક તેમની Wrenth and Ring નામના પુસ્તકનું બાષાન્તર એમના પરમ આદિવચનમાં અંતઃકરણની ઉંડી કવિતા ગાત્ર માલુમ પડે છે:—

આ ઉપરાંત અનેક નાનામોટા કવિઓનાં-લેખકોનાં અનેક દૃષ્ટાંતો આપી શકાય અને તેમની સાક્ષરો તરિકે ગણુના ગણુવી શકાય.

'હમીરકાવ્ય' નામે લખેલું તેમનું સંસ્કૃત મહાકાવ્યની શૈલીને અનુસરતું કાવ્ય પણ તેમના ચિત્તની સિકલવાના અમકાર યોજા દાખવતું નથી. ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે એમના પ્રત્યેક કાવ્યોમાં આત્માને અમર કરે અને ચિત્તને પ્રમત્ત કરે એવાં એટલેટલાં સૂત્રો છે કે તેમની એક સૂત્રાવલિ જેવું જુદું જુદું શૃંગારમાં આવે તો તેમાંથી પણ તેમનું કોમળ અને કરુણ વ્યવિતર જાણેજ છાનું રહી શકે! કેટલાંક દૃષ્ટાંતો ઉતારીએ:—

'હું' માનવી, હું' વિશ્વના, હું' અલના, માની નહીં!

* * * * *

'નથી નથી મુગ વત્તો વિશ્વથી મેળ ભેટો
દૃઢ મમ ઘડાયું અન્ય કો વિશ્વ માટે'
જગત સદ મળે છે અર્થને હાઉકાં અં,

રહો જગતથી મથી માત્ર આ સ્થૂલ સાથે ।
 “કાર્તિ ને સુખ માનનાર મુખથી કાર્તિ બને મેળવે,
 કાર્તિમાં સુખને ન કોઇ સુખ છે, ના લોભ કાર્તિ વશી,
 પોણુ છે જગ ને નહી જગતની પોણી” કાર્તિ દિસે
 પોણુ આ જગ થું થતા જગતની કાર્તિ મહુજે મળે ।”

અદ્વાઈ આ તો ગૃહ તાતવું છે,
 આધાર સોને સોનો રહો જ્યાં,
 લે છે સફૂ કે સફૂને દષ કે,
 આભાર સોનો સફૂ ઉપરે છે.

મધુ, જોવાયુ, વા ઢગી ગયુ કહો કે ઉડી ગયુ ।
 ભળ્યા બૂને બૂનો લય નથી થયુ એ કયુતર ।
 મધુ છે ચુદ્ધ અદ્વાઈ દેવ દાનવનું સદા
 હજુ છે કાઈ તો કાઈ ગ્લાનું કરનાર છે,
 બાણુ ! આ સો સુખદુઃખતણી વેઠ નાખી નથી કે,

આ તો જોતો કે રવતજો માત્ર કલ્યાણકારી ઇલાહી ઇલાહી એના લાભા કા પોમા
 વંશતા, આશ્રય માતા, ત્યાગ, ન્હાસી જતી મૃગી અને ધનપત્રો મૃગ, પ્રપાત, પહાડી સાધુ,
 કલક કવિ, મિત્ર મગા, ભરત, મહાત્મા મૂળામ, વિવિધ મ્હેન માગા ને વીચુનો મૃગ
 કે ટેલીયો, સારસી, હલમ ત્રિપુટી કલ્યાણી સુન્દર કાવ્યો છે

હવે આ સર્વથી ન્યારી પદ્ધતિના ભેગક રા ન્હાન જીવ હવાવરામ કવિ છે એક ગૃહસ્થ
 જણાવે છે કે હું બુદ્ધ નિખાલસપથ અને વૃત્તિ નિરાસીપથ તેમની કવિતામા પડે પડે
 ઇતિહાસ થાય છે અને તેમની કવિતામા કલ્પનાના જામણે એવા ઉચા અને શરતા છે કે
 સહનાસ વિના તેની સાથે ઉડવું ભારે થઈ પડે છે તેથી લખાવટ સર્વ કનાના સારસ્વ લાગે
 છે તેની શેલી અને તેની ઉર્મિ ના, તેના વિચાર બને લાગ ડોળા અનેક સાહિત્યના અનેક
 ક્ષમનમ અસરથી પોલાયતા દૃષ્ટિએ પડે છે. કોમળતા, મહાદેવતા, મધુરતા અને ટ્રાંકતાનું
 આશ્ચર્યજનક સન્નિધિ તેમના કાવ્યોમા થયેલું લાગે છે કેટલાક જુના રાષ્ટ્રોને તેમણે પુનઃ
 જાણામા સ્થાન અપાવ્યું છે ચિત્રો પાડતા તેમનો કા પરોથી અદ્ભુત પ્રકારેજ
 દાખવે છે Rhythm and Rhetoric થી પ્રફુલ્લ જોવાની તેમની કાવ્યગિરા
 અપૂર્વ આનંદમયું તુલનાત્મક દાખવે છે એના પ્રકાશ, પ્રતાપ, કલ્પના અને વર્ણ
 સાક્ષાત્કારિતાની મોહક ભમચી બરેલી જોવામા આવે છે આદિથી અવ સુધી તેમના
 કાવ્યોમા કષ્ટક ભમકભર ગોહિની વિનસતી દૃષ્ટિએ પડે છે અને એ ગોહિનીજ એમની
 જાદુગરી ભાષા સાથે અવનવા આદર્શો, આશયો, અને આદર્શો ખડા કરતી પ્રત્યક્ષ જણાય છે
 આ બધા સાથે ‘Delight,’ ‘આનંદ’ એ એમના કાવ્યોનો પ્રસન્નમન રચુકો છે Delight
 and Liberty એના સૂચક કાવ્યત્વના ચમકાર છે ‘જ્યા ને જ્યત’ના દ્વારા અવલોકનના
 અવમા ને રાષ્ટ્રો ટાંક્યા છે તે અને પુનરાવ ઉગાર છુ અને આ વિષય કેટલાક સૂચક
 દૃષ્ટાંતોથી પૂર્ણ કરું છું

‘રા. કવિના કલાવિધાન વિશે હવે કાંઈ કહેવાનું રહેતું નથી. ‘જે કાંઈ નવું’ તે કાર્ય, અને ‘જે કાંઈ નવું કરે તે કવિ’ એવી નાની પરંતુ વિશાળ ભાવનાથી રચ. કલાપિએ કવિ-કવિનાની આ લખેલી ભાવનાઓ સ્વીકારીશું, તો જ્યાંસે કે પૂર્વ પશ્ચિમ અને પ્રાચીન-અર્વાચીન ને સાંધતો અખંડ પૂલ રા. ન્હાનાલાલનાં કાવ્યો અને નાટકોથી આંધળું અહાં બધાણે છે. એ સેતુ પરથી જૂનું નવું એક અમિત બદ્ધેતમાં વિલસતું દૃષ્ટિએત્વર થાય છે. કલાવિધાન એટલું તો ઉચ્ચ છે, સંપાદોના રજુકા એટલા તો સંયોગ અને અસરકારક છે, કે આદિથી અંત સુધી વાંચના વિના તેમના કાવ્યો અને નાટકને મૂકવાનું મગવાં નથી... ખુશ હો-આનંદ એ રા. ન્હાનાલાલની સમસ્ત કાવ્યકલા અને આત્મકલાનું અદ્ભૂત પ્રદર્શનપૂર્ણ કિરણ છે. એનાં અનુપંગી તાલો તરિકે સૌંદર્ય—કલાનું અને કલાના ખીલતા ઉપડતા ભાવોનું પથ—અને સ્વાતંત્ર્ય કલા વિધાનનું અને વિચાર નિદર્શનનું પથ જોવામાં આવે છે છતાં સુંદરવાના પૂજકને એકલી સુંદરતા માત્રથી સંતોષ વળતો નથી. એ સુંદરતામાં માનવ જીવનના માનવી હૃદયના કલકને વિમ્બોતે શોકને સ્થાન મળ્યું છે, અને Pleasures with Pangs and feasts upon The Very Sadness of Joy’ એવું કાંઈ પ્રત્યક્ષ નહિ તો પરોક્ષ તો ખનીજ રહ્યું છે. ‘અહાહાહા!’ એજ રા. કવિની કલાનો મોહક મંત્ર છે. ‘અરેરે’ છે, પથ્ય અહ્યું, ‘અહાહા’ ના ભાવોમાં ગુપ્ત, એ વિગદ અને કલકનાં ગીરોજ માનવ જીવનને ઉડી આનંદ ભાવના બક્ષે છે. એ દુઃખમાંથીજ નિગૂઢ અત્યાનંદ જ્વલત પ્રકરે છે. આ સાથે એક બીજું અદ્ભૂત કિરણ—સ્ત્રીત્વ—(Womanhood) ની અબેદુજ પ્રવિકૃતિ એમનાં કાવ્યો ને નાટકોમાં સ્થળેસ્થળે જણાય છે. અને પ્રજાતત્વના પ્રેમતોષના અપકાર સાથે તે ભલી અદ્ભૂત આનંદ બક્ષે છે. લગ્ન લગ્નોત્સવ, પ્રેમલગ્ન, આત્મલગ્ન, રનેહલગ્ન—દમ્પતીનું નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય—હવાદી ભાવનાઓ એમનું ઉડું નિસર્ગપથનું સૂચક છે. એમની પ્રતિભાશક્તિ વિશે પણ અધુના અનુજ ઉત્તમ વિચાર સાક્ષરોમાં છે. આજના સાક્ષર યુધને સિખરે તેઓ તેમના ગિરોમણી પ્રવર્તે છે, એમ કહેવામાં જરિયે અતિશયોક્તિ થતી નથી.

આ સિવાય રા. લલિતવનાં કાવ્યો હંમણાં હંમણાં ગદ્ય સત્કાર પામતાં જાય છે. તેમની ‘મહુલી’ની ધૂત નાના નાનાં ગામઝ ગામેમાં પથ્ય સંસ્કારી હૃદયો ખુલ્લે કંઠે જણાવે છે, અને આનંદ પીએ પાય છે. અવિધા જેનું માત્ર જાવીએ માણસની વસ્ત્રવાળું નાનું રાગપિપળા રોટતું ગામ ત્યાં સુધી પથ્ય રા. લલિતવની કાવ્યપ્રકૃતિની અસર વિલસતી નિહાળી અનંદ થયા વિના રહેતો નથી. સામાન્ય મત એવો છે કે તેમનાં ‘લલિતવના કાવ્યો’ કરતાં ‘વડોદરાને વડો’ એ કાવ્યમાળા ઉત્તમી પ્રકૃતિની છે પરંતુ વસ્તુતઃ યાગિક અસોકન કરતાં જણાશે કે એ કાવ્યો રચાયેલ જોગવશે કારણ તેમાં પ્રજાને રચના ભાવોની સરસ પુલકથાથી યુચ્ય વામાં આવી છે masses ને (વસત્ત્વો નહિ એવું) તે કાવ્યો બોલતા હોય એમ જણાય છે. masses ની પ્રગતિ સાથેજ સાક્ષરેની કવિરેખ જ્વલત રહેશે એવો તેમને અનુમાન ટૂંકો છે. તેના પર રા. ન્હાનાલાલની છાપ રિશેષ દે ૧૫ છે ખરે પૂ. તો ‘હંમણાના’ સગરવ સાહિત્યમાં તેમનીજ (રા. ન્હાનાલાલની) છાપ રિશેષ દૃષ્ટિએ પડતી લાગે છે. ઉત્તમ ઉત્તમ વિદ્વાન અને ગર્વાદ ગમેલા સક્ષરો પથ્ય તેમની વૃદ્ધા નિ ૧૧ મહોળે કાવ્યે કસોટી કરે બ આંત્રા ફાટતો અતેક છે અને તે ગામઝાના આપતા કવિતાઓ પરના ઉપજ્ઞાન થઈ ગયો

‘વડોદરાને વડલે’ એ કાવ્યસંગ્રહ mass literatureના અંગ તરીકેજ પ્રસિદ્ધિ પામશે. અને હોયે તેમાં સાક્ષરપ્રિયતા સંપાદન કરે તેવા કાવ્યો નથી એમ નહિ.

, નર્મદાનાં નીરમાંલું કાવ્ય અત્રે ઉતારીએ છીએ.

સામ્ર ના સહચાર ધર્મ—

સૌતેમ પરિચરણુ મર્મ—

માનિક તપોમય સુકર્મ—

‘હો અમ પરિક્રમણુ ધર્મ’

નર્મદા! અમ માત અમર્ત્ય!

અશ્રુ વર્ષણે હો વ્રમ!

વાંછી, વન્દ્યે શિશુમગ,

દમ્પતી પ્રભુ કૃપાવત!

નર્મદાનાં નીર ડોલે,

જલની લલમીને હિંગોળ.

ધર્યાદી, ધર્યાદી.

ક્રકામા ‘વડોદરાને વડલે’ માં જગવાન કાષ્ઠરટ, મુદ્દ, શંદર અને પયગમગ મહામદના પ્રબોધનેાની જનકે ઉડી મતસહિષ્ણુતા દાખવી રહે છે. ઉપગત નડિયાદ, નવસાગી, મુખાષ્ઠપર મારહા, એ ગીતા રચાથી ગ્લેરોજ, વળી દિન્દ-ચિટનના બાવો પણ જોપતા છે. તેમના પ્રથમના કાવ્ય સંગ્રહની પ્રસ્તાવના રા ન્દાનાલાલે લખી છે અને તેમન જ શબ્દોમાં તેમણે કવિત્વ નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યાનીએ છીએ કોઈને મહાભાગવત રામાયણના કુન્દુભિનાદ રૂચે છે, તો કોઈને કાલિદાસની મનોહારી સુન્દરતા કે બલભૂતિની સુક્રમારતા ગમે છે. સિતારની રમઝટ જામી હોય ત્હેમ કોઈ આનંદ માને, તો જેમ સિતાર ધીમે વાગે, જેમ ત્હેના તાર મન્દ ને કુમળા બોળે, જાણે જળના કણુ ટપકતા હોય એવો કુમારવાળો શબ્દ, પવનની ધીરી લહરી સમૌ, રૂરે: એ કોઈને પ્રિય હોય છે. લલિતાનાં કાવ્યોમા કુન્દુભિનાદ નથી, સુરાવલિની રમઝટ જામી નથી, પણ રનેહના વાસોત્પાસ રૂપી સુક્રમારતા છે વન ધરામા વડી ઘેરાયલી કોઠીલા ધીર-અતિ ધીર સુકોમળ ટહુકે એવો લલિતાનો કેટલાક કાવ્યોનો ટહુકો છે. પવૈતમાંથી નિચોવાઈ નિચોવાઈ જલમરા ટપકે, તેમ એકની મન્દહારા ટપકે છે... Poets are the heralds of Philosophy એ વર્ડ્સવર્થેનું મત, ‘જ્ઞાન એ કવિતાનો આત્મા છે’ એ ગોર્ડર્ફનરામનો સિદ્ધાંત, કે ‘કવિ એટલે દખ્ખા’ એ ગીતા ઉપનિષદમાંનું અર્થરહસ્ય હજી લલિતાની દૃષ્ટિમાં હતામાં લાગતા નથી. તોપણ તેમા ગુજરાતને ગમતા ગૃહભાવ, કોમળતા, લાલિત્ય ને લાડ છે...

આ પ્રસ્તાવનામા લખામણી ઝીણવટ ભરી રા- લલિતાની કાવ્યશૈલી ઉલટ પટો રા. ન્દાનાલાલને પોતાનેજ લાગ પડે છે. એ વાચનાવિગટ ઉભય સ્વરૂપ દાખવે છે. લાગણી અને વિચરની તેમનામા કિચક ન હી. કમ્પનામા મનોહારી રૂપનેનાં પ્રગમતા પ્રકાશ છે. દુનિયાનાં સમસ્ત કાવ્યોની હારમા જમણું છે એવું લક્ષ્મી લાલી પેયગમગની મારફત, કેવિએ

બાળ્યના મધુર અલોકિત કાવ્યશુભન શુભ્યું છે. અને તેમાં પ્રવિર્ભા પાડતા દિવ્યનાદોને અણુમુગ રથાન મલેલું છે. “વસન્તોત્સવ”ના મારા અવશેષનમાં આ વિશેષ યથેષ્ટ ઉદ્દેશ્ય છે.

અનેક નાનામોટા કવિઓને-એપોકાને મૂલી દુષ્ટું તો આમને ક્ષમા, મળશે કારણ આ આપું” એ અવશેષન આતિ વિસ્તારી થઈ ગયું છે. અને આમને રચનાસંકાયનો ભય રહે છે;

દુઃકમાં ઉપરોક્ત રીતિએ જૂની કવિતાની માફક ‘એક પ્રકારન્યાય’ને ત્યાજી નવી કવિતાના લેખકો અંગ્રીજ, સંસ્કૃત તથા ફારસીની અક્ષરથી પરિપક્વ થયેલી ગુજરાતી કવિતા લખી શક્યા છે. અને એ સુંદરતમ કળાનું કળારૂપેન સફળ પિછાન થવા માગ્યું છે.

આ સાથે કેટલાક પારસી સર્જનો પણ શુદ્ધ ગુજરાતી કવિતા લખતા થયા છે. તેમાં મી. મલ્લમારી તથા મી. ખગરદાર, મી. મેદવાર અને મી. તારાપોરવાળા તથા મી. પાલમકેદ મંજેથી કવિતા લખે છે.

આમ જુદા જુદા લખનારોએ જુદા જુદા અલંકારથી ગિરાને અલંકૃત કરી છે. અને કોઈએ વિચારગૌરવથી તો કોઈએ કાવ્યમાધુર્યથી, કોઈએ લામણીના પરિપાકથી તો કોઈએ કલ્પનના મંજેશ્વર ઉદ્ભવેથી, કોઈએ ‘વાચ્યમ્ રવામસં વાચ્યમ્’ એ આધારે, તો કોઈએ ‘રમણિયાર્થ પ્રતિપાદક શબ્દ વાચ્યમ્’ એ ન્યાયે, એમ અનેક કવિઓએ અનેક પ્રકારની રસમાધુરી અને રચનાઆદરી લખ્યાં છે. અને વિવિધતાના પરમ પ્રદેશનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે. ‘Planet like music of Poetry,’ વિશે જાણ થવા લાગી છે. Poetry is the first of arts because it best represents the infinite’ એ ભાવનાનાં પણ મૂર્ત દર્શન આધુનિક કાવ્યકલામાં રમમાન થાય છે. અને સર્વ કલાની દેવીઓની વચમાં વિરાજતી મધુરથ દેવી જેવી મહાકવિતા દેવી પોતાના સંગીત અને માધુર્યથી ઓપતી બેસી છે. અને કવિઓ પણ Makor, Creator, Bard, Scorer, Singer હતાકિ બાવે પ્રત્યક્ષ થયેલ દોસે છે. ‘See deep and you see musically’ એ સૂત્ર રા. નંદાના લાલનાં કાવ્યોમાં આગેકુળ દર્શમાન થઈ રહ્યું છે ‘All high poetry is Infinite’ એ ન્યાય પણ ગુજરાતમાં તેજ કવિની કવિતામાં પ્રકાશનો માલુમ પડે છે. હવેની કવિતાની અક્ષરમાં મી. ટાગોરની હાથ પડતી જાય છે. પરંતુ નવી કવિતા હજી જનસમૂહ માન્ય કીધી નથી. કારણ 1918-19 ને રજા કરી શકે એવું તેમાં ઓછું છે વા 1920-21 પણ તેટલી ઉત્તમિએ નહીં, તોપણ અનેક બહેલાઓ અને યુનીવર્સિટીની પદવી સંપાદન કરેલાઓને તો આ ગુજરાતના નવા કવિવરોના નામ અપરિચીત નથીજ. કવિઓ કરતાં કાવ્યોનોજ આપણને વધારે સંબંધ હોવાથી તેમને જાણે સુકળલા માટે યોગ્યા છે.

—૧૦—

આ સાથે સ્ત્રીકવિઓને જૂવવા જેવું નથી. પ્રચીન અને આધુનિક સ્ત્રીકવિઓમાં એજ એકજ ભિન્નતા દિગ્ગોચર થાય છે. તે સમયનું વિક્ષયજ્ઞેતાં, તેમના આમવાચનું વાતાવરણ વપાસતાં, તેમના ચિત્તના જે જે ઉદ્દામો આપણે ઉપર દાખરી શક્યા છીએ તેજ યોગ્ય દના પરંતુ હવે જ્ઞાનની વૃદ્ધિ સાથે, લોકસેવાના પ્રશ્ન સાથે સ્ત્રીની વૃદ્ધિમત થયેલી ભાવના સાથે આદર્શ દેવિ નેત્રે, આદર્શ શ્રદ્ધાથી તરિકે, આદર્શ માઈત્રી તરિકે, આદર્શ સેવિકા તરિકે, સ્પર્શ

યોગિની તરીકે, આદર્શ માતા અને ભગિની તરિકે તેમની બેખમદારી સાહિત્યનેતાઓએ આંકી છે, તેમ
માર્ગને અનુસરીને હવેનાં સૌ લેખકો લખે છે, પરંતુ અફસોસની વાર્તા એટલીજ છે કે તેમનું
જીવન કોણ જાણે દેવેચ્છથી યોગ્યમાનજ વિલાપ જાય છે તેમના પ્રમત્તમન ઉદ્ગારો ઝાઝી વખા-
નીકણી શક્તા નથી, એટલામાં તો મૃત્યુ તેમને પરવશ પાડી રહે છે. અને તેમનું
કવિતાની સુંદર કપારી સુકાઈ જાય છે. સૌ. સુમતિ બહેન તથા સૌ વિજય-
લક્ષ્મી ત્રિવેદી એ આવાં મૃત્યુવશ પડેલા કવિતાક્ષેત્રમાં મહેચ્છ વિચરનાર બે સ્ત્રીવિહંગ હતાં
એકમાં અંગ્રેજ સાહિત્યની છાંય છે ત્યારે બીજાં બહેનમાં સર્વ કલાના સાર રૂપ ન્હાનાલાલના
કાવ્યતત્વનાં કિરણ અગમ્ય છે. કેટલાંક દૃષ્ટાંતોથી આ વાર્તા વિશેષ સુંદર થશે ધારી તેમ
કરીએ છીએ:—

શુશ્રુષુન્દરી.

આદર્શમયી સુમતિ દેવી ! અમારાં હૃદયની જીવનની શ્રેષ્ઠ નેતા ! મહાર્ષિ ગોવર્ધનભાઈની
કલ્પનાની સુંદર પુત્રી ! ઉત્તમ શુશ્રુવતી આર્થા, પ્રિય શુશ્રુન્દરી ! તારો ઉત્તમ આત્મા મને
ખડુ પ્રિય છે.

અરે ! કુદૃષ્ટ ! આર્થાવર્તનાં મૂઠે મૂઠે ક્યાં ક્યાં શુશ્રુન્દરીઓની ન્હાનીય
પગલીઓ થઈ ? આર્થ મૂઠમન્દિરો તો ચંડિકા મનોહરી (વે:ખગા અને ચંચળથી ઉભરાય
છે ! કુદૃષ્ટમવત્સલ શુશ્રુન્દરી ! તારા જેવી મૂઠદેવીઓ વિના અવિભક્ત કુદૃષ્ટ સર્વથા
અશ્વજ છે.

પ્રભો ! ભારતની ઉત્તતિ કો રીતે થાય ? બહુલાઓમાંજ જ્યાં વિરોધ ત્યાં આગળ રી
રીતે વધાય ? સપ્તિ તકમે અખર હો. અમે મૃત્યુચોકનાં માનવી તકમે સ્વર્ગીય સુંદરી...અમ
પાગર જીવને માટે તો—

જાતલ્પ દિ ક્ષુરો મ્હલ્લ :

આર્થવર્તમાં તકમે અખંડ જીવન અર્પાને ગોવર્ધનગામ કૃતાર્થ થયા છે અને આર્થ
પ્રજાને આર્થ સમજીઓને પણ કૃતાર્થ કરી છે. અમે તકમારી અવિચળ કીર્તિ ગાશું અને તમ
પુણ્ય પગમે ચાલશું.

સ્વ. સી. વિજયાલક્ષ્મી ત્રિવેદી કૃત સુવર્ણમાલા ગદ્યમાં આશેખેલા બાવો પદ્ય-કાવ્યજ
દાખવે છે. રા. ન્હાનાલાલની છાયા પ્રત્યેક ચરણમાં દૃષ્ટિગેચર થાય છે. સ્વ. સી. સુમતિ
બહેનનાં કાવ્યોમાં સ્વતઃકલ્પીત કાવ્ય તરિકે આ 'વિશ્વેશ સન્માન કોણ' એ છેલ્લું કાવ્ય છે.

ભરણી.

પુછ્યુ ધીમે મ્હે તેજસ્વી બાલુને જો,
પ્રશ્ન કર્યો 'શુ' તે પ્રશ્નની મમાન છે જો.
અતિ ઉચ્ચ દિવ્ય અપરંકિત જ્યોતિષ શું જો,
આધ્ય તાપ, તેજ, જીવન, ધર્મ દ્વંદ્વ શું જો.
પરં નથી પણ નીરખી શકે તુજ પ્રતિ જો,

મેવ મહાળ રોકેજ રમિની ગતિ જો.

યોગી આપી શકે 'તહાશ' દદ હે રવી જો.

વળી વર્ષ જતા નાશ પામ્યું છું નહીં જો.

ઈત્યાદી ઇત્યાદી ભાવોમાં અગ્રેષ્ઠ છાપ સમય છે

આ સર્વ પરથી જણાય છે કે દરિતા કાલના પ્રાચીન અર્વાચિન સમયમા એકજ એક આલુમ પડી આવે છે. એક કલા, એક પિદા, એક ગાન, અને એક વિચારને બદલે હવે 'મિત્ર મિત્ર કલાઓ, વિદ્યાઓ, ગાનગાથાઓ અને અનેક વિચારોને કવિતામાં સ્થાન મળ્યું'. બકિત્ વા ધર્મથી રંગાયલી પ્રાચીન કવિતાને બદલે સસારવા કાઝથી વિલસતી, ધર્મ, શુદ્ધ, પ્રેમ, દેશોદાર, રાજ્ય ઇત્યાદી ભાવનાઓ પ્રકટપણે દાખવતી, અનેક આસયોથી વિભૂષિત અને અનેક આદેશો પાસતી, જુની જાનીને બદલે, દાલમાં એ સર્વના સમકરપ નવિન ઓજસુ ભરી જુદી જુદી કલામાં જુદાં જુદાં લક્ષ્યમિત્તથી ગમતી, હલેતી, કદ્યોલતી કવિતાની દેવિ અનુપમ હાસ્યમાં રાચતી દિસે છે. એક દેશીયાતની દિશા બદલાઈ સર્વદેશીયત્વ સ્વીકારાતું જાય છે. એકજ સ્વરૂપને બદલે અનેક સ્વરૂપો ધારણ કરતી, અવનવા ચિત્રો આંકતી, ભાતભાવના પ્રમંગો દાખવતી, અનેક સુંદર અલકારોમા શોભતી, પ્રતિભાશક્તિની પ્રખરતા સૂચવતી, કર્ષણના કોડમાં લાકતી વા' અલકારોને-છંદ અને ગેયતા જેવા-તદ્વજ દૂર કરતી, અધુના તે દર્શન દે છે, સંગીતના ભવ્ય ટોકા સાથે, વસન્તૈભવીની સુકળ સ્પૂર્ણ સમૃદ્ધિ સાથે, આપણી કવિતા દેવીને ચરણે પૂજી અનેક મિત્ર મિત્ર ફૂળ ફૂળના ફાલ-નંવેદ્ય ધરાવાતા જાય છે, અને આહિત્યની પ્રતિદિન વૃદ્ધિ નિહાળી પ્રેમાનંદની પ્રજ્વલતા ભરી વાણી લલકારી રહેનાય છે કે -

"ભાગોપાંગ સુરગ વ્યંગ્ય અતિશે ધારો મિરા સુર્જરી
પાદે પાદ રસાળ બૂખલુવતી થાઓ સખી ઉપરી
જે મિર્વાયુ મિરા ગજાય મણુતા, તે સ્થાન એ ત્યો વગ
થાશે શ્રેષ્ઠ મહુસખી જન થકી, એઆસ પૂરો દરિ"

એકથી કુદરત ને આકતી પ્રાચીન કવિતાને બદલે કુદરત ને કાને દાખવતી નવી કવિતા રચાઈ. ઉપરાંત શ્રેયઃસાધક અધિકારીવર્ગની કવિતાઓ દોહનરામની અને અન્ય દલપત નરૈદના શિષ્યોના કવિતા-કલા વીસરવા જેવી નથી. આમાં સર્વથી વિશેષ આ'હદક અને રસપૂર્ણ-અખ કલકરી યુક્ત-સરૂત કવિઓને સર્વથા અનુલક્ષતી કવિતા તો રા. દોહનરામના મહા-કાવ્ય 'કન્દણ વધ' આજ નજરે પડે છે.

પરિશિષ્ટ.

-૧૧-

નવા યુગની નવી કવિતાની અપૂર્વ પ્રસસા આદર્શો બાદ તેમના કેટલાક જણાના અગત્ય દોખાતા ઉદાપોહ આદરીએ. નવા યુગની નવી કવિતામાં એક વિચિત્રતા તો નજરે આવેજ છે અને તે કહેવી રહી જાય તો મણુ કહેવાતા કવિઓ રિપથગામી થતા જાય એજ તેના હેતુ છે. Effeminacy એ કવિતાના મોટામા મોટા મેય આધુનિક લેખકોમા પ્રતર્તવા માણે

છે. સ્ત્રીસમાજના વિચારો, તેમની વૃદ્ધિગત આવનાઓ, તેમના અનુભવ આદરો, તેમને માટે નવનવિન આદરો ઇત્યાદિ બધે કહેવાન અને કહેવાય તેને માટે અમારો જરિયે પ્રતિપક્ષ નથી, પરંતુ તેજ વડે અન્ય વિષયો સંબંધીના વિચારો કંઈક વિચિત્ર શૈલીમાં, નામદાની ભરેલી પાનીમાં, અને ખોટા ખરા *Diminution* થયેલા આદરવામાં આવે તો ખરી રીતે કવિતાદેવિને અપમાનવામાં આવે છે જેમ ગણી શકાય. એવા સાહિત્યથી સમાજને જરિયે ફાયદો થવાનો નથી. તેમજ એવા સાહિત્યનો જરિયે આવશ્યકતા પણ નથી એના કેરતાં સાહિત્ય આવના મર્યાદીત હોય તોયે સારું, અથવા થોડા પ્રમાણમાં સાહિત્ય પણ સત્ય સંગીન સાહિત્ય-દષ્ટિગોચર થતું હોય તો સારું; પ્રાચીન સાહિત્યમાં એની નામદાની ભરેલી શૈલી આગેજ એવામાં આવે છે બકિનમર્પા શૃંગારી કાવ્યોમાં પણ તે નથી તેને બદલે *Unpleasant and Chastity* છે. પુરુષ લેખકોમાં તો તે નથીજ પરંતુ મીરાંમાઝ, દીવાળીઆદ ઇત્યાદી સ્ત્રી લેખકોમાં પણ એવા દોષ નગરે પડેલા નથી. એ સડો બહુજ વિચિત્ર રીતે પ્રસરતો માલુમ પડે છે અને તેના પ્રવર્તકોમાં કવિતાનું અતિ વામન સ્વરૂપ અર્થાત્ નિહિત સ્વરૂપજ દ્રશ્યમાન થાય છે. એ સડો કેમ અને ક્યાંથી પ્રસર્યો તેના ઇતિહાસે નથી તેમ નથી. પરંતુ એ લાંબી બાબતમાં ન ઉતરતાં તેનું વર્ણન કરવું અત્રે અસ્થાને છે. સંગીતની મીઠાશ, તેની કેમળતા, તેની સુંદરતા અને રમ્યતા જ્યારે કાવ્યકલામાં કાંઈ અતિશય જામી જાય, તેના રાગ, તેના લય, તેના તાલ અનિશય મોઢક, અતિશય ઇન્દ્રિયશોભુષ, તથા અતિ સિંગ્લ થવા પામે ત્યારે આણું કનિષ્ઠ સાહિત્ય *Spurious Literature* ઉદ્ભવે છે એવે સમયે કવિતામાં અર્થનું જ્ઞાન રહેતું નથી. શબ્દોજ બહુધા દૃષ્ટિએ પડે છે. અને એ એકલું શબ્દમાર્ગ અતિ મોણું લાગે છે. વિચારોની ઉણપનું એ દષ્ટાંત છે; અને લાગણીની સખનતા તથા વિવતાનું અમ્યતાબધુ ચિત્ર આકવાની કવિની પોતાની કુશળતામાં ખામી છે તેની તે સાક્ષી પૂરે છે-સામીતી બહે છે.

આ સાથે કલાવિધાન—ઉત્તમ કલાવિધાન પણ નવા લેખકોને સાધ્ય નથી લાગતું. માત્ર ‘અનુકરણ’ એ સિદ્ધાંતજ કવિતાની કળાનો પાયો નથી. તેમ કલ્પનાનાં અતિશય ઉકુપચનો પણ કવિતાને સંપૂર્ણ થોળનાપૂર્ણ સ્થિતિએ લાવી શકતા નથી. અન્વ-લેખ-અનન્ત-પ્રેરણા એ કવિતાનું હાર્દ છે. તે વિનાનાં કલ્પનાને અનુકરણ નીરસ અને અપ્રાસંગીક બાંધે છે. ઉપલી બને બાબતોમાં આપણે અત્યારે જરા *extreme* પર જતા નિરંકુશ વહીએ છીએ. કેટલાકની કવિતામાં કલ્પના વિશેષ છે, અને સંદિગ્ધાં અને તેણું, અન્યું હોય એવું, અથવા બનતું હોય તેણું કંઈક એણું છે. જ્યારે કેટલાકની કવિતામાં ‘અનુકરણ’ ભાગ અતિશય છે. જેને કવિતાનું ન કહેવામાં આવે તો અમને સ્ત્રી મળવી જોઈએ. કલા, ઉર્મિ, આત્મ ક્ષોભ, આવના, ઇત્યાદી વિદ્યાણું ઉપર દાખબ્યાં તેમ આગળમટની ચંપાવતી નગરીની રજવાર્તા જેવાં કાવ્યો હવે જોઈએ નહિજ એ સ્વાભાવિક છે. બધે એવાં ચિત્રો ગદ્યમાં પડાવાય અને તે વાણી વધારે સંબૂત કરાય. પરંતુ પદ્યમાં તો તેની જરૂરજ લાગતી નથી. જૂના કવિઓની કેટલીક તેરી વાર્તિક કવિતાને વા નિમંધક કવિતાને આપણે ગદ્યમાંજ ગોઠવવાની ઇતિ અને ઇચ્છા ધારીએ છીએ અને તેમ કરવા પણ પ્રયત્ન થયું-ચૂકેલ છે તો આ નવા યુગની નવી કવિતાઓ જમાનાઓ ખાધા છતાં એ એવાજ ચિત્રોમાં-એ જાડાં બંધ ન બેસતા અને જૂનાં કપડા ન લગ્ને અને સારા સારા

યેખકો પશુ નેમણી તેરી વિગિન જૂથમાં મપણ્ય એ અમને તો કલાજિમાનની આમી સિવાય અન્ય કાંઈજ દોષ તેમના શેખનના લાગતો નથી અને એ દોષ જેવો તેવો નથી. કાંઈ કહેશે માનવજાતની ખાનગી આગે આમ કરીએ છીએ, આવાં અતિ વાસ્તવિક ચિત્રો ચોથાએ હીએ અને તેથી માનવજાતને જીવનો ન જોઈએ એજ ખમારું લક્ષ્ય છે. અલગત એ સત્ય છે પણ માનવજાત જીવવો એ ન જોઈએ એ વાત પણ ધ્યાનથી ખસતી ન જોઈએ. આવાં સાહિત્યથી, આવી કવિતાથી માનવજાત કવિતાની દિશા ભૂલે છે. અને તેમના ચિત્તમાં બાપી ગયેલી નવા શેખકો ને શેખોની વિપરીત ગણના વધારે સદૃશ અને સંપૂર્ણ રૂપ ધારણ કરે છે. આથી નવા સાહિત્યને તેમજ નવી કવિતાને મન મગ્નતું આવડે છે. અને તેની વિમ્બનના યથા ગયા દિવાળીના ચુસ્તરીના ખાસ અંશમાં પ્રમિદ થયેલા 'કુ' કવિતા કરતાં કેમ કીખ્યો' એવા પ્રકસન રૂપ શેખો જુદાંયે છે. જો કે અમને એ શેખકના બધાજ વિચારો માન્ય નથી તોપણ કેટલીક તેની બનાવેલી ટીકા આધુનિક કવિવર્ગને યથાર્થિય લાગુ પડે છે. અને અમને આશા રહે છે કે જેના જેના વચ્ચે એ ઉપદાસક પ્રકારો પ્રસારવામાં આવ્યા છે તેઓને તે પડો શ્રેવા જેવા અને ભવિષ્યમાં સાહિત્યને સત્ય માર્ગે દોરી જવા યોગ્ય યથા પડશે; કારણ એવા નકામા નિર્માણ સાહિત્યથી પ્રજાને જરિયે લાભ થતો નથી. સંભવ નથીજ. વસ્તુતઃ કાલ્પિક કાળે છે તેમ:-

"No mortal has a right to wag his tongue, much less to wag his pen without saying something. He knows not what mischief he does, just computation, scattering words without meaning, to affect the whole world yet before they cease. For thistle-down flies abroad on all winds and airs of wind; shiploads of fashionable novels sentimental rhymes, tragedies, farces, tales by flood and field are swallowed monthly into the bottomless pool, still does the press toil and still in torrents rushes on the great army of publication to their final home and still oblivion, like the grave, cries, 'give! give!' How is it that of all these countless multitudes no one can produce, anything that shall endure longer than snowflakes on the river? Because they are foam, because there is no reality in them, not by printing ink alone does man live. Literature, as followed at present, is but a species of brewing or cooking, where the cooks use poison and vend it by telling innumerable lies."

ખીજ એક આમી 'શુદ્ધભાવ' નાં દર્શનોમા દષ્ટિએ પડે છે અને ઉર્ધ્વ કદી તેવી effeminacy નાં ચિત્રો અવિશ્ય આપવામાં આવેલાં હોય છે. અલગત એ ભાવો ખોટા નથી, તેમ તિરસ્કાર કરવા યોગ્ય પણ નથીજ. પરંતુ તેમાં અતિ કોમળતા, અતિ લાગિત્ય,

અને અતિ લાઠ પેદા થાય છે, ત્યારે એ ગૃહભાવ-ગૃહસ્થભાવ રહેતો નથી, પણ કવિતાનો ગૃહિણી-ભાવ થઇ જાય છે

અન્ય એક આગત પણ વિચારવા યોગ્ય છે. ઇંગ્લેન્ડ-સનમ્, એડ્વર્ડ, મેન્ડેલાનિમાન ઇત્યાદીના અતિસમયગ્રાથી અક આ પ્રકારની ખામી આપણા કવિતા-માહત્વમા નજરે પડે છે. સનમ્-લક્ષિતુ દેવન કવનારા આપણા કવિઓ પદ્યવિન કવિ સુદીના માફક *Staccato* અને *metrical* લક્ષકોવાના ભાવો રાખે છે. અને તે કરતુ યોગ્ય અને સત્ય પણ ગણાય પરંતુ તેવા ભાવો બહુધા જનસમાજથી અગમ્ય છે 'સનમ્-લક્ષિતા ભાવ સાથે સનમ્-ઇરક્ષી સનમ્નાજ નીતિ પ્રીતિ અને કૃતિ ધમકાઇ જાય છે. આના ચિત્રોથી જનસમાજ અગત્યતા ન સમજતા જો રીકારના જેવી દયારામબધના કાન્થેની વિચિત્ર અસર લેનાઇ હતી તેવી અસર બીલી રહે છે. અને સનમ્-ભાવ હજી-ભાવ કવિવર્ગમા અને અમાજમા વધારે વધારે હન્દ્યસોતપનામા વધારો કરતો જાય છે ખોટી એકતાના ગાગે પણ કવિતામા ઘેલધની માફક પ્રવર્તતા રહે છે 'જનસમાજ એકાકાર' થઇ જાય અન 'પ્રેમ' 'પ્રેમ' 'પ્રેમ' પ્રવર્તે એ *Uropean* વાર્તા આપણા પણ કવિઓના સ્વપ્નો તરીકે જણાઇ ગઇ છે. પ્રેમ-ઇરક્ષ જેવું એમની કવિતામા મત્ત રૂપ પ્રકારો છે અને *Dandism* જેવું તેમનું તખાણું આપણી હાલની સ્થિતિના *Drudgism* ને મિલકુન પથ્ય તેમ અનુકૂળ થઇ પડે તેમ નથી

સ્વદેશભિમાનની કવિતા પણ લખાય છે. પરંતુ તેમા શુદ્ધ સાચા હૈયાના સ્વદેશભિમાનની કવિતા કરતા 'રાજરાજેન્દ્ર' એકાકારને, રાજયુવરાજને સરકાર, 'જયમગગ પ્રિય જન્મ ભૂમિન વવારીએ,' 'ઝારી ભરત ભૂમિ' ઇત્યાદી કાવ્યો કરતા કંઇક ઓરજ દહડો, વડો, કાપો વગેરે આવજા દિસે છે. સરકાર વરદથી આવા કાવ્યો જલદીથી નાશુ. થયા તે / સાર છે. કારણ 'What passes by the name of patriotism in these days consists of merest bigotry, and narrow mindedness exhibiting it self in national conceit and national hatred and national prejudice. Such a patriotism is amongst the greatest of curses that can befall any country.'

નવી કવિતા માન્ય નથી થતી તેમા આ ઉપર કહ્યા તેવાજ અને તેથી પણ કદાચ કોઇ વધારે કારણો હશે. અને તેમા નવા વિચારોની હપ્તપ ઐશ્વર્યને કળેને લાગે છે આપણામા આપણા કવિવર્ગમા એટલું તો અનેક દેશના વિચારોનું મિશ્રણ થઇ રહેતું છે કે તે વિચારોને પહોંચી ચકવા જેટલું સમર્થ આપણા લોકવર્ગની પમે નથી અનગત આ એક વિવિધ પ્રકાર ન્યાયનું ચક્ષુ ચિર્ણ છે અને આવા રખાઇ છે કે પ્રગ્ન જનની ગાન-દૃદ્ધિ સાથે તેનો પણ યોગ્ય સહકાર થશે આપણા કવિઓ અને પાઠીન કવિઓ ઉભય આ બાબતમા એકમેકને મગતાજ આવે છે. સમાજથી પર એવા આદર્શ ચિત્રો આપવામા, નવા આશયો અને આદેશો ખડા કરવામા, પ્રેમાનંદ સામળાદિએ પ્રયત્ન આદરેલા આપણને વિદોત છે અને સ્વ ગો મા. વિપાદી લખે છે કે 'Had peace allowed further developement to the nation, the

lines on which progress had been commenced by this poetical Trio (શામળ પ્રેમાનંદ અને અખો) and by the 37 disciples of પ્રેમાનંદ would have proved no insignificant factor in giving a very healthy tone to Society and modern Gujarat would have been a country of healthier and truer souls than the masses now are in it. But the fortune wished it otherwise."

આ પ્રમાણે નવા કવિઓના પશુ આશયો આપણને વિદીત થઈ ગયા છે. તેઓ સર્વ ધાર્મિક, નીતિવિપયક, સામોજિક, રાજકીય દ્રવ્યાદિ સર્વ જાગતોમાં નવિન ઉદ્ધારણામાર્ગ દાખવે છે.

રાજકીય ક્ષેત્રમાં આપણા જૂના કવિઓ નહોતા પડ્યા. તેમના સમયની સ્થિતિ પશુ તેવી દેશને માટે અશક્ય હતી. 'The poets of Gujarat have on the whole, no doubt, have more than enough of Religion' and 'Religious and they have supplied the Society with intellectual recreation, religious consolation and moral strength during a century of political and moral disasters.'

આ પ્રમાણે જૂના કવિઓએ અર્પેલું બલ હજી પશુ ગરીબોના એક તારા પર, ભરથરીની સારંગી પર, અને ભગવાનની ઈચ્છાના કિન્નર કહી શુભપર એના એજ પ્રકારના વિલસી રહેલું દૃષ્ટિએ પડે છે. નવા કવિઓના વિવિધતા બધે આશય સ્પૂળ દૃષ્ટિથી જાત થઈ ચક્રવે મૂકેલ છે. તેમની વિવિધતા એવી અને એટલી બધી છે કે તેઓએ વિવિધતાને સાધ્ય કીધી છે કે વિવિધતા તેમને મહાત કરી લે છે એ એક પગ થઈ પડે છે તોપણ અનેક દૃષ્ટિગિદ્ધી અપ્રાપ્યતા અનેક ચિત્રોમાં ઉત્તમ કવિની કવિતામાં ધર્મ, દેશોદ્ધાર, પ્રેમ, રાજ્ય અને સસાર એ તો મૂખ્યત્વે દૃષ્ટિગોચર થાય છેજ. વળી એક આલેખ એવો આવે છે કે નવી કવિતામાં અનેક જાતની ખામીઓ છે. આ જાખત વસ્તુતઃ આસિકામાં પ્રકટ થતી કવિતા માટે દુઃશે. અથવા તો અસરકૃત લેખકો વિરે દરે. હાલના વિદ્વાન રસિક જનો એવી કવિતા નથી લખતા એમ અને સર્વજ્ઞ માનીએ છીએ આ વિષયે આ છે "સમાજના ખાટા વિનાની, કેઈપણ પ્રકારની ચૈત્તરૂતિ વિનાની, દર્દી અને યુતિકરૂ સપ્તભગની શુંથણી-વાળી, ઔચિત્ય ભંગથી દુષીત, શીયા મહાદેવના અપૂર્વ ચેત્તવાળી, કેઈ પણ દંગમણ વિનાની કેટલીક કવિતાઓ લખાય છે." તોપણ એટલું તો જણાવવાની તક લખ્યે છાંએ કે પ્રાચીન કાવ્યો જેમ જેમ વધારે વધતા જશે, પ્રાચીન કવિઓ પ્રતિ જેમ જેમ વધારે આવ, વધારે સત્કાર અને સમાગમ થતા જશે તેમ તેમ આમારી અદા છે કે પ્રાચીન અર્વાચિનના સંમેલનથી એક અદ્ભુત સંગીત કલપદ સાહિત્યજોન્ન ઝડુકશે. આ ઉપરાંત જે પ્રાચીન ગાયકણ-માથી અવશેષ રહેલા છે અથવા તો જે વિદ્વાનો પ્રાચીન સાહિત્યના પોષક અને પ્રદર્શક છે અને જોયો તેને મહેથી અને ઉન્સાહથી ગાઈ જાય છે તેઓને પણ કનેજનનો અવશાસ થા.

પણ જોઈએ. તેમની કનેથી સવિશેષ લાભ મળવો સંભવ છે. સાહિત્ય પરિષદ માત્ર સંપાદકોની જ નથી, નિબંધો લેખકોને માટેજ તેનું પ્રકરણ યોજાયેલું નથી, પણ સાહિત્ય પરિષદ મૂખ્યત્વે યુજનારોના સમસ્ત પ્રબલ વર્ગની છે. તાલકલેષ તે કે જે સાહિત્ય દ્વંદ્વ વચ્ચે રહેલું છે અને માના દુષ્ટની જે જેનું પાત્ર સમસ્ત દેહની રમે રમમાં વ્યાપ્ત થયેલું છે તે સાહિત્યનાં જાણીતી સાહિત્ય પરિષદમાં રચાન અને સન્માન મળશે તો અમારું ધારવું છે કે સાદારણતાનાં આડંબરી ભાગ્યમાંથી એની મેજ નીકળી પડશે. અને નિર્મળ સાહિત્ય-ઉદારકોના પરમ પવિત્ર અંશજાઓજ દેહીપ્રમાણ રહેશે. આંતમાં આ નીચેના શબ્દો ઉતારવા ઉચિત લાગે છે:—

“ખરી વાત એ છે કે પ્રાચીન કાવ્ય-સંપ્રદાય એક હતો, નરસિંહરાવનો સંપ્રદાય પૂર્વ અંગ્રેજી નહિ પણ પાલકોની જોડાડ દ્વંદ્વ પૂરો કાવ્યસંપ્રદાય હતો; પણ હવે શરસી, સંસ્કૃત ઉગ્રેણ સહુ પરિચિત થતાં સહસાર રૂપ કાવ્ય સંપ્રદાય એ સદૃશી નિરાણ છે.” પ્રાચીન કાવ્ય સંપ્રદાયમાં આવનાની વિશાળતા છે, કલ્પનાનું પૂર અને વેગ ઉભય મહોટા છે. છતાં અંગ્રેજી દ્વિ રેખા સંનતી કલામાં જે જડિયાની જીજ્ઞવટ છે, પ્રત્યેક ચરણમાંના શબ્દમણિને પહેલ પાડવાનો-આપ આપનાનો જે કાવ્ય-વિભેદ છે તે કેટલાક નવા કવિઓની માફ જૂના કવિઓમાં નથી. દુઃકામાં શબ્દશબ્દને મોતીના દાણાની જે, ઉજ્જવલ કરી કાવ્ય પદ્ધતિઓમાં પરાવચની, અર્થે અર્થના આ પરમાણુમાંના અન્તર્વાસી તેજ પ્રકટાવવાની કલા મુદ્દમતા જૂના કાવ્ય સંપ્રદાયમાં નથી. આથી તેજસ્વી આરસની છતાં યે તેમની શબ્દસિલાઓ ખડખડી રહે છે, અને કાવ્યના આકર્ષક પ્રભાવના અને મનોહર છતાં યે, કેટલેક રથજે પ્રુએ છે તે સમયના કવિઓમાં અને તેમની કવિતામાં કદરત છે પણ કલા નથી. અધુના એ ઉભયનું સહેતુક સમ્રમ અને સરસ સમિશ્રણ હિંગોચર થાય છે, તોપણ નથી કવિતરિધુતના અમકારને બહાંડ આરપાર વીધી માપવા મથવું; કે નિરવધિ બહાદુરિમાં અપલાવવું સુગમને પરિચિત છે, પણ તે પ્રયત્નાત્મક નથી થઈ, ને તેથી જગત ભવનોમાં ઉતરી જનવાસના ખંડખંડને નથી અજવાળાવી મહાકાશમાં વિચરતી તે મહાસાક્ષિત અણુ. આકાશમાં ઉતરવાની ના પાડી દરજ ઉભી રહે છે.”

અંતમાં લખવાનું કે જૂનું વચ્ચે નવું એ સર્વ વિષે મધ્યું મધ્યું લખવાનું છે અને અત્રે તો તેના દ્વંદ્વો માત્ર કરેલા છે. નવા કાવ્યોના અમકારોના, તેમની ખામીઓના અનેક દાહો આપી ચકાવ પરંતુ તેને વાચક કાવ્યશાસ્ત્રમાં તેમજ અનેક અન્ય રથજેથી નેહ દેશે એવીજ આશા રાખી છે. નાટકોમાં વપરાતી સંગીતલક્ષ્મીની પ્રસન્નમન સુદા વપરાવાનું કાર્ય પણ જાની ચક્ર નથી. સુપ્રસિદ્ધ યુજનારના નાટકકાર ડાલામાર્થ ધોળશાળનાં નાટકી ગીતો ઉન્નયણ દાખવે છે એ નિર્વિવાદ છે. દરમ નાટકમાં તેઓ જેમ પ્રથમ છે તેમ કાવ્ય નાટકમાં જૂના સાહિત્યને દીપાવનાર આપણા યુગની વીર રણછોડામાત્ર સાહેબ છે. પરંતુ તે દિશા હવે બહાદુર મંદ છે. હવે પાત્રકુળવંતીનું જનક વધતી જાય છે, પણ પ્રબલે જોરાક વરિકે તે પથ્ય જોઈ છે “કવિતામાં એ પણ ચિન્તન છે, લાગણી છે, પણ અધુના વિદ્વાત જોઈ આવે છે. સાહિત્યની આવના નેટલી-કંચી થઈ છે તેટલું મેળન ઉચું

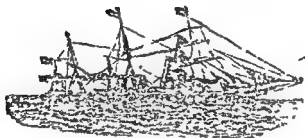
મથી થયું. વિસ્તાર વધ્યો છે, પ્રમાણમાં ઉદ્યોગો ઓછું વધ્યું છે હજી વિચાર દશા છે, નિર્ણય દશા નથી Division of labour (અમ વિભાગ) ઓછો છે એટલે વિષયપરાયણ અને વિષયપારગતતા ઓછા છે એ વધારે થાનાની જરૂર છે 'સર્વેશી' થકી શકે એવા મહાનીરને સર્વેશી થવા દેવાની અનુકૂળતા કરી આપવાની પણ આવશ્યકતા છે, ટૂંકામાં કલાની, અતિ પ્રસન્નતાભરી આવનામાં ચારિત્ર્યના ઓછા વિસરાવવા ન જોઈએ અલગત કલાના અધ્યયનથી મનુષ્યની આસ્વાદનશક્તિ વિકસીત થાય છે, તેના સ્વભાવને અદ્ભૂત સુદરતા પૂરવાની મધુમય બક્ષીસ પ્રાપ્ત થાય છે, અને જીવનના આહારી વૈભવી આનંદોમાંથી મુક્ત થઈ તેલુ ચારિત્ર્ય પણ મસ્કારપૂર્ણ અને ઉચ્ચતમ બને છે તોપણ એની મહાતુભવતાનો આધાર એના મન, આત્મા અને હૃદયની વિશાળતા પર રહેલો છે નહિકે કલા અને તેના આસ્વાદન પર અરે' કલાસૌંદર્યની સ્મૃતિવ પૂજા મનુષ્યને કદાચ ચારિત્ર્યહીન પણ કરે' કારણ 'Art has usually flourished most during the decadence of nations when it has been hired by wealth as the minister of luxury Equivocal art and degrading Corruption were contemporary in Greece as well as in Rome Honest courage is of greater worth than any amount of grace purity is better than elegance, and cleanness of body mind and heart better than any amount of fine art In fine without a solid sterling individual greatness and goodness, all the grace, elegance and art in the world would fail to save and elevate a people.'

આથીજ કવિના કવનમાં એના પોતાના ઉચ્ચ ચારિત્ર્યના ભાવો દાખવવાની ખાસ આવશ્યકતા છે, એવું કહેવન તેવું જ એવું વર્તન હોય તોજ તે કવિ સમસ્ત જનસંખ્યાનો પ્રેરક ચાલક અને શક્તિ બને છે, તેના પ્રેરકશક્તિ, ઉત્તેજક અને ઉદ્ધારક બને છે તેનો પયગમ્બર અને ભવિષ્યવેતા થઈ રહે છે જીવસંવતને આજ કવિની જરૂર છે અને માનવું છે કે રા ન્હાનાલાલની કવિતામાં અને તેમના અન્તર્ગત જીવનમાં પણ આવી ઉપરોક્ત કવિભાવનાના અર્થો આપણને મળી આવે છે પ્રભો' એ લીલા નયિત અને સુદર, ભવ્ય અને દિવ્ય, શાશ્વત અને સનાતન, દાખવી રહેલો'

સાગર સખા ગર્જતા જીવસંવતના કવિયો કને આજ માથના છે —

“ સાગર સખે ! મુજ કાનમાં એવું કંઈ તું ગા '
જી મુ મીઠું લાગે મને એવું કંઈ તું ગા '
મહાભાવી તારા ગીતકાં, ઘેરા તાનમાં બેઠો ઉઠા,
ગૂઠ અર્થના ઉઘ્લી શકે, ઉઠશે એવું તો ગા
તાશ્વિત રહસ્યો ગર્જતી ઝમકે તારી કરતાલ,
સ્વમણ ન લેના વાલ, કંઈ મમનું એવું તો ગા

સદ્ભજનું ન તે મુજ દીનતા, તુજ વૈભવો વિસ્તર, સખા !
 ન મુષ્ટું નિસોડે નાય ! કંઈ એવું અહર્નિશ ગાઃ
 ત્યારે જગતને બોધવું, પરમાવધિ નત્ય શોધવું;
 દું કોણ ? ગુરુ કર્તવ્ય આચરતો સખે ! બલ્ય ગા.
 મેમ ગાજે, કાલ ગાજે, ગાજે યાદ બધાંડ;
 પશુ નેથી મે પર પ્રભુવર ગાજે, તે ગીત લઈ લઈ ગાઃ
 સાગર સખે ! મુજ કાનમાં એવું અસૌક્યિક ગાઃ
 છાપું છાપું લાગે મને એવું હવે પ્રિય ગાઃ
 સાગર સખે ! મુજ ગ્રાણીમાં એવું અમુલ્ય ગાઃ

મંત્રી કમણુનું સીતા હરણુ.

(રેખક—ડાહ્યાલાલ પીતામ્બરદાસ દેરાસરી.)

ત્રીજી સાદિત્ય પરિવર્ષમાં પદ્મનાભ કવિનો રચેલો કાહ્નડક પ્રખંધ રજુ કરતી વખતે જૂની ચૂંચરાતીમાં એવીજ શૈલીમાં લખાવણ બીજા પ્રયત્નો કરી કે નહિ એની છાંડસ ઉત્પત્તિ થઈ હતી. કાવ્યના કરતાં પ્રખંધ શૈલી જૂની પડે છે. યોગી અતિરાસિક બિના અને અદ્ભુત કાવ્યનિક બિના વધારે એવી આ શૈલી કાંઈ જોરજ મઝાદ આપે છે. કાહ્નડક પ્રખંધ અને વિભળ પ્રખંધમાં આ નૈલીનો આપણને પરિચય થાય છે. કાહ્નડક પ્રખંધમાં રજૂ પૂતોનો દેહ, તેમનું ચીરત્વ અને તેમની ધાર્મિક ભાવના, તેમજ ભમક બર્મા સૈન્ય, સ્વામિ, અને પુદ્ગલ વર્ણનો એની પ્રખંધ શૈલીમાં ખૂબ દીપી રહે છે. તેમાં સુમલગાનોની ચઢાઈની અતિરાસિક બિનાની માથે દેવ દેરીઓનાં સ્વપ્ન અને સાક્ષાત્ દર્શન, ચમત્કારો, પૂર્વ જન્મનાં જ્ઞાતાંતો તેમજ અદ્ભુત, બળ અને પરાક્રમની વાનો જોત પ્રોત જનારી દેહને પદ્મનાભે પોતાના પ્રખંધને મનોરંજક કરી દીધી છે.

લગભગ કાહ્નડક પ્રખંધની જેટલેજ જૂનો ગ્રીકો પ્રખંધ મળી આવે અને અને પ્રથમે ઉદ્દેશ્ય સાદિત્ય પરિવર્ષ અમરજ કરવાનો યોગ મળે એ આનંદ બરેક છે. ધણી પ્રમત્ત છતાં પણ પદ્મનાભ કવિ જીવિત લખાણ મળી શક્ય નથી. મ્હારા મિત્ર 'સાગર' તરફથી પદ્મનાભની છાંડસાળી કેટલીક કવિતા મળી છે. પરંતુ બાકી શૈલી અને વર્ણન મંકિત જોતાં એ કવિના આજ પદ્મનાભની કાહ્નડક એ નામનો કાંઈ બીજો મિત્ર થઈ ગયે છે એનો નિર્ણય થઈ શકે નથી. આ રીતે કવિનું નામ પદ્મનાભ તેમના પ્રખંધમાંજ જગવાઈ રહેલું છે. જે કવિના પ્રખંધ વિશે આજે હું ઉદ્દેશ્ય કરવા ધારું છું તેનું નામ પણ અદ્વાપિ જહરમા આવ્યું નથી. પોતાના લખેલા પ્રખંધ વડેજ આજે આરસે અને વિસ્તારીય વર્ષે દિવિ કર્મજૂની સાથે અપરુને જોળા ખાણુ થાય છે. જૂના કાગળો લેનાગ પાસે આવેલા કચરામાથી તપામ કરતાં મ્હારા મિ. ચિત્તભાઈને આ પ્રખંધ મળી આવ્યો છે પદ્મનાભ કવિ કેમજે ડેકાણે પેતાની નાત તેમજ પોતે એ પ્રખંધ ક્યાં અને કેમ રચે તે જણાવે છે. ત્યારે કવિ કર્મજૂ પેતાના પ્રખંધમાં પોતાની જાતની કશી દહીકત જણાવી નથી. ડેકાણે ડેકાણે જ પમા 'મંત્રી કર્મજૂ' એમ લખી દિવિ પોતે કોઈ જગ્યાનો મંત્રી હતો એટલું જ જાત સ્વયં કરે છે.

આ પ્રખંધ મંત્રી કર્મજૂ કાહ્નડક પ્રખંધ લખાવા પડી જોઈ વેળે એટલે સં. ૧૫૨૬માં લખ્યો છે.

સૈન્ય પંચ છાંડસઘ મીતાહરણુ વિચાર
દરેકેડી કર્મજૂ તવધ, 'અં' જાકગિરા આધાર.

પ્રખંધનું વસ્તુ રામાયણ હોઈ દરેક દિઠુંને જાણીતું છે. કાવ્ય તરીકે કાહ્નડક પ્રખંધના કરતાં આ પ્રખંધ ઉતરતો છે. એમ છતાં એની એવીને સાર અને એમાં વપરાયેલા સખદો અને રૂપોને લીધે આ પ્રખંધ ધણો ઉપયોગી જણાયે છે. કાહ્નડક પ્રખંધમાં આવી મળેલા ધણી સખદો સીતા હરણુમાં નજરે પડે છે. જેવા કે—
દીક, કપરાડી, વિષજી, તલાઈ, પોલિપગા, પંસડા, વધરી, સીમજ, સખાપતિ, મુકુપા, એનું, રિહિલી દોર, માહ, વજ્રવાહ, બીજ, અહિનાણુ, જ, તં, વુલ, મમ, કણ્ડિ, તથ,

અબયો

શુ, શાદિ, જમલા, પાખલિ, બિ,
વગી કિસારો

તરુ, લાભઈ, મોકલ ચિપાં, પાઉ માર,
ભણીધ, દેખીધ, કંદીધ સકીધ, કરેવુ, પુટેરા, ભળેને રાખિયો,
પૂર, રીધી બધ, પુટતર, કોબિસમ, થસિંગ, દેસિ, ટાને, લાયા, લીગે ર, વેલધ,
અને પ્રતયો અને પ્રતયોસાગા રાખે
ચુ, દ, તુ, થા દિ, મભા, (મભામ)

વળી -- 'શાયા એણિ ભાગા, ' 'શાવિ તણા પુરયા રથ બોન્યા ' 'બણતી તાગ, ' 'અગદ આખિક રિધિ નહ ' એરી એરી રથના પચ નગરે પડે છે આ રમાલો આ પ્રખધ તે કાલમાં પ્રચલિત બવાનો આપણને સારો ખ્યાલ આપે છે

એકેલી આ બાબત હિરજ નૂરો નિગધ લખવા જેવું છે જના અવકાશની ખામીને લીધે અને મહારા વિદ્વાન મિત્ર ધુનની પતિયામા મત્રી કર્મણના સીતા હસ્થનો સારોદાર કરવાનું આવી જવાથી હું આ જગાએ માત્ર એ વિશે સૂચન કરીને વિરાધુ છઉં

પ્રખધમા દુકાણમા આખા રામાયણનો સાર છે છતાં કવિ જાતે પોતાના પ્રખધને સીતા હરણ નામ આપે છે ઠેકાણે ઠેકાણે કવિ કયા ભાગમાં પચ ફેરફાર કરે છે.

કવિ કર્મણ અને કવિ પદનાભની વર્ણન શક્તિની તુલના કરવા માટે પદનાભે કરેલું જાનરેનું અને કવિ કર્મણે કરેલું અયોધ્યાનું વર્ણન વાચ્ય અરથાને ગણાશે નહિ કવિ કર્મણ અયોધ્યાનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરે છે

અયોધ્યા નગર સોદામણુ રમકા પોલિ પગાર
વીસ સદમ ચિનહારિયા, નાસાદ ને લાભઈ પાર,
ચરાસી ચુકુગો ભવા, બહુ તરિ સધ વખાર,
વણુ અદારે તિહા વમધ અનર નયર મમાનિ,
ગૂખ નનાખ નઈ માલિઆ, રમકા હિતમ કામ
દેય હણુલુધ અવતરિ જુ રથુવશિ રામ
દશરથ ભા ગાનિ હિ માલુચુ મખિ ન પાર
નિતુ નિતુ હિરજ પેખણા સવિકલિ નહ સુખકાર,

કવિ પદનાભ જાનરેને આમ વર્ણવે છે

વસઈ નગર ગિરિ હિર મંચુ, રથ વર્ણુ તલકટી તણુ
વેદ પુગણુ શાસ્ત્ર અભ્યસન, ધરયા વિદા તિહા વાસિ વમધ,
વિદ્યા વાદ વિનોદ અપાર, વનક લિવેક લહમણુ વિચાર
રાજવચ વમધ છત્રીસ છત્રુ ગુણ લક્ષણુ મત્રીમ
માહુઆણુ રા તેણુદ દાય, અમલા વિદા માનીધ ગાય
છત્રીસઈ દડાયુદ્ધ ધમધ, લોચુ કર્મ નરિ મે આચરન
અમારે વર્ણુ હિતમ જાનીયા, વિવહારિયા વસઈ તાણુપા
પુહરઈ, વીકધ આલધ ન્યાધ, દેસાહરે કરઈ નિવસાઈ
જલવટ યલવટ ચિહ્નમિ તણુ, વરતુ વિદોસ આણુધ પણુ
વીસા દસા વિગને વિસતગી, એક આવકનિ એક મહેમરી

દોડીયા દોડી નામ જવહરી નામિ નૅરિત કામિ કરી
 વિવિધ વસ્તુ હાટિ પામીય, છવીસય કીયાણું લીધ.
 નગરિ માંડવી વાર પીઠ, આછી ખેરા ચોસ મઝા
 પાડ સત્ર પટ્ટઆ સાલરી, વુલુરિ વસ્તુ અણુવણ નવી
 કંસારાં નિ નાણુદીયા, ધડિયા ધાટ વેચાઇ લોટીઆ
 કાગસ કાપડ નમ દધીઆર, સાંચિ સુતાગર તેજ સાર
 તથી સજીડી તોલમ માન, નાંગવેલિ અણીઆણાં પાન
 હણી પારે વસ્તુ વિકાઈ બદ્, જાં જોઈય તે વુલુરિ સડુ
 ધડી ધડી ધડીયાલે સાન; રાન દિવસનાં લાભમ માન
 ચુકરા ચુક ચૂનરાં ધણા, કામિ કામિ માંડયા રેખાણું
 સેરિ સાંચ મોદલોચાટ, નગરમાંદિ હોલ પંકિત દાટ
 ધાંચી મેચી સહ સનાર, વસમ નગરમાલિ વાંચું અદાર
 ગાછા હોપા નમ તેરમા, વિવસાઇઆ વસમ નગરમા
 આપ આપણી કાનિ રુદ, મિલમ ચુલટઈ હમઇ દખમ
 આઠ પુલરિ નિત પૂજા કરમ, ઇડિ ધન વખ ફરફરમ
 વકતિ વારિ દુધ નિતુ જન, નાટક નટ નચાવમ પાવ
 પુરમ પ્રત્ય જે પ્યાઇ લોક, જૂખ કુખ નમ ટાલમ શોક
 જોઇ છણાણાં હામ વિસામ, વસલો દેહરાં નમ પોસાલ
 રગલ ઉપરિ જલ હામ નિસાલ આલગ વાવિ કુંડ જોગાલિ
 વાફ વાવિ માંડવી તણી, સાહજ વાવિ આત સાહામાજી
 શાણી તણી વાવિ મંબીર નવલખ વાવિ નિમંલ નીર
 શોભિત ખૂર્જ ખૂર્જ કાંગર નદી તરખર ફલવા વડ
 સાહકા વાવિ કરહડી જાણી, કાન્દમેર રૂપડું વખાણી
 રાહમી વાડી તરખર ચગ રાપ તણા છમ મંડપ રંગ
 જોજીય જમ સમ જાલડુરો કાન્ક રાજ રીલિ છલ ધન્દ સમાન
 રાજપોલ અતિ રણિઆમણી, મિાજી પોલિ તપ હદિ તણી.
 પોલિ ફૂટરી પાટજી વણી, ચી-તુડી નમ દીવી તણી.
 બારી પોલિ બમેર જાત કુવર તણું તલહદિ તમાવ
 ચુંદર નામ તલાવઉ જેડિ બોલામ બોલીઈ ખેડ
 પાણીતણી જે પરવ અપાર મહુકા માંડઈ સાહુકાર
 જે પહિન્દ ચુગ કાચડી આનિમ વતિપોગી કાપડી
 દેશાન્તરી પખિઆ ભાટ અન અવારીય પૂજા વાટ
 તરવર છાંહ પરસ ચૂરટિ રાકિત રમમ નિતુ જી વટમ
 નગર નામકા રૂપ અપાર નિતુ નિતુ નવલા કરમ સિંચગાર
 તામ તણુમ મદિર વીસમમ, બોગી પુરપ તેહસ્યુ રમમ
 વામિ સેરાર વાડી ફૂઆ નગર નિવેસી દલમ દીફૂઆ
 મઠ મારઉ જેસુ કેસામ પુનવતનુ ઉપરિ વામ

ચિત્રદૃશી પંચવટી ગયા અને ત્યાં અનેસો સૂર્યનખાનો પ્રસંગ કવિ હીક વર્ણવે છે.

ચિત્ર કોટ ચિદ્રે કરિજી 'પિયાગુરુ'; પંચવટી વનિ ગઢવા.

હિતમ રથાનક દીડું લક્ષમણ; તિહાં મદી રહીયા

કરી મદી તિહા રામ પૂરેવા; ખીછ સીતા રાણી

નાસિ કરે નછ કેલાં મહણાં લક્ષમણુ આપછ આણી

કાવડિ કાંધિ કરી નછ ગાલિક વનફલ ચિં ઉતારી

એક નારિ તિહાં જામી દેખાછ જાણિજી એ ધૂતારી

વનમાંદિ વાર ધસેરે લાગી આંધવા જોછ વાટ

ગમચદિ સોગહાં અણુઓ આગલિ માંડોહિ પાટ

સીતા રામ રમઈ મિત્ર પાસિ લક્ષમણુ વનફલ લ્યાવછ

રાવણુ તણી સહોદર બાલી નિતુ નિતુ આહાં આવછ

મર નખા સમરથ નર દેખી જાણી 'દે' પર વરિસાધ.

વલી વલી લક્ષમણુ વાલછ રક્ષમી 'અહા આંધવ સાંભલિમછ'

દિધ દેરા; હસછ ઘણુ સીતા રામિ ચડી તિહા માદિ

સૂચ નખા રમ ધંડિંકી લક્ષમણુ, બેલી નાસિકા વાદિ

પોતાના સહોદર અને ખીજા રાક્ષસોના મૃત્યુથી ક્રોધે બરાણ સૂર્યનખા રાવણુ પાસે રાવ કરે છે:-

કોપિ ચડી નછ કામિની આલી, લક નયર માંદિ પુહતી;

'ખર દેખર બિ જાંવવ હણિયા, રાવ કરછ ધણવલની;

લણ અપનાધછૂદ' વનરડી, ગાર કરે અહારી,

પંચવટી માંદિ પુરે બિ આઘ્યા, એક અપૂરવ નારી,

આ પછીના જણીતા રામાયણના પ્રસંગોતુ' કવિ સારે વર્ણન કરે છે. ગરિચિ મૃગ ઘટ આવે છે-સીતાને મૃગ ચર્મની રદ લાગે છે-આખરે મૃગ મૃગ ગારવા જાય છે-મરિચિ મરતાં ચીસ પાડે છે તે બેળા મીતા લક્ષમણુને રામની સહાય કરવા જવા આજ્ઞા કરે છે તેને લક્ષમણુ આ પ્રમાણે પ્રત્યતર આપે છે:-

'મૃગ ન જોમછ, પવન ન ફરકછ, સાયર સલિલ ન ગાજછ;

અનેક દેવ જુ આવછ આલી, ગમચદે નરિ જાજછ.

બેદ ન વનેછ મૃ જુ સત કછ, મંગપુર નનિ આજછ

રામનછ ગણુ કેટુકો ગાંજછ, લક્ષમણુ ધણી પરિ જોજછ

લક્ષમણુને સીતાની આજ્ઞાનુસાર અનિન્દ્ય એ રામને સહાય કરવા જવું પડ્યું મૃગને મારી:-

વગ્યા રામ તિહા લક્ષમણુ મિલિયા 'મદી 'ગડ'કો આઘ્યા'

તુલ્લ આગલિ રગુ કઢીછ મમજ, નીતછ બોલજે વાલના,

ધુરિ લગછ તા પડિકે વરંસુ કહિકો નારિન' કોધું

ફૂડ કરી નછ દાનવ આઘ્યા મૃગ લછ પૂડે દીધું

વગિ કરી બે બાધવ આઘ્યા મદી 'બાદારિ તિહા મંડિયા

સીત ન દેખછ સુણિ હો લક્ષમણુ ચૂપનખા છેતરિયા

જાણિજી હાસ કરિજી જાનકી દામ સર્વ દુહિયા

મુ સીત દાણુકો લેછ ધગાગે રામ નિદાં દસિયા

લક્ષમણુ આજ્ઞામન કરે છે કે:-

સ્વર્ગ લોક ન ગોધુ રક્ષમી પત્ય લોક પાપાલ

હરી સીત કિદા થછ દાણુવ જલ માદિ જાંધુ જનલ

વન માંદિ આવજિ વાધિ રિણાસી તુ રક્ષમી નરિ જાગુ

હતી સીત જો અવણિ સાંભલ', નિડુ જુવનથી આગુ

દિરંદયાલ નછ દિરંદય કશિયુ દાણુવ દેરિ નિદામ

આંતરીખ પૂરિરાજ પુગાતમ સેવક મિદિ મિદાયા

ગરુડ દિકુટ ટાંકણે વડિડ, મલ્લ પાણી પામીએ જડિડ
 મણી હાંકી વિસમા મીર, જેણી હામિ રહ્યું મુંગ
 મુંગજ દારના મમદા વગી, વમમી વાટ વહ્યું કીકવી
 ગોસા યન્ત્ર મગરવે તણા, આગમ્મ મદ દારિ છધ ધણા
 દુપરિ અજ તણા કોહાર જળાપામીઆ ન જાણું પાર
 માણિક્ક મોતી સોનાં સાગ મદ માનિ મગ્ધ બારિસા જાગ
 દાંકો વાવ બર્વા ધી તેવ વરમ લાખ પહોં છ દીવેલ !
 જુના સાલા મુકો ખડ ઇધણ બજી ધણા લડકડ
 જલસદુર મદ વિસમ્મ ધણા ચાલુ આણુ રામ તણુ બધમણુ
 કાન્દડ દેક પાટનું ધણી બીજી ભુમિ ભોગનદ ધણી
 રાજ રિધિનું કિસિક વખાણ ચાલધ પગવું મેઝણ
 અરિધ સેવડી સાકર દાખ અતિ રથકા દુરમમ લાખ
 પાણીદરા પોવિઆ મુવાદ દામ દીકોલી, સખ ન પાર
 મી મગ્ધા વધમરણા બવા માબુદિત મહિતા ગરવા
 નગર તવદાર દેસ રોસદત દેવસમરિ વિપ્ર પ્રેરિત

રામાયણમાં મહાદેવ યજ્ઞેલા દેખી પ્રસન્નને મળી નાખી કુદ્દમા સાથે, રહેલી કેકેયીએ
 દશરથના ગ્થયકમાં હાથ પાવી રથ ઉભો રાખેનો અને તે વીરતથી પ્રમજ થઈ દશરથ
 એ વર આપેલા તેને બદલે કવિ કર્નેશુ એક મુદ્દલક પ્રમંગ આપે છે,

દૂખ અંગુરુછ ઉપનુ દશરથ નાવધ નીદ
 પીડ ન જાજઈ પાવિધી રથ કરધ આકદ
 કોશકદા કર ચાપતા અમુદઉ મુખિ લેઉ
 સુખ ભરિ રાજા પૂરિયા કધ મધ નધ વર દેઉ
 નારી ! મમધ તે માગિજી તૂમ દશરથ તાપ
 કન્નેડી નધ રિનયૂ દ રવામ તામ પથ
 વરવાણિત અલિ આગિકે અર નદિ અલ્લ કાજ
 નમચ્ચ વનિ મોહનુ બન્ધ નધસાદ રનિ

રામના વનવાસ પછી દશરથનું શ્રુત્ય થયું. કુમાર બ ત મોસદમથી આવી રાજા જન
 કારણ ન કરતા રાજાએ વનવાસથી પાછા ફરના વિનવે છે તે બજ બાધઓનો પ્રસંગ કવિ
 આ રીતે વર્ણવે છે.

જરથેશ્વર ધણુ પ્રીધનિક, તું બાધન અન્નેધમા જાધ
 રાજ વચન સાબનુ તુમે દુખમ ધરિયુ બાધ
 'તુહા આગેશુ પાનડે અલિ આશુ બિયુ નાટ
 આમિ પુદ્ધ સાચરદ દ' કિમ સદિ ખા
 બ થેશ્વર શોધ ધાગ જીજગિ લિયી રામ
 નગર બનીપરિ રાખિયો રૂડા કરિયો કામ
 અનેક ગોલ અજધ ધણા મદિનુ ન વર પાર
 બધા પ્રાગ વાતા મે સદિન પરિવાર

ચિત્રદૂટથી પંચવટી ગયા અને ત્યાં અનેસો સૂર્યનખાનો પ્રથમ કવિ હીક વર્ણવે છે.

ચિત્ર કોટ ચિત્રે કરિજી' પિયાગુજ; પંચવટી વનિ ગહંયા.

ઉત્તમ રથાનક દીડું લક્ષમણ; તિહાં મદી રહીયા

કરી મદી તિહા રામ પૂઠેયા, બીજી સીતા રાણી

નાલિ કરે નધ મેલાં ગહણા લક્ષમણ આપધ આણી

કાવડિ કાધિ કરે નધ ચાલિલ વનશ્ચલ વિં ઉતારી

એક નારિ તિહા જાગી દેખધ જાણિજી' એ ધૃતારી

વનમાદિ વાર ધણેરે લાગી જાંધવા જોધ વાટ

રામચંદ્રિ સોગઠાં અણાળ્યાં આગલિ માંડીકે પાટ

સીતા રામ રમઈ મિદ પાસિ તદેમણ વનશ્ચલ લ્યાવધ

રાવણ તણી મહોદર જાણી નિતુ નિતુ આડધ આવધ

મી નખા સમગ્ર નર દેખી જાણી 'વર વરિસાધ.'

વલી વલી લક્ષમણ વાલધ રક્ષમી 'અહા જાધવ માંભલિમમ'

દિધ દેરા; હસધ ધણ સીતા રામિ યડી તિહા ગાદિ

ગ્રામ નખા રથ ધરિહાં લક્ષમણ, જોડી નાસિકા વાદિ

પોતાના સહોદર અને બીજા રાક્ષસોના મૃત્યુથી ક્રોધે ભરાઇ સૂર્યનખા નવજી પાસે રાય કરે છે:-

કોપિ ચૂકી નધ કામિની ચાલી, લોક નયન માદિ પુલ્લી,

'બર દુષ્ટર બિ જાંધવ હણિયા, મવ કરધ વલનસની;

લણ અપરાધધ, વનરડી, માર કરે અભારી,

પંચવટી માંડિ પુરેયે ત્રિ આવ્યા, એક અપૂરવ નારી,

આ પછીના જાણીતા રામાયણના પ્રસંગોનું કવિ સાડે વર્ણન કરે છે. મરિચિ મૃગ થઇ આપે છે-મીતાને મૃગ ચમેની ગઢ લાગે છે-આખરે રામ મૃગ મારના જાય છે-મરિચિ મરતાં ચીસ પાડે છે તે વેળા મીતા લક્ષમણને રામની સહાય કરવા જતા આજ્ઞા કરે છે તેને લક્ષમણ આ પ્રમાણે પ્રાશ્ન કરે છે:-

અર ન જોમધ, પવન ન ફરકધ, સાવર સલિલ ન ગાજધ?

અનેક દેવ જી આવધ આતી, રામચંદ્ર નવિ ભાજધ.

વેદ ન વર્નધ મુ જી સત કષ, ગંગપુર નવિ ચાલધ

રામનધ ગણ કુટુંબો ગાંજધ, લક્ષમણ છણી પરિ જોપધ

લક્ષમણને મીતાની આજ્ઞાનુસાર અનિચ્છાએ રામને સહાય કરવા જવું પડ્યું મૃગને મારી:-

વળ્યા રામ તિહા લક્ષમણ મિલિયા 'મદી ગડકા આવ્યા'

તુલ્લ આગલિ રમુ કહીધ રામજી, સીતધ જોલજે વાદના,

ધુરિ લગધ તા પડિકે વરાસુ કદિહાં નારિન' કીધું

કૂડ કરી નધ દાનવ આવ્યા મૃગ લધ પૂડ' દીધું

વેગિ કરી બે જાધવ આવ્યા મદી જાહારિ તિહા મહિયા

સીત ન દેખધ સચિ હો લક્ષમણ સૂર્યનખાં છેતરિયા

જાણિજી હાસ્ય કંઈક જનકી દામ સર્વે દહલિયા

મયુ સીતે દાણુ-કો લેધ ઘગળે રામ તિહા દનિયા

લક્ષમણ આશ્વાસન કરે છે કે:-

સ્વર્ગ લોક રૂં જોધું મ્યામી પુલ્લુ લાક પાયાલ

હરી સીત કિડા થઇ દાણુવ જલ માદિ જાધું જનલ

વન માંડિ આનન્નિ વાધિ નિજામી જુ રામી નવિ જાગુ

છલી સીત જે જાણિ સંભલ, નિડું જુવનથી આજુ

દિરં, પાદ નધ દિરં, પાદ કસિયુ દાણુવ દેવિ વિદાયો

અતરીખ પૂરિરાજ પુરુષોત્તમ સેવક મિદિ મિધાખા

પમિ પમિ તિદા નનગીમ તિદા મિતિ નરિ હપેની રીમ
 એક લાખા ધરિ મરિન નયા એક મેમ વન ગારિ કુ પડા
 ફરસ રામ થતા અનતાગ આ છડી મસર
 જમદગિ જે કરીધ તાવ તેહની ખડગી પહુતી ઘાત
 કોપિ ચડી ફરમી ફરિ ધરી સડમ ભુજ નિદા લીધા હરી
 રામજી જમ માકુ અમારિ તે કાગળ લીધુ અનનાર
 આદિ વાત જાણુધ જે એણુધ જીવ્યાં મ્યારમ વેદ
 એક જોનતા આણુધ સુણિડ વાન મિથુ જહીમ હંચુક
 રે વાનર જમ પાધ લાગિ, મહા નામ બને માગિ
 વાનર આવિડ ઝપુ થયુ રવામી વનિ નરામમ મયુ
 પૂણુ પુરષોત્તમ તુલસી નામ આવી હનમત મધ પ્રણામ
 તે હાઇ વચણુધ તહાં તમ અતલસી અવ તિદા લીધુ નામ
 અયોધ્યાની પાસે આવતા રામ ભરતવુ કદવ જણુયા મારે હતુમાતે નોકમે ? --
 હનમત આવા અજોધ્યા જમ એક યુદ્ધર તિદા જો જો મહી
 ભરત તણુ જો જો સુખાગ તુ રહિજો જુ દેણુ લાગ

✕ ✕ ✕
 એક ધાયા આગલી દડવરી રાજા દેવ અનમ તડતડી
 એક ધાયા ભરથશ્વર ભણી રવામી માગુ વહામણી
 સાચિજ એક અછધ મહારસાર તેહના રૂપ ન લાભધ પાર
 ભરથશ્વર હરિખુ તેણી વાર આગળુ ભાટ કંઈ જયકાર
 દીકું વાનર હધધ હરમ અતો કોઇ અપૂરવ પુરવ
 રતેહ ધરી નધ સાંધ દિગી રામ તણુ વૃતાત ભરકેણુ
 રાજા સભા તે મિદ જણુ ગયા સિર નામી નધ ઉમા રળા
 રાય રાજા સીંગોડા બહુ જુદર મરા આવિજી સ
 મદિર માલિયા આ ગો ૧ નડ ભરથ પૂઠા જમલા ખડ
 રમ તણુ રખા ૧ કર રાતિ દિનમ દરિ લખડધ ધર
 એવી ઉલમ સાર વીર આણુધ ભાગલી તરકસ તીગ
 ડોશત્યા નધ મદિર મયા સિર નામી નધ ઉમા રળા
 આપક કુખર મોવધ હમી મેય મદુધ વિમામણુ કિસી
 ભિક ન કચોલી કુટુમ તણુ આ યા ગમ અજોધ્યા ધણુ

શ્રી રામચંદ્ર અજોધ્યાના પ્રવેશ કરે છે મત્રી કમલ ગમ મ્યા લખરાની પોતાની અ
 ચોગ્યતા છે એમ કહેવાનો વિનવ કરે છે

વાનમીક જણુધ રાધા એથ તે રૂપિત છધ મમન
 રનધ જેણુધ લાધા ને સુખિ અવનાગિયા મ્યારિ વેદ
 એ રાનાવણુ આગમ હોધ જે વિચાર ન જનમુધ મધ
 અન વિજાસણુ જે માનરી ગમકથા મિમ જાકમ મેરી
 સજોદગ સરમતિ આધાર દૂગ સાથા કલ્યા વિચાર

છરે સીતાની પામે મોતાની માયે આવેવાળાને મનુ દુકુ કોઈ વરીમ એવી
 આલિય દેવરાવી કરિ ચોતાવુ કા પ પૂર મ ૭ ૨ ૫૫ એમ અસિદ આવી આ રોકા
 નિમધ પૂરો કરૂ છડ

‘કાયસ્થ કવિઓ અને તેહની સાહિત્ય સેવા’

(લે. લીલુભાઈ ચુનીલાલ મજુદાર)

અધ્યક્ષ સાહેબ, સહાર ખેનો અને બધુઓ !

“ ધુન્ત સોનાની મુરત ” એવા ગૌરવાકિત કાવ્યના કર્તા કવિ નર્મદની જન્મભૂમિમાં આજે સાક્ષર સમેલન થયું છે, જે ભૂમિને સાક્ષર વિગ્રહ નવલરામભાઈ-પહેલા કાદળરીકાર નદશ કરભાઈ અને કવિનર પ્રેમાનંદ પોતાના પાદચર્ય પાવન કરી હતી તેજ ભૂમિની રજને પુત્ર પાવન કરના સામ્રાટ સમયના સાક્ષર અને કરિ મંડળનું માનનંત આગમન થયું છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય, સાહિત્ય પરિષદ, સાહિત્ય સમેલન એ કંઈ એક દેશીય નથી. જાહેરમાં માન્યતા છે તેમ ખાખા પ્રદેશનો ગરાસ કોઈને ઝક્કીસ કંઠેલ નથી. તે મારું દેશીય છે. ચતુર્થ કક્ષનાથી, અનુવાદથી કિંવા સચ્ચ આધનથી સાહિત્ય એવા જગતના સર્વ કોઈને પરવાનો, મળ્યો છે. ગુજરાતી સાહિત્યની ખીલવણી અર્થે ધણી રાતિના કનિઓ અને લેખકોએ પ્રયાસ આદર્યા છે. મારું તેહના જીવનજ ભાખા સાહિત્યને મરખંણ કયા હતા તેજ પ્રમાણે મુલસદી ગણ્યતા સુરતના લાલા લોક-કાયસ્થોએ પણ સાહિત્ય એવા જગતી છે. મુસલમાન બાદશાહીના સમયથી સુરત-કાયસ્થનું વતન ગણાય છે, અને તેવા વતનમાં આજે એકન થયેલા સાક્ષર સમેલનો અને મત્રાગીઓ સમક્ષ મારા પૂર્વજેની એવા એક કાયસ્થ તરીકે હું જાહેર કરે તો તે અપ્રધાનીય નહિજ લેખારો

આજથી ચાર વખ ઉપર કાયસ્થ રાતિના સાહિત્યવિલાસી ગૃહસ્થ ગ. રણુજીવરાજે એવો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો હતો કે કાયસ્થ રાતિમાં કોઈ કનિઓ થઈ ગયા છે કે નહિ ? આ સવાલે કંઈક જગૃતિ થઈ અને ગોધખોળને અતે ડેટવાક કનિઓ હાથ લાગી આવ્યા છે તેહના અર્થે અને તેહના જીવન સખી કંઈક હકીકત, “ વસત ” “ ગુજરાત રાણા પત્ર ” “ સત્ય ” અને સદે રાતિમાં પ્રકટ થતા મામિકમાં આપવામાં આવ્યા છે. આજનો પ્રયામ ખીજો કંઈજ નહિ પરંતુ પ્રમિદ અને અપ્રમિદ વિષયોનું એકીકંથુ કરનાનો છે.

સાહિત્યના ગોધનના અને કેશવ હરેરામ, નરસામુત ગણુપતિ, આધવદાસ મુદરદામ, ભગવાનદામ ઉર્ફે લાહિ કર્તા, રણુમુત વદલલ કવિ એમ કવિવર્ગ પ્રાપ્ત થયો છે. બધા સુધી વિરોધ હકીકત મત નર્મદ ત્યા સુધી કરાન હરેરામ કાયસ્થ કામના આશ કવિ લેખારો અને ખીજા અનુક્રમે જલુગો

આજ કવિ-કથાન હરેરામની કાદળિક હકીકત કંઈક દુની તે મળી ચાલી નથી. તેમના જન્મ મરણની નોંધ પણ હાથ લાગી નથી માત્ર જે મળી આવ્યું છે તે પરથી મત્રામ પડે છે કે કવિ પ્રમાણ જાગૃતના રીતર દુનીને હરેરામના પુત્ર હતા. આ કવિની ત્રીમત્ર

ભાગવત દશમસ્કંધ સિવાય બીજી કૃતિ જાણુમાઆવી નથી, પરંતુ તેથી કંઈ કવિની એટલીજ સાહિત્ય સેવા છે એમ માની લેવાને આપણી પાસે કાંઈ નથી માંમાન્ય બુદ્ધિ એટલું તો કળવ્ય કરશે કે, જે કવિએ ભાગવતનો દશમસ્કંધ ચીતર્યો તે કવિએ પહેલા બીજાં કાવ્યો પણ લખ્યાજ હશે ભાગવતના વિષયોનું અધ્યાયન કરવું, તેજ રહસ્ય સમજવું અને કાવ્યમાં ચિતરેલું એ પ્રથમ પ્રયાસનું પરિણામ હોય એ તદ્દન અસંભવિત છે આ કાવ્યને અંતે કવિ પોતે નહિ જોવીજ બીના આપણને આપે છે —

તિથિ સવત નિધિ દશમ દોષ,
સવત પદર યોગનવીસ હોય
અશ્વિન સુકન પક્ષ ચુરવાર,
તિથિ હાન્ની વની નિરધાર

વાલમ શાંતિ વિહાયે કુલ કરો કાયસ્થ
તે માટે હેરામનો, સેન રહી તો સરથ
તેહનો સુત ૭ પ્રેશદાસ, કર કીર્તન કમલા નાસ

આ કાવ્ય કવિએ ૧૫૨૮ માં અશ્વિન માસની સુક બરેસો ચુરવારે સમાપ્ત કર્યાનું જણાય છે તેની યોગ દરવસિખીત રત કચ્છ સુભા બખામલી સવત ૧૭૮૭ના છાંયડી ફાર્મસની મમાની માનખીની મારા જોવામા આવી છે ચુરવાર કાયસ્થો જુદા વેપુલ માર્ગ છે તેથી આ કવિને વેપુલોનું જાણિતું જ્ઞાન જે ભાગવત આ તો તેમા પણ વિશેષ જિય ગણાવતા દગમ સ્કંધ જેવાનું ભાષાતર ક વાનું મન થાય એ યોગ્યજ છે આજ સુધી પ્રેમા નદનો દગમસ્કંધ આપણી જાણમા હતો હવે તે હકીકત મયસ્થ કવિએ કેશવ ઉદેશમ અને માધવનાસ શુદ્ધરતના રચાયલા ભાગવતના દગમસ્કંધથી ખોટી રૂર છે કવિ કેશવ હેરામનો કાગ કવિપર પ્રેમાનદથી બધો વર્ષ પૂરો છે તે સમયે તો પ્રેમાનદનું નામ ક નિશાન પણ નહોતું ગુજરાતી આલમને ખ્યાન પણ નહોતો કે પ્રેમાનદ જેવું કરિ રત્ન ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્ય માટે પામશે અને ભાષાનો ઉદાર કરશે અને કરિ માધવનાસના ભાગવતના રચનાકારે પ્રેમાનદનાં જોયે દગ બાર વર્ષના હશે આજુ હતા પ્રેમાનદ જાહેરમા આવ્યા અને વશવ હેરામ અને માધવ કવિ અધ્યાપિત અધકારમા રહ્યા તેનું કારણ એટલુંજ પ્રેમાનદ પોતે આલમ શાંતિના હોવાની પોતાના કાવ્ય કથાર્થે જનમજને સમજાવતા હતા જ્યારે આ કવિએ આલમ શાંતિના શાંતિના હોવાથી કથા નહ તરી કથો કરી સક્યા નહિ હતા મન કવિનું ભાગવત નાની જોતા તેજની ભાષા ઉત્તમ ાટિની નામ છે મુસલમાન શાસ્ત્રાલોના સમય હતા આ તો નખતનો ફારમી ભાષાપર કાયસ્થોના ધગવતો મગ છતાં પ્રિ એકસરખી રીતે શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામા કાવ્ય લખે એ ખરેખર પ્રથમનીય છે ફારસી ભાષાના શાસ્ત્રી મગ પણ ભાગવત વાચતા આવતી નથી અને આપણને એમજ લાગે છે કે રખે કવિ મુસલમાન શાસ્ત્રાલોના સમયમા વિદ્યમાન નહિ હોય. તેજની ભાષા કૈવી લખ્ખસના અને જાગ જોવા માં મહસા માગી જે કે કવિએ મારી મચેડીને ફેટલાક લેખાશુ કવિઓની માફ

કાવ્ય હેતુ કીધું નથી. આભાવના વિષયુદ્ધમ કવિની માફક બીજા પંડિત પાસે ભાગવત સાંભળી તેણે રચ્યું નથી. સંસ્કૃત ભાષા પર ઘણા સારા કાબૂ હતો અને પોતેજ સંસ્કૃત ભાગવત વાંચી, સમજી સ્વતંત્ર રીતે કાવ્ય કરવાનો મનો કરતા હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. કેટલેક સ્થળે કવિ ભાગવતના મૂળ શ્લોક પ્રમાણ તરીકે આપે છે અને તેનુંજ ભાષાંતર પ્રેક્ષકો ભાષામાં કાવ્યના અનુસંધાનમાં ખૂબીભરી રીતે જોડી દે છે. બીજા કવિ દ્વિત પ્રબોધ ચંદ્રોદયમાં પણ આવી જ રીતે નજરે પડે છે. પ્રેમાનંદના ભાગવત કરતાં એ એક નવિનતા છે. બીજી વિશેષ નવીનતા એ છે કે પ્રેમાનંદે પિંખળમાં કોષપણુ જઈને નહિ પદકતાં લખા, ગરળીને આશ્રય લઈ આપો દશમસ્કંધ કીધો છે, જ્યારે કેશવ કવિએ આશા-ગોડી, ધનાશ્રી, દેલગ દુપદના સંગીતના ગગરાગણી કિપરાંત હુકા, ચોપાઇ, નોકટ અને શાફેલ વિદીડીત જંદમાં નાગદમન, રાસલીલા જેવા આખાને આખા વિષય લખ્યા છે. આનું જતાં કાવ્યના શાધુર્વમાં પ્રેમાનંદના દશમસ્કંધ કરતાં કોષપણુ દરજ્જે ઉપરે તેમ નથી. હું ભૂવતો નહિ હોઈ તો સાક્ષરવર્ષે નરસિંહરાવે પ્રેમાનંદના નાટક સંબંધી એક એનો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો હતો કે પ્રેમાનંદના સમય પહેલાં જંદનો વિશેષ પ્રચાર હતો નહિ. કેશવ કવિનો દશમસ્કંધ આપણને પૂરતી સાબીતી આપે છે કે તેના સમયમાં જંદનો અહોળો પ્રચાર હોવોજ જોઈએ નહિતો કવિ એવા કદિન જંદમાં. કાવ્ય લખવાનું સાહસ કરે પણ નહિ. દશમસ્કંધ એ એક નાણા જેવી મૂંડી છે, અને તે મૂંડી પ્રેમાનંદને ત્યાં ચુજરાતી પ્રજાએ વ્યાજે મૂકી હતી એમ સમજી પ્રેમાનંદે મૂળ દશમસ્કંધમાં-મૂળ સુદલમાં વ્યાજનો-કાલ્પનિક કથાનો વધારો કરી ચુજરાતી પ્રજાને પાછી આપે છે; જ્યારે કેશવકવિ વ્યાજ નહિ આપતા મૂળ સુદો-સુદલ ચુજરાતી આલમને આપે છે તાત્પર્ય કે કવિ પ્રેમાનંદે પોતાના ભાગવતમાં મહાભારતના કર્તા વધન બટની માફક જનસમૂહને ક્યે એવો પોતાનો માંદો વધારો કીધો છે જ્યારે કેશવ કવિનો તેવો આશય નથી. આ ન્યાયે ચુજરાતી પ્રજા કવિ પ્રેમાનંદને પ્રથમ પંક્તિમાં મૂકે એ સંભવીત છે પ્રેમાનંદ પોતાના દશમસ્કંધમાં કહ્યું નામ આપી પોતાનો વિષય ચક્ષાવે છે ત્યારે કેશવ કવિએ “સર્ગ” નામ આપેલું જણાય છે. આવા મર્ગ કાવ્યમાં અરેયા અને દરેકજે જેવા નવિન ગગ અને જદ પણ જોવામાં આવે છે. દરેકજે જંદનું માપ કવિએ શું રાખ્યું છે તે હજી બેરોબર તપાસાયું નથી; પણ અહીં ચરણના જંદને કવિએ અરેયા નામ આપ્યું છે એ સહેજમાં સમજાઈ આવે છે. આ કવિની કૃતિમાંથી કેંક ટાંચલ નીચે આપું છું:—

હાસરકું:—

રાગ-દ્રુપદ.

આશે હેલી હરિને હાંસાલીએ,
 બોલો જંગીયો બાનર:
 પાલમે પુન પોદડીયે,
 રૂડો ગોકેગ કહાનર.

નાગદમન:—

કોમ્પ કિહાંથી આવયો, કોણ માત કોણ વાત,
 કવચ કાજ ધર્યો કાસીને, ઘેલી કીધી વાત;
 ઘેલી કીધી વાત, કાલી કંથન ભગે,
 રૂડા કમગ જાળ, વિષ કુશરા લાગે,

નાર કહે જાઓ સદાંરી, આયુ યદા રામ,
કાલી મૂરખ જાગતાં, પટકી લેઈય પ્રાણ.
(આ હાદ કુંડલીઆ હાદને મળતો આવે છે.)

રાસલીલા:—

શાફ્ત.

જાણી સુધર જોખતા ચરદના, કિન્નરવવ જોડી દિશા,
હોમો તો હુકુરાજ ગગિત કલા, કણેજ દીપી દિશા;
રેખી માધવમેવમહીકાજ કરણી, કુલીન કુલી રહી,
કીડું મન મુરારે ગણ રમતા, આયા માટે આશયી.

× × × ×

હોમો એક અનંત પ્રીત્ય ધરતો, નદન જે નદનો,
વાલો વેણુ રંગાલ આલ વનમાં, પ્રેમા બહુ ઉપતો,
સુધયો સુધર સાદુઆગમ્યજો, પીયુષ પીતા વલી,
જામ્યું અંગ અનગ કોધ ગુણ્યજો, નારી નિશાની કલી
દોલતાં દોલ વિછોલ વગ્નજો, ચાલીજ જલરનો,
મુક્યા બાલક ધાવતાં રકતાં, મોહી મને માનની,
મેહલી કામ પરીશતીજ પ્રીતને, કંકન પારે ધ્યાં;
આવી દોષ અર્પી પતિજ જામતી, અનન અધુગ ક્યાં.

(૨)

નરસામુન ગણપતિ

સાધના અનુક્રમે કવિ નરસામુન ગણપતિ પ્રીત્ય આવે કે તે આમોદના વતની હતા.
કવિ કેશવમનની મારફત તેમના જન્મ મળ્યુની નોંધ પણ મળી આવી નથી. સવત ૧૫૪૪માં
કામકંદલા દોષ્યક પ્રબંધ કાવ્ય લખાયાતુ તાજી ગોમમાં જન્મ્યા છે. હજુ પચ્ચ આમોદમાં
કાયસ્થ કુટુંબો છે ખરાં, પરંતુ કવિ તેમના કુટુંબના હોય એમ લાગતુ નથી. પ્રાનુત મંથની
સંવત ૧૬૬૩ માં લંબામલી પ્રત વડોદરાની સેક્ટર લાયબ્રેરીમાં છે અને તે પ્રતમાંથી એક
વિદ્વાન ગૃહસ્થ ગ. રા. ગીમનવાલ દલાલે લાયબ્રેરી ખીમેવનીમાં ૧૯૧૧ના દેવવાની તા અંકના કંઈક
દ્વારા આપ્યો છે, તેની વાનગી નીચે મુજબ ?.—

નિમ નિમ નાઈ યામિની, આરિડ ઉપાસાલિ,
તિમ તિમ વણી દલવપ્પા, મગ્ગી પડી નિમગ્ગલિ.
તેલ વિદીજુડ દીવડ, મૂલ વિદીજી વેવો,
પાણી વિવ્ધો દુદરી, નિમ-હોમ નિમ દેવી.
દહાડ દહાડાં કમ જાયાં, જામે લીર દેમ,
અંત એક ન ત્રાગડ દુગર દેસિક દેમ.

બહુ કરાગિશિ બૂંદર માહિ સખીશિ ટુન.
 બેદી બલી પરિખાવમાંહિ કંઠ ઉરક કરેસિ,
 ભૂપ બોલાવી બવસિદ્ધિ વાંકવસિકે વિચરેસિ.
 કહિ તુ કાલિય. માહાં પૂરે રાખું હૃદય સુઝારિ,
 મુઝનિ મુકી માધવા, પગલું રખે પધારિ.
 અવિસ માધવકે આધિમાંહાં આડિ કાનજ દેશિ;
 પગી લાગૂ છડે પીડ ટુઝ મગ, નાથસિ પરદેશિ.
 આવ આરીસાં માહિ, છું જામણ બાંધુ કંદિ;
 ખિતિપતિ ખુશખ ખપા કરી, કિન્હ છું નં છૂંછ મંદિ.
 આનં આમોડાં માહિ અરુ. મુશ તણુ નિમ મંગ;
 હું વિલેખની વિરંદિણિ સ્વામિ મં. છાંડિસિ સંગ.

આ કાવ્ય શિવાય કવિના બીજા કંઈયે તેમજ તેમના જીવન સંબંધી કંઈ પણ અજાણું પડે એવાં સાધન હજી અપ્રાપ્ત છે. છતાં સંશોધનના અભ્યાસી વરુદ્ધી કંઈક પ્રયાસ યાચતાં કંઈક વિશેષ જાણવાનું મળી આવે ખરું.

(૩)

માધવદાસ સુંદરદાસ.

કવિ માધવદાસ નામ બોલવાં મારું હૃદય ઉભરાઈ આવે છે. તેની સાહિત્યસેવા વિપુલ છે. કાવ્યરચના આદ્યકવિ કેશવ હંદરામના અવસાન પછી કાવ્યરથ કામને સાહિત્યની દીશામાં એ પકારી દોષ તો તે કવિ માધવદાસજ ઝમકાવી છે એમ કહેવામાં આવેલોકિત જણાશે નહિ.

પૂરવે તાત પીતા મહસ્થાનકે, અંકેશ્વરમાંદા વાચ,
 કાવ્યરથ કુચને વાંભીક ગાતિ, વૈષ્ણવસુવ સુંદરદાસ;
 તેહવણે સુવ દાંધ નવ જાણે, બાલકપુદ્ આસન;
 માધવદાસ કહે કર જોડી. કોપા કરો હરિજનન.
 હવડા વાચ અધ્યમતિનો, સુજલપુર (સુરત) નિરધાર;
 સુરજ દેહા ત્રાપીતટ હિપર, વહાં કરતો વાચ.

કવિદત્ત મહાભારત આદિપર્વના છેવટના બાગ ઉપરથી માણસ પડે છે કે કવિના માતૃપિતા અંકેશ્વરમાં રહેતા હતા. પોતાનો જન્મ પ્રણ અંકેશ્વરમાંજ હોવો જોઈએ અને પછીથી સુરત ખાતે આવેલા હાગે છે. આ કવિની આદિપર્વની એક પ્રવ જોરપાક તાલુકાના આજરજી ગામના દેડના દણુબી ગાતિપટેજ નરસી જીજીની પાસે છે. તે જોવાં માણસ પડે છે કે કવિએ આદિપર્વ સંપત ૧૬૭૫ ના અધિન ગદિનાની મુદ્ર યોદશને સ્વિચારે સમાપ્ત દીધો છે. વડપગાંવ માધવદાસ કવિના બીજા કાવ્યો પણ આ પ્રમાણે છે:—

- (૧) બ્રમર ગીતા (૨) જોખાહરણ
(૩) કસ વધ (૪) રાસ પચાધ્યાયી
(૫) રુદિમણી હરણ (૬) લક્ષ્મણા હરણ
(૮) નાગદમન, (૭) ગોનર્ધન લીલા
(૯) બલદેવ તીર્થોદ્ધત (૧૦) રાસન વધ
(૧૧) અશ્વમેધ (૧૨) જ્ઞાનમધ વવ

આ ઉપરથી જાણે છે - આ કવિ પણ ચુસ્ત વૈષ્ણવ હતા જે જે વિરો-મલ્ય લખ્યા છે તે મરે ભક્તિમા નોના છે અને “ભક્તિ વસ બ્રમરન” સુત તેણે “જ્યા ત્યા પ્રતિપાદન મીધુ છે કેશવ મ્મિ અને પ્રેમાનંદ દશમસ્કંધ એમને એમ આખા કાવ્યમા લખ્યા છે, જ્યારે માધવ મ્મિએ તેમના મુખ્ય વિરો લઈ ઉપર પ્રમાણે જૂદા જૂદા કાવ્યો કીવા છે એટલી નવિનતા આ કવિમા રિશેષ છે પરંતુ દશમસ્કંધને હદમા ખેડવાની જે હામ નેશન કરિએ કીધી છે તે હામ માધવ કરિની પણ જણાતી નથી તેણે પણ કટવા-દાગની પદ્ધતિમા સધરા કાં પો લખ્યા છે જેની રીતે શર કરિના મ પમા “અર્યા” નામનો નવિન છંદ જણાય છે, તેની રીતે માધવ કવિના કાવ્યમા ‘૩૬ રા’ છે તે તેના નામ પ્રમાણે-૩૬ ચરણુતુલ માપ આપે છે કવિ પ્રેમાનંદ ‘વવણુ’ લઈ જેમ કડાનો આરમ્ભ કરે છે તેમ માધવ કરિ ‘૩૬’નો ઉચ્ચે લઈ પોતાના કડન માપ છે કરિ સરકૃતના ચાતા હતા તેની પાસે શબ્દ ભંડોળ પણ ઠીક હતો એટલે ચુગરાઈ ભાષાપર પણ તેનો કાચુ ધણો સારો હોય એમ માનવાને આપણને કારણ મળી આવે છે રસ અને અલંકારમા પણ કવિએ એક અગ્રી જ આવડ જાણી છે બ્રમરગીતા, રાસ પચાધ્યાયી અને નાગદમનમા કવિએ પોતાની કલમને પૂરે પૂરી ફીતે દર્શાવી છે અને તે વાચતા ઘૂર્ન જણાઈ આવે એમ જે પોતાની કાવ્ય શક્તિનું મરે બા-પરિનગ કવિએ એમાજ બતાવી આપ્યું છે —

પ્રેમાનંદ કૃત

જોખાહરણ- ૮૭૫ ૬૨ માથી

માગ ચતુર સુજાણ માણુની આવ્યુ રે જાદરજ
દીમે સેન્મા મારે પાસ હવે શુ ચાશે જાદવજ
એ તો બાળમા સાથે બાથ, નાથ કેમ બીરારે જાદવજ
સામે દહતુ છે કપાન માં હાગીને હાડિ રે જા રજ

દસ આવ્યુ રે બળવત, દીસે રીસ રાતા બળવતજ
એકલાગ અસુગને મુખે, રખે તમે જાતારે જાદવજ

થેલી દીસે છે મૃતી, તારણી આ ગી રેવરે ગણીજ
અરો બાજુ ચકી જોગરજ તો મરજુ સેવરે રાજીજ

આબ્યો બાણાસર બાણ, તેને હું માફ રે રાણીછું
એના છેડે હાથ હનર, દગ સંહાર રે રાણીછું.

કદાચ કવિ પ્રેમાનંદના દરામ સ્વરૂપ હપાયા પહેલાં કવિ માધવની આ સર્વ કાવ્યો હપાયા
હોતે તો આજે કરિ પ્રેમાનંદના કાંઈમરણ્ય કાવ્યોને પ્રાદ્યે; કવિ સાધવના કાવ્યો પ્રણય યે
અંશે કંઈસ્થ હોત. પ્રેમાનંદના અંતે માધવ, કવિના કાવ્યો તો એટલા અધા અગતા આવે છે કે જલો
એકે ખીનનું કાવ્ય વાંચીને નહિ રૂઝું હોય:—

આબાહરણમૂર્તી.

કેલું-૧૭

રાગ-રૂપાખ.

હલ જોઇ આવનૂરે, આખા ચંદાનૂર થાય;
દવ સખ્યા નહીરે, આબ્યો પાપી પોતે રાય
ઉમયા વીનવૂરે, વાહરો વર નવ મીથ્યા થાય;
કુખ સાંગર પરીરે, મારી રાગિ કરો પ્રભુ સંહાય.
હલ આબ્યું બહારે, સગે અગ્ન તણે નહી પાર;
અનીરૂપ એકબોરે, મહારો સુંદર જે ભરથાર.
કામળ કંથેરે, આચૂષ વીણ છે આપો આપ;
કવે હું રું કરે રે, પાપી કાપ્યો માહારો બાપ.
વદન ત્રીહાળતીરે, માહારો કંથ સકામળ અંગ.
કુણે રું કરૂંરે, રંગે વિળે સંહી કાપો ભંગ.
વાંક કરૂંરો કથોરે, તે હું પામી બહુ ચંદાપ;
આ જન્મે નહીરે, માહારે પૂરવ વંણું કા પાપ.
અનીરૂપ બોલીયોરે, સાંભો ટાળો મનથી શોક;
જીવ એહેવું કરે, જેમ સહી જીવે સઘળાં લોક;
સાહામ કરો સહીરે, સમયે સ્વામી નંદવરાય;
જૂધે રૂંતયુરે, મૂળને નથી એની ભરમણાય.
હલ તજ વાવનૂરે, જેમ કાંઇ અગ્ન પયોધર કંઠ;
કુખ વગ સુંદરીરે, છોડી મહેલ મનસ્વદી ગાંઠ.
આનંદ ભોર વજોરે, મહારમાં જન્યો આખા નાર;
ભોમળ અહીં વડા રે, ધીરજ રાખી વીરીય પ્રકાર.
શોક સમે નહીરે, અંગેના ચંદાનૂર થાય;
પેર પેર પ્રીતવે રે, જળાંઆં અનીરૂપ રાયાં રાય.

મોહન ગોસ્વામી ને - મુશ્કેલી નોંધી આપણા,
 જોવાની નહીં જાણી નહીં હતાં એવા કવિ બેગવાન;
 હા. જો તેમ જોવામાં નહીં હતાં તકદીર તાલુકા હતા,
 નિર્મિત નહીં તેમ જોવામાં નહીં આજ બધા દિવાન !!

૧૬૬૬ માં મોહન હવે પતિ મોહનને શિવાલયે સુરત લૂટ્યું તે પ્રસંગે કવિ
 સુરતમાં હતા. તેઓ કારસી, અંરબી, સરકૃત, મરાઠી અને ગુજરાતી એમ પાંચ ભાષામાં સાદું
 શાન ધરાવતા હતા. તેમણે ઘણા ગ્રંથો રચ્યા હતા પરંતુ તેજાના કેટલાક સંવત ૧૮૭૩ની
 રેલમાં નાશ પામ્યા અને જે બાકી રહેલા હતા તેજાના થોડા સં. ૧૮૮૩
 ની મોટી આગને સમયે ગુમ થઈ ગયા. આજે તો તેજાના કાવ્યો તરીકે
 શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, શ્રીમદ્ ભાગવતનો એકાદશસ્કંધ, કુસંગીતા, સુદામા ચરિત્ર વગેરેમાં આવ્યા.
 બીજા છંદકે વિષયો, ઉપરાંત વૈષ્ણવ માર્ગના પોતે સાચા વૈષ્ણવ હોવાથી નિત્ય નિયમના અને
 હિતસવના પદો પણ લખ્યાં છે. પ્રેમ એજ સાચો માર્ગ છે, પ્રેમથીજ પ્રભુના દર્શન થાય છે
 અને પ્રેમથીજ મુક્તિ થાય છે એ કવિનાં સૂત્રો હતા. આજ કારણે મોગ અને શાન કરતાં
 પ્રેમને પ્રાધાન્ય આપી પ્રેમના પદ વિશેષ કરીને રચ્યાં છે.

પદ ક્રોડર. બિહાગ મિશ્રીત.

પ્રેમી, પ્રેમ સુખકો રાસ.

પ્રેમકારન પ્રેમ વાદન, પ્રેમકર પીરવસ. પ્રેમી.

પ્રેમ સંસાર પ્રેમ પંજર, પ્રેમ જમર નિવાસ. પ્રેમી.

પ્રેમ હારલ પ્રેમ લારી, પ્રેમ પ્રકરી ત્રાસ. પ્રેમી.

પ્રેમ પ્રાન-પતંગ દહો, પ્રેમ જેવે પ્રકાશ. પ્રેમી.

પ્રેમ દર્શન પ્રેમ પર્વત, પ્રેમ પ્રેમી પાસ. પ્રેમી.

પ્રેમી ગીરીવર મરણ પ્રીયા, પ્રેમી ભગવાનદાસ. પ્રેમી.

વળી,

પ્રેમ હમાશે પ્રાન હૈ, પ્રેમમે પ્રીતમ જન;

પ્રાન પ્રેમ પ્રીતમ જમે, પ્રીતમ પ્રેમ જખાન.

પ્રેમાનંદનો રસ બધો દશમસ્કંધ કેલની વાલુ બહાર નથી, તેજાનાં કેટલાક કદમાં તો
 આપણી ગુજરાતી સીએને દેસ્ય છે. તેમજ મજાવકવિના રમતકેવમાં પ્રેમની જાંખી કેર કેર
 થતી રહી છે; છતાં તેજાનાં કાવ્યોમાં “પ્રેમી પ્રેમ સુખકો રાસ” જેવા પદની ખાસ ગુનગા જ
 છે. “પ્રેમી પ્રેમ સુખકો રાસ” બોલતી વખતે કાનામાં પ્રેમની નોંધતિ નહિ, પ્રકરે! પ્રેમને
 માટે બલિદાન આપવા કેને જણાયા નહિ કદબને ?

કવિનો શાગ મુગદાઈ હોય. કવિ પણ દરમદરેમાં પીડાનવ. હવે જેટલે તેમજ સર્વ
 કાવ્યો સિદ્ધિયાતી ભાષામાં જ લીધાં છે. ગુજરાતીમાં કવેશ્વર મદ્ થોડાં છે. તેમ છતાં
 સિદ્ધિની સાદિત્ય સેવાને નોંધ લીધા વખતે એમ નથી. સામ્યરમે અને વિષુદ્ધાનંદે સિદ્ધિ-

સ્થાની બાપામા કમા કા થો નથી કીધા ? પ્રેમાનંદનો પ્રાથમિક પ્રયામ પણ હિન્દુસ્થાની બાપા
મા જ હતો ગુજરાતી બાપામા સુદામા ચરિત્ર બે કરિના પ્રકટ થયલા બાળુમા આવ્યા
એક નગસિંહ રહેનારૂં અને બીજું પ્રેમાનંદ રૂં આ ગુજરાતી કાવ્યોમા બે કાવ્યની ખૂ
સમાયેલી છે, નેવી જ ખૂબી હિન્દુસ્થાની બાપામા રચાયલા બકત કવિ 'બંગવાનદાસ' રૂ
સુદામા ચરિત્રમા પણ છે હિન્દુસ્થાની બાપા સામાન્ય રીતે બીજી બાપા કરતા વિશેષ મી
લાગે છે એટલે ગુજરાતી સુદામા ચરિત્ર કરતા બન્ને હિન્દુસ્થાની સુદામા ચરિત્ર કંઈક દરબને બિરૂ
દેખાય પણ ખરૂં આ કવિએ પણ બીમકવિ અને કેશનકવિની આદ્ય કાવ્યોમા રચે રચ
મરૂંત ક્ષેત્રે જમાણ તરી આવ્યા છે

સુદામા ચરિત્ર

શોખાધ

ગુરુ ચરણ રસાદ તે તરીએ સસાડ માગર પાંડ ઉતરીએ
ગુરુ ચરણ શરણુ બે જઈએ બેગે પરમહી પાસ જઈએ

શ્લોક.

મત્રમૂલ ગુરોર્વાચ્ય પુનામૂલ ગુરો વદમ

ધ્યાનમૂલ ગુરોર્મૂર્તિ મોક્ષમૂલ ગુરો કૃપા ।

મોક કહુ સુનાઈ મનેકે બલ મે મો પ્રેમ શ્રદ્ધે

બકત જે હૈ મો નહુ મે તો પ્રેમો જુઠો બેલુ ૭૫

શ્લોક

વત્ર પુષ્પ ફલ તોય ચો મે મક્ત્યા પ્રયન્ત્રિતિ

તદદ્ મક્ત્યુષ્મશ્ચામિ પ્રયતાત્મન ૭૬

ગીતાજી શ્લોક ૨૬ અ, ૯.

આ ઉપરથી એટલું પણ સાબીત થાય છે કે કરિને સરૂપવંતુ ગાન પણ માત્ર હતું
ઓ યોગ્ય રચે જ મનોમની ગમત કરી દે છે નરસિંહ મહેતાની આદ્ય કવિના જીવનમા 'પણુ
ચમત્કાર બન્યા છે અને તે સર્વ ચમત્કાર બકત કવિ નોધતા જ ગયા છે તેવાનું એક દષ્ટાંત
આપણે લઈએ એ ઉપ થી કરિની ભક્તિ અને કાવ્ય શક્તિ એમ બિયતો ખ્યાલ આપણને
આવશે કરિ જ્યારે સુરત નાના ત્યારે પ્રાણનાથના આગમા ઉતરતા, તે વખતે કાવરયો મહેતા
એાધેશર નિમાના વિષ સતોરીઓ ગોવાના હુસ્મનો મારા પાયા પર ચડે અને રાજ્ય વેશવ
મોઘવે તે ધ્રુવિતા નહિ ભક્ત કરિ ભગવાનનાસના રસગમા પણ એમ જ બન્યું એમ વખત
મિ મુરત આવી પ્રાણનાથના આગમા ઉતરતા હતા તેના વિષ સતોરી અમલદારોએ તેમનું

સંપ્રદાય અને ગુજરાતી સાહિત્ય

સંપ્રદાય અને ગુજરાતી સાહિત્ય

(લે. કલ્યાણરાયન. જોશી.)

નિર્મળ રત્ન કરવામાં આશય માત્ર એટલો જ છે કે સ્વામીની પાસે વધારે દરિયાકાંઠે સાહિત્ય-ક્ષેત્રમાં સારા ઉમેરો કરવાને જોઈએ તેવા કાંઈક સાહિત્ય-ક્ષેત્રના અભિપ્રાયમાં ફેરફાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે.

કોઈક બધી સંપૂર્ણ છે એવું માનવાનું નથી, તેમજ આવેલી રહી ગયા હશે. નિર્મળને અતે મૂકવામાં આવેલા પરિશિષ્ટમાં તોરિખ/વગેરે માહિતી ઉમેરી સંકલ્પ પશુ તે બંને શક્ય બાબતો વચ્ચે અગત્યથી ઉભી થાય છે તેમાંની કોઈકે સંપ્રદાયના અનુયાયી હોય તો પડતી નથી એવા સાહિત્ય-ક્ષેત્રમાં નિર્મળમાં સમાયેલી માહિતીમાં ઉમેરો કરી સારા રૂપમાં કરાવી શકશે.

માં ગુજરાતમાં સાહિત્ય-વિકાસ કેવા પ્રકારનો કર્યો તે, સંપ્રદાય વિચાર કરનારને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના ર નાંખ્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી; એટલું જ નહિ, પણ તેનારને તો આ બધા કાર્યોની કૃતિને પોતાના ક્ષેત્રમાં સંપૂર્ણ

સ્વામીનારાયણના કાવ્ય-સાહિત્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ નથી. મધ્ય-મંડિત તથા ધર્મચરણના કાર્યથી આ સંપ્રદાયના બહુતો તરફથી ચતાં ધર્મ પ્રારંભ કાર્યો વડે જુદા જુદા પ્રકારની સમાજ સેવા બળવવામાં આવી છે, તેજ પ્રકારે ગુજરાતી સાહિત્યને પણ કામગીરી સકામ આ સંપ્રદાયના મહાન પુરોહ તરફથી થયેલી છે. સત્ય છે કે, આ સેવાની પૂરેપૂરી જાણ સાહિત્યના અનન્ય સેવકો સિવાયના મનુષ્યોને થઈ નથી. સત્ય છે કે, તે મહાન પુરોહિત આરો. પીમની સેવા બળની લોકાની પ્રેરણા મેળવવા ઉમેદ રાખી નહોતી; બલકે એ અર્થે સમાજ-સેવાની કામગીરી ખ્યાલ સરખો પશુ તેમના નિર્મળ અને મધ્યપરચણ ચિત્તમાં આવ્યો નહોતો. તોપણ બંધિયના સમાજસેવકો હોવાને કરવા માટે સમાજસેવાના એક નમુના તરીકે-સેવાની પદ્ધતિના એક આદર્શ તરીકે-અને દરેક વ્યક્તિ (સમાજમાંથી વિરક્ત થયેલી વ્યક્તિ પણ) કરવા પારે તો હવે પ્રકારની સમાજ-સેવા બળની શકે છે, તેના દર્શાવે તરીકે-આ સંપ્રદાયના બહુ કાર્યોની કૃતિને આધુનિક સમાજ આગળ મૂકવાની જરૂર છે. જુદું, વેદિક, પ્રગતિપાથક, અને ૩૬ કામ આ સંપ્રદાય તરફથી થતું હશે એવું માનનાર વ્યક્તિને દક્ષિ આગળ સંપ્રદાયના સાહિત્ય સંપ્રદાય કામગીરી નવાં જમાનાનો રોજ ચકાવી પદ્ધતિ તરીકે મૂકવાની જરૂર છે; જુદાપર નવું બાળ લખી નવાંથીજ અનના માણ્યોને સંપ્રદાયના કાર્યો, સંપ્રદાય

પૂત કરવા દાવતું રચી કેટલાક નારાજોને ઉભા કીધા હતા નિર્માણ કોલા દિવમની રાત્રીએ માગઓએ બાગના મદાનમાં પ્રવેશ કીધો અને કવિ પર એકાએક હુમલો કીવો અને કવિ બચવું થયા, પશુ, પોતાની વિદ્ય-સંતોષીઓનું દાવતું છે એમ કવિને અપદ લાગ્યું. છતાં આ વખતે પોતે નિરાધાર હોવાથી, મારાઓની સહાયે ચૂં ચાં કરવા જેટલું બળ નથી એમ મંત્રી પોતાનો પ્રેમ પ્રભુને કાવ્યમાં અવાવવા લાગ્યા —

અગ મોઢા રાખતીયઓ ગોપાલ,

જેસે સુરપનિ, કોપ આમે, રાખે મગ છીજગ્યાલા.

અહીં ગજને તુમહી રાખ્યો, દોડહી દીન દયાલા,

પંચાલીકી લગ્યા રાખી, કર્યાનિધી કૃપાવા

પરીક્ષવક પ્રેમસો ગખ્યો, દીનો જેદ રમાલા,

સંતન સતન કોપ ન રાખ્યો, ભંકત ગયન પ્રવિપાલા

લાખા ગૃહમે પાંડવ રાખે, એક વિહારી ચાલા,

અગ દાસ ભગવાન શરણ આયો, રાખ ગિધાગી ચાલા

પદ સમાપ્ત કરતાં જ કવિને પોતાના પ્રેમ પ્રભુ શ્રીનાથજીના દર્શન થયાં પોતાના પરમ ભક્ત કવિના ખૂનીનું ખૂન કરી પોતાની પોદ્ધકાની રચાવના વસ્તુને કરવાની આરા આપી ત્યાંથી સદાને માટે અત્યંત ઘણ મથા પ્રેમ પ્રભુની આરાતુમાર કવિએ પાડકાની રચાવના કરી હતી. અમ્મનીકુમાર નહાવા જતાં કેટલાક બારિકો રસ્તામાં શ્રીનાથજીની પાડકાના ચર્ચુ અર્પણ દે છે તે કવિનાં સમયના જ હશે એમ માનવું છે.

આટલા વિવેચન પરથી સાબીત થાય છે કે ભગવાનદાસ ઉર્દૂ બાદ મગજ એમલા કવિ નહિ હતા. સાથે સાથે ભક્તિને પણ ધણી મારી કેળવી હતી. આના પ્રભાવશાળી-પુરૂષના જન્મથી કાવ્યરચનાતિને નારાજીક બનાવવાને એક મન્યુત્તર કારણ મળે છે.

કવિ પ્રેમના પૂરા એવક હતા એતો કોઈ માન્યા વગર રહેશે નવિ છતાં તેમજે શ્રીમદ્ ભાગવતને એકાદશ સ્કંધ અને શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા જેવા જ્ઞાનના ચંદન વિષયને પણ કાવ્યમાં ચિતરવા બાકી રાખ્યા નથી “તુલસી હોતો ના બને, લોટ ખાતાં ચોર હસના” એ કહેલી અનુસાર પ્રેમ અને જ્ઞાનના નિરાળા વિષયમાં સરખી રીતે દક્ષમ અન્નમાયની એ એક ગીતે સાહસ જ કહેવાય. પ્રેમાનંદ અને માધવ કવિ કે જેઓએ ફક્ત સ્કંધ રોડોળી નાખ્યો છે, તેઓએ પણ જ્ઞાન મોઢી જેડવા હાથ બીડી નથી અખાના કાવ્યમાં જ્ઞાન ઝગકી ઉઠે છે ત્યારે પ્રેમનું નામ કે નિશાન નથી આપણા ભક્ત કવિ ભગવાનદાસે પ્રેમ અને જ્ઞાન કમય જેડ્યાં એજ એમની ફપટ, કરાગવાનો નમુનો છે.

(૫)

વહ્નલ કવિ.

આ કવિ નૌસારીનાં મજમુદારના કુટુંબના છે અને સંવત ૧૮૦૦માં માયકરાકી ગામમાં અખ્ય અમલદાર હતા. કવિના પિતાનું નામ રામરાય હતું અને તેથી જ આ પિરમકન કવિએ પોતાના નામની સાથે પોતાના પિતાનું નામ ભેડી “ચુસુવ વમન કવિ” તરીકે પોતાને ઓળખાવે છે.

કરવાની ખોસ અપેક્ષા છે આણંવિયો ત્યારેજ ચોઆચોગ્યનો વિચાર કરી ન્યાય આપ્યાનો
પર શુભરાતી સમાજને પ્રાપ્ત થશે ઈંગ્લેન્ડ વિદ્યાના ઉપાસકોની બિન બિન પ્રમારની માનસિક
શૂંખ પોતાના દેશમાંથી ધણીવાર તૃપ્ત થતી નથી, અને તેમને પરદેશી સાહિત્યનો આશ્રય
મેરો ૫૩ છે એ હાલની સમાજ સ્થિતિપરથી જણાય છે, પરંતુ આ અડચણ સમાજની
સાહિત્યના દૈન્યેયને લીધે વ્યસ્થિત થયેલી નથી તેનો કેટલોક અંશે જુનાને જુલો સમાજ
સમજ્યાનું ફળ છે, સાહિત્યના પૂર્ણરીઓની એકદેશીય શક્તિનું પરિણામ છે, હજુ વરત
પ્રાપ્ત કરવામાં જોઈતા પ્રયાસો તરફની અનાસક્તિનું સ્વરૂપ છે

સ્વામીનારાયણ સપ્રદાય તરફથી સાહિત્યની સેવા સારી રીતે થયેલી છે આ સપ્રદાયના
પુરોએ શુભરાતી સાહિત્યના વિકાસમાં પ્રત્યક્ષ તેમજ પરોક્ષ સદાય આપી છે

પ્રત્યક્ષ મહાપદા—

(૧) સુકતાનંદ, (૨) બ્રહ્માનંદ, (૩) ગ્રેમાનંદ, (૪) નિઝુગાનંદ, (૫) દેવાનંદ, (૬)
બ્રહ્માનંદ, (૭) મન્દુકેશનંદ, (૮) કૃષ્ણાનંદ, (૯) ગોવિન્દરામ, (૧૦) મહારામ, (૧૧)
ધ્યાનાનંદ, (૧૨) શુકાનંદ, (૧૩) ચૈતન્યમાનંદ (૧૪) અયોધ્યાપ્રસાદ, (૧૫) બ્રમવત્રપ્રસાદ, (૧૬)
કેશવપ્રસાદ, (૧૭) રઘુવીરજી, (૧૮) આધાગનંદ અને (૧૯) અમરચંદ વગેરે તરફથી પ્રાકૃત સાહિત્ય
ચોપાયણ છે, અને (૧) ગોપાલાનંદ (૨) નિમાનંદ (૩) વાસુદેવાનંદ (૪) અમિત્યાનંદ (૫) શતા-
નંદ (૬) ચોમાનંદ (૭) ઉત્તમાનંદ (૮) અખડાનંદ અને (૯) દીનાનાથ આદિ અનેક તરફથી
સંસ્કૃત સાહિત્ય સારી રીતે ચોપાયેલું છે ધણી હાલથી જોડાયેલા અને અનેક
દિશામાં સૂણી રીતે સમૃદ્ધ થોના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ સપ્રદાય તરફથી
થયેલો ઉમેરો ખડીબાર ગણતરીમાં ન લાગે તોપણ પ્રાકૃત સાહિત્યને આપવોમાં
આયેલી સદાય એટલી બધી સગીર છે કે ટૂંકી જાગૃતમાં જેમ કહેવું પડશે કે
શુભરાતીના સાહિત્યના કેટલાક અંગોની ખીનવણીના આરંભનું માન આ સપ્રદાયના લેખકોને
આપવું થતે છે સવત ૧૮૭૬ (ઇ સ ૧૮૨૦) મા લખાયેલા વચનામૃતો શુ હાલના
પ્રચલિત ગદ્ય પ્રથમ સ્વરૂપ ન મહી સદાય ? અલગત શરૂઆતના ગદ્યમાં સર્વ પ્રમારની
અભ્યવરથાવાળી શૈલી આપણને નથી દેખાતી તો જુ જનસમાજમાં પ્રકૃત પ્રતોના સમાધાન
વારંતે લખાયેલા વચનામૃતો બાબુપર મુકી કેવળ અધ્યાત્મિક વિષયોની અર્ચાવાળા વચનામૃત
મી આપાનું ગૌરવ તેમાં વપરાયેલા શબ્દોની શક્તિ અને કાર્યકારણની સાદાજ તોડયા વિના
વપરાયેલી વાક્યસકલના તરફ નિષ્પક્ષપાતની દૃષ્ટિથી જોતા દરેક સાહિત્યવિવેચક વ્યક્તિને
માનવું પડશે કે હાલના પ્રચલિત ગદ્યનું મૂળ સ્વરૂપ (કદાચ બીજા પણ) વચનામૃતના ગદ્યમાં
છે આવો મોટો મંદના અથ શુભરાતી સાહિત્યમાં આ સપ્રદાય તરફથી એલમાં આવ્યો છે
તે સાહિત્ય વિગતની સમગ્ર દૃષ્ટિથી જોનારને નાની સ્ત્રી સેવા જણાશે નહિ

“વચનામૃત” સિવાય “વેદસૂત્ર” નામનો ગદ્યાત્મક મોટો લેખ આચાર્ય શ્રી સદગુણદાસ
દાશરથીજી લખાયેલો મોજુદ છે તે છપાયો નથી, પરંતુ તેની જાણ ધણી સરળ અને
નામ રચેના તાંત્ર સરકારી છે

આધ્યાત્મિક વિષય ગુજરાતી ભાષામાં ગદ્યમાં ચચચિત્રો તો ગુજરાતી પ્રભુએ પડેલાં “વચના-મૃત”માં જ જોયો છે. એમ કહેતાં જાડું અચકાવાની જરૂર નથી; અને લૌકિક માત્ર્ય વાર્તાઓ પૃથ્વ પદ્યમાં જ લખી શકાય એવી માન્યતા જે કાળમાં ચાલતી હતી તેવા કાળમાં તત્ત્વવિદ્યા જેવા શબ્દ વિષયને પૃથ્વ સરસ ગદ્યમાં ચૂકનાર તરફથી સમાજની સેવા કેટલી બધી મૂળ ગણાય ? નીચે આપેલા વચનામૃતના ઉત્તારા પરથી ઉપરની વાત વધારે શુદ્ધિ-સ્પર્શી બનશે.

(૧) વચનામૃત (સોમા ગામે) મંવત ૧૮૭૭—x x x x x x x x x x x x
 “પડે શીઝ મહારાજ કૃપા કરીને જોભ્યા જે આ જીવ છે તે અધ્યાત્મ, અધિમૂલ અને અધિ-
 દેવપણે કરીને સર્વ દેહમાં નખ સિખા પર્વત બ્યાપીને રહ્યો છે, અને દેવતાને ઉદ્ધિયું” રૂપે
 કરીને જીવનુ મોંઝાપણું છે પણ દેહતા ઉદ્ધિયુંથી પૃથકપણે જોક્તા નથી.” ત્યારે
 નિત્યાનંદ સ્વામીએ આ શંકા કરી જે “હે મહારાજ, ત્યારે એમ કહે-
 વાય છે જે જીવ જે તે સામાન્યપણે સર્વ દેહમાં બ્યાપીને વિગેયપણે હૃદયકાચમાં રહ્યો છે.
 ત્યારે સર્વ દેહોણે સરખુ જલુપણું નથી જણાવું તેવું કેમ સમજી ?” પડે શીઝ મહારાજ
 જોભ્યા જે “જેમ સૂર્ય છે તે કિરણે કરીને સર્વ પદાર્થમાં બ્યાપીને રહ્યો છે પણ આગળ જેવું
 પદાર્થ છે ત્યાં તેવો સૂર્યનો પ્રકાશ જણાય છે. કેમ જે કાચની બૂમિ હોય તથા સ્વચ્છ નિર્મળ
 પાણી હોય ત્યાં જેવી રીતે સૂર્યનો શુદ્ધ પ્રકાશ જણાય છે તેવી રીતે પાણીની બૂમિ, રેતીની
 બૂમિ તથા ડોળાયેનું પાણી તેમા જણાવું નથી. એવી રીતે સૂર્યના પ્રકાશમા ન્યૂન અધિકપણું
 જણાય છે તેમ જ ઉદ્ધિયુ અતઃકમ્બુ જોલક એ સર્વને વિષે જણવું.”

(૨) વચનામૃત (વરતાન ગામે) સવત ૧૮૮૨—+ + + + + + + +
 + + + + x શીઝ મહારાજ જોભ્યા જે “અન્ય વ્યતિરેકની વાર્તા તો
 એમ છે જે ભગવાન અરધાકે માયાને વિષે અન્ય થયા છે અને અરધાક પોતાના ધામને
 વિષે વ્યતિરેક રહ્યા છે એમ નથી એ તો ભગવાનનું સ્વરૂપ જોવું છે જે માયામાં અન્ય
 થયા થકા પણ વ્યતિરેક જ છે. પણ ભગવાનને એમ બીક નથી જે રૂપે કું માયામાં જડ અને
 અશુદ્ધ યદ્દ જડ, ભગવાન તો આર્યને વિષે આવે ત્યારે માયા પણ અક્ષર ધામ રૂપ યદ્દ
 જાય છે અને ચોવિશ તરને રિંડે આવે ત્યારે ચોવિશ તત્ત્વ પણ બહારૂપ યદ્દ જાય છે.”
 “વચનામૃત” “વેદરહસ્ય” ઉપરાત, “સ પ્રદાયની વાતો” એ નામથી પણ ગદ્યાત્મક લેખને
 મોટો સમઠક હાંધવી સંપ્રદાય તરફથી ગુજરાતી સાહિત્ય બંડારને અર્પણ થયો છે, તે સમઠક
 મા પણ દર્શીતગી અમૃતિ તથા શાન્દોની સચોટ ચક્રિતનું દર્શન મારી રીતે થાય છે.

કવિ નૈર્મલ્યકરને ગુજરાતી ગદ્યના પિતા કહેવામા આવે છે તે બ્યાજગી તેપણું
 આગીનારાયણ સંપ્રદાયના “વચનામૃતો” ગુજગતનુ આદિ ગચ છે એટલું તો લોકોની નજર
 આગળ લાવવાની જરૂર છે. આ સ. ના રમણભાઈએ પણ “ગુજરાતી સાહિત્યનું કાલનું
 વલણ” નામના નિબંધમાં ગદ્યના વિકાસક્રમમાં આ વચનામૃતોને સ્થાન આપ્યું છે, અને
 કપુલ કહ્યું છે જે “તેની ભાષા તથા રૌંડી હાલના કરતા સહેજ શુદ્ધ છે” (કવિતા અને
 સાહિત્ય પાન. ૭૨૪)

મગ્ન ભાષા અને હિંદી કવિતા

“કવિતા તો મગ્ન ભાષાની” એ સમગ્ર તો જો કે પ્રેમાનંદ આદિ ગુજરાતના નિષ્ઠ કવિઓએ સમાજભાષી તરફ કરી છે, તોપણ જે “કવિતાની ગાથાતાનું” બાન તો આ સંપ્રદાયના યજ્ઞાનંદ, મુક્તાનંદ, પ્રેમાનંદ (પ્રેમસખી) અને ભૂમાનંદના મગ્ન ભાષામાં લખાયેલાં કાવ્યો વાચ્યાથી દયાય તેમ છે. ઉધ્ધરી સંપ્રદાયના બકત કવિઓની ભાષાની કવિતાઓ, કીર્તનો, રામ અને ભજનો એવાં તો સંપૂર્ણ અને કાવ્ય અમરતૃતિનામાં છે કે એકવાર વાંચ્યા પછી સસ્કારી જન તેમ હરી હરીને વાંચવાને તેનો ખુબ પાઠ કરીને વખતોવખત ગાવાને લગ્યાયા વિના રહેતાજ નથી. અધારામાં રહેલા લોકો પ્રકોશ કેમી ને સન્નિભય આનંદ ભોગવે છે તેવાજ આનંદનો બાન આ સંપ્રદાયના બકત કવિઓના કાવ્યો વાંચી સાહિત્ય વિલાસી અને પ્રાકૃત જનને મળે છે. દયારામની ભાષાની કર્તી લોકો વખાણે છે તેમના રસનુ વખતે વખતે પાન કરે છે અને એના જેવી બીજી કૃતિઓ મેળવવા તેમની હજી યાદ છે, પણ સાહિત્યના ક્ષેત્રનો સંપૂર્ણ ભોમીયો તેમની પાસે ન હોવાથી હરી હરીને દયારામનેજ વાંચીને પોતાની વૃત્તિ કરે છે તેવા લોકો માટે ઉધ્ધરી સંપ્રદાયના ભાષાના કાવ્યોની જાણ થવાની આવશ્યકતા છે. દયારામ તો માત્ર શ્રીકૃષ્ણની બકિત યુક્ત શૃંગારની ગરમીઓનું જ ભોજન લોકોને પીરમે છે જ્યારે ઉધ્ધરી સંપ્રદાયના યજ્ઞાનંદ પોતાના વૈરાગ્યના બકિતયુક્ત શૃંગારના અને સચ્ચેટ કાવ્યચમત્કૃતિરાજા બોધના કાવ્યોથી, મુક્તાનંદ, પ્રેમાનંદ, નિષ્કુળાનંદ તથા ભૂમાનંદ બકિતયુક્ત નૃગણ રસથી ભરપૂર, રાગરાગણીઓ વાળા કાવ્યથી, સમાજના સાહિત્ય શોખીન લોકોને સત્કારે છે. યજ્ઞાનંદના જેવું પંચગ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન ગુજરાતના જુના તેમજ નવીન કવિઓએ હજી સુધી જ્યત્સેજ બતાવ્યું છે એકાદશીની રાત્રીએ અમદાવાદની પોળમાં ભાષામાં ગવાયેલી પ્રેમસખીની બકિતયુક્ત શૃંગારની “ગરખીઓએ અનેકવાર દયારામને ગરખીને બૂવાયો દીધી છે, અને ભૂમાનંદની હોતી જો કોઈ વાર ઉરતાહ ગવેયાનાં મુખથી વાંછવના સાજ સહ ગવાતાં સામળી હોય તો જીદગી પર્યન્ત તેની લટક તથા તેનું માધુર્ય દિસરાણું નથી આ કવિઓની ભાષાની કૃતિ ત્રિષે આવી સાદી ઓળખાણ નીચલા દૃષ્ટાંતોથી ખાસ થઈ શકશે

અંજાનંદ—નીચેના કાવ્યમાં યજ્ઞાનંદે મમકના તાવના ફટકા સાથે મનુષ્યના અભિમાનની ઝાંટકણી કાઢી છે

“જૂલણા”

પાંચી જીદગી બદગી નાહિ કરી નિત્ય ખ્યાલ ફાંચા કમ બાજપાકા

મદ મોહમે તે મગર શીર્ષો તન નાકતા નારિયા તાજપાકા

સુદૃર સાહેબકા રમ ચઢ્યા નહિ સમ કીયા નર પાજપાકા

અંજાનંદ કહે કેસે બાત માને તે તો યાગ હે જીતીયા ઝાઝીયાકો

કહા વેડ વીટી મોતી પેરી કાને મહા જોરસે જૂઝ મરોડના હે
યને દેખતા આપણી છાપડીક ટેકી પાઈ બાધી તન તોડતા હે

તન અપેરે તેલ ફૂલેલ લગાવત નેહ ત્રીયા મગ જોડતા હે
અઘાનદ કહે ખબરદાર બંદે દેખ કાલ કોસે નરિ છોડતા હે

નીચેનું શબ્દાલોકારનાળું મધુરું સુગાર-કાવ્ય વાગી સતોષ સહ સાત્વિક આ-
લપન્યા વિના રહેતો નથી

રેખતા

આવરે મેરે મનમે મેરમ સતુને શામરે
સલુને શામરે મે સમરે તેરા નામ રે—આવ રે
પહેની પ્રીત લગાય મે મત આરામ રે' તુમ દૂર
દૂર રહે હુખ હોત હે, મે તરત મરગી ખૂર રે—સતુને
દરે દિનાની મે રીરે મેરે મકકા વાધા રાગ
રોગકી આગી રીસમે મે યહ પેરંગી જોગ રે—સલુ
પ્રીતમ કાલા પ્રેમકા તુમ જોર ગરે બીચ દહ
દમી, મારી મે પ્રીરે જન જાત હે અઘાનદ રે—મધુને

સરેયા

જ્યુ જલમાહિ નકીર પરી મા ટવીકે ટવીકે ટવીકે ટલી હે
જ્યુ મીસરી પવમાહી પરી મા બલીકે બલીકે બલીકે બલી હે
દેવલ સીરા ચઢાઈ ધજા સો હલીકે હલીકે હલીકે હલી હે
ધજામુનિ ત્યુ હિ દેહની આયુ ચનીકે ચલીકે ચલીકે ચની હે
વહી ર દાર સયોગ બકાકો બોલોકે બોલોકે બોલોકે બોલો હે
ખાદેકી લાર સનાર ચઢો સો લલોકે લલોકે લલોકે લલો હે
ચોરનકે મગ શાહ કુ ચોર કલોકે કલોકે કલોકે કલો હે
જલમુનિ કહે યુ તન આયુ ગયોકે ગયોકે ગયોકે ગયો હે
પ્રેમસખી—કૃષ્ણભક્તિના નિચેના મળ્યોમા પ્રેમન દે લક્ષીજ રસિકતાનું દર્શન કરાવ્યું છે

કુમરી

રે મે મે જીવુગી નદલાલ બિના
નદલાલ બિના પ્રતિપાલ બિના—રે મે
કોન પાવેગો અધર સૂધા રસ મિઠધર દીન ક્યાળ બિના—રે મે
નેના કોસે ધીર ધરે અમ રસિવારૂપ રસાળ બિના—રે મે
કોનકો દરસન કરી કરી જોઉ મધુરિયુ મદન ગોપાળ બિના—રે મે
પ્રેમાનદકે બ્યાકેલ પ્રજા વાનિતા, સુદર સ્યામ તમાલ બિના—રે મે

બનાજી મેરે કમળા નીકારી ગયો રે કદમકી કુજમે—

આઈ અચાનક નીહર નદકો, બનાજી મેરો ચોચો મકરો ચલો રે—કદમકી

કંગના નીકારી ગારી મોહો દીની, નાહક મોહુ જમણે મચાઇ ગયો રે—કદમકી

કત મોહુકા ઉન મથુરા મગરી, બલાજી મેરો કોન સુને કેયોરે—કદમકી

મેમાનંદકો નાથ સાંવરો છક્યો મદ જોખન તરન ભયો રે—કદમકી

ભૂમાનંદ—આ કેવિની નીચેની “હોરી” ગવૈયાએને અને ગાયનના સાંપીને તેની મીઠાશ અને રસિકતાને લીધે લેલાતુર બનાવી મૂકે છે.

—હોરી—

સામરે મોહુ રંગમે રોરી (૨)

‘જેમાં પકરકે રંગેકી મગરીયાં’ છીંમાયકે સીર’ ઢોરી

રંગમે રસખસ કરકે મોપે’ ઝાંરી શુલાલકી ઝોરી

લેજે મુખે ગાવનં હોરી—સામરે મોહુ.

આપ અચાનક મીઠો હે ડગરમે, દેખકે નેનલ કિશોરી

ભીડી જુજમે મોહુ પકરકે, જીવનને બરતોરી

ગાલા મોતીયનકો તોરી—સામરે મોહુ

ચુરનદા મેરી નહિ રખી, કહી એક જાવ નરંગી

તમમે છનકુ અખીયાં. દેખાઇ, મત જાને મોહુ બોરી

કહુ તોરે ચિતકી ચોરી—સામરે મોહુ

મેરો જોર કહુ નહિ ચોચો, કંસુકી કસ તોગી;

જુમાનંદ કે મોહુ પકરકે, રસિમે રંગમે રોરી,

મઘતી હ નંદકી પોરી—સામરે મોહુ.

મોહન મોસો ખેલો હોરી (૨)

આરમ દેખો રહી કું તમારો જોસી ચર ચકોરી

ખસત ત્રણ ખીતી જાત હે જીવન, હોમ પૂરી કરો મોરી

માનો મુજકે નીજ ગોરી—મોહન.

તોરે સંગ રમત લીધે કું, પેરીમે નવરંગ ચોરી

મોહન તુમ ડારો મેરે પર, રંગકી મગરીયાં ઢોરી

બારે શુલાલકી ઝોરી—મોહન.

સર્વ અંગ તોરે સામ મુંદર વગ, કર મે ચદન પોરી

ફેર જુજમે ભીડી મોહુ બેરો, કહુ તુમકું કર જોરો

ગતિ મેરી હે ચોરી—મોહન.

ફગવાકે બદલમે તુમકું રખુગી, ડારો તો બાલદેન જોરી,

જુમાનંદકે તુમ જોતો તો, કહે રખો મોહુ તોરી

ફાર કરે ચેલા મોસો—મોહન

સુંગાર ઉપરાંત મોહ અને બકિનામાં કાચો પુષ્પ દયાનંદ દેવાનંદ વખેરે કવિ તરફથી મળ બાધામાં લખાયાં છે.

દેવાનંદ

વિપતિ યત નિવારે નાથ મિત્ર વિપતિ કેન નિવારેતે ૫
 ઉદરમે આઠળાયો આણી તાહિ તાદિ પોમરે રે
 ૬ ખીઓ જાણી દયા આણી પાણમ આવે પારે રે—વિપતિ
 ગર્ભ ઉદારાયો તોહિ જન્મ ધગયો અતર અગ્નિ ઝારે રે
 ૭ ત્યા ખુજાઇ કુધા સમાઇ, અમૃત કેરે આરે રે—વિપતિ
 એસો દનિ ઉપમરી વિસારી મનીયો સસાર લારે રે
 ૮ હેત જનાઇ સગવસ આઇ, નિમે નરકમે ડારે રે—વિપતિ
 જુક સગાઇ અતિ દુખદાઇ, ધણી મોહન સિર ધારે રે,
 દયાનંદો શાગ સહાઇ, હુરત પાર કિનારે રે—વિપતિ

દેવાનંદ

મેરી મેરી મરત મરત મરે, મનસ દયા વિસરાઇ
 નરતન પાયો, કહુ ન કમાયો, ફેર ધરો ભવ કદરે—નનસ દ
 દવ અભાગી, વિષમ અનુરાગી, સખ્યા નહિ સુખકદરે—નનસ દ
 નિવિધ તનમે, જરતમે મનમે, ગાફલ મગર મરે,—નનસ દ
 દેવાનંદ બારી કહેત નિચારી, જાલી જપન મુરત મરે—નનસ દ

સપ્રદાય અને ગુજરાતી કવિતા

આ સપ્રદાયના કવિઓ તરફથી શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં ઘણી ઉચી પ્રતિભા કાબ્યો લખાયા છે, અને તે બધા એકઠાં કરીને પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો ગુજરાતી પ્રેક્ષના કાબ્ય દોહન જોવા લગભગ આઠ એથો બરપૂર અને તેમ છે આ સપ્રદાયમાંથી શુદ્ધ ગુજરાતી કાબ્યનો ભંડાર આપનાર પાંચ પુરો મુખ્ય છે (૧) સુત્રાનંદ, (૨) જ્ઞાનંદ, (૩) પ્રેમાનંદ, (૪) નિષ્કુળાનંદ, (૫) દેવાનંદ આ કવિઓની કૃતિના ખાસ વિષયોમાં ભક્તિમય શૃંગાર સચોટ વૈરાગ્ય, વ્યવહારિક સચોટ દૃષ્ટાંત યુક્ત બોધ અને પ્રાકૃત જનને સુગમ યથ શકે તેવું અધ્યાત્મ જ્ઞાન મુખ્ય છે, અને તેમની કૃતિના ખાસ લક્ષણો સરળ શીઠી ભાષા, વ્યવહારના પ્રત્યેક પ્રદેશમાંથી સુટાયેલા દૃષ્ટાંતો, નૈસર્ગિક શબ્દ લાક્ષિત્ય, ઉચી પ્રતિભા કાબ્ય અને રાગ રાગગીતોનું આહુદય ખાસ જોવામાં આવે છે

-૧

સાથે જોડેલી યાદી પરથી આ સપ્રદાય તરફથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં થયેલો જવારો રપટ જણાશે આ બધા ભક્ત કવિઓની કૃતિઓ સાપ્રદાયિક હોવાથી કેટલાક જનોને એકદેશિય જણાતી હશે પણ એકજ રગતુ બધી જગ્યાએ દર્શન થાય નેવા ચરમા આખપરથી કાઢી નાખી જો તપાસવામાં આવે તો આ ભક્ત કવિઓની કૃતિમાંથીજ જુદે જુદે પ્રસંગે જ્ઞાન-આનંદ, પ્રેમ-આનંદ અને ચોગ-આનંદનું જ્ઞાન સ્પષ્ટ થઇ જાય છે ।

આ કવિઓએ પૃથક પૃથક ગુજરાતી સાહિત્યને કેવા પ્રકારે સમૃદ્ધ કર્યું છે અને ગુજરાતી સમાજપર કી અસર કરી છે તે હવે સંક્ષેપમાં તપાસીએ

(૧) મુક્તાનંદ—માથે ટાકેલી યાદીપરથી તેમના કાવ્ય-સંગ્રહનો વિસ્તાર જણાય છે. આ કવિના કાવ્યોમાં “ઉદ્ભવગીતા” સંગીન ગણાય છે, અને જો આ એકજ કાવ્ય તેમના તરફથી લખાયું હોત તોપણ ગુજરાતી ભાષાના કવિઓમાં જે સ્થાન હાલ તે ભોગથી શકે છે તેજ સ્થાન તેઓને મળી રહેત. તેની કવિતાની સંપૂર્ણ કદર હજી ગુજરાતમાં થઈ નથી; તોપણ નવી ગુજરાતી વાચનમાળામાં તેનું “સત્સંગ”નું કાવ્ય દાખલ થવાથી તેને ગુજરાતના એક સિદ્ધ કવિનું સ્થાન તો અપાઈ ચુક્યું છે. તેનું “શ્કિમણી વિવાહ”નું કાવ્ય લોકોમાં અતિપ્રિય થઈ પડ્યું છે; એટલું જ નહીં કે કાઠીઆવાડમાં એક પણ લગ્નોત્સવ એવો નહિ જતો હોય કે ત્યાં મુક્તાનંદનો “શ્કિમણી વિવાહ” સ્ત્રી જનોમાં મવાયા વિના રહે. ગુજરાતમાં લગ્નોત્સવ વખતે માનનીયો તરફથી અનેક પ્રકારનાં “ધવજ મંગળ”, ગાવાનો વિવાજ જીતો છે; તેની સાથે આધુનિક કાળની અસરથી વરકન્યાના પક્ષે તરફની માનનીયોએ સામસામા પક્ષની હાંસી અથવા મજાક ઉડાવવા વાસ્તે મસ્કરીનાં ગીતો (કટાર્થા) ગાવાનું શરૂ કર્યું હતું, અને આવી મસ્કરીની હદ ન રહેતાં અસ્વીક્ય અર્થનાં ગીતો પણ મવાતાં થયાં હતાં. આ યોગ્ય પ્રમાર લોકમંથી કાઠી નાંખી તેને સ્થાને ગાઇ સકાય તેવાં ગીતો સ્ત્રીઓ વાસ્તે મુક્તાનંદ તરફથી આસ યોગ્યતામાં આવ્યાં છે. તેનાં ગીતનાં બે નમુના નીચે આપ્યા છે.

અવિદ્યા છે નકરી નાજ, પ્રભુથી પાછો ભાગે જો,
એનું કહ્યું કરે તેની સાથ, જમનું લાઈ ભાગે જો.
જમનું છે જખમ જેર, મારશે મોટું બાધી જો,
બોલો છો દોષે બોલ, આવડી મું આવી આંધી જો.
બુડી મરો લાગે છે લાજ, વેણુ મું વાંકા કાઢે જો,
પ્રભુ વિના કાઢે જો બોલ, છબડી ધસી વાઢે જો.
હરી બજતાં લાગે છે લાજ, કુડમાં કેવાં રાજી જો,
મુક્તાનંદ કહે મૂરખ લોક, પાધરાં દીમે પાજી જો.

નાની મોટી વસ્તીકે સંભાળીને લેજો, જમના છવનને કાંઈ દોષ આ દેજો.
સુરને સંભાળ્યા વિના બધ મતિ યારો, વિમુખ થઇને ધણ ખાસડાં ખારો.
સમજીને સીખ લાગે બજે અવિનાશી, મૂરખ ન માને મજે પડે જેમ કાંસી.
પ્રભુને જે મજે તેને છે નાશ, મુક્તાનંદ કહે મૂરખને સધળે અંધાર.

અક્તિમુક્ત શુંગરમાંથી વેરાગ્ય પર ઉતરી જવાની મુક્તાનંદની ચક્તિ નીચેના પદમાં સ્પષ્ટ જણાય છે.

—કેદારે—

માઢરે મંદિર અખંડ રહો મોવજી તમ વિના દુઃખ તજો અતિ નાવે,
આવડું જેબન અનંગ દુઃખ દે ધણુ તનનજા તોપને કોણુ સમાવે—માઢરે.
આશ સર્વે પરહરી પ્રિત તમશું કરી વરી હું વેદવતી નાથ તમને,
મન રિપુ મારવા તોપને ટાળવા, અધઃ-અધઃતરસ પાઓ અમને—માઢરે.

તમ અગ આગ કિલ્લમ નંઆરથી, નટાર નિગળ રુ કેમ નપારી,
 નયનની આગળે અખંડ રહેા નાથજી, ત્રિવિધ વિનોદ કરતા નિહારી—માફરે
 રસીઆજી તમ મમ લાગ્યો ખરો, ગર્ભ નહિ જગતનો ગંધ સુજને
 આજ મુક્તા નદ આડ સર્વ-ટળી, અર્ધ હુ તનમન નાથ તુજને—માફરે.

અહ્લાનંદ—આ સ પ્રદાયતા કવિયોના ઉત્તમ કવ્ય ચમત્કાર તથા પિંગળશાસ્ત્રનુ
 વિસ્તૃત ગાન બનાવવામાં અહ્લાનંદ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. જન્મથીજ તેઓ ચાણુભાટ કુટુંબના
 હોવાથી તેમને વારમાખંજ કાવ્ય-શક્તિ મળી તેા હતીજ. અને તે શક્તિનો અંબધ આ સંપ્ર-
 દાયના કિંવા શુદ્ધ જીવન અને શુદ્ધ વિચારો માયે જોડાતાં અગ્નિ અને વ્રતના મયોગની પેઠે
 એ શક્તિ પૂરે જુરસામાં ભજુડી નીકળી હતી. તેના હિંદી કાવ્યોમાં તથા ગુજરાતી કાવ્યોમાં
 પદ-લાલિત્ય અને તાલ બધ-ભામ જોવામાં આવે છે. એમના વિો Henry (Hony) Brigg
 લખે છે કે—(The Cities of Gurjarashtra) ... .
 Among these must not be forgotten the name of Brahmanand, one of the early co-adjutors and the bosom friend of the Reformer. He was a Hindu classic Scholar of no ordinary ability, of singular mild deportment, and a benevolence of disposition, a character rarely met, he was a poet too, and his songs and allegories are still recited with enthusiasm and to the admiration of all those who can appreciate them merit, while the cadence to which they are employed is exceedingly harmonious.

સમાજ-સુધારણાના હેતુથી લખાયેલા આ કવિના મપાટાવાળાં કાવ્યોએ જીવનગતના
 લોકોપર ઇષ્ટ અમર કરી છે. આ કવિના એવા ઘણા છંદક પદો છે કે જે “રૂપદેવવાચક કાવ્યો ઉત્તમ
 કાવ્યો હોતાં નથી” એવી સાહિત્ય-વિવેચકોની માન્યતાને ખોટી પાડવામાં સમર્થ બન્યાં છે.
 આ કવિનું રસિકત્વ પણ જોડું નથી. તેણે લખેલા “દાણુ લીલાં” ના પદો તેની કાવ્ય
 ચમત્કૃતિ અને રસિકતાનું ચોખ્ખા બાન દરાવે છે, અને આધુનિક ગિય કવિયો મિયાલના ઇતર
 કવિયોના કવનથી કટાણી ગણેલા, જુના કાવ્યો તરફ કંઈકે પક્ષપાતથી જોનારા સાહિત્ય
 નિલાસીઓ તેા અહ્લાનંદના કાવ્યમાથી યથેચ્છ રસ મેળવી પોતાનો કંટાળે ધલી વાગ દૂર કરવા
 દગે. જીવનની દાણુ જાગુરવાનું સચોટ બાન, ઇશ્વર પરાયણ જીવન બનાવવા માટેની ઝડુનવાળી
 દરકેરણી, અશુદ્ધ જીવન પ્રત્યેનો કડકકતો તિગ્ધકાર અને કૃષ્ણશક્તિમા લીન થવા માટે
 રસિક બોધ અહ્લાનંદના નૈસર્ગિક પ્રતિભાવાળાં કાવ્યોની વન્યુમાં પ્રાપ્તિય ભોગવે છે નીચેનાં
 દંડાનોપરથી આ અત્ય મુગિત થશે.

રે મગધનુ દરીનનું સાનું, બીજુ સર્વે કાણુ બંનુ કાચું રે મગધનુ
 રે મો માયે પ્રીતિ ટાળી, રે બાગ્ય મન મિશ્ય બાગી
 છે વગ્ના જેરા એક વનમાળી ... . રે મગધન

રે રિયર નદિ આપરદા થોડી, રે તુલ જાણીને આશા તોડી
 મેં જમના જીવન સાથે જોડી ... .. રે સગપણ.
 રે ફામટ ફેરા નવ ફરીએ, રે પરધર પાણી શું ભરીએ
 ને વરીએ તો નટવરને વરીએ ... .. રે મગપણ.
 રે જુધર બેટ્યા બાલે બાગો, રે મો સાથે તોડયો ધાગો
 એ ગસિક રંગીલાથી રંગ લાગ્યો ... .. રે સગપણ.
 રે એવું જાણીને સગપણ કીડું, મોડું તો શિર-દર લીડું
 બ્રહ્માનંદનું કારન સીડું, ... રે સગપણ.

શ્રી કૃષ્ણ પ્રત્યેના અનન્ય સખીભાવ નીચેનાં કાવ્યમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યો છે.

જોડું સરવે જગત તપાસીરે રહ લાગી
 એક પુરુષ દીકા અવિનાશી રે , ,
 જીવે અજાણી અર્થે રોળી રે , ,
 દીડું ચૈદ બુવન લગી જોગા રે , ,
 અજાણા અજાણાને શું પગલું રે , ,
 માટે જગીઆનું લીધું સરથું રે , ,

સરવે આનંદ પુત્ર પરિદરીઆરે , ,
 બ્રહ્માનંદના વાસાને વરીઆરે , ,

સદિ-અવધાન પશુ આ કરિનું તેના કાળના પ્રભાવમાં સાત હવું
 મહિનાના વૈજનું પશુ જગ્યા છે

શરદ મહત્ત મેલામણી, આવ્યો આમો મામ,
 એ મે વાલમ આવીએ, રમવા સુંદર શામ.
 નિર્મળ અપર થઈ ગયો, નિર્મળ થઈ ગયાં નીર,
 નિર્મળ નાથ વધારીએ, હોમાળા જળ વીર.
 દમરા વેદળ ચાલીઆ, નદીએ બાંધ્યા ધાર;
 એ રત્નમા અક્ષમેલક, વગો વળી જોડું છું વસ.

ઇન્દ્રિયને ગાયોની ઉપગા આપી નીચેની સુદ બ્યાજોક્તિ બ્રહ્માનંદે આપણને આપી :-
 ને વારંવાર વાંચતાં છતાં આપણે ધનવદા નથી.

ચારી આવો ગાવડલી મારી, ટકો દડું રીત તણો ત્યારી...ચારી.
 મલાળે તણું છું કહેલી, અમારે હાથ નથી રહેલી,
 તમ વિના દોવા નથી દેલી .....ચારી.
 સાચું જોડું આજ મળે, આવે છે મારવા અમને

ટાઠી થાય દેખીને તમને.....ચારી.
 હેતે તમે પહેલી હેઝાવી, છાની નથી વાત કહું છું આવી
 હવે નહિ પૂરે વટકાવી.....ચારી.
 જે અતિ જીવાળા ચાસો, ખારે જઈ દોડી કાઢને પાસો
 તો ગીરધરજી માણું ખાસો.....ચારી.
 ઝાઝું ખડ લીધું ત્યાં જઈને, ચારી લાવો પાણીકું પાછને
 વાલા પ્રધાન'દના સીધા યદને.....ચારી.

જુની યુજરાતી વાચન માળામાં નીચેના કાવ્યને સ્થાન મળેલું હોવાથી આ કવિને પણ સિદ્ધ
 કવિયોની પદ્ધતિમાં મૂકાયાનું માન આપાયું છે.

આ તન રંગ પતંગ સરીખો જતાં વાર ન લાગેજી
 અસંખ્ય ગયા ધન સંપત્ત મેલી, તારી નજરે આગેજી
 અગે તેજ કુલેલ લગાવે માથે છોમાં ધારેજી
 જ્યેમન ધનતું જેર જણાવે છાતી કાઠી ચાસેજી.

~*~ + ~*~ + ~*~ + ~*~

આજ કાલમાં કું તું કરતાં જમડા પકડી નાગેજી
 પ્રધાન'દ કહે એવ અજાની અત દુજેની થાગેજી

પ્રેમાનંદ (પ્રેમસખી) આ કવિની ગરબીઓ અને રસિક કિર્તનો યુજરાતી સાહિત્યનો
 એક આકર્ષક તથા સાત્વિક રસજલિનો પોષક ભાગ છે. રામીનારાયણને શ્રીકૃષ્ણ સમજી આ
 કવિએ તેમના પ્રત્યેની અદ્ભુત પ્રીતિનું મજા પોતાના મન પર એટલું તો સચોટ બેસાડ્યું-હવું
 કે જ્યાં ત્યાં કાવ્યોમાં તેણે પોતાને “પ્રેમ સખી” સમજીનેજ કવન કરેલું છે. આશક મારુકના
 ભાવથી કવન કરેલું છે અને પોતાના દીક્ષિત અભિધાનને અર્થવાચક બનાવ્યું છે. એથી
 ખોતે ઉંચી પ્રવિના અવિચા હોવાથી તેમની ગરબીઓમાં ગેમત અને તાલતું દરોન મળ્યું સાફ
 થાય છે. એમના રસિક કાવ્યોનો સંશોધિત સંગ્રહ સમાજ પાસે મૂકવાની ધણીજ નજર છે.
 નજીએ તેમનાં કાવ્યોના સ્વાદ આપ્યો છે, તેથી તો સાંપ્રત્યિક કિર્તનસંગ્રહના પુસ્તકોમાંથી
 પ્રેમસખીનાં કાવ્યો વાંચી પોતાની સાત્વિક રસજલિ પોષ્યા જાય છે. નીચેના મધ્ય દૃષ્ટિમાં
 પ્રેમાનંદની પ્રેમભક્તિ તેની મીઠી વાણી અને અર્થપૂર્ણ પદ્યધ્વનિમાં આવે છે.

~*~ ૧ ~*~

આંખડી રસરંગે ગાંડી, રેણું માંડી રસિક મદન મન્દાની—આંખ.
 ઝિંઝોજી શામ સિંધોલ સર્વે અગે, ચોખાણા હો ચતુર કેને સગે.
 રગાણા હો અધર તંગોળને રંગે ... .. આંખડી.
 મદનસર વાગ્યાં છે મરમ ઠંકણે, વિધાણા હો નટવર નેણને ખાણે
 ધાયલની મંદ તાપન હોય તે જંગે ... .. આંખડી.

અમારે તો કશોજે નથી દરજો, તમારું મનનું માને ત્યાં જાયો.
 સાચું કહેા શીદને ખોટા સમ ખાઓ. ... ... આંખડી.
 તનનું દુઃખ કરની નાડીએ જણાયે, મનનું તો વેણ બોલે ત્યાં કળાયે;
 ઝેમાનદ કહે આંતરનું નેણાં માંહે ... ... આંખડી.

૨

સજની મનડે વાળી ગાંઠ તે છોકુ કેમ કરી રે લોલ,
 ટાળીકરમની ન ટળે રેખ કે તેમ મારે હરી રે લોલ.
 મન કર્મ વચને ઝાલી હાથ, કે હાલરે જેમ લાકડી રે લોલ.
 તેમજ પ્રાણ સંગાય લીધા કે મન મોહન જડી રે લોલ.
 તેસ પસાળીને વાળી જેમ ગાંઠ કે રૂડી હીરની રે લોલ,
 સમજ એમ પડી મારે આંટ કે મોહન આ હીરની રે લોલ.
 જેવાં લોચન નૃપ ન થાય કે એવી ટેવ પડી રે લોલ,
 મજની પ્રાણજીવન જોયા વિના કે આમે નહિ એક પડી રે લોલ.
 રસિયા સાથે લાગી પ્રીત કે દુખ સર્વે ટળ્યાં રે લોલ,
 મજની ઝેમ રાખીનો નાથ કે અજ આજનક ઇચ્છા રે લોલ.

[નિષ્કુળાનન્દ—આ કવિમાં પણ નામ તેવાજ ગુણ હોય તેનું તેમના કાવ્યોપરથી જણાય છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં વેરામના કાવ્યોનો સારો ઉમેરો સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના બ્રાહ્મ કવિઓએ કરેલો છે, તેમાંથી નિષ્કુળાનન્દે પર્યવેશે વેરાગ્ય ધ્વજોજ અસરકારક છે. ગર્ભે તેની પ્રજ્વલિતમાર્ગની ધડમધલમાં તદ્દલીન થયેલો માણસ, સર્વ પ્રકારે સુખ અને ઇન્દ્રિયોપબોગમાં ગરકાવ થયેલો માણસ પણ એક વાર જો નિષ્કુળાનન્દના કાવ્યનો હૃદયે અનુભવે તો આ સંસારનાં પોષણપણી, મનુષ્યોની યાકીલતાની તેમજ અધમતાની પ્રતીતિ તેને થયા વિના રહેતી નથી. માત્ર વેરાગ્યનો વિષયજ નિષ્કુળાનન્દના કાવ્યની વસ્તુ નથી, શૃંગાર, વીર, અને કથણ રસની પણ તેમના કાવ્યમાં કિતમ જમવાટ મળે છે. આ કવિના કાવ્યોનો સંમંદ સંપ્રદાય તરફથી છપાયેલો છે પણ તેને જરા વિશેષ રીતે સંશોધિત કરી, કેવળ સાંપ્રદાયિક કૃતિયો હોય તેને કદાચ ત્યજ દબને કોઈ સાક્ષર વચ્ચે રૂપનાં તે સંમંદને સમાજ આગળ મૂકે તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં હાલનાં જણાતી ખોટાંની કેટલીક પૂરી પડે. આ કવિની કૃતિપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે તેમની વાણી વધારે સરકારી છે, તેમનું વાચન વધારે વિચાર છે, તેમનું મનુષ્ય-સ્વભાવનું જ્ઞાન વધારે સંગીન છે, તેમની દૃષ્ટિ વ્યવહારિક વધારે હૃદયગમ્ય છે, તેમનું પદ્યધન વધારે શાસ્ત્રીય છે અને તેમનું કાવ્ય-વસ્તુ વધારે ગિરજાન છે. સાથે રાખેલી-માદી પરથી તેમના કાવ્યોનો વિગત અને વિસ્તાર જણાતો તેમના “એકગીતા” અને “ધીરજન્યાન” તેમને ઉંચી પદવી આપવા મારે વસ છે. ઉપરનો અભિપ્રાય તીવ્રતા કેટલાંક દૃષ્ટિથી સમર્થ થશે.

૧

એક અવગો થાય છે ભૂતિ, વને લાજ નથી આવતી લગાગી રે
 લખ મેનાની કુદંગ કળ વાંદ કે, ખર સુરમાં કેને કોણ આરે રે

અહજ ઉદ્દિલજ સ્વેદજ જરાયોરે, વાગ અનેક તુ ઉપજ્યો મરાયો રે
હય નીચા લીધા તે અવતાર રે, આળ્યો ચપચાદિ વર્ણ અદાર રે
એક એકને ઉદર નર આળ્યો રે, તું તો સર્વ તણો મૃત કાળ્યો રે
તેની લાજ તુને ન આતી લેશ રે, હવે આપીએ તે શો ઉપદેશ રે
ચીમ નહિ તુજ જોવો કોઈ ઢાલોરે તુ તો બૂખને કૂખથી ન કાચો રે
કહે નિષ્કુળાનંદ એવું રે, માન વંચ હજી માને તો છે બધું રે

૨

તાજે માથડે આળ્યું છે પોત, જેવ આખી જોને થાય છે રે
તાજે પયટી ગયું છે પોત, જરા આતી જીવન નય છે રે
તારા ડગના લાગ્યા દાવ, કાળપ ગઈ વળી કેશની રે
તોય ખુવાગ થવાની ખાવ વાન ન માને ઉપદેશની રે
વારે કાને પડી ધાક, નાક નથી વળી નકટા રે
હવે કહેવંતો જો વાક, ચત મળી કહે છે સામટા રે
વાગ થર થર ટુંગે યુગ, કુગ ગાહિ થયો કડવો રે
તને મીઠું મેલી ચૂગ, ખાદી કહે છે મો ભડવો રે -
ખરાં ડગળીને થયો ફૂલ, મૂળ ન રહ્યો ડોડી કામનો રે
કહે નિષ્કુળાનંદ દેખ બૂલ બેને આશરો શ્રી ગમનો રે

૩

જ્યારે હરિશ્ચંદને પોતાની પતિન વાગમલિ પર વલનારનો ધા કરવાનો દુઃખ તેના શેઠ
વરધથી થાય છે ત્યારે વાગમલિ જોને છે

ગાગા સિધુ

નણી વાણી જાણી તીખી કરે, કાક કાક, કાક કરવાલ વારી
મહે અતિ ગાક, ગાક ગાક મને, નાક વાક વાક વળી મુક મારી
રખે અડગ નર કરે કરતો થર થર થર કર કરીશમા જે
ધરી ધીગ શરીર ગરીર વીર થમ, નાથ લાથ વગતા દીને કરીશમા જે—રાણી
ત્યારે અચાનક નાનક ગિતે મડી, દડાડી ડગમરી દોડ દોધી
અતિન કરાલ કનાવ જવાવ જેડી કલીએ તે બૂલાલ ઉલાલ વલ્કાલ લીધી—રાણી
કાક મહુ ધડક ધડક નથી ચડક ચડક તે ઘડક ટગી
પડક ફડક કડકલી નથી, ઝડક, ઝડક કહે મુને માગ વળી—ગણી
તીખી વલનાર માર કહે, ધારે ધાગ થરે ધીગજ ન રહે
વારે તારે વારે તારા બએ, નાગ માગ માગ એમ મચ્યુએ કહે—ગણી

સુર નર સાથ સાથ સાથ મળ્યા, પાથ પાથ પાથ પડે રહે રહ્યા .
નિકુળાનંદ અનાયના નાથજી, હાથે હાથ હાથ મહી લીધોજ ત્યાં રાણી.

૪

દૃષ્ટાંતજી આહુત્ય અને ચમત્કૃતિ.

લગ્નન જન્ય આ લોકમાં, પરસોડે પશુ પહેંએ નહિ
એવી ભકિત આદરતાં, કહો ભાઈ કમાણી સહી (શી) !
જેમ કેસરીઆં કરી કામ ચામે, બાલે કાખમાં દોળી વરણી
કામ પડે દો કેમ આવે, પ્રતીત એના મરણી.
જેમ સતી ચાલી વહાણે યજ્ઞના, બેળાં મરી લીધે જન મારકાં *
આમ લાગે ઉડી ભાગશે, હોલવી વરણના માટકાં.
એમ ભક્ત ધણ ભગવાનનો, વળી કહેવાયો સાથી ભક્તો
પણ સતીર સુખ રૂપી રાખીઓ, મોડે મીયાનો મોખસો.
ત્યારે વેંચી દવેલી નિત દાઢ, ત્યારે આળસીઆનો શો અર્થ છે
પણ દગો છે એના નીચમા, જે જતે કરવો અનર્થ છે.
એવા ભગવાન ભવ ન થાય, થાય ભક્ત આગળ કલા તૃપા
જ્યારે સાવભાતની કરી સુખડી, ત્યારે ન યમડીએ કાચીએ પીચા.
દીધું આંધણ ત્યારે દુધનું, તેહ માંહિ મીઠું ચોરનું નહિ.
ખાતા ન ખવાય દુધ જાય, કહો તેમાં કમાણી સહી (શી) ?
ભલી ભકિત આદરી પ્રામવા પ્રયોગમ સહી
પછે પંડ સુખને ધરિછુ, એ તો વાત બનેનહિ.
ખાવો ભેરવ જપને જ્યારે, ત્યારે ખસનું મેલનું અંગ
નિકુળાનંદ જેમ દીવો દેખી, પાછો ન વળે પવન.

દેવાનંદ—ગુજરાતી સાહિત્યમાં શ્રદ્ધાવાળા ઉપદેશનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ કવિ. બોજલ
(ભોજનભક્ત) અને દેવાનંદ વરણી જેટલો ઉમેરવામાં આવ્યો છે તેટલો સંગ્રહ બીજી કોઈ
દિશાએથી મળ્યો નથી. દેવાનંદના કાવ્યોનો જથ્થો પણ એક રચના પુસ્તક રૂપે બહાર મૂકી
રાકાય તેટલો છે અને આવો સંગ્રહ સમાજમાં દેશાવવાની જરૂર કદાચ ગસરાચીઓ નહિ જોતા
હોય તોપણ સમાજશાસ્ત્રીઓને તો સંગ્રહને લોકપ્રિય બનાવવાની આવશ્યકતા જણાયા
નિતા રહે તેમ નથી. પ્રવૃત્તિમાર્ગના પવનમાં ખેચાઈ જાય મનુષ્યોની હવન નાકાઓ કદી કદી
દૃસંસાર રામરના ખડકો પર અથડાઈ જવાનો જે ભય રહે છે તે વખતે દેવાનંદના
કાવ્યો દીવાલાંડીરૂપ બનીશકે તેવાં છે; અને શિષ્ટ જનો આ કવિના કાવ્યોનો સદુપયોગ કર્યાજ
નય છે જેમ જાળવર્ગને ઉપયોગી કાવ્યની ગુજરાતી સાહિત્યમાં ખોટ જણાય છે
તેમ જદ મંડળ વાસ્તે શુદ્ધ અને શિષ્ટ કાવ્યોના સંગ્રહની ખોટ પણ હોય જણાય છે
ને ખોટ દેવાનંદના કાવ્ય-સંગ્રહથી પૂરી પડે તેમ છે. દેવાનંદના કાવ્યોનો સંગ્રહ હવે

પ્રસિદ્ધ થયો નથી તોપણ ગુજરાતની અમાનતા મુખ પગપાની એના પદો એટલા બધા
ફેલાઈ ગયા છે કે નિગમન ગિરુદા ગુજરાતના રાજે ની ગલીય ગલીએ દેવાનદના પદો ગાઈ
યજ્ઞમાનોને ખુશી કરી ચોતાડ કહેવો પણ મેઘના ન ગાય છે અને નગર જેવા કિસ્સોમાં
પણ ગુજરાતની ઇટલીક સ્ત્રીઓ દેવાનદની ગરગીઓ ગાઈ પોક અમદાવા સિતલુ રજન કરે છે.
એમના કાવ્યના યોડા નમુના નીચે આપ્યા છે

૧

દેવાના કૂટયા હરી સજે હેન ન કીધુ, લખ ચોગશી કે લગડુ માયે માગી લીધુ
ચેટને અર્થે પાપકવડા પાણુ ફરોન ને જોધુ, ચાગ વિમના જનવડ સાઠ મન આપામા મોહ્યુ—દેવાના
જન્મ મુણુ કુળ ગર્ભાસતુ તે ન ન સમજો ટાગી
માત પિતા સુવ જુરતી સજે રિસાર્યા નનમાળારે—દેવાના
આજસને અનન અલિશે કામ ગમાડ્યુ તાગ
દેવાનદ કહે દેખ વિચારી મન મધુ તુ મારે ગ—દેવાના

પઠી નહિ મજે રે તુને પઠી નહિ મજે કાજ ન લે ચે લે ને નકાન પઠી નહિ મજે
મેતી સમજો કયુ લાઇ મુળ ધરીમા ગે માગી માનુ બી જોઇ આગો કેમ રજે—કાઇક
કનુરીને કેવડો લા તેનમા નજે નમર ન ફરેન પમી રિયમા મજે—મંડક
ખેલ આજેયા ખેલના અતે જોગે જે રજે, એકડાચિનાના ખીડાતેભાં વાર નહિ વજે—કાજ
અને જન્મના પાંડ તે તો સસમ ન દાના કહે મજો કનો ચાલુ તે દગે—કાઇક

૩

મરખ નર કરે મગી ઉપાય, મૃત્યુ પાણુ નહિ રજે
તુમી આપુય તે ન મધાય, મયુ પાણુ નહિ વજે
અરીગુ તો ઉગે નહિ રે, પપી કાઠ તાય ભાઈયથે મગી જુડુ કપ્પુ રે
નાખ્યો નકે પડ્યો પરવાય મૃત્યુ
કોની કરે માથાનને રે સોના રખાના ગણુગાર, પમે ફળ લોકમા રે
માયે જ મ મરયુ બહુ વાર મૃત્યુ
કાશીગે જઈને કરવત મેલાવે ને માગે હિમાજે દેવ
ભકિત ચિન્તા બન ન વરે રે, વાગે રાજ સાજ સુખ તેહ મૃત્યુ
જુડા જોળન બાગને રે જમડા પકડી જાય
દેવાનદ કહે મી ગયા રે, તાસે વાર મેઘથી ન ચાય મૃત્યુ

જુડી ગુજરાતી નાયન માળામાં—“કર પ્રભુ સગાતે દહ પ્રીતડી રે”— એ પદ મકીદિના
નદનુ નામ શિષ્ય ઈશિયોની પકિતમા પ્રકાશ મયુ છે તે સાદ દેવાનદનાની જરૂર નથી

મંજુકેશાનંદ-આ કવિએ સારાં બોધક કાવ્યો ગુજરાતી ભાષામાં લખ્યાં છે; પરંતુ તેમનાં બધાં કાવ્યો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં નથી. કાવ્ય દોહનમાં તેનાં કેટલાક કાવ્યો મૂકવામાં આવ્યાં છે તે ઉપરાંત તેમનું કેટલુંક અપ્રસિદ્ધ સાહિત્ય હતું “વરતાલ” માં સંગ્રહી રાખેલું છે. આ કવિની કવિતા સુધરેલા જમાનાના ઉપદેશકનું કાર્ય બજાવતી હોય તેનું જણાય છે.

સારને અસારે, વિવેક ને કોઈ ન કરે
એવા અણની રે, લખ ચોયાંશી ફરે
ખાતું બતાવે બોળા જનનું, ધર્મ પાળે ન ભેસ
ધર્મ થકી બ્રહ્મ કરે મનુષ્યને, આપી અસત્ય ઉપદેશ.
એવાને અસત્યે રે, જન્મે તે મરે.....સારને
ને નર ધન ત્રિયાના ત્યાગી, તેને સંગે રાખે રોપ
નારીથી બાગે તો ક્યાં થકી આવ્યા, એવો દેખાડી દોપ
ચોતે પરનારી રે સંગે હરે ફરે.....સારને
કાચા હોય તે નારીથી બાગે, પાઠા ન બાગે કેયે સાર
બતાવે જનને નિશ્ચે કરે મનમાં, કરે કુકર્મ અપાર
એવા ખલ અણની રે, બેવ જજ નહિ તરે.....સારને
અગ્નિપાસે બેસે ને તાપ ન લાગે, જળમાં શીતળ ન હોય
મંજુકેશાનંદ કહે નારી પાસે વિકાર હતી ન જોય
એ તો વાત ખોટીરે, ને જન કર ધારે.....સારને

ગુજરાતી સાહિત્ય પર સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની પરોક્ષ અસર.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉંચા પ્રકારનો કાવ્યનો બંડાર આપી તથા મોડું મધ્યપૂર્વ પાડી આ સંપ્રદાય તરફથી ને સાહિત્ય સેવા થઇ છે તે પ્રત્યક્ષ છે. તે ઉપરાંત પરોક્ષ રીતે પણ આ સંપ્રદાય તરફથી ગુજરાતી સાહિત્યવિકાસને એવી એવી સદાય મળેલી છે કેમુમ જનોએ તે બધી મદદને સંપ્રદાય તરફની મદદ વરીકે કપ્પલ રાખવી પડશેજ. ૧ લીપી ૨ ભાષા, તથા ૩ છંદ, વ્રત અને રાગ, પર આ સંપ્રદાયની યોડી ધણી ને અસર થઇ છે તે નીચે જણાવવામાં આવે છે.

ને દેવનાગરી લિપિ હિંદમાં સાર્વત્રિક કરવા કેટલાક દેશલિપિચિન્તકો પ્રયામ કરે છે અને ગુજરાતના કેટલાક સિદ્ધ પુરોએ જેનો ઉપયોગ કરવાનો આરંભ પણ કર્યો છે તે દેવનાગરીના વકીલ વરીકે કોઇ પણ પ્રકારની ધાંધલ દર્શાવવા આ સંપ્રદાયે ઘણીજ ઉમદા સેવા બજાવી છે. સંપ્રદાયના નેટલાં પુસ્તકો અત્યાર સુધીમાં છપાયાં છે તે જ્યાં પ્રાકૃત ભાષામાં લખાયેલાં હોવા છતાં દેવનાગરી - લિપિમાંજ છપાયાં છે; અને આ લિપિમાં લખાયેલાં પુસ્તકો સામંત્રી માત્રના વાંચવામાં આવે છે. ખેડૂત વર્ગ તથા ગ્રામીણ પણ સાત્તંગી તરીકે નાગરો લિપિમાં છપાયેલાં “શિક્ષા પત્રી” અને “વચનામૃત” વાંચે છે. આ પ્રકારે ઉપરથી નાની પણ વાસ્તવિક રીતે જેવાં સંગીન સદાય સંપ્રદાય તરફથી પરોક્ષ રીતે મળેલી છે.

ભાષા-ગુજરાત ગિરાએ પોતાનું દાસ્ય રાખ અને જોળીમાં બદલાવ્યા. ખરી પ્રાપ્તિ થયું છે. દરેક નવું જોળીકું તેની શ્રેષ્ઠતા વાગે જુદાને આભારી હોયું નેધ્યે, તે તો નિઃસંશય છે, દોષધૂંકત વાક્યરચના, સંપૂર્ણ વિચાર જણાવવાને કુંકાં દુકાં વાક્યોની યુગરક્તિ, શાબ્દોના આરંભ પ્રયોગો, અને ઉચ્ચ વિચારોના ભાર ઉપાડનાર શબ્દોની ખામી, જેના જોડેયો ગુજરાતી ભાષામાં ઇ. સ. ૧૯ મી સદીની શરૂઆતમાં જણાતા હતા, તે દોષોમાંથી ગુજરાતી ભાષાને મુક્ત કરવામાં ગુજરાત કાઠીઆવાડના બિજ બિજ પ્રદેશમાં દરનાર આ સંપ્રદાયના અઘારી, સાધુ અને વંતાઓ સારી રીતે મહાવબુદ્ધ બનેલા છે. ગુજરાતના આમ્ય શબ્દોને ધ્યાને કાઠીઆવાડના શબ્દો, અને કાઠીઆવાડના અશુદ્ધ શબ્દોને ધ્યાને ગુજરાતના શબ્દો વાપરી આ સંપ્રદાયના વંતાઓ (ગુણાતીવાનંદ, આત્માનંદ, સંપૂર્ણાનંદ મર્ચંજાનનંદ, પવિત્રાનંદ, રત્નપ્રકાશનંદ, વગેરે વગેરે) તરફથી ગુજરાતી ભાષાની આધુનિક વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી આપનામાં સંપૂર્ણ સહાય મળી છે; એટલુંજ નહિ પણ આ સંપ્રદાયના બહુ કવિઓની રસિક અને આકર્ષક કવિતાની ભાષાએ ગુજરાતના આધુનિક લેખકોની બધાપર પોતાની છાપ પાડી છે. આ દૃષ્ટિથી સંપ્રદાયના સાહિત્યનો તથા આધુનિક લેખકોની કૃતિઓનો આરિક અભ્યાસ કરનારને આ સિદ્ધાંત સિદ્ધ કરવા અને દર્શાવે આપના વિના રહેશે નહિ. “દલપત કાવ્ય” વાંચનારને કમળે ને પગલે દલપતરામની બાનીપર આ બહુ કવિઓની ભાષાની છાપ જણાશેજ. એઓ પોતે એક ચુસ્ત સતસંગી હતા. તેથી આ કવિઓની કૃતિઓ તેમજુ બેચક વાંચેલી હોવીજ ને-ધ્યે; એટલુંજ નહિ પણ રસથી, શ્રદ્ધાથી અને અપૂર્વ જ્ઞાનપૂર્વક વાંચેલી હોવી નેધ્યે. દલપતરામની કાવ્ય-સંકલિત, દર્શાવતું ખાલુક્ય અને વાણીની મીઠાશનો કેટલોક ભાગ આ કવિઓની કૃતિના સુદ્ધ અભ્યાસના પરિણામ તો ન હોય ? જો એમ હોય તો નરા જૂના યુગ વચ્ચેના યુગ તરીકે ગણાતા દલપતરામ જેવા કવિની મેવા ગુજરાતી સાહિત્યને આપી આ સંપ્રદાયે પરાક્ રીતે કેવડી મોટી સેવા બજાવી કહેવાય ? દયારામની સુંદર ગેરબીઓ અને પદોના બીખાં આ સંપ્રદાયના કવિઓ ક્ષત્રાનંદ અને પ્રેમાનંદ તરફથી તૈયાર થયાં છે કે કેમ તે નકડી કરવાની જરૂર છે. આરિક શોધ કરનારને એટલું તો જણાશેજ કે દયારામે આ કવિઓની કૃતિ વાંચી હોવી નેધ્યે. વળી. માણીમાર, મેહાડવી, મરમાળો, પાર્વદ, રનેહસગન, રદીઆળો, કેશરમીના, આનંદકંદ, અનમળ, અશળક નાણુ, હાકલ, લોકડીઆં, શશીઆર, સમર રસાળો, દિલનાદરિયાવ, આદિ અનેક શબ્દો રચ. કલાપી તથા રા-હનાલાલ વગેરે કવિઓએ પોતાના કાવ્યોમાં છંદથી વાપરી કાવ્યની, મીઠાશમાં ઉમેરે ક્યો છે અને કરે છે; તે શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ તો આ સંપ્રદાયના કવિઓ તરફથીજ પ્રયોજાયેલાં છે.

છંદ, વૃત્ત, રાગ, અને રાહ.

અલ્લાનંદની કંદ રતનાવલીમાંથી મુકવાનંદ તથા પ્રેમાનંદની ગંગીઓમાંથી, નિષ્કુજાનંદના પદોમાંથી, તથા જૂમાનંદના કાવ્યોમાંથી અનેક છંદો તથા વૃત્ત ગુજરાતને સેવા પડ્યા છે. શામળમટના કુસલાઈદ બાદ કરીએ તો અલ્લાનંદ સિવાય બીજા કોઈ શિષ્ટ કવિઓએ કિતમ કુસલાઈદો મંડાર ગુજરાતને આપ્યા નથી દલપતરામના સરેલા કુંડલીઆ, અને મનહરઆ બહુ કવિઓનીજ પ્રસાદી છે. જોડીઓ, બિબાસ, મોરક, વેગડો, જહડીપરજ, દેશીપરજ, ખમાય,

દાદરા, કાશી, હુમરી, રેખતા કટ્યાણ, મુપદ, મનાર, જગતો, બેરતી, ગઝલ, હેરી, આસાનગી, દોપચદી, વગેરે ઉસ્તાદી સંગીતની અનેક રાગણીઓ પણ શુજરાતી ભાષામાં આ સંપ્રદાયની કેવિયો તરતથી સારી રીતે ઉતારવામાં આવી છે. આધુનિક નાટક મહેલોના ચાલકોએ તેમાંની કેટલીક રાગણીઓનું આનુકરણ કરી લોકોના મન મગન કર્યા છે.

“પામ્યો પામ્યો પદમણી નારીરે, તેની ગણો સફળે જીત્યાની”

અથવા

“લાવી લારી ખમર એક લારી મહારાણી ખમર એક લાખી”

આ ગીતો નાટકની રંગ ભૂમિપર બહુજ મિત્રાત્મક બન્યા હતા તેના બીજા રૂપ પદો દેવાનંદે શુજરાતને આપ્યા છે.

“આયો આયો મનુષ્ય અવતાર રે, ચાર દિવસ મીજમાના”

રાગનુજ આનુકરણ થયું છે એટલું જ નહિ પણ ષ્ટલાક દોરતોના પહેલી લીટી નાટ્ય ભૂમિપર સ્વીકારવામાં આવી છે.

સંદર્ભો

૧ “તારા મુખની ઓપ લાગી રે માગ સામ સોહાગી”

(આમાનદ)

મુખાશની માયાયાગીરે

(નાટ્યભૂમિ)

૨ “૩૧ લાગોછો રાજેન્દ્ર મહિમાવતા રે”

(આમાનદ)

“૩૧ દીગોછો ગજેન્દ્ર મહેલે અસતારે”

(નાટ્યભૂમિ)

નિ કુમારદના વંશગમના અવતરણમાંના ‘જમ્મી પરજ’ ની હાથ શુજરાતી સમાજ પર થેટલી વધી પડી ગઈ છે કે નાના અને અસરકારી માગણો તથા અન્યને પણ હમેશા મણુમણે છે કે

“જમ્મલ વસાન્યુ બેગીએ તજ વનડાની આશજ”

અથવા

“જનની જીવો ને મોખીગદની —એ દમના ગીતો પગ સામગીએ હોએ

“એખરે ઉતારો રાજા અગધરી”

(નાટ્ય ભૂમિ)

અને

“બિમા દીગોને મયા પગજા”

(નાટ્ય ભૂમિ)

તે નિષ્કુળાનરે તૈયાર કરેલાં બીજામાંથી ઉઠાવવામાં આવ્યાં છે એમ કેમ ન કહેવાય ?
 રિચમાન કવિયોમાં પંકાતા રા. ન્હાનાલાલ કવિની ઉચ્ચ પ્રતિની મનાતી ગરબી “હરિના
 દર્શન” જેટલી તેમાં દર્શાવેલા ભાવ વાસ્તે ચિત્તાકર્ષક બની છે તેટલીજ બધે તેથી વિશેષ
 તેનાં દર્શન વાસ્તે ‘‘ચિત્તાકર્ષક’’ બની છે. એ-ગરબીનો દાગ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કીર્તનોમાં
 તો ઠેકાણે ઠેકાણે આવે છે. રા. ન્હાનાલાલને એ દાગ કીર્તનોમાંથીજ મળેલો છે એમ કહેવામાં
 જરાપણ અચેકાવાની જરૂર નથી. વળી તેજ ‘કવિ તરફથી’ ‘‘વીરને વિદાય’’ નામનું જે મહાકા
 રાગનું કાવ્ય લખાયું છે તે નીચે પ્રમાણે શરૂ થાય છે.

”મહારા કેશર હીના કંથ રે સીધાનોછ રણનાટ”

સરખાનો-

”મહારા કેશર હીના કાનરે ઉભા ગંગાછને તીર”

(મેમાનંદ)

કોમ્પોઝ વિવેચક બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય આ દૃષ્ટાંત પરથી કણ્ઠ કરશે કે રા. ન્હાનાલાલ પર
 સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કવિયોની સારી રીતે અસર થયેલી છે.

ઉપસંહાર.

આવા પ્રકારના સાહિત્યનો ઉદ્ધાર કરવાની જરૂર તો ધણી છે. તેવું કામ એક બ્યક્તિ કરે
 તેના કરતા કોઇ મંડળ વધારે સારી રીતે કરી શકે. સાહિત્ય પરિષદ તરફથી સાંપ્રદાયિક સાહિ-
 ત્યને અજવાળામાં લાવવા માટે જે એકાદી કમીટી નીમવામાં આવે તો કેટલુંક સંગીન કામ થઇ
 શકે તેવું છે. તેવા મંડળનું વજન પડવાથી એ સંપ્રદાયના નેતાઓના વિશ્વાસ સહેલાણથી મેળવી
 શકાય છે. તેમના પુસ્તક બંધારોમાંથી અનેક જાતની સામગ્રી ઉપલબ્ધ થવાનો અંભવ રહે છે.
 આવી કમીટી તરફથી નીચે પ્રમાણે કામ થવું જોઇએ.

૧ છપાયેલાં અને ન છપાયેલાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવો.

૨ લેખકો અને કવિયોની કુટુંબી જીવન કથા વાસ્તે માહિતી મેળવવી.

૩ સમાજ ઉપયોગી અને શિષ્ટકૃતિની વારવણી કરવી.

૪ આવી શિષ્ટકૃતિની અતુટ્ત કપમાં ગોઠવણી કરવી.

૫ આવી શિષ્ટકૃતિને શિષ્ટ ભાષામાં પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજના કરવી.

આ પ્રકારનું કામ જે એકવાર કરી નાંખવામાં આવે તો તે દિશામાં બીજવાર કોઇને
 ઉતરવું પડે નહિ અને ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક વિશ્વસત્વનીય પ્રકરણ ઉમેરાયેલું
 ગણાય. જેમ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સાહિત્ય સંબંધી પ્રયાસ કરવાના છે તેમ જેન સાહિત્ય
 માટે પણ પ્રયાસ થવાની જરૂર છે આ જે દિશા તરફના પ્રયાસ સંગીન રીતે જ્યો સુધી થશે
 નહિ ત્યાં સુધી ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ અધૂરો રહેશે; અને વિના કારણ કેટલાક યુવાનોને
 ખોટા સાચા પુરાવા મેળવી ગુજરાતી સાહિત્ય વિદ્યાસર્વો આડો અવગો માર્ગ સમજ લેવાની ભૂલ
 કરવી પડશે.

પ્રસાદાનંદ સ્વામી

૧ સ્વામીનારાયણ વિચારણુ લીલામૃત પૂર્વાર્ધ
૧ " " " " ઉત્તરાર્ધ

પ્રેમાનંદ (પ્રેમસખી)

૧ કીર્તનોત્તુ પુસ્તક
૨ તુલસી રિવાજ
૩ ધ્યાન મંજરી
૪ વિવેક સાગર
૫ નારાયણ ચરિત્ર
૬ સ્વર્ગ નિઃસરણી

પ્રેમાનંદ સ્વામી

૧ શ્રી હરિચરણ ધ્યાન સિદ્ધિ
૨ કીર્તનોત્તુ પુસ્તક

બાળકૃષ્ણાનંદ

૧ ધર્માખ્યાન ટીકા

અ કાનંદ

૧ કીર્તનોત્તુ પુસ્તક

૨ ગુણજ્ઞા
૩ ઉપદેશ ચિંતામણિ
૪ વિવેક ચિંતામણિ
૫ ધર્મવચ પ્રકાશ
૬ નીતિ પ્રકાશ
૭ સુખતિ પ્રકાશ
૮ અભિવિલાસ
૯ ધર્મસિદ્ધાન્ત

૧૦ શિક્ષાપત્રી

૧૧ આંદ્રાચણ પ્રારબ્ધ

૧૨ અંબદાય દીપ

ભીમ ભક્ત

૧ હરિલીલા કમલભાગદર

આધવદાસજી

૧ હરિજીવ્યામૃત સાગર

આધવદાસજી શાસ્ત્રી

૧ વાસુદેવ મહાત્મ્યની ટીકા

૨ શ્રી હરિધ્યાન નિઃપણુ

૩ નર્વાન છમુત એ અટકની ટીકા

ચુકતાનંદ

૧ કીર્તનોત્તુ પુસ્તક

૨ દસમસ્કંધ-દોહા ચોપાઈમા

૩ ધર્માખ્યાન

૮ વાસુદેવવતાર ચરિત્ર

૫ અદ્ભુત ગીતા

૬ કપીલ ગીતા

૭ ભગવદ્ગીતા

૮ શિક્ષાપત્રી

૯ વૈકુંઠ ધામદર્શન

૧૦ હિંદવ ગીતા

૧૧ નારાયણ કવચ

૧૨ વિવેક ચિત્રામણિ

૧૩ સત્સંગ શિરોમણિ

૧૪ નિદ્રા નીતિ (દોહા ચોપાઈ)

૧૫ કૃષ્ણપ્રભા

૧૬ સુકૃદ બાવની

૧૭ સતી ગીતા

૧૮ ધામ વર્ણન ચાપુરી

૧૯ ધર્મ રત્ન

૨૦ નારાયણ ચરિત્ર

૨૧ ગુણ વિભાગ

૨૨ નારાયણ ગીતા

૨૩ રક્ષિત્વ નિવાહ

૨૪ હૃદય નિવાહ

૨૫ કૃપામનીય શારીરિક સૂત્ર બાધ્યમ્

મણિકેશનંદ

૧ એકાદશી આદાત્મ્ય

૨ હરિ ગીતા

૩ ઐશ્વર્ય પ્રકાશ

૪ નામ માળા

૫ ધર્મ પ્રકાશ

૬ કીર્તનો

ચોગાનંદ

૧ ઉન્મત્ત મગ્ગ મહાત્મ્ય

૨ હૃદયમંત્ર ગીતા

૩ પ્રજ્ઞોત્તર સાગર

જોગેશ્વરનંદ

૧ પ્રજ્ઞોત્તર રત્નમાલિકા

કવિ રામજી

૧ રત્ન બાવની

વાસુદેવ ચર્ચાસ

૧ હરિ ચરિત્ર ચિત્રામણિ

૨ નામ માળા

વિદ્યાનાથનંદ

૧ સહજનંદ નામ વિવિધાર્થ

વ્યાખ્યાન દીપિકા

વિદ્યારીલાસજી

૧ હરિલીલામૃત ૧ તથા ૨

૨ વિદ્યારી વિનોદ

સર્વજ્ઞ મિત્ર

વિશુધ્યાનંદ
શુક્યુનિ

- ૩ આચાર્યોદય
- ૧ વેદ સ્તુતિ
- ૧ દશમ કતરોધ
- ૨ જ્યોતિષપ્રકાશ
- ૬ ધર્માશ્રુત
- ૪ સત્સંગ દીપ
- ૫ ભક્તિનો અધ્યાય
- ૬ હરિગીતા
- ૭ પ્રાર્થના માળા
- ૧ હરિલીલામૃત
- ૨ વાસુદેવ માહાત્મ્ય
- ૩ વિદુર નીતિ
- ૪ કલ્કા

સ્વામી બ્રહ્માનંદ

આ યાદી સંપૂર્ણ નથી; કોઈ ઠેકાણે દોષ પણ રહેવા હશે; સાદિલના ક્ષેત્રમાં કામ કરનારને
ઉપકારક થઈ પડશે એવા હેતુથી તે નૈવાર કરવામાં આવી છે.

પાટણના બંડારો અને ખાસ કરીને તેમાં રહેલું અપભ્રંશ તથા પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્ય.

(લેખક:— શ્રીમનસાલ ડાહ્યાલાલ એમ. એ.)

પાટણના બંડારો કર્નલ ટોડના વખતથી આ દેશના તથા વિદેશી પ્રાચીન ગ્રાંથોના ઇતિહાસિક વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. કર્નલ ટોડે ગગનચીનના ઇતિહાસમાં તેમાંના પુસ્તકોનો ઉપયોગ કર્યો હતો; સર અલેક્ઝાન્ડર કિન્નોકે ફોર્મોસો રાસનાના વસ્તે ગૂજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસના સાધનો જાહેરી મેળવ્યાં હતાં. તદ્વત્પરં મુબઇ સરકાર તરફથી જુના હસ્તલિખિત પુસ્તકોની શોધખોળ વાસ્તે નીમાયલા અમલકારો પૈકી ડૉ. બુલ્લર, કિંગ્ડોન, ભાંડારકર વગેરે આ બંડારોનો કેટલોક ભાગ તપાસ્યો હતો. શ્રીમંત માધવરાવ સરકર તરફથી પણ સ્વસ્થ પ્રો. ગણેશલાલ પાસે એક ટીપ કરાવેલી હતી. પરંતુ આ પાટણના બંડારોનું મથાઈ રહેલું-તેમાં જળવાઈ રહેલા અપ્રાપ્ય સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત ગ્રંથો, અધ્યાત્મિક રહેલું અપભ્રંશ સાહિત્ય અને દુર્લભ અપાઘવું પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્ય-સમય રીતે અત્યાર સુધી કોઈના જાણવામાં ન હતું. આનાં મુખ્ય કારણો એ છે કે બધાએ બંડારો સંપૂર્ણ રીતે કોઈને પણ જતાવવામાં આવ્યાં ન હતાં; અને જે જતાવવામાં આવ્યાં હતાં તેનું પૂર્ણરિવેગ દ્રષ્ટિએ આલોચન થયું ન હતું.

૧૯૧૪ના સપ્ટેમ્બર માસમાં મને શ્રીમંત સરકારના હુકમથી પાટણના બંડારમાં કેવં પુસ્તકો, ઇતિહાસ, ભાષાશાસ્ત્ર તથા સાહિત્યની દ્રષ્ટિએ અગત્યનાં છે તે એવંચોક્ત કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. ૧૨ અઠવાડિયાના અંદર સમસ્ત બંડારો ખારીકાઈથી તપાસ્યાં. તેમાં રહેલા ૬૫૮ તાડપત્રો તથા આશરે ૧૩૦૦૦ કાગળનાં પુસ્તકોમાંથી કેટલાંક પુસ્તકો, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતને જાણી મળતાં, આપણી ભાષાના તથા સાહિત્યના ઇતિહાસને વાસ્તે ધણું અગત્યનાં છે.

પાટણના ગૂર્જર રાજ્યની સ્થાપના જેનોર્થી થયેલી છે; અને વનરાજના સમયથી પાટણ જેનોર્ના મધ્યમિદ્વ વરોડે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. જેત ધર્મ તથા તેના આચાર્યોને મળતા રાજ્યાં. અયથી ૧૦ થી ૧૩ માં સત્તક સુધીમાં જેન આચાર્યોએ ગૂજરાતના પાટનગરમાં તથા અન્ય સ્થળોએ રહીને ધણું અગત્યનાં ગ્રંથો રચીને ગૂજરાતનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરેલું છે. જેન આચાર્યોએ રચેલું સાહિત્ય બાદ દરોએ તે ગૂજરાતનું અતિ અત્યંત મુદ્ર દેખાશે. સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ પુસ્તકોના સંગ્રહગર અગમ્ય છે અને તેથી જેનોર્એ પોતાના ધાર્મિક સાહિત્ય ઉપરાંત બૌદ્ધ તથા જાહાણ ગ્રંથો પાટણ, ખબાત વગેરેના સ્થળોના બંડારોમાં સંગ્રહિત હતા, અને આ બંડારોના લીધે જ બૌદ્ધ તથા જાહાણના પ્રાચીન ગ્રંથો જે કોઈ ધણું દેખાણથી મળે નહીં તેના અહીંયા ઉપલબ્ધ થયેલા છે.

દુનિયામાં ૨૧ બંગાળી તથા વસ્તુપાલ, ૧૮ કોડના ખર્ચે મોટા તથા બંગારો, રૂથાપેશા
દત્તા. પરંતુ એવાં દિગ્ગમીની-વેત છે કે આ મહિત્વના બંગારોનું એક પશુ પુસ્તક પાટવના
બંગારોમાં લેવામાં આવતું નથી. તે બંગાળી જે અત્યારે વિદ્યમાન હોવ તે તેમાંથી આપવું
એકલા મૂલ્ય તની નહીં મેં સંગ્રહ દિગ્ગમીની એવિંદાસિક, સાહિત્યવિષયક, દાર્શનિક, ધર્મિક-
વગેરે પ્રકૃતિઓનું વધારે માન થાતુ, પરંતુ ગત વસ્તુનો શેષ નહીં કરતાં અત્યારે જે પુસ્તકો
બંગારોમાં વિદ્યમાન છે તેની અત્યવા વધામીએ. અહીંયા અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતીના
પુસ્તકોનું અન્વેષણ વધારે વાસ્તવિક તથા બધ એસનું હોવામાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત મધ્યે
તો માત્ર દિગ્ગમી દીગમ.

૧. નિરૂપિત ન્યાયશાસ્ત્રમાં બાદના કેટલાક પ્રાચીન ન્યાયનાં પુસ્તકો જે હિંદુસ્તાનમાંથી
માટે થયેલા છે પરંતુ તેના ડીએન અનુવાદમાં બજાવક રહેલા છે તે અહિં આ મેક્ષા છે
ધ્યાનમાં લે તથા જેનાએ તર્કબાધા રચેલી છે. પરંતુ તે બને કરતાં અનિગ્ધ પ્રાચીન ભોક્ષી
તર્કબાધા છે. આશરે ૧૦ માં શતકમાં થયેલા રાજગદસવિહારીય મહાપતિ મોક્ષાનુષ્ઠાન (૧)
પ્રત્યક્ષ (૨) રવાયોનુમાન અને (૩) પરાયોનુમાન એમ ત્રણ પરિચ્છેદમાં આ 'તર્કબાધા' રચેલી
છે. ન્યાયશિન્દુના કર્તાએ હેતુશિન્દુ નામનો અંથ હેતુવાદ ઉપર રચેલી છે. સ. ૮૮૦ના
અરસામાં તેના ઉપર વિનિતોરે ટીકા લખાવેલી છે, નાસ-હના વિશ્વવિદ્યાલયના યુરોપીય
સિતના વત્સ-મકેશમાં વિનિષ્કલ્પની કર્તેશા કરેલી છે. આના ઉપર નામનના વિશ્વવિદ્યાલયના
અમરશાસ્ત્રના યુરોપીય સાયન્સ (પ્ર. સ. ૭૫૦) તત્વસંમલક નામની ટીકા કરેલી છે. આ
તત્વસંમલક નામનાર તપર નાસ-મકેશની રેવોપસ-ન્યાયશાસ્ત્ર ટીકા, નમરાશિનો તત્વોપ-મલ, મહાવિદ્યા
અનુમાન ઉપર અમલકાર્યું મહાવિદ્યાવિડેબન તેના ઉપર જીવન મુંદરની જલિ અને તે ઉપર
જીવન, ૧૫૫ માદ્યવત્તામય વામ-વજનો ન્યાયકુસુમાલિ નિબંધન, શિડિસ વેગિમિત્ર બૂર
વેતો ન્યાયકેશમાં નિશિ ઉપર કેરુમોદમ નામની ટીકા વગેરે મ યો પશુ નામના યેગ છે.
અતિદર્શક પ્રવચકોમાં મિલ્લસુના વિક્રમાદિત્યચરિતના નાયક વિક્રમાદિત્ય (આદ્યમલ)
તે આતમીએ અગિલાવિવારેશિતામથિના કર્તા અને ચરિત-વચના યેગ દશિયુના માલુમ
મરનાં રામ બંગોકમલ સોમેશ્વર (ઈ. સ. ૧૨૨૭-૧૨૭૮) વિક્રમાનુદય નામનું રમમય
મય કામ રચેલું છે. આ કાવ્ય મુલક તાડપત્તા મળેલ હોવાથી વિક્રમાદિત્યના મોવગમ્ય
નું ભાગી મામ થયેલું છે

૨. વસ્તુપાલના સંગ્રહીન આચાર્ય બાલમકે વસતવિલાસ નામનું વસ્તુપાલ ઉપર મહાકાવ્ય
મય છે. વસ્તુપાલના યુરોપીયસેનના સિધ્ધા અને ધર્માનુદય નામના સંધાધિપતિચરિત
મના કર્તા ઉદયમલ આચાર્યે સંસ્કૃતકવિત્કલોસિની નામની ૧૮૦ મેલોની વસ્તુપાલ ઉપર
વિત રચેલી છે. મુખ્યરમમલ નાટકના કર્તા નમસિદસચરિતે ૧૫૩ મેલોની વિક્ર
સિ બતાવેલી છે. ક્રમાપાલના સમયમાં નમસિદસચરિત ક્રમાપાલ ચરિત મહાકાવ્ય ઉપ-
મગિમયુદન ક્રમાપાલ ચરિત કાવ્ય, સોનલિલકવ ક્રમાપાલ ચરિત, સંવત ૧૨૭૬ માં
મોતો ક્રમાપાલ મળ્યો છે. મુખ્ય પુસ્તક છે.
કાવ્યમંત્રાલિ ૮ મેલોના કર્તા મકેશ્વરના મહાકાવ્ય અદિ મકેશ્વર મદેશ્વર દરિએ
કાવ્ય મનોદર નામનું ૪ સર્ગીયક ચરિત છે. રમવિજયની મુલ-દેસપ્રાપગામાં મોર:

પ્રાજ્ઞ સુધીના મૂર્તિ રાજ્યોના પંચતુ આયરે ૨૦૦ મ્ત્રોકોમાં વર્ણન છે. બપોરે ૧૧ મિનિટથી ૧૨ વાગ્યાની આસપાસ રાજ્યોના મંત્રિ અને ત્યારબાદ અધ્યક્ષ બાદશાહના સામાજિકાધ્યક્ષ હર્ષચંદ્રના વધા તેના પૂર્વજોના સુતોનું વર્ણન છે. વપમગણિના વિજયદેવ માહાત્મ્યમાં દીરસોબ અની પેઠે વિજયમેનમરિના વિષય વિનયદેવસૂરીશ્વરનું ચરિત્ર છે. તેમજ બપોરની કોર્ટિશ્વરોનીમાં વિજયમેનચર્ચિત્ર યશોવર્ણન કરેલું છે.

અવંશાગામી બોલરામાયણ કપૂરમજરી વગેરેના કર્તા બાવાવનીયે રાજગોખરનો કાવ્યગીતાઓ એક ધણો અમત્યનો લેખ છે. આ એક અદાર અધિકરણમાં હતો. પ્રથમ અધિકરણના આદર અધ્યય છે. પ્રથમ અધિકરણમાં ૬૩૦ ઉપલબ્ધ થયેલું છે અને તે પણ જૈન બંડારોમાંથી. દિગ્દુવાનના હુદા હુદા બાગોના લોકોની બાપા વિશે બોલતાં લાર વધા નાશક દેશોની બાપા વારતે કહે છે કે—

પતંતિ લટસં લાટઃ પ્રાકૃતં સંસ્કૃતદ્વિપઃ ।

જિહ્વા લલિતોહાપલગ્વસંદર્શમુદ્રયા ॥

સુરામ્ પ્રવગાધા યે પતંતર્યપિનસૌષ્ઠવં ।

અપત્રંશાવદંશાનિ તે સંસ્કૃતવનાંત્યપિ ॥

પર્શનાપચરિત્રાદિ, વિંશતિ પ્રગંધના કર્તા બાવાઈ વિનયચંદ્રની કવિ શિક્ષાનો વાક્યપદ ઉપર એક અપૂર્ણ પ્રતીક છે. એવા પરિચ્છેદમાંથી પ્રતીક નુકે છે. કવિ કહે છે કે અપૂર્ણ દેશની વાણીમાં કવિશિક્ષા કદીય. (કાવ્યશિક્ષા પ્રત્યયમિ વપ્તમદિયુરોગિતા) અપૂર્ણ કાવ્ય શિક્ષા કહેવાતા હતા, અને તેમની રચેલી કવિશિક્ષાનો કર્તાએ પોતાના મંથમાં ઉપયોગ કરશે હશે. પ્રસ્તુત શિક્ષામાં તે વખતના દેશોની માહિતી આપેલી છે.

એશાસી દેશોના નામ નીચે પ્રમાણે મળ્યાલેલા છે.—‘‘ચતુરશોતિર્દેશઃ ગૌઢકન્યકુન્ન કૌલકકલિંગઅંગવંગકુંગઆચાર્યકામાસઓપ્સંદૂડહીશમાલવલોહિનપશ્ચિમકાઝાલમસૌરાષ્ટ્ર-કુંજળાટશ્રીમાલઘર્નુદમેદવાટમરુવરેદ્યમુનામંગાતીરંતર્વેદિમાગવમધ્યકુરુકાહનકામરૂપકાચીઅ-વંતીપાપાતકકિરાતસૌવીરઔશીરવાકાળઉત્તરાપયગુર્જરસિંધુવેવાળનેપાટકતુરપ્કનાઙકારવર્જર્જર્ન-કાશ્મીરહિમાલયલોહપ્રુષ્ણશ્રીરાષ્ટ્રદક્ષિણાપર્વતિચલચૌલકૌશલપાહુઅધર્વિચ્ચર્ણોટદ્રવિડશ્રીપર્વત-વિદર્ભધારાડરભાગીતપોમહારાષ્ટ્રઝામીરનર્મદાતટ્ટીપદેશાશ્વેતિ’

હીરયાળી રત્યાદિપદ્મં । પત્તનાદિ દ્વાદશક । માતરાદિશ્ચતુર્વિંશતિ । વહુ રત્યાદિ પદ્મ-શત્ । મારિજ્ઞાદિ ચત્તારિશત્ । હર્ષપુરાદિ દ્વિપચાશત્ । શ્રીનારપ્રમુતિ પદ્મંચાશન્ । જવૂમર-પ્રમુતિ પદિ । પદ્મવાળપ્રમુતિ પદ્મસતિ । દુર્ભાવતીપ્રમુતિ ના. ચતુરશીતિ । પેટલાપદ્મપ્રમુતિ ચતુરશત્ । પદિરાલુકાપ્રમુતિ દશોત્તરં શતં । મોગપુરપ્રમુતિ પોડશોત્તરં શત । ધવલક-

કુમારપાત્રે ૨૧ બંડાગે, તથા વસ્તુપાત્રે ૧૮ કોડના ખર્ચે મોટા તથા મારો રૂથાપેલા હતા. પરંતુ આવી દિલગીરીની વેત છે કે આ મંદિરના બંડારોનું એક પણ પુસ્તક પાઠ્યના બંડારોમાં ન્વેયામાં આવતું નથી. તે બંડાગે ન્વે, અત્યારે વિદ્યામાન હોવ તો તેમાંથી આપણને એકલા ગૂર્જરાતીની નહીં પણ સમગ્ર હિન્દુસ્તાનની ઐતિહાસિક, સાહિત્યનિયયક, દાર્શનિક, ધાર્મિક વગેરે પ્રવૃત્તિઓનું વધારે જ્ઞાન થાત. પરંતુ ગત વસ્તુતો શેષ નહીં કરતાં અત્યારે જે પુસ્તકો બંડારોમાં વિદ્યામાન છે તેની ગત્યવસ્થા વપાતીએ. અહીંયા અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતીના પુસ્તકોનું અન્વેષણ વધારે વાસ્તવિક તથા બધું એસતું હોવામાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત મધોનું તો માત્ર દિગ્દર્શન કરીએ.

સંસ્કૃત ન્યાયશાસ્ત્રના બૌદ્ધોના કેટલાક પ્રાચીન ન્યાયનાં પુસ્તકો જે હિન્દુસ્તાનમાંથી નષ્ટ થયેલા છે પરંતુ તેના ટીપ્પેટન અનુવાદમાં જળવદ રહેલા છે તે અહિંયા મળેલા છે. બ્રાહ્મણોએ તથા જૈનોએ તર્કબાપા રચેલી છે પરંતુ તે બંને કરતાં અનિગપ પ્રાચીન બૌદ્ધોની તર્કબાપા છે. આશરે ૧૦ માં શતકમાં થયેલા રાજજગદલવિકાસીય મહાવતિ મોક્ષાકર ગ્રંથ (૧) પ્રત્યક્ષ (૨) રવાર્થાનુમાન અને (૩) પરર્થાનુમાન એમ ત્રણ પરિચ્છેદમાં આ તર્કબાપા રચેલી છે. ન્યાયગિન્દુના ક્ષત્રિએ હેતુચિન્દ નામનો મધ્ય હેતુચાદ ઉપર રચેલો છે. ઇ. સ. ૭૮૦ના અરસામાં તેના ઉપર વિનીતદેવે ટીકા જનાવેલી છે, નાલન્દના વિશ્વવિદ્યાલયના ગુરુ સાંતર-ક્ષિતના તત્વસંબંધમાં વિવિધ દર્શનોની સમીક્ષા કરેલી છે. આના ઉપર નાલન્દના વિશ્વવિદ્યાલયના મુનિશાસ્ત્રના ગુરુ કમલશીલે - (મ. સ. ૭૫૦) તત્વસંબંધપત્રિકા નામની ટીકા કરેલી છે. આ ઉપગત ન્યાયસાર ઉપર બાસવજીની સ્વોપચ-ન્યાયબુલ્લુ ટીકા, જયરાસિને તત્ત્વોપધ્ધન, મહારિદ્યા અનુમાન ઉપર બદવાદીન્દુનું મહાવિદ્યાવિદગ્ન તેના ઉપર ભુવન સુદરની રૂપિ અને તે ઉપર ટિપ્પન, પદમ પાશુપતાચાર્ય વામદેવજીના ન્યાયકુસુમાંજલિ નિયન્ધન, શિડિલ વોમિરેવ બુલ્લુ તિની ન્યાયકુસુમાંજલિ ઉપર કુસુમોદગમ નામની ટીકા વગેરે મધ્યે પણ જનશુવા થેગ છે. ઐતિહાસિક પુસ્તકોમાં ગિદ્ધલજના વિક્રમાદિત્યચરિતના નામક વિક્રમાદિત્ય (આદ્યમય) ને અવલંબીને અભિલખિતાધૈયિતામણિના કતાં અને ચરિત્રનામકના પેત દક્ષિણના માણક્ય વગના ગર્ભ જ્યોત્સ્ના સૌમેધરે (ઇ. સ. ૧૧૨૭-૧૧૩૮) વિક્રમાદિત્યુદય નામનું રસમય મધ્ય કાવ્ય રચેલું છે. આ કાવ્ય તુલક તાડપત્રમાં મળેલું હોવાથી વિક્રમાદિત્યના યોવરાજ્ય વર્ણન લગી પ્રાપ્ત થયેલું છે.

૫ વસ્તુપાલના સમકાલીન આચાર્ય બાલમદ્રે વસંતવિલાસ નામનું વસ્તુપાલ ઉપર મહાકાવ્ય રચેલું છે. વસ્તુપાલના ગુરુ જિજ્ઞવસેનના સિષ્ય અને ધર્મોચ્ચ નામના સધાધિપાતિચરિત્ર કાવ્યના કતાં ઉદયપ્રભાઆચાર્યે સ્મૃતકર્તાવિકલેશિની નામની ૧૮૦ શ્લોકની વસ્તુપાલ ઉપર પ્રશસ્તિ રચેલી છે. દમ્બીરમદર્દન નાટકના કતાં જયસિંદસુરિએ પણ ૧૧૩ શ્લોકની એક પ્રશસ્તિ જનાવેલી છે. કુમારપાલના સમયમાં જયસિંદસુરિના કુમારપાલ ચરિત્ર મહાકાવ્ય ઉપરાંત ચત્રિનુદરનું કુમારપાલ ચરિત્ર કાવ્ય, સોમતિલનું કુમારપાલ ચરિત્ર, સંવત ૧૮૭૬ માં ઉત્તરગાયેલા કુમારપાલ પ્રત્યક્ષ એ સુખ્યા પુસ્તકો છે.

કાવ્યમંડનાદિ ૮ મધ્યોના કતાં મંદુર્ગના પદસાદના મંદિર મંડનનું મહેશ્વર કરિએ રચેલું કાવ્ય મનોહર નામનું ૪ સર્ગાંગક ચરિત્ર છે. રંગવિજયની ગૂર્જર-દેશજૂનાવણમાં ગૌર-

ગ્રંથે સુધીના ગૂર્જર રાજાઓના વંશનું આશરે ૨૦૦ મ્તોકોમાં વર્ણન છે. જયસોમની મંત્રિકર્મચંદ્રવંશાવલીમાં મારવાડના રાજસિંહના મંત્રિ અને સ્થાનગ્રાહ અકબર બાદશાહના સા-
માનિકાપ્યક્ષ કર્મચંદ્રના તથા તેના પૂર્વજોના સૂત્રોનું વર્ણન છે. વયમગણિના વિજયદેવ
માહાત્મ્યમાં હીરસોમ ગ્વની પેઠે વિજયમેનમરિના દિપ્તિ વિજયમેનસૂરીશ્વરનું ચરિત્ર છે. હેમવિ-
જયની કીર્તિસ્તોત્રિનીમાં વિજયસેનમર્ગિનું યશોવર્ણન કરેલું છે.

અર્ધકારશાસ્ત્રમા બોલરામાયણ કપૂરમંજરી વગેરેના કર્તા આચાર્યના ગ્રંથોખરનો કો-
વ્યમીમાસા એક ધણે અમત્યનો લેખ છે. આ મંથ અદાર અધિકરણમા હતો. પ્રથમ અધિક-
રણના અદાર અધ્યાય છે. પ્રથમ અધિકરણનું ફક્ત ઉપસંધ થયેલું છે અને તે પછી જીન
મંડાલોમાથી દિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોના શોકોની બાપા વિશે બોલતાં લાઠ તથા નૌશાદ્ર
દેશોની બાપા વાસ્તે કહે છે કે—

પઠંતિ છટસં લાટાઃ પ્રાકૃત સંસ્કૃતદ્વિપઃ ।

જિહવા લલિતોહ્વાપલઘસોંદર્યમુદ્રયા ॥

સુરાધ્વ પ્રવળાયા યે પઠંત્યર્પિનસૌષ્ઠવં ।

અપઞ્ચશાવંશાનિ તે સંસ્કૃતવાસ્યપિ ॥

પર્શનાપચરિત્રાદિ, વિંશતિ ગ્રંથોના કર્તા આચાર્ય વિનયચંદ્રની કવિ શિક્ષાનો વાડપત્ર
ઉપર એક અપૂર્ણ પ્રતીક છે. એમાં પચિઝેદમાથી પ્રતીક ઘુટે છે. કવિ કહે છે કે અપૂર્ણદિ
શરની વાણીમાં કવિશિક્ષા કહીશ. (કાવ્યશિક્ષા પ્રત્યયમિ વણ્મદિગુરોર્ગિત) અપૂર્ણદિ કાવ્ય-
શૈક્ષ કહેનાવા હતા; અને તેમની રચેલી કવિશિક્ષાનો કર્તાએ પોતાના મંથમા ઉપયોગ કરેલો
હશે. પ્રસ્તુત શિક્ષામા તે વખતના દેશોની માહિતી આપેલી છે.

એમથી દેશોના નામ નીચે પ્રમાણે ગણાવેલા છે — ‘ચતુરશીતિવંશાઃ ગૌડકન્યકુન્જ
કૌહાકકલિંગઅંગવંગુન્ગઆચાલ્યકામાક્ષઓષ્ટ્રપુંડ્રુડીશમાલવલોહિતપશ્ચિમકાઠડાલમસૌરાષ્ટ્ર-
કુંકળલાટશ્રીમાલમર્જુદમેદવાટમરુષરેદ્રયમુનાગગાતીરંતરેદ્રેમાગધમધ્યકુરજાહલકામરૂપકાંચીઅ-
વંતીપાપાતકકિરાતસૌવીરઔશીરવાકાળઉત્તરાપયગુર્જરતિંધુકેવાળનેપાલ્ટક્તુરપ્કતાફકારભર્વરજર્જર
કાશ્મીરહિમાલયલોહપુરુષશ્રીરાષ્ટ્રદક્ષિણાપયતિવલચૌલકૌશલપાંહુઅર્ધવિંધ્યકર્ણાટદ્રવિડશ્રીપર્વત-
વિદર્ભધારાહરલાજીતાપીમહારાષ્ટ્રઝાંધીરનર્મદાતટદ્વીપદેશાશ્વેતિ’

હીરયાળી રૂપાદિપટ્ટં । પ્તનાદિ દ્વાદશકં । માતરાદિશ્ચતુર્વિંશતિ । વજ્ર રૂપાદિપટ્ટિ-
શત્ । માલિન્જાદિ ચત્તારિંશત્ । હર્ષપૂરાદિ દ્વિપચ્ચાશત્ । શ્રીનારપ્રમૃતિ ષટ્પંચાશત્ । જવૂમર-
પ્રમૃતિ પટ્ટિ । પહવાળપ્રમૃતિ પટ્ટમસતિ । દર્માવતીપ્રમૃતિ, ચતુરશીતિ. । પેટલાપદ્મપ્રમૃતિ,
ચતુરશ્ચરશતં । પદિરાલુકાપ્રમૃતિ દશોત્તરં શતં । મોગપુરપ્રમૃતિ પોંડશોત્તર શત । ધવલક-

કેમ પ્રતિ પંચશતાનિ । માહડવાસાધમર્ષાદ્યમશમ । કૌંકણપ્રમૃતિ ચતુર્દશાધિકાનિ ચતુર્દશશતાનિ ।
 ચંદ્રાવતીપ્રમૃતિ અષ્ટાદશશતાનિ દ્વાર્વિંશતિ શતાનિ મહીતટંત્રવસહસ્રાણિ સુરાષ્ટ્રાઃ । ઋગ્વિંશતિ
 સહસ્રાણિ છાટ્વેશ । સપ્તતિસહસ્રાણિ ગૂર્જરો દેશઃ પારતશ્ચ । અહ્વક્ષાણિ વ્રાહ્મગરાટકં ।
 નવલક્ષાણિ ઢાહલાઃ । અષ્ટાદશલક્ષાણિ દ્વિનવત્યાધિકાનિ માલવો દેશઃ । પદ્મિશ્વર્યાણિ વન્ધ-
 કુન્નઃ । અનંતમુત્તરાપયં દક્ષિણાપયં ચેતિ । પદ્મ એટલે ૬ ગમોનો સમુદય ઇત્યાદિ.

વિનયચંદ્ર સંવત ૧૨૮૫ના અરસામાં વિજયન હતા. મહધારિનરચંદ્રના, શિષ્ય નરેન્દ્રપ્રભે
 વસ્તુપાલના આમદથી અલંકારમહોદધિ નામનો સ્વોપય દીકાવાળો મંથ રચેલો છે. હેમાચાર્યના
 શિષ્ય ગાયત્રે ૨૦૦ શ્લોકોનો નાટ્યદર્પણ નામનો ચાર વિવેકમાં નાટ્યશાસ્ત્રનો મંથ રચેલો
 છે. પાર્શ્વચંદ્રસુત્ર આગ્રહની સરસ્વતીકંઠાભરણ ઉપર પદ્યપ્રકાર નામની અપભ્રંશ દીકા છે.
 પણ દુર્ભાગે વાંકપત્રનો પ્રતીક અપૂર્ણ તથા ત્રુટક છે. અપભ્રંશ સળધી દીકાકારે સૂત્રોના
 ઉદાહરણ સંહિત સાર સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે. કાવ્યપ્રકાર ઉપર કાવ્યપ્રકાર સર્વે ઉર્દે કાવ્યા-
 ર્શ નામની બારહત્ત ગોપાળ ભટ્ટેચક્રસુત્ર સોમેશ્વરની દીકાના ૫-૬ ૭-૮ ૯ (અપૂર્ણ)
 અધ્યાયો વાંકપત્ર ઉપર છે. પ્રતીદારેદરાગનો ઉદ્ભવપ્રકારસારસંમત, તોમર વંશના કાસ્મીરી
 સદેવેવની વામનીપાલકારવૃત્તિ, અમરચંદ્રની કાવ્યકંપલતા ઉપર વિવેક નામની દીકા, આવદેવનો
 અલંકારસાર, માલવાના મહામાત્ય વાગ્મદત્તા પુત્ર દેવેશ્વરની કવિકંપલતા નામની કવિશિક્ષા વગેરે
 નાણુપા લાયક મંથો છે.

કાવ્યોમાં ધર્મપાલવંશવિભૂષણ અને વિક્રમશીલસંભવ પાલવંશના યુવરાજ હારાવર્ષની
 આઠાથી અભિનન્દ કવિએ રચેલા અભિનન્દ કાવ્ય (રામચરિત) ના તાડપત્ર તથા કાગળ ઉપર
 પ્રતીકો છે. છેલ્લા ૪ સર્ગો (૩૭-૪૦) કાવ્યસ્થ બીમની કૃતિ છે. વાવખ કાવ્યસ્થ સોર્જલ
 ઉદયશુદ્ધી નામની ચંપૂ કથા ગૂજરાતના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એક અગત્યનો મંથ છે. બાણના
 જેવી કૃતિ રચવાની ઉત્કટ આકાંક્ષાવાળા આ કવિએ હર્ષચરિત્રની ખાસ આઠ ઉન્દોમમાં આ
 કાવ્ય રચેલું છે. પ્રથમ ઉન્દોમમાં કવિએ પોતાની જાતિની વિપતિ તથા સ્વર્ગસુત્ર વર્ણન
 કરેલું છે કનેકાવન નામના પ્રધાને 'અધિકારારોપિત સ્વજાતિઓથી' અભિચાર દેખાડવાથી
 પલમના રાજા શિલાદિત્યને પ્રજાના મહાદત્તાની વિરોધ વળઃ તોને જલમંથે સ્વર્ગનામાં દર્શન
 આપ્યું, અને શિલાદિત્યને પોતાના જાણ કલ દિત્યને અમાત્ય પદે નિયત કરવાને આદેશ કર્યો.
 તેણીએ કહ્યું કે તારો કનિષ્ઠ ભાત્રા કસાદિલ જિવના કાવ્યસ્થ નામના ગણનો અવતાર છે.
 જ્યારે દેવતાઓએ સમુદ્રમંથન કર્યું ત્યારે પ્રથમ તો હું તેમના દરિયથ આવી, પશુ મંદરના
 પરિભ્રમથી ઉત્પન્ન રચેલા આપર્તના સંજિવેશધી એકદમ તરતજ અતિ ગંભીર પાણીમાં ડુબી
 ગઇ. દ્રાહિ સર્વ દેવો તે વખતે વિષ્ણુ થઇને જુદસંપતિને પુર્ણ લાગ્યા જુદસતિએ કીધું કે
 શ્રી કૃષ્ણની પાસે કાવ્યસ્થ નામનો અતિ પ્રસિદ્ધ ગણ રહે છે. અટ્યર્થિ બગવાનની જલમયી
 મૂર્તિને અધિગિત સમુદ્રના આસનસહઅસ્તવથી કાવ્યને વિષે રહેલો કાવ્યસ્થ એમ કહેવાય છે.
 જ્યારે પ્રેમપાન હોવાથી તેન થી સમુદ્રમાંથી લગ્ન સારી શકાય.

પ્રાથમો વિદિત એ મૈત્રતામતિપ્રમિદ કાયસ્યો નામ ગણ શ્રીકમ્પન્નિધાવાન્ત્વ ા
 ચ'દમૂર્તેર્ભગવતો-જલમર્યા મૂર્તિમધિષ્ઠિત્વ્યાસનમહચત્વેન કાયે સ્પિતત્વાર્ કાયમ્વ ઇતિ જૈ-
 રનહતશક્તે. પ્રણયાસ્પદમમ્બુધેરાગીત્ ।

આ કાયસ્થ ગણુની મદદથી દ્વેષોએ અને સમુદ્ભાંથી કદાહી. આ કાયસ્થ ગણુ શિવની
 આગાથી પૃથ્વી ઉપર અવતરેલો છે અને તે તમારો બાપ કલાદિત્ય છે અને તે પોતાનો વડા
 સ્થાપના પર્વત અહાંઆ રહેશે. શિનાદિત્યે આથી પોતાના બાપને અમાત્ય પદે સ્થાપ્યો. આ
 કલાદિત્યથી વલ્લભીથી નીકળેલો નાસભ નામનો કાયસ્થોનો વડા ઉત્પન્ન થયો. (વલ્લભોન્નિર્ગત
 ઇતિ વાલભો નામ કાયસ્થાના વડા)

વશસ્ય સચ્ચરિતપારવત કિમદ્ધ । સર્ગાયતે સુલ્હિનાકુટિલસ્ય તસ્ય ।

યેનાન્તરાધૂતમ્ભેરેણ ઘરાધિપત્યે રાજ્ઞા જયત્યરતવિસ્તરમાતપત્રમ્ ॥

કિં બહુના । તૃતીયમકૃતો-મેવ કાયસ્ય ઇતિ લોચન ।

રામવર્ગો વહત્રેવ મ્ભેદત્ર મહેશ્વર ॥

આ પ્રમાણે કવિએ કાયસ્થોની સ્તુતિ કરવામા બાકી ગઈ નથી આ વિસ્તૃત વસમા
 લાટદેશાધિષ્ઠિત ઉમેરાવશાવતીર્ણ અકપરિને પુત્ર સાક્ષરેવ થયો, તેના અનેકોપમાયુત કલ્પ-
 ભૂપણ સર નામનો એક પુત્ર હતો તેનો પપાવતીથી પ્રથમ મેડુંદ નામનો પુત્ર થયો. તેના
 પિતા બાધ્યાવસ્થામા તેને મૂકીને મગ્ધુ પાખ્યાથી લાટદેશના રાજા મગોગિરાજના મિત્ર પોતાના
 માતૃશ મગધારથી ઉછેરણો હતો બાધ્યાવસ્થાથીજ તેનામા દલિતના અકુરો રૂપ્યા હતા.
 ચૌહુક્યકલાભરણનાયક કીર્તિરાજનો પુત્ર સિદ્ધરાજ તેનો સદાધ્યાપી હતો અને એક નામનો
 વિદ્વાન્ તેનો ગુરુ હતો લાટદેશના સિક્કુઢારીય ત્રિસપ્તતિ (૭૨ ગામની) તથા વાહિરિકાર
 સપ્તશતક (૭૦૦ ગામની) કુલકમાગત મ્ભવશ્ચિતિ (મુવશ્ચિતિ) નો તે ગ્વામી હતો. યૌવનાવ-
 સ્થામા લાટદેશના રાજા વત્સગજના મિત્ર મૈકલુના મુમ્મુશિરાજની રાજમાની સ્થાનકમા જઈને
 રહ્યો હતો અને ત્યાં તેને પ્રદીપકશ્લેષથી મુદિત મુમ્મુશિરાજે સમમા કવિપ્રદીપ એવા નામથી
 બોલાવ્યો હતો છિતરાજ, નાગજીવન અને મુમ્મુશિરાજ એ ત્રણે મૈકલુના રાજાઓએ તેનું સન્માન
 કરેલું હતું. અશોકવડી કથાના કર્તા મહાકવિ એવાનરાચાર્ય અદનાચાર્ય, ખગા કાવ્યથી
 પરિવૃષ્ટ નાગાર્જુનરાજે આપેલા ખગાચાર્ય એવા અપર નામવાળા વિજયસિંહ નામના શીઘ-
 કવિ તથા રત્નમજરી અરુધાના કર્તા ભાષાનયના વેતા રિમનરાચાર્ય ઇદ નામના આચાર્ય
 તેના મિત્રો હતા આ ઉપસુદરી કથાના ગણુ જાતિ રીતિ વગેરેનું વર્ણન મથમા કવિએ પોતે
 કરેલું ॥ શાપામિતૂત બાણુજ, આ કથા વાચીને અભિનન્દી અને તેથી તેના થાપની મુકિત
 થઈ. બાસ, કાસિદાસ, ગુણાદ્ય, કુમારદાસ, બાણુ, શ્રીહર્ષ, વાકપતિરાજ, જવમૂતિ, મુજ, ભોજ
 વગેરે કવિએતે તેમની કવિના વાસ્તે આ કાવ્યમા વખાણ્યા છે

× ગોગિરાજ કીર્તિરાજ તથા વત્સરાજ માટે શકે ૮૩૬નુ ચૌહુક્ય ત્રિતોચનવાવનું
 કાનપત્ર જુઓ

વાગીશ્વરં હન્ત મજેમિનન્દમર્થેશ્વરં વાપતિરાજમીદે ।

રસેશ્વરં સ્તૌમિ ચ કાલિદાસં વાણં તુ સંવેધમાનતોસ્મિ ॥ .

આજુ કવિનો આદર્શ કવિ હતો. આ કથાનો નાયક શાલિવાહનના વંશનો પ્રવિશનનો મહાપ્રવાહન રાજા છે; અને ઉદયપ્રદીપની પ્રાપ્તિને અનુલક્ષીને આ કથા રચેલી છે. અનંતપાસના સં. ૧૦૧૬ ના વાંચપત્રમાં નામાશ્રુત તથા તેના કનિષ્ઠ બ્રાતા સુમ્યુષ્ણિ રાજાનું નામ આવતું હોવાથી કવિનો મમય દરવીના અગીયારમાં ચતુર્થનો પૂર્વાર્ધ નિશ્ચિત થાય છે. સુમદ્રા પરિણયને અરસંખીને મંત્રી વસ્તુપાસે નરનારાયણાનંદ નામનું મહાકાવ્ય બનાવેલું છે મદાનુ જૈનમંત્રીની આ એકજ કૃતિની એકજ પ્રતિ ઉપવચ્ચ છે અને તે પણ બ્રાહ્મણ ધર્મના વિષય ઉપર. જૂદહમન્ડના રિજપસિદના શરમાઈ ડુંમચંદનું નામેયનેમિદિસાધાન નામનું આદિનાથ અને નેમિનાથ સંજ્ઞાથી કથામય કાવ્ય નોંધ સેવા લાયક છે ઉદયપ્રજનું ધર્મશુદ્ધ નામનું સંધાધિપતિ ચરિત્ર વસ્તુપાસે સંધ કાઢ્યો તે ઉપર રચેલું છે. પ્રથમ અને છેલ્લા સર્ગમાં વસ્તુપાય તથા તેના શુરુ અને ખીન્ન જૈનાચાર્યો સંજ્ઞાથી ઐતિહાસિક વૃત્તાવ છે. આકીનો બામ આદિનાથ અને નેમિન થ વગેરે તીર્થંકારિના ચરિત્રોના છે, વિલક મંજરીને કવિતામાં રુકમા પદ્મીવાલ કુલના લઘુ ધનપાસે કરેલી છે. નિધાસિંહ અને વેળ્લલ દેવીના પુત્ર મ મહાસિદના સજ્જ રત્નાકર નામના મહાકાવ્યના ધર્માખ્ય પ્રથમ દ્વારમાં મર્મના મૂકતો સંમહેસા છે કાવત્ત જૈર્ગસિંહી વૃત્તિના પ્રયોગોના ઉદાહરણરૂપ બીજેને અવગંખીને મૂલ મહાકવિએ પ્રતિગ્રામયેય નામનું મહાકાવ્ય રચેલું છે. મંડપ દુર્ગના પાદશાહ આશ્મિમશાહના મંત્રિ મંડને કાવ્યમંડન (પાંડવો સંજ્ઞાથી) ચંપૂમંડન (દ્રોણદીવિપયક) કાદબરી મંડન (કાદબરીસાર), સુગારમંડન, અવકાર મંડન, સર્ગીવમંડન, ઉપસર્ગ મંડન અને ચંદ્રવિજય પ્રમંથ (ચંદ્ર ઉપર) એમ આઠ અથો રચેલા છે. મંત્રિમંડનનું જીવન કવિ મહેશ્વરે કાવ્યમનોહરમાં લખેલું છે.

દામોદરશુભનું શુંમલીનત કાવ્યમાસામાં જટનું છપાયેલું છે તેનાં કરતાં ૧૦૦ શ્લોક વધારે પાટચના મંડાળના વાંચપત્રમાંથી મળે છે. પ્રતીકનો છેવટનાં પાના ગુટિત હોવાથી અંથ પૂર્ણ કરવામાં આશરે ૧૮૦ શ્લોક ખુટે છે. છેવટના ખંડ ઉપરથી જણાય છે કે અંથનું ૧૨૬૦ શ્લોકનું પ્રમાણ છે. જૈન નાટકોના સંજ્ઞામાં વર્મતમા “શુભરાવનું મંરકૂત નાટક સાહિત્ય” નામના લેખમાં દેહેવાયેલું છે. અહીંયાં અન્ય દેશના નાટકો બતાવીશું. કાદબરી કથામારના કર્તા અમિનંદના પિતા વૃત્તિકાર જ્યંતના આમમંજર નામના નાટકમાં પદદર્શનની સમીક્ષા કરેલી છે. સાહિત્ય દર્પણમાં ત્રિપુરદાહ અને સસુદ્રમથન નાટકોના નામે આપેલાં છે આ બે નાટકોના પ્રતીના આ ઉપરાંત ચા નાટકો વાંચપત્ર ઉપર લખેલા મળેલાં છે. દર્પર ચરિત્રમાંજુ (યુવકાર કર્પૂરના પરાક્રમે) ઝઞિમ્મીપરિણય છઠ્ઠામ્મ દારયચૂડામણિ પ્રહસન, ત્રિપુરદાહ ડિમ, દિરાવાળુનીમ વ્યાયોમ અને સસુદ્રમથન સમવકાર એ નાટકો કાવિજરના પરમદિવે (ઇ. સ. ૧૧૬૨-૧૨૦૩)ના આખ્યાય કવિ વલ્લસાજની કૃતિઓ છે. સુસારિનું અનર્ધનાથવ શુભરાવંતમાં ધણુ પ્રિય, યજ્ઞેનું માલૂમ પડે છે, કાવ્ય કે તેના ઉપર મવધારિ દેવપ્રમાચાર્યનો અનર્ધરાધવ રહસ્યાદર્શ (અથ ૭૫૦૦) તેમના શિષ્ય નરચદ્રાચાર્યનું સુસારિનિષ્પન. (અથ

૨૫૦૦) અને વપમચ્છના જયચંદ્રસુરિના શિષ્ય જિનદર્શની અનર્થરાધવદત્તિ એમ ત્રણ દીકાઓ છે.

વ્યાકરણમાં હેમચાસ, સૂત્રરત્નકર મલપર્ણરિનું શબ્દાનુશાસન, સંવત ૧૦૮૦ માં શુદ્ધિમાગર આઝ્યામે રચેલું શુદ્ધિમાગર વ્યાકરણ, કાતન્વ દૌર્ગમિંહી ઉપર ગોદૂલશ્યની ટીક તથા મોક્ષેશ્વરની કૃદ્દત્તિ, ત્રિશેષ્યનદાસનો કાનન્ત્રપન્નિકોવોત્, ગોપદેવના કવિરક્ષય ઉપર રવિધર્મની દીકા, સંવત ૧૬૮૦માં રચેલો સ્વેપય ક્રિયાકથ્થલતા દીકા મમેત સાપુશ્ચંદરનો ક્ષાતુરત્નોકર એ નોધયા લાયક ગ્રંથો છે.

કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રના તથા તેના ઉપર ચોપમની નીતિનિર્ણય નામની દીકાના યોડાક પત્રો લોકપ્રજના છે.

કથાઓમાં વનુપાલની પ્રાર્થનાથી રચેલો નરચંદ્રનો કથારત્નમાગર ૧૫ તરંગોમાં છે.

શિવમદિર નિર્માણ ઉપર પેરાગનીય લક્ષણ સમુચ્ચય, મંદનનો રૂપમંડન, અને કેશવનો વાસ્તુતિલ્ક એ નવીન ગ્રંથો છે. ત્રિલુપનમય રમેશ્વરેવના અભિમયિતાર્થચિંતામણિ ઉર્ફે માન્યોક્ષાસમા જુદી જુદી કલાઓનું શત અધ્યાયમાં વિવેચન કરેલું છે. પાટણના ભંડારની પ્રત જે કે અપૂર્ણ છે તેપણ મદ્રાસ ઓરીએન્ટલ લાઇબ્રેરીની પ્રત કરતાં આગળ જાય છે. મહાધારિ રાજશેખરના શિષ્ય સુધાકલશે સંવત ૧૩૬૦ માં સંગતિસારોદ્ધાર નામનો ગ્રંથ રચેલો છે. આ ઉપરાંત પ્રસન્નદામણિને આશીને રચાયેલા ગ્રંથ-ચંદ્રોન્મીલન બદ્ધલક્ષ્મણે ચૂડામણિસાર, પાર્થવદ્રનો હસ્તકાંડ-મા પ્રમોના અક્ષરેશની ગણતરીથી નદ લાભ આયુ, મૃત્યુ, વગેરે બૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન જાણવાની કળા આપેલી છે. ઉપાધ્યાય મેઘવિ-જયના વર્ણવ્યોપમા કૃતિકારે તથા વ્યાપારિએને જાણવા લાયક થયું આખતોનો સમાવેશ કરેલો છે. માણિક્યસૂચિ શકુન-પૌદ્ધારમાં શકુનશાસ્ત્ર સંક્ષેપમાં કહેલું છે

- પ્રાકૃત. ભદ્રેશ્વરની કથાવતી ૨૪૦૦૦ ગ્રંથ પ્રમાણુનો એક મહાન પ્રાકૃત ગદ્ય ગ્રંથ છે, તેમા હેમાચાર્યના ત્રિપદિલક્ષણપુરુષચન્દ્રિની માફક ૬૩ મહાપુરુષોના ચરિત્રો આપેલા છે. આ ઉપરાંત મહાવીર સ્વામિથી તે લગ્નિભદ્રસુરિ સુધીના આચાર્યોનો ઇતિહાસ પણ છે જ્યારે ત્રિપદિમા દક્ષ વજ્રસ્વામિ સુધીના આચાર્યોનું વર્ણન છે. આમાંથી આમ પ્રાચીન ઇતિહાસની ઘણી સામગ્રી મળે છે. સવત ૧૨૬૧માં લખાયેલા એક લોકપ્રજના પ્રસ્તુતમાં સિદ્ધમેન, પાદલિસ, મહાલાલિ અને બાપમદિના પ્રાકૃત પદ્યમાં ચરિત્રો છે. બાપમદિચરિત્રમાં ગોડવહોના કર્તા બાપમદિરાયને બાપમદિએ જન જનાઓ તે વાત વણવેલી છે, પ્રાકૃત ચરિત્રો પ્રાચીનહોવાથી સંસ્કૃત કરતા વધારે વિશ્વનીય છે કુમારપાલ પ્રતિબોધ ઉર્ફે હેમકુમારચરિત્ર સંવત ૧૨૮૧માં સિદ્ધરાજ કર્વીદ્ર અને ભાતા વરોકે વ્યાધરાયેલા પ્રમિદ્ધ પોરવાડ કવિ શીખાલના પુત્ર સિદ્ધપાલની વસતિમાં વિજયસિદ્ધ સુરિના શિષ્ય સોમપ્રભાચાર્યે (સુમતિનાથચરિત્રના કર્તા) ૮ પ્રસ્તાવમાં ગ. ૮૮૦૦) પાટણમાં રચેલું છે. અનેકાર્થકન્ઠકૌસુદીના કર્તા અને હેમાચાર્યના શિષ્ય મહેન્દ્ર ગૃહિને વાચી સંભળાવેલ હોવાથી તથા કુમારપાલના મૃત્યુ પછી ૬૬૯, ૧૨ વર્ષે રચેલું હોવાથી વિશ્વમની-વત્તાની છાપ તેના ઉપર છે. પ્રથમ ૪૦૦ ગાથામાં પાટણ તથા તેના રાજાઓ, કુમારપાલની વસતિપર તથા હેમાચાર્યની શુરે પરપરા તથા જન્મ તથા દીક્ષા વ્રતાત વગેરે તથા કુમાર-

પાસારી સત્ય ધર્મ જાણવાની ઉંઘા તૃપ્ત થતી ન હોવાથી અમાત્ય બાદક દ્વે સત્યધર્મ
દેખાવાર્થ પાસેથી જાણવાનું કશું તે બાજત છે. બાકી તો કુમારપાસને પ્રતિબોધ આપવાને
કહેલી કથાઓ છે.

શાશિવ્યાકિ ઉચોતનચરિની શાકે-૭૦૦ના અરસામાં રચાયેલી કવચપમાળા એક મનોહર પ્રાકૃત
ગદ્ય કાવ્ય છે. આદિમાં જુદી જુદી જાતની કથાઓમાં લક્ષ્યો આપેલા છે. કવચપમાળા
વાસ્તે દેખાવાર્થના ચાર દેવચંદ્ર શાસિનાથ ચરિત્રમાં કહે છે :-

દાનિતલદંડમૂરિં નમામિ વરવજ્રમાસિયા સગુણા ।

કુવલયમાલેજ્ઞ મહાકુવલયમાલા નહા નક્ષ ॥

આનો સંક્ષેપ રત્નપ્રભાચારે સંસ્કૃતમાં કરેલો છે.

શાસિવાહનના વખતમાં ચયેલા પદ્મિભાચાર્યની તરફથી લેવા કથાનો આસરે ૧૬૦૦ ગા-
થાનો સંક્ષેપ મળી આવે છે. કથાની વસ્તુ શ્રેણિકના પુત્ર કોણિકના સમયમાં કોલાત્ત્રીમાં મૂકેલી
છે. આ કથાની રચના વગેરેનો જ્ઞાતો પ્રબંધકથા તથા પ્રભાવક ચરિત્રમાંથી મળે છે.

સીસં પદ્મિ ન કુદ્દં યમસં પાલિતયં હરંતવ્ય ।

જસં ગુહનિન્મરાઓ તરફલોલા નહા વૃદ્ધા ॥ પ્રમાવક ચરિત્ર.

પ્રસન્નગન્ધીરવપયા રથાક્ષમિયુનાથયા । પુણ્યા પુનાતિ ગદ્ધેઘ ગાં તરફવતી કયા ॥

તિલકમંજરી.

પ્રતિષ્ઠાનના શાસિવાહનને નાથક કેશીને બ્રાહ્મમંત્રમુખે લીલાવતી નામની ૧૮૦૦ ગ્રંથ
પ્રમાણ ૧૭૭૨ ગાથાબદ્ધ સંગ્રાહિક પદ્યમયી કથા મહારાષ્ટ્રમાં રચેલી છે. કથાની વસ્તુ કવિની
સ્ત્રી પ્રિયંતભાએ કહેલી છે અને કવિએ તે કવિતામાં ગૂંથી છે. આ કથાના અવધ્ય ૪૨નાર
વિરહથી દુઃખિત થતા નથી.

દીહન્નિ, કહાં ઇમા અંબુદિયદ્ધુ જે પદંતિ નિમુણન્તિ ।

તાય પિયવિરહદુઃખલં ન હોઈ કદ્યાવિ તણુએગિ ॥ ૧૩૧૦ ॥

દેખાવાર્થના કાવ્યાનુસાસનમાં પ્રાકૃત પદ્ય કથા તરીકે 'લીલાવતી' ઉદાહરણ આપેલું
છે તે આ હશે.

આ ઉપરાંત પુલ્હિસાગરના શિષ્ય મહેશ્વરે સંવત ૧૦૯૫ માં રચેલી, સીધું ઉપર મર-
જીવેલી કથા, ૨૦, ઉદેશમય દર્શનની કથા, સજ્જન ઉપાધ્યાયના શિષ્ય મહેશ્વર મુનિની
૨૦૦૦ ગાથામાં ગાનપંચમી કથા, મહાસરિતું સીયા, ચરિત્ર વગેરે કાવ્યમય કથાઓ છે.

૧૨ માં તથા ૧૪ માં ચતુર્થમાં રચાયેલા તીર્થકરનાં પ્રાકૃત ચરિત્ર કાવ્યો મળ્યાં છે.
મોનદેવના શિષ્ય શીલાચાર્યનું મહા પુરુષ ચરિત્ર (૧૨૮૦૦ ગાથાઓ) સંવત ૯૨૫ માં રચાયેલું
છે. વસ્તુ ત્રિપદિનીય છે.

વસુદેવદિ'ડિ નામની લામ્બકિમ્બ જલકથામાં કૃષ્ણના પિતા વસુદેવનું પરાક્રમભય - અરિ
હેઈ તેમાં મણી કથાઓ છે. ૧૨ મા તથા ૧૩ મા રાત્રીના આચાર્યોએ ભદ્રાહસ્તામિને
સવાસામિ પ્રમાણુ વસુદેવે અરિના કતો તરિકે સ્તબ્ધા છે.

વંદામિ મદ્વાહું જેન ય અરસિયવદ્ધુકહાકલિયં ।

ચારિયં સગ્વારકર્મ રૂપં નમુદેવરાયસ ॥

(દેવચંદ્રકુવ શાંતિનાય ચરિત્ર)

વસુદેવદિ'ડના જે પ્રતીકો લમ્બા પાટણ, ખંભાત, અમદાવાદ વગેરે સ્થળોએ મળે છે તેના
૭૧ લાંબક હોઈ મથ પ્રમાણુ ફક્ત ૨૮૦૦૦ જે. મારા સાંભગવા પ્રમાણુ આ મથના સવાસામિ
પ્રમાણુનો આશરે ૨૦૦૦ પવનો પ્રતીક મુગીદાંવાદ, કલકતા, અથવા અશ્રમમંજના કોઈ
બાણુને ૧૦૦૧ ની કાંમતે વિચારમાં આવ્યો હતો. આવો મદાન મન્થ નહ ન થાય તે માટે
તેની શાધબેળ થઈ નહોતી કંગાલી લેવી થતે છે.

પ્રાકૃત બ્યાકરણ ગ્રંથોમાં પ્રોષકાર્થ એ હેમાચાર્યના અષ્ટભાષ્યાયનો અપભ્રંશ હોવાના
અર્થો છે. નરચંદ્રાચાર્યના પ્રાકૃતપ્રોષધમા અષ્ટભાષ્યાયના આખ્યાનોની રુપસિદ્ધિ છે. વિમલનો
દેશીનામભાષાદ્વાર હેમાચાર્યના ગ્રંથનો સાર છે. નંદિઅઃ તથા પિંગલસારાદ્વારમાં પ્રાકૃત છંદોના
લક્ષણો આપેલાં છે.

સુખસંગ્રહમાં જયવ્રજમની વજ્રજલગ્ગ શ્લોક સહિત, તથા તેના ઉપર છયા, વિગ્રય-
માગના પુત્ર વિમલાલના પુત્ર મદ્રપાલના મ્હાઈદેવના પુત્ર જલ્લેણી સમથની છયા સાલકારા
તથા વિમલાચાર્યની લઘુ ટીકા નોધવા લાખક છે.

પ્રશ્ન બ્યાકરણ ઉર્ફે જયપ્રાજુત નામના નિમિત્ત શાસ્ત્રના ગ્રંથ ઉપર ચૂકામણિ, જ્યોતિ
તથા નામ વગરની એક ત્રણ ટીકાઓ છે. પ્રચલ લામ્બા બોવાએની વસ્તુ કરારે મળશે તેનું
જ્ઞાન આપેતું છે. કક્કર ફેરના વારતુમારમાં પ્રાકૃતમાં વાસ્તુશાસ્ત્ર સંલેખમાં કહેતું છે.

અપભ્રંશ કાવ્યોના મર્ગોત્તુ નામ મનિ હોય છે. આ સધિ તે કડનાઓનો સમૂહ છે.

(સન્ધ્યાદૌ કઢવકાન્તે ચ ધ્રુવં ત્યાદિતિ ધ્રુવં ધ્રુવકં યતા વા કટવકપમુહાત્મક સન્ધિ-
સ્તસ્યાદૌ પદ્ધિકાઘૈન્નન્દોમિઃ રઢવમ્)

પાટણના બંકારમાં સંધિમદ્ ગ્રંથો તથા કેવળ સધિઓ કેટલીક મળેલી છે. યુગ્મશતીમાં
જેમ કાવ્યને રાસ કહે છે તેની રીતે અપભ્રંશ તથા પ્રાકૃત ભાષામાં રામો હતા. યરોદેવોપા-
ધ્યાયના સંવત્ર ૧૧૭૪માં ગ્ઝેલા નરતતબાખ્યનિવરણમાં શાણિક્યપ્રત્તારિકાપ્રતિમદ્ રાસકર્તું
નામે આવે છે.

(અનયોશ્ચ વિરોપવિધિર્મુકુટમસમીસન્ધિવન્ધવાનિગમસ્તારિકાપ્રતિવદ્ધરાસકામ્યામવસેયઃ)

પાટણના બંકારમાં સંદેશરાસક નામનો વિરહિણીસંદેશનિયમક પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં, અંતગ્ગ
રાસ તથા નેમિ રાસ અપભ્રંશમાં છે.

મુનિવર વરદત્તાના બનાવેલા વર્મસામિ ચરિત્રની બે સધિઓ છે. પ્રથમ સધિમાં ૧૨ અને બીજીમાં ૬ કાવ્યા છે કુલ મત્રાંશ ૩૦૦ છે આ ચરિત્રના ત્રણ તાડપત્રો પાટણમાં તેમ એક ખબાતમાં પણ છે પ્રથમ કડવું નીચે પ્રમાણે છે

અહો જળ નિમુણિજન કન્નુ ધરિજન વરસામિમુનિવરચરિત,
સાહજ સુમળોહરુ મવિયહ સુદર મિં જીળવયણ સમુદ્ધરિત ૧.
તુલ્યવનનામિ પુરવરુ પહાણુ આચેશુ મરહિ વરગુણનિહાણ,
જિણમવણિહિ મુદરુ કિડ પવિત્તુ દેડલવિહારમહિડ પવિત્તુ ૨
નદનનણસરિસરવેરિં રમ્મ પાલહિં નર તિ થુ જિણદધમ્મુ,
તહિં નયરિ અતિય ધણુ નાડ સેદ્ધિ જો હત્થુ ન ડહ્ધ કમુ વિ હેદ્ધિ. ૩
તસુ ધણિગિરિ નામિ પહાણુ પુત્તુ પુરમહણ અદિથ સુગુણેહિ જુત્તુ,
સાવયવસુન્નપાડ મુદ્ધમાવડ નિમ્મણ્ણુમદિર સમિયાડ ૪
ડવસતમોહમોક્ષસામિહાસિ અહિલામુ ન વધઈ મેહવાસિ,
જા કાવિ ધરિજ્ઞાં તાસુ વાલ નમનોગગવરનયણરિમાલ ૫
પહિસેહા સો મુનિ જેમ નારિ નિયમોયણુ મ અક્યલ્લ્ય હારિ,
પવનુ હેસુ નિજિવાનામુ મદ સફલુ વરેવિણુ મળધમ્મુ. ૬
અન્નઈ પમણિજ્ઞાં સુદરિણ નિયતાયજણિસામોદણીણ,
હડ અસત્તમિત્તણિ કરિમુ એહુ મહુ મળાઈ એહુ વરુ વરેહુ ૭
(પત્તા) એહુ જઈ ન વરેસઈ નવિ વરણેસઈ તો મદ માઈ મરેવડ,
એહુ નયણસુમ્મરુ દલ્લપુરદરુ અસ નાહુ વરેવડ ૮.
મુનિવરચરિત્તિ મળહરમત્તિ વરસામિમળહરચરિત,
સાહિજન ધારિ મુનહુ પારિ મિં તિરુયણ નિયગુણમરિડ

અતરગાધિ-ધર્મપ્રથમ સધિના ક્ષિપ્ત પડિત ગ્લપ્રકરો અતરમ સધિના નવ અધિપરો (૬ કડવા) માં બ મ અને અબઅના સવાર રૂપે તથા મેહમેના તથા જિનસેનાના પુદ્ધ રૂપે અતરમ રિપુએના વિજયતુ વર્ણન છે આની એક તડપત્રની તથા બીજી કાગળની એમ બે પ્રતો છે

વડારગસધિના પાંચ કડવામાં ચાર કડવુંનું વર્ણન છે ધનપાદ પડિતની વચ્ચીકહા
*(મવિસરકહા) ૨૨ સધિઓમાં છે આદિ એક કડવું ઉદાહરણ તરીકે નીચે આપેલ છે

જીનમામણિ સારુ ણિરુગાવારકલકમલુ
રમ્મત્તરિસેમુ નિમુણદ મુયપામિહિ પલુ

પળવિવિષ્ણુ જિણ તડ્ડોયનંદૂ દુત્તરતરમવણિચૂડસંધૂ,
 મન્નયણપંચપયંમુ કયરુપ્પમોહતિમિરોહમંમુ.
 નિસેસભરિયમુવળંનરાલુ ઉકવદુક્કમ્મતરુમૂઝાલુ,
 અવિસાડ અરાડ અઠોદુ અલોદુ અણાવલેડ,
 પરમેસર પરમગુણપ્પહાણુ સંપત્તુ પરનિવુદ્ધનિહાણ
 અરહંતુ અણંતુ મહંતુ સિડ સંકંતુ મુદ્ધમ્મ અણાડવંતુ,
 પરમપ્પડ પંડિડ મહત્થુ પરમિટ્ઠિ પરમકારણુ કયત્થુ.
 સો હિયડ ઘેરેવિ પરમહાસિરિકુપ્પહરહો,
 વિત્થારમિ લોડ કિત્તણુ મવિસગરાહિવહો.
 ૨ અંત હય મવિસત્તરુહાણ પવડિયધમ્મત્વકામમોરુહાણ
 બુદ્ધધણપાલકયાણ રૂપ્યાદિ
 ઘણા.

આ કથામાં કાર્તિક શુક્લ પચમી (જ્ઞાનપચમી) ના ૧૧ વર્ણનરૂપ ભવિષ્યકાલ રાખતી કથા છે.
 હેમાચાર્યના શુર દેવચંદ્રુ સુલસાત્યાન ૧૭ કડવામાં છે.

એહ સધિ પ્રસિદ્ધત્થવસત્તિય દેવચંદસૂરીહિં સમત્તિય,
 ઈય વદ્ધુગુણમૂસિડ જિણસુપસંસિડ સુલસચરિડમ્મત્તિયહ,
 નિસુણંતપડંસહ મત્તિણ સત્તજં દેડ મોક્કલુ મોક્કલત્તિયહં.
 ૫૨૨૨ જિનકેતાચાર્યના ઉપદેશ રસાયણની ૮૦ ગાથાઓ છે.

હય જિણદત્તવણસરસાયણુ હય પરલોહય સુકૂલહં માયણુ ।

. કર્ણજલિહિં પિયંતિ નિ મવ્વહં તેહ યંતિ અજરામર સંવહં ॥ ૪ ॥

ચર્ચરી નામની જીનવદ્ધબની સ્તુતિ પથુ અપમશમાં છે.

માવનાસાર પ્રકરણની ૮૧ ગાથાઓ છે.

જિણસાસણિ લીણા ચડગદ્દરીણા માવળમાર જિ સંમરહ ।

મુહસંતિપહાણા મુણિવરરાગા તાહ મુળચુદ કુહ રરહિં ॥ ૮૧ ॥

દિગંબર યોગીંદ્ર દેવનો પરમા મ પ્રગણ ૭૬ પ્રજાકરની વિરુદ્ધિથી જનાવેલો છે. આ
 આધ્યાત્મિક મંથ ૩૩૦ દુહામાં છે.

મટ્ટપયાહરિ વિજ્ઞવિડ વિમલુ કરેવિણુ માન.

દિગંબર યોગચંદ્રનો યોગસાર ૧૦૮ દુહામાં છે.

પડિત પનપાલડું સત્યગુરમન્નમદાવીરોત્સાહ નામનુ એક ૧૫ ગાથાનુ નાનું - સ્તોત્ર
 અપમશમાં છે.

- (१) मदनरेखा सचि ५ ६३वाभा भयचुरेडा भतीतुं चरित्र १२८७ भां अनावेधुं छ
 एसा महासदृष संधी संधी घ संजमनिवत्स,
 ज नमिनिपरिसिगा सह सप्तकरा सीरसंजोगा.
 बारहमत्तानउए वरिसे आसोअसुद्धज्झीए,
 सिरिसचपत्थणाए एवं लिरियं सुयामिहियं.
- (२) ज्ञानप्रकाश कुलक १२६ गाथा
 सिरिजिणपहलगा भजवग्गा समग्गा परमपयसुहाणं जायई ते निहाण.
 ज्ञानप्रकाशकुल रक्षितमिदं श्रीजिनप्रमचार्यो,
 श्रीशत्रुजयसत्तीर्थसेविमिहेनाशांथ.
- (३) चतुर्विध भावना ३५४ ११ ४३वा,
 उज्जमु कुण्डु जिणप्पहि लग्गिउ मोक्खस्येमु विनेकिहिं जग्गिउ.
- (४) मल्लिचरित ५१ गाथा, भत्ता७६भा २६६ही साधनीनी चिदाभिधी २येधु-छे.
 एगुण्णी सममहिं जिणह चरियं इय जयट्ठिउ,
 चदकठिसुपवित्तिणीए विज्जत्ति विरइउ.
 सउविहसंगह देउ लच्छिउ समगअपवगह,
 निरुवसगअणुविमग्गवग्गसिरिजिणवह लग्गह.
 मत्ताज्झंविणिम्मयगयमानु पत्ताम,
 चरिउ गुणतप्पुणंतह वि भवियण पुज्जइ आस
- (५) जीवानुशास्ति सचि १८ गाथा
 इय विविहपयारिहिं विहिअणुमारिहिं भाविहि जिणपट्टमणुसरहुं.
- (६) नेमिनाथरास ११ ४३वा
 जिणपहि लग्गिउ भावइ लीजइ जिणवरआण सो वंदीजइ,
 जं जिणआणा निरुपमु त्तिथू एउ गणरिहिं कहिउ परसत्थू ११.
- (७) धुगादिजिन चरित कुलक २७ गाथा
 इय भवभावविभावगिग कम्मिधणु जालिउ,
 केवलनाणी जाइ मोक्खि सज्जु पालिउ,
 रिसहचरिउ सयणु रासिप्योरेहिं जो देइ,
 सो सिरिजिणपहलग्ग सम्गु अपवग्गु वि लेइ २७.
- (८) भव्यचरित ४४ गाथा
 जिणपट्टमेन्द्रिउ सरणु न कोइ सुगुरु भणइ सयलु वि जीवल्लेइ, (३)
- (९) भविष्यकुडन चरित ३६ गाथा. ७६ अत्थप्पदी ३चिदी भाषाभा गताय छे,

૧૧) ચડપદ્મધેણ રૂપં મધિયકુલંવસ્સ સંતિયં ચરિયં,
સુતુનતિત્યાગણં સિરિજિણપહસરિણા રસ્યં ૩૬,

(૧૦) સર્વધેત્યપરિપાટિસ્વાધ્યાય

જિણપહસારહિ જો કરડ સુ વહડ સિદ્ધિપંથુ ।

(૧૧) સુમાધિત કુલક ૩૨ ગાથા

(૧૨) શ્રાવકવિધિપ્રકરણ ૩૨ ગાથા

૧૨) રૂપ આગમવિહિ સાવગડ પડ દિણુ કિરિયા સાર ।

જાણિત જિણપહિ રડ કરહુ જિમ સિદ્ધિ સંસાર ॥ ૩૨ ॥

(૧૩) ધર્માધર્મવિચારકુરુક ૧૮ ગાથા

આગમઅણુનારિહિં જિણપહસુરિહિં ધર્માધર્મવિચાર કિડ ॥ ૧૮ ॥

(૧૪) વચરસ્યામિ ચગ્નિ ૬૦ ગાથા સં ૧૩૧૬

વંદગચ્છિં વંદગહસુરિ ડરક કુરડ જિણપહસુરિ સમગુણકરક ।

નાણિ ચાણિ ગુણિ કિત્તિ સમદ્ધ વેડ વાઠસામિ ચરિત આણંદુ ॥ ૬૮ ॥

સોહગનમહાનિહિણો ગુરુણો સિરિવચરસ્યામિણો ચરિયં ।

તેરહસોલુત્તરણ રસ્યં સુહવારણં જપડ ॥ ૬૯ ॥

(૧૫) નેમિનાથ જન્માભિષેક ૧૦ ગાથા (૧૬) મુનિસુવન સ્વામિ સ્તોત્ર ૧૩ ગાથા

(૧૭) છન્નપદિસાકુમારિજન્માભિષેક ૧૫ ગાથા (૧૮) જિનસ્તુતિ ૨૪ ગાથા, આ

ઉપરાંત જિનપ્રભંતું નામ આપેછું નથી પણ પણ કરીને જિન પ્રભંતાંજ ખનાવેલાં કેટલાંક કાવ્યો ઉપરાંતના તાલપતના પુસ્તકમાં છે. (૧) પદ્મપાસાદિકુમારિકા સ્તવન, ૨૫ ગાથા

(૨) મહાવિદુ ચરિત્ર ૨૪ ગાથા.

(૩) જડુ ચરિત્ર ૨૦ ગાથા ધન્યાધી બાપામાં ગદ્યાય છે. સં ૧૨૪૪

મારસનશ્વાણડણ મદવસિયપહિવગુરિ સમુદ્ધરિયં ।

વજ્રાસીમાસાણ મણિયવ્વ સંઘમદ્ધવણ ॥ ૨૦ ॥

શ્રીજિનપ્રમુખોહરાજવિજયોક્તિ ૨૧ ગાથા (૫) જિનવક્ષાક ૪ કાંડા (૧) મામરાગેળ

(૨) સ્વામાદધીમાયયા (૩) વેગદ્વતીમાયયા (૪) ગુદ કૃતીમાયયા.

(૬) સુકોશલ ચરિત્ર ૧૮ ગાથા.

તેરદુરુત્તમચરિત્તે સિરિસીરિજિણિંદ્રમોક્ષાદ્ધાણં ।

વજ્રાણં કુણહ સ્તયા પદંતગુણતાણ મન્નાણ ॥ ૨ ॥

(૭) જિન સ્તુતિ ૨૦ ગાથા (૮) ચાચરિ સ્તુતિ (વેલાડલી રાગેળ) ૩૬ ગાથા

(૯) ગુરુસ્તુતિ ચાચરિ (ગુર્જરીરાગેળ) ૧૫ ગાથા

નર્મદાદુદરી સધિ. જિનપ્રભ શિષ્ય ૭૧ ગાથા સં. ૧૩૫૮.

तेरससमयअडवीसे वरिसे सिरिजिणपट्टपसाएणं ।

एसा संघी विहिया जिणिदवयणाणुसारेण ॥ ७१ ॥

गौतम स्वामी चरित्र. गौतम स्वामि-जिन प्रभना सिध्य २८ गाथा सं० १३५८

गोयमसामिहि गोयमचरियं रइयं पढपंजरीए भासाए ॥ ७२ ॥

कत्तियअमावसाए अट्टावन्नत्स वरिसस्म ॥ ७३ ॥

चच्चरित. कर्ता सोलख ३८ गाथा.

वर जोडि सोलणु मणइ जीविउ सफलु कोरेसु ।

तुम्हि अवधारह घम्मियउ चच्चरितं गाएमु ॥ ७४ ॥

दुहा मातृका ५८ गाथा.

मंगळमहासिरिसरिसु मित्रफलदायगु रम्मु ।

दूतामाइं अकत्तियइ पुहविहिं जिणवरघम्मु ॥ ७५ ॥

शालिभद्रकाक (४३३) कर्ता पडम ६५ गाथा

भलि भंजणकम्मारिकुल वीरनाहु पणमेवि ।

पउमु कहइ कक्कखरिहिं सालिभद्दगु१ केवि ॥

शतरंग रास जिनसुरि ११ ४३५।

तोरे जिय जिणसुरिहिं करि जिणघम्मु पमाउ विणासिउ ॥

चतुर्विंशति जिणकव्यणाक १३ ४३५।, स्थुलिभद्र चरित्र २ ४३५।, जन्माभिपेक श्रुति

५ ४३५।, अवसिस्तुमार सधि ११ ४३५।.

भावना संधि. शिवदेवभुरिना प्रथम शिष्य ८४५देवभुिनी भावनां संधिनां ६ ४३५।।

(६२ ५६) ७.

निम्मल्लगुणभूरिहिं सिवदिनसूरिहिं पढमु सीसु जयदेवगणि ।

किया भावणसंधि भावसुयंघी निसुणावि भविषा घरह मणि ॥

शीलसधि-८४५शैभरसुरिणिष्यकृत ३४ गाथा. १५५। शतकनां उत्तरार्धभां.

इय सीलसुसंधि मायसुंअधि जयसेहरसुरिसोसकय ।

भविअउ निपुणेविणु हियउ ठवेविणु सीलवम्पि उज्जमु करहु ॥ ३४ ॥

उपदेशसधि हेमसा२कृत १५ गाथा

उवएससंधि निरमलवंधि हेममार इम रिसिकर ए ।

जो पढइ पढावइ सुहमणि भावइ वसुहं सिद्धिबुद्धि लइ ए ।

तपसधि सेभसुं६२ शिष्य विशाखराजसुशिष्यकृत ५२ गाथा १५५। शतकनां अंतभां.

१३ सध्या सं० १५०५

सिरसोलसुंदरगुरुदरपायपंकजहंसओ,

सिरिविसालराया सूरिराया चंद्रगच्छवतंसओ ।

પય નમીય સીસિદં તાસુ સીસિદં એસ સંધિ વિનિમિત્તમ્,

સિવસુકૃતકારણદુહનિમારણ તવત્તવણસિદં વમિમા ॥૫૬॥

કેશીગોયમ સધિ ૭૦ ગાથા, મહાસતી વર્ણન સધિ ૭૦ ગાથા.

આ સિવાય મહેશ્વરકૃત સયમ મજરી ૩૫ ગાથા, મુગાપુત્ર કુલર ૪૦ ગાથા, વીરજિન-
પારણ ૪૭ ગાથા, કૃપમપચરત્યાણક ૧૪, નવનારપલ ૩૦, કૃપમ ધવલ ૨૬, સીતાસતી
૨૦, આરાત્રિકન્દુવણાદિ ૨૦ ચતુર્વિંશતિજિનકલ્યાણ ૩૬, લઘુઅજિતશાન્તિ કવિચીરગણિકૃત ૯,
ચતુર્વિંશતિજિનપ્રતિમાકોશ ૧૧, જિનચૈવસ્તવન ૧૫ તુલ્ગિમૂરિ (પૂર્ણિમા' પક્ષના) સ્તુતિ,
જિનસ્તુતિ ૨૦ વીરવિજયિકા ૧૩, 'સોમસુરિકૃત કલ્યાણસ્તોત્ર, દાનાદિકુલક, વગદલ, શાકુન
૩૦, ધર્મમૂરિગુણ, ધર્મસુરિવારમાસ વગેરે ૫૨ચુરણુ અથો છે.

૧૨મા વથા ૧૩મા શલકના પ્રાકૃત કાવ્યો-દેવચરિતકૃત શાન્તિચરિત્ર વર્ધમાનસુરિકૃત
કૃપમ ચરિત્ર વગેરે-માં કેટલેક ઠેકાણે અપભ્રંશ ભાગ આવે છે. રત્નપ્રભાચાર્યની ઉપદેશ માતાની
દોષદ્વી વૃત્તિમાં ક્ષરમસધિ પ્રમૃતિ કેટલીક સધિઓ છે.

ખંભાવના તાડપન્ના બહારના મહાવીરચરિત્ર વગેરે ગણચાર ઠેકા અથો અપભ્રંશમાં છે.
અપભ્રંશ સાહિત્ય ધણું વિશાળ હોયું નેપથ્યે પરંતુ કલ્પલક્ષી નાશ પામી ગયેયું સાથે
છે. ઉપરના અથો ઉપરાત બૃહદ્દિપનિકામા સાગરદત્તે સ. ૧૦૭૬માં બનાવેલું જવુ સ્વામિ
ચરિત્ર (૨૬૬૦ અથાઅ) તથા તેના ઉપર ટિપ્પન (૧૧૮૦ અથાઅ) નોંધેલાં છે.

સમય બાવે બહી' તો અથોના નામ માત્ર ઘોડાક ઉતારા સાથે આપેલા છે. પરંતુ
આગળ ઉપર સમપાત્રકૃષ્ણાથે તેમા વપરાયેલા છદો તથા વ્યાકરણના પ્રયોગો વિષે લખવાયું
બની શકે.

જુની ગુજરાતી ભાષાના સંપૂર્ણ અભ્યાસ માટે પાઠ્યના બહાર ને જુના અને,
વિશ્વસનીય સાધનો પૂરાં પાડે છે તેવા હિંદુસ્તાનની બીજી કેાઇ ભાષામા બાગ્યેજ મળી શકશે
બહી'વાના જુના પ્રતીકાથી વિક્રમના અગીયારમા શતકથી ગુજરાતી ભાષાને પ્રતિકાસ પધાર્થ.
રીતે લખી શકશે. બહારીઆં ગુજગતી સાહિત્ય બહુજ વિશાળ છે. પરંતુ તે સમગ્ર બહી'
વિવેચન કરતી બહુજ વિસ્તાર થાય એવો હેતુથી ફક્ત ૧૪થી ૧૫મા શલક સુધીના અથો
તથા કેટલાક ખીળ અતિ અગત્યના અથો વપાસીશું.

જવુસ્વામિરાસ—આ રાસ મહેશ્વરના શિષ્ય ધર્મે સવત ૧૨૬૧માં રચેલો છે.
ગુજરાતી ભાષામાં અત્યાર સુધી મળી આવેલા રાસોમા આ એથી જુનો છે. પ્રતીક
કાગળ ઉપર હોવાથી નેકે અસલની ભાષા સંપૂર્ણ રીતે સચવાયલી લાગતી નથી તોપણ
પ્રયોગો અસલ રૂપમા જળવાયેલા છે.

આદિ જિણ ચરવિસ પય નમેવિ ગુરુ નગ્ગ નમેવિ,
જંબુસ્વામિહિં તણું ચરિય મવિટ નિપુણેવિ.
કરિ સાનિચ સરસત્તિવે નીય રંચક હાણડ,
જવુ સ્વામિહિં ગુણમહ્ણ સંલેવિ વવળાડ

જંતુદૌવ મારહસિત્તિ તિહિ નયર પહાણડ,
 રાજગ્રહ નામેણ નયર પહુવિ યગ્નલાણડ.
 રાજ કરહ...સેળીય નરિંદ નરવરહં જુ-સારો,
 તામુ તણડ પુત્ત બુદ્ધિમેન મંતિ અમયકુમ રો.
 અન્નદિણતરિં વદ્ધમાણ વિરહંત પહૂતડ,
 સેળીડ ચાલીડ બંદણડ, વદ્ધમત્તિ તુરતુ.
 માર્ગિ વહંતુ મહારાજ કેસડ પેલેહ,
 મોગવિરત્તડ પસન્નવંડ વદ્ધ તવણ તવેહ.
 ધીરજિણિંદહ તીર્થિ કેવલી હુડ પાડલિડ,
 પ્રમવડ વદ્ધસારીડ પાટિ સિદ્ધિ પહૂતુ જબુસ્વામી.
 જબુસ્વામી ચરિત પદહ ગુણડ જે સંમલઈ,
 સિદ્ધિ મુલ્લ અણંત તે નર છીલાહિં પામિસિહ.
 મહિંદ સુરિ ગુરુ સીસ ધમ્મ મળઈ હો ધામીડ,
 ચિતેડ રાતિ દિવસ જે સિદ્ધિઈં ડમાહિયાહ.
 ચારહવરસપહિં વવિતુ નીપણં છાસડણ,
 સોલહ વિજ્ઞાણવિ દુરિય પળાસડ સયલસય.

રેવતગિરિતા—આ રાસ મત્રી વસ્તુપાલના ગુરુ નિગમમેન સુરિએ ૮ ઠડવામા બના-
 વરાવેશે છે સમગીના પાડાના એક વાડપત્રની પોથીમા બીજા પુસ્તકો મેયુ સમરપાનાનુ
 એક નાલુ વાડ પત્ર હટુ, તેમના ૧૨ પત્રમા આ રાસ વધા બાકીની મહેશ્વરની સચમ
 મળરી (અપમય) એ જે મયો છે દરકવ બાકુ ઉવાવળથી લખેલા છે બે કે લખ્યા સવત
 આપેતો નથી પરંતુ ૧૪ મા સતમના આદિમા લખાયતુ જણાય છે. રાસની રચના સવત
 પથ આપેલી નથી પણ વસ્તુપાલે ગિરનારનો સય ઠાડેનો તે અરસામા રચાયેતો હોવાથી સવત
 ૧૨૮૮ના અરસામા બનાવેતો હશે આમા ગિરનારનુ વધા ત્યાના દેવાલોના અર્ચકારનુ
 વચ્ચેન હકામા કરેતુ

આદિ પૈરમેસર તિલ્લેસરહ વગપંચય પળમેવિ,

મણિહૈં રામુ રેવતગિરે અવિકદિવિ મુમેરેવિ

૧.

ગમાગરપુરવળગહણસરિસપવરિ મુપણ્ણે,

દેવમૂમિ દિસિ પચ્છિમહ મળહરુ સોરઠ દેસુ

૨

(૧) પગ્મેશ્વર તીર્થકરના પદ પદ્યને પ્રણયીને (૨) અમિકદિશીને સમગીને ગિરનારનો
 રાસબધીસ (૩) સુપ્રદેશ (૪) પશ્ચિમદિશામા

જિણુ તહિ મંદલમહણેઝ મરગયમડયમરુઠે,	
નિમ્મલસામલસિહરખેરે રેહૈઝ ગિરિ રેવતુ.	૨
તણુ સિરિ સામિઝ સામલઝ સોહગ સુદર સારુ,	
નિંચનાઈં વ નિમ્મલકુલતિઝઝ નિશસૈં નેમિકુમારુ.	૪
તણે મુહદનણુ દસદિસિવિ દેસદેસતરુ સઘ,	
આવડે માવરસાલમણઝ હહિ રગતરગ	૫.
પોરવાઢકુલમહણઝે નદણુ આસારાય,	
વત્તુપાલ વરમતિ નહિં તેજપાણુ દુડેં માડેં	૬
ગુરજરધરધુરિધલધીરધીરધલદેવરાજિ,	
બિહૈં બધવિ અવયારિયઝ સુસુ દૂસમમાજિ	૭.
નાકલમગ્ગહૈં મહણઝ બિનયસેણ સૂરિયઝ,	
ઊવણેસિહિ બિહુ નરપરે ઘમ્મિ ધરિઝ વિહુ માઝ.	૮.
તેજપાણિ ગિરિનારતલે તેજલપુરુ નિયનામિ,	
કારિઝ ગતમદપવરવણુ મળહરુ વરિ આરામિ.	૯.
તહિ પ્રિ સોહિઝ પામજિણુ આસારાય વિહારુ,	
નિમ્મિઝ નૌમિહિ નિમજીણિ કુમારસરોવરુ કાઠ	૧૦
તહિ નવરહ પૂવદિસિ ઝમ્મસેણમદુગ્ગુ,	
આદિનિણેસરપમુહીજીણમદિરિ ધરિઝ સમગ્ગુ.	૧૧.
બાહિરિગદ બાહિણદિસિહિં ષઝરિયવેહિવિસાણુ,	
લાહુકલ્હ હિયઝ રઢીય નહિપ્પુ ઠાઈં કરાણુ	૧૨.
તહિ નવરહ ઉત્તરદિસિહિ સાલજ્ઞમમમાર,	
મહણ મહિમહલ સયલ મહવ દસઝમાર	૧૩.

(૧) મરકતના સુકુટથી ચોખનો (૨) નિર્મલ સ્યામ (શંખરના બારવાળા રેવતગિરિ રાત્રે) (૩) તેના સુખ દર્શન વાગ્તે દસે દિશામાંથી આવથી રમયુક્ત મનવાળા સધો દેશ દેશાતરથી દર્શના વરગયુક્ત મનમાં આવે (૪) પોરવાઢ કુળના મડણુ (૫) બે બાધનોએ કુસમ કાસમાં સમમલ અવધાર્યો (૬) નાગેદ્રગુના મડણુ બિનયસેનસૂરીપરના ઉપદેશથી નગ્નપર બન્ને બાધનો ધર્મમાં દૃઢ રચાયા (૭) પોતાની ગાંઠ કુમચેલીના નામથી મેહ કુમર સોરાતર બધાલ્યુ ૪૮) ચોરીની વેદી

जोइउ जोइना भवियण पेपि गिरिहि दुयारी,	
दामोदरु परिघंचमउ मुचउ रेहइ उरि.	१४.
अंगुण अंनण अंनिलीय, अंनडय अंकुल्ल,	
उंवरु अंवरु आमलीय अगरु असोय महल्ल.	१५.
करवर करपट करणनर करबंदी करवीर,	
कुडा कडाह वयंन कड करव कदलि कंपीर.	१६.
वेयल्लु बंनल्लु बउल्ल वडो वेडम वरण विटंग,	
वासंती वीरिणि विरह वंसियाली चण चंग.	१७.
सीसमि सिंचलि, सिरसमि सिंजुवारि सिरखंड,	
सरल, सार साहार मय सागु तिगु सिणदंड.	१८.
पल्लवफुल्लफुल्लसिय रेहइ ताहि वणराई,	
ताहिउज्जित्तलि घम्मियह उल्लडु अंगि न माई.	१९.
बोलावी संपहतणीय कालमेरंनरंपंधि,	
मेरुहविय ताहि दिट घणीय वस्ताराल वरमंति, प्रयमं कडवं.	२०.
दुविहि गुज्जरदेसे रिउरायविहंडणु,	
कुमारपालु भूपालु जीणमासणमंडणु,	
सेण सताविटै सुउदंडाहिबो अंनओ,	
सिरे सिरिमाल्लकुलसंभवो,	
पाज सुविशाल तिणि नठिय.	
अन्तरे घवल पुणु परव भराविय.	१.
धनु सुधवल्लह भाउ जीणि पाग पयासिय,	
बारविसोत्तरवरसे जसु जसि दिसि वासिय,	
जीम जीम चडपं तट्टि वडणि गिरनारह,	
तिम तिम ऊडई जण भवणससारह,	
जीम/जीम सेउज्जै अग्नि पलाटए,	
तिम तिम कल्लिमल्लु सयल्ल ओहटा ये.	२.

जीम जीम चाई वाउ तहि निम्ननासीयलु,
तिम तिम भ दुहाहो तणि तुटई,
निचलु कोइलकलपलो नारकेकारवो,
सुंमये महुयरमहुलुंजावो,
पाज चढंह सैवगालोयली,
लापारामु दिसि दीसये दाहिणी.

३.

अंत

आवइ ये जे न उज्जिति घर घरइ धंधोलिपां ये,
आविही ये हीयह न जति निफलु जीविइ सांसुतणउ. १६.
जीविउ ये सो जी परि घन्नु तामु संमच्छर निच्छणुये,
सो परि ये मापु परि घन्नु बलि हीजीइ नहि, बासर ये. १७.
मिहि जिणु उज्जिल्लामि सोहगमुंदर सामलु ये,
दीसई ये तिहुयणसामि नयणसल्लणउ नेमिजिणु. १८.
नीमरणचमर व्हेंति मेवावंवर सिरि घरीई,
तिथ्यह येसउ रेवंदि सिहासणि जयइ नेमिजिणु. १९.
रंगिहि ये रसइ जो रामु सिरिविजयसेणिसुरिनिम्मविउ ये,
नेमिजिणु तूसइ तामु भंभिक पुरइ मणि रली ये. २०.

(अंतुर्थ कउव)

नेमिनाथ वतुष्पादिक्का—संवत् १३५६-५८ भां क्षमायेला कालना पुस्तकभां क्षमेक्षी
आ विनययंद्रे अरिनी नेमिनाथ वतुष्पादिक्का ४० व्यापाठ छे. छदयसिद्धनी धर्मविधिप्रतिने
संवत् १२८६ भा शोधनार तथा क्षमिषिक्षा पभेरेना रथनार भडाकवि आयाप विनययंद्रे
रविप्रभना सिध्य छता, न्याये आ विनययंद्रे अरि रत्नसिद्धना सिध्य छता.

सोहगमुंदर घण्डादन्तु सुमरवि सामिउ सामलवन्तु,
सत्तिपति रानल चडि उत्तरिय नार मास सुणि भिम वज्जरिष. १.
नेमिजुमर सुमरवि गिरनारि सिद्धि रानउ वज्जुमारि,
श्रावणि सररणि कटुय मेहु गज्जइ विरहि रिभिन्नइ देहु,
विन्नु मग्गउ रक्खसि जेव नेमिहि विणु महि सहियइ केव. २.
सावी भणइ सामिणि मन सूरि दुज्जणत्तणा मन वंजित पुरि,
गायउ नेमि तउ विठउ काइ अंछई जेनेरा वर सयाइ. ३.

नौलद राजल तउ ईह वयणु नत्पि नेमिसम वररयणु १
 धरइ ते जुगहरण सवि ताव गयणि न उगई दिनयर जाव ४
 माद्रवि मरिया सर पिस्सेवि सकरुण रोवइ राजलदेवि,
 हा एकलडी मई निरवार किम उवेपिसि केरुणासार ५
 निम्मलं केवल नाणू लहेवि सिद्धि सामिणि राजलदेवि,
 रणसिंहसुरि पणमवि पाय बारई मास मणिपा मई भाई ४०
 नेमिकुमरु समरवि गिगनारि सिद्धि राजल कत्रकुमारि,
 विनयचंद्रसुरिकृतश्रीनेमिनाथचतुष्पादिका.

સવેગનાતૃકા ૧૩૫૦ ના અરસામાં લખાયેલા તારીખમાં ત્રુટક મળેલી 'હોવાથી કવન' નામ તથા રમ્યા સંવત જ્યૈષ્ઠમાસા નથી. કુલ ગાથા ૧૧ છે. પ્રથમ બેને મીડાથી માનુકા શરૂ થાય છે.

भले भणउ जाणउ परमत्पु दुखहु अउबिह संग्रह सत्थु
 येउ जाणेविणु छाईउ लिअउ निय विदग्धुं वणु घम्मि दिउ.
 मीडउ भणीउ किम कवी कहई मीढाविणु संसारु जु भमई,
 मीढातणी अन येवढी सत्कि मीडउ व्यासा हुअई न मुक्ति २.

માતૃકાચક્રપદ, પશુ ઉપરનાજ તાડપત્રાધી મંગે છે. કર્તાનું નામ તથા રચના સંવત્ આપેલા નથી. અહીંઆ પશુ ઉપરની પેઠે બારાખંડીના અક્ષરો લખને ઉપરે આપ્યો છે.

त्रिभुवनसाणु समरि जगनाहु मिम किई भवदवदुहदाहु
जिन अरि आठ करम निदलिय नपो मिन भिम भवि नावउ बाँलिय
आंचली, सवि अरिहंत नमेवि सिद्ध उवक्षाय साहु गुणभूरि,
माईय नावन अक्षर सार चउपडैबंभि पठिऊ सुविचार,
भले भणेवीण मणीअउ भलउ निहुयणमांसारु हएतलउ,
जिन जिनवचनु जगह आधारु ईतीउ भूकिउ अवर असारु,
मीडउ पढीऊ मवनागपा जऊ समकीती लीणु आतमा,
जिनह वषणि करिजे नियु टाहु हृदय रहवि सिद्धनाहु ३.

કચ્છલીરાસ કણ્ઠથી એ આપુની તળેટીમાં ગામ છે. આ રાસમાં કણ્ઠલીના આચાર્યેના પ્રતિદાસ છે. આ રાસ કોરિંટાવડા ૧૩૬૩માં રચાયેલો છે અને કણ્ઠલીના આચાર્યે ઉદયસિંહની ધર્મવિધિ ઇષ્ટની સંવત ૧૪૧૮માં કણ્ઠલી ખાસે લખાયેલી લૂગડા ઉપરની પ્રતના પ્રાપ્તે લખેલો છે. મળવડ જો જિમ દુરીડવિદળખોલવિહંડળ રોલનિવારણુ તિદ્ધયમંડળુ પળમવિ સામીડ પાસજિળુ. સિરિમવેસરસુરિહિ વંસો બીચીપાહલ વંસુ રાસો ધમ્મિય રોલ નિવારિડ,

સગપંદડુ જિમ મહીયાલિ જાણડ અઝારસડ દેસુ, વલાણડ ગોડલિ ઘનિ રમાડડડ,
 અનલકુંડસંમમ-પામાર રાગુ કરં તહિ ઇ સવિવાર.
 આનુગિરિવરુ તહિ-પવરો-વિમલડવસહી આદિજિંગ્દો.
 અવલેસરુ સિરિમાસિરિવંદો તમુ તલિ નયરીય વલીયણ,
 જળમળનયણહ કમ્મળમૂર્ક વછૂલી કિરિરિંકાવિસાલી સરમવવાવિ મળોહરીય.
 તમિહ નયરીય તમિહ નયરીય યસડ મહુ છોય,
 ચિંતામણિ જિમ દુઁછીયહં દીહં દાડુ સવિવેય હરિમીય.
 સચ્ચડ સીલિ ધવહરડ કંડકપડે નવિ તેય જાણં,
 ગલીડ જહુ યાહી પીડ વમ્મકમ્મિ અણુરત્ત.
 એકજીહ-કિમ વલીડ વછૂલી પુણવિત્ત, વસ્તુ.
 અંત જિણસાસણિ નહચંડુ સુહયુરુ અવિયહં કલપતરો,
 તાં જિગિ જયવંત ડમ્હાડ જાં જીગ ડગડ સહવકરો.
 તેરંશ્રિસટ્ટ રાસુ કોરિ ટાવડિ નિમ્મિડ,
 જિણહરિ દિત સુણંત મલ્લવંછિય સવિ પૂરવડ.

અમરપાણુ રમ્મસિમ્મદો આ કાગ ખરતરમન્હના આગાધ નિનપદમસૂરિએ ચેન માસમાં
 ત્રા અતે ગાવા બનાવેશે છે. નિનપદમસૂરિ વિક્રમની ૧૪ મી સદીના અંતમાં થયા હતા,

-આદિ-પળમિય પાસ જિણંદપય અતુ સરસહ સમરેવી,

પૂલિમદમુણિવડ મણિસુ ફાગુમંથુ ગુણ કેવી.

અહ સોહગસુંદરુવંતુ ગુણણિમંડારો,

કંષણ જિમ મલકંતકંતિ સંજમસિરિહારો.

પૂલિમદમુણિપાડ જામ મહિયલી બોહંતડ,

મળરગામ પાડલિયમંહિ પદ્મટ વિહંતડ,

નંદડ સો સિરિપૂલિમદ જો જુગહ પહાણો.

મલિડ જિણિ જગિ મહુ સહાડ વહટગાણો,

સરતરગચ્છિ જિણપદમસૂરિકિયકામ રમેવડ,

સેલા નાચડ ચેત્રમાસિ રગિહિ માવેવડ.

મરામ નિનપદમ (સં. ૧૪૧૨) આ રામ કથાવેશે છે ૫૫, ત્રિવં. આપામો

અહીં આ એની આસરે વિંકમના ૧૫મા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં સંખ્યાએલી કામ્યોની પ્રતીકરૂપથી
મૂળ ભાષાના નમુના તરીકે થોડો ભાગ ઉત્તરાર્ધનો છે.

વીરજિનેસરચરણકમલ કમલકલાસો,
પેળમર્મિયે પર્મણિય સામિલમોયમગુરુસો,
મણુ તણુ ચણુ એકંતુ કરવિ નિસુણુ મો મેવિયો,
નિમ નિવસે સુમ્હ વેહગેહિ ગુણવળ ગહગહિયાં
અંબુદોવિ સિરિમાહલેત્રિ સોળીતલેમંદણુ,
મગધદેશ શ્રેણીવનરેસુ રિડદલનલવંદણુ,
ચળવર ગુજર નામ ગણુ જહિ ગુણગળમજ્જા,
વિપ્પુ વમદ વસુમૂડે તત્થ જસુ પુહવી મજ્જા.
તાણ પુત્ત સિરિ રૂંદમૂડે મૂવલ્લપસિદ્ધ
ચડદહવિચાવિહિરુચનારીરસિ વિદ્ધુ,
વિનયવિવેકી વિચારસાર ગુણગળ મનોહરુ,
સાલહાપસુપ્રમાણદેહ રુપિહિ રંમાવરુ.
નયણવયણકરચરણિ નિળ વિ પંકન જલિ પાંડિયુ,
તેનિહિ તારાચંદસૂ આકાસિ મમાડીય,
રુપિહિ મયણુ અનંગ કરવિ મેલ્હિંડ નિદાંડિય,
વીરિમ મેરુ મંધીરિ મિંધુ વેગિમ વય ચાડિય.
વિજ્ઞાવિ નિલ્લવમ રુસ જત્તમ જણ જંપડે કેંચિય,
એકાકી કલિ મીત રૂપ ગુણ મેલ્હયા સંચિય,
અહવા નિશ્ચદે પુલ્લવત્તિમ નિળવરુ રૂંણિ વંદીય,
રંમા પલ્લમા ગજ્જરિ ગંગ રતિ અતિ આણંદિય.

કમલાવતી રામના કર્તા વિજયભદ્રે આ કામ્યોની નકલો થઈ શકે એવું નંથી પ્રતી-
કની ભાષા ૧૭મા શ્લોકની છે.

જ્ઞાનપદમી ચોપાદ શ્રુતપદમીના માહાત્મ્ય ઉપર બલિષ્ઠ્યદર્શની કથાનું વર્ણન આ
ચોપાદમાં કરેલું છે. ધનપાદની પંચમી કહાડી (અપદ્ય) અને મેહુશ્વરસરિની ૧૫મી કહા
(પ્રાકૃત)નો વિષય આજ છે. આ ચોપાદ મગધ દેશમાં વિહાર કરના જિન ઉપચારના શિષ્ય
અને કકર માલ્હેના પુત્ર વિદ્યુએ સંવત ૧૪૨૩માં રચેલી છે. પ્રતીકમાં મૂળ ભાષા સારી
સચવાયલી છે.

આદિ જિગરસામાણિ આઢઈ સારુ જાણુ ન છપ્પઈ અત અપારુ,
 પદદુ ગુણદુ પુનદુ નિમ્નેદુ સિયપંચમીફલુ કહિયડુ એહ,
 સિયપંચમીફલુ જાણઈ છોડ જો નહ કરડ સો દુહિડુ ન હોઈ,
 સંનન મન ધરિ જો નહ કરડ સો નરુ નિશ્ચઈ દુસરુ તારડ.
 આંકારજિણદ ચઝવીસ સારદ સામિની જરડ જગીસ.
 વાહગ હસ વડી કર વીળ સો જિગસાસાણિ અઞ્ઞઈ લીળ
 અડદલકમલડપની નારિ જેણિ વયાસિન વેદહ, ચારિ
 સસિહારવિબુ અમિયરસ કુરડ નવપ્કાર તમુ વિદ્ધણ કાઈ
 નિનાસાયર મવિ નરુ પાડઈ ઘરવલલિ સયઈ વીસાડઈ
 માનુ માકા મોહ જર સપે પરિયડ સેદહ
 દીન ન દિનડ મુનિવરજોગુ ના તપુ તપિડ ન મોગેડ મોગુ

સાવયવરહિ છિયડુ સ્વતારુ અડુદિડુ મનિ જિતદુ નવકારુ ૬.

તિન્નિ રયણિ જો ઢાળહ ગદ તિસુ ઝિડન રયાળ કચદુ જાઈ. ૭.

મવિયહ મુનિવર કડડ મુનેદુ સિયપચમીફલુ કહિયડુ એહ
 ચઝદહસદ તેહસા સાર મડલ મગધ નયરવિહાર ૮.

કિયડુ કવિતુ હરિપે આપને વદુફલુ હોઈ પચમી મુને,
 કનુ દેહ કરિ નિમ્નેદુ છોઈ જુવવીપ પસિદ્ધડસોઈ ૯

અત ઠવકાર મારહેપ્પડુ વિદ્ધણૂ પમળઈ સુદમળી હરસિહિ લાગડ વીસ
 ચઝદહસદ તંવીસમદ,

સિય માયવદ્યયાસિ ગુરુવાસરિ ઈદુ ડપનડ નયરવિહારમસારિ
 પચમીફલુ ઈમ્મ માઈયડ, ૪૬

નંદડ ચઝવિહ સણુ નંદડ સિરિજિણડદયગુરો

જિમ્મ તારાયણ ચરુ જિમ્મ જલનિર્હી ગુરુગિરિપત્રો,

૧. ૨. ૩. ૪. ૫. ૬. ૭. ૮. ૯. ૧૦. ૧૧. ૧૨. ૧૩. ૧૪. ૧૫. ૧૬. ૧૭. ૧૮. ૧૯. ૨૦.

૧. ૨. ૩. ૪. ૫. ૬. ૭. ૮. ૯. ૧૦. ૧૧. ૧૨. ૧૩. ૧૪. ૧૫. ૧૬. ૧૭. ૧૮. ૧૯. ૨૦.

ચિદ્ગતિની વેલ—ચિદ્ગતિની વેલના કતાં વસ્તિગ છે રચના સવલ આપેલી નથી
 ૫૫ પ્રતીક સ. ૧૪૫૨ના લખાયેલા છે.

આદિ. શેત્રુજ વંદિઅ તીરપરાડ ગુરુયા ગણહર કરડ પસાડ
 વાળવાણિ હડં સમરજેં દેવિ ચિંદુગતિગમણ કહૂ સંલેવી ૪
 ચિંદુ ગતિમાંહિકાફ નજી સાર દીસઈ દુરકતણ મંડાર,
 ચિંદુ ગતિતણે તીહા નહીં કોઈ ગંધુ ત્રિહિ ચિત્તિ એક વસઈ મિળધમ્મુ
 અંત. રામતિની છડ મૂ ઘણી ટેવ ગુરુયા સંચની નિતુ કરૂ સેવ

અજ્ઞાનપણઈ આસાનન કીધ વસિનગ લાગઈ શ્રીસચવાય ૫

આ ચિંદુગતિની વેલનુ બીજુ નામ ચતુર્ગતિ ચતુષ્પદી છે. બીજી પ્રતમા પ્રથમ
 ભાગી નીચે પ્રભાણે છે,—

શેત્રુજ વંદિય તીરપરાડ પ્રમરત્ના ગુરં કરં પસાડ

આ ઉપરથી કર્તાના શુરનુ નામ પ્રમરતન અથવા રતનપ્રમ હશે પથ્ય ત્રિશેર હકીકત
 નહી આપેલી હોવાથી તે ક્યારે થયા તે કહી શકાય નહી.

૧/ ત્રીમુક્તદીપક પ્રથમ—જયશેખર સૂરિના ત્રિમુક્ત દીપક પ્રથમ ઉર્ફે પરમહંસ
 પ્રપંચમા જુદા જુદા ૭ હો—૧રણ, હકા, ચુપ્પ, બોલી, દુપ્પ, દાસ, ધરૂવ વગેરે—વાપરેલા છે
 જયશેખર સૂરિ સ ૧૪૬૦ ના અરસામાં વિધમાન હતા

આદિ (ધુરિ દુહા રાગ ધનાસી) યે પહિલડ પરમેશ્વર નમી અવિકત અવિચલ ચિત્તિ

૧ સમરિસું સમરસ શ્રીલતી હસાસણિ સરસત્તિ. ૧

માનસિસરિજા નિમ્મલઈ કરઈ કતૂહલ હંસુ,
 તા સરસતિ રાગઈ રહઈ જોગી જાણઈ ઇસુ. ૨

વાળી પાણિ સામિળી મન સરસતી સંમરી,
 દીમઈ દુયળદુયગમી ખીડે મુયળ દુયારી ૩

હિવ વસ્તુ નાષિ મટલ ૨ મુઠિ જે કંદુ તિણિ સુત્તિ જગાવિય,
 મૂલ્યવણુ જુત્તિર્હિ નિરધિય,

૧, તડ ચલિય પવળવલિ અવહમગિ સસિપાળલુદ્ધિય,

૨, પેલી દેવી સરિસ મઈ દિટ્ટી દસમ દુયારિ,

કગિસિડ કવિત સોહામણુ તેહ સરસતિ આધારિ. ૪

જયશેખર સૂરિ એક પ્રખ્યાત ગ્રંથકાર હતા અને તેમનો રચેલો આ પ્રથમ મનોહર
 હોય તેમા નવાઈ નથી પ્રપંચની ત્રણ પ્રતો પાટગુમા છે પરંતુ જે પ્રતીમાથી ઉપરનું ક્તા
 રવામાં આવેલું છે તે વધારે જુનો હોઈ મૂળ ભાષા સારી જળાયેલી છે

વિદ્યાવિલાસ રાસ—પોષકગાનના વીરપ્રજ સૂરિના સિખ્ય હીરાચુદં સૂરિએ આ વિદ્યવિલાસ
 નરેન્દ્રનો પવાડો સ ૧૪૮૬ મા રચેલો છે

પહિલડં પ્રણમિય પદમજિનેસર સિતુંનય અવતાર, ૧

હથિયળાઉરિ શ્રીશાંતિજિનેસર ઉજ્જલિ નેમિકુમાર, ૨

જીરાઉલિ શ્રી પાસજિનેસર સાવ ઉરિ વર્ષમાન, ૩

કોસમીરગુરિ સરસતી સામિણિ દિડ મેઝ નિતૂં વરંદાને, ૪

પીયલપચ્છિહિ ગિરેઆ ગંગહર સિરિવીરપ્પહ સુરિ, ૫

નામિય લીધઃ જોસ તળહ સવિ પાપ પેળાસહ દૂરિ, ૬

તામતળા પય પંખપામિ બોલીસું વિચાવિહાસહ ચરિયે, ૭

મળહ હીરાણંદ મચિયા નિસુણહ હીયહર હરસ ધરીય, ૮

વિચાવિહાસ નરિંદપવાહડ હિયડામીતરિ જાળી, ૯

અંતરિય વિણુ કરેડ તુમ્હિ માવ પળેરેડ જાળિ, ૧૦

આ રાસમાં વરુડ દુપદ, દુહા, ચોપડે, દેસાખ, વખત, ધન્યાપી, આયથી, આદિથી વગેરે

છંદો તથા રંગો વાપરેલા છે. પ્રવીણ બુદ્ધિભૂતો નથી.

દર્શનમદરાસ—દીરાણુદ્યુરિતે દેસાખબદરાસે બહુલ દુકો છે. પિંડપગચેના દીરાણુદ્યુરિ

સરસતી વિચાવિહાસ પચાડે, સં-૧૪૮૩માં રચાયેલો છે.

વીરજિનેસર પય નમીએ સમરીય સમરીય સરસતિ દેવિ કિ, ૧

દશનમદગુણ ગાડસિડ એ હિયદહર, ૨

હિયદહર હરપ ધેરવિ કિ વીરજિનેસર પય નમીએ, ૩

પ્રુટક. પય નમીય વીરહ દશનમદ નરિય રચિસિ સોહામણ, ૪

મંબુદીવિહિં ભાહલંદહિ દશનપુત રલિયામણ, ૫

દશનમદ તિહિ રાત પાલે દંદનામલિ જાળીએ, ૬

દશનગિરિવનિ વીર પ્રહુતા સમવસરણ વપાળીએ, ૭

અંત. રૂમિસિરિ જિનેસર ગુણ ધુગર નાસર નાસર કારખરુરિ કિ, ૮

બોલેડ બોલેડ હીરાણંદ સુરિ કિ રૂમિપરિ નિગરે વાંદનાં એ, ૯

નેમિનાપપ્પાગ—ધનદેવ અણિતો આ સરસતી પ્રાકૃત તથા ચુન્દરી એમ ત્રણ આધાર

સુરંગામિધન નેમિનાપ સંવત ૧૫૦૨ માં રચાયેલો લાગે છે.

નત્વાનંતગુણાત્મકે સુરનતે સંસારનિસ્તારકમ્

વિશ્વાનંદવિશાયકં મિનપતિ શ્રીઆદિદેવં પ્રમુખમ્ ।

સ્તુત્વા ધી સુનદેવતાં જનનતાં નિઃશેષનાદ્યાપહામ્

શ્રીનેમરતુલ્લં કરોમિ સરુલં પાગં સુરંગામિવમ્ ।

પ્રાકૃત કાવ્ય । દેવી દેવિ નચી કચીચરતણી વાળી અમીસારણી

વિધાસાયરતારણી મલ ઘણી હેવાસણી સામિણી ।

ચઢા દોપતિ જીપતિ સરસતિ મહ વીનવી વીનતી—

નોલું નેમિકુમાર કોલિની રતિ ફાગિહ કરી રંજતી ।

સરસતિ મુગ મતિ-દેવીઅ દેવીઅ તુ જગિ સારે ।

નીલેકમલદલસામલ જિનવર વરણુ નેમિકુમારે ॥ ૩ ॥

કામિત ફલદાતાર સામી નેમિકુમાર

હારમનોહેરુ એ મુગતિ રમણિવરુ ॥ ૫ ॥

અતઃ ફાગ-જ્ઞાન ઉપતુ જાણીય રાણીય રાહમહ રંગી

॥ ગિરિસિરિ સામીય નીરસીય હરસીસ સા નિજગગિ ॥ ૧ ॥

સામી કેવલ કામિની કરિ ઘરી રાજીમતી નાદરી

સા સારી નિજનાજ રાજકુમરી મુગતિહ ગઈ સા ઘરી ।

જે રૈવૈગિરિરાયઝપરિ ગમહ શ્રીનેમિપાયે નમહ

તે પામહ મુલસિદ્ધિરિદ્ધિહિ રમહ શ્રી શાશ્વતી મોગવહ ॥ ૩ ॥

इति श्रीसुरंगाभिषेको नैमिकाग सपूर्ण सवत १६०२ वर्षे कृतो धनदेवगणिना

વસ્તુપાલ તેજપાલ રાસ—આ રાસના કર્તાનું નામ જ્યુલેવેતુ નથી. બહુજ નાના હોવાથી તેમા વસ્તુપાલના રૂપ ધર્મકૃત્યોનું હુક વર્ણન કરેલું છે. રાસ જ્યુ. હોવાથી તેમા વસ્તુપાલ અને તેજપાલના વસ્તિગ અને તેજગ એવાં નામો આપેનાં છે જે તેમના અર્થ સંકેતિક પ્રમાણના નામ હોવા નોંધજે. ચિત્રગતિની વેલના કર્તાનું નામ પણ વસ્તિગ છે.

આદિ ધીર જિણેસર નમીય પાય અનહ ગોયમસામી

॥ સરસતિતળહ પમાડલહ એ કહિસિત સિરનામી ॥ ૧ ॥

વસ્તુપાલતેજિયતળહ અમ્હે કોલિસ રાસો

મરતપેષ ધૂરિ ગુજરાત અર્નહિલપુર વાસો ॥ ૨ ॥

અળહિલવાહત નયર જાણિ પ્રહુવિપરસિદ્ધત ॥

ગઢમઢમદિરપોલિવાવિ સરવહ સમિદ્ધત ॥

નોંધેનિકારીસ —આ રાસના કર્તા જ્યુલેવેતુ નથી પણ ૧૬ સતમ્ભા રચાગેતો હોતો નોંધજે પ્રતીક સંવત ૧૫૨૬ નો છે

આદિ , સોહોષા સિરિવિરખિણપયર્પકય પગમેવિ

શ્રેણી ઉમયકુમાર નરિતુ હટ સલેવિ મળેસુ ॥ ૧ ॥

શ્રેણીઉપયક્રમારચી સરસતિવિણુ ન જ્ઞાઈ

પળમય વીટિઝ વાઝલઓ વાળી સંઘપસાદ ॥ ૨ ॥

મંગલકલસ ચોપાદ—આ રાસના કર્તા સર્વાનંદ સુખ ક્રીયા ગેઝના હતા અને તેમણે આ રાસ ક્યારે રચ્યો તે બાબતું નથી. એક સર્વાનંદચરિત્રે સં. ૧૩૦૨માં ચંદ્રપ્રભચારિત્ર રચ્યું છે આ ચોપાદમાં વસંત, સામેરી, દુષદ વગેરે રાગો વાપરેલા છે.

સયલ મંગલ સર્વટમંગમૂલ મુણિનાહ

આનુગિરિ આદિનિણુ પાયપડમ પળમેલિ ખાવિણુ

કઝેલીમુખમંડણુ પાસનાહુ ડરવરિ ઘેરેવિણુ ॥

વાગુવાણિ મુખવયણ છે અવતરી અસરમાલ

મંગલકલસુચત્તિ હિવ મળસિઝ રલિઅ રસાલ ॥ ૧ ॥

(દૂહા) રલિઅ રસાલ નિમુણતાં મંગલકલસવરિત્ત

મવિખાં ખાવિદ સંમલુ કરીઝ મુનિચલ ચિત્તુ ॥ ૨ ॥

નિશ્ચલચિત્તપસાઝહ વિધન વિલીનઈ દુરિ ।

મુલલિતવાળી હમ મળઈ શ્રી સર્વાનંદ સૂરિ ॥ ૩ ॥

પેથકાણ—મિઠમના ૧૩ શતકમાં થયેલા, પોરવાડ વસના પેથકાણના સૂકૃતો આ કર્તાના નામ વગરના રાસમાં સંક્ષેપમાં વધુલેલા છે. રાસ ૧૫ શતકના આદિમાં રચાયેલો લાગે છે, પેથકાના વિશેષ વર્ણન માટે સૂકૃતસાગર દાખ્ય જુઓ.

આદિ

વિનયિ ઘયણિ વીનવડ દેવિ સામિળી વાગેસરિ ।

હંસગમણિ આકાશમણિ તિહુયણિ પરમેસરિ ।

ધીરમિનંદહ નમીય ચલણ ચઝવિહુ શ્રીસંવિહિ ।

કમલિનલ જનસાધિરાજ સમરીય મનેરંગિહિ ॥ ૧ ॥

કોઢીય નયરમિવાસિણીય વંદડ અંબિકદેવી ।

શાસનદેવતિ મન ધરીય ગુરુચલણ નમેવિ ॥ ૨ ॥

રાસ રમેઝડ જિણમવણિ તાલમેલ ટવિ પાડ

સંત તલાયન રોપીઝ દ સપગિરિવિમગિરિ વેવિ ॥ ૩ ॥

નવપતિ સમરસિંહરાસના કર્તા નાગેન્દ્રચંડના ખસડસરિના શિષ્ય અનંદેવ છે. સંઘપતિ સમરસિંહ હિં સમરાએ કેટલાંક રત્નનો બનાવેલા છે. સંવત ૧૪૭૧માં તેણે શત્રુજય ઉપર નામદેવની મુર્તિ બેસાડી હતી. આ રાસ થયું તે અરસામાં રચાયેલો છે, અને તેમાં સમરાના વિવિધ કૃત્યો વિસ્તારેલા છે. સમરસિંહ એસવાળ હતા અને તેના ઉપર અલખખાનની મહારાની હતી.

આત્રિ - પહિલત પ્રણમિત દેવ આદિસરુ સેતુજ્ઞસિહેરે ।
 અનુ અરિહત સન્નેવિ આગહત બહુમત્તિખરે ॥
 તત સરસતિ મુખરેવિ સારદસસિહરમિમ્મલીય ।
 જમુ પયકપલપસાય મુદ્દલુ માણદ મન રહીય ॥ ૨ ॥
 મયપતિરેસરુપ્તુ મણિસુ ચરિત સમરાતગત એ ।
 ઘમ્મિયરોલુનિવારિ નિમુણત શ્રવણિ મુહાવણત ૫ ॥ ૩ ॥
 અત પાસદસૂરિહિ ગણહરહ નેતઅગદ્ગનિવાસો
 તપ્ત સીસિહિ અન્નેવસૂરિહિ રચિત એદુ સમરાસો ॥
 એદુ રામુ જો પદદ ગુણદ નાચિત ઝિજહરિ દેદ ।
 શ્રવણિ મુણદ સો વયઠત એ તીરપનાત્રકલુ લેદ ॥

મુદ્દલુપસર્ગીચરિત્ર—અદેવ ત સાવલિગાની લોક કથાનુ આ જૂનું કાવ્ય છે કર્તા નેતર
 ભીમ છે તેના વિશે કદ વિશેષ જણાવ નથી પ્રાકૃત તથા જૂની યૂગશૈલીમાં અદ્યેસા
 કાવ્યમાં ૧૭૨ આધારો છે અથામ ૧૦૧૧ છે કવિએ પામળી, કપ્પય, વરુ, દેહ
 ચક્રપદ વગેરે કદો વાપરેલા છે પ્રાચી સૌક્ષ્મ શરદના આરંભે બનાવેલા કાવ્ય છે

માદમહામાદમમે વાવનવન્નસ જી સારો ।
 સો વિદુ ઓકારો ઓકારેણ નયોકારો ॥ ૧ ॥
 ઝિજદ રચિય નિગમઆગમપુરાણસર અતલરાણ વિત્યારો ।
 સા મહાણી થાળી પય પળમવિ મુપય મંગેસુ ॥ ૨ ॥
 ગયવયળ ગવરિનણ સેવયમુહકાળ અમુહઅવહરણો ।
 મહુદ્ધિસિદ્ધિદાયક ગણનાયક પદમ વળમેસુ ॥ ૩ ॥
 ગુરુ લહુ અ જિ કેવિ વચિયણ સરસમુઅલ્પા મુન્દવચયરા ।
 એ વઠઠાણિ સન્ને કરજુઅલ્પ જોડિ પળિપામિ ॥ ૪ ॥
 સિંગારહાસવરુણા રુધે વીરો મયાન વીમત્યો ।
 અદ્મુતશત નવદ રસિ જમુ જપિસુ મુદયવચ્સ ॥ ૫ ॥
 (૩૮૫૫) માલવદેસસમક્ષારિ નયર ઝજેળી અળોપમ
 પદુ પદુવન્ન નરિદ નારિ મહુલચિત્ત લચ્છિસમ
 તિહ મુય મુદયકુમાર સવલ સામલિપત્તારહ ।
 સાહસિ નસિ પશસિ પ્રસિદ્ધ જગિ જયત જૂઆરહ

સિત્તતણિ સિત્તિય મોહ વર રાયતીતિ વીર નિ વિશુદ્ધ
 રમ મળિદ મીમ તુઅ ગુણ ધુણિમુ જો રસિ ધીવર લ્લપ ॥ ૬ ॥
 રન્નેણિ અણિમદ્દન્ને નયમીનયરસયલ્લમિગારો
 તિણિ પહ્ પહ્લુદ્દચ્છો પન્નંતય પૂરણ અત્થ ॥ ૭ ॥
 વિપ્પવયણિ રાટ રંજિટ પુચ્છદ્દ વલિ અવિગતિ ।
 કલણ કલ્લાગુણ તૂંઅનણદ્દ કલણ તુન્ન કુલ્લપિત્તિ ॥ ૧૪ ॥
 (વસ્તુ) વિપ્પ જેપદ્દ વિપ્પ જેપદ્દ નિમુણિ નરનાહ
 જયવંતી જ્યોતિપકલ્લા કુલ્લકમ્મિ અમ્મ મજ્જ અગ્ગદ્દ ।
 વત્તારટ સંચન્દરહ નામનમ્મ નવિ ચિત્તિ લગ્ગદ્દ ।
 મં સુરપુરિ મં નરમુરણિ મં મં હુદ્દ પાગ્ગલિ ।
 નરવર નિજમંદિરધિકુ મં જાણું તિણિ કાલિ ॥ ૧૫ ॥

આ શિષ્યોએ દંતોએ ખમ્મ આ કથા કરિતામાં રચી છે સંસ્કૃતમાં રત્નશેખરના શિષ્ય
 હર્ષવર્ધન ગણિએ સદયવત્સ કથા ગદ્યમાં રચેલી છે.

સાગદત્તરાસ—પ્રાનમહાત્મ્ય ઉપર રચાયેલા આ ૧૩૭ ગાથાના રાસના કર્તા
 સંડેરગમ્મના આમદ્દેવમરિના શિષ્ય, ચાનિમરિ છે પ્રાકૃત અપભ્રંશ તથા ગુજરાતીમાં રચાયેલો
 આ રાસ ખરેખર રસમય હોય તેના ગાથાં, રાસડો, કુડવિઓ, ધાત (ધતા), અડયલ,
 માલનીરૂપક, છાપ્પય, પાખડી (પદ્મડિકા) રાસાબંધ વગેરે વિવિધ છંદો વાપરેલા છે.

છંદંતરકલ્લોલં વજ્રમલં સંતિસૂરિણા મહિયં ।

સાયરચરિઅં સાયરસરિસં સરસં નિસામેહ ॥

કર્તાનાં શિષ્ય હર્ષવર્ધરિએ સં. ૧૫૯૧ માં લલિતાંગચરિત્ર નામનો તેવોજ રાસ ખનાવેલો
 છે. સાગદત્ત રાસમાંથી થોડો ભાગ નીચે ઉતારેલો છે.

તર્હિ રાત્રુ કરદ્દ રાજા જયંતુ રાણીજયમાલાતણુ કંતુ ।

વયરિયવિસવિસહરપંતિરાટ વયરિયપંચાણણઅદ્ધપાટ ॥ ૭ ॥

વયરિયમયમયંગલગંધહત્થિ વયરિયસાયરસોસણઅગત્થિ ।

અલમેસરુ દામે સુજાણુ, મહિમંડલે ડગિટ અંવર માણુ ॥ ૮ ॥

અદિહ—ગંમિદમગુણનિજિયસાયરુ નિયંવાણત્તપાન્નિત્તદિસાયરુ ।

દુત્થિયલોયસફલઆસાયરુસત્થવાહુ તર્હિ નિવસદ્દ સાયરુ ॥ ૯ ॥

માલિનીરૂપક । નવનેહનિહાણસમુલ્લસિયં દિસયં તિહતિક્લરસલવિયસણયંતળયં ।

સિંગારસાન્તરં અહસં અરેહૃ માણિણિજ્વળયં તળયં ॥ ૧૧ ॥

છળ્પય

સતિવયળીસહ્યારુ વાહુ સાસોવમ માસદ .

વિઝલુ નિયંવર ચિંતુ ચોરુ ચુહુ દાણ પયામદ ।

અંગુલિઅસાહંતારદ નયણવરપત્ત લહકડ ।

નહકુલિહિં કુલિયડ અહરમંજરી મહકડ ।

ચળપીળપઓહરઅમહલ વેહુ લ્પુરવરદ રસમરિય ।

વિટ્ટદ મળુ કલ્પ ન ઝલ્હસદ પદ વસંતસંપદ વરિય ॥ ૧૨ ॥

લલિતાગચરિત્ર—સાગરદત્તરામના કર્તા શાંતિચરિત્રના શિષ્ય ઇશિંગચરિત્રે મંદપદ્મગિતા પાદશાહ ગ્યાસુદીનના પુત્ર નાસીરના મઝયેમાં (ઇ. સ. ૧૪૫૮-૧૪૧૨) આલિફ મારના પદે થયેલા સોનાગાય છનનના પુત્ર મન્નિપુત્રની પ્રાર્થનાથી સ ૧૪૬૧માં રિમિષ હદોમાં રચેલું છે. સાગરદત્ત રાસની પેઠે આ પાંચ પ્રકૃત, અપથ્ય તથા ગૂઝરાતીમાં છે, કાવ્યમાં વાપરેલા હદોનાં નામ છેવટે આપેલાં છે.

સાલંકારસમત્થં સચ્ચંદ્રં સરસમુગુણસંજુતં ।

લલિયંગકુમરચરિયં લઙ્ગાલલિયન્ન નિસુનેહ ॥

આમ કવિએ પોતાના કાવ્યનું નર્તુન કરીને તેો વધનાવધિની સાથે સરખાવ્યું છે. સાગરદત્ત રાસ અને પ્રરુપચરિત્ર બેખગ કવ્યપ્રતિના કાવ્યોદોષસરૂપ તથા પ્રાકૃત કાવ્યોની સાથે સરખામણીમાં સારી ગીતે કૃત્ત રહી શકે તેમ છે.

મહિમહિત માલવદેશ ધળકળયલચ્ચિન્નિવેસ ।

તિહં નયર મંદવદુગ્ધ કહિનવડ જાણ કિ સગ ॥ ૬૭ ॥

તિહે અતુલવલ ગુણવંત શ્રીગ્યાસસુત જયવંત ।

સમરય સાહસધીર શ્રીપાતવાહ નિસીર ॥ ૬૮ ॥

તમુ રજિ સકન્નપ્રધાન ગુરુલ્લવરયણનિગ્ધાન ।

હિંદુઆ રાયવજીર શ્રીપુંજ મયળહ વીર ॥ ૬૯ ॥

સિરિમાલવંશનયસ મૌનિનીમાનસહંસ ।

સોનારાજીવનપુત્ત બહુપુત્તપરિવારજુલ ॥ ૭૦ ॥

શ્રીમલિન્નમાફરપટ્ટિ હયગયસુહરુહનટ્ટિ ।

શ્રીપુંજ પુન નરિંદ બહુકવિત કેલિસુઝ્ઝ ॥ ૭૧ ॥

નવરસવિનામત્રોત્ર નવગાદ્યેયવદ્ધોલ ।

નિયતુદ્ધિ નહુઅ ધિનાણિ ગુરુધમ્મપ્પલ નહુ જાળિ ॥ ૭૨ ॥

ઇય મુણ્યચરિયપનંવ લલિભંગનૃપસનઘ ।

પદુપાસચરિયહ ચિત્ત ઉદ્ધરિય એક ચરિત્ત । કુલકં ॥ ૭૩ ॥

દશશુરહ નયરમસારિ શ્રીસંતણહ આધારિ ।

શ્રીશાતિસુરિસુપસાહ દુહદુરીય દૂર પલાહ ॥ ૭૪ ॥

એ કિમવિ અલિયમસાર ગુરુલ્લુઅવર્ણવિવાર ।

કવિ કવિડ દ્વિશ્વરસુરિ ત મડ નહુગુણ સુરિ ॥ ૭૫ ॥

સસિમ્મ (૬૧) વિક્રમકલિ એ ચરીય રચિડ રસાલ્લ ।

ના ધ્રુવ રવિ સસિ મેર તા જડ ગચ્છ સહેર ॥ ૭૬ ॥

વાષત ધીરચરિત્ત વિત્થરડ મગિ જયકિત્તિ ।

તસુ મણુઅમવ ધન્ન ધન્ન શ્રીપાસનાહ પ્રમજ્જ ॥ ૭૭ ॥

ઇતિ શ્રીલલિતાગનેશ્વરચરિત્ર સમાપ્ત । તત્પિન્નસમાપ્તે સમાપ્તોયં રાસકવૃદ્ધામણિ પુણ્ય પ્રવચ તપાત્ર રામકે શ્રીલલિતાગચરિત્રે પ્રથમં ગાથા ૧ દુહા ૨ રાસાટક ૩ પદ્યપદ ૪ કુહ લિપા ૫ રસાટલા ૬ વસ્તુ ૭ દ્વિવજ્રોપેદ્રવજ્રાકાવ્ય ૮ અઢિલ્લ ૯ મઢિલ્લ ૧૦ કાવ્યા-
ર્થચોલી ૧૧ અઢિલ્લાર્થચોલી ૧૨ સૂઢચોલી ૧૩ વર્ણનચોલી ૧૪ યમકચોલી ૧૫ છંદ્યય
૧૬ સોરઠી । સવત્ ૧૫૬૧ વર્ષે.

નવવત્રીશી ચતુષ્વદી—તપગચ્છના ન્યાયશીલના શિષ્ય અધિકારી નવવત્રીશી ૧૫૨૨-ચોપાઇ
ઓખા સવત્ ૧૫૧૦ (૧) આ રચેલી છે

તપગચ્છનાયક એહ મુણિદ જય શ્રીહિમવિમલસુરિદ

ન્યાયશીલ પદ્ધિત મુનિચાર સીસ કહી ચૂપહ ઉદાર ॥ ૧૦ ॥

સવન પત્ર સાદા મઝારિ ચૈત્રહિ સુદિ તેરસમઝારિ

જે નર વિદુર વિરેપહ સુણહ મુનિવર સઘકુલ ઇમ મળહ ॥ ૧૧ ॥

નિહલગંધાશિકાકાવ્ય ચોપાહ—આ મુખ્ય શૃંગારાત્મા મગલી બિહલણ પચાશિકા (પૂરર્ધ અને ઉત્તરર્ધ) નો દ્વિતીયોપાધ્યાય અનુવાદ છે આ ચોપાધ્યાયે કર્તૃપણ્ય ઉત્પરધી બિહલણ નામનો મેઢ પડિત લાગે છે તથા સવત્ આપેલી નથી પણ પાછળના પ્રતીકનો લખ્યા સવત્ ૧૫૫૫ હોઇ પ્રતીકની આપા જોતા તેથી પૂર્વે ૧૬ આ શતકમાં આ મેથ રચાયેલો લાગે છે

મારધ્વન મહીપતિ વર્ણનું જેદનું રૂપ અવનીઅભિનનું ।
 કુસુમવાળ કરી કુંજરી નડદ જાસ પ્રયાણિ ધરા ઘડદદ ॥ ૧ ॥
 કોદંબ કામિનીતનું ટંકાર આગલિ આલિ પ્રાગા સંકાર ।
 પાતાલિ કોદલિ કન્ધવ કરદ નિર્મઝ ડ્રા ધેવ સિર ધરદ ॥ ૨ ॥
 ત્રિમુવનમાંહિ પઢાવદ માદ છડ કો સુર નર માંડદ વાટ ।
 અચ્છા સેનિ સ્વલ પરવરિયું હીઠે મન્મથ મચ્છરિ મરિડું ॥ ૩ ॥
 માધવ માસ સોહદ સામેંત જામ તળદ જલનિધિ મૃતમેંત ।
 દૂતપણું મલયાનિલ કદ્દ સુરનરપત્નગ આળા વરદ ॥ ૪ ॥
 તામનળા પય હું અનુમરી સરસતિ સામિણિ હવડડ ધરી ।
 પદિલું કંદર્પ કરી પ્રણામ મિરુડ ગ્રેગ રવિસિ અભિરામ ॥ ૫ ॥

૫૬ યોદ્ધામાં મિલ્લશુ તથા ગતિકયાનો જ્ઞતાન આપેશે છે. ૫૭ મીથી ૫૮માં શિક્ષાના અર્થ તાર થાય છે.

(અર્થાપિ તાં કનકચંપકત્વમગૌરી

આજ અઘ્હારદ મનિ માનિની ચિતુ ચંરકમોવનવની ।
 ગૌરિદામમરિચી સાર મુલ અંબુજ વિરુપિત આકાર ॥ ૫૭ ॥
 નાહના રોગ ન આદ નયણિ સુતી ડઠી માતાવયળી ।
 સંભારદ વિદ્યા વીસરી તિમ હું સમરુ દ સુંદરી ॥ ૫૮ ॥
 અંત મળદ વિહલગ મમ વાણિ દ્વહ જ્ઞાન તગદરસિ રાતડ તેહ ।
 હતિ કવિચક્રચૂડામણિશ્રીવિદ્યુળપંડિતાનિરન્નિત વિદ્યુલ્લગ
 પંચાશિક્કાચ્ચોપદ સર્વળ ।

સંવત્ર ૧૬૫૫ મા લખેલી પાટશુના બહારની પ્રતમા ૨૦૫ યોધા છે; બપોરે સં. ૧૭૩૩માં લખાયેલી બીજી આલ્પચુની પ્રતમા ૨૦૬ યોધા છે, અને ૫મી શિક્ષાના નિબંધપ્રભાવતું તથા તેશુના મિલ્લશુ સાથે પરિબ્રુવતું ૧૨૩ યોધામાં જ્ઞતાન છે.

કર્પૂરગંજનીચરપદ—સિદ્ધરામના રૂઢાણની કર્પૂરમંજરી નામની પૂતળીની મૂળ કર્પૂર મંજરી પ્રેમની વાત છે મતિમારે (નેનેનરે) સં. ૧૬૦૫ માં ૨૦૪ ચરિત્રમાં આ પદા એવી છે.

પ્રથમ ગુણપતિ વીમનું મિલ્લશુન ઉવાર ।

લક્ષ જામ જે પુરવદ દેવિ સવિ હુ પ્રતિહાર ॥ ૧ ॥

સેવંત્રી, જમ ગુગટપર મિંદુરિ સોહર શરીર ।

સિદ્ધિબુદ્ધિનું મરતાર જે બુદ્ધિદાતા વઢવીર ॥ ૨ ॥

કાશ્મીરપુરનિવાસિની સમ્પતિ સમર માંત ।

જેહ તળહ છુપસાડલહ બુદ્ધિ પામિ કવિરાય ॥ ૩ ॥

તે સચિ હું આયસ લહી મંડિત કથા રસાલ ।

રુમાલહ જે પૂતલી કર્પૂરમંજરી સુવિમાલ ॥ ૪ ॥

અંત કર્પૂરમંજરી કથા અમિનવી સંવત્ સોત્રંગોત્તરી કવી ।

ચૈત્રવદિ અગ્યારમિ ગુરુવાર વોલહ કવિ પંડિત મતિમાર ॥ ૬ ॥

ગુજરાતીગદ્યના નમૂના થયુ અંકારોમાંથી થયુ ગળા આવે છે. ૧૫૦ વર્ષ પહેલાં આપણા આપણુ ગદ્ય કેવું હતું તે વાડપત્રના યુસ્વદેશોમાંથી અગળર બધાઈ આવે છે. ૧૬ માં તથા ૧૭, ૧૮, શવકેના ગદ્યના નમૂના તો થયુ છે. પરંતુ તે પહેલાના કુવગિત હોવાથી આડાઆ તેવો ઇશ્તિક બતાવેલા છે.

સવત્ ૧૩૩૦ માં સખાયેલા વાડપત્રમાં આશોવધાના યુસ્વદેશો અર્થે આપેલા છે તેમાંથી થોડુંક નીચે ઉતારેલું છે.

। પંચપરમેષ્ઠિનમસ્કારુ જિનશાસનિ સારુ ચતુર્દશપૂર્વમમુદ્ધાન સંપાદિ તમસ્કલ્યાણસંમારુ વિહિતદુરિતાપહારુ છુદ્રોપદ્રવપર્વતવજ્રાવહારુ લીલાદલિતસંસારુ સુ તુમ્હિ અનુમરદુ । જિનિ કારંણિ જનુદર્શી પૂર્વધર ચતુર્દશપૂર્વસંનેધિત ધ્યાનું પરિત્યજિત પંચપરમેષ્ઠિનમસ્કારુ સ્મરદુ તત્તુ તુમ્હિ વિશેષિ સ્મરેષુ અનદ પરમેશ્વરિ તીર્થકરદેવિ સત્ત અર્થ મળિયત અત્ત અત્ત સંસાર તળત પ્રતિષ્ઠત મ કરિસત અનદ ક્ષદ્ધિ નમસ્કારુ રહ લોકિ સંપાદિયડ ।

સંવત્ ૧૩૩૦ વર્ષે આશ્વિનમુદિ ૬ શુભાષ્ટમી આશા પલ્લ્યામ

તેટલાજ શ્રવણમા લગાયેલા તાડપત્રમાં અતિચારના અર્થમાંથી --

। વિનયહીણુ બદુમાનહીણુ અપમાનહીણુ ગુરુનિહર અનેરામ્હટં અનેરદંકહદં વ્યંનનરુદુ અર્થરુદુ તદુમયરુદુ કૂટત અસરુ કાનડ માત્ર આગલ્લ ઓછત દેશવંદનવાંદનહ પાઙ્કિમ્મનહ સજાત કરના પટના ગુણતાં કુચડ અર્થકૂટ વહાઈ દુટ સુત્રુ અર્થુ પેત કૂડાં વધ્યાં દુટ જ્ઞાનાપરણ પટી પોપી વમત્રી સંપ્રદ સાંપ્રટી આશાતન પગુ લાગત ધંકુ લાગત પડતા પ્રેક્ષ મચ્છ અંતરાદ દેહતુ વીષત દુહ તથા જ્ઞાનદ્રુ મશિતુ ઉપેશિત પ્રજાપરાધિ વિજ્ઞાપ્ય વિજ્ઞાસતતં ઉવેચ્ય હુંતી સચિસાર સંમાત્ર નદી કીધિયડ । અનેર જ્ઞાનાચારિ જુ પોડ અતિવામ દુટ મૂઢમ વાઝુ મનિ વચનિ શદ પદાદિવમમાદિ નેહ મગહિ મિત્રામિ દુષ્ટ,

सत्त १३६२ मां लखायेला ताडपत्रमा अतिचारना अर्थसाथीः—

मृगावादि सहस्रानकारि आलु अम्याख्यानु दीरउ रहम मंत्र भेदु कीरुउ मृगापदेसु दीषउ कूडउ रेलउ लिखिउ कूडी सारि यापणि मोसउ वृणहइ सउ राडि भेडि कलहइ विडाविडि जु कोइ अतिचारमृगावादि व्रति भर सगगइमाहि हुइ त्रिविवि त्रिविवि मिच्छामि दुक्कड। अनादानि पिराउं छानउं कीरुउं छीवउं दीषउं वापरिउं धरि वापरिउं सेत्रि पण्ड.

नवकार व्याख्यान. संवत् १३५७ भां लखायेला क्षमणना पुस्तकभा न. १४२ना अर्थमंथी —

इणि पञ्चपरमेष्ठि नमस्कारि महानंति सुमरीतइ हुंतइ (पापयणउ) सउ होयइ इणि संमारि दक्षिचंदनदूर्वादिक मंगरीक मणीयइ तीह मंगलिक मर्वाहीमारि प्रयनु मगलु एहु। इण कारणि शुभ कार्य आदि पहिलउ सुमरेउ मिंवति कार्यएह तणइ प्रपावई दृष्टिमवा हुयइ। यउ नमस्कार अनीतअनागतचउवीसआदिजिनोक्तमारु सु तुन्हें विमंपहइ हियटानगइ प्रस्तावि अर्थयुस्तु ध्येयु ध्यानय्य गुणेवउ पठेवउं इणि नवकारि नवपद पांच अधिचार स ह अक्षर त्रिहमाहि छ भारी इकमडि लउ इसउ नमस्कारतणउं महात्म्य ॥

गणितसार श्रीन. १५५१ना अखितसार शुद्धशती अर्थ साथे आभा आपेते छ प्रतीक पाठ्यभा दहनपानना रत्नमंगा गिवाइसादना व्यापात्रभा सं. १४४८भा मोड खानिना कुंड ५ वारते राजकीर्तिमित्रे लखेले छ संवत् १४४८ना जूना ननेवर शुद्धशती अधना नभना भाटे भले उपायेनी छ. ये उपाय आप नीचे उतारेले छ.

शिवु मणीइ देवाधिदेवु महाराकु महेश्वर किशु नु परमेश्वर कैलासशिपरुमंडलु पार्वती हृदयरमणु विश्वनाथ निज विश्व नीपमाविउं तसु नमस्कार करीउ बालावत्रोत्तार्थु बालमणीइ अज्ञान तीहं विहिं अवबोध जाणिनातणइ अर्थ आत्मीययशोवृद्धयर्थ श्रेयस्करणार्थ श्रीधरा चार्थु गणितु प्रकटीकृतु ॥

अंन सं. १४४९ वमें वैशाख वदि ११ रवौ श्रीमदणहिनृपतने सज्जनानावकीच. मलंकृतश्रीदफनखानराज्य मलिकश्रीशिलारसाहे व्याप्रियमाणे सति श्रीमोदज्ञातिठं मीमासु. तठं अमरसीहसुतयिस्पालङ्गरवरसिंहप्रभृतिसमस्तअ त्वगोभ्य. भ्रातृपुत्राणा पठनार्थ वितु व्यवणारी राजकीर्तिमित्रे सूनप्रस्तिका लिखिता ।

संभ्रदक्षी आलापयोग्य उपामन्त्रना आचार्य नलसिद्धेश्वरिना शिष्य उदयसिद्धना सं. १४८७भा रवेला संभ्रदक्षी आचार्ययोग्यनी सचव १५४८भा लखायेली प्रवमंथी —

अंत सद्गुरुमहलि पूगी विशेष अर्पुं ग्रहण करविउं । जे मन्त्र जीव छइ तेइन्हई ए सधयणिउं विचार कहता कर्मक्षय होइ तेहतणइ मन्त्रजीवइ ए विचार जोइउ जाणिनु निम

તે મન્ય જીવનહ પ્રદિવૃદ્ધિ હોઈ । એ નાગવનોધ સામાન્ય સાગુ સુગ્રાવર શ્રાવિતનઈ
અર્થનહ લ્લક્ષેશ જાણિવાનઈ સતત્ ૧૪૯૭ ચતુર્દશત્તાણપદ પ્રાણસુદિ ચતુર્દસિ શુભચારિતિણિ
દિનિ તપાગચિત્ત મટારકશ્રીરત્નસિદ્ધસૂત્રિનઈ પઢિન ઉત્પત્તિહિ એ વ લાગનોધ રચિત સમસ્તમા
રાલિકનઈ અર્થિ હોત ॥

ઓત્તિકાં.

આત્માર સુરી કુલમડનતુ મુગનાનોધ (સ ૧૪૯૦) અને ઉદયમર્મનુ વાકા પ્રકાશ
(સ. ૧૫૦૭) એ બે આગિતકો નળ્યાયેલા હતા પરતુ બીજા ત્રણ પ્રાચીન આગિતકો બહારો
માથી મળી આવેલા છે આગિતકો સજબી વસતમા મે આગળ લખેતુ હોયથી અહીયા
પુનગવર્તન કરવાની જરૂર નથી મુગનાનોધની આગરે ૬ પ્રનો બહારમા છે, જે હપાયેની
આગિતની બૂતો સુધારનામા ઉપરોગી થઈ પડે

ઔત્તિક આ આગિતના કલ્પાં જાદારક સોમપ્રભાચરિ કીયા અગ્નના હતા ને તે ક્યારે થયા
તે નળ્યાયેતુ નથી એક સોમપ્રભાચાર્યે સ ૧૨૪૧મા કુમારપાલ પ્રતિમોધ તથા સુમતિનાથ
'ઓદિત' રચેલુ છે. બીજા શતાર્થિક સોમપ્રભાચાર્ય તથા અગ્નિ ૧૪મા શતકના ઉત્તરાર્ધમા થયા
હતા તેમની કૃતિ સિદ્ધાન્તકર પ્રમિદ છે

પ્રણમ્ય શ્રીજિન વીર નાગનામુક્તિમુક્તયે ।

ત્રિવ્યાકારકસમધમદ્રહ ચત્તિમ ત્રિચન ॥ ૧ ॥

શબ્દક્રિયાસ્વાતક્રુદ્ધિતસ્વતમાપકા ।

પદ્ધત્કારકાણિ સમધો વાચ્યા વિમલયોત્ર ॥ ૨ ॥

એડ કરઈ તડ કરઈ લેઈ इत्यादि हउ करउ लिउ दिउ इत्यादे तथा करावइ लिबडावइ
दिवरावइ यथा लमाइइ लमयति सपाठयति उताइ उत्तारयति हउ लकीनउ तीण कीनइ
यथा देवदसि तइ मइ हुइ अइसुइ अइमइसइ यथा सहि अवश्यकु पडिउ एउ सवेहि राजि
जाणीइ तथा करतउ लेतउ देतउ इत्यादि तथा गुरि अणुजाणिउ चेलु व्याकरण पदत

उत्तिसमह देवभद्रना शिष्य तिलक पडिते जनावेक्षो છે દેવભદ્ર કીયા અગ્નના હતા તે
નળ્યાયેલુ નથી આગમિન દેવભદ્ર ૧૩મા શતકમા થયેલા હતા

વાચા વાચન મનમા શ્રુત્વા વાચ વિધીયંતે ।

નાલાર્થમુક્તિમસ્કાર શાસ્ત્રાન્વેષણદર્પણ ॥

નમ શ્રીદેવમદ્રેમ્યો ગુરુમ્યશ્ચ નિરતરમ્ ।

યેવા પ્રસાદમામય મુવાયતે જહા અપિ ॥ ૨ ॥

क्रिश्णसकल्लिणानि उक्तानुक्तं नष्ट्रयं ।

संख्यापरस्मैकाद्याश्चात्मने सह विभक्तिमि. ॥ ३.॥

सर्वत्र इनेता क्रिया यथा उपाध्यायु मद् पठावद् । कचिन् प्रथमाक्षरेवि इन्भवति यथा-
देवदत्ति मद् पाणिउ पावद् पापियउ साष्ट मारद् एवं आपद् वारद् सारद् दाहवद् तावद्, इत्या-
दीनामपि । कउण वउणि या इत्यपेक्षायां यत्र क्रियानिर्देशः स कर्ता उकारांतः कन् शब्दः
यथा देवदत्तु करद् सोपि इकारान्तस्तदाबुक्तकर्ता यथा देवदत्ति ॥ पटीयद् वसउ इत्यपेक्षायां
कर्म कर्माणि द्वितीया कइसइ करिउ वइमइ छेहि कउणि करिउ कउण छेहि इत्यपेक्षायां
करणे करणे तृतीया.

अंत भारतीभूषणमिदं समसंस्कृतप्राकृतं ।

नित्यं यतंति ये तेषामस्तु स्वस्तिनिश्चयनं ॥

सरस्यत्या पुरःस्थित्वा परित्यक्तान्यरूपकः ।

स्मरेद्दक्षिणं यस्तु तस्यास्ति सर्वतोमृगी ॥

यावद्वरानितंनेषु म्रीडन्ति विबुधा ब्रुवा ।

त्रिलोकीतिलकस्तावत्पठ्यातामुक्तिसंग्रहः ॥

इतिवृत्तित्रयसारोद्गारे पंडिततिलकविरचित्तमाप्यं समाप्तं ॥

૧૧. 'વટકારકના કર્તાતુ' નામ તથા રચના મંતવ આપેલા નથી. પ્રતીક અવ્યય મચ્છના સરિ
જયકીર્તિએ 'સ'. ૧૪૮૫માં લખેલો છે.

अथ पट्टकारकमभिलिख्यते । यथा उ कारक सातयु संबंध कर्ता कर्म कारण संप्रदान अपादान संबंध अधिकरण । जे काइस कर्ता जे कीन्ह तं कर्म जीणइ करी किया कीन्ह तं वरण जेह देवातणइ इच्छा जेह रुचइ वाइ जे धरीइ वाइ तं कारक संपदान जेहतु अपाय विश्लेषु हुइ जेहतु भय हुइ जेहतु आदान ग्रहण हुइ तं कारक अपादान जेहकहइ जेह मांसि जेह पांसि जेह तणउ जेहतणी जेहसरइ जेकहिइ इत्यादि संबंध । गामि पात्रि खलइ क्षेत्रि वनि पर्वति माहि बाहिरइ इत्यादौ आधार

अंत संवत् १४८५ वर्षे फाल्गुन वदि ७ दिनि आंचलि पक्षे लिखितं श्री नृकीर्ति-
सूरिः ॥

કારકચિહ્ન પ્રતીક સંવત ૧૫૪૩ માં લખેલો છે. પટ્ટારકને વ્યા જનને એકજા હામે છે.

अथ पट्टकारमभिलिख्यते । यथा उ कारक सातसु संशु कर्ता जे कीनइ तं कर्मु
जीनइ कइ किया कीनइ तं कारण जेह देवातणी इच्छा जेह रुचइ काइ जेह घर रइ काइ

તે કારક સંપ્રદાય જેહનું અપાવિશ્વેષદ જેહનું આઠાનુ ગ્રહણ હુર તં કારક અપાદાન તેહમાત્રિ જેહપાસિ જેહતળત જેહતળી જેહરહી જેહકહિ-હત્યાદિ સંવન । ગામિ પાત્રિ ક્ષેત્રિ ઘનિ પર્વતિ માંહિ બાહિરિ હત્યાદિ આધાર.

દામોદરચિત્રે દક્ષિણચિત્રિ (૫૦ આય) તાપન ઉપર છે. ટીકાકરે ક્ષિતિ વ્યક્તિનો અપમત આપાઓથી આપાદાનિ સંસ્કૃત આપાનું પ્રગટીકરણ એવો અર્થ કરેલો છે.

૧૬ મા સુવર્ણ રચાયેલો જામો ૫૦થી વધારે દશે, ત્યાર પછીના ૨મે તો બચાક છે. દેવાસનું જાનક્યરિત, ગુરુવિનયનો—કર્મગદ્ગતરાવલોપગથ, કનકકુલવનો વિજયદેવસરિરામ (૧૬૬૫), દોશીના ગંગા જયગદ્ગનો ગસ, ગુણાવિજયો કોચગચ્ચનકાગિરામ, ખરવરત નરાજ ગણિના શિષ્ય લખ્યાદય ગણિએ ઉદયપુરના કટારિઆ ગોખના ગણિ આમગદ્ગના અનુરોધથી સંવત ૧૭૦૭માં રાણા, જગત્તમિંદના સામ્યગા ગ્યેતો પક્ષિનીચરિત, રાસ, પંચદશપ્રમંથ (૧૬૫૩), ઉદયભાણનાચક્રુત વિક્રમરામ, જય શે મરના શિષ્ય ગંગસોભકુત અંતકકથા ગદ્ય (પ્ર. ૧૫૭૧) વિનયસમુદ્રનુ આંગડે ચરિત (સં. ૧૫૪૪) દોશીનનો વેતાપપચીરી (સં. ૧૬૧૮) અભયસોમ કૃત નિકમ ચરિત (સં. ૧૭૨૦) વિક્રમસેનચતુષાદિ પરમસામરકૃત (મં. ૧૭૨૮) વગેરે અર્થો અનિહાસિક તથા ક્ષોધ્યાની દૃષ્ટિએ નોધરા જેવા છે.

આ પ્રમાણે પાટણના બહારના અને અગતનાં પુસ્તકો આપણે જોયાં, પરંતુ આ ઉપરાંત જીન પુસ્તકોમાંથી પણ ઘણી ઉપયોગી માહિતી મળી શકે છે. તે હકીકત સચિરવર રિપોર્ટ જેમાં પાટણના સમસ્ત ૫૬૮ તાલુકાના તથા તેથી વધુ શામળના અગતના સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપમત અને ગુજરાતી ગ્રંથોનું સચિરોપ વર્ણન આપશે તેમાં અપારો. ગ્રંથોના અતિ આપેલા મંથકાગના ઇતિહાસ તથા હસ્ત લિખિત પુસ્તકોને પ્રાને આપેલી લખાવનારની તથા લખનારની પ્રશસ્તિઓમાંથી ઘણી ઐતિહાસિક મામુલક તથા દેગવિષયક માહિતી મળે છે.

પાટણના બહાર, તપામગામાં ડો બ્યુલર, ડો. બાકાગકર, ડો. પોંગ્સેન અને પ્રો. મણીલાખને વધી મુસ્કેલીએ નડી હતી અને તેથી તેઓ બધા બહારે સંપૂર્ણ રીતે જોઈ શક્યા ન હતા, પરંતુ પ્રવર્તક શ્રીમાન કાવિવિજયે મહારાજના સહાનુભૂતિમરેલા સોહાબ્દી ખાંડે કામ ધણું સરળ થયું હતું. પાટણના બહારે ખાસ કરીને ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્ય ઉપર કટકો મુગે પ્રકાશ પાડે છે તે આપણે જોયું અને તેથી તે બહારના મથાઈ રહસ્ય બહાર પડવાને માટે વિદ્યાવિલામી શ્રીમંત મહાંગલ સાહેબનો ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે આભાર માનવો યોગ્ય છે.

જૈનોનું પ્રાચીન ગદ્યસાહિત્ય.

(પેજ—૨૧ અવલોકન સાકરચંદ્ર એવેરી)

પ્રમુખ સાહેબ, મુશિલ ભગિનીઓ અને બહુબા,

ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભગવા માડ્યા માં જેમ અન્ય માહિત્યનો ઉદ્ધાર નાવર આગ બાધો છે તેમ, જેનિય માહિત્યના ઉદ્ધાર અને મુશ્ય માટે પણ ઘણી ચયવય સાગ પાયા ઉપર થના માહી છે આપી ચલનને અગે ગૂજ તી જૈની પદ્ય સાહિત્યનો અપૂર્વ અને અમ્મ ય ખજાના જૂદા જૂદા રચનોના જ્ઞાન ભાડારાગથી સૂર્યકિરણો જેના ભાગ્યનાળા બન્યો, એમજ નહિ પણ એકરો પ્રતિયો છપાઇ હો મા તેા ઉપોગ થવા લાગ્યો છે આણુ જૈની પદ્યમાહિત્ય 'તુ' ટહુ, અને જ્યા કયા છે તે વગેરે અગઉ અન્ય મહા યોદ્ધાના ઘણી વખત કહેવાયુ છે, અને ઘણા મોના તો જોવામા પણ તે આપી ગયુ છે જે કે અગે ભરાનારા પ્રદર્શનમા તો, નહિ જોવા જણનામા આવેલ તેડુ ઘણુ પ્રાચીન સાહિત્ય મુકનામા આવનાર છે, તેથી વહી આચાર સૂક્ષ્મા જલુમા થયેલા કે તો પણ મારું નિરોપ શોખીને જલુમા મગને તેડુ મા' માનડુ છે

એક વખતે જનારસના પ્રખ્યાત પુસ્તકર લાભી-શ્રી ગગાધર લાભી-ના એક શિષ્ય શ્રીમુખ્ય શાસ્ત્રી સાથે પુસ્તકોને લગતો કેન્દ્રો પાર્તાનાપ થતા તેઓ વરદથી ઉચ્ચારવામાં આવ્યું કે—'તમાગ જૈનોમા ઘણા કાન્ય-પદ્યઅન્યોજ ગૂજરાતી, માગધી અને સસ્કૃત ભાષામા છે, પરંતુ અમાગ લોકની માફક ગદ્યમા લખાયેલા માઇ પણ અન્યો જૈનોએ લખ્યા હોય તેડુ મા । જૈનોમા આન્યુ નથી અમાગમા તો ઘણા મ થો ગદ્યન પ લખાયેના છે, દુપારે તમા નમા-જૈનોમા એવા અન્યો રચનાની ખામી છે એવુ જણાય છે—હત્યાદિ'

તેમજ પહેલાના કાગમા ગૂજરાતી ભાષામા-અગે ગૂજરાતી સાહિત્ય સજધે હોનાથી તેનીજ વાત કરીશું—ગદ્ય સાહિત્ય હજુજ નહિ એવુ કટલાક નિદાન ધાગે છે, તેમ હુ પણ એમ ધારતો હતો ॥ જૈનોમા બાળાવમોધ અને ટા સિનાય સ્વતંત્ર ગદ્ય અન્યો રચાયેલા હોવા ન જોઈયે પણ શે. જનમદ લાલભાઇ મુસ્તકાદાર દુરમાથી પ્રાચીન પદ્યઅન્યો શ્રીઆનદ કા ય મહોદધિના મોક્ષિકરણે જહાર પડન લાગ્યા તે અગે શોધ કે તો કેટલાક ગદ્યમ થો માગ જોવામાં આવ્યા જે કે એક ખુલાસો કરવો જોઈએ કે ગૂજરાતી ભાષામા લખાયેલ સ્વતંત્ર અન્ય હોય, કે પછી ટીકા હોય કે જોઈએ તો બાળાવમોધ હોય પરંતુ તે સન જૈનોમા તો બાળાવમોવ અથવા 'પ્રાકૃત' એ નામથીજ ઓળખાય છે કારણ કે સસ્કૃત-માગધી અને સ્વતંત્ર પ્રવર્તિ પ્રાકૃતભાષા નહિ જણનાર બાળજીવો માટ આવા આનુ ગૂજરાતીમા લખાયેના અન્યોને જૈનોતો 'બાળાવમોધ' કે 'પ્રાકૃતના નામથીજ ઓળખે છે ગૂજરાતીનાધાને જે પ્રાકૃત કહેવામા આવે છે તે અને સ્વતંત્ર પ્રવર્તિ પ્રાકૃત એ એમા મોટું અતર અને બિજપાયુ છે પરંતુ અગે

બાપા નિર્ણયના વિવાદ ન હોવાથી તે વાંત પડતી મેલું છું. જરૂર જણાયેથી અને બની શકે તો એ ઉપર પણ ભવિષ્યમાં કોઈ વખતે ઉદ્દેશ કરવા ઉમેદ રાખું છું, જ્યારે પાર પડતી કેદરવને હાથ છે.

ઉપર કહ્યું તેમ કેટલાક ગદ્યગ્રન્થો જોવામાં આવ્યા તેમાંથી બન્યા તેટલાંનાં અમે ઉતારા આપ્યા છે, શેષ મોટે નાશમાં તે પર વિચાર કરીને. ઉપર કહ્યું તેમ તમાસ કરતાં એક સ્વતંત્ર ટીકા રૂપે હખાયેસો ગદ્યગ્રન્થ મારા જોવામાં આવ્યો, એનું નામ 'શ્રીસમ્યક્ત્વ પરીક્ષા' અથવા 'શ્રીસમ્યક્ત્વ પરીક્ષા' એવું છે. આવો ગદ્યગ્રન્થ અને તેમાં પણ વગી ધાર્મિક વિષયથી પરિપૂર્ણ હોવાથી છપાવી લેવાની ઇચ્છાએ તે ગ્રન્થને હું મારી પાસે લાવ્યો પરંતુ અરકારશની ઓછાશને લીધે હજી તે છપાવી શક્યો નથી.

એ ગ્રન્થ અને શ્રીમન્મોહનલાલજી મહારાજના સિદ્ધ પંચાસ શ્રીરહિમુનિ પાસેથી તેઓનાં સુરતના બંધારમાંથી પ્રાપ્ત થયો હતો. અને સમપૂર્ણ જોવાની ઇચ્છાવાલાને મુગમ થાય તેવું પારીને આ પરિવર્ત અંગે બગનારા પ્રદર્શનમાં ચક્રવાર્તો પણ આવ્યો છે.

આ ગ્રન્થ તપમંડળી વિમલની શાખામાં ઘણેનાં ગીવિયુધવિમલ સરિયે વિક્રમસંવત્ ૧૮૧૩ માં રચ્યો છે. આનો મંદિર ભાગ પણ આશરે દોઢમો શ્લોક પ્રમાણ પોતેજ રચી તે ઉપર ગૂજરાતીમાં ટીકા રૂપે આ રચ્યો છે છતાં પણ બંને સ્વતંત્ર ગ્રંથો તરીકે ઓળખાય છે. ગ્રન્થ આશરે મવાસો વર્ષ ઉપર રચાયેસો છે તેથી હખણાં બંને સવાસો વર્ષ ઉપરની બાપામાં કેવો ફેરફાર હશે તે પણ આ ઉતારા ઉપરથી જણવાતું થતી આવે તેવું છે.

આવી બાળાવબોધ (ગૂજરાતી ગદ્ય) ટીકાઓ અને ટપા (ગૂજરાતી શબ્દર્થ) ઈ. ધણા ગ્રન્થો ઉપર રચાયેસો જોવામાં આવે છે, અને એ મોટે ભાગે નવિમો, સાધ્વીઓ અને કેટલાક કાળ વચ્ચેના સંસ્કૃત-નાંધી નહિ જણનાર એવા સાધ્વીઓ કરતાં હતાં તેવું માફ માનવું છે. આ સ્વતંત્ર ટીકા ગ્રન્થતી, ટપાઓતી, અને બાળાવબોધની બાપા-ઓની સરખામણી સારે થોડાક ટપાઓના ઉતારા પણ અને આપ્યા છે. સમ્યક્ત્વ પરીક્ષા સ્વતંત્ર ગ્રંથ વા ટીકા છતાં બાળાવબોધના નામે પણ ઓળખાય છે એ ફરી જણાવવું કપ-થોગી લાગ્યું છે કારણ કે તે સમયમાં ગૂજરાતી ગ્રન્થોને બાળાવબોધ તરીકેજ ઓળખવામાં આવતા હતા. કર્તાએ પોતે પણ બાળાવબોધના સંખ્યને અનુસરીને લેલા છે. જુઓ—

“નિહ પ્રત્યક્ત્વ નામ સમ્યક્ત્વપરીક્ષાનો વાલ્લવબોધ આગવો” એવું ગ્રંથકરે લખ્યું છે.

બાપામાં આવેલા ઉતારા પ્રાચીન પ્રતિયો પ્રમાણે અક્ષરે અક્ષર આપ્યા છે.

શ્રી સમ્યક્ત્વ પરીક્ષામાંથી ગુજરાતી સાહિત્યના ઉતારા—

અંદર આવેલા મૂલ તથા પ્રતિષ્ઠિ સંપૂર્ણ સ્કોકોના ઉતારા કરવામાં આવ્યા નથી, માત્ર વાલ્લવબોધ ગુજરાતી ટીકાના ઉતારવામાં આવી છે:

‘પ્રણમ્ય’ કહેનાં પ્રણામ કરીને : તે સ્થા પ્રતિ ? ‘પાર્શ્વનાથેન’ પાર્શ્વ નામ યક્ષ છે. શ્રી પાર્શ્વનાથ તીર્થંકર, ભગવંતના શાસનનો અધિપતિ યક્ષ છે. તેવું નામ પ્રાચીનાય છે. નાથ ને ચોમ ક્ષેત્ર દરજીદાર છે. ચોમ તેન્ગજી વસ્તુના પામનું, અને ક્ષેત્ર

તે-છેલી-પરતુ- પત્તણ કરીને ગાખવું. તે મિત્ર વન્નુનો કરણદાર તે નાથ કહીએ. તે, પાર્શ્વ
નાના-પક્ષ તે નાથ છે. તે બન્ધ જીવને માન-દેન આરિત્ર આંહિ-ને કામ વિન ઉપને તેલને
રાહને કરીને; તે પક્ષ પાર્શ્વનામા મોગસેમ મરણદાર છે, તે માટે પક્ષને પશુ પાર્શ્વનાથન
કહીએ. તેલનો ઇલ તે શી પાર્શ્વનાથ બગરાન લીધકરને પાર્શ્વનાથેશ તે પ્રતિ પ્રણામ કરીને,
વધા ગુરુના નરણાનુક કલ્પાં ગુન્નાંદિના ચરણકમલ પ્રતિ પ્રણામ કરીને તથા મધ્ય જીવોપકાપ
કલ્પાં બન્ધ જીવને ઉપકારને કાળે મમ્યજ્ઞ વોષો વિકલ્પને કં સમ્યક્ સમ્યક્તવ કહીએ તેલનો
બોધ કં માન કહીએ. વિસ્તાનએ છે એમ્મે જિત્ત જાલકને બોધ થાય તિમ વિસ્તારીશું.
એક બન્ધનું નામ મમ્યક્તવપરીક્ષાનો બાલાવોમ જાનુવો. તેલ બાલાવબોધ વિસ્તારીશું. જિત્ત
બાન્ધને બોધ થાય, થોડી શુદ્ધિના ધણીન પશુ જાન થાય, તિમ વિસ્તારીએ છે; એક બન્ધ-
જીવના ઉપકારને કાળે, એક સ્થોકાય: એક સ્થોકનો બાવાયે વિમિએ-છે. જે સમ્યક્દષ્ટિ
હોએ, તે પહેલે લક્ષણે કરીને જોલપાએ, તે મમ્યક્દષ્ટિના લક્ષણાદિક કહીમુ. જે લક્ષણે કરીને
મધ્યાદષ્ટિ જીવ જોલપાય તે મધ્યાદષ્ટિના લક્ષણ કહીશું. પ્રથમ તો, મધ્યાત્મના એક કલ્પા-
જે મધ્યાત્મનવ હોએ તેલ મધ્યાદષ્ટિ જીવ કહીએ. તેલથી વિપરીત તે સમ્યક્દષ્ટિજીવ જાણવો.
એ સર્વે વ્યવહાર નપની અપેક્ષાછી જાણવું વ્યવહારનય છે તે બલિષ્ઠ છે, જે માટે અર્થ સાધુ;
ધર્મ માધ્વી. અર્થધાવક: ધર્મશ્રાવિકા કાપાદિક જે તીર્થનો વ્યવહાર પ્રવર્તે છે, સર્વ વ્યવહાર-
નપની પ્રવૃત્તિ જાણવી. જે જીવ વ્યવહાર ન જાણે તેજે તીર્થનો ઉત્કેષ કયો. યદુક્ત નિયુક્તો
x x x તે કાળે માટે વ્યવહારનય તે બલિષ્ઠ છે. જે વ્યવહારનયર્થ પ્રવર્તેલા સાધ્વાદિક
સંધને બલિષ્ઠ; જાનુમાનના કર્યે, તેલને મહાનિર્ગરા પુણ્યાનુબંધિ પુણ્ય પ્રવૃત્તિ અધ્યાય તેલ
સમ્યક્ મય કાળે તે મમ્યક્તવ છે તેલ સમ્યક્તવ તો પરિક્ષાઈ કરીનઈ જાણાય. તે સમ્યક્તવની
પરીક્ષા તો આગમને જાનુમારે થાય ! તે અગમ તો પરંપરા થકી જાણાય ! યદુક્ત શ્રી અજીવોગ દ્વાર
x x x તે માટે શુદ્ધ પરંપરાગત આગમથી મમ્યક્તવની પરીક્ષા કરવી. તેલ શુદ્ધ
પરીક્ષા કરીને; શુદ્ધ સમ્યક્તવ હોએ, તેલ અંગીકાર કર્યુ પણ કામના મન ઉપર પક્ષાપાત
રાખવો નહીં. જેલ સાચી વન્નુ હોય તેલ આન્ધવી કરીને મનુષ્યપણુ દુર્લભ છે. એવું વક્ષી
શ્રેષ્ઠ પરમદુર્લભ છે. યદુક્ત શ્રી ઉત્તરાયન સુનના ત્રીજા અષ્ટમને વિષે x x x એક
ગાથાનો અર્થ:—

‘માહચ’ કલ્પા કલ્પિત કોષ્ઠ મિને ‘સગજ’ કં મિદ્ધાંતનું સાંભલવું ‘હુદ્’ કં
પામીને સિદ્ધાંતની આસ્તા ‘હુદ્’ દુર્લભ દુષે પામ્યુ જાએ. મનુષ્યપણુ દુર્લભ છે, સૂત્ર સિદ્ધા-
તનું સામલણું, તેલ પણ દુર્લભ છે તેલ થકી આ ધણુંજ દુર્લભ છે; જે સૂત્ર સિદ્ધાંત ગાંભલીને
પશુ જેલ લઈ કલ્પાય થકવો તે ધણુંજ દુર્લભ છે, તે હવો ધીંગોવમ જ્ઞાની સરખાં હોએ
તેલન સુકયે. જે સિદ્ધાંત મામવી આગીકાર કર્યો તેલસ્યા પ્રતિતો વપર્યા બાબેદઈ ક્ષમા તે
કોધનો વિનાશ કર્યે છ કાચના જીવની દિના વજે. એક મિદ્ધાંત-સાંભલીને આરિત્ર તત્કાલ
આરિત્ર અંગીકાર કર્યે. એક ગાથાઈ

અંતના થોટાક ભાગનો ઉતારો..

‘હત સમાર્તો’ કં એક બન્ધ મંપૂર્ણ થયો, તે જીવનિકાને કં ચંચાર અધિકાર કરીને
મંપૂર્ણ થયો, પ્રથમ-મિદ્ધાત્મનો અધિકાર ૧. બીજો સમ્યક્તવના વ્યવહારનો અધિકાર ત્રીજો

નવપ્રમાણનો અધિકાર ૨૦. એથી સમ્યક્ત્વ સ્થિતિદર્શનો અધિકાર ૪. એક વ્યાપ્તિ અધિકારી કરને એથી અધિકાર નહિ વિશે સમ્યક્ત્વ સ્થિતિ કરવાને. અર્થથી ચત્તવને નિષેધ ૩૨૨૭૪. ને ચત્તવ કહતાં શ્રી વીતરાગની પ્રતિમા કહીએ તે નિષેધના કરનારાનું સ્વરૂપ દેખાડીને શ્રી વીતરાગ બગવંતની પ્રતિમાની પરીક્ષા મેનાની પેઠી કરી. જગત્-જગત્ (જગત્) ધરમે ૧, હેન મેનાને છેદી જુએ ૨, ત્રીજી પરીક્ષા આગમોદિ તપાવી જુએ ૩, એથી પરીક્ષા આગમોદિ થઈ કાઢીને કૂટેએ અને બાગી જાએ નહીં ૪. તમજ (તમજ) શ્રી વીતરાગની પ્રતિમાની પચુ વ્યાર પરીક્ષા કરી.

* * * * * ૧૩૬. શ્લોકો

૧) અથ ચુર પરપરાની પ્રસારિત વિખોએ છે. ને સિદ્ધાંતના અર્થ પરપરા ગત હોય, તેહ સત્ય જાણ્યા, તેહજ ગુરની પરપરા ને દે, તેહ સમ્યક્ત્વનું મૂલ કારણ છે. તે માટે ગુર પરપરાની પ્રસારિત વિખરી યોગ્ય છે. * * * ૧૩૭

‘દાતે’ ૬૦. શ્રી શાસિવાહન ગાંધી પ્રવર્તાઓ ને શાકે સંવત્સર સંવત્ ૧૬૭૯ ના વર્ષે; એટલે સંવત્-૧૭૧૩ ના વર્ષે જ્યેષ્ઠ માસને વિશે વીર વિક્રમાદિત્યના સંવત્સરને વિશે એક મંથ સંપૂર્ણ થયો ૧૪૨ આપોર્થ:

‘ગુરુપક્ષ વ્યોમદયા’ ૬૦ ગુરુપક્ષનો વિશે ગુરુને વિશે ગુરુ તેરસીને વિશે સમંથ: સમાપ્તિય ૬૦ એક પ્રત્યક્ષગત: સમ્યક્ત્વપરિક્ષાર્થ મંથ ‘સમાપ્ત’ સંપૂર્ણ થયો. સાધુ બાહુરિમણના આમંત્રક થઈ એક મંથ કર્યો. ‘કાલાવલોધ’ ૬૦ બાળકને અવબોધનું કારણ છે ને અધિ મોક્ષગામી જીવને તો સુખને કરનારો એક મંથ છે. કદાચ કોઈ અર્થિ જીવને એક મંથ દુઃખદાયી થયું હત્યે, તેદના દોષને ઉદમર્ધ કરીને. પચુ એક મંથનો દોષ ન જાણ્યો. જ્યે. ઉત્તમ જીવને સુખદાયી છે: તો મહા કષ્ટાબ્જનું કારણ છે. ૧૪૩ આપોર્થ:

ને કાંઈ સિદ્ધાંત-શ્રી આચર્યક પ્રયુગ સિદ્ધાંત થઈ ને કાંઈ વિરહ સિખાપ્ત્ય હોએ, ઉપયોગ રહિતું પચું કાંઈ વિરહ સિખાપ્ત્ય હોએ, તે શોધવું, પડિવેઈ, એક ઉપમાર કર્યો. પડિવે તેહનથી કહીએ, ને પરપરા નથી. મુજને ને દુઃખ ને પાપ ને ઉત્તર કાંઈ અ-ધુપયોગઈ વિખાપ્ત્ય હોએ, તેહનું ને પાપ દોષક અસ્તુ દોષક થાળ્યો ને છડાં મંથને વિપા-જાળ્યો તો સિદ્ધાંત-વિરહ લિખ્યું નથી. પચુ અજાણવાં કાંઈ સિખાપ્ત્ય હોએ તો તેહ વિદ્યા-રીનઈ શોધ્યો, પડિવે હોય તેહ. મુજને તો મિચ્છામિ દુઃક હોજ્યો. મંગલમસ્તુ: ૧૪૪ આપોર્થ:

હવે શ્રી સમ્યક્ત્વ પરીક્ષા સમાપ્તા. સંવત્ ૧૮૧૪ના વર્ષે શાયચ પદિ (ઉકથ્ય નથી.) વાર-જહરપત દિને સિખિત. શ્રી નારંગાણાદ મધ્યે. શ્રી રસ્તુ શ્રી

શ્રીદેવચંદ્રનીકૃત ચોવીશીના ચાલાવલોધમાયો થોડોક ડારો.—શ્રીદેવચંદ્રતો વિકવના ૧૮ માં સૈકાના હેક અનમામમાં વિચરત્ હતા.—આ ચોવીશી પોતે મૂગરાનો પગનું રચેલી છે અને તેડપર ચાલાવલોધ પણ મૂગરાનાં શ્રીદેવચંદ્રનીજન કરેલો છે. x

વીઠીકામાંથી થોડોક ડારો —

એ સંસારી જીવ દેવત્વ અને મર્ત્યત્વની જૂથે અનાદિના સંસાર ચક્રમાંથી ભરી રહ્યો છે. યરીર ઇન્દ્રિય સુખ પરિમિત તેને હિવમગી માન્યા છે, અને ચોવાનું આત્મસ્વરૂપ અતંતનદમ્ય વિસારી મૂક્યું છે, તે સંભારતોજ નથી પણ સંગી પમેદ્રિયપણું પામીને જો ચોવાનો શુદ્ધ મર્મ તથા

x આ પુસ્તક હાલ વિજાપુરાવાળા શ્રી. સુર્યવંદ સ્વરૂપચંદ તરફથી છપાઈ પગલીશ થયું છે.

શુદ્ધ ધર્મના કારણે એવે નહીં તે આત્મા સ્વાત્સ્વક પદા કેમ પામે ? તે માટે ઉપકારી જગત્કીલકારી શ્રીનીતરાગ પરમાત્મા પરમપુરુષોત્તમ એવા શ્રીઆર્યકેતની સ્તવના તથા એવા કરવી. પણ મગ વિના પ્રભુની સેવના સ્વાર્થ નહીં તે કારણથી પ્રથમ શ્રીરૂપભદ્રેશ્વરી સ્તવના કરવી શ્રીનીતરાગ ઉપર પ્રીતિ કરવી. તે રીત કહે છે. પ્રથમ ધર્મના ચાર આચરણ કરવા છે. ૧ પ્રીતિ, ૨ ભક્તિ, ૩ વચન, ૪ અસંગ. તેમા પ્રીતિનું લક્ષણ પોડશક રીકાથી બજાયું. x x x x

; અંતભાગમાંથી ઉતારો.—

એટલે એ ચોરીમ સ્તવન થયા પેતાના જાણના પ્રમાણે પરમેશ્વરી શુભામા સેવના કરી તે માટે જે યથાર્થ તેહ પ્રમાણ અને અપથાર્થનું મિત્રાગિ ૬-૬. ગીનાથે શુભ સેવો, દોષ તંજો, મેં ભદ્રકૃતામે એ સ્થના કરી છે. મોડા પુરો દોના ગળી ગુણે સેવો ૭ ધૃતિ ગંદાવી ગિન સ્તવન. ૨૪.

વલશરૂપ પવીશમાં હૃતચનમાંથી.—

શ્રીરૂપભદ્રેશ્વરી મહીને માહાતીર પર્વત અમરિપેણી કારે ગામના નાવક, શુભગનાકર, મહામાહલ, મહાગોપ, માહા નવ, એકવા ચોરીમ તીર્થેકર થયા, તેહને 'મારવે' કહેવા શુભામ કરીયે, અને પેતાના તત્ત્વરૂપને ધ્યાયીયે તેહને ધ્યાવે, તત્ત્વની એકામના પામીયે તેહથી પરમાનંદ અવિનાશીપદ પામીયે. પળી અસ્ય અવિનાશી એકવું, હામિક માન, તે 'અવુ' કેતાં અદ્ભુત પામીયે. ૧ ધૃતિ પ્રથમ આથાર્થ:

આંહીના પ્રદર્શનમાં એક પ્રાચીન મુદ્રકો અમારા તરફથી મૂકવામાં આવ્યો છે તેમાં 'લંકાગોળવિચાર' અર્થાત્ 'જંઘૂદીપનો કિંચિત્માત્ર વિચાર' તથા બીજો 'તેતીશનોલનો ધોનહો' એવા બે ગ્રન્થો મધ્યમ્ન્ય લેખેલાં છે તેમાંથી 'લંકાગોળ વિચારમાંથી' કેટલાક ઉતારા મૂકું છું. ૧. 'લંકાગોળ વિચારમા' જુગ જુદા વિચારના દશાર—લગ્ન આપવામાં આવ્યા છે તેમાંથી વંત્રણ નાના દ્વારનાન ઉતારા આવ્યા છે—

કહિતા જાણીપમાહી ૪૬૭ કૂટ છે. તે કિમ ? ૩૪ દીર્ઘ વેતાડે ઉપર વિન્ય પ્રભુ ગજદતા નીપડ નીવતવ ઉપરે માહારત ગજદતો મે પર્વતને વિપય એવમે કહ પર્વત ઉપર નવે નવ કૂટ છે એવા ૩૫૧ થયા. ચૂન હેમવત સિપરી એ એક પર્વત ઉપર ચારી આગ કૂટ છે, એ ૨૨ થયા ૧૨ વયાગ પર્વત ઉપર ચાર ચાર કૂટ છે સો માનસ ગંધ માદન એક નિ' ગજદતા પર્વત ઉપર સાત માત કૂટ છે રૂપી મહા હેમવત પર્વત ઉપર આડ આડ ૪૮ છે એટલે ૧૨ પર્વત ઉપર સર્ ૪૨૭ કૂ' છે. ધૃતિ પામો કાર સેપુર્ણ ૫.

તીર્થ, કહિતા જાણીપ મિ ૧૦૨ તીરથ છે તે કિમ ? એક એક જાણને નિ, તીન તીન તીર્થ છે, તેહના નામ માગધ ૧. વરદાગ ૨, પ્રભાસ ૩, એ ૪ સર્ ચોવીસ વિન્ય કરીને ૧૦૨ તીર્થ છે ધૃતિ પદમહાર સપુર્ણ ૬.

'સદી' કહિતા જાણીપ માહે ૧૩૬ શ્રેણ છે, તે કિમ ? એક વેતાડ પર્વત ઉપર ચાર ચાર શ્રેણ છે એકવા નાતીમ ડે વેતાડ કરીને ૧૩૬ શ્રેણ છે, ૨- શ્રેણ વિદ્યાધરની છે ૨

ત્રેગ અભિગોગી દેવતાની છે, ૧૦ જ્ઞેયન જગ્યા બાંધએ તિહા વિવાધરાની શ્રેણી ૧૦ જ્ઞેયન જગ્યા બાંધએ તિહા અભિગોગીયાની શ્રેણી છે સમગ્રોદાર સપૂર્ણ ૭ x x x

ઇતિશ્રી ખડા જ્ઞેયન સપૂર્ણ સવત ૧૮૫૧ (એકાવન કે એકાલુ એ ધરોપર ઉપેક્ષી શકાય નથી) ચત્રવદી ૧૨ શુક્રવાર સિવતમ્ સુસાધ ગગારામ રામનરેદ ઉપાશ્રે મધ્યે પદનાથ લખ્યા મલત્રોસવાલ પસસર મધ્યે સુભ ! કલ્યાણ બનનિ

ત્વાઓના ઉતારા ત્વાઓ કેવી રીતે લલાય છે ત જોવા માટે જ્ઞ મૂલ જ્ઞેય આપી તં ઉપરનો ટવો, અને લાકીના ટવાઓ વિનાશ્યોકે આપ્યા છે કારણ માત્ર ગદ્યાત્મક ગૂજરાતીજ બંને જળાવાની જરૂર છે શ્રીયશોમદ્રકૂળ શ્રીવગ્ચૂલિયા અધ્યયન ઉપર આ ટવો મરવામા આવેલો છે અને તેની પ્રત પળ પ્રદર્શનમા જોવા માટે મૂલવામા આવેલી છે, કઈ સાલમા ટવો મરાયો ? કોણે મર્યો, ? તે કાઢ પ્રતિ ઉપર જળાવવામા આવ્યુ નથી —

ટવો — ૧૮

અકિતનો સમોહ કરીને પ્રધાન દેવતાના મસ્તકે યુગટ તેહની આભા-
નમ્યા દેવતા અનુબ્ધ, કાતિકિરણે રચિત સોમિત

મૂલ — મત્તિમરનગિયસુત્ર, સિરિસેહરકિરણરૂંચસસિરિય

ટવો —

એહવા શી વીરના ચરણ કહીસ કું યુનહેવનાથી
કમનરતે નમીને, ઉતપદી ૧૦

મૂલ — નમિત્ત શ્રીવીરપય, કુત્પ સુયહીલગુપ્તીત ૧

માત્ર ટવો —

શ્રી વીરના નિર્વાણુધકી વીસમે વરમે, શ્રીસુધર્મા સ્વામીના નિર્વાણુ યથો, તિવાર પહી યુમાલી વરસે સિદ્ધ પામ્યા, શ્રી જ્યુ સ્વામી ઉહવા કેનલગની ૨ તિવાર પહી એઆર વરસે, શ્રીપ્રભવસુરી સ્વર્ગે ગયા મહાજસતુ ધર એહના ત્રેવિશ વરસે શ્રી સધ્ય બવ સ્વામી સ્વર્ગેને વિરે પોહવા ૩ તેહના સીધ્ધ જસોબદ સરિ શર તે મેહવા તે શ્રી સિધ્ધ બવસુરીના શિષ્ય કહેવા છે ? આગમના બંજુ છે, શ્રીજસોબદસુરી પ્રથવીને વિરે વિહાર કરતા સાવથી નગરીના મેષ્ટક નામે ઉવાને સમોસરયા ૪ શ્રી બદ્ર બાદ સ્વામી સણુવ વિજય એ બે શ્રી જસોબદના શિષ્ય, કાદશાગી કાદશાગીના ધરણુદાર, સદા કાસે પાસ નિરતગ નિત્ય શરની મથુવા સેતાના કરણુદાર ૫ કવે શ્રીબદ્રબાહુનાં સીધ્ધ મિથુલા નગરીઈ શ્રી અસિદ્ધ નામા તે મિથુવા નગરી ૬, લક્ષ્મીવન નામા ઉહાનને વિરે, પ્રતિગાઈ રક્ષા તિહા વપ ઉચરે ૬૦ એહવે સમે બાવીસ પુર, ગોહીવ બેગા ચહને મર્યા માસના, આહારે કપાંથી પરવસ થયા થકા, કામલવા નામે ગણીકા તેહને વિ. રક્ત થયાં થકાં,

૧ સય અને મવ સુર્યમવ, સ્વામી

વિચારે સદા કાલ ઉદાનને વિશે. ૭, વિહાં સાધુ અમિદત્ત પ્રતિભાંઈ રહ્યા છે તેહને દેખીને :
૨૨ પુરુષ મધ્ય માંમે કરીન અધે ચકા પાપના દરનારા, અતી તીષા મમ્મ હાથમાં લેઇને,
સમકાસે સાધુને હણુવા દોડ્યા ૮

અંતવાગમાયી—

હવે અમિદત્ત સાધુ. ફરીને પૂઠે ગુરના કલા પ્રભાણે; હે આર્જન દેહો તે, શુવહેલનાં
કિવારે થાસ્યે, એમ પૂછ્યું ૧ તિવારે દહે છે જસોભદ્ર અરિ, શુવને ઉખ્તેગે કરીને હે અગ્નિ-
દત્ત મુનિ! મોટા ભાગ્યનાં ધણી! સાંભળો તે, શુવહેલનાને ઉદ્ય. ૨ શ્રીશીર પ્રભુ નિર્વાણથી
નિસે એકાણું ઉપરે અધિકતે વમે સંપ્રવીનામે રાગ, ગિન પડિમા ભરાવશે ૩ તિવાર પછી
સોલસે નવાણુ વર પછી શુવહેલનાં ચામે દુટ વાણીયા અપમાન કરમે ૪. તે સમયે અમિદત્ત !
સંધને શુવરાશી નક્ષત્ર, આઝીસમે દુટમદ, ધુમકેતુ નામે એકો ૫ તેહની થિતિ ત્રિણુમે
તેત્રિમવરે એક રાશિ ભોગવમે; તીવાર પછી સધનો તથા શુવનો ઉદ્ય થાસે ૬. એમ શ્રી
જસોભદ્રા ગુરનો વચન સાંભળીને મુનિ વૈરાગ માંમે, જ્ઞાના દેખને વારંવાર તે પદનો કરે ૭.
એ આચાર્યને પૂછીને, મુચ્છર ભદ્રાકું સંશુવનિમયને પૂછીને, સંલેપના કરે, તે, અમિદત્ત
સાધુ (ગયો પ્રથમ ક્રમે) ૮. એ શુવહેલનાને ઉપાધરસ મધલા શલ. ગણીમે; જસોભદ્રવચને
ગિન પદને વિશે દહ ચિત કરે. ૯. છતિ શ્રી વંગ મુલિયા અધ્યયન મંપૂરું

શ્રીચન્દ્રસૂરિકૃત શ્રીલુસંગ્રહણી, ઉપરનાટવાના ઉતારા. આગ્રન્યની ત્રણ પ્રતિ મને પ્રાપ્ત
ચઈ છે, અને તે ત્રણ પ્રતિના ઉપર જૂદી જૂદી જાતના ટવા ભરવામા આવેલા છે જેથી તે ત્રણ
પ્રતિના ટવાનો ઉતારો ભ્રમ આપ્યો છે. જેમાંની એક સચિત્ર પ્રતિ અત્રે પ્રદર્શનમાં મૂકવામાં
આવી છે. ત્રણે પ્રતિના ટવાના ઉતારા લેવાથી વિસ્તાર વધી પડે માટે માત્ર શલજાતના
પોર્ટાક શ્લોકનાંજ ટવા અત્રે ઉતાર્યા છે.

પ્રદર્શનમાં મુકી છે તેનો ઉતારો—

નમસ્કાર કરીનમ્ અરિદત્ત સિદ્ધાદિક સર્વેનઈ 'આદિ' થી માધુ લેવા 'સ્થિતિ' કહ
આઉયું 'મવન' કં ૦ થર શરીર પ્રભાણુ એ સર્વ પ્રત્યેક ૨. દેવતાનું અને નાશીનું દારે એવ
બોલ કલા. મનુષ્યને વિધેયનાં ધરપાપે એહુને વાસ અસ્થિરનવી. ૧

એ પૂર્વોક્ત બોલના ઉપપાત વિગ્લ એક સમય કેટલાક ઉપજ આનિ એક સમય કેટ
અવધ તેહનું વિગ્લ બોલીસ ખેઈ ગતિ આગતિ ૮. હિરે પ્રથમ આકાપાનું દાર કહે છે. ૬
સહમ વર્ષનું આઉતુ ભક્તપતિની જઘન્ય ગિયતિ કહી ૨

ચમરેદનું સાગરોપમ ૧ આયુ, અનેદનું સાગરોપમ ઝોરેગે. ચમરેદની દેવીનું આ
નણુ ૫ યોગમનું, ખસેદની દેવીનું અન્યાચાર પશ્યોપમ આઉયુ. ગૈર યાગવી નવનિશાપનું આ
પાનું કહિ ૭૪. ૩.

દશિણુ, શ્રેણિના દેવને દોષ પશ્યોપમનું આઉયું કિત્તુ શ્રેણિના દેવને એ (પે)શ્યોપમ કાં

ઉપર આપું છું તે સ્થિતિ બેસિના દેવીની ઉપર આર્ચ પાત્ર ઉપર બેસિની દેવીના કાંઈક ઉપર એક પશ્ચાત્તર આપુ ૪.

ત્રીજી પ્રતિમા ટવના ઉતારો--

નમસ્કાર કરીને આરિહવાદિ પત્ર પરમેશ્વરને, 'સ્થિત' આપુ ઉપર 'સરવ' કેલસુ આવગાદના દેવમાન કેલસુ પ્રત્યેક પ્રત્યેક દેવતાને નામકીને 'તુષ' હવા પ્રસુ, નદિ મનુષ્યને વિષયને બનન નિના શેતાર, કેલસુ બનન નની પ્રીઈ, અગ્નિ-ગ્તા માટે ૧

ઉપરનાનો વિ હમલ ૪, ચવવાનો વિરહકાલ ૫, એક સમયે ઉપરનાની સપ્તા ૬, એક સમયે સપ્તા ૭, અસિ ૮, આગતિ ૯, એક ૩૦ હારા કેલસુ હવે પ્રથમ દેવતાના સ્થિતિ હાર કહે છે હાલના વરસ બનનપતિ દેવતાને જવ પથે દત હમર વરસ સ્થિતિ આપાની હુ ૨

૧ દક્ષિણ દિશાની અસુરક્રમાર ચમરેદ્ર એક સાગરોપમ ૨ માં ૩ હુ અને ઉપર દિશાની અસુરક્રમાર અલિદ્ર એક સાગરોપમ આગેર હુ તેલ ચમરેદ્રની દેવીના સાનનિપુષ પશ્ચોપમ ૩ આડપૂ હુ અને બતદ્રની દેવીને સાદામાર પશ્ચોપમ આડપૂ હુ હવે બવનપતિની શેષ નવનિકાયનુ આપુ કહે છે.

૨ દક્ષિણ દિશાની બવનપતિ નવનિકાયની દેવતાને દેલ પશ્ચોપમ આડપૂ હુ અને ઉપર દિશાની બવનપતિની નવનિકાયની હુ એ પશ્ચોપમ આડપૂ છે, અને ઉપર દિશાની દક્ષિણ દિશાની નવનિકાયની દેવીને આર્ચ ૫ પશ્ચોપમ આપુ છે ઉપર દિશાની નવનિકાયની દેવીને ઉપર પશ્ચોપમ આપુ છે ૪

ત્રીજી પ્રતિમા ટવનો ઉતારો--

'નમિત' કહેતા નમસ્કાર કરીને આરિહવાદિ આપ્યું [ઉપાધ્યાયાલિકન], દેવતાદિની સ્થિતિ ૧, દેવતાદિકના બવન પ્રસુ ૧, દેવતા નારકી મનુષ્ય વિષયની દેવમા ૨ કેલસુ ૩ પ્રત્યેક ૨ દેવતાને (કેલસી શમુ નથી તેથી મન આપ્યું છે-સુનારવાળાનુલ ૩૦ નો નામકીની) સ્થિતિ કેલસુ મનુષ્ય વિષયના યાલીને બવનુ કેલસુ

ઉપરના વિદ્ય, ચમરેદ્ર ૨, એક સમયે ઉપરના સપ્તા ૩, એક સમયે સપ્તા ૪, અસિ ૫, આગતિ ૬, એક ૩૦ હારા કેલસુ હવે પ્રથમ દેવતાના સ્થિતિ હાર કહે છે હાલના વરસ બનનપતિ દેવતાને જવ પથે દત હમર વરસ સ્થિતિ આપાની હુ ૨

ચમરેદ્ર ૧ સાગરોપમ આડપૂ કહે ૧ બતદ્રની એક સાગરોપમ સાધિક આડપૂ વીધા ચમરેદ્રની બતદ્રની (દેવીને) આડપૂ ચમરેદ્રની દેવીને ૫ પશ્ચોપમ ૩ આપુ ૧ બતદ્રની દેવીને સાદામાર ૨૫ પશ્ચોપમનો આપુ ૧ સેષ યાકા ધરોદ્ર પ્રમુખ નવનિકાયનો આગલિ પ્રદિરુ

મેરે થેથી દેશજી એણિ નવનિકાયાનો દોઢ ૧૫૫ પથોપખનો આઉયો. મેરે થકી ઉતરે એણિના બનનપતીયોનો ૨ જે પથોપખ ઓહો દેસ એ કંઈ કહ્યો. નિયાં દેશજી એણિ બનનપતીનો ૩૬૬ પથોપખનો આઉયો. તિયાં ઉતરે એણિ બનનપતી દેવીનો દમે ઉહ્યો પથો-પખનો કહ્યો. ૪

(આ ત્રણે પ્રતિજ્ઞાના ટપાની આપામાં નિનતાપણું છે. તે જાણવામાં આવે એટલા માટે ત્રણેના ઉતારા માત્ર ચાર ચાર શ્લોકના ટપાના આપ્યા. મલ આપના વિચાર, હતો, પરંતુ વિસ્તારભયથી નથી આપ્યું)

આ પ્રતોમાંથી એમાં ચિત્રો છે, જેમાંથી એક ઘણા સારા ચિત્રોવાળી પ્રત અને પ્રદર્શનમાં મૂકી છે; અને બીજી જે ચિત્રોવાળી પ્રત છે તેમાંના ચિત્રો પર કેટલાંક ગૂંચસતીકે વાક્યો ચિત્રોની સમજના આપ્યા છે તે યજુ આપા જાણવા લાયક હોવાથી, તેના કેટલાંક ઉતારા ટાંકું છું.—

નંબર ૧ માં મોંઢે કુવ તારા જે છઠ્ઠ કેવડે અથે પૂવાચાર્યે ચ્યારિ પૂરે કયા છે. પાપનીકા તારા કુકડા તે કુકડા ફરિ તે ફરિ ફિરવા સહ્ય એ રિયતિ જાણવી સહા.

કરવતરપૂં વેહરઈ, પાંજી માંઢે પીલઈ, વ્યાદ ઉપસર્ગ સ્વાન પાઈ, ફરસીયે છેડે રથ જોથરે, આમિ ઉપર દેરઈ, ગુફ પંખી ચૂટઈ, વેતરણી પાંજી પાવે, સારમજ વૃક્ષ પડાનો પેરે છેડે, શિલા ઉપરિ પાવે, પડા કરી છેડઈ, કુહાડે કરી છેડઈ, લોહની પૂતળી ઉપન કરી સોચાવે, ત્રિશૂલ ઉપરિ પરીવઈ.

પહિલી નરકે સીમત ઉપવર જોજન ૪૫ લાખ પ્રમાંજી વિહા-એટલી વેદના સહવી પરમાધામિકની કીધી તે વેદના જાણવી.

શ્રેણી ઉપરી માંઢઈ.

સાતમી પૃષ્ઠી x x x + તિહાં સૂધી ઉપરિ સાંઠા સોલહસાગરોપમ એકેજુપાસેઈ માંઢા ૧૫૫ સોલહ સાંઠોપમ બીજાઈ પામે વેદના સહવી ધતિ પ્રમાણ.

આ વિગતો નારકીના કુખ દેખાડનારા ચિત્રો પર આપેલી છે.

સમાશ્રંગાર નામા સત્તરમા શતકના ઉત્તરાર્દમાં રચાયેલાના અનુમાનવાળો ગ્રંથ, જેમાં કર્તાત્તું નામ જોવામાં આવ્યું નથી. માત્ર નમસ્કાર ઉપરથી સત્તરમોનો ઉત્તરાર્દ હોવાનું અનુમાન થયું છે. આ સમાશ્રંગાર ગ્રંથ બ્રહ્મ રમૂની અને આનંદ આપનારો છે તેથી 'આ' પળ કેટલાક ઉતારા અર્પું છું.—

મહોપાધ્યાય શ્રી લાગવિજય ગણિ શુભચો નમ

અથ સમાશ્રંગાર વિખ્યતે. વન તે જે વ્રજવત, નદી તે જે નીરવત, ઠટક તે જે વીરવત, સરોવર તે જે કમલવત, ગ્રેષ તે જે સમાવત, મહાત્મા તે જે હામાવત, દેશ તે જે પ્રમાવત, પ્રાસાદ તે જે વ્યવવત, વાટ તે જે સ્વચવત, સંહાટ તે જે વસ્તુવત, ૧૫૫૮ તે જે

x સમયવત + સ્ત્રી સ્ત્રીધી, —કુકડો. ૧ આનો અર્થ જે પ્રકારે ચાપ છે પાટ-દાગીતો તેજ કે જે સુવર્ણ-સોનાનો હોય (૧), પાટ-આવારો-આગ તેજ કે જે સુવર્ણ-સોના પુકવ બધાયેલો હોય (૨)

પાશ્વિક આલોચન વિનિ ગ્રન્થ પંદરમા શતકના પૂર્વાર્દમાં લખાયેલો—ભાષા ઉપરથી અનુમાન—આમાં—પણ કર્તાનું નથી, કારણકે 'પાશ્વિક અતિચાર' છે × × માત્ર પંદરમા શત-
કની ભાષાના નમૂના રૂપે અત્રે ટાંક્યો છે:—

ધમ્મકાશરેણ સંદેસહ ભગવત્ । ચક્રમામિય આલાક ? ચક્રમાસિ પડિતેહણ કીધી નહ
કાંઈ રહી વીસરી હુધ વડિ મિત્તયુમિ દુકકુ । ચક્રમાસિ મહિ ઝાનાચારિ—કાલે વિળવ વહુમાણ,
પદાણે તદ્દય દોર નિન્દ્યાણે; વજ્રણ અલ્ય તદુમણ, અદ્વિહો નાળ આયરો: ૧. કાલતિ—વેલાં
અણોઝઘ હવઘ ઇરિયાવહી અણપડિઝમી અણપડિસેહી જૂમિકા સિદ્ધાંત. વાંચિડ,
ભણિડ, શુણિડ, આવેલાં સૂતપોરિસિ અર્ધપોરિસિ કીધી. વેલાં ન કીધી. વિણુપાતિ—આપોણા
નત્યાદિ અહંપાર વડિ શુર રહઈ વિનયુ વેયાવચ્ચુ કરતાં હાથ પચુ સાસુ લાગડ, આલાપિ
સંભાપિડ ન કીધડ, ધારિ મધરી ગુર. ગુચ્છી તણી અવસેહણા આસાવના કીધી, આસણિ
ઉપગરણિ પેચુ લગાડિડ, વેયાવચ્ચુ કરતાં હાથ પચુ માસુ લાગડ, આલાપિ સંભાપિ ઉચ્ચસણિ
સમાસણિ અંતરભાસાં કરી દોણુ ઉપનડ, ઉવડાંવણુક પચનુ વાસિડ વડાં ઉપરી અવગા કીધી,
વડાંવણુ આદેસ પાખખ નિમચુ અભિમદ્દ લીધડ, પચ્ચકખાણુ પડન પાડન વિહારાદિક કુકાજ
કીધાં, વડાંવણુક આપહ પાહડ બોલિહ, આપાનુ બણાવિડ પાનું ન બણાવિડ. વિનય પાખખ
વાંચણુ ખમાસણિ અણુદીધઈ સૂત્ર અર્થુ પૂછિડ. × × × × × × × × × ×

અંત ભાગ—

શ્રીવીરરાગિ જે નિપિધ્યાં કાર્ય તે કીધાં, મહાત્માચોગ્ય જે કરજીય તે કીધાં નહીં, આગમ-
વચન સદહિયા નહી, અથવા વિપરિત પ્રતિપયાં હુઈ, એવં યાનદગ્ન આરિત તપવીર્માચાર માહિ
જ આત્મેડિં તત્ત્વ મિત્તજામ દુકકુ. સર્વ સપિ પાક્ષીન કવિ પાકિનીક આલોચન વિધિ: ૧૭
પ્રત્યક્ષ ગણુના શ્લોકા: સાર્દ પંચાશતપઃ.

આ વિના દુર પ્રતિ 'આંત્રલિયાગચ્છની ચર્ચા સંવેધિની' મલી આવી છે. તેમાં ગ્રન્થનું
નામ આવવામાં આવ્યું નથી, માત્ર ચર્ચારૂપે કોઈકે લખેલો છે તેમાંથી સહજ ઉતારો આવીશ—

અથ નિષ્કપતચિતિ શ્રીપૂજ્યની આરતા ધરતા ચિકા શ્રીપૂજ્યનઈ પ્રશ્ન કીજીહ હઈ. સં-
વત ૧૧૧૮ અચ્ચારિસિં ઉગણુકતરિ અંચલપક્ષની ઉત્પતિ વિધિપક્ષ ઇસિં નામ સ્થાપના હવી.
અનેરા સુખ વચ્ચિકા સ્થાપક, સકલ ગચ્છ અવિધિચાલઈ, અવિધિ પ્રરુપઈ હઈ. અંચલગચ્છીય
ગીતાર્ય સુદ્ધ વિધિમાર્ગ સ્થાપક, એ આત્મીય ગચ્છની વચન દેવના, વનાચે પ્રશ્ન એ અંચલ-
પક્ષનુ ધર્મ ૧૧૧૮ પ્રવર્તિડ-તાં પહિણુ ધર્મ કિમ હતુ ૧ સ્વામીનુધર્મ દુસમાઆરા પર્યંત અધ્ય-
વચિજ બોલિક હઈ. ચત × × × × ×

સ્વામીનુ ધર્મ એટલા કાલ લગઇ વિજિત નહી પામઈ, તુ જે દહઈ હઈ સંવત ૧૧૧૮
પહિણુ વિધિ ધર્મ ન હિંતુ ! પાંચ અંચલ ગચ્છીય ગીતાર્ય ઉદ્ધરિહ, વિધિ પક્ષનામસ્થાપના
કીધી તેહનઈ મહાંવ દ્રષ્ટુ લાગઈ હઈ જેઠ વલી કિલાંઈ વિધિ ધર્મ વ્યવસ્થેદ પામ્યાતણુ
પચંગી માપિ અક્ષર હૂંઈછ.

જૈન ગુજરાતી સાહિત્ય

લે -રા. રા પાપટલાલ કેવળચંદ શાહ -રાજકોટ

ગુજરાતી સાહિત્યની શરૂઆતનો કાળ ક્યો મધ્યવે એ તે વિશે કંઈક મતભેદ છે પરંતુ સ્વ સા ગોવર્દનરામભાઈ અને સ્વ મા નર્મદાગકર કરિના લખાણો નાયકાથી અમ જણાય છે કે ગુજરાતમાં મુસનમાંની રાજ્યની શરૂઆત થઈ ત્યારથી ગુજરાતી સહિતી શરૂઆત થયાનું મણી શકાય

ગુજરાતી સાહિત્યની શરૂઆતથી તે આજમુખી એ માહિત્ય ની મેળા જેનોએ ઘણી સારી રીતે બજાવી છે શરૂઆતમાં અને ત્યાર પછીના સંજોગોમાં તેમણે ગુજરાતી બાપામાં ઘણા અર્થો લખ્યા છે.

સ ૧૩૨૭ માં સંપત ક્ષેત્રી ગમ સ ૧૩૪૭ માં પ્રખ્યાત ચિંતામુણિ અને એ આગામાં ઉપદેશમાળા નામના અર્થો જનોનાં રચેલા છે વિસ્તાર બધથી અને વળી આગળી સાહિત્ય પરિપક્વતા જૈન ગુજરાતી સાહિત્ય વિશે આગ તરફથી તેમજ મારા બહુઓ તરફથી ઘણું કહેનાં છે એવું હોવાથી આ નાનકડા નિમિષમાં તે માત્ર રૂપરેશ મેરનાનું લક્ષ્યમાં રાખ્યું છે

ગુજરાતી સાહિત્યનું મૂળ રોપનામાં, સાહિત્ય વૃક્ષને ઉગવા દેવામાં અને છેવટે તેને પવિ-
પુષ્ટ બનાવવામાં જૈનોએ કેટલાં કંઈ છે તે તેના અંશરે પચમે રાસો કહી આપશે

હાલ આપણે જોને ગુજરાત કહીએ છીએ તેનો શરૂઆતમાં ઉત્તર તરફ વિસ્તાર વિશેષ હતો. ઉત્તર તરફ આગ્રમ કરીને ધણું જૈન મુનિઓએ કેટલાં અર્થો લખ્યા છે

તેમના અર્થોમાં રાસ બહુ જોવામાં આવે છે કેટલાંક રાસો તો નવરસ યુક્ત વર્ણનથી રસ અને અન્યકારથી છનકાઇ જાય છે રસના આલબન, ઉદ્દીપન, વિમાન વગેરે સાધોનેના જ્યાં જોવો ઘટે તેવો ઉપયોગ કરી એ વર્ણનો વાંચવામાં આવે આવે એવા રમબગિત કર્યા છે અને તેથી એવા રમિક આખ્યાનોને તેમણે રાસ નામ આપ્યું હોય એા જણાય છે

ગુજરાતનો ઇતિહાસ લખવામાં જૈન અર્થો બહુ સારો શોધો ગા થો છે અને એ ઉપરાંત અનેક આખ્યાયિકાઓ પ્રસાર કરવામાં તેમણે સારો ભાગ લીધો છે

૧૫મા તથા ૧૬મા મેમાં તેમના તરફથી ઘણા અર્થો લખાયા છે તેમાંના કેટલાંમાં નામતથાસાન આનીયે આપ્યા છે ૧૪મા સૈનમાં તો લગભગ સદાગ અર્થો તેમણેજ લખ્યા છે

૧ ક્ષેત્રપ્રકાશ	સ ૧૪૨૦ ની આમખામ	કર્તા જમાન દમ્ભિ
૨ ભરતગાળુખનિ		ગુગ્ગનમરિ
૩ શીન રાસ	૧૪૧૧	વિજય મદ (૧૮૫૧)
૪ હંસરાજ વન્ડરાજ	૧૪૧૧	
૫ ગાતમરામ	૧૪૧૨	
૬ રાત નામ	૧૪૬૦	મુનિસુદ
૭ ભરતગાળુખનિ નામ	૧૫મો સૈમ	સેનરધન
૮ સુદર્શન ચૈક	૧૫૦૧	મુનિસુદ
૯ ગુણાવનિ	૧૫૧૪	વન્ડરાજ

૧૦ ધના ચરિત્ર.	૧૫૧૪	- મતિશેખર
૧૧ સિદ્ધચક્ર રાસ.	૧૫૨૧	ગાનસાગર.
૧૨ ચિત્રસેન પદ્યાવલી.	૧૫૨૨	બકિતવિજય.
૧૩ શ્રીપાસરાસ	૧૫૩૧	ગાનસાગર.
૧૪ મિંહાસન બત્રીચી.	૧૫૩૬	હીરકળશ.
૧૫ કુરગદ્.	૧૫૩૭	મતિશેખર.
૧૬ મદન રેખા.	૧૫૩૭	"
૧૭ સારશીખામળુ.	૧૫૪૮	જયસુંદર શિખ.
૧૮ વસુદેવ.	૧૫૫૭	હરકુશળ.
૧૯ શ્રીપાળ.	"	લખિધસાગર.
૨૦ બોહાનો રાસ.	૧૫૬૦	લાવણ્યસમય.
૨૧ વજ્રસ્વામી.	૧૫૬૭	ધર્મદેવગણિ.
૨૨ ઋષિદત્તા.	૧૫૬૯	દેવકુપસિંહ.
૨૩ ગૌતમસ્વામીનો રાસ.	૧૫૭૦	લાવણ્યસમય.
૨૪ ગૌતમ પુષ્પા.	"	"
૨૫ પ્રદેશી રાગ.	૧૫૮૦	મહાસુંદર.
૨૬ સુઝા સાહેલી.	૧૫૮૫	"
૨૭ ચંદ્ર રાગ	૧૫૮૬	મોદનવિજય
૨૮ વરતુપાળ તેજપાળ	૧૫૯૭	પાર્શ્વચંદ્ર. *

* ગુજરાતી ભાષામાં જૈનોએ લખેલાં પુસ્તકો ઉપરાંત સરકૃત ભાષામાં તેમણે ગુજરાતમાં રહી જેને પુસ્તકો લખ્યાં છે તેનાં નામ માત્ર ટિપ્પણી તરીકે આ નીચે આપ્યાં છે.

ગુજરાતનાં સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જૈનોનો ફાળો.

"ગુજરાત" માં વિકાસેલી માંડીને દક્ષિણમાં સુરત સુધી અને પૂર્વમાં ઉડ્ડાપિનીથી માંડીને પશ્ચિમમાં દારિકા સુધીનો ભાગ લીધો છે. ત્રિપાલી શલાકા પ્રકૃતચરિત્ર, ચોગશાસ્ત્ર, રામાયણ, પાંડવચરિત્ર, દ્વાપરય, કુમારપાળ પ્રબંધ, ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ, પ્રબંધ ચિંતામણિ, વિક્રમચરિત્ર, ચતુર્જય મહાત્મ્ય, જગદ્ ચરિત્ર, કુમાર સંભવ, મેઘદૂતમ્, નેમિદૂતમ્, ગુર્વાવલિ, હરિવલ્કલ ચરિત્ર, સુકૃતમંદીરતન, સુલસા ચરિત્ર, પદ્મસૈન સમુચ્ચય, સ્વાદ્યાદમંજરિ, ભોક્તવ નિર્ણય, તત્ત્વાર્થવિગમ, ગુજરાતના કમારોશ, કર્મચંદ્ર, દ્રવ્યપ્રયોગ તર્કણ, જુદદ્રવ્યસંમલ, પંચાસ્તિકાવ્ય, અધ્યાત્મસાર, ચોમનિંદુ, ગાનાર્ણવ, સમાધિચતક, શાંત સુધારસ, અધ્યાત્મ કથકુટુમ્બ, અધ્યાત્મોપનિષદ, ગાનમાર, લોકપ્રકાશ, જંબુદ્વીપ, અર્ધજોતિ, શુદ્ધિસાગર, નિર્ણય ભીમચાચોગ, કર્ણા વચ્છાપુદ્, બદ્યાદમદિવા, વિવેક વિજ્ઞાન, ચતુર્શરણ, આતુર પ્રત્યાખ્યાન, મંબોધસતરી, ઉપદેશમાળા, વૈરાગ્યચતક, ચૈત્યાગ્યૈરાગ્યવરગિણી, ઉપનિષદ પ્રત્યાખ્યાન, પ્રગોષ ચિંતામણિ, સમસાદિત્ય ચરિત્ર, ધર્મનિંદુ, ચૈત્યાગ્યૈરાગ્યવરગિણી, ઉપનિષદ પ્રગોષ, પ્રથમરતિ, ધર્મગ્ન્ય પ્રકરણ, માદ્ર વિધિ, આચાર પ્રદીપ, આચાર દિનકર, પ્રત્યાદિ અનેક સંસ્કૃત મયોની ટીપ્પણ, કોન્કરચ યોદિસ તરફથી જદાર પટેલી જેને મંથાવલિ ઉપરથી ઉપનની સહાય તેમ છે. એક બીજી રથજેથી પગ નીચે પ્રમાણે તારવળી કરી ચાલ્ય તેમ છે

૧૭ મા મેકાના જૈન કવિઓ તરફ નજર કરીએ. કુશળ લાભ, ભીમ ભાવસાર, સાંગણુ-
સુત ઋષભદાસ, સોમવિમલ, વિજયદેવ સુરિ, પ્રીતિ વિમલ, ભાવરત્ન, હીમચંદ્ર આવક, શુભ-
શીલ, પુણ્યસાગર, સમય સુંદર, જયવિજય ગણિ, પુણ્યકીર્તિ, ઋષભદાસ, શુભસાગર, દર્શન
કવિ, નયવિમલ, સોમવિમલ, કર્મસિંહ, નયસુંદર, પુણ્યરત્ન, દર્શવિજય, કાંતિવિજય,
નયસુંદર, જયસોમ, સકળચંદ્રજી, ચંદ્રકીર્તિ, સુરવિજય, શુભસોભાગ, સંઘવિજય, હીરસુરિ,
જીનચંદ્ર, મતિસાગર, સમરચંદ્ર, હીરચુનિ, બાગકવિ, અભરિષિ, ઋષભકરિ, વિવેકચંદ્ર, કીર્તિવર્ધન,
કનકસુંદર, ધનવિજય, જીનોદયસુરિ વગેરે કવિઓ એ સૈકામાં થયા.

હંસરાજ વચ્છરાજ રાસ, હીરવિજય સુરિ, હિતશિક્ષા, હરિયેશુ થીમેશુ, હરિચંદ્ર, હરિવંશ
(હાલસાગર), રથુલિભદ્ર, સંઘવણુ રાસ, સુસક, સદેવંતી સાવલીંગ, સુરસુંદરી, સુરપાદ, સુમિત્રકુમાર,
સુમતિ નાગિલ, સીતા, સાગરદત્ત, સમ્બદ્ધ સાગર, શ્રેણિક, સનત કુમાર, શ્રેણિક રાસ, શાસિ-
ભદ્ર, શાંખ પ્રકુમ્ભ, શાંતિનાથ, શત્રુજયકંદાર, શત્રુજયતીર્થમાળા, વીશરથાનક, વિજય
તિલકસુરિ, વિચારમંજરિ, વસ્તુપાળ-નેજપાળ, ઋષિદત્તા, રત્નપાળ, ચમલકારાસ, મૃગાવતી,
ભરત આહુમસિ, બાર વત, બાર બાવના, પ્રેમલા લવ્હી, પ્રિયમેલક, પ્રભાવતી, પ્રાસિખ, પ્રત્યેક
પુલક, પુણ્યાખ્ય, નેમિનાથ, નવતત્ત્વ રાસ, નળ ચરિત્ર, નળ દમયંતી, નર્મદા સુંદરી, નય
પ્રકાશ, નમિરાજર્ણિ, ધર્મિભલ કુમાર, ધના ચરિત્ર, નિવિક્રમ, તેજસાર, જંબુસ્વામિ, ચંદ્રાવન,
ચંપકચેદિ, ગીતમ પૂજા, કૃતપુણ્યસેક, કુમારપાળ, કુમારચુનિ, કલ્યાણ વિજય, કનક શ્રેષ્ઠ,
અંજના સતિ, ઉપદેશ રાસ, આપાદ ભૂતિ, અવંતિ સુકમાલ, અભયકુમાર, અગદદત્ત વગેરે
રાસ અને કવિતાનાં કથાનક યથો સત્તરમા સૈકામાં રચાયા છે.

વિસ્તાર ભયથી ટુંકામાં જણાવવાનું કે કવિ પ્રેમાનંદના યથો જો હોયે શુજરાતના સાક્ષ-
રોએ તપાસ્યા છે તે હોયે જૈન લેખકોના યથો તપાસવામાં આવશે તો જણાઈ આવશે કે
તેમણે શુજરાતી સાહિત્યની બધી દિશામાં ઘણી ઉપયોગી સેવા બજાવી છે.

અશોકના વખતથી તે વિક્રમની આઠમી સદીની અધવચ સુધીમાં, સિવાલેખાદિ પ્રમાણથી જ-
ણાય છે કે તે વખતમાં જૈન, બૌદ્ધ ને બ્રાહ્મણ એ ત્રણ ધર્મનું આપણા શુજરાતમાં ઘણું
જોર હતું. સકળ જૈનોનાં જાણવામાં છે કે સ્મરણ શક્તિ કમજોર થતી જાય છે એવું જાણી
વશ્વજીપુરમાં સં. ૫૧૦માં દેવદર્શિ ક્ષમાથમણે સુખ પાટે હતાં તે જૈન શાસ્ત્રો પુસ્તકારૂ કરા-
વ્યાં. આ સર્વે પ્રમાણ થયેલાં પુસ્તકો આગળથી હતાં તેમાંના કેટલાકે ઉપર આઠમા સૈકામાં
શીલાંગાયાર્યો અને ૧૧મા સૈકામાં અભયદેવ સારંગે સંસ્કૃત બાષામાં દીકાઓ-બાપાઓ લખી.

“ સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં શુજરાતના આદ્યકવિ માધ ” બિન્નમાળા શ્રીમાળ નામે
શુજરાતના પાટનગરના રહેવાશી હતા. કહે છે કે તેઓ જૈનોના જોર હતા. એક વૈષ્ણવ શૈલ
પાસેથી ધન લઈ કોઈ બ્રાહ્મણે એ વૈષ્ણવ શૈલ નામે પોતાનું એ કાવ્યચડાવી દીધું. સં. ૧૩૩૪-
૩૫માં શ્રી પ્રભાચંદ્રે પ્રભાવક ચરિત્ર લખ્યું. ધનેશ્વર સુરિએ રમેયું શત્રુજય માદાત્મ્ય નામનું
કાવ્ય કહે છે કે તેક સિલાહિત્યના વખતમાં રચાયુ છે ને તેથી તે શુદ્ધ કાવ્ય ગણાય છે
શ્રી હેમાચાર્યજીના ચમ્પાનુસાસન, કાળાનુસાસન તથા બીજા બાકરજીના યથો વગેરે સુવ-
સિદ્ધ છે. વિશાળદેવ વાવેલાની સભામાં અમરચંદ્ર સુરિ પંડિત હતા તેમણે બાલભારત નામનો
ગ્રંથ લખ્યો છે. દેવ નિદવલ્લભજી નામે જૈન પંડિતે વીરસૌભાગ્ય નામનું મહા કાવ્ય રચ્યું છે
યશોવિજયજીએ ન્યાયરહસ્ય, ન્યાયલોક ખંડન ખાલ, આદિ ગ્રંથ લખ્યા છે. ૧૬મા સનકમાં
વિજયલક્ષ્મીમુરિ વગેરે જન આચાર્યોએ ઉપદેશપ્રસાદિ ગ્રંથો રચ્યા છે.

જેન ગુજરાતી ભાષા એ શુ ગુજરાતી ભાષાથી જુદી ભાષા છે ?

સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત અને પછી અપભ્રંશ ભાષા થયું. અપભ્રંશમાંથી ગુજરાતી થઈ.

ગુજરાતી ભાષાનાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ઉપરાંત ખીજા દેશ શબ્દો પણ ઉમેરાયા છે.

બોક્સરના પ્રોફેસર આચર એ-મેકડોનલ નંચાવે છે કે " પ્રિસિટ સંવતના આરંભથી

માંડીને ઇ. સ. ૧૦૦૦ સુધીના સમયમાં મધ્ય કાલીન પ્રાકૃત સમસ્તરૂપની રહી, તથાપિ ચાર જુદાજુદી બોલીમાં વહેંચાઈ ગઈ. પશ્ચિમમાં સિંધુ નદીની ખીણમાં અપભ્રંશ ઉદ્ભવી. મધ્યમાં મધ્ય ગિંદુ છે એવા હોઆગના પ્રદેશમાં શૌર સેની ઉદ્ભવી. એ શૌરસેનીના ગાર્ગરી (ગુજરાતી), અવન્તી (પશ્ચિમ રાજપુતાની) અને મહારાષ્ટ્રી (પૂર્વ રાજપુતાની) એનાં ત્રણ પેટા રૂપ થયાં.

અપભ્રંશ પરથી સિંધી, પશ્ચિમ પંજાબી અને કાશ્મીરી બંધા ઉત્પન્ન થયાં કેટલાક વિદ્વાનો નંચાવે છે. પંડિત હેમાચાર્યજીની અધ્યક્ષ્યથી અપભ્રંશ ભાષામાં હોવાનું કહેવાય છે તો તે અપભ્રંશ ભાષા તે કઈ? કેટલાકનું કહેવું છે કે પ્રાકૃતમાંથી નગરેકું રૂપ તે અપભ્રંશ અને પોતા-પોતાના પ્રદેશના અપભ્રંશ પરથી તે તે પ્રદેશની હાલની ભાષાઓ બની છે. પ્રોફેસર એકડોનલ નંચાવે છે કે શૌરસેનીમાંથી ગુજરાતી થઈ છે તે શૌરસેની અને અપભ્રંશને શા સંબંધ છે તે બેધર્મ.

પ્રાકૃત, માગધી, પૈશાવી, સૂલિકાપંથોચી, શૌરસેની અને અપભ્રંશ એ બે ભાષાનું વર્ણન હેમાચાર્ય પોતાના બંધારણમાં કહે છે. સં. ૧૨૮૧માં કાવ્ય કંષ્પજ્ઞતાનો લખનાર નીચે પ્રમાણે ભાષા કહે છે.

સંસ્કૃતં પ્રાકૃતં ચૈવં શૌરસેની ચ માગધી ।

પૈશાચિકી ચાપભ્રંશં વંદ્યવાપા પરિકીર્તિતાઃ ॥

અટલે બંનેમાં શૌરસેની અને અપભ્રંશને જુદી બનાવવામાં આવી છે. જુદી બતાવ્યા હતાં પંડિત હેમાચાર્ય, કહે છે કે

અપભ્રંશો પ્રાયઃ શૌરસેનીવત્ કાર્યં મવતિ ।

અપભ્રંશમાં, પણ કરીને, શૌરસેની પ્રમાણે બધું કાર્ય થાય છે. દેશ વિશેષને લઈને, અપભ્રંશ ભાષા બહુ બેદવાલી છે એમ રૂદ્ર અલંકારના ટિપ્પણના નીચેના લખાણપરથી નંચાવે છે.

પ્રાકૃત સંસ્કૃત માગધ વિશાચ માવાશ્ચ શૌરસેની ચ વઘો, મૂરિ મેદો દેશ વિશેષાદ્વપ્રેશઃ ।

અપભ્રંશ ઉપરથી ગુજરાતી ભાષા થઈ એમ કહેવામાં કરો બાધ નથી.

હવે કયા સંદર્ભ સુધીની ગુજરાતીમાં જોવાતી ભાષાને અપભ્રંશ કહેવી અને કયા સંદર્ભથી ગુજરાતી કહેવી તે નક્કી કરવાની જરૂર છે. બીજી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી આ વિષે ધણું કહેવામાં આવ્યું છે.

હેમાચાર્યની ભાષાને ગુજરાતી કહેવી કે નહિ તે માટે કંઈ આગ્રહ નથી પણ શ્રેષ્ઠતા કૈદથી ભાષાએ જે વલણ પકડ્યું છે તે ત્રણ પરથી તેને આપણે ગુજરાતી ભાષા કહીએ તો તેમાં કશું બોલું નથી.

કવિ નર્મદાશરદલજી છે કે સં. ૧૩૫૬ પછી સુસેવકાની હાંકળીમાં ગુજરાતની તે ગુજરાતી, એવી રીતે ગુજરાતી ભાષા પ્રસિદ્ધિમાં આવી. આભણ ને જેન. સાધુઓ એઓ સંસ્કૃત ટાળી ગુજરાતીમાં આખ્યાન તથા ચર્ચા અને રાસ લખ્યા. વિશેષે પદ્ય, પણ ગદ્ય પણ ખરું.

એ ગુજરાતી બાપાના આજ્ઞા લખીમા મુખ્ય ત્રણ સ્વરૂપ થયા છે સં. ૧૩૫૬થી તે સં. ૧૬૫૬ સુધીનું એક, સં. ૧૮૫૬ થી તે સં. ૧૮૫૬ સુધીનું બીજું તે પછી ત્રીજું પહેલું તે ચોખ્ખું તે બીજું તે બૃહદ્ ધર્મ પાતર પામતું છે.”

કનિ નર્મસાકર એ પ્રમાણે લખે છે, પણ તેઓ એ લખાણમા જેનોડી ગુજરાતી બાપા જુદો છે એવું જણાવતા નથી તેમજ ગુજરાતી બાપાનો ઇતિહાસ લખનાર શાસ્ત્રી વ્રજલાલજી પણ ગુજરાતી બાપામા જૈન ગુજરાતી એવો ભેદ પાડતા જણાયા નથી.

જૈન અને જેનેતર જુના લખાણોની વાનગી આજે મોનાતી ગુજરાતી બાપા સાથે સર-ખામણી કરનાના હેતુથી આપી છે અને એ વાનગીઓ તપાસવાથી જણાશે કે જૈન 'ગુજરાતી એવો ભેદ કરવા કરતા એ સાહિત્યો યુ' ગુજરાતી બાપાના સાહિત્યની દૃષ્ટિએ તપાસનામા આવશે તો સાહિત્ય હોતને લાભ થશે એ હોત નિસ્વારનાજી બનશે, નકામા ભેદો ટળી જશે અને એકથી સાહિત્યકાર્ય ઘીપી ઉડશે

જેનેતર જુની ગુજરાતીનાં લખાણોની વાનગી.

પ્રસિદ્ધ સાક્ષર નવનરામભાઈ લખે છે કે 'જણાના ધારામા એમ છે કે 'ગુજરાતી બાપા હાલ જેમ છે તેમજ નરમિહ મહેતાના નખતથી બોવાતી આવે છે, પણ એ દેખીતીજ બૃહદ્ છે. એવા વર્ષ સુધી બાપા વિષય ન પામે એ જન સંભાવ અને સત્યા દેશની બાપાઓના ઇતિહાસથી ઉતરે છે " આ ઉપરથી જણાશે કે નરસિંહ મહેતાથી આજ સુધીની ગુજરાતી બાપામા જનજાગ્રેગ ફેરફાર થયો નથી એમ માની લેવું એ વારતતિક નથી. કેટલાક વિકાસોએ ગુજરાતના જુના કનિઓ તથા લેખકો તરફ ગુજરાતી આપ્યમતુ લક્ષ્ય દોરના થત ક્યો પણ જુની ગુજરાતીના વેદા પરિચયને લીધે જૈન લખાણોની બાપા તેમને વિચિત્ર લાગી હશે તેથી કે બીજા ગમે તે કારણથી જૈન લખાણ તરફ ગુજરાતી પ્રજાનું લક્ષ્ય ખેંચનાનું તેમને આદરણીય નહિ લાગ્યું હોય

જૈન સિંચાવના બીજા લખનારઓ તરફનો જુની ગુજરાતીના જે લખાણો હાથ આવ્યા છે તેમાથી થોડા ઉતારા નમુના તરીકે તપાસી જમણું તો પછી જન લખાણોની બાપા વિચિત્ર કે તરફવાર છે એમ વાચનારને નહિ જાણે

કાન્દકરે પ્રમુખ નામનું એક વી રસ કાવ્ય વિસલનગરા નાગરસાલિના આદ્યકવિ પદ્મનાભે સં. ૧૫૧૨મા એટલે જૈન કવિ ઉદયવત મુનિ ત રથી જાતમ ગસ રચાયા પછી બરાબર સો વરસે રચ્યું છે, તે પ્રસિદ્ધ કે બુદ્ધના હાથમા આપનાથી તેમણે રા નવનરામભાઈને મોકલેલું તેમાની લીટીઓ આ નીચે આપી છે

તિણિ અમરિ ગુજરધર રાવ કરણ દેવ નામિ મોનાય ।

તિણિ અવગણિકું માધવ બબ તાહિ લગઈ ત્રિઅક આરબ ૥૧૩૥

રીસાય મુનય પરમાન કરી પ્રતિમા નીચૂ ધાન ।

ગુજરાતિનુ બોજન કરે જુ તરકાણુ આગુ અ ૥ ૥૧૪૥

માધવ મહિતમ યો અધર્મ નનિ છુમ્મ જુ આગિત્યા કર્મ ।

જિહા પૂછ જમ રાનિઆમ છહા જાપીજે હમિનું નામ ૥૧૫૥

જિણિ દેસિ સં તીગ્ય જઈ સમુનિ પુગણુ નમ માનમ ગાય ।

જિણિ દોસ કગપદ જમ જિહા અર્ દર્મન હીજમ ત્વમ ૥ ૬૧

જિહા પીરમ તમથી પુગવ વેદ પુરુષ ધર્મ સુઝીધ ।

નવ અડે અપ ધીગતિ ચ્હો માધવિ ૨૦-૭ આગિઆ તદી ૥ ૭૧

ચાલ્યુ માધવ બીલી બણી બેરી અપુરવ લીધી ધણી
વિધગ પંધિ બીજવ્યા દેસ થોમિની પુરિ કરિલ પરવેગ ॥૧૮॥

જાણ્યુ પરદેસિ પરધાન અસપતિ રાજ દીધુ માન
પૂછી વાત પાવસાહ ઇસી-ગુજરાતિ તે કહીછ કીમી ॥૨૧॥

કીરયુ ખંભાયત અણુદલપૂર કીરયુ લીવગઢ માંગવદૂર
જાણવાડિ સુરઠ હિ કીમી એ રાહિત સુણીછ સાહમી

સં. ૧૫૦૮માં રચાયેલું વસંત વિલાસ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું છે તેમાંથી થોડીક કડીઓ આ
નીચે આપી છે.

મુનિ જનના મન ભેદછ છેદછ માનિની માન

કામી અ મનિ આણુંદ એ કંદ એ પધિક પરાધુ—૭

(વસંત ઋતુ મુનિજનોનાં પણ મન ભેદી નાંખે છે. કામીના મનને આનંદ આપે છે,
માનિનીનાં માન મૂકાવે છે અને પ્રવાસીનાં પ્રાણુ લે છે)

કાષ્ઠસિ આણુ કાલિદિ આલિદિ કરછ નિવાહ

કામતણુ કરછ આયસ આપસુ પાડછ સાદ ॥ ૨૩ ॥

(સખીઓ પ્રણે આંખોની ડાળે કાચલ ટોકા કરે છે તે જાણે કામદેવની આણુ ફેરતાની
હોય તેમ તે સાદ પાડે છે)

પુલકશરી ભીમલ મહુઅર બદલ્ય રચઈ અણુકાર

મયણુ નઈ આણુ દિણ વંદિણુ કરછ કષ્ટાર ॥ ૩૦ ॥

(ખોરસલીના સુવાસથી વિડળ બમરો બહુ મુંઝવેર કરે છે તે શું આ વારે કામદેવને
જાણે આનંદ યુક્ત વંદના કરતા હોયની !)

મુખ આગલિ તું મલિન રે નલિન જમ જલિનાહિ

દંતક પીજ દિખાડિમ દાડિમ તૂં મુખમાદિ ॥ ૫૮ ॥

(હિ કમલ ! તે સીના મુખ આગળ તું મલિન દેખાય છે. જા, જા, પાણીમાં જમ મો
પોષ આવ. અરે દાડિમ ! તેના મુખમાંના દાંત આગળ તારા દાણા દેખાડ માં)

સતરમા સૌકામાં લખાયેલી 'સોળકળા' માંથી થોડી લીટીઓ જોઈએ.

સિદ્ધાસન મિહુહિ કુરગમ્મ । મોહુ તેહતણુ મહિમાયિ

તેહનાં પૂત પોત અનેક । તેહતણુ કિમ કહુ વિનેક ॥ ૧૦ ॥

શબ્દ એક હાલિ આકાશ । કેસ તાહરો કરસિ રિનાશ ।

સમ્યક વેરી જાણો તેહ । એહનુ ગરબ આહમુ જેહ ।

નાહાના બાલક સાથિ રમિ । કરિ વાત જે જેહનિ મમિ ।

ખેદ યશોદા પામી સહી । કાહાના તૂં બધાયિ નહી ।

જે તમ્હ પદ પદવ અણુમરિ । તે જરસાગર હેલા તરિ ।

હવે તે સૌકામાં લખાયેલા 'સુદામા ચરિત' માંથી થોડી લીટી જોઈએ.

એક હિ અનંત તૂં અણેદ નિ અણેદ ।

માનવી તૂઝનિ કિમ કલિ । જેહનિ ન ગણે વેદ ।
 સુદાસુ સૂખી નહીં । દોહિલિ તે દીહાડા જાણિ ।
 એક બ્રાહ્મણ ત્યાંહાં વસિ । સુદામાનિ પાસિ ।

સં. ૧૬૪૦માં લખેલા વૈષ્ણવ આહનિકમાંથી પાંચેક લીટી તપાસીયે.

પૂર્વાભિમુખ મિથી માથું ઉઠોલી નિહાથ ખખાલોએ । શરીર નવલિદ્ર સદા અવિ । નિદ્રા
 મહિ વિશેષુ સદા અવિ । તે માહિ પ્રાતઃસ્નાન વસ્ત્ર કરવું । અશક્ત પુરવે ન કરવું એહવું માન
 સ્નાન કીજી...કાઠડી પિહિલી દીજિ । પાટલો પછિ વાલીએ.

હવે ગદ્ય કથા સંગ્રહમાંથી તુલાગ્રાહી વણિકની વાત જોઈએ. કેડિન નગરિ જૂથર વણિક
 મુત્ર । તેહનિ પુણ્યના ક્ષયતુ ધનતુ ક્ષય દોહિ । ધનના ક્ષય તુ સગે સહુષ છાકયુ । ગત માન દોહિ ।
 પોતિ ધણા દિવસની લોહ તુલા ફૂંતી । તે અને રાત્રિ ધરિ મૂકી નિદેશઃ તરિ ગયું । કે તમે
 દિવસિ વતી ઉપાનિ આવ્યુ । નગરિ આરી આપણી લેહતુલા માગી । જેહનિ ધાર મૂકી તિણ્ણ
 લોભી મૂખ થેનિ કહ્ । તાદરી લોહ તુલા ઊઠિરિ ખાધી ।.....

સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાંની એ લીટી જોઈએ

‘જેહનધ શિયાલના શરીખી જામ હુધ તે નિર્ધન હુધ અનધ માછલાના શરીખી હુધ તે
 લક્ષ્મી પામય...જેહનધ કાલૂ તાલૂ હુધ તે કુલનાથ કરમ કમલ સરીખુ હુધ તે ભુપનિ હુધ.

જૈન લખાણોની વાનગી.

સં. ૧૪૧૨માં લખાયેલા જાવન શસમાંથી ચોડી લીટીઓ લખએ

ત્રિભુવન ગુરુ । સહાસણુ બાધે । તતપિણુ મોહ દિગતે પધે ।

કોષ માન માયા મદ પુરા । જાણે નાંકા જિમ દિન ચોરા ।

દેવ કુંડહિ આકારો વાજી । ધરમ નરેસર આવીઓ માજી ।

જાણવિ વદમાણુ જિણુ પાયા । સુરતર કિમર આવે રાયા ।

સિરિ જોયમ ગણુહાર । પંચ સયા મુનિ પરીવરિય ।

જુગિય કરમ વિહાર । ભરિયા જન પડિ જોહય ।

સમવસરણુ મજાર । જે જે સસા ઉવજમએ ।

તે તે પર ઉપગાર । કારણુ પુછઈ મુનિયવરો ।

જોતમ ગણુધરનાં વખાણુ કરતા કવિ ઉદયનંત જૈન મુનિ લખે છે કે

જિમ સહકારે કોયલ ટહુકે । જિમ કુસુમા વને પરિમલ મહકે ।

જિમ ચંદન મુગંધ નિધિ ।

જિમ ગંગા જલ લહરે લહકે । જિમ કણુયામલ તે જે અલકે ।

તિમ જોયમ સોહાય નિધિ ।

પુનિય નિસિ જિમ સસી અર સોડે । સુરતર મહિમા જિમ જગ મોહે ૨

પુરવ દિસિ જિમ સહસ કરે ।

જિમ ભૂમિ પતિ જુગમલ અમકે । જિમ જિયે મલિ મંદારણુકે ।

તિમ જોયમ લલિધ ગહ મહેએ ।

સં. ૧૬૩૮ ના શાલિભદ્રાસમાંથી ચોડીક લીટી લખએ.

શાલનનાયક સમરિયે વધેમાન જિન ચંદ્ર

અલિય વિધન દૂરે હરે આપઇ પરમાણુદ

સહુકાં જિઆવર સારીખા પણુ લીરય ધણી ત્રિષ્ટ

પરજુષ તેને ગામએ લોક રીતિ મંપેખ

શાલિભદ્ર સુખ સંપદા પાલી દાન પસાય

વાસ મરિત વખાણુના પાવિક દૂર પચાય.

સં. ૧૬૯૭ માં લખાયેલા દારશ્વદ્ર રાજના રાસમાંથી લખએ

તાપમ આયેરે દોડતો રે દરખી મારી કેલુ
ખરમ કરે નરકે ધરે રે પીધી, મૂંગલી જેલુ
ધુન્ને રાત્રી ધડકે રે હા હા કરે દરિ મંદ
ખિડું આંખે આંસુ ઝરે રે નામે શિવ નરીદ

રાત્રી દરિયંદ સા દરવી સતી મુ તારા નારિ
સીસ સત તેનાં ચરિત્ર સાંભળજે નર નારિ
ગાંઠ ગરબ લેખાં પળે પ્રગંઠી દીરાખાળ
લાખ લીલી કુર્ણુ ગોલવે એવે અવસર બલ
સં. ૧૭૨૧મા લખાયેલા કવચના શાદના રામમાં મુઝાને સંબોધે છે કે
તીલી તારી પાંખ હોરે હાં ચાંચ રાતી તીખી નાદરી-શુવરીયા
કરી તારી આંખ હોરે હાં રાતી માતી રંગ પાટલી
કહે ને મુઝ સંદેશ અગલા તુમ ધર એકલી
પિરદિશીને વેશ ઝુરી ઝુરી અખર, અખરી
તોડ્યા દીર ચીર દાર લાગે શુભગાર અગાર સારીખા
નિરહા કરવત ધાર રસકસ ખારા વીપ દુવા
એક આંખ્યાં દોઢાં દહે વાસા દહે વિદેશ
સૂઈને દુર્ગન ખાઈ દહે હિયડા કાહુ કરેદ
ઉપર આંખા મોરિયા તમે નિઝરણાં ઝરંત
સાંજન પાખે દોહડા તામુ તોહી તપંત
છાતી માંહી સાસ ખિલુખિલુખે ખટકે ધણું
કરેસ્યાં કવલુ દવાસ, મલિયાં વિશુ મટજે નહિ

ધ્રુમલુદ્ધિ પાપલુદ્ધિનો રાસ કે જે ઉપલા સસના અગસામાં રચાયો છે તેમાં શ્રોતા વક્તાના સંબંધમાં લખે છે કે

વક્તા વચનામૃત જરી શ્રોતા ઉપર ખેત
ખીજ વાળ્યું જાયે ખર્ચી તિહાં કિમ ઉપજે હેત
શ્રોતા શુદ્ધાં રસ વેલડી વક્તા વાણી નીર
સુખતિ નીકે કરી સતંમતાં યાયે ગહેર ગંભીર
સં. ૧૭૪૬ના કાનડ કહીઆરાના રાસમાંથી થોડી નીટી સંખ્યે
લાખ જોયલુ, જંલુ પરિમાલુ, દાહલુ ખરત પુરવ દિસિ બલુ
નયરિ અયોધ્યા અતિહિ પ્રધાન અખર પુરી કેડ ઉપમાન
હું દાલા દાદાલા શાહ અવસર લે લખખીનો લાહ
દેવલ દંડ નાહ નર લોખ તકે રિના તીહાં વાદ ન દોંય
વેણી બંધન નરી દોસે સાવ ખાર વચન શોકે નવિ આવ
ખોગી બખર અ છે સહુ કોય તોપજુ પગ માંડે છે જ્યેય

આ પ્રમાણે ધણા રાસોમાંથી નચુના તારવી શકાય તેમ છે પણ વિસ્તાર બધથી આટ-
લાજ દુર્લભમાં આપ્યા છે.

આ સંધગા લખાણ ઉપરથી જણાયો કે જેનોએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ધણે સારો ફાળો
આપ્યો છે અને જેને ગુજરાતીને પારસી ગુજરાતી પેઠે ગુજરાતી ભાષાથી જુદી ગણ-
વાની જરૂર નથી.

ગુજરાતી સાહિત્યવડની શ્રદ્ધિ થાઓ અને સાહિત્ય પરીષદનો થમ સફળ દોં એટલા
આશીર્વાદ સાથે હવે આ લખાણ પૂર્ણ કરે છું.

શ્રાવક-કવિ ઋષભદાસ.

(લેખક — શ્રી મોહનલાલ દલવીય દ શાહ)

કવિ શ્રી પ્રેમાનંદની પૂર્વ-કથા મ સત્તરમા સેના પ્રારબ્ધગજ એ સમર્થ જૈન આત્મક કવિ ઋષભદાસનો પરિચય કરાવના માટે હવે અમને થયો છું તે અભાવ નિવારણી હતા અને તેમણે અભાવમાજ રહી અનેક ગુજરાતી મધ્ય દ્રવિડો-તમાઓ લાખી ગુજરાતી સાહિત્યમા સમૃદ્ધ કાવ્યો આપ નિશિષ્ઠ સ્થાન મેળુ થુ છે

મૂળગામ અલાત

કવિ ઋષભદાસ પોતાના નિવાસસ્થાન તરીકે અભાવ નણાવીને જ અગ્રતા નથી પરંતુ પોતાની લગભગ બધી મોટી કૃતિઓમા તેણે પુરુષ વર્તન આપે છે હિતગિદ્યા/રાસ, ભક્તોધર બાહુમલિ રામ, લીંગવિજય સુરિ રામ અને કુમારપાવ રામ એ સર્વમા તેણે વર્ણવેલું. ન્યુનાધિકતા સહિત લગભગ એકસરખું આવે છે, અને તે અતિહાસિક દ્રવિડ ઉપરોગી હોવાથી અત્ર તેનો ઉપયોગ કરવો યોગ્ય થશે સત્તરમા મૈકાના અભાવનો અચાલ તેથી આથી શકે છે

શુર નામિ સુક પેટોલી આસ, ત્ર પાતીમા મીરો રામ,
સકલ નગર નગરીમાહિ જોય, ત્ર પાતી તે અધિગી હોય
સમલ દેગ વણો ચિણુગાર, શુભગ દેમ નર પતિત સાર
શુભગ દેસના પડિત ખન, અભામતિ અગતિ હારસ સદ.
નિહા વિવેક નિચાર અપાર વસલ સોક નિહા નર્થ અદાર,
ઐલપાઇ નિહા વણાવગળુ સદ્ય પુરના પૂજક ચરણ,
વસલ સોક વાદ ધનવત પહિગ પગલા નર શુભનર્વ,
કનક તણા કદોરા જડમા ત્રિપ્પ આગને તે પુલલા ધડમા
હીર તણો કદોરા વલધ, કનક વણા માદનીઆ મલધ,
કુપક સામલિજા પી ખરી સોરઠ માકજી મવિ કિતરી
વડા વવાણીઆ નિહા કાતાગ, સાનુ પાધગી બાધી સાર,
લાખી ગજ બખુ પાતીમ પાતવા હાઈ કર સોસ
નિહાનની ઐગવાઇ વ્યાધિ, ઝીકુર ગગા પડિયાં તે માલિ,
હટી રમખી કદલિહિ ભચ, નન માર લો સના તે ગા
અપતિ કાનિડ બાવલ 10, ન્યાન ગપવ્યાતુ તે જોય,
પદ પઢવગી પામરી, સતિ અપદ્યાની તે ખની

૧-૫ આને બંને મુદિત હિતચિદાના સસમા જોડગી મુલાગી ને સન્દો આપ્યા છે તે જવા દહ્યો તો પાઠાવર આ પ્રમાણે આપ્યા છે — ૧ નગરજ ૨ બાધી અલખલતી હાયે ખગી, ૩ વ્યવદારી, ૪ નીચ, ૫ નિત્ય કદી ૬ વગે અણુગાર

તાપસ આપેરે હોડતો રે દમ્ભી માગી કેમ
 ભરમ કરે નરકે ધર રે વૌધી મૃગની જેમ
 ધુળે રાજા ધરદરે રે હા હા કરે દરિ મંદ
 બિદુ આખે આંસુ ઝરે રે નામે શિવ નરીદ

રાજા હરિચંદ સાદમી સંતી સુ તાગ નારિ
 સીલ સત તેનાં ચરિ સાંભળજો નર નારિ
 ગોઠ ગરથ લેખાં પળે પ્રગટી દીતાખાણ
 લાખ લીધી કૃષ્ણ મોલવે એવે અવસર જાળ

સં. ૧૦૨૧મા લખાયેલા કવચના શાહના રામના સુઝાને મળેાધે છે કે

તીલી તારી પાખ હોરે હા ગાય રાતી તીખી નાહરી-શુવરીયા.

કહે ને ચુક મફેર , અગલા તુમ ધર મેકવી

નિરહિણિને વેશ , ઝુરી ઝુરી ઝંખર મખરી

તોડયા હીર ચીર હાર , લાગે શણગાર અગાર સાગીયા

નિરહા કવત ધાર , રસકસ ખારા વીધ હુવા

એક આખ્યા દીઠા દહે વાયા દહે વિદેશ

સર્જન દુર્જન બીડું દહે હિમડા કાડુ દરેશ

ઉપર આખા મોરિયા તબે નિઝરખાં અરંત

સાળન પાખે દીકડા તોડા તોલી તપત.

છાતી માંહી સાલ ખિલુખિલુમે ખટકે ધણા

કરસ્યા કવલુ હવાલ, મલિયાં વિલુ મટગે નદિ.

ધર્મયુદ્ધિ પાપયુદ્ધિનો રાસ કે ને ઉપલા રાસના અસામા રચાયો છે તેમાં શ્રોતા વક્તાના સંબંધમા લખે છે કે

વક્તા વચનાચૂત જરી શ્રોતા ઉપર ખેત

ખીજ વાળુ જાયે ખધી તિદા કિમ ઉપજે હેત

શ્રોતા છઠા રસ વેણડી વક્તા વાણી નીર

સુમતિ નીકે કરી રતમતા થાયે મહેર અભીગ

સં. ૧૭૪૬ના કાનડ કહીઆરાના રાસમાથી થોડી નવી લક્ષ્ય

લાખ જોયલુ, જલુ પરિમાલુ દાકલુ બરત પુરન દિમિ જલુ

નયરિ અયોધ્યા અતિહિ પ્રધાન અમર પુરી કેડ ઉપમાન

છુંદાલા ફાદાલા શાહ અવસર લે લખમાનો લાહ

દેવલ દડ નાહ નર લોખ તર્કે રિના તીહા વાદ ન હોય

વેણી ખંધન નરી દોસે સાવ માર વચન લોકે નરિ ગાન

ભોગી બમર અ છે સહુ કેમ તોપલુ પગ માડે છે જોય

આ પ્રમાણે ધણા રામોખાથી નમુના તારની રામય તેમ છે પણ વિસ્તાર ભયથી આટલાજ દુરાલુમાં આપ્યા છે.

આ સંખ્યા લખાણ ઉપરથી જણાશે કે જોનોએ ગુજરાતી સાહિત્યમા ઘણો સારો ફાળો આપ્યો છે અને જોન ગુજરાતીને પાસેની ગુજરાતી પેઠે ગુજરાતી ભાષાથી જુદી ગણવાની જરૂર નથી.

ગુજરાતી સાહિત્યવડની વૃદ્ધિ યાજો અને સાહિત્ય પરીષનો મમ સકળ હો. એટલા આશીર્વાદ સાથે હવે આ લખાણ પૂર્ણ કર છું.

શ્રાવક-કવિ ઋષભદાસ.

(લેખક — રા. મોહનદાસ દલોચંદ ગાહ)

કવિ શ્રી પ્રેમાનંદની પૂર્વ-છ. ૩ મતન્ગા મંથના પ્રારંભમાત્ર એક સમર્થ જૈન શ્રાવક કવિ ઋષભદાસનો પરિચય કરાવતાં આટલું કહેવાય છે તે અભાવ નિવારણ હતા અને તેમજ અભાવમાત્ર તરીકે અનેક ગુણ-વર્ણ દાન્ય વિચારો-આચારો લખી ગૃહગતી સાહિત્યમાં સમૃદ્ધ શબ્દો આપ નિર્મિત થયાનું જોવા મળે છે.

મૂળગામ અભાવ

કવિ ઋષભદાસ પોતાના નિઃસમરથાન તરીકે અભાવ બાણીની જ અપેક્ષા નથી પરંતુ પોતાની લગભગ બધી મોટી કૃતિઓમાં તેનું ગુરુ વર્ણન આપે છે હિતગિદ્યા રાસ, ભરતેશ્વર બાહુમલિ રાસ, દીગ્વિજય સુરિ ગમ અને દ્વાગપાવ રાસ એ મૂળમાં તેનું વર્ણન ન્યૂનાધિકતા સહિત લગભગ એકસરખું આપે છે, અને તે અતિદાસિક કૃતિઓ કિપરોગી હોવાથી આજ તેના ઉત્પત્તિ કાળો જોવાય થયે અવતર રાસમાં મોકાના અભાવને જાણીને તેથી બાધી શકે છે.

શ્રી નામિ સુઝ પેટોતરી આસ, ત્ર ગામતીમા કીજો નમ,
સકલ નગ નગગીમાહિ જોય, ત્ર ગામતા તે અધિગી હોય
સકલ દેશ તથો સિંધુગા, શુભગતે નગ પડિત સાર
શુભગતે દેસના પડિત ગર, અભાવતિ અગતિ દારૂ સદ્.
નિહા વિવેક નિચાર અપાર, રમણ લોક નિહા રમ અદાર,
ઓલપાઇ નિહા વગળાવગળુ સાધુ પ્રગા ૥ પુરવ અરણ્ય,
વસઇ લોક વાઘ ધનવત પડિત પોલા નગ ગુણવત,
કનક તણા કદોરા જડયા, ત્રિપ્ત આગને તે પુ ના ધડયા
હીર તથો કદોરા વલણ, કનક તણા ગદનાઆ મવણ,
શુભક સાકલિજા બી ખરી મોના સાકલી મલિ ગિતરી
વડા વાણીઆ નિહા દાના, સાન પાધરી બાધી આ,
લા રી મજ બાળુ પાનીમ વારતા હા ૥ હા સીસ
અમરની ઓગતાઇ વ્યાપિ, કીજા ક્રમા પડિયા તે માહિ,
હાટી રેમી કલિકિ બજ, નમ માર લોમ સના તે ગ
પાપિ રાનિડ બાધા ૥, આગ અપગ્યાનુ તે જોય,
જા ૥ ધ પદેવની કોત પામરી સરિ અપગ્યાની તે ખરી

૧. આને બાદે સુદિવ હિતચિંતાના નામમાં જોડાયેલી સુનાની જ શબ્દો આપ્યા છે તે જવાબદારી તે પાઠાવર આ પ્રમાણે આપ્યા છે — ૧ નગર ૨ બાધી અલંબલવી હાથે ખરી, ૩ વ્યવહારી, ૪ ની ૧, ૫ નિત્ય હી નગ અણુગાર

પહિરિ રેશમી જોડ કભાય, એક શવ રુપાળ્યા તે થાઈ,
હાયે બહિરયા બહુ મુદિત આબ્યા નર જાણુ મર્ગ થકા ૪૯
પગે વાણુડી અતિ સુકમાવ ગ્યામ વર્ણુ સગવી તે જાલ,
તેલ ફૂલ સુમધ સનાન, અગિ વિરોપન તિલક મિ પાન, ૫૦

એહવા પ્રરુપ વમિ જેણિ હાલિ, સ્ત્રીની શોભા કહી ન જાય,
હરિ રેભા બહુ રાણુગાર, પદરી ઉતર નાપઈ ભરતાર ૫૧

અરુચુ નમર તે ત્ર જાનવી, સાયર હાલિગિ જિહા આવતી,
વીહાણુ વસાગિ વગો નહિ પાર, હાગે લોક કગિ બ્યાપાર ૫૨

નગરમેઠ નિ ત્રયોલીલ, માણિક્યોક બહુ માણુસ મ યુ,
વોહોરઈ કહી ડોડી મેગ, આપલ દોષડા તેહના તેગ ૫૩

ભોગી લોક અરયા જિહા વસઈ દાન નરઈ પીગ નરિ પસઈ,

ભોગી પુરખ નિ કરજાનવ તાણિગ હોડિ તુ જાંધ્યા જવ ૫૪

પશુ પુરખની પીડા હરિ, આલ નરનિ સાગ કરિ,
અન મહીપની કરિ સબાલ, નાનક છન્દયા પ્રતિપાલ ૫૫

પચાસી જિનના પ્રાસાદ, ૧૬૩૪ તોરણુ લિહા ધટાનાદ,
ચપરતાલીસ જિહા પોપધયાવ, કગિ વપાણુ મુની વાચાલ ૫૬

પડિમખણુ જે પવ પૂજય, પુરુષ કરવા મર્ગ જાય,
પ્રભાનના બ્યાખ્યાનિ જ્યાહિ, શાહાગી વાત્મ વ હોઈ પ્રાંહિ ૫૭

જોપાશમે પેહર નિ હાટ, અત્મ વ હરિ નહિ તે વાટ,
કડિલ ગોચરી સોહિયા આલિ, મુની અલિ રહિયા હોડિ પ્રાંહિ ૫૮

અરુચુ નમર ત્ર જાનવી વાસ, હોગવગો તિહા જોડયો રાસ,
પાવંશા પુરમ નમરનો ધણી, ન્યાય નીવિ તેહનિ અતિ ધણી ૫૯

વાસ અમલિ દીધો મિ તાસ, સાગજુ શવ કરી નામતસ
સવલ મેંથા પચાસીગિ જમિ, આમે આસ દમગી દિન તસિ. ૬૦

શુરવારિ મિ હોયો અજાસ, મુજ મન મરી પુહોલી આસ,
શી મુગનામિ અતી અમનદ વદે વિનયાનદ સુરદ ૬૧

—હાલિગિજયમિ રાસ રચ્યા સ. ૧૧૮૫

હિતશિક્ષા રામની મુદિત પ્રા મગજ નર્તી ૪ ચિ દસગી ૫૪-૫૫ ૧૦ કડીઓ, તથા ૫૭ થી ૬૧ મુખીની કડીઓ તેમા નથી અને તેના દ વા હોગિજય નરિ નાસમા વધુ છે, જાગી બહુ સરખુ છે છેલ્લે કડી એરી છે ૨ એ નગી ૧૧ ૬૫મા ધણી, જાહાગીર પાદગાડ જેહનો ધણી, એ નજાવતી માલે નામ, જેહતા મુ ૮ પહોલી અસ અને પાહોતરમા ૧ હામુગીસ કરતા વાદ. ૨ પોપધયાલ જિહા ૭૩ વાલ એ નાજો છે

આ નાસની હવ લિખિત પ્રવ મનવ ૧૭૨૪ ના બાયા મુદિ ૮ મુકયાગી મુનિ

આ રીતે ખભાત સળધી વર્ણન પ્રાપ્ત કર્યા પછી ભગત-મોહનલિના રામમા વૃદ્ધીજી
રીતે વર્ણન કર્યું છે તે જોઈએ

ધનાઝી

- જિહ્વા બહુ માનવનો વાસો, પહોણે સડું કોની આરો
ભૂખ્યો કે નરિ નમ વેરે ઘોડા ગજ ગાય ૧
- મદિર મોટા છે આહિ, બહુ ઝડદિ દીસે છે ત્યાહિ,
ઇદિ સરીખા તે લોમે, કરતા પાનનો પેપો ૨
- ધર ધર સુદર નારી, દેખી ગયા એ હારી,
વમે વ્યવહારીઆ બહોળા પહોણે મન તણા ડોહળા ૩
- વાહાણુ વખાર વ્યાપરી, વપમ વહેલ તે સારી,
સાય તણા જળ કાળા, આવે મોતી પરવાળા ૪
- નગર ત્રંબાવતી સારો, દુખિયા નરનો આધારો,
નિજ પુર મુકીઅ આવે, તે અહી મડુ ધન પાવે ૫
- ઇસુ અનૂપમ ગામ, જોહના બહુ છે નામ
ત્રંબાવતી પિણુ કહિયે, ખલનમર ત્રિણુ લહિયે ૬
- લોગવતી પિણુ હોય નગર લીલાવતી જોય,
કર્ણાવતી પિણુ જાણુ, ગઠ મઠ મદિર વખાણુ. ૭
- નગર ચોરાસી ચકુળ, શોભત હાત તે મોટા
જવેરી પારખ સારા બેને દેસી દવારા ૮
- નિવિધ વ્યાપારિયા નિરખે, જોઇ મપોજિશે હરખે,
મોટી માકરી કુરજે કાણુચોરી તિહા વર્ગો ૯
- નગરી (ના) લોક મિત્રી, પાપ તણી મતિ છોકી
પૂજે જિનનર પાપ સાધુ તણા ગુણુ ગાય ૧૦
- નહી કોઇને વિપવાદ, પ-ચાલી જિન પ્રાસા
મોટી પોપધશાળ સખ્યા તેહની બેતાળ ૧૧
- બહુ હમી મદિર જોયુ, અહીં દૂ કીવ દેખ
નહી કોઇને રામદેવ, વમતા લોક અનોખ ૧૨

કુહા

જન અનેક પુરમા વમે, નહીં નિધાની વાન,
જાનુ ધન ધાન્યે તે જાતી, વસ્તુ અનૂપમ સાત

૧

સરવિન્યે સાદી નગરમા લખેલી પ્રાપ્ત થઇ છે તેમાથી અક્ષરસ આ ઉત્તેજ મૂકેલો છે આથી
પ્રાચીન જોડણી સમજી શકાશે અને ખુબ પ તરીકે મુખ્ય, ને અને એના એકાંશત સમજો
ધારાત તરીકે મુખ્યતા હવા દીધીને નગર પણ તેમા છે તે પ્રમાણે મુકી છે

વલેલ વરગોરી ચીઝો, મંદિર નવિ બાત,
બોમન દાગ ને ચૂડો, એ સાને ખંભાત. ૨

ખડુ વસિથી દીપતું, જમરાપુર તે દોય,
રાંન જલંગીરન પાવદાદ, નાથ નગરનો જેવ. ૩

નમર બાપુ પ્રજાવલી, દિન દિન મરેના વાસ,
મજામ દરે તિહાં એડીઓ, બરતેગરનો રાસ. ૪ x

ભરતગાદુગવિ રાસ રચા સં. ૧૬૭૮.

હાલ જ્યારે ખંભાત નામ કેમ પડ્યું તેને માટે યુગશતી સાહિત્યનાં મસિકામાં જુના જૂના વિદ્વાનો તરફથી અર્થો આપી હતી, ત્યારે ખંભાતની સંવત્ર સત્તરમા સૈન્યમાં રચના કેવી હતી, ત્યાં જનસ્થિતિ, રાજસ્થિતિ, લોકોનો પહેરવેશ તે વખતે કેવા પ્રકારનાં હતાં તે જાણવું વિશેષ ઉપયોગી થશે. ઉપરનાં વર્ણનો વાદ્ય અને દ્રવ્યસ્થાનન્ય અવિશયોક્તિથી રહિત છે. જનસ્થિતિ જણાવતાં કવિ લોકો કેવી જાતનાં ધરણાં (પરોળાં, ત્રણ આંગળ પહેળાં એવા જંદોરા, સોનાનાં માદળીયાં, સોનાશ્યામી સાંકળાં, લાંઘમાં વાંગ ને જોરખા વગેરે) પહેરતા હતાં, લૂગાં (ઝીણા જંગા—જંગા, કેડે રેશમી દોરા—જીરી, તે ઉપર પછેડી અગર ફાળીપું અગર પાંમરી, ચોદવાની શાલ, માથે બાંધવાની પાંત્રીજ મજા લાંગી પાપડી વગેરે) પહેરતા, પગે કાળા આમડાનાં કુવાળા જોડા પહેરતા—એ સપથું યથાસ્થિત દર્શાવે છે. ધરે જાગી વાગ્યાં હતાં. ખંભાત પાસે દરિયો હતો અને મોતી પચ્ચાયાં ઉપરાંત અનેક જાતનાં માલ વડાણે મારફત આવતો અને જતો—આથી વેપારીઓ પુષ્કળ હોઈ હુકનો અને વખાર ધણી રાખતા. વેપારીઓમાં ઝવેરી, પારખ દોશી વગેરે હતા. સિકકામાં રૂપિયા અને દોકડા વપરાતા, નગરને ત્રણ પોળ—દરવાજા વાળો કોટ હતો તેમાં ચોરાશી નૌદાં હતાં અને વચમાં મોટો ચોક હતો કે જે ‘માણેકચોક’ તરીકે ઓળખાતો માલતું દાણ લેના માટે મોટી માંડની હતી અને મંદર હોવાથી મજબૂત દુરંતે આધેસ હતો જેનેની વચ્ચે ધણી હતી એ તેમાં ૮૫ દેરાસરો અને ૪૩ કે ૪૫ ચૌપથશાળા—કેપાથ્ય હતાં એ વાત પરથીજ જણાય તેમ છે, આ મિલ્કત અન્ય-ધર્મોનાં-હરિમંદિરો ધણાં હતાં અને જૂદાં જૂદાં દર્શનના પંડિતો પણ હતા—અસ્પરસ રાગદોષ નહિ હતો—પ્રેમ હતો. જેનેમાં ધનાઢ્યો ધણા હતા અને તેથી પ્રાચી ધણાં જરામીયા તસલ્ય (જમણુવાર) થતાં, તેમજ પરા—વિરાદ કાગ્ગ આદિ પ્રમજો પર અને દાન કરવામાં અતિ થન ખર્ચતા. તે આપકો ધાર્મિક ક્રિયા ધણી કરતા અને સુનિઓના રાગી હોઈ તેમના વ્યાખ્યાન—ઉપદેશ પ્રેમથી શ્રવણ કરતા. ન્યાયી લોકત્રિય જલંગીર બાદશાહ (સને ૧૬૦૫ થી સને ૧૬૨૭) નો શાંત અમલ હતો તેથી દેશવ ધણી સુખી હતી, વસ્તુની મોધારવ સારી હતી અને વેપાર ધીકતો હોઈ ખંભાત ‘દિન દિન ચલેતા વાસ’—આખાદ થતું જતું હતું. ખંભાતની જે સાવ ચીજ વખાણાવી તે જણાવે છે કે—

x આ ઉપરો આનંદકાવ્યહોદધિ નૌકિતક ૩ જી—એ નામથી સુવિત થયેલ પુસ્તકના

પૃષ્ઠ ૧૦૩ થી ૧૦૫ માંથી લીધેલો છે.

વર્ણવેલ નગરોડો વીજળી, મંદીર ત્રાલિ બાત,
ભોજન દાસને ચૂલો, એ સાને ખંભાત

આ નગરનાં ખંભાત, ત્રંગાવતી, ભોજાવતી, હીલાવતી, ઇર્ણવતી, એ મૂંડાં-મૂંડાં-
નામ છે તે વાત પણ ઐતિહાસિક ગિનામાં વધારો કરે છે. આખો ત્રંગાવતી-નગરી, અને
તેમાંના માણેકચોક રિંગેની લેકવર્તાઓ ધન્ય, સાંમળી છે તો તે જનકથાનું વર્ણન કરાય. આ
ખંભાત નગરની અવિશાએ હોય.

આ સ્થિતિ સાથે, વર્તમાન સ્થિતિ સરખાવીએ તો મદદતર દેખાય છે. એક વખતનું
આખાં ખંભાત બંદર પવન પામી હાવું કંગાલ શહેર જાગ્યા છે.

× આ વર્ણનના અર્થમાં બીજાં ઇતિહાસમાંથી ખંભાતની આ સમયની સ્થિતિ
પગલે જે જણાવેલ છે તે અત્રે નોંધવું અસ્થાને નહિ થાય.
સુકરગખાન નામનો દક્ષીણ અક્ષાંશ જાગ્રાહની રજા કરતો હતો. તેને જહાંગીર અમીર
ખનાઓ હતો. આ ઇમમ ઇ. સ. ૧૧૦૮ (મ. ૧૬૬૪)થી મુગલ અધરા ખંભાતની હાકમી
કરતો હતો. ઇ. ૧૬૭૬ (મ. ૧૬૭૦)માં બાદશાહે તેને ગુજરાતનો મુખેશ નીચો અને મદન
અહ સંધીને તેનો સિવાન નિચો. બીજો વર્ષ (૧૬૭૭) જહાંગીર બાદશાહ દોહદના જંગલમાં
હાથોનો શિકાર કરતા મુજરાત આવ્યો. ઝડી ધીમ હોવાથી માત્ર બાર હાથી પકડ્યા, પછી
ત્યાથી બાદશાહ પોતાની નોધમા લાગે છે કે ખંભાતના બંદરમાં માત્ર નાના વહાણ આવી
શકે છે ખંભાત સુકાને બાદશાહે મેનાની અદ્યાર કરતાં વીસમણા વજનના સોના અને
રૂપાના દાક પકડાનો હુકમ કર્યો.

—મુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ. પૃ. ૯૫

ખંભાત વિશે સતરમા મેકાના યુરોપિયન મુસાફરો નીચે પ્રમાણે લખી ગયા છે. ખંભાત
(સને ૧૫૯૮)માં વેપાર એટલો બધો છે કે જો મે ને જાતે જોયો ન હોત તો એટલો વેપાર
ત્યા હોય એમ હું માનત નહિ (મોઝરેકે ટ્રક), (સને ૧૬૦૩)માં એ શહેર ધણેજ વસતી ાણું અને
ધણા મોટાં પર્ગાણું છે અને ત્યાં વેહાણ ધણા એટલા થાય છે—[હીલાવેલી] [સને ૧૬૦૮ માં]
સુરત સાથે સરખામણી થાય નહિ એટલું બધું સુરતથી મોટું ખંભાત છે—[મિન્ડે ડરશે];
સને ૧૬૬૩—૧૬૭૧ માં મુગલથી અમલું મોટું ખંભાત હવું [મિન્ડે ડરશે]

—મુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ પૃ. ૨૫૩—

આખાં કાગળ એક જગત પ્રમાણે ટિકેટરેલ ૨ સને ૧૭૫૧ માં નેની સ્થિતિ જોઈ તોએ
પ્રમાણે આપે છે

Tieffentaller reached Kanbay 200 7' on 14th January 1751
and found the once flourishing city much decayed, and he gives
the reason for it. "Everyone knows"—so he tells us—"that seven
years ago the highwater used to rush aida fleeing away at full speed
But now it advances quite smoothly and boats very gently against the
ships except at spring tide or in the monsoon. This wonderful pha-

વંશપરંપરા

કવિ કાવ્યભાષ્ય પોતે પ્રાગ્વંશીય (ચોરવાડ) વણિક હતા. તેમનો જન્મ ખંભાતમાં માતા રાડપાટે અને પિતા સાંગલેથી થયો હતો. તેના પિતામહનું નામ અહિરાજ હતું. અહિરાજ વિસલનગર કે-એ રાજા વિસલદેવે (સં. ૧૩૦૦ થી સંવત ૧૨૬૧ સુધી શુન્શોતપર રાજ્ય કરનાર) વસાવ્યું હતું ત્યાંના મુલ વતની હતા, અને પછી તેના પુત્ર સાંગલે ત્રણાવલી (ખંભાત) માં આવી વસ્યા અને તમિલિ પામ્યા,

૧. દીપ જાણ્ય આદિ પે. હમચિ બહુ, દેસ શુન્શોતિમહાં સોય ગાયન્યુ,
ગય વિસલ વડો ચતુર ને વાવડો, નગર વિસલ નેલુધ વેગે વાન્યુ. ૨૩
૨. સોય નયરિ વસિં, પ્રાગવસિં વડો, અહિરાજનો સુવ તે મીહ સરિયો,
તેલ ત્રણાવલી નગરવાસં રથા, નામ તસ સધવી સાંગલે પેયો. ૨૪
૩. તેલનિ નંદનિ કાવ્યભાસિં કથ્યો, નગર ત્રણાવના માદિ, ગાયો,
ક્રમર નરેસર 'ગાન્ધારિ' બિન્દધર, નામથી નવનિધિ પાયો. ૨૫

—કુમારપાલનો મેરો ર.સ. રચ્યા સ. ૧૧૭૦

૪. પિતામહ અહિરાજ સળધી કરિ જણાવે છે કે—
પ્રાગવસે સંધવી અહિરાજે, તેલ કરતો ગિન શાસન કાને—
૫. 'અધપતિ' તિલક ધગવનો સારો, શેતુન્ય પ્રજા કરે મંદ્ય અવતારો.
અમિન શુદ્ધ મલ જાગેના ધારી, નિનવડ પૂજા કરે નિત્ય સારી,
દાન આ કપડ ગગ, તેલ આવે નર સુકિતનો મારી

—હિત શિક્ષા રાસ, ૧

—હાગવિનયસરિ રાસ, ૧

એટલે અહિરાજે પોતે સધ કાદી સતજન્ય (ખાલીવાણી) ની જાણ કરી હતી અને હમેશાં પૂજા કરનાર પોતે સુરત આવક હતા.

પોતાના પિતાશ્રી સાંગલે પળુ 'સધની' તરીકે ખ્યાલિ મેળવી હતી એટલે તેણે પળુ અથવા કાવ્યો હતા અને તે પળુ આવક તરીકેની ધાર્મિક ક્રિયા 'કરનાર અર્ધદમકલ' હતા.

nga is due to the disappearance of a sandbank at the entrance, which used to pile up, for a time the flood coming from the south, until the waves, thus increased in force and volume, wheeled round the bank into the harbour. Since then the harbour has become sandlocked and the ships which formerly came right upto the city walls, must now moor half a coss outside the town. Kambay was thus doomed as a seaport and its population was dwindling away.—East and West Vol. V No. 57 p. 270

* આ સંવત ૧૮૧૫ના વર્ષે જાણ વહિ રે. સોને શ્રી પાપુ નગરે લખેલી ડરન પ્રપરથી જુદારે છે.

પિતામહ અને પિતા સંધની થયા છે, તે પરથી જણાય છે કે તેમની આર્થિક સંપત્તિ મહત્તી મારી હોવાનો નોંધએ.

- (૧) મહિન્દ્રાને સુન સંધની સાંગમ્ય, પ્રાગ્વંશીય પ્રતિષ્ઠાદે.—
 ઘન શીળ તપ ભારના, ભાવે, શ્રી જિનના ચુલુ આવે,
 સાંઠ પુરુષને શીય નભાવે, જિન વચને ચિત્ત લાવેરે—
 દાદ્ય વન તણુ તે ધારી, જિન પૂજે પ્રણુ કાળ,
 પોષા પકિમણો પુન્ય દરતા, ઇન્દ્રયા પ્રતિપાગરે—
 મંધરી સાંગણનો સુન કવિ છે, નામ તમ કવચમદ્દાસ,
 જનની સરપાદને દિર નામી, જોડી ભરતનો રાસરે—

—ભરત બાલુચિ રામ. સં. ૧૬૭૮

- (૨) મહિન્દ્ર તણો સુવ અભિગમ, સંધની સાંગણુ-તેલું નામ,
 મંજિત સાર ને વ્રત જસગાઝ, પાસ પૂજી જે મદળ અરનાર.

—હિવ શિક્ષા રાસ.

આમાંથી જનની—માતૃભીલું નામ સરપાદે હતું એ નિશ્ચિન થાય છે.

કવિ પોતે.

કવિ પોતે જે જણાવે છે તે પરથી તે પરમ આવક હતો એ સ્પષ્ટ થાય છે. આવકના જે આચાર જિન સાગ્રમાં જણાવેલા છે, તે ધણી દકતાથી પાળવા, મુનિઓની શુશ્રૂષા કરી તેમની પાસથી ભેધ લેવા, અને જિનની પૂજા મંદિરમાં જઈ હમેશ કરવા. આ મર્વ જણાવવામાં આત્મસ્તુતિનો દોષ ન વટોરતાં લખુતા દર્શાવે છે અને તેમાં એ હેતુ જણાવે છે કે ‘આચાર મારા આચાર અને મનના પરિણામ જાણી કોઈ આચરશે—આત્મકાર્ય સારો તો મને પુણ્ય થશે—પરોપકારનો હું ભાગી થઈશ અને તે પરોપકારાર્થે આ સ્વદત્ત (આત્મ પ્રશંસાનો દોષ હોય તો તે વહોરી લઈને) જણાવું છું.’

સંધની સાંગણનો સુવ નાર, મર્મ આરાધનો રામિન્દ્ર સાર.

‘મયમ’ ‘કર્મ’ તન નામ કહાન, પદ ઉઠી ચુલુ વીરના માવે
 સમજ્યો શાઅ તણાજ વિચારો, સમક્ષિત શુ વ્રત પાસનો જાગે,
 પ્રદ ઉઠી પકિમણું કરતો એ આતણું વ્રત તે અગે ધરતો.

ચડે નિયમ સંભારી સંલેપુ, વીરવચન રસે અંગ મુંઝ લેપુ,
 નિત્ય દય દેગ જિન તણાં જુદાર, અક્ષર મૂઝી નિજ આવંચ તાર

આતમ પાખી પોષધમાહિ, દિવસ રાતિ સમૃંધ્ય કરે ત્યાહિ.

૧૮

વીર વચન મુણી મનમા ‘ભેડ’, પ્રાપે વનસ્પતિ નવિ રજુદં.

૧૯

મૂપા અદ્ય પ્રાય નવિ પાપ, સીલ પાલું મનચય કાય આ,

૨૦

પાપ પરિમંકે ન મિતું મોહિ, દિશિતણું માનુષ્ય મન્યાહિ.

૨૧

અભક્ષ્ય બાપીસ ને દમોદાન, પ્રાપે ન જાગે ત્યા મુગ ધ્યાન.

૨૨

અનરથદંડ ટાપું હું આપ, ચંદ્રાદિકનાં નાંદ મુજ પાપ.	૨૩
સામાયિક દિશિમાન પણ કરિયે, પાપધ અતિથિદસવિભાગ તવ ધરિયે	૨૪
સાત-સેવ ફોલી પુણ્ય લેકડું, જીવકાન્તે ધન ચોકુંક દેહું.	૨૫
કમ પાણું આપક, આચારો, કહેતાં લકુતા હોયે અપારો	૨૬
પણ મુજ મન તણો એક પરિણામ, કામક-સુણિ કરે આવગકામ	૨૭
પુણ્યવિભાગ હોયે તિહાં મહારે, કસ્યંત અપમુદરિ આપ તિયારે	૨૮
પર કપેદાર કોને કહિ નાવ, મર્ગ કરે તે રોયે મનાય	૨૯
અપભ્રમં એ જોશિયો રાજો, સધ મર્ત તણી પડેલી આગો.	૩૦

—હિરવિજયના રામ.

હવેની ૧૧ થી તે '૨૬' કહીને બહાર હીરવિજયના ગસમાં નીચેની કહીએ આપેલી છે:—

નિત્ય નામું હું સાધનિ સાસો, યાનિક આગધ્યાં ને વળી પારો	૮૮
રોગઆયોષણ ગુરુ કન્દુષ લીધી, આમિ હરિ સુધિ આવનિ કીધી	૮૯
શેતુજી ગારિનારિ સપેમર યાત્રો, સુલસાપા બહુઆં બહુ હાત્રો	૯૦
સુખ સાગી મનીજ ગાપું દોષ, એક પમિં જિન આગસિ સામ.	૯૧
નીતિયં ગણુ બીન મોકરવાથી, દુષ્ણ મ્મો અગિહત નિહાની.	૯૨

—હીરવિજયનારિ રાસ.

આ કપગંત પાતાના મનોરથે જાણવે છે,—

કેલસાએમ જોસની કન્દા નેજા, કબ્બ નુક તો કાવ ખડુ નીજા.	૯૫
મી જિન નરિંગ જિગ બરાબુ, મિંગ પ્રવિરત પેટી કાણુ.	૯૬
મધપતિ નિસક બાણુલ ધગણું, દેમ પડેમ અમારિ કાણુ.	૯૭
પ્રથમ ગુપ્ત ળાણું નિકરું જાણિ, કરું પુણ્ય સદિનાન નેક િ કીનો	૯૮
અમ પાસો હાઇ લીન આચારો, કહિતા મુર તો દોષ અપારો.	૯૯
પણિ મુજ અનન્યો એક પ્રણામે, કેલક સુણિ કરિ આવનમકામે	૧૦૦
પુણ્ય વિભાગ દુષ્ટ તવ મહારક, અરો મરન કરિ આપ વિભાગ,	૧૦૧
પર દુષ્ણાન કાગિ કહી વાત, મન તણો મરેઃ પમિં જાત	૧૦૨

—હીરવિજયનારિ રામ

આ કવચો જાણવો કે તે ૧૨મ અધ્યાયના કિમ્બોલ અવક દવ. તેજે મેનુજન, મિતિ-
તાર અને સમયે ૧૨ મ. પંડિતની માયા કંઈકી હતી, અને પણા વિચાર્યોમાને તેજે પ્રગમ. ૯૧.
તે કવિ નારો ૭ કે ૧૪ પ્રન, માઆગાગી અને મર્તરી ૧૧.

કવિ સંજયે કેટલીક સાંસારિક વિગતો,

ત્રાપભાસનાં મુદ્દાં સુખ કેવાં હતાં તે તેમના નીચેના કથન પરથી જણાય છે:

દાદા મનમોહનાં રામ ગાડી.

કુમારપાલના નામથી. મનમોહનાં મુજ ધરિ મંગલ વ્યારે	લાલ, મનમોહના
મનવ મનોરથ મુજ પ્રથો, મં, નામિં જમ જમકાર	લા. મ. ૬૪
સંદર ધનુરી સોમલી, મં, બહિન બાંધવ જોડિ	વા. મ.
બલ રગિં બહુ ગારુણિ મં, કહુંજ તણી કંધ કોડિ,	લા. મ. ૭૦
ગાય મદિયી ફરતીં મં સુરતર ફલીયો બારિ,	લા. મ.
સકલ પદારથ નામથી મં ધિર થઇ લછી નારિ	લા. મ. ૭૧

તેમને સુસજ્જી પત્ની, જોન બંધવ અને એકથી વધારે બાળકો હતા; ઘેર ગાય ભેંસ ફરતી હતી અને લકઠો પણ પ્રખર હતા.

બાલકોનાં પુત્રો વિ ૧૧ હતા, અને કુટુંબમાં સંપદા સારી હતી. લોકોમાં અને રાજ્યમાં કવિની સારી પ્રતિષ્ઠા હતી તે ઘેર ગાડાં રાખતા નહિ—આ વાત નીચેના કથન પરથી જણાય છે:—

કલોડિન શિક્ષાનો રાસ, પહોલી મનદા તણી આરા,	
મદિર કમલાનો વાસ, ઉત્સવ હોયે બારે માસ.	૧
સુચતાં સુખ બહુ થાય, માને મહોરાએ રાય,	
સંપ બહુ મદિરમા, લહે હમન્ય રૂપનો ને ગાય	૨
પુત્ર વિનીત ધરે બહુમ, શીલવંતી ભલી વહુબ,	
શાકર મણાં ધરે ન હુબ, કીરતિ કરે જગ સહુબ.	૩.
એ હિત શિક્ષાને રાસ, સુચતાં સખન વૃષાસ	
કયો ખંભાચતમા રાસ, જિહા બહુ માનવ વાસ,	૪

—હિત શિક્ષા રાસ. સં ૧૬૮૨ પ. ૨૧૫

આમાં ૨૫૪ શ્લોકો છે, કે બેહિન બંધવ જોડિ, તેને હતી, આનો અર્થ એ બહિન અને એ બંધવ અને બંનેની જોડી, આ ૨ એક બહેન અને એક બંધવ મળીને એક જોડી—એમ એ પ્રકારે સ્પષ્ટ રહે, જોતા તેમને જોગમાં જોણુ એક બહેન અને એક બંધવ હતા એટલે તો નિશ્ચિનપણે લાઇ શકાય. ભાઈ બહેનના નામ આપ્યાં નથી; તેપણુ અનુમાનને આધારે ભાઈનું નામ નીચેના વક્તવ્ય પરથી ‘વિક્રમ’ હતું એમ કહી શકાય.

સંસ્કૃતમાં ‘નેમિહૂત અથવા નેમિયગ્નિ’ એ નામનું ૧૨૫ શ્લોક વાળું કાવ્ય છે કે જેમાં કવિકલબૂપણુ શી દાક્ષિણ્યના ‘એવહન’ નામના પ્રતિભાશાહી કાવ્યના દરેક શ્લોકનું ચોથું ચરણ સર્જી ધરાવ્યું છે. આ વાત આ કાવ્યના ૧૨૬ શ્લોકમાં કહી પોતાની જાગબોણુ કૃતિમાં એજ આપે છે કે આંગણુ સુન વિક્રમ. ને શ્લોક આ પ્રમાણે છે.

તદ્વતુઃસાર્દં પ્રવગ્ધવિતુઃ કાલિદાસસ્ય કાવ્યા--

દન્ત્યં પાદં સુપદાચિનાન્મેવદ્નાદ્ ગૃહીત્વા ।

શ્રીમન્નેમેશ્વરિત્વિશદં સાંગણ્યાંગમન્મા

ચક્રે કાવ્યં વુધ્વનમનઃપ્રીતયોવિક્રપાલયઃ ॥

—કવિપર કાલિદાસના નિર્માણ કરેલા અને સુંદર પદોથી રચેલા મેઘદૂત કાવ્યના ચોથા અસ્થોત્રે લઇને સાંગિણીના પુત્ર વિક્રમ કરિએ જુદિમાનોના વિષ પ્રસન્ન કરવા અર્થે આ શ્રી નેમિનાથનું નિર્મલ ચરિત રચ્ય કે જે રાજમતિના દુઃખથી આર્ત છે. x

—નેમિચરિત x પૃ. ૫૮-૫૯

[આમાં મંવત વર્ષ નથી આપેલ તેથી ચોક્કસ કહી શકાતુ નથી. છતાં સાંગિણી સુવ વિક્રમ એવી ઝોળખાણુપરથી તે આવક હોવાનું માલુમ પડે છે તદ્વતુઃસાર્દં પ્રવગ્ધવિતુઃ કવિ પોતે સંસ્કૃત ભાષાના નિપુણ જાણકાર હતા, એ તેમણે પોતાની ગુજરાતી કૃતિઓ મટે વર્તુળો સંસ્કૃત કાવ્યોપરથી તેમજ સંસ્કૃત મદ્યપરથી લીધેલ છે તેથી પ્રતિત થાય છે, તેમજ જોને બાધવ હોતો એ પણ ઉપર કહેવાઈ ગયું. તેમજ 'જનનાં પિતાનું' નામ સાંગિણી છે, તેથી તેમજ અપભ્રંશ પશુ નેમિનાથ સંગે ગુજરાતીમાં 'નરસો' બનાવેલ છે તે પરથી સમજાવવામાં થઈ શકે કે અપભ્રંશ અને વિક્રમ બંને મળ્યા હતા. વિક્રમ એ નામપર એ કૃતિઓ નામે નેમિનાથ ચરિત તથા નેમિદૂત જોને મંથાવલિના પૃ. ૨૪૭ અને ૩૩૨ પૃષ્ઠપર માલુમ પડે છે તો તે બંને કૃતિઓ કદાચ એક હોઈ શકે, કારણ કે ઉરોક્ત પુસ્તક નેમિદૂતને બદલે નેમિચરિત એ નામથી પ્રગટ થયું છે, વળી (મંત્રી) વિક્રમકૃત 'મેઘદૂત' નામની કૃતિ પણ તેમ પુસ્તકના પૃ. ૩૩૨ પર માલુમ પડે છે તો તે (મંત્રી) વિક્રમ બૃહા હોવાનો મંભવ છે.]

વળી અપભ્રંશ પોતાને 'સંધવી' એ તરીકે કવચિત્ કવચિત્ ઓળખાવે છે—જેના હરણુ તરીકે.

સંધવી અપભ્રંશ એમ બાળે, હમનું નામ પવિત્ર

હરતખાણુલિરાસ પૃ. ૧૮૫

તે પોતાના પિતામહ અને પિતા સંધ કાટવાથી મધરી કહેવાયા તેથી તેના પુત્ર તરીકે પોતે સંધવી એ આડનામ રાખ્યું હોય અગર તો પોતે પણ સંધ કાટ્યો હોય તે કારણે પોતાના નામની આગળ 'સંધવી' મૂક્યું હોય એમ જે પ્રકારે અનુમાન થાય છે, છતાં પહેલું અનુમાન વિશેષ સંભવિત છે. કારણકે પોતાના મનોરથોમાનો એક મનોરથ જણાવ્યો છે કે 'મારી પાસે દ્રવ્ય હોય તો 'સંધપતિ તિલક બહુજ કમલુ'—તેથી પોતે મંથ કાટ્યો નાંદ હોય. કવિ તરીકે

કવિ 'તુ' ઉપનામ પોતાના નામ આગળ અપભ્રંશ ક્રેષ વખતે આપે છે ('પૃષ્ઠ-વિભાગ' દ્વંધ તત્ત્વ મ્દારણ, અસ્થો અપભ્રંશ વિષય વિગત—હોરિચરિત્ત્વ ગત), પરંતુ

-x પ્રકાશક—શ્રી હંત એચ રત્નાકર કાયાલય-હોરિચરિત્ત્વ ગત. મૂલ્ય ૬૫ આન.

સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે કે ખરો કવિ અને કહેવાતા કવિમાં આસમાન જમીનનો ફેર છે. શુભોક્તિ—

આનંદ ભયો કવી નામથીએ,

તુમ કવી મોટા હોય,

કનિપદ પુનિયે એ.

કુ મુખ્ય તુમ આમળે એ, તમ કુદિમાગર જોય—

કવિપદે. ૧

ક્યા હરિત ક્યાં વાંઝે એ, ક્યાં ખાસને વીર.

ક્યાં જાંડીની ગમડી, ક્યાં ધૂન સાકર ખીર—

કવિપદે. ૨

ન મળે સીપ ને ચંદ્રમા એ, ન મળે ખશુઓ મૂર.

ક્યાં કંપદ્રમ ખીલડે એ, વાહુ ગગા પૂર,

કવિપદે. ૩

નામે સરૂંખા બેહુ જણાએ, બેહુના કવિયો નામ,

નામે અર્થ ન નીપડે એ, જગમા ઝાઝા રામ.

કવિપદે. ૪

ગજલકે ધંડા ભલીએ, વૃષભ મળે નટાય,

તિણ કારણે વૃષભો વળીએ, ગજની તો ન થાય—

કવિપદે. ૫

અંદન બાજુ વૃક્ષ સહીએ, અતર જાહુ તે માકિ,

ગરક વીડી બેહુ પંખીઆ એ, પ્રાકમ સરણુ ક્યાહિ ?—

કવિપદે. ૬

મહાનગર ને ગામકું એ, બેહુને કહિયે ગામ,

હેમ પીતળ પીળા સહીએ, જુશુઆ છે શણુઆમ—

કવિપદે. ૭

તીર્થંદર નર અન્ને એ, માનર મહી કહેનાય,

તરવનાંત વિચારીએ એ, તર મડ અતર થાય—

કવિપદે. ૮

લકાગત અન્ય નગરના એ, બેહુને કહિયે ઠાક,

બેહુમાં અતર અતિ ધણીએ, નિમ ધક બાજુ ક્યા—

કવિપદે. ૯

હેમાચાર્ય પ્રમુખ વીએ, મલકરી તમનામ,

સિદ્ધમેન દિવાડર એ, જિતો કીના જા નમ—

કવિપદે. ૧૦

ચિકમરાય પ્રતિભારિયો એ, જાહુ વરતો દાન,

ધમા કનિપદરણુકા એ, કુ નહીં તેહ મગાન—

કવિપદે. ૧૧

ધ્રુમા કવિના વચનથી એ, નુલુત દુઓ દાહ જાણ,

જોલ નિચાર હરખે કંથુ એ કવી કનિચન પ્રણામ—

કવિપદે. ૧૨

—હારતેશ્વર જાહુમળી રાસ પુ. ૯૭-૯૮

આ ઉપરથી જણાય છે કે કવિનો ઉચ્ચ ખ્યાલ ક્ષયભદ્રાસને પળે પળે હતો 'વિમુખ કવીના નામથી, કુઓ સુખ અતિ આનંદ' એમ જણાવી કવિના નામથી પોતે 'કવિ' તરીકે જોળાખાંડ આનંદ સેરમા આવતો આમા કુમારપાળ નામના પ્રતિભોધક મહેમય-

× હેમચંદ્રાચાર્ય—“અપત્રગ કિવા પ્રા ગેન ગૂજરાતીના બ્યાકગ્ય આદિ પ્રવર્તક અને પ્રાકૃત જોલાકીના પાનિ નિ અ સમર્થ ગૂજર અંથકગ્તો સમય દ. સ. ૧૦૮૮-૧૧૭૨ છે.” તેઓ ગૂજરાતના રાજા મિહગજના સમયમા હતા, પછીના કુમારપાળ રાજાના શરૂ દના(સશિષ્ટ ચરિત માટે જુઓ યોગરાજ-સુખાગ્ર આચાર્ય જના સમા વરદથી પ્રકાશિત થયેલ અંથ.)

પ્રાચાર્ય અને વિદ્યુત રાજ્યના પ્રતિભોષક સિદ્ધસેન દિવાકર નામના સંસ્કૃતમ. જૈન મહા
કવિઓ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલાને વખાણ્યા છે. એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાના મૂર્તકાલીન જૈન
શુભગતી કવિઓ પૈકી કેટલાકનાં નામ આપી તે પામે પોતાની વધુવા દર્શાવી છે.

આગિં જે મોગ કવિગણ, ત સ ચરગરજ નાપમાય.

લાવણ્ય લીજો ખીગો ખરો, સકલ કવિની કીર્તિ કરો.

૫૩

હંસરાજ વાછો દેપાલ માલ હેમની યુદ્ધિ વિદ્યાલ,

મુસાદ્ધ હંસ સમરોગો ? મુરચંદ, સીતલ વગન નિમ દારચંદ,

૫૪

એ કવિ મોટા યુદ્ધિ વિદ્યાલ તે આગવિં હુ મુરખ ગાલ,

માપર આગવિ સરોવર નીર કમી તોડિ આનંદ નિં ખીર.

૫૫

વીર પાઠ મૃત સરિશા તેલ, મું મેરક મુઝ દાકર તેલ,

નેશનાં નામ તાળુમંજ પસાય, રવવીઓ કમારપાલ નરસાય

૫૬

—કુમારપાલ રામ.

આમાં પૂર્વ સમયનાં જૈન શુભગતી કવિઓનાં નામ મળી આવે છે:—લાવણ્ય
સંમય, લીજો, અ. ખીગો, સકલચંદ, હંસરાજ, વાછો - (લગ્ન), દેપાલ માલ

૧. સિદ્ધસેન દિવાકર—હજીમિનીના રાજ્ય રિક્ષાદિવ્યાના પ્રતિભોષક આચાર્ય તેમજ
જૈન ન્યાયને પ્રથમ પદવિપુરુષર મુકયું; કોઈના માનના પ્રમાણે નવરત્નમોના ક્ષણજી તે એ
હતા. તેમજ ન્યાયાવવાર, સંમતિ વર્ક - દિ ન્યાયના ગ્રંથો અને દક્ષાભંદિર સ્તોત્ર રચ્યા છે.

૨. લાવણ્યસમય—તેનો વિમલપ્રબંધ રા શ્રી અલ્પિલાલ ગોકારભાઈ વ્યાજે હમણાં
અદ્રિત કરાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. જન્મ મં. ૧૫૨૨, દીક્ષા ૧૫૨૯, પંડિતપદ સં. ૧૫૫૫; તેમજ
સં. ૧૫૮૭માં શયુજ્યના સપ્તમોદારની પ્રશસ્તિ લખી તે તેની કૃતિઓ વચ્ચરાજદેવરાજ
રાસ (આનંદ કામ્ય મહોદધિ મૈત્રિક રચના મુદ્રિત) વગેરે અનેક જે વિસ્તાર માટે જુઓ
વિમલપ્રબંધ, તથા આનંદ મી. કબ્બની પ્રસ્તાવના.

૩. અ. ખીમો—એ આવક કવિ લાગે છે તેણે અનાવેલ એક કૃત્યવંદન હસ્ત લેખમાં
હાથ લાગ્યું છે.

૪ સકલચંદ—(વિજયસિંહ સૂરિનો શિષ્ય મુનિ) કે જેમણે બહુ સંગ્રામો, રત્નવનાદિ,
દાનાદિ રાસ રચ્યા, છે.

૫ વાછો—આ વચ્ચ બંધગી હોય. તે ના નકિ તેણે નવપદમવ પાર્શ્વનાથ કલ્પા સત્ત-
રમેદી પૂત્રમાં રચ્યો છે, તેની પ્રશસ્તિમાં એણે છે કે

‘મં બજો વચ્ચ બંધગી નિશદિન, અમ મન એ અગિંત.

એહવા નીલવણ્ય નવરંજ નિનેસર જગો જગો જગાંત.’

૬ દેપાલ—આકૃષ્ટ રત્ન સં. ના કવિને રચ્યુ છે તે એવાં તેની આપા બહુ પ્રાચીન
લાગે છે. છેવટે જણાવે છે કે:

દેપાલ બહુ સોઝ ગણવા મુગતિ આપુલી ધાનથી, સકવિ સમલ સંઘ પ્રસન.

૬ માલ-માલમુનિ કદાચ હોય. તેની ટટલીક સંગ્રામો માન્ય પડી છે.

(મુનિ ?), હેમ, સુમાધ, હંસ, 'સમયગુહર (?)', મુરચંદ વગેરે. આ સર્વને, શુદ્ધિ વિશાસ જાણુવી તેમની પાસે પોતે મૂર્ખ જાણક છે એવું, કહી વિનય સાચવે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ સરસ્વતી દેવીને સ્તુતિ કે જે પોતાનાં દરેક અર્થમાં કરે છે તે કરના તેમની; મુહાવત્તા, આંગવા, પોતાની અતિશય દીનતા, લઘુતા, અને અજ્ઞાનતા દર્શાવે છે:—

સમય સરસ્વતિ ભગવતી, સંપૂર્ણ કરજે સાગ,
હું મરિણ મતિ કેલવું, તે તાહરે આધાર
ધિગજ ભેદ ન આજખું વ્યક્તિ નહી વ્યક્ત્ય,
મરોખમંડળ માનવી, હું મેવું તુમ અર્થ.

—કુંભારમાંસે રાખે.

કવિની કૃતિઓ—

કવિઓની કૃતિઓ ઘણી હોવી જોઈએ એવું ઉપલબ્ધ કૃતિઓ તથા જૂના જોડાનાં રાસની દીપો પરથી માલમ પડતું હતું, પરંતુ તેવું સંપૂર્ણ 'સિદ્ધ' નહિ મળતું હતું. તેની સંખ્યા કેટલી છે તે હારવિજયસુરિ ગણપત્તી મુખાવ્યે મળી આવે છે:—

તવન આદાવન ચોત્રીસ રામે, પુણ્ય પસપો દીધ જહુ મુખવામો,

ગીત થુધ નમસ્કાર-જહુ કીધા, પુણ્ય માટિ લખી સાધુનિ દીધા.

આ પરથી જાણાય છે કે તેણે ૫૮ રતન, ૩૪ રામાઓ રચ્યાં હતાં અને તે ઉપરાંત ગીત, સ્તુતિ, નમસ્કાર વગેરે અનેક ગનાવ્યા હતાં. આ સર્વ પૂર્વપાચે લખી સાધુઓને આપી દીધાં હતાં.

આ પર વિશેષ શોધ કરવા રા. અગ્નિલાલ ખંડેરભાઈ વ્યાસ પાસેથી હારિવિજયસુરિનાં જારખોલના રાસની તેમજ ઉતારેલી પ્રત મળી તે બેની અંતે તેની કૃતિની ગાંધાવાર દીપ નીચે પ્રમાણે આપેલ છે:—(આમાં સાલસંવત મલ જોઈને તથા ખીજ આધારથી મે પ્રેર્યાં છે.)

૨ "સંધવી રીપભકુન રાસની દીપ લખી છ:—

૧ સમયગુહર ખરતર જિનચંદ્ર સુરિના શિષ્યશ્રી મકલચંદ મુનિના શિષ્ય. તેઓ અપભ્રંશના સમકાલીન હતા. તેની જૂનામાં જૂની કૃતિ સં. ૧૬૫૬ની નામે રાજા પ્રયુક્તગન મળી આવે છે, ખીજ કૃતિઓ નામે ધિયગેલકરાસ સં. ૧૬૦૨, નલદમવતી ગમ સં. ૧૬૭૩, વલ્લભચીરી ચોપાઇ (ગસ) મ. ૧૬૮૧, દાનશીલ તપભાવના રામ સં. ૧૬૮૨, ગેતુજય ગન સં. ૧૬૮૨, વગેરે આવૃત્ત પડે છે. તેમનો મુખ્યત્વે વિહાર મહેસમાં થયો છે.

૨ શ્રેણિક રામની એક પ્રતમાં ૫૫૫ દીપ આપી છે તેમાં જે રામના નામનો ઉલ્લેખ નથી અને આ દીપમાં છે તેના નામ: મહિનાથ રામ, હારિવિજયસુરિના રાસ, પુણ્યપ્રસન્ના ગમ ગીત, દરિયાલી, અને શ્રેણિકરાસની દીપમાં છે અને આ દીપમાં નથી તે રાહિયો જાનો રાસ ગાથા ૨૫૦૦, તીર્થકર ૨૫૫૫ કવિ છે

૨૨મા સંવત.		
૧ શ્રી રીંગદેવનો રામ	ગાથા ૧૨૭૧	
૨ શ્રી ભરતેશ્વરનો રામ	ગાથા ૧૧૧૬	૧૬૭૮ પોસ શુદ્ધ ૧૦ (સુ. દિ. આનંદ
૩ „ જીવવિચારનો રાસ	„ ૫૦૨	૧૬૭૬ (કાન્થ મહોદધિ મૈ. ૩)
૪ „ ક્ષેત્રપ્રકાશ	„ ૫૮૪	
૫ અન્નપુત્ર રાસ	ગાથા ૫૫૯	સં. ૧૬૭૭
૬ મેત્રુજય ગમ	ગાથા ૩૦૧	
૭ સમકીર્ત રાસ	„ ૮૭૯	મં. ૧૬૭૮ જ્યેષ્ઠ માસ શુદ્ધિ ૨ શુક્રવાર
૮ સમપ્રદમ-૫ (મમયરવ૩૫) ગમ	ગાથા ૭૯૧	
૯ દેવસૃષ્ટ રાસ	ગાથા ૭૮૫	
૧૦ નવનરવ ગમ	ગાથા ૮૧૧	મ. ૧૬૭૬ કાર્તિક વદ ૦)) રવિવાર.
૧૧ યૂલોભદ્ર રામ	ગાથા ૭૨૮	સ. ૧૬૬૮ કાર્તિક વદ ૦)) દીવાળી
૧૨ વ્રતવિચાર રાસ	ગાથા ૮૬૨	
૧૩ સુમિત્રગમ રાસ	ગાથા ૪૨૬	સં. ૧૬૬૮ પોસ શુદ્ધ ૨ શુક્રવાર
૧૪ કુમારપાલ ગમ	ગાથા ૪૫૦૬	મં. ૧૬૭૦ ભદ્રપદ શુદ્ધ ૨
૧૫ કુમારપાલનો નાનો રાસ	ગાથા ૨૧૯૨	
૧૬ જીવન સ્વામીનો રાસ	ગાથા ૨૨૩	
૧૭ ઉપદેશભાલા	ગાથા ૭૧૨	
૧૮ શ્રાદ્ધવિધિ રાસ	ગાથા ૧૬૧૬	
૧૯ હિતશિક્ષા રાસ	ગાથા ૧૮૪૫	સં. ૧૬૮૨ (સુદ્રિત શા. બીમશી માણેક ખડક સુખપ્ર)
૨૦ પૂજાવિધિ રામ	ગાથા ૫૭૧	
૨૧ આદ્ર્કુમાર રાસ	ગાથા ૯૭૨	
૨૨ શ્રેણિક રામ	ગાથા ૧૮૩૯	
સ્તવન ૩૩, નમસ્કાર ૩૨૨, યોગો (મુદિઓ) ૪-૭, સુશાપિત ૫૪૦૦, ગીત ૪૧, હુગિયાલી ૫.		
૨૩ હીંગવિનયમરિ રાસ	ગાથા	સ. ૧૬૮૫ આસો શુદ્ધ ૧૦
૨૪ મરિકનાથ ગમ	ગાથા ૨૯૫	
૨૫ પુણ્યપ્રશસક રાસ	ગાથા ૩૨૮	
૨૬ કંઈવનાનો રાસ	ગાથા ૨૮૪૬	
૨૭ વીંગેનનો રાસ	ગાથા ૪૪૫૭	

*નં. ૭, ૧૩ અને ૩૦ અનુક્રમે રૂપન કોલેજ લાયબ્રેરીમાં છે, તેના ત્યાના નંબર ૧૪૯૪ ૫૧ ૪૪ સમ્રહ ૧૮૮૭ થી ૯૧ સુધી by R. G. Bhandarkar, નં. ૮૦૦ ૫૧ ૧૧ સમ્રહ ૧૮૯૨ થી ૯૫ સુધી by P. Potorson, અને નં. ૧૫૫૭ ૫૧ ૪૮ સમ્રહ ૯૧ થી ૯૫ સુધી by A. V. Kathavato છે.

૧-૭ શ્રેણિક રાસમાં કવિની કૃતિઓની ટીપ આપી છે તેમા ગાથા સંબંધે જે ફેર છે તે આ પ્રમાણે છે—

૧, ૭૨૩ ૨, ૧૫૭, ૩, ૧૨, ૪, ૭, ૫, ૩૭૯, ૬, ૫૨૩, ૭, ૫૨૭,

[આ ઉપરાંત બે રાસ ઉમેરી શકાય એક તો જેમાં આ ટીપ છે તે નામે:—

૨૮ હીરવિજયસરિના જાગ્યોલ રાસ સવત ૧૬૮૪ જાવણ વદ ૨ શરવાર
અને બોલ એક રાસનું નામ શેણિક ગમની એક પ્રત કે જે 'સવત' ૧૬૮૭ માધ
વદિ ૮ રવિનાસરે સા. પદા વીસનાં પાનાં આણીની ઉતારો છે, લખીત' મધી માધવસુવ
વર્ધમાન પાનાર્થ સમશ્ચ' એ શબ્દોથી સમાપ્ત થયેલી છે તેમા આપેલી ટીપપરથી માલુમ
પડતું નીચેનું છે:—

૨૯ શાહિણીઆનો રાસ ગાથા ૨૫૦૦ (મં. ૧૬૮૮) અને વીરધિકર ૨૪ ના કવિત છે,
અને તે ઉપગંત બંદારોની ટીપ વગેરે પરથી.

૩૦ અબયકુમાર રામ. સં. ૧૬૮૪ કાર્તિક શુદ્ધ ૯ શરવાર

૩૧ વીગરથાનક તપ ૨૨૨ મં. ૧૬૮૫

૩૨ સિદ્ધશિક્ષા (૧) રાસ પાટણ ત્રીજા બંદારમાં છે.

સ્વવનમાં સં. ૧૬૬૭ પોપ શુદ્ધ ૨ શરવાર પૂર્ણ કરેલા નેમનાથ રાશ્મતિ સ્વવન
(નિમિનાથનવરસો); વિજયસેનસરિના વગેરે પખવમા કરેન' આદિનાથ ત્રિવાલ્યો' વિગર.

કાવ્યની પરીક્ષા તેમા મહેવાં વસ્તુ, પાત્ર, અને ગ્ય એ ત્રણથી સામાન્ય અંશે થાય છે.
રસ સંબંધે જણાવીએ તો આ કવિના ઉપરોક્ત સર્વ કાવ્યો ઉપલબ્ધ થયા નથી તેથી સર્વ
સંબંધે કંઈપણ કહી ન શકાય, છતાં મને જે ઉપલબ્ધ થયા છે તે પરથી જણાય છે કે
કવિએ રસની જમાવટ કરવામાં જે આતુર્ય, માધુર્ય, કલ્પના, સખ્દ પ્રયોગ, અને વર્ણન મંડેલી
વાપરેલ છે તે જોતા તેમણે સરલતા મેળવી છે, અને સત્તરમા સંક્રમાના એક પ્રતિષ્ઠિત અને
સમર્થ કવિ તરીકે જણનામા મુકવા લાયકતુ સામર્થ્ય જતાવ્યું છે. તેની કેટલીક કૃતિઓ સં-
સ્કૃત પરથી આવવાદ છે, છતાં તે એટલી જમી ઉત્તમ છે કે વાચતા જણાય તેમ નથી કે તે
આવવાદ છે.

(૧) કુમારપાળ રાસ તે જિનમકનગણિના કુમારપાળપ્રગથ* પરથી (૨) હીરવિજય-
સરિના રાસ તે દેવવિમલ ગણિકૃત હીરમીભાગ્ય નામના સરકૃત મહાકાવ્ય પરથી અને (૩)
અરસેશ્વર બાહુગલી ગસ તે શ્રી હિમચક્રાચાર્ય કૃત ત્રિપિણિ રાક્ષાકા પુરૂષ ચરિત્રમાના મધ્યમદેન
ચરિત્રપરથી રચેલ છે, છતાં દરેકમા પોતાની કલ્પના, વર્ણન સુદૃઢતા, પ્રતીયમાન છે.

(૧) પૂર્વધ જે મહાપદિત હવે, સરિ સોમ પદિત અમિનવે,

યચામનિ ખાટિ તે કલ્લો, તવગલ સિરિ કીડે થયો. ૫૮

તેહનો શિખ સુપુરૂષ કહિનાય, જિનમંડલુ નામિ ઉવજાય,

કુમારપાલ પ્રજવજ ક્યો, સુસુવો નરનારી ચિત ક્યો. ૫૯

ચાસ્તર મખ્યા આદનીસ, અથ ક્યો ગુરનામી મીસ

રાવત મહંદ બાણજો ભયો, કુમારપાલ ગાયો ઝણુ નીસંક.

કાવ્ય સ્તોત્ર ગદ્ય જૂના જેલ, કેતાએક માહિ આણ્યા તેલ,

કેતાએક બાન ગુરમુખથી લલા, તે મિ જોડી વીસી કલા. ૬૧

ગોપ અથ કવણા વચાય, મનમાં મન ગણો શકાય,

તે પ્રગમ મોહિ છે જસ્યુ, સપબ કહે મે આણ્યુ. તસ્યુ. ૬૨

*આતું ગુરનાલી બાપાવ વડેલના ગાયકનાક સરકા તરસથી, સ્વગ ગગ મગનલાલ
સુનિવાલ વંદે કયેલું પ્રમિલ્લ થઇ ગયું છે.

કેતાએક નબીર ખોલે, વિહા મઈ નાપ્યા નેહ,
 નતાએક પરપગલ વાત તે જોડી આપ્યા અનદાવ ૧૩
 નિનસાસ્ત્ર અનેન બલા વિહાથી વચન સુપ્યા કેતલા
 નામ મયે આપ્યા તેહ, આપ્યુ નિવિસામ વહી તેહ ૧૪
 તેનુ ચુકિત દખાતહ નેહ, સાસ્ત્ર અનુસાગિ આપ્યા તેહ,
 રચન નિહલ કહ્યું હોઈ નેહ, મિન્છા કુમ્હ જાગુ તેહ ૧૫
 દરિય કાવ્ય નોક નિ ફહા, કયા કવિ જે આગમ દુઆ
 સગસ મુઝામય આપ્યા નેહ રાસમાહિ લેઈ આપ્યા તેહ ૧૬
 એણિપરિ ખોલ ઘણા મન ધન, રાજનપિ શુભાવા કરી,
 મિલમમકાજ માનીઈ વરી, બહાસુવાઈ સાર મુઝ કરી, ૧૭
 —કુમારપાલ રાસ.

(૨) પૂરનિ કેવલિમન પન્થામ, સાલ મગમ તેણિ કીધા ખાસ,
 નિ મ સહસ નિ પચ કાવ્ય, કરનેડી મીધા તેણિ બાન્ધ
 પાચ હગર નિ સહ પાચ એકાવન ગાથા વપ નો સચ,
 નનહેગર માતમઈ ખીન્નાલ દરિ મય નર મુદ્ધિ વિન્નાલ
 નિષ્ટ બાવ છિ તેહના સહી માહિરી મુદ્ધિ મઈ તેહની નહિ,
 મઈ કીધો તેજો રાસ, બીજા સાસ્ત્રનો મરી અન્થાસ
 મોગ રચન મુશી જે વાત, તે જોડી આપ્યા અનદાવ,
 —હીંગનિજયસગિ ગસ

(૩) હેમ ચરિત કરે સપમનુ, એ આણી મન ઉલાસ

જોય મુશી વગી એ ગયો એ, બગેશ્વર દમ રાસ—ભરતેશ્વર રામ

આ વળે રામ પે ૧ ભરતેશ્વર રામમા જોન પ્રથમ તીર્થકર ની નવમદેવના પુત્રો ભરત
 અને બાળનિનુ અગ્નિ ધર્મ કથાનક રૂપે છે, જ્યારે ચૂરસાવના રાજા કુમારપાલ, અને
 અગર બાદશાહના પ્રતિબોધક દીરવિજયમગિ—એ મને ઐતિહાસિક પુરાણના ચરિતો તેમના
 નામામિધાનના ૧૦ ગમમા આપવામા આવ્યા છે

હિંદુ સિમાના ગસમ જોન શ્રાવની ધર્મકણી આપી છે અને હીન્દુવિજયમગિના ૧૨
 બોલના ગમમા દીરવિજયમગિએ પાતાના મમયમાના વિજ્ઞાન સાડુ અને આચાર્યની સમિતિથી
 ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય નામના વિદ્વાન પગલુ ઉચ્ચ સ્વમાત્રી માવુએ ગયેલા ખીલ જોન પયોના
 ખડનાતમ મય નામે 'કુમલિ કુદાવ' થી ધર્મો અગમમા ગયો દનો તેથી તેને જલસારથ
 દરમામા આવ્યો દના, અને તે ખજાનમા અગમના મા ગા મોવ લખી તેને જલ જલ
 રથોએ પગાનગ માટે મોલાત્રી આપ્યા દવા તેનુ વર્ણન છે

સપમ ૧ અને મિન્નાથ એ જોનના વત માન ૨૪ તીર્થકરો પંકી પલના અ ૧ જોગ
 ખીરામા તીર્થકર છે તેન નિગિ તેમા નામના ગનમા થી દેખાયદાયાર્થના નિર્ધારિ સલાહ
 પુરા અ ૧ નામના મથના અનુસારે આપ્યા હાના જોદ એ એણિક અ મદારીત સમયમા
 મગવનો ગાન હોત કે જેનુ મિશ્ચિમાર એ નામ બોલ મયોમા જોવ મ છે અગમકુમાર એ
 તેનો નામ ગમે અની નના, નેના ગામે તે તે ૧૨મા આપ્યા ૭ મુદ્ધિ અ ૩ નવમ

‘નંદના’ શકડાલ મંત્રીનો પુત્ર હતો. આમ પુત્ર, કમ્પન્ના, વીરસેન, સમિત રાજ ‘જૈનના’ કથા સાહિત્યમાં દર્શાવેલ પુરૂષો છે. આદ્રકુમાર એ ઉક્ત અભયકુમારથી પ્રતિભોધિત અનાયં રાજનો પુત્ર હતો. આમ ચરિત્રો કાવ્યમાં નિરૂપણ કરી ‘વાર્તાના ચર્મકારના ભોગી શ્રોતાઓની રૂચિને પોષણ સાહિત્ય’ કવિએ પૂરું પાડ્યું છે. તે સિવાય ત્રિધિ, ઉપદેશ, બોધ ‘સંધ’ સંસ્કૃત અને મોગધી ગ્રંથો નામે આદ્રવિધિ (રત્નશેખર સુરિ કૃત, વિરચિત સં. ૧૫૦૬), અને ઉપદેશમાલ કે જેના રચનાર તરિકે મહાવીર હસ્ત દીક્ષિત શિષ્ય ધર્મદાન ગણી ‘કહેવાય છે’ - તે પરથી સ્વતંત્ર અનુવાદ રૂપે આદ્રવિધિ અને ઉપદેશમાલા રામ કવિએ રચ્યા હોય છે. આદ્રવિધિમાં આદ્ર—આવકોના સંપૂર્ણ આચાર આળખેલા છે અને ઉપદેશમાલામાં સાધુના આચાર—ચરિત્ર પાઠો મુદ્રેલા છે. તે સિવાય મયગદ્ય (બોધિ—પ્રણા) ગુ’ છે, એ સમજાવવા સમક્ષિત સાર રાસ રચે છે અને જગતમાં હવ અને અહવ એ બે તત્ત્વો પરથી ‘પાપ’, ‘પુણ્ય’, ‘આત્મવ [કર્મકાર], સંવર [કર્મનિરોધ], નિર્ગરા [કર્મનો અંશતઃ હાવ] અને મોક્ષ [કર્મનો આત્મવિક હાવ] એમ સાત તત્ત્વો થાય છે તે મળી નવતત્ત્વોનું સ્વરૂપ સમજાવવા નવ તત્ત્વ એ નામનો પ્રકરણ મંથ કવિએ નવતત્ત્વરાસરૂપે અનુવાદ કર્યો હોય છે, અને બાર મત [પંચમહામત્ત અને સાત શુદ્ધન મધી બાર મતઃ નામે અકિંસા, અતેમ, મત્ય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિમલ, દિગ્ગર્વિમાયુ, દેશાવકાસિક, ભોગો-પ્રભોગ પરિમાણ, અર્નથ દહ, આમાયિક, પાપધ, અતિથિ નંરિભાગ)નું સ્વરૂપ, દેવ અને સમય એટલે શાસ્ત્રનું સ્વરૂપ, સમજાવવા અને જૈન તીર્થોમાં મહાન તીર્થ નામે પાલીતાણાના શત્રુંજય પર્વતના તીર્થનું મહાત્મ્ય, અને પુણ્યની પ્રથંસા કરવા રૂપે અનુકરે મત વિચાર, દેવ સ્વરૂપ, સમય સ્વરૂપ, શત્રુંજય રાસ, અને પુણ્યપ્રથંસા રાસ કવિએ રચ્યા છે. આ શિવાય કવિએ અનેક સ્તવનો સ્તુતિઓ અને નરસારો રચ્યા છે કે જે હાલ પણ ધણી બાવથી આવકો પ્રભુ સ્તુતિ કરતા એલે છે. તેમજ વિરોધમાં એ નેધવા જેવું છે કે શ્રી મુદ્રબદાસ કૃત કુમારશાળ રાસપરથી સંવત ૧૭૪૨ આગો શુદિ ૧૦ (વિજયાદશમી) ને દિને જિનહર્ષ ગણિ નામના (પરવર ગચ્છીય) સાધુએ કુમારપાળ પર સક્ષિપ્તમા ગસ રચેલા છે. (તે જે ઉપરની દીપમાં કુમારપાળનો નાનો રાસ કદાચ હોય નહિ એવી શંકા મટે છે.) તે શ્રી જિનહર્ષ જણાવે છે કે:-

રિપબ દીપો મે રાસ નિહાળી, વિગતર માહિથી ટાળી હો,
રામ રચ્યો નિજ મતિ સંભાળી, રસના પવિત્ર પખાળી હો,
—નોભાગી લવિયણુ! ધર્મસ્થુ હો ચિત લાગ્યે.

૧૨

આ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે જૈન સાહુ અને આવકોમાં અપભ્રંશને પોતાના આચાર અને વિચારથી આવિ ઉત્તમ હાથ પાડી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે.

કવિના શુદ્ધ.

કવિ જૈન ગ્વેતાંગર સપ્રદાયના તપા ગચ્છના હતા, અને તેના સમયમાં તે ગચ્છના પદમી ગાદી પર સહોગવિનય સુરિ પ્રથમ હતા કે જેનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૫૫૨ના

સહોગવિનય સુરિ—અકગર બાદશાહને જૈન ધર્મનો બેધ આપનાર. જન્મ સં. ૧૫૮૩ માર્ગશીર્ષ શુદિ ૯ પ્રજ્ઞાનપુર (પાલહણપુર), દાક્ષી પાટણમાં સં. ૧૫૯૬ માર્ગશીર્ષ શુદિ ૨, વાયક—ઉપાધ્યાયપદ નાગદુરિમાં સં. ૧૬૦૮ના માસ શુદિ ૫, સુરિપદ શિરોહીમાં સં. ૧૬૧૦, સ્વર્ગવાસ કુમારમાં મં. ૧૬૫૨ બાદપદ શુદિ ૧૧. આનું ચરિત્ર સુદિત—હીરમાંભાગ્ય કાવ્યમાં છે.

આદ્રપદ શુદ્ધિ ૩૨ ને દિને હમ્ના (અપર ઉત્તર) — હાવના ના ગામમાં થયો હતો. ત્યાર પછી તેના પદ્મવ નિઃશ્વમેન સ્થિતિ થયા. તેઓના સમયમાં કનિષ્ઠે આદિનાય વિવાહલો અને તેમનાથ રાજગણિસ્તવન (સ. ૧૬૯૫ નું) ત્યેલ છે તેમાં તેમનું નામ આપ્યું છે. તેઓએ ઋષભદાસને શિષ્ય વરીકે ધણુ સાહ્યાધ્યયન કરાવી તેના પર પરમ ઉપકાર કર્યો જણાય છે. એટલુંજ નહિ પણ તેની કૃતિ પણ જોઈ તપાસી ગોધી આપેલ છે. કુમારપાલ રાસને આ તે કનિષ્ઠે પોતે જણાવે છે કે —

‘સોલ મંવહરિ વાણિ વર્ષ મિત્તરિ બાદ્રના ગુદિ ગુભ બીજ મારી,
વાર ગુર ગુણુ બર્ષો રામ ઋષભિ કર્યો, શી ગુર મોગિ બહુ બુદ્ધિ વિચારી. ૨૨ ધ.
ઋષભદામે પણ તેમનેજ પોનાના મુઠ વરીકે રીતવા છે. તે મુઠનું વર્ણન આપી પોતે કહે છે કે, તે જયસિંહ ગુર માહરે કે. આગા જયસિંહ તે વિજયમેન સરિતુ અપરનામ યા મૂલનામ છે. [જુઓ વિજય પ્રસરિત, હોગસામગ્ય પગેર] તેમનું વર્ણન આ પ્રમાણે આવે છે:—

હીરતણો પાટે હવો, જમસિ હજી ગુણુનવ,
જિણે અકબ્બસાહ બૃગ્ગવો, દિલીપતિ બાનત,

જિણે દિલીપતિ દેખવરે, ત્યો વાદ વિવેક,
સાહ અકબર રજાએરે, હાયાં સદી અનેક.
સાહ અકબર એમે કહેરે, હીર તણો શિષ્ય માય,
સાહવાયગનો ઉપનેરે, તે નોય વગી કાચ
જગગુરનો શિષ્ય એ ખરાંરે, હીસે બહુ ગુણુઆમ,
ત્યાં દિલીપતિ થાપતોરે, સરિ સનાઈરે નામ.
ઋષભ કહે તે બહારે, રાણે પિત્રાનું નામ,
શી આદીથર કુળ જુઓરે, ભગ્ન વધારે મામ
બસુરેય કોમે મૃણ્મુજરે દગ્ગથકોમે શી મામ,
નૃપ પાંડુકોમે પાડનારે, જિણે કર્યો ઉત્તમ નામ
કહિ દક્ષાંતે જાણુનેરે, તે એકો જગસાગ,
નિજ ગુર મામ વધારતોરે, સજારે તે વાગાર.

૫ વિજયમેન સરિ — નપાગચ્છી પદ શી પાટે પિતા કર્મસા, ચાતા કોડમરે. જન્મ સં. ૧૬૦૪ નારદપુરીમાં, દીક્ષા ૧૬૧૭. બાદસાહ અકબરે તેમને ‘કાષિ, સન્નરની’ એ નિઃસ રાસે સ્વર્ગગમન સં. ૧૬૭૨ જ્યેષ્ઠ વદિ ૨૧ મંગલતીથ (સામગ્રગનાજ વતનમાં) થયું. અકબર બાદસાહે સર્વ દર્શનની પરીક્ષા માટે ને ને દાર્શનિકને બોનાવ્યા તેમાં વિજયમેને જય મેળવ્યો એટલે પાદસાહે કહ્યું કે ‘દીગવિજય ને ગુર, અને આ સનાઈ ગુર’ — એમને ગુરયા શિષ્ય અધિક છે.

૫ વડ તથા મુઠ પાઈ પ્રભુ પ્રમીઓ, શી વિજયમેન સરિ પરિ આસો.

૫ ઋષભના નામથી સકલ મુખ પાયાઓ, કહત મરિતા નર ઋષભનામં.

વીરવચન અશ્રુઆજનો, ઘોતમ પ્રાક્ષણ જાત,
 તો તેહના ગુણુ ચિરતપારે, નામ જપેરે પ્રભાત.
 હીર વચન દોષાવતોરે, જયસિંહ પુરૂષ ગંભીર,
 જિણે ગચ્છ સંઘ વધારિયો, ગયો ન જાણ્યોરે હીર.
 જિંજ પ્રતિષ્ઠા જહુ થયેરે, બહુ ભરાયારે મિંજ.
 થી જિનભુવન મોટાં થયારે, ગચ્છ વાધ્યો જહુલિંજ.

વિજયમેન સૂરિએ અનેક જિન મંદિરો ખંધાવી તેમાં અનેક જિન મિથોતી પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે તે હાલના મોજૂદ જિલા ભેખો પરથી માલૂમ પડે છે. આની પછી કવિ કહે છે કે વિજયવિલક સૂરિ પાટે આપ્યા (તે જયસિંહ ગુરૂ માહરોરે, વિજયવિલક વસાપાટ), જ્યારે વપગચાળી પદાવલીમાં વિજયદેવ સૂરિ આભ્યા એમ જણાવ્યું છે તો તે જાને ખરું છે, એટલે વિજયમેન સૂરિની પાટે બે આચાર્યો થયા (૧) વિજયદેવ સૂરિ, (૨) વિજયવિલક સૂરિ; અને તે આ પ્રમાણે:—

“વાચક શિરોમણિ” મામાન ધર્મસાગરેણ ઉપાધ્યાયે ‘કુમલિકુલાલ’, જામનો અંથ ધણી સખ્ત ભાષામાં રચ્યો હોવાથી તેને અપ્રમાણ ગણી વિજયમેન સૂરિએ ધર્મસાગરેણને ત્રણ પેઢી સુધી ગચ્છ બહાર કર્યા હતા. વિજયદેવ સૂરિ ગુરૂસ્થાવરથામાં ધર્મસાગરેણના ભાણેજ થતા હતા અને અગ્રપર જાનેને પ્રેમ હતો તેથી ગચ્છ બહારની હકીકતનો ખત્તા ધર્મસાગરે વિજયદેવ સૂરિને લખ્યો કે જેના કુતરમાં વિજયદેવ સૂરિએ પત્ની અંદર જાણાવ્યું કે ‘કશી ચિંતા ન કરશો. ગુરૂનું નિર્વાણ થયે તમને ગચ્છમાં લેઈ લઈશું; આ પત્ર માણસ સાથે મોકલ્યો, તેણે ભૂલથી તે વિજયમેનના હાથમાં આપ્યો, વાચતાં હૃદયમાં પોતાના શિષ્યને માટે આધાન થયો અને બીજા કોઈને ગચ્છપતિ નીમવા વિચાર રાખ્યો. વિહાર કરતાં ખખટા આભ્યા, સં. ૧૬૭૩, લા ૨૫૦ જવા ‘પહેલા આઠ વાચક (ઉપાધ્યાય) અને ચારેમો મુનિના પરિવારને બોલાવી જણાવ્યું કે ‘જે વખત તમે વિજયદેવસૂરિ પાસે જઈ માંડ વચન માન્ય રાખવા કહેજો. બે માન્ય કરે તો પદ્ધત તેનેજ સ્થાપજો, નહિ તો બીજા કોઈ માન્ય મુનિને સ્થાપજો એમ કહી સંઘ સમક્ષ તે આઠ ઉપાધ્યાયોને મુનિમ આપ્યો.

આઠ વાચકોએ વિજયદેવ સૂરિ પાસે અનદ વાદ આવી સ્વર્ગસ્થ આચાર્યનો અંતિમ સંદેશ કોલો, પણ તેમણે તેનો અરિયકાર ન્યો એટલે વિજયમેનની માદીપર વિજયવિલક સૂરિને સ્થાપિત કર્યા. તે ત્રણ વર્ષ પછી રાગચ થયા. સં. ૧૬૭૪. આમને કવિએ આચાર્ય તરીકે માન્ય રાખ્યા.”

તે જયસિંહ ગુરૂ માહરોરે, વિજય વિલક વસા પાટ,
 સમતા શીળ વિદ્યા ધણીરે, દેખાડે શુભ ગતિ ચાર.

* વિજયદેવસૂરિ—જન્મ ઇડગા મ. ૧૬૩૪, દીક્ષા વિજયમેન સૂરિ પાસે સં. ૧૬૪૩, પંચામ પં. સં. ૧૬૫૫, મુગ્ધિત મં. ૧૬૫૬. તેમણે કુતરના ગગ્ગ કરવાણુગલને પ્રતિમોધ્યો હતો, અને જહાંગીર બદાશહે તેને ‘મદાતપા’ એ નિર્દ આપ્યું હતું. સ્વર્ગવાસ ઉત્તના નગરમાં સં. ૧૭૧૩ના આપાટ શુદ્ધિ ૧૧ ને દીને.

• દીપવિજય દૃવ સોહમકેલ પદાવલી ગસપરથી.

તેમની પછી x વિજયાબુદ સુર થયા અને તેનો કવિએ સુર તરીકે અંગીકાર કર્યો.

તેમને પાટો વળી પ્રગટીઓરે, કમ્પવરનો કંદ,

વિજયાનંદ સરીથરે, દોડે અનિરે આનંદ.

જોડની મધુરી દેશનારે, સુરિ સુબુદે છત્રીય,

સુણ સત્તાવીસ સાધુનારે, સત્તર બેદ સંબધ કરીય.

હીર હાથે દીક્ષા વરે રે, હુઓ તપમન્ડનો રે નાથ,

મખમ તળો સુર તે સન્દીરે, તેડનો મસ્તક હાથ

—ભરનેશ્વર રામ સં. ૧૬૭૮.

x શ્રી હીરવિજય મરિના રાસમાં પણ કવિ કહે છે કે:—

પંદ્ય વિજયાબુદ સુગમિષ્ઠ, નામ જપનાં સુખ સખાનું થામ.

નય ગચ્છ નાયક સુણ નહિ પારો, પ્રાગવંશી દુઓ પુરુષ અપારો.

સાહ શ્રીવંત કુલે હંસ ગયદો, હલોતકાગે જિન દિનકર ચંદો,

સાસખામ સુત સોહ સરીખો; ભવિક લોક સુખ યશવંતો નિરખો,

સુર નામે સુઝ પોહોતી આસો, હીમવિજયમરિનો કર્યો રાસો.

—સં. ૧૬૮૫.

હરેક જૈન રાસકાર પોતાની કૃતિમાં થોડો ધણો પણ પરિચય આપવા ઉપરાંત પોતાની રચનાની મિતિ આપે છે, તેજ પ્રમાણે મખમદાસે પોતાની કૃતિઓમાં પોતાના સખાંધે પરિચય, કટકોં-કટકે પણ અન્મની અપેક્ષાઓ વિશેષ આપ્યો છે. અને તે પરથીજ આ લેખ ધરી શકાયો છે. હવે તેમની સર્વ કૃતિઓ પ્રાપ્ત થઇ શકતી નથી, નહિ તો આ કરતાં પણ વિશેષ હકીકત મળવા મંભવ છે. ઉપરની હકીકત સંખે શ્રમખ્યાતો આધાર લઇ હીરવિજય મરિના રામમાં જણાવે છે કે:—

કવણ દેમિં થયો કવણ ગામિં કલ્યાં, કવણ જાગ્યધં લલ્યાં એહ રાસો,

કવણ પુનઠં કર્યો કવણ કવિતા બયો, કવણ સંવરે કવણ માનો.

કવણ દિન નીપનો કવણ વારિ સુરિ, કરીઅ રામસ્યા સદ્ બોલ આણ્ણ,

મુંદ આણ્ણ અક્ષરા સોય સ્યું સમસ્તયધ, નિપુણ પંડિત નર તેહ જાણુધ.

x વિજયાબુદ સુરિ—મરદેશના વરરાહ ગામમાં પ્રાણવંશી પિતા શ્રીવંત અને માતા મંગારદેવી સં. ૧૬૪૨માં જન્મ, મુજનામ કલો, હીરવિજયમરિ પાસે દીક્ષા સં. ૧૬૫૨, દીક્ષા નામ કમલવિજય, વિજયવિલક સુરિએ શિરોહોમાં મુદ્રિત આપ્યું. સ્વર્ગવામ સં. ૧૭૧૧ આપાક દુદિ પુણિમાં, ખંભાતમાં. વિજયાબુદમુનિ હીર વિજયના ક્ષિપ્ય હોવાથી વિજયદેવના કાકા સુર થતા હતા. તે જ્યારે અમદાવાદમાં હતા ત્યારે વિજયદેવસુરિ મળવા માટે અમદાવાદ આવ્યા. અરસપર પ્રીતિથી જાનેની સંભવિ પૂર્વક ગચ્છાધિપત્ય ત્રણ વર્ષ આદ્યું. આવી થોડો મોથા નવરંધી વિજયદેવ સુરિએ પોતાના નામનો પટો મુનિઓ માટે લખ્યો; આ સાંભળી આણ્ણ સુરિએ પણ પોતાના નામનો પટો લખ્યો, આ કારણથી એકજ કુળમાં બે આચાર્યના નામથી બે ગચ્છ થયા એકલું નામ દેવસુરિ; અને બીજાનું નામ આણ્ણદસરિ. સાગર ગચ્છની ઉત્પત્તિ પણ આ સમયમાં થઇ. (આ માટે જુઓ જૈન અનિહાસિક ગમમાળા પુષ્પ ૧ હું)

કયા દેશમાં 'કયા ગામમાં' કેના રાજ્યમાં, કેના પુત્રે, કોણે, કયે વર્ષે, કયે માસ, કયે દિને—વારે, રાસકાંચે રાસ રચ્યો છે એ વાતો, સમસ્યામાં, કહી, છે કે જે મદ-અચાન નહિ જાય, પણ નિપુણ નરોન્નણી શક્યે.

દેશ આદિ દરેક સળધે નીચેની સમસ્યા આપે છે.

પાટલુ માહિતી નરોન્નણી નાતિ એગમી ચોપલ તેલ,
મેટ્રો પુરુષ જાણે તેલ કહેમ, તેલની નાતિની નાતિ દેશ.

—ગુરુ દેશ. x

ગામ

આફિ અચર નિન ખાજાં જોય, મધ્ય વિના સડુ કીનિ હોય,
અત્ય અક્ષર વિન જીવન મજારી, દેખી નગર નામ વિચાર.

—અંબાનિ.

ગણ

ખંડા પુરિ તણે અધ્યર લેલ, અખર ધરમનો જીતે જોલ,
ત્રીતે કુસમ તણે તે અહી, નગરી નાયક જીવન સદી

—પુરુષ પાતશા.

પિતા

નિસાણુ તણે શુ અચર લેલ, લધુ દોષ અણપતિના જોલ,
મેલી નામ બલુ જે થાય, તે કવી કેરો કહુ પિતાવ.

—સાંગણુ.

કનિ

વદ અધ્યર નાપિ ધરથી લેલ, મેલલા તણે નયજુગા જોલ,
અધ્યર બનનમે દાલિમદ તણે, કુસમમનો વેદમે બનો,
સદી અચર જાણુગો, જેટી નામ કરો દા બમેલ,
આવક મોય મની પાલ, પ્રાગનસ વાસો વિખ્યાલ.

—જલપલહાસ.

(આમાં વદ પણ 'વીમા પોત્રાહ' છે એમ આરી મથું.)

વર્ષ

દિગ આગવિ લેઈ છંદુ ધરો, દાવ સોય તે પાળે કરો,
કાળ સનહો થાયે વવી, ત્યારે રાસકાંચો મન ગલી

—સ. ૧૬૮૫.

x એક રચને કુદમા ગુરુ દેવના કેટલો વગસાદ આવે છે તે સમયે ઉપમા જીગને આપતા કનિ જણાવે છે —

ગુરુ દેશ પુચિરી પરે મેલ, મામ પાલ તેલનો રંટ ત્રેલ,
વિજુ જલ કાગ ન લીનો રેલો, આપક પગમ એલનો કળો.

—બરતેશ્વર રાસ પૃ. ૮૫

ભારા-તીથી.

તકા મદિં વડો કહેવાય, જે ની હાથે નર દૃષ્ટ પવાય.
તે તર અગ્નિ નામે માસ, કીધો પુણ્ય વળો અમ્યાસ.

—આશો.

આદિ આપર વિન કો મમ કડો, મર્મ વિનામ હુમ આ-રો,
અને વિના મિત્રિ ગવણુ નેમ, અનુઆવી તથિ તે પશ્ચિ હોઇ

—શુદ્ધ ૧૦

ગુરુ

સકલ દેવ વળો ગુરુ ગેલ, કદાચી કેડે નૃપ બેલ લેલ,
બેઠું મહી હુલ ગુરુત નામ, સમર્થે સોઝે સપલા કામ.

—વિજયાનંદ મુનિ.

ગુરુ નામે ગુરુ પોહોતી આસ, જાંબાવલીમાં કીવો તમ.

જનશ્રુતિ સરસ્વતિની પ્રસન્નતા.

એવું કહેવાય છે કે મનિએ વિજયસેન મુનિ પાને શાન્તામ્યામ કરતા શરૂ ગમ્યું હતું. એક ગત્રે ગુરુએ પોતાના શિષ્ય સાર સરસ્વતિ દેવીને પ્રસન્ન કરીને પ્રસાદ મેળવ્યો હતો, કે જે પ્રસાદ રાત્રિએ ઉપાશ્રમમાં સપ્ત રહેલા મનમદાસના જાણનામાં આનતાં તેણે પોતેજ આરામી લીધો અને મહાન્ નિકાન્ થયો. આના પરિણામે ઉપર જણાવેલી સમ્પાદ્ય કૃતિઓ તે રચી શક્યો. આની દંતકથા છે (આનંદ કાવ્ય મહોદધિ મીક્તિક ૩ પ્રસ્તાવના પૃ. ૨૬ પછીનું પહેલું-ખીનું પૃષ્ઠ)

આ દંતકથામાં કેટલું સત્ય છે તે કહી શકાતું નથી, છતાં આટલું તો સત્ય છે કે દરેક કૃતિમાં કવિ સરસ્વતિ દેવીની સ્તુતિ કરવા ઉપરાંત તેનો પાદ, પ્રમાન સ્વીકારે છે. સરસ્વતી દેવીનું મગવાયગ્લુ જોકે કદાચ તેમની સદાશયતા આગે છે એક રથને નમતલથી જાણાયું છે કે —

“સમર સરસતા બગવતી, સમર્થા કરને આર,

“મુનિષ મનિ કેલવું, તે વાહારો આર.

પિગલ બેદ ન બોલખું, વ્યક્તિ નહીં વ્યાકર્ણ,

મરિખ મળુ માનવી, દુ સેતુ ગુરુ અર.”

—કુમારપાલ ગસ

સાર વચન ઘો સરસ્વતી, તુ છે અક્ષરવદાય,

તું મુજ મુખ આવી રમે, જગમતિ નિર્ભળ યાય.

તું બગવતી તું બારતી, વાહારા નામ અને,

હંસગામિની સારદા, તુજમાં ધરો વિવે-

અક્ષાણી અક્ષયારિણી, દેવકુમારી નામ,

પદ દર્શનમાં તું મહી, મહુ બોલે ગુણગામ

વિદ્યોની ગાતા સહી, વાગેશ્વરી તુ હોય,

તુ ત્રિપુરા અલનાદિની, નામ જાપે સદુ કાપ,

હંસવાહની છું સહી, વાણી બાપા નામ,
 છું આની મુજ મુખ વસે જિમ હોય વાંઝિત કામ.
 કરન્ને માતા વાંઝ્યું કામ, પ્રથમ જણું હું તાહારું નામ,
 તું મુજ માતા રાખે નામ. બોલું બરત તણા શુભચામ.

—હરનેશ્વર રાસ.

દરેક ગ્રંથની અંતે પણ પ્રાયઃ સરસ્વતીનો ઉપકાર તેની સમાપ્તિ થતાં તે માટે રચીકારે છે:—

કવિજન કરી પોરોતી આસ, હાર તણા મિ નેઝો ગમ,
 નવબદેવ જણુર મહિમાય, વંઝી શારદા શ્રદ્ધાગુતાય.

x x x x x

સન્સતી શી ગુર નામથી નીપનો, એ રંગા ગિહાં રવિચંદ્ર ધરતી.

—હીરનિગમ મુરિ રાસ.

જહાંગીર ખાદશાહના રાજ્યની શાંતિ.

હિંદીપતિ જહાંગીર ખાદશાહ (રાજ્યકાળ ૬ સ. ૧૬૦૫ થી ૬. સ. ૧૬૨૭) ના રાજ્યની સીમા આમદથી પંજાબ અને કાશ્મીર સુધી અને માળવાથી ગુજરાત સુધીની હતી.

અકબર અને જહાંગીરની રાજકીય નીતિ ધણાક નિયમેના મળતી આવે છે. હિંદુ અને મુસલમાન બંનેને સરખા દર આપવામાં અને ઉપર એક જ સરખી રાજનીતિ ચલાવવા બંને એક સરખા મન ધરાવતા હતા; પરંતુ અકબરનું એવું ધારવું હતું કે, હિંદુ, મુસલમાન બંનેને એક જ પકિત પણ મુકવા માટે, તેમના ધર્મને ઉત્તેજન આપના અર્થે, માણસે પોતાનો ધાર્મિક વ્યુસ્થો અને ધાર્મિક લાગણીઓને સમાવી દેવી નેહમિ અને ધાર્મિક બાવનાથી ખીલતા આત્મિક રંગને બાંહે કરી નાખવો નેહમો. અકબરને દરેક ધર્મ ઉપર આરથા હતી; જ્યારે જહાંગીર એમ અમલતો હતો કે દાદ પશુ માણસ પોતાના ધર્મમાં રહીને, તેમાં પૂર્ણ માન્યતા રાખીને પોતાના ધર્મની ક્રિયાઓ પાળીને પણ પારકા ધર્મવાળા વરદ માનની લાગણીથી નેહ સકે છે.

“અકબરનો અમલ ધણે જ સુમેલબરેલો હતો તેવું મુખ્ય કારણ એ હતું કે તેણે પણ અને કળથી પોતાની હિંદુ પ્રજાના મન મેળવી લીધાં હતાં દેશી સંસ્થાનો સાથે જગનો સબધ વધારી તેમની નિદા અને તેમના ધર્મ પ્રત્યે પ્રેમભાવના બતાવી, તેમના પર પૂર્ણ બરેલો રાખી, તેમને મોટા મોટા બોલાઓ આપી તેમનો આતિ ઉપયોગી પ્રેમ સપાદન કરી, તેમને ગળ્યમા મજબૂત કરી લીધાં હતાં. જહાંગીરે રાજ્યાભિષેક થયા પછી પોતાના પિતાના પગતેજ આલનાનો નિશ્ચય કર્યો હતો મરમુર્પન તે નિશ્ચય તેણે પાળ્યો મણુ ખડો.

“જહાંગીરને નાનપણથી વિદ્યા તરફ ધણો પ્રેમ હતો. જહાંગીરના સમયમાં જહાંગીર નામે એક વિદ્વાન જની ઉજ્જવળ પામે આવેલી એક ઉજ્જવળ પદ્ધતીની શુદ્ધિમાં રહેતો હતો અહિં આ ત્રણ માધલ સુની સ્થાની જલ સકે તેવું સ્થાન નકોતુ, જ્યાં પણ જહાંગીર વાર-વાર પડે ચાહી તેની પામે જતો અને તેની સાથે વાદવિવાદ કરવામાં પોતાનો અમય વખત ગુજારતો. તે જ્યારે જહાંગીર વર્ષન કરે છે ત્યારે તેના શબ્દો બતાવી આપે છે કે

મસ્તક વેણિનિ રિહારતી. કારે કલ્પુતિ ચીર રે
મોતીદાર મુટયા પડે, નયણુ ને પગી નર રે.
નાશિક માન તે પરિદે, મુકે મગચ સાધુપાર રે.
બુધિ પડી એક વાગવો, કિયું કયું કરવાર રે.

३३१. ७

પાલ વળિયેરે પુસ્તકપત્રી, ગદી ન જાણે અનાથ રે,
મારે અંબાળ ન મૂકીયે, જેકનો પ્રાણો દાથરે.

202. 4

નારી પત્નીને બેઠડી, લગ્ન વિષ્ણુ તેમ. મુખ્ય ૨,
પુત્રો. લગ્ન સારીખા ૨ નાથજી, જોનાં બેઠડી ઇશ્વાય ૨.

२३१. ५

८/१) विष्णु न म्ने भाउशी, शुंन पोयन्नु पान रे,
तुम विष्णु सिगुमेरे बाचनुं, इ'ठ रिना रिम मान रे.

232

નાર નિરખી પોછા વગેરે, ગણેા અનાગે તે મામ રે,
તુમ વિધુ મ્હારે મોજિયાં, મ્હો ય વાને દામ રે.

231. ७

ઇમ પગવળતીરે પ્રેમદા, આસુકાં ગુદે તે દાયકે :
 ઇમ નિખુ પાસરે કિમ જાગે, ઇમ નિખુ રોહીણી ॥

2. 2

भारतम्

21. 4

ભરતેશ્વર દાસ

આ રાજ્ય ભરત ચક્રવર્તીને પેરામ્બ ચણા તેના રાજત્યાગ વખતે તેની રાણીને દિશાપ
તે સાથે નક્કાગાળ્યે તથા દીવેલી વૈદર્ભી પામે વનમાં એકલી છે તે વખતે જે પિશાપ પ્રેમા
નદે કુરાબો છે—વૈદર્ભી વનમાં વસવશે—એ સરખાવે.

હવે બીજા વિષય જાણીએ. સમ પ્રસંગે ચતી ત્રિધિમાં વપરાતી સામગ્રી વૈરાગ્ય વાસિનને શું સૂચવે છે તેનું વર્ણન કરવાં કવિ કહે છે કે:—

અમારું હાથ મોઢે પરણાવે, ચિત્ત કુંવરતણે નહીં આવે,

અગે પીઠી જળ ચોળાવે, બાવે આવના હરમે સેવાજે.

2

•દાનાં શિરે ભાવે સોય, સંસારનાં દગ કદુ હોય;

ખૂંપ બરંડા આતમ બાવે, સંસારે છવ વણાવે.

2

ધગી ચિંતે બૂલધુ બાર, ગજે સાદજ ચિંતે હાર

हाथे धातूज सेवा जावे, श्रम नारी दि. २ थावे.

3

वरधोडा थरीओ नाम, यिते दुर्गति वाहन नाम,

॥३॥ वाणिज्यं शस्त्रवे, मन चित्ते भुज चेतवे.

3

વરગે ડેથી કિતારે, મન હેડી ગતિ સંભારે;
પુખે ધુસર વગે આપ્તી, સંગા ધુમંગી એધાપી.

4

ત્રાક દેખી કરે પ્રિયાર, ૭૧ વિધારો નિરધાર.

દેખી મૃશગ મનમાં આવે, છંદ સંસારમાંહે ખંડાવે.

અર્ધ દેતાં ગાનેં જોય, સહી પૂર્વ પુન્ય મુજ ધેયઃ

9

આવસંપટ જય સંપાદે, વિવેક દોડીયા મુજ બંગલે,

1

*આનંદ કાવ્ય મહોદધિ—નાટિકા ૩^૧ જી. ૫. ૮૬.

X   81   33   17   83   92.

નાક માહીને વેગે તાણે મંમાગે તણાવુ જાણે,
 કન્યા છાટે નવતબોળ, કહે છુન દશે એમ રોળ. ૧
 કહે ન ધરી એ વરમાળ, ગણે દોર ધરે છે માળ, ૨
 પાછી ગ્રહે તે કન્યા હાથ, તે તો દુર્ગતિ સાદું થાવ ૩
 લોક વિલક દરે તે માટે, જાણુ દુર્ગતિ કેગ વાટે; ૪
 ગાંઠે પદતાં સહી મધાણો દોહિલુ છુટવુ છે અહીં જાણે ૫
 અગ્નિ મુજ આણે નજ બ્યારે, નર ચિત્રા રે સભારી ત્યારે, ૬
 કેમ દેતો જોણી વાગ, ચિતે ફરવુ સહી ગતિ ગાગ ૭
 ચોરી ચાગે મગ જાણુ એ દેખાડ ચક્ર ખાળુ, ૮
 એમ આતમમાનના બાવે, ગુભ ધ્યાને ડેગી થાવે. ૯

ભગતેશ્વર રામ.

[આમા હમણાની લખવિધિ સાથેલુ સામ્ય ધણું પરખાય છે]

ભગતની સીવુ વણુન કવિ અ પ્રમાણે કરે છે:—

દત્ત જિત્સા દાદમકળી અધર પ્રવાળી ગગ,
 એમર ધણી કટી પાતળી, સમળ સુકોમળ અમ.
 કનકદંભ દેવે ધડયા, તામ પયોધર હોય,
 કમળ નળ સરખી કહી, નાની ગાહુડી હોય
 ખગ પકજલુ જોડવુ, જાધા કહળી રવભ,
 દસગતિ આવે સહી, એ જાણુ નવ
 દેવકુમારી પદ્મિની, અમ નિર્ભય સોળ,
 પહેન્નુ અપા-અપની, કાયા કુન્ન લોળ
 અરણે નેવડ વાજવા, કનિગેળાળ ખલકત,
 ગ્યણુ જાવ કાને મહી, રાણી મહુડે અત્યત
 સાર વરુ જગમા ધળી, લીલુ નેલુ સાગ,
 નાની રત્ન નિર્પાદય, વિમે ભગન ભગવા

—૫ ૩૧—૪૦

આમા અનેક જાતના વર્ણન નરી સમગ્રે હાથ સ્થિતાગના બધથી માંચન સમયના અમાથે
 જોનેતર કવિઓનાં કાવ્ય સાથે અપમદામના કાવ્યોની મજામણી મુલતવી રાખવી ચોક્કસ છે
 અત્ર કવિ મંબધી ઉપયુક્ત માહિતીઓજ સુખ્યત્વે કરી એકઠી કરી મુકવામાં
 આવી છે.

ભાષા સમયમા આ કવિ વગર ખંભાવનો ગ્રીષ્મ આવક હોવાથી જોનમુલિમાં ગ્રહેવા
 તેમના બ્રમચુકાગથી જન્મેય ભાષાબેદ અને બ્રાપામાકર્મનો દોષ-આશ્લેષ તેના પર મૂકી નમને
 કારણે તેણે પોતાની મૈત્રી કૃતિઓ ખંભાવનાગર -દીને કરી છે આથી તેની ભાષાને અભ્યાસ
 ખંભાવના અસમાસના પ્રયોગમા અને ગુજરાતમા પ્ર સ. મતરના ચતુર્થના પ્રારંભથી દેવા
 પ્રકાગની ભાષા પ્રચલિત હતી તેનો ધણો મારો અને અત્ય ખ્યાલ આપી શકે તેમ છે. -

ઉદ્ધે જૈન સાહિત્ય હજી અપકટ છે તે બહાર લાલચ વિશેષ પ્રયત્ન થશે તો સમાજ સ્થિતિ, રાજ્યના ઇતિહાસ, દર્શનની તર્જન્ય, ધર્મની જાણના, અને તત્ત્વજ્ઞાનનું આનંદના ચિત્રો પ્રાપ્ત થઈ શકશે એવું જણાવી નીચેની અંગ્રેજી કડીઓનાં કે જેમાં જૈન અને જૈનેતર એ સમુદાય પૂર્વે અને પ્રશિયને બદલે ચક્રેલા છે તે કવી વિરમું છું:—

"Time has drawn near

When Jains and Non-Jains, without a breath,
Will mix their dim lights like life and death
To broaden into boundless day!"

પ્રિન્સેસ ક્વીન
સુબર્બ, વી ૧૦-૫-૧૫.

—મોહનલાલ દલાલે દેશાઈ
બી. એ. એલ. એલ. બી.

પરિશિષ્ટ.

પાઠશુભ વર્ણન.

૧. ગાર ગાન ફરનો વિસ્તાર, ગદ મદ મંદિર પોલ પગાર
અકરાસી મોહુરાં અકરાલ, સોના રૂપાની ટંકશાલ.
૨. દંતોરા દોહોનં હાટ, વેચાઇ માર પયોલાં પાટ;
વેચાઇ શાશુ અપરાં ચીર, જોણુ છાયાં છઈ જાવન વીર.
૩. માણિક અઉક મોલી તોલાય, નાણાવટિ નાણાં પરપાય;
ગાંધીને હાટે ગાંધીઆણુ, વધઈ જિહાં બાડું અધિક જાણુ.
૪. માસી તંબોલી મણીદાર, વેચઈ તેજ સુગંધા માર,
વસઈ ફોફલીઆ સોનાર, ધીઆ તંબો નવિ લાધઈ પાર
૫. વિવહારી બાડું વાસઈ વસઈ, કાંદિ ટોલાઈ બનકા હસઈ,
વાહાણું તણી વધી કરતા વાવ, પણિ કોણુ કરઈ પરણી તાવિ.
૬. ફોફલી સાયરીઆ પરનામ, રસીઆ બાડું આલાપઈ રામ,
મોહુટઈ બણુવા આરણુ બાટ, ત્રિફોલીઈ નામઈ નટ નાટ.
૭. વર્થ અટાર તંબો તિહાં વાસ, કો કલ્હની નિહાં ન કરઈ આસ,
વિવહાર શુદ્ધ સુકું પાવઈ ખરી, ન લીધ કો કલ્હનું ધન હરી.
૮. રાજશુભ નીપાયાં તિહાં, બાડું રચના કીરીછઈ જિહાં,
હયર મજની શાલા કરઈ, જેતાં નરનારી ચિત્ત કરઈ.
૯. આયુધશાલા રચના દામ, લેખકશાલા તિહાં અભિરામ.
કરઈ મોડવી રામ સુગંધ, વિવિધ વસ્ત તિહાં લાગઈ માનુ.

અ. અ. મારા રતોહી એજી હજી અપકટ સાકર્યદે અનેરીએ કુમારપીઠશમ અને હીરવિજય
યસરિની પ્રત મેજબો આપી અને આયુત મણિલાલ ગફોરમાઇ બ્યામે હીરવિજયયરિના ૧૨
બોલના રાસની પ્રત ઉતારી મોકલાવી આપી ને આરે ને બનેને કુ ઉપકાર માલું છું.

કાલ આખ્યાનની [વાસુ જિન પુણ્ય પ્રકાશ્યો—એ દેગી)

રાગ આસાહરી સિંધુઓ.

સૂપ શકલા તનઇ બયરેવ ખસડ, શાલુ અતલસનો નેવી પાર,
ચીર ચુંનેડી મોવિ પિતાબર, હીર ગ્રીનીડે-સાર.
હીંગ મરી નઈ તરવું સીસું, સામર નઈ મોપારી,
મોટી માંડવી પાટણુ કરી, આવઇ કુલ બ્યાપારી,
લવિંગ એલચી કપુર બરાસ, ભયફલ જીવંની,
દાણુ માંડવી મહાજન આવઇ, બુદ્ધા-મહાઇવા મંત્રી-
પાડ દેપરાં અબધ પાસ, સિંધોડાં નઇ દ્રાપ.
પાટણુ માંડવીઈ બેહુ આવઇ, દાણુ ટંકાના-લાખ.

ફહા.

લખ દાણુ લોકે દીઇ, કરઇ સખલ બ્યાપાર,
પુણ્યજેન પાટણુ તણો, સુણ્યો સહુ વિસ્તાર.

અહિપઇ.

વિતાર કહઇસું પાટણુ તણો, બ્યાપારી વણુબરી ધણો,
અનેકં પુરપરિહાં આવઇ જઇ, વિવિધ વસ્ત તિહાં વેચાય.
પુણ્ય તણી રોસા તિહાં સુંદ, માગઇ જલનઇ પાંચ-દૂધ,
દાંન માંન અનઇ વમરાંમ, અતિ શોભઇ પાટણુ પુર ગર્ભ.
શી જિનના પોદા પ્રાશાક, ઈદ્ર-પુરીસુ કરતા વાદ
પોપધશાલા પુણ્યના કામ, વાડી વન દીસઇ અભિરામ.
સહસલિગની શોભા ધણી, ઉપમા માંન સરોવર તણી,
કમલ બહુ જલ મીઠકે માહિ, હંસ મેર બગ ગ્રીવઇ તિહાં
મંચ કચ્છ મંકુક બહુ વરઇ, ચક્રવાકી જલકીડા કરઇ,
રિરતા વાડી વન આરામ, નાસિ કેનિ આનાં અભિગમ.
અંખ નાગ અનઇ પુન્નાગ, વાલ તનાલ અનઇ વર સાગ,
જાંબુ દાડીગ દીસઇ ધણી, ચંદન વદા બદુ-ગલીઆમણી.
કૂપ કુંડે બહુ વાળ્યો ધણી, અમત બરઇ રુદી સોદાસણી,
કેશ દીડા કરતા બહુ લોક, ધરિ ધરિ મંગલ પણિ નદી સોક.
બાવન વસા જસ નગર મગાનિ, એક ચિનઇ સુણ્યો નરનારિ,
પાટણુ નગર તણી લખા, કાંવઈ કેલવો ગ્યાંપ્યા વવા.
વાડી વન નઇ વાંચો ધણી જાલો વેતિ વેનિતામરિ ધણી,
વિવેક વિચાર બ્યાખ્યાની વસઇ, વાદિ વીર પાછી નવિ ધમક

વેળા વંસ વેશ્યાના વાસ, વિપ્ર બોસ આપ ગુણ ગસ,
વહુરા વાંછીઆ વસ્ત વધારિ, વ્યાપારી વડ ગામ મઝારિ.
વેદ વાસના વિચ્છુવ ધણા, વિથેન વાંમ તે રહવા તણા,
વર્ણુ અઢાર તણો તિહા વાસ, વૃષભ જૂન અનોખમ પાસ.

વિપજુ મરતિ અનધ વેદીઆ, વેષધારી, નધ જપ્ત વરતીઆ.
વિચિત્ર વિવધારી વસધ, વિવહાર ચૂક, નવિ ચૂકુઈ કસધ.
વયણુ શુદ્ધ નધ ત્રિધાવંત, વણકર તણો ન લાભધ અંત.
વસન દાન શીઝ તપ ધણી, વિચિત્રાધ વરધોડા તણી.

વાજી વહધધ અનધ, વીજણા, વાંનર વાધ રાય અંગણિ ધણા,
વિદુમ વહા નધ નિર્મલ વારિ, છાટઈ રાગને દરખાર.
વાહ્ય વેધાલિ ગહુ મહધ, વ્યાકરણી વચને નવિ પલધ,
વયરાગિલું કરં વખાણુ, વસધ લોક પર વેદ ન જાણુ.

વિવિધ વસ્ત જાલી ગિદાં મલધ, નર સમુદ્ર પાટણ કુણુ કસધ.
એકવાર એક સ્ત્રી બરતાર, જોવા પાટણનો વિસ્તાર,
સાંઝધ સાંધધ ચોટુદધ અહયા, કર્મ સરોગધ જૂલાં પડયા.

રાતી રડવડતી સાનારી, પ્રહતી જૂપતિ, ભુવન મઝારિ,
વેગઈ તિહાં યોનવીડે રાય, કામળી આપિઈ કર્મ કથાય.
સ્વામી વાહરા નગર મઝારિ, જૂલા પડયાં અહો નરનારી,
સોધો સ્વામી પુણિ નવિ જઠયો, વિષ્ણુગરન ગિમ સાપર પડયો.
સ્વમી નામિધ રાણો એક, દામી આપધ કાંણો તોલ,
એગધ ધધણિ મુઝ બરવાર, રાય કરો મુઝ નરની સાર.

રાઈ વેગધ વળવ્યો પદો, રાણા કાંણા આરી અદો,
સુકલ એકઠા યાઓ આજ, વૃષનઈ કાંધ પ્રહયાલું કામ.

રાણાકાંણા દામી આપિ, ન વસધ નરાણુ આપિ,
નિતયા એકઠા વૃષ દરમારિ, જૂપધ તેડવી આનારિ.

સોધી સિધ દુ વાહર ધણી, દુઝ કારણિ વપ કીધી ધણી,
વૃષ વચને તે સોધધ નારિ, પ્રહ વ ન દીસધ તેજુધ દારિ.

સાંખી ! એકમાં નહી મુઝ કંત, રાય વિનોદ તિહાં યયો અત્પત,
ધિરી પદો વળવ્યો જસધ, રાણો આવ્યો તસધ.

નારિ જોધધી લિધ બરવાર, પાટલ કવિઅણુ કરધ પચાર.
નર સમુદ્ર એ પાટલુ સહી, નર નારી સખ્યા નવિ લહી.

જેલોધ નગઈ દઈ નાટિક વત્ત, પંડિત જનુ પાંગળ જુડુતિ.
રાસ રૂપ તિહા, જોડા, કર મોવી રૂપ રૂપ યહ.

પાંન ફસ તણા ભોગ આ, જેલુધ નગરિ કો નદી રાનીઆ,
ક મિની કંતામાં સખનો દેમ, હર પર ઇક ઇલાહી જેમ.

બમર ભોગ પુરંદર ધણી, વાસ બહુ લધુ માસિણી લણી,
 મૃગનયણી નારિ પદ્મની, વસતી દસ્તની નંદ ચિત્રણી
 ન્યાગી જિહ્વાં ગડધ નિસાંધુ, વમધ લોક પરવેદ ન નાંધુ.
 માગણ માતા નંદ મદ બધી, ધુરર પંદ મિથુગાર્યા કર્યા.
 અસી નગરની ઉપમા ઠડું, ઇંદ્રપુરીથી અધિષ્ઠી લડું,
 જોદનો સ્વામી નૃપ વનરાગિ, ત્રિણિ જીવન જસ માંનંદ લાજ.
 જોદનંદ ગજ રમ થોટા બહુ, જોદનંદ સીસ નમારંદ મહુ,
 જોદનંદ આઝી અતેહરી, જોદનંદ ધરિ બહુ લદમી બરી
 નમર અનોપમ વાસુ ગામ, ગોવાલીઆનુ રાધુ નામ,
 અજુહસવાડું પાટણુ ગામ, વમધું લોક વાર અભિરામ

x

x

x

x

—કુમારપાસ રામ.

ગૂજરાતનું વૈદક સાહિત્ય

(લેખક-રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવલરામ શાસ્ત્રી-મુંબઈ.)

રા. રા. શ્રીયુત રણુજીતરામ વાવાભાઈએ ગૂજરાતનું વૈદક સાહિત્ય એ વિષય ઉપર સાહિત્ય પરિષદ માટે એક નિમંત્રણ લખવાની સૂચના કરી, ત્યારે મેં એ તરત સ્વીકારી લીધી. ખાજીયા એ વિષયમાં વધારે ઉંડાં ઉતરતાં જણાવું કે વૈદાના અન્યેમાં અન્યકારના નામ સિવાય એને વિશે ખીજી હકીકત આપેજ લખી હોય છે, એટલે કહો અંધકાર કયા દેશકાળમાં થઈ ગયો એ જણાવવાનાં સાક્ષાત્ સાધનોં પ્રાપ્ત મળતાં નથી. ખીન્નુ, વૈદાના ધણા અંશે હજી છપાયા ન હોવાથી તથા હસ્તલિખિત પ્રતો મોટે ભાગે દુર્લભ હોવાથી કેટલાક અંશે જોવાનું મારાથી બની શક્યું નથી. એટલે જે યોગી હકીકત એકઠી થઈ શકી છે, તે જોવી છે તેવી આ સરસ્વતી દેવીના પદ્મજાળમાં નમ્ર ભાવથી અર્પણ કરું છું.

જૂજોળના દેટલા બાગને ગૂજરાત ગણવેા, એ પ્રથમ મ્હોટો છે. પણ ખીજી સાહિત્ય પરિષદમાં વંચામણા 'ગૂજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય' એ વિષયના પોતાના નિમંત્રણ ગૂજરાતની અર્થાદા. ધમાં રા. મ. સાક્ષરવર્ધે આનન્દસંકર બાપુભાઈ દ્વારે ઉપલા પ્રશ્નને જે તોડ કાઢ્યો છે, તેમા અનેક મુશ્કેલીઓ મ્હોળે દૂર થતી હોવાથી ગૂજરાતની વર્તમાન અર્થાદાનેજ, જૂજકાળ માટે પણ, સ્વીકારીને હું આગળ આવું છું. ગૂજરાતના જૂજકાળના ઇતિહાસમાં દૂર દક્ષિ નાખતાં સાહિત્ય તરફ ગૂજરાતીઓની ભૂતકાળમાં સાહિત્ય-ઉપેક્ષા ઇતિ રપદ દેખાય છે. ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા છઠ્ઠા શતકમાં પણ ની ઉપેક્ષા ગૂજરાત પોતાનાં અંદરો અર્થત દૂર દેશાવરો સાથે વેપાર કરવું દેખાય છે. અને તે પછીનાં ૨૮૦૦ વર્ષોમાં પણ ગૂજરાતે વેપારી

તરીકે પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખી છે. પણ વેપારમાં અગ્રેસર ગૂજરાત સાહિત્યમાં ખાજી રહી ગયું છે. જે જૂજા કાળમા જ્યારે આર્યવર્તમા જીવંત સાહિત્યનો સર્વ દિશામાં અપૂર્વ વિકાસ થતો હતો ત્યારે ગૂજરાતે આ દેશની અક્ષર સેના ખીંચકૂણ કરી નથી અને તે પછી પણ ગૂજરાતે જોડશી લક્ષ્મીની ઉપાસના કરી છે તેજી સરસ્વતીની કરી નથી ઇ. સ ના હં ફૂ શતકથી ગૂજરાત સામાન્ય સંસ્કૃત સાહિત્યમા ભાગ લેવું દેખાય છે. પણ વૈદક સાહિત્યમાં તો ઇ. સ. ના જારમા ચનક પહેલાં ગૂજરાતમાં ઘોર અંધકાર દેખાય છે.

ઈ. સ. ૧૨ મા શતક પહેલાં ગૂજરાતમાં અંધ મળતો નથી, માટે તે પહેલાં અહિં વૈદ્યો નહિ હોય એમ કહેવાનો આશય નથી, વૈદ્યો હશે, પણ જોએજે કંઈ લખ્યું નહિ હોય; અથવા એમનું લખેલું 'કાલમહોદયિ' માં તજાઈ ગયું હશે

મહારાજા અશોકના શિલાલેખોમાં એક એવો ઉલ્લેખ છે કે "દેવાનાં પ્રિયદર્શી રાજાએ પોતાના રાજ્યમા અને મિલેન, સતીતપુત્ર, કેરલપુત્ર વગેરે ખાટોરી રાજ્યોમા સર્વ મનુષ્યો અને પશુઓ માટે ચિકિત્સા સ્થાનો (હસ્પિતાલો) ખંવાળ્યાં હતાં અને દવાઓ મળાતીને રાખી હતી વધા રોપાની હતી" સૌરાષ્ટ્ર દેશ અશોકના રાજ્યમાં હતો અને ગિરિનગરમાં રહેતા પ્રિયદર્શી મહારાજાના પ્રતિનિધિએ સુસૈન તજાવની નહેરો ખંધાવી

હતી એમ રૂદ્રામેના લેખથી જણાય છે પાડોશીના રાજ્યમાં પણ પરિષતાલો નંધાનારે સૌરાષ્ટ્રમાં નહેરો બધાવી તેમ પરિષતાલો નહિ બધાવી હોય એમ કહી શકાતુ નથી અને બે પરિષતાલો હોય તો વેવો પણ હોવા જોઈએ પણ છ. સ પૂર્વે નીચે શતકતુ વેદક સાહિત્ય ચરક, સુશ્રુત અને જોડકા સમાધ ગયું છે એટલે એ કાળના ગૂંચરાવના વેવોતુ અક્ષર જીવન જોઈ શકાતુ નથી

તે પછી ક્ષત્ર્ય, ગ્રામ અને વસ્ત્રની રાજ્યના મમય માટે અરોહના વખત માટે ને કહ્યું તેથી જૂદા કાંઈ કહેવાતુ નથી આતમા અને આહમા શતકમા સિંધમા વાગમ તીસટ અને ચદ્રતને હાથે વેદના મોટા ગ્રંથો લખાય છે, અને આહમાથી ૧૧ મા શક સુત્રીમા બર્ગાગામા માધવકર, વૃદ્ધ અને ચક્રત હાગ વેદાને પ્રદેશ અનેન્ધા બેકાષ છે પણ જુગરતમા જેના દેશકાગ સન્નિધ છે એવી એક બક્તિ મિત્રાય વેદક સાહિત્યમા પ્રવત્તિ કરનાર કાંઈ દેખાતુ નથી

બૌદ્ધ સાહિત્યમા, જૈન સાહિત્યમા અને વેદક સાહિત્યમા મિદ્ધ નાગાર્જુન એક જાન આચાર્ય રસરંધ અને મહાપુગ્પ ગણાય છે પણ આ ત્રણે સાહિત્યમા કહેવા નાગાર્જુન એક કે બિન્ન બિન્ન એ કહી શકાતુ નથી

નાગાર્જુન.

વેદક સાહિત્યમા જોઈએ તો સુશ્રુતના નીમકાર હરહથ 'સુશ્રુતના પ્રમિદ્ધર્તા નાગાર્જુન જ છે' એમ કહે છે રસ સરસાયામા નાગાર્જુન એક રમસિદ્ધ બનાય છે વૃદ્ધ અને ચક્રપાણી 'અમુક પાડો નાગાર્જુને કલા છે' એમ કહે છે નાગાર્જુનના આરોગ્યમજરી નામના ગ્રંથમાથી માધવના ટીકકાર વિજયરક્ષિત ઉવારો કરે છે નાગાર્જુનના ગણાતા રસરનાક નામના ગ્રંથ મા હસ્તવિખિન ના મળી છે, અને આ બે ઉપરાત ક્ષણુટ તત્ર નામનો નીચે ગ્રંથ નાગાર્જુનને ગણાય છે હવે બૌદ્ધ સાહિત્યમા મહાયાન શાખાના એક આચાર્ય તરીકે બોધિમત્ત નાગાર્જુનની કીર્તિ ધણીજ છે જૈન સાહિત્યમા પણ પાર્શ્વ પ્તાચાર્યના શિષ્ય નાગાર્જુન રસિદ્ધ છે અને એ જ અનેક કથાઓ પ્રચલિત છે

૧૧ મા શતકના પ્રથમ ભાગમા આ દેશમા રહી જનાર એન્નીશની એક નાગાર્જુન માટે નીચે પ્રમાણે લખે છે- 'રસવિદ્યાના નાગાર્જુન નામના એક પ્રખ્યાત આચાર્ય હતા જે સૌમનાથ પાસે વેદકમા રહેતા હતા એ રમવિદ્યામા પ્રતીચ હતા અને એમણે એ વિષયો એક ગ્રંથ લખ્યો છે અમારા વખત પહેલા ૧૦૦ વર્ષ ઉંમરે એ થઈ ગયા છે' જે એન્નીશની કહેતુ ખરૂં હોય તો ૮ મા શતકના અન્તમા અને ૧૦ મા શતકના પ્રથમ ભાગમા ગૂંચરાતમા એક નાગાર્જુન થઈ ગયા હોવા જોઈએ

હવે એન્નીશની ૪૦૦ વર્ષ પહેલે દિલ્હિયાનમા સુમારૂરી કરનાર મીનાઇ સુમારૂર હીચાન્થીસીંગ આધુરૂંકમા પારગત અને માનસદન ગણના મિત્ર બોધિમત્ત નાગાર્જુન જુદા માન પૂર્વક રમગણ કરે છે એ સુમારૂરના મમકાલિન માલુ કવિ પણ એને ટેકા આપે છે નાગાર્જુન નામના બે મહાપુગ્પો જુદા જુદા દાગમા થઈ ગયા હોય તોગ દી શોન્થીસીંગ અને એન્નીશનીન પરસ્પર વિરૂદ્ધ કથો સ્વયં દોષ થકે આમાથી દીશોન્થીસીંગના બોધિમત્ત નાગાર્જુન જોઈ સુશ્રુતના પ્રતિમસ્કર્તા હોવાનો સખર છે દીશોન્થીસીંગ એ નામા જુનને આધુરૂંકમા પારગત મને છે આ પહેલા સત્સદનના મિત્ર નાગાર્જુન છ સ ના બીજા સ્તરથી અર્વાચીન દોષ એમ લાગતુ નથી અને એન્નીશનીના નામારુન તે રસવિદ્યાના

મહાત્મ ઉપદેશક અને રમતનાકર કે એવાજ બીજા કોઈ મંથના લેખક હોવાનો સંભવ છે. જો આ તર્ક ખરો હોય તો બીજા નાગાર્જુન માટે ગૂજરાત સામિપાન દાવો કરી શકે. પ્રમાણક ચરિત વગેરે જોઈ મંથોમાં જે નાગાર્જુનની વાત છે તે આ ગૂજરાતના નાગાર્જુન વિશે હોવાનો સંભવ છે. પણ નાગાર્જુનના અસ્તિત્વ માટે તથા એનાં દેશકાળ માટે ચોક્કસ પ્રમાણોથી નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી એમને માટે વધારે વિચાર કરવો અસ્થાને છે. નાગાર્જુનના ગણાતા રસર-ત્નાકર વગેરે મંથો સંપૂર્ણ રૂપે પ્રગટ થઈ જાય તો ફક્ત આ વિષય ઉપર કોઈક અગત્યનું પડે.

અણ્વિલપુર પાટણમાં ગૂજરાતની રાજ્યધાની સ્થપાયા પછીના આ દેશના ઇતિહાસમાં જોતાં જણાય છે કે મહારાજાધિરાજ મિહિરાજ નયમિહના વખતથી આરંભીને કેરણ દેસાના વખતમાં ગૂજરાત હંદાણું ત્યાં સુધીના કાળમાં લક્ષ્મી અને વિદ્યાની દેશેમાં મહાસત્તા ગૂજરાતની જાહોજલાલી રજૂણીય હતી. એ અપૂર્વ જાહોજલાલીના સમયમાં ગૂજરાતમાં આસુવેદનો સ્વસ્થ પ્રવાહ શરૂ થયો છે. એ સ્વસ્થતાના પ્રવાહમાં એ વખતની દીપ્તમાન સ્ફૂર્તિ સ્વસ્થ દેખાય છે. ઇ. સ. ના ખાસમાં શતકથી ગૂજરાતમાં વેદક સાહિત્યનો જે સ્થિતિ પ્રવાહ શરૂ થયો છે તે ઇ. સ. ના ૧૭ માં શતક સુધી અવિચ્છિન રીતે વહે છે આ શતકની સ્વસ્થતાથી જ

‘કલિકાલ સર્વેષ્ઠ હેમચંદ્રના પ્રકાશથી ગૂજરાત દીપ્તમાન દેખાય છે’

હેમચંદ્ર ઇ. સ. એ સર્વેષ્ઠ મિહિરાજી મહાપુત્રપતું અક્ષરજીવન ધણું વિશાળ છે,

૧૦૮૬થી ૧૧૦૩.

પણ એમાં વૈદાનોએ સમાવેશ થયો છે. એમણે નિષ્વરુણ નામનો

એક વૈદાનો કોષ લખ્યો છે. આ કોષ છપાઈ ગયો છે. હેમચંદ્રનું

જીવન એટલું જાણીતું છે કે એ વિશે વધારે બોલવાની જરૂર નથી અને આ કોષ વૈદાના બીજા નિષ્વરુણો જોવાળ છે, એમાં ખાસ નવું કંઈ નથી. પણ જે પ્રવાહ આવા સમયે પુરુષની પ્રુદ્ધિમાંથી પ્રગટ થયો તે પ્રવાહમાં એમની તેજસરી દૃષ્ટિો પ્રભાવ આપ્યો છે, એમ હવે પછીના અવલોકનથી દેખાયા વિના રહેશે નહિ.

ઇ. સ. ના ખાસમાં શતકમાંજ વેદ સોદસ થઈ ગયા હોય એમ અનુમાન થાય છે, હેમ-

ચંદ્ર પેઠે સોદસને વેદું ગોણું ન હતું. સોદસ તો વેદન હતો. છતાં

સોદસ ઇ. સ. ૧૨

હેમચંદ્ર પેઠે સોદસની પ્રુદ્ધિ પણ સર્વમાહી હતી. હેમચંદ્રની દૃષ્ટિ

જુ શતક.

જેમ સંસ્કૃત સાહિત્યના મૂળ પ્રદેશ ઉપર ફરી વળે છે, તેમ સોદસની

દૃષ્ટિ આસુવેદના સર્વ પ્રદેશ ઉપર ફરી વળે છે અને આસુવેદના અગાધ

મુદ્રમાંથી ગૂજરાતમાં સંધારણ વેદોને ઉપયોગી સર્વ વિવેચના નિષ્કર્ષ કાઢી લઈને એમણે

એક સંગ્રહ રચ લખ્યો છે અને આસુવેદમાં માધારણ રીતે વપરાતી વનસ્પતિઓ ઉપરાંત

ગૂજરાતમાં થતી વનસ્પતિઓનો શોધ તથા અભ્યાસ કરીને એક નિષ્કર્ષ લખ્યો છે.

આ વેદ સોદસ નંદન વેદના યુવ તથા વનગોત્રી રામકલાળ આલણ હતો, એટલી

હકીકત એમણે પોતે અન્યાન્તે આપી છે. રામકલાળ આલણોની વસ્તી મોટે ભાગે ગૂજરાતમાં

હોવાથી સોદસ ગૂજરાતી હોવા એમ જાણીએવું પ્રકાશક મિહિરાજ વેદરાજ નાદરજી

વિક્રમજી આચાર્ય સહેતુક તર્ક કરે છે. સોદસના ગુણમયક નામના નિષ્કર્ષમાં બીજા નિષ્કર્ષમાં

ન લખેલી એવી ગૂજરાતમાં ઉત્પન્ન થતી અનેક વનસ્પતિઓનું વર્ણન કરેલું છે.

આ ગૂજરાતની વનસ્પતિઓનાં નામો પણ હાલમાં પ્રચલિત નામોને મળતાં

આવે છે. આ આંતર પ્રમાણથી વેદરાજ નાદરજીનામનાં તર્કને બળવાનું ટેકો મળે છે અને

સોદસના ગૂજરાતીપણા માટે કોઇ જાતની સંકલ્પ રહેતી નથી. સોદસના કાળનિર્ણય માટે કાંઈ બાબ સાધન મળતું નથી. પણ એના ગદનિઘ્નમાંથી ૧૬મા શતકના બાવનિએ તથા ૧૪મા શાકુંધરે અનેક ઉત્તરોએ ક્યાં છે, માટે એ ૧૪મા શતક પહેલાં હોવા નોંધાયે. વળી શાકુંધરે તથા એના પૂર્વજ ૧૩મા શતકના યશોધરે અરીણ વાપર્યું છે; સોદસે એ નથી વાપર્યું. વળી ૧૩મા, ૧૪મા શતકના અંધકારીએ વૈદ્યામાં રસોનો ખોલો ઉપયોગ કર્યો છે. ગદનિઘ્નમાં રસો નથી. ગદનિઘ્નનો પ્રયોગખંડ શાકુંધરના મધ્યમ ખંડ જેવોજ છે. જેમાં ચૂલ્લ-ગુટિકા અવસેદ વગેરે-બનાવેલા એકાદ્યો છે. પણ શાકુંધરના ૧૨માં રસસંગ્રહના અધ્યાયને મળતો રસાધિકાર ગદનિઘ્નમાં નથી. સુરે રીતે વિચાર કરતાં આધુર્વેદના સાહિત્યમાં ગદનિઘ્નના કર્તાનું સ્થાન શાકુંધરના પૂર્વ કાળમાં દેખાય છે, એટલુંજ નહિ પણ ૧૩મા શતકના યશોધરથી અરીણ અને રસો ન વાપરનાર સોદસ પ્રાચીન હોવા નોંધાયે. બીજી બાજુથી ૧૧મા શતકના ચક્રદત્તના અંધમાંથી સોદસે ઉત્તરોએ ક્યાં છે, માટે એથી અર્વાચીન છે. ૧૩મા શતકથી પ્રાચીન અને ૧૧મા શતકથી અર્વાચીન સોદસ ૧૨ શતકમાં થવા હોવા નોંધાયે. બંગાળના બંગસેન અને ગૂજરાતના સોદસ સમકાલિન હોવા નોંધાયે એમ એ બેયના મંથો બેતાં જણાય છે પણ બંગસેન કરતાં સોદસનો ગદનિઘ્ન વધારે વ્યવસ્થિત અને ધણી ગીતે ચડીયોતો છે.

વૈદ્ય સોદસે ગૂજરાતની અપૂર્વ વૈદ્યક સેવા કરી છે. એણે ગદનિઘ્ન નામના મોટા અંધમાં પ્રયોગ કાયચિકિત્સા, સદ્ય, શાલાકમ, જૂતવિદ્યા, બાલતંત્ર, રસાયન, વાજકરણ, વિપતંત્ર અને પચક્રમ એ રીતે ૧૦ ખંડો પાડીને વૈદ્યાના સર્વ વિષયોનો એકત્ર સંગ્રહ કર્યો છે. અંધના વિભાગની આ પદ્ધતિ આધુર્વેદના સાહિત્યમાં નવીનજ છે. એ કે સોદસે આ વિભાગખંડવામાં કેટલીક ગડબડ કરી નાખી છે. જેમકે અરમરી, ઉદર, વગેરે સદ્યતંત્રના શોભાને કાયચિકિત્સામાં નાખી દીધા છે. પણ એની અન્ય વિભાગની આ નવી કલ્પના ખરેખર પ્રશંસનીય છે. વળી સોદસે આધુર્વેદીય સાહિત્યમાં બીજી નવિનતા એ દાખલ કરી છે કે પ્રયોગોને ચિકિત્સાથી જૂદા પાડી નાખ્યા છે. શારીર, નિદાન વગેરે વિષયોને બાદ કરીને માત્ર ચિકિત્સાનો સંગ્રહ કરવાની પદ્ધતિ તો 'તીસડ વૃન્દ' વગેરેથી શરૂ થઈ હતી. પણ એ બધાએ જનર ચિકિત્સા, રક્તપિત્ત ચિકિત્સા એમ શેષચાર પ્રકરણો પાડ્યા છે. પરંતુ સોદસે કાયચિકિત્સા વગેરેમાં જૂનું ધોરણ શામ્યું છે. તે પ્રયોગખંડમાં ચૂલ્લ, ગોળી, અવસેદ, મૂત, તેલ, આસવ વગેરે બનાવેલા અનુસરીને પ્રારણો પાડ્યાં છે. આ રીતે બનાવડ અનુમાર પ્રયોગોનો સંગ્રહ કરવાનો આ પ્રથમ પ્રયત્ન છે. સોદસ પહેલાં કોઇએ એ જાતનો પ્રયોગ કર્યો નથી. એ પછી શાકુંધર વગેરેએ એ દિશામાં મુધાન વધાવવાના પ્રયાનો કર્યાં છે. દવા બનાવવામાં આ ધોરણ અનુકૂળ છે અને એ જ કારણથી શાકુંધર લોકપ્રિય થવા છે. પણ શાકુંધર પહેલાંના ગૂજરાતનો ગદનિઘ્ન જન્મભૂમિમાં જ કેમ અધારામાં રદી ગયો એ સમજાતું નથી. રસોનો અભાવ કદાચ કારણ હોય. આ રીતે પ્રયોગમંદ *Pharmacopoeia* ના પ્રચારની શરૂઆત કરવાનું જાન ગૂજરાતને છે. સોદસે પ્રયોગખંડમાં સંગ્રહેલા પ્રયોગો સારા છે અને કેટલાક તો બીજે મળતા નથી.

સોદસનો બીજો અન્ય ગુણસંગ્રહ નામનો નિષ્કંટ છે. આમાં ૫૪ મોદસે પોતાની વિશેષતા દાખલ કરી છે. સુધારણ રીતે બીજા નિષ્કંટકારીએ જૂના અંધોમાં વપરાયેલી દવાઓના ગુણો

લખ્યા છે. ન્યારે સોદસે એ ઉપગંત પોતાના દેશમાં થતી જૂના અધોમા અપ્રયુક્ત છતાં
લોકોમાં પ્રચલિત ૧૦૦ ની વનસ્પતિઓના ગુણો લખ્યા છે. સોદસનો મદનિશ્વર હાથ રહેતા
આવ્યો છે. એનો નિષંદ દહુ છપાયો નથી; પણ ગૂજરાતનાજ રંગનાથજી ઉદ્દિગમે પોતાના
નિષંદ સંશ્લેષમાં સોદસ નિષંદમાંથી પુષ્કળ ઉતારા કર્યો છે.

૧૨ માં શતકમાં બીજો કોઇ-વેદક અંધકાર-ચરો હોય એમ જણાતું નથી. આ
શતકમાં હેમચંદ્રે અને મોદસે ગૂજરાતમાં આયુર્વેદનો પ્રચાર કર્યો
જોવિંદાચાર્ય ત્યારે ઇ. સ. ના ૧૩ માં શતકમાં જોવિંદાચાર્ય અને યશોધર
ઇ. સ. ૧૩ સુ. શતક. ગૂજરાતમાં રસવિદ્યાનો પ્રચાર કરે છે. આમાંથી જોવિંદાચાર્ય કાળ
ક્રમમાં યશોધરના પૂર્વજ લાગે છે અને વેદાના વિકાસક્રમમાં તે
પૂર્વજ છે જ. એમણે રસસાર નામનો રસશાસ્ત્રનો ગ્રંથ લખ્યો છે. એ ગ્રંથના અંતમાં
અંધકાર પોતાને માટે નીચે પ્રમાણે ઉક્તેષ્ય કર્યો છે.—

મોદજ્ઞાતિમમુલ્યજ્ઞ આચાર્ય સહદેવજ્ઞ.
તદુલ્લભ્યમ્ તુ યઃ સુતુ. સુરાદિત્વઃ કૃત્તી મુવિ
તત્સંમયઃ સુતઃ સ્વાતો ગોવિન્દઃ શિવવન્દકઃ
શિષ્યઃ શ્રીધીરદેવસ્ય રસ કર્મણુ કોવિદઃ

આ શ્લોકો ઉપરથી જણાય છે કે જોવિંદાચાર્ય આચાર્ય સહદેવના પૌત્ર; સુરાદિત્વના
પુત્ર શ્રીધીરદેવના શિષ્ય અને મોદ જ્ઞાતિના શિવમજ્ઞ બ્રાહ્મણ હતા. પોતાના-ગુરુ ધીરદેવ
માટે, એમના અભયપાત્રના પુત્ર તથા અંતર્વેદી-ગમામજ્ઞનાના મધ્ય પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા
સારસ્વત બ્રાહ્મણ હતા. એટલી ઝાળખાણ જોવિંદાચાર્ય આપી છે. તથા પોતે એ ગુરુની
પ્રસાદીથીજ રસશાસ્ત્રનો અગ્રભવ બીધો છે એમ મુખતકરે સ્વીકાર્યું છે—અપૂત્તુ ચ યત્તર્થ
ધીરદેવપ્રસાદત. ॥

પોતાના ગુરુની જન્મભૂમિનું સ્મરણ કરનાર જોવિંદાચાર્યે પોતાની જન્મભૂમિનું
સ્મરણ કર્યું નથી. પણ મોદ બ્રાહ્મણોની વસ્તી ગૂજરાતમાંજ છે માટે એ ગૂજરાતનાજ હોવા
જોઇએ એમ રસસારના પ્રકાશક વેદરાજ જાહેરજી ત્રીકમજી આચાર્યે સકારણ તર્ક કર્યો છે.

આચાર્ય જોવિંદાના સમય નિર્ણય માટે કાંઇ જાણ સાધન નથી. પણ એના ગ્રંથમાં
ધાતુશાસ્ત્ર-(Chemistry) તંત્રનું મુખ્ય વર્ણન છે માટે આ ગ્રંથ રસવિદ્યાનો વેદામાં બેહોજો
ઉપયોગ થતાં લાગ્યો તે પહેલાંની-એટલે રસશાસ્ત્રના વિકાસક્રમમાં તાંત્રિક સમયનો છે. અર્થાત્
ઇ. સ. ૧૩૦૦ ની આસપાસના રસરતનસમુદાયની પહેલાંનો છે, અને આમાં અદ્વીણુનું વર્ણન
છે માટે ઇ. સ. ૧૨૦૦ પછીનો છે. હિંદુસ્થાનમાં અદ્વીણુ મુસલમાનો આવે આવ્યું છે; અને
૧૩ માં શતક પહેલાંના કોઇ-ગ્રંથમાં અદ્વીણુનું વર્ણન મળતું નથી.

તે ૧૪ માં શતક પહેલાંના ગૂજરાતનાજ યશોધરને અદ્વીણુનો સારો પરિચય દેવાય છે.

બધારે ગોવિંદાચાર્યને અશીષ્ય શું ચીજ છે અને ક્યાં ચાય છે એની ખબર નથી. માટે ગોવિંદાચાર્યે યશોધર પહેલાં અર્થાત્ ૧૩ શતકના પૂર્વાર્ધમાં થયા હોવા જોઈએ. કે પ્રફુલ્લચંદ્રાય પશ્ય ગોવિંદાચાર્યને ૧૩ શતકમાં, મુકે છે. ગોવિંદાચાર્યે એ પોતેજ કહે છે તેમ જૂનાં તંત્રોમાંથી ધાતુવાદનો વિષય લઇને એક નવો અગ્રહઅન્ય રચ્યો છે. એણે કાંઈ નવો શોધ કર્યો નથી કે એના અન્યની રચનામાં કાંઈ નીનીતતા નથી. પણ ગૂઝરાતમાં એ જાનનો એ પડેનો અન્ય છે. ગોવિંદાચાર્યના વખતમાં દીબેટ જૂતાન વગેરે પ્રદેશની ઐદોમાં રસવિધાનો વધારે પ્રચાર હતો એમ એના એક એ વાક્ય ઉપરથી જણાય છે.

एतद्बौद्धा विज्ञानन्ति मोक्षदेशनिवासिनः
बौद्धं मतं तथा ज्ञात्वा रससारः कृतो मया ॥

યશોધર ૧૩ શુ' શતક—યશોધર ૧૩ મા શતકના પાછા બાગમાં ધણેલા જૂનાગઢના શ્રીગોડ બ્રાહ્મણ હતા, એમ એમણે પોતેજ કહ્યું છે. રસપ્રકાશ સુધાકરના અંતમાં યશોધરે પોતાની જાળખાણ નીચે પ્રમાણે આપી છે:—

देशानां सुरराष्ट्रमुत्तमं तत्रापिजीर्णमिवः
प्राकारोऽस्ति स वेदशास्त्रनिरतैर्विप्रैश्च संशोभिनः ।
तस्मिन्विष्णुपदारविन्दरतिकृच्छ्रीपक्ष्मनाभ. स्वयं
तत्पुत्रेण यशोधरेण कविना ग्रन्थः स्वयं निमित्तः ॥

અર્થ—દેશોમાં સુરરાષ્ટ્ર-સોરઠ-ઉત્તમ છે, અને તેમાં પણ એક જીર્ણ નામનો ગઢ છે, જે વેદશાસ્ત્રમાં પ્રીતિવાળા વિપ્રોથી સુશોભિત છે. ત્યાં વિષ્ણુના ચરણકમળમાં પ્રીતિવાળા શ્રી પક્ષનાભ રહે છે. તેના પુત્ર કવિ યશોધરે આ અન્ય રચ્યો છે.

આ શ્લોકમાં કહેલો જીર્ણ પ્રાકાર તે જૂનાગઢજ એમાં કાંઈ સંકા નથી. આ યશોધર શ્રીગોડ બ્રાહ્મણ હતા એમ એમણે પોતેજ જીજ્ઞાસુ શ્લોકમાં લખ્યું છે—

श्रीगोडान्वदपक्ष्मनाममुचिनः

રસપ્રકાશ સુધાકરના અંતમાં લખેલા ઉપલા તથા જીજ્ઞાસુ શ્લોકોમાંથી અંદાજે માટે નીચેની હકીકત મળે છે, કે યશોધર સોરઠમાં જૂનાગઢમાં રહેતા હતા. એમના પિતાનું નામ પક્ષનાભ હતું. એણે શ્રીગોડ બ્રાહ્મણ હતા અને વિષ્ણુમંત્ર હતા.

આ યશોધરના સમય માટે કાંઈ ચોક્કસ પ્રમાણ નથી. પણ ૧૨મા શતકમાં રચાયેલા રસરતસમુચ્ચયના આરંભમાં આપેલાં ૨૭ રસસિદ્ધોના નામોમાં એક યશોધન નામ છે. આ યશોધને નહિ પણ યશોધર હોવું જોઈએ, એમ પ્રખ્યાત રસામનચાત્રી પ્રદાસચંદ્રાય મદાસય પારે છે. તે મો તેમ દો પંજુ આપણા યશોધરના રસપ્રકાશસુધાકરમાંથી

ધર્મો ભાગ રસરત સમુચ્ચયમા કિરેયો છે, એ નિર્વિનદ છે માટે પ્રખુત અંધકાર ૧૪મા શતક પહેલા થયા હોવા જોઈએ. અને યશોધરે અગીયુ વાપર્યું છે માટે ઇ. સ. ૧૨૦૦ થી અર્વાચીન છે હવે એજ શતકના ગોવિંદચાર્યની તથા રમેન્દ્ર ચૂડામણિદાર સોમદેવીની પછી યશોધર થયા છે, માટે ઇ સના ૧૩મા શતકના પાછા ભાગમા થયા હોવા જોઈએ

યશોધરે પોતાના રસ પ્રકાશ સુધાકરમા પાગના ૧૮ ચરકાર, તેની બન્ધન ક્રિયા તથા બરમ ક્રિયા, સુવર્ણ, રૌપ્ય, લોહ, નાગ, બૃગ, વગેરે ધાતુઓ, અબ્રક, માક્ષિક પેશાન્ત, વગેરે આઠ મહારસો તથા હરિતાલ, મણિચિત્ર, અન્નન વગેરે આઠ ઉપચો, એ ચર્મના શોધન મારણ, વગેરે તથા યન્ત્રો, યુધા, પુટ, વગેરેના લક્ષણો વગેરે ૩૫ ચરના મર્મ નિર્ણયોતુ સાથે વિવેચન કર્યું છે તે ઉપરાંત ૧૦૦ રસ પ્રયોગો અને કેટલાક નાટકરચુના યોગો પશુ લખ્યા છે રસાણ્ય રસેન્દ્ર ચૂડામણિ, વગેરે જૂના તાનિક અયોગાથી યશોધરે ઘણો નિર્ણય લીધો છે. છતાં કેટલોક શોધ પોતે કર્યો છે, એમ એ કહે છે

સ્વહસ્તેન કૃતં સમ્યક્ કારણ ન શ્રુ મયા,

અને એના એ દાવો ખોટો નથી, એમ એની પહેલાના તથા પછીના અયો જોતાં જણાય છે. રસરત સમુચ્ચય જેવો અથ લખનારે જસતની -કાચી ધાતુ (રસક) માથી જસત કંદવાની રીત આ અન્યકારના અન્યમાંથી લીધી છે આ રીત ઉપર વિવેચન કરતા આ દેશના રસાયનશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ લખનાર મહાશય પ્રફુલ્લચંદ્રદ્રાવ્ય કહે છે કે " એ વર્ણન એવું આખા છે કે હાલના રસાયનશાસ્ત્રના કોઈ પણ અથમાં લગભગ અક્ષરશ મુકી શકાય.

૧૪ મા શતકમા ગૂજરાતમા શાંતિ ન હતી, અને રાજ્ય વિખરવા એ દારૂ સમયમા સાહિબની આશા રાખી એ ખોટી છે છતાં એ સમયમા વેદક પ્રવૃત્તિ સર્વથા બંધ પડી નહોતી ઇ સ ૧૩૨૦ મા લખાયેલી બખમેનની એક પ્રત પાટણના બહારમાથી મળી છે. - પણ એ વખતે અન્યત્ર લખાયેલા અન્યો ઉતારવા ની અને બાણવાનીજ પ્રવૃત્તિ ગૂજરાતમા થઈ છે અને નવા અયો લખવાની પ્રવૃત્તિ બીલકુલ નથી થઈ એવુ કાંઈ નથી

૧૪ મું શતક-દેવદત્ત નામના એક અંધકાર, એ શતકમા થયા હોય એવુ અનુમાન છે અને ગૂજરાતની એ વખતની સ્થિતિ જોતા ૧૪ મા શતકના પાછા ભાગમા થયા હોવાનો સંભવ છે આ દેવદત્તે ધાતુ રત્નમાળા નામનો એક ન્દાનો અથ લખ્યો છે, જેમા રુદ્રામા યાચ પર્વ છ છ શ્લોકોમાજ રૌપ્ય, સુવર્ણ, તામ્ર, નાગ, બૃગ, લોહ, અર્પર, અબ્રક, માક્ષિક, પ્રનાય, હરિતાલ, મણિચિત્ર, માક્ષિક, ગંધક, પારો, અને હીરો, એટલા પદાર્થોની મારણ ક્રિયાનું વર્ણન કર્યું છે આ અથમાં અર્પરને જસતનો પર્વાચ ગણ્યો છે

जगत्या गुर्जरी खडे देवदत्तो हि घर्षवित्
हरेर्नामामिधानस्य सुतस्नस्य विषग्व
तेन शास्त्रविधिज्ञेन कृता रत्नस्य मालिका

આ શ્લોકો ઉપરથી એટલું જણાય છે કે, ધાતુ રત્નભાગના કર્તા ગૂઢરાતના : રહેવાશી અને હરિના પુત્ર હતા. એના અન્યની રચના, અંથનો ત્રિપદ તથા રસ વિધાના વિકાસ કર્યા એનું સ્થાન એ બધા ઉપરથી એ ૧૪મા શતકથી ગ્રાપ્તીત નથી એમ રસ શાસ્ત્રના ઇતિહાસકાર મહારાજ પ્રફુલ્લચંદ્રનાય કહે છે. આ અન્ય મરાઠી ભાષાંતર સાથે છપાઇ ગયો છે. આ અન્યના પ્રકાશક પાસે શકે ૧૭૨૩ ની પ્રત હતી.

આ દેવદત્તાના પિતા હરિવંદે રસરત્નભાગા નામનો એક અંથ લખ્યો છે જેની એક નુકલિત પ્રત સ્વર્ગરથ રમશાસ્ત્રી વેદ નંબક ગુરુનાય કાલે પાસે હતી. આ પછી ઇ. સ. ના ૧૫ મા શતકમાં ગૂઢરાતમાં શાંતિ પસરેલી, દેખાય છે. અમદાવાદમાં સુસલમાની, રાજધાની થતાં એજ શુહેરમાં વિદ્યાકળા પથુ ફાલે છે અને ગૂઢરાત આખામાં માહિત્યનો પ્રવાહ જોરથી વહેવા માંડે છે.

લક્ષ્મી, નૃસિંહ-૧૫ મું શતક—ઇ. સ. ના ૧૫ મા શતકમાં અમદાવાદમાં લક્ષ્મી-નૃસિંહ નામના એક સારા વેદ હતા. એમણે કોઇ અંથ લખ્યો જણાતો નથી. પણ એમણે વાગ્બટની સર્વામ્સુંદરા ટીકા અમદાવાદમાં સંવત્ ૧૫૪૪ ઇ. સ. ૧૪૮૧ માં મહમદ ખાદશાહના વખતમાં પોતાને માટે ઉતારાવેલી એમ એ ટીકાની એક હસ્તલિખિત પ્રતના અન્તમાં લખેલું મળે છે. ત્યાં આ લક્ષ્મીનૃસિંહને સર્વે સાત્ત્વાર્થવિત્ત્વિભિષ્ કહેલો છે.

નારાયણ-૧૫ મું શતક—આજ સૈકામાં, ઇન્દ્રમાધવની શ્રીકૃષ્ણ રચેલી વ્યાખ્યા કુસુમાવલી નામની ટીકાની પૂર્તિ કરનાર નારાયણ વેદ થઇ ગયા હોય એમ અનુમાન થાય છે. કારણ કે વ્યાખ્યા કુસુમાવલીના અન્તમાં નીચે પ્રમાણે શ્લોકો લખેલા મળે છે:—

શ્રીકંઠદક્ષમિપજા અન્વવિસ્તરમીરુણા

ટીકાયાં કુસુમાવલીં વ્યાખ્યા મુક્તા વૃષ્ણિત્ત્વચિત્

રત્નં નાગરેવંશમ્ય મિપમમાલનન્દન.

નારાયણો દ્વિનવરો મિપજાં હિતકામ્યયા ।

ટીકાપૂર્તિ વ્યધાત્સમ્યકૃતેન નન્દન્તુ સાવયઃ ॥

આ શ્લોકોમાંથી નીચેની લકીકેત મળે છે કે વેદ શ્રીકૃષ્ણે અન્ય મોટા થઇ જવાની પ્રીતથી વ્યાખ્યા કુસુમાવલી નામની ટીકામાં કટલેકે રચેલી ટીકા સુકી દીધેલી, તે નાગરવંશના ગ્લ અને આમદસના પુત્ર વેદ નારાયણે પૂરી કરી. વ્યાખ્યા કુસુમાવલીની ટીકા પૂર્તિ કરનાર આ નારાયણ ક્યારે થયો એ ચોક્કસ જણાય નથી. પણ શ્રીકૃષ્ણ ૧૩મા શતકમાં ખંગાળામાં થયા છે માટે નારાયણ ૧૩મા વતક પડી હોય જોઇએ અને શક ૧૫૪૮ એટલે ઇ. સ. ૧૬૩૦ની હસ્તલિખિત પ્રત મળે છે. માટે એ પહેલાંના છે. શ્રીકૃષ્ણની ટીકાને ગૂઢરાતમાં આવતાં કાંઈક વખત લાગવે જોઇએ તેમ શ્રીકૃષ્ણની ટીકા સાથે આ પૂર્તિને મળી જવા માટે એ એ વચ્ચે બહુ લાંબો ગાળો ન હોવો જોઇએ એ ભેતો ૧૩ મા અને ૧૪મા શતકનાં મધ્યમાં એટલે ઇ. સ. ના ૧૫મા શતકમાં નારાયણ થયા હોય એમ અનુમાન થાય છે. ૧૩મા શતકમાં ખંગાળામાં લખાયેલી વાગ્બટની ટીકાને ૧૫મા શતકમાં ગૂઢરાતમાં અજ્ય સ થયો હતો એ આપણે

ઉપર જોયું છે. તેજ રીતે જન્મ માધવની દીકાનો એજ સમયમાં અવધાસ થતો હોવા અને તેમાં જણાતી ઉચ્ચ પૂરવાનો કાષ્ટએ પ્રયાસ કર્યો હોય તો એ સંભવિત છે. આ નારાયણ-નાગર હોવાથી ગૂજરાતી હોવા જોઈએ એમ અનુમાન છે. સંસ્કૃત વૈદક ગ્રંથોની આટલી બધી દીકાઓ છે તેમાંથી કાઈ ગૂજરાતમાં લખાયેલી નથી, માટે આ દીકા પૂર્તિ કરનાર નારાયણુડ ગૂજરાતના વૈદક સાહિત્યમાં ખાસ સ્થાન છે.

શાર્ફધર-૧૫ મું શતક—ત્રિશતીના કર્તા દિવસાજના પુત્ર શાર્ફધર પણ, આજ શતકમાં થયા હોય એમ લાગે છે. કારણકે ત્રિશતીના પ્રકાશક વૈદ્યરાજ નંદવંશ ત્રિકમજી આચાર્ય પાસે સંવત્ ૧૬૮૬ (ઇ. સ. ૧૬૩૦) માં લખાયેલી ત્રિશતીની એક, હસ્તલિખિત પ્રત હતી. એટલે ૧૭ મા શતકની શરૂઆત પહેલાંનો આ ગ્રંથ હોવો જોઈએ. પણ ૧૬ મા શતકમાં મહાન અકબરના રાજ્યકાળમાં થઇ ગયેલા ભાવમિત્ર પોતાના ભાવપ્રકાશમાં આ ગ્રંથ-માંથી કેટલાક ઉતારા કર્યા છે. માટે આ ગ્રંથકાર ભાવમિત્ર પહેલાના છે. ભાવમિત્રપૂર્વે આ ન્હાના ગ્રંથને પહેલેલા માટે અને એ મોટા ગ્રંથમાં સ્થાન પામવા જોઈતી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા માટે કાંઈક વખત લાગવો જોઈએ. એ જોતાં આ શાર્ફધર ૧૬ મા શતકથી પ્રાચીન હોવા જોઈએ. આ શાર્ફધર પ્રખ્યાત શાર્ફધર સંહિતાના કર્તા હામોદરના પુત્ર શાર્ફધરથી જુદા છે, એ તો એ એવના પિતાના નામ ઉપરથીજ જણાય છે. એય શાર્ફધરે અમુક રોગો ઉપર આશીષ અને રસો વાપર્યા છે. માટે એય ૧૩ મા શતકથી અર્વાચીન હોવા જોઈએ.

સહિતાકાર શાર્ફધર ૧૪ મા શતકમાં થઇ ગયા છે, એ નિશ્ચિત છે. હવે ત્રિશતીકાર શાર્ફધર સન્નિપાતોડ ને વર્ણન કર્યું છે, એ ઉપરથી એઓ સંહિતાકારથી અર્વાચીન કાળમાં એટલે ૧૫ મા શતકમાં થયા હોય એમ અનુમાન થાય છે. આ શાર્ફધરે ગ્રંથાન્તે પોતાની નીચે પ્રમાણે આજખાણ આપી છે:—

સુધીરમૂલસંતિ ભૂપતીર્ના ।

સન્માન્માક્ નાગરવંશજન્મા ॥

દોપન્નમાન્વઃ સુકવિઃ કલાવાન્ ।

દયાનિવાનં મુવિ દેવરાજઃ ॥

તસ્માત્મજઃ શાર્ફવરશ્ચિલોકી ।

પતિ ત્રિનેત્રં ત્રિપુરં ચ શશ્વત્ ॥

ધ્યાયન્નિર્માં વૈદ્યમુદે ત્રિદોષ ।

જ્વરચ્છિદ્રે ચ ત્રિશતીં ચકાર ॥

इति श्रीमद्यतिवर्षैकुण्ठाश्रमश्रीचरणशिष्येण राउलशार्ङ्गधरेण कृता त्रिशती संपूर्णा ॥

આ અન્તિગોક્તિથી નીચેની હકીકત માલુમ પડે છે કે શાર્ફધર યતિવર વૈકુણ્ઠાશ્રમના શિષ્ય હતા અને સિર પાર્વતીના ભંજ સંવળ કુંજના નાગર હતા. નાગર હોવાથી ગુજરાતી દશે એમ અનુમાન થાય છે. આ નાગર વૈદ્યે પોતે નવા રચેલા ૩૨૮ શ્લોકોમાં જ્વરની નિદાન સહિત ચિકિત્સા લખી છે. જ્વરના દરેક ભેદનાં લક્ષણોજુદાં જુદાં આપ્યાં છે અને ચિકિત્સા પણ જુદી જુદી લખી છે. ૧૧ી સન્નિપાત જ્વરના એ ભવના ૧૩, ૧૩ ભેગે આ, ગ્રંથમાં લક્ષણ

સાથે વર્ધુલેશ છે અને, એ દરેકની જુદી જુદી ચિકિત્સા લખી છે. ભારમિત્રે જયર પ્રકરણનો ધણો ભાગ આ ત્રિશતીમાંથી અક્ષરચઃ જીતારી લીધો છે. વળી ત્રિશતીના શ્લોકો નવા છે, જ્યારે ભારમિત્રે સંમત કર્યો છે. આ નાગર વૈદ્યની કવિતા પણ મારી છે. એ પોતે પણ પોતાના અન્યનો આદર થવા માટે કવિતા ઉપર કંઈક આધાર રાખે છે—

વવિવશ્રુતિકૌતુકાત્ આદ્રિયત્વં મનોરમાત્

ગુજરાતમાં આ વખતમાં કવિત્વ શક્તિવાળા અને રાજસભાઓમાં માન યોગ્યતા નાગરો વેડું પણ કરતા એમ આ અધ્યક્ષરના કહેવાથી જણાય છે. શાર્કધરના પિતા દેવરાજ પણ સારા વૈદ્ય હતા.

રજકેશરી નામના બીજા એક નાગર વૈદ્ય જેના સમય નિર્ણય માટે કંઈજ સાધન રજકેશરી, રજતુ નથી તેને વિષે ઉપરના બે નાગરોના અનુસંધાનમાં અર્ધિજ

બોલધુ અનુચિત નહિ ગણાય. આ નાગરે અન્યના આરબના પોતાને વિષે નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

મળશ્વરં તામપિ હંસગમિર્નીં વિરશ્ચિનારાયણપાર્વતીપતિ

ઘનવન્નરં સુશ્રુતયામ્બાદીન્ પ્રગમ્ય સમ્યક્સમપમોદાત્

તતઃ પરં સમુદ્ભૂત્ય સુશ્રુતાદપિ વાગમટાત્

હારીતાઙ્ગિવેશઃચ ધરિણ્યે યોગદીપિકામ્

નાગરાન્વયસંભૂતો સુવૈદ્યો રણેશરી

વિલોકયાનેસ્તંત્રાણિ પઞ્ચિત્તો વદતિ સ્ફુટમ્

આ શ્લોકો ઉપરથી આ રજકેશરી નાગર હતા અને એમણે સુશ્રુત, અમિત્રેશ, વાગમટ વગેરેના અન્યોમાંથી સમુદ્ધાર કરીને યોગદીપિકા કરી છે એટલી હકીકત મળે છે. આ નાગર વૈદ્યે ત્રિભૂતિને પ્રણામ કર્યો છે એટલે એઓ રમાતે હતા એમ અનુમાન થાય છે. યોગદીપિકામાં એક એક બખ્ખે શ્લોકોમાં નિદાન અને ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર શ્લોકોમાં દરેક રોગની ચિકિત્સા લખી છે. કુલ ૩૬૦ શ્લોકો છે. હતાનિ ત્રીણિ નવતિ. કૃતેય યોગદીપિકા રોગના નિદાનના શ્લોકો માધવનિદાનમાંથી ઉતાર્યા છે ચિકિત્સાના કેટલાક શ્લોકો નવા છે. ઉપર ગણાવ્યા છે તે સિવાય બીજા કોઈ અધ્યક્ષરતુ નામ અંદર આવતુ નથી. બીજા અંશેમાંથી કાળસચક ઉતારાઓ પણ નથી. અથમાં ૨૫ ચિકિત્સા બીજકલ નથી. અપીચુ પણ નથી દેખાતું, માત્ર ઔષધચિકિત્સાજ છે. આ ઉપરથી તો અન્ય ૧૩ મા શતક પહેલાંનો ડરે; પણ માત્ર આ મેન ન્યાય—Argumentum ex silentiis ઉપરથીજ સમયનો ખરો નિર્ણય ન થઈ શકે કેમકે આત્મન્દાના અન્યમાં તો જાણી કરીને પણ ૨૫ ચિકિત્સા ન લખી હોય એમ સંભવે; તેમ પૂર્વકાલિન અન્યમાં અમુક વસ્તુ હોય અને પશ્ચાત્કાલિન અન્યમાં એ ન હોય એમ પણ દાખલાઓ છે.

૧૫ મા શતકમાં નાગરોએ વૈદ્યમાં ધણી પ્રવૃત્તિ કરી છે તથા ૧૪ મા શતક પછી આવના ન્દાના યોગ સંઘેડો વધારે થયા છે. એ સામ્ય ઉપરથી નાગર વૈદ્ય રજકેશરીને અર્ધિ સુખ્યા છે, આ યોગદીપિકાની એક હસ્તલિખિત પ્રત વેદરાજ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય પાસે છે.

ધ. સ. તુ' ૧૬ મું શતક પણ તદન સ્તુ નથી. મંગાધર ચર્તીક્રીની લખેલી યોગ રત્ન-
માળાની અમદાવાદમાં લખાયેલી એક પ્રતમા સંવત ૧૬૩૦ (ધ. સ ૧૫૭૪) ની સાલ
લખેલી છે. એ પ્રમાણે ઇન્ડીયા એશીયની લાઇબ્રેરીના કેટલોગમાં નોંધ છે. આ અન્ય
છપાયો નથી તેમ એ કેટલોગની નોંધ ઉપરથી મંગાધર ચર્તીક્ર કાનના હતા તથા કમારે ચંદ્ર
ગયા એ બાપત કાંઈ પતો લાગતો નથી. પણ ધ. સ. ૧૭૫૪માં વેદાનો એક અન્ય ઉતાર-
વામાં આવ્યો હતો એ તો નિમજ્જે મને તો એ નોંધ ઉપરથી એ સાલ અન્ય ઉતાર્યાની
નહિં પણ રચાયાની છાગે છે પણ એ ચોક્કસ કહી શકાય નહિં ખાટે એને હું અહિં
ગણતો નથી. "

ઉપરની સાલ પછી ૧૪ વર્ષે સવત ૧૬૪૪ (ધ. સ. ૧૫૮૮) માં એક બાલવત્ર નામનો
કવિયાણુ ધ. સ. ૧૬૬૩ અથ રચાયો છે જેના કર્તાના દેશકાળ ખાટે શકતુ કાંઈ કારણ
શતક. નથી. આ બાલવત્રના કર્તા કવ્યાણુ વેદ અધ્યાન્તે પોતાનો પરિચય
નીચેના શ્લોકોમાં આપે છે—

અહિરુત્રાન્વયે જાત' પંડિતૈકશિરોમણિઃ ।

રામચંદ્રાર્ચનરતો રામદાસ' સતા પ્રિય ॥

વિદ્વજ્જનાલ્હાવકરો મનસ્વી મહીવર સર્વજ્ઞનામિન્દયઃ ।

લક્ષ્મીનૃતિહાષિસરોજમુંગમ્સદાત્મજો ડમ્બુદ્વિદિતાગમાર્ગે ॥

કલ્યાણ હત્યુદ્ધતનામધેવસ્તદાત્મજો ગ્રથવરાન્વિલોચ્ય ।

પરોપકારાય વ્યવ તંત્રં સતાં સમાલોકનયોગમમેતત ॥

સુગવેરસાધાગમિતે વર્ષે નમે રવૌ ।

પૂર્ણિમાગ ચત્તરેદિ લિલેલ્લ ચ શિવાલયે ॥

આ શ્લોકોમાંથી નીચેની હકીકત મળે છે.—“આ અથના કર્તા કવ્યાણુના પિતાનું નામ
મહીધર હતું અને એણે લક્ષ્મીનમિહના ઉપાસક તથા વેદાનો અર્થ જાણનાર હતા.
એમના પિતાનું નામ રામદાસ હતું. અને એણે રામચંદ્રના ભક્ત હતા ” છેલ્લા શ્લોકમાં અથ
રમ્યાની સાલ આપી છે એટલે આ અથકારના સમય ખાટે તે કાંઈ જાતની રાંઠા રહેતી નથી
એમના શ્રી કૃષ્ણદાસ તરફથી છપાયેલા જાળતંત્રમા અહિંસેવ સખ્દ છે પણ એ જૂનું છે.
અહિંજ નેહએ મારણ્યુકે આ કવ્યાણુના પિતા મહીધરે અન્યત્ર અહિંજનજ લખેલ છે. આ
મહીધરોચાર્યે કાશીમા રહીને અનેક ગ્રંથો લખ્યાં છે. શુકવ મણુવેદનું વેદાધિ નામનું બાપ્પ
લખનાર એક મહીધર પ્રસિદ્ધ છે તે અને આ કવ્યાણુના પિતા મહીધર એક કે ભિન્ન ભિન્ન
એ ચોક્કસ કહેવાતું નથી, પણ મંત્ર મહોદધિ પગેરના કર્તા મહીધર અને આ કવ્યાણુના પિતા
મહીધર તે તો એકજ પુરુષ એમ મંત્ર મહોદધિના અન્નમા લખેલા શ્લોકોથી ચોક્કસ જણાય છે.

અહિરુત્રો દ્વિગુત્રો વત્સગોત્રમમુદ્ધર

આસીદત્તનારો નામ વિદ્વાન્ન્યાયો નરાન્લે

તત્તનુજો રામવત્તઃ ....

....

મહીધર સ્તદુત્પન્નઃ સંમારાસારતાં વિદન્
 નિનદેશં પરિત્યજ્ય ગતો વાગળર્સીં પુરિં
 સેવમાનો નરદરિં તત્ર ગ્રન્થ મિમં વ્યવાત
 વલ્વાણામિષ્વપુત્રેણ તથાનૈર્દ્વિજમત્તમૈઃ
 સંપ્રાર્થિતઃ સ્વમત્પાસૌ નામ્ના મંત્રમહોદધિ.
 ઋત્વે વિક્રમતો જ તે વેદવાગનૃપૈર્મિતે
 જ્યેષ્ઠાષ્ટમ્યાં શિવસ્વામે પૂર્ણો મન્ત્રમહોદધિઃ

આ પ્રતીકોથી કલ્યાણનો કથનને ટેકો મળે છે કે મહીધર તૃપ્તિહના ઉપાસક હતા તથા એના પિતા શમભક્ત હતા તે ઉપરાંત મહીધર ભટ્ટ બાપે જ સ્વદેશ છોડીને કાશીએ આવેલા જીટલી નવી હાડીકત મળી છે. મહીધરે ૧૬૪૫ માં મંત્ર મહોદધિ પૂરા કર્યો અને એ અંથ લખવાની પ્રેરણા કરનાર પુત્ર કલ્યાણે ૧૬૪૪માં બાલતંત્ર પુરું કર્યું. આ રીતે પિતા પુત્ર બન્ને એકજ સમયે સાહિત્યસેવા કરતા હતા. બન્નેએ પોતાના અથો સિવાલયમાંજ લખ્યા છે. આ મહીધરના પૌત્રના પૌત્ર તર્કવાગીશ બદાચાર્ય કવિ વેણીદત્તે ૪૦ સં. ૧૭૧૮માં રસતરંગિણીની રસિક રંગની નામની ટીકા લખી છે તથા અલંકાર ચંદ્રોદય નામનો અલંકારનો અંથ લખ્યો છે. એ અંથના અંતમાં આવેલી વંશાવળીમાંથી નીચે પ્રમાણે મહીધરની પુત્ર પરંપરા મળે છે. મહીધરના પુત્ર કલ્યાણ તેના પુત્ર આનંદરામ તેના પુત્ર લક્ષ્મણ તેના પુત્ર વીરેશ્વર અને તેના પુત્ર વેણીદત્ત. આ વેણીદત્ત પણ પોતાને વત્સગોત્રી અદિચ્છત્ર કહે છે. એ કાળમાં અનેક બ્રાહ્મણો સ્વદેશ છોડી મોક્ષની કે વિદ્યાની ઇચ્છાથી કાશીએ જતા અને પછી ત્યાંજ રથાવી રહી જતા તેમ મહીધર ભટ્ટ કાશીએ ગયા અને ત્યાંજ સ્થિર થઈ ગયા. પાંચ એમનો સ્વદેશ કોયો? એમણે પોતે કાંઈ લખ્યું નથી. પણ કાઠિયાવાડ ગુજરાતમાં વસતા પ્રતોરા. નાગર બ્રાહ્મણો હાલમાં પોતાને અદિચ્છત્ર કહેવરાવે છે. એજ રીતે ૫૦ વર્ષ પહેલાંના પ્રતોરાએ કહેવરાવતા અને ઇ. સ. ૧૭૩૮માં ગૂજરાતીમાં ગરબો લખનાર બાલના લાલજી પ્રતોરા પોતાને અદિચ્છત્ર કહે છે. 'અદિચ્છત્ર કિન્નળી નાત' એ રીતે એ પોતાની નાત કહે છે. એ ઇ. સ. ૧૭૩૮માં પ્રતોરા પોતાને અદિચ્છત્ર કહેતા હોય તો તે પહેલાં ૨૦ વર્ષેજ પોતાને અદિચ્છત્ર કહેનાર વેણીદત્ત પ્રતોરા નંદોય તો કાણ હોય? બાલમાંજ નારાયણેશ્વર નામના મહાદેવના મહીંગના સેખમાં પ્રતોરા માટે અદિચ્છત્ર શબ્દ વાપર્યો છે. જૂનકાળના પ્રતોરા પોતાને મોટે ભાગે અદિચ્છત્ર કહે છે અને હિંદુસ્થાનમાં બીજી કોઈ નાતનું અદિચ્છત્ર નામ પ્રસિદ્ધ નથી માટે આ વેણીદત્ત અને તેના પુત્ર પ્રપિતામહ મહીધર ભટ્ટ પ્રતોરા હતા એ નિમશય પ્રતોરાની વરવી કાઠિયાવાડ. ગૂજરાતમાં વધારે છે અને જયપુર વગેરે રથજે જે પ્રતોરાઓ હાલમાં વસે છે તેઓ ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં ગૂજરાતમાંથીજ ગયા છે. એજ રીતે કાશીએ પણ ગૂજરાતમાંથીજ મળેલા. વળી આ વેણીદત્ત અને મહીધર માટે જુનાગઢ જામનગરના વત્સગોત્રના પ્રતોરામાં એવી દંતકથા ચાલે છે કે એ મહીધર એમના પૂર્વજ દત્તા અને જુનેગદથીજ કાશીએ ગયા હતા. આ મહીધરનો વેણીદત્ત મુખી રૂખાતો વેલો હાલ નહ થઈ ગયો છે અને કાશીમાં જે એક

છે તો મહીધરના પુત્ર કસ્તાણુને પણ આપણે ગુજરાતી મળી શકીએ. કેપાણુ
 વેધે બાલતંત્રમાં બાળકોના રોગો તથા એની ચિકિત્સા લખી છે. સુશ્રુતમાં બાળકોના
 રોગોમાં અહ બાધાએ વધારે છે અને કસ્ટાણુ પણ એનોજ નિસ્સાર વધારે કર્યો છે. અહ
 બાધાની ચિકિત્સામાં સુશ્રુતમાં ન લખેલી શાંતિઓ લખી છે અને એ પ્રસંગે મંત્રમહોદધિ
 લખનારના પુત્રે મંત્રશાસ્ત્રનો તથા 'અયોતિપતો ધણો' પત્રિય પ્રગટ કર્યો છે. અહ બાધાએ
 ઉપરાંત ઝાડા, અને ઉધરશ વગેરે બાળકોના રોગોનું પશુ વર્ણન કર્યું છે. માત્ર બાળકોનીજ
 ચિકિત્સાના જુદા અથો મંદસ્કૃતમાં એ ચાજ છે અને તેમા આ ગૂજરાતીનો લખેલો અથ
 મુખ્ય છે. એ વિષયનો એ એકજ અથ લખાયો છે. પ્રયોગોમાં લાગમા રથે બાગે વેડું કરે
 છે અને પોતે વૈદનીજ નાત હોય એવો દાવો કરે છે પણ પ્રયોગોનો લખેલો વેળનો આ
 એકજ અથ મને મળ્યો છે.

ગૂજરાતમાં વેદક સાહિત્યની પ્રતિ ૧૨ મા અને ૧૩ મા મેકામા જોઈ શકે થઈ
 હતી. ૧૪ મા ૧૫ માં અને ૧૬ મા મેકામાં એ પ્રતિ મંદ મંદ ચાલતી હતી તે ૧૭ મા
 મેકામાં વળી પ્રવ્યવસ્થા ઉઠે છે. ૧૮ મા મનકના અન્માં જમ ખામ
 દેવેશ્વર ૧૭ મું શતક બાલવિષયક બાલતંત્ર રચાયું છે તેમ જોઈ અરમામા કે એ પછી
 થોડે વખતે ૧૭ મા સૌના આરંભમાં ખામ સ્ત્રીવિષયક સ્ત્રીવિદ્યાસ-
 નામનો અન્થ લખાયો છે. માત્ર સ્ત્રી વિષયોને જ ચર્ચનારા વૈદના પુસ્તકો 'સંસ્કૃત' સાહિ-
 ત્યમાં ગણ્યાગાંઠ્યાજ છે. એટલે આ સ્ત્રી વિદ્યામનું ખાસ સ્થાન છે એ અન્યના કરતાં દેવેશ્વરે
 વૈદના અન્યોમાંથી, કામશાસ્ત્રના અન્યોમાંથી અને તાત્ત્વિક અન્યોમાંથી સ્ત્રીઓને લખતો વિષય
 એકદો કરીને આ અન્થ રચ્યો છે. આ અન્થની એક હસ્તનિખિત પ્રત ઉક્ત કોનેજની લાઇ-
 બ્રેરીમાં છે. આ અન્થમાં કુલ સાત તરંગો છે પ્રસ્, મુદ્ગર્ભ વગેરે સ્ત્રીઓનાં દરદો અને
 વાઇકરણુ વગેરે વિષયો એ જમાનાના પ્રમાણુમા ઠીક ચર્ચા છે. કેટલાક પ્રયોગો તો તદ્દન નવા છે.
 પ્રત્યેક તરંગના અન્તમાં આ અન્થના કર્તાએ પોતાનો પરિચય નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે. 'તે' એ
 ગૌહત્તાતીય મુગરિ મૃનુ રૂપાગાય દેવેશ્વર કુત્તે સ્ત્રીમિલાને આ અન્ત વાક્ય ઉપરથી દેવેશ્વર રાતે
 શ્રીગોડ અને મુગરિના પુત્ર હતા એટલી હકીકત મળે છે. શ્રીગોડ હોતાથી ગૂજરાતી હશે
 એમ અનુમાન થાય છે અને મુદ્ગર્ભ માટે છોડ જાતિપત્રી માટે જાતની વગેરે ગૂજરાતી
 શબ્દોના ઉપયોગથી એમના ગૂજરાતીપણાની ખાત્રી થાય છે. અન્થાને કાઢ સાય લખી નથી.
 પ્રત લખાના ને પણ માવ નથી એટલે અન્થકારના મમય માટે સાક્ષાત્ પ્રમાણ મળતું નથી.
 અન્થના આરંભમા સુશ્રુત, વાગબદ્, અત્રિ, ચરક, ઉદ્દેશતંત્ર, પુસ્કત જ્ઞાન (મદ્દનાજ) યોગિ-
 નીમન, વૃંદ, બંગ, રસાણુવ અને ચક્ર એટલા અંકકારો કે અન્યોનુ સ્મરણુ કર્યું છે. એ ઉપરથી
 ૧૩ મા શતકથી પ્રાચીન નથી એમ નિશ્ચય થાય છે. કેટલાક પ્રયોગો ૨૨ સ્તનમુચ્ચયમાંથી
 લીધેલા છે અને અગીયુત તથા રસોનો બહોળો ઉપયોગ કર્યો છે માટે ૧૪ મા શતકથી અર્વા-
 ચીન છે. પણ ૧૪ મા ૧૫ મા શતક જેટલી પ્રાચીનતા આ અન્થ માટે મનાવી કંઈ છે,
 કારણ કે એમાં ગૂજરાતી જગદો પુષ્કળ પરાયા છે. ચક્ર ગર્ભ માટે લાગમા કડિયાસમાં
 છોડ શબ્દ વપરાય છે. એ શબ્દ ૧૧ મા શતકના અન્ત ભાગના એક ગૂજરાતી વૈદક
 અથના વાપરેલો દેખાય છે. પણ સંસ્કૃત વૈદક ગ્રંથોમાં વસાયેલ દેખાતો નથી એ એકજ
 શબ્દથી આ અન્થ ૧૭ મા શતકથી પ્રાચીન નહિ હોય એમ જણાય છે. ૧૬ મા શતકના

જાહેર વાપર્યા છે. એણે લખેલો વીંછીનું વિષ ઉતારવાનો એક ગૂઝરાતી મંત્ર નમૂના તરીકે
જોડા નેવે છે.—

ૐ કાલો વિષ્ણુ કર્તરીયાલો મેનાની આયે રુપાનો પતોરો મિષ્ણુ ઉતરે તો કિનાર નતો
ગરૂ મો'હ'કાર. ઝોવેગો મોર ખાવેગો તોડ મિ'દ્ધ વિનરે તો હાક હલોલા કરે મેરી ભકિત
પુરની શકિત પુરો મંત્ર કશ્ચરોવાચ. ”

આજ શતકમા ગૂઝરાતી ભાષામાં લખાયેલો એ વૈદાનો અન્ય મળ્યો છે. અન્યજન-
ગમ્જીની એક સાખાના આચાર્યે ગાનશેખરના શિષ્ય નયનશેખર
નામના એક જૈને મંત્ર ૧૭૩૬ (ઇ. મ. ૧૬૮૦) માં યોગરત્નાકર
નામનો અંચ લખ્યો છે. અચકારે અન્યાન્તે પોતાની લકીકત નીચેના

શબ્દોમા લખી છે:—

“ છુટક યોગ હતા તે ઈચ્છા ચોપાધ માહે કીધા સામટા
ચૂચૂઆ ગુઝના મુખથી સામગી તેકની ચોપાધ કીધી
સવત સત્તર છવસો જાણુ ઉત્તમ જાવણુ માસ વખાણુ
શુકલપદ્મ તિથિ વૃતીયાવલી યુધવાર યુભ વેગા બલી
શ્રી અચક્ષ ગન્ધ ગીરમા ગન્ધપતિ મહામુનીશ્વર મોટા યતિ
શ્રી અમરસાગર મહાશ્વર જાણુ ઉત્તમ જાવણુ માસ વખાણુ
યુગ પ્રધાન મિરદ જેહને રાયરાણા માને તેહનધ
તાસ તણી પળી યાખા ધણી એ કરમાહે આધેકી બણી
તે સાખામાહે અતિભલિ પાલી તણા સાખા ગુણુનીલી
પાલિતાચાર્ય હોય તે હુઆ ગન્ધપતિ જે ગુણુગેહ
અનુક્રમે તેહને પાટે જાણુ શ્રી પુણ્ય તિલક સરીસ વખાણુ
તેહને ચોલમધ પાટેજાણુ સુમતિ શેખર વાયક ગુણુધાર
તાસ શિષ્ય છે વાયક પદે સૌભાગ્યશેખર પુણ્યન દરિદે
તામ ચરણામુજ સેવે જેહ ગાનશેખર વાયક ગુણુગેહ
સતાવીસ ગુણે અભિરામ ગાનશેખર વાયક પ્રધાન
તે સહી ગુરુનો લહીપક્ષાય હીપડે સમરી સરસ્વતીમાય
યોગરત્નાકર નામ ચોપાધ નવજુશેખર સુતી છણુપર કહી
ઉઠો અધિકે અક્ષર જેહ પડિત હારય મ કરજે તેહ

ઇ સ. ના ૧૭ માં સૈકાની ભાષાના નમૂના તરીકે આ લખેલો ઉતારો કર્યો છે આ
અન્ય સામાન્ય સાહિત્યનો નહિ પણ વૈદાનો હોવાથી એ વખતની જાણના જળવાઈ રહ્યા
હોય એ સંભવિત છે.

આ યોગ ગ્લાકર મોટા અંચ છે એમા વૈદાના મંત્ર વિષયો સમાવ્યા છે વળી આ
અચકાર જૈન ટોનાથી જૈન વૈદ્યામા પ્રચલિત થઈ નના પ્રયોગો એણે લખ્યા છે. તેમજ લકી-
ગોમાં પ્રચલિત મુનાની દસજોનો પણ એણે મસદ કર્યો છે.

હિતોપદેશના કર્તા શ્રીકૃષ્ણ, રસાનુવારના કર્તા માણિક્ય દેવ, યોગચિંતામણિના કર્તા દર્વેશી-
તિશરિ વગેરે અનેક જૈનોએ વૈદાના મસ્કૃત અન્યો લખ્યા છે. જેમાના કેટલાએક

તો, છપાઇ ગયા છે. પણ જેનો ગૂઝરાતની ખૂબાર ધણે સ્થળે રહેતા અને રહે છે એટલે જેન હોય એ ઉપરથી એના દેશ માટે કાંઈ અનુમાન ન નીકળે, વળા ધણા જેનો એ ગૂઝરાતી બાપામાં નાના મોટા વેદાના અન્યે લખ્યા દરો પણ એનું અસ્તિત્વ અને જાણાયું નથી, અને જેનોનો લખેલો ગૂઝરાતી જાણાનો ઉપર કહેલો યોગસ્થાપક નામનો એક જ અન્ય મળ્યો છે. અને અન્યકાર પોતે "અથ સમુદ્ર અછેપાર, તેડતગો નવિ લીમ્નેપાર, તેડ અથ યકી ઉપરી પ્રાકૃત બાપા ચોપાઈ કરી." એ રીતે પોતે કાંઈ નવું નથી કર્યું એમ કહે છે પણ એ યોગ સ્થાપક એ વિષયના ગૂઝરાતી જેન સાહિત્યનો ભેશક ઉત્તમ નમૂનો છે. આ અન્યની એક હસ્તલિખિત પ્રત જૈનગજ નદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય પાસે છે. જેનોની વેદક પદ્ધતિ જેને જેની હોય તેણે જોયા જેવો આ અન્ય છે.

ઉપર કહેલા ગૂઝરાતના જેને જેમ વેદાનો ગૂઝરાતી અન્ય લખ્યો છે તેમ કચના જેન ગોરજી ગોતીચંદ વૈદ્યમંજરી નામનો એક સંસ્કૃત અન્ય લખ્યો છે, જેના ગોરજી માતીચંદ જેમાં મરજીનો ઉપાય લખ્યો છે એમ ઇ. સ. ૧૫૦૮ ના એક ધંધકલ્પનમાં નોંધ કરેલી છે. આ અન્ય છપાયે નથી. મેં જોયો પણ નથી. એ ઉપરે લખાયો એ માટે અનુમાન કરવાનું કાંઈ સાધન નથી.

સંસ્કૃતમાં ગૂઝરાતીને હાથે લખાયેલા યોગસમુચ્ચય નામના એક ન્હાના વેદકઅન્યની એક તુલિત હસ્તલિખિત પ્રત રા. રા. તત્ત્વસુખરામ, મનસુખરામ ત્રિપાઠી પાસે છે. એ લેખના લેખક માધવ પોતેજ કહે છે. તેમ સુશ્રુતમાંથી યોગસમુચ્ચયમાંથી, ત્રિભક્ષાશાસ્ત્રમાંથી, બેપદવમાંથી અને શાર્કશાસ્ત્રમાંથી, યોગસમુચ્ચયમાં સંગ્રહ કરેલો છે. અને ત્રિભક્ષ પછી યથેલા આ માધવ ૧૭ માં શતકના અંતમાં કે ૧૮માં શતકની શરૂઆતમાં થયા હશે. એજો વડપત્તનના રહેવાશી ગોપજીતના પૌત્ર અને હરિરામના પુત્ર તથા શ્રીગોડ શાહજી, હતા એમ એમણે પોતેજ અંધારમ્ને કહ્યું છે. આ માધવના પિતા હરિરામ પણ સારા વેદક હતા એમ માધવ કહે છે.

માધવ

માધવ, યોગસમુચ્ચયમાં સંગ્રહ કરેલો છે. અને ત્રિભક્ષ પછી યથેલા આ માધવ ૧૭ માં શતકના અંતમાં કે ૧૮માં શતકની શરૂઆતમાં થયા હશે. એજો વડપત્તનના રહેવાશી ગોપજીતના પૌત્ર અને હરિરામના પુત્ર તથા શ્રીગોડ શાહજી, હતા એમ એમણે પોતેજ અંધારમ્ને કહ્યું છે. આ માધવના પિતા હરિરામ પણ સારા વેદક હતા એમ માધવ કહે છે.

૧૮ મું શતક ઇ. સ. ૧૭૦૭ માં આરંગજીનના અન્ત સાથે કિંદુસ્થાનની શાંતિના પશુ અપરત થાય છે. ઇ. સ. ૧૮ માં શતકના આરંભથીજ ગૂઝરાતમાં પશુ એવી અધાધુષ્ટી વ્યાપક થઇ જાય છે કે એ વખતે સાહિત્ય અસંભવિત લાગે છે. ૧૮ માં, શતકનોજ યોગસ રીતે કહી શકાય એવો કોઇ વેદાનો અન્ય અને મળ્યો નથી પણ એ શતકમાંજ કાઠિયાવાડ ગૂઝરાતના ધણાં વેદક કુટુંબોમાં વેદાનો અવતાર થયો છે. કાઠિયાવાડના પ્રસિદ્ધ મહાપુરુષ અંડુ બદજીના, કુટુંબમાં વેદાનો પ્રવેશ એ શતકના અંધ બાગમાં થયો છે. દિલ્હી તરફથી ડોઇ શાહજી સાથે આ તરફ આવેલા દિનમણી નામના વેદક અંડુબદજીના પ્રપિતામહ રણુકોડજી બદને વેદક બણાબુ તે દિવસથી આજમુધી એ કુટુંબમાં વેદક અવિચ્છિન્ન ચાલે છે. એજ રીતે સિદ્ધ બેપળ્ય મણિમાળાના કર્તા કૃષ્ણરામ શર્માના પ્રપિતામહ લક્ષ્મીરામ પણ એ વખતના ૧૮ માં શતકના સારા વેદક હતા. એજો અમદાવાદના મેવાડા શાહજી હતા અને મહારાજાધિરાજ પ્રતાપસિંહના વખતમાં એજો જયપુર ગયા તથા ત્યાં, સાર્ ગાન મેળગ્યું. એમના પ્રપિતા કૃષ્ણરામ શર્મા જયપુરની સંસ્કૃત પાઠશાળામાં આયુર્વેદના અધ્યાપક હતા. એમણે ઉપર કહેલો સિદ્ધ બેપળ્ય મણિમાળા નામનો અન્ય સંસ્કૃત ભાષામાં લખ્યો છે. ૧૯ મી સદીમાં સંસ્કૃતમાં લખાયેલા વેદાના અન્યોમાં આ ઉત્તમ છે.

ધ. સ. ના ૧૯ મા ચતુર્થમાં શ્રીકૃષ્ણ, રાજ્ય નીચે ફરી શાંતિ સ્થપાતાં દેશમાં નવી ન્યાયિત્વ, અપી છે. શુભગતમાં સારા વેદો ઉત્પન્ન થયા છે અને અનેક નિરનિરાણી વેદક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થાય છે. આ પ્રવૃત્તિઓ પરંપરાએ સાહિત્યને ઉત્તેજક હોવાથી અહીં ગણ્યાવા ગણ્યા છે.

એ વેદક પ્રવૃત્તિઓની વિવિધતા અને વિસ્તીર્ણતા જોતાં એ સર્વેનું સવિસ્તર અવલોકન અહિં અશક્ય છે. તેમ ૧૯ મા ચતુર્થના પાછલા ભાગની પ્રવૃત્તિઓનું અવલોકન કરવાનો સમય હજી આવ્યો નથી. મોટે ગઈ સદીના પહેલા ભાગના મને નજીકના જે ચાર મોટાં વેદોની પ્રવૃત્તિઓ તથા એ સદીના પાછલા ભાગના વેદોની સાહિત્ય વિષયક સેવાનાં માત્ર પ્રકારોનું ગણ્યાવી નજર. આમાં ઘણાં સારા વેદો રહી જશે, કારણકે એઓને જાણવાનું કંઈ સાધન નથી, પણ હું જેને વિશે એ શબ્દો કહેવા માગું છું તેઓ એ વખતના વેદોમાં પહેલા વર્ગના વેદો હતા. છતાં મારા અસાનથી કેટલે અન્યાય મેં તે હું હાથ માગી લઉં છું. જેના કુટુંબમાં જુના કાળમાં સારા વેદો થયા હોય એઓને પોતાના પૂર્વજોની હકીકત ખદાર પાડે તો મહારાજને હાથ માગરનો પ્રસંગ ન આવે. મુંબાઈમાં અને અન્યત્ર ઘણા કોટી પોતાને જામનગરના વેદ કહેવરાવવા ખાસ ઇચ્છે છે. અત્યારે જામનગરના વેદોની સ્થિતિ ગમે તે હોય પણ આવી વાસના જગાડે એવી જામનગરની પ્રતિષ્ઠા જે વેદોને લીધે ખંધાઈ તેને વિશે કંઈકમાં જોલવા ઇચ્છે છે. ૧૯ મી સદીની શરૂઆતમાં ઇ. સ. ૧૮૧૦ થી ૧૮૫૦ સુધીમાં મહારાજ રણમલજીમતી કાઠીકીમાં અંદાજે ૧૮૫૦ સુધીના પિતા વિકૃત બદ એક સારા રાજ્યવેદ ગણાતા. એ વખતે જામનગરમાં જીજી વેદો હશે પણ આમની કીર્તિ ધણી હતી. વિકૃત બદ એ જમાનામાં વિદ્વાન વેદ ગણાતા. એમના વખતમાં વિદ્વાતાનું માપ આજના જેટલું ઉંચું નહતું. એ વખતે વેદોના આટલા પ્રયોગ કાર્યમાં નહોતા આવ્યા અને વિદ્યા મેળવવા માટે આટલી સમગ્રડો નહતી ત્યારે ભાવપ્રકાશ અને શાફીધર જાણનારા વિદ્વાન ગણાતા આજે ચરક સુખત ન જાણનાર વિદ્વાન ગણાતો નથી. માટે આજની દૃષ્ટિથી વિકૃત બદની વિદ્વાતા જોવાની નથી. એઓ સાગ પોશાણિક તથા કવિ હતા. એમની રાગ પારખવાની શક્તિ ઘણી વખજાતી. એમની પ્રમાણિત ખદાર પસરવાથી ઘણા વિદ્યાર્થીઓ ખદારમાનથી વેદ શીખવા એમની પાસે આવતા. તેમાંથી ચાર વેદોએ ગઈ સદીના પાછલા ભાગમાં ઘણી પ્રમાણિત મેળવી હતી. વિકૃત બદજીના પુત્ર કરજાશંકર ઉદ્ધે અંકુશ જૂનાગઢના પ્રત્યેક રાજાથઈ ઇંદ્રજી, જામનગરના નાગર અંદરથ વિજયશંકર ઉદ્ધે જાવાભાષ અચળજી તથા પોરબંદરના પ્રત્યેક અંદરથ પ્રથુરામ જીવનગમ એ ચારે વિકૃતબદજીના શિષ્યો. એમને ગુરૂ પાસેથી કાંઈક એવી પ્રસાદી મળી કે એ ચારેયે વેદના પ્રદેશમાં જુદું જુદું કાર્ય કરીને એ વખતને દોષાવ્યો હતો. અને એ વખતમાં એમની પ્રતિષ્ઠા ઘણી હતી.

વિકૃત બદની પ્રવૃત્તિ
ધ. સ. ૧૮૧૦થી ૧૮૫૦

ધ. સ. ૧૮૩૧ માં જન્મેલા અંકુ બદજીએ ૧૬ વર્ષની ઉંમરથી પોતાની પરંપરાનો વેદક ધર્મો સ્વીકાર્યો હતો અને એ વખતથી તે ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં પોતે મરખંડ થયા ત્યાં સુધી એમણે અથાગ યત્ન કર્યો અને જામનગરના અનેકમાં ભોગ આપ્યો. એમણે ઇ. સ. ૧૮૬૫ માં પદ્મતિમર દેશી દવાઓ જનાવવા માટે જામનગરમાં રસશાળા સ્થાપી. અત્યારે દવાઓ જનાવવાના આ દેશમાં અનેક કારખાનાઓ છે તેમાં જૂનામાં જૂનું

અંકુબદજી ઇ. સ.
૧૮૩૧ થી ૧૮૪૮

દવાઓ ખનાવવાનું 'કારખાનું' આ જામનગરની રસશાળા છે. અંદુ બદ્દલ જામનગરના મહારાજા વિના જામના રાજવંશ હતા; પણ ગરીબોની ચિકિત્સા કરવાનો અર્પુ ક્રિયા સંખ્યા. ગરીબોને મફત દવાઓ આપતા એટલું જ નહિ પણ જરૂર પડે તો ગરીબ દુરનીને ખાવાનું પહોંચાડતા અને વારંવાર પોતાને ઘેર રાખીને પથ પગાવી દવા કરતા. વળી અંદુ બદ્દલ પોતાનો ન્હાના ભાઈઓને, ભત્રીજાઓને તથા ઘણા પ્રત્યેકોઓને પોતાની પાસે રાખીને વૈદ શીખવ્યું હતું, જેમના ભાઈઓએ કારિયાવાડનાં જુદાં જુદાં સંસ્થામાં તથા સુખમાં પણ સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે.

વૈદરાજ ખાનાભાઈ પણ જામનગરના મહારાજા વિના જામના રાજવંશ હતા અને એમણે કારિયાવાડ ઉપરાંત કચ્છ, ઉદ્દેપુર વગેરે રાજસ્થાનમાં પણ ખાવાલાઈ અમરજી પ્રખ્યાત મેળવી હતી. એમણે એક બે ગ્રંથો લખ્યા છે પણ એ હજી ઇ. સ. ૧૮૨૪થી ૧૮૬૩. પ્રસિદ્ધ થયા નથી. એમણે પણ રસશાળાને અનુસરી ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં રાજકોટમાં રૂઢ પ્રાસાદ આપવાનું સ્થાપ્યું હતું. એમના પુત્રો હાલમાં જુદે જુદે સ્થળે પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક વૈદ કરે છે.

વૈદરાજ પ્રભુરામ જીવનગમે સુખમાં વૈદમાં સારી પ્રખ્યાતિ મેળવી અને પછી આયુર્વેદનો, પદ્ધતિસર અભ્યાસ વગેરે એવી ઇચ્છાથી સુખમાં એક આયુર્વેદ પ્રભુરામ જીવનરામ વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી. એ વિદ્યાલયમાં એક ઇસ્પતાલ હોવાથી ઇ. સ. ૧૮૩૬થી ૧૯૦૨. વિદ્યાર્થીઓને આજ સુધી પ્રત્યક્ષ ગાન મળી શક્યું. આ તથા દુધોનાં સક્ષિપ્ત ચરિત્રો અમરજી ગુર્જર ચિત્રાવળી વગેરે ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચુક્યાં છે.

ઉપર કહેલા ૧૯ મી સદીના ત્રણે વંશોએ વૈદના પ્રદેશમાં ઘણું કાર્ય કર્યું છે. પણ વૈદક સાહિત્ય માટે કોઈ કંઈ નથી; ત્યારે એવા રૂઢનાથજી ઇન્દ્રનાથજી ઇન્દ્રજી - જો વૈદક સાહિત્યમાં સારો ફાળો આપ્યો છે. વૈદરાજ રૂઢનાથજી ઇન્દ્રજીને વનસ્પતિ વિદ્યાનો ઘણો શોખ હતો અને એઓ જૂનાગઢમાં રહેતા હોવાથી ગીરનારનાં જંગલોમાં ફરી ફરીને એમણે વનસ્પતિ રાખવું ઘણું પ્રત્યક્ષ ગાન મેળવ્યું હતું. એમના વખતના બીજા કોઈ પણ વૈદ કરતાં એઓ વનસ્પતિઓને વધારે ઓળખી શકતા. એમણે ઉપયોગી વનસ્પતિઓના તાલ નમૂનાઓનો એક મોટો સંગ્રહ કર્યો હતો. જે હાલમાં અયોગ્ય સ્થાને પડ્યો છે. આ રૂઢનાથજી ઇન્દ્રજીએ પોને મેળવેલા ગાનને લોકોને લાભ આપવાની ઇચ્છાથી નિષ્ઠ સંગ્રહ નામનો એક નિષ્ઠ ઇ. સ. ૧૮૬૩માં રચીને પ્હાર પાડ્યો છે. નિષ્ઠાની જાનને આ એક ઉત્તમ ગ્રંથ છે અને વૈદોમાં પ્રમાણુભૂત બનાવ્યું છે, જે કે હજી એ પ્રદેશમાં ઘણું કરવાનું બાકી છે. પણ એ વખતના પ્રમાણુમાં એમણે એક મોટું કાર્ય કર્યું છે. આ ગ્રંથમાં એમણે જૂના ઘણા ન છપાયેલા નિષ્ઠામાંથી બહુ મહેનત કરીને સંગ્રહ કર્યો છે. આ રૂઢનાથજી ઇન્દ્રજીના બાઈ જૂના શોધોળા માટે યુરોપ પર્વત પ્રખ્યાત સ્થેલ પડિત બગવાનવાલ ઈન્દ્રજી જગુ વનસ્પતિ રાખવું સાદું જ્ઞાન ધરાવતા અને વૈદ પણ કરતા.

જેહાં પન્ડીશ વર્ષોમાં ગુરુત્વમાં ધણું વૈદો પ્હાર આવ્યા છે જેમાંથી કેટલાક તો ઉપર કહેલા ચારમાંથી કોઈએકની પરંપરામાં ઉછરેલા છે. એ સમયમાં વૈદક સાહિત્ય સંબંધી અનેક પ્રતિષ્ઠા શરૂ થઈ છે તેમાં સુખ્ય સુખ્ય નામે પ્રમાણુ છે.

ઇંગ્રેજ પુસ્તકોમાંથી ભાષાંતર રૂપે કે સારોદ્ધારરૂપે પાશ્ચાત્ય વૈદક ગૂજરાતીમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન થયો છે. આ દિશામાં બંગાળામાં જે કાર્ય થયું છે તેનો અંશતઃ પશુ ગૂજરાતમાં થયો નથી. આ જનતામાં માત્ર જે ચાર પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. પશુ ઇંગ્રેજ તથા 'દેશી' વૈદામાંથી વૈદોને સાધારણ રીતે ઉપયોગી અનેક વિષયોનો એકત્ર સંગ્રહ કરાને કેટલાક અંશે લખાયા છે. આ જનતાના સાહિત્યમાં પ્રકટર વિશુવનદાસજી શારીર અને વૈદક અને વૈદરાજ જટાશંકર કીલાધરજી દુરવૈદ એ જે વિશેષ લોકપ્રિય થયા છે.

હાલના ધણુ નવા વૈદો જે ઉપરથી વૈદ કરે છે. સંસ્કૃત વૈદક અંશેનાં ભાષાન્તરો કરવાની પ્રવૃત્તિ ધણુ વખતથી શરૂ થઇ છે અને હજી ચાલે છે. પશુ સારાં ભાષાન્તરો એક બેજી થયાં છે. આ દિશામાં પશુ હજી ધણું કરાવતું બાકી છે. ધણુ અંશે હજી ભાષાંતર થયાં વગરના છે પણ ખોટાં ભાષાંતરો થાય એ કરતાં તો ભાષાંતરો ન હોય એ 'સારું' કારણ કે વૈદામાં જીવની નેખમની વાત છે.

વૈદક માસિકોદ્ધાર લોકમાં જે વિપવનો રસ ફેલાયો છે. રસેશ વૈદ્યવિજ્ઞાન નામનું એક માસિક રસવૈદ્ય મહિયંકર વિઠ્ઠલજી તરફથી ધણું વર્ષો પહેલાં નીકળ્યું હતું પણ એ થોડા વખત ચાલીને બંધ થઇ ગયું. એ પછી અનેક માસિકો નીકળ્યાં છે. એ સર્વમાં ૨૧ વર્ષથી ચાલતું વૈદકદંપતર અગ્રમયમ છે. એણે સારી લોકપ્રિયતા મેળવી છે. ધનંતરી પશુ ઠીક ચાલે છે અને આપુરે દરરોજક હ મદિનાથી નીકળ્યું છે. (હાલ બંધ થયું છે-૧૯૮૬.)

અપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત અંશેને પ્રકાશિત કરવામાં બંગાળાએ, ઉત્તર હિંદુસ્થાને અને મદારાખરે ધણી પ્રવૃત્તિ કરી છે. ગૂજરાતે હમણાં સુધી જે દિશામાં કંઈજ કર્યું નહતું. પણ છેલ્લા ત્રણ ચાર વર્ષથી વૈદરાજ નવલજી ત્રિકમજી આચાર્ય આત્મંત્ર અમપૂર્વક સંશોધન કરીને અનેક અપ્રસિદ્ધ અંશેને બહાર પાડે છે. અંશેના અગોષનમાં પ્રકાશકની વિદ્વતા અને શ્રમ રમણ દેખાય છે.

ઇંગ્રેજ રીતે દેશી ઔષધોનું દ્રવ્યગુણશાસ્ત્ર લખવાનો પશુ પ્રયાસ થયો છે. આ જનતાના સાહિત્યમાં ડૉ. પીટર ઝીજી રાવજીનું ઔષધશાસ્ત્ર લોકપ્રિય છે. વનસ્પતિ શાસ્ત્રના વિષયમાં બરડાની જડીયુત્રી અથવા બરડામાં થતી વનસ્પતિઓનું વનસ્પતિ શાસ્ત્ર એ ગૂજરાતી ભાષામાં લખાયેલાં એ જનતાનાં અંશેમાં નાનકે જૂનું છે એ જનતાનાં બીજાં જે ચાર પુસ્તકો છે પણ આ વનસ્પતિ શાસ્ત્રનું અધ્યાન ધણું કુચું છે. એ અધ્યાન કરતાં ડૉ. રા. જયકૃષ્ણદિક્ષિત જેવો વનસ્પતિશાસ્ત્ર Botany નો અભ્યાસી ગૂજરાતમાં ખીજો નથી. ઇંગ્રેજ Floerની દૈનંદી ઉપરોક્ત વનસ્પતિશાસ્ત્ર લખાયું છે. અને તેમાં દરેક વનસ્પતિનું વર્ણન જાતે જોધને કરેલું છે.

આ ઉપરાંત છેલ્લાં પચીસ વર્ષોમાં અનેક નાનાં મોટાં વૈદક અંશે બહાર પડ્યા છે. એટલે જે સર્વતું વિવેચન તો શું પણ એની સાદો ટીપ આપવાને પણ હું અમર્થ નથી પણ આ અંશેનો મોટો ભાગ ગૂજરાતી સાહિત્યને પ્રતિષ્ઠા આપે એવો નથી.

સાહિત્યની આટલી પ્રવૃત્તિ સિવાય બીજી જનતાની વૈદક પ્રવૃત્તિ પણ ધણી થઇ છે અમદાવાદની ગૂજરાત આયુર્વેદિક કાર્મસી, જે કવની રમણાળા અને સુમંદુ મંદુ કામસ્વટિકલ વર્કેસ વગેરે દરમિયાન બનાવવાનાં કારખાનાં નીકળ્યા છે.

આ કારખાનાંઓની સેવા માટે વપારે બોલવાનું આ સ્થાન નથી. વળી સુખંધ વૈદ્યમંત્રા, બારવીય વૈદ્યમંડળ અને અમદાવાદની ધણુ સભા વગેરે સભાઓ પણ કેટલાક વર્ષથી ચાલે છે.

આ રીતે ઈ. સ ના ચારમા શતકથી આરંભી ત્રીજાનજીગ્ર પર્વતના ગૂજરાતી વેદક વિદ્યામંત્રુ કુટુંબ અવલોકન કર્યું. આ અવલોકનમાં સાધનોના ઉપસંહાર. , અભાવથી, માગ અજાનથી અને બીજા અનેક કારણોને લીધે ઘણું રહી ગયું. હજી હાલના ઘણા પરંપરાગત વેદો પાસે પોતાના કુટુંબમાં તપરાતા પ્રયોગની મંસ્કૃત કે ગૂજરાતીમાં લખેલી નોંધો હશે. ગુજરાતી-ચંના અધ્યાર આચાર્યમ નાગેશ્વરના વડવા વલ્લભરામ નિત્યારામે લખેલા 'વેદાના એક પુસ્તક માંથી હાલમાં હજનલાલ ત્રિવારામ રાવળે બહાર પાડેલા 'વેદક' વિલાસમાં ઘણા કુચકાઓનો સંમેલ કરેલો છે. આ જાતનું ઘણું સાહિત્ય ઘણા વેદાના ઘરમાં પડ્યું હશે પણ એ મળ્યું કેલ્ય છે તેમ એમાં કંઈ નવું હોવાનો સંભવ નથી.

આટલા અવલોકનથી આપને લાગ્યું હશે કે ગૂજરાતના વેદોએ જો કે પહેલાં પ્રમાદ રાખ્યો ખરો પણ પાછળથી વેદક સાહિત્યના ઘણા ખરા પ્રદેશમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. પ્રાચીન આયુર્વેદીય ચિકિત્સાનો સંબંધ, રસ વિદ્યા, ઋગિગ બાહ્યરોગ વગેરે વિષયો ઉપર લખા-ગેલા છુટા છુટા મંથો ગૂજરાતમાં મળે છે. વેદક સાહિત્યમાં આ ત્રીજે ગૂજરાતે જે ભાગ લીધો છે તે જો કે પંચાંગ, પૂર્વ, અને બંગાળ કરતાં જોડો છે પણ મહારાષ્ટ્ર અને મદ્રાસ સાથે સમર્પ સરખાવી શકાય એટલો છે. પંચાંગ અને પૂર્વનો તો કુર્વિહાસજ લાંબો છે, એની સાથે સરખાવણી અશક્ય છે. પણ બંગાળાએ ભૂતકાળમાં પણ વધારે કામ કર્યું છે. અને વર્તમાનમાં વધારે કરે છે. બંગાળામાં બી. એ અને એમ અ થયા પછી પણ ઘણા ધેડું કરે છે. એટલુંજ નહિ પણ એલ. એમ. એન્ડ એસ. થયા પછી પણ કેટલાક દેશી વેડું કરે છે. અહિંના દેશી દાકતરોને દેશી વેદાં તરફ જે સ્ત્ર છે તે સાથે બંગાળાની ઉપલી સ્થિતિ સરખાવવાથી દેશી વેદાની ત્યાં કેટલી પ્રતિષ્ઠા છે તેનો ખ્યાલ આવશે બંગા-ળામાં જેટલા અને જેવા વિદ્વાન વેદો છે તેટલા અને તેવા ગૂજરાતમાં નથી. શારીર અપાતભાગ્ય જેવા વિષયને પ્રાચીન પરિભાષાને અનુસરતી સુંદર સંસ્કૃત ભાષામાં ઉતારનાર હરિરાજ ગણના-થમેન એમ. એ. એચ. એમ એન્ડ એસ. બંગાળી છે. એ હરિરાજનો નોંધો આખા હિંદુસ્તા-નમાં નથી. બંગાળાની આ ઉત્તર સ્થિતિનાં અનેક કારણો તરીકે પણ મને નીચેની સ્થિતિ એક મોટું કારણ લાગે છે. બંગાળામાં જૂના કાળથી વેદોની એક નાત છે. વેદાના ધધાની શરૂ પરંપરા એ નાતમાં જળવાઈ રહી છે. બીજા કોઈ પ્રાંતમાં વેદોની એવી નાત નથી. દાખલા તરીકે ગૂજરાતમાં એક રાયકવાળ, બે શ્રીગાંડ, ત્રણ નાગર એક મોઠ, એક પ્રશ્નોશ, બે જીન, એક સારસ્વત એ રીતે વેદો જુદી જુદી નાતોમાં બહે-ચાઈ ગયા છે. આ જમાનામાં નાતોના કિલ્લો બધાય એ સંભવિત નથી તેમ છટ પણ નથી. પણ ગૂજરાતે બંગાળા સાથે હરિફાઈ કરવાનો શુભ પ્રયત્ન કર્યો જોઈએ એટલી સૂચના અયોગ્ય નહીં ગણાય.

છેવટ મને આ કાર્યમાં મદદ કરનારાઓનો ઉપકાર માનીને સમાપ્ત કરું છું. પ્રથમ તો રા. રા. રણજીતરામભાઈએ આ વિષય લખવાની પ્રેરણા કરી અને પછી એક માદી મોકલી અને વારંવાર પ્રોત્સાહન આપ્યું એ માટે એમનો ઉપકાર માનું છું. પછી વેદરાજ મદવજી ત્રિશમજી આચાર્ય પોતાની પસેના હરનલિખિત મંથો જેવા આખી તથા અનેક ઉપયોગી સૂચનાઓ કરી મને ઘણી મદદ કરી છે એ માટે એમનો તથા પોતાના સહયોગી ઉપયોગ કરના દીધો તથા અનેક સૂચનાઓ કરી. રા. રા. તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠીએ જે મદદ કરી છે તે માટે એમનો આ રથળે ઉપકાર માનું છું. કાળગણનાના વિષયમાં પ્ર. ચં. રાવના 'હોસ્ટરી ઓફ હિંદુ કેમીસ્ટ્રી' નામના ગ્રન્થમાંથી મને થયેલી મદદ માટે એ પ્રખ્યાત સાયન શાસ્ત્રીનો આભાર માનું છું.

રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય.

(લે ઇન્દ્રલાલ કન્યાલાલ યાજ્ઞિક)

“સાહિત્ય” પુસ્તક દેખી કંપનાને વિનામ નથી, કે કોઈ ઉચ્ચેશના મગજનો તરંગ નથી, પણ તે સમકાલીન રીત રીવાજોનો ઉનારો છે, અને યુદ્ધિનો એક પ્રકારનો નમુનો છે. એવું ધારવામાં આવ્યું કે સાહિત્યના અર્થ ઉપરથી પાઠશા સેક્રેડ વર્ગ સુધીની મનુષ્યની લાગ-ણીઓ અને વિચારોની રેખા દોરી સકાય. એવો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો અને તે સફળ થયો.”

ટેઇનનો ઇંગ્લેશ સાહિત્યનો ઇતિહાસ.

યુરોપમાં અઢારમી સદી જેમ વ્યક્તિત્વવાદ અને જમાનો હતો, તેમ આગુણીમમાં સદી જે રાષ્ટ્રીયતાનો યુગ હતો. પહેલી બાવનાનું વધારેમાં વધારે ગભીર પરિણામ ફ્રેંચ રિવોલ્યુશન બન્યું; પણ બ્યારે ૧૮૧૫માં વોટર્લુના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ રણક્ષેત્ર ઉપર યુરોપની પ્રજાઓએ તે હોલબાલક અને તેના રાક્ષસી પ્રતિનિધિનું શમન કર્યું, ત્યારે તોપની ગર્જનાઓ અને રશ્મિરતી નદીઓમાંથી “શાશ્વત શીનીકમ” ની મહાક રાષ્ટ્રીયતાની બાવના ઉદ્ભવ પામી, યુરોપમાં સુધારાની આગેવાની કરનાર ક્રાન્સે જે ત્રણ વાર પોતાના રાજાઓનું મિહામન ડાવાવ્યા પછી ઉવટે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્વીકાર્યું વેપારી અને રાજ્યકુશળ ઇંગ્લાન્ડમાં પણ પ્રજાકીય જુગમો પ્રસરી, જેથી પણ રિફોર્મ બીગ ખચાર કરી તેણે મધ્યમ અને મજૂર વર્ગના લોકોને રાજકીય હક આપ્યા. ઇંગ્લાન્ડ અને રશિયાની સહાયથી ગ્રીસે ટુર્કસ્તાન સામે ખંડ ઉઠાવ્યું, અને ઉત્તરે તેની જુલમી ધુન્સગી ફેકી દબાવે સ્વતંત્ર બન્યું. પરંતુ તે જે દેશોમાં નવી બાવનાઓ ધીજળીક ત્વરાથી અજબ પરિવર્તન કર્યું તે તો ઇટાલી અને જર્મની હતા અંગ્લના વિરોધો અને પરદેશી શત્રુઓની સામે યદ્ધ અને દેશોએ લગભગ એકજ સમયે રાષ્ટ્રીય એકતા પ્રાપ્ત કરી. નેપોલીઅનના યુગ્મરાથી જંગલુ ઇટાલી જે ત્રણ નિષ્ફળ પ્રયત્નો પછી ઓસ્ટ્રીયાથી સ્વતંત્ર બન્યું, અને જર્મનીએ પ્રેકીઓથી પોતાના ઉપર પડતી ઓસ્ટ્રીયાની ઝેરી હાથાને દૂર કરી. અને આ

“It was perceived that a work of literature is not a mere play of imagination a solitary caprice of a heated brain but a transcript of contemporary manners, a type of a certain kind of mind. It was concluded that one might trace from monuments of literature the style of man's feelings and thoughts for centuries back. The attempt was made and it succeeded.”

Taine's History of English Literature.

ગણીસમા સત્ત્વના હેત્વા ભાગમાં સ્લાવ કામની જે રાષ્ટ્રીય હીલચાલ જાગી છે, તેણે હાલને રથપથ મચાવ્યો છે.†

રાષ્ટ્રીય ભાવના પ્રવૃત્તિમય યુરોપની આદ્ય ચિન્તનશાલી એશિયાએ પણ યોગણીસમા અને વીસમા સદ્કામાં સિદ્ધ કરેલા માંડી છે, જે એજ જણાવે છે કે તે અમુક દેશ કે ખંડન નહિ, પણ આખા યુગની ભાવના છે. થોડા સમયથી ટુર્કિસ્તાન અને ધરાને જગૃતિનાં આશા જનક ચિન્હ દેખાડ્યાં છે, અને જગતમાં વધારેમાં વધારે રૂઢીપૂજક ધીમે મંથુ રાજ્યને જોત જોતામાં નિર્મૂલ કરી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપ્યું છે. જો આ દેશેની ફતેહ હજી નિઃશંક ન બની હોય, તો જાપાને અમદારિક સુધારાથી રાષ્ટ્રીય સામર્થ્ય સંપાદન કરી રશિયાને સખત કરેલાં માર્ગો છે, અને યુરોપની પ્રજાઓના વ્યૂદમાં સ્થાન મેળવ્યું છે. અને આપણું દિલ્લિસ્તાન ! આપણા સમજાવવાળા મિત્રો, અને સ્વાર્થી યત્નુઓ એકે અપાળે કયુલ કરે છે, કે દિન્દમાં નવચેતનનો અવતાર થયો છે, પણ તેમની સાક્ષીની આપણે ક્યાં જશર છી ? આપણા મગજમાં જગતા વિચારો અને આપણી નાડીમાં વહેતું શોદી આપણને સમજાવવા બસ છે કે આપણા જૂના દેહમાં નવું સત્વ પ્રકટ થાય છે.

પ્રજાઓના જીવનમાં જે રાષ્ટ્રીય ભાવના વિકાસ પામી તે હોમના સાહિત્ય અને તત્વ-જ્ઞાનમાં પણ પ્રતિબિંબિત થઇ. યોગણીસમા સત્ત્વના આરંભના—વર્ડઝવર્થના—સાહિત્યયુગનું મુખ્ય લક્ષણ રોમાન્ટીસિઝમ (Romanticism) ગણાય છે. કદપના અને લાગણીની જે શક્તિએ કુદરતનું મૌનદર્શ્ય અને વ્યક્તિનું ગૌરવ આકર્ષક રંગોમાં ચીતર્યું, તેણેજ પ્રજાઓના જાતકાળની કથા અને ભવિષ્યની આશાઓ મખનેદક કથમયી આલેખી. બાપરને આકર્ષક હેરો ફકમાં યુરોપના દેશોનાં ઐતિહાસિક સ્મરણો તાજાં કરી તેમને સ્વતંત્ર થવા પ્રેર્યાં. ગ્રીમાંધ્યુજ અને બાઈબલમાં શોધીએ સ્વતંત્રતાનો વિજય અદ્દ્યુત સ્વરે ગાયો. ઐતિહાસિક પ્રવૃત્તિ ઉપર પણ સ્વાભાવિક રીતે આ જુરસાઓ મૂળજાત અસર કરી ઇતિહાસ રાજ્યો અને ઉમરાવોના ખેલ તરીકે નહિ, પણ સગરત પ્રજાસંધની દબતિ કથારૂપે લખાવા માંડ્યો. અને લાગણી સાહિત્ય અને ઇતિહાસમાં પ્રગટ થઇ, તેને તત્વજ્ઞાનીઓએ સિદ્ધાંત રૂપે સ્થાપી. કેન્ટ અને પ્રીટ અને ખાસ કરીને હેગલ અને કોર્ષે સમાજના બધારજુના અને તેની ઐતિહાસિક પ્રગતિના જે સિદ્ધાંતો ઉપજાવ્યાં, તેની અસર આપણા ઉપર હજી તાજી છે.

આ ઉપરથી સમજાશે કે રાજ્યમાં તેમજ સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રીય દષ્ટિ જે અર્વાચિન જમતનો મહામંત્ર છે, અને રાષ્ટ્રીય ઉજતિના વિકટપથે પ્રયાણ કરવા ધમ્મનાર બધા દેશોએ તે સમજાવી

† " That work (the characteristic work of the nineteenth century) consisted in the revelation of the potent force of Nationality as a principle of unification and a principle of disruption. Liberated by the French Revolution and the Napoleonic wars that principle found its most conspicuous illustration, in the unification of Germany and Italy; in the quickening of dead bones in the provinces subject to the rule of the Turks; and above all perhaps in the movement towards the political unification of the British race scattered in a hundred homes throughout the world."

The Re-making of Modern Europe.

J. A. R. Marriot.

અને સિદ્ધ કરવી એ ખાસ આવશ્યક છે હવે એક દૃષ્ટિથીજ બધું સાહિત્ય રાષ્ટ્રીયજ કહી શકાય, અને તે સાહિત્યજ વધારેમા વધારે ઉત્કૃષ્ટ ગણાય કે જેમા રાષ્ટ્રીય તત્વ વધારે પ્રમાણમા હોય એક વિદ્વાન દેશભક્તે લખ્યું છે તે પ્રમાણે જેમ પુષ્પો પોતાનું અર્ધું સૌરભ આકાશની હરમાથી તો અર્ધું જમીનના કસમાથી મેળવે છે, તેમ મહાપુરુષો પોતાનું અર્ધું દ્રેવત પોતાના આત્મપ્રભાવમાથી, તો અર્ધું સામાજિક વાતાવરણમાથી સપાદન કરે છે અને મહાન લેખકો આ નિયમને અપવાદરૂપ નથી જીવનના આરભમાજ તેઓ પોતાના જનસમુદાયના વિચારો અને લાગણીઓ, ભાવનાઓ અને સરસ્થાઓથી વીંડાય છે—તેનાથી તેમના મગજ ઉપર સરકાવ પડતા તેઓ સમાજના અગરૂપ અને છે પણ સમાજ તેમને ધડે છે, તેમ તેઓ પણ સમાજને ઘડવાને સર્જાપતા હોય છે તેમની માનસિક શક્તિ સામાજિક સંસ્કારોને નિકમાવે છે અને સુધારે છે, અને જ્યારે તેઓ સાહિત્યમાં પોતાના અત કરણને ઉતારે છે, ત્યારે તેઓ પોતાની સમાજના અને ઉચિત પોતાના જમાનાના પ્રતિનિધિ રૂપે પકાય છે પ્રજાના ધર્મોપદેશો અને લોકકથાઓ, પ્રકૃતિ અને પરિસ્થિતિ, રૂઢીઓ અને ટેવો પોતાના લેખમા મુર્તિમત્ત કરી લેખકો સમાજનું નજીવ શીડે છે પણ તે બધી વસ્તુ ઉપર પોતાની કવનાતો અને ચિન્તનનો એકસ રેના (X-ray) જેવો અનુભૂત પ્રગટ નાળે છે, કે જ્યાં લોકોને પોતાના સમાજ અને સ્થિતિનું ધણું તાદરશ જ્ઞાન થાય છે આમ કહેવાનો જ્ઞાનાર્થ એવો નથી કે ઉત્તમ લેખકોમા અધિક જનમજાજનાજ ચિત્રો હોય છે અને સામાન્ય જનસ્વભાવનું આલેખન હોય નથી, તેમ એમ પણ નથી, કે લેખકો બહારની સહિનાજ રર્થન કરે છે, અને પોતાની અનૈકિક મન સંદિને કનમમા ઉનારતા નથી જેમ લેખકની કવના વધારે અદ્ભુત અને વધારે વ્યાપક, તેમ તે એક પાસથી પોતાના જમાનાની વસ્તુસ્થિતિ અને બીજી પાસથી માનવજીવની પ્રયાદિઓને વગીરી જગત અને જાવનાશાલી ગ્રથો ઉત્પન્ન કરે છે પણ જેમ ઇંગ્રેજી સાહિત્યના ઇતિહાસકાર ટેઇને જતાવ્યું છે, તે પ્રમાણે આ બંને માટિના ઉત્તમ લેખકોનાં લખાણો ઉપર તેમની પ્રજાના સંસ્કારોની ન જુસાય એવી છાન છપાયલી હોય છે

ઉદાહરણોની કાંઈ ખોટ નથી વેદના ગ્રંથો, અને કષ્ટક જુદી રીતે મહાભારત અને મઘૈયજી, ધર્મચિન્તનમા મમ ગથેલી પણ નમગરસાત્ સત્ત્વ સજ્જ ધાર્મિક જુરસાથી લઢવી—એક હાથમા જાણમન અને બીજા હાથમા તલવાર ધારણ કરનાર પ્યુરીટનોનું સ્મરણ કરાવતી—આરે પ્રજાનું આપણને સ્પષ્ટ દર્શન કરાવે છે કાનિદાસ અને જ્ઞાનમુક્તિ હિન્દના સિષ્ટ કાગના લેખકો હતા, અને રહેમતા ઉત્તમ કાળ્યો અને નાટકોમા પણ ધર્મના આદિમત્તને રચાને નિજી રૂઢીઓને અનુમરનાગ્નેજ અને પ્રતાપને બદલે કના અને નાહિલને પૂજનાર—અરત પામેલી અને વધારે અરત થવાના ચિન્હો દર્શાવતી હિંદુ સમાજનું સચ્ચન થાય છે તેરીજ રીતે એકરૂપીઅર સોળમા સૈકાની ઝગેજ પ્રજાનો અને મિલ્ટન ઇંગ્લાડના પ્યુરીટન યુમનો, ડેન્ડી મધ્યકાલીન ઇંગ્લીનો, રૂસો સત્ત્વતાની જાળના કગાર કાસનો અને શીનગ રાષ્ટ્રીય જ્ઞાનનાથી સગળના જર્મનીનો મહાન પ્રતિનિધિ હતો જનસમુદાયના હૃદયમા જે લોકો વહેતુ હતુ, તેજ તેમની નાડીઓમા ધમકણ હતુ, વિજ્ઞાનોના મડગોમા અને લોકોના સધમા જે લાગણીઓ જગતની હતી તે તેમના મગજમા ઉદગતી હતી પ્રજાની નકલ તેમણે પારખી, મર્મબેદક કલમથી તેમણે નમજીવન ગીતરું અને પ્રજાએ તે ચિત્રો પારખી પોતાના કર્મ સાહિલકારોએ પ્રજાને ઓગળી માહિલ રચ્યુ, પ્રજાએ સાહિલકારોને ઓગળ્યા, અને સાહિલને સ્વીકાર્યું

આમ જો લેખકો ખરા રાષ્ટ્રીય આગેવાનો છે, તો સાહિત્યનો ઇતિહાસ એ ખરા રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસ છે. મનુષ્યનું ખરું જીવન એ તેના શરીરનું નહિ, પણ મનનું—મનુષ્યનો ખરા ઇતિહાસ એ તેના વ્યવહારિક સંયોગોનો નહિ, પણ તેના માનસિક વ્યાપારોનો. ગળ્યોનાં પરિવર્તન, ઉમરાવોના કલહ, લશ્કરોના રણજંગ, એ અદ્યત્ત ઇતિહાસજ છે, પરંતુ સામાન્ય જનસમુદાય કુટુંબમાં અને ન્યાતબતમાં, ગામડાઓના ચોરામાં કે શહેરના બજારોમાં, પંચની સભાઓમાં કે મહાજનના મંડળોમાં, કેવું જીવન ગાળે છે, કયા વિચારો અને ભાવનાઓ તેમના જીવનને ઘેરે છે અને પ્રકુલ બનાવે છે, એ જ્યાં સુધી સમાજનું નહિ ત્યાં સુધી પ્રજાનો ઇતિહાસ અપૂર્ણ જ કહેવાય. આ કથોગી માહિતી આપણને સાહિત્યજ આપે છે. સૈદ્ધાંતોના રાત્રિમાં તારલાની માફક અમકતા લેખકો પોતાની દિવ્યપ્રભા લોકજીવન ઉપર વર્ણવતા હોવાથી તેમના પુસ્તકોમાંથી ધણે વાસ્તવિક ઇતિહાસ ધડી શકાય. હોમર અને એરિસ્ટોટલથી માંડી આપરન અને ગીટી સુધી યુરોપના મોટા લેખકોના ગ્રંથો વાંચતાં આપણી દૃષ્ટિસમિપ યુરોપનો માનસિક ઇતિહાસ તાદ્દશ થાય છે. યુરોપનાં કરતાં પણ આપણા દેશને અને ખાસ કરીને તેના અર્વાચિન યુગને આ હકીકત વધારે લાગુ પડે છે; કારણ કે યુરોપમાં સાહિત્ય અને રાજ્ય વચ્ચે જે નિકટ સંબંધ સત્યતઃ છે તે સુમલમાનોના હુમલા પછી આપણા દેશમાં ઘટી ગયો છે. તે પછી આંતરે દેશી અને પરદેશી રાજ્યોના રાજ્યબાર નીચે આપણો દેશ અગદારો, અને હિન્દુ પ્રકૃતિ અને ગામડાની પંચાયતોને ધન્ય છે કે આપણી પ્રજાએ પોતાનું કંઈપણ વ્યક્તિત્વ સાચવી રાખ્યું. પુણજીના કાળમાં પણ જે કાંઈ સત્ત્વ હિન્દુસમાજને શોભાવતું હતું તે પણ કંમે કંમે નષ્ટ થયું, અને તેથીજ રજપુતોના રાસા અને રામદાસનાં દાવળોધ શિવાય જીલમના મર્મભેદક પોકારો કે સ્વતંત્રતા ॥ કાવ્યનિક ગીતો આપણને સાહિત્યમાં જડતાં નથી. પરિણામે જે ધાર્મિક, નિરાશ, અને નિર્ભય જીવન આપણા લોકોએ ગાળ્યું છે, તેનું સ્પષ્ટ દર્શન સાહિત્યમાં આપણને થાય છે. પહેલા અરસામાં નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈએ જીજ્ઞાસા, અંડીદાસ અને વિદ્યાપતિએ પદ્યગાણોમાં, તુકારામ અને નામદેવે દક્ષિણમાં, અને તુલસીદાસે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં ધર્મની અને ખાસ કરીને ભક્તિમાર્ગની કવિતા ગાઈ. એ યુગ કેનઈ ધાર્મિક શક્તિનો હતો. પછીથી કવિની કલ્પનાને અને મનુષ્યના જીવનને ધર્મની સીમાઓ સાંકડી લાગી, અને જીજ્ઞાસામાં પ્રેમાનંદ અને સામળી, અને પદ્યગાણોમાં સુકેંદરામ અને રામપ્રસાદે સાંસારિક વાર્તાઓ રચી. આગળીયમાં નેહાની શરૂઆત સુધીના જે બીજા લેખકો થયા, તેમણે નિર્ધન અને પગધીન સ્થિતિને કષ્ટક વ્યસન બનાવવાને માટે એજ દીધાઓમાં મધ રચ્યા હોય તેમ જણાય છે. ઇમેનુએલ કાન્ટના પ્રચારથી સમગ્ર હિન્દુના સાહિત્યમાં નવો યુગ શરૂ થયો છે, અને ફરીથી રાષ્ટ્રીય સ્થિતિ અને સાહિત્ય વચ્ચે સંબંધ નિકટ બને છે. ઈશ્વરચંદ્ર, વિદ્યાસાગર અને વંદીમચંદ્ર ચેટરજી, નર્મદાચંદ્ર અને ગોવર્ધનરામ એ પશ્ચિમના સંસ્કારોથી સુધરતા અને સુગતા હિન્દુના પ્રતિનિધિઓ છે.

આમ આપણે જોયું કે ઉત્તમ માહિત્ય સર્વત્ર રાષ્ટ્રીય તારથી ભરપૂર છે; અને છતાં આ વાનની પ્રતિભા લાગેજ થાય છે, કે જ્યારે આપણે માહિત્યનું અન્યેકનું રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી કરીએ છીએ ત્યારે. આગળીયમાં સત્તક પહેલાં વેદ અને મહાભારત, ગોક્ષપીઅન અને મીદ્દત્તે, જનમમાજનાં હૃદય ઉપર હિંદી સંસ્કાર પાડ્યા છે, અને પ્રમગે પ્રસંગે પ્રમગેનો જીવમાનર અને વેગવતી ગનારી છે છતાં નેનું રાષ્ટ્રીય સવ તે વખતે

સંપૂર્ણ રીતે સમજાવ્યું હતું એમ ભાગ્યેજ કહી શકાય. રાષ્ટ્રીય સાહિત્યનું ખરું રહસ્ય તે સાહિત્ય કરતાં પણ ગાંધીય દૃષ્ટીમાં રહેલું છે, અને આ જમાનામાં રાષ્ટ્રીય ભાવના પૂજાતી હોવાથીજ રાષ્ટ્રીય સાહિત્યને ઘણું પ્રાધાન્ય મળ્યું છે. સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રીય તત્વોની માફક જન-સમાજની વિવિધ ભાવનાઓ અને વૃત્તિઓના તરંગો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પરંતુ પહેલાના યુગમાં જે લાગણી ધણીમાંની એક હતી, તેને હવે એક એવી જીવંત ભાવનાનું પદ મળ્યું છે, કે જે વિચાર અને જીવનના સમગ્ર ક્ષેત્ર ઉપર સંપૂર્ણ સત્તા ભોગવે. કુદરતે મનુષ્યમાં ઘણી વૃત્તિઓ અને લક્ષણો મુકેલાં છે; પણ તે બધાં એકજ વખતે મિલ્લ થતાં નથી—થઈ શકેજ નહિ. નિર-વધિ કાલસાગરના જુદા જુદા તરંગો અમુક અમુક ભાવનાઓને—કોઈ વખતે ધાર્મિક તો કોઈ વખતે ૧ માંસારિક, કોઈ વખતે વ્યક્તિત્વની તો કોઈ વખતે રાષ્ટ્રીયત્વની ભાવનાઓને—પોતાની મગગત ટોચ ઉપર ઝીલે છે, અને આપણા જમાનાએ રાષ્ટ્રીય ભાવનાને તારની કાઢેલી હોવા-થીજ આપણે તે દૃષ્ટિથી સાહિત્ય તરફ નજર દરીએ છીએ.

તે દૃષ્ટિ તે કઈ રાષ્ટ્રીયત્વમાં સ્વદેશાભિમાનને સમાવેશ થાય છે, પરંતુ તેનો અર્થ વધારે વિશાળ છે, તેમ દેશના મહાપુરુષોને માન આપવું, કે ઐતિહાસિક સ્થળોને ગંભીર ભાવથી નીરખવાં, એમાજ રાષ્ટ્રીયગ્ય સમાવું નથી. ઇતિહાસ અને સાહિત્યે જમાનાઓથી જમાવેલાં પડોળને તોડીને રાષ્ટ્રીયત્વ ઉઠું ઉતરે છે—શ્રોત્રધર્મ અને સમાજ સંસ્થાઓની પણ પેલી ગેર તે જીવુએ છે—સમાજની કહેવાતાં લક્ષણો અને સ્વભાવથી પણ તે સંતોષ પામવું નથી. પણ જ્યારે સમાજના અંતર્ગત હૃદયને—આશા અને લાગણીથી ધમકતા હૃદયને તે નીહાળે છે અને મહાય છે ત્યારેજ તે માતૃષ્ટ અને છે તે ઉઠું અંતઃકરણ (sublimation of the emotion) સમાજના મૂળ તત્વરૂપે સમજાય છે; ધર્મ, ઇતિહાસ, સાહિત્ય એ ગાંધી લેખાય છે અને મૂળતત્વની પ્રતીતિ કરાવે છે એટલે બાંશે તે રાષ્ટ્રીયત્વ પ્રિય છે. રાષ્ટ્રીય ભાવના જેણે ધર્મરૂપે સ્વીકારી છે, એવો રાષ્ટ્રભક્ત પોતાના દેશ અને દેશ સાથે સંબંધ ધરાવતી સર્વ વસ્તુઓને—વ્યક્તિઓને તેમજ સંસ્થાઓને, નીરસ તત્વવાનને તેમજ રસિક કવિતાને, સુદર કુદરતને તેમજ ઐતિહાસિક અવશેષોને, ઉમરાવા અંતઃકરણના મરત ઉત્સાહથી ચઢાય છે. કહેવાની જરૂર નથી કે વર્તમાન વસ્તુસ્થિતિને કૈંધલ છુટી અને અલગ નહિ પણ તેના જૂતકાળ અને ભવિષ્યના સંબંધમાંજ તે નીહાળે છે. જે માતૃભૂમિનું પોતે સત્તાન છે ત્હને સદ્ભાગ્યના શિખર ઉપર ચઢાવનાર, કે ચડતી પડતીના કાળ-ચક્રમાં ઝંપલાવનાર જૂતકાળને તે ગંભીર ભાવથી પૂજે છે; તેમ તેના અણુદીક પણ આશાજનક ભવિષ્ય ઉપર તે પોતાના ઉત્સાહી હૃદયને ટેકવે છે. ઐતિહાસિક ખરેખરી માંડીને અમતકારી વીરપુરુષો સુધી અને પુગતન કાળના અંધકારમાંથી નીકળતા દેશના પ્રારંભકાળથી માંડીને ભાવભરી કર્પના સૂચવે તેની દૂરની ભવિષ્ય રેખાઓ સુધી દેશને સંપૂર્ણ રીતે ચઢાનાર દેશ-ક્તનોજ એ આવેશભર્યો ઉદ્ગાર છે, કે

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ।

રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી સાહિત્યનું અવલોકન કરવા વિશે એક ચર્ચા બોલવાની જરૂર છે. પ્રથમ તો સાહિત્યને ગાંધીય વર્ણ આપવા માટે એ જરૂરનું છે, કે સાહિત્ય અને લોકજીવન વચ્ચે સંબંધ બાંધીકાળથી તપાસવો. જોઈએ, અને પ્રગ્મની ચઢતી પડતી તથા આશાનિરાશાના પડયા સાહિ-ત્યમાં સંભળાવા જોઈએ. પણ આટલુંજ જમ નથી. ગ્રે. રોબ્બ જેવો પરદેશી વિદ્વાન ઈંગ્લેંડના

સાહિત્યમાં ઇંગ્લેન્ડના પ્રખ્યાત લેખકો ગમે તેટલી સહમતાથી પારખે, તોપણ ઇંગ્લેન્ડના કયો સાચો પુત્ર તે ઇતિહાસથી સતોષ પામશે ? પોતાની સમાજનાં જે ચિત્રોથી ત્હેનું હૃદય ઉજ્જ-
ળશે, 'ત્હેનું' તાદરશ પણ ભાવહીન વર્ણન તે ઇતિહાસમાં વાંચશે; જે કવિઓનાં કાવ્ય વાંચનાં
તેની નાડી ધગકશે 'તેનું' વિદ્વાતાર્થનું પણ નીરસ વિવેચન તે ઇતિહાસમાં તેને દેખાશે. આ
ઉપરથી જણાશે કે સાહિત્યની ખરી સમાસોચના તેજ ગણાય કે જે મમતાભરી દેશભક્તિથી
કરવામાં આવે. સમાજ અને સાહિત્યનો નિકટ સંબંધ સમજાવવા જોઇએ એટલુંજ નહિ, પણ
તે સમાજ અને સાહિત્ય મારાં છે, એ ભાવ દીપી નીકળવો જોઇએ. જે શુદ્ધ વિદ્વાનોને આવા
આવા અવસોહનમાં સત્યનું રંખલન થતું હાથે, ત્હેમને ભાવહીન અભ્યાસ અને નિર્જીવ વિદ્વાતા
ત્હેમને મુખારક છે. તેમણે સમજવાની જરૂર છે, કે સર્વે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ આપણા મનથીજ ધ્રુવિત
છે, અને પોતાનાથી જુદો દૃષ્ટિએ જોનારને આંધળો અથવા કાંઈ કહેવો, એ મનની સંકુચિ-
તતા સ્વયં છે. વધારામાં હમે પૂછીશું કે આપણા કુટુંબીઓ અને સ્નેહીઓ તરફ આપણે
આર્દ્રભાવથી જોઇએ છીએ તેથી શું તેમના વિષે આપણા અભિપ્રાય અસત્ય કે એકમાર્ગી હોય
છે? જેમ આપણા સ્નેહીઓના તેમ આપણી જન સમાજના સદસ્યોને આપણે સાતમે આકાશ
ચડાવીએ તેમ તેના દોષને પણ આપણે જોઇ રાખીએ અને તે દૂર કરવાને પ્રયત્ન કરીએ—
પણ તટસ્થ મનુષ્યના થંડા શબ્દોથી નહિ પણ સ્નેહીના મમતાભર્યાં વચનોથી. આ કહેવાની
આમ જરૂર એટલા માટે છે કે ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રજાજનમાં આજુ 'વિકસેલું' હોવાથી તે વિષે
જરૂરપણ ઉત્સાહ દર્શાવે એ કેટલાક મંડળોમાં પાપર પણ ગણાય છે. પરંતુ તેઓ ભુલી જાય છે
કે તે જુલું છે તેવું આપણા પૂર્વજો—આપણું છે; અને તેવું રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી અવસોહન કરી
ગુજરાતની ઇતિહાસપટ ઉપર ઝમકવા યોગ્ય દીપને જાળવવ્યમાન કરવા એ આપણો પવિત્ર ધર્મ છે.

આટલું સાહિત્યમાં, રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ વિષે. પણ જો આપણે ફરીથી યુરોપના યોગજીસમ
શતક તરફ દૃષ્ટિ કરીશું, તો આપણને જણાશે કે, ખાજા સાહિત્યનું અવસોહન કરીનેજ
લેખકો સતોષ પામ્યા ન હતા. અને સતોષ પામે પણ કેમ ? જે યુગનો મહામંત્ર રાષ્ટ્રીયત્વ
હતો, તે યુગના સાહિત્યને પાને પાને તે મંત્ર આલેખાય એમાં શી નવાઈ ? આપણે રમરણમાં
રાખ્યું જોઈએ કે તે સમયમાં ધણાં રાજ્યોનાં પરિવર્તન થયાં, અને ધણી પ્રજાઓ સ્વતંત્ર બની.
આ ગંભીર દિલચાલોમાં સાહિત્ય કેટલે અશે સહાયબૂત થયું, તે ઇતિહાસના વાંચકો જાણે. લેખ-
કોને કે જા હૃદયના દિગ્ગત કાંકલા નહોતા; તેમને પ્રજામાં રાષ્ટ્રીય ચેતન જગાડવાનું હતું, અને રાષ્ટ્રીય
ઉન્નતિ સાધવાની હતી. રાષ્ટ્રીય એકતા અને રાષ્ટ્રીય મહત્તાના ધ્વનિ પ્રજાના મનમાં ગમવવામાં નથી
રાખી તેમણે લેખનચાતુર્ય મણા, કે નથી દાખવી તેમણે જુરસાની કમીના. અનેક વિભાગોમાં તુટી
ગયેલા દેશને એકત્ર જનાવવા અને મધ્યકાળની જડતામાંથી મુક્ત કરી તેને સંવિત્તમાન અને
આત્માભિમાની બનાવવા, તેમણે એક પાસથી ઇતિહાસના જન્ય જંડાર ખાધી કર્યા અને બીજી
પાસથી પોતાના પ્રભાવશાહી મગજનું અખુટ ધન તેમણે ખુટાડ્યું. ત્હેમની કલમમાંથી વર્ષો
સુધી ચેતનમય અગ્નિ ઝળે, અને તેના તાપથી પ્રજા સજાળી ઉઠી,—કદી પણ ન ઉંધરને હ-
મેસને માટે જાગી.

આ બદ્ધ અસરનું રહસ્ય જોવું બહુ મુશ્કેલ નથી. લેખકોએ પોતાના દેશને ધણી કં-
ગાળ અને પતિત સ્થિતિમાં જોયો. પણ રાજની સત્તાથી ન હરીને અને લોકોના નિરૂપાદયી
ન ગમરાધને લેખણે રાષ્ટ્રીય ભાવનાને પોતોના મનરૂપે સ્થાપી. તે ભાવનાનો પ્રચાર કરવા તે-
મણે ઇતિહાસના રમણીય પ્રસંગો અને વીરનરોમાં જીવંતન્યસ્ત્રિને કવિતા, નોટક, નૃવલકથા
વગેરે સાહિત્યનાં અનેક રૂપમાં ઉતાર્યાં. તેમ બીજા દેશના ઇતિહાસમાંથી પણ, જે કંઈ ઉત્તેજક
અને ઐતિહાસિક હકીકત તેમને અપૂર્ણ લાગી ત્યારે લેખણે પોતાની કલ્પનાનો આશ્રય લીધો. ભવિષ્યનાં
દૃષ્ય સ્વપ્નનાં આકર્ષક રંગોમાં ચીતરી, અને હયાત વસ્તુસ્થિતિ સાથે તેનો વિરોધ દર્શાવી
લેખણે પ્રાન્તમાં અસંતોષ અને આવેશ વધારી મૂક્યાં. બચકર રણસેત્રો અને નિર્ગુન મહેસો-
માંથી નીકળતું મનદારક સંગીત લેખણે દેશબંધુઓને સંભળાવ્યું. આકાશના નક્ષત્રોમાં અને
સમુદ્રનાં તરંગોમાં, પર્વતની હડી ગુફાઓમાં, અને લેહની પાસે વહેતા શાન્ત જળાશયોમાં
દેશની મહત્તાના ભણકારા લેખણે લોકોને સંભળાવ્યા આમ નિખંધો અને પત્રો, ભાષણો અને
ઉપદેશો, કવિતા અને સંગીત, એ બધાથી તેમણે જે કર્યું તે વિસ્તારથી વર્ણવવા અમે માગતા
નથી. જેમના હૃદયમાં એક મોટો વિચાર જન્મ્યો છે, તે તેઓ કેવી રીતે પ્રસારશે, તે કહી
શકાતું નથી. પણ આટલું તો નિઃસંશય કે પોતાની હેતુસિદ્ધિને અર્થે તેમણે ભૂતકાળમાં અવનવા
વિષયો અને વિવિધ લેખનપદ્ધતિઓ યોજી છે, તેમ ભવિષ્યમાં પણ યોજશે.

આમ રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાને સાહિત્યનું રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી અવલોકન કરવાની, અને
રાષ્ટ્રીય જ્યોતિ જગાવે એવું નવું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાની ધણી જરૂર છે. આપણા સાહિત્યમાં
આ કાર્ય કેટલે અંશે થયું છે, એ વિચાર કરતા સર્વ દેશ ભક્તોને ખેદ થયા શિવાય રહેશે
નહિ. રમેશચંદ્ર દત્તાના “પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ” (History of the Ancient
Civilisation) અને “બંગાળનું સાહિત્ય,” (Literature of Bengal)ની હારમાં શોભે
એવું ગુજરાતી સાહિત્યનું કશું દિગ્દર્શન આપણી પાસે છે કે જે વાચતાં ગુજરાત અને ગુજ-
રાતીઓ માટે અભિમાન ઉત્પન્ન થાય ? અને જે આમ અવલોકનમાં રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિનો પ્રયોગ
કરવામાં આવ્યો નથી, તો દેશાભિમાની હૃદયના ઉકળતા ઉદ્ગારો સાહિત્યમાં દૃષ્ટિગોચર
ક્યાંથીજ થાય ? જે એક એ મુખ્ય અપવાદો છે, તે આ શૈક્ષણિક સંસ્કૃતિને
વધારે પ્રગટ કરે છે. ગુજરાતના જે બે યશસ્વી લેખકોનું આપણે વારંવાર સ્મરણ કરીએ
છીએ, તેમણે-એકે રસિક સંવાદોમાં અને બીજાએ સરાસત ગ્રંથોમાં આપણી સમાજના ધણા
સિદ્ધાંતો સમજાવ્યા છે. છતાં લેખના સમયમાં પણ સુરેન્દ્રનાથ બેરનજી જેવા વક્તાઓની જી-
ભમાંથી અને બંદીભચંદ્ર ચૈટરજી જેવા લેખકોની કલમમાંથી દેશાભિમાનનો જે જીવરસો વહેતો
હતો, તે તેમના ચિંતનશીલ મગજને સ્પર્શે કરતા અસમર્થ નિવડ્યો, અને પરીણામે તેમનાં
આકર્ષક અને સુંદર લખાણોમાં પણ રાષ્ટ્રીય ચેતનનો પાસ જોખણે એવો લાગતો નથી.

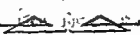
પરંતુ જે મહાન કાર્ય ગુજરાતના પાછલા લેખકોએ કર્યું નથી, તે ગુજરાતનું નવું લેખક
મંડળ હાય ધરશે-નવા સૈંકાત પ્રભાત થતાં નવું જીવન દેશોમાં સ્ફુર્તું છે, અને ગુજરાત તે
જીવન આતુરપણે જીતે છે. રાષ્ટ્રીય આવેશથી પ્રેરાયલા ગુજરાતીઓ ગુજરાતની કમનજેર છતાં

- . બુદ્ધિશાળી અને બહેમી છતાં વ્યાવહારિક પ્રભને પોતાની મજૂરી ચડાવે, અને ગુજરાતની સાહિત્ય કૃતિઓને એમોર જનમેલા અધકારમાં પ્રકાશતા થોડા જીવા મજૂરી તેને માટે મગફળ ચરો યુજારાત તથા હિન્દના ઇતિહાસના ઉર્જવ પાના ઉપાડી પ્રભને ફરીથી મહત્વામાંથી અને મહાન તેઓ બનાવશે.—લાગજીમર્યા વિચારોથી અને પ્રોત્સાહન કષ્ટનાથી હિન્દના ઉદયનો દિવસ સમીપમાં લાવશે ।

હાલના ગુર્જર સાહિત્યને શાની જરૂર છે?

(લેખક: મુરેન્દ્ર લાલચંદ્ર પાઠકજી)

મોનિયંદર પ્રમુખે સાહેબ, મુઝે સંભારીઓ અને સંદેશકર્યોની? આપણી પાછલી શરિતો સંભરે આપણી ઉર્નાતના મંગળ ગીત ગાવા અને એકમ થયેલી આપ સર્વે વિદ્યુતી સંભારીઓ અને વિદ્વાન સંદેશકર્યોની પરિપદ સંમત આપણી પુરાણમાં વર્ણવાયેલા ગાવધનધારણને પ્રસંગે જે ઇચ્છાથી સર્વે ગાપાલકો પોતાની બેઠકીન ન્યેષ્ટિકા શીકૃષ્ય પરમારના તેમની ગોવધનધારણના મહત્ કાર્યમાં સાહાય કરવાના શુભ હેતુથી ધરી રહ્યા હતા, તેવીજ જાતની કોઈક ઇચ્છાથી પરિણમેલા આ નિબંધ રૂપી મોરી બેઠકીન લખું ન્યેષ્ટિકા જે હું આ પરિપદના મહત્ કાર્યમાં ધરવાના પ્રયત્ન કરવા જઈ, તો આ પરિપદમાં એકત્ર થયેલા આપ સર્વે સંભારીઓ અને સજ્જનો અને ક્ષમા કરશોજ એવી આશા રાખી હું મોરી નિબંધ શરૂ કરીશ.

ઘણી દિવસીરીની વાત છે કે આધુનિક સમયમાં સાહિત્ય શબ્દનો અર્થ ઘણો સંકુચિત થઈ ગયો છે, અને માત્ર કોષ પણ જાતના લાગણીદર્શક અથવા લાગણી ઉત્પાદક લેખાણમાં સમાઈ રહેલો આપણા જીવામાં આવે છે. આધુનિક સમયમાં આપણી આ ધોર પાછલી શરિતો એજ ન્યારે આપણે પોતે બમાનક રસમાં તણાઈએ છીએ, ત્યારે શૃંગાર, હારથ અને કરુણા રસની વાર્તા કરવી એ શું એણું બચપ્રદ છે? દર્શારામના શૃંગારપદોની રસમતા, શામળાની કદર્પના, પ્રેમાનંદની કવિત્વસક્તિ, નરસિંહ મહેતા અને મીરાંનાં બક્તિ પદોનાં રસેની વાર્તા કરી ન્યાં જીવનજોડણીનાં કોંઈ ત્યાં બાપાજોડણીની સાથે માથાકુટ એ શું એણું બચપ્રદ છે? આ સમય આખા હિન્દુસ્થાનની વસ્તીને એકવાર પેટપુરતું ખાવાતું પણ મંગતું નથી, તેવે સમયે સંતર્ણબર્મિ હિન્દુસ્થાનના કેન્દ્ર રૂપ ગુજરાત જેવા વિંવા, કલા, કૃષિ, વ્યાપાર, ઉદ્યોગ અને કુલરમાં એકવાર ઘણાજ આગળ વધેલા પ્રાન્તના સાપ્તાહિક, પેખવાકિક, માસિક અને ત્રેમાસિક પત્રોમાં મારા સ્વદેશી લખનારો હકાર લખનાર ઉપર હુમલા કરે અને સંક્રિતમાન લખનારો સંક્રિતમાન લખનારને જોડે કરાવવા પ્રયત્ન કરે અને તેની ચચોગા એ પત્રકારો પુણીથી પોતાના પત્રમાં એકમ, આપણને પ્રગત તરીકે બંને

આપનારા, વિદ્યા, કલા, કૃતિ, વ્યાપાર, ઉદ્યોગ, કે કુતુહલ લગતા હોય તેને પુલકે, હાથમ્મ કરે એ શુ ભયપ્રદ, દાસ્યપ્રદ, કે શોકપ્રદ છે ને મહેતામથી સમગ્રનય એવું છે ?

હાલના ગુજરાતી સહિષ્ણુ ગદ્ય પદ્ય અને નાટકો કેવા છે ? હાલના સાહિત્યમાં બ્યારે વીરરમણ પ્રાધાન્ય હોયુ જોઈએ ત્યારે તે કેટલો ગૌણ થઈ જઈ ગુર્જર સાહિત્યના કાષ્ટકાષ્ટ પ્રભુ સિવાય બીજો કોણ મળી જાય છે, હાલના સાહિત્યમાં કહેવાતા પ્રેમરસ, રૂઝગાર, બી ભત્ત, દાસ્ય અને કરુણારમે પ્રધાનપદ લીધું છે, અને તેને જ લીધે આપણી દિન પ્રતિદિન આવનવતિ થતી જાય છે આધુનિક મમયના ગુર્જર સાહિત્યના નાટક અને નવલકથાનું અવતો કન કંઈ આપણને શુ માણુમ પડે છે ? હાલના નાટક અને નવલકથામાં માત્ર તેમજ આવના નાયક અને નાયિકાના સયોગથી ઉત્પન્ન થતો રૂઝગાર, તેમજી લેલાઈ અને મૂર્ખતાથી પ્રવિણુમતો દાસ્ય અથવા ખીભત્ત અથવા નાયકનાયિકાના વિયોગથી એક અથવા બન્નેએ લીધેલો સ ન્યાસ, અને તેથી ઉત્પન્ન થતો કરુણારમ, અને, નાટક અથવા નવલકથાના અતમા, નાયક, નો મિહાનો સયોગ, બન્નેનો વિયોગ અને એક અથવા બન્નેના શકિત પ્રાપ્તિ સાથે લગનથી તેઓનું મુખ અથવા, કે બી સિવાય મીથુ, કથુ, જણાતુ નથી,

1. કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા નાટક અને નવલકથાના પુસ્તકોમાં નાયક અને નાયિકાના સદ્ગુણ અને ઉચ્ચ ગુણોપર કાષ્ટક વિવેચન હોય છે, પણ તે પછી તે મૂર્ખતા, મૂર્ખતા, મૂર્ખતા, મૂર્ખતા રીતે નિરીક્ષણ કરતા આપણને તરતજ માણુમ પડશે કે તેમાં પણ મોટે ભાગે શુદ્ધ અને સરળ ભાષાના નમલ પ્રનાક નીચે ગુનાખી અને આસમાની સુરખીસાગા ગોળમટોળ સ્વચ્છ પાણીદાર આપણા ઐદિક અને પારલૌકિક, વિચાર રૂપ મોતીને, બહારે અધોગતિમાં થસડી, જનાર જીભત્ત રસને અધકારમુખ કાળો કીટોત્ત કરેલો માણુમ પડશે આધુનિક કાવ્યોમાં પણ માત્ર પુરાણી થઈ ગયલી, કમળ, અમર, ચંદ્ર, કુમુદ, અને, એવી ઘણી બીજી પુરાણી ઉપમાઓ અને સૃષ્ટિ સૌદર્ય તેમજ કુદરતને જુદાંજુદા રૂપ આપી આ સ્થૂત પૃથ્વીપર હાથેલીમાં ચંદ્ર, ખતાવનાર કદવનામય રવૈભૂમિ, ગાધૈનગર, કલ્પતરુ અને એવા એવા બીજા અનેક કદવના અથ ઉપર ગ્વાર થયવા કવિના હૈયામાંના ભૈયા ઉપરાત બીજી કથુ જણાતુ નથી એ શુ આપણે શોચ નીય છે ? જયસિખર, વનરોજ અને કરણને પાણી, પ્રકાશનાર કાવ્યો વીરરસ હાલના કાવ્યોમાં શોધી જડતો નથી, રસદશાભિમાન અને રાજ્યભક્તિના કાવ્યો નમાલા અસરરહિત હરી ચૂક્યા છે હાલનો કાવ્યોમાંથી હોવાવાઈ ગયલા દીપકને ફરી પ્રગટાવનાર દીપક અને સ્વચ્છ આકાશમાં વાદળા ઘેરી આકાશમાંથી વર્ષાની ધાત અલાવના, મહારાજ સંગીત, આ ઉડી ગયુ છે । કયા ઉડી ગયુ છે, સરકૂત કાવ્યરૂપ મત્રોની સ્પર્ધરચના । અને અંધા ઉડી ગયુ એ મત્રોનું હવામાં ઇષ્ટિત આલોચનો ચલાવી ઇષ્ટિત વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાના સંગીત । । દસ્ય

અને શ્રાવ્ય નાટકનો બેદ સમજી તથા તે સાચી ભરતનાટ્યપ્રયોગને આધારે વસ્તુ પ્રવેશક, ત્રિષ્ક મંક સધિ, ભાવ, રસ, સંગીત ઉપપ્રયોગ, ભાષણ અને ઉચ્ચવર્ણના આદરો પાત્રોના જ્ઞાનના નાટકોમાંના કેટલા નાટકો લખાયવા છે? હાનની ધૂણી નવનકથાઓ ફક્ત નવલકથાકાર તરીકે લોકોમાં પ્રખ્યાત થયાના જ મહત્ત્વ અભિવ્યક્તિથી લખાયેલી છે. આ નવનકથાઓમાં સારી નવલકથાના મુખ્ય લક્ષણો, વસ્તુસંલ્લક્ષ, ભાષા, શૈલી, કૌતુકમયત્વ, કાવિયાન, ભાવ, રસ, અને ઉચ્ચશૈલ્ય બહુ જોડા. નવલકથાકારોએ સાચવવાનો પ્રયાત્ન પણ કર્યો હશે, અને તેને જ લીધે ગુર્જર પ્રજા આજુસમજી આજુક લેખી વાચકથી થતી માફી અમરને લીધે નીપજતી બધા પરિણામો ભોગવવાના બધામાં આવી પડી છે.

ગુર્જરાતી ભાષાના સાહિત્યના આ કાળો, આ નાટકો અને આ નવલકથાઓ ઉપરાંત કેટલક મોટે ભાગે સરકત કાળો, યુગ અને અગ્રેજી જંગની કારસી અને હિંદી નવનકથાઓ, કાળો અને નાટકોના અનુનાદ અને એ સિવાય બીજા યોગ્ય અનુયોગો છે, પણ એ શુદ્ધ ગુર્જરતી લખવાના ખપુખપત પ્રયાસો લીધે અમરવિહીન નિર્મેળ અને મૂળ અથવા સસ વત્તરહિન અભિવ્યક્તિઓ છે. આ અનુનાદ ઉપરાંત ગુર્જરાતી ભાષાની હાનની ઉત્તિસત શાળાઓની જાણ્યત્વભાળા અને બીજા કેટલાક મહત્ત્વવાળા મોટે ભાગે દીક્ષા અને કલાક્ષના રૂપમાં લેખો છે એ કમલમય લેખો પણ કેટલા મહિન સકચિત અને વૈરાગીના હૃદયથી લખાયના છે? ગુર્જરાતી પુસ્તકોના અવલોકનનાં પણ કેટલાક લેખો ફક્ત વ્યક્તિગત મીઠા અને આગળથી જ નિશ્ચિત કરી રાખેના શબ્દોમાં છે તે અવલોકનો એવા છે કે સંસ્કૃતી અથવા જેવી નવનકથાથી માફી સારા કરિશી 'અ' ના હિંદુદીનેળા પુરાણનાં ૧૦૦-૧૨૫ લીંગનાં કાવ્યનાં અવલોકન તરીકે પણ જેમના તેમજ મુકી 'સકાય' આ 'સિવાચના' કેટલાક અવલોકનના લેખો અદોષ અદોષ ની નીતિને બરાબર ધ્યાનમાં રાખી લખાયના છે. આવા અવલોકનો ઉપર કંઈ જનતનુ અને કેટલું વર્ગન રાખવું? ઘણી દીનગીરીની વાત છે કે આપણા એકિક ઉર્ધ્વના સાધનનું ગુર્જર સાહિત્ય આવું છે. આમ કહેનાની મતલબ એવી નથી કે ગુર્જર સાહિત્યમાં અસારે કાઈ નથી હાલવીશા, કુસુમમાળા, વમતોત્તમ, કન્નિતા અને સાહિત્ય, રાધના પર્વત, ઈદુકમાર, જ્યાજ્ઞમત, કુસુમાવલી, કાદમરી ઇલાદી મહત્ત્વવાળા લેખોની જેવી વેગવતી, અને અસર કરે તેવી છે. પણ આ ગુર્જર સાહિત્યનાં આટલેટીના અરથમાં સ્વગળ, નિર્મેળ, પાણીના ઝંજીરના સુદર પુષ્પવેદી અને સ્વાદિનિદ દેશના દર્શકાના કેટલાક છુટકછુટક રચાનો જેવાં આ સાહિત્યમાં મૂલ સાક્ષરે ના લખણો પણ દરિગોચર થાય છે. પણ આવું સારું ગુર્જર સાહિત્યમાં બહુ જોડા છે, અને સડી ગયેલું મદી નાખવા જેવું સારાનાં પ્રમાણમાં ઘણું જ ઘણું જ વધારે છે એ ઉપરાંત આપણા આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષના ગુર્જર સાહિત્યમાં પચદશી યોગચાળા, ભગવદગીતા, ઈલાદી, મંદુક અથવાના ભાષાતરો અને

પ્રાણાયામ, પ્રાણવિનિમય, અંકાંત, સ્પર્શકાંત ધ્યાની બાધા એવી છે કે સામાન્ય જનસંખ્યાને ન સમજાય અને સરકૃત યોગેશ્વર શબ્દોનો મગ અધ્યાત્મીજ જ્ઞેમના તેમ જરા પણ સમજીતી વગર ગોઠી દીધા છે એટલે તે નકામો જ્ઞેવાંજૂ છે, અને સમ્યક્મય ધ્યાનોના વદન સામાન્ય પ્રાંટિના માણસો કરતાં સહજ ચડતી કાટિના માણસોને માટે રચાયેલ હોય તેવા છે એટલે તે પણ જ્ઞેની યુદ્ધિ અને તકે જરા પણ ખાસ હોય તેને માટે નકામો ઘણું પડ્યાં છે એ સિવાય નિર્ણયદીપક, નિર્ણયમિધુ, મતરાજ, પ્રાચિતચક્રિકા અને એવાં એવાં બીજાં પુસ્તકોનાં માત્ર પેટભરાં શ્રાવણોએ પેતાના ઉદરપોષણાર્થેજ બાપાતરો કર્યા છે

હવે આ કાઠી ધોવાનું કામ બંધ કરી એમાંથી નીકળતો કાદવ રહેવા દઇ શુદ્ધ પ્રજ્ઞને તેના ઐદિક પારલોમિક અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં શબ્દોમાં કહીએ તો આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષને સાફ કેવા સાહિત્યની જરૂર છે, અને સાહિત્યનાં એ વિસ્તૃત અર્થમાં જ્ઞાનો જ્ઞાનો સમાવેશ થવો જોઈએ તે તરફ હવે આપણે દૃષ્ટિ કરીએ

પ્રથમ તો આપણે ઐદિક ઉત્કર્ષ કેને કહેવો તે નક્કી કરી તે પછી તે કુદરતીજ રીતે શી રીતે સધાય અને સધવાને શાશ્વ સાહિત્યની જરૂર છે તે વિશે વિચાર કરીશું ;

હવે ઐદિક ઉત્કર્ષ એટલે આપણી દુનિયામાં પ્રજા તરીકે ગણના, માન, અને એ ગણના થવાને માટે જોઈએ પુરુષ સ્વદેશાભિમાન, સ્વમાન અને રાજ્યભક્તિ છે આ શુભો હોવાને માટે પ્રજાના શરીર, મન અને યુદ્ધિ તીક્ષ્ણ અને દૃઢ હોવા જોઈએ હવે શરીર, મન અને યુદ્ધિની તીક્ષ્ણતા અને દૃઢતાને માટે કુદરતીજ રીતે મનના વલણથી પડેલા પ્રજાના શરીરરૂપ ક્ષતિવર્જનો, મનરૂપ વૈશ્વવર્જનો અને યુદ્ધિરૂપ આહાણુ વર્જનો વ્યક્તિગત ઉત્કર્ષ થવો જોઈએ અને એ વ્યક્તિગત જનતિ થવાને માટે છેક આ યાવરધાથી માડી મનુષ્યની જુદાવસ્થા સુધીના વધતા જતા વધને, બિન્નબિન્ન કામે મનની બિન્ન બિન્ન નૈસર્ગિક પ્રધાન વૃત્તિઓને અનુસરતાં પુસ્તકો રગાદ્ય તેના હ ધર્મા મુખવાળી જરૂર છે ઉદાહરણાર્થે મનુષ્યની બાહ્યાવસ્થામાજ તેની નૈસર્ગિક પ્રેમવૃત્તિઓ પોપાદ તે વિશ્વપ્રેમી થાય અને વિનૂયી, વિવેકી, કર્તવ્યશીલ સહિષ્ણુતાવાળો, આદિનવાન અને ઉદાર અંત દરજ્યાનો મનુષ્ય થાય એવાં પુસ્તકો તેના હાથમાં મુકાવા જોઈએ, તેની યુવાવસ્થાની શરૂઆતમાંજ તેને શારીરિક જળ, આરોગ્યતા અને યજ્ઞચર્યનો શોખ લાગે એના, પુસ્તકો અને શારીરિક બગ વધારવાને, બ્યાપામને લગતા, આરોગ્ય વિધાને લગતા, અને બુદ્ધચર્યથી થતા કાયદા દર્શાવનારા પુસ્તકો તેને અપાવવા જોઈએ એ ઉપરાંત તેની યુવાવસ્થા જ્ઞેમજ્ઞેમ પરિપકવ થતી જાય તેમ તેમ તે એક મદ્યુદરુષ આદર્શ રૂપ ગૃહપતિ તરીકેના અને એક પ્રજાના અગ્ર તરીકેના સાચી આરોગ્ય અને પુત્ર પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાનો ધર્મ સમજે અને પોતાનો ધર્મ બાળ પાન કરી શકે ને માટે તે પાલન કળામાં આપના પિત્રો શી રીતે

દર કરી શકાય અને તેનું પાલન કરવાને 'શુ' 'શુ' અર્ગવર્તુ છે તે સ્પર્શનનારો પુસ્તકો તેના હાથમાં મુકવાં નોંધએ

આરી જાતના પુસ્તકો આખી યુર્જર-પ્રક્રિયાને સામાન્ય રીતે પ્રાણજ્ઞ, ક્ષત્રિ અને વૈશ્ય ત્રણે વર્ણને માટે જરૂરનાં છે. આ ઉપરાંત ઉપર આરી અથવા પાંચવાં વિભાગનાં પુસ્તકોની સાથે સાથેજ મનુષ્યને પોતાની યુદ્ધિ, તીક્ષ્ણ અને વિસ્તૃત કરવાનું મન થાય એવો પુસ્તકો અને તેની વર્ણ તથા મનનું વલણ તપાસી, જે ક્ષત્રિ, હોય તો, રાજ્ય-વિદ્યા, અભ્યવિદ્યા અને રાજ્યનીતિનાં; અને જે વૈશ્ય, હોય તો, કૃષિશાસ્ત્ર, વાણિજ્યશાસ્ત્ર, શિશ્પશાસ્ત્ર, સુધાર, લુહાર, કંસાર અને કડીઆ કામને લગતા પુસ્તકો અને જે સિનાય અકેશિત, ભૂમિતિ, ત્રિકોણમિતિ, અને ભૂગોળવિદ્યાનાં અને સત્રવિદ્યાનાં ઉદ્યોગને લગતા ભિન્નભિન્ન વલણો પ્રમાણેના ભિન્નભિન્ન 'પુસ્તકો અને જે પ્રાણજ્ઞ હોય' તે વૈદક-શાસ્ત્ર, અર્ચશાસ્ત્ર, આરોગ્યવિદ્યા, 'ખગોળવિદ્યા, જ્યોતિષવિદ્યા, ભૂસ્તરવિદ્યા, ભૂગોળવિદ્યા' અને જે ઉપરાંત દુનિયાનાં હઠાપણના બંધારરૂપ ઇતિહાસના અથવા તથા મનુષ્યના માનને સામાન્ય કેવલથી ખીલે તે માટે રસશાસ્ત્રને લગતા દ્વ્યભાવવાળાં કાવ્ય, નાટક, નવલકથાના પુસ્તકો અને જુદાજુદા સર્વ સચ્ચના પુસ્તકો હઠામા જેને વર્ણને પોતાના પદ્ધતિમાં જેને પ્રકારના પુસ્તકોની જરૂર હોય તે તે પ્રકારના પુસ્તકો તે, તે મનુષ્યના હાથમાં મુકવાં નોંધએ. આ પ્રમાણેના ઉપર જતાવેલા પ્રકારના પુસ્તકોથી જે પ્રજાના ક્ષત્રિ, વૈશ્ય અને પ્રાણજ્ઞ વર્ણનાં શરીર, મન અને યુદ્ધિ કળાત્રાયલા છે, તે પ્રજામાં સહજજ તે પ્રજાના ઐહિક ઉત્કર્ષના મૂળ રૂપ, બળ, લક્ષ્ય અને તેજનો આવિર્ભાવ થયે, દિનપ્રતિદિન તે વૃદ્ધિગત થતા જાય છે. હવે આવી જાતનાં પુસ્તકોનાં લોકો સહેલાઈથી ગ્રાંથે ઉપયોગ કરી શકે, માટે ભિન્નભિન્ન મહોદ્દસાઓમાં તેની વસ્તીને ઉપયોગી મોટા મોટા પુસ્તકાલયો સ્થાપવા જરૂરના છે.

આપણે આ ઐહિક ઉત્કર્ષ દુનિયાના દરેક દરેક મહાન ધર્મેનાં દરમાન પ્રમણે આપણા આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષ વિના નકામો અને ન સાધી શકાય એવો છે તો તે આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષ એટલે શું? અને તે સાધવાનો પ્રયત્ન કરવાને કયા ને કેવા સાહિત્યની જરૂર છે તે જાણવાની ખાસ જરૂર છે. આપણાં આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષ એટલે સર્વના મૂળ ગરબું ૧૫ સંપ્રક્રિયાના વિશ્વવ્યાપી જે એક મહાન શક્તિ છે, તેમાં મૂલ્ય પડી ભળી જવું અને આ જીવનમાં દિહુઓની પગલસ અને મુસલમાન ભાઈઓની ઓળીઓની સ્થિતિએ પહોંચવું તે એ સ્થિતિએ પહોંચવાને ચેતનાસ્થાને લગતા જ્ઞાનમ શાસ્ત્ર, પ્રાણવિનિયમ, સમાધિ અને આસનને લગતાં પુસ્તકો, પૂર્વના પ્રાચીન વેદો ને જ્ઞાનવિદ્યા અને સંકર, રામનુજાદિ આચાર્યોના લખેલાં વિદ્યાનના પુસ્તકો તેમજ વ્યામરનામિ વિદ્યાર્થવાદિ જેવાં નિદ્ધજ્ઞોનાના તત્ત્વજ્ઞાનના અથવા, તેમજ પાશ્ચાત્ય પ્રાચીન સોફીસ્ટીક અને પ્લોટો જેવા અને અર્વાચીન મગ્યનાં વિદ્વાનોના લખેલાં તત્ત્વજ્ઞાન અને વિદ્યાનનાં અથવા શુદ્ધ મગ્ય

આપણા રૂઢ શબ્દોની સમજણથી ત્રણ આપતર કરી તેનો બહેનો, પ્રચાર કરવો જોઈએ, અને
 ધૃતિ, શમા, દમ, અસ્તેષ, શાન્ત, ઉદ્વિગ્નમિત્ર, ધી, વિદ્યા, મત્ય અને અક્રોધ એ દરેક પર
 હાથના મુગ અધિકારી સાક્ષરોએ ત્રણે લખી હોકાને એ રીતે કપડે આપણના જોઈ આપી
 એ યોગ્યત મનાતન સર્વશ્રેષ્ઠોએ આજ્ય કરેલા જ્ઞાન ધર્મને પોતાના વર્તનમાં મુકી આપણા
 આધ્યાત્મિક ઉદ્ધારનું સાહિય વધારવું જોઈએ

આ ઉપરાંત આપણા પોતાના આપણી પ્રભાવી, અપણા શબ્દોના અને આપણા શાન્ત,
 વિદ્યા, કલા, ઉદ્યોગ, હુમ્મર, ઉદ્યોગાર, કૃતિ આદિના ઇતિહાસનું સર્વશ્રેષ્ઠ કરી ગુર્જર પ્રભાવી
 ઉમતિને માટે તે પ્રકાશમાં લાંબાની ખાસ જરૂર છે

આપણા દેશમાં ક્યોંકયા સ્થિતોની હવા ઉત્તમ છે, અને કયા કયા સ્થિતોના ઝરણો નીચે
 ક્યોંકયા ખનિજો છે, અને તેને લીજે તે પાણીની શીથી અમર છે અને કયા કયા ખનિજોની
 ખાણો છે તે શોધી આપણા દેશની બુદ્ધિ, પુરાણો અને પર્યટન, દારૂ-સંશોધન કરી આપણા
 રાજ્ય અદ્યારાજ્યો અને શેઠીઆઓના હાથમાં મુકાવી જોઈએ, કે તેઓ તેનાતેના સ્થિતોના
 ઉદ્ધાર કરી ગુર્જર પ્રજાના લાભને માટે તે તે સ્થિતો, ખુલ્લા મુકે

આ ઉપરાંત આપણા આજેના માટે પાકરાજ, યુ વજ્યકર્તો, અમરકર્તા માનકર્તા, વાદન
 કલા, અને સંગીતશાસ્ત્રની પુસ્તિકા આપણા ગુર્જર સાહિત્યમાં હોવી જોઈએ

આધુનિક સમયમાં આપણી દિદી પ્રજા માહોમહોના કસપ, દુકી દણિ, ખાપા કરતા
 હતા અને દોહરા કરે છે અને તેમજ કરતા રહેશે એવી વૃત્તિ સંપ્રદાની ટેવ અથવા તે
 ધરકા ગઈકા છે અને પૂર્વનું સમગ્ર નદાર અને પશ્ચિમનું સમગ્ર સ્થિતિ, જુનું તે સર્વ સાથ
 વગેરે વિચારો રાખી અમે કેળવણીના અભ્યાસે વિદેશમાં કુલી અને મુકવી ઉપનામ પ્રાપ્ત
 કરવાની સ્થિતિએ પહોંચી છે અને એવી અનુનત દશાએ પહોંચેલી દિદી પ્રજાની એક
 વિભાગ જેવી ગુર્જર પ્રજાની એથી પણ વડુ અધોગતિ થઈ એ અનુનત દિદી પ્રજામાં પણ
 ગુજરાતી મજાએ કામ એ સ્થિતિને પહોંચી છે આમ થવાનું સુખ્ય કારણ ગુર્જર સાહિત્યની
 ગરીમાઈ અને કેળવણીનો અભ્યાસ છે, અને કસપ વગેરે બીજા ગૌણ કારણો છે આપણી
 કેળવણીનું અસાધન કરતા માલુમ પડે છે કે આપણી કેળવણી બહુજ બહુજ પગાત છે, અને
 પુરુષ વર્ગમાં માત્ર મોજે બર અને સ્ત્રી વર્ગમાં સોજે અકથી પણ આજ વાર્યાં લખી શકે
 તેના છે ગુર્જર પ્રજા કેળવણીમાં આટલી પગાત છે, તેનું કારણ શોધતા આપણને માત્રમ
 પડશે કે આપણા કેળવણીમાં વર્ગની એવી કાષ્ટ પ્રજા નથી અને આધુનિક કેળવણીથી એવો
 કાષ્ટ પણ ખાસ લાગત નથી, કે તેથી આપણે બીનકેળવણીની પ્રજા કેળવણી લેવા
 લગતાય એ ઉપરાંત હાલની પાશ્ચાત્ય પોલી કેળવણી લેવામાં તન મન અને પૈસાનું ખાણી થઈ જાય

છે. એનું ફળશ્રુતિમાં માત્ર મોટું મીડું જ મળે છે. આવી શોકગ્રનક સ્થિતિમાં ગુર્જર પ્રજાના ઉત્કર્ષને માટે ગુર્જર સાહિત્ય એવું 'થવું' જોઇએ કે તેનો લાભ સર્વ કોઇ સહેલાઇથી લઇ શકે, અને તેની ઉપયોગિતાને લીધે જ સો કોને વધારે નહિ તો પ્રાથમિક કેળવણી લેવાનું મન થાય, અને તેમ થવાને સાર ગુર્જર સાહિત્યના પુસ્તકોની ભાષા સરળ, સહુ કોઇ સહેલાઇથી સમજી શકે તેવી અને સંસ્કારી હોવી જોઇએ. જો આટલાં બહોળાં સાહિત્યને માટે એવી ભાષા લખવાને ગુજરાતી ભાષાનો શબ્દકોષ નાનો પડે, તો જેવી રીતે અન્ય ભાષાઓના શબ્દકોષ ભિન્નભિન્ન ભાષાના શબ્દોથી તવંગર થયા છે, તેવી જ રીતે આપણા ગુજરાતી ભાષાના શબ્દકોષમાં અન્ય ભાષાના શબ્દો દાખલ કરવા એમાં કાંઇ પણ શરમાવા 'જેવું' કે અચકાવા 'જેવું' નથી. આવી રીતની ભાષાવાળાં ધણાંજ ઉત્તમ અને લોકોપયોગી પુસ્તકોથી જો ગુર્જર સાહિત્ય અન્ય ભાષાના કરતાં વિશેષ તવંગર હશે, તો કોઇક કાલે ધણીજ દૂર દૂરની ઝીણીઝીણી ઝાંખી એવી પણ આશા રાખી શકાય કે ગુર્જરગિરા દુનિયાના મોટા ભાગની હદાય માતૃ ભાષા પણ થાય, અને એ આશા રાખવાનો પ્રસંગ જલદી જલદી પ્રાપ્ત થાય, અને એ આશા ફલીભૂત થાય તે માટે સર્વ શક્તિમાન દયાળુ પ્રજાની પ્રાર્થના કરી હું આ નિબંધ બંધ કરીશ.

સુરેન્દ્ર લાલચંદ્ર પાઠકજી.

“માતૃદેવો ભવ । પિતૃદેવો ભવ ।”

અર્પિત દ્વ

(૫૫) — કૌશિકરામ વિપ્રહરરામ મહેતા, બી. એ)

ઉત્તમોત્તમ કુળમાં અતિદેવો બાળકો પાત્રતામાં રાખવામાં આવે, તેના શ્રવણને નિર્વાહ કરનાર સર્વ પ્રકારની સામગ્રી તેના ચગલુમાં રચી કરવામાં આવે પણ તેને છઠ્ઠી સુધી પ્રાપ્તિથી પ્રાણીનો સગ કરના દેરામાં આવે નહિ તો તે માતૃક મોહુ થતાં જેવા ગુણસાળુ થાય એ વિચારથી પણ આપણે ગુણગણ જમણે છીએ તેજ પ્રમણે મુદ્ધિ તત્ત્વના મનુષ્ય સ્થિત કરતાં પાપાણુસંહિને વધારે મળતુ બાળક સાત્તાત્ત્વનામીશ્વરી દેવી કે રાજસ્વપતિ દેવના અશુભક્રમમાં અર્પણ કરવામાં આવે તો તે મોહુ થતાં જેવા જેવા અસ્કારોને પ્રકટ કરે અને કેવુ પરાક્રમ શ્રી બતાવે એ નિચરથી પણ આપણને મતિસમ્પન્ન થાય એ પ્રથમ પક્ષમાં આપણને શરુની અને કેળવણીના સાધનોની મદત્તા સમગ્રપણે છે તો બીજા પક્ષમાં પ્રિયનો અને અધિમારસામગ્રીનો મદિમાં આપણુ ધ્યાન ખેંચે છે ઉત્તમ શિષ્યો ઉત્તમ શરુનો યોગ થવાથી ઉત્તમ કુળ નિષ્કરે છે, એમાં તો કાલને સદેહ નથી વસિલતા ઉદ્દેશથી રામચંદ્ર કૃતાર્થ થયા, અને શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશથી અર્જુનનો મોહ ઉડી ગયો, તથા અધકારથી ઘેરાયના તેના કલ્પવૃક્ષમાં ઉપર અનાદિક પ્રકાશપત્ર પડ્યો એ વ્યતિ-ક્રમે આપણે સારી રીતે સમજી સમજી છીએ યજ્ઞવલ્કીય મધી કમળ વાર્તા એક એ છે કે વસિષ્ઠ અને શ્રીકૃષ્ણસમાન વ્યક્તિ તેમજ રામચંદ્ર અને અર્જુનસમાન યક્તિ દુર્લભ છે, અને એના અસાધારણ પુરુષયુગલનો યોગ તો અતિ નિરલ છે એમાં કહેવું જ શુ ? બીજી કારણ વાળી એ છે કે આપણે ત્યાં ગણણીનો ભવ્ય પરિચામ મ્મ નેવામાં આરનો નથી એ મહાપ્રજ્ઞા ઉત્તર ભાગવા જતાં જનામહાર ગણાતા અને પક્ષો પોતપોતાની જવામદારીથી છટકી જના માણે છે ધણી માતાપિતાઓ એમ માને છે એમાં સત્ત્વિ સુપાત્ર છતાં યોગમાં તેો કુપાન બતાવી દેવામાં આવે છે, તો બીજો પક્ષ મણા શિક્ષકોનુ એવુ ગત થ છે કે કાશ્યા પાનમાં રેડ થઈ અમારુ અમુક શિક્ષણોચ્ચત એજે વશુ જાય છે માતાપિતા એરી ફલીલ કરે છે કે શિક્ષકોને સુશિક્ષિત કરવા જોઈએ ત્યારે શિક્ષકો એરી દગખાસ રચુ મ્મે છે કે માતા પિતાની મરદન ઉપર પણ તેમના બરની યજ્ઞવલ્કીની છુસરી લગાવરી જોઈએ આજકાલ શિક્ષકને પોતાના શિષ્ય મળી રીકર નથી એવો આરોપ માતાપિતા શિક્ષક ઉપર મુકે છે તેના ગદિયો શિષ્ય એમ દહી વાળે છે આજમન માતાપિતાની પોતાની મતતિના આનિસ મધી જોદરકારી અર્જુનીય અને અતિ શોગનીય એ હાથ ડાળન અને આનિસન એ વાચપુગના યોગાપ વિના જેમ જગની ઉત્પત્તિ થરી નથી તેમ પર અને તાળા એ એ નીચોના હ યંત્રમ સગમ વિના કાષ પશુ જનસમાજની કદાપિ

વાસ્તવિક અને સ્થાયી ઉન્નતિ થનાર નથી. 'સહ વીર્યં કરવાવર્હે' એ પુણ્ય મંત્રનું સ્વરૂપ અહિં પણ આપણને સમજાય છે. કેટલું પણ પક્ષ પ્રમાણને વશ થઇ પોતાની જવાબદારીથી છટકી જવા માગે, અથવા તો ઉન્નતતાના આવેશનાં પોતાનેજ સર્વ પ્રકારે સમર્થ માને એ દેશના પરમ દુર્દિનની નિશાની છે. "કું માતું કવિય કરીય, વમે પણ કૃપા કરી વમારું કવિય કરી મારી પીઠ થામડો, પછી જુઓ કેવું સુંદર ફળ જામે છે." એ પ્રકારની જાને પક્ષની સહકારિતાની લાભથી શાશ્વત દેશોદ્ધવને-સૂચવનાર અંતરિક્ષમાં ફરફરતી ગમણીય માંગસિક પલાકા છે. આ પ્રકારની સહકારિતા ધર અને શાળા એ જાને ક્ષેત્રોમાં છે, અને ન હોય તો સિદ્ધ કરવા બનેલી ઉત્કટ ઇચ્છા છે એટલું આ લઘુ શ્લેષ આરંભમાં સ્વીકારો ત્રે છે.

'ગૃહ અને શાળા એ ઉભયનું નિશાન બાળકનું' હિત છે એ વિગે મતબેદને અવકાશ નથી. હવે બાળકનું હિત શી રીતે સિદ્ધ કરવું એ મોટો સવાલ છે, અને કેળવણીની અને પદ્ધતિઓની આ રમણે પ્રયત્ન મારામારી છે. પરંતુ ઘણે પ્રસંગે એમ બને છે કે લોકો નિદુર્યા પછી બંને હાડકું બાંધ્યા પછી બંને પક્ષને સમજાય છે કે કોઇ ક્ષુદ્ર ગેરસમજરૂપ રજને ગમતું સ્વરૂપ આપી દેવથી મારામારીને ઉદ્ભવ થયો છે, અને શરૂઆતમાં જ ને તે ગેરસમજની બે હાડકે કવી નાંખવામાં આવી હોત તો તેવો અનર્થ ઉત્પન્ન થાત નહિ. કેળવણીની બાબતમાં પણ એમ છે. અનેક પદ્ધતિઓ ઉપર ચોટિયા અવલોકનથી આપણને વહન મિત જણાય છે, પરંતુ સહજ ઉંડા ઉતરી વિચાર કરવાથી તેમાં આપણને અનેક સમાનતાના અંશો જોડી આવે છે. એટલુંજ નહિ પણ કોઇ કોઇ વાર આપણે આશ્ચર્યમય ઘટ જઈ ઉદ્ગાર કાઢીએ છીએ કે કેળવણીની પદ્ધતિઓમાં વસ્તુતઃ કશુંજ નવીન નથી, અર્થાત્તીન મહાત્મા સર્વ શિક્ષણપદ્ધતિઓનાં બીજ પ્રાચીન શિક્ષણપ્રયોગમાં રહેલાં જોવામાં આવે છે, અને બીજી રીતે હોય પણ કેમ શકે, કે રચુકે એવાં પણ વાગ્ય નથી કે "નૂર્માવદમયો ધાતા યથાવૃત્તમકલ્પયતઃ । એનો કબીરજી કહી ગયા છે," 'There is nothing new under the sun' ?

શિક્ષણપદ્ધતિઓનો ઉદ્દેશ બાળકનું હિત છે એટલું સ્વીકારવામાં આવે છે તો પછી બીજું એટલું સ્વીકારવામાં બાધ આવતો નોંધએ નહિ કે જે બાળકનું આપણે હિત કેન્દ્રના માંગતા હોયએ તેની પ્રકૃતિનું જ્ઞાન આપણે જોમ બને તેમ મેળવવું નોંધએ; વિશેષ પ્રમાણમાં નહિ તો યોગ્ય પણ સાબીન જ્ઞાન તો આપણને હોવુંજ નોંધએ. હવે એટલું તો નક્કી છે કે દુનિયામાં બાળકોનો પ્રાદુર્ભાવ કદાચ વીસમી સદીમાં પ્રવેશીતાર થયો નથી. ન્યારથા મનુષ્યની વૃત્તિ યદ્યપિ યદ્યપિ ત્યારથી બાળકો પણ અવતરતા આવતાં છે, અર્થાત્ત લાણો નહિ તો દળને વર્ધથી બાળકો કેળવતાં આવ્યાં છે. એ લાંબા વખતનો બાળ-કેળવણીનો અનુભવ આપણને જો ઉપસર્ગ થાય તો તે કેટલો બધો લાભકર્તા થઇ પડે! આપણા સહભાગના ઉદ્દેશી આપણે દર્શિતા બની જઇએ. પરંતુ એ અનુભવ મને કેપાંથી, શરૂ કે કેળવણી-સામ્યની ગેંકડો પાનાંની પોથાંઓ તો કેક અર્થાત્તીન કાંચી છે. આ વત સત્ય છે, પરંતુ તે સાથે એટલું પણ સત્ય છે કે એ જટિલ. અનુભવ નહિ ને એ અનુભવનો અર્ક મેળવવા આપણે સક્રિયમાન થઇએ તોપણ આપણે બાળ્ય એટલું કહી રાખ્ય નહિ, અને મોટાં પણ રીપાં પણ આપણુ મળામાં જ્યાં તો આપણે આપણું જીવન ચરતી માનીએ.

એ પ્રાચીન શિક્ષણાનુભવના અર્કનો યોગ્ય ધણી પણી ટીપાં આપણને ઉપલબ્ધ છે. જે સમયમાં અનુભવ મોટાં મોટાં પુસ્તકરૂપે પ્રકટ થતો નથી, તે સમયે તે નાનાં નાનાં વાક્ય-રૂપે બહાર આવે છે, અને જે સમયે મનુષ્યની 'બીચડે પગ અને છાલ ઉપદેશ' જેવી સ્થિતિ હોય છે તે મયે અનુભવ જનકથનરૂપે વામન વચનમાં અથવા તો તેથી પણ વામન બેચાર શબ્દોમાં ગડગાય છે, અને એવો દેવી પ્રકાશ ચોમેર વિસ્તારે છે કે તે પ્રકાશમાં આપણને જણાય છે પેટાસોટસી, જણાય છે કમલ, અને જણાય છે આપણી 'આંખ' આગળ અગમગતી મોન્ટેસોરી !

સર્વ પ્રસંગે સર્વ વ્યક્તિઓના અનુભવ કંઈ એકસરખા હોતા નથી, તેથી આજકાલ વિદ્યાલંકાની અનેક બાબતોમાં જેમ મતભેદ હોય છે તેમ અનુભવના વૈચિત્યને લીધે અનુભવના અર્કરૂપ જનકથનાં એકસરખાં હોતાં નથી, પરંતુ જેમ મનનશીલ, મનુષ્ય અનેક બાબતોમાં વિરોધનો પરિહાર કરી શકે છે, તેમ વિચારશીલ પુરુષ અનેક અનુભવોની અને જનકથનોની એકવાક્યતા કરી શકે છે. "આપ સમાન જળ નહિ અને મેઘ સમાન જળ નહિ" એવી એક કહેવત છે તો બીજી છે પીછ કહેવત છે કે "વાડ ત્રિના વેસો ચંદે નહિ." પહેલી કહેવત સ્વાશ્રયનો મહિમા જણાવે છે અને ઉત્તમ અધિકારીને માટે છે તો બીજી કહેવત, પરાશ્રયની ઉપયોગિતા સૂચવે છે અને ઉત્તરતા અધિકારીને ઉદ્દેશીને છે, અથવા તો જે પુરુષ મુખ્યત્વે કરીને સ્વાશ્રયી હોય છે એવાને પણ કેટલેક ત્રાંશે પરાશ્રય નીકારવો પડે છે એમ એ સંયુક્ત કહેવતોનું શિક્ષણ છે. મનુષ્યશરીરમાં જેમ કંઈક હાડકા અને કોમળ માંસ તથા ચરબી સહવાસ કરાને રહ્યા છે તેમ જનસમાજમાં પણ ઉત્તમ અધિકારીઓ અને ઉત્તરતા અધિકારીઓ સાથે સ્થિતિ કરીને રહે છે, અને તેમણે સંપાદન કરવા ચોખ્ખા સદ્ગુણોની દિશા કોઈ કોઈ સમયે નિજ હોય એમા આશ્ચર્ય પામવા સરખું નથી.

કેળવણીસંબંધમાં આપણા વૃદ્ધોના અનુભવઅર્કના ટીપાં મેળવવા આપણે પ્રયત્ન કરીશું તો તે પ્રયત્ન વ્યર્થ જશે નહિ ઉપર કલા પ્રમાણે પ્રાચીન શાળુપણ કેટલીક વખતે એ ચાર શબ્દોમાં સંકેતાપાત્ર હોય છે તેમ અર્ધિ જેવામાં આવે છે. રાજ્ય શબ્દ મુખ્યત્વે કરીને પ્રજા-પાલક પૃથ્વીપતિને લગાડવામાં આવે છે. પરંતુ બપહારમાં જોઇશું તો અનેક વ્યક્તિઓ સાથે એ શબ્દ નેડાય છે. વરને વરરાજા અને જમાઇને જમાઇરાજ કહેવામાં આવે છે, તથા ગોગીયું મહારાજ શબ્દથી સજોધન કરવામાં આવે છે. વર તથા જમાઈ સત્તાધારી છે એમ સર્વ કંઈ માને છે, અને ગોગીમા અમાનુષ સામર્થ્ય રહેતું હોય છે એમ ત્રદાણ મનુષ્યો સ્વીકારે છે. પરંતુ આપણા ત્રિપદ સાથે સંબંધ ધરાવનાર જાળકને પણ એ મહાપદની અટ્ટી આપણા પૂર્વજોએ પોતાનું અમાધ કહાંપણ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. "બાળારાજ" એ એ શબ્દમાં અદ્ભુત મન્નસામર્થ્ય રહેતું છે. મનન કરવાથી જેમ મન્ન ઉપાસકનું રક્તયુ કરે છે તેમ વિચાર કરવાથી બાળારાજ એ ચન્દ્રયુગલ સિદ્ધકને કૃતાર્થ કરે છે. બાળ રાજ એ શબ્દો સિદ્ધમહાલયના અનેક અટપટા દરવાજા ઉપાડનાર ઉવાડી છતાં અંધારામાં રહેલી મહાસમર્થ કુંચી છે. વેદના સમય વ્યર્થ જેમ પરમેશ્વર જાણે છે તેમ બાળારાજને નિઃશય મહિમા પણ વિષપતિ એકલા જ પિગને છે.

એ આતિ મહાન અર્થના ડેટલાક આશે. ડેટલાના પ્રયાસથી આપણી ખાતરી કે કેળવણીસંબંધમાં ડેટલો બધો અનર્થ આજકાલ આપણા હાથથી થાય છે, અને કે મોર પાપ આપણે આગળીએ છીએ રાજ સંઘના અર્થનાં આપણે જરા પણ ઉડા ઉતરી તો આપણને મમળગે કે સામાન્ય રીતે ગમને સ્વતંત્રતાનો નીચ અભિલાષ હોય છે, રાજન ધ્યક્ષાઓ ઘણે પ્રસંગે બીજા મનુષ્યોની ઠગા પ્રમાણે સિદ્ધ નિપત્તને વણ હોતી નથી, રાજન વલણ બીજાઓને પ્રસન્ન કરવાનું જોણું હોય છે, પરંતુ રાજને પ્રસન્ન કરવાની ઉમીદથી બીજાઓમાં પ્રયત્ન હોય છે, રાજની વિચારણા વિશાળ હોય છે, અને વિગેરેમાં કહીએ તો રાજન હંક પણ બચકર અને માનનીય હોય છે. હવે આપણા બાળાશાળ સંબંધી આપણે વિચાર કરીશું તો આપણને જણાશે કે ઉપર કહેલાં રાજના તમામ લક્ષણો તેનામાં પણ વધતે જાય છે. બાળક મોટે યાકતુ નથી અને બીજાને જટ થકની નાખે છે, ધરને નયની સુત છે, હાથુમા હસે છે તો હાથમાં રડે છે, હાથુમા અમક રમકડું માગે છે તો થોડીવર પછી - બીજા રમકડું માગે, તેના વચીકરણથી જુવાન અને જુદ તેની આસપાસ વિટળાયવાને વિટળાયલા રહે છે, તેના અતર્પણીય અતંકાણના વિનોદને માટે સેકડો વસ્તુઓ પણ બચ થતી નથી, -તેની જિજ્ઞાસા પાર વિનાની વિસ્તરેલી હોય છે, અને તેની હંક પણ બીજાણુ હતા પ્રેક્ષણીય હોય છે - આગળના કેટલાક અવશ્યનીય લક્ષણોને જેમને અનુભવ થયો છે, તેઓ તો આગળ વધી જાતી જાતી કહે છે કે બાળકને રાજની ઉપમા આપવી એ એક હીનોપમા આપવા અગત્ય છે. જેમના પુણ્ય નામમાત્રનું ઉચ્ચારણ લાખો બહોની આગમાંથી ભક્તિનાં આસુ ખેરવે છે, તે શ્રીમાલકુલની ઉપમા આગળના આપવા યોગ્ય છે, એમ હજારો માતા પિતાના વતસવતીથી હલકાતા અંત કંરણ સાક્ષી પૂરે છે, એટલું જ નહિ પણ વિરલ શિક્ષકોના પ્રેમપૂર્ણ હૃદય પ્રત્યેક બાળશિષ્યને "કામણુગારો કાપડો" લેખી થનગન નાચી નહે છે

આગળ પ્રકૃતિના આ સ્થળ વર્ણનથી આપણને બાળશિક્ષણનો ધોરી રસ્તા સમી આવે છે. જાલવેલ પૂજ વર્ષાણ એ વાક્યમાં કિન્દરગર્ભન પદ્ધતિનું રહસ્ય આવી જાય છે. બાળક સાથેનો ઉત્તમ વ્યવહાર તેનું લાક્ષણ છે. બાળકને ખૂબ રમડો એટલે તે ખૂબ ખીસગે, બાળકને દુઠ્ઠથી હરવા હરવા દો એટલે તે અજબુત થશે, અને અનેક અનુભવો પોતાની મેળે મેળવશે, દોડવા બાળક સાથે દોડો, કૂદતા બાળક સાથે ફરો, અને તેના પીંચવ વિનુત્રવાહન એવન તમારામાં પછુ રેડાશે, બાળકને અનેક વાતઓ કહો, અને તે કે.છનાર વડેલીન ચિત્તથી સામગી અથવા તો કોઇવાર ભગિત ચિત્તથી કહાવી દધ મનોહર નીતે કદ કદ સરકારો ચંદણુ કરરો, બાળકના ચંદણુમા નિમણ આમ્રીના બહાર નવું કમે અને તે રહેતે રહેતે યોડુ યોડુ કરી સરવાળે ધણુ જાન સપાદન કરશે, તેના વરેહનાર મનાલના જુનામ પ્રમતવાધી દો વધા તેની નવી નવી શુભ ઉકેલો, અને તેના જેમમાં આત્મર્થની જેવી ચમકડું તમને દર્શન થશે

બાળક એ માવાના પ્રદેશમાં વાજેતર પ્રવેશ પામેલું પ્રાણી છે અને માવાનું મનોહર પુતળું છે. વેદાન્તશાસ્ત્ર પ્રમાણે માવા આપણાં માતા છે અને પરમાત્મા આપણા પિતા છે, અને કિન્દરગર્ભનો એક મહાસિદ્ધાન્ત વ્યક્ત કરેતા હોય એમ મહર્ષિ મતુ કહે છે કે માતા મૌલેજનિરિલ્યને માનવું તોરન હજાર પિતાઓ તોરનથી પણ

દેવદિયાનું છે. આ કારણથી પ્રસાદન ઉપદેશ છે કે માદેવો મન-વિત્તદેવો મન માતાને દેવ સમાન પૂજ્ય ગણ્ય પિતાને દેવ સમાન પૂજ્ય ગણ્ય. પ્રથમ શુરુ પદ માતાનું છે બીજું શુરુ-પદ પિતાનું છે. પિતાનું વંદન પહેલાં કરવું અને માતાનું વંદન પછીથી કરવું એ વિપરીત ક્રમ છે. માતાનો શાપ થયાનાં વિલક્ષણ ઉદાહરણો આપણા પવિત્ર ગ્રંથોમાં છે. માતા કદાપિ શાપ દે નહિ એમ માનનાર એ ઉદાહરણોને ક્યોલકલ્પિત કહેશે પરંતુ કેળવણીમાં તો માતાના શાપથી આપણી પ્રજાની સાતેમા પાતાળ નેટલી અધોગતિ થયલી છે એમ સિદ્ધ કરવું સહેલ છે.

પ્રત્યેક પ્રાણી માયાનું સંતાન છે અને માયાનાં ધોવણ ઉપર નહીંની શેવામ એવો પવિત્ર હક ધરાવે છે. માયા શક્તિના ફરજદ તરીકે એ હક તેણે ધોવરેવો જોઈએ. એ હક જયારે તે જતો કરે છે ત્યારે માયાશક્તિના મનમાં જોછું આવે છે. માયાશક્તિને પૂજ્ય માની પ્રસન્ન શાખથી એ તેનું પવિત્ર કર્તવ્ય છે. એ કર્તવ્ય જો તે કરતો નથી તો માયાશક્તિ ક્રોધામ છે, અને તેમની આંતરડીનો કક્કાટ અનર્થ ઉપજાવ્યા વિના રહેતો નથી.

માયાના અનેક લક્ષણોમાંથી કેળવણી પરત્વે માયાનું સુખ્ય લક્ષણ પૃથક્કે એટલે વિભાગ પાડનાર શક્તિ એ બંધનેસનું આવે છે. શરીરમાં જોઈશું તો એ વિભાગ પડાવનાર પ્રાથમિક સાધન તેની ઇન્દ્રિયો છે. ધારો કે કોઈ માણસ સાંભળી શકતો નથી, પદાર્થોને ઘડકો જોળખી શકતો નથી, દેખી શકતો નથી, ચાખી શકતો નથી, અને સુધી શકતો નથી; વળી ધારો કે તેના હાથમાં કંઈ પણ લેવાની કે આપવાની શક્તિ નથી, તેના પગમાં હરવા, ફરવાની શક્તિ નથી અને તેની વાણીમાં એક શબ્દ ઉચ્ચાર કરવાની શક્તિ નથી; તેમ છતાં ધારો કે એ મનુષ્ય પોતાં શકે છે, એની નાડીમાં મોઢી ફરી શકે છે, એનું જઠર આજ પચાવી શકે છે, એનું રક્તાશય લોહી સંધરી તથા ધકેલી શકે છે, અને એનાં ફેફસાં વણુને ચૂસી તથા ખદાર કાઢી શકે છે. એવી વ્યક્તિને મનુષ્યનું નામ લખવા કરતાં ધમણ એ નામ આપવું આપણને વિશેષ ઉચિત લાગશે. બીજે પક્ષે એમ ધારો કે કોઈ શ્રીમાન પુરુષ જન્મવા ગેઠા છે, જન્મતી વખતે પુલ્લી સુકેલી સુકે પેડીમાંથી મોઢક સંગીતનો પ્રવારો ફુટતો રહ્યો છે. (વની નોકરો વાળાના પંખાથી મંદ મંદ પવન નોખતા રહ્યા છે, રયાની યાળી વાડકા પગેરે અનેક દમણીય દરચો તેની નજર ફારી રહ્યાં છે, ખાવાના પદાર્થોની આંતરવાદિષ્ટ વિવિધ વાનીઓ કાણુબર પૂકવી અને સ્વર્ગનું અંતર તેના અંતરમાંથી જૂસી રહી છે, અને સુગંધમય દૂધ તથા પુષ્પો પુલેક પુલેક થઈ રહ્યાં છે. પ્રથમ મનુષ્યના પ્રમાણમાં બીજા મનુષ્યનું જન્મ આપણને પૂર્ણ અને અતિ સ્પષ્ટલીય લાગે છે. પ્રથમ ઉદાહરણમાં જ્યારે પાંચે જાનેન્દ્રિયોનો અસ્ત છે ત્યારે બીજા ઉદાહરણમાં તે ઇન્દ્રિયોનો મનોહર વિલાસ જોવામાં આવે છે. હવે એ ઇન્દ્રિયોમાંથી એક પણ ઇન્દ્રિય જોહી થતી અથવા ક્ષત થતી એને આપણે આપણું પરમે દુર્ભાગ માનીએ છીએ. તો પછી આપણી જાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો આપણા જીવનમાં એક અતિ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી.

અતિ પરિચયથી અવગા થાય છે. અતિ પરિચયને લીધે મલય પર્વત ઉપર રહેતા સ્ત્રીઓ મંદનનાં ગ્રામને ખાતવુંવરકે તાપરે કે, અને અતિ પરિચયને લીધે પ્રયાગવદીયમાં રહેતા મંદ

૧. પાણીથી નહાય છે. આપણી બિચારી ઇન્દ્રિયોની પણ એ દુર્દશા થઈ છે. ઇન્દ્રિયો આ-
પ્રાપ્ત છે તેથી આપણે એ જાણત 'બેદિકર રહીએ છીએ. પરંતુ ઇન્દ્રિયની પ્રાપ્તિ એ
ઇન્દ્રિયની સંક્રિય નથી. આપણું કામ શક્તિ સાથે છે, પ્રાપ્તિ સાથે નથી. ઇન્દ્રિય પ્રાપ્ત
હતાં તેને સમર્થ કરવા માટે કેળવવાની જરૂર છે, એ ઉપદેશ મનુષ્યજીવનને પહેલે
જિએ જ કુદરત આપે છે. બાળકને પોતાના હાથથી પોતાનો અંગુઠો પકડવું કાણે જોયું
? એ અતિ રમણીય દ્રશ્ય ઉપલક્ષિયા દૃષ્ટથી આપણને સાફ-લાગે છે પણ તે સાફ
અંગુઠાની આસપાસ વધતે ઝોછિ અંતરે દરો દિશામાં ફરેલી ફરેલી બાળક અતિ
ના હાથથી અંગુઠાને પકડવા સમર્થ થયું છે. અંધ જન્મેલા કોઇ કોઇ માણસો તેમના
એ શર્મોપચારથી જ્યારે નેત્રરત્ન પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તેમની અતિ કંઠથી સ્થિતિ
માં આવે છે. જે પદાર્થો પૂર્વે અડકવાથી જોળખાયા હતા તેને જોવાથી આજાણવાનું કાર્ય
અત્યુ સુરક્ષેલ થઇ પડે છે. તેઓ પાંચડી સામા નજર માંડીને જોતા હોય છતાં તેમને ખજાર-
નહિ કે આ તે પાંચડી છે કે ગિલાડી કે ચોપડી કે ખુરસી. પરંતુ તેમને હાથ પાંચડી ઉપર
કે કે વસત તેઓ તે વસ્તુ જોળખી શકે છે. આલતી વખતે પગની ગતિ ઉપર તેમની
પકડવાથી તેમને માતાવું હાવતું નથી. આંખ છતાં પહેલાંની પેઠે આંખ મીચી દોડવું
વિશેષ સરલ પડે છે. ધીરે ધીરે દર્શનશક્તિનો પ્રયોગ છતાં તે નિયમમાં આવી નવ્ય
ને ખીજી ઇન્દ્રિયોને પ્રતિનિધક થવાને જલ્દે તેમને સહાયક થઇ પડે છે. આથી સ્પષ્ટ
છે કે ઇન્દ્રિયોનું અસ્તિત્વ માત્ર ઇન્દ્રિયોના સામર્થ્યનું માપ નથી.

બાળકની ઇન્દ્રિયો ચિહ્નસ માટે વલણ છે અને તેથી જે બાળશિક્ષણમંદિર ઇન્દ્રિય-
ના સુદૃઢ પાયા ઉપર સ્થાપ્યું નથી તે તોપને જે જે એકદમ જમીનદોસ્ત કરવા લાયક
બાળકની ઇન્દ્રિય પોતપોતાના સ્વાદિષ્ટ ખોરાક માટે ચોક્કસ કરે છે, આકર્ષક કરે છે. એ ચોક્કસ
આકર્ષકને ન સમજી અથર્થ સમજી તેની ઉપેક્ષા કરી જે શિક્ષણપદ્ધતિ ખોરાકને જલ્દે લાયક
પોરાક આપે છે તેને જીખમરાથી વડકડીમાં મારતી તે ઇન્દ્રિયોના ચિહ્નસ શાપ
છે. બાળક પોતાની મેળે પોતાના પગના જોરથી પર્વતનાં પગથિયાં ચઢી માત્રા કરવા
ન થઇ શક્ય છે તેને કહે લઇ તેનો આનંદ લૂંટી લેનારાઓ દેશને ભિખારી બનાવી દઇ
સંપત્તિ ધોળે દહાડે લૂંટાવી દે છે. બાળકને એક સમર્થ બારી-પુરુષ અથવા સ્ત્રી વરીકે
જે ને લેખતાં આજા ઉઠાવનાર દાસ તરીકે અથવા દાસી તરીકે તુચ્છ પંક્તિના જે
કે તેમની દૃષ્ટિનો અધિકાર સદા પૃથ્વીનાજ દર્શન કરવાનો છે, અમનની ઝાખી કરવાનો
નથી.

શાળશિક્ષણનો આદર્શ કેટલો બધો ઉચ્ચ હોઇ શકે તેનો ખ્યાલ આપણાં પવિત્ર પ્રાચીન
ના સૂક્ષ્મ અભ્યાસથી આપણને આવી શકે છે. રામાયણના અયોધ્યા કાંડમાં ભરદવાજ
રામચંદ્રાદિનો સહાર કરી તેમને ચિત્રકૂટ પર્વતનો નિર્દેશ કર્યા પછી તે સ્થાને પહોં-
માટે માર્ગમાં યમુના નદી જોળગવાની જરૂર પડે છે. એ પ્રમંજે, રામ અને લક્ષ્મણ
જોડી બેસી રહેતા નથી પરંતુ આસપાસ જંગલમાં ઉગતા લાકડાંનો તરાપો બનાવે છે,
નવી પાર કાઢે છે. રામ અને લક્ષ્મણને વનમાં તરાપો બનાવવાં એકદમ આવડી ગયા

એમ માનવા ક્રતા તમારો મનાનના કપયોગી થઇ પડે એવી અને કળાઓનું 'રીતસ-
શિક્ષણ' તેમને જાળવણીથી જીવું હતું એમ માનવું એ વિશેષ યોગ્ય છે. પશુકંટી બનાવનાર્થે
સદ્ગમ્યની કુશળતાનું કારણ પણ એજ હેતુ જોઈએ ત્યારે પતિવ્રતિ સીતા શું આપો
દલાડો બગાડા આપ્યા કે તો હશે ? પોતાના પ્રાણપતિ સાથે વનપ્રવાસને પોતાનો જોડગ
નિશ્ચય જીવવા સાથે મહાપતિવ્રતા સીતાએ પોતાનો કેટલોક કાર્યક્રમ પણ જીવવા દીધેલ
હતો કે—'હે નાથ ! હું તમને અધીન રહી તમારી નિરંતર સેના કરીશ, તમને કુખ દર્શન
નહિ પર્વતો, તમારો, સરોવરો, કમળો, હંમેશાં મુગધિ પ્રુષોથી મધમધતા વનો એ સર્વ
આપની માથે મઢી જોવાની અને પ્રમદ બચા છે" અને સીતા વત્યા છે પણ તે પ્રમાણેજ

एकैक पाश्य गुल्म लता वा पुष्पशालिनीम् ।

अदृष्टरूपा पश्यन्ती राम पप्रच्छ साञ्चला ॥

रमणीयान् बहुविधान् पादपान् कुसुमोत्करान् ।

सीतावचनसंग्रह आनयामास लक्ष्मण ॥

"પ્રત્યેક વૃક્ષ, પ્રત્યેક ગુલ્મ, અને ફૂલથી ગોભતી પૂર્વે ન જોયેલી એવી લતા જોઈ સીતા
રામને પૂછતા કે 'આ શું છે ?' સીતાના વચનથી હાથલા શરૂ થઈ સદ્ગમ્ય ફૂલના ઢગવાળા
અનેક સુન્દર વૃક્ષોને તેમના આગળ રજુ કરતા' સીતાની ત્રીજી નિયાસાને આ એક આગાહ
દર્શાવે છે 'આ શું છે ?' એમ પ્રશ્ન કરી બાહ્યાવસ્થામાં પોતાના પિતાને ઘેર જે યાન સીતાએ
સંપાદન કર્યું હતું તે તેમનું યાન સાસરે જવાથી કટાઈ ગયું નહતું, એટલુંજ નહિ પણ
વિવાહિત સ્થિતિમાં પણ વનનાં દરમ્યાન એજ પ્રશ્ન કરી એઓ તે યાનને સમૃદ્ધ કરવા રજા
હતા. મસિદાશ્રમે જતા રસ્તામાં સુદક્ષિણાગણીને દિલીપગળ અનેક વનવૃક્ષો જોળખાવે છે
એવું જે વર્ણન રણુવશમાં કાલિદાસે કર્યું છે તે આ સીતારામના વનપ્રસંગ ॥ અનુવાદરૂપ તો
નહિ હોય એવી શકા આપણને સહજ થાય છે. મહાભારત આપણે વાંચીશું તો કેળવણીના
પાયાનું સગીનપણ્ય રથને રથને આપણને જણાશે એકજ દર્શાવ બસ થશે બાહ્યવલિ અર્થનું
સમ્બંધ કરી શકતા હતા એટલે શું ? એટલે એ કે અર્જુનની આખનું કામ પ્રસંગે એના
કાન કરી શકતા હતા પાશ્ચાત્ય નીતિ પદ્ધતિઓમાં સ્પર્શદર્શનનું પ્રાધાન્ય જોવામાં આવે છે,
એટલે આખનું કામ પ્રસંગે ત્યજાને સોંપનામાં આવે છે આખે પાટા બાંધ્યા હતા અંકનાથી
અમુક વસ્તુ શું છે તે સિદ્ધિ માળક કહી શકે છે

કાર્ત્તિયોની નિમમિત કેળવણીથી કેવી અમાધારક શક્તિઓ મળીને વરે લેના જનનત લોક દરજ્જા
રમ આજનો આગળ વધેલી પ્રગ્નઓ છે. ગતે આલતા સામેથી પૂર જોસથી દોડી આવવી
માડીમાં ભેડતા મધુરને જોઈ તેના પોસાકાની જીલ્ડી જામવાનું વર્ણન કરતું એ આજના ભારત
સત્તાનને અશક્ય સરખું લાગે છે, પરંતુ ગોરી પ્રગ્નઓમાં લાખો મનુષ્ય એ શક્તિ આજે ધરાવે
છે. એક એરિકન નિહાળ લખે છે—

મારો એક મિત્ર, જેની સર્વ ઇન્દ્રિયો સામીત છે, તે પોતાની જે ઇન્દ્રિયોને મનો-
રોતે વાંચીમ આપે છે, તે પક્ષીના અવ્યાસ કરે છે તે અવ્યાસની સાથે અવરોધનથી પક્ષીએ
ચારખાની તેની શક્તિ વીણ થવી જાય છે અને તેની અશુભશક્તિનું સામર્થ્ય પણ વધત
જાય છે. માથા ઉપર ઉરછ કોષપણ પક્ષી તેની નજરે પડે છે અને તે પક્ષીના ચર તે
કાને પડે છે કે, વરવ તે પક્ષી દુઃખ છે તે તે કહી શકે છે કેટલીક વાર તેની ઉડવાની રીતથી
કેટલીક વાર તેની પાખ, છાતી કે પુરક ભાગના રંગથી, કેટલીક વાર તેના આકારથી અને
કેટલીક વાર તેના દેહથી તે પક્ષીને પાત્રે છે .... તેની માથે ફરનાંગણો પોતાની આખ
આખા સરી જતો એક રંગનો ટુકડો અથવા તે જાના મિખર ઉપર મોઢા ખાવી એક
નાની મરણી આકૃતિજ જોઈ શકે છે પરંતુ શિશિત આખ જોઈ જોઈ શકે તેટલુ મારા
મિત્રને જણાય છે, અને તે તે રંગના ટુકડાને તથા તે નાની સરખી આકૃતિને તેનું મથાઈ
નામ આપી શકે છે જે તેનાથી જોઈ શકાતુ નથી તે મથાઈના તે સાબળે છે કોઈ વિશાળ
જૂઠ્ઠાની હાયામા તે બેસે છે અને સ્વર કાને પડના તે પક્ષીનું નામ કહી દે છે, એટલુંજ નહિ પણ
પક્ષીના ચર પોતાના પ્રિય કે પોતાની પ્રિયા વરફ નુગારનો છે, કે પોતાના જમ્યા તરફ વાતસલ્યનો
છે કે જેખમનું સાનિધ્ય જણાવનાર સાવચેતીનો છે તે પણ કહી શકે છે જે જે પક્ષીને
એ વિદ્યાર્થી જુએ છે અથવા સાબળે છે તેની નોંધ તે રાખે છે હાલ જૂના મહિનાની શર-
આત છે, અને જન્યુઆરી મહિનાથી તે આજ સુધી તેના હાજરીપત્રકમા ૧૭૩ જુદા જુદા
પક્ષીઓ નોંધાઈ ચુક્યા છે કેટલાક પક્ષીઓને તેણે જોઈને, તે કોણાકને સાબળીને, તેણે
જોળખ્યા છે, પરંતુ તેણે જે પોતાની આખને વધા કાનને વાંચીમ આપી ન હત તે
હાજરીપત્રકનું કામ પાર પડત નહિ” -

પોતાના એ મિત્રનો દબાવ આપી એ વિના નિર્દાન રથાપે છે -

‘મનુષ્ય પક્ષીઓને નિરખતો હોય અથવા તે મિકિંગ, સિસ્ટાઓ કે ચિત્તોને સમ્બ-
કરતો હોય, તે જુદા જુદા હોય, ધર્મોપદેશક હોય, મુશ્કાર હોય, વહીલ હોય, વેપારી હોય, હાખતો
તત્રી હોય, ખજાસી હોય કે હાખા વેચનાર હોય-સર્વત્ર ભાલમ પુરે કે તાલીમ પામેલી
ઇન્દ્રિયો વિજયરૂપ ઇટ દેશને પકોઆડના સાધન છે’ *

આના પ્રમાણમા આપણા માનનો કેટલો જઘા અસ પેકન અને જનાવની વાગે છે ?
કપ્પમુનિના આત્રમનુ ચલુમાન મગ્ગા અમિત્તનચરન્નાટમા દુખ્યત કહે છે કે પથન નુગે દુદાયલા
હોવારિયાના કાગ આદિ જોવામા આવે છે હોવારિયાના ફળનો જોઈને સ્વપ્ને પણ ખપ નથી તેને
એ વખુનની ખૂબી સીડીતે સમજાગે ? તેમ પ્રમાણે વર્તન કરે મદા કરીરચિવ સોનો વર્તવલ્ય જિમ
કિરના હોડને પાડડા હોવા નથી એ શુ વખતનો હોય છે ? એ જર્મનિની પકિત ૧૯
વર્ષની વયથી અને પાંચ છે, પરંતુ વ્યારે મેં પાડડા વિનાનો, કાંટાવાળો પાકી ચુકી નાજુક
પ્રણીવાળો, ગાતા ફૂલચાળો, અને મોગ લીખા તુગ રંગવાળો, એ હોડ ૩૦ રૂબી વખરે
નજરે જોયો ત્યારે હું જર્મનિના વચન ઉપર દિલ થાગ્યો, અને મારી કપનામુદિત મર્મિમન

ખનવાથી મને અવર્ણનીય દર્શ થયો. એક મારા વિદ્યાન દત્તિગી. મિત્રને એ છોડ બપોરે મેં
 ઝોળખાવ્યો ત્યારે તેમને પણ તેટલોજ આનંદ થયો. એટલુજ નહિ પણ વધારે પડના શબ્દોમાં
 મારો ઉપકાર માની તેઓ મને શરમાવવા લાગ્યા એ ઉપરથી મને સમજાયું કે એ વ્યતિકરને
 એઓ તુચ્છ કોટિને ગણવા ન હતા. જે વસ્તુને આપણે પ્રત્યક્ષ કરી શકીએ તે વસ્તુને
 પ્રત્યક્ષ ન કરવાથી અને કલ્પમાના પાંતણા મિથ્યા તાણવાથી આપણા મગજનો કેટલો બધો
 ભાગ પડતર રહે છે અને કેટલા બધા આનંદથી આપણુ મિશુખ રહીએ છીએ એ એ દૃષ્ટાંત
 ઉપરથી આપણને સમજાશે.

પરંતુ ભવિષ્યની નમુનેદાર નિશાળમાંથી આ વિપરીત કમને દેશનિકાલ કરવામાં આવશે.
 એ નમુનેદાર નિશાળમાં પદ અને પદાર્થનો નિત્ય સંબંધ લક્ષમાં ગણી બાળકને જ્ઞાન આપ-
 વામાં આવશે; હાથી પદાર્થ બતાવી હાથી શબ્દ અને શિક્ષિંગ પદાર્થ બતાવી, શિક્ષિંગ શબ્દ
 તેને શિખવવામાં આવશે; અન્નિવાર્ય અગવડના કારણે અસહ્ય, પદાર્થને અભાવે પદાર્થની
 નકલ, નહિ તો છેવટે પદાર્થનું ચિત્ર, બાળકને બતાવવામાં આવશે. નમુનેદાર નિશા-
 ળનાં બાળકો આજે નિશાળમાં મળતાં જીન ઉપરાંત, ત્રણથી વાર વર્ષની ઉંમરમાં સુંદર ચપળ ગતિથી
 ચાલી શકે; અનેક કલાક ઝડાર એમી તથા ઉમાં રહી શકે; પાંચ સાત માધ્ય વિહાર કરી
 શકે; કમરત અને કવાયતનાં મુખ્ય અંગે સિદ્ધ કરશે, દેશી રમતો સાથે ક્રિકેટ અને ફુટબોલ
 જેની વિદેશી મરદાની રમતો રમી શકે, ઘોડે ખેસી શકે; તરી શકે; ગોફેશુ મારવામાં,
 તીરકામકાના પ્રયોગમાં, ટાલ લામ્પી વાપરવામાં કુશળતા સંપાદન કરશે; ખેરાક, હવા, પાણી,
 આરામ નિદ્રા આદિ આરોગ્યના મુખ્ય વિષયસંબંધી વ્યવહારપ્રયોગી જ્ઞાન મેળવશે. નમુનેદાર
 નિશાળનાં બાળકો અનેક પશુઓને અને પક્ષીઓને ઝોળખશે તથા તેમની બોલીની સુંદર
 નકલ કરી શકે; અનેક ક્ષેત્રોને જોઈને, તથા પત્રપુષ્પકળના સ્પર્શથી પારખી શકે; સંગીતના
 સપ્ત સ્વરને સિદ્ધ કરશે અને મુખ્ય હાથે ગામ શકે; સીતકબ્જ, સુવાણું ખડખડ એ
 બેદા ત્યાગે સદ્ગતતાથી સમજી શકે; અનેક કુદરતી દ્રવ્યોની, ચિત્રોની, પુતળોની તથા
 મશીનોની ફારીગરીની મુખ્ય ખુમીઓ પિછાની શકે, મુખ્ય રંગોનું તથા વિવિધ પેદારંગોનું,
 બોજનની ભાત ભાતની વાનીઓના રસોનું, તથા અનેક જાતનાં ફૂલ તથા અતરના સુનાસનું
 અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન ધરાવે. નમુનેદાર નિશાળનાં બાળકો વસ્તુઓના વર્ણનને, સંખ્યા, પૂર-
 વાક, ઉચ્ચાક, ઉચ્છ્વેગ, આગે, ખાગેના અંતરને અને સંખ્યાને વિગ્રહણ રીતે ઝટ અંજાવ
 કરી શકે; ચિત્રકામ તથા મૂર્તિવિધાનમાં પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરે; હાર કલગી બનાવી શકે; વાવો
 લખી શકે; મુખ્ય યંત્રોની રચના સમજી શકે; કારખાનાંનો પરિચય ધરાવે; રોગોની રોગ
 ગધી શકે; કપડાંને માંધી તથા ઢિંગણ મારી શકે; અનેક જાતના કાપડ, અનેક જાતની
 ધાતુઓ, અનેક જાતનાં ઘાટકાં વગેરે ઝોળખી શકે. નમુનેદાર નિશાળનાં બાળક બુદ્ધિબળ,
 પરત્વે પોતાના ગામની, શહેરની તથા પ્રાંતની આસિયતસંબંધી જ્ઞાન ધરાવે; સ્વદેશપ્રેમ,
 સાહસ, સહનશક્તિ, સેવાધર્મ, સ્વમંરક્ષણ, મહાકારિતાઆદિ અનેક સદ્ગુણો ધરિદામ તથા
 જીવનવૃત્તાંતમાંથી અદ્વલ કરશે. સત્સંગથી, પ્રવાસથી, તથા વિશાળ વાચનથી મોંઘા જ્ઞાન-
 બંદાર અંતરમાં ભરશે; હંઠાણમાં આપણા દેશના આધુનિક બલમલા વિદ્વાનો જે વિષય

પરસ્પરે ઘેર અધિકારમાં છે એ ॥ અનેક વિષયોનું વંદનીય ચોક્કસ જ્ઞાન, અવિધ્યની નમુનેદાર નિશાળના બાળક ધરાવશે.

હવે આ સમગ્ર વિષયને હિસાબી દેવાના હેતુથી કોઇ એમ શંકા કરે કે હિન્દિયકેળવણી-રૂપ બાળશિક્ષણનો પાયો જાતેજ રેતીયા રચાયેલો છે, કારણકે તાલીમથી હિન્દિયો સમર્થ થાય છે એ જો કે સત્ય છે, છતાં આતિ સમર્થ હિન્દિયવાળા બીજા, કોળી, વાઘરીઓની કેવી સ્થિતિ જોવામાં આવે છે ? અમેરિકાનો જંગલી હિન્ડિયન અમામની રાતે છેટેથી ગળ્ય ઉપરથી કહી શકે છે કે આમે આવતો આયુસ પોતાની જાતનો છે, કે યુરોપિયન છે, કે હબસી છે. એ સમર્થ હિન્દિયવાળા લોકોની સ્થિતિ કેવી હીન અને પગલોન જોવામાં આવે છે ? તેઓ બીજાના ઘણી જ કે બીજા તેમના ઘણી છે ? અર્થાત્ હિન્દિયસામર્થ્યના સિદ્ધાંતની કિંમત કોઠીની પણ નથી. આ આક્ષેપ તદ્દન અયુક્ત છે, કારણકે સમાજસાચની 'પેટે કંજવણીનું' પણ સૂત્ર છે, 'કે આશ્રમાદાશ્રમ ગચ્છેત્'. પ્રસિદ્ધ ચાર આશ્રમોમાં એક પણ બીજાનો જોમ આશ્રમ લેવામાં આવે છે તેમ કંજવણીના પણ ચાર આશ્રમો છે. પ્રથમ આશ્રમ હિન્દિયની તાલીમનો છે, જેનું સમર્થન કરવા આ લઘુ લેખના પ્રણિ છે. બીજો આશ્રમ મનની તાલીમનો છે. એ આશ્રમમાં હિન્દિયોએ આણેલી સામગ્રી ઉપર મન વ્યાપાર કરી કંઈ કંઈ વસ્તુ સમાન છે, કંઈ કંઈ વસ્તુ ભિન્ન છે, કંઈ કંઈ વસ્તુ કાર્યકારણભાવથી સહન થયેલી છે એ બધા વિચાર કરે છે. ત્રીજા આશ્રમમાં વિવિધ વિચારોમાં ક્યાં ક્યાં સત્ય વ્યાપક છે, અને વિવિધ અનુભવોમાં ક્યાં ક્યાં વસ્તો અનુરૂપ રહ્યા છે એ બાબત યુદ્ધિ શોધ ચલાવે છે. જંગલી પ્રજાએ હિન્દિયનું સામર્થ્ય અપાન કરે છે, પશુ તે પહેલા આશ્રમમાં પડી રહે છે, અને સક્યા કરે છે. મન અને યુદ્ધિના નિયમિત વ્યાપારના અભાવને લીધે એવી પ્રજાઓનું છૂંકું છૂંકું જ્ઞાન કોઇ પણ મહાકાર્ય કરવા સમર્થ થતું નથી. સુધરેલી પ્રજાઓમાં હિન્દિયજ્ઞાન-ઉપરાંત જ્ઞાનનું સંકલન અને એકીકરણ થતું હોવાથી તે પ્રજા તરતી ને તરતી રહે છે, અને જંગલી પ્રજાઓને જ્ઞાતી અને દગાતી રાખે છે. સુધરેલી પ્રજાઓમાં પણ કંઈ સર્વજ બધુભાવ ઉભગાઈ જતો નથી એ આપણી આમળતા યુરોપનો ગદાજારત મોરચો સિદ્ધ કરી આપે છે. એ પ્રજાઓમાં પણ બીજા બાબતો જો સમાન હોય તો હિન્દિયની તાલીમનો પાયો જે પ્રજાને સક્રી સંગીન હોય છે તેની ટકા રહેવાની યોગ્યતા વિશેષ સમજાય છે.

આપણા બાળકો નમુનેદાર ભારતસંવાન અને અને દુનિયાની કોઈપણ પ્રજાનાં બાળકથી ઉતરતા મણાય નહિ એવી પ્રજા દરેક જો આપણને હોય તો, બાળસામજાની કેળવણીનો ઉપર કહેલો ગજમાર્ગ છે. એ રાજમાર્ગે નિર્દિષ્ટ પ્રયાણ કરવા અર્થે લક્ષ્મીની, અને તેપણ મુકળ લક્ષ્મીની, પૂર્ણ આવશ્યકતા છે. પશુ એ લક્ષ્મીજ આપણું નાક કપાઈ જતું અટકાવી આખરે આપણી લક્ષ્મી-જોશ રાખજો. એ રાજમાર્ગે છોડી જાગે રસ્તે ગડી જવાથી અધાનાં મો તો શું પણ મોઝાપાં મો વર્ગ સુધી પણ આપણા દેનનો ઉદ્ધાર થતો નથી. મનુક્રિયા પ્રેરક શ્રીકૃષ્ણ હિન્દિયરૂપ અર્જુનના માર્ગદર્શક બની આગવરથને ઉન્નતિશિખરે સેમક્રમણ પડે-ગારે એ અતમા પ્રાર્થના છે.

જેરાલ્ડ આલ્બયર.

(પેશક-- રૂસ્તમજી પેસતનજી કરકન્યા)

આ સુરત શહેરની ઇંગ્લેન્ડની તમારીખમા જેરાલ્ડ આલ્બયરનું નામ ધણ મેદુર છે છે એ નર ઇંગ્લેન્ડની બંગેની કોઠીનો વડો હતો અને બ્યારે ૧૬૬૮મા સુમળનો ટાપુ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની હસ્તક આવ્યો, ત્યારે એ નામીયા ટાપુ લેરા વિરેની સધળી ઈત્દનણ કરવાનું એને સોંપાયું હતું એ વખતે સુરતની કોઠી જે ૧૬૧૩મા સ્થાપવામા આવી હતી, તે આખા પશ્ચિમ ઈન્ડિયા ઉપરની જુદી જુદી ઇંગ્લેન્ડ ઈન્ડિયામા વડી હતી, અને તેઓના સધળા કારકાંડ ઉપર એ ઈન્ડિયાનો વડો નજર રાખતો હતો બ્યારે સુમળનો ટાપુ ઇંગ્લેન્ડની કંપનીને હાથ આવ્યો, ત્યારે તેને પણ સુરતની ઈન્ડિયાના વાળા હેઠળ મૂકવામા આવ્યો અને કુવાક વડો સુધી સુમળનો ટાપુ સુરતના વડપણ હેઠળ મૂકાયતો હતો સુરતની કોઠીનો વડો ૧૬૮૦ સુધી સુમળ ઉપર પણ હકમત ચલાવતો હતો અને એ હકમત પોતે સુરત ખાને રૂઝી સુમળમા પોતાને વાગેતો અમનદાર જે ડેપુટી અમનદાર તરીકે ઓળખાતો હતો, તેની મારફતે ચલાવતો હતો એ વર્તમાન વડુ મથક સુરતથી ઉઠાવી સુમળ લાઇ જનામા આવ્યું હતું અને ત્યાર પછી સરગો વહિવટ સુરતથી નહાં પચુ સુમળથી ચાલતો થયો

જેરાલ્ડ આલ્બયર એ ટ્રેડરનાની અગાઉ થઇ ગયો ડ અને તેને તામે સુરતની મઠી તેમજ સુમળનો ટાપુ હતો એ અમનદાર સુમળ, કંપનીને હસ્તક આવ્યા પછી પોતાક માસમા સુમળનો હોમ થયો હતો જે કે આપણે ઉપર કહ્યું તેમ થયો ખરો વખત સુરત ખાતેજ રહી એ પોતાના ડેપુટી મારફતે વહિવટ ચલાવતો હતો, તોપણ સુમળમા તે અંતરવાગ આવી સધળું નક્કી કરતો હતો સુમળ ઇંગ્લેન્ડના હાથમા આવ્યું ત્યારે તે એક માન નાનું સુખ્ય મરીને માઝીમારેથી વગાવણુ ગામનું હતું પાઠગથી ત્યાં જે વસ્તી વધી અને એક શહેર વર્યુ તે ખરેખર આ દુરઅહેસ હાકેમના પ્રતાપથીજ હતું જેવો આ ટાપુ પોતાના હાથમા આવ્યો કે તરવેજ આલ્બયરે ત્યાં વસ્તી વધાવવાના ઉપાયો લેવા મડયા, અને એક નવું શહેર ત્યાં બાંધી વમમગો પોતાનો ઇશ્તદો બંદરે કર્યો મનગામમે કાઠ પણ અડચણુ મગર ત્યાં પાગવામા આવશે, એવી ખાતરી તેણે લોકાને આપી, અને દિહુઓનો રખ મારમર રીતે રીતે જગાસ જે માટે તેને મળીક ખાસ સગવડો કરી એ બધા પગવાને લીધે પશ્ચિમ દિહુસ્તાનના ધણે કેમણેથી, મેગલાઇ અમલની મખનાઇથી મટાળી ગયેના બહુ તો ૧ સુમળ જાઇ વસ્ત્યા, અને આ સુરત શહેરથી તેમજ કામિયાવાડમા બંદરેથી ધણા દિહુઓ સુમળ જાઇ રહ્યા પારસીઓ આગમ બ્યારે સુમળ પોર્ટુગીઝ અમલ તમે હતું, ત્યારે ત્યાં બહુ જુલમ સખ્યામા હતા માન એ નજી કહે મો સિવાય તેઓની વસ્તી ત્યાં નહોતી પણ આલ્બયરે તેઓને સુરત ખાતેથી ત્યાં જાઇ વમમગ માટે ઘણું કિતેજન આપ્યું તેઓના ધર્મ માટેના મક્કો પચુ અધ્યાય, તે માટે મોળજ દેખાડી અને પહેલું પાગસી દોખમુ તેમજ દેહમદુ અધ્યન

અગિયારી મુઘલમા એનાજ અમલગા ઉભા થયા મુઘલના નવાયતુ ખાતુ એનાજ રૂખતમા ઉતું થયું અને 'આપજ્ઞાની પોળ' નગરે જણાયવી ત્યાના કેટ નાહેની કુશા જેગ્યા ઉપર પદેસ વડેતું ન્યાય મંદીર એનજયરે નોકોને આગ ઇન્માશ આપના માટે ઉતું કયું હતું. બીજી ઘણી રીતે મુઘલના ટાપુને ખીલવવા માટે એ ભલા હકેમે શ્રમ ખેચ્યો હતો, અને તેનાં પરિણામમા એની વસ્તી થોડાક હગ્ગર ઉપરથી વધી પોણા લાખ જેટલી થઇ હતી. એનો અમલ ઝાઝો લંખાચો નહીં; નદિતર તે વધુ ફાયદો કર્યા વગર રહેવ નહી. ૧૬૭૭ના જૂન માસને છેડે એનું સુરત મધે મરણ નિપજ્યું.

એનજયર સુરત સહેરમાજ મરણ પામ્યો, એ બાબત મકમદ હતી કતિલાસ, કર્તાએ મોટે ભાગે લખી ગયા હતા કે એનું મરણ મુઘલમા નિપજ્યું હતું. એ મુઘલની હાકેમ હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે તેઓએ માની લીધ હતી કે તે મુઘલમાજ રહેને હોને, જોઈએ અને ત્યાજ મરણ પામ્યો. ફીલીપ એન્ડર્સન નામનો જણીતો મુઘલની ઇતિહાસકર્તા જેણે પેતાના કતિલાસમા સરકારી દસ્તાવેજોનો છુટથી ઉપયોગ કર્યો છે, તે પણ ખાતરી કહે છે કે જેમ્સ એનજયર મુઘલમાજ મરણ પામ્યો હતો, પણ આ બાબતમા આ ઇતિહાસ કર્તા જે ગઈ સદીના મધ્ય ભાગમા મુઘલમા થઈ ગયો છે, તેની જૂલ છે, અને ખરેખર તે એનજયર સુરત ખાતેજ મુઘલ પામ્યો હતો આપણે ઉપર જોયું, તેમ તે મુઘલના ગવર્નર થા હકેમ હોવા ઉપરાંત સુરતની કોઠીનો વડો હતો, અને સુરતના વાખામા તે વેળા મુઘલનો ટાપુ હતો એનજયર મુઘલ કોઇ કોઇ વેળા આનતો હતો, પણ તેનું મુખ્ય સ્થળ સુરતમાજ હતું. સુરતના તે વખતના સરકારી દસ્તાવેજો પાછળથી મુઘલ હાથ જવામા આવ્યા હતા, અને ત્યા સેક્રેટરિયટમા તેઓને ઘણી સમાજથી જાગરી રાખનામા આવ્યા છે. તે દસ્તાવેજોમાથી કેટલીક સુટી કાઢી બાગતો સર જયોર્જ હોરસ્ટ જેઓ આગળ મુઘલની એક્ઝીક્યુટન કે જેલમા પ્રેક્ટિસર હતા, તેઓએ કટલાક વર્ષો ઉપર પ્રગટ કરી હતી. અને એમના પુરતક ઉપરથી આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે એનજયરનું મરણ તા ૩૦ મી જુન ૧૬૭૭ ને દિને સુરતમાજ નિપજ્યું હતું.

હવે આવા નામીયા હાકેમ જેણે ઇંગ્લેન્ડે માટે પશિમ હિંદુસ્તાનમા ઘણો શ્રમ ખેચ્યો હતો અને અક્સર કરીને મુઘલના ટાપુને ખીલવવા માટે ઘણી દુઃ અદેશી વાપરી વર્ષો સુધી મહેનત કાઢી હતી, તેની ભલી યાદ કોઇ સગીન રીતે જળવાયવી રહે, તે માટે તેના જાતભાઈઓએ કાંઈ ઉપાય લીધેલા હોવા જોઈએ, પણ હાલ તે આપણે પછીશુ, કે એનજયરની યાદગારી તેના જાતભાઈઓએ કેવી રીતે જળવી છે, તે કોઇ તેનો ખાતરી જણાવ આવી શકશે નહીં એ નામીયા નરને કંઈ જગ્યા ઉપર દાટવામા આવ્યો હતો અને તેની કબર હાલ ક્યા છે, તે બાગતો પણ શક્ય રહી છે. ઉપર જણાવેલો ઇતિહાસ કર્તા એન્ડર્સન જણાવે છે કે એનજયરને ક્યા દાટવામા આવ્યો હતો, તે બિલકુલ માલમ પડતું નથી, અને એની પાછળ થઇ ગયેલા સવગા લખનારાને એજ માસાલ લખી ગયા છે, તેથી હાલ આપણને માલમ નથી કે એ મકાન નગની કબર દરવીમા છે કે નહિ? ૨૧૭ કોલ, નો તે ક્યા ?

કબર સિવાય ઝોનશ્વરની બીજી સંગીન યાદગારી ફક્ત એક જ હાલ રહી છે, પણ તે જાહેર પ્રજા માટે ખુલ્લી ન હોવાથી લોકોની જાણમાં આવી નથી. ઝોનશ્વર પોતાના ધર્મ ઉપર ધણે ચુસ્ત હતો, અને તે બીના તેણે લખેલા સરકારી દસ્તાવેજો ઉપરથી જાણી શકાય તેટલી માહત્ત મળી આવે છે. એમાં તે વારંવાર જાણવણના વાક્યો દાખવે છે; અને ખ્રીસ્તી ધર્મ અને પોતાના ગોઠવા અમલદારોમાં સારી રીતે પાળવામાં આવેલો ન દેખવાથી તે ધણો મુગ્ધ હતો; અને પોતાના વિશ્વાસ માટેલા શંકાને અને પોતાના જીવનમાં સુધારવા અને ધર્મસંપ્રદાયી શિક્ષણ આપવા માટે પાંદરીઓ મોકલી આપવા વારંવાર એ દસ્તાવેજોમાં આગ્રહ કરતો એને, આપણે જોઈએ છીએ. આવો ધર્મચુસ્ત હોવાથી તેની ખ્રીસ્તી દેવળ ઉપર આસ્થા, કુદરતી રીતે ઘણી હતી. મુજબતું મોટું ખ્રીસ્તી દેવળ જે ‘સેન્ટ થોમસ ક્રેચીકલ’ તરીકે જાણખાય છે, તે બધાવવાતું ઝોનશ્વરના વખતમાં અને એના આગ્રહને લીધે જ શરૂ થયું હતું, પણ તેના કલ્પતના નિપજોલા મરણ પછી ધર્મ વિષે કોઈને ઝાઝી દરકાર ન હોવાથી એ દેવળનું કામ થોડુંક ચાલી ૪૦ વર્ષ સુધી બધું પડ્યું હતું અને એ દેવળ છેક ૧૭૧૦નાં સાલમાં ગવર્નર જીનેનાં અંમલ દેવળ બંધાઈ તૈયાર થયું હતું. એ કે દેવળ ઝોનશ્વરના વખતમાં તૈયાર થયું ન હતું, તોપણ એ હાકેમે બંધી માટે લોકોને બેગા મળવાકાળ એક મોટો ઝોરડો મુજબના કિસ્સામાં અલાહેને કાઢ્યો હતો; અને ત્યા પ્રાર્થના માટે બેગા મળવા હતા. એ વખતે કોટલીકે ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં વાપરવા માટે એણે ચાલીસ એક મોટું વાસણ જેને ‘એલીથ’ તરીકે કહેવામાં આવે છે તે બેઠ આપ્યું હતું અને એ વાસણ હજી લગભગ અરથી સંદી થવા છતાં મોજુદ છે. એ વાસણ પાછળથી જગરે દેવળ બંધાયું, ત્યારે ત્યાં મૂકવામાં આવ્યું હતું અને સાંજ તે હાલ સુધી રાખી મેલનામાં આવ્યું છે. એના ઉપર ઝોનશ્વરે પોતાનું નામ કોટલાવેલું છે; અને તેથી તેની યાદગારી બધી રહી છે, પણ આ વાસણની હયાતી માત્ર જીવ લોકોને જ ખબર છે. જાહેર પ્રજા એ વિષે કશું જાણતી નથી.

જાહેર પ્રજા ઝોનશ્વરને ધણી ઓછાદો સુધી પોતાની યાદમાંથી ખસેડે નહીં, તે વિષેની દરકાર એના ગોઠવા અમલદારોએ ન લીધી હતી, એમ નથી. તેઓએ તો એનાં મરણ બાદ તુરંત જ એની મોર ઉપર એક બપકાદાર અને મુંદર મકાન કિલ્લું કરવાનો ફરિયાદ કર્યો હતો અને તે ફરિયાદ અમલમાં પણ મૂકવામાં આવ્યો હતો. એ જમાનામાં સુરત શહેર માંહેલી યુરોપિયન કોઠીવાળાઓ પોતાના વડાઓ જેઓ ત્યાં મરણ પામતા, તેઓની કબર ધણી બપકા બરેલી રીતે બાંધવાને એકમેક સાથે હરીશાહ ચલાવતા હતા. વર્ષદા લોકોએ પોતાની કોઠીના વડા માટે એક બપકામરેણું મકાન બાંધી એ દરીશાહ શરૂ કરી હતી. તેના જવાબમાં કોઈએ લોકોએ પોતાની કોઠીના વડા મર જ્યોર્જ ઓક્સેન્ડન ત્યારે ૧૬૬૯માં મરણ પામ્યો, ત્યારે તેની કબર ધણી જગર રીતે બાંધી પોતાની શ્રેષ્ઠતા બતાવી હતી. ઓક્સેન્ડનની કબરવાળું મકાન હજી સુધી જોઈએ છે અને તે જે મરનાર શખ્સની યાદ માટે બાંધવામાં આવ્યું હતું, તેની યાદ તે જગર રીતે હજી સાચે છે, કારણકે તેની ઉપર તેનાં નામની વખતી હજી મોજુદ છે, જેથી તે જાણખાય છે.

1. ઓકસેન્ડેન પત્રી ૮ વર્ષે જ્યારે જોનન્ટયર મળ્યું પાગ્યો, ત્યારે તેની પશ્ચુ યાં તેનીજ રીતે તેની કબર ઉપર મોટું મમન બાધી જાળવી રાખી હતી એ નાખે કંગો શક નથી. હવે એ મમન હાલ ક્યા છે, તેની આપણે તપાસ કરીશું. ઓક્સેન્ડેનની કમળની જોડમાળ તેના જેવુંજ એક મુદર મકાન હાલમા છે, પશ્ચુ તે મમન કોના સંબંધમા બાધવામા આવ્યું હતું, તે માવમ પડતું નથી કાગળ કે તેના ઉપર કોઈના પશ્ચુ નામની તપ્તી મેવેની નથી. પશ્ચુ આજ મકાન મનેરે જોનન્ટયરની કબર છે, તે મારે મનથી તો નહીં છે પણ જોના આગળ તપ્તી મેલવામા આવેલી હોવીજ જોઈએ, એવું એ મકાનની એ બારીકીથી લીધેલી તપાસ ઉપરથી સાર માલમ પડે છે એ મકાનની અદરની દીવાલોની અધવચ્ચે એક ગોખના જેવો જગ્યા છે, જેની અદર નામની તપ્તી પહેલાં મૂકાયતી હોવીજ જોઈએ પાંખથી કાઢી સળેજોને લીધે એ તપ્તી હાલ જ્યાં છે, તે માવમ પડતું નથી. એ પુષ્કળ વરો થયા શુમાઈ ગઈ છે, તે બાખે શક નથી રહેતો કારણ કે ૬૫ વર્ષ ઉપર જ્યારે એક 'ગેલ્ડીસીસ' નામના સુરવના ધ્રુવેજ અમનવારે એ કવારગામના હાંજોને કચ્છતાને તપાસી તેના હેવાલ મુખની શેયલ એશિયાટીક સોસાયટી માટે ૧૮૬૦મા લખ્યો હતો તેમા તપ્તી વિ. કંઈ પણ ઇમારે નથી અને તે વખત પટેલ પશ્ચુ તે શ્રમ થયેલી હતી ;

હવે જો તપ્તી હયાત હતે, તો જોનન્ટયરની યાદગારીના મકાન બાખે કંઈ પણ શક રહેતે નહીં તોપશ્ચુ તપ્તીની ગેરહાજરી લીધે આ મકાન જેની યાદમા બાધવામા આવ્યું છે, તે બીના તત્ત્વ અધારમા ગઈ નથી તો જો ૮ આજસુધી સખે ઠેકાણે એમ ૮ માનસમા આવે છે કે જોનન્ટયરની કબરની હસ્તી વિરો કાઢને ખાતી નથી

પશ્ચુ તપ્તીના જેવોજ એક મળ્યુંત પુરાવો અને કેટલુંક થયું મળી આવ્યો છે, જે વિરો મે થોડુંક ઉપર 'ટાઇમ્સ ઓફ ડિયા' મારફતે તેમ ૮ બીજી રીતે મતાનાજોઆતુ ધ્યાન જેમ્યું હતું, અને આ લેખ લખી કાઢિત્ય પરિપ્ત મારફતે પ્રગટુ આ ઇતિહાસીક ખામત ઉપર ધ્યાન ખેંચના કુ માણુ છું જે પુરાવો અને જોઈયો હતો, તે એ ૧૭ મી સદીના છેડેના ભાગના પ્રગટ થયેલા એ પ્રવાસીના પુસ્તકમા આવેલો છે આ લગાગ નવાઈ જેવું છે કે જ્યારે સજે મરમર જેવા મગીન પદ્ધત ઉપર કે તરેલી શહાદત મુખ થઈ ગઈ છે, અને યાત્રીની જાગવયાની કન્ન જાગવયામા નિષ્ફળ નિર્વડી છે, ત્યારે એ માન પાતગા કાગળ ઉપર છપાયલી બીના શહાદત તરીકે આપતી મ દે આવી છે

એવિઝન નામનો એક પાદરી છટ દરિયા કબીએ પોતાના ઇંગ્લ જમતદારો મારે અંત્રે મોકલી આપ્યો હતો અને તે પાદરીએ સુરત અને યુગ્મ કેટલોક વખત વસી પોતાના પ્રવાસી હેવાલ એક પુસ્તકમા ૧૬૯૬મા પ્રગટ કર્યો હતો એ પુસ્તકમા સુરત શહેરનું નામ આ જોમ વર્ણન લખાયતી એવિઝને આપેલું છે અને વળી અવિવા વસતી શુદ્ધ શુદ્ધ ધર્મની પ્રગળો વિ. પણ એજે થડુ વચ્ચા લાયક નિરેચન કરું છે આનન્ટયરના મળ્યું પત્રી ૧૨ વર્ષે અ

સુરત ખાતે આબ્થો હતો અને એ બાર વર્ષની મુસ્તમાં એનેશ્ચરની કમર ઉપર કંપનીના અમલદારોએ એક ભવ્ય મકાન બંધાવ્યું હતું, એમ એવિંક્ટનનાં પુસ્તક ઉપરથી ખુલ્લું માલમ પડે છે. ઇંગ્લેન્ડનાં કક્ષરતાનનો હેવાલ આપતાં તે જણાવે છે કે એમાં સધળાઓની અંદર એ મકાનો પોતાના ઉંચા મિનારા અને ગુંબજોથી હળી રહ્યાં છે અને જોનારનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચે છે.

એક તો એ લખે છે કે સર જોન એક્સેન્ડનની કમર અને બીજું તે જણાવે છે કે ગવર્નર એનશ્ચરની યાદમાં ઉભું કીધું છે.

હવે હાલ પણ આ કક્ષરતાનમાં એજ મકાનો એવીજ રીતે આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. સર જોન એક્સેન્ડનવાળું મકાન સધળાઓને જાણીતું છે. કારણકે તેની ઉપર તેનાં નામનો લેખ જડેલો છે, ત્યારે બીજું મકાન જે આપણું ધ્યાન પડેલાના જેટલુંજ ખેંચે છે, તે ગવર્નર એનશ્ચરનુંજ હોયું જોઈએ.

એવિંક્ટનનાં પુસ્તકમાંથી મેં ખતાવેલી આ સહાદત ગવર્નર એનશ્ચરની કમરનાં મકાન યાને હજારા વિધે ધણે ખાત્રી ભરેલો ખુલાસો આપણને પૂરો પાડે છે અને હું જોઈને ધણે ખુશી છું કે થોડા માસ ઉપર મેં એ સહાદત રજુ કર્યાથી થયે તે દેખાણે એ વિધે ખાત્રી થઈ છે અને એ એનશ્ચરનાં હજારા ઉપર તેના નામની એક નવી તપ્તી કાવરાયી મકાવાની છે.

જેરક એનશ્ચર જો કે અહીંયા ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની નોકરીમાં આબ્થો હતો તોપણ તે એક ખાનદાની પુરુષ હતો અને તેનો પિતામહ એક ઉમરાવ હતો. જેનો ખેતાય લોર્ડ એનશ્ચર એફ લોગર્ડ હતો. એ ઉમરાવનો ઊકરો એમસોઝ એનશ્ચર મોટા ધર્મગુરુ હતો અને કસબીનના આર્થ બીગપનું ઉચું પદ તે પામ્યો હતો એમસોઝનો વડો દીકરો ક્રાન્સીમ એનશ્ચર પાગમથી પોતાના પિતામહના ઉમરાવ પદ ઉપર આબ્થો હતો. જો જેરક એનશ્ચર ૧૮૭૭માં મરણ પામ્યો નહીં હોતે, તો પોતાના બાધ ક્રાન્સીસનું ઉમરાવપદ એને મળતે, કારણ કે ક્રાન્સીસને કાઠ સતાન હતું નહીં; અને તે જ્યારે ૧૭૦૦માં મરણ પામ્યો ત્યારે જેરક દરતા પણ નાનો બાધ હોવાથી તે ઉમરાવ બન્યો.

ચિત્રિત પત્ર શિક્ષણ.

(લેખક — દેવશંકર પેકુડછ ભટ્ટ)

ચિત્રચાત્રા પત્રો વડે પ્રતિહાસાદિક વિવિધ શિષ્યવત્તાની રીતને—“ ચિત્રિત પત્ર શિક્ષણ ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે કેમ? એમાં ચિત્રચાત્રા પાના (પત્રો) નો ઉપયોગ કરવાનો છે.

આ રીતે હાના જાગરને રમત ગમત મથે શિક્ષણ આપી શકાય છે, વાગ્દેવે “ ક્રિડા ગાર્દન પદ્ધતિ ” ને મળતી છે, એમ કહેવામાં કરશે નાથ નથી નળી આ રીત નરીન નથી પણ આપણા દેશમાં રૂપાતરે ધણા જૂના સમયથી પ્રચલિત છે, એમ ત્રીચેની હમીકત ઉપરથી સહેજ ધ્યાનમાં આવશે.

૧ આપણા દેશમાં મુન્દર કા વને આધારે કથા પ્રનાર કથાબ કે માણુબદ્ધ એમાંમાં કથા કહેવાની પ્રજાતા ત્યારે સાથે મહાભારત અને મગધચુના પાત્રોના અને જુના પ્રમગોના } ચિત્રચાત્રા કાગળના ? જૂગળા રાખતા અને તેમાંના ચિત્રોનું વર્ણન સુચ રિગત સાથે ભૂલ કહેતા એ વખતે આંગળી કે સોની ને અમુક વ્યક્તિ એમાંમાં સમજાવતા જેમકે પાડવેના ચિત્રમાં પ્રયક કાયા અને મોટી મહાવાળા બીમને જતાવીને હસતે મુખે કહેતા કે “ આ મોટા બીમ સના કળશીનો ખીચોડા ખાઈ સુધ જાય, તોય તેના મા કુવાઈ કહેશે કે—મારે બીગ ભૂખ્યો રહ્યો હશે ” એજ પ્રમાણે રાવણ કુલકર્ણુ આદે હાસ્યજનક ઉત્તર કરી તેના મુગ્ધાનુચુ પ્રદર્શિત કરતા એ વાત રૂા કાઠ દહ માણુસોને યાત હશે.

૨. સિવાય હલની જાતના લેખ સાધુનો વેગ ધારણ કરી મેંડી નેડુ લખ ગામે ગામે શેરીઓમાં તથા ખગારાકમાં ફરતા ફરે છે અને લોકોને હાગકા, અચોક્ષના, પચમગી મગેરે સ્થળ તથા મમુષ્ટ્યાદિ અત્રતારના ચિત્ર પેગી ઉપરના કાગળમાં મો રખાવી મતાવે છે એ પણ ધણાએ જોયું હશે.

૩ નળી યાત્રાળુ મોગને જગનાથ શ્રી નાથ, રણુગેડછ મોગની નળીમાં આપવામાં આવે છે, એમાં ધર્મભાવના માથે મુચવિતો આર્ષ મેજ મનુષ્ય મળી શિક્ષણ મપવાનો ઉડો આશય હશે એમ વાગે છે.

૪ એ જરાવ દક્ષિણમાં બહુ પ્રચલિત રજાવતાર નો મોગ પાનાનો મજુદો જોશે જોશે હશે તેને માનમ હશે = તેના વિષ્ણુના દગ અવતાર તેમના થ મયકાદિ આયુષ અને માય થોડા મગેરેના ૧૨૦ પાના હોય છે એ ને રમત ગમત છે ને ન્હાના માગકોને અનતાગની દુકી રમુછ વાતો કહેવાનું જની આવે તેનું છે.

ઉપરના નધા સાધન માટે શિક્ષકની દષ્ટિએ નિચારીએ તો પ્રતિહાસ અને જુગેગળુ અમુક અશે અસહી રીતે યાન અપાતુ, એમ લાગે છે પરંતુ લોધમાં ધર્મભાવના નમગ હોવાથી શિક્ષણનો આનંદભાવ દેખાનો નથી નળી નરી મગકગી નિચાયો ઉપરના પગી નળ સાધન મગધથી શિક્ષણના પ્રથમના સાધનનો ઉપયોગ થતો નથી મોરને ચાલુ સમયના સાધન વગ્દ દષ્ટિ કરીએ.

૧ એ કાગળના જુગળા અને પાપળીમાં તાપેલા ચિત્રચાત્રા દીવળા ઉપરથી તેને જુગળ નટ કે મોગજળીયા કહેવા.

પરમાન સમયમાં યુરોપના 'દેશોગ્રાથી' રાજ્યો અને મહાપુરોના ચિત્રોના કાર્ડ આવે છે, અને તે સાથે તેટલાજ કદના પત્તામાં ટુંકી વિગત પણ ઇંગ્લેન્ડમાં છપેલી આવે છે. એ તો ધણીના જોવામાં આવેલ હશે. આવી રચના કરવાનું કારણ માત્ર એજ છે કે-ચિત્રોથી બાળકનું મન તે જોવા સારૂ ખેંચાય છે, અને આ શું છે ? કોણ છે ? વગેરે જાણવાની વૃત્તિ પાનાં જોઇ જાગૃતા થતાં હાથમાં લઇ પૂછપરછ કરવા મંડી જાય છે. આ સખતે ધીરથી ધ્યાન દઇ મન પુરુસર નામ હામ ને, વિગત કહેવામાં આવે, તો તે બહુજ સારી રીતે યાદ થઈ જાય છે અને ઉત્તમ અમર કહે છે. આમ કરવાથી જાણવરના આર ન જાણતાં એ માનુષ્ય રીતે આનંદ અને ઉત્સાહથી કેટલુંક શીખી જાય છે, વળી એથી જાણણ પદીને વંદન રજાસદ મળે છે, વાસ્તે આ રીત આદર્શીય છે. અને શિક્ષણમાં તેનો બહોળો ઉપયોગ થવાની જરૂર છે,

ઉપરની રચનાનું અનુકરણ કરીને સને ૧૮૯૧ માં મિનાપ્પા બ્યંકાપ્પાએ "સચિત્ર અક્ષર પાનાનો ખેલ" નામે ગંઢકેા છપાવી "અલ્પક્ષિપિના અક્ષર, તેમાં દાખલ કર્યા હતા, તે વડે અક્ષરોન કાઢી બ્યાકરણ શિખવાની ધારણા રાખેલી, પણ હાનમાં તે ઉપસમ્મ થતો નથી, ત્યારપછી પુના ચિત્રશાળા વરદશી મૂળાક્ષર, ચિત્ર અને દલાવર વગેરેના દાણા સહિત ગંઢકેા છપાવેા છે, પરંતુ સગારે "બાળપોથી" છપાવ્યાથી તેનો ઉપયોગ બધ પડ્યો છે.

હાલમાં રંગાકૃતિની પેટીમાં મૂળાક્ષરનાં પત્તાં હોય છે. પણ બાળપોથીની સૂચના પ્રમાણે કામ કરવાનું હોવાથી શિક્ષક સાદા મૂળાક્ષરનાં પત્તાનો ઉપયોગ કરવા નથી. પરંતુ એ પેટી અને બાળપોથીની રચના પાઠથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે બાળકને માટે મૂળાક્ષરના પત્તાં રંગીવ, ચિત્રિત, અલ્પક્ષિક અને રમતની સંકલનાવાળા હોય તો વધારે ઉપયોગી થાય એમાં સંક નથી. જો કે બાળપોથીની રચના ધણી સારી છે, પણ તે વડે રમત કરાય નહિ, તેમ ચોપડીના રૂપને લીધે તેવો ઉપયોગ થઇ શકે નહિ વાસ્તે પ્રારંભમાં ઠેલા પ્રમાણેનું સાધન અત્યુત્તમ ગણાય, એમ સૌ મિહિજાગૃતુમત્રી જનો કબૂલ કરશે.

દિવસના હેતુથીજ બધા ગંઢકા કરતાં વધારે સિદ્ધિલાભી રંગીત અને મનોહર તેમજ ધણી વિવિધ શિખવવામાં કામ લાગે, એવો ગંઢકેા બાવનમરના હાવના વિધાર્મિક અને કિંડરગાર્ટન પદ્ધતિના બાવિક મહાશય સાહેબ સર બાવસિંહજી બહાદુર બહાર પાડ્યો છે, તે જોઇ આખાલ વૃદ્ધ આનંદ પામે છે. વળી સાહિત્ય પ્રેમી જનોનું એ તરફ વિશેષ લક્ષ ખેંચાય એવું છે કેમકે દેશી સાહિત્યની પ્રગતિ વધા ઉત્તર કરવાના સમયમાં એ એક ઉત્તમ સાધન બહાર પાડીને નામદાર મહારાજ સાહેબે સાહિત્યના બહોળા ક્ષેત્રમાં અમૂલ્ય વધારો કર્યો છે એ જાણી વિદ્યાર્થિઓ હર્ષ પામે એ સ્વાભાવિક છે.

એમાં જૂના વખતની એક લગાઈનાં ચિત્રો જુદા જુદા પત્તામાં છે. તે ઉપરથી તે વખતનો પોશાક, હથિયાર, વ્યુહરચના, ગરીબોના જીવન, વગેરેનો આગેવડા ચિતાર નમર પડે છે. એટલે જૂના ચિત્રના નમુના વરીકે પણ ઉપયોગી છે, તે આ માથે મોઢકેલા નમુના પરથી સહેજ જાણમાં આશે.

૧ પાનાની એક બાજુએ મધ્યે ચિત્ર, અને દુની કારખમાં આલેક્ષિપિના અક્ષર (ચુગ-
- ની . . . . . નીવીરી તે . . . . . છે)

બીજી-એ વડે કિંદરમાર્ગેન પદ્ધતિએ ઇતિહાસ, ભૂગોળ, અક્ષર, વાચન આદિ વિષયો ન્હાનાં બાળકને શીખાવી શકાય એવો ઉદ્દેશ રાખી રચના કરવામા આવી છે. જેમ શિશુ શિક્ષણાર્થે ફોબેલની એક બક્ષીસ ઉપરથી જુદા જુદા વિષય પર જનાય છે, તેમ આ રચનાથી ત્રણે પ્રકારની કેળવણી આપવાનું બની શકે તેવું છે. માટે આને “દેશી બક્ષીસ” અથવા “ભાવિક બક્ષીસ” કહીએ, તો ચાહે એવું પ્રથમ રચના કર્ણુ અને પછી શિક્ષણને ક્રમ આપવામા આવે છે.

એંગ્લોશામાં ૪૧ પત્તા રંગીન ચિત્રવાળા છે ચિત્રની કોરપર અંગ્રેજીમા નામ છે અને ખૂણા ઉપર સાદૈતિક અક્ષર તથા તે નીચે નંબર આપેના છે. સાથેના એક પાનામાં રમતનું અને બીજા એમા લક્ષ્યનું વર્ણન ૨ અંગ્રેજીમા છપાવ્યું છે ઉપરાંત સ્ટેટનો મુદ્ર નકશો પણ મુદ્રાવેલો છે. નબરો નીચે પ્રમાણે છે:—L (લ.) ના ૧૯, M (મ.) ના ૧૪ અને N (ન) ના ૫ એ મિત્રાચ નબર વગરના ૩ પત્તા મળી કુલ ૪૧ થાય છે. પાઝાની બાજુએ R, B, T, નો ૩ મોનોગ્રામ છે, તે યોગ્યકની નામદર્શક નિશાની છે રમત નવા પ્રકારે દર્શાવી છે, પરંતુ મુળ ઉદ્દેશ શિક્ષણનો છે, અને તેથીજ એવું કનર ઉપર નામ “હિસ્ટોરિકલ પીકચર્સ”, (અતિહાસિક ચિત્ર) એવું આપવામા આવ્યું છે. વાસ્તે તે વડે વિષય કેમ શિખવવા તે બાબત માન કુકમા મરલમાર્ગની ઝાખી (યથામતિ લખીને) કરાળીયું. કેમકે પત્તાં ઘણાં છે, ને તે દરેકને માટે જુદા જુદા અનેક પ્રશ્ન હોઈ શકે. વળી શીખનાર પાત્ર પરત્વે પણ સરક્ષ, કડિન અથવા સૂચક કે તર્કના પ્રશ્નો કરના પડે, એ બાબતી વિગત આપવા વિન વડી જન, વાસ્તે કુકમા સામાન્ય નિયાર આપવાની ધારણા રાખી છે.

૧ આ પ્રસંગે હાલે જુ બેઠવું એક એ રટીરીઓગ્રાફ, મેથન લેટર્ન, મીનેરોગ્રાફ વગેરેથી ઘણું શીખાવી શકાય, પણ તે રમકડાની માફક દરેક ધરમા હોય નહિ, નેમ દરેક સાળામા હોય, તો બાળકના સ્વાધીનમા ખૂબાય નહિ, વાસ્તે આવા છટા ચિત્રવાળા પાનાની અમત્ય સીકારી છે. વળી પૃથક્ શિક્ષણ તથા સમૂહ શિક્ષણમા હરેક રથગે એ કોઈ વાપગી શકે તેવું છે, અને ન્હાના મોટાને “એક પથ દો કાજ” એ રીતે લાભ મળી શકે તેમ છે, વધારે સ્પષ્ટતાથી કહીએ, તો આના અધિકારી પ્રાથમિક શાળામા ભણતા ચોથા ધોરણ સુધીના સર્વ વિદ્યાર્થીઓ

૧ એમાં બીજા ૧૧ પત્તા ઉમેરીને કુલ ૫૨ પત્તા કરવાની યોજના થઇ ચૂકી છે.

II અક્ષર ઉમેરી તેને પણ નમર આપાશે. વળી દરેક પત્તાની પગાડે મૂળાક્ષર તથા આકડા મૂકી આંક પણ શીખનાય તેમ કરેલું છે. શિક્ષણમા પર પાનાને ઉપયોગ છે એમ ધ્યાનમા રાખી ક્રમ આપેલો છે. આવી રચના શુભગત કે હિંદના ઇતિહાસ માટે પણ થાય.

૨ નવી યોજનામા શુન્દર વ્યાખાનો પણ ઉપયોગ થવાનો છે.

૩ ત્રણે અક્ષર ભેગા છે. ને ને દરમાર્થી ને મકાનેલ છે.

૪ એક બાળકને તેની યોગ્યતા વિચારી કેળવણી આપવી તે પૃથક્ વિષય અને સાળામાં આપ્યા વર્ગને એક માથે સંખ્યુ શિખવવું તે મુશ્કેલ શિક્ષણ જ્યારે સાળાનાં પ્રસંગગત વિદ્યાર્થીઓ એક બીજાને મદદગર છે, ત્યારે તે પૃથક્ શિક્ષણનો પ્રકાર અધ્યત્મ.

અને પોતાના પંથાથી શરૂ થઈને દરેકને દુરસ્ટ મને રંગનાં માણસો છે. એ હવેની વિ
ત્તથી રૂપ સમગ્રે. એમાં રંગત રંગનાની વિગત જોને, "ગિરિતપત્રચેતન" કહેવામાં આવ
છે, તે વાત ખાસપર નાખી શિક્ષણાનુક્રમ ઉપર આવીએ.

પગથીઉં પહેલું.

હેક ન્હાનાં-ધોરણ બદારનાં આજક માટે:—

૧. નનમથીને કવેર 'ખોલું' ને પતાં કદાડી પતાંનો આકાર રંગ વગેરે બતાવવું.
૨. પતાંમાં હાથી, ઘોડા, ઉંટ, બગદ વગેરે જનવર દોષ તે બાળખાવવાં.
૩. એ જનવરોનો આકાર-અવયવ પૂછવા ને સમજાવવા. તેમના ખનીની નામ-ઉંટનું
ગાંઘરવું; ઘોડાનું હણહણું, ભેંસનું રજુકું વગેરે.
૪. માણસોમાં રાજા, કારભારી, સિપાઈ, જમીનદારની બાળખ.
૫. સાંધેના આકાર-ફાલ, પાછ, ચેતરંછ, ઉચેચ, ધર, પૂલ વગેરે કરાવવાં.
૬. રંગનાં એ પ્રજા નામ.
૭. ઘોડાની પેડે દોડે, દૂરે, હલંગ મારે, ઉંટની પેડે ઉઘેસ કરે વગેરે કસરત.

પગથીઉં બીજું બાળખર્ગ.

૧. પાંચદળ, દયદળ, વાગવાં, તોપંથી ને પગાડીની બાળખ. તેમનાં કાગે બહુ
કુંડામાં કહેવાં. (એ શબ્દોથી.)
૨. પોશાકમાં-પાંધી; ટોપી, બખ્તર, ચાદણ, ધોલીઆં કાણે પહેવાં છે? તે તથા
બખ્તર રોના થાપ, તે બતાવવું.
૩. હથિપાર-દાઢ, તરવાર, બાલ, બંડક વગેરેમાં નામને વર્ગમાં બતાવવાં.
૪. દસ બેકડાને મળાકારનું જ્ઞાન, પંજી મળાકારના શબ્દો.
૫. રંગના નામ-તેવા પદાર્થોની, બાળખાણ. ફળ, ફૂલ, અનાજના રંગ.
૬. રંગના-કુંડી ને બેધક વાર્તા પતાંમાંના પાત્ર પરત્વે કહેવી. જેમકે-વિગય કામા,
તપ્તેશવું એદાર્ય, ભાવેશવું વીરસ ને નિર્વ્યગ્રની પ્રજા.

ત્રીજું પગથીઉં-પહેલા ને બીજા ધોરણ માટે:—

૧. એક બીજને પતાં આપે, શિક્ષક જનવર બાળખાવે. હિંદુ, મુસલમાન કાઠી વગેરે.
૨. જુના ને હાલના અભિલેખોના કામ, જનાવને-અંગે કહેવાં. "ચાણુદાર, મુખી, ફેજદાર,
વહીવટદાર વગેરેનાં કામ.
૩. L, M, N, K, એ અક્ષરો લીલીઆ મહુવા, બાવનમર, અને કુંડલા માટે છે.

૧. પાનાં આપવાં પડે તો, હિં. ગાંડેની ગણીસના દડા માદક વિચેકથી ને કમવાર લેવાય
દેવાય તેમ કરવું.

૨. એ વર્ગમાં વાતોનો વિષય છે, તેથી મુખ્ય મહેનાડાંએ ઇતિહાસમાંથી જનશ્રુતિથી
અને પરિશ્રુતિ ઉપરથી કહેવી.

- તે સ્થળે નકશામાં બતાવવા મુખ્યત્વે પ્રખ્યાતિ કહેવી
 ૬ મુખે મિશ્રરમના નામ સુયોગ વગેરે
 ૫ કસરત-કવાયદ દેશી નવ ચક્રની છુ જેવી બે પક્ષ બાધીને (આમાં કાઠી અને રજ પૂતના પક્ષ કરના)

ચોથું પગથીઉ

ત્રીજા અને ચોથા ધોગજી માટે (જે એક ધોગજીમાં લગભગ સરખી વય અને શક્તિના વિદ્યાર્થીઓ હોય છે વળી ૧૬વી રાજ્યનો સરથાન નાર ઇતિહાસ વળે સ્થળે ત્રીજા ધોરણમાં વાર્તારૂપે ચલવાય છે તેથી આ સ્થળે નીચેના વિષય રાખ્યા છે)

- ૧ દેશી રાજ્યનો વાર્તારૂપ ઇતિહાસ
- ૨ સ્વધ્યાનની ભૂગોળ, ઐતિહાસિક મ્દળોના અનુસધાન સાથે
- ૩ અક્ષર ઉપરથી વ્યાકરણ-દેવર વ્યજનના ભેદ, નામ, સર્નામ વિશેષ્ય તથા ક્રિયાપદનું ભેદનું મુખ્ય જ્ઞાન સાદી વાક્ય રચના
૪. કસરત-ધોડેરવાર થતા શિખવણ પદા ખેલવા, મર્દાની કમરતો બે પક્ષના મુખ્ય સેનાપતિ ઠગરી હદ યુદ્ધ (એક બીજા સક્તિ અનુસાર જુદી જુદી રમતો રમે)

ઉપરના ક્રમમાંથી ઇતિહાસનો વિષય પ્રથમ લઘુએ કારણ કે મુખ્ય વિષય તે હોઇને પાના માથે વિશેષ સ બધ ધરાવે છે વાર્તા તેને પ્રાધા ય આપ્યું છે

ઇતિહાસ.

- ૧ બાહીલી પરથી અગત્યના પર જવું એ સુન ધ્યાનમાં રાખીને કામ હેવું, પાના ટેબલ ઉપર ગોઠવના તેમાંથી હાલના મહારાજની છપ્પી શોધાવની. છોકરાં તુર્ત શોધી દેશે વળી આરભ પ્રથમ બીજા પાનાની પણ મગા કે રૂપની માહીતી હોય, તે વાત કરાવી જવી
- ૨ પછી ગાદીપતિની જાનીતિ, -પ્રગલ્ભિતના કામ સદશુણુ રિપે કહેવું તે પૂજ્ય અને રાજા પ્રભ વચ્ચે હોડ માવતરનો સળધ સમજવો
- ૩ વર્ષમાન પ્રત્યેક પરથી ભૂતમળના પ્રશ્નગો પર જતા દરેક પૂર્વજની છપ્પી કે શાસ્ત્રમાં બતાવી તેના બનાવ લોક રીતી, મિથિતિ-પાત્રે નસિક રીતે કહેવું
- ૪ રાજ્ય સ્થાપના, વધાનાગ ને સુધારનાગ ગળ, મત્રીઓ, મહા પુરોહિતે બાવાતોની વાતો પણ પ્રસંગપુરાત્વ કહેવી સાતે ચોખાનસાની વગર નથી
- ૫ વર્ણનમાં દુહા મનિસ, દરેકવતેના ઉપયોગ કરવો ચાવડા ચરિત્ર, પુત્રરાજ રાસો પ્રતાપ નાટક એવી કવિતાઓ પ્રમગ જોઈ કહેવી, જેમ-

૧ ધણે સ્થળે દેશી ગળ્યનો કે તેની પ્રગળે ઇતિહાસ સીખસતો નથી, એ પદ્ધતિ અને અનુમયથી નિર્દ છે સુયોગ અને બીજા દેશની વાતો જાણે અને પોતાના સ્થળ કે સરથાનની વાત ન જાણે એ કેરી સાત કહેવાય

અ. M ન ૧ તું પતું મહારાજ 'વખતમિંહજીતું' છે. તે બતાવી વર્ણવવું કેન્તેમણે
મોટાં પરાક્રમ કરી રાજ્ય વધાર્યું, ને તાણે કર્યું. જન્યમર્તિને મારકણી આંખથી ચતુ
કાંપતા. હામ દામ ને હામ ત્રણે ધણાં હતાં—લડાઇમાં પાછી પાની કરી નથી. શરવીર-
તાતું લોહી પ્રજામાં ઉપજાવ્યું હતું. આઘાણુ—વાણીઆ પશુ લડતા. એક કવિએ કહ્યું છે કે—

“ધરતીને ન્હોતો ધણી, ત્યારે નિત્ય કરતી નકતા

વરી વને વખતા, આગત અખમાલ રાકિત—” ૧

૧, ખીજે કવિ પરાક્રમ વર્ણવે છે કે—

‘કુઆ વાજસુંદહાદા, હુધ અયા હાકા બાકા,

નાથ પેરમરે ધેર, જીવરા નિશાન બાળે.’

ધત્તાદિથી કીર્તિ રાકિત, બતાવાય તેઓ સિંહની આશક ચોઢ કરી લડતા

૨. એમની ઘોડી “મિંહણુ” ઉપરથી કેમરી, માલુકી, દૂલખાળ બકેરી, શીમાળા વગેરે
જોતો ચોઢ કરાવી કાઢીઆવાડી ઘોડીનાં વખાણું કહેવા.

૩. બોડીવાર માતા પ્રત્યે આસ્થા, ને કુળદેવી વરંકે માન, વધા ધાર્મિક કામ.

૪. મુદ્ધ આતુર્ય, ચતુર દયા, કવિ પડિવને આશ્રય, વગેરે કહેવું. એજ પ્રમાણે I નં.

૧૦ મો. બાદેવાણી વિશે—દેવાણી કુટુંબના વડા. હાલમાં રાજ્યના કમાન્ડર ઇન્ચિફ

મે. જોરવિવસિંહજીના પૂર્વજ જેના નામથી બાવનગરમાં બાદેવાણીની શેરી, બાને

દરબર ધત્તાદિ સ્મારક રક્ષણે છે એમણે મુદ્ધ વાવથી મુદ્ધમાં હરેક વખતે બાગ લીધા

છે ચિતળ વગેરેની લડાઇમાં રસેનપતિ હતા. પોતાના એક લોહીઆ લડવૈયા

બાયાવડું સસ્કર હમેશા તેમારજ રાખતા તેમણે બહુ લાજ—આગ્ર મેળવી હતી.

૫. રાજના પિતાજી હતાં શુણ્વતા ને વરહાની ઉન્નમ હતી.

૬. વર્ણા—I નં. ૧૭ “૨૫જી દેશાધ આગ્ર પડી લડે છે.” એમ લખ્યું છે. ૨૫જી દેશાધ

‘પોતા’ બાહ આગળ જીતે ફેંકતાં, તોપવાળાને ડરકે છે, એવો ભાવ છે એ પોતે નાગર

ગૃહસ્થ છે. પોતાનો સૈનિકધર્મ જળવી રૂપા મેળવી હતી. નામરોનો પેશા “કલમ, કડગી ને ગરજી”

—એમા પ્રધાન્ય હોઇ પહેલે નંબરે આગ્રા હતા. સેનાપતિ અને મન્ત્રી એ બેજીવું કામ વહાદારી

અને બાહોશીથી ચલાવના બાદ મારણો તારીફ કરતા ધત્તાદિ.

૭. પોશાક:—રાજ, સિપાઇ, આદમ ધોડેસાર વગેરેનો બતાવવો જખર શેનાં યાય ?

તેવું કારણ સુ ? પાપડી, ફેંદા, ને ટોપીનો પ્રકાશનો, રાજની આધણી (આથે ખાંધ-

વાની) તું ચતુરકણ્ય મોટે ભાગે નવા જુવાનીઆ કહે છે “દેશ મહીએ પશુ

વેગ ન મૂકીએ” એ સમજાવવું.

૮. ૧ ખંડ નામ બખ્તસિંહ બખ્તનશીખ અથવા બાગ્ય અને એજ ઉપરથી સીમકવિ

જગન્નાથે સંસ્કૃત માગ્ય મહોદય કાવ્યોમા બાગ્યમિંદ નામ લખ્યું છે

૨ જેમ જય સિખતીના મેનાપતિ શરપાળ હતા, તેમ બખ્તસિંહજી પાસે તે રહેતા, એવી

ચોગ્ય ઉપમા અપાય.

૩ એના વંશમાં દેશાધ મુલ્લામગલ ગોવિંદરામ ખી. એ એવુ એન. ખી. ઉત્તમ વંશ છે.

- ૭ હથિયારને વાળના પ્રમાણ-‘વાર આણી ને ધુમાઝે એ ત્રણ જાતના હથિયાર હોય હાલની રાક્ષસી નેળો, અને મનમેળે તથા પ્રિમાન બિલે કહેતું વાળમાં દોલ, શરણાઈ, બૂમગા ને રાખ રણશૌંચા નખરાતી હાલની પકમનના દોલ સાથે મુકાબનો શર અડાવવામાં તે બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે (સ્ત્રી ખાતર બાવાજીને બોલાવી રાખ રણશૌંચ વગડાવી દેખાડવા)
- ૮ મૂળ યુર્યના વશના કે અયુર્યના જેવા યુર્યના પ્રેરકના ચિન્હનાં વિદ્યાર્થી હોય, તો તેની ઉપમા આપી હાલની ને તે વખતની સ્થિતિનો મુકાબનો જેમકે, એક બાબે ખાડો તે રણજીતમિહ પગે લૂનો, તે સગ રાણો જમરો જોરાવર ને બીમ વગેરે એવું પત્તાને લગતું હોય તો તે કહેવાય
- ૯ દસાડીઆ સિપાઈની વાનો ગોવાળીયા કાગી, આરમ, ફિરંગીની કોળખાણુ અને તે જાતની ખાસીયતો મહેની
- ૧૦ ‘વદા રાજા તથા પ્રજા’ એ વાક્યની સાર્થકતા સ્થિતિ પરતે મહેની રાજાએ સ્વધર્મ, ન્યાય નીતિ, અને સદ્ વર્તનથી પ્રજાનો પ્રેમ મેળવે અને પ્રજા કલ્યાણમાં તત્પર રહેતું જેમ મહારાજા બવસિહજી, મહારાજા ગાયકવાડ સમજાવે છે તે જો બધા હોય, તે વિશે વર્ણન કરવું
- ૧૧ લડાઈમાં દયા અને નીતિ ધર્મ બૂલવા નહિ જીતાએલા વસ્તુ પર દયા કરવી. “અવશ્ય પર શુભ કરવો તેના દાખલા દેના સાતિના વખતમાં ત્રિશા, મળા, મુનગ અને વેપાર ઉદ્યોગની વૃદ્ધિ કરવી ને તેને વાસ્તે ધરતું વખતોવખત ઉત્તમ આપવું
- ૧૨ સ્વદેશ પ્રેમ સુમય, દયા પ્રમાણ આપી, કાળબાવ અને વીરત્વ વગેરે અને શુદ્ધ તથા રિશાળ નિયમના બાળક થાય તેના પરપામ તરફ લક્ષ રાખવું. એ પ્રમાણે નીખવડ લા પછી પ્રતોત્તર રેલીએ પરીક્ષા, વગર લખ્યે કરવી પાતું ગતીની જવાબ લેના અથવા નામ આપી જવાબ નેના નામ દબાવીને પણ પૂછાય જૂન કરનાર જોતરે મરુપર મળાણુ કરાવવા નયોગ પ્રાપ્ત ને બાળને ઉત્તમ ચરિત્ર શાક્ષી થાય તેમ કાલ રાખી અનુસરે વતો જોરો દોરો” એ મહાસૂત્રનો ઉપયોગ મને જેથી કર્તવ્ય સિદ્ધિ થાય

બુગોળ વિષે.

ઇતિહાસ અને બુગોળનો નિમિટ્ત સબંધ છે એ તો સૌ વિદ્વાનો જાણે છે આમાં કેટલાક પતા મધ્ય દર્શક છે જેમકે સિહોળનો દખાન, ચિત્રગનો દવા ને, રાણપુર, ચેરમમે, આવનગર બદર વગેરે તે વિશે નીચે પ્રમાણે મળતાય

- ૧ સવૈયા—સ્વેદ પ્રેમી રાજ્ય અંતરે સંપીવા મહુ બાળ અને એ મગજથી ઇતિહાસનો લેખ લખ્યો છે શુદ્ધ અને ધર્મ નીતિ ને રાજ પ્રેમના ઉદ્દેશ્ય બધા જાણુ વગર વાચ એવા દેશ તણા ઇતિહાસે કાણુ સુગ જન નદિ દરખાય ? ૧ ॥

- ૧ બાવનગર કોણે વસાવ્યું ? કેટલાં વર્ષ થયાં ? જાહેર કેવું છે ? વગેરે.
૨. રામપુર હાથ કોને તાંબે છે ? અંગ્રેજ મગકારને તાંબે કયાં આપ્યું ? અંગ્રેજ સર-કારનો દેશ કયો ? ત્યાં સર્વેપરી રાજ્ય કોણે છે ? સમ્રાટનું ચિત્ર બતાવવું. દિલ્હી દરબાર વખતે ચાંદ મળેલા, તે ચાંદ દેવું.
૩. ચિત્તળ-હાદીયાવાડના મધ્ય ભાગમાં છે. એ નામ કેમ પડ્યું ? તેમાં યાત્રાનું 'સીધી મોડું' ધામ હોય. બીજું બ્રહ્મસપાટણ નેના અધિમા, ઇ. મ. ૧૦૨૪ની મહમદની જ્વારી. દારકા ને હાકોરનો સંબંધ હાલ ગુજરાતની રાજધાની વગેરે.—
૪. હવા પાણી વેપારનાં આધન રહેવું ગરત, એ મુસાફરીની સમમતા. પરસ્પર સ્થગોનો સંબંધ વગેરે.
૫. રામના કે પ્રખ્યાત પુરપના નામથી સહેરના નામ સમજાવનાં. તેમ અહમદે વસાવેલું તે અહમદાવાદ મહમદે વસાવ્યું તે મહેદાવાદ હામાજીએ વસાવ્યું તે દામનગર. વસ્તુ બતાવી ક્યાં બને છે ? તે પૂજવું-મહુવાનાં રમકડા, કુડલાનાં કાંટા વગેરે.
૬. પૃથ્વી તેમાં ખંડ, દેશ, ઇલાકા પ્રાંત ને તેમાં સંસ્થાન એથી ઉસડું સંસ્થાનથી પૃથ્વી સુધી વિભાગ સમજાવવા (શકિત પરતે કહેવું.)
૭. ભૂ રચના-નદીઓ, પર્વત, દરિયા, સરોવર મુખ્ય મુખ્ય કહેવાં.
૮. રમુજના પ્રશ્નો-ખાધકીઓનાં બધોયા વાળું ગામ ? (સુધા.)
અં ઝાડને નામે ગામ-આંખા, લીંબડા, પીપરાળી, વડનગર ઇત્યાદિ.
૯. બગેડો, હાથ, કાન, પેટને લગતા કામ ? જરાબ બગેડો પર્વત, હાથમ, કાનપુર પેટલાદ ઇત્યાદિ તેમજ જનાવરના નામ ઉપરથી સ્થાન ? વાધનગર, સિંહપુર, ચિયાળ-ખેટ, બેસાણુ હસ્તિનાપુર, ઘોડાસર
૧૦. વર્ગીયા સોમનાથ, અહમદ કે રામનાથ હોય તો તેના નામને લગતા ગામ પણ પૂછાય-જે પ્રથમ કહેનાઇ ગયો તે
૧૧. વર્ગીયા કન્યાઓના નામ નર્મદા, તાપી, મંડા સગેરે હાથ તો તેમના નામની નવીઓ, ગંગા મોટી કે નર્મદા ? નર્મદા કદ દિગાંગ આલી ? એ બેના મૂળ અને મુખ બતાવો ? પોતાનું મો બતાવે, તે નકમામા બેચા કહેવું ! અને મૂળ તથા મુખની વ્યાખ્યા સમજાવવી
૧૨. ઐતહાસિક બાબતોનો સંબંધ બેડો સિંહોર મૂગરાને પ્રાકૃતોને દાનમાં આપ્યું હતું ત્યાંના પ્રજાકુટુમ્બ નદારાથી સિંહરાજનો કાંઈ મળ્યો હતો ગોધા-પીરમ ઉપર અહમદ ગાડાએ રેસારી કરી હતી "લકાની લાડી ને ગોધાનો વર" એજ ગોધા ધણુ પ્રાચીન બહુ છે વગેરે
- એ પ્રમાણે બૂગોળી ઇતિહાસ ત્રણે કલા પછી પચાસાના મૂળાક્ષર અને અહ બામત વિચાર દર્શાવીને જે કે બકા એકજ રીતે કામ કરના નથી, છતાં જેને જે રીતે અનુકૂળતા

૧ બૂગોળીની વ્યાખ્યાઓ સમજાવવામાં ને પ્રારંભ કરવામાં "મુમિ ચિત્રણ" નો લેખ વાંચવો. સળાપત્ર ૧૮૯૫ના મે જુનના અંક જેવા જમીન ઉપર દુર્વાથી દેશના નકશા પ્રમાણે

લાગે, તે પ્રમાણે પ્રાગ્નના કામ કરે છે તેપણ સંગ્રહ અને ઉપયોગી માર્ગ પેતાને જણાવે
હોય, તે દર્શાવે. જોમ ધારી આ રથને પણ સુક્ષ્મ અને અનુભવથી અપમતિ પ્રમાણે
દર્શાવે છે

મૂળાક્ષર વિષે

૧. જીન પગથીઆમાં આપણે મૂળાક્ષરનું જ્ઞાન પતાવે આપણનું રાખ્યું છે તે સમયે
આગકની શક્તિ વિચારી કામ લેતુ પ્રથમ એકથી દશ સુધી મોપાંક સિખરની આગળ, લ
મોપાંક કે નદીઓથી ગણનારુ ને દશ સુધી અક પાકા કરાવના એકમા લખનારુ કામ ને પછી
સડ કરવુ. સાથેજ લખાવનાની યજ્ઞ જરૂર નથી, પણ એમણુ ખરે કે દશ એકમા લખતા વાચતા
આવડયા પછી મૂળાક્ષર પર જનારુ મહેતુ પડશે એન્ડા મખને પણ આજપોથીમા કહેવા ખડ,
અનાજ, દોરી, કોડી, કે દબુકા વગેરેના ઉપયોગ કરવો અને તે વડે આક્ષર પાકા કરવારો

૨. પછી સમજાવતુ કે જગદેશ્વરે “ર” પાંચેડો “પ” છમડો “ક” વગેરે વળી યોગકાને
પડણે ઉભી લીધી દોરીએ તે “મ” આકાશથી “ત” નવકાથી “ન” વગેરે અને પાળી-
આમાં તેમ કરી બતાવતુ ને પતામા મતાવતુ

૩ આકાશની મરિક અક્ષર પણુ માટીના, સાથીના પૂરે તેમ અનીમતા, ને ઝેલી, મવાન
કે ચીરોડીના બૂકામા લીટા કરી યોજખાવા ને કરાવના

૪ ૧૩, ચ છ શ, ધ, સ, જ, વગેરેના ઉચ્ચાર જરામર કરાવના તોવડા કે ઉતાવળીઆ
રિવાર્થો ખોટા ઉચ્ચાર કરે, તો ખામ સુધરાવના

૫ આ રીતે પતાવતા થયા પછી વર્ગમા જેવપર કે કરાવપર પતા પાથરીને અમુક અક્ષર
માગરો. ને અમુકે અક્ષરના પતા પામે પામે મનનીને હળ વલ, મળ, ધર, વન
એમ જ દે દર્શાવના

અથવા હળ કળ, નળ દળ તન્દ કંડાને વાગ રૂની એક ઉપરો બાંધાય,
ને “ળ” અનુવાગો ત્યાંજ ઉભો રહે એમ કહી ભાગ્યેનિ ભાવરી

૬ તણુ વાર કે પાંચ અક્ષરના સમુદ્ધ કરના જેમકે કવમ, ચવમ મનમ વગેરે અક્ષરો
શોધે તેમ પહેલો નેજા બદલાય ને જીન બે પાંચમી કેનમમા કલ્યા પ્રમાણે ઉમા
રડ એન્ડ પ્રમાણે હામર, ગન્મર મળતર નન્વર, દલપન, અડમ, મલમદ, વડનગર,
અટમદનગર વગેરે

૧ મુગનવી ભાષામા જન્મપસતો નથી એને મણુ સીખવતુ નથી પછી હામરુના
રૂનિગ અને ભા મરુત ળિજે, તે રેમા પણ ખરો ઉચ્ચાર કરી શકતો નથી “અગ”
જોને છે. ૧૩ પમ પાળાથીજ શીખે છે અને એક પતાના તે દાખવ મોં છે

૭. પડી પાથરવાને બદલે વડે ચી છત્રી નીચે પ્રમાણે કામ કરાય

અ. એક નં. ૧ ને કે "મહમ" બનાવે. એટલે એક જાણ "મ" નું પાતું ઉતરે (નીચે મૂકે.) પછી "લ" વાળો ઉતરે અને તે પડી ત્રીજો જાણ "મ" ઊતરે. છેલ્લે ઉતરનાર ત્રણે પાના લઘુ જાણ, પછી ચોથો જાણ "લ" ઊતરેને "મલમલ" શબ્દ કરી આપે, તો ચારે પાનાં તેને મળે. આથી શબ્દ રચનાની શક્તિ આવશે.

બ. એક ગદ્યમાથી ખીજ શબ્દ બનાવવા. જેમકે "કલમ" એનાં પાનાં બદલી કમલ, તથા કલ, કમ, કમ, વગેરે. તેમજ "નગર" ઉપરથી નમ, રમ, નર, ગર કદ્યાદિ. (એ શબ્દના અર્થ કહેવા) એ પડી વાચ્ય-રચના ઉપર જવાય, પછી આશાસ્ત્રી વિનાના વાચ્ય પ્રથમ સેવા.

કમ પ્રમાણે પાનાની વહેચણી ચપા બાદ હારમધે જાળક ઊભા રાખવા.

૧. એક કહે કે "નટવર" શબ્દ તૈયાર કરો. એ અક્ષરવાળા અનુક્રમે સામા ઊભા રહે. ને હાથ ઉઘો કરી પોતાના પાનાનો અક્ષર બતાવે.

૨. એજ પ્રમાણે "ઉતર" શબ્દ માટે ત્રણ જાળક, પોતાના પાના પ્રમાણે અનુક્રમે પહેલી કલમમાં કહેલા ચારની પડખે ઊભા રહે. પછી એ સાતે અક્ષરની લાઇન વચાવવી. "નટવર ઉતર" એમ વંચારો. પછી નટવર નામના છોકરાને ઉતારવો. કિંવા પાતું ઉતરવા કહેવું.

૩. ઉપરની એ કલમમાં કલા પ્રમાણે અનેક વાચ્ય બનાવવા, જેમકે-મગન કલમ ધડ, ઉગમ હળદર ફળ, ચમન કમળ કર, કદ્યાદિ એવા પછુ પ્રથમની એ કલમમાં કલા પ્રમાણે ઢુકડીઓ પાડી કવાયદ સાથે વાચ્ય રચના કરાવ્યા કરવી. (આગળ ઉપર એમાથી દર્તા, કિંવાપદ (કિંવા) સમજાવી શકાશે)

નગાશ્વર પામ ચપા પડી આશાસ્ત્રી ચવાવની કાનો, અજાણ, વરફ, માત્રા વગેરેના ચિહ્ન પત્તામાં છે તે ચિહ્નોના પત્તા અક્ષર નજીક મુકવાથી જે રૂપ થાય, તેનો ઉચ્ચાર શીખ તેમા "કમ ચારાકમ પ્રમાણે" રાખવો એટલે પ્રથમ કાનો મેળવવો પડી અજાણ વગેરે. કે કાકા દાદા મામા એમ કથી જ કુધીના અક્ષરમા કાનો મેળવી દેખાડવો ને તેના વાચ્યોનો ક થાય, તેમ વર્ગમા કામ લેવું

આ તત્ત્વ ખા, કાદા અડદ લાવ મામા મમ ખા કદ્યાદિ

૧ જે નવું મદદ સાથે રાખવા જોઈએ

૨ મિ સુદરજ મદદ કૃત પહેલી ચોપડીમા એજ કમ લઘુ રચના કરી હતી, ને નવી બાંધારીમા પછુ એ કમ છે. ફેર માન એ કે-આપણે ચોપડીને બદલે પત્તાનો ઉપયોગ ૦૧૦ રચનાને અનુક્રમે જોઈને રાખ્યો છે વિજ્ઞાનમા પછુ બહુ ન્હાના જાળક મા? ચોપડીનું સાધન હોતુ નથી,

એજ પ્રમાણે દરેક સ્વર બોડાવીને વાક્યો-શબ્દ-વડે બનાવવાં. એક એક દિવસનો પાઠ રાખવાથી આનંદથી બાળકો વાંચતાં શીખશે. પછી મોટા અક્ષરની ચોપડીઓમાંથી, બહાર ખખડોમાંથી શબ્દ વાંચાવવા, જેથી બાળકને હોંશ વધે. એ પ્રમાણે કરવાને-શિક્ષકમાં ચતુરાઈ ઉત્સાહ અને ખર્ચ જોઈએ. અને એ હોય તોજ એક સાધન વડે અનેક વિષય રમુછ રીતે શીખવી શકાય એમાં શક નથી.

એકાદ વચ્ચાર.

હવે ચિત્રિતપત્રનો શિક્ષણની પેઠે બીજો ઉપયોગ છે, તે વિશે એકાદ રીત દર્શાવવામાં આવે છે જેને "ચિત્રિતપત્રએકાદ" કહેવામાં આવ્યું છે. આ બાબતમાં પણ ઘણું લખવાનું છે, પરંતુ વિસ્તાર-ભર્યે ખાખખ જોઈએ. લખું છું.

પ્રધાની રમત દરેક સ્થળે ધણાં માણસો લાંબી મુદતથી જાણે છે, ને રમે છે તે મુજબ આમાંય રમી શકાશે, પણ જે કાંઈ નવીનતા છે, તેમ જણાવવા યત્ન કર્યો છે.

ધારો કે રામ, લક્ષ્મણ, ભરત અને ચતુર એ ચાર જણ રમવા બેઠા છે.

૧. પ્રથમ સાધારણ રીતે જેમ પાનાં ચીપાય છે (ઉપર નીચે કરાય છે) તેમ ચીપાને દરેક સરખે ભાગે વહેંચી દેવાં. દરેકને ભાગે ૧૩ તર આવશે.

૨. પછી રામ ભરતને કહે કે- "અંકુક નંખરતું પાતું આપો. પોતાને આવેલાં પાનાંમાં જે અંકુરતું, જે નંખરતું પાતું ખેંચતું હોય, તે માગણું જોઈએ. જે ભરત પાસે અને માગણું પાતું હોય, તે ભરતે તુરંત આપી દેવું જોઈએ.

૩. પછી રામ બીજા પાસે પાતું માગે. ધારો કે લક્ષ્મણને કહે કે- "પાતું ૬ કુ" પાતું લાવો. જે લક્ષ્મણ પાસે તે ન હોય તો રામનો માગણી કરવાનો હક રહે નહિ.

૪. હવે લક્ષ્મણ બીજા ત્રણ ભાઈઓમાંથી ગમે તે એકને કહે, બીજી કસમમાં કલા પ્રમાણે રામને કહે કે- "તો જ મો નંખર લાવો. જે તે પાતું રામ પાસે ન હોય. તો લક્ષ્મણનો પણ હક ગયો સમજવો.

૫. ઉપરની કસમમાં કલા પ્રમાણે વારા કરતી માગણી કરીને એક અક્ષરનાં નંખરવાર બધાં પાનાં પોતાની પાસે એકઠાં કરી લેવાં. જેને તે મળી આવે, તેને દરાનેશ

૧ એ રમતના જેવાં આમાં ચિત્રો નથી, પણ આંકડા ઉપરથી એવો સંકેત રાખ્યો છે કે-૧ થી દસ સુધીનાં આંકડાં. એકઠો તે એકઠો જગડો તે જગડો. તે દડા સુધી સમજવાં. પછી ૧૧-ચુલામ. ૧૨-ચાણી ૧૩-ગાદશાક. ચાર અક્ષર તે ચાર જતનનો પ્રકાર એમ મનજવાનું છે.

૧. માટે મને N નો ૧૬, M નો ૧૪, L નો ૧૨ અને K નો ૮ મળી કુલ ૫૦ માટે છે

૧. આ સમસ્યા ખરું ધ્યાન એ રાખવાનું છે કે—આપણે કયું વખતે, કયું પાત્ર કયા સમયે પામે મળ્યું છે ? તે બદલ રાખી પોતાવારો આપણે માગી લેવું. જેના કુલ ૫૦ માટે વડેલા થાય તે જાણો ગણાય

બોરીકમા પશુ આ પત્રાનો—ગણકનો—ઉપયોગ થઇ રહ્યો એ તો સુપષ્ટ છે સાદી ગતિમા હુમ કોનો મળ્યો ? એ સવાલ રહેશે, ખરું બાવનગર, મહુડા, કુડવા, લીંચીયા વગેરેના સાતિક આપણે છે તે ઉપરથી કહીશ કે—“બાવનમ નો દુકા” “દુકાનો દુકા” ની થઇ ચૂક્યો” વગેરે

આ રીતે ખેલ નિયમમા ગતિની નીચ આપણે એટલું જણાવવા રહી લઈ જુ કે—આની નિર્દોષ રમતો કુદમદને વખતે આનંદની ખાતર જાણક ને સુવક મે, એ કહવા સરખું છે વળી સ્વકાર્યથી પરવારી નિયમિત રીતે વખતમર ધવાદારી પુરો એ તો તેમનો શ્રમિત મગજ આનંદ પમે, એમા શક નથી.

વૃદ્ધોની હજી થાય તો તેમજે જ્ઞાનપ્રાણ રેલવે વગેરે પ્રાપ્તિ વાળી રમત કાઢવા રમતી જાણી તેણે તો પુત્રવંશના પાના, તેના કેતાના વિચાર સાથે ખેલવા અને “કાવ્યાનંદવિનોદન ફાલો મન્દાતિ ધીમતામ” એ ધ્યાનમા રાખી આનંદ કરવો અને કમવલો

પ્રિય વાચનાર! આ જાડ પાળખેલ જેડુ લખાણ અવલોકન અને અનુભવને આધારે લખ્યું છે તેમા કલ્પનાનો અંશ અને દોષ પશુ દેખાશે, તે તરફ સ્નેહભાવથી જોઈ સારમાંથી થવા વિનંતિ છે જે પાત્રોને માટે એ લખાય છે, તેને અતુલ અને ઉપયુક્ત છે કે કેમ ? એ તમ કૃપા કરી જોશો અને ખાતરી છે—આમા લખ્યા પ્રમાણે કામ કરનાર લાયક શિક્ષક તથા સરવા ને તુલ્ય સાધન જૂગ પાડવાને માયાળુ સંકાર અને દરખાટ મીની ખાસ પગવાનથી અને પૂર્ણ ઉત્તેજન હશે, તો સફલતા થશે

૨. પ્રશ્ન કૃપાથી આના સાહિત્યની ખંડિતવચ્ચીના પ્રસંગમા તેમજ સંસ્કારોદ્ધાર કૃપાળુ સમાજની પ્રાથમિક કેળવણી તરફ મમતાભરી લાગણી અને મોડી મહાવને લીધે આવા સાધન પ્રત્યે સામાના હૃદયી વપગરો, તો જાણ જાણથીના અમૃતમય રસ જાણિયાની પ્રગ્લેને ઉત્તમ રસા સ્વાદ અપામે પગાંમા જેડી સત્ત્વનિમા મર્યાદા સર્વે સમિત યેન વધારતુ

—૬૬૩૩—

૧ નામ ૧૦ મના જા થઈ આપેલી રીતેમાની આ જોઈ કુલના અનુસાર રૂપે છે તેમા મને ૩ અપર છે તથી તેના L, M ને N ના અનુક્રમે ૧૦, ૮ ને ૫ માટે રાખેના છે (સાથે) ધાર્મિક પાત્ર અવ વિશે નેડું

ઈસ્લામી નીતિશાસ્ત્ર.

(લેખક:—માગરોલની ખીરની-ગાદીવાળા ખીરબદા મોઢામીયાં)

મુસલમાનોને મહેન્દ છહેલા કેરલે દરબજે વ્યાજખી છે.

જ્યાં સુધી ઇસ્લામની આમતોનો ખગા જીમરથી અધ્યાસ કરે તેમાં ન આવે ત્યાં સુધી તેમાં શું શું ખુશીઓ છે તે સમજવામાં આવતું ઘણું મુશ્કેલ છે. મોઢામીયાં પેગમ્બર સંઘર્ષે ને શિક્ષણ અર્થુ છે તે હંપર ખરા અતઃકરણથી ધ્યાન ન લગાડતાં કવંનક નજરે તે વધુ જોવાથી ઇસ્લામને અન્ય લોકો વરદથી કટકો ગેર ઇનવાદ મહેસો છે તે અંગે કહેવોની નજર નથી. લોકોને ઇસ્લામનાં વિરોધીઓ વરદથી એમ સમજાવવામાં આવ્યું છે કે ઇસ્લામ એ “કુરાન અંગર તો તલવાર” એ બેમાંથી જેમે તે એક પસંદ કરી, પોતાની જાંગીના દિવસો પૂરા કરવાનું કરમાવે છે. કદાચ કોઈ મુસલમાન સગવડોએ કાંઈ જુલમ કર્યો તો તે સધળું ઇસ્લામ કરે છે એમ જાહેર કરવામાં આવે છે. પણ ખરી ખીના વરદ ધણી થોડાજ નજર કરે છે. ઇસ્લામ વિરોધીઓના મનમાં એટલી ખબી ગેરસમજાવડી પેસી ગઈ છે કે ઇસ્લામનું નામ સાંજિગતાંજ લોકો એક છે અને તેને એક વિકાસ શક્તિ જોવા મળે છે. કારણકે નાનપણથીજ તેમને ઇસ્લામ વિરોધી એવું શી માડવામાં આવે છે કે મૂર્તિ પૂજનાં વિરોધીના ધર્મ સારો હોયજ ક્યાંથી? પ્રથુનો વધ કરનારાઓનો ધર્મ મરો હોયજ ક્યાંથી? તલવાર પકડનારા ખુનીઓનો ધર્મ સારોજ હોયજ ક્યાંથી; કુંકામાં “મહેન્દ” “યવન” અને કસાહનો ધર્મ સારો હોયજ ક્યાંથી? એવા પ્રાધા તો અન્ય ધર્મના ખાગડાના કાનમાં નાનપણથીજ પડ્યા લાગે છે એટલે મેં શા યતાં તે સુમનમાનના ધર્મને ધણેજ હક્કો મળ્યા લાગે છે એટલુંજ નહીં પણ એ ધર્મના માનનારની મોતવને પણ હક્કો મળે છે. અને એથીજ મુસલમાનો મારે “યવન” અને “મહેન્દ” જેવા શબ્દોનો ઉપયોગ લોકો નિશંકપણે કરતા જણાય છે. સાધારણ મુઝિના ખાણુઓજ આ શબ્દો વાપરે છે એનું કાંઈ નથી. પણ, સારા સારા કેળવાયલા શખ્સોએ પણ તેનો મોતાના ખુસ્તકોમા ઉપયોગ કરેલો જાગે છે. હાલ જમાનો ઈંગ્લેન્ડી અને સુધારાનો અવ્યા છે, છતાં પણ તેને ઉપયોગ કાંઈ જોઈએ થતો જણાતો નથી. એથી માલમ પડે છે કે આવા જમાનામાં પણ લોકોનાં મનમાંથી ઇસ્લામ વિરોધી ગેર સમજાવડી દુર થઈ નથી ઇસ્લામ શાતકીપણું અને જમરી સિરાય ખીલું કાઢી શીખવતો નથી એ ખાલ નેમનાં મનમાં નાનપણથીજ તેમના વરીયોના કહેવાથી ઘર કરી જાય છે. અને તે હમેશાં કાયમ રહે છે. કારણ કે તેને ખસેડવાની કોષપણ કોશિષ હતું નથી. જેન વાણીખાઓ અને થોડા ધણા ખીજા હોઈઓ શીચાય તમામ જાતના હોઈઓ પશુઓનો વધ કરે, મોસ-ખાધ, તલવાર પકડી ખુન કરે, જીવતાં શિકારને બાજા મોકે જેવા કે-રખુન, મરાડા, દાની ખીજા. કેળા વિગેરે કરે છે-તોપણ તે “યવન” અને મહેન્દ જણાય નહીં પણ માત્ર મુસલમાનોજ તેના ગણાય કારણકે તે કદી સારા દેખાત નહિ. અને પોને સાન ન હોય તો પછી તેમનો ધર્મ તો સારો હોયજ ક્યાંથી? પણ આ તકે-મારે કહેવું જોઈએ કે તેમા કહેનાગઓનો હોપ નથી. કારણ કે તેમને મુશીબીજ એવું શીખાડવામાં આવે છે. હવે જમાનો બદલાયો છે. લોકોની જાણ

શુદ્ધ શુદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાંતો જેવા માણસ તરફ લાગી છે એટલે દરેક ધર્મમાં આખો તરફ પણ તેઓ નજર કરશે અને તેનો અભ્યાસ કરી પોતાના મનની ખાતરી કરશે કે ધર્મમાં ધર્મ કંઈ જીવન ધર્મ કરતાં હિંસરો નથી. તેણે શીખાડેલી ખુદાની વેદવાનીયત (અદેત) અભ્યાસ અને બધા મનુષ્યોનું સરખાપણું એ શુદ્ધ તેમાં એવા મહાવક્ત્ર છે કે જેની જાતે જોવાયેલા ખાતરી થાય એમ છે. બધાં માણસો સરખાં છે એવું જેની રીતે ધર્મલામ ગણે છે તેણે જીવે ધર્મ ગણતો હોય એમ જણાવું નથી. એક દલદી કામનો માણસ સુસલમાન થયો તો તે એકદમ દુનિયાના જીવીય દરોડ મુસલમાનોનો બાધ થઈ જાય છે, તે મુસલમાનોની સાથે બેઠીને જમી શકે છે એટલુંજ નહીં પણ તે અશુદ્ધતા પણ જમને નમાજ પડી શકે છે તથા તેમની સાથે બેઠી વહેવાર કરી શકે છે. કેટલાક ખોટા રીવાજોને સુધારના હીમાયતીઓ હમણા હમણા વખોડવા લાગ્યા છે પણ ધર્મલામે તો તેમને સવા તેરસો વરસથી વખોડી કાઢ્યા છે ત્યારે આંખો ધર્મ શું તદ્દન હમી કાઢ્યા જેવો છે ? ના એમ હોયજ નહીં. આપણે તેની નીતિની કેટલીક બાબતો અને આપીશું. અને અન્ય ધર્મનાજાઓને વિનતી કરીશું કે તેમણે તે વરસ ધ સાધની નજરે જોવું અને નિષ્પક્ષપાતે તોફા કરવો કે શું ધર્મલામ શક્તિ ધર્મ છે ?

ધર્મલામના ફરમાન

માણસ જાન ॥ સેવા ચાકરી કરી અને તેણે બધું કરવું એને ધર્મલામમાં બંદગી બરાબર ગણે છે. એકલા આધીનધીજ કાંઈ કામ સરવું નથી, તેની સાથે કોશિય. પ્રત્યક્ષ કામ પણ કરવું જોઈએ. "આ જીંદગી આજેવત (આવતી જીંદગી) માટે એક બેતી છે" તેટલા માટે વાગવાર કહેવામાં આવે છે કે "વાંચશો તેણે લખ્યો" મુસલમાન થયા એટલે પત્નિ એવું કાંઈ નથી પણ ખૂબ અવલોકી રહેવું જોઈએ, તેની જીંદગી એક "કોશિયની જીંદગી" થવી જોઈએ, જો વને તારા ખુદાની મનમુખ જવાની ધિજા હોય તો સા- કામ કર કારખ ક આડે મારે ચાલવાથી કહી તેની પાસે જઈ શકાવું નથી "માણસમા પશુનો અને ફરિસ્તાનો એવા બે પ્રકારના સ્વભાવ છે, જ્યારે તે પશુનો હવકો રાખાવ હોડી દે છે ત્યારે તે ફરિસ્તાના રમાનનાજોજ થઈ રહે છે બધેકે તેનાથી પણ ચડતો થાય છે સારી ખરી અને શુદ્ધ બાબતોની કોશિય કરવાને માટે ફરમાવ્યું છે કે કોશિય કરવી એ ખુદાનું ખાસ ફરમાન છે અને જે ખુદાને ફરમાવ્યું છે તે માન કોશિયથી મળી શકે છે

ફરમાને શરીરની ચોથી મુવતમાં ફરમાવ્યું છે કે "આવ, હું તને તારા ખુદાના કુદમે કહી મજાણાવું, તારે-તેની સાથે કોઈને શરીર ભાગીઓ ગણવો નહીં. ધર્મલામની નીતિના વારે તારા માનવો સાથે સારી રીતે વર્તવું" અને તારે સુલ્હીસીની બીજીને લીધે તારા બાળકોને મારી નાંખવા નહીં. તારે માટે અને તેમને માટે અમે ખાવવું આપીશું. અને તારે ઉધાડી કે દાડી અપવિત્ર બાબત તરફ જવું નહિ જે જીવ મારવાનો વને હક હોય તે સિવાય તારે કાંઈ જીવ મારવો નહિ x x x જ તારે ચર્લીમ-અનાથ બાળકની નિઃશક્ત પાસે તેને સુધારવાના હેતુ સિવાય જવું નહીં. તેને કોઈને નિષે કાંઈ ફરમાવે આપવાનો હોય તો તે તારા સમાવું કામ

હોય નોપણું ! તારે ખરા ન્યાય સિવાય કંઈ બોલવું નહીં. તારે ખુદનો હુકમ ખરાખર માથે ચઢાવવો. ખરેખર આ મારો ખરો રસ્તો છે તે પ્રમાણે તું ચાલજે.

વળી ફરમાવ્યું છે કે “ નેક બખત માણસો એજ છે કે જે ઇમાન લાવ્યા છે અને ખુદનો નમ્રતાથી ઉપકાર માને છે $x \times x \times x$ હમેશા ખેરાવ કરે છે, પોતાની પરિવત્તા જાળવી રાખે છે અને પોતાના વચનમાં સાચા છે $x \times x \times x$ ખરેખર ખુદ તમને ધનમાદ્ર અને બહુ કરવાનું અને સગાં વહાલાને તેમના હક અદા કરવાનું ફરમાવે છે. વળી તે તમને પાપ કરવાનું બોલું કરવાનું અને જીલમ કરવાનું મના કરે છે ”

જે માણસ ખુદ વસ્ત્ર બોલાવે છે તેનાથી બીજા કોણુ સારું કહેનારો અને બહુ કરનારો છે. $x \times x \times x$ બહુ અને ધુરં એ સરખું ગણવામાં આવનાર નથી, જે સારું હોય તેના બળથી બોલું કાઢી નાંખ.

વળી સ્વર્ગ વિષે તેમાં ફરમાવ્યું છે કે “ તે ખુદવાળા માણસ માટે પોતાના ભ્રા અને ધુરા દીવસોમાં ખેરાવ કરનારા માટે અને પોતાનો શુરનો પી જનાર અને માદી આપનાર માટે છે, કારણ કે ખુદ સખી પરાપકારી માણસને ચાહે છે. ”

આપણે જાણીએ છીએ કે લોકોના ઉપર જ્યારે ક્રોધ પડે છે ત્યારે મને તેવી બાબત પણ તેમને સહન કરવી પડે છે પણ જ્યારે માણસ સુખી હોય અને તેને કોઈ વસ્તી આપે ત્યારે તે કંઈકે દરજે સહન કરી શકે છે તે ઉપર તેની બલાઈના સપથો આધાર રહે છે કારણ કે સુખી દીવસોમાં તે ધારે તે કરી શકે છે એવી તેને સત્તા હોય છે. કહે છે કે મકાન હજારવ મોહમ્મદ પેગમ્બર સંખમની પવિત્ર દીકરી બીગી ફાવમાના દીકરા હજારવ ઇમામ હુસેન આ એક દીવસ જમના બેઠા હતા તેમાં તેમના એક નોકરના હાથથી તેમના ઉપર ગરમ ગરમ આવાનું ઢળી મથુ જોઈ ચેલા નોકરને લાગ્યું કે હજારવ દમયા હશે. અને મને હમણું વફરો તેથી તે કુરાન શરીફનું એક વાક્ય બોલતા લાગ્યો કે “ જે માણસો પોતાનો શુરનો પી જાય છે તેમને માટે સ્વર્ગ છે. ” હજારવ ઇમામ હુસેને કહ્યું કે “ મને આથી કંઈ પણ શુરનો લાગ્યો નથી તું ગભરાઈશ નહીં ” પેગા નોકર આમલ ચાલતા બોલતા લાગ્યો કે “ અને જે લોકો માણસોને માદી આપે છે તેમને સ્વર્ગ છે. ” તે ઉપરથી પોતે કહ્યું ‘ હુ તને મદદ કરી સુખી છું. ’ નોકરે આમલ ચાલતાં વાક્ય પૂરું કર્યું કે “ ખુદ પરાપકારીને ચાહે છે ” હજારવ ઇમામ હુસેને કહ્યું કે ‘ જા હુ વને વારી નોકરી માર કડું છું. અને ઉપરથી ચારસો રૂપા મોઢોર આપું છું. ’

“ ફરમાવું ” પુરવકનો કર્તા લખે છે કે જે તને કાઢી મુકે તેને ફરી બે ગતો બોળતો જા જે તારૂં પડતો શે તેને બોલાવીને અપ વને જે ઇમાન કરે તેને માદી આપ કારણ કે ખુદ એવું ચાહે છે કે તુ તેની કમાલીયન સંધુરૂંવાની જડ વારા આત્માના અંતરપટમાં નાખ.

કોઈ માણસ અપકાર કરે તો તે ઉપર ઉપકાર કરવાનું ઇસ્લામમાં દરેક કેસણે લખેલું છે “ દરેક જણના બલોનો ખમલ કર. વને જે હાની થઈ છે તેજ માત્ર જે અપકાર ઉપર ઉપકાર નહિ. બીજાને તુરવ ક્ષમા આપ અને બધાનું સારું કર જે રખમ પોતાનો શુરનો સમાવે છે અને પોતાના હુસ્મનોને મારી આપે છે તેનું રહેણાણ એક મારી જગાએ થયે. ખુદા ઉપર બવામ કર.

એક ગરીબ એ જાપરદેશીના બેગ આત્માને શ્વાત કરવા સારું ખુદા તાવાની મીઠી નમરનો સદેશે આપ્યો કે “દીનસના પ્રકાશ અને રાત્રિના અધારના સોગંદ પૂરક કહું છું કે તારે ખુદા તને જીવી ગયો નથી કે તારાથી નારાજ થયો નથી ખરેખર મયા નખત કરવાં આવતો નખત તારે માટે સારો છે અને આખરે ખુદા તારી ઉપર પ્રકાશ થશે અને તને સતોષ થશે શું તને ખબર પડી નહોતી કે તું યતીમ, અનાથ હતો અને તેણે શું તને રહેવાને ઘર આપ્યું નહોતું ? તું જીવાવામા હતો ત્યારે શું તને ગરતો બતાવ્યો નહોતો ? તું ગરીબ હતો ત્યારે શું તેણે તને સાધનો પુરા પાડ્યા નહોતાં ? ત્યારે યતીમ અનાથને ઇન્ક પડોચાડ નહિ અને જે કાંઈ તારી પાસે મામના આવે તેને ખોટો શુકન ન કાઢ અને તારા માટે કમી મહેરનાનીઓના ગુસ્સા મા” શું તું એ ખ્યાલ કરતો હતો કે અમે તને ખાલી એવ માટે જનાર્યો છે અને તું ને કદી અમારી પાસે પાડો લાવનામા નહીં આવે

અર્થ જીમરથી પશ્ચાતાપ કરી ખુદા તરફ પાછા આવનારા અને તેની દયા માગનારા પાતકો એટલુંજ કહે કે ‘હે અમારા માલીક, અમે જે જીવી મયા હોઈએ અને પાપમા પડ્યા હોઈએ તો પણ તું અમને સ્વગ કરીશ નહિ હે પ્રભુ ! અમારા પાપ નિસાણા હો અને અમને ક્ષમા કર તોપણ તેમને માટે એ વચન તૈયાર છે કે ‘પાડો આવ, પાડો આવ તું ગમે તેવો છે તો પાડો આગ શું તું અને જાનતો નહોતો અને અને મુકીને બીજાને પુજતો હતો અથવા મારા દુકમનો ભગ કરતો હતો ? આજ પાડો આગ, મારો દરવાજો ના ઉમેદોનો દરવાજો નથી જે તું પોતાને જીવી ગયો હોય તો ખરા જીમરથી તોગા પશ્ચાતાપ કરી પાડો આવ

ખરે કહું કે ‘જે ધર્મ વિશે નેક પ્રમાણ પોતાને જે દરજા જાનવરની છે તે સમજા મા અને દયાની જાણીતી બબતોમા રહેતો છે.

નેક માણસ તે છે જે પોતે શુદ્ધ થયા માટે પોતાની પુણ આપી દે છે અને બદને મેળાવાની આરાધી કોઈના ઉપર ઉપકાર કરતો નથી પણ ફક્ત પરમપાત્ર માનીના સનમુખ જરાની ઇચ્છાથી કરે છે

જે માણસો પોતે સુખ્યા છતાં પોતાનો બોગક ગરીબોને યતીમોને અને કંદમા પડેલા બાને આપી દે અને કહે કે ‘અમે તમને ખુદાને વારને ખવડાવીએ છીએ, અમારે તમારી પાસેથી તેનો કાંઈ ખર્ચો જોઈતો નથી, તો તેમા માણસો નજી નેક બબત છે

તે ત ખુદા તાવાનીજ મદદગી કર સગાનડાવા નોકર યતીમ અને ગરીબ ઉપર દયા રાખ, માણસો મારે નેકીથી ચાલ કર નમ્રાજ પદ અને ખેનત કર

તાં ! માગાપોતુ નમ્રતાથી મન્માન રાખ, ગરીબાઈ અને નન્મશથી ખુદા આગળ તેમને માટે અંજલિ કર કે હે પ્રભુ દીન, તેમના ઉપર દયા કર કે નાનપણમા નિગધાઈ હત્યે ત્યારથી તેમણે મને ઉકેલી મોગા કર્યાં છે

જુના વખતના અંગે મર્મ, ખુનો જે અને તાગડ્યા હોડી મે અને એક નેકી થા નાએ

નહિર અગર છાને ગમે તે તે ખેરાત કર કારણ કે તેમ કરવું ઘણું સારું છે

ક્યામતનો દીનસ આવશે કે જે દીનમે લોન્ડન ટ્રસ્ટી કે બલામણુ કાંઈ કામમા આવે નહીં તો દીનસ આવે તે પહેલાં તમને જે ખુલાસો આપ્યું છે તેમાથી ખેરાત કરો

ભારે ઝરતો પસાર કરવાનું વારે શીખવું હોય તો જાણવાના છોડાનું બુખ્યાને મનથીને ચતીર્મને વથા જે છુગમા મળી ગરેલા હોય તેને આવતું આ જે સોડા ખીજાને ખામ મદદ કરનારા અને તેમની ઉપર દયા કરનારા હોય તેમાનો તું પણ થા

અફસોસ છે એ સોડા ઉપર કે જે ધર્મિષ્ઠ હોનાનો ડોલ દેખાડ છે અને ગરીબની ચઢવા આનામની કરે છે

તમારી ખેરાત કાપે દહને અને નુકસાન પહોચાડીને જરણાદ ના કરો, માણસને દુખ દે તેને કાંઈ આપવું એ કરવા તેના ઉપર દયા કરના અને તેની સાથે હૃદયે ચેકરે વાત કર એ વધારે સારું છે

વ્યાજ તદ્દન હાગમ છે જે માણસ પોતાની પુણ્ય લોકોને દેખાડના જરૂરે તે માણસ એવો છે જે જાણે એક મોની માટીમા દાખોનો પરચરનો ખડક કે જ્યારે તેના ઉપર વરસ પડે છે તોપણ તે નરમ થતો નથી, પણ સખવનો સખવ રહે છે અને તેમાથી કાંઈ ઉગે નથી. પણ જે માણસ પોતાની પુણ્ય ખુલ્લે રાજ તાજવા અને પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરવા માટે જરૂરે છે તે એક ટેકરી ઉપરના ગમીઆની માફક છે કે જે વરસાદ વરસે ત્યારે બમણો મેલો આવે છે અને વરસાદ ન આવે તોપણ ગરમથી તે લીનો રહે છે

માણસની પરીક્ષા તેની અ-આર્થિકી કર અને તું વારા (નરસ) મનોવિકારના કહે પ્રમાણ ન આવ, નહીં તો તું ખુલ્લા માર્ગમા ખતા ખાધ એકીશ

‘ ખુદ એ ખીજાને જે આપ્યું હોય તેની તું વાલ્ય ન રાખ ’

પૂર્વે પશ્ચિમ દિશા તરફ મોહું તાખનામા ભક્તિ ગહેની છે એવું કાંઈ નથી પણ માણસ ખુલ્લો કુકમ માથે ચઢાવનામા અને બનુ કરનામા રહેલો છે મધો વસ્તુઓને ગનીમ (કાયદાકારક) જાણુ છ-સાફ તરફ વલણ ગમ્ય અને સુખાઈ બરેલી વાતો છોડી દે, અને ને શેતાન વને ખોટે માણસ જવાનું કરે તો ખુલ્લો આશ્રય માગે’ યતીમો અનાથ જાણના માલને હાથ લગાડ નહિ. વચનનો પાકા રહે અને દુનિયામા વડો થઈને ચાન નહીં છોકરી થયાનું સાનગવવાજ માણસના મોઢા કાળા પડી જાય છે * * * * * તમને શા સાધન નહીં મરે એ બીકથી તમે વગારા જાળોની હત્યા કરો નહિ તમારા બધાની અને કાળજી રાખનાર છીએ જરેખર તેમને માગી નાખવું એ એમ મોટામા મોહું પાપ દે “ ખુદાએ તમને અંગો આપી છે તે તમે તમારી અને તેમની રચે પ્રીતિ આ મોકાલ નધાગે

“ દારૂ અને જુગાર એ બંને બારે પાપ છે.”

“ અભિયાનથી વંદન દૂર રહો કારણ કે તે એક નાપાક ચીજ અને ખોટો રસ્તો છે.”

‘ ખાનીથી સમને કે આ દુનિયાની જીંદગી એક કમાઈ રૂપ છે. ધન દોલત અને છોકરા હયાનો વવારો એ માત્ર એવો છે કે જેમ નરમાદ પડી છોડવા જીવી નીકળે છે અને વાવનારને ખુશ કરી પાડળથી પોગા પડી કરમાઈ જાય છે. આવતી દુનિયામા સખ સગ છે માત્ર ખુદાની માફી અને તેની રહેમનગર સિવાય દાહડો વગરનો નથી.

‘ તારી ખોટાઈ અને જોના જેવો જેવો બીજો દેખાત કાઠી નાખ ખરેખર જે લોકોએ ગેરહત્તાક ઉપર કમ્બર બાવી છે તેમને માતમ પડશે કે પોતે શું કમાયા છે.’ જે લોકો અભિમાનથી અવગ ગહે છે જે લોકો પોતાનું મન વશ રાખે છે, જે લોકો સખાવત દરે છે, જે લોકો ખુદાની બદગી દરે છે અને જે લોકો પોતાના વચન અને સખુન પામે છે તે લોકો નિરવર સખના નારસ થવાના છે, તારા માખાખમાના એક કે બને ધગડા થાય તો પશુ તુ તેમની સાથે માખા મહોમવથી ચાવ અને તેમને કઠી તોછડો સખ કહે નહિ કે તેમને કપકો આપ નહિ. પશુ તેમની સાથે મન્માન પુરક અને તન્માસથી વાત કર અને તારો કોઈ સગો હોય કે બીજો કોઈ ગરીબ માણસ હોય કે ગાંડ રસ્તે જનાર મુસાફર હોય તોપશુ તેનો જે હક મહોમવતો હોય તે તુ તેને આપ પશુ નકમો ખરચ કરતો ના.

‘ તુ તારો હાથ તારી ગદ્દન માથે પાધી દેતો ના (એટલે તુ કચ્છસ થતો ના) તેમજ તેને તુ વંદન છુગે મુઠી દેતો ના (એટલે ઉમ્રક થતો ના) નહિ તો નિર્ધનવાને લીધે તારે કપમ વેદનો પડશે.

‘ તારા નોકરને માયાળુપણે નાવ કરવાનું લીખન

‘ સારાના ગળથી નકાર કાઠી નાખ

‘ કયામવના-દાવમે ખરો તોલ અને (ખુદા) કરીશુ. કોઈને પાપ અને ગેર હત્તાક આપવાના નથી, રાખના દાણા જેટલી જામવ હરો તોપશુ તેને આમગ લાગી તેનો અને તોવ કરીશુ અને અને લેખા લખશુ એવો બમ છે

‘ તારા પર નરદામાને માફી માગે અગર કર અને તેના વંદન નગર કર. ખરેખર મ લીક મજો રહેમ નગરદામાને અને દયાળુ છે અને વગરના માલીક કહે છે કે મને માફ કર હું તુ જે કેદોરો તે સખાગીય કહે છે મારા ગદાજો (સેવજો), તમે જુદા કમીને પોતાનેજ તુકશાન કર્યું છે તોપશુ તમે ખુદાની મેહે પાનીથી નાકમેદ થાઓ નહિ. કારણ કે ખુદા સખમા પાપ નિગાળુ કરી શકે છે. તે કમો દયાળુ અને રહેમનગર છે. “તેક માની તેના મુધી મહોગી શકે છે અને તેક કમીને તે મોટાઈ આપનારો છે”. ખરેખર માત્ર માફ ઉનાક કે માયુ દાણપશુ ખનાવ કરવાનું ગેરહત્તાક કમવાનું, અને નાહક જોર જુલમ કરવાનું ના કહેતું છે.

તારા ખુદને નમ્રતાથી અને ચુપકીદીથી યાદ કર, કારણ કે ખુદ હદ ઓળંગનારને યાદતો નથી. અને દુનિયામાં વ્યવસ્થા (શાંતિ) યાદતી હોય ત્યારે નકામી ધાંધલ કર નહિ. અને ખુદને તેનો ડર રાખીને ખરાં જીગરથી યાદ કર. ખરેખર 'ખુદની રહેમ નેકા, માણુઓ તરફ હોય છે.'"

જે ઉપરાંત અમે માણુસને પોતાના માર્ગોપ સાથે માયાથી 'વર્તવાનું' ફરમાવેલું છે. તે પેટમાં હતો ત્યારે તેની માને ઘણું દુઃખ પડેલું છે. અને પેદા થયો ત્યારે પણ ઘણું દુઃખ પડેલું છે અને તે કહે છે કે હું મારા અસ્થાક, જે મેહેરમાનીઓ તે' મારા અને મારાં માંખાપો ઉપર હશે છે તેનો ઉપકાર દર્શાવાને અને જેથી તું રાજ થાય તેવાં સારાં કામ કરવાને મને હીલામત (મતિ) આપ. અને મને જાલમગ્ને સુખી કર. હું તારી પામે આવ્યો છું' અને તારી મરજીને શરણે છું

તેમને માટે ખુદ પાસે આરામની જગા છે અને તેમણે જે સારાં કામ કર્યા છે તેનાં જાહેરાતો ખુદ તેમનું રક્ષણ કરનાર છે. "જે લોકોએ મુખાંધ કરી જહાલત (અજ્ઞાનતા) થી પોતાનાં જાળકેને મારી નાંખ્યાં અને ખુદનાં ઉપર અસત્ય જોડી તેણે તેમને જે ધિરાક આપ્યો છે તે એ જાળકેને આપવાની તેમણે ના કહી છે તેમના કદી છુટકારો થવાનો નથી. આ વખતે તેઓ બુધ્ધા છે અને તેમને સીધો રસ્તો મળ્યો નથી."

જે લોકો પોતાની ખુલ્લું ખુદાના માર્ગમાં ખસ્ય કરે છે તેમની મીસાલ એક અનાજના દાણા જેવી છે કે જેમાંથી સાત ઉખીઓ નીકળે છે. અને દરેક ઉખીમાંથી સો સો દાણા પેદા થાય છે. જે લોકો પોતાની ખુલ્લું ખુદાના માર્ગે ખરચે છે અને ખેરવ કરતી વખતે કાંઈને કડવા સુખન કહેતા નથી કે નુકસાન કરવા નથી, તેનો જાહેસો તેમને તેમના ખુદ પાસેથી મળવાનો છે. તેમને કાંઈ ડરવાનું નથી કે દીલગીર થવાનું નથી. x x x x x માયાણુપણે વાત કરતી અને લોકો ઉપર દયા કરતી એ કાંઈનું મન કુખાવી દાન આપવા કરવાં સાક છે.

"ખુદ કાંઈ જીવ ઉપર તે ઉઠાવી ન શકે એવો બોલો નાંખતો નથી. તેણે જોે સારી કમાઈ કરી હશે તો તે મળદ કરશે અને નહારી કરી હશે તો તેનું ફળ ભોગવવું પડશે." x x x x

"હે પરવર-દિમાર અમે બુલથાપ ખાઈ જઈએ કે પાંપમાં પડીએ તો પાણુ તું એમને તેની સજા કરીશ નહિ. હે અમારા ખુદ, અમારા પેહેલાં જે 'માણુસો થયા હતા તેમના ઉપર જે બોલો તે' નાંખ્યો હતો તે અમારી ઉપર નાંખીયો નહિ. હે ખુદ, જે સદન કરવાની અમાનામાં શકિત નથી તે તું અમારા ઉપર નાંખીય નહિ. પણ તું અમારા પાપ નિવારણ કર, અમને માફી આપ, અને અમારા ઉપર દયા કર."

'ધીરજ રાખી સધુરી પકડનાર, સાચું બોલનાર, ગરીબ, પરાપકાર કરનાર, દરેક પેરોડીએ ખુદની માફી-માગનાર x x x x x પોતાની ચક્રીત દીવગોમાં ખેરાત કરનાર પોતાના ગુસ્સાને કાણુમાં રાખનાર અને જીવન ઉપર દયા કરનાર એવાં બધાં બધાં કામ કરનારને ખુદ યાદે છે. " (તેમનું રહેણાંચ ખુદ પોતાની નજદીક કરશે)

“હે અમારા પરવર દીગોર, ત્યાં હવે અમામ મુન્દા માફ કર અમામં ખોટાં કામ અમા-
તોમાંથી કાઢી નાંખ અને નેક માણુઓ સાથે અમારે, મોત દર તે ઉપરથી ખુદા ખરમાવે છે,
“તમારામાંના સ્ત્રી કે પુરૂષ કોઈનું કામ પણ હું નકામું જરા દેવાને નથી.” કારણ કે તમારા-
માંથી એ અને એમનામાંથી તમે પેદા થએલા છો.”

“અને તમે ખુદાનો ડર રાખો, તેની પાસે તમે એક બીજાનાં સુખ માર્ગો અને તમારી
માની ધણી અદમ કરો. જનન (સ્વર્ગ) તેમના પર્ગ નીચે છે.

“ખુદાએ કાઢતે મારી મારી ન્યામતો આપી બીજા કરતા મોટે બનાવ્યો હોય તો તે
પ્રમાણે થવાની તુ લાલચ રાખીશ નહિ,”

“માબાપો સાથે, સગાંવડાલાં સાથે, યતીઓ અનાથ બાલકો સાથે, રમ્તે જનક સાથે અને
ચુવાઓ કે જેમની ઉપર તમારો જમણો હાથ કાણુ ધરવે છે તેમની સાથે ગાયા મોહબતથી
આશો. ખરેખર ખુદા મગરર માણુસ અને ખોટા પવરાજોને આંહતો નથી.”

“જે કોઈ સખસ માણુસો માણુસોમાં બલાઈ કરવા માટે વચ્ચે પડશે તેનો. બંધો તેને
સારો મળશે પણ જે કોઈ તેમનામાં ધુરણ કરના વચ્ચે પડશે તેને તેવુંજ ફળ મળશે કારણ
કે ખુદા દરેક ચીજ ઉપર નજર રાખે છે.

“હે મુસલમાનો, ખુદાને હાજર નાજર ગણી શાશી આપો, જે કે તે શાકી તમારી
વિકલ્લ હોય, તમારા માબાપો વિરલ્લ હોય, તમારા સગાંવડાવા વિરલ્લ હોય, પત્નકાર પેસાદાર હોય
કે ગરીબ હોય તોપણ બરાબર ઇન્સાફથી આપ જે, ખુદા તમારા કરતાં બને પક્ષકારોની વધારે
નજદીક છે. તેથી શેતાનના કહેવા પ્રમાણે આવશો નહિ, નહીં નો સત્પથી હેરા પડી જશો.

બ્રાતૃભાવ રાખા અને એક બીજાને મદદ કરના મુમયમાની શાઅમાં પણ કહેલું છે.
ફરમાવ્યું છે કે મુસલમાનો એક બીજાના દીની (ધર્મના) બાઈ છે.
બ્રાતૃભાવ અને એકે તેથી તેમણે એક બીજા ઉપર જુલમ કરવો નોંધએ નહિ, એક
બીજાને મદદ. બીજાને મદદ કરવા આનાકાની કરી નોંધએ નહીં કે એક બીજાનો

તુઝહાર કરવો નહિ, નેકીનું સ્થાન દોલ-ખત કરવું છે તેથી દોલ
જે નેકીવાળું છે તે મુસલમાનને કદી હલકો ગણવું નથી. મુસલમાનને હવકો ગણવો એ બહુજ
ખોટું છે કોઈ મુસલમાનનું ખુન કરવું, તેની માલ મિલકત પકાવી લેવી કે તેની આમરને
નુકસાન પહોંચાડવું એવી સઘળી બાબતો મુસલમાન ઉપર હરામ (મના) છે. તેણે કોઈ મુસ-
લમાનનું ખુન રેડય અને તેના માથાને કે તેની આમરને નુકસાન થાય એવું કોઈ દોષ, કરવું
નહિ કે એવો દાઢ સુખન વાવરવો નહિ

“તથા શખસો જાનવતમા (સ્વર્ગમાં) જશે.

૧ પોતાની રેમતનું બહુ કરનાર અને સદચલુવાઓ ન્યામી રાખ

૨ પોતાના સગાંવડાલા અને બીજાઓ સાથે નરમ દીવથી આલનાર ગયાણ શખમ.

૩ મદુચલી માણુસ

વળી મુમલમાનોએ એક બીજા સાથે કેરી ફરજ અદા કરી જોઇએ એ વિશે જયારે
કોઇએ મહાન હજરત મોહમ્મદ પેગમ્બર સલઅમને પૂછ્યું ત્યારે
મુસલમાનોની એક બી- તેમણે ફરમાવ્યું કે આ બાબતો મુસલમાનોએ ખાસ અમલ કરવા
જા સાથેની ફરજ. જેવી છે. (૧) કોઇ મુસલમાન અને તો તેને સલામ કરવી- (૨)
કોઇ મુસલમાન ખાવા તેડે તો તેનું ઇજીન કબુલ કરવું. (૩) જ્યારે
તે કાંઈ સલાહ પુછે તો તે જરાબર બતાવવી. (૪) જ્યારે તે બીમાર પડે તો તેને જોવા જવું.
(૫) જ્યારે તે મરી જાય તો તેની મેયતમાં જવું.

પણ હુખી અને લાચાર માણસ અને તે હોય તો તેને પણ મદદ કરવા પાછા હકવાનું
નથી. કોઇ પણ માણસ જાત ઉપર જીવન થયો હોય તો તેને મદદ કરવી એ ખરા મુસલમા-
નોની ફરજ છે. ખરેખર ક્યામતના દહાડે ખુદા ફરમાવશે કે હું જેની આત્મ (આદમના દીકરા)
હું બીમાર હતો. તોપણ તું મારી ખમર લેવા આવ્યો નહિ. માણસ કહશે કે હું અમને મા-
અવનાર ખુદા અને તને કેવી રીતે મળવા આવી ગયો? તું તો આખા જગતનો માલિક છે.
તને કોઇ બીમારી થઇ ચકતી નથી ત્યારે ખુદા ફરમાવશે કે હું માણસ! શું તું જાણતો તહોનો
કે મારો ફલાણા બંદો (મિત્ર) બીમાર હતો! તને ખમર પડી હતી છતાં તું તેને જોયા ગયો
નહિ. શું તું જાણતો નહોતો કે તું તેને જોયા જશે તો હું તારાથી ધણી રાજ થઇશ અને
તને ન્યાલ ફગીશ? વળી ખુદા ક્યામતના દીવસે ફરમાવશે કે હું માણસ! મેં તારી પીમે
ખાવાનું માગ્યું હતું પણ તેં મને આપ્યું નહિ. માણસ કહશે હું મારા માલિક! તું જ આજને
બધાને ખાવાનું આપે છે ત્યારે મારું શું ગમ્યું કે હું તને આપી શકું? વળી તને લુપ્ત નથી
કે તું ખાતો નથી તો મારાથી તે અપાયજ કેમ, ત્યારે ખુદા ફરમાવશે કે શું અમારા ફલાણા
બંદાએ તારી પાસે રોટલી માગી નહોતી? પણ તેં આપી નહિ. શું તું એમ નહોતો જાણતો
કે જો તું તેને ખાવાનું આપશે તો હું તેનો બદલો તને આપીશ! વળી ખુદા તારા ફરમાવશે કે
હું માણસ! મેં તારી પાસે ખાવાનું પાણી માગ્યું હતું છતાં તેં આપ્યું નહીં ત્યારે માણસ કહેશે
હું માલિક! તું જ આખા જગતને પાણી પ્રદે પાડનારો છે ત્યારે હું તને શું આપી શકું?
વળી તને વગસ નથી કે તું કોઇ દહાડે કાઠ પીનો નથી તો પડી હું આપું શી રીતે? ત્યારે
ખુદા ફરમાવશે કે શું મારો ફલાણા બંદાએ તારી પાસે પીવાનું પાણી માગ્યું નહોતું? પણ
તેં આપ્યું નહીં. શું તું જાણતો નહોતો કે તું તેને પાણી આપશે તો હું રાજ થઇશ અને
તને બદલો આપીશ?

જે સખસ ખુદાને વચ્ચે વાગ્યો અથવા બીજા કોઈની કમીને વાગે આશ્રયમા આવે તો
તેને આશ્રય આપ અને જે સખસ જુલદાહને વાગે તારી પાસે
ગરીબને મદદ કાઢ મારે તો તું તે આપ અને જે સખસ વને ખાયા બોલાવે તેને
તું સાર ગણ અને તેનું તોવડ તું કસુબ કર અને જે સખસ વાડ
બપું દરે અને તને પ્રાયે કરી આપે તો તેના બદલો તું તેને વાગી આપ એમને તું પણ
તેનું બપું કર, પણ જો વાગી પામે જાગે વાગી આપવાનું માન્ય ન હોય તો જો સુધી
તને એમ લાગે કે મેં તેને માટે ખુશ આશીર્વાદ મોકલ્યો છે અને મેં તેના વગસ મંચી પુરી
પગલ બાળી છે ત્યાં સુધી તેને માટે આગળ દેખા માગ.

એવું કરેતો નો કે લોકો અમારું બધું કરશે, તો અમે પણ તેમનું બધું કરીશું અને અમારા ઉપર જીલમ કરશે નો અમે પણ તેમના ઉપર જીલમ કરીશું પણ કલેટો એમ કહે કે ને તેઓ અમારી ઉપર જીલમ કરશે તોપણ અમે તેમના ઉપર જીલમ કરીશું નહિ

ને રાખું ખુદના પ્રાણીઓ તરફ દયા બાંધી રાખે છે, તેના ઉપર ખુદ પણ દયા બાંધી રાખે છે, તેથી માણસ અને તેના સાથે કે નહારે હોય તોપણ તેના માણસ જાત તરફ ઉપર દયા બાંધી રાખેલો બેઠેલો. નહાર ઉપર, દયા બાંધી રાખેલો, એ દયા બાંધી તેને નહારાપણથી રોકવા બરાબર છે અને તેથી સ્વર્ગમાંના લોકો દયાબાંધી રાખનારથી મળી રાશી થાય છે

"સરેજુલ અને સમ્યાધમાં આગળ વધવા હજેશાં કાશેવ કર."

નરેકને મોટાં દીલથી અને બેકિતપૂર્વક મદદ કર ને કોઈ પોતાના મનુષ્ય બાધ્યાને મદદ કરે છે અને તેમના બંધાં આરે કાશેવ કરે છે તેમને મનુષ્યને થઈ હતી દુર કરનારને નેરેશી સવાખ (પુત્ર) મળે છે તેટલોજ સવાખ મળે છે

"ખુદનીપણથી અમણક (સદિ) એ તેવું એક કહેણ છે આરે ને કોઈ તેના પ્રાણીતુ વિશેષ ભદ્ર કરશે, તે ખુદનો વિશેષ પહોંચા મળશે

ને સમયથી માણસ જાતને સદેશી વધારે કાપેલો પડેલો છે તેજ ખુદની નજરમાં સદેશી સરસ માણસ છે

"ને માણસ પોતાના બાધની તંગીઓ દુર કરવાની કાશેવ કરે છે તેને પછી તેમાં તે ક્ષેત્રમદ થાય કે ને થાય તોપણ ખુદ તેના સપાળાં જુદા માંક કરે છે"

ને રાખસ પોતાના બાધને મદદ કરે છે તેને ખુદ ક્યામતના દીવસે મદદ કરશે

કોઈએ મહાન હજરત મોહમદ પેગમ્બર સરઆમને પુછ્યું કે ખુદને સદેશી વધારે કોણ વહાણ છે ત્યારે પોતે ફરમાવ્યું કે જેણે મખલુક (સદિ) તું સૌથી વધારે ભદ્ર કહ્યું હોય તે વળી કોઈએ પુછ્યું કે ક્યાં કામ સૌથી વધારે સારાં મળ્યાય છે? ત્યારે પોતે ફરમાવ્યું કે માણસનું મન રાશી રાખવું, જુખ્યાને ખવરાવવું, આશવમાં આવી પડેલાને મદદ કરવી, દુખીઓના દુઃખ મટાડવાં અને જીલમમાં સપદાએલાંઓને છોડાવવાં. ને રાખસ પોતાના મનુષ્ય બાધ્યાને ખરા વખતે મદદ કરે છે અને જીલમના ભોગ થઈ પડેલાઓની વધારે ચહે છે તેને ખુદ ક્યામતના દીવસે જરૂર મદદ કરશે

"ખુદ ફરમાવે છે કે તું જીવતાં જીવત આરા ઉપર બેરોશી રાખી કારણ કે તું એકલોજ ખસ-છું લોભ ન કર અને વારા જાતી બાધ્યાના માલની લાલચ ન રાખ. તું ને ચીજ વારે માટે પસંદ કરતો હોય તે તેમને આરે પણ પસંદ કર. વારા ગુસ્સા મનોવિકાર અને લોભથી પોતાને બચાવ કારણ કે એ બરાબરમાં ખૂબી ચીજ છે

જે સખમ પોતાના નફસ (પાપી મન) ને અને પોતાની ખાહીશો (ઇચ્છાઓ) ને તામે થાય છે અને તેમા સપડાઈને બીજાઓ તરફની પોતાની ફરજો ભુલી જાય છે તે ખુદાની નજરમા મોથી ખરામ અને નમજો છે

‘ લલા કામ પાછલ મડ્યો રહે ’

“ થાકેલાનુ મન રાજ કગુ અતે હુખમા, આવી પડેલાઓનુ દુખ, મટાડુ એના, બદલાઓ કાંઈ જુદાજ છે દુખના હીનમમા સાગ કાગનો ખ્યાન એક ધોવની જે આરે છે અને આપણો બોલો ધસરી જાય છે

“ જે સખમ બોલીમા, કામમા અને વિચારમા સચો છે તેના સીમાય ખરી રીતે જોતા બીજો કોઈ સાચો નથી ”

‘ જે સખમ પેતાના બાઈનુ તેની દાજરીમા ડંગેલાજરીમા રડાણ કરે છે તેજ ખરો છે

“ ધમાનદારી અને સન્માધ, પાવનતા અને નરમાસ પરોપકાર અને મીદાશ એ માણસના સાથી સારામા સારા “શુણુ ડે” ઇસ્લામના ધર્મગુરુઓના કેટલાક વચન એના છે જે વાચનાથી એમ માલમ પડે છે કે એશક તેમને ખુદ તાલાએ હરજનને લાયક બનાવ્યા હતા

જેના તરફ પોતાની ફરજ મળનવાતી છે તેની તરફ જે સખમ પોતાની ખરી ફરજ બજાવે છે એ બધા કરતા કાલો છે x x x x જે સાથી વચારે ઇનમ પડેલો હોય તેના ચલણ સાથી સાગ હોવા જોઈએ જે સાથી વધારે ડુંગીયાર હોય છે તે વચારે સફળથી હોવો જોઈએ x x x લોભ કરતા બીજી કોઈ ચીજ વચારે ખરામ નથી “ વ્યા કરી એ સાથી સારામા સારો શુણુ છે જુકું બોલનુ મોથી મોટામા મોગે દુર્ગુણુ છે જે સખમ પોતાનુ કહેડુ પાળે છે તે ખુદાનો સાથી સારામા સારો બહો (મિશક) છે’

“ ખગમ સ્વભાવ એ સાથી જમરામા જળરી આરવ ડે ”

‘ નાપાકીથી અનગ રહેડુ એ સાથી કિમત ભકિત છે ખરામ કામથી દુર રહેડુ એ ઉમદામા ઉમદા કામ છે ’

“જે સખસ પોતાની ખામીઓ જુએ છે તે મોથી કાકયામા કાજા છે જે પોતાને બીજા કરતા ડુંગીયાગ સમજે છે તે સાથી નરાજે છે”

‘ માણસ જન ઉપર કપકાર કયા રગત ખુદાની બાંધી કરી એ જુદી રેતીમા પાણી નાખ્યા ખરામર ડે

‘ ધમાનદારી એ એક એકી ગેનની છે કે જે જનત (ખર્ચ) સુધીનો મસ્તો ગેમન કરી આરે છે ’

‘અમલ (નર્તન) વગરનો ઇલમ કોઈ કામનો નથી રહેણી વગર કહેણીથી કાપડો થતો નથી

“મનુષ્ય ભાઈઓની જુનો દગ્ગુજર કરી એ એક સખાતવું કામ છે

“જ્યારે જોતો ત્યારે ખરૂં જોતો જ્યારે વમો મોટા હોદા ઉપર હોવો ત્યારે વમારા હાથ નીચેનાઓ સાથે નરમરા અને મેહેરમાનીથી વર્તો જ્યારે આદતમા આની થડો ત્યારે ધીરજ ધરો જ્યારે ડોહને સજ્જ કરનાનો વખત આવે ત્યારે દયા વાપરો જ્યારે કાંઈ જુલ્લ થાય ત્યારે માફી માગો જ્યારે ઇસાર ઉપર જેસો ત્યારે ખરો ન્યાય કરો જ્યારે કાંઈ શુન્હો (પાપ) થાય ત્યારે શરમા ગો જ્યારે મેહના ઉપર જુલમ થતો જુઓ ત્યારે તેને મદદ કરો”

જેનાથી વખતે કાપડો પડોએ તેનો શુલ્ક માનો આજીજી (નમત) અપત્યાર કરનાથી વમારી કંઈ વડે છે ખુદાને માદ કરવાથી તેની મહેરમાની થાય છે

‘જે ઇલમતુ શિક્ષણ અપે છે તે હમેશા અમર રહે છે”

‘જોશનાં માણસ વગર જોનતુ નથી, પણ જે તે જોશે છે તે વગર જોનાતુ છે

‘હસદ કરના (અજા) માણસને કદી એન હોતું નથી જ્યા હસદ હોય ત્યા ખરી દોસ્તી રહી શકતી નથી

“જુલ્લો શખસને શરમ હોતી નથી”

“પરહેજગારી અને આ દુનિઆમા ભલા કામ કરવા કરવા (આગળ આનની દુનિયા માટે) બીજુ કાંઈ વચાર સાર ભાણુ નથી”

જે શખસ પોતાના નશસનો શુવામ છે તે ખરાબમા ખરાબ શુનામગીરી કરનારો છે • માણસનો તેના નશસ કરતા ગર્હ બીજો વધારે કડો દુશ્મન નથી

નૈયત (કાનવ) સારી ન હોય ત્યા સુધી માંઈ કામ માંડ ગણાતુ નથી તેમજ મદ્દ અમમ (ચલણ) ન હોય ત્યાં સુધી જોવનારનો સુખન શુદ્ધ ગણાતો નથી

‘મનની ખગળ ખાહેશો (ઇલાઓ) કરતા નીજી કોઈ અભી બારે નથી”

“જોખ સાચને મારી નાખે છે

માન એ સાથી મોગે પ્રસા (ન્યામત) છે”

‘મનની પતિનતા એ સંધળા મનુજીના માવો છે

‘મનુજી (અતિનત) એ ખરાબમા ખરા નિર્મનતા છે

“ઉપમા કરતા મેહોની બી નિનય એ ગારા છે

“બીમની જુલો દગ્ગુજર કરી એ ખેરાવ કરવા કરવા વધારે સાર છે”

“જ્યારે બાહેશો દેશની સત્તા હોય ત્યારે માફી આપવી અને મેહ સનાવે ત્યારે તેમની વડે માદના નાખવી એ ધણુ વિમદા શુરો છે”

“ટાંગ એ પરહેઝાશીતું સત્યાનાશ વાળનાર છે. ખેરાત કરીને ઉપકારનો ભાર મુકવો એ ખેરાતને હાનીકર્તા છે. ગરજ (સ્વાર્થ) એ હઠાપણને ધુળમાં મેળવનાર છે.”

જે કાંઈ તમે નેહી કરો છો તેજ પમારી સાથે આવનાર છે. નેક કામ એ ખુદા સુધી પહોંચવાનાં પગથીયાં છે.”

“બંને દુનિયાની સલામતી દોસ્તો ઉપર મહોળત અને દુશ્મનો ઉપર ઉપકાર એ બંને બાજતો ઉપરની વપસીર (દીકા) છે.”

“મારા દિલની તખતી ઉપર મારા પવિત્ર પિતાના વચનો કટલાંક કોતરાઈ ગયાં છે. તેઓ ફરમાવતા કે દીકરા ! તું જો કુટી પડેલા (પડતીમાં આવી ગયેલા) લોકો સાથે મળે તો તેમની જોડે બેઅદબ (ઉદ્ધત) થતો ના. અને તેમની વરફ હલકી નગરથી જતો ના. જો તું આ દુનિયામાં એક પ્રણ દીલ રાજ ન કરી શકે તો બધે, પણ એક હલકામાં હલકા આરમાને પણ તું નારજ કનીશ નહિ.”

“હે માણસ ! મારા માઠા જનાવોથી તે મુખ-દુખનો અનુભવ લીધો છે અને પરિણામે તે ઉપકાર માન્યો છે, તેમજ પરીવાદો કરી છે પણ તું હંઆ ટેકરે ચઢીને ગેસતો ના. નહીં નો વારી કોશીશ કાંઈ કામમાં આવવાની નથી. ધાસના જેવો ચપ્પ જ કે જે પવનની સામે રહી શકે અથવા ધાસના ભારા જેવો કે જે લોકો ખભે ઉપાડી શકે,”

બચ્ચાઓ ઉપર હેત રાખવા અને મોટી ઉમરના માણસોની અદબ કરવા મુસલમાની શાસ્ત્રમાં બહુ કહેલું છે. હજરત પેગમ્બર સદઅમ ફરમાવે છે કે જે બચ્ચાંઓ ઉપર હેત માણસ બચ્ચાઓની સાથે મહોળત રાખતો નથી અને જે મોટી અને મોટાની મર્યાદા. ઉમરના માણસોની અદબ કરતો નથી તે આપણામાનો નથી. તેમજ જે માણસ હલાલ (યોગ્ય) બીજ કરવાતું અને હરામ (અયોગ્ય) ચીજ નહિ કરવાતું કહેતો નથી તે પણ આપણામાનો નથી

વળી પેગમ્બર સદઅમે ફરમાવ્યું છે કે જે કોઈ જુવાન માણસ ધરડા માણસનું તેની ઉમરને લીધે સન્માન મળે છે તેવું પણ તેની ધરડી ઉમરમાં સન્માન રાખવા ખુદા બીજ જુવાનીઆ પેદા કરશે. વળી પોતે ફરમાવ્યું છે કે જે કોઈ શખસ ખાવાથી કોઈ મલીમ-અનાય બાળકના મારે હાથ ફેરવશે તો તે મલીમના જેટલા વાળને તેનો હાથ અડક્યો હશે તેટલા તેને ખુદાના આર્શિવાદ મળશે. અને જે કોઈ મલીમ છોકરા છોકરી સાથે નેહી કરશે તો તે અને હું જન્મતમાં એક બીજની ખામે રહીશું.”

વળી પોતે ફરમાવ્યું છે કે જે કોઈ અનાય બાળકને રહેલા માર્ટ જગા અને ખાવા પીવાતું આપશે તો ખુદા તેને સ્વર્ગમાં એક જગા ધનાયત કરશે અને તેના શુન્દા માફ કરશે. જે શખસ ખુદા વાલાની મખતુક અને પોતાના બાળકો સાથે મહોળત નહિ રાખે તો ખુદા તેની સાથે મહોળત રાખવાનો નથી”

દુખીઓ ઉપર દયા કરવાની અને આત્મતા રમેલા અને નિરાધાર તરફ દીલસોજી કરવાની દુખી ઉપર દયા. ફરલામખામ બલામણુ કરે છે.

“જે માણસો ખુદાના પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરે છે તેમના ઉપર ખુદા દયા કરે છે.”

“બીજના શુન્દા માફ કરે કે વાગ પણ માફ થાય જો તમે દયાનો ખપ દોય તો મનુષ્ય જત ઉપર પડવા ચક્રો માટે દીલગીરી જાહેર કરે

૧. "જેપરાખમ ચલીમ જાણક ઉપર દયા કર જે તેના ઉપર કયામતના દીવમે ખુદાવાલા દયા કરશે.

૨. "ખરેખર માણસને છોકરાઓ ખુદાએ આપેલી ન્યામત (બેગ) છે "

૩. "જે બીજા ઉપર રહેમ કરે છે તેના ઉપર આપોઆપ રહેમ થશે. જે નીજા ઉપર આપણની વખતોજવા કરે છે તેના ઉપર જગત્કર્તા પોતે દયા કરશે "

૪. "જે રાખસ બીજાને મારી આપતો નથી તેને વધી મારી મળતી નથી. "

૫. "ખુદા ફરમાવે છે "હું આગ બદલ્યો ! જે તમારે મારી રહેમની જગર હાથ નો મારા પ્રાણીઓ ઉપર રહેમ કરશે

૬. "જે જુલમખાર મીઠા કોઈ હોય અને મીઠા મદદમાગ નથી "

૭. "જે આર મનામી કંઈમા આજ લોકો જનાના છે કે જેઓ મન સચા શુદ્ધ અને દયાવાળા છે "

૮. "જે ખેરાત ખગ હગરથી આપવામાં આવે છે અને જે સખન કુખીઆના ધા મજવા માટે હાથમાંથી મદનામાં આવે છે તેજ ખરી ખેરાત છે "

૯. "વિનય અને પવિત્રતા એ કમાનનો જાગર

૧૦. "જે પાછ વિનયનાઓ અને પવિત્રતાવાળા હશે તેની કોઈ એ ! મરશે નહિ ખરો વિનય એ સર્વ સફળચતુ મુગ છે

૧૧. "આહુ (નમના) અને માણસાઈ (પરહેજગારી) એ બકિતના કામ છે

૧૨. "બીજાઓને મારી આપ અને જવાને બંધ કરવા તથા મુશ્કેલી હુ રહેવા જનશુદ્ધ કર

૧૩. "ખોટા કર્મ કરમાગ, નમ્રામી મોટી મોટી વાતો કરનાર અને જુલુ ખોલનારથી આવો રહે

૧૪. "જે રાખસ પોતાને મુશ્કેલી અડે તો પી નાય કે લોકોને મારી આપે છે, જે ખર હોય તે

૧૫. "કરે છે અને ધર્મ પ્રમણે પરહેજગારીથી મારે છે તેને ખુદા સાહે છે

૧૬. "ધીરજવાળા, ગમ ખાનારા અને પોતે સજ કરી રહે તેમ શુદ્ધ માફ કરનારા માણસોને ખુદાતાલા બદલો આપનાર છે

૧૭. "ખુદા ફરમાવે છે કે જે લોકો મુશ્કેલી (મજ) ના નખવા સમય કરે છે (ધીરજ રાખે છે) અને પોતાના ઉપર શુભરેલી સખવત્ર માટે મારી આપે છે તે ઉમલ નેકીનાં કામ કરનારા છે "

૧૮. "નીમદલાન એજ લોખા છે જે પોતાને મોટું કામ જમાન ના કરે છે, પોતાના વચનના સાચા રહેણું, સખનથી પાછા હડતા નથી અને પોતાનું વચન જમાન પામે છે

૧૯. "હજવત મોહમદ પેગમ્બર મ અમ ફરમાવે છે - જે માણસ મોલના એમે છે ત્યાર જુલુ ખોલે છે અને જે માણસ રચન આપે છે પણ નોખ જગ કરે છે અને મોહ વાત કડી હોય તો તે ઉપર કામ નથી નકતો નથી તો તે મારામારો નથી પણ અદખાને ફરેલ છે

૨૦. "ખેગત મરિો મહાન હજવત મોહમદ પેગમ્બર મઅમે ઘણીજ વાતો કરી છે પોતે ફરમાય છે કે ફરમ બંધ કામ એ ખેગત છે તમામ બાધના

૨૧. "ખેગત માણુ હમને જેજે નજર દી જે પણ ખેગત છે અને તમારા ભવિ

૨૨. "ખા, એને નક કામ ના મોહ ફરેલો ન પણ હાન આપસ ના ના છે

૨૩. "જુલા પોલાને રરનો દેખાડો ના સખ ખગત ના જમાન મલ કરતી એ પણ ખેગત છે

રસ્તામાં પથ્થર અને કાંટા પડેલા હોય અને લોકોને તેથી કનકગત થતી હોય તો તે ત્યાંથી ખસેડી નાંખવા એ પણ ખેરાવ છે. અને તરસ્યાને પાણી આપવું એ પણ ખેરાવ છે.

માણસ આ દુનિયામાં પોતાના જીવિતમાંથી બહુ કંઈ છે તે આકેગત (આવતી દુનિયા) માટે તેની ખરી ખુશ છે.

જો કોઈ માણસ તને માળ દે અને તારામાં જે એમ દોષ તે ઉધારે તોપણ તારે તેની એમ ઉધારવા તૈયાર થવું નહિ. એ કદરો તો એનો ગુન્હો મણારો. સગાંને ખેરાવ કરવી એ ક્રોધી હત્તમ છે. મરીજને ખેરાવ કરવાથી એક તરફનો સવાગ મળે છે; પણ સગાંને ખેરાવ કરવાથી બે તરફના સવાગ મળે છે; એક ના ખેરાવનો ગદ્ગદો અને બીજો સગાઈનો બદલો. છપેલું છે કે છુપી ખેરાવથી ખુદની નાગણ દુઃખ થય છે સોથી લખા ખેરાવ એ છે કે જમણા હાથ આપે અને ડાબો હાથ ન જાણે."

"તું ચાહે તેવું ખેરાવ પેહેરે પણ આજીવ (નમ્રતા) વગર તેનો ચળકાટ કદી આવવાનો નથી. એ એવો ચમત્કાર છે કે તેની આમળા સ્વર્ગ પણ પોતાના આજીવ. બારણાં ઉધાર કરી નાખે છે અને માણસ પણ પોતાનું દિલ ખોલી દે છે. બહાના મનને મોટો માણસ એજ છે કે જોને નમ્રતાએ મોટો કર્યો છે. તેવું નમ્રું એવું છે કે જાણે એક ફળથી નમેલી સુરોભિત ડાળી."

"કુરાન શરીરમાં ફરમાવ્યું છે કે અને તું તારું મો લોકોથી મરડ ના અને જમીન ઉપર મક્કાથી ધ્રુવાઈને ચાલ ના. મુઝેખર ખુદ દરેક આડંબરથી ચાલનાર અને આપ વક્ષ કરનારને ચાહતો નથી." વળી ફરમાવ્યું છે કે શું માણસ જોતો નથી કે અમે તેને મની (વીર્ય) માંથી પેદા કર્યો છે. પછી ત્યારે, તે એક ચોખ્ખો તકરારી છે."

"આ દુનીયાની જીવો માન જીવ જોગવો છે પણ ખરેખર આવતી જીવો એજ હમેશાં રહેલા છે."

"વળી ફરમાવ્યું છે કે" અને જો મોમેનોમાંથી એ દુકડીઓ એક બીજા સાથે લડે તો નીંદા તમે જાને નચ્ચે મલાહ કરવો.

x x x x એક કોમે બીજી કોમની સફર કરવી જોઈએ નહીં x x x તમે પોતાના ધર્મ (ભાઈઓ) ની ખામી કાંટો નહિ અને તમે એક બીજાને ખરાબ ધલકાવથી બોલાવો નહિ x x x તમારે એક બીજાની નીંદા કરવી જોઈએ નહિ શું વખાનમાંનો કોઈ એવું હજી કે તે પોતાના મુવેલા બાઈનું ગેરન ખાય? માટે તમે તે કામ ધિક્કારો અને ખુદાને ડર રાખો ખુદા તોળા-પરવાન કમીલ કરનાર અને રેડેગ વાળો છે.

ઉપર પ્રમાણે ઉસલામી ધર્મના ફરમાનો છે જે જેવાથી ખાતરી થશે કે એવા ધર્મના માણસોને "વતન"—જંગલી અને "મલેચ"—કસાઈ કદી બોલાવવા અને તેમની તરફ ધલકી નજરે જોવું એ કેટલું ગેરમાનની છે.

ગુજરાતમાં ઈસ્લામી ઉપદેશકો.

લેખક.—શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, એમ. એ. એલએન. બી.

ઈસ્લામને માથે આધ્યાત્મ રીતે એવો દોષ મુકવામા આવે છે કે પોતાના ધર્મમાં વટલાવવા માટે કાફરા ઉપર ગમે તેવી રીતે જીલ્લમ કરવો, ધર્મેપિદેશ માટે એણે હઝરત મહમદનું મુસલમાનોને ફરમાન હતું, પરંતુ એ વાન દોરાનનું ફરમાન એટલી છે. મારને શરીફમા દેઠાણે દેઠાણે એવા વચન છે કે ખગ મુમ નિમની ફગજ તો એ છે કે જે પગધર્મને હોય તેને સમજાવી સાચો માર્ગ બતાવવો, જે તે સમજે તો ઠીક છે ને ન સમજે તો અલલલ તેને જોઈ ભેશે આરા ફરમાનમાથી માન લાખલા તરીકે એજ અન્ને કુનારી લીધું છે. કારાને શરીફના ત્રીજા પ્રકરણમા (૩, ૧૮) માં હઝરત મહમદ કહે છે કે "જેઓ અનણ (અને અતાની) છે તેઓને કહે કે તમે મુસલમાન થશો ? (એટલે કે તમે ઇસ્લામ ધર્મ માનો) પછી તેઓ મુમનમાન થાય તો તેઓએ ખરેખર સીવો રરનો મેળ યો ડ, અને જે તેઓ પોતાની પીઠ ફરવે તો તારી ઉપર ગામ સદેગો પતેઆડનાનું" (કામ) છે, અને ખુલા પેતાના બલઓને જોનાર છે."

એક તરફ મગન અને બીજી તરફ ચમશીર, મતલમ કે કા તો મુમનમાની ધર્મમા આવેા અથવા તો મુસુતે ચરણ થાવ, એવો જીલ્લમ પાછના વખતમા સમજ આપી ધર્મી જાની ઇસ્લામીઓને હાથે થતો હતો, તેને માટે ખુદ કારાને શરીફમાં તર કરાવણુ, જીલ્લમથી મિષ્ટ પણુ રીતનું પ્રમાન નથી મળતું, તેમજ હઝરત મહમદની નહિ આખી છદગી એ વાતને જોટી પાડે છે. એઓ પોને કહે છે કે "ધર્મ સબધે કાષ્ટ દગાણુ કરવતું નથી" (નકરણુ ૨ ૨૫૬).

એઓ પોતાને ખુતાના રસન એટલે પરમેશ્વરના કામ કહેવકાવતા હતા, અને તેના તરફથી નોતો મદદશો પહોંચાડવો, એટલીજ પોતાની ફરજ સમજતા હતા સરઆતમાં ઇસ્લામમા જે જે પુરુષ અને ત્રી વજેલા તે એમના સગામાથી અથવા તો રનેલીઓમાંથી હતા તે વખતે એમની પામે કશી સત્તા નહોતી કે જેને જોરે તેમને પોતે વટલાવી શકે, તેમજ જપારે એમના મતને અનુમત્તાગની સખ્યા સે કડોતી ને હઝરાની ચર્ચ, ત્યારે પણ તેમણે તો પોતાની અસલ સમજવટ (Persuasion) ની પદ્ધતિજ નહુ તાજેની એમણે મેઇને કડેા શુકન થા કોઇનું વચન કહેતું નહો તો પછી કા કોતાન કખજ કશે કા તો મોન કખજ કરો, એવી જીલ્લમી વર્તણુક તો કપાથીજ ચલાવી હોય અગ્રેજમા આપણે જોને Missionary અથવા (ધર્મ) પ્રચારક કહીએ છીએ તેનુજ કામ એમણે કરેણુ અને પોતાની પાછળ થનારાઓને પણ તેમ કામ કરવાનો જોષ આપેતા, છતા જનુને આમગ જર્તા વધારે જોર પકડણુ અને શાંતિથી સમજાવીને લોકોને ધર્મના ફરફાર કગવવાની નીતિને પડતી નાંખી, સત્તાવાન મુસલમાનોએ લમશીર અને જોરજીવમને અમાડી મી, હઝરત મહમદના આપેતા અસલ સદેશને ત્રિપ કરી નાખી, આખી દુનીયામા ઇસ્લામને એક વતમી, ફૂર ધર્મ તરીકે એ ગખાડેા

ગુજરાતમાં, અહીં ક્રિસ્તીયોનાં ખોળી-ધર્મનો જે રીતે અથવા તેા નજીક

પ્રચાર થયો છે, એક સમજવટથી (Persuasion), બીજી સ્વાધ

પ્રીતિથી ધર્મ પ્રચારની ને અંગે અને ત્રીજી જોરજુલમથી (Persecution). દાખલા તરીકે

નજીક રીતિ. ગોવાનાં એટલે જોરજુલમ અને પોતાના મોજા-અમલકાર

(Miracles) થી લોકોને કેલકીક બનાવ્યા એ પેહેલી રીત. વળી

ધણા લોકો પ્રીતિથી થવાથી પોતાની દલકી ન્યાત, તજ, સરકારમાં વધારે માન મળે, નોકરી મળે, જોડી મતલમથી પોતાનો ધર્મ છોડી દેતા હતા એ બીજી રીત; જોડા કે દેડ, લાલીઆ, અથવા મુદ્રાસ તરફના પ્રાગીઆ, અને બીજા અત્યંત. જેલો પોતાનુગોળ પ્રજાને પૂરે દેર ગાલતો, હતા ત્યારે તેના પાદગીઓએ વસઈ તરફનાં આંખાં ગામને ગામ, નિર્દોષ દિન્દુઓનાં છાપરાપર અને તેમના ગાનિઓનન વખતે અથવા તેરનાં હોરાલાના-કુચમાં માંસના કટકા નાંખી અને બીજી રીતે જોરજુલમ કરી વટલાવેલા, એ ત્રીજી રીત. ગુજરાતમાં ઇસ્લામનો ફલાવો થયામાં પણ એ ત્રણે રીત કામમાં આવી છે

૫. સ. ના તેરમા શીદમ મેકા સુધીમાં જો કે લગભગ જસે ત્રણસે વર્ષે થયાં મુસલમાનોના દુમલા સામે ટકાર કરીને દિન્દુઓ જોખરા થઈ ગયા હતા તેપણુ

તેવીજ ઇસ્લામી. મુસલમાનોને તેમણે ગુજરાતમાં પગભર થવા દીધલા નહીં, અને તેમ હોવાથી ત્યાર સુધીમાં સત્તાને જોરે જુલમથી દિન્દુઓને તટળાવવાના

તેમને જાણ પ્રસંગે અલેલા નહીં. અલખત છૂટી છવાઈ તક મળતી હતી, પરંતુ મારીને મુસલમાન કરવાના (Persecution) - દાખલા ત્યાં સુધીમાં ચોડાજ મળી આવે છે. તે ઉપરાંત આ લેખને આશય જોરજુલમથી વટાળ થયેલો તે ખતાનવાનો નથી, પરંતુ લોકોના મગજ ઉપર અસર કરી, તેમને સમજાવી યા તેમની બુદ્ધિ તે તરફ વાળી, રાજપુત્રીથી, ઇસ્લામી, ધર્મપ્રચારકોએ કેવી રીતે દિન્દુને મુસલમાન બનાવ્યા તે ખતાનવાનો છે. કેલાક રાજ્યો, દાખલા તરીકે ફીરોજશાહ દુલખખ (૫. સ. ૧૩૫૧-૧૩૮૮) પોતાની દિન્દુ પ્રજાને જોવી લાલચ આપતા કે તમે મુસલમાન થાઓ તો તેમને જગીઆ કરમથી મુક્ત કરીશુ, યા તો તમને મોટા એ હા આપીશુ, અને સરકારી નોકરીમાં દાખલ કરીશુ વગેરે અને તેને લીધે હજારો માણસો ઇસ્લામે છપ્તીઆર કરતા, એ ઉપર જણાવેલી ત્રણ રીતમાંની બીજી રીત છે, પરંતુ તે પ્રજા અને પાત્રી મૂઢી, માત્ર પહેલી રીતપરજ ક્યાન આપવામાં આવ્યું છે.

અલખતા વખતમાં આંખો ધણા મોટા વેપારીઓ હતા, અને વેપારને અંગે ધણા પ્રદેશોમાં તેઓ જઈ રહેતા હતા ૫. સ. ના સાતમા આઠમા મેકામાં દિન્દુસ્તાનમાં ધણા આરજો એજ કામ માટે મલખારના કિનારો ઉપર આવીને ઇસ્લામની શરૂઆત. વસેલા અને ઘરખાર કરીને રહેલા, અને જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ તેમના ધર્મપ્રચારકોએ પણ ત્યાં આવવા માંડયું. તે જાગના રાજ્યોએ આરજ વેપારીઓની કીમત સમજતા હતા, તેમ પોતાના રાજ્યમાં પોતાની પ્રજાને જે ધર્મ પાળવો હોય તે પાળવા દેવો, એ પોતાની ફરજ સમજતા હતા. તેથી મુસલમાનોના ધર્મની અથવા તો ધર્મના પ્રચારની આડે તેઓ આવતા નહીં. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે, મલખારમાં માપતા મુસલમાનોની એક મોટી જાત દસ્તીમાં આવી.

ઇ.સ. ના સાતમા આકાશ સૈકામાં મુસલમાનો તરફથી સિંધ, કાઠીઆવાડ, ખંભાત,
 અમર્ય વિગેરે દરીયા કીનારાપર આવેના પ્રદેશ અને શહેરો પર હુમલો
 ગુજરાતમાં ઇસ્લામી કરવામાં આવેલા તેમાં સિંધમાં તેમનો વિરોધ પશ્ચિમમાં થયેલો અને
 જોના પગપેસારો તેથી મુસલમાન ધર્મપ્રચારકોના કેટલાકના પ્રચારની અસર, સિંધ,
 મુન્તાનને રસ્તે કન્હુ થઈને ગુજરાતમાં થયેલી દાખલા તરીકે,
 યજ્ઞાદના રહેવાશી સૈદ યુદ્ધદિની કાદરીના (ઇ.સ. ૧૪૨૧) વ્યાખ્યાનો તથા અદ્યુત
 કામો જેમ આશરે દસ વર્ષમાં સાતસે હિન્દુ લુહાણા મુન્તા મુસલમાન થયા તમ્મ વળમાં,
 તેમજ જોનાઓના મહાત્મ પીર, પીર સદ્ગુરુને પણ પોતાનું કાર્ય ત્યાજ થઈ ગયું પાછળથી
 દીલ્લી, અમર્યેર વગેરે પ્રસિદ્ધ મુસલમાની રાજધાનીઓમાં થઈ ગયેલા મોટા મોટા પીર
 અને ખાનઓના પ્રવર્તનની વચ્ચે પણ ગુજરાતના હિન્દુઓ પર, યગેરી અને તેઓએ પોતાનો
 ધર્મ છોડી દીધો.

ગુજરાતમાં એ પ્રચારમાં આવેલા તેનું મુખ્ય કારણ ગુજરાતના તે વખતના હિન્દુ
 રાજાઓ પોતાની પ્રજા પર સમાનભાવ રાખનાનો પ્રસંગ મુક્ત
 ગુજરાતમાં ઇસ્લામ સદગુણ હતો ઇ.સ.ના દશમ માગમાં ચૈકા સુધીના પુન-
 કેમ કાચો મુસલમાન મુસાદરો લખી ગયા છે કે ગુજરાતના મુખ્ય શહેરો અમર-
 યાદના, ખંભાત વગેરેમાં હજારો મુસલમાનો વસતા હતા, અને
 વગર અમર્ય પોતાની મસ્જિદો બધી તેમાં નિમજ્જ પડતા હતા સિદ્ધરાજ જયમિદે (ઇ.
 સ. ૧૦૮૪-૧૧૪૩) મારે તે એવું કહેનાય છે કે જોકે રખતે ખખટમાં હિન્દુ પાગમી
 અને મુસલમાનને વફાર થતા જૈન તથા પારસીઓએ મુસલમાનની મરિજદ માગી નાખી
 મુસલમાનોએ તે માખતની દરીઆદ સિદ્ધરાજને ક્રૂતા તેણે જૈન તથા પારસીઓને સજ
 કરા, પોતાની મસ્જિદો દરીયાકાંઠા તેમને યોગ્ય પૈસા સુદા આપ્યા આ મુસલમાનો તે તે
 વખતના અમર્ય તથા ધરાની વેપારીઓ હતા એટલું જ નહીં પણ તે વખતના રાજાઓના
 હસ્તકમાં નોકરી કરતા કેટલાક સૈનિકો પણ ખરા

મુસલમાન ધર્મપ્રચારકોમાં ત્રણ આર વણીજ નામનાવાળા થઈ ગયા છે, અને પાકીના
 બીજા નાના નાના તે પણજ છે જોના મુન્તાની આંતરી (ઇ.
 ઇસ્લામના ધર્મ-સ. ૧૧૫૫) જેની દગ્ગાદ અમર્યેરમાં છે, અને જેના ઓરસ પર
 પ્રચારકો. લાખો હિન્દુ અને મુસલમાનો એકા થાય છે, તેમના ઉત્તર પિકારી,
 મજ્જાકર, શેખ જનાલ હમાયદ અને ચૈવદ મહમદ વહુઆનપુરી
 એવા એવા કેટલાક મોટા પીરોએ વગર જુલમે હિન્દુઓને મુસલમાન બનાવેલા શાક ગ્રા-
 લમ, શાદ તાહેર વગેરે નાના નાના પીર તે એટલા બધા છે કે ગુજરાતના લગભગ દરેક
 ગામમાં તેમાંના કેઈને કેઈની દગ્ગાદ નીચેથી

મને અખદલ લીલી ઉઠે દાવવશાદ પીર નામના પીરને કન્હુમાં બહુ મુસલમાનો
 માન આવે છે, તે પીર પણ આજ વર્ગના હતા

પ્રખ્યાત કારસી દિલ્લાસ લેખક દિસ્તાની તારીખને અતે તેજુ લખ્યા પીર અને શેખ
 અને બીજા મુસલમાન ધર્મપ્રચારકોના ચરિત્ર આપ્યા છે, તેમાં માગી વાગા ખાત મુન્તાની

ચીરંતી અને ગાંધારકરનાં છે. અલ્પસંતેમાં તેમનાં પંચકળો-મંદકે તેમણે બતાવેલા 'ચમંદારો-ની
 ધમ્મી અદ્ભુત વાતો લખી છે કે જે માત્ર અર્ધવાન ગાંધારોના સાચી માની શકે, પરંતુ
 તેમની પત્રિકા જીંદગી અને તેમનાં આખ્યાનોની જેવા સ્વેદ અંસર સંદર્ભમાં થઈ જવી કે
 સેકેડો હિન્દુઓ પોતાનો ધર્મ તથા તેમનાં અનુયાયીઓ થઈ જતા. મિરાતે અકમલ નામના
 ગુજરાતના કારસી ઇતિહાસને છેડે પણ ગુજરાતના એવાં ધણાં પીર તથા શેખનાં વૃત્તાંત
 આપ્યાં છે. જેવી રીતે જ ધર્મના પ્રચાર ગુજરાતમાં થયો તેવીજ રીતે કાઠીઆવાડમાં ધણું
 એજ પ્રચારકાને લીધે થયો છે.

જે પ્રમાણે વટજેલી લગભગ એસી જતો છે, એમ કહેવામાં આવે છે. તેમાંની મુખ્ય
 ચાર પાંચ છે. મેમણ, ખોળ, વેરા, મતીઆ અથવા આઠીઆ, એકે
 વટજેલી હિંદુ સલામ, કસબાતી અને મલેક. ખાડીની કેટલીક એવી જતો છે કે
 જે હિન્દુ તથા મુસલમાન બન્નેમાં જોવામાં આવે છે. તાઈ, રંગારા,
 દુધવાળા, પખાલી, હમ્મમ, હીજમ, ખાટકી, નાલમધ, સલોદ, સોતી,

રણીચાર, કુદાર, સુતાર વગેરે.

આમાંથી મુખ્ય જનિઓ થી રીતે હિન્દુ ધર્મ તથા મુસલમાન ધર્મમાં વટજો તેની
 હકમાન અને રૂપરેખા ચીતરી છે.

મેમણ—અસલ મહમ્દ મોઅમિન, એટલે ઇમાન લાવનાર અથવા માનનાર છે. એમ
 કહેવાય છે કે ખોળજો અસલ ભારીઆ હતા અને મેમણો અસલ લોદાણા હતા. બંને જતો
 ઉત્તરમાં પંજાબમાંથી સિંધમાં ગયો ત્યાંથી કચ્છ તથા કાઠીઆવાડમાં પેઢી અને પછી ગુજરાતમાં
 અને ત્યાંથી દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં પચાસ મઘ. ઈ. સ. ૧૧૬૫ માં બગદાદના એક મહોલ્લામાં
 મહોલ્લા પીર નામે મોહાના અમલકા કાદર મોહીવંદીને ગીલાની મરણ પામ્યા તે વખતે તેમણે
 પોતાના એક મુખ તાજવંદીને એવી ઇજા દર્શાવી કે તારે હિન્દુસ્તાનમાં જઈ, ત્યાં રહેવું
 અને ઇસ્લામનું નર લોકોમાં ફેલાવવું. તેના પાંચમા વંશજ સેયદ યસુવંદીને પરમેશ્વરે સ્વપ્નામાં
 પ્રેરણા કરી કે તારે સિંધ જવું, અને ત્યાંના રેવાશીઓને સાચે મારે મદાવવા. તે મુજબ
 ઇ. સ. ૧૪૫૪ ના અરસામાં સેયદ યસુવંદે સિંધના મુખ્ય શહેર નમર દુધામાં પથ મૂક્યો, અને
 તે વખતેના ત્યાંના રાજા જેઠા નામ રત્નરાયધણ અને ખેતાજ અરકમખાન હતા એમ ધારવામાં
 આવે છે તેજે તેની સત્કાર કર્યો, અને સેયદના સમજાવવાથી મુસલમાન ધર્મ કબુલ રાખ્યો.
 તે વખતે માર્ગેજી નામના એક લોદાણા ત્યાંની દરગાહમાં ઘણું ચલણ હતું, તેજે તથા તેની
 મજાડે સાતરે લોદાણા કુટુંબોએ પોતાના મળવું અનુરણ કરી ઇસ્લામ રીકાયો. આ
 બધાંએ લોદાણાને બંદો મોઅમિન-મેમણ કહેવામાં આવ્યા. હવે મુખી લોદાણા અને
 મેમણોની કેટલીએક જાણતોમાં માન્યતા એકજ તરેહની છે. ઉરસાલા, દરેપાલા અથવા
 લાલસાંધને જેટલું લોદાણા માન આવે છે તેટલુંજ મેમણ આવે છે. સિંધમાં નરસપુરમાં
 દરિયારવાનની જગ્યામાં હિન્દુ પૂજારી અને મુસલમાન મુળવરે રહે છે. ઉરસાલા સંપરજખરમાં
 પ્રગટ થયા હતા ત્યાં સિંધુ નદીની વચમાં એમનું રવાન બનાવેલું છે, તેને જઈ પીરને નામે
 બંને કામ માને છે. મોખીમદને નામે જેને પૂજે છે, તેને મુસલમાનો પોરો પીર કહી પૂજે
 છે. કાઠીઆવાડના કેટલાક કાઠીઆ પણ મેમણ થયા છે અને આજે જ્યાં તેમનામાં કમી

અને દોશાઈ એવાં બે મોટા વિભાગો પડેલા. પોતાનું કામ કરી ચૂકેલા હોય તો પાછા ધરતી તરફ ચાલેલા ગયા પણ તેના વંશજો દલ્હુ મુઘી કચ્છ મુઘલા પોતાની ગાદી બળખી રેલા છે.

ખે.ખે.—ખે.ખે. કોમનો મુરદાર નામદાર આગાખાનના પૂર્વાધિકારીઓને ઇતિહાસ બતાવેલો છે. હસનસગાહ, શેખ ઉલખખલ નામની એક વ્યક્તિએ પોતાની બાહોશીથી ધરાન મિસર વગેરે દેશોમાં રાજકીય ઉપલબ્ધિઓ લાભ લઈ પોતે કેવો રીતે સત્તા પ્રાપ્ત કરી તે એ કોમને લગતા દરેક ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. વળી હજરત મહમ્મદના, જમામ હજરત આલીના મોત પછી મુમલમાન કોમના સુન્ની અને શિયા એવા બે વિભાગ પડી ગયા અને હજરતખલી અને ખીખી ફાતમાના પુત્રો હસન હુસેન પર કેવો કેર મુજબો અને તેમના વંશજો ઇમામ થઈ કેવી રીતે શિયા કોમપર કાબુ મેળવતા થયા, તે પણ અત્રે જણાવવું જરૂરનું નથી. એ ઇમામમાં સાતમા ઇમામ હસમાયલ નામે હતો, અને તેમને કેટલાયેક છેલ્લા ઇમામ માને છે. આવી માન્યતાવાળા ઇમામખલી કહેવાય છે અને એ પંથવાળાઓએ પોતાની ખલાફત મિસર દેશના કેરા શહેરમાં રચાવી. એ ખલીફાઓ બની ફાતમા (ફાતમાના વંશજો) કહેવાય છે. એ ઇમામખલી પથને લગતી બાબતોનો અસ્વામ મિસર દેશમાં કરી, હસન સખ્યાહે ઇરાનમાં પાછા આવી બલખોતના કીલામાં પોતાની ગાદી રચાવી, અને એ ગાદીના સિલ સિલાબધ વારસે હાલના નામદાર આગાખાન છે. એ પથના એક ઇમામ નામે હસન ઝકરીયાએ એક પ્રયાગ ઉપદેશક-દાઇ * (missionary) જેનું નામ જુરસલ શુર (નુરહીન) આપવામાં આવે છે. તેને ઇ. સ. ૧૦૦૧માં હિન્દુસ્તાન તરફ મોકલ્યો. તેણે પંજાબી, કાશ્મીરી, અને ચીનાઈ લોકોને ઇસ્માઇલી બનાવ્યા. વળી પીર શામ્સ નામના શખે કાશ્મીરીઓને પણ એજ પંથમાં આપ્યા. કેટલાયેક કહે છે તે નૂર સતાગરે અથવા પીર સવશુર નૂરે પાટણમાં લીમ સોલંગને ખાનખીમાં વટલાવ્યો હતો, કાઇ કહે છે તેમ કરી તે ઇરાન પાછો જતો હતો અને ફરી આવી નવસારીના રાજ સરચંદરી છોકરી વેરે લગન કર્યો. એને એના ચેલાઓએ મારી નાખ્યો. ત્યાર પછી પીર શમ્સુદીન અને પીર શમ્સુદીને પોતાનો ઉપદેશ આપુ રાખ્યો, ખરેખર રીતે બે.ખે.ખે.ની કોમની સખ્યાનું જોર પીર શમ્સુદીનના વખતથી (ઇ. સ. ૧૪૩૦) વધવા લાગ્યું. ઇસમાઇલી પથ દેલાવવામાં બે નિયમ પાળવામાં આવતા હતા.

૧. પોતાના ધર્મના વિચારો છુપા રાખવા.

૨. જોએને પોતાના ધર્મમાં લાવવા માગતા હોય તેમના ધર્મનો મોટો ભાગ પોતાનો કહી કબૂલ રાખવો.

આ મુજબ સમરહીને હિન્દુ ધર્મનો ધણો બારિક અભ્યાસ કર્યો, પોતાનું નામ સદદેવ અથવા હરચંદ રાખ્યું, હિન્દુ ધર્મના બધા અનંતર કબૂલ રાખી માત્ર છેલ્લો કલકી-અવતાર તે હજરત મલીકો છે એવી રીતનો ઉપદેશ આપ્યો. આ પ્રમાણે પારકા ધર્મમાં બધી જાણ, પોતાને હિન્દુ કહેવડાવી, કેટલાક ખોટી ઉપદેશોએ પણ હિન્દુઓને ધર્મમાં નાંખી વટાવ્યા છે. મદ્રાસ તરફના પ્રખ્યાત પાદરી ડોબી ક્યુબો (Abbe Duboise) ના પુસ્તકમાંથી એવા દાખલા મળી આવે

* ઉપદેશ ફરી અથવા તો જુલમ ફરી, ગમે તે રીતે ઇસ્લામમાં વટવાવાનું આમંત્રણ તેને દાવત કહે છે, અને ઉપદેશ ફરી વટવાવવા ને આજુસ આવે છે તેને દાઇ એટલે * અમુક નીચે માંગનાર અને ને ઉપરની ઉપદેશક પચારક, ૫૮૯ છે.

છે જેમ નર સતાગર અને પાલળથી ધીબ પીરોએ હિન્દુઓને લાયક સ્થ પડે તેવા બનને।
વગેરે રમી ચોતાના કામમાં મદદ એળવેલી, તેથી એ પાદરીઓએ તે પ્રદેશની ભાષામાં પુરાણો
લખી પ્રીરતી ધર્મ ફેલાવવામાં મદદ લીધેલી એવા એક પુરાણ વિશે દા કુન્ડાએ *Origin*
of Bombay નામના ગ્રંથમાં 'હુ' એ પુરાણકારનું નામ કદધર ગીમારીસ (*Father*
Guimaraes) છે એ પુરાણ ઈ. સ. ના સોળમી સદીમાં લખાયેલું, અને તેમાં ઇસ
પ્રીસ્તની શરૂઆતે એકે દાસ છે એને કાદર પુત્ર કહે છે. નમુના તરીકે એ ચાર શ્લોકો
અને આપેલા છે

મિસ્તાઓ વરો આરુઠા તુમી

એકે ચિનીમ કયા સાઈવિળીચી

આમાચીઆ નહિ વગાવે તીલા

મનુષ્ય અનુન અમગર દિસ્તે સવાઈ

માતા પંથાઓ માને છે કે નાસક (કલકો) અવતાર સાથે પાંચ પાઠવો આવશે એ
વાતને ઇસમાઈલી ઉપદેશકોએ કેવા ખૂબીથી ચોતાના લાભાર્થે ચોતાના લખેલાં બેડી દાખી છે
તે ન બેની પ કિતઓ પરથી સંભળશે.

અજ પાણીના તનમગ લેશે,
હુણ પાણી હિસામ લેશે,
અશ ખેટાના પટતરા લેશે,
લાખ ટકો દધ બાવો પાટ લેશે,
તુમરાને લાલી લાની પીલશે,
એણે સમે પાંચ પાંડવ ખાશે,
પાંચ પાંડવના નામ ધરાવશે,
લસો તે આલમલીન,
ખોળે તે કમલલીન,
મંકલીન

વળી ધીબ બનનામાં કહ્યું છે કે,—

‘છરે ભ ઇ આજ ફલગુમના દિવસ આદમ નામ ભણ્યાં
‘ગુર થલ્લા તે નમી મહમદ કહાબ્યા, હોછરે ભાઇ,
‘છરે ભાઇ એ પુરુષ કિતમ રિખુણ અલી રૂપે નામ ભણ્યાં,
‘તે તો નામ રખીસરે લાગ્યાં, હોછરે ભાઇ’

ખોલ્લોએની દલાવના નામની ચોપડી તથા મોમીન ચેનામણીમાંથી આવેલા ઘણા દાખલા
બેડી આવે છે પાછલી ચોપડીમાં દરેક શ્લોકને ‘ચેતામણ’ કહ્યો છે તેમાંથી એક ‘ચેતામણ
અ. આગી છે

એજ તેજી (નમસ્ત ગુરુરે) બાધીને જોખ કરીઆ,
અને આપીએ તે ધરમ આચાર;

ત્યાંથી સત પંથ ચાલીએ,

હસોદ તણુ વહેવાર—

ચેતા: ૨૬૦૦

પીર સદરદીને પોતાનું થાણું સિંધના કોટડા ગામમાં ક્યું હતું. એ થાણીને જમાત
ખાનું અથવા ખાના કહે છે.

વેરા—પરમાધવી પંથના નઝારી નામના કાંટામાંથી જોખ કાઢતે, હસ્તીમાં લાવનાર
ઉપદેશકો નીકળ્યા, તેમ એજ પંથના સુરતઅલી નામના કાંટામાંથી વેરા કામ ઉદ્ભવી. વેરા
કામના એ મ્હોટા તિભાગ છે, એક હાદી ને બીજો સુયેખાની. વેરા કામની શરૂઆત અમ-
દાસા નામના એક જાણીતા ઉપદેશકને હાથે (ઇ. સ. ૧૦૧૭માં) થયેલી કહેવાય છે. એ અમ-
દાસાનું મુખ્ય મંથક અમરમસ્તાનમાં થમન શહેર હતું, ત્યાંથી સુન્ની શિયાની અધિકારને લીધે એ
પંથના ઉપદેશકોને મિસર નાસી જવું પડેલું, ત્યાંથી સિંધ વગેરે પ્રદેશો પર ધામે ધામે
એમની સત્તા વ્યાપતી ગઈ અને હિન્દુઓ વરળતા ગયા. મુઘલ ખખાતના ખંડરમાં
એમના ઉપદેશક પગપેસારો કરેલો, અને એવું કહેવાય છે કે કટલાક દુર્નિરમય પમાડે એવા
અમદારો ખતાવી રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહને સુસંલભાન ધર્મનો રંપીકાર કરાવ્યો, અને પછી
વખત જતાં વેરાઓની સંખ્યામાં વધારો થતો ગયો; પરંતુ હિન્દુ સંન્યાસીઓ રાજપૂતો ને
દુઃખ વેરાઓને સહન ન કરવા પડેલાં તે દુઃખ સુન્ની મતવાળા સુમલભાન બાદશાહોના
વખતમાં તેમને સોસરાં પડ્યાં. એમના વશ મુઘલાંશી ગાદી પહેલાં યમનમાં હતી તે પાછળથી
(ઇ. સ. ૧૫૭૬માં) સુલતાનમાં બાબુવામાં આવી. હીજરી સને ૧૨૯૮માં લખાએલા એક
વેરાઓના અંધ નામે યૌસફે બદાર-માં એ કામને અદેવાલ ધણા વિસ્તારથી આપવામાં
આવ્યો છે. ઠેક હકીકત મહમદના વખતથી માંડી, સિદ્ધપુર અને સુરતના તેમજ આગવા,
ઉજ્જન વગેરે જગાના મ્હોટા-મ્હોટાં મુઘલાંશી અને વિદાનોને અદેવાલ તવાગીખી રસમપર
લખવામાં આવ્યો છે. એ ચોપડીની લિપિ ફારસી ને ભાષા-વેરાસાષ્ટ શુદ્ધરાતી છે. અને
તેમાંથી વેરા કામ સંબંધી ઘણી માહિતી મળે છે. એમાં વપરાયેલી ભાષાને નમૂનો-ગદ્ય ને
પદ્યને નીચે આપ્યો છે.

એત.

અલીના નામસે અલિમ પલે છે,

અલીના નામસે લોહુ ગલે છે,

અલીના નામસે દુરમન જલે છે.

અલીના નામસે મુશ્કેલ ટળે છે.

અલીના નામ જિજતના કિયારા;

અલીના નામ રજના પિયારા.

ગદ્ય—અકસર એ અખખાર કૃતમે અખખાર કૃતુમે અરમી થા લુગને ફારસીમાંડી હોય
છે, અને અખખાર તો અનવાર છે. દિયોસે અનવાર અને અકસરની કસાદતને ધુધ છે,
તે નારસે અગર એ અખખાર રાતદીન જે અન્વામના મદાનરાની અમાન છે. તેમાંડી નફવ

ધામ અને ગુજરાતી લુગતના કૃત્તિમાંથી એ અમળપાસના દારવા મમાય, તે અવગત સમયા એ અનારસે મુનાકેલે દાસલ કરે.

દાઉદી અને સુલેમાની વેરાઓનો મુખ્ય ભાગ વેષારમાં રોકાયેલો છે, એ સિવાય ગુજરાતમાં, એટલે, ભરૂચ-સુરત વિગેરે જલ્લાઓમાં ગામડીયા વેરાઓ, અથવા જેઓ ખેતીનું કામ કરે છે, તે વેરાઓ ને કે બોલોચાલી, રીતરિવાજ અને પહેરવેશમાં, વદન દિન્દુઓ જેવા છે, તે વેરા સુચી મતના છે. એ વેરાઓ તે જોર જીનમથી વરણેલા ધણા ખરો ઉતરતી કોમના દિન્દુઓ. પ્રલેલા અદમદયાહ અને સુલતાન મહમૂદ જેમકાના વખતમાં દિન્દુઓને મુસલમાન બનાવવા માટે ને રાજકીય સત્તા વાપરવામાં આવી હતી, તેવું પરિણામ તે એ જાત.

મતીઆ—જે ઇરાખીલી પંથના પીર સદાદીને દિન્દુ બોલે જવકે બાદીઆઓને વટલાવી બોળ બનાવ્યા તેજ, સદાદીનના પુત્ર કુતલુદીનના પુત્ર હજરત હામશાહ બાવાએ મુસતાનથી ગુજરાતમાં આવી ધણા દિન્દુઓને—દ્રવ્ય તથા નીચ-ખેનેને મુસલમાન બનાવ્યા. એ ઇમામશાહ અમદાવાદ પામે પીરાણા ગામમાં રહેતા હતા અને એમની કમર ગીરમણમાં છે એમ કહેવાય છે. કેટલાએક કહે છે કે એ સેવક ઇમામ સાદને હાથે ને આલણુ તથા લોહાણાં વટલાયા તે બોળ કહેવાયા. “શ્રી ઇમામશાહ બાવાના પ્રજા” એ નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે, પ્રભાષ દીપો પ્રેમથી, જનોઇ [લુવાણાએ અને આલણેતમે] ઉતારી છે ત્યાંવછ,

નામરથી જનોઇ પહેર્યે એવું બોલ્યા, સૌ ત્યાંવછ.

પ્રગટ પ્રહારે ગોર ઇમામનો. ૯૪

સર્વે જનોઇયું ઉતારીયું, કિતમણુ તે સવાએછ,

ત્યાથી સાએ ગોર થાપીઆ, મેવક બન્યા મા ત્યાંવછ.

પ્રગટ પ્રહારે ગોર ઇમામનો. ૯૫

ગોરે સૌ સેવક તથા, બોળ કમર ધગબ્યાં નામર,

જમવતારણુ છે રે બાણીતો, ધણી મારો કેવો કરે કામર,

પ્રગટ પ્રહારે ગોર ઇમામનો. ૯૬

પંજે ગોરનો કામર છે, નાના રોળની મહેલ,

દાસ-જનોઇ છે કાયમ તહો મુશ્કો ના વારવારછ,

પ્રગટ પ્રહારે ગોર ઇમામનો. ૯૭

મતીઆ અને બોળઓના ધર્મ સંજોષી મત તથા આચારિયા કેટલેક વાગે મળતા આવે છે. મિરાને અદમદીના લેખકનું મત એવું છે કે આ મતીઆ, અથવા મોગળ અથવા આદીઆ પંથમાંથી એક સાખા તરીકે બોળ ધણેલા. મતીઆમાંથી “ધણાએક કબૂનીમાંથી (જલાલપોર, ખારડોલી તરફના), વટલેલા અને કેટલાક અમદાવાદ તરફના કાઠીઆઓ ને કે બીજી બધી રીતે દિન્દુ રીતરિવાજ તથા ધર્મને વળગા રહ્યાં છે, તેવજુ પીરાણાં રોળ નથા ઇમામને પૂજે છે, અને પોતાનાં મુકદ્દમે બાગની વખત જમજા દાધના અંશુ પામેની અગિયોનું ટેરવું કાપી-લખ્ણુ એ રોળની નજદીકમાં દાટવા માટે રાખી મૂકે છે

પીગણાવાગા સંપ્રદાયમાં સેવક એટલે ઇમામશાહના વંશને ધર્મગૂરો દગળને બોળવે છે. મક: નામના તેમના મતાનુયાયીઓ બોળઓના મુખી એટલે નાણાં મંજથી કા-બર કરવાનું

કામ કરે છે અને સુરીદ-શિષ્યવર્ગ-જેમાં મુસલમાન (જોને-મોમલા કહે છે), અને ૧૬૮૬ (પણે ભાગ અમદાવાદ તરફના કાઠીઆઓનો) બંને આવી જાય છે. તે અમુક પ્રકારનો કામ આપી સેવદોનુ તથા રોજની મરામત, ઉત્તરવારી પગેરેનું ખર્ચ પૂર કરે છે. ઇ. સ. ૧૬૯૧ના અરસામાં મલીઆના સેવદ નામે શાહજોને તે વખતના અમદાવાદના કાજી સાહેબને મળવાનું કરમાન થયેલું. ખરે જોતાં એમની રીતમાત તે વખતના સુન્ની બાદશાહેને ગમતી ન હોવાથી તેમને કપકો આપવા માટે બાદશાહના હુકમથી કાજીએ તે શાહેલા તેમને મળવા જતા શાહજોનુ મોત થયું. કાજી કહે છે કે તેમણે પોતે એર ખાધું, કાજી કહે છે કે, તમના કાજી માણસે ખવડાવ્યું. પરંતુ તે ઉપરથી મનીઓએને ધણો ગુસ્સો થયો, અને તેમણે બાદશાહ સામે બહુ ઉઠાવી બહુયો કિસ્સો કર્યો એ બંધ દર્મીની દેતા બાદશાહને ધણો ગમ પડ્યો એ ખડની હકીકત કહેવામાં મિરાતે અહમદીના લેખકને લગભગ બાર પાંના બરના પડ્યા છે, એવું જાણી બહુ એ હતું.

બાકરઅલી નામના પીરાણના સેવદ ઇ. સ. ૧૮૪૩-૪૪ ના ગુજરી ગયા તેમણે વળી જે બાક કર્યો તે પ્રથમ જે હાજરત મહમદ તે દલાલો અને અલી તે વિદ્યુતો અવતાર કહેવાય છે. પોત પોતાને મતગુરુ અથવા ઈમામ (અથવા ભગવાન) કહેવડાવતા અને એક કાકાના કહેવા મુજબ બાકરઅલી રામ અને પોતે વહમથુનો અવતાર હતા. એમનો પ્રવર્તવેશે મત કેટલેક ભાગે વેદાતને મળતો આવે છે, જે કે કતમો પદાથી પાપ યોવાઈ જાય છે, એવું એમનું શિક્ષણ તો હતું જ. એ પથના કિન્દુઓ ગુમી (ગુમ રીતે મુસલમાન અને બાદશાહી હિંદુ) કહેવાય છે અને મુસલમાનો પ્રગી (એટલે ખુન્ની રીતે મુસલમાની ધર્મ પાળનારા) કહેવાય છે.

મોલેઅલામ કસબાનીઓ—ખરે જોતા ધર્મના ઉપદેશને લીધે મુસલમાન ધર્મમાં બળેલા નહીં, પરંતુ સુલતાન અહમદશાહ પડેલા અને મહમદ બેગ-મોલેઅલામ કસબા યાના જુલમ તથા તાસથી જે રજપૂતો વટલ્યા તે મોલેઅલામ તીઓ, અને મલેક કસબાતી કહેવાયા, અને કેટલાક કપીલ બ્રાહ્મણો વટલ્યા તે મલેક કહેવાયા સેવદ મહમદ જોનપુરી નામના એક ઉપદેશકે મહેદની (એટલે હેલા ઇમામ મહેદી જે હજુ પ્રગટ થવાના છે તેના નામનો) પથ ચલાવ્યો હતો, પોતેજ મહેદવી હોવાનો દાવો કર્યો હતો (ઇ. સ. ૧૪૯૭) એ પથને ચલુ કિન્દુ ધર્મમાંથી નીકળી જઈ મુસલમાન મની રંગ આપનારા નીકળ્યા એ પથ મહેદવી નામે પ્રખ્યાત છે, અને તેને લગતુ યોડુ બ્યાન મને ૧૮૧૪ ના ડીસેમ્બરના “ ગુજરાતી ” ન્યુસપેપરના અકમા એક મહેદવીએ લખેલું હતું. સેવદ મહમદ જોનપુરીના ચત્તરકરું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન મિરાને સિંહરી નામના ઇતિહાસમાં આપેલું છે મરવાને જીવનદાન, આપાને આંખ, મુગાને વાચા આપી શકવાનો પોતે દાવો કરતા હતા ખાલજુપોરમાં મહેદવીનો દાવો એટલે પીરબદા અથવા સેવદની માદી છે. મોરમજેબના વખતમાં મહેદવીઓ ઉપર ધણો જુલમ ગુજરાતમાં આવેલો.

ધાંચીવોરા—આ ઉપરાંત જે લોકો ધાંચીવોરા કહેવાય એ તે પણ વડલેલા દિદ્મો
એ, અને મનસરીપ થના હોધ વગી ખીજ યુસલમાનોને ધિક્કારે છે

ઉપર જણાવેલો દૂક અહવાલ નીચેના પુસ્તકોની મદદ લઇ ઉપજાવી કાઢ્યો છે

(૧) ધી ભોમે ગેઝીટીઅર પ્રસ્તુત નવમું અને ગુજરાતના જીલ્લાના ખીજ ગેઝીટીઅર

(૨) Bird's History of Gujarat

Brigg's Cities of Gujarat

(૩) તોહાણા ગાંધીની ઉત્પત્તિ અને તેનો ઇતિહાસ, લખનાર કંકર ઉદવજી તુનસીદાસ તમા

(૪) જોળ કોમનો ઇતિહાસ, લખનાર, મહંમ જાફરભાઈ રહેમતુલા આ એ લો

(૫) મિરાતે સિકંદરી (ઇ. સ ૧૮૩૧ની યુવાધમાં છપાયેલી નકલ)

(૬) મિરાતે અહમદી (ઇ. સ ૧૩૦૭માં યુવાધમાં છપાયેલી નકલ)

(૭) માસમે બહાર-વોરા ઉપદેશકોનો ઇતિહાસ

(૮) અમદાવાદની ડીરક્ટોરેટ કોરટનો દીવાની યુકદમે ના ૭—૧૯૦૫ તેમાં પીરાબ્યાની

ગાદી વિશે આપેલો મીં દયારામ ગીફુમનો ફેસલો

(૧૦) The Preaching of Islam by T W Arnold

(૧૧) સી ધનુ ગેઝીટીઅર

(૧૨) રાસમાળા

(૧૩) તારીખે ફિરક્તા

(૧૪) ગેખ મહમ્મદ ઇસ્ફહાનીનું મોગને કરીફનું ગુજર તી બાપાંતર

મુબ, }
ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૫ }

❧ કલાનો આદર્શ: ❧

❧

❧

❧

લેખક:—રા. નૃસિંહદાસ લંગવાનદાસ વિલાકર. ખારીસ્ટર-એટ-લૉ.

Art is not a pleasure, a solace, or an amusement; art is a great matter. Art is an organ of human life, transmitting man's reasonable perception in to feeling.—Tolstoy.

"Nothing less than the creation of man and nature is its end."

Emerson.

જ્યાં મનુષ્યજીવન છે ત્યાં કલા છે, અને તેથી મનુષ્યના જીવન જેટલો કલાનો પ્રદેશ વિસ્તીર્ણ અને વ્યાપક છે. પરમાત્માની વિભૂતિ કુદરત છે તો કલાનું કાર્યક્ષેત્ર. મનુષ્યની વિભૂતિ કલા છે. તેથી જેમ કુદરતની વ્યાખ્યા બાંધવાના પ્રયત્નો નિષ્ફળ છે તેમ મનુષ્ય લીલાની મર્યાદા નિર્મિત કરવી અશક્ય છે. તથાપિ અનેક લોકોએ કલાને વર્ણવાને ફાંદાં માર્યાં છે. કોઈ કહે છે કે કલાનો હેતુ સૌંદર્ય છે; કોઈ કહે છે કે કલા એ મનુષ્યની વધારે પડતી શક્તિનો આવિર્ભાવ છે; કોઈ કહે છે કે કલા એ આનંદનું સાધન છે. પરંતુ આ સર્વ વર્ણનોથી કલાનો આદર્શ શો એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ થઈ શકતું નથી તેને માટે તો કલાનાં મૂલ્ય તરતે વિચારવાં જોઈએ અને જીવન સાથે કલાનો સબંધ સમજવો જોઈએ.

એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે એક મનુષ્યના હૃદયમાં અધિક લાગણી ઉત્પન્ન થાય અને તે લાગણીના અનુભવ તે અન્યને કરાવી શકે તેના ઉપર કલાનું કાર્યક્ષેત્ર અવલંબે છે. પરંતુ, એક જથ્થે હસે તેથી બીજાને હસવું આવે, એક જથ્થે રડે તેથી બીજાને ખેદ થાય, એક જથ્થે જીરસે બતાવે તેથી બીજાના વીરતા પેદા થાય, એ પ્રભાણે એક જથ્થાની માનસિક સ્થિતિના સાક્ષાત્કારથી બીજાના મનને અસર થતી એ કલા નથી. કલા ત્યારેજ કહેવાય કે જ્યારે એક મનુષ્ય અધિક લાગણીના અનુભવ કર્યા પછી એ લાગણીમાં અન્યને ભાગીદાર કરવાને પોતાની બાજુ કલિએથી પ્રયત્ન કરે અને તે પ્રયત્નમાં વિજય મેળવે. દૃષ્ટાંત તરીકે, ગોતમ બુદ્ધ પોતે સંસારનો ત્યાગ કરતી વખતે પ્રેક્ષક ઉપર જે કરુણામય અસર કરે તેને આપણે કલા કહેતા નથી. પરંતુ એ ત્યાગ થઈ મયા પછી તે હઠીકત બુદ્ધ પોતે કે અન્ય કોઈ બીજાએને સંબોધાવે અથવા તો રંગભૂમિના વખતે ઉપર બજતી બતાવે, અને તે દ્વારા બુદ્ધનું આત્મમંથન, બુદ્ધનાં બદલાંઓનો પ્રેમ, બુદ્ધનો મહાન આત્મત્યાગ યશોધરાનો પ્રિય, સંસારના બંધનો, સારથિની વફાદારી, આદિ અનેક સ્થિતિઓનો ચિતાર આવી પ્રેક્ષકનું હૃદય ભીંતી મનાવે તો એ કૃતિ કલાના નામથી જોડાઈ શકાય, પ્રેક્ષકને ધાયવ કરનારી લાગણી મળે તે પ્રકારની હોઈ શકે. લાગણી નગણી હોય કે જલ્લતી હોય સાર્થક હોય કે વ્યર્થ હોય, દુઃખ હોય કે અનિષ્ટ હોય, સ્વદેશાભિમાની હોય કે અસ્વદેશાભિમાની હોય, દંપતી પ્રેમની હોય કે વાતસલ્યની

હોય, પીરરવની હોય કે હાસમની હોય, દરેકની હોય કે 'ત્રાસની' હોય, માનની હોય કે બના દરની હોય. તેવી જ રીતે આ લાગણીઓનો અનુભવ કલાકાર અનેક પ્રકારની કૃતિઓ દ્વારા કરાવી શકે. ગિરથી કે શિદપથી, સંગીતથી કે અભિનયથી, બાળબુધી, કે લેખનથી, આ ઉપરથી સમજી શકારો કે કલા એ મનુષ્ય હોવાને પુનર્જીવન અર્પનાર અથવા અમર કરનાર ગદ્ય છે. અને કલા એ પુરાણી લાગણીઓની સોનેરી સાંકળો વડે મનુષ્યને મનુષ્ય તરીકે જોડનાર એક અને એક જ સાધન છે. કલા ન હોય તો મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેનો આત્મિક વ્યવહાર અશક્ય થઈ જાય; કલા ન હોય તો લાખો વર્ષો સયાં ખર્ચાતી આવતી મનુષ્યિક શક્તિનો 'વારસો સંભવેજ નહિ; કલા ન હોય તો ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળ મનુષ્યના જીવનપથમાંથી હમેશાં ગાધે અદ્ભુત થાય; કલા ન હોય તો વર્તમાનકાળ અગમ્ય અને અસહ્ય થઈ પડે; સંક્ષેપમાં, કલા ન હોય તો મનુષ્ય મોતીનું મનુષ્યત્વ ખોઈ જશે.

પરંતુ આજકાલ કલાનો સંકુચિત અર્થ કરવામાં આવે છે નાગો, કાબો, નવલકથાઓ વિત્રો અને બાવસાંઓની બહાર કલાનું ક્ષેત્ર હોઈ ચકેજ નહિ એમ કેટલાકો માને છે આ સાંકડી નજરને લીધે કલા આત્માની જરૂરિયાતને બદલે એક પ્રકારની મોજશોખ મનાય છે. અસિક્ષિતો પણ બહો જાય છે કે જ્યાં જ્યાં મનુષ્યના હૃદયલાપ છે ત્યાં ત્યાં કલા છે. તેઓ જાણતા નથી કે મજુરના કંઠાળ છુપકાથી માંડીને ભગ્ય વાગ્મબહેલ પર્વત, પારથામાં ખૂલતાં કિશોર બાળકના મીઠા કસરવથી માંડીને જરવીંદનાથ ટાંગોરની ગીતાંગલિ પર્વત, અને કોઈ રંગ ઝોશરીમાં ચિત્રરથલા સાચિયાથી માંડીને પારીસના બગ્ચા કુવમાં કે શ્વેતેન્સની આર્ટ ગેલરીમાં વિરાજતાં રાક્ષસો અને ગાંડોલ એન્જેલોના જગપ્રસિદ્ધ ચિત્રો પર્વત કલાનો પ્રદેશ પથરાયેલ છે. જેમ મનુષ્યની લાગણીઓ અમર્યાદ છે તેમ કલાનો પ્રદેશ પણ અમર્યાદ છે. જીવન કલામય છે અને કલા જીવનમય છે. કલા સંકુચિત થવાથીજ જીવન સંકુચિત થાય છે. કલા અને જીવન વચ્ચે વિરોધ ઉત્પન્ન કરવાથીજ જીવન શુષ્ક, રમડીન, જડ અને પાપી બને છે. કલાને માત્ર આબૂપણુપ અથવા આનંદનું કે સમય ગાળવાનું સાધન માની લેવાથીજ કલા દહુપિત થઈ છે, એક જમાનો એવો હતો કે બપોરે કલા ધર્મની દુસ્મન વરીકે ગણાતી હતી, અને તેથી સર્વ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાંથી કલાને દેશવટો મળતો હતો. આજે હવે કલાને જીવનમાંથી દેશવટો મળ્યો છે, અને માત્ર મુઠ્ઠીભર માણસોની મોજશોખ તૃપ્ત કરવાના સાધન વરીકેજ કલાને આફર થાય છે. પરંતુ કલા ધર્મનો પ્રાણુ છે અને જીવનનો ધર્મ છે કલ થી વિલાસોઓને આનંદ હેય તો તે આનંદ તેઓને મુગારક છે, પરંતુ એટલુંજ રમરણમાં રાખવાનું કે તેથી વધારે વિશાળ કલાનું કાર્યક્ષેત્ર છે કે બપોરે જીવન અને કુદરત એકએકમા એવડ ગ્રોત બની જાય છે.

પરંતુ, જેમ કલાનું કાર્યક્ષેત્ર સમજાવું સહેલ છે તેમ કલાનો આદર્શ સમજવો સહેલ નથી. બિલ બિલ રચનાં મનુષ્યો માટે એકજ આદર્શ શોધી રૂચિ અને આદર્શ. કદવો તે જડ કઠિન છે. દારણુ કે જો એક જાણુને જોર પસંદ હોય અને બીજાને ઠોર પસંદ હોય તો જોરનો અને ઠોરનો મેળ ખાય એવો આદર્શ ક્યાંથી લાવવો? વળી, દુર્ભાગે કલાની કિંમત જીવનમાં તેની

ઉપયોગિતા અને સાર્થકતા ઉપર અંકાની નથી, પરંતુ કોઈ કહેવાતા કલાકારની અથવા કલાના આહત્તની પસંદગી ઉપર અંકાવી જોવામા આવે છે. હવે, જે કલાનો આદર્શ મનુષ્યની રૂચિ પ્રમાણે રૂપાંતર પામે તો પત્રી એ આદર્શની સાર્થકતા શી ? આદર્શ વિરુદ્ધાધી અને સર્વમાન્ય હોવો જોઈએ, ત્યારે રૂચિ ક્ષણિક અને વ્યક્તિ વ્યક્તિએ જૂદી હોય છે. તેટલા માટે એટલું તો પ્રતાપ થાય છે કે કલાનો આદર્શ શોધવો હોય તો રૂચિને ઘડીભર વિસરી જવી જોઈએ. કલાનો આદર્શ મનુષ્યની મિત્ર મિત્ર રૂચિ ઉપર આધાર નથી રાખતો પરંતુ મનુષ્યના જીવન આદર્શ ઉપર આધાર રાખે છે, અને એ રીતે કલા એ જીવનનું પ્રતિબિંબ છે. હવે, દરેક યુગમાં સત્ અસતની, ઇષ્ટ-અનિષ્ટની, વિદ્યા-અવિદ્યાની એક સર્વમાન્ય ભાવના હોય છે. આ ભાવના પ્રમાણે કદાચ દરેક મનુષ્ય વર્તી શકતો ન હોય તોપણ સામાન્ય સમજશક્તિ અને સંસ્કાર ધરાવનાર દરેક ઓ પુરુષના અંતરના ઉડાણમાં એ ભાવના પડેલી છે અને તેથીજ દુરાચારી લોકો પણ ધર્મીવાર સમજી શકે છે કે, કયું કાર્ય ઉત્તમ છે અને કયું કાર્ય અધમ છે, કયું વર્તન સ્વાર્થમય છે અને કયું પરમાર્થમય છે, કયું જીવન પૂજનીય છે અને કયું તિરસ્કારને પાત્ર છે, કયો માર્ગ લોકહિતનો છે અને કયો અધોગતિ તરફ દોરી જનારો છે. જે આ સમજને ક્રિયામાં ઉતારવા જોઈએ ઇચ્છાશક્તિ હોય તો જીવન એ ભાવનાને અવરૂપ થઈ શકે છે. આ પ્રમાણે જે જુદું જુદું જીવન ગળનારા મનુષ્યો આદર્શજીવન માની શકે તેમજ ઓળખી શકે તો જુદી જુદી રૂચિવાળા લોકો માટે કલાનો પણ એકજ આદર્શ હોઈ શકે તે આપોઆપ નિષ્પન્ન થાય છે.

જે જીવંતો આદર્શ અધમ હશે તો કલા પણ અધમજ થવાની. જે જીવન મલીન પાસનાઓથી મુકવે હશે તો કલાની ભૂમિકા આપોઆપ ઉચ્ચ થશે. કલાની ખાતર કલા. આ અનિર્વાર્ણ હકીકતનું વિરમરણ યત્નાથી આપણે ત્યાં કલાને નામે પુષ્કળ કચરો પેદા થતો જાય છે. જીવન અને કલા વચ્ચેનો સંબંધ સ્વીકાર્યા વિના કલા સર્જકી ચર્ચાઓ અને શ્લોકો વ્યર્થ છે. કલાનો આદર્શ જાણ્યો અને જાણ્યો પ્રધાન કારણ એ છે કે 'કલાની ખાતર કલા' નામનો નવો પંથ હોય થતા જીવનની ખાતર કલા એ મહાન સત્ય જૂની જવાણ છે. 'કલાની ખાતર કલા'નો દાવો કરનારના મગજમા એમ ઉતરતું જ નથી કે કુદરત જેમ ધર્મરતી લીલા હોનાની ખાતર નથી પણ કંઈક દેવી હેતુથી છે તેમ મનુષ્યની લીલા લીલાની ખાતર નથી પરંતુ મનુષ્યના ઉત્કર્ષ અર્થે છે. કલા જે લાગણીઓનો આનિર્ભાવ હોય તો તે આનિર્ભાવ સાર્થક હોવો જોઈએ, અને એ સાર્થકતા એક હૃદયને બીજા અનેક હૃદયો સાથે જોડવામાં મગાયેલી છે. આ સુધી આ હેતુ સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી લાગણીઓનો આનિર્ભાવ નિષ્ફળ છે. અને તેથી તે દારા પ્રકટ થતાં કલા પણ નિષ્ફળ છે. કલાની સફલતા અન્યને હાયલ કરવાની તેની શક્તિ ઉપરજ આરસ છે. કદાચ પ્રથમ યશે કે લોકોના દિલને ધણીવાર અધમ લાગણીઓથી પણ હાયલ કરી શકાય છે, તો પત્રી મદ લાગણીઓના પણ કલામાં મગાવેશ થઈ શકે ખરો ? ઉત્તરમાં એટલું જ કહી શકાય કે કલા કહેવારાવવાને માટે કલામા નીતિનું તત્ત્વ હોવું જ જોઈએ એમ નથી. અસત્ય, અનીતિ દેસાવનાર કૃતિને કલા ન કહેવી હોય તો તમે મુખત્યાર છો, પરંતુ કલા સજ્જનો જે પ્રયોગ પ્રયસિત્ત છે તે સમજવો હોય તો કલામાં અનિર્વાર્ણ રીતે નૈતિક વર્તવ હોવું જ જોઈએ.

એમ સ્વીકારાતું નથી. નીતિમય અને અનીતિમય કલા એ પ્રમાણે વિભાગ પાડવામાં કરે
 શકાય નથી. પરંતુ કલા એટલેજ આદર્શ કલા એમ માન્યતા હોય તો પછી કલાને આદર્શ
 એવો પ્રયોગ નિર્ધારક પુનઃક્રિયા કરેલાય. એટલા માટે આપણે કૃતો આદિ એવોજ અથ
 લક્ષ્ય કે ધાયલ કરવાની શક્તિ એટલુંજ કલાનું આવશ્યક વર્તે છે. પછી કલાને પ્રસાદ
 નીતિમય હોય શકે તેમજ અનીતિમય પણ હોય શકે.

હવે કલાકારની ધાયલ કરવાની શક્તિની અસર ધણે અંશે કલાના પ્રેક્ષક થવાની શક્તિ

ઉપર આધાર રાખે છે, અને તેથીજ મનુષ્યહૃદયની નૈસર્ગિક
 ધાયલ કરવાની અને ધાયલ એકતા છતાં અસંખ્ય સંજોગોને લીધે એ એકતામાં અનેકવિધ
 થવાની શક્તિનો પરસ્પર વિનિતાનો અનુભવ થાય છે, અને વિનિતાના પરિણામે જુદાં
 અભિવ્યક્તિ
 જુદા માણસો ઉપર કલાની જુદી જુદી અસર થાય છે. એકને
 જે વસ્તુથી હર્ષનાં આંસુ આવે છે તેથી બીજાને શોકનાં આંસુ

આવે છે. એકનું હૃદય વીરરસજ ઝંલી શકે છે તો બીજાના હૃદયમાં કશ્ચાજ પ્રવેશ કરી
 શકે છે. વધારે આ વિનિતા મૂલ્યગામી અને ચિરસ્થાયી નથી. એ આકર્ષકી મહત્ત્વ
 શક્તિ અવિનિષ્ઠ રહેલી હોય છે તો કલાકાર તેના ઉપર ધારેલી અસર કરી શકે
 છે. આ નૈસર્ગિક મહત્ત્વશક્તિ નહ ત્યારેજ થાય છે કે જ્યારે કૃત્રિમ વાતાવરણથી અને અંતરના
 ભાવોને દબાવી દેવાના અભ્યાસથી લાગણીઓને કૃત્રિમ અને જડ અનુભવી દેવામાં આવી હોય
 એ અતિ શૈઘ્યનીય દહીકત છે કે આ નવા યુગમાં લાખો મનુષ્યોના હૃદયો આ પ્રમાણે કૃત્રિમ
 અને જડ થઈ ગયેલાં જોવામાં આવે છે. તેથી, જ્યારે કુદરતની લીલાંનું વર્ણન સામળી
 કુદરતનું ખરું ભાગ્યે જુદા જુદા થઈ જાય છે, ત્યારે કૃત્રિમ વાતાવરણમાં ઉછરેલાં અનેક
 મનુષ્યોને તેથી કરી પણ અસર થતી નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ કેટલીકવાર તેઓને અનિવ-
 ર્તનીય ત્રાસ ઉપજે છે ! મનુષ્યહૃદયના આ વિપરીતથી કલા લાગ્યાર બની જાય તે સ્વાભાવિક
 છે. બીજાઓનું સુખ જોઈ સુખી થવું, બીજાઓના શોકથી દુઃખ પામવું, બીજાઓના આ-
 ભામાં પોતાના આત્માને ગાળી દેવો, એ મનુષ્યના હૃદયની પુરાણી પ્રકૃતિ છે. સૌંદર્ય, ચેતન
 અને સત્ત્વ જોઈ પ્રદુઃખ થવું, અને ક્રોધતા, જડતા અને અસત્ત્વ જોઈ ખિન્ન થવું એ મનુ-
 શ્યના આત્માનો અનાદિ ગુણ છે. પરંતુ આ નૈસર્ગિક ગુણને અનેક લોકોએ શુભાવી રીતે છે
 અને બીજા અનેક શુભાવતા જાય છે.

આ જમાનામાં અસંખ્ય સ્ત્રી પુરુષને સરલ હૃદયના લાગણીભર ઉજારાઓ ગમતા નથી,
 જ્યારે શુદ્ધ મનજગ્યાથી મારી મચડીને કાઢવામાં આવતી કૃત્રિમ
 કલાની ખરી કસોટી કૃતિઓ પાછળ તેઓ ઘેલાં બની જાય છે. કુદરતની પ્રેરણામાં
 રહેનારો ખેડૂત પોતાના ખેતર ઉપર મજૂરી કરતાં કરતાં રનેહ,
 પવિત્રતા અને સૌંદર્ય જરેલાં સમજી શકે તેનો હબરમે ભાગ
 આપણા બર્જાદાનિવાસી શોખીનો અને પ્રેરકારમાં સર કરનારા સુખારે નથી સમજી શકતા
 તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે. કારણ કે કલા સમજવાની તેમજ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ હૃદયની લાગણી
 ઉપર આધાર રાખે છે, અને નહિ કે આર્ટ ગેલરિમાં અને પ્રદર્શનોમાં જપાથી કરવાની અ-

નુકલતા ઉપર અથવા તો 'કવિ' 'કવિતા' આદિની ચર્ચામાં ઉતરવાની વિદ્વાતા ઉપર. કાવ્ય, ચિત્રકલા કે શિક્ષકલાની ચર્ચામાં તમે રીમના રીમ કાગળો ખગાડો તેથી તમારા દિલની મહાશક્તિ વધી જવાની નથી. તેટલા માટે કલાની ખરી કસોટી કૃષ્ણમાથી પૂડા કાઢવાની રીતિ ધરાવનાર સાક્ષરો અથવા ગાડરિયા પ્રવાકમાં ગણ્યતા નિરક્ષરો કરી શકે તેમ નથી. કલાના ખરા પરીક્ષક તેમજ કર્તા તો તેઓજ હોય શકે કે જેઓના અંતરના કંદરો ભાવો છૂંત હોય. આ આદર્શ અનુસાર ઉત્પન્ન થયેલી કલાજ ચિરંજીવ અને લોકમાન્ય થઈ શકે છે. તેથીજ રામાયણ અને મહાભારત કલાના ઉત્તમ નમુનાઓ તરીકે સર્વજ્ઞ સ્વીકારાય છે અને હિંદુસ્તાનમાં ઘેરઘેર વ્યાપ્ય છે. તેથીજ પ્રાચીન ગ્રીસમાં હોમરનાં સરળ કાવ્યો સામળવા હબરો માણ્યો ટોળે મળતા હતા, અને તેથીજ રશિયામાં ખાદમલની ગાથાઓ ઉપર સામાન્ય વર્ગનો અવલુનીય ગ્રેમ જોવામાં આવે છે.

જેમ કલાને કુદરતથી વિપુરી પાડવી ન જોઈએ તેમ વર્તમાન કાળમાં મુખ્યત્વેથી પણ તેને અલગ રાખવી ન જોઈએ. કલા કૃત્રિમ હોવી ન જોઈએ સંસારના કેનવાસ ઉપરજ એટલે એમ સમજવાનું નથી કે જીવનની હમેશની મુશ્કેલીઓ, કલા ચિતરવી જોઈએ. લડતો, આશાઓ, અને નિરાશાઓ સાથે કલાને કશું લેવાદેવા નથી. નહિ, કલા નિર્જન જગલમાં અથવા તો કલાકારના ખામ "સ્ટુડિઓ" મા પાકી નથી, કલા સંસારની ભરતી-આટમાંથીજ ઉત્પન્ન થવી જોઈએ, સંસારના કેનવાસ ઉપરજ કલા ચિતરાવી જોઈએ, સંસારસાગરજ કલાની ખરી પશ્ચાદ્ભૂમિ હોય શકે; જીવન એજ મોગમાં મોટી કુદરત છે, અને એમાંજ કલાના સર્વ સાહિત્યો-રંગ, પિંછી અને કેનવાસનો સંપૂર્ણ સમાવેશ થાય છે. એટલુંજ નહિ પણ જે કલા તમારા જીવનની હમેશની હારજીતનો ગર્વ સમજાવી ન શકે અને તમારા હૃદયના નહાનામોઢા ભાવો સમજ ન શકે તે કલા કલાના નામને કલંકિત કરનારી છે. સરોવરો અને પર્વતો, ખેતરો અને ખીણો, આકાશ અને સમુદ્ર, ચંદ્ર અને સૂર્ય, આ કુદરતનો મહિમાજ કલાનો વિષય હોય શકે એમ કેટલાક લોકોની વિચિત્ર માન્યતા છે તેથી તેઓ ધણીવાર નવા મુગની વીર્યવતી ભાવનાઓ અને કદપનાઓ સમજી શકતા નથી. જ્યારે આપણા દેશની કલા માટે નિરાશા જાહેર કરવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ પોતાનો મુગણો ખચાન રજુ કરે કે "શું કરીએ? આપણે નિર્મળ છીએ-કમતાકાત છીએ, આ મારામારીના જમાનામાં હવે આપણે કુદરતને ખોળે ધી રીતે જઈ શકીએ? અને ખેડૂતનું સાદું, સરળ જીવન થી રીતે પાછું લાવી શકીએ? અને તેમ ન થાય ત્યાં સુધી આદર્શ થી રીતે ઉપજાવી શકીએ?" આ "નિર્મળ" અને "કમતાકાત" શબ્દો જુદા, એટલે કે જુદા બુદ્ધિ ધરાવનાર નહિ કે ખાસ કરીને વ્યોજક, એમ માને છે કે સરળ પૂર્ણિમાની રાત્રિએ કોઈ સરોવર વીરે કોઈ કામિનીનું મંજુ સંગીતજ કલાનો વિષય હોય શકે. હકાપણનો અને અનુભવનો આશંકર કરનાર આ રસિકોને મારે નમ્રતા પૂરક કહેવું જોઈએ કે માત્ર મિથ્યાજ આરોગીને તથા પાનપટ્ટી ચઢાવીને પથારીમાં આળોટતા સુખી જીવ-ડાઓજ કલા ઉત્પન્ન કરી શકે અને તેઓજ તેનો રસ લઈ શકે એમ માનવું એ મૂર્ખાઈની પરાકાષ્ટ છે. ખરો કલાકાર જીવનની મોજરોખ કરતાં પણ જીવનની હાડમારીમાંથી આરામ કરતાં પણ પ્રજ્વિતાથી, વધારે સુદર અને વધારે આદર્શરૂપે કલા કંપન કરી શકે છે. તેની

સુદૃઢ છતાં વ્યાપક દર્શક દારૂઆનઓના દુકાનોમાં, વ્યાપારમાં, અન્વેષીમાં હાડમાં, ગદાવેત
રામાં, મર્વન ક્યાનો વિષય સૌથી મટે છે, અને તેનું ઉદાર, નિસ્વાર્થ, બીનુ જીગર સર્વન
કલાનો વિવાસો પડેઆર છે

આર્થિક આગમમાં ગાપણી કરતા પશ્ચિમના દબ્બગગણી વિશેષ છે તે છતાં ત્યા
ક્યાનો આર્થ આપણા કરતાં ઉચ્ચતર છે, અને વિનમ કલાની
લાગણીની તીવ્રતા ઉપર કૃતિએ વર્તક ગાણી વધારે છે જેમ ત્યાં સ્થૂલ પ્રકૃતિનું સામાન્ય
કલાનો આધાર છે તેમ ત્યાં સૂક્ષ્મ, વિનમ ભાવનાઓ પણ અગરથાને છે કાગળ
કે એ પ્રભુઓના જીગર આપણી પેટે જિતાસીન, શુદ્ધ
રસદીન, લાગણી વિનાના થઈ ગયા નથી કદાચ ત્યાં હલકી વાસનાઓ આપણા
કરતા જગત્તર હશે તો ત્યાં ઉદાર લાગણીઓ પણ આપણા કરતાં વધારે જેમવાળી,
વધારે નિરાળ, વધારે ચેતનવતી અને વધારે વેગવતી જેવામાં આવે છે કદાચ પશ્ચિમના
રજસ વધારે હશે તો આપણે ત્યાં તમમ વધારે છે એ તમમો સર્વ માંની લેનાથીજ આપણી
અને આપણી કલાની દુર્દશા થઈ છે આપણે ત્યાં આસપાસ ફેળી આગ લાગી છે અને
વેગવતી લાગણીના જાલની જરૂર છે ત્યારે આપણે પાણીની અને નીરોની માફક વ્યાકરણ
સારંગી, પુરાણ વસ્તુસામ, અંશે 'કમતાકાવ' ના પાંડો નિરાતે વગેરે બધા કરીએ છીએ, અને
જેઓ આ દિશામાં વધારે ઉત્સાહ બતાવે છે તેઓને હાથ આવે નીચે જેસાડી દબને સંયોધીએ
છીએ, કે 'જિતાવળા ન થાઓ, ભાવનાઓ અને આદર્શોની વાતો છોડી દીઓ અમે પુરાણીઓ
અને સદ્ગુણ જે રસ્તે ચાલીએ છીએ તે રસ્તે ચાલ્યા આવે આપણે જે કાંઈ કહ્યું છે તે
ખલ્લ કહ્યું છે ' ના રા અમુકભાષણે ના ના તમુકભાષણે કાંઈ જેવી તેવી સેવા કરી છે ?
નહી જગવણીએ વખતે શુનકોને ઉદવ જનાવ્યા છે નહીં શુભ ટીકાત્મક અંશે ચર્ચાત્મક થઈ
પડે છે પરંતુ અમે કેવા કેવા પરાક્રમે જીવનકળમાં ક્યાં છે તે તો તપાસો ' અમે જીવનકળમાં
જોઈતું બધું કહ્યું છે કે હવે વર્તમાનમાં કે અવિષ્યમાં વધારે કે અમારે કંઈ કરવાનું રહ્યું નથી
તમારો ઉત્સાહ એ આનું જમાનાના ખાતી અને વાલીર છે મારે ટીકા કરો મા, અમારી માફક
સોડ તાણીને સુધ રહે છે જા બોલશો ના સાબળશું, પણ કરશું તો અમારજ ધાણું જ '
આ પ્રકારના લાખા આપણે કેક ઠેકાણે મેણે શુરખીનટ ધારણ કરનારાઓ આપી રહ્યા છે,
અને પોતાના જેવા બોલણોને પણ કદા માટલા બનાવવાને પોતાની લેખિની અને પોતાના
શુભનો દુશ્વરોગ કરી રહ્યા છે જા લોકો જીવનના આનંદોની તીનતા અથવા દુખોની
તીક્ષ્ણતા અનુભવી શકતા નથી ત્યાં કલા નિર્જીવ, રસદીન અને નિર્માન્ય રહે તેમાં આશ્ચર્ય શું!

આપણી ગરની ' શુર્જર મિરામાં બહાર પડેલાં પુસ્તકો વપમે તેમાં કેટલા લેખકોએ
હદયના ઉદાહરણથી લખ્યું છે તે અવતોકો કેટલા લખાણો
શુર્જર સાહિત્યકલાની સાર્થક છે અને કેટલા નિર્ણયક છે તેનું પૃથક્કરણ કરે માહી
સ્થિતિ ખાતો છે કે તેમાં નિરાશા સિવાય બીજો અનુભવ નહિ થાય
હું જીવન અપવાદો બાદ કરીએ તેની લાગણીનું જોસભેર બંધન
કેાઈ પણ કૃતિમાં વહેતું નથી જે લેખકો હશેના સાદા જીવનના અસખ્ય મનાવેમાથી વ્યાનો

એક પથુ વિષય શોધો શકતા નથી તેઓ શુ તમને તેઓના અનુભવની બહારની સંજ્ઞામાંથી આદર્શ કના ઉત્પન્ન કરી આપશે ? જેઓને કવાના વિષય માટે ગિરિદ્રાઓ આસગઓ અને સ્વર્ગની શોધમાં જવુ પડે છે તેઓ શુ તમારા કારખાનાઓના કાર ચીરી કનાની સામગ્રી અદર પહોચાડી શકશે ? ગુજરાતના શાશુ જદો જેવા દેખાતો મુશ્કેલીને માટે મને સંપૂર્ણ આદર છે હું પણ આશાવાદમાં યોગ દિસ્યાને કાવો ધરાવુ છુ. પરંતુ મારે આશાવાદ અભિનને ઉદેશીને છે, ત્યારે કેટલાક ગંભીર યુખાકૃતિવાળા અને જદુ બુદ્ધિવાળા વિદ્વાનેને આશાવાદ બૂતકળને ઉદેશીને છે હું અવિધ્ય ઉજળુ કન્ધી ચક્રુ છુ, તેઓ બૂતકાળ ઉપર આધારીન છે મને વર્તમાન નિરાશાજનક લાગે છે તેથી ગુજરાને અભિધ્ય માટે કમર કસવાની જરૂર છે એમ કહું છુ ત્યારે અમારા પાગલગર્ભને શિખામણ આપનાર વડીલ મહેતા શ્રી વર્તમાનના યુવકો મિત્રાય એટલે કે યુવાન ભેળ ધરાવનારા સિવાય સર્વ સારા વાના છે એમ ખાતરી આપે છે અને તેથી આપણા જૂના અથવા શુર્ષ યોદ્ધાઓના ગુણગાન ગાવા ઉપરાંત અવિધ્યમાં બીજી કશુ કર્તવ્ય નહુ નથી એમ સીધુ તેમજ પરાજ સ્પર્ધન કરે છે કમનસીમે આ શિક્ષાગ્રસ્તોના તિયારો બ્રહ્માક્ષરની માફક ગુજરાતમાં પૂળપ છે તેથી નત્ર બુધિકતાના નત્ર માણસોના નત્ર વિચારો ઉનાવગિયા, કડાપણુ નિનાના અને અનુભવક્ષીન ગણાય છે

આટલા વિષયાવર થવાને મુદો એટલેજ હતો કે આપણે ત્યાં ઉચ્ચ ઉદાર લાગણીઓને દુષ્કાળ છે આપણુ વાર્તાવચ્છળ એવુ છે કે એરી લાગણીઓ કલાતુ પ્રભાવસ્થાન ન્યાં હોય ત્યાં પણ કરમાઇ જાય તેટલા માટે ઉચ્ચ કલા બીજવની હોય એટલે કે દેશમાં ઉચ્ચ લાગણીઓને પ્રવાહ નિરંતર વહેવારવાલો હોય તો એ પ્રવાહના માર્ગમાં આવનારા સર્વ વિધો દુર થવા જોઇએ કલાના હેતુમાં પૂરતી સ્વતંત્રતા વિના કલાને નિષાસ થઇ શકેલો અશક્ય છે અને બૃત્તમગના કલાકારોની વધારે પડતી પૂલ તે એક મોટામાં મોટું બધન છે કલાકારના અવક્ષેપ વિના કનાની અંતર યુવ સમજવાની છે અને અવક્ષેપ જીવનના મધ્યર્થ અનુભવ વડેજ ઉત્પન્ન થશે કૃત્રિમ ક પનાઓથી અને બીજાઓના અનુકરણથી ભેખિની હોખ થઇ શકશે પરંતુ અવક્ષેપનો આધાર તો જીવનની સ્વાભાવિકતા મધ્યર્થતા અને સત્યતા ઉપરજ રહેલો છે આ, સ્વાભાવિકતા મધ્યર્થતા અને સત્યતા મારા નત્ર અભિ પ્રાપ્ત પ્રમાણે ' કવિહૃદય ' ' દિવ્યભૂમિ ' કે ' અમરનગરી ' કરતાં આપણા યુવકાઓમાં, વિદ્યાર્થીઓમાં કારમાનાઓમાં અને રણ્યભૂમિ ઉપર વધારે પથરાયેલી છે, અને ત્યાંજ કલાતુ પ્રત્ર વચ્ચાન છે

કાનુ કે જે લાગણીથી કલાકારનુ હૃદય જીવુ થયુ ન હોય તે લાગણીથી બીજાઓના દિલને બીના કત્વાની શકિત તેનામાં સમયેજ શી રીતે ? જાહે- શાસ્ત્ર અને કલા. મીમાં કુદરતની લીલા રસપૂર્વક નિરખીજ ન હોય અને કુદરતના સાચા ખોટા વર્ણુના આપવા એ અતિ દસનીય ધૃષ્ટતા છે દપતી રેમનો અનુભવ તો શુ પરંતુ તેની મધ્યર્થકલના પથુ કરવાની એક પથુ તક ન મળી

હોય છતાં તેના ઉપર ઠણથા લખતાં તે અતિ પ્રમદમ મૂર્ખતા છે. રહેશામનન કે ચોકમેવાનાં સ્વપ્ન પણ ને અત્યાંહોય તોપણ તેના ઉપર માપણો અને કાળોના કુંગરો રચવા તે જગતના કચરામાં ઉમેરો કરવાનું અર્થેજ સંભવી શકે. કદાચ આ પ્રકારની કૃતિઓ શાસ્ત્ર હોઈ શકે, પણ તેને કદા કહેવી તે કદા સમજનો માથે ન કરી શકે તેવો દુરપયોગ છે. શાસ્ત્ર કોઈ રીતે કદાથી ઉતર્યું છે એમ કહેવાનો આશય નથી. પરંતુ શાસ્ત્ર તથા કલાની વચ્ચે જે ગિંતવતા છે તે નહિ સમજાવી કહી દેવામાં નિષ્ફળતા મળવાનો સંભવ છે. અમુક સમયે અમુક સમાજમાં જે જ્ઞાન અને સત્યો સૌથી ઉપયોગી હોય તે લોકોની ખુદિમાં ઉતારવાના પ્રયત્નો તે શાસ્ત્રનું ક્ષેત્ર છે. ત્યારે તે જ્ઞાન અને સત્યો જનસમૂહની ખુદિથી આલે - કરાવવાને બદલે તેઓની લાગણીથી આલે કરાવવાના પ્રયત્નો કલાના ક્ષેત્રમાં સમાવેશ પામે છે. કદા અને શાસ્ત્ર વચ્ચેના આ ભેદ ઉપરથી સમજી શકાશે કે આજકાલના આપણાં કાળો, નાટકો, નનલકથાઓ, અંદિમાં જે સમજાવવા, જે બૂબલુવામણી, જે ગુઓ, અને જે દલીલ પરંપરા જોવામાં આવે છે તે કદા કરતાં શાસ્ત્રને લમટી િશેષ છે, અને તેથીજ આપણી કદા તેટલે દરજ્જે કલાના નામને લાવક નથી, જો કે નેથી તેમાં શાસ્ત્રની ખરી ઝીણવટ અને સંગીનતા આવે છે એમ પણ કહી શકાશે નહિ. શાસ્ત્ર રચવામાં ખુદિની અપલતા, અભ્યાસ અને જ્ઞાનનો ભંડોળ આવશ્યક છે. ચોક્કસ કદેલા અમુક નિયમો અને સાખીત રચેલાં સિદ્ધાંતો ઉપરજ શાસ્ત્ર અવલભે છે. સમજવાની શક્તિ અમુક જ્ઞાન, અમુક માનસિક તૈયારી, અમુક ખુદિનાં ચિંતન ઉપર આધાર રાખે છે. ત્યારે કદાથી ધ્યાન કરવાની તેમજ ચવાની શક્તિનો આધાર મનુષ્યની ખુદિ કે પડિતાઈ ઉપર નથી. પરંતુ તેના હૃદયોવકાક્ષ ઉપર છે, ગમે તેવો અમલ્ય માન્ય પણ, જો કૃત્રિમ જીવનથી તેની રમણતિ અને લાગણી કૃત્રિમ અને જડ બની ગઈ ન હોય તો, કલાનું આરાદન કરી શકે છે, સૌંદર્ય તથા પવિત્રતાના અદર્શો સમજવાને તથા હસકો અને દ્રવ્ય કલાના ભેદો પારખવાને પડિતાઈ કરતાં હૃદયની ચિપ્પલતા વિશેષ આવશ્યક છે તેથીજ આપણા કહેવાતા કલાકોગની કૃતિઓ તેઓનાં મિત્રમંડળમાં અથવા તેઓના જેવા મતવાદીઓમાં પ્રથમસાને પાત્ર થાય તે ઉપરથી તેઓની કલાનું માપ કરવું ને અર્થરહિત છે. કારણ કે આ પરસ્પર પ્રથમકોમાં હૃદયની ચિપ્પલતા કરતાં પડિતાઈ વિશેષ દષ્ટિગોચર થાય છે અને પડિતાઈના માપથીજ તેઓ કલાની ગુલતા કરે છે. પરંતુ આદર્શ કદા કેને કહેવી? જેની માત્ર “ચૂંટી કાટેલા” મકળમાં રાહવાહ જોલાય તેને કે જે મનુષ્ય મનુષ્યને, દેશ દેશને અને યુગયુગને સામાન્ય લાગણીની સેન્ટ્રી સાંકળથી જોડી શકે તેને? આટલી બધાવક અને જાંડી અસર કરવી એજ કલાનો હેતુ અને આદર્શ છે. જે લાગણીઓથી લોકોમાં બહુભાવ વૃદ્ધિગત થાય, જે લાગણીઓથી લોકોમાં સ્વત્વ, ન્યાય અને સૌંદર્ય માટે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય, જે લાગણીઓથી સૌંદર્ય અને પવિત્ર જીવન ગાળવાને લોકો દોરાય. અને છતાં જે લાગણીઓ સર્વ કોઈ જીવી શકે, તે લાગણીઓનો પ્રવાહ જીવન કરેને અને જેમ અને તેમ વિશેષ ક્ષેત્રમાં પ્રવાહ પ્રમરાવે એમાં કલાની કાર્યસિદ્ધિ અને કૃતૃત્વતા છે.

આ હજી લાગણીઓ પોતાના દેશને અને કાલને અનુમરીને તેમજ જેઓમાં તે કલાવાની હોય તેઓની અહલુલકિત્તને વિચાર કરીને કલાકાર પોતાની દેશ, કાલ, અને આત્માની કલામાં યોગવાની છે. દેશ અને કાળનું આ તત્વ કોઇ પણ જરૂરિયાતને કલાઓ અનુ- કલાકાર પોતાની કળામાંથી તદ્દન છૂટું કરી શકશે નહિ. તેનામાં સરખું જોઇએ. ગમે તેટલી વર્તકિત, ગમે તેટલી અપૂર્વતા, અને ગમે તેટલી

નવીનતા હશે, તો પણ ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ જે હવા તે સેતો હોય 'જે લોકોનાં સુખદુઃખમાં તેનો ભાગ હોય, જે જુમિમાં તેની ગમતા હોય, જે રીત-ભાન તેના જીવનમાં વસાઈ ગઈ હોય, જે ભાવનાઓ તેના આત્મા સાથે ઓતપ્રોત થઈ ગઈ હોય, દેંકામાં જે વાતાવરણમાં તેનું આત્મ જીવન વ્યતીત થયું હોય, તે સર્વ પાસે તેને નમ્યા વિના છટકોજ નથી, રે! તેની અસરને આધીન થયા વિના તે એક પણ ડગલું આ-ગળ જઈ શકશે નહિ. આ કુદરતી જળથીજ કલાકારની છિણી કે પિછી કે લેખિની સુંદરમાં સુંદર અને સર્વમાન્ય કલા ઉપજતી શકશે, કારણ કે જે વસ્તુ કલાકારના અનેક વર્ષના અનુ-ભવ ભંડારમાંથી અપોઆય ન નીકળે તે અસ્વાભાવિક, નિર્જળ, અગ્રાહ્ય અથવા નિર્ધારજનીવડવાની. આત્માની જરૂરિયાતને લીધે અને હૃદય લાગણીને લીધે જે કલા ઉદ્ભવે તેજ કલા છે, બીજી સર્વ કૃતિઓ નિષ્ફળતા છે. સર્વોદનાથ ટાગોર જગપ્રસિદ્ધ થાય અને મુજરાતના કહેવાતા કવિઓને તેઓનાં વતનનાં માથુસો પણ ન ઝાળાએ તેનો અર્થ શો? આશ્ચિનની ખાતર તેનો અર્થ ગમે તે કરવામાં આવે, પરંતુ વસ્તુતઃ સર્વોદનાથની કલામાં તેનો આત્મા યોગે છે, ત્યારે આપણી કલામાં આપણું લેખિની—યંત્ર યોગે છે. કવિતા લખવી, નાટક લખવું, નવલકથા લખવી, તેને આપણે સોંધામાં સોંધી અને સરળમાં સરળ વસ્તુ લેખીએ છીએ. તેજ કદી જતાવે છે કે આપણે ત્યાં સાહિત્ય કલાનો આદર્શ કેટલો હલકો છે. હૃદયના સંસ્કાર વના વીધવતી ભાવનાઓ અને કલ્પનાઓ હંમેશાં કદિ પણ ઉભરાયા વિના, જે કેળવણીથી, જે અનુભવથી, જે અધ્યયનથી, જે પ્રયત્નથી અને અવલોકનથી આત્મા સંસ્કારો અને અને હૃદય ઉચ્ચ લાગણીઓથી છંટાઈ જાય, તે કેળવણી, તે અનુભવ, તે અધ્યયન, તે પ્રયત્ન કે તે અવલોકન સાથે જીવનનો ચત્કિચિત્ત સંમંથ રાખ્યા વિના, આપણે સર્વ કવિ, નાટકકાર, નવલકથાકાર અને કલાકાર થઈને અભિલાષ રાખી બેઠા છીએ! અને જ્યારે મેષકોની કૃતિઓ, ઉદ્ધવને આધીન થતા, માટે છે ત્યારે કહેવામાં આવે છે કે અમારી કલા અતિ ઉચ્ચ કલા છે, તેથી સામાન્ય લોકો સમજી શકતા નથી. પરંતુ કિત્તે કલા લોકોને મોટો ભાગ સમજી ન શકે તે ઉત્તમ ભોજન લોકોનો મોટો ભાગ જમી ને શકે એના જેવીજ દલીલ છે. સરોજો ખોરાક અથવા અતિશય તામસિક કે રાગસિક ખોરાક કેટલીકવાર જેઓની રસરુચિ ઝગડેલી હોય છે તેઓનેજ પમંદ આવે છે, અને બીજાઓને પમંદ નથી આવતો તે મરાજર છે. પરંતુ સ્વાદિષ્ટ, સાર્વત્રિક, ઉત્તમ ખોરાક માંદાં ગોચર સિરામ સર્વને શા માટે પમંદ ન આવે? તેવીજ રીતે હલકા ભાવની અથવા અસ્વાભાવિકતાથી ભરેલી કલા કદાચ યોગ્ય જગેલી રચિતમાં મનુષ્યોને ગમે અને મોટા ભાગને ન ગમે તે મથાઈ છે, પરંતુ ઉત્તમ ભાવથી ભરપૂર, સ્વાભાવિક, આદર્શ કલાથી સર્વ મનુષ્યો કેમ ન રીંછે તે સમજી શકાતું નથી.

તમારી હોદ્દાની કલા માત્ર ચુરી કાઢતા મુકીબર માણસોનું સમજી શકે છે તેનું કારણ શું ? સામાન્ય જનસમૂહના હૃદય ઉપર તમારી કલા ચા માટે કલા સમજાવવાના અસર કરી શકતી નથી ? જે અસર 'મિત્રમંડળ' ઉપર કરી શકે છે તે બીજાઓ ઉપર કેમ થઈ ન શકે ? તેઓને તમારી શકાતા નથી. કલા સમજાવવાને શા માટે ? તમે શીખવતા નથી ? પરંતુ હકીકત એ છે કે કલાની સમજ કાંઈ સીખવી શીખવાતી નથી.

કલા સમજાવવાના શિક્ષણવર્ગો ખોલી શકાતા નથી કારણ કે એ વાત અશક્ય છે, છતાં એમ કહેવામાં આવે છે કે "અમારી કલા સમજવા તમે, ફરીફરીને આવસોફો, આવસોફો, અને આવસોફો જ્યારે તમે ટેવાઈ જશો ત્યારે તમે પણ અમારી કલામાં રસ લઈ શકશો." "છવટે આનો નિષ્કર્ષ એટલોજ કે તમારી કલાને ટેવાયા વિના તમે અમર કરી શકો તેમ નથી. પરંતુ ટેવથી તો ગમે તેવી અધમ વસ્તુને ચાહતાં શીખો શકાય છે. વાંચસિક, ખોરાક, દારૂ, તમાકુ, અગીયું, આદિ સર્વ વસ્તુ અજમાસથી રસાદ્યૂર્વકે હઈ, ઘટા ઇ, તેથી શુ આ સર્વ વસ્તુની ઉત્તમતા સિદ્ધ થાય છે ખરી ? હકીકત એ છે કે કલાના ઉત્તમવસ્તુને લીધે સામાન્ય જનમનુષ્યમાં તે આદરને પાત્ર નથી દત્તી એમ નથી, પરંતુ કલામાં કલાત્મકતા ખામીને લીધેજ તે લોકપ્રિય થઈ શકતી નથી.

પરંતુ ઉત્તમ કલા લોકપ્રિય હોવીજ જોઈએ એ ઉપરથી એમ કહિત થતું નથી કે, જે ને કલા અત્યુક વર્ગમાં લોકપ્રિય હોય તે તે ઉત્તમ હોવીજ નહીં. લોકપ્રિય કલા જોઈએ આવળાત, જે લોકોની અભિરુચિ અધમ બનાવવાના ઉત્તમ હોવીજ જોઈએ ? સાધનો યોગ્યા ન હોય, અને અધમ રસવૃત્તિવાળા મનુષ્યો ન હોય તો આ નિયમ સત્ય કરત. પરંતુ દુર્ભાગ્યે આપણી મધ્યમાં એવાં અનેક સાધનો હયાતી ધરાવે છે અને તેથી અનેક લોકોની રુચિ હલકી થવા પામી છે. તેટલા માટે સંસ્કારરહિત લેખકો કે કલાકારોની અધમ કૃતિઓ તેઓમાં આદરને પાત્ર થાય તે ઉપરથી ને ઉત્તમ કલાના નમુના વરીકે લેખી નાંદિ શકાય કદાચ વરીકે, આપણી રજભૂમિ લીએ. આજકાલ જે સખ્યાબંધ નાટકો જળવાય છે તેમાંનાં કેટલા ઉત્તમ કલાના નમુના વરીકે ગણી શકાય ? છતાં એવા અનેક ગૂર્ખ, રસહીન પ્રેક્ષક છે કે જેઓ આદરને લીધે કલાના નામને સન્નવાના આ કલામાં રસ લઈ શકે છે વિશેષ અફસોમની વાત તો એ છે કે જ્યારે આ કલાની ખામીઓ બતાવવાનો કોઈ પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે ખામીઓ સુધારવાને બદલે ઉત્તર આપવામાં આવે છે કે "લોકોને પક્ષક ન હોય તો અમારું ગાડું ચાલેજ નહિ." પરંતુ આ ઉત્તર આપનારાઓ બહુ જાણ છે કે લોકોની અભિરુચિ બગડેલી છે તેથીજ તેઓ આવી અધમ કલાને ઉત્તર આપે છે. વળી, એટલું પણ રમરમ્ય રાખવાનું છે કે જ્યાં સર્વજન ઉત્તરતા પ્રકારની કૃતિઓ હોય ત્યાં પત્તી કપકે આગમ, જ્ઞાનદ, અથવા વૈવિધ્યની ખાતર કોઈકે ઠેકાણે તો ગયા વિના ચાલતુજ નથી, તેથી એ આરામ જ્ઞાનદ કે વૈવિધ્યની સામગ્રી પૂરી પાડનારે મહાપાત્ર નથી, કે લોકો નેની કલા ઉપર ખુશ ખુશ થઈ ગયા છે. સારી કલાની ખામીને લીધેજ આ વખાણો જોવાને લોકો ટેલે મળે છે. જે કોઈ ઉત્તમ કલાકારની કૃતિ જદાર પડે છે તો ગમે તેમાં અત્યુ અને સામાન્ય લોકો તુરંતજ આખ્યાય છે.

આદતને ક્ષિતિ લેખની રચિ ગમે તેટલી વિકૃત થઇ ગઇ હશે તોપણ કલાનો ખરો જાણકાર લેકોનો ધ્યાન ખેંચ્યા વિના રહેશે નહિ પરંતુ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે એવા અનેક લોકો છે કે જેઓ એમના માની બેસા છે કે આ બનાવ અશક્યજ છે.

નિરૂદ્ધ કથા ઉત્પન્ન કરવી તે બહુ મુશ્કેલ નહિ હોવાથી પાચદશ નવલકથાઓ નાટકો કે કાવ્યો હરકોઇ ગાયુસ ધારે તો સહેલાઈથી લખી શકે છે સામાન્ય લેખકો પ્રસિદ્ધિને અને આજમાલ યોગ્યતા અને આનંદ લેવા કદાચ સખ્યા કેમ પામે છે ? કથાના સર્વિશીકૃત હોવાથી લેખક, સાક્ષર શ્રીકૃત, કવિશ્રી, વિદ્વાન્ સાહિત્યશિરોમણી, આદિ વિશેષણોથી સ્વયં પ્રસિદ્ધિ પામે છે.

દાખલા તરીકે, કવિતા લખનાર યોગ્ય નિયમો ધ્યાનમાં રાખે ને યુગલે તો પછી તેનામાં સરકાર, બુદ્ધિ કે હૃદયની ત્રિપુલતા અથવા કવિતાની ગદ્ય પદ્ય નહિ હોય તોપણ યોગ્ય નેહકેણીઓ તૈયાર કરનારા તેને વાંધો નહિ આવે એ નિયમો શા છે તે આપણી કવિતાઓનું અનલેખન કરવાથી આપોઆપ જણાયે એજ પ્રમાણે નવલકથા લખનાર યોગ્ય નિયમો માદ રાખે તો નસ છે — સૂર, ચંદ્ર, સંધ્યા, જંગમ, નદી કે સમુદ્રના માયાખેલો વર્ણનથી દરેક પ્રકરણ શરૂ થાય તો તે ઉત્તમ કહેવાય જિતારામ અંબે નમ્મ રાકનનામાં મદ્દ નેહકેણી હોય તો કેકેકાણે દેવેને ઉભા કરવા અથવા મેઘા અકસ્માતે ગોઠવવા, અથવા તો નામક વકનો રાજા અને રાજાનો રાજા થઇ જાય એવો માર્ગ દોરો પાત્રોના રામાયિક વિકાસની જરૂર રહેતી નથી મનુષ્યરચનાનો ખુદ્દો ત્રિપર્યાસ દેખાય તો વાંધો નથી પડતો છેવટે બધાં પાત્રોના શબ્દમેળો ગમે તેમ કરીએલો કરવો અને 'ધર્મનો જય, પાપનો ક્ષય' એ નીનિમ્ન તાણીતરૂતિને મધ્ય બહાર લઇ આવવું, અને છેવટે બહાર નજ આવે તો એ સૂત્ર સમાપ્તિમાં લખીને વિરામવું.

નાટકોમાં પણ બહુ વિશેષ તકલીફ લેવાનું કારણ નથી સુવધાર અને નગીનો તો કોઇ નાટકકારથી કોપીરાઇટ લઇ શકાય તેમ નથી એટલે દરેક નાટકની શરૂઆત આ પાત્રોથી સહેલાઈથી થઈ શકે વિવિધતા ખાતર કલાત્મક એકને બદલે બે, ત્રણ, ચાર નદીઓ ગોઠવી શકાય, અને હવે એક કરતા વધારે સુવધારો ગોઠવવામાં આવે તો જોર રગ જામે નવલકથા કરતા નાટક કેટલેક બંધો મુશ્કેલ છે તેમ જ સજા પણ છે દાખલા તરીકે, જ્યાં કંઈક અર્થનાનો સવાલ કે આપણે લખાવી ન શકાય ત્યાં ગાયન ટાળી દેવું એટલે પીડા પતી ગાયનોમાં મ થઈ દૂટ કરનાર પ્રયોજનાર નથી જે વાન ગદ્યમાં કહેવી હોય તે માત્ર સંક્ષેપમાં પરના મ પરના પછી તેની એટલે વાક્યરચના ખોળી હશે તો ચાપશે કાંઈ વાક્યનો અર્થ નહિ નિમ્ને તો બનિ કાવ્ય તરીકે ગણી શકાશે એકજ સંજ્ઞા જે કહેવડ જાય તેવું હશે તે એ ને એજ અર્થનાંદશ ચાપોમાં યોજી શકાશે આ ઉપરાંત એનો ગાન ચિતરાવાની લેખની જગ્યા દારી ડેજ નહિ કારણ કે ધારે કે રૂમાગમાં ગમે તેટલું શુષ્ક અને અર્થ ગદિત લખ્યું હોય તો પણ તે જાનવનામાં પાત્રો પોતાના નખનથી સમાવે દેખાવ કરી જતાંરો તેનીજ રીતે હાન્યમાં ખે ઘેલા અને મૂર્ખ માણુમેનો સવાલ ગમે ત્યાં ઘુસાડી દેવો, પછી પાત્રો પોતે કાર્ય રમ મને કે એમ મેક્ષકો જાણી મકને દસવા જેવું નહિ હોય તો પણ પાત્રો દેવે,

નામશે, પાધડી ઉછાળશે, તોવડું બોલશે, એક બીજાને ખાસકાંતો માર મારશે. વિચિત્ર બતાડી પાડશે, બીજાને સપ્તદેશ કામ ઉડાડશે, કચકારા કરશે, અથવા લીલાંટપકાં કરી લાય, ઘોણું, કે કાણું મ્હોડું રંગી, અથવા કાટલ દૂટેલ અને રંગભેરંગી વિચિત્ર કપડાંઓ પહેરી, પ્રેક્ષકોને હસાવવા પ્રયત્ન કરશે, અને છતાં ધારેલી આસર નહિ થાય તો છેવટે મ્હોડેથી કહેશે કે આ હાસ્યરસ છે માટે હસો. તેમ પ્રમાણે વીરસંલેખમાં આવવાની જરૂર નથી. એ તો મનમુત્ત કૈફસંવાળા અને મનમુત્ત પાત્રો હશે તો આપોઆપ વચ્ચાઈ આવશે. મોટા અવાજથી વીરસ નહિ હોય ત્યાં ઉપજાવશે, અને જ્યાં લેખકની કલમ કામ નહિ કરે ત્યાં દર પડેલ ઉપડનાંજ મોટા ફટકાના અવાજો, તેમજ કોઈ કોઈ વાર કાલાઓ, ગાંડુકો, પડામાછ, વિગેરે ધારેલું કામ કરી આપશે. રંગભૂમિ ઉપર દોડાદોડી અને મારામારી કરવી એ મુશ્કેલ નથી, અને આ બધી ધામધૂલ છતાં પ્રેક્ષકોને કદાચ વીરસનો અનુભવ નો થશેજ, અને એમ થાય તોયે નાટકકારની એક જવાબદારી ઓછી થઈ સમજવી.

અહા ! કલાને અનુપયોગી સર્વવિપાધિઓ પાછળ આપણે ત્યાં આત્મવંત્ર અમ લેગાય છે, પ્રવૃત્તિ જે વગુ કલાને ખરો આત્મા છે તે તરફ કોઈ દિગ્ધિ સરખી સૌંદર્ય એ તમારા પશુ દત્ત નથી. જીવનની ઉચ્ચતા ઉચ્ચ બાવનાઓ હૃદયમાં આત્માનો ઝુલુ છે. તત્તારવા અને એ બાવનાઓની અન્યતા હૃદયમાં મક્કતિ કરવી એ કલાની પ્રધન પ્રવૃત્તિ સિવાય બીજી બધી બાબતોમાં આ

પથા કહેવાતા કલાકારો મચાળા છે. આસપાસ જે સૌંદર્ય ઉત્તરાર્ધ રહ્યું છે તે વગર કલાના ઉપાસકો તદ્દન બેદરકામ છે અને જે દિશામાં એ વસ્તુનો સંપૂર્ણ અભાવ છે તે દિશામાં બૃથ્ફ શીર્ષા મારી રહ્યા છે. કુદરત અને કલા પરમાત્માની એકજ વિભૂતિ છે, અને તેથી જે કુદરતને ઓળખી શકે છે તે કલાને પણ પિછાણી શકે છે, જે કુદરતને અનુકૂળ થઈ શકે છે તેને કળા અનુકૂળ થાય છે; જે કુદરતનો આત્મા હાથ કરે છે તે કલાનો સ્વામી બને છે. કાસ્તીરમાં સુ-સાફરી કરો કે આદ્ય પર્વત ઓળંગો, રિવટઝલ્લાનાં સરોવરોમાં સફર કરો કે રેકોર્ડલેસ્ટ સ્થિતિમાં નિહાળો, સંલેખમાં દુનિયાના કોઈ પણ સુંદરમાં સુંદર સ્થાનમાં વિહરો, પરંતુ જો તમે સૌંદર્યને તમારી સાથે લઈને ફરવા નહિ દો તો ક્યાંય પણ સૌંદર્ય જોઈ શકવાના નથી. સૌંદર્ય એ તમારા આત્માનો ઝુલુ છે, નહિ કે બાહ્ય પ્રવૃત્તિના સૌંદર્ય મુખ્ય હૃદયના ઉડાણમાં રહેલી મુદ્દમાં સૂક્ષ્મ સ્થિતિ છે. જ્યાં એ સ્થિતિનો આનાદ હશે ત્યાં બહારની ઉપાધિઓની મદદ હશે તો પણ તેથી કલા એવનવહી થઈ શકશે નહિ. પત્થર ઉપર, હૈનવાસ ઉપર, કાગળ ઉપર, કે સિતાર ઉપર સૌંદર્યને નચાવવું તે નચાવનારું અંતર સૌંદર્યની સાગ ધીથી આદ્યક્ષિત થઈ જિના થવું અશક્ય છે. જ્યાં મૂર્તી વમે વમરી કલા માટે અંતરનાં અંગે, બાવેનો ખેંચ કરો નહિ ત્યાં મૂર્તી તમારી કલા તમારા અમનો હનરગો ભાગ, પણ બદલો લાવવાની નથી. જ્યાં મૂર્તી વમે વમરી કલાને તમારી સાગથીઓથી ધાવણ કરો નહિ ત્યાં મૂર્તી વમરી કલા બીજાઓને ધાવણ કરી શકવાની નથી. જ્યાં મૂર્તી વમે વમરી બીની સાગથીઓ વમરી કલામાં ઉતારો નહિ ત્યાં મૂર્તી વમરી કલા બીજાઓના હૃદયોને સી રીતે બીનાં બનાવી શકવાની હતી ? જ્યાં મૂર્તી વમારા જીવનના ઉચ્ચ અંદો, વમારા હૃદયની ઉતાર બાવનાઓ, અને તમારા અંતરની-રિચ આદ્યોથી વમરી કલાને જીવંત કરી શકો.

નહિ ત્યાં સૂચી વખતે કલા બીજાઓનાં જીવનને ઉન્નત અને આદર્શરૂપે રી રીતે કરી શકવાની હતી ?

કલાનો આદર્શ સમજવો હોય તો આસપાસની ઉપાધિઓ ધડીમર બૂલી જાઓ, કલા સંબંધી સાઝીય મારામારીને વિસારી મૂકો, કલાના બાલ કલા શું નથી અને બોર્જિયાને વળગી ન રહો, પરંતુ તેના આત્માને ઝોળખો. બાલ શું છે ? હાંઓ, મિત્રો, દેવો, મહાલો, નાટકો, નવલકથાઓ, કવિતાઓ, આદિના ગીય જગલમાં બૂલાં પડતું ન હોય તો સર્વ

વસ્તુ દોરી જતો, સીધો, સરળ, શાહ રતો પકડી લીઓ. આ શાહ રતો તે હક વાળું છે. અને એજ આ જગલની ભૂલભૂલમણીમાંથી વધતો બચાવરો. અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે "There is no royal road to learning" (જ્ઞાનને માટે કોઈ શાહ રતો નિર્મિત થયો નથી) આ સિદ્ધાંત કદાચ જ્ઞાનના વિષયને લાગુ પડતો હશે, પરંતુ કલાના વિષયમાં શાહ રતો છે એટલુંજ નહિ પણ તે એકજ રતો છે. યાદ રાખો કે કલા વાંકાચૂકા માર્ગથી હાથ થઈ શકતી નથી કલાને અને વિવેચનને ખનતું નથી; કલા અને પૃથક્કરણ વચ્ચે વેર છે; કલાને દલીલની લેગદેવા નથી. કલાના અને પંથ, ભવિ કે વિચલના અહ મળતા નથી; કલા એ મોજશોખ નથી; કલા એ કોઈનો હજારો નથી; કલા એ નવરાઓને અથવા શ્રીમંતોને વખત ગાળવાનું સાધન નથી; કલા એ માનસિક અજીર્ણ નથી; કલા એ દીવાનાપણું નથી; કલા એ કુદરતની કુદરત નથી, કલા એ પ્રકૃતિનો, નમુનો નથી. પરંતુ કલા એ જીવંતોનો નમુનો છે, શુદ્ધ, સાર્વત્રિક, સરળ જીવનનું ચેતનાય પ્રતિબિંબ છે; જીવાત્મા સાથે જીવાત્માનો મીઠો હક વાળો છે. ઉછળતા હૃદયોનું અને આસિંગન છે, ચાર આંખોનું મધુર મીઠન છે, સુખદુઃખ, આશાનિરાશા ભરતીઓનું અર્થપૂર્ણ પુરાણ છે, વિવેચનનો અંત લાવનાર સિદ્ધાંત છે; પૃથક્કરણનું એકીકરણ કરનાર જાડુ છે, દલીલોનો સરવાળો કરનાર ચુકલો છે; પંથો, ભવિઓ અને વિચલોની સધિ કરાવી આપનાર પારસમણિ છે; કલા એ જીવંતોની અનિવાર્ય જરૂરિયત છે, કલા જે પોતાની કરે તેની છે, કલા એ સમયની પ્રજ્ઞાભૂમિ છે, સમય કલાની નહિ, કલા એ માનસિક પાચનરસ છે; કલા એ મનુષ્યની બુદ્ધિનો એકજ પૂરાવો છે; કલા એ કુદરતની એકજ સાહેલી છે.

કોઈપણ કલાકારે પોતાના કાર્યમાં વિજય મેળવવો હોય તો તેણે બીજાઓનું અતુકરણ

કલાને માટે વસ્તુ

કરવા પછી સમય અને સક્તિનો વ્યય કરવાની જરૂર નથી.

કદ ત દરેક ક્ષણ સાર્વત્રિકી, અપૂર્વતાથી, નવીનતાથી જીવકાનું જીવ છે, તેમાંથી જે જેટલું એ જે તેટલું તેનું છે. એક વાર

એક કલાકાર જે ખર્ચો લઈ ગયો તે ખર્ચો બીજા કલાકારને પાછો મળવો મુશ્કેલ છે. પરંતુ તેના કરતાં બીજા વધારે કિંમતી ખર્ચોનાં કુદરતના મર્મમાં અપ્રુટ છે. અને કલાકારને કલાનો આદર્શ સમજતો હશે તો તેમાંથી તે ધણું પોતાનું કરી શકશે. હજારો માધલના દિમાપણું એક નકાતું શિખર હજારો કંપ કરને નરનરીત જોઈની નરનરીત કંપનાઓ

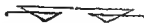

પૂરી પાડવાને યાસ છે. ક્ષાણે એકર ઉપર પદારથેલા અંશમાંથી એક નદાની મૂલીમાંથી સેંકડો કલાકારોની કૃતિઓ ઉદ્ભવી શકે તેમ છે. મેંકડો મહાલ જણેલા અંગાપ્રવાદમાંથી નીકળતું એક નદાનું અંશ અનેક કવચોની લેખિની જી. અનેક ચિત્રકારોની પિછી કામે લગાડવાને પૂરતું છે. કલાકારની લાગણીઓ મનમુગ્ધ અને જીવંત દર્શો તો કલાને માટે વસ્તુની ખામી તેને કદિ જણ્ય જણાશે નહિ. કલાકારના જીગરના જ્વેસ પ્રમાણે તેની કલા હોતે પામશે. તેના હૃદયના ભાવ ખતાવવાની તેને ખરેખર જરૂરિયત હશે તો તે પત્થરમાંથી પુષ્પની દામળાઈ વિષય કરી શકશે અને પૃથ્વીને સ્વર્ગમાં ફેરવી શકશે.

જેમ વસ્તુની રાધમાં કલાકારે પોતાની આસપાસ ઉભરાતી કુદરતી અને માનુષિક લીલાની બુદ્ધિ જવાની જરૂર નથી, તેમ પોતાની કલની અદ્ભુતતા અદ્ભુતતા શામાં છે? અર્થે તેણે જ્યાં આંજ નાંખે તેણે અગમ્ય કલામાં ચૂકવાની આજ્ઞા કરવા પડી. તેના સરળ હૃદયની સરળતા એજ પરમ અદ્ભુતતા છે. પ્રકૃતિથી વિરોધેલા આત્મા પોતાને પિછાણે એ જોટલું અનિવાર્ય છે તેટલું અદ્ભુત છે. અભાવનું દર્શન કમવત કરતાં ભાવની રચના કમવત અદ્ભુતતા વિશેષ છે. મનુષ્યને અમાનુષિક ઘટિત રૂઢ જ્યાં દરતાં તેના મનુષ્યત્વનું બાન કરાવતું એમાંજ અપૂર્વતા છે. આખને આંજ નાંખવામાં કલાની મહત્તા નથી, પરંતુ આખને શાંત કરવામાં છે. સામાન્ય મુદ્ધિ અને સદૃશ હૃદય જેથી કોઈ પણ વસ્તુ વિષય નથી “ડું” અને “ડું” નું ભાન કરાવવા માં જોટલી વિશેષતા એ તેટલી વિશેષતા “તે”ની વાતો કરવામાં નથી. મનુષ્યના હૃદય ઉપર જોટલી પરિચિત વસ્તુઓ અસર કરી શકશે તેટલી અપરિચિત વસ્તુઓ અસર કરી નહિ શકે. તાર અને મહાર જોટલે દરજ્જે મનુષ્યની લામણીઓ ઉત્તરી શકશે તેટલે દરજ્જે પારકાનું ઉત્તરી નહિ શકે. વસ્તુતઃ, મનુષ્યને જોટલો રસ સંસારમાં છે તેટલો સ્વર્ગમાં નથી; જોટલો રસ ખેતરમાં છે તેટલો પારીસના પુલ્કારમાં નથી; જોટલો રસ અંધારમાં છે તેટલો વરસેલના રાંચમાં હેલમાં નથી, જોટલો રસ મોતાના આંગણમાં ફરવામાં છે તેટલો નામગરાના પોશમાં નથી; જોટલો રસ મળૂરના હમેશના પેતરામાં છે તેટલો રાજાઓના દરવારોમાં નથી. જોટલો રસ ગુહિણીમાં છે તેટલો ઈંદ્રની અપ્સરામાં નથી; જોટલો રસ જીંદગીની હમેશની અગ્નીઓટમાં છે તેટલો મદ્યના આંદરગતો કે દેવની ગર્વગીર્ગીમાં નથી; સસેવમાં જોટલો રસ જીવનના સાદાં જનાવોમાં છે તેટલો અસાધારણ હૃદયનાઓમાં નથી; અને મનુષ્યના હૃદયમાં જે ઉત્તરગો હરહમેશ ઉછળી રહ્યા છે તે ઉત્તરગોમાં પ્રવેશ કરવો, અને વિદ્યાન તેમજ અખંડ, શ્રીમંત તેમજ ગરીબ, બાળક તેમજ પૃથ્વી, તથા સ્ત્રી તેમજ પુરુષને આનંદ અને આશાનો સદેશો પહોંચાડવો, એ કલાનો હેતુ અને એ કલાનું કાર્ય છે. કુદરત અને મનુષ્યને સૌંદર્યમય, આનંદમય, ચિત્તમય અને નવીનતામય જનાવવાં એ કલાનો આદર્શ છે.

સૌંદર્ય અને ઉપયોગિતા પણ કલાનો હેતુ અને આદર્શ છે. કારણ કે ઉપયોગિતા વિનાનું સૌંદર્ય મનુષ્યને અધોગતિની આદરના ફેંકનાર વજ્ર છે, સૌંદર્ય અને ઉપયોગિતા એક જ છે. અને સૌંદર્ય વિનાની ઉપયોગિતા મનુષ્યના આત્માને ચીમતારી નાંખનાર ઓપધિ છે. જે કલા ઉપયોગી નથી તે વસ્તુતઃ સુંદર હોઈ શકેજ નહિ, એજ જે કલા સુંદર નથી તે ઉપયોગી સભવેજ નહિ. ઉપયોગિતા અને સૌંદર્ય વચ્ચે એક કલ્પન કહેવો તે જીવનને શુદ્ધ

અને મૃત્યુને કવિતામય બનાવવા જેવું છે. આવા અશ્રંગિન બેદને લીવેન્ કલાને ઉતારી પાઠવામાં આવી છે. તેથીજ આપણા સસારમાં, આપણા ગૃહોમાં, આપણી રીતભાવમાં, આપણા પરવેશમાં, આપણા ખાનગી તેમજ બહાર જીવનમાં શુષ્કતા કહોરવા તેમજ જડતા વ્યાપી રહી છે. તેથીજ આપણા સમસ્ત જીવનમાં એક પ્રકારનો પક્ષાઘાત ઉત્પન્ન થયો છે. અને ચોડા સમય પહેલાં લખાયેલા મહાગ પોનાના શબ્દમાંજ ફરીથી કહું તો “એ પક્ષાઘાતને લીધે મજૂરને મજૂરીમાં રસ રહ્યો નથી, કલાકારને કલામાં રસ નથી, વિદ્વાનને વિદ્યામાં રસ નથી અને શહેરીપણામાં રસ નથી. એ પક્ષાઘાતને લીધે યંત્રો અને કલા વચ્ચે વિપત્તિ ઉત્પન્ન થઈ છે. ઉપયોગિતા સૌંદર્યથી છટી પડી છે, સૌંદર્યનો સ્વચ્છતાથી વિયોગ થયો છે, કુદરત અને ઔપચિ વચ્ચે વિરોધ થયો છે, અને તન, મન, ધન અને જીવનની એકતાનો લોપ થયો છે. એ પક્ષાઘાતને લીધેજ અર્થશાસ્ત્રનો નીતિશાસ્ત્ર સાથે સંબંધ ભૂલી જવાયો છે, વ્યક્તિ અને મમણિ બેબચના સુખ તરફ ઉપેક્ષા થઈ છે, સુખ અને સુખનાં સાધનો વચ્ચે ગોઠાણો થયો છે, અને જીવન કરતા ઉપાર્જન પાછળ વધારે વલખા મરાયા છે” કલાકારો ભૂલી જાય છે કે કલા એ કુદરતનું પ્રતિબિંબ છે અને કુદરતની અદર સર્વસુદર અને ઉપયોગી છે. જે કાંઈ સુદર છે તે જીવંત, અર્થપૂર્ણ અને ઉપયોગી હોવાથીજ સુદર છે. જે કાંઈ ઉપયોગી છે તે નિયમિત, તાલગમ્ય, મનોરંજક અને સુદર હોવાથીજ ઉપયોગી છે સૌંદર્ય કાયદાની સત્તાથી કે જાદુ લાકડીથી ઉદભવતું નથી, પરંતુ જ્યાં જ્યાં વારત્ત્વિક, મધ્યર્થ આદર્શ જીવન છે ત્યાં ત્યાં જીવનના અનિવાર્ય તત્ત્વ તરીકે આપોઆપ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. તેથી કલાનો આદર્શ હાથ કરવો હોય તો કૃત્રિમ, કલ્પનામય, જડ સ્વપ્નામાં ભ્રમણ કરવાને બદલે આભાસિક, સત્ય ચેતનમય જીવનનો આદર્શ હાથ કરો. સમગ્રમા રાખો કે કુદરતની વિશ્લેષ થાા કરતાં કુદરતને અનુરૂપ થવામાજ કલાનો વિજય છે. અને કુદરત તથા આદર્શ જીવન જૂદા નથી, એ મહાન સત્ય અંતગત આરંભ હશે, તો આપોઆપ આદર્શ કલા ઉત્પન્ન થશે. કુદરતનાં અને જીવનના સત્યો સમજનાર કલામાર જગતને અને કુદરતને સૌંદર્યમય તથા પવિત્ર બનાવી શકશે. જ્યાં જ્યાં તેના હૃદયનું લોહચુબક સ્પર્શ કરશે ત્યાં ત્યાં સુદરતા, પવિત્રતા અને ઉપયોગિતા પ્રકાશી નીકળશે એ લોહચુબક પાસે માત્ર નહીં અને સંયુક્ત, ચદ્ર અને સૂર્ય, પક્ષાડો અને વનસ્પતિ. કેકિલા અને મયૂરી, કે માનસરોવર અને નદનવનજ કલામય બની નહિ જાય, પરંતુ તે ઉપરાંત ખેતરો અને કારખાનાઓ, રેલ્વે અને રેડીયો, રજીસ્ટ્રિ અને કેદખાનાઓ, કુકાનો અને ઝૂપડાઓ, સર્વ કલામય બની જશે. એ કલા માત્ર મુકીબર નિદાનો કે અગત મિત્રોનેજ રીઝવશે નહિ, પરંતુ શહેર શહેર અને બેરોડો આદર્શ કલા તરીકે ઓળખાશે, સીધારાશે, પૂજ્યશે.

ગુજરાતનું સ્થાપત્ય.

(લેખક—રા. ગજનન વિશ્વનાથ પાઠક).

સ્થાપત્ય શિક્ષક, કલાભવન, વડોદરા.

મનુષ્ય જ્યારે પૂર્ણ આનંદમાં હોય ત્યારે તે આનંદને તે મૂર્ત સ્વરૂપમાં મૂકે છે. તે સ્વરૂપ તે કલા જ્યારે તે આનંદમાં હોય ત્યારે ગાય, નાચે, ને કળાતું સ્વરૂપ. તેને તે આનંદને શબ્દોથી બતાવવાં આગેતું હોય તો તે લખે અને તે લખાણથી (કાવ્યમાંથી) તે આનંદ બહાર આવે, મૂર્તિમાન થાય. આવી રીતે આનંદમાંથી કલ્પન થયેલું મૂર્તિમાન સ્વરૂપ હમેશાં પ્રેક્ષકને આનંદ પમાડનાર હોય છે. તે જે ભાવનામાં મૂર્તિમાન થયું હોય તે ભાવના પ્રેક્ષકને ખરી થાય છે અને પ્રેક્ષક તેને વર્ણવે છે. આવી આનંદોત્પાદક રમગમ ભાવનાના સ્વરૂપને કળા નામ અપાય.

સ્થાપત્ય આ કળાઓમાંની એક છે, એક છે એટલું જ નહિ પણ તે સર્વોત્તમ છે; કારણકે તે આખા જન સમૂહ, પ્રવર્તનતાના આનંદની મૂર્તિ છે. એટલે તે એક સ્થાપત્ય તે કળા છે. વ્યક્તિની નહિ હોતા દેશની કળા છે National art તેમાં પ્રબલ ભાવ છે. તેમાં ખીછ કેટલીક કળાઓ સમાઈ જાય છે. વળી સ્થાપત્ય (architecture) એટલે સ્થપતિ (architect) ની ભાવના તે શબ્દ સ્થાપકમાં રહેલું તે ધાતુ પરથી થયો છે. જે પુરૂષની ચિત્ત ભાવનાની ક્રિયા ઉભી રહે છે, ધણા સમય સુધી. જોનારને આકર્ષા રહે છે, તે ક્રિયા તે સ્થાપત્ય, અને તે પુરૂષ તે સ્થપતિ—વિશ્વકર્મા architect સ્થાપત્ય (architecture) તેની ભાવનાનું મૂર્ત સ્વરૂપ છે. તે ધણા લાંબા વખત સુધી ટકી રહે તેવી. ધણા ફેરફારોમાં પસાર થતી પોતાનું સ્વરૂપ અખડ જાળવી રાખનારી અને મન સમયનું ચિત્ત બતાવનારી જાણે જીવતી કળા છે આ કળા એક જ માણસના પ્રવલનનું કળા નથી. તેમાં સમૂહ કામે લાગે છે, તેમાં કામે લાગેલી દરેક વ્યક્તિ જ્યારે એક જ ભાવનામાં હોત થાય છે. હ્યારે તે, તેનું સ્વરૂપ સ્થાપત્ય કળામાં પરિણમે છે. આવી રીતે કલ્પન થયેલા કામમાં એક એવું તો બળ, અને ભાવના દસમાન થાય છે કે તે પોતાના અસ્તિત્વમાં સ્થિતિ પર પોતાની ભાવનાની અદ્વિત છાપ પાડી રહે છે આવી ઉત્તમ કળા તે કલાની જનેતા (Mother of arts) છે.

કાવ્યમાં જેમ સરલતા, સ્વાભાવિકતા, ઉચતા, નમ્રતા, વિગેરે બાનાઓ દીપી નીકળે છે તેમ આ કલામાં પણ તે ભાવનાઓ દીપી નીકળે છે એક સાદું સાહિત્ય સાથે ગુપ્ત જોનારને સાદા અને નમ્રતાનો ભાવ પેદા કરે છે, એક મહિર સ્થાપત્યની સર- ભક્તિનો અને પવિત્રતાનો ભાવ પેદા કરે છે જેમ કવિતા તેના ખામણી. આ પ્રમાણે સરલ કે કિલ્લ શબ્દોથી સ્થાપત્ય હોય અને તેમાં જેમ - કોઈ અસ્થાને આવેલા શબ્દ કવિતાનો ખોલે રસ છિન્નિત કરી નાંખે છે, તેમ આમાં પણ જુદા જુદા અવયવોના એકથી એક અખડકાવા જાગૃત થઈ શકે

છે, અને તેમ નહિ થવાથી તે કેવળ નીરસ થાય છે, આથી રીતે આ ભાવનામય કલા બીજી કળાઓની સાથે સંબંધ રાખનારી છે એટલુંજ નહિ પણ સર્વોત્તમ છે.

આ કળા પર કુદરતી ધાર્મિક, સામાજિક અને ઐતિહાસિક અસરો થાય છે. દિગ્દર્શનાત્મક અને ખાસ કરીને યુગરાતની પુરાણો આ કલા ઉપર યુગરાતની રસાળતાની છાપ પાડી છે અને તેને લીધે તે ઠિંદની બીજી ન્યાયરના સ્થાપય કરતાં વધારે સુંદર અને પ્રોત્સાહક છે, તેના પ્રત્યેક અવયવમાંથી નમ્રતા સાદાઈ અને રસાળતા (રસમયતા)

માલુમ પડે છે. આવા બાવો હવેના મકાનો પર આવી શકતા નથી, કારણકે લોકોમાં આ ભાવનાની શક્તિ ઓછી થતી જાય છે. પુરાણો મકાનો છૂણાવવા ભોગવતાં ભોગવતાં અંતની ધડી પસાર કરે છે. તેનો પુનરુદ્ધાર કરવા કે તેમને તેનીજ રીતિમાં રાખવાને યોગ્ય પ્રયત્નો થતા નથી. તેનો પુનરુદ્ધાર કરવા માટે, તેમાં દેખાઈ આવતો અખંડભાવ કારણે સાથે સંમિશ્ર આપણે તેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. હાથી નીચી અને કારીગરો (નકસી કામ) થી બરપૂર સપાટીથી થયેલાં આપણાં આ ઇતિહાસની મૂર્તિરૂપ મકાનો હજી પણ સુંદર લાગે છે તેનું કારણ શું ? કારણ એ કે તે ઉત્તમ નિયમથી અને દરેક બ્યક્તિના મનના એકજ નતના વલણથી બનેલાં છે.

આપણે આ નિયમન શોધી કાઢવાં જોઈએ, આ ભાવ સમજવો જોઈએ, આ કલાનાં આ જવા નિયમો જતાવનારાં આપણાં શાસ્ત્રો જ્યાં આપણી પાસે હમણાં નથી. સ્થાપત્યનાં શાસ્ત્રો. જ્યારે તે કલા તેની પૂર્ણ રેખા ચઢેલી હતી ત્યારે તેના પર લખાયેલાં સંસ્કૃત પુસ્તકો આપણી પાસે ઘણાં હતાં, તેમાંનાં યોગ્યિક સુસલ્ખાનાના કુમલાઓમાં કયાંઈ વણાઈ ગયાં હશે, અને યોગ્યિક તો પશ્ચિમની પ્રજા લઈ ગઈ છે, અને વપાસ કરતાં તેની સંખ્યા લગભગ ૪૩ જેટલી જણાઈ છે. જર્મનીની પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત લાઇબ્રેરીમાં અને ઓક્સફર્ડ કેમ્બ્રીજની લાઇબ્રેરીમાં પડ્યાં પડ્યાં ત્યાંની પ્રજાને મદદ રૂપ થઈ પડ્યાં છે. એટલેથીજ બસ નહિ હોતાં, આપણા સ્થાપત્યના કેટલાક ઉત્તમોત્તમ નમૂનાઓ હમણાં શ્રિ. ટિશ મ્યુઝિયમમાં રહેલા છે. તે પરથી ત્યાંની કલાને કેટલો ફાયદો થયો થશે અને તે જો અહિં હોત તો આપણી કલાને કેટલો લાભ થાત તેનો ખ્યાલ અવધાસીનેજ સમજાય, ૩ ! આપણે તેને જોઈને મગફળ બનવું એટલુંજ નહિ પણ તે સંબંધનો આપણો જુદસો તો કાયમ રહેવો !!

આ કલાની પડતીનાં કારણોમાંનું એક કારણ પરદેશીઓએ તેનો વગર મગજે કરેલો અભ્યાસ છે. એ તો સ્વભાવિકજ છે કે પરદેશીઓ આપણાં વતેના સ્થાપત્યની હમણાંની આપણા જોવાં નજ સમજી શકે તેમના આ અભ્યાસથી અને તેના રીતિતે અને તેનાં ફેલાવાથી જનસમૂહમાં આપણા સ્થાપત્યનું સ્વરૂપ યથાર્થિત ન સમજાયું. વળી આ કલાના કારીગરો સલાટ લોકો હોય છે અને તે જાણી જાણેલા નહિ હોઈ માત્ર અનુભવથી અને વંશપરંપરાથી ચાલતી આવેલી રૂઢિ સમજ્યા વિના અમલમાં મૂકે છે એથી રૂપાંતર પામતાં પામતાં આ કલા અનિષ્ઠ રૂપ પકડતી આવે છે. છતાં પણ મારે કહેવું પડે છે કે પરદેશી તેનો અભ્યાસ કરી તેને જે રૂપમાં મૂકે છે તેના કરતાં આ કારીગરો હજી પણ સારું રૂપ આપી શકે છે. !

અમુક વખતપર દિંદુરથાનના સ્થાપત્ય વિશેના મન્યો જેનો પામે દતા, અને હજુ
 પણ 'પ્રાસાદ વખત' અને 'રાજ વખત' જેવા મન્યો સાચવી રાખ-
 હમણાં સ્થાપત્ય માટે લેવાતાં પગલાં.
 વાનું માન તેઓનેજ ઘટે છે. તેઓ દેવળને લગતાં પુસ્તકલયો રાખતા, કે જેના આધારે હાલના મલાટોનાં આ વિદ્યાનો કંઈક અંશ ટપી રહ્યા છે. આ પુસ્તકનાં ક્યાંક ક્યાંક ખરાં ખોટાં ભાષાન્તરો પણ થયાં છે. અંગ્રેજીમાં તેનાં બે ચારેક પુસ્તકો લખાયાં છે. વળી સરકારે અમુક વખતપર એક મંડળી સ્થાપી હતી જેનું કામ દિંદમાં જુદી જુદી જગ્યાપર આવતાં સ્થાપત્યના નમુનાઓ લેવાનું હતું. પણ જ્યાં સુધી આ કલાનો આત્મા જાણ્યા વિના અભ્યાસ થાય ત્યાં સુધી તેને ચોખ્ખા ન્યાય મળ્યો ન કહેવાય.

લોકોના એકમ જુરસાથી અને આ કલા સર્વે કોઈ દરવાં વધારે ખર્ચાળ હોઈ રાજાઓની મદદથી સજીવન થાય તેમ છે. વડોદરાના મહારાજા સ્થાપત્યને રાજ્ય તરફથી મળતી મદદ ગાયકવાડ સરકારનો આ કળાને પુનર્જીવન આપવાનો પ્રયત્ન રહ્યો છે. તેઓશ્રીએ પોતાના રાજ્યમાં તેને પહેલું સ્થળ આપ્યું છે. પણ કહેવું પડે તેમ છે કે તે પ્રયત્ન હજુ પૂર્ણ અંશે ફતેહમંદ ઉતર્યો હોય એમ લાગતું નથી. નામદાર બ્રિટિશ સરકારનું પણ તેના તરફ વલણ થતું જાય છે. મુંબઈ ગવર્નમેન્ટનો તે મંજૂરનો પ્રયત્ન ધણે અંશે ફતેહમંદ ઉતરતો જાય છે અને આશા રાખવામાં આવે છે કે પહેલાંના જેવી સ્થિતિએ તે આવી જાય.

એક વખતથી સાહિત્ય પરિપદમાં આ વિષયને સ્થાન મળે છે તે પણ એક તેનો પુનરુદ્ધાર થવાનું ચિન્હ છે. પશ્ચિમની પ્રજાના સાક્ષરો પોતાની આ સાહિત્ય પરિપદમાં કલા સમજી તેની જેમ ચોખ્ખું દર કરી જન સમૂહમાં જાગૃતિ ફાટાવવા રાખવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમ આપણા સાક્ષરો પણ કરે. અને તેજ સાક્ષરોને ગુજરાતના સ્થાપત્યનું સ્વરૂપ સમજાવવાનો આ લખનારનો પ્રયત્ન શક્તિભૂત થયો ગણાય.

દિંદુરથાનના સ્થાપત્યના સંખ્યામાં પશ્ચિમના લેખકો અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે વિભાગ કરે છે:—બાહી, જૈની, બ્રાહ્મી (દિંદુ) અને મુસલમાની. બાહી યુરોપીયનોના હિંદનાં સ્થાપત્યના સહવાસ પછી થયેલા વધારાને આપણે યુરોપીયન નામ આપવું પડશે મુખ્ય વિભાગો.

બાહી સ્થાપત્ય.

શરૂઆતમાં એટલે કે બુદ્ધના વખત પહેલાંના મકાનો આપણી નજરે પડતાં નથી. પણ બાહીનાં નકશી કામ અને રચનાઓથી પરથી તે મકાનો લાકડાનાં થયાં હશે, એવું અનુમાન થાય છે. હજુપણ થાંભલાપર દોરડાના બંધના જેવી આકૃતિ દેખાય છે, તે એમ બતાવી આપે છે કે શરૂઆતમાં લાકડાં એક બીજા માથે બાંધીને મોકવા જેવું કરતા હશે. વળી પુરા-

ગોમાં પણ 'મળિઓના આશ્રમમાં બાવેલી કુટીઓ' લાકડાં અને પાંદડાંની દશે તેમ માલ પડે છે. દમચાં ગ્રામમાં ટાપાની ઝૂપડીઓને રૂપે તે નમ્બર પડે છે.

ગોઝી સ્થાપત્ય ધખી જુદી જુદી રીતે આપણને દેખાવ આપે છે. ગુફાઓ (ચેલ) વિહારીર્તિમ્બો, સ્ટુપ (ટાપ), કોરા (Roofs) અને તેના Reliefs.

ગોઝી સ્થાપત્યના અવશેષને સાચવનારા નકશી કામવાળા કાળા તથા રંગાથી મકાન પ્રકાર. હાલ આપણને મળી આવે છે. પાશ્ચિમાત્યોનું એવું ધારવું છે

સરઆતમાં સુદ્ધ ધર્મનો પશ્ચિમ તરફ પ્રસાર થયો હતો. ન્યા

સિકંદર બાદશાહ દિંદ ઉપર ચડી આવ્યો ત્યારે હિંદનો મંગલ ધગન 'નેરો' થયો. હરાનમ ધ સ. પૂર્વે પાંગમી કે છઠી સદીના રાજાઓ પાસેની ગુફાઓમાં ધર્મ મંદિરો કાતરીને તેમ પુત્રચરનાં બારી-બારણાં કરતા હતા. આ રીતનું અનુકરણ પાંદડાં લોકોએ કર્યું, અને તેઓએ પણ તેમની આકૃષ્ટ પર્યતોમાં રોતાનાં મંદિરો કાતરી કાઢ્યાં. આ ભુવનો ગુફાના આકારનાં અને સભારવાન જેવાં દેખાય છે. તેને ચત્ત કહે છે. તે એક ઝોરડાના, આકારમાં કાતરેલાં હોય છે ને તેમાં ઉપરની જમીનને ટેકાવનાર ચાંબલાઓની હારો, માત્રમ પડે છે. આ ચાંબલા પ્લાનમાં નિયમિત આકારના છે. તેની કુંભી (એક) ગોળાકાર ચુડાલીનો જંબી અને શર (top) મથાણુ ઉપા ચુડેલા ધંદના આકારમાં હોય છે. કોષ-શરપર હાથીઓ બેસાડેલા હોય છે. અને તેના પરથી ગોળ કમાનનો આકાર કરી ગોળ હાથણાળી કેટલીક ગુફા કરેલી છે. ઝોરડાના આકારની ગુફા આપણું 'ગુજરાતમાં ગિરનાર અને રોત્રુંજ પર્વત પર હજુ' પણ છે. આ ગુફાઓમાંની કેટલીક કોષ જગ્યાએ અંદર નાના નાના ઝોરડાવાળી સંખ્યામંથ મળી આવે છે. તેને વિહાર કહે છે. વળી તેમાં પાણીનાં ટાંકાં પણ રાખવામાં આવે છે. તેના આગળના ભાગમાં આશરી જેવું હોય છે. તેમાં સાધુ ભોંકે રહેતા અને સુખ્ય મોટા હોલમાં શ્રવણ કરવાને માટે બેઠા થતા. આ મોટા હોલને ચેત્ત અને રહેવાને માટે કુરેલા. ઝોરડાને વિહાર કહેવામાં આવે છે. આવા વિહાર ગુરુશિષ્યોને રહેવાને માટે છે. આ-આપણી અસહની ચારદા પહોં અને રેસીડન્સી છે. અને જણાય છે કે આપણાં જુનાં ઘરોના ઝોરડાની વ્યવસ્થા આ વિહારોપરથી થઈ છે. આગળના ખડ પાછળ ઝોરડાઓ અને ચોક્ક તથા ટાંકાની વ્યવસ્થા એ અને તેવું રૂપ લાગે છે. આપણાં ઘરો વિશે હું આગળ લખવાનો છું.

કીર્તિસ્તંભો એ તેવું બીજું રૂપ છે. તે ચોખ્ખા ચામલાઓ છે. અને તેનાપર તે વખતના રાજાઓનાં કાર્યો કે ધર્મવેતાના આદેશો લખેલા હોય છે. આવા કીર્તિસ્તંભો, ગુજરાતમાં નથી માત્રમ પડતા. પણ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦ વર્ષ ઉપર અશોકના વખતનો એક શિલાલેખ ગિરનાર પર છે. તેમાં અમુક રાજાના વખતમાં ચમેલા બાધકામોનું વર્ણન લખ્યું છે, જે પરથી તે વખત પરની મંત્રકલાનો કંઈક ખ્યાલ આવે છે. આ અશોક રાજાએ પોતે બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ તેણે તે દેશ ધર્મ તરીકે પણ ધ્યાન્યો હતો. તેના વખતમાં બૌદ્ધધર્મ ધણે પ્રમથો. આ વખતના શિલાલેખો સિવાય બીજું મળી આવતું નથી

બીજું રૂપ સ્ટુપનું છે. સ્ટુપ એટલે ટાપ. અમુક કાલે જ્યારે દેવેન્દ્રી મર્તિઓ બનાવવાની મના હતી ત્યારે મર્તિ બદલે એક સ્પષ્ટ ચિન્હ (Symbol) તરીકે સુદ્ધ ભગવાનના કરેલા

બાંધકામો. તે સિસોન, બ્રહ્મદેવ, સાંચી વિગેરે સ્થળોએ જડી આવે છે. આમાં પુષ્પ બગવાનના અવશેષો પણ મળ્યાવાતા. આ અવશેષને સાચવી રાખવાનું બૌદ્ધધર્મમાં ક્યાંથી અને શી રીતે માનવામાં આવ્યું તે વિચારવા જેવું છે. આપણામાં મૃત દેહને અગ્નિદાહ કરવાનો પ્રચાર છે. આત્મા અમર છે એ ભાવનાને આ અવશેષ સાચવી રાખવાની રીત સાચે સંબંધ જણાતો નથી. ગમે તેમ હોય પણ આ કાર્ય પાછળ તે લોકોએ ઘણી મહેનત અને દ્રવ્યવ્યય કર્યો છે.

આ સ્તૂપની આસપાસ અમુક અંતરે કોડો (કમ્પાઉન્ડ) કરેલો હોય છે, આને 'અંત્રેશ્વમાં Ritals કહે છે. આ કોડા પથરના છે. અને એક પથર ખીખ પથરની અંદરથી-સાંસરે કાઢ્યો છે. તે એવા તો મજબૂત હોય છે, કે, તે એક જગ્યાએથી ખસેડવા ઘણી મહેનત કરી પણ ખરયા નહિ. આવા કોડા અને સ્તૂપ ગુજરાતમાં નથી.

પુદ્ગલા અવશેષને સાચવી રાખવાને કાળકાળે પણ થયા છે. તેમાંના કેટલાક તો ધણીજ સરસ કારીગીરીના છે. મુંબઈના ટાઉન હોલમાં તેના એકાદ નમૂનો છે.

જૈની સ્થાપત્ય.

ગુજરાતમાં પુદ્ગલા ગુફાઓ અને અશોકના લેખ મિલાય પુદ્ગલા વખતનું બીજું સ્થાપત્ય મળતું નથી આ પછી જૈન પદ્ધતિનાં મહત્ત્વ આપણને જડે છે. જૈન ધર્મની તેના સ્થાપત્ય પરની અસર. આ જૈન મત પુદ્ગલા જેવા સિદ્ધાંતવાળો અને પુદ્ગલા માર્કજન હિંદમાં પ્રવર્ત્યો છે. કેટલાક લોકો તેને પુદ્ગલા ગાખા ગણે છે. પણ ઘણે અંશે તે સ્વતંત્ર છે. આતું સ્થાપત્ય પુદ્ગલા સ્થાપત્યથી બહુ ધીમે ધીમે જુદા પડે છે. તેનામાં પણ પહેલાં ગુફાઓ થએલી છે. બૌદ્ધધર્મના તેવા પુદ્ગલબગવાન એકજ ગણાતા, પણ આમાં ચોવીસ વિશેષકરો છે. જૈનમાં દિગંબર અને શ્વેતાંબર એવા બે મુખ્ય ભાગ છે. દિગંબર એટલે દિશાઓ, અંબર=કપડાં છે જોનાં, એવો નગ્ન. અને શ્વેતાંબર એટલે ધોળાં વસ્ત્રવાળો આ ચોવીસ વિશેષકરોનાંની કેટલીક મૂર્તિ નગ્નાવસ્થામાં અને કેટલીકને દોષીન કે વસ્ત્ર જેવું હોય છે. ઉપરાંત તેમને ઝોળખા માટે ચિન્હો મૂક્યાં હોય છે. તે લોકો એક ધ્વજને માનતા નથી, પૂનર્જન્મ માને છે અને સર્વ પ્રાણી પદાર્થમાં જીવને કહે છે. તિર્થંકરો જગતની માયાનો પાર પામી નિર્વાણ પદ પામ્યા કહેવાય છે. અને તેમને જ જૈનધર્મમાં ધર્મ પૂજ્ય ગણ્યા છે. પુદ્ધધર્મમાં જેમ અવશેષની માન્યતા હતી તેમ આમાં નથી. પણ તેઓ પોતાના સાધુ સંન્યાસીઓને બહુ માનથી જુએ છે. તેઓ દેરાસર ચણાવવાથી મોક્ષ મળે છે તેમ માનનારા હોય છે.

ઘણે ભાગે જૈન લોકો વેપારીજ હોય છે. ગુજરાતમાં તેમની સંખ્યા ઘણી છે. અને તેથી કરીને ગુજરાતનો સ્થાપત્યપર તેમની સ્થાપત્ય શૈલીની અસર ગુજરાતના સ્થાપત્ય બહુ થઇ છે. દક્ષિણ અને ઉત્તરના હિંદના ચાલવાં સ્થાપત્યમા તેઓએ પર જૈનની અસર. કેટલોક સુધારો કર્યો છે. અને પછી તો તેમના બહોળા દેલાવાથી તે કાયમ થઈ ગુજરાતમા હિંદ મિશ્રીત પદ્ધતિ સ્થપાઇ. આપણે પર્વત પરના ૧૨મા મૈકાના અને ગિરનાર પરનાં તેમનાં દેવળોપર નજર કરીશું તો તે આપણને લાંબા

અનુભવ પછીના અને નાના નાના અવયવોથી પૂર્ણ થયેલાં માનુષ પડશે. આટલી કશાએ પહેાંચ્યા પછી તે પદ્ધતિ વધારે કાવરકામવાળી થતાં પૂજીતામાં ખામીવાળી જણાય છે. તે પછીના બે સંક્રામાં તેમાં તેવા તેવા ફેરફારો થતાં સુમલમાનોના હાથમાં તે આવે છે.

જૈન અને જુદા ધર્મના સિદ્ધાંત સાથે તે બન્નેના સ્થાપત્યમાં પણ એવું તો સામ્ય માલમ પડે છે, કે જો આપણે ૧૦૦૦ વર્ષથી પાછળ દૃષ્ટિ નાંખતાં ૭૦૦ જુદા અને જૈન સ્થાપત્યની જાણ નહીં તો તે વખતની ગુફાઓ બૌદ્ધ કે જૈની છે તે જાણ પાત્યું સામ્ય થતું મુશ્કેલ થશે. તેમજ બૌદ્ધ પદ્ધતિને ૬૦૦થી કે ૭૦૦થી વિકાસવાર જોઈશું તો આપણે ૧૦૦૦માં આજુ પર્વતનાં દેહરા પર આવી જાણીશું. આ બન્ને ધર્મની ભૂતિઓના સંજ્ઞામાં જૈનની ભૂતિઓ ચિન્હોવાળા હોઈ કંટસેક અંશે આ જોળખવાની સુસિધ્ધ જોઈ શકાય છે. અને એ રીતે વપાસતાં વળાળની અને ગિરનારની ગુફાઓ જૈનની છે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

ગુફામાંનું અવલોકન કરી રહ્યા પછી આપણે હવે જૈનોના દેવળ વરદ વળીશું. ગુફાઓમાંથી આવતું સ્વતંત્ર જાંધકામ સી રીતે થતું હશે તે વિચાર કરાવે તેવું છે કેટલાએક આ જાંધકામની રચના જૈનોની સ્વયંકલ્પિત માને છે, પણ તેમ નહિ હોતાં એમ અભ્યાસથી માલમ પડે છે કે તે બૌદ્ધના સમયમાં પરંતોથી ચારે બાજુ કાવરેલાં કામો પરથી ઉભી થઈ છે. બૌદ્ધના સ્તંભો ઉપરથી પણ આની કલ્પના થઈ હોય.

ઈ.સ. ૬૦૦ પરતું જુદા ગયા આગળ એક દેવળ છે, અને તેને જુદાનું ગણવામાં આવ્યું છે. આ અને બીજાં દ્રાવીડિયન દેવળો પરથી પણ તે લોકોએ નકલ કરી હોવી જોઈએ ધારવાડ જુદામાં મડગથી ૭ માઈલ ઉપરના લંબુડી ગામ આગળ એક જૈન દેવળ છે. તે જોખ્યું દ્રવિડી પદ્ધતિપરથી થતું હોય એમ લાગે છે એટલે તે સ્વયંકલ્પિત તો નથીજ. તો પણ સમૂહમાં દેવળો બાંધવાં અને Cities of temples “મંદિર ગ્રામ” રચવાની તેમની કક્ષા સૌ કોઈ મંદિરની રચના પદ્ધતિથી ચલે છે.

તેમનામાં દેવળ બાંધી શ્રીત જોસાડવી એ એક જડુજ પુણ્ય કાર્ય ગણાય છે અને તેઓ તેને એક ફરજ સમજે છે. વળી દેવળ બાંધવાથી મોક્ષ મળે છે તેવી માન્યતાથી બંધિત પરત્વે દેવળો થઈ તેઓ કદમાં નાનાં નાનાં પણ સમૂહમાં બંધાય છે. અને દરેક બંધિત પોતાનાં બંધાવેલા દેવળને નાતું હોય છતાં કારોગીરીથી બરપુર કરી દેવા ઉત્સુક હોય છે. આથી તેનામાં જે બાબતો Gramdhar આવવી જોઈએ તે નથી આવતી. વળી આવો દેવળનો સમૂહ પર્વતો પર એકાંત જગાએએ હોય છે. તે પરથી તેઓ એકાદ સ્થળ વધારે પસંદ કરતા હોવા જોઈએ. ગેતુજો, ગિરનાર, વળાળ, આજુ પર્વત વિગેરે સ્થળોએ તેઓએ એવી સારી જગા પસંદ કરી છે કે જ્યાં જોમાસાતું પાણી ન ભરાય એનાં બાધકામ એવાં તો મજાગુત કર્યા છે કે કુદરતની અડચણોની સામે તેઓ ધન્ય વર્ષોથી ટકર મારી રહ્યાં છે.

જૈન દેવજોને પલાનમાં પદ્માસને જેમાંડેલી તીર્થંકરોની મૂર્તિવાળું વિમાન હોય છે, જેના પર પિરામિડના આકારનું શિખર ચઢાવવામાં આવે છે. આગળનાં જૈન દેવજોની રચના. ભાગમાં થાંભલાવાળો મંડપ હોય છે અને તેના કિપર આડા થરેવાળો ધુમટ ચઢાવય છે આ ધુમટ ચોરસપર અષ્ટકોણમાં મૂકાયેલા પહેલા થર પરથી ગોળાકારમાં થતાં થતાં મથાળે મધ્યમાં ભેગો થાય છે. ન્યાંથી એક લોલક કરી નાંખવામાં આવે છે. આ ધુમટને ટેકવનારા થાંભલા ઉપરાંત ચોકડી આકારનાં થાંભલા વધારાના મૂકીને મંડપ મોટો કરે છે.

આટલું સુખ્ય દેવજો હોય છે. ક્યાંક ક્યાંક આ દેવજોની આસપાસ નાની નાની દેરીઓ કરેલી હોય છે. આવા દેહેરાંઓ-ગિરનાર પર્વત અને આબુ પર્વત પર છે. વળી કેટલાંક દેવજો પર્વત પર હોવાથી ત્યાંની કુદરતી સુંદતાથી તેમની રમણીયતામાં વધારો થાય છે. મંડપ પરના શિખરમાં માળ બનાવવામાં આવે છે. તે ત્રિકોણાકારમાં હોયે થાય છે, બાજુઓ જરાક ગોળ હોય છે. તેમાં પણ આડા થરો મૂકેલા છે. બહારની રેખા અંદરની રેખા સાથે સમાન્વરજ લેવામાં આવે છે. મંડપ પરનાં ધુમટો બાજ્યેજ ૩૦ ફૂટથી વધારે બાસના હોય છે. આ શિખરો અને ધુમટો આડા થરોના હોઈ કોઈપણ જાતનાં આધાર તેના પાયાની બાહાર પડતા નથી, તેથી તે ધણાં વરસો લગી ટકી રહે તેવાં હોય છે.

મંડપના થાંભલાઓ ધણા જુદી જુદી જાતના હોવા છતાં કરેક સારા આકારનાજ હોય છે. તેના પરનું શર ચાર બાજુ ટેકાવાળું (Bracketed) હોય કિપર આવતા પાટકાનો ભાર સારી રીતે ઝીલી થકે તેજુ હોય છે.

નકશી કામમાં જૈન દેવજો સૌથી ચડે તેના છે. બૈામિલિક આકારો, વેલ, પૂતળાં વિગેરે આ પદ્ધતિમાં ધણાં જોવામાં આવે છે. આપણામા રત્નજ પૂતળાં કામ જાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. મૂર્તિઓની પછવાડે કાષ્ટક બોર્ડિંગલુ=ટેકલુ જેવું ફરેકમાં જોવામાં આવે છે. વિથંકરોની મૂર્તિઓ પદ્માસને ખેડેલી અને પાછળ પીંદને આધારે રહેલી જોવામાં આવે છે. અસલનાં આ પૂતળાંઓમાં જે ગાંભીર્યભાવ આપણને પ્રવીન થાય છે તે હવેનાં પૂતળા પર નથી આવતો, અને તેટલે અંશે હવેની તે કળા અધોગતિ પામેલી છે. વળી આ વિથંકરોને ઓળખવાને માટે ચિન્હો પણ કરેલાં છે કાથી, ધોડા, વરસોડા વગેરે આ પદ્ધતિમાં ધણું જતાવવામાં આવ્યું છે.

ઉપરની ખાસતોમાં (peculiarly) જરા અપવાદ રૂપ પણ નવિનતાં વાળાં પાલિટાણીનાં જૈન મંદિરો છે. ત્યાંના કેટલાંક દેવજો ૧૧ મા સૈકા જેટલા જૂનાં છે. ૧૪, ૧૫ સૈકામાં સુસલમાનોના ઝપાટામાં જો આ દેવજો ન આવ્યાં હોત તો આપણને તેમાં ધણું જોવાનું મળી શકત. તેપણુ ૧૬ મા સૈકાના છેલ્લા અડધમાં જૈન લોકોએ ત્યાંના કેટલાંક દેવજો ફરી વાર ચણુબ્યાં, ત્યારથી મંદિરો થવા લાગ્યાં, તે ઠેક અત્યાર સુધી થયાં. તેમાં પણ છેલ્લાં ૭૦ વરસોમાં પુર જોસમાં બધામાં છે, પણ આ પછવાડે બધાવેલાંમાંથી મૂર્તિકામના કેટલાક અવમનો બહુ સારા નથી થયા.

શેત્રુંજના દેવળોના ધણા પ્રકાર પડી શકે છે. આમાંનું મુખ્ય દેવળ 'મૃગ નાયક શ્રી આશ્વિન ક્ષત્રભ દેવનું છે. મુખ્ય દારપર લખ્યા પ્રમાણે તેને સાતમી પાલીતાણાના જૈન વાર રીપેર કર્યું હતું. અને તે કામ ચિતોડની રત્નસિંહ રાજના દેવળો રૂપભદ્ર દારબારી કર્મસિંહે ઇ. સ. ૧૫૩૦માં કરેલું. આ સમારકામ પરથી જણાય છે કે મુખ્ય દેવળ ઇ. સ. ૧૪૭૭ બાંધાયેલું. મુખ્ય દેવળ બે માળનું અને ઉંચાં શિખરવાળું છે. તેની આસપાસ નાની નાની દેરીઓ આવી રહેલી છે કે, જે જૈન દેવળની ખાસ ખાસીયત જણાય છે

આ દેવળનાં જથાની આસપાસ સુસજ્જમાની હાથ ધીએક હાથ દિવાલ બાંધેલી છે, જેનું કારણ એ હશે કે સુસજ્જમાનો તેને પોતાનું બાધકામ ધારીને ઝડપમાં ન લે. આ દેવળો કેટલાક ચોમુખ આકૃતિનાં અને આદિનાથ ભગવાનની પાંદડાવાળાં છે. સન. ૧૫૩૦માં કર્મસિંહ બાંધાવેલ ક્ષત્રભ દેવનું દેવળ એક રામણના ઝાડ નીચે છે, જ્યાં એમ માનવામાં આવે છે કે, ક્ષત્રભદ્રે તેનાં મોક્ષ મળ્યો છે.

જેનોએ આ દેવળોના સમહોના અધિક ગીતસર બાગો કર્યા છે, જેને દેંક દહે છે. આવી એક નંદીચરદીપ દેંકમાં એજ નામનું એક અદ્વિતીય રચનાવાળું દેરાલ છે. તે અમદાવાદના નગરશેઠે ૧૮૪૦ માં બાંધાવ્યું. તે એક ડર કૂટના ચોરસમાં આવેલું છે, અને તેને દરવાજા પાંચ દીઠની બોસરી ચારે બાજુ આવેલી છે. આનું બોય વળીયું

પાલીતાણાનું ૯ ચોરસમાં બનાવેલું છે અને તેમાં મુખ્ય બાર થાંભલાઓ છે. ઉપ- નંદીચરનું દેવળ. રના હુમટ અને છાપરાં આ થાંભલાઓથી ટેકવેલાં છે. બહારની અને અંદરની દિવાલો મોંસરુ (ચારપાર) કોતરકામ કરી જળી

જેવી કરી નાંખી છે. મુખ્ય દાર પશ્ચિમ તરફ હોઇ બાજુઓમાં પશુ સાધારણ દારો રાખેલાં છે. મુખ્ય દાર આગળ એક નાનો સરખો બહાર પડતો મંડપ કરેલો છે. ૯ ચોરસમાંના અંદર પાંચ જે ચોક્કડીના આકારના રથો તેના પર દરેકપર શિખરો ચલાવનામાં આવ્યાં છે. અને તેની ચારે બાજુપર તીર્થકરોની મૂર્તિઓ બેસાડેલી છે. આરા ચાર બાજુથી ખુલ્લાં મુખ્ય દારોવાળાં દેવળોને ચોમુખ દહે છે. મધ્યેના ચોરસપર મોડું શિખર ચલાવ્યું છે અને તેની બાજુ પરના ચોરસ પર નાનાં નાના શિખરો છે, આવી રીતે આ થયેલાં મુખ્ય પાંચ શિખરો કાંઈક પોગ- શ્વિક હેતુ બતાવે છે, મધ્યનું મોડું શિખર શેત્રુંજના પૂર્વની જગાએ મણાય છે. આવી રીતે આ દેવળ કંઈક મર્મવાળું હોઇ મોંઘી સંરમ છે.

આ પછીના થયેલાં દેવળો ધણે ભાગે એકબીજાના અનુકરણવાળાં છે. અને તેમાં બહુ નવિનતા જોવામાં આવતી નથી. શેત્રુંજનાં આટલા દેવળોને અવલોક્યા પછી આપણે દબે ગિરનાર તરફ વળીયું.

ગિરનાર પર આવેલાં દેવળો પાલીતાણાનાં જેવાં સુશોભિત અને રોણકદાર નથી. જુદા જુદા કાળમાં થયેલા મકાનોમાં જે વિરિધ ભવ્યના જોવામાં આવે તે જોવામાં ગિરનાર પરનાં દેવળો. જોવાની નથી. તેપણ આ દેવળો જ્ઞાનમાં જુદા જુદાં પડતાં હોઇ કાંઈક નવિનતાવાળાં લાગે છે. જોનાં આ ગિરનાર રથળ પવિત્ર ગણ્યુ છે; અને તેને નમિનાથને અર્પણ કર્યું છે. મેત્રુજ દરવા ગિરનાર તેના પરના લેખો

મળી આનંદથી જુનો હવિશ્યમ ગતારી આવે છે મડેડી મડાડ જૂનો કેટ છે તેમાં
 ૫ સર્વ ૨૫૦ નો એક ચેષ મળી આવે છે જાડુ જોના નિગનાર અગાઉ એમ મોટું
 ઐતિહાસિક ધ્યય છે એમ સહજ અનુમાન થઇ શકે છે

વળી ગિગનાર પર્વતની તલેગીમા ૫ સ ૧૮૮૮મા એક સ્તુપ જડી આવ્યો છે ત્યારે
 ચુઆગ મગે ૫ મ ૬૪૦મા આ જગાળી મુનાકાત લોધી ત્યારે તેના દરેક પ્રમાણે ત્યા લગ
 બગ પચામ તો મોકે હતા, આખાનું હાનમા કમ જોડમા આનગુ નથી

દરિયાની સપાટીથી લગભગ ૩૦૦૦ ફૂટની ઉચાઈપર જોનાએ મોતાના મેગ આ પર્વત
 પર માધ્યા છે તે તેમની ધર્મપત્ની આઠ્યા બતાડી આવે છે તેમા
 નેમીનાથનું દેવળ માંથી મોટું અને જૂનું દેવળ નેમિનાથનું છે તેના લેખ પરથી તેને
 ૧૨૭૮મા ગ્રીષ્મ ૬૨૧મા આ યુ છે તેમ લાગે છે આ રાષ્ટ્રે મમથી
 જો કે અમલ તેને દેખાડ મો હતા તે જણાઇ શકતું નથી, પણ તે પતાનના હવે તેમજ
 ગાખવામા આવ્યું છે આ દેવળ ૧૮૫૫૧૩૦ ફીગના કમ્પાન્ડમા ઉચ્ચ રહેતું છે તેની આમ
 પામ્મ લગભગ ૭૦ નાળી નાળી દેહરીઓ છે, અને તેને ફરતી ઓશરી છે આથી તેમના દેખા
 વમા જે નિશાળવાની ખામી હતી તે પ્રેરેન્ અશે ઓઠી થાય છે આ દરેક દેહરીમા તિર્થંગીની
 મૂર્તિઓ પદ્માસને બેમાડેલી છે હિંદુઓમા પણ આની દેહરીઓમા મદિરો છે આ મદિરમા
 મડપની બાહારની રેખાઓ તેના નિમાનની સાથે મળતી આવે છે નિમાનપરતુ શિખર અને
 મડપપરતુ આગામન પણ તે પ્રમાણે છે

નેમિનાથના મૂળહાર પાસે વસ્તુપાળ તેજપાળના દેવળો આવેના છે પ્લાનની વ્યવસ્થામા
 મને આ સર્વ મધ કરતા માગ લાગે છે એમ મુખ્ય મડપની મયુ
 વસ્તુપાળ તેજપાળનું આજુર નિમાનો મોડવેલા છે, અને તેને ફરતો ઓઠનો છે Siva
 mandir મમમાનત્વથી આ દેવળો ધણા બન્ય થાય છે આ દેવળ
 ૫ સ ૧૨૩૦મા મયુ છે. સામેના નિમાનમા મધિનાથ તિર્થ કરતી મૂર્તિ છે અને મામૂમા
 એમા ચોરસ બાવકામ છે, જોને “ મેર મુમેર ” પર્વત કહે છે અને બીજામા મોળાકારમા
 બાવકામ કર્યું છે તેને સમેત શિખર કહે છે

આ ઉપરાંતના પ્રેલક દેવળો માત્ર પુણ્યા છે તેનામા કાષ ખામ મ્યાપત્ત કનાની
 નવિનતા નથી લાગતી

ગુજરાતના જૈન સ્થાપત્યનું આટલું અવલોકન કર્યા પછી જો આવશે તેની પૂર્વતા જોની
 હોય તો આપુ પર્વતપરના દેવનાકાના મદિરાની યુ માવ લેરી પડશે
 આપુ પર્વત. જો કે તે હાલ ગુજરાતની હલની બાહારના મારકાદ દેશમાં આવેના
 છે, તોપણ આ પદ્ધતિની પૂર્ણતાની કાખી કર્યા વિના તેના ખગ
 અને ઘણ મરપત આપણને માન થાય તેમ નથી

આ આખું પૈવં માગાના મેળનથાંથી એકાએક '૪૦૦૦ ફૂટ જિ'યો ઉભો થાય છે તે તેનો મથાળાપર ૬' અને ૨ ગાઇપતું એક મેળન લગભગ એક સરખું છે તે અનેક જાતની વનસ્પતિ અને પર્વતની ખીણોથી સુશોભિત લાગે છે. તેના પગનું 'નખી તળાવ' તેની જાતમાં સૌ કાઇથી ચડે તેવું અને સુંદર છે અને ત્યાંથી લગભગ દોઢે માઇલ છેડે દેવનાકાનાં જૈનનાં દેવળો આવી ગયેલાં છે. પર્વતપર ચડવાનો મુશ્કેલ માર્ગ તેમજ તે એક ખૂણમાં એટલે કે ને નોની વસતીથી દૂર મોચથી, ત્યાંના તિથિનું માદાત્મ્ય ગિરનાર જૈનજ કરતાં કદાચ આડું હોય પણ ત્યાંના બે દેવળનું કામ દિગ્દુધાનના કાઇપગુ દિંદુ 'નાંકામ કરતાં ચડે તેમ છે. તે વડનુ ધાળા આરસનાં છે, જેની ખાણો તે જગા કરતાં ૨૦ કે ૩૦ માઇનથી પણ દૂર છે. આ આર-મને તેટલે દૂંથી અહિં ચડાવી દેરો જાંધરા તે ફેટપુ કહિણ કામ છે તે જ્વેનારને સહેજ જણાઈ આવે તેવું છે.

ગિરનારપરનાં બે દેવળો વસ્તુપાળ, તેજપાળ નામના બે બાઇઓએ બધાબધા છે તેમ બે જણાએ અહિં પણ ૪ સ. ૧૨૩૦માં બે દેવળો બધાબધાં છે, અને નેમિનાથનું દેવળ. તેમજ નેમિનાથનેજ અર્પણ કર્યાં છે.

ખીજી, ઇ. સ. ૧૦૩૧માં ગાજ બીનદેવના કાગબારે વિમળશાએ બધાબધાં છે. આ દેવળ પ્રેક્ષકને તેના અણીશુદ્ધ નકશી કામથી ચિત્રારમાં ગરક કરી દે છે. તેના વિમળશાહનું આદિ. પ્રમાણમાં આ મનુષ્ય રૂતિ આવી શકતી નથી એ એટલાં તો પૂર્ણ છે નાથનું દેવળ. તેમાં કાઇ પણ દેરકાર કી નજ શકાય હોરાનાં જ્ઞાનની વ્યવસ્થા આરે જાજુ દેરીએ અને વચમાં મુખ્ય મહિ હોઇ ગિરનારપરનાં દેરોના જેવીજ છે. પ્રવેશકાર આગળ એક મડા છે, અને આ મડપની આગળ ૬ થાંમણ-વાળો એક જામોરસ જોરડો છે, જેની અંદર હાથી ઉપર અજાડીમાં એકેલા વિમળશા પોતાના કુટુંબને મંદિર વગેરે જતા ગતિપદમાં આવ્યા છે. આ હાથીના પૂતળા કદમાં ન્હાનાં પણ પ્રમાણમાં કર્યાં છે, અને અજાડીતું કામ પણ થયું સાફ કર્યું છે અંદરનાં માણસોનાં પુતળાનું કામ મુમજમાનોએ નાશ કર્યું છે. આ મકાનો અંદરથી બહુજ સુશોભિત અને કા-ગીનીથી ભરપૂર છતાં બહારથી વડન સાદા તે એવાં કે તેને બહારથી જોઇને નિલકુલ કહી ન શકાય કે તે આટલાં બધા અદરથી સુશોભિત હશે, આનો મુખ્ય હેતુ મુસલમાનોની નજરમાં તે ન ચડે તે હશે. અને એટલા માટેજ મુખ્ય વિમાનની અડદનાં આગળનાં બારમાંથી અજવાળું આવના દેઇ બીજી બાજુથી તે બંધ જોવું છે અલગત તેમાં અધાર છે. આ વિમાનના અડ-બદિવ અથવા આદિનાથની પદ્માને બેસાડેલી ચૂર્તિ છે. આનાપગનું સિખર પણ બહુજ નરુ અને જાહારથી કંઈક કરેતું છે. વડન આગળના ભાગના મડપનું કામ પણ થયું સરસ છે.

મંડપ અને વિમાન વચ્ચે ગર્ભગૃહ સમુદાય છે. આ મંડપ પ્રમાણસર ઉચાઇનો અને તેની અંદર વાપરેલા મહેદ આરસપરના નકશી કામથી એટલે તો સુદર લાગે છે કે તેને જોઇને પ્રેક્ષક તો અનુધન બની જાય છે. ઉપરનો કુમટ અટકોણમાં આવેલા થાંભલાપર ઉચકાનાં આવે છે. તે તેના ચરો અંદરથી જુદી જુદી નકશી કામમાં દોરેલા છે. આ નકશી કામના આલેખન કરવાજ હાલના જમાનામાં માણસોની ધીરજ ન રહે તેવાં છે. આ

દરેક ઘરપરનું કામ એવું તો એક બીજાને ધનુ કયું છે કે તેમાં કંઈ પણ નવનો ફેરવાર થતો નહિ લગભગ દરેક યુરોપિયન પ્રવાસી તો આને જોઈને પોતાનું અભિમાન મેરે મળી જાય છે અને તેમ વખતે તે આ કામની શ્રેષ્ઠતા પોતાના મનમાં લાવે છે અને સીકારે છે આ મુખ્ય મર્દાનની આમપાસ થોડે છેટે ચારે બાજુ બેઠકા યામવાની હારોવાળી ઓસરી છે, ને તેમાં ચારે બાજુ નાની નાની દોડીઓ છે આ ઓસરી પર અગામી છે યામનાપર એક ચોરસની અદર બીજો ચોરસ જેના ખૂણાઓ પહેલાની બાજુના મધ્ય પર પડે તેની આકૃતિથી પાથરે ગોઠવ્યા છે અને તે દરેક ખાતામાં જુદા જુદા-મત્પનિક ચિત્રો દેવા છે મેઝામાં બૌદ્ધિક આકૃતિઓ તો મેઝામાં વેચો, તો મેઝામાં દેખીઓના ચિત્રો કરેલા છે ૧૧૨માં અમારી સ્વચ્છતાથી થોડાક છેકાંઓને ત્યાં જગ્યામાં આચ્છા હવા, ત્યારે આ ફળી ઓગરીમાંના એક યામનાનું મહે આરોપન કર્યું હતું, અને તે પરિણામમાં મૂક્યું છે. આતુ ગરુ વર્ણન કરતા લખાણ લાઈ થાની પછીકે હુ હવે તેના એક ની નેમગની નાન ફળી પડી આપે (હિંદુ) સ્થાપનની વાત કરીશ

આ બીજી દેગ તેજાગળ છે તે ઉપ ના દેગના તર દૂરના ખણ પર આવેલું છે અને તે પરિમાણિયુષ છે. તેના જ્ઞાનની વ્યવસ્થા વિમળાના દેગ જેરીજ છે પણ પૂર્વ તરફ ઓસરીમાં દહેરીઓને ગદરે સ્થાપનારના કંડુને વત્તોગોડો વસ્તુપાળ તેજા પડા થો છે અને આ બાગ મુખ્ય પરિચો જુદા કરના, વ-એ પાળાનું દેગની તોડકામવાળી બીંત છે આ મદરમમ નાના નાના ચોરસનું ફરેલું છે આજુ મમન ૧૫૫'x૮૮' વાળા લગભગસમાં હેઇ

વિમળાના દેગ કરવા જરા મોટું છે તેના મડપના યામવાઓ વધારે ઉચા છે. અને તે આઠ જુદી જુદી જાતના છે, જ્યારે વિમળાના દેગમાં ૧ મા મેકાના યામલાજા બધે રાખવામાં આવેલા છે મદરપરનો ધુમટ તેમજ ઉચકામાં આ થો છે, પણ તેનું અદરનું નક્શી કામ પહેલાના કરતા સ્ત્રીમાળ છે ધુમટના બીજા ચરથી ૧૬ બેઠકા પરિધની (સરખતી) ની જુદી જુદી ગિતિમાં પૂતળીઓ ફરી છે આ ધુમટની ગરોમર મધ્યમાં ઉપ રથી એક લોલકા દર્શુ છે, જે મધુજ મસગદાય છે ને બુજ મા જ છે શુવામના મોટા કુને તેની દાડલીથી ચણ પછીએ ને જે આમગ થાત તે આકાર આનો છે આ લોલકના પ્રમાણમાં ઈગ્યાડના ૭ મા હેનરીના વેસ્ટ મિનિસ્ટરમાના મોલકા પ્રમાણુ વિનાના અને બારે લાગે છે આ મોલકની સુદરતા, અને સુમ્મારતાનો ખ્યાલ માત્ર નજરે જોવાથીજ મળે

આની રીતે આ જન્મે દેગો તેના પૂર્ણનાનાના અને અર્ધનાના અવવોઓ પૂર્ણ અને અર્ધવાળા છે તેમાંનો ત્રણ પણ આસપ આપણને અસ્થાને નહિ આ બન્ને દેવળોનું લાગે હાલના પદવાક અનુદરશુ કરેલા મમનોના આની પૂર્ણતા શ્રેષ્ઠત નથી આની શક્તી!

આ ઉપરાંત હજુ બીજા બે દેગો છે પણ તેનું વર્ણન કરના જેવું નથી.

હિંદી બ્રાહ્મી (સ્થાપત્ય)

આ પદ્ધતિના ત્રણ ભાગ પડ્યા છે. ૧ ઉત્તર દિશ અગેર બ્રાહ્મણી પદ્ધતિ ઇ. સ. ૧૦૦ થી આજ સુધી. ૨ આધુનિક પદ્ધતિ આજના મધ્યદિનિ ૧૧૦૦થી ૧૩૦૦ સુધી. ૩ દ્રાવિડી ૧૩૫૦થી ૧૭૫૦ સુધી. આ પ્રમાણે ઉપર કહેલા ત્રણ ભાગોની અંદર મુખ્ય વિકાસો. હિંદુ પદ્ધતિ વૈદ્યાર્થ નામ છે. આ ત્રણેમાં પ્લાનની વ્યવસ્થા, કોન-ગ્રામ અને પુલગાં કામમાં ઘણું સામ્ય છે. એના દેખાતો આધાર આખા દેવળની બાજરેયા અને બદારની લસોટીયોના કોતરકામ ઉપર છે. ઉત્તરની પદ્ધતિમાં દેવસ્થાન ગોઠવે કે વિમાન ઉપરનું ચિખર ભાગ વિનાનું વક્ર બાજરેયાવાળું છે. અને તેની આગળનો મંડપ જેનોના દેવળની માફક ચાંબલાઓ વાળો અને ખુસ્તો નહિ હોતાં મારે બાજુથી. કદાચ એ છે.

આધુનિક પદ્ધતિ ઉત્તર અને દક્ષિણની પદ્ધતિની અસરવાળી છે, તેનું ચિખર પણ ઉત્તરની બ્રાહ્મણી પદ્ધતિના જેવું જ છે. પણ પ્લાનમાં તેનાં મંદિરો ચોક્કસના આકારનાં (Star shaped) હોય છે.

દ્રાવિડી પદ્ધતિમાં વિમાન ઉપર ભાગવાળાં આડા ચરોવાળાં ચિખર ચાલુ છે, અને તે દરેક ભાગમાં મંદિરો ભેગાડેલી હોય છે, અને આ મંદિરોના અર્ધ ભાગમાં છત્તપતના પામ લાસનું (pylons) સ્તંભીય દગવતા મોટા મોટા દરવાજાઓ કોઇ કોઇ જગ્યાએ દરેક હોય છે.

આ મુખ્ય ત્રણ પદ્ધતિમાંની કોઇ પણ સ્વતંત્ર રીતે શુજરાતમાં દેખાતી નથી વચલી આધુનિક પદ્ધતિ કંઈક અંશે દેખાય છે. આથી ઉત્તર અને દક્ષિણ શુજરાતમાં તેનો પદ્ધતિમાં ચોરોએક ફેરફાર કરીને જોનાં પોતાનાં દેવળો ઠેર ઠેર બાધ્યાં ને તેથી તેની અસર આ બ્રાહ્મી પદ્ધતિપર ઘણી દેખાય છે. એટલે આ જગ્યાએ જો હિંદુ પદ્ધતિ નામ આપવામાં આવે છે તે કદામ પણ સમજીને નહિ પણ હિંદુ સોદાએ બાધેલાં બાધકામોનેજ હિંદી પદ્ધતિમાં કહેવા પડે છે.

આનાં બાધકામ સિદ્ધપુર, મોદેરા, અણહિલવાડ પ્રાંત, વડનગર આદિ સ્થળોએ મળી આવે છે.

સરસ્વતિ નગરનું સિદ્ધપુર શહેર એક વખત સોલંકી રાજાઓના વખતમાં મોટું શહેર હતું નદીના તીર પર ઉંચી જમીનપર તે વસેલું છે. સરસ્વતિ એટલે કે વિદ્યાતેવી તેનીપામે. વહેતી હોવાને લીધે પૂર્વે આ સ્થળનું માહાત્મ્ય ઘણું હતું અને શુજરાતી બ્રાહ્મણોને રાજાઓને ત્યાં સારો આશ્રય હતો. પહેલાં આ નગરનું નામ શ્રી સ્થળ—શ્રી સ્થળક હતું, અને એમ અનુમાન થઈ શકે કે મૂળના સોલંકીએ ઉત્તરમાંથી લાવેલા બ્રાહ્મણોએ પછી તેનું નામ સિદ્ધપુર પાડ્યું હોય અગર તો કદાચ સુવરાજના વખતમાં આરબાયતું સિધરાજે પૂર્ણ કર્યા બદલ તેના માનમાં તેનું નામ સિદ્ધપુર પડ્યું હોય.

મૂળરાજ મોક્ષદીએ માગીનદીન થયા પછી પોતાનું શરેર રમણીય કરવા માટે 'રૂદ્રમહા-
લયનો પાયો નાખ્યો. ઇ. ૯૪૪. પણ વચમાં મુસલમાનોના હુમલાથી તેમાં ધણી વાર અડચણ
આવી. મૂળરાજ તેના આમા માનસિકને માગીને માદીએ મેડો હતા, તેને પોતાની પાછળની
છ'દગીમાં બાંધી પશ્ચાત્તાપ થયા લાગ્યો. આથી તેણે આજીવની સલાહ લેઈ ધર્મદાન કરતા રાત્ર
ક્યું અને છેવટે પોતાના પુત્ર ચામુંડને ગજગાદી સોંપી મળ્યું પર્યંત સત્તમગમાં વખત માલ્યે.

આ પછી સિદ્ધરાજ જયસિંગે રૂદ્રમહાલયનું કામ હાથમાં લીધું. તેણે 'તેમાં ધણી મુધારા
હ્યાં, એવડું તો માટા પાયા પર કામ શરૂ કર્યું કે તે ઇ. સ. ૧૧૪૩માં તેના 'મરણ' મુધીમાં
પણ પૂર્ણ ન થઈ મર્યું. આ રૂદ્રમહાલય-રૂદ્રમાળાના હાલમાં છૂટા છાયા કડકાજ પડેલા છે.
પણ તેમાંથી તેની અસલની ખાનનાનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકે છે. તે પરથી જણાય છે કે
તે ૨૩૦'x૩૦૦' ના મેદાનમાં હતું. વચમાં એ ત્રણ માળનું ત્રણ બાજુ ૫૦' ચોરસ મંડપવાળું
શિવાલય હતું કરેલું. પૂર્વે વરદ નદીના કિનારા પર તેનું મુખ્ય દ્વાર છે. અને ત્યાંથી 'નદીના
પાણી મુધી ધાટી બાધેતો છે. જેન દેવગોની પેઠે આની આસપાસ પણ નાની નાની દેગીઓ
હાલ્ય હશે. આ દેવગનાં ખંડીએગ દળુ પણ સુંદર લાગે છે. જ્યારે તે આખું હશે ત્યારે
નદીના વીરપર તે કેટલું ભવ્ય લાગતું હશે તે ખ્યાલનાં આની રહે. ઇ. ૧૨૯૭-૧૮માં ઉરુખાંએ
અને પછી તે ૧૪૧૯માં અહમદશાહે તેનો નાશ કરી નાંખ્યો. અને હવે તો માત્ર તેના ઉત્તર
વરના મંડપના ચાર થાંભલાઓ, અને પૂર્વ વરદના મંડપના પાચ થાંભલાઓ જેમાંના એ
દરવાજાના રૂપમાં સુંદર તોરણ સાથે હવેલુ હતા છે. આ શિવાલયમાંથી કેટલાક લેખો જડી
આવ્યા છે. જેમાં મૂળરાજ, સિદ્ધરાજના વખતની જાહેરાતવાળી અને તેમનાં બંધાવેલાં મકાનનું
અસરકારક લખાણ છે.

આ હતા રહેલા ભાગના પથરાઓ જેવા પથરા મુજરાતના બીજે ક્યાંય મળતા નથી.
૧૮૮૬-૮૭ અને ૧૮૮૬-૯૦માં જ્યારે જુનાં મકાનોનાં માપસર આશેખન કરનાર સરકારી
ખાતાનાં મી. કોસેએ આ જગાની મુલાકાત લીધી ત્યારે ત્યાંના એક સલાહ પામે આ જગાનો
કેવી નક્કી કરાવ્યો હતો. તેના કહેવા પ્રમાણે જુનું શિખર ૧૨૦' થી જરાજ નીચું હતું.
અને મંડપ પણ ત્રણ માળ જેટલો હતો હતો શિખરની બાજુ ઉપર જોખો મૂકેલા હતા.

મંદિરના આગળના ભાગપર આવેલા મંડપની ઉત્તરમાજુમા એક બીજે કીર્તિચંદ્રભ કે
તોરણ હતું હતું છે. આ અને બીજાં બધાં અવશેષો મંદિરની બને બાજુએ સરખે અંતરે
એવાં તો પ્રમાણુમર આવી રહેલા છે કે જ્યારે તે બધું હયાતિમાં હશે ત્યારે બહુજ ભવ્ય
લાગતું હશે. આ કીર્તિચંદ્રભ જમીનથી ૩૨' ઉંચો છે. અને તે ચોખ્ખો હિન્દુ પદ્ધતિમાં
વામાં આવ્યો છે. તેના માપ બહુજ પ્રમાણુમર છે, અને મુરોખીય સ્થાપત્યમાં જેવાં પ્રમાણુ
આવી સુંદર કમાનો કરવાને નક્કી થયાં છે, તેને તે બહુજ મળતા આવવાથી હું તો તેને બહુજ
ઉત્તમ કહીશ.

આ પછી મુસલમાનોના હાથમાં સિદ્ધપુર આવ્યા પછી ત્યાંના અરણ્યમાંના થાંભલાઓનો
ઉપયોગ કરીને મુસલમાનોએ તેમને જોડતી બંધારણનાં જુમામસિદ વિગેરે બાંધ્યાં. એટલે

તેમના કામોમાં હિંદુઓના આંશિક અને તેમની વિગણતા, મગીને વિશાળ મકાનો થયાં. મિલ-
પૂરના આ અવશેષો પરથી ત્યાંની બંધનતાનો ખ્યાલ લેઈ, આપણે અણુહિંસાડના, પાટણના
મંત્રકલા કોશલ્ય ખતાવનારાં રાણીની વાવ અને સહઅલિંગ વળાવ વરદ નજર કરીએ.

આ રાણીની વાવ પાટણથી ઉત્તર પશ્ચિમમાં અદઅલિંગ વળાવથી થોડે છેટે આવી છે
તે જીમદેવની રાણી ઉદયમતિએ ૧૦૧૨-૧૩માં બંધાવી છે 'હમણાં-
અણુહિંસાડ પાટણ- ના તેના અવશેષો પરથી જણાય છે કે તે ૫૫૫' લાંબી છે. કનેલ-
ની રાણીની વાવ. દોડનો રિપોર્ટ કહે છે કે "ત્યાના પર્વાયો હમણાના શહેર પામેનો નવો
કુલો બંધાવામાં વાપરેલા છે હમણા તેના માપનું અનુમાન કરતાં
અને રહેલી નકસી કામ નિચારતાં તે તેના વખતમાં યુજરાતમાં સ્થાથી રસ હશે ક્યાં મિતો
બાહારથી પથ્થરની અને અદરથી ઘડેલી છે તેમાંથી ટેકળો કાઢીને ફાટી ગયેયો કાઢેલી
છે, આ ટેકળો (એકેટસ) બહુજ ઉત્તમ ગતિ કારેલા છે, અને તેમને કમોઘના અને જીજુવાડના
કોટના દરવાજામાં વાપરેલા એકેટસની પેઠે વાપર્યા છે. તેના થામલાઓની ઢગ, બગેમગ આપુ
પરંતુ પરના વિભવશાહે બંધાવેલા દેવળના થામલા જેવી છે. ૬' ૬" ૧૦૩૦, આમ હિંદુ રથા-
પત્ત ૫૦ જૈન-ધર્માપત્તની કેવી અમર થયેલી છે તે સમજી શકાશે.

સિદ્ધરાજ જયેસિ હેતુ' બંધાવેલું આ વળાવ યુજરાતમાં સર્વ કાંઈ કરતા મોટું છે. તેને
ફરતાં પગથિયાં પર ૧૦૦૦ શિનહાંગી મૂકાયલાં હોઈ તેનું નામ સહઅલિંગ વળાવ પડ્યું છે.
તેના ખોરાનર અધ્યમાં રૂદ્રેશ્વરનું દેવળ બંધાવેલું હતું. પછી પાછળથી
સહઅલિંગ વળાવ
મુર્મવમાનોએ તેને કાઢી નાખીને તેની જગ્યાએ તેમને ફાવેલા રાજો
લગા કરી દીધા. હવે તો આ બધું નાશ પામી ગયા જેવું થઈ
ગયું છે. વળાવની જગ્યાએ ખેતર થઈ ગયું છે. ફરતાં પગથિયાંપરના પથ્થરોની નીકળી જઈ
ઘડેલી પ્રાચી દેવાલ છે અને ઘણા નિગો ઉપડી ગયાં છે, અને કેટલાક જમીનથી અને
ધાસથી દટાઈ ગયાં છે. વીરમગામનું મનસુર, (મનમર) વળાવ જે, સિદ્ધરાજનું બંધાવેલું
ગણાય છે, તે આ મોટા સહઅલિંગ વળાવનું આન કળાવે તેમ છે વીરમગામના મુનસર
વળાવને ફરતાં સપળી બાજુએ પગથિયાં આવેલા છે જોવારાના સ્થાથી ઉપરના પરવાર
પર દેહરીઓની હારો છે આ દેહરીઓમાં શિવનિમત્તી સ્થાપના કરેલી કહેવામાં આવે છે
પ્રત્યેક દેહરીના શિખર નીચે આગ્ધાર ભોક (કાણું) રાખી તેમાંથી દોર બસાર કરવામાં
આવેલો હતો અને તે દોરને લગાડીને દેહરીઓની અદર ધટ્ટીએ
વિરમગામનું મુન-
સર વળાવ.
બંધાવામાં આવેલી હતી. આ નાના ઘટ્ટ, આગરે મુખ્ય મંદિરમાં
આરાર્તિકા કરતી વખતે ઘટ્ટ વગાડવામાં આવે ત્યારે આ મુખ્ય દોર
જેવડાથી રૂઘળી ઘટ્ટાઓ ના, કરે વળાવની પશ્ચિમ બાજુએ
માતાજીનું સત્તમ મંદિર બનાવેલું છે. લોકોને નહાવાના જોવારાના બામપર અમુક અમુક
ટુકાણે દોર વિગેરેને પાણી પીવાની વ્યવસ્થા ગાદ ઢાળ કરેલા છે ત્યાં નાના પડુ દેહરીઓથી
મોટા દેવગો બંધાવેલાં છે. ત્યાં સ્નાન કર્યા પછી પ્રજ્ઞમળ પેરનાની બઝિતભાવના પ્રમાણે
ફરી કરી ઘેર બપ. વિશેષ જોવાનું તો એ છે કે આ વળાવના ઉત્તર પૂર્વ બાજીની

આજુએ મગફળીની અવાજના સ્ત્રીઓને માટે આન કરાતી સવડ કરવામાં આવી છે, જ્યાં રનાન કરતાં આજુઆજુના મોલુસોની દષ્ટિ જમકે નહિ. આ સરોવરમાં પાણીના સંચય માટે હાલની પદ્ધતિને અજીજી ગરનામાં વિજેરે સુકિતસર આવી વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી છે. આ સર્વ જ્યારે પૂર્ણ વ્યવસ્થામાં હશે ત્યારે કેવો રમ્ય દેખાવ લાગતો હશે તેની કલ્પના ન થઈ શકે તેવું દેખાય છે.

આગળ જતાં મુમલમાતેના હાથમા આ જગા આવતાં ત્યાં મુમલમાતેનાં બાંધકામ થયાં. આ મોદેરાનું ગામડું રૂપેણ નદીને મગનાની પુમાવની નદી પર આવેલું છે, અને હમણાં ત્યાં યોડાંએક કુપડાં કરતા વધારે, સખ્યામાં ઘરો નથી. તે પછી ત્યાંના દમા રહેવાં પુગતની મક્કનોથી આપણને તે સ્થળ ઉપયોગનું છે. મોદેરા, તે મોદેરાપુર કે મોદેરા જ્યાં પહેલાં મોદે બ્રાહ્મણ રહેતા અને જે બ્રાહ્મણો હાલ મોદે વાણિમાના ગોમે છે.

આ ગામની પશ્ચિમે એક મોડું તળાવ છે જેને કરતાં પમથીવાં હાલ તો ઉખડી ગયાં છે, તેનાથી દિગ્ગ પૂર્વમા એક અક્ષર થાંભલાઓવાળી દિંદી પદ્ધતિની મસ્દ છે. ત્યાંથીજ પશ્ચિમમાજ આગળ જતા આગળના ભાગમાં લખચોરમ આકાશના કુદરતી મૂર્ચનારાયણનું દેવળ છે. આપણે ત્યાંજ અટકવનું છે મધ પછી પુગાણા મક્કનોથી અણિ શુદ્ધ ભાગ આપણને જોવો હોય તો આ સર્વનાયણના મસ્તિનો નડા છે કર્નલ મોનીયર રિસ્પ્રમ્સ સર્વે જનરલે આની મુગાકાવ લીધી છે, અને તેને જોતા તે નીચે પ્રમાણે લખ્યાર કાઢે છે — “ પુરાણા હિંદ સ્થાપત્યનો મર્વોત્તમ દાખવો મેં ક્યાયે જોયો હોય તો તે આ મોદેગમાં છે. હાલ તો ચિર અભણિય પુદ્ધના પાગોડાના જેવો છતાં એની તો વૃશિમાગથી શયુગારવામાં આવેલો છે કે સડજ મગ્ગ મકાય, તે તેના બાધનાગની વૃત્તિ તેને મનુષ્ય જેટલું હગે શકે તેટલું શયુગારવાની હોની જોઈએ તેમા વપરાયલા થાંભલાઓ ઘણાજ મુદર છે અને તેને આજુઆજુની લગાડેલી નક્શીથી વધારે સુગોભિત કર્યાં છે આની સુદરતા અને સફાઈ હાલના સુધરેલા જમાનાના વલણ (trend) ના મુખ્યત્વે ગિલ્ડેડ બ્રિસ્ટલનાથી નથી અને તે બહુજ દુશ્વિયાર અલુમિની ફિનિશ પરિણામ છે

થાંભલાઓની કુબી અસખ્ય પુતળાથી શયુગારેલી છે અને આ બધાં દેવગીઓ છે તેના ઉપરના ઘૂમટ મુસનમાતેની તોપોથી કડી ગયા છે, પણ તેના નીચેના ઘરો હળુ રલા છે, જેઓ બહુજ સફાઈથી કાંતરેલા છે.

આ પાગોડાના અગ્ર ભાગમા ૧૦°x૭૦° વાગનું એક પરચસ્ત બાધેનું તળાવ છે, અને તેમાં પગથિયા પર નાની ફોરેરિઓ આની રહેતી છે આ તળાવમા હમણાં તો ઘાસ કાઢી નીકળ્યું છે અને પાણી પણ ખરાબ છે

અને માદ નથી કે હિંદુસ્તાનમાં જેના પંથનો પર કાળની ખરેખરી અસર જણાઈ આવે એવું, એ, આ પાગોડા, જેવું મકાન બીજે કંઈ જોઈ શકાય. અમે બીજી ઘણી જગ્યાઓ ફરી, ફરીને જોઈ પણ જેટલો વખત આના અવશેષોમાં માન્યો તેટલો બીજે કંઈ માગ્યો નથી. એનાં પજાં ખસાં પૂવર્ગોએ નો દેવોનાં અને પરમ પુત્રોની છાંદશીનાં ચિત્રો બતાવે છે. મકાનની બાહાર લગભગ ૧૮ આંગળા ફરતા પોડોળા પાંચાં પુરો, સીપો, ઘોડાઓ, અને બીજાં પ્રાણીઓ પોતાનો કંઈ પરમ પવિત્ર દરિદ્રાશ્રમ જનાવતાં હેય તેમ કરેલાં છે. આ પટાની નીચે અને લગભગ જમીનની પાસે વર્ગો એક દાયાઓનો પડો છે. ”

જ્યારે એક પરદેશી આ મકાનને જોઈ ઉપરના ઉદ્યોગ કહે છે, ત્યારે હું નથી ધારતો કે કોઈ પણ હિંદુ તેને જોઈને મગર થયા વિના રહે.

હવે આપણે તેની અંદરના પ્લાનની વ્યવસ્થા જોઈને જડનગરની ઉભી રહેલી તોરણોવાળી કમાનો કે કીર્તિસ્થંભો જોઈએ.

મુખ્ય દેવળ પૂર્વાભિમુખે છે. મૂર્તિસ્થાનની આગળ એક, ગર્ભ છે, અને તેના આગળ એક ગર્ભ છે, અને તેના આગળ એક મોટો મંડપ છે, તે સભામંડપ કે મંદિરની રચના. રંગમંડપ તેની બાજુમાં, એક નાનકડો કુંડ છે અને તેને રામકુંડ કહે છે. એક સિંધસાસ્ત્રીના કહેવા પ્રમાણે તે મંદિર શાસ્ત્રીય પદ્ધતિના બાજો હોઈ ઉત્તમ પ્રકારનું હતું. આખું દેવળ ૫૧' અને ૯ આંગળાનું લાંબુ અને ૨૫' ફૂટ અને ૮ આંગળા પોહોળું હોઈ તેમાં પોહોળાઈ કરતાં લગાઈ લગભગ બમણી થાય છે, જે કદાચ પ્રમાણુપર હોવાનો નિમ્મ ફરો. મૂર્તિસ્થાન આગળના માર્ગમાંજ દ્વાર હોઈ ત્રણ બાજુથી બંધ છે, અને તેને ફરતો પ્રદક્ષિણા બમ ગાંઠે માર્ગે રાખી બાહર દિવાલ રડી છે. આ માર્ગને છાપરાથી ઢાંકે છે. મંડપનું છાપરું આઠ મુખ્ય થાંભલા જેનો ઉંચાઈ ૧૩'-૬ (આંગળા) છે તેનાથી ઉંચકાયું છે. અને તે આઠમાના આડી અને ઉભી દારમાંના થાંભલા સામે તેવાજ બીજા ચાર મૂકીને ચોક્કસના આકારમાં મંડપને મોટો કર્યો છે. સૌથી આગળના પૂર્વ વરદના બે થાંભલા આગળ બે દારમાંની જગા સાચવના જરા મોટા કદના કિર્તિસ્થંભના અરોધ થાંભલાઓ છે, અને તેની વચ્ચેથી સામે બરોમર મંદિરમાં આવી રહેલા કુંડમાં જરાનાં પગચિયાં શરૂ થાય છે. આમ આ આખી જગા બંને બાજુથી સરખે અંતરે થયેલાં બાવમય બાંધકામથી બહુજ રમણીય લાગે છે.

આ દેવળના બાંધકામની ઘટના પરથી એમ કહી શકાય કે તે ૧૧ મા સદામાં થયેલું હોયું જોઈએ. વર્ષ ૧૦૩૨ માં આજુ પર્વત પરના ચિમળગાડે ગધાવેલાં દેવળને તેની શક્તિ મળતી આવતી હોવાને લીધે, અને તેના પર વિક્રમ સંવત ૧૦૮૩ એવું લખેલું એક પથ્થર પર જડી આવતાં ઉપરનું અનુમાન ખરું પડે છે.

આ કીર્તિસ્થળો શહેરથી મોટા શિવાલયના માર્ગે પર છે અને તે ઇજ્જતના પાય લેન્સર્તુ રમણુ દસાવે છે તેનો વાપરવાનો હેતુ સારો છે કપડનશુભ પણુ આવે કીર્તિસ્થળ એ.

આપણા દેવળો, જેનોના ઉત્તમ દેવળોની માફક જોડે આરસપહાણુના નથી બધાવ્યા, તોપણ તેની બાહરેખા (outfacing) જાહેર ધારવાળી છે. દાખલા જેન અને બ્રાહ્મી, તરીકે મંદિરના છત્ત, ઉપરથી શિખરની બને બાજુઓ થોડે ઉપર સ્થાપત્યને સુધી સમાવરે જઈ પછી ગોળાકારમા મળવા બધ છે, અને તે બધા મળે છે ત્યા ઉપરના કળશની ટોચ બેગી પ્રાપ્ત છે.

વળી અને આપણા શિવાલયોમાં ઘણી જગ્યાએ પ્રચલિતો ભાગ સ્થમાન થાય છે. જેનોના દેવળોમાં જેમ કરતી દેહરીયોથી, વિશાળતા આવે છે, તેમ, આમા કુખ્ય મંદિરના અંગ્રાગદી સર્વે અવરે બને બાજુએ આવી રહેલા નાના નાના દેહરીયોથી, કેડોથી અને કીર્તિસ્થળોથી વિશાળતાની સાથે રમણુધર્મ દર્શી થાય છે, વળી આપણામા અને કેડની મળ તેા આરજ લાગે છે યત્રકલા, સાસ્ત્ર બતાવનારા કેડો, વળાવો, નદીના ધારો, વાવો એતુ સ્થાપત્ય જ આપણામા વિકાસ પામ્યુ છે જેમા અદિમા પ્રમને પ્રાધાન્ય છે, ત્યાં આ જેળા-શધને ધ્યાને છે.

દેવાલયોના આ ભાવોનો આધાર તે જેના તેના ઉર્પસ્ય દેવ ઉપર મહે છે આપણા દેવાલય પર લાગતી, મૂર્તીની અને દેવ દેવોના ઉત્તમ અને પ્રચલિતો ભાવ એ રીતે આ થો છે જેને ઇગ્નીશમા ડીઝાર્જનલુ ફોર્મ કહે છે તે ફોર્મ અને આપણા સ્થાપત્ય ઉપર વધારે પ્રતિવ થાય છે જેનોના દેવળની બાહરની સોદાઇ, અદરની ભવ્યતા તીર્થેકની મૂર્તિનુ માળીય એ સર્વનો ભાવ તેમને અવલખીનેજ રહેલો છે વળી જેનોના દેવળની માફક આપણા દેવળો માત્ર અદરથીજ અપકાર નહિ હોતા બહારથી પણ ધામ્યાળા હોઇ પ્રવાસીનુ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે.

સુસલમાની સ્થાપત્ય

આ રીતે સુસલમા આપણે લગભગ ૧૨ મા સેકા સુધીનુ સ્થાપત્ય જોયુ એ પછી ૧૩ મા સેકામા સુસલમાની સભ્યની ન્યાપના સુસલમા થતાં તેમની જોતિહાસિક નરમાતો પ્રમાણે હિંદુ કારીગરોએ તેમને મટે મકાનો બાધ્યા છે. આ સુસલમાનોના રેળા ઉત્તરમાથી હિંદમા આવ્યા અને પહેલા ઉત્તર હિંદમા પથરાતા પથરાતા અને ચલાઇ કરી દેગો છત્તના છત્તવા ૧૩ મા સેકામા સુસલમા પણુ આવી પહોંચ્યા આ આવેલા સુસલમાનો જે તે દેશમા રજાથી ત્યાં ત્યાંની અસરો અને વલણનાગા થઇ જ્યારે તેઓ સુસલમા આવ્યા ત્યાર કઇ નહી તરી કલ્પનાઓ ઉગી ચઇ તેથી તેમના વખતના સુસલમા બધેલેલા સ્થાપત્ય ઉપર તેની અસર થતા તે અદર સુદ અને પ્રમણુરાગા રૂપમા આપણને દેખાવ આપે છે.

હિન્દીના પહેલા સંસ્કૃતિમાં મુસલમાનોએ સિંધ અને ગુજરાત જીત્યા ચંદાણ. હરી, પંજુ તેમા તેઓ ન જાણ્યા, પછી ૧૧૯૬માં મહમદ ગીજની ચડી આવ્યો અને તે વખતે દિલ્હીની પડતી થયા છતાં ગુજરાતને લગભગ એક મંડો ગાયુ લગાધ્યાન આપેલો. એટલામાં ૧૨૯૭માં તે અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીએ દરણ વાધેલા પાંચેથી ગુજરાત લઈ ત્યાં મુગાઓ પશુ નીમી દીધાં. વળી ૧૩૯૧માં ત્રીજા મહમદશાહે મુઝફ્ફરશાહને 'વાઘસરોય તરફે નીમ્યો. આ બધું તેમુરલીની ચંદાણી સમાધિ પર થયું. તેમાં મુઝફ્ફરે ગુજરાત ચડી ગુજરાતમાં પોતાની સત્તા સ્થાપી. આ બે સંસ્કૃતિમાં બે કે અડધતાલી વંશ રાજ્યવાદી ભોળાવનો હતો તેપણ તેમને તાબાના રાજ્યો સાથે જપડા તે ચંદાણ. આથી મૂળ સત્તા રાજધાની પગલ રહી અને આમ-પાસના મુલકમાં તે હિંદુ રાજાઓનું જોર હતું. આ વખતે ગંજધાની અમદાવાદમાં હતી અને તેને સ્થાપનાર અડધશાહે તેને પૂરતી મુશોભિત કરવાને જમ લીધા. હિંદુઓ પોતાનો ધર્મ બરોગર રીતે પાળતા હતા, અને બે કે ધોળકા, મહેમુદશાહ વિગેરે મોટાં ગામમાં મુસલમાનોએ પોતાના મસિદ વીગેરે બંધાવ્યા છતાં હિંદુ મંદિરો પણ તેજાગ જોખમાં મધાતા અને આથી કરીને ઉપરોક્ત મુસલમાની બાધકામોમાં પણ હિંદુ કારીગરો લાગેલા હોઈ એમના બાધકામો પર હિંદુ સ્થાપનાની છાયા આવીત.

આ નવાં મુસલમાની બાધકામોમાં મુસલમાની સત્તર બોધું છે. તેમણે આપણા હિંદુના યામલાઓ અને મંડપના ઘૂમટો લીધા. નિર્જળ અરણસતાના સ્મર-મુસલમાની સ્થા. હાવાગા મુસલમાનોએ જ્યારે આપણા પાણીના કુડો જોયા ત્યારે પત્ય તે આપણા- તેમને તે બહુજ બધા લાગ્યા. પોતાની દરેક મમજદમાં આને જર નોજ, વિકાસ છે. રતુ અગ બધીને સ્થાન આપ્યું.

અરણસતાનાથી તેમનો ધર્મ ઉદ્ભવ્યો છે. તેમના ધર્મનું મુખ્ય મત છે બે કે ધર્મર એક છે, અને 'મહમદ એનો પેગંબર' છે ધર્મરની કૃતિ મનુષ્યોથી નજ થાય તેની માન્યતા હોવાથી તેમના બાધકામોમાં પ્રાણીઓનાં પુતળાનું અને નકશીનું કામ ન થયું. અરણસતાના ઉજાડ મેકાનમાં ચોખ્ખા સપાટી જેવા આકાશમાં કુંદગતી દેખાવ જેવા કે સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા અને ક્ષાંક ક્ષાંક બાંધવાઓ બાહ્ય ઉપાધી નહિ હોવાને લીધે સ્પષ્ટ બાહ્ય રેખાવળી આકૃતિમાં દેખાતા અને તેથી તેમના કીડ છનોમાં સપાટી પરના ચિત્રો સ્પષ્ટ રેખાવાળાં અને સરખાવાળા થયા, આજ એમનો, દરેક પદાર્થ સ્પષ્ટ રેખામાં બતાવવાનો અતિમ ઉદ્દેશ લાગે, છે નાનામાં નાની કારીગરીના વાસણો તેમના કપડા વિગેરે હમેશા ઉપરોગર્મી આવતી ચીજો પરતુ નકશી કામ બાંધ મ્પષ્ટ લીટીઓથી જોવામાં આવે છે તેમજ તેમના વખતના ચિત્રો તેમજ સ્થાપત્ય પરતુ નકશી કામ પણ તેવું જ ચોખ્ખું દેખાય છે.

આપણા દેવો જો પૂર્વાભિમુખે છે, તેમ તેમનામાં મહમદનું સ્થાન મઝા પશ્ચિમ તરફનું હોઈ મસિદો પૂર્વાભિમુખે થઈ, અને તેમનામાં એક સાથે બેસી નિમાજ પઢવાનો નિયમ હોવાથી મસિદો 'કંદમાં મોટી થઈ. આપણા મંડપોની ગ્યનાનોજ આમાં ઉપયોગ થયો છે અને જેની રીત મંડપનો અંદકોણ ઘૂમટ દેખાવાના ચામલાઓમાં આપણે વધારે ચામવા ઉમેરી મોટો

કરીએ કાઢીએ, તેમજ આ મસિદાને પણ મોડી દેરી છે કાઢી દેડીએલું થયું અનુકરણ આ
મસિદામાં થયું છે

મસિદા મોડી થવાની સાથે તેના બાહ્યભાગોને પણ મોડી કરવાની જરૂર જણાઈ અને
તેથી કરીને કમાનોને જન્મ થયો. આ કમાનો ઉપરથી અગીનાગી
ઉપરથી આણીયા છે અને તેને માટે ધનુ મુસલમાન સંપત્તિનો મત એવો હતો કે આ
મોડી કમાનો પણ કમાનો મુસલમાનોની સ્થાપના થયેલ છે, અને તેમજો કિડીએ
આપણીજ છે. કમાનો છે પણ કમાનોના નવા લખનાર મી હાનેને સિદ્ધ કર્યું
છે. કમાનો તો મુ' પણ હાલમાં જે કદ મુસલમાની સ્થાપના
આપણને નવું લાગે છે તે નવું હોવા આપણને ખબર નથી છે. આપણને સ્થાપનાનો
વિશ્વાસ છે આગળ કહેવાય ગયું છે કે મુસલમાનો ઉત્તર હિંદમાંથી ફરતા ફરતા સ્થાની મીને
સેવા આપ્યા છે એ વસ્તુ બિહાર આગિમાં પાસે થઈ ગયાના જુદા જુદા કમાનો આવી
આણીવાળી કમાનો દીઠા આને છે એથી મુસલમાનોએ દાખલો લીધો મુસલમાનો આપ્યા
પછી જુના કમાનો કમાનો તો આવી કમાનો નવરાતી નકોતી પણ પાળાથી એ કમાનો
વપગવા લાગી

મુસલમાનોએ કમાનો હિંદુ સ્થાપનામાં કેમ ન વપગાય તેનું કારણ તો એ છે કે પૂરવા
જોઈએ તેવી લાગણી લોકોને અને પશ્ચિમે ગમી શકતી અને આપણા દેશવ્યવસ્થાના બાંધકા
વધારે મોટાના ગામવાની જરૂર નહોતી મરણ કે આપણે કાંઈ અગ્રી મસજીદમાં એક સાથે
પુજા કરવા જવા નહિ કે જેથી કરી મસિદા મોટા કરીને બાંધ્યાંજો અણુ/મોટા કરવા
પડે મુસલમાનોમાં મસિદાની વિશાળતાના પ્રમાણમાં બાંધણીઓ પણ મોટા ગમવા પડ્યા, અને
તેથી કમાનોની જરૂર જણાઈ

જો તે જોઈતું તો બાંધ કે પુજના સંપત્તિના પહેલા પાંચ મહાસભા અને એશિયા
મહાદેશમાં કમાનો વપરાતી અને એનું પણ અનુકરણ હોઈ શકે, પણ
બાંધખાનાં તે મસિદાની સાનેની ખાતમા જે કમાનોને તેઓ પુજે છે, તે કમાનો
તો આપણી કમાનો પરથીજ થઈ છે એમને બાંધકા લોકોએ આપણા
કમાનો મસિદા તેનું કમાનો બાંધ કરવાનું શરૂ કર્યું, ત્યારે જે જે પુજની મુસલમાનો તેમના
જો અનુકરણ છે હાથમાં લાવી, તેમાંની આપણી અર્ચિયા ઉચેની લઈને બાંધી રહેલા
કમાનોના જેવા મોખલાને તેઓ પૂજવા લાગ્યા આના મોખલાઓ
દરેક મસિદા જોવામાં આવે છે તેને તેઓ 'મહેરાણ' કહે છે વળી પુજની સાથે આ કમાનો
ધર્મના સંપત્તિને વધારે ટેકા અથવા એવી બાબત તો એ છે કે મુસ્લિમ સ્થાપનામાં જે મોડાના
ખર્ચની આકારની મહાસભા કમાનો દેખાય છે તે મોખલી પુજની એકમની મુસલમાનોના
જો છે આ કમાનો પહેલા જીવંતમાં હતી અને તે પુજની અસર છે તેમ પ્રો ફક્ત-ડર્સ પેટીએ
શોધી કાઢ્યું છે વળી બાંધકા મોતાના દેવગને 'બાંધખાના' કહે છે તે મોખળુ બાંધકા
નનો અપખય છે

૧૧ વળી તેઓએ જે મુમ્તેઝ વાળા છે તે પણ આપણા જ છે કે. જૈન દેવો પરાના જે
 - ૧૧ - ૧૧ મુમ્તેઝ ઉપર બેઠા ઘાટના સક્ર આકારનું આકાશન હતું તેમજ
 ગોળા મુમ્તેઝ તે આપ- આકાશન આ મુસલમાનના વખતમાં ગોળાકારમાં દેખાવા આપે છે.
 બાજુ છે મુસલમાની વળી મૂની મુસલમાના મુર્તિપદ પાણીના પરપોટા જેવા આકારના ગોળ
 આપત્યની છાયા મુમ્તેઝ મુમ્તેઝ, અને દિડુ આપત્યપર લખાયેલા રામ રાજના પુસ્તકમાં
 આવા મુમ્તેઝ માટે નિયમો પણ લખાયા છે. આ બધું જોતાં આપણા
 આપત્ય પર મુમ્તેઝની અમર ગાન વિરાગતામાં, ભૌમિતિક આકારમાં અને સ્પષ્ટ લીટીઓના
 સપાટીપરના આરોમનોપર જ થઈ છે હવે આપણે સંકલ્પ મકાનો જોઈએ

૧૩૧૧માં જ્યાં મુજદરશાહની સત્તા નીચે મુજદર આબુ ત્યારે મુજદરમાં બાધેલાં
 મુજદર મકાનોના અવશેષો હયાલ હતા જેના ૨ મોટેરા, ૩ મોટા વગેરે.
 મસીદમાં હિંદુનાં ૧૩૦૫માં ખંભાતમાં બધાયેલી જુમામસિદનો ધજોખરો ભાગ ૧ મોટે
 દેખાતું આનુકરણ ગાના મડપ જેવો જ છે, અને ગોળાની છલાયખાનું કાશી મસિદ
 અને તેમાંની ટાંક મસિદ પણ એજ પદ્ધતિના જણાય છે આ મસિદ
 દેખા થામવાઓ અને મુમ્તેઝ ખરેખર દિડુ દેવગના જેવા જ છે એવી જ રીતે અમદાવાદની
 આસપાસના તે વખતે બંધાયેલા મકાનોની પદ્ધતિ દિડુઓના દેવગને એકસરખી રીતે મળતી
 આવે છે ખુદ અમદાવાદમાં પણ હિંદી આપત્યની આસપડેડે, માલમ પડી આવે છે મસિદ
 પણ દિડુ પદ્ધતિની છે માત્ર જના ત્યા કમાનો દાખન કરી છે, એટલે જ એક છે.

મુજદરની પેઢેલી નાજધાની અમુદિયતક પાણુમાં હતી. આપણે ત્યાં અવતોકન કરી
 ગયા હીએ અકમદશાહ બીજાએ પેતાની રાજધાની ત્યાંથી ફરશીને
 અમદાવાદની પ્રખ્યાત હાલનું અદમકવાદ જે તે વખતનું કલ્યાણી હતું ત્યાં ફરશી અને
 જુમામસીદ અને ૨૧ એજે ગોતાની ગજધાની મકાનો બાધી મુશોમિત કર્યા મોટી આ-
 બુપુરનું જૈન મંદિર બાધી મુખ્ય ધ્યાન ખેંચે તેવી જુમામસિદ છે એજ વખતે અમદા-
 વાદની ૧૦ માલ્ય દૂર આવેલા ગણપુર ગામમાં ત્યાના કુબગણાએ
 જૈન દેવો બધાં છે આ બધે મકાનો સમકાલિન હોવા છતાં એ જૈન દેવ આ મસિ-
 દનાં 'કરના' વધારે સાદા અને બન્ય લાગે છે કાશુ ક તેમાં ખરેખરી કળા કે જુમારે બીજામાં
 બધું શુભ લાગે છે આ જુમામસિદમાં આગળના દર્શનના પાત્ર ખાતા પાડેલા કે એના જે
 છંદાઓમાંથી વચ્ચેની ઉપરજે બધે તેવી રીતે બે રીતે જો દોરવા નિકાલાકરમાં રૂપરેખા બ-
 ધાય છે, જે દિડુ સ્થાપત્યની ખાસીયત છે એમાં વપરાયેલી નાની નાની કમાનો તે દિડુઓના
 તોરણોનું રૂપાતર છે અને મોટી ખૂણાવાળી કમાનો તે ઉત્તર હિંદમાંથી આ ગામ જાણે છે.
 આ ત્રણ મોટી કમાનોની બરાબર ટોચના (key) પથ્થર પર ખીંચવ પત્ર કોરેડું છે કે જે
 હિંદુ પોગણિક ચિહ્ન છે જે નિનાગતો કરવામાં આવી છે, તે પણ મુસલમાની મતની નહિ
 હોતી ચિતોડના ડીવરિયલનું અનુકરણ છે આ જુમામસિદનું સૌન્દર્ય અદરના નકશી કામમાં
 વધારે છે, જે જોખણુ દિડુ છે, અને મુખ્ય મહેરમ પણ તેની કમાન કાઢી લેતા હિંદી દાર
 થઈ ગઈ છે મુખ્ય મસિદ જેને નિશાન કહે છે તેના થામવાઓની બ્યારથા ખરેખર દિડુ

મડપોના જેવી છે, અને ધૂમગેની રચના પણ તેનીજ છે આના ઉપર પદર ધૂમ છે ૨ ઉપરાંત, ધોલમની જુમામસિદ એ એક બીજે દાખલો છે અને યોગમની અલીફખાની ઇટના બાધકામવાળી મસિદ જે ૧૨૪૫૦ માં ૧૫૫૦ની હોય એમ લાગે છે તે એ ઉપરના ખ્વાસ્ટરના કોલરકામ માટે વખાણી લાવ્યું છે મુખ્ય દિશાઓની છે અને બાહરથી કોઈ જગ્યાએ પથ્થરથી ખ્વાસ્ટરથી અને આરસથી છાંદ દીધી છે અલીફખાન મસિદને દાર છે તે ખામ જોવા જેવું છે

અમદાવાદની પાસેના સરખેજનો રોજો અને મસિદો આજ મેકાગા થયેના છે અને તે એની સોસરી કાતરણી માટે પ્રખ્યાત છે આ કાતરણી બીજી કોઈ સરખેજના, રોજોઓ જ નહિ પણ જે આણે આણુ પર્વત પરના દેવોમાં જોઈ ગયા છીએ તેજ, પણ વધારે જારીમાઈથી કરેલી છે આ સરખેજની કમરોમાં એક મહમદશાહની કમર છે, જે અહમદ જમખાને માટેની છે આ બધાની પદ્ધતિ, એક ચોરસમાં ચામલાઓથી મુખ્ય ઘૂમરને ઉપાડેના હોય તેવી છે આનામાં ચોરસ છે અને એની શર (capital) હિંદુઓના જેવા હોય છે

આ કમરોમાં બીજી એક સૈયદ ઉસ્માનની અમદાવાદ પામેની છે, અને તે એના ધૂમટની રચના માટે જાણવા જેવી છે તેનો ધૂમ અગાધુમાં ઉભો નહિ થતા દ્વારકોલુમાં ઉભો થાય છે આ કાર ૧૪૬૦ માં થયેલી છે, તેજ વખતે અમદાવાદમાં મહમદ બેગડાના દારભારાં સૈયદસુબાશકની કબર થયેલી છે આ કબર એની ધૂમની રચના માટે જાણવા જેવી છે અત્યાર સુધીમાં થયેલા ધૂમરો અટકોલુકૃતિમાં સ્થાયેલા આઝ પાટડાઓથી ઉચ્ચમાં આવતા, પણ આ રચનો તો ધૂમરને અટકોલુ આકૃતિમાં કમાનો કરી ઉચ્ચવામાં આ પો છે વળી અગાસીપરથી મુખ્ય ધૂમરને જરા ઉચ્ચ લેખી તેમાંથી અજરાણુ આવવાને માટે બારીઓ થયેલી છે, જે અસવના પ્રીતિનગર રથાયણ બાન મગે તેવું છે । ।

ધુમગાતમાં ૧૬ માં સૈકાનું સ્થાપત્ય.

શુજશતનો પદરમો સૈકો મુમવમાન આ હિંદુ રોજની લંડનમાં પમાર થઈ ગયો ૧૪૪૧-૪૨ માં અહમદશાહ પહોંના આવનાં માણુમો તો ખાદ્રીપીને હિંદુ દેવોનો નાશ કરવા લાગેવા જણાય છે મોજમાં સૈમની શરઆતમાં કાતરણા મહમદશાહ બેગડાની નીચે “અમદાવાદ એ હિંદુધાનનું જન્મ સ્થળીય રહ્યું થઈ ગયું ઇ સ ૧૪૮૪ માં મહમદ આપોરનો હમીર હિંદો સરખો અજપને મા જાસા પડા મવવ મન્ય કરેના હોતો, તે ધાવય થયો અને ખમડા, પણ તખે દરજામ ધર્મ મા પદમાં કરતા મરતુ પમદ કયુ, મહમદે ત્યા રાજ્યધાની કરી ૧૫૧૨ માં અના મરતુ પડેવા થણા કિમટી મમનો બાપ્પા એમાંની જુમા મસિદ તે જાવના તેની જાવના મનોમાં મોથી કામ છે દિમીની જુમા મસિદ કરતા જે કે તે નની છે પણ અજુ દાન ધાર્જન મમજમ છે તેના દરેક અવરમાંથી દરજામી ધર્મનું જગ બજુ છે આ એની અદની ગોા કામ મળાવી એની

ખાંપાનેરની જુમા અનહાવાદમાં લગભગ એક સપ્તામાં મેળવેલાં અનુભવથી ક્રમાંનેનો
 અસિદ્ધ. કુલયોગ બહુજ સારી રીતે અહીંયાં કર્યો છે. આને પ્રયત્ન. ચોક
 દેવગેને વધારે મળતો છે. મસિદની પંજરાડેની દિવાલપર બહુ સારી કંજતની બારીઓ મહેલી છે.
 આગળનું મુખ્ય દાર એક ધૂમટયાગા મકાની આંગળ છે. સિવાનનું દર્શન બહુજ હોશિયારીથી
 તેયાર કરેલું છે. સિવાનની ઉપર ૧૧ ધૂમટ છે. ચોર ચાર આંગળ પાછળ અને ત્રણ ઉત્તર
 દક્ષિણની લાઇનમાં મકામાં મહેલો છે. વચ્ચેનો મુખ્ય ધૂમટ અષ્ટકણાકૃતિપર ઉભો થાય છે
 તે બીજાઓના કરતાં ક્રમો છે. તેને અંદરના ભાગમાં ૧૧ બારીઓ (Ribs) કરેલા છે.
 સિવાનની સામેની દિવાલપર શાવ મદરાજા મહેલા છે જ્યાંનો વચ્ચેનો વધારે મોટા અને સુંદર
 છે. ત્યાંની પછી બીજે નજરે મળીનાની મસિદ છે. તેની અંદરનું બારીઓનું કોતરકામ વધારે
 ચડતું છે. મુખ્ય દરવાજાં પાસે જુમાં મસિદનાં નેવાં મોટાં છે. આ મિનારા છે, બાકી
 ઘણા ખૂબ ભાગ જુમા મસિદને મળતા છે. ચાંપાનેરમાં રાજગાદી આવ્યા છતાં પણ જુની રાજ-
 ધાની અમદાવાદમાં હોઈ કોઈ કોઈ મકાનો આજુબ દતાં. આમાં એક રાણી રૂપવતીની મસિદ ચપ.
 એનાં સિવાનની બહારના મિનારાની ઉંચાઈ કડી નવો દરવાજો નરો ખામી લાગે છે. પણ તે
 નહિ જોયો છે. અમદાવાદની બીજી બધી મસિદ કરતાં એનો પ્રવેશ રૂપવતીને નિવડ્યો છે. એ
 જુમા મસિદ કરતાં નાની છે, અને ધૂમટમાં માત્ર સિવાનનું વિશુ રહેલું છે. સિવાનની બહારના
 ગોળા કાંઠે હિંદુ દેવગૃહ, ગોળાના આગળ છે તે બહુજ મનાગપૂર્વક કોતરેલી છે. આ
 મસિદની પાસે રાણી રૂપવતીની કંબર પણ છે તે બહુજ (સામેટીકલ) સમિત્ત અને કંઈક
 જોવી કરેલી છે કે બહુજ સુંદર અને મોટાં લાગે છે અને અંતરે સુનીમાં થયેલી કપડામાં
 કાંઈક થાન લે છે. થાંમકોઓ અને નામી નાના અવયવો હિંદુઓના છે, મંચુકાંબરનું કૈંશપિત્તન
 હિંદુઓમાં મહોત્ત એટલેજ અંગે આપણે તેને મુસલમાનનું કહીશું.

આ પછી આપણે રાણી સીંશની મસિદ જોઈએ તે પણ આજ વર્ષમાં થઈ હતી છે.
 એની પૂર્ણાવૃત્તીની વારીય તેના લખાણ પ્રમાણે ૧૫૧૪ની છે. મહેમંદશાહ
 રાણી સીંશરીની જેમકાની એક રાણીએ તેના અનુયાયી નામના દિકરાની વાદગીરીમાં
 મસિદ. તેને બંધાવી છે. આ મસિદ બહુ નાની છે સિવાન માત્ર ૪૮+૧૫ ફી
 ફુટ છે, અને તેમાં કોઈ પણ આઈ નહીં વપરાયેલી હોઈને જોવા
 જોયો છે. એનો એકંદરે દેખાવ બહુ રમણિય છે. એના બધા અવયવો એકજ દિશા તરફ કામ
 કરતાં દેખાય છે, જે સારા સ્થાપત્યનો ચુક છે. એના મિનારા સંપ્રમાણ છે.
 મસિદ, કંબરો અને મહેલોજ માં આ સોળમા સદીની વસ્તુઓ હોવાં ઉપરાંત
 દાદાહરિની વાવ સામાજિક ગૃહો, કુવાંઓ, જોલકામ, ક્ષાંત્રોની જગ્યાઓ વિગેરે બીજી
 છે. બહુ ઘણું જોવાનું છે. ખાસ કરીને ગુરૂરાત મોટા કુવાને માટે પ્રસિદ્ધ
 છે. આ આપણાં સાવજનિક કામો છે. જેમાં દાદાહરિની વાવ, મહેમંદશાહ એમકાની વાવ શ્રી
 હરિસાએ બંધાવેલી છે. જુની હિંદુની વાવોનાં જેવાજ તેના આકાર છે. અને તેના પાણીનો
 ઉપયોગ ખેતરના તેમજ ઘરના ઉપયોગ માટે છે. કુવાની પાસે એક ટાંક જોડાયેલું છે કે જ્યાં

પાંચી નદીના તેમજ ધોવાના ઉપર ગયા આરે કે ગાન એ પ્રમદાગી હતી ।
કુસાના ઉત્તરાના પગથીય શરૂ થાય છે તે ૧૮૬ કુ નાના છે । તેમા પ્રમદા :
પ્રમદા (landing places) છે ત્યા થામવાઓ મળી તેના ઉપર આરોહન
છે, જેથી ઉપરની ઉમી દિવાલો પરસ્પર જોડાય છે આની અવરતુ સુદર નકશી કામ
મનગા થયા વિના નહિ રહે કે આપાનેગની શુભા મસિદ બાધનાગઓના મુરસો
થાય છે હિંદુસ્થાનના બાધનાગઓને કુવો બાધવો એ નદિર બાધના જેટલુજ પુન
ગણતુ, તેથી આ વાવની કારીગરના કામ હજુ ગણાઈ નથી એના મદરના લેખ
છે કે તેનુ ખર્ચ ૧૮૦૦૦ થયેનુ છે એ વખતે મદમ ના સિદ્ધા ચાનવી હતી, ૨
મિંકાનો જોડના ૧૨૩ ડીયા થાય એટલે આનુ ખર્ચ ૧ ૫૮ ૪૦૦ રપીયા થાય
અડાલતની વાન જોડા મુગછની વાન તથા માનુષમાનોની વાનો છે ।

શુભા પ્રત્યાગી નીચે સ્થાપત્યનુ સ્વરૂપ

શુભા પ્રત્યાગી મુગછરૂપ છે ૩ જાતની સત્તા નીચે ૧૫૨૧ મુધી રચુ પડી શુભા
સરકારના સ્વાધીનમાં આ પુ અને તે દરમીયાને આપણી પ્રવા ઉપર ધરાનની, અગ
અને શુભા પ્રત્યાગીની યોડી ધણી અમર થઈ નાનરે ગલા મંગલે દરારીને ચિતો
પણી ૧૫૨૬ માં બાધનાઓ અગાળા ઉપર હતો દર્શા, તે ૧૫૩૧ માં શમી ગયો
પોલાની નીતના બાધના શોખ હતો અને તેને ખામ દરીને મિલવાઓ કા
ગાયનને શોખ હતો એ એના પૌત્ર અગ જેને પ્રીતોગો ૧૨ નહેતો

શુભા પ્રત્યાગીની પલથી કરના પ્રપતિઓ, એના મા
પરદેશી સ્થપતિને રીતે પ્રત્યાગીની પાની માની અસર આપણા ઉપર થઈ
આમ તથા, તેમના ન થઈ કે આપણી બગાથથી આર્થિક આદ્ય મા, મધુ
સ્થાપત્યની અસર, ઉત્કળી ના વતો લઈ આર્થિકને કમવા કર્યા આ રૂના
અને આર્થિકનુ જે એ બે મનને બાવળે જેમણે જીએ તેના ઉપર

અમલ થયું પરમત્ર છયા નથી તેની પહેલા અરીષ્ટ પશુ ડોલાયો મ
પરમીપોલીસમાંથી મારીગરો મગા મા હવા, તે વખતે પશુ

આઈન દલા આર્થિક રહી પશુ ઉલટો એનો પામ પગીવાને બેડો પડી કનીષ્ઠ ૨
પશુ શીર્ષ અને રોમમાંથી કારીગરો મગા મા હવા એજો પશુ જોડીના પ્રેક્ષા સત્તો
ગયા તેના મિત્રમુથી હોનોક દલાના નામથી તે ચીમના સ્વપાદ જાખર કુમાયુ અને
અરમરનાન ધરાન અને ચીનમાંથી કારીગરો પોલા મા પશુ તેથી દિદી સ્થાપત્ય
અસર થઈ નથી પશુ જેને હમણા મોગન કવા હજોયા જે તે એગગટો નાશ કરી
શુધી તો આર્થિક નહિ આરી રીતે આપણી દલા આર્થિક માયવી રહી પગ તે પ
પાદશાહોએ પ્રિતી ફેલને વવારે માન આપ્યુ આ એરી મીને જહાગીરના વખ
મગતિ પર કંઈક અરો ધરાનની અસર થઈ નાથી આદ્યમાં બગીયાનો જન્મ
જેમા મુનિમવાનો ભાવ આવ્યો પાઠગના માલિકે ઉપથી જણાય છે કે આ

પંદે ૧૧૧૧ બાળીગાં (૩૨ લો) કુરતી વસારે મળતા હતા, અને તેમાં મળતા પેશાનું હતું
 પદરચન યથાવત્તમા મકાનના વિભાગો એક બીજાથી પ્રચાલુમર નહોતા દારણે તેના, બાંધ
 નારનું ચિત્ત નાના નાના ભાગો જુદા જુદા રંગથી અને કાલરગ્રીથી બરી દેનામાં ગણતુ હતુ.
 આપણે આ નમતી કામ લીધું, આ ગુપ્ત લીધા, અને પ્રચાલુમર વિભાગોના ગાદાની દીધા,
 આથી આપણી આ દેના વસારે સુદ જોને વિદામ પાળી આગળ જના ધનની, અમરગત,
 યદા દુનિમતનો બાસ, તેના - જે આપણે પુચ્છાની કળગા બેઠું આ ગુપ્ત દિવસની
 આમપાસજ દોને ગુજરાતના ધરિની ક્ષાની અસર થઈ નથી ગુજરાતમાં તો તે, દરમિયાન
 ખરાય થયેલા મહિનો જુલોશર થો, આ કટાક આરંભનિ કાગો જેવી કે ધર્મશાળા
 વગેરે બંધાયા હમમા પબુ દગા ગેલા નજરાનના નમનો ધ્યાન જોગે તેમાં છે તેનુ કાન્ય
 ધરાની ક્ષાની છાયા તેમાં પર નથી આવી તે છે

આગળેના અત પછી આ મુમવમાની યથાવત્ત લગભગ જામ થયુ એને આપણા
 હિંદુ કાગીમને ગુપ્ત ગળજોતો આશ્રય રેલો પડ્યો, ગુપ્તોએ
 ગુપ્ત મત્તા નીચે, એ વખતે મડેનો પદાખ્યા જેના કે ઉપયુગ, નિકાસ, નેધપુગ વિગેરે
 તું યથાવત્ત - અત્તાર, સુત્રી આપણા હિંદુ કાગીમને મોત્તાના કાંતમાં હટથી મુમરા
 દેનામાં આવના અને એના પરિણામમાં આપણી કલા, ઉત્તરેના
 નિકાસ પામતી ગઈ અદારમાં મેમની આખરે હિંદુતાનમાં યુરોપિયન કાચે, દેખાવ, દોવો.
 લખનામાં નનામને ત્યાં અજેન યથર્તિ નો મારગીન, આ પા ત્યાથી આપણા કાગીમને
 પશ્ચિમના વિચારોને અનુસરીને કામ કરતુ પડ્યુ એ વખતે થયેલા લખના વગેરે સ્થળના
 રાજમહેતોમાં યુરોપીય કલાનુ મિશ્રણ ચોખ્ખુ દેખાઈ આવે છે કોઈ કોઈ જગોએ આ મિશ્રણ
 અપમાણ રૂપમાં દેખાય છે

દમણાનું રજપુત સ્થાપત્ય ૧૭૨૮ થી જયપુરના મંત્રોમાં બાધકાર્મ સાથે શર થયું
 કહેવાય અદારમાં મકામાં રજપુત સત્તા નીચે થયેલા મકાનો બહુ
 જયપુરની બાંધણી સારા દાખલા રૂપ છે એ વખતના જયપુર મરેગેના પ્યાન હાલના
 તે 'ગમરાજ' ની યુગીય શાસ્ત્રના રોધને બરાબર મળતો આવે છે બ્યારે એ પ્યાન
 કટપતા પ્રમાણે તો આપણા એ જુના ગિરમામના પુત્રકને આધારે રચવામાં
 આવ્યો છે ગમરાજ એ આવેજ ક્ષાન તેમાં કહેનો છે અને
 તેનું નામ 'પ્રસ્ના' કહ્યુ છે આપણામાં એવી આમ ગચના પદ લખાયલા વેગો છે એ
 શાસ્ત્રો જે કે હમણા તો વ્હેમથી બહેલા મણી ક્રેતાતા હોગે પણ એની અદગની બામતો એકલી
 બધી મળસુત અને માત્રીય 'ગાન ઉપર રચાયલી છે કે તે કદાચ હોવના નનાં મોપકને ઉપયોગી
 થઈ પડે પશ્ચિમના બુદ્ધ આગળ પડતા મણાતા શાસ્ત્રો પણ હિંદુશાસ્ત્રની જૂની આમ રચનાને
 પહોંચી શક્યા નથી 'મનસાર' આ જણાવેલું છે કે પડેલ વહેલા બ્યા આમ ગ્યેવુ હોય
 ત્યારે તે જગાની પરીક્ષા થવી જોઈએ

(૧) તે જગા ઉંચી ટેકરા પર હોવી જોઈએ અને તેનો ટાળ પૂર્વ તરફ હોવો જોઈએ
 કે, જેથી ઉગતા સૂર્યના કિરણોનો લાભ લેઈ શકાય

(૨) જમીનને રંગથી, ગંધથી, સ્વાદથી, અને દેખાઈથી પારખવી જોઈએ તે કઠીલું
 અને સુવાસિક અને કળપ હોવી જોઈએ જમીનને પાગખના માં તેને એકાદ હાથ ઉડી
 ખોદીને તે ખોદામવા ભાગથી તેને પાગી બરી દેવી, અને જે એનાથી તે ખાડો બગાળ
 સપાટીમાં ન બરાખ, જુદા ગંગો દેખાવ તે જમીન ખનન આ અને એવા વચ્ચા નિયમો

છે જે લખનાથી શરૂ લખાણ થઈ જાય. માટે એટલું જ કહેવાનું કે આપણામાં આ કલાની માટે પૂર્ણ સાધનો દેતાં. આપણમાં ગ્રીસીંગ બાબ હોતે પશુ દેતા. તે પશુ માનસાદેશ લખેલા છે તેની યોગ્યતા નિયમે જાણવા જેવા છે.

(૧) સાળોના અને ધર્મના મહાનો ગામથી અંતર આપેના પૂણ્ય આપણી મુનિરસી.

પાસીરી અને બાંધ. (૨) ધર્મસાળાં અને મુસાદરાની પાણીની સગવડ ગામથી નૈઋત્ય કામના નિયમા.

(૩) ખાનગી ઘરે કે મહેલો એકથી તે નવ મોંગ મધી મરે. મુદ્દ નવિએ એક મામથી વધારે હેતુ પર કરવું નહિ.

(૪) જો તેમાં મુદ્દ એક જ રહેતા પરનાં મરોની કાચા સરખી દોરી નેપ્રએ, તેમજ તેમના માથો પણ સરખી કાચાએ રાખવા.

(૫) ધરનાં બાંધી, ખારણોના મથાળાં ધરના બોલવળીઆથી સરખી ઉચાઇમાં નોંધાએ વગેરે.

આવાનું પશુ દોઢના જમનાને અનુસરતા મુજબની મુનીસીપાલીટીએ નિયમો પડ્યાં છે. આ યો અને પ મો નિયમ તેમાં હોય પણ તેમજ રાખેલો છે. આ આપણાં ઘરો અને ઉપરથી આપણે અગાઉ કેટલા મુદ્દરેલા હતા તે નક્કી થઈ રહેશે.

તેવું શાય આનાથી વધારે વિસ્તાર પૂરક લખતાં જહું લખાણ અહ જાય. Furniture, આપણાં ઘરોની વ્યવસ્થા માટે હું ઉપર કહી ગયો છું કે અને તો શુદ્ધાઓની નકલજ લાગે છે. શુદ્ધામાં પણ આંગળી અંગવાળું આ

નવા દે છે અને ખેડું હોડી થઈ જતાં વચમાં ચોક્કસ રાખે છે. અમદાવાદનાં, વડોદરાનાં, અને તેની આસપાસની જગ્યાઓનાં ઘર આ રીતનાં છે. દરેક માત્ર ઓરડાઓની સંખ્યામાં ક્યાંક હોય છે. મુદ્દ પ આંગળી, ઓરડો કે હોડી, પછી ચોક્ક, પછી ઓરડો, તેની પાછળ ઓરડો, પછી આંગળી. હોડી પર માળ, જેમાં પુરોની એક રહે અને તેમજ પાછળના ઓરડાઓ પર પણ માળ મહાવવામાં આવે. આ આપણાં સાધારણ ઘરોની વ્યવસ્થા છે. વચ્ચેનાં ચોક્ક મોટા, થઇ જાણૂ પર ઓરડાઓ ગોઠવવા તેને આપણે વાડો કહીએ છીએ. વડોદરામાં આવા વાડા ઠીક છે. આપણા ઘરમાં અંદરની વ્યવસ્થા નેપ્રએ. બીંતનાં વાડાની આપણી વ્યવસ્થા ઘણીજ સારી અને સગવડવાળી છે. આ વ્યવસ્થા પાંચમનાં સ્થાપત્યમાં નોંધામાં આવતી નથી, ઘર પર અગાથી કરતી તે આપણી હિંદીજ વ્યવસ્થા છે. ઈંગ્લેંડમાં તેનો જમજ નથી. આપણાં રાયમાં કેટલીક એવી તો મળે છે, કે જે આપણી નજરમાં આપણે રાખતા નથી. જેમાં કે સમજને ખેસવાની પાટો, ખાટ, પાટલાઓ, પટારાઓ, અને દાણાં ભરવાની કોડીઓ. આ કોડીઓ ને કે બેડોળ હોય છે. પણ મેં કેટલીક ધણી સોરાં ઘાટની નોંધ છે. આ માટીની હોઇ તેમાં દાણો જહું સારી રીતે રેલી શકે છે. આપણાં નળીયાંની ફરખો ધણીજ ઉત્તમ મણાય છે. હાંલનાં મેજરોલી નળીયાં કરતાં તે દેખાવમાં, અને ઉપયોગમાં સારાં છે. આ નળીયાંનો નાનામાં નાના કડકો પણ આપણે હાંલ તરીકે વાપરીએ છીએ, ભારે વિલાયતી નળીયાંનો કડકો થતાં તે નકમોજ થઇ પડે છે. હાંલમાં તે ધણીજ આનંદાપક રાય છે. તેની સાંકળો પરનું નકશી કામ જુદુંજ સારી જવડું કેશવાર કરવામાં આવે છે. આપણાં રોચો વધારે ટકાઉ તો થાય છે. આપણામાં ખુરશી નહોતી, પણ સિંહાસનો હતાં. આપણા પોશાકને સંધને આપણે નીચેજ ખેસતા હોવાથી ખુરશીને સ્થાન નથી મળ્યું. પંદરાં ધણી

મનખુલ છે. તે હાલની સિત્તેરીજ છે. આપણા અને તેમનાં રાયમાં ફેર એટલે કે આપણાં મારે, મનખુલ અને ઉપર નકશી કામનાળાં, તેમનાં હુકમો, કામળ, અને ઉપરથી વદન લીસાં. મારું એટલુંજ કહેવાતું છે, કેતું રાય બેવામાં વધારે વખત જશે, અને કયું પ્રેક્ષકતું ધ્યાન રોકશે ? કળા તેવું નામ કે પ્રેક્ષકને બે ઘડી આનંદ આપે, અને તેવું ધ્યાન ખેંચે.

તેમજ આપણાં કમાડોને હાલમાં અન્યાય મળે છે. હું એમ કહું છું કે, તે સર્વ કાષ્ઠ ખીન સ્થાપત્યનાં કરવાં, વધારે મનખુલ, કીમતી અને દેખાવવાળાં થાય છે. હાલનાં મનખુલ ગણતાં બાંધકામોમાં 'પણ પાવળાં' 'પેનડ ડેર' કરે છે તે કેવાં નમાલાં થાય છે ! વડોદરાના સ્વામિનારાયણના મંદિરતું 'એ' કમાડ બેસું, તો હું તો તેના પરની કારીગરીથીજ સ્વપ્થ થઈ ગયો. તેના કડાની કથના ધણીજ સારી. આ કમાડો ધણીજ મનખુલ છે, સપ્રમાણ છે. અને તે હાલની પોલીસ ઝીંજે પરની કળા કરતાં આવી ધણી વરસ ટકી રહે તેવી ઝીંજે પરની કળા વધારે સારી લાગે છે. આપણામાં પોલીસીગ નહોતું, તે કાંઈ નહોતુંજ તેમ નહિ. આપણે તેને સારું ગણ્યુંજ નથી. બહારથી પોલીસ અને અંદરથી ખરાબ (દલક) હોવાતુંજ આપણને-આપને-ગમતું નથી. આપણે ઉદેશ, કળાને જાણ લાંબા સમય સુધી ચાસે તેવા પદાર્થ પર કરવાનો છે. મનખુલ લાકડાં પર, બીંતો પર, પથ્થર પર, આપણે આપણી કળા સેંકડો વર્ષ પરની બેઠાંજે છીએ. તે બે કામળ પરની હોવ તો આપણને તેનો પતો મળત નહિ.

વળી આપણામાં મુનિસીપાલીટી પણ હતી અને તેમાં સમાસદોની ચૂંટણી કરવાના કાયદા પણ હતા. જેવા કે:-

(૧) તેની પાસે ૩ કર બરી રહે તેથી વધારે જમીન હોવી જોઈએ. પણ બ્રાહ્મણની માનવતામાં જેણે એક વેદ અને ચાર ભાષેતું અધ્યયન કર્યું હોય તેની પાસે ૩ કર જોટલી જમીન હશે તો ચાલશે. (૨) એને એક સલાસદોની પોતાનું ઘર હોવું જોઈએ. (૩) તેની ઉંમર ૩૫ અને ૭૦ વર્ષની વચ્ચે ચૂંટણીના નિયમો. હોવી જોઈએ, (૪) તે, બ્રાહ્મણોને મંત્રો શીખવી રહે તેવાં વિદ્વાન હોવો જોઈએ. આ બધા પરથી એ તો ચોક્કસ થાય છેજ કે આ પણે બ્યારે કોઈ દેશ ચડીઆતો નહોતો ત્યારે આપણે તેવા હતા.

આવાં ઉત્તમ શાસ્ત્રોથી ચાલવી આવેલી કળા રજપુતોના આશ્રય નાચે કલેજન પામતી હતી. એટલામાં તો આજથી લગભગ ૫૦ વરસ પહેલાંથી હિંદના યુરોપીય સત્તા નીચેનું કારીગરને પશ્ચિમના સ્થપતિની ધ્વજા મુગ્ધ કામ કરતું પડે છે. આ સ્થપતિઓ યુરોપની કળા શીખીને અહિં આવેલા હોય છે. તેઓ અહિંના આપણાં મુંદર મકાનોનો અભ્યાસ તેના હેતુએ જાણ્યા વિના કરે છે, તેથી આપણી કળાના મહાર્થ સ્વરૂપને સમજી શકતા નથી. એટલે કુદરતી રીતે જ સાર્વજનિક બાંધકામો યુરોપીય પદ્ધતિમાં થાય છે ને આપણા કારીગરોને યોગ્ય પ્રોત્સાહન પણ મળતું નથી. આ કળાને માટે તૈયાર કરેલા પ્લાનો અને તેના અરથનોનાં મોટાં આલેખનો પરથી, સેંકડો વર્ષથી પોતાની કળામાં સ્વેચ્છાથી અને આનંદથી લુપ્તમારો આપણે કારીગર કામ કરે છે. આ પ્લાનો તૈયાર થયા પછી તેના ખર્ચનું અંદાજ પત્ર રજુ થાય છે. તેપરથી કોન્ટ્રાક્ટરને કામ સોંપાય છે, અને કોન્ટ્રાક્ટર જેમ પોતાને લાગ થાય તેમ કામ કરેજ, એટલે આવા સંકેત અને પ્રતિબંધોમાંથી ઉત્પન્ન થતું સ્થાપત્ય નિરૂપણી જણાય છે. મારે એટલુંજ કહેવાતું કે છેલ્લા બે ચારેક સ્થપતિઓનાં કામો બાદ કરવાં, બીજાં કામોને બે આપણે પુરાવની કારીગરોનાં હાથથી થયેલાં કામો માથે મરખા પીચુ નો યોગ થવા ની નહિ એ કે આ પુરાવની મકાનો

આંગળી, આ કાંઈ દિસાખનાં નથી !! ક્યાં આપણાં આપુ પહેતનાં દહેરાંઓ, મોઢેરાનું સૂરના-
નાયબનું મંદિર, વડનગરનો કીર્તિસ્થંભ, સિદ્ધપુરનો રૂઝમાળ અને ક્યાં હાલની આપણી કોલેજો,
પોસ્ટ ઓફીસો, સ્ટેશનો । । । ક્યાં આપણી સાર્વજનિક વાવો, કુવાઓ, ધર્મશાળાઓ, અને
ક્યાં હમાગાનાં દવાખાનાં, જેસ્ટ હાઉસો, મ્યુઝીયમો ।

પણ હજી નિરાશ થવાની જરૂર નથી કે આગળજ નજીવી ગયાં હું કે નામદાર ચિટિશ
સરકારનું આ વરસ લક્ષ દોરારું છે. આ વરસેજ જૂનાં બાંધકામો સાગવી રાખવાને ઝોક ખાતું
ઉઠાડ્યું છે. વળી વધારે ખુશી થવા જેનું તો એ છે કે હિંદની સરકારના સ્થપતિ ની. જે.
જેજ એફ. આર્. બી. એ, અને મુખ્ય ઇલાકાના સ્થપતિ મી. વીટડને આપણી હલાનો શોખ
છે, અને તેઓએ તે હલાને સ્થાન આપીને મુખ્ય જનગલ પોસ્ટઓફિસ અને નવું મ્યુઝીયમ
આપણી પદ્ધતિમાં બધાબ્યા છે. તેમનો તે જાનને મકાનોનો પ્રયત્ન સર્વાંશે લગભગ કતોહમંદ
છે. અમદાવાદની આર. સી. હાઇસ્કૂલનો ડીઝાઇન મી. બેગનો છે તેમા જે ગાંધીજી, અને
સ્થાપ્ત જાવ આવેનો જોઇએ તે આવે છે. વળી તે સ્થાનિક પ્રદર્શોનીજ બનેલી છે. નિરાળમો
જોઇતા હવા અન્યાયા તેમાં બરોણર આવે છે મકાનમા જે શુઓ હોવા, જોઇએ તે તેનામાં
દેખાય છે, ત્યાંની શુરારાવ કોલેજ પણ ઠોક છે. મી. વિટડની મુખ્યના નવા મ્યુઝીયમની કંપના
સર્વાંશે ફળીજી છે. શ્રીમાન સમ્રાટ પાંચમા જ્યોર્જ રાજ્ય જ્યારે મુખ્ય પધાર્યા ત્યારે તેઓશ્રીના
માનાયે ઉમા કરેલા માંડવાઓ બધા હિંદુ પદ્ધતિમાં હતા, અને ત્રિશ્ચુ ધણું સાદું હતું. તે
માટે મી. વિટડને બાબુજી માન મળ્યું છે. વળી તેઓ સર. જે. જે. સ્ક્રીમ્સ રથપાત્ર વિપયના
ગ્રેફિસર છે, અને એમ માનવામાં આવે છે, કે તેમના વસવાટ દરમિયાન આપણી
કળાનો ઉદય થશે. વળી ઉઘાં એએફ વર્ધાથી આ વિષય શીખવવાને સારી સ્કોલરીપી કહારી
છે, પણ તે કોઈ સાક્ષર હિંદુને ગળવી રહે, તો આપણી કળા હેતુ પુરુષર, શ્રીખાય

વડોદરાના મહારાજ સાહેબ શ્રી સયાજીરાવે પણ સ્ટેટનાં મુખ્ય મુખ્ય મકાનો આ પદ્ધ-
તિમાં બધાબ્યા છે. તેમાં સૌથી જણીશુવ પ્રયત્ન મને તો કોલેજનો
। વડોદરામાં નામદાર લાગે છે. આ જૂનાં અજોજ સ્થપતિ મી. સી.કમની કંપના પ્રમાણે
મહારાજા શ્રીસયાજી થયેલી છે. તેના દેખાવમાં અંબીરવા, અયવવાની એકવા અને સપ્ર-
શાયનો સ્તુત્ય ઉદ્દેશ. જાણતા દેખાય છે. એ પછીનો તેજ સ્થપતિની કંપના પ્રમાણેના
અભીવિલાસનો પેલેમ છે જૂના રાજમહેલોની વ્યવસ્થા. બહુ સારી
રીતે જાંમાં જોડેલી છે. પાગળથી કેટલાક બાગો બોરાવાથી તેનામાં બને જારતુનું સામ્ય
માત્રમ પડતું નથી અને તેની લંગાઈ ઉત્તર દક્ષિણ હોવાથી, આખો મહેલ વડકાથી વધી રહે
છે, જે કદાચ બૂલ ગણાય. મજામાં પડેનું મુનિસીપાલ મિસ્ટીંગ મને અપ્રમાણ લાગે છે.
તેમાં દાખલ થવાનો દરવાજો કોઈના દયાનનું અનુરંજ છે, જે અસ્થાને છે. નામદાર
મહારાજ સાહેબનું પોતાનું ઘર આ જાગન પર દોરારું છે, અને નેના પરિજામમાં નવા
બંધવા કવાગનનું મઠાન માં રહે. નેની કંપના હાલના અદિના સ્થપતિ મી. કોઈલની
છે તેમનો પણ આ કળાનો - નામ નિક ટે. વળી ના. મહારાજનીનો પીંગો મુલ્ય પ્રવન
અહિનો જૂની બાંધણીના દેવનો સાચી રાખવાનો છે. પદ્ કોઈ સાક્ષર નિદુ સુરકને, આ
કળાનો હેતુ પુરુષર એક વસ કરવાની વ્યવસ્થા થાય, તો જનસનુદમાં આ કળાની લાખણી
જનનુ વા, અને અખા રો આ કળાનું કંટ રી પગાય માનુ

જનસેવામાં સ્ત્રીઓનો ભાગ.

(લેખક મો. રતિદાસેરી લાજચંદ્ર પાઠકજી)

પૃથ્વીના પટ ઉપર અને મનના માણુઓ નમે છે તેઓ જાદુજૂદા ધર્મ પાત્ર છે, અને વિચાર વાણી તથા વર્તણૂકી પરિવર રહી પ્રજામાં માટે નમે છે, પરંતુ આના આસ્તિક માણુઓ સિવાય બીજા ટેલક પ્રજાના અસ્તિત્વને પણ ન રીખરનારા-પ્રમખનાની તેમજ પ્રમૂખ મૂર્ખ એવા પણ છે આના પ્રવળ વિકૃત મનના માણુઓને પણ રૂએ એવો કોઇ ધર્મ હોય તો તે જનસેવાનોજ છે એ ધર્મની મુખ્ય અધિકારી તે સ્ત્રી છે

માણુસને જે શક્તિઓ મળી છે તે બધીનો ઉપયોગ પોતાનું સુખ વધારવામાજ નહીં પણ બીજાનું દિન કરવામા પણ થવું શકે છે, એ જ્ઞાન જોતે જાણીતી કે સમારમા, સુખ એ નિયમ છે અને દુઃખ એ અપનાદ છે, એમ આનારાદીઓની સાથે કદાચ આપણે પણ કબુલ કરીએ તોપણ જગતમા દુઃખ નથીજ એમ તો કોઇ માનશે નહીં. નિરાશાવાદથી લાભ નથી એ સ્વીકાર્યા પછી પણ જગતમા દુઃખ તેની કોઇથી પણ ના પાડી શકાતી નથી હવે પરમેશ્વર કૃપાનિધિ અને દયાસાગર છે તે શામાટે રખ જગતમા દુઃખ રહેવા દેતો? હશે એનો વિચાર કરીએ તો પ્રાઇ અમ કહેશે કે જેની કરણી તેની બરણી" કમ કરે તેવું કળ પામે, વાવે તેવું લણે, ગયે જન્મે સાર કર્યું હોય તો આ જન્મે સુખી થનાય આ જવાન સારો છે, લાભમરક પણ છે, કેમકે તેથી માણુસ માનને સારા કામ કરવાનું વલણ થનાના સભવ છે પણ કોઇ વાર અને એવો વિચાર થાય છે, કે આપણી શક્તિઓના વિકાસ માટે મનુષ્યત્વ પ્રત્યેક માણુસમા સતત રીતે ખીની નીકળે તે વારતે તો પ્રજાએ 'અહીંજ દુઃખ આવું નમ તમે' એવી વ્યવસ્થા કરી નહીં હોય? જગતમા દુઃખ મોકલીને નમુએ સેવા કર રવાનો પ્રસંગ ભ્રમે કીધો છે પ્રસંગ ના મળે ત્યાંસુધી શક્તિઓનો વિકાસ થાય નહીં જે કામ માટે લાયક બનવું હોય તે કામ કરવું, એટલે તે કરવાની શક્તિ અને યોગ્યતા બને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે આ સિદ્ધાંત મહુ પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવ્યો છે 'લખતા લહીઓ થાય' એ કવિતાની પકિતમા પણ એજ રહસ્ય રચ્યું છે ગૌર્યે બતાવવાના પ્રસંગ વિના શર થવાનું નથી, ગાયા વગર ગાના આવડતું નથી, અને સેના કર્યા વિના મેલ કરવાનું આવડતું નથી હવે જો દુઃખ જગતમા હોત નહીં, તો સેવા કરવાના નમગ બહુ જોછા થઇ જાય સેવા કરીને જગતમા નજરે પડતું દુઃખ દૂર કરવાનું છે, અને આ કામ જેની સારી રીતે સ્ત્રી કરી શકે, તેની રીતે પુરુષી થાય કે કેમ એ મોટી શકા છે

પુરુષ બુદ્ધિમા કદાચ સ્ત્રી કરતા ચઢતો ગણી શકાય પરંતુ નીતિમા, લગ્નમળમા, આત્મસંયમમા તો સ્ત્રીને તોને પુરુષ આવી શકે તેમ નથી નિર્મળ હોવા છતાં બધા બતાવવાનો પ્રસંગ આવતા સ્ત્રી થી બાકી રાખે છે? દુખને પ્રસંગે કેટલું ધૈર્ય સ્ત્રી

આગળ આ કાંઈ હિમામના નથી ! ! કયા આપણા આણુ પર્વતના દહિગચ્છો, મોટેરાડુ સૂર્યના-
રાખણનું મરિ, વડનગરનો દીર્ઘચંચળ, સિદ્ધપુરના રૂઝાગ અને કયા દાવની આપણી કોને ને,
પોસ્ટ આદિશો, ગુલામ ! ! ! કયા આપણી સાર્વજનિક લાવા કનાઓ, ધર્મશાળાઓ, અને
કયા દમગુના દલાખાના, જેઠા લાકિયા, મ્યુઝીયમો !

પણ દરેક નિરાશ થવાની જરૂર નથી ! આગળજ જણાવી ગયા હું કે નામદાર બ્રિટિશ
મરદારનું આ વરસ લાંબું દાંતણું છે આ નરસેજ જૂના બાધમગો સાગરી રાખવાને ઝાક ખાતુ
ઉપાડયું છે- વળી વારા મુસી થના જેવું તો એ છે કે હિંદની સરખરના સ્થપતિ મી જે.
રોગ એક આગળી જે, અને મુળદ ઇલામના સ્થપતિ મી વીટકને આપણી કલાનો શોખ
છે અને તેઓએ તે કલાને ધ્યાન આપીને મુળદ જનગલ પોસ્ટઓફિસ અને નવું મ્યુઝીયમ
આપણી પદ્ધતિમા નધાવ્યા છે તેમનો તે નન્ને મકાનોનો પ્રયત્ન સર્વોચ્ચ લગભગ ક્ષતેક્ષમક
છે અમદાવાદની આર. સી. લાઇફકુનો ડીઝાઇન મી બેમનો છે તેમા જે ગળીયે અને
સ્થાપ્ત લાવ આવેલો જોઇએ તે આવે છે વળી તે સ્થાનિક પદાર્થોનીજ બનેલી છે નિશાળગો
જોઇતા હવા અજવાળા તેમા બેરોળ આવે છે મમનમા જે ગુણો હોવા જોઇએ તે તેનામા
દેખાય છે, ત્યાની ગુજરાત પ્રોજેક્ટ પણ કાંક છે મી રિટેકની મુળદના નવા મ્યુઝીયમની કંપના
સવાશે ફળીજીત છે શ્રીમાન સમાજ પચમા બ્યોર્ન રાજ બ્યારે મુગલ પધાર્યા ત્યારે તેઓશ્રીના
માનાથે ઉભા કરેલા માડવાઓ બધા હિંદ પદ્ધતિમા હતા, અને મિત્રણુ ધણુ માર હતુ. તે
માટે મી રિટેકને બહુજ માન મળ્યું છે વળી તેઓ સર જે જે રૂઝા ધ્યાપત્ય વિપયના
પ્રેક્ષિસર છે, અને એમ માનવામા આવે છે, કે તેમના વસવાટ દરમિયાન આપણી
કળાનો ઉદય થશે વળી હેલા જેએક વર્ગીથી આ વિષય શીખરાને સારી રીતથીયે કહાડી
છે, પણ તે પ્રધ સાક્ષર હિંદને મળવી હે, તો આપણી રૂળા હેતુ પુર સર રીગાય

મહારાજા મહારાજ સાહેબ શ્રી મયાજીરાવે પણ રોટના મુખ્ય મુખ્ય મકાનો આ પદ
તિમા બધા મા છે તેમા સાથી રૂગીજીત પ્રયત્ન અને તો કોનેજનો
વડોદરાના મામદાર લાગે છે આ જૂના અંગ્રેજ સ્થપતિ મી સીઝમની કંપના પ્રમાણે
મહારાજા શ્રીરાયજી થયેલી છે તેના દેખારમા ગળીતવા અસવરોની એકવા અને સપ્ર
દાવનો અતુલ્ય ઉત્કેશ. માણતા દેખાય છે એ પછીનો તેજ સ્થપતિની કંપન પ્રમાણે
જદમીવિલાસનો પેલેસ છે જૂના રાજમહેલોની વચગાળા બહુ સારી
રીતે નાખા ગોઠવેલી છે પાગરી કેટલાક ભાગે ઉમેરાનાથી તેનામાં બને બાણનું સામ્ય
માલુમ પડતું નથી અને તેની લગાઇ ઉપર દક્ષિણ હોવાથી આખો મહેલ વડકાથી વધી રહે
છે, જે કદાચ બૂલ ગણાય રાજમા ! પરંતુ મ્યુનિસિપાલ મિલકીત અને અપ્રમાણુ લાગે છે
તેમા દાખન થવાનો દરમાને ઉજોષના દરમાનું બાણુ છે, જે અસ્થાને છે નામદાર
મહારાજા સાહેબનું પોતાનું રૂઝા બાણ પો દોરાયું છે, અને તેના પરિણામમા નવા
દાવતા કનાર્જનનું મકાન રૂઝા થને નેની કપા લાવના અદિના સ્થપતિ મી માધલની
છે વનના પણ આ કળાનો અન્ના સુધી છે વળી ના મહારાજાશ્રીના બીના રૂઝા નવન
અદિના જૂની બાધણીના દેવગ સાચરી રાખનાનો છે પણ કાંઈ સાક્ષર હિંદુ પુરકને આ
કળાનો હેતુ પુર સર અન્નાસ કરનાની અવસ્થા થાય, તો જનસમુદામા આ કળાની લાગણી
જાગૃત થા ! અને અન્ના રૂઝા મા કળાનું ક દગ પચાય !

જનસેવામાં સ્ત્રીઓનો ભાગ.

(લેખક: મો. રતિદાસેરી લાળચંદ પાઠકજી.)

પૃથ્વીના પર ઉપર અનેક મતનાં માણુઓ રમે છે તેઓ જાણીતા ધર્મ પાળે છે, અને વિચાર વાણી તથા વર્તનથી પરિન રહી પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે મથે છે, પરંતુ આવા આત્મિક માણુઓ સિવાય બીજા કેટલાક પ્રભુનાં અતિત્વને પણ ન રીકારનાગ-પરમજાની તેમજ કેવળ મૂર્ખ એવા પણ છે. આનાં કેવળ વિરુદ્ધ મનના માણુઓને પણ રૂએ એવો કોઈ ધર્મ હોય તો તે જનસેવાનોજ છે. એ ધર્મની મુખ્ય અધિકારી તે સ્ત્રી છે.

માણુમને જે શક્તિઓ મળી છે તે બધીનો ઉપયોગ પોતાનું મુખ્ય વધારવામાંજ તેણી પણ બીજાનું દિન કરવામાં પણ થઈ શકે છે, એ વાન યોને જાણીતી છે. સંસારમાં, સુખ એ નિયમ છે અને દુઃખ એ અપવાદ છે, એમ આશાનાદીઓની સાથે કદાચ આપણે પણ કથુબ્ધ કરીએ તોપણ જગતમાં દુઃખ નથીજ એમ તો કોઈ માનગે નહીં. નિરાશાનાદીથી લાભ નથી એ સ્ત્રીકાર્યા પછી પણ જગતમાં દુઃખ છે તેની કોઈથી પણ ના પાડી શકાતી નથી. હવે પરમેશ્વર કૃપાનિધિ અને દયાસાગર છે તે સામાટે દુઃખ જગતમાં દહી રહેવા દેના દેશે એનો વિચાર કરીએ, તો કાઠ એમ કહેશે કે 'જેની કરણી તેની જરણી,' કર્મ કરે તેવું ફળ પામે, વાવે તેવું લણે, મથે જન્મે સાર કયું હોય તો આ જન્મે સુખી થવાય આ જવામ સારો છે, લાભકારક પણ છે, કેમકે તેથી માણુસ માનને સારાં કામ કરવાનું વલણ થવાનાં સંભવ છે. પણ કોઈ વાર મને એવો વિચાર થાય છે, કે આપણી શક્તિઓના વિકાસ માટે મનુષ્યત્વ પ્રત્યેક માણુસમાં સતત રીતે ખીની નીકળે તે વાસ્તે તો પ્રભુએ 'અડીજ' દુઃખ આપું નજ તજો' એવી વ્યવસ્થા કરી નહી હોય? જગતમાં દુઃખ મોહકીને પ્રભુએ સેવા કરવાનો પ્રસંગ ઉભો કીધો છે. પ્રસંગ ના મળે ત્યાંસુધે શક્તિઓનો વિકાસ થાય નહીં. જે કામ માટે લાયક બનવું હોય તે કામ કરવું, એટલે તે કરવાની શક્તિ અને યોગ્યતા બંને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આ સિદ્ધાંત મહુ પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવ્યો છે. 'લખતા લહીએ થાય' એ કનિતાની પંક્તિમાં પણ એજ રહસ્ય રહ્યું છે. મૌર્ય બતાવવાના પ્રસંગ વિના શર થવાનું નથી, ગાયા વગર ગાના આનંદનું નથી, અને સેવા કર્યા વિના સેવા કરવાનું આવડતું નથી. હવે જો દુઃખ જગતમાં હોય નહી, તો સેવા કરવાના પ્રસંગ બહુ ઓછા થઈ જાય. સેવા કરીને જગતમાં નાગરે પડવું દુઃખ દૂર કરવાનું છે, અને આ કામ જેની સારી રીતે સ્ત્રી કરી શકે, તેની રીતે પુરુષથી વાચ કે કેમ એ મોટી શકા છે.

પુરુષ શુદ્ધિમાં કદાચ સ્ત્રી કરતાં ચટતો ગણી શકાય, પરંતુ નીતિમાં, હૃદયગળમાં, આત્મસંયમમાં તો સ્ત્રીને તોણે પુરુષ આવી શકે તેમ નથી નિર્મળ હોવા છતાં બળ બતાવવાનો પ્રસંગ આવતા સ્ત્રી શુ બાકી રાખે છે? દુઃખને પ્રસંગે કેટલું ધૈર્ય સ્ત્રી

રાખી શકે છે? જોન એઈ આઈ ક્રાન્સની જે મેવા બર્મી, તે કોઈ પુરુષ તે વખતે બળવી શક્યો નહીં. લુક્રેમ્યુર્ગની ર.બીએ જર્મન લક્ષરને પોતાની મોટોરથી રોકવાનો પ્રયાસ કર્યો તે બંને કોઈને ગડો લાગે, પરંતુ સ્ત્રીત્વના એક અપૂર્વ કિરણનો તે પ્રકાશ પ્રકરે છે. સ્વર્ગસ્થ સૌન્દર્યને ઉર્મિવાની હાવાનું દિની ચોપડી વાંચતાં કેવી રીતે રાજને રુદાતિ ઉપર તેનાથી દૂર રહેનારો પત્નીએ પુનઃ પ્રેમ ઉત્પન્ન કરાવ્યો, તેનું બાન થાય છે. હુકમો આ કેવી રીતે પુરુષના ઉપર વિજય મેળવી શકે છે તે સમજાય છે.

આ વિજય કેવા પ્રકારનો છે તે સહેજ જોઈએ. યુ' તે લગાઈમાં સ્થિર પીવા માટે મેળવેલો વિજય છે? નખળી પ્રજાનાં ધરનાર રંગદાર માટે મેળવેલો છે? અમથ અને બીન-કેળવ્યલાઓને ગુલામ બનાવવા માટેનો છે? અથવા કેવા બળવાન હોઈએ, જેમો હમેરી પહાડોરી એમ જગતમાં ખોટી કીર્તિ મેળવવા માટે છે? ના. આ વિજય તો સેવા કરીને શાંત રીતે પ્રાપ્ત કરાય છે. એવા પરમ ઉપકારક વિજય મેળવવાનું પુરુષના નસીબમાં લખ્યાનું જણાતું નથી. એ તો સ્ત્રીજ કરી શકે. જુઓ તમારી હોસ્પિટલો, શિશુશિક્ષણશાળાઓ, અને બના-ધાર્મિકો, ત્યાં તમને કોણ કામ કરતું જણાય છે? સ્ત્રી જ ન હોય તો આમાં અર્થ પશુ તમે જોઈ શકો ખરો? એક સાદું સુખી કુટુંબ જુઓ. પુરુષની મહેનતથી પ્રાપ્ત થયેલું જે કોઈ હશે તેની સુંદર વ્યવસ્થા કોણ કરી શકે છે? સ્ત્રીની સેવા વિના કયું કુટુંબ સુખ તમે જુઓ છો?

“નારી વિષુધર આ દુનિયામાં સ્મર્યાન તુમ્મજ બાસે છે”, એ વાક્યમાં કંટાળો બધો અર્થ છે? અને તેમાં કેલુ ઉડું સાથે સમાયેલું છે? માતાની સેવા વિના કુટુંબ કેલુ દેશાશે? કહીઆઓ જે ધર્મ આપે છે, તે તો સ્ત્રીજ જ છે. ધર-ખર-ધર-તો સ્ત્રી આપે છે જડ છાપ-રાને સ્ત્રી શ્રવત બનાવે છે, અને તે પોતાની સેવાથી.

‘મરદ તો લોહીની નદી જોઈ કીર્તિને વરવા માટે હાથ ઉઠા કરી વધારે સોહી રહે છે કે વહેવગમે છે; પરંતુ તે નદીમાં દુષ્ક્રિયા દુ.ખી આત્માઓને શાંતિ કોણ આપે છે? સ્ત્રીજ, પુરુષ ક્યાં દુખ જગાડે છે, ત્યાં સ્ત્રી સેવારહે સુખ વરસાવે છે બાઈઓ તમને ખોટું લગાડવા હું કહેતી નથી, પુરુષ તો વિચાર કરીને બુદ્ધિબગવડે એમ થના બે જરૂર છે, તેમ કરવું જોઈએ છે, એવા અનિષ્ટ તરંગો આપે છે, પરંતુ જ્ઞાસુધી એઓની બાવનાનું રક્તય સ્ત્રીના મનમાં ઉતર્યું નથી, ત્યાંસુધી પુરુષના તરંગ પાંજ સમઘ જાય છે. મનમાં આવેલો વિચાર પુરુષ અમલમાં મૂકી શકતો નથી. તે વિચારને આચારમાં મૂકવાની તેનામાં શક્તિ નથી. પરંતુ જ્યારે કોઈપણ વિચારનું ખરું સ્વરૂપ સ્ત્રીના સમજવામાં આવે છે ત્યારે તે અમલમાં મૂકી જોવાને સ્ત્રી આતુર હોય છે. આથીજ સુધાકાંડો, સ્ત્રીને કેળવવાની જરૂર છે, અને નવીન બાવનાઓનું રક્તય સ્ત્રીને મમળવવાની જરૂર છે, એમ કહે છે.

સેવાકરત્રી એ વિચારનો પ્રદેશ નથી, આચારનો છે. વ્યવહારદૃષ્ટિએ સ્ત્રી બાવનાધીન જોઈ શકે છે. સુલભાની વાતમાં કવિ તેની પત્ની પાસે ઋણિને કહેવારે છે, કે

શેત્રંજની રમતની ઉત્પત્તિ તથા ખીલવણી.

લખનાર:—પ્રદીપ અક્ષયજી દીવાનજી. એમ એ., ગેલ, એસ એમ.

આજે સેક્ટો વર્ગોથી શેત્રંજની રમત દિવસવારના દરેક દરેક ભાગમાં તેમજ એકીબા
ખડની ખીલવેલો જેમાં કે, ઇશન, અરજતોને, ચીન, જાપાન વગેરેમાં, યુરોપમાંના ધણા
ખગ દેશોમાં અને અંગ્રેજીના ખડમાં મુકાબલો જાતિનો નરંજમનો, મનુ, માણસના આરામ
સાર અને ધણુજ ના પકોળ સાધન થઈ પડી છે એ રમતના પ્રચાર વિશે લખતા પ્રે
મેક્ટો લે લે છે કે "એ દેશોમાં એ રમત રમાય છે તે તે દેશોમાં એક નકો કાદો
દાય તેા પૃથ્વિનો નકો બાગેજ અધુરો રહે" અગાઉના રમતમાં ધણુખર એ રમત
કાનીજ રમત ગણાતી મરજુકે એ કૃત્રિમ લકવનો ચિત્રા દોરને લીધે, મુખ્યત્વે કરીને રાજ
કોટા અને દરમોગીજ એમાં ખાસ આનંદ માનતા તેથી કરીને, શેત્રંજના હિતકાસમાં,
હિંદના રાજ્યોમાં યુધિષ્ઠિર, પારમ, શીલર્ષ, હુમાયુ અમર, વગેરે, હિંદ મિરામાં ખીલ
દેશો એટલે કે ઇંગ્લેન્ડ, જર્મની, અરજતોને, વગેરેના રાજ્યોમાં, અલબત્ત, હુસન, અથ
માત્ર, મદન ગઝની, તેમજલેન વગેરે, યુરોપના નાજ્યોમાં સાર્વેન, કેન્યુટ, વિલિયમ ધી
કેન્કર, એડવર્ડ ધી ફર્સ્ટ, એડવર્ડ ધી સેકન્ડ, ચાર્લ્સ ધી ફર્સ્ટ, હેનરી ધી સેકન્ડ, હેનરી ધી
એડવર્થ, ઇનોસેન્ટ ઇન્સ ધી ફર્સ્ટ, વીનીઅમ ધી થર્ડ વગેરેના નામે હુસીખાગે મનારાઓ
વરો પ્રમિદ છે ખાળથી ધીરે ધીરે એ રમત સામાન્ય જન સમૂહમાં પણ ધણીજ પ્રસંગે
ગણ હતી મધ્ય કાળમાં, ઇંગ્લેન્ડમાં અને ખીલ દેશોમાં, શેત્રંજનું જાન હોયુ એ 'નાઇટો'
(નરદારો) નો એક ખાસ શુભ લેખાતો હતો અને હાન એક હોટ સેકાથી તેા એનો પ્રચાર
એટલો તેા વધી પડે છે કે એખવા ઇંગ્લેન્ડમાં શેત્રંજની ૧૦૦ વિગત હતો છે તેમાં
કેલીક તેા મા. મજુર જર્મનીજ છે આપણા દેશમાં પણ અસલ ખાલ્લો અને કાચો એ
રમત વરક ધણો પ્રેમ રાખતા હતા, અને હાલ જે કે આપણા દેશમાં હજી કલનો વગેરેનો
પ્રચાર જાણમાં નથી નોપણ શેત્રંજના જુદા જુદા ઘાટના અને જુદી જુદી વસ્તુઓમાંથી
આપણા, સાનતનુડી વગેરે ઠેકાણે જન વેલા મોદારોગીનો મોજો ખપત છે તે વિપરીત લાગે છે
એ રમત આપણામાંથી નાનુક શરેલી જશે, મોડુજુ જાતી રરજુ તે હજી મુજબેના નાનુક
છે આની લોપ્તિય આ ચિતાદર્શક રમત ક્યા અને ક્યારે ઉત્પત્તિ થઈ અને તેને કેવી રીતે
ખીલવવામાં આવી તે જાણવાની આપણા મુદ્દિમાન રમનારને તેા હોયજ પગુ એ રમતમાં
આનંદ માનનારા દરેક મુખ્યત્વે થોડે ધણે અશે દોવાનો સમજ છે, તે જને તેટલે અશે તમ
કરનાના હેતુથી તેમજ હિંદીસ અને પ્રાચીન વસ્તુઓના અભ્યાસીઓને મનન કરવાનો એ
નવો પ્રિય ગુજરાતિ સાહિત્યમાં દાખલ કરનાના હેતુથી આ લેખ લખવામાં આવ્યો છે

આ સવાનની ચર્ચા, યુરોપમાં કે જ્યાના લોકો માત્ર વસ્તુઓજ તમ થઈને એસી ન
ગેતા તે ક્યારે અને કેમ ઉત્પત્તિ થઈ અને શરૂઆતથી તે અમુક કાળ સુધીમાં તેમાં શુ શુ

દેશરો અથા ને જામવાની તીવ્ર આકાંક્ષાવાળા હોય છે, તેઓ ધણાં લાંબા કાગથી કરતાં આગ્યા છે. તેમાં જે જુદા જુદા દેશોને શેત્રંગની રમતનાં ઉત્પત્તિ સ્થાનતું માન હોવા વિશે સંપ્રમાણ મનો દર્શાવવામાં આવે છે તે મિશર, ચીન, ધરાન અને હિંદુસ્થાન છે.

મિશર.

મિશર દેશમાં શેત્રંગની પ્રથમ ઉત્પત્તિ થઇ અને ત્યાંથી જુદા જુદા દેશોમાં તે લઇ જવામાં આવ્યો. એવું તો કોઇએ પશુ સિદ્ધ કર્યું નથી પરંતુ જે આધાર ઉપરથી ત્યાં જે રમતની દરિન સામિત કરવામાં આવે છે તે ધણે જુનો હોવાથી તે ઉપરથી ઉપર પ્રમાણે અનુમાન કરવામાં આવે છે તે આધાર એ કે તે દેશમાં, થીબીસ શહેરમાં મહાનવ અનુ નામનો જુનો મંદિર છે તેની દિવલ ઉપર એક જાતની રમત રમતું, એકરામ રાણીતું નેડું કાત રમું છે. તે વિષે ડીક્રાવલ્લી પોનાના 'આલ્બર્સ' નામના પુસ્તકના ૧૬મા પ્રકરણ ઉપર દિપ્પણ કરતાં જણાવે છે કે તે મહેલ-રામ અમીનોદ બીજાએ બાંધ્યો હતો અને તે ટ્રાન્સ વિમલ પહેલાં ધણે વખત અગાઉ રાજ્ય કરતાં હતા. જે કે મિશર દેશને લગતી કાગતી ગણતરી વિશે એક મંત્ર નથી છતાં દેશકાક માને છે તે પ્રમાણે અમીનોદ બીજાએ જે એ મહેલ બાંધ્યો હોય તો તે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૬૮૭થી ૧૬૫૭ લગીમાં બંધાવ્યો હોવા જોઇએ અને બીજાએ માને છે તે પ્રમાણે જે એ રામસીસ ગ્રામ્યે બાંધ્યો હોય તો ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૫૯થી ૧૪૯૩ લગીમાં તે અનુ-હાલ જોઇએ. આ પ્રમાણે મત મતાંતર આવતા હતા તેવામાં સર ગાર્ડનિર વિલ્ડીનશન જે ઇંગ્લેન્ડને લગતી જાગતોમાં મોટા પ્રમાણસર લેખક ગણામે છે તેણે જે કાતરકાગતી જારીક તપાસ કરી જાહેર કર્યું કે ત્યાં કાતરેલાં મ્હેરાંનાં આધાર તથા માપ કાઢતે મળતાં આવે છે તે ઉપરથી એમ માનવું વ્યાજબી છે કે એ રમત શેત્રંગની નહીં, પરંતુ કાઢટની હોવી જોઇએ. બીજી એક વાત એવી છે કે થાટમીસ પહેલાની કાઢટી રાણી હાલ જો મરદનો વેશ પહેરીને રાજ્યકારભાર ચલાવતી હતી, તેણે જે રમત ઇ. સ. પૂર્વે ૧૭૭૮ થી ૧૭૭૧ સુધીમાં કોઇ વખત બનાવી કાઢી હતી, પરંતુ આ વાતને કોઇ મહુ વજન આપવામાં આવતું હોય એમ લાગતું નથી કારણકે એના અસાધ્ય વિશે કોઇ પ્રમાણ મળી આવતું નથી.

ચીન

જે રમતની ઉત્પત્તિ ચીન દેશમાં પ્રથમ થઇ એવા મતના સમર્થન માટે, એમ કહેવામાં આવે છે કે ત્યાંના શહેનચ હ ચાહો જે આસરે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૩૦૦ ના વરસમાં રાજ્ય કરતા હતા તેણે જે 'વોરટી' નામની રમત કાઢી હતી તે આ શેત્રંગનો પૂર્વજ છે. તે રમત ૩૬૦ મ્હેરાંથી રમતી હતી. પરંતુ એ અને હાલની ૬૪ ખાનાં અને ૩૨ મ્હેરાંની રમતમાં કાંઈ મળવાપણું નથી એ દેખીતું છે. બીજી વાત એવી છે કે કોન્ફયુસીઅસ જે ચીનના પ્રખ્યાત શીશ્ય અને ધર્મપ્રવર્તક થઇ ગયો છે તેના વખત પછી ૩૭૪ વરસ રહીને એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૧૨૧ના વરસમાં કીઆંગનના રાજા કોન્ફુએ શેન્સી નામનો મુલક જીતતા મોક-લેલા પોતાના લશ્કરને શીઆંગમાં કામ કરવાતું ન હોવાથી થતી ગમગીની દૂર કરવા ખાતર

એવી રમત શોધી કાઢી હતી. એ રમતને ત્યાં 'ચોંગદી' એટલે બાદશાહી રમત અથવા 'સીઆંગદી' એટલે 'હાથીની રમત' કહે છે. એમાં ૧૪ ખાનં, વચ્ચે ખડો, અને પટના બે વિભાગ કરનારી નદી હોય છે. દરેક બાજુના લસકરમાં ૯, મ્હોરાં, ૨ દારૂગોળા ફાડનારા છોકરા, અને પંચ પ્યાદાં હોય, છે. આજ રમતને, વિશે 'હાધથીન' નામના ગીનાઇકાશમાં જણાવેલું છે કે એ રમત 'વોટી' ના વખતમાં એટલે સુમારે ઇ. સ. ૫૩૭ના વંસમાં તેમને તે હાંડુઓ તરફથી મળેલી છે. વળી એને માટે એક બીજી પણ ગાથા છે, તે એ કે લાલંગ નમના માણસે ઇ. સ. પૂર્વ ૧૧૨૨માં એ શોધી કાઢી હતી. આ પણ વાતોમાંથી પહેલી બેને વિશે વિગત મળેલી હોવાથી તે વિશે કંઈ વિચાર થઈ શકે એમ છે. તેમાંની પહેલી શેત્રંગના સાહિત્યના ઘણા ખરા લેખકોને અગ્રણી છે. કારણ કે તે પ્રથમ મી. ઇસ્વીસ ઇસ્વીન નામનો માણસ જે હિંદુસ્થાનમાં ઘણા વખત રહ્યો હતો તેણે આછીપ સોસાયટીને મોકલેલા પોતાના એક લેખમાં દાખલ કીધી હતી અને તે સોસાયટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખો રાયલ એશિયાટીક સોસાયટી મારફતના લેખોની અરખામણીમાં ઘણા અધારામાં રહેલા છે. સામાન્ય રીતે શેત્રંગ જણાવવાના તેમજ પૌર્ણવ સાહિત્યના અન્ય સી વરીટ લખનારા લેખકો બીજી વાતને સમ્રાણુ ગણે છે. કારણ કે એક મોટા કાશમાં તે પ્રસિદ્ધ થયેલી છે, અને બીજી તરફથી પણ તેને અર્થઘટન મળે છે. તેથી જો આપણે એમ નિર્ણય ઉપર આવીએ કે ચીના લોકોની પોતાની કયુલવ પ્રમાણે એ રમત હિંદુસ્થાન તરફથી તેમને મળી હતી, તો તે અતિસાદસિક ગણાશે નહીં. માત્ર ત્યાંની 'સીઆંગદી' અને આ દેશની મૂળ રમત વચ્ચે જે ભેદ દેખાય છે તે, એટલે ચીનાઇ કે પડમાં નદીનુ દાખલ થયું. અને મ્હોરાંમાં દારૂગોળા ફાડનારા છોકરાઓનું દાખલ થવું, તે કમરે થવા તેજ માત્ર સોધનનો ત્રિપલ રહે છે. તે માટે જોઈતી સામગ્રી અંગ્રેજ ભાવમાંના એ રમતને લખતા સાહિત્યમાંથી ન મળી આવતી હોવાને લીધે તે હાલ તુરત બની શકે એવું નથી.

ધરાન.

નીચે દેશ ધરાન છે. ઇ. સ. ૫મી ટમા સંક્રમાં શેત્રંગ આરબો મારફતે યુરોપ ખંડમાં દાખલ થયો હતો, એ વાત નિર્ણય છે. તે લોકો જે કે એ રમતમાં ઘણા હુમ્મીઆર અને આગળ વૃદ્ધિ હતા. તેમણે તેની ઉત્પત્તિનાં માન વિશે તેઓ પોતે લખે કરતા નહોતા પરંતુ તેમણે કયુલ કીલ્ડ હતું અને પાછળથી પણ અરબી ભાષામાં એ જાણવાના જે લેખો લખાયેલાં છે તેમાં પણ કયુલ કીલ્ડ છે કે એ રમત તેમને ધરાનીઓ તરફથી મળેલી હતી; અને ધરાનીઓને તે હિંદુસ્થાન તરફથી મળી હતી, અને તેજ દેખતા તે શોધી કાંદવમાં આવી હતી એ પ્રમાણે પણ અરબી અંકકર્તાઓ, ચાકુબી (ઇ. સ. ૮૮૦), અને અસ્ટી (ઇ. સ. ૯૪૭) પુસ્તકે પુષ્ટિ જણાવે છે. એક નીચે અરબી અંક "જુહુલુ અરનામીલ ઉકુલરીલ (કીસ) શત્રંજલ મનકુલ" (શેત્રંગની રમતના ખ્યાનમાં આકલવાનનો ખ્યાનંદ) એ નામનો છે તેનો લખનાર કોણ છે તે જણાતું નથી. તેમાં શેત્રંગની રમતની ઘણી જગતે દેખાડેલી છે. તેનો મુખ્ય અધાર અલઅદ્દી નામના લેખકના અરબી અંક ઉપર છે. એ બેમાંથી કોઈનો પણ વખત જણાવી શકાતો નથી.

દારસી લેખોમાં પ્રથમ શીરફી કવિયું 'શાહનામા' નામનું પુસ્તક જે તેણે આસરે ઇ. મ. ૧૦૦૦ના વર્ષમાં પૂરું કર્યું હતું તે છે. તેમાં પણ એજાને એજાખુ, જણાવેલું છે કે

એ રમત ધરાનમા હિંદુસ્થાનથી મળી હતી બીજો ફોર્મ 'લેખ' 'અનેમુજાજ ઉનકેતાલ' નામનો છે જેની બીટીશ મ્યુઝીઅમમાંની નકલ ધ સ ૧૪૪૬મા કરવામાં આવી હતી, તે ઉપરથી જણાય છે. ત્રીજી પુસ્તક સહેનશાહ દુઆયુને મટે 'અલ મન્દાજ ફી ઈય મીશ (ઇલમીશ) શેરૉજ' (શેરજના ચાનનો માર્ગ દર્શક) નમના અયુમદમદ ધીન ચોમાઝ કજનાના અગળ્લી પુસ્તક ઉપરથી તેપર કહે મદમદ હસમુતલાતુ છે તે અનેમો 'પણ એ રમતની હિંદુમાજ ઉત્પત્તિ થયેલી જણાવી છે

પરંતુ શેરજની રમતની ઉત્પત્તિ વિષ માલિતી આપનારો હિંદુસ્થાનની બહામો જુનામા જુનો પહેનવી બાખાનો લેખ ? દરતર ચેગોતને મુબછમા ધ સ ૧૮૮૫મા જામેઇ વધા શજરાતી બાપાવર સાથે પ્રસિદ્ધ હીધા હતો નૉન્કી નામનો એક જર્મન લેખક એમ માને છે કે આ નાતુ પહેલવી પુસ્તક માંકુગીના અગળ્લી પુસ્તક અટને આ મોએ ધરાનને મુરેપુક જાતુ તે પગી લખામયુ હશે તેમા શેરજતુજ હિંદથી થયેતુ મમન વધા તેમા ૬૪ ખાનાનો મટ, બને બાજુએ ૧૬-૧૬ મળી ૨૪ મ્હોરા, વગેરે તિપોલુ વિસ્તાર વર્ક વર્ક છે

ધરાનમાં શેરજતુ દાખલ થયુ

એ રમત ધરાનમા કેવી રીતે દાખલ થઇ તેના બે જુદા જુદા દનાલ હિંદુસ્તાન શાહ નામામા આપેના છે. એક એવો છે કે હિંદના રાજ તરફથી ક્ષેત્રજથી મેટા-એલમીખાના તથા ઉમ। છત્રીઓ, હાથીઓની લગાર, વધા પચોજ બાર બરેલા ૧૦૦૦ ઉટ અને તે બધાતુ ગ્લજ કરનાર શુનીર સીધી પેટિસ્વારની કુન્ડી સાથે ઉમે લાંબાને ગાયો તથા નિલમ અને માણેકના શેરજનાં મ્હોરા ધરાનમા રાજ હાન નશીવાન જેને ન્યાયી કોસેરાજ કીમગ વગેરે નામે આપનામા આવે છે તેના વખનમાં ભેગ તરીકે આપ્યા દક્ષ જેડ એક પત્ર હતો તેમા હિંદના રાજએ લખ્યુ હતું કે આપ આપના દમારના ડાળા અને અક્કલનાન પુરો સન્મુખ આ રમત જીત કરો, અને તેઓ બે એ વિવિધ રમત રમવાની શોધી કાઢશે તો હું એમ માનીશ કે તમે અક્કલમાં અમારા સન્મુખ પદરીના છો અને જેમ આજ લગી હું ખડછી આપતો આવ્યો છું તેમ ખડછી આપતો રદીશ પરંતુ બે તે લેકો તે શોધી નહો શકે તો હું એમ માનીશ કે તમે અમારાથી દલગી પદરીના છો અને જેટલી ખડછી હું વખને આપું છું તેમજ ખડછી હું વમાગી પાસેથી લઉરા આ બાગવ ઉપર ધરો વિચા-કરીને નશીવાનના પ્રધાન જુઝર્મ બિદરે સાવ દિવસો વખત મારો હતો અને તેને હટે તેજે સર્વ સખાની અમલગી વચ્ચે એ રમત રમવાની રીત મલારી હતી, જેથી રાજએ તેને બારે રીતપાર આપો હતો બીજો હેવાય એવો છે કે રાજ નશીવાને પેતાના દગીમ બેગજુ બચવા બેરમુધા, બચવા બેગજુનીઆને માળ્યોગો રા ગ્રીપ એવ વધા કમક દનમીસ નામનો પ્રખ્યાત ત્રય શોધી લઇ આવા હિંદુસ્થાન એકદો હતો, તેને મગિજુએ તે 'કનીલા' હમના નામના પુત્રક મારેની સામથી જેમાં શેરજતુ પડી પડેન હતુ તે લઇ આવ્યો હતો બાપ બાપાવર ધરામા જુઝર્મબિદરે તેને મદદ શોધી હતી ઉપરના પટેલા દેરાણે મજકર મે દરતર પ્રસિદ્ધ કરેલો પટેલવી પુસ્તકના કર્તાના પચ આવા છે તેમાં પચ ધરાનમા રીતમા

દાખલ થવાના પ્રયત્ન એજ લખાવેલા છે, ફરક માત્ર એટલોજ કે શેરદુલીએ દિલ્લા નામનું નામ આપ્યું નથી અને આ પુસ્તકમાં તેનું નામ દેવશર્મા (સમૃત દેવશર્મા) તરીકે લખાયેલું છે એ ગમત નથી રીતે યુગનગા ૪ સ પૃષ્ઠ ૫૭૦ સુધી ગમત કીડ હતું,

એ રમતની ઉત્પત્તિ વિષેની કથાઓ

તેની ઉત્પત્તિ વિશે ઉપરના ચામ્પી અને ચારમ્પી લેખોમાં મધ્ય મળીને નવું હેતુલક્ષ્ય આપેલા છે. શાહનગામાં એમ લખાયેલું છે કે દિલ્હી એક કુદ નામનો રાજા લડાઇનો ધણેજ નેખીન હતો તેને જીતવાને કાંઈ દેશ ન હોયો હોરાથી, મસ્સા ખીન દહર નામના તેના પ્રધાને હુમ્મીસ નામના સીમ રૂપીએ ખતાનેની પર મોરા અને ૧૧૨ ખાનારાગી મત મેગની તેની મુશ્કેલી દુઃ કર્યા માટે તેને સંમિત કરી હર મોરાથી રમાવી ૧૪ ખાનાની મત જાણી ગમત આગમ તે મુત કરી હતી ખીને હેરાલ એ છે કે દિલ્લા ગમત રૂપી (સમૃત, પોમ્મ, નહાન સિમ-નો ગમતવીન) ધણુ દેશો જીતા હતા અને તેને પુત્ર મળ્યો હતો તેનામાં તે ચુમરી ગયો, તેથી ગમત ગમત માગના માટે જાતીઆન દુશીઆગી આવે તે આતર તથા લડાઈમાં જડગની માલોગીનો તેને ખ્યાલ આવે તે હેતુથી તેના પ્રવાન સરમા ખીન દહર તેને મેગમની મત ખતારી કરી નીખવી હતી નીજે હેરાલ એવો છે કે મસ્મીર પ્રાનમાં સદલી મહેમમાં ખીનુગી પડી ગાય મત નામે ગમત ગમત કરતો હતો મ્મરિ તે ચુમરી ગયો ત્યારે તેના ખાઇ 'માઇ' ને ગાદી નેખીન કરવામાં આવ્યો એના મરણ પડી એના બે દીકર ધાવ અને તાલામ વચ્ચે ગાની વિશે વમર પડી અને આરે તેનો લખ્યા તેમાં તાલામદ મ્માઇ મુઓ તેના માને એ સામગી ધણો શીમ થતો લાગ્યો તે દુઃ કરવા માટે આ રમત તેના પ્રધાને ગોધી કાઢીને તેને શીખવી હતી આ ખની વતો કયાથી તેઓએ એકદી કીધી હતી તે જાણુ ચુમરેલ છે. ગમે ત્યાંથી મેગવી હોમ તોપણ એવું તો નકકી છે કે સીમ, કે મમ્મા, ખીન દહર અથવા જસર એવું ગમત કદી લિડ પ્રધાનું હોઈ શકે નહીં મી ખતાન પોવાના નિખમમાં મળે છે એ નામ એવું ખતાનની અને દેખીતી રીતે ચારમ્પી જાણુ લાગે છે કે ઐતિહાસીક યુગના વગેરે આમાંની એક પણ વાત રમત થઈ શકે એની નથી એમ એજામુ દેખાય છે કે એની લોનના ઈરીલ મિરેલક નામના નામના સમખના વરવેવાના 'અન્કસીમ' નામના એ સર્વ અખમ તો છે પુરોપમાં પણ મમ્મી એની લવક્યાઓ આવે છે કે એ નામના માણુમે શેત્રજ શોધી કાઢ્યો હતો તે અને લિડુસ્થાનને કાંઈ સખધ દોષ શકે નહીં એ રપલ છે

એના ઉત્પત્તિ ગમે તે રીતે થઈ હોય પરંતુ ઉપરના કારસી તથા ચારમ્પી લેખોના પુરાતીથી એટલું તો આપણે ખાનખાને કાંઈ વાધો નથી કે એ રમત જાનના કાંઈએ શોધી મટેલી નહીં પણ ત્યાં તે લિડુસ્થાનથી જ ના દહા સેકામાં ગયેલી અને મજકુ પહેલવી લેખ સિવાયના કારસી અને ચારમ્પી પુસ્તક ઉપરથીજ હો. હાઇક સર વિનિયમ જોન્સ, અને સર ફ્રેડ્રીક મેકન એના અભિપ્રાય ઉપર આવી ગયા હતા પરંતુ તે વાચીને મી ખેન્ડ નામના એક અગ્રેજ લેખકનું નામ ચડી ગયું અને તેણે ખીમ્પીકામી અને ચારમ્પી પુસ્તક

ગાંધી સંશોધન કરી, એવો સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કરવા પ્રયત્ન કીધો^૧ કે શેત્રંગની મૂળ રમત જે ૧૧૨ ખાનાના માત્રાપર રમાવી ૫૬ ખેડારની રમત છે તે હજારમાં શોધી કાઢવામાં આવી હતી અને દાહલી જે રમત છે તે, તેનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ છે. જો કે શેત્રંગની રમત ઉપર બીજી કોઇપણ રમત કદાં વધારે સાદિત્ય અંગ્રેજી ભાષામાં લખવામાં આવ્યું છે છતાં સારા સાદા લેખકોમાંના કોઇએ પણ આગાઉ રજૂ કરવામાં આવેલા સર્વ વિરહ^૨ પદ્ધતિ મતોની નોંધ લઇ તેને તોડીને પોતાનો મન સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યોજો જણાવતો નથી. દરેક જણ પોતે જે મત વરદ વસાવ્યું ધરાવતો હોય તેનું સમર્થન કરનાર પૂર્વગામી લેખકોને વિરોધ કરે છે. મી. એચ. ઇ. ગર્ડ નામનો "એસ ડિસ્ટરી એન્ડ રિપ્રિનિસ-ગ્રીસ" નામના પુસ્તકનો લેખક સરઆલમાંજ, 'આ બાગવતની દરીઆદ કરે છે અને તેના પછી ૭ વર્ષ દુલ્હીને પ્રો. એ. એ. મેકડોનલ્ડના રાયલ એશીઆટીક સોસાયટીના જર્નલમાં પ્રસિદ્ધ કરેલા "ધ ઈસ્ટીયન એન્ડ એર્લી હિસ્ટરી ઓફ ચેમ", એ વિષય ઉપરના નિર્ણયથી ઉપરની ટીકાનું સમર્થન આપે છે. અસ્તુ! આ પ્રમાણે હોવાને સીધે મી. જોન્સનના નિર્ણયની કોઇ પાછલા લેખકે નોંધ લીધી નથી તેથી એના સંશોધન વિરોધ લેખક વર્ગનો કેવો અભિપ્રાય છે તે જાણી શકાતું નથી. પરંતુ સામાન્યને શું કહેવાતું છે તે જાણ્યા વિનાય નિર્ણય કીધેલો એક પક્ષી ગણાય માટે આપણે તેની નોંધ કુંઠમાં લઇશું.

મી. જોન્સનના પોતાના પ્રિય સિદ્ધાન્ત માટે સુખ્ય આધર એન્ડર પ્રાઇસે રાયલ એશીઆટીક સોસાયટી ઓફ ગ્રેટ બ્રિટન એન્ડ આયર્લેન્ડને રોટ આપેલો, પુસ્તક અને કર્તા જોન્સનનાં નામ વગરનો, એક પ્રાચીન હસ્ત લેખ છે, તેનો નવામો કર્તા લખે છે કે શેત્રંગની રમત હિંદુસ્થાન વરદથી હજારને ગણી નહોતી પરંતુ તે તે દેશી સ્વદેશી રમત છે. તેનું મૂળ સ્વરૂપ એવું હતું કે ૧૧-૧૧ ખાનાની, દર દારથી ચમેલા ૧૧૦ ખાના અને તે ઉપરાંત ઉપરાંતથી નીચે બીજી ક્ષારના પ્રાસામાં એક એક વધારે ખાતું મળી ૧૧૨ ખાનાના ૫૮ ઉપર, ૫૬ ખેડારથી રમાતી રમત હતી. તેને એ શેત્રંગ કામીલ અથવા પૂર્ણ શેત્રંગ કહે છે. ઉપર જણાવેલા શેત્રંગની ઉત્પત્તિ વિષેના હેતુઓ તેને સંક્ષિપ્ત કરવા વિષેના છે એમ તે સ્પષ્ટ કર્તા માને છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ લેખ કોણે અને ક્યારે લખ્યો હશે તે માલમ પડતું નથી પરંતુ એમાં એમ જણાવેલું છે કે તેમજેન નાનાં શેત્રંગની નહીં પણ આ પૂર્ણ શેત્રંગની રમત રમતો હતા. તે ઉપરથી એટલું તો અનુમાન સક્ષાત્તિથી બાંધી શકાય કે તેના કાળ પછી અથવા વહેલામાં વહેલો તેના પોતાના સમયમાં, એટલે ઇ. સ. ના ૧૪મા સદીમાં એ લેખ લખાયેલો હોવો જોઇએ. આ પ્રમાણે એ લેખનો કાળ અનિશ્ચિત

૧. ૧ (રાયલ એશીઆટીક સોસાયટી જર્નલ વોલ્યુમ ૧૩માં પા. ૧ થી ૬૬ સુધીમાં હજારની શેત્રંગની રમત એ વિષય ઉપર નિર્ણય).

૨. (એ પુસ્તક ક્યારે લખાયેલું છે તેમાં લખેલું નથી પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૫૨ની એસ ડુનમિટની વાતો એમાં લખેલી છે તે ઉપરથી અને ઇ. સ. ૧૮૫૪ ને વિરોધ લખતાં અવિષ્ય કાળનો ઉપયોગ કીધેલો હોવાથી લાગે છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે તે ઇ. સ. ૧૮૫૨ના પાછલા ભાગમાં લખાયેલું હોવું જોઇએ.)

હોવાને લીધે અને તે ખીન બધાં આગળ જણાવેલા પુસ્તકો કરતાં વધારે આધુનિક હોવાનો વધારે સંભવ હોવાને લીધે. તેનો પુરાવો 'મતોપકાન્ક' નથી એમ મી. બર્ન-ડને પણ 'લાગુ' હોય એમ દેખાય છે કાગળ કે ખીન' કયા કયા 'પુસ્તકોમાં આ શેત્રંજ કામીસનું વર્ણન છે તે તપાસવા માટે તે ખીન' ચાર પુસ્તકો તપાસે છે પરંતુ તેમાંનું એક જ શર્લેનસાદ હુમાયુ માટે 'અલ મન્દુજ ડીઇલઝીલ (ઇલમીસ) ગેત્રંજ' નામના અરબી પુસ્તક ઉપરથી મદમદ હુસમુદ્દા નામના માણસે તૈયાર કરેલો ફારસી હસ્તલેખ છે તે તો દેખીતી રીતે ૧૫મા સદીનો હોવો જોઈએ અને તેમાં શેત્રંજ કામીસનું વર્ણન પણ 'આપેયુ' નથી બીજું "નઝદ્દતુ અરબાબીસ ઉક્લ ફીય ? (ફોસ) શેત્રંજલ મનકુલ (શેત્રંજની રમતના પ્યાનમાં અક્લવાનનો આર્દ) એ નામનું અરબી પુસ્તક છે. તેમાં અલ અલ્લી નામના એક આગળના લેખકના આધાર ઉપરથી ગેત્રંજ રમવાની જુદી જુદી રીતો દેખાડેલી છે. તેમાં શેત્રંજ કામીસ પણ આવી જાય છે. ને પણ ક્યારે લખવામાં આવ્યો હશે તે જણાવેયું નથી. તેમ તેમાં શેત્રંજની ઉત્પત્તિ વિષે અથવા એ ગેત્રંજ મળેલા અને એ પાછળનો તે જણાવેયું નથી. ત્રીજો લેખ 'અનમુઝાજ ઉલ ફતાલ' નામનો ફારસી ભાષામાં લખેલો છે, તે ઉપર જણાવેલા અરબી લેખને આધારે લખેલો છે તેમાં પણ 'શેત્રંજનું' વર્ણન છે. તેની નકલ જો મી. બર્ન-ડને મળી આવી હતી તે ઇ. સ. ૧૪૪૬માં લખેલી હતી પરંતુ મળેલ લેખ ક્યારનો હશે તે એણે નક્કી કીધું નથી. ગોણે સંઘ "નિદાર્દસ ઉલ્લુલુન" યાને વિદ્યાઓનાં ભંડાર એ નામનું છે. તેમાં પાંચ જુદી જુદી જગતના ગેત્રંજનું વર્ણન આપેયું છે. તેમાં શેત્રંજ કામીસ પણ છે તેનું નામ ત્યાં શેત્રંજ કબીર એટલે મોટો ગેત્રંજ એ આપેયું છે. એ પુસ્તક મદમદ ખીન મદમદ અલ અમુબી નામના માણસે લખેયું છે પણ તે કયા કાળમાં હશે તે તેણે નક્કી કીધું નથી.

આ લેખોમાંના પણ બેનો કાળ નક્કી થઈ શકે એવું ન હોવાને લીધે અને બાકીના બે એાબી રીતે ૧૫મા સદીના હોવાને લીધે મી. બર્ન-ડને પોતાને એમ લાગ્યું હશે કે આગ મિહાન્તને માટે મતોપકાન્ક પુરાવો મળ્યા આવતો નથી તે ઉપરથી તે લખે છે કે 'મેજર પ્રાઇસવાળા હસ્તલેખમાંનું લખાણ મને તેટલું ચેત્તાવનારું હોય તોપણ બીજી દલીલોથી સમર્થિત થયેલો તે પુરાવો પ્રચલિત થવ માટે ટકી શકે એમ છે' અને તે ખીન પુરાવા દરિફે પ્રથમ તો તે પ્રચલિત થવનું અંકન કરવા ખોડે છે. તે કહે છે કે કાલની રમતનું મળ સ્વરૂપ દિંદુસ્થાનને અનુરૂપ છે, એવો મત યદ્યપ વહેંચે સર વિસિયમ જોન્સે રજૂ કર્યો હતો પરંતુ અનુરૂપ અને આપણા એટલે યુરોપના) શેત્રંજમાં જે મળતાપણ છે તે ઉપરથી એમ ભાગ્યેજ અનુમાન થઈ શકે કે તેમાંનો એક ખીનની વિસ્તિ હોય. દેખાવમાં તેમજ નિયમોમાં તે બેમાં મદમદને ભેદ છે અને એમ સહેજ સરખામણી ઉપરથી તો ચીના લોકના 'સીઆંગાદી'ને પણ યુરોપીઅન શેત્રંજના પૂર્વજ હોવાનું માન હોવાનો દાવો કરી શકાય. જો કે વ્યુત્પત્તિ તરીકે 'અનુરૂપ' એ નામ ટકી શકે એવું છે' તોપણ અર્થમાં તે ઉપયોગી નથી અને માન અવાજના મળતાપણા ઉપરથી, જે ખીન ફારસી અને અરબી શબ્દો સર-વવામાં આવે છે તેના કરતાં તે વધારે બધેબેસતું છે એમ કહી શકાય નહીં. ખીનું સગ

નિ. ને-એ ચતુરમ અને ગેત્રજી મગખામણી જતાવતા જસા-યુ' દત્ત કે વિદુશ્યાનમા ચતુર
રંગી મેનાના એમ તરીકે દાથી, થોડો, રથ અને પાડુદગ ગણાય છે. જેમાનો 'રથ' તેજ
પાછાથી ૬ રમીમાં 'રૂક' થયો હતો અને તેજ નામે યુરોપમા પણ એક મ્હોર ૬૪-૫૫
ગોળખાય છે. તે રંગે લખનાં મી. બેન્ડ જણાવે છે કે બીજા મ્હોરના નહીં ને માત્ર 'રથ'નું
નામજ અપ્રકાશ થઈને એમને એમ રહ્યું, એ વાત જાણવા જોગ નથી. એ પોતે એમ ધારે
છે કે 'રૂપ' એક પ્રાણી છે અને તેનું વર્ણન 'હીપોપોટેમસ'ને મળ્યું આવે છે આવું પ્રાણી
ગેત્રજીમાં કયાથી દાખલ થયું એ સવાલના જવાબમા તે લખે છે જેમ 'અગ્રા' જેનું મળ
'અગ્રા' નામનું પ્રાણી છે, તે તેમાં દાખલ થયું તેમ આ પ્રાણી પણ જુ. પુ. કોષ ૧૬૫

આ પ્રમાણે મી. બેન્ડ પતિવશનું ખડન કર્યો પછી પોતાના મનનું ખડન કરનાર માટે
છે એ મ્હો છે કે શાહનામામા જે પટનું વર્ણન મ્હેનું છે તેમા ૧૦૦ ખાના છે અને તે રમત
૪૦ રંગથી રમાય છે તે ખામતને કાલેએ બેઠેએ તેટલી મદવની ગણી નથી, તે ઉપરથી
એમ પ્રતિવં થાય છે કે તેમના કાગ પહેલા ૪૦૦ વગસ ઉપર એ મોડી અને વધાર સક્રિત
વાગી મ્હોરાની રમત હસ્તિ ધરાવતી હતી અને શેરજ કામીલને મળતી આવતી એક મોડી
રમત અગાઉ હોવાનું જોથી સાળીન થઈ શકે કે નહીં તે સસાધન કરના માટે એક / સારો
સુતો છે તેમા જે બે વધારનાં મ્હોરા એટલે કે બે તરફ ઉઠ છે તે પૂર્ણ / ગેત્રજીમાના
વધારના મ્હોરા પીકીજ છે. અને તેમની સક્રિત પણ શેરજ કામીલમાની મ્હોરા (જમલા)ની
સક્રિતને મળતી આવતી છે શેરજીએ કરેનું વર્ણન સપ્રમાણ હોય ત્યાં સ્પિત હોય તોપણ
તે ઉપરથી એટલું તો સતોષકારક રીતે સાબિત થઈ શકે કે મોટી રમત મોટી કાદાસનું માન
જે તેમને આપવામા આવે છે તે તેણે રોધી કાઢી નગતી, / ને કે એમ જાનનાજોગ છે કે
એ રમતને તે બારે શેરખાન હોવાને લીધે વપરાસમાથી જતી રહેલી તે રમતને તેણે સાલવન
કાઢી હોય, તેથી કરીને ફક્ત એવોજ સવાલ રહે છે કે મોટી અને નાની રમત એ બેમાથી
વડું પ્રાચીન કયો અને કયા સંજોગમા તેમા ફેરફાર કરનામા આવ્યો અને તે ઉપર કયેક
અશે આધાર રાખતા મીંગે સસાલ એ છે કે અસલ રમત કયા સ્થાનમાથી ઉત્પન્ન થઈ.
બીજા આધાર તરીકે મી બેન્ડ જણાવે છે કે સ ૧૮૦૦ના વરસમા સુનામમા એક
'વિલાસ મણી મજરી' નામના સમકાલીન સસ્કૃત પુસ્તકનો અંગ્રેજી તર્જુમે ત્રીપુગાચાર્ય
શાસ્ત્રી નામના માણસે પ્રકટ કર્યો હતો તેમાના રમનાના નિયમો મોઝા નવાજુ ટકા આપણે
હાલ જે પ્રમાણે રમીએ છીએ તેને મળતા આવે છે તે ઉપરથી એ એવા નિર્ણય ઉપર
આવે છે કે શેત્રજીના ઇતિહાસમાથી લીધેલા સર્વ પુરાના ઉપરથી એમ જણાય છે કે મળ
મોટી રમતમાના મોટામા મોટા આશર અને વધારેમા વધારે સક્રિતમા ધોરે ધોરે ઘટાડા થઈને
હાલ ગમીએ છીએ તે મેનજ બન્યો હતો અને તે ફેરફારના ત્રયલા પગથીમાં વસી કદાચ રીરદ
શીએ રજૂવેયો શેત્રજ અને સુ પાછના પુસ્તકમાનો, શેત્રજ હોય આ પ્રમાણે વખતો જતો
ફેરફાર, તેની ફરી ગયેલી આકૃતિ ઉપરથી, મ્હોરાની ચાનો ઉપરથી, તથા જ્યારે મુરફેલીમા
આવે ત્યારની તેની ખાસ ચાલ ઉપરથી જણાય છે

આ પ્રમાણે લોકોમાંકે વળગાડવામાં તે ફતેહપુર થયો નથી એમ મી. બ્રૂન્ડને પોતાના મેજ સાથે દેખે તે ઉપરથી તે છેવટે કહે છે 'પરંતુ વિદુષીના ચર્ચામય દેશને ફનીઆના બધા ઉદાપણુ' કલ્પલિત્યાન મળવા પહેલાં નિચેના 'ચ' સવાસોને 'સંતોષકારક રીતે જવાબ મળવાની જરૂર છે. તે એ કે:-

(૧) જો એ સમત વિદુસ્થાનમાં ગાંધી કાદવામાં આવી લેખ તો તે વિચેના ત્યાના જુના ઐતિહાસિક અથવા પોરાણીક મયો ક્યાં છે ?

(૨) જો વિદુશીજ એ સમત બીજા દેશોમાં પ્રસરી હોય અને 'ચતુરંગ' જો તેના પૂર્વજ હોય તો 'સમત' નામનું માત્ર રીતે નિદારણોની સંગા 'મ' વન ફેગાઈ મ' ? માત્ર 'રથ' અથવા 'મથ' એમ જાણુ, જાણવાર કરવું કેમ રીત ગયું ?

(૩) જો 'ચતુરંગ' પૂર્વ તરફની સમતનું મૂળ હોય તો હાલ જે ફારસી લેખમાં તે આપણી નજરે પડે છે તેને માટે જરૂરીઆત ફેગાઈ કયે અને ક્યાં થયા ? શું તે વખતે 'ચતુરંગ' શુદ્ધ રિથિતિમાં હતો અને 'શેત્રજ' એ તેના ફરતા પૂર્વકે માટે આવતાર થયો.

મી. બ્રૂન્ડે પોતાનો લેખ પ્ર. સ. ૧૮૫૦ ના લખ્યો ત્યારપછી ઈંગ્લાડમાં પ્રો. હન્કન ફ્રાન્સે એક-૪૦૦ પાનાનું પુસ્તક 'હિસ્ટરી ઓફ ચેસ' એ નામનું લખેલું છે ત્યારપછી થોડા સમયમાં જર્મનીમાં પ્રો. લેગરે પણ એ જાનવના ચર્ચા ચલાવી હતી. અને છેવટે પ્રો. એ. એ. મેકડોનલ્ડે પ્ર. સ. ૧૮૯૮માં શેત્રજ ઉપર એક નિબંધ લખ્યો હતો પરંતુ તેમાંના કોઈએ પણ મી. બ્રૂન્ડના મતનું ખંડન કરવાનું અથવા તેના સવાસોને જાગ્ર આપવાનું બાજબી ધાકું હોય એમ લાગતું નથી. પરંતુ તેઓએ પોતાના મનના સમર્થન માટેજ જે જે પુરાવા રજૂ કરેલા છે તેમાંથી તેના સવાસોના થોડો ધણો જાગ્ર મળી જાય છે. તે બધાને એવો અનુભવ છે કે શેત્રજની સમતની કલ્પલિ વિદુસ્થાનમાં થઈ હતી અને તેનું નામ રાષ્ટ્ર 'ચતુરંગ' છે. આ પ્રમાણે અન્ય દેશોને માટે કરવામાં આવતા દાવા ના ખાતે પૂના વિષે વિચાર કરી છેવટે આપણે આપણી માતૃભૂમી તરફ વળીએ.

વિદુસ્થાન

સરકૃત બાળમાં શેત્રજને 'ચતુરંગ' કહે છે. તે સમજને અર્થ એવો થાય છે કે ચાર બાજુ છે જેના, જેવું સેન્ય આ દેશનાં વીરસના કાવ્યો રામાયણ તથા મહાભારતમાં એ સમજ સેનાના વિશેષણ તરીકે અને તેનીજ સંગા તરીકે કોઈ કોઈ વખત વપરાયેલા માલમ પડે છે. તેજ મયોના આધાર ઉપરથી નેનજ અખંડેકાસ ઉપરથી જણાય છે કે મેનાનાં ચાર બાજુ તરીકે 'હાથી, થોડા, ગધ અને પાવન' એ મળેલા હતા. 'ચતુરંગ' મજ્જ આવી રતે ભસ્કરની સંગા હોવાને લીધે, જ્યારે કૃતિમ નદ ધૂતો ચિત્તાર ના પતરાં સમત નાની કાદવામાં આવી હોય ત્યારે તે તેજ નામથી ઓળખાવેલા લામી હોય એ માન્ય છે. જરૂરિ. એ-સે સરકૃત સાહિત્યમાંથી ચતુરંગની સમતને માટે આધાર શેત્રી કાદવાનો પ્રેક્ષક કર્યો હતો. તે છ. સ. ૧૭૮૪ થી ૧૭૮૮ લગી કલકત્તાની સુરીમ રોડેનો જજ્જ હતો તેમાં તે બંગાળના સારા

સારા સંસ્કૃત પંડિતોના સમાગમમાં આવતો હતો. એમ એક સંધ્યાકાન્ત નામના પંડિતને પૂછવાથી એને માલમ પડ્યું કે 'ચતુરંગ' નામની રમત હિંદુસ્થાનમાં ધણી કાળથી રમાતી હતી. તેના પોતાના પિતા તથા સુર જગન્નાથ પંડિતે એ રમત બે બ્રાહ્મણોને શિખવી હતી. જામનગરના રાજના આગ્રજી કિપરથી તેમને ત્યાં મોકલી આપવામાં આવ્યા હતા જ્યાં તેમને સારાં પાંડિતોયકો આપવામાં આવ્યાં હતાં. આ કિપરથી જણાય છે કે ચતુરંગની રમત ઇ. સ. ના ૧૮મા સૈકામાં હિંદુસ્થાનમાં ચાલુ હતી. તેની ઉત્પત્તિ વિશે વપાસ કરતાં તેણે એમ જણાવ્યું હતું કે જ્યારે ચેતા યુગમાં શ્રી રામચંદ્રે લંકાને ઘેરી ધાર્યો હતો ત્યારે રાવણનું મન રંજન, કરવા ખાતર તેની સ્ત્રી (? મદોદરી) એ આ રમત બતાવી કાઢી હતી. તેના, લેખી આધાર વિશે પૂછતાં, તેણે જણાવ્યું હતું કે ભવિષ્ય પુરાણમાં એ રમતનું વર્ણન અથવા તે રમવાના નિયમો આપેલા છે અને તેમાંના એક અધ્યાય લાવીને તેણે રજુ કર્યો હતો. તેમાં એ રમતને 'ચતુરંગ' અથવા ધણી વખત 'ચતુરાણ' કહેલી છે કારણ કે તેમાં ચાર રાજાઓ અને તેનાં એક જોડવામાં આવે છે. તે દરેક સૈન્યના જે ચાર વિભાગ હોય છે તે હાથી, ઘોડા, નૈઋત્ય અને પાવણ છે. તેમાંનું એકેક રાજ સહિતનાં ચાર મહારાજો આપવામાં આવેલું હોય છે. આથી રીતે ૪ દિશાનાં ૮-૮ મહારાજાઓ એ રમતમાં ૩૨ મહારાજા હોય છે અને તે રમવાના પદ ૬૪ પુખ્તાના હોય છે, જે ઉપર દરેક દિશામાં એકેક સૈન્ય જોડવામાં આવે છે. જો કે આમાં સૈન્ય ચાર હોવાને કારણે રમતના ચાર હોય છે, છતાં બધા જણાવી રહ્યા છે તેથી કરીને પક્ષ એવો હોય છે. આ રમતની ઉત્પત્તિ વિશે ભવિષ્ય પુરાણમાં એમ જણાવેલું છે કે લંકાથી એ રમત હિંદુસ્થાનમાં આવેલી છે અને તેને વિશે મૂળ-આધાર ગૌતમ કૃષિના ધર્મશાસ્ત્રમાંથી મળી આવે છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે મગધ પ્રસ્તકના આધારે આમાંનું વર્ણન લખવામાં આવ્યું હતો. ૨૨ વિલિખગ જોન્સ જણાવે છે કે એ પ્રસ્તક મેગલવા માટે મેં વર્ણવી જાણી છે. પરંતુ પાછળથી તેણે અથવા કોઈ બીજાએ એ જાણવમાં ખતથી મહેનત કરી હોય એમ જણાવું નથી. સેકેડ યુક્તિ એક ધી ઇસ્ટ સીરીઝના બીજા વોલ્યુમમાં ગૌતમના ધર્મશાસ્ત્રમાં આપાંતર પ્રક્ટ થયેલું છે તેમાં વપાસ કરતાં માલમ પડે છે કે તેમાં તે 'ચતુરંગ' એવો શબ્દ પણ કોઈ વખતે આવતો નહીં હોય અને એવી કોઈ રમતને વિશે તે તેમાં ઇશારો નથી જ એ ચોક્કસ વાત છે. જો ડૉ. બુલ્કર પાસે છે તે પ્રમાણે અનેક ગૌતમ યજ્ઞ ગયા હોય તે જેલું ધર્મ-સત્ર હાથ લાગ્યું છે તે સિવાય કોઈ બીજા ગૌતમના સૂત્રમાં આ રમત વિશે કંઈક ઉલ્લેખ હોય. જેમ હોય તેમ પરંતુ હાલ તે અપણે નિરાશ થઈને બેઠાવતું છે. અરજ ચતુરંગ સેનામાં ત્રીજી અંગ 'રથ' છે તેને બદલે કવાંથી આમાં નૈઋત્ય દાખલ થઈ તે સ્વાલના જવાબમાં પંડિત સંધ્યાકાન્તે એમ જણાવ્યું હતું કે 'લસકરને વખતે વખત નહોતો બોળાંગવા' માટે અને બોળાક હથીઆર વગેરે નદી પાર લાઈ જવા માટે વહાણની જરૂર પડે છે તેથી તેને તેના અંગ તરીકે અહીં દાખલ કરાયેલું છે પરંતુ આ જવાબ સર વિ. જોન્સ

(૧) સેકેડ યુક્તિ એક ધી ઇસ્ટ સીરીઝ વો. ૨ નું ગૌતમના ઉપોદ્ધાત પાનું ૪૮.

(૨) લોર્ડ ટેમ્પ્લમાઉથે લખેલા સર વિ. જોન્સની 'લાઇફ એન્ડ વર્ક્સ' નામના પ્રસ્ત-કનું ૧૨૫ પાનું.

સંતોષકારક ન ગણવાં લખે છે કે ચીનાઈ 'શીઆંગઝી'માં જેમ નદી પર ઉપર દેખાડેલી હાથ છે તેમ હિંદુ 'અતુરંગ'માં દેખાડેલી ન હોવાને લીધે નૌકા ત્યાં અસ્થાને છે પરંતુ તેની અડીકા બ્યાનખી લાગતી નથી કારણકે મનુસ્મૃતિ જેન હાલની પ્રત ઠી. જીવરના અભિપ્રાય પ્રમાણે ઇ. સ. પૂર્વ ૨૦૦ થી ઇ. સ. પછી ૨૦૦ વર્ષોમાં લખાયેલી હોતી એમને તેના ૭ મા અધ્યાયના ૧૬૨ મા શ્લોકમાં છ જાતનાં નેત્ર નજીવેલાં છે તે શ્લોક નિચે પ્રમાણે છે:-
 'સવાટ ભૂમીમાં રથ અને ઘોડાવડે યુદ્ધ કરવું, પાણીવાળા પ્રદેશોમાં નૌકા અને હાથી વડે યુદ્ધ કરવું અને ઝાડો તથા લતાઓથી ઘેરાયેલા પ્રદેશોમાં પાણી, વવગર, દાલ વગેરે આયુધોથી યુદ્ધ કરવું' આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે રામ કાન્તે કહ્યું તેમ લશ્કર અથવા તેની ખોગઝી લઈ જવાનેજ માત્ર નહીં પરંતુ ખરેખરી લગાઈમાં પશુ નૌકાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હશે, છતાં એ સવાલનો ઉત્તરોજ રહે છે કે 'રથ' શબ્દને 'નૌકા' કેમ અને ક્યારે દાખલ થીથી હશે. તેમ જ ભવિષ્ય પુરાણ પશુ ક્યારે લખાયું હશે તે જાણતો કાંઈ સંતોષકારક પુરાવો નથી, જે છપાયેલ છે તેમાં કેંડ અકગર બાદશાહ લગીની વતો આવે છે તે ઉપરથી કદાચ એમ માની શકાય કે વહેલમાં વહેલું તે ઇ. સ. ૧૬મા સેકામાં લખાયા આશુ હશે.

જાન 'અતુરંગ' ની રમત જેના ઉલ્લાખ પાનામાં અસલના વર્ણન પ્રમાણે રથ છે તેનું વર્ણન, મી. પ્લેન્ટે એકત્રકથિયા કારસી અને અરબી લેખોમાંનો "જઝકતુ અરમાનીલ ઉકેલ ફીસ (શીમ) "શરન્જલ મનકલ" નામનો એક અરબી ગ્રંથ જેમાં અક્ષર અલ્લી નામના આગળના લખનારના પ્રસ્તુતને આધારે શરન્જ રમવાની જુદી જુદી રીતો જણાવેલી છે, તેમાં છે ત્યાં એનો માથો અને એના પેડોરા ગોઠવવાની રીત એ જાને દેખાડેલા છે પરંતુ આ ખંતેમાંથી કોઈપણ ગ્રંથ ક્યારે લખાયો હશે તે જણાવેલું ન હોવાને લીધે તે પુરાવો ખાસ ઉપયોગી થઈ પડે એવો નથી.

સર. વિ. જોન્સ પદ્મી જે અંગ્રેજ પૌર્વાત્ય ભાષાના અભ્યાસીઓએ એ જાણતમા લખાણ કીધું છે તેમાંના સંક્રેતિક એકન અને ગ્રી. હન્કન ફ્રેન્સે એઓએ ભવિષ્ય પુરાણનો પુરાવો સંતોષકારક ગણ્યો હતો અને ગ્રી. ફ્રેન્સે તો એટલે લગી હિંમત બીડી છે કે પૌર્વાતી 'હિસ્ટરી ઓફ એસ' નાં ૪૩મા પાનામાં તે લખે છે "પણ હેરે ડું ધાર્ડ હુ કે મે"

(૧) ભવિષ્ય પુરાણ એ અગ્રહ ઉપપુરાણો પૈકી એક છે જે કે હાથ જે પુરાણો મળી આવે છે તે તો ઘણા યોગ્ય વખત ઉપરજ લખાયા હોવાં એમને એમ સર્વપૂર્વ ભાષા વેતાઓનું માનવું છે છતાં બાબલોમાં, ઉપનિષદોમાં તથા ધર્મ સૂત્રોમાં વખતો વખત 'પુરાણ' વિશે ઇસારા કરવામાં આવે છે તે ઉપરથી એમ અનુમાન થઈ શકે છે કે અગાઉ એક અથવા અનેક પુરાણો હશે અને તેને આધારે પાછળથી હાલ જે અંગ્રેજ પુરાણોને નામે પ્રસિદ્ધ છે તે લખાયેલા હશે આપસ્તમ્ય ધર્મસૂત્રમાં તો એક જગાએ ભવિષ્ય પુરાણ નામના અંશમાંથી આધાર ટાકેલો છે (આ. ધે. ૨. ૯. ૨૪.૬.) છતાં જે શ્લોક તેમાંથી લીધેલો જણાવવામાં આવ્યો છે તે આપણી રમતની માફક હાલના ભવિષ્ય પુરાણમાંથી મળી આવતો નથી તે ઉપરથી જેમ ડૉ. જીવર કહે છે તેમ અનુમાન થઈ શકે કે હાલના વિષય માટેનો આધાર જુના ભવિષ્ય પુરાણમાંથી લીરો હશે.

વાંચનાર આગળ જે જે પુરાવાઓ રજૂ કર્યા છે તે ઉપરથી હું સંહિતલાભત પણે કહી શકું કે શેત્રંગની રમત પાંડુ એમે તેના પાંચ છોકરાના વખનથી જોઈને આપણી માયાળુ રાણી વિકટોરીઆ (જે હાલ તેજ પૂર્વ તરફના મુલક પર રાજ્ય કરે છે) તેના મનમાં સ્પર્ધા જોઈને કે ૫૦૦૦ વર્ષથી હિંદુસ્થાનમાં ચાલતી આવી છે અને આ અતિપુરાણી રમત આ લાંબા સમય દરમિયાન બ્રાહ્મણોની પવિત્ર ભાષામાં પોતાનું અસલ અર્થમુજક નામ 'ચતુરંગ' રાખી રહી છે. " પ્રો. ક્રેપ્સની પછીના યુરોપના વિદ્વાનોએ આશ્ચર્યજનક સંતોષ ન મેળવતાં સંશોધન આગળ ચલાવ્યું હતું. તેમાં પ્રથમ જર્મનનો પ્રો. વેબર જેનું નામ સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સારી રીતે જાણીતું છે તેણે સીધી કહી તેને એમ માલમ પડ્યું હતું કે 'ચતુરંગ' વિષે જે જુનામાં જુના સંસ્કૃત ગ્રંથમાંથી આધાર મળી આવે છે તે ટીકાકાર હંલા મુધનો ગ્રંથ છે. તેમાં તે કેટલાક જુઓના ગણોની મધ્યમાં દાખલો આપતાં કહે છે કે " ચતુરંગની રમતમાં ૬૪ ચોક્કડાં કાપટક હોય છે તેનું કાપટક ટોરા. " એ લખનાર ઇ. સ. ના ૧૦મા સદીમાં થઇ ગયો હશે એમ પ્રો. વેબરનું માનવું છે અને પ્રો. મેકડોનલ્ડ તે કબુલ રાખે છે. એના પછીના પ્રો. જેન્સી સ્કોટ જુલસ ગ્રીક થી ઇસ્ટ સીરીઝના ૪૫મા વોલ્યુમ (જનસ્યુઓ પા. ૩૦૩) માં લખે છે કે " હિંદુસ્થાનના સહિત્યમાં ચતુરંગની રમત વિશેના જુનામાં જુના મળેલા ઇશારો મારી જાણુ પ્રમાણે એક કાશમીરી કવિ રનાકર જે ઇ. સ. ૮૫૦ના અરસામાં થઇ ગયો અમ સાળિત કરવામાં આવેલું છે તેના ગ્રંથમાં છે તેના જે શ્લોકમાં તે યજ્ઞ આવે છે તે દ્વિ અર્થ છે. 'તેના એક અર્થ પ્રમાણે શિવની એક ભક્તની રજુસંધામ પત્ની હુશીઆરી અને બીજા અર્થ પ્રમાણે શેત્રંગની રમતમાં હુશીઆરીનું વર્ણન તેમાં છે. તેમાં શેત્રંગના ચાર વિભાગનું નામ ચાર તરફ જોડેલાં મે.યે, તથા 'અષ્ટપાદ' જે શુદ્ધ પદને માટે વપરાયેલો છે તે બધા જાણવામાં છે. પ્રો. જેન્સી સ્કોટ જે 'બીગ' ટેક જે ચતુરંગ વિષે ઇશારો મળી આવ્યો છે તે પછી દ્વિત નામના એક કાશમીરી કવિના ગ્રંથમાં છે તે પછી ૮મા સદીના મધ્ય ભાગમાં થઇ ગયેલો ગણાય છે. જે ઇન્ડો-પ્રાચીનમાં તે ગણી આવે છે તેમાં જુદી જુદી વસ્તુઓ જેવી કે ચક્ર, લલ્યા, મુલ્ય, ભાલો, શિશુળ અને હળ મગેરને મળતાં આવતાં શ્લોક જેને વાચકની રીત ચતુરંગીક પ ની રથ, ઘોડા અને હાથીઓની ચાલ પ્રમાણે છે તેના ખાતાની શક્ય એમ જોડાવેલું છે. એમ ધારવામાં આવેલું છે કે શેત્રંગના ૩૨ ખાતાના અડધા ૫૮ ઉપર ૩૨ ગણના ચક્ર શ્લોક લખેલો છે તે વાચક પાની રીતે એવી અઠપટ્ટી છે કે ચતુરંગનાં મોડાંની જુદી જુદી ચાલો પ્રમાણે જો તે વાચકે હોય તો જાણે સીધી લીટીમાં લખેલો ૩૨થી જાણુથી જમણી જાણુ બધી વચસો સાધારણ રીતે લખેલો શ્લોક હોય તરી રીતે તે ગે દવા- જન્ય છે. આ પૂના ઉપરથી એવા મહત્વની વાત નિકળી આવે છે કે ઘોડીની ચાલ આજથી ૧૦૦૦ વર્ષ ઉપર પછી તેવી જ હતી અને રથ જે આપણા હાથની જગ્યાએ છે તે સીધી લીટીમાં દરેક ખાતા ઉપર જમણે દહો અને હાથી જે આપણા ઉપર મળે આવે છે તે એક જ સીધો અથવા તેડો ચાલી શકતો હતો પ્રખ્યાત આર્ય મુસાદર આર્યોરની જે ઇ. સ. ૧૦૩૦ના અરસામાં જમણા આવ્યો હતો, અને તેમાં પછી વગસ રડીને પોતાને થયેલી તે દેશની માહિતિને હેવાલ જૂડી ગયા છે. તેમાં તે જે આ ખામતમાં લખે છે તેને રૂઢવું લખાણ પડ્યું મળ્યું આવે છે. આર્યોરની કહે છે કે " હિંદના લોકો શેત્રંગ રમતી વખતે દાથીને પાદ માટે એક જ સીધો ચાલે છે. જે પાદને ચાલના નથી. " ૨૦

આર 'પુણ્ય' ઉપર પણ ફેરજીવ (વધર)ની ગાફક આવે છે. તેઓ કહે છે કે આ પાંગ ખાની દાખીની આકૃતિ આર પગ અને સુંદની સચના કરે છે."

સૌથી હેરદામાં છેલ્લું ગ્રે. મેકડોનલ્ડે "એથીનીઅમ" નામના ચોપાનીખાની ૧૮૯૭ના જુલાઈ મહીનાની ૨૪ મી વારીખના અંકમાં જાણવું હતું કે ઉપરના ગ્રંથ કરતાં પણ જે જુના સેખમાં ચતુરંગ વિશે ધરાયો છે તે જાણ કવિયું હર્ષવચિત છે. તે ધ સ. ના ઉમા સેકાના પહેલા ભાગમાં થઇ ગયો હતો એ વાત ચોક્કસ છે. તેમાં શ્રી હર્ષ જે કન્યાકુબજમાં ધ. સ. ૬૧૦ થી ૬૫૦ લગી રાજ્ય કરતો હતો, તેણે કીધેલાં કામોનું વર્ણન કીધેલું છે. તેનો એક ઇતેખાજ જે મ્હોપાતમ છે તેમાં લખેલું છે કે આ રાજના વખતમાં ઝાકળ એકઠી કરવામાંજ માત્ર માખીઓ લડતી હતી, જે કોઇના પગ કાપી નાંખવામાં આવતા હતા તે માત્ર હતોજ હતાં, અપપાદોજ માત્ર ચતુરંગની રિથિતિ સુચવતાં હતાં, " વગેરે. વળી 'અપ્પપાદ' એ શબ્દ એજ પુસ્તકના ખીજ ઇતેખાજમાં કોવેલ અને થાંમસના ભાષાંતરને ૬ કે તથા ૨૬૬મે પાને અને કાદખરી (નિર્જીવ સાગર છાપખાનાની)ને ૧૮૦ મે પાને આવે છે ત્યાં પણ તેનો અર્થ "ચતુરંગનો માચો" એજ થતો હોયો જોઇએ, નહીં કે "ચોપાટનો માચો." આ ગ્રંથમાં શોરજનો માચો અને રમત ચોખખા શબ્દોમાં જાણવેલા છે, તે ઉપરથી નિઃશંકપણે એમ અનુમાન થઇ શકે છે કે એ રમત હિંદુસ્થાનમાં મોડામાં મોડી ૬ઠ્ઠા મંકાના મધ્ય ભાગમાં રમાતી હશે.

ઉપલી વપાસ કરતાં એમ માલમ પડે છે કે હિંદુસ્થાનના અથવા હિંદુસ્થાન વિશે લખનારાઓ એકંદરે નજી જાતની એક એકને મળતી આવતી રમતને હિંદુસ્થાનના ચતુરંગના નામથી ઓળખાવે છે; એક આઠ આઠ મ્હોરા આર દિશામાં ગોઠવવાથી રમાતી જેમાં દરેક દિશાના ખુણામાં 'રથ' આવે છે, બીજી પણ તેટલાંજ મ્હોરાં તેમજ ગોઠવવાથી રમાતી પણ જેમાં ખુણામાં નાંકા આવે છે, ત્રીજી ૧૬-૧૬ મ્હોરાં હાલની પહેમ ગોઠવવાથી રમાતી રમત. આમાંથી પાંડલી એ પાસાથી રમાય છે, અને ત્રીજી માત્ર આકલનો ઉપયોગ કર્યાથી રમાય છે. પહેલી જેમાં રાજ શિવાય દાથી, મોડો, રથ અથવા નાંકા અને પ્યાદાં મળી આઠ મ્હોરાં-તું એક મંત્ય બનેલું હોય છે. અને બબ્બે રમનારા બીર થઇને રમે છે. ત્રીજામાં દરેક ખાણુએ રાજ શિવાય એક મન્ની, જે દાથી, જે થોડી, જે રથ અને આઠ પ્યાદા મળી ૧૬ મ્હોરાં હોય છે. આ ત્રણમાં વધુમા વધુ પ્રાચીન કમી તે વિચાર કરવાની વાત છે. આગળ આપણે જોઇ ગયા કે નૌકાવાળી રમતને માટે હાલ તુરત તો લાવિય પુરાણથી જોલે કોઇ જુનો આધાર મળતો નથી, અને તે ૧૬માં સૈકાથી વધારે જુના કાળમાં લખાયેલું હોય. એમ માની શકાય એવું નથી. એટલે આસલતી રથવાલી રમતમાં પાઠજથી તેને જાહે નૌકા ગોઠવવામાં આવતી થઇ હશે એમ અનુમાન થઇ શકે છે. હવે રથવાળી ૪ મૈનની રમત અને મંત્રીવાળી જે મૈનની રમત વચ્ચે પ્રાચીનતાનો સવાલ રહે છે. તેમાં આગલીને વિશે સરકૃત લેખકોમાંથી જુનામાં જુનો આધાર રજુનું જે ૧૫ મી સદીના પાછલા ભાગમાં અને ૧૬ મીના પહેલા ભાગમાં થઇ ગયો છે તે છે. તે જિવાય જહારના લખનારાઓમાં 'નજદવું' અરખાખીલ

ઉકલ કીલ શાન'શ્ચ મનકલ' નામના અરખી પુસ્તકના લખનારનો છે. તેણે પોતે અલ્પ અદ્ધી નામના આગળના લેખકના આધારપરથી તેણે વર્ણન અને નમુનો આપેલો છે. એ છે તે લેખક ક્યારે થઈ ગયો તે જણાવ્યું નથી તેથી એમાંથી મળતો પુરાવો બહુ સખજ ગણી શકાય નહીં. બીજો લખનાર મહાર આરખેડની છે તે પોતાના પુસ્તકમાં 'જણાવે છે કે ઇ. સ. ના ૧૧માં સંક્રાંતિ દિવસનામાં બે જાતના શેવજ રમતા હતા જેમાંનો એક, હાથી (એટલે આપણા ઉંટ)ની સાથે સિવાય, અરખી (અને આપણો હાલના) જેવોજ હતો અને બીજો જેને માટે તે લખે છે કે અરખનાના લોકોને તે અજાણ્યો હતો. આ પાછો "૪ માણસો બે પાખાથી રમતા હતા," એમ કરીને એણે જે વર્ણન આપેલું છે તે 'અથાળા નવરંગ'ને મળતું છે. આજેનીથી આગળના વખતના કાંઈ લેખકનો આધાર આ રમતને માટે હજી જોયો આવ્યો નથી. પરંતુ 'મંત્રી'વાળા મેગ મહારાની રમત માટે એવો એક આધાર મળી આવે છે અને તે ઉપર કહેલા કાર્મીરી કની રમતનો છે. મી. મેકડોનલ ડિપ્લોમેટ કોલેજ છાત્રી કોલેજે કહે છે કે અરખી શેવજને રમતી રમત જે આજેની છે. દિવસનામાં રમતી જણાવી છે તે અને ઘન્ટે વર્ણવેલો તે જ, એ બે એકજ છે.

જે કે આ પ્રમાણે રચવાળા આઠ આઠ મહારાની અતુરંગ માટે આજેની (૧૧મા સંક્રાંતિ) કરતા અગાઉનો ઐતિહાસિક પુરાવો મળતો નથી તોપણ છેલ્લા નિર્ણય ઉપર આપતા વહેલા આપણે બીજી કેટલીક દલીલોનો વિચાર કરવાની જરૂર છે. 'અતુરંગ' એ નામ મેન્ચનાં ચાગ અને સ્વચ્છ છે અને તે હાથી, ઘોડા, રથ અને પાયદળ એજ ચાગ છે તે વિશે મહા-ભારત, રામાયણ, અમરકોશ, અને 'ધી ઇન્વેન્શન ઓફ ઇન્ડિયા બાઇ એલેક્ઝાન્ડર ધી ગ્રેટ' નામના મેકડોનલના ૧૮૮૩માં ટીક લેખો ઉપરથી લખેલા પુસ્તકના પુરાવા છે. હવે જો મંત્રીવાળા સોગ મેગ 'મહારાની રમતને વધુ પ્રાચીન માનીએ તો વાંધો એ આવે છે કે તેને 'અતુરંગ' એ નામ બંધાયેલું આવ્યું નથી, કારણ કે મંત્રી, હાથી, ઘોડા, રથ અને પાયદળ મળી પાંચ અંગ થઈ જાય છે, અને જો એમ માનીએ કે રથવાળા આઠ આઠ મહારાની રમતને જે નામ પ્રથમથી મેન્ચના અતુરંગ ખાતર આપવામાં આવ્યું હોય તે તેમાં વિરુદ્ધ થયા છતાં આવું રહ્યું તો તે સ્વાભાવિક લાગે છે. બીજું, પ્રથમ, બે મેન્ચની અને વળી પાસા વગર રમતી રમત હોય તેમાંથી ચાર સૈન્યવાળી પાસાવાળી રમત થવા રૂપી સુધારો થવો એ બનવાજોગ નથી. તેને બદલે એ વ્યાજબી લાગે છે કે પ્રથમ ચાગ માણસની રમત બધે જણાવી જશે થઈને તે રમતાજ હતા તેને બદલે પાછળથી એજ માણસ બેરુડ બેરુડ મેન્ચ લઈ રમતા થયા હોય. ફેર-ગાન એટલેજ પડ્યો કે મહારામાંથી બળે રાખને બદલે તેમાંનો એક કાદી નાંખી તેને બદલે મંત્રી દાખલ કરી, તે સિવાય બે જણના બે હાથી, બે ઘોડા, બે રથ, અને આઠ ખાદા તો તેમને તેમજ રથો અને પાસા કાઢી નાખવામાં આવ્યા અને તેને બદલે આકલનોજ, ઉપયોગ કરી એ નવી રમત લોકો રમતા લાગ્યા. આ કારણે ઉપરથી મારો પોતાનો નમ અભિપ્રાય એવો થાય છે કે પ્રથમ આઠ આઠ મહારાવાળી અતુરંગની રમત હશે અને પાછળથી તેમાં સુધારો થઈ રૂઢ વર્ણવેલી રમત હસ્તિમાં આવી હશે. પ્રો. મેકડોનલ જે કે આ નિર્ણયને મળતો આવે છે તોપણ તેની દલીલ વળી જુદીજ છે. તે કહે છે

કે નીતિ શાસ્ત્રના સરૂત લક્ષણોમાં હશેના ચાર ભવંતના ગળઓ ઉપર ધ્યાન આપનામાં આવે છે, એક પ્રિન્સિપીયુ તેના પ્રતિપક્ષી, ઉદાસીન, અને મધ્યમ, અનુસ્મૃતિના ૭ મા અધ્યાયના ૧૫૯માં મ્હોકમા પણ આ ચાર ભવંતના રાજ્યઓ ઉપર ખાસ ધ્યાન રાખવા સચવવામા આપ્યું છે. આથી ઉપરના મતનું અર્થર્થન થાય છે. આ ઉપરથી આપણે એ નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ છીએ કે આઠ આઠ મ્હોરાવાળી ચતુરંગની રમત સૌથી પ્રાચીન હતી.

૬૪૯ તેમાથી ૩૬૮ વાળી રમત ક્યારે થઈ હશે તે બીજાને સવાલ છે. આરબેશની ક્ષણે છે કે પહેલી રમત આરબોને માન્ય નહોતી અને આરબોને શેરજની રમત છે. સ ૬૫૨માં ખરાનની છત્ત પરી કરવા પછી તે દેશમાંથી મેળવી એમપરવાર મેયેડુ હેવાથી^૧ ઇગનીએને પણ જે રમત શાહનામા અને ઉપગ્રંથાપેલા પહેલવી પુસ્તકના હેવાલ પ્રમાણે હિંદુસ્થાન તરફથી મેળવી તે પણ આઠઆઠ મ્હોરાવાળી ચતુરંગની રમત નહીં પણ ૩૬૨વાળી મંત્રી સહિત ૧૬-૧૬ મ્હોરાની ગત હોવી જોઈએ, એટલે કે ચતુરંગ કેવાઈને જે રમત પાછળથી થયેલી તે ઇગનમા નહીં પણ હિંદુસ્થાનમાં જ થયેલી અને ઇગનમા તે.છ. મ ના ૬૬૧ સીકાના મધ્ય ભાગમા મેળવી એ નિર્વિવાદ છે તે ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે તે કેશ્કાર તે કાળ પહેલા થયો હોવો જોઈએ. તે થવા પછી પણ અગાઉની રમત કોઈ કોઈ અનાગની પાસા ઉપર આસક્તિ હોવાને લીધે એકની એક જગાએ અથવા બીજા ભાગેમા તે કેશ્કારની માફકતી ન હોવાને લીધે જુદા જુદા ભાગેમા બને રમતો આપુ રહી હશે.

૬૫૦ જે એક બાબતનો આપણે વિચાર કરનાનો છે તે અંગની ચાલો વિષે છે ૩૬૮ ક્રમીએ જે ચાલો દેખાડી છે તેમાની (છ સ ૮૫૦ના વરસની) હાથી (આપણા ૬૮)^૨ શિવાયનાં બીજા મ્હોરાની ચાલો આરબેશનીના હેવાલ પ્રમાણે ૧૧માં મેકા મૂકી રહેલી એમ બનેને સરખાવવાથી માન્ય પડે છે અને આરબેશનીનું મેત્રજનું ગાન કાગની રમત પ્રમાણેનું હતું એટલે જે ઉપરથી આપણે એના નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ છીએ કે ઇગનમા મેત્રજ દાખલ થયો ત્યાંથી એટલે મોકમા મોકુ છે સ ના ૬ હા મકાના મધ્ય ભાગથી તે ૩૬૮ ક્રમીના કાળ મૂકી એટલે ૬. સ. ૮૫૦ મૂકી, અને ત્યારથી તે આરબેશનીના કાગ મૂકી એટલે ૬. સ ના ૧૧મા મેકાના પહેલા આડનીઆ મૂકી, શેરજના મ્હોરાની ચાલો તેની તેજ રહેલી. હવે તેમા પ્રથમ મંત્રી અથવા વજીરની ચાલ, ચાલે દિશામા તેડું એક ધર, ઉંટની ચાલ, તેડા બે ધર, ઘોડીની ચાલ, અઠી ધર, હાથી અથવા રૂખની ચાલ, મીંધી લીટીમા બધી બાજુએ ખાતી રાય, તેટલા ધર, રાજાની ચાલ આડે દિશામા એક-એક ધર અને પ્યાદાની, મોઝું એક ધર, અને મારતી વખતે તેડું એક ધર, એ પ્રમાણે ચાલો હતી આ ચાલોમાં અને આપણી હાલની ચાલોમા કેટલુક મળતાપણું છે અને કેટલાક ફેર છે. રાજા, પ્યાદા અને મોડીની ચાલો તો ઠેક શેરજ (વગે બ્યારથી લેખી પુરાવો મળી આવે) ત્યારથી અત્યાગ મૂકી તેની તેજ રહેલી છે. હાથીની ચાલમા પણ કાંઈ કેશ્કાર થયો હોય એમ જણાવું નથી કારણ કે ૩૬૮ જેને 'રય' કહે છે. તે ગમ્દાર્યમા અરબી રમતનો 'રુખ' છે, અને હાલ જેને

(૧) મગકર પુસ્તક પાતું ૧૩૦

(૨) મગકર પુસ્તક પાતું ૧૩૮

આપણે હાથી કહીએ છીએ તે પણ તેજ છે તે એની મોંકલ ગીંતી લીગીમા ગંધી તરફ ચાલી શકે છે. બહી રહામા માત્ર વજર અને ઉંટ છે. ઇ. સ. ના ૧૧મા સૈકામાં વજર માત્ર તેજ એક ધર ચાલતો હતો અને ઉંટ જે શરસી અને અરબી રમતના ડીલની જગ્યાએ છે તે તેજ પ્રમાણે એ ધર ચાલતું હતું તેની ચાલમાં મોટે સુધારો પાડવાથી થયેલો માલમ પડે છે. જેની ગીતે અહીં તે એ મ્હોરોની ચાલો મર્યાદિત હતી તેનીજ રીતે યુરોપ કે જે જ્યાં કેટલાકના મત પ્રમાણે ઇ. સ. ના ૭મા અથવા ૮મા સૈકામાં અને બીજાઓના માનવા પ્રમાણે ઇ. સ. ના ૧૧ મા સૈકામાં રોજની રમત દાખલ થયેલી ત્યાં પણ તેજ હતી. ત્યારે મોટે એની માન્યતા છે કે એ એ મ્હોરોની ચાલોમા ઇ. સ. ૧૫૦૦ના વરસમાં હાલના જેવો સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો અને તે ચોક્કસ, ફાન્સ અથવા મુસ્લાઈ જ્યાંના વેપારીઓ ઇ. સ. ના ૧૬મા સૈકાથી દિલ્હીમાં આગળ લાગ્યા હતા તેમની દાહની માર/તે આદેશમાં રાજની 'કેસન' ની ચાલ, જે પ્રથમ દર્શનીજ અગ્રેજ સુધારો છે અને જે હાલમાં પણ કેટલાકોએ અદ્ય સુધી છે તેની સાથે આ દેશમાં દાખલ થયેલી ફોવી જોઈએ

આપણી હાલની મ્હોરો ગોઠવવાની રીતમાં પણ કેટલોક ફેરફાર થયેલો છે. શરસી અને અરબી અથવા યુરોપીય રોજમાં પણ મ્હોરોની ગોઠવણ નીચે પ્રમાણે છે:—૨મ અથવા ૩મ તે આપણા હાથની જગ્યાએ, પછી ઘોડી, પછી શીલ અથવા હાથી તે આપણા ઉંટની જગ્યાએ, પછી વજર, રાજ, અને બીજાં ફીલ, ઘોડી અને રથ એ જે ગોઠવણમાં જે ફેરફાર પડે છે તે સ બધા નિષ્કંઠ હોઈ જે ઇ. સ. ના ૧૬ મા સૈકામાં થઈ ગયો છે તેના નીતિ. મધ્યમાથી સૂચના મળી આવે છે ત્યાં મ્હોરો ગોઠવવાની રીત જે હાલ ચાલુ છે, એટલે કે હાથી, ઘોડા, ઉંટ, વજર, રાજ, ઉંટ, ઘોડા અને હાથી, પહેલી હારમાં અને આઠ પાસા બીજી હારમાં, તેજ દેખાડેલી છે. આમાંથી આપણે એ જાણવો પુરાવો મળી આવે છે, એક તો એકે અસલની રમતમાં 'રથ' હતો તે નાખતુ એકે મ્હોરો નથી, પણ તેના જેવીજ ચાલતુ બીજું મ્હોરો 'ઉંટ' જે હાલ છે, તે આવેલું છે પણ તેને 'રથ'ની જગા નહી પણ શીલ (હાથી)ની જગા આવેલી છે અને બીજું એ કે હાથીને રાજ વજરની પાસેથી ખસેડી 'રથ' ની પાસે પડેલી જગા આપવામાં આવી છે આ ઉપરથી એટલું મિલ થાય છે કે હાલ જે મ્હોરોના નામો અને તેને ગોઠવવા રીત પ્રચલિત છે તે મોડામાં મોડી ઇ. સ. ના ૧૬મા સૈકામાં દાખલ થયેલી ફોવી જોઈએ અને તે અને આગળના વખતના નામો અને રીત વચ્ચેના ફેરફાર ઇ. સ. ના ૧૧મા સૈકામાં આખેરનીનો લેખ છે તેના કાગથી તે નિષ્કંઠ હોઈ નીતિ મધ્યમ આશરે ઇ. સ. ના ૧૬મા સૈકામાં લખ્યો એ કાગળના મધ્ય ભાગમાં કેટલક વખતે થયો ફોરો જોઈએ, 'રથ' નીકળીને 'ઉંટ' પેડ છે ત્રી મેકેડોનલના માનવા પ્રમાણે ધરાની (મુસલ લમાન) લોડોના સહવાસતુ પરિણામ હોયુ એ ખતવા :લેગ છે, કાગળકે તેમની અસર આ જાણતમાં કાઈક વડેમ બંગો દેખ તોપણ મેરજની, પરિભાષાના સંપ્તે 'માત', અને 'ગેલ' અથવા ફિલ' મા તો તદ્દન સ્પષ્ટ છે. આપણી બાધાઓમાં એ રિયલિએને મોટે અસર કયા શરે વપરાતા હશે તેવું કોઈને ખાન પણ નથી.

(૧) એચ. ઇ. જર્ડની એસ ફિટ્ઝરી પા. ૧૭

(૨) મજકુ પુસ્તક પાનું ૨૭ તા. કાલ એ રાજાદીક એ.માયરી જર્નલ પાનું ૧૨૭.

આ સર્વ પુન્યાઓ અને ફાળો ઉપરથી આપણે એ નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ છીએ કે હાલ જે રમત શેત્રંગના નમથી જોવાપામ છે તેનો પૂર્વજ 'ચતુરંગ' વિદેશનાત્રાં જન્મ્યો હતો પણ તે જનાન કયા અમુક વખતે જન્મ્યો તે જાણતો હતાં લગી બધા પુરાણમાં જણાવેલા જોતમનો લેખ ન મળી આવે, અથવા લોક કે જ્યાંથી ચતુરંગ અહીંના લોકોને મળ્યો એમ બધા પુરાણમાં લખેલું છે ત્યાંના પાલી પુસ્તકોમાંથી અથવા મહાભારત મહા-સાગરના કોઈ પુરાણમાંથી આધાર ન મળી આવે ત્યાં લગી અનિશ્ચિત રહેશે. 'ચતુરંગ' માં જુદે જુદે વખતે જે અનેક અનેક ઝીરા ફેરફારો થયા છે તેમાં આપણી પોતાનીજ નહીં. પણ પરદેશીઓ, એટલે મુસલમાન અને યુરોપીઅન લોકોની ઝાંઝીએ પણ ભાવ મળ્યો છે અને છેવટે ઇ. સ. ના ૧૬ મા સેક્યુલરી તે આજે મુસ્લી કાંપચુ ફેરફાર વગર હજી સુધી એ રમત પૂર્ણ ઉત્પાદથી રમાતી ચાલી આવે છે.

શેત્રંગની વિદેશનાત્રાં થયેલા ખીલવણી.

શેત્રંગના શોખીનોમાના ધણી ખગને ખગર હશે કે તે રમત આ દેશમાં જોરી અને નજોરી-એમ બે રીતે રમી શકાય છે. સાધારણ રીતે નજોરીજ બાજુ ૧૦૦માં ૮૦ ટકા લોકો રમે છે એટલીખા ખંડના ખીલ દેશોમાં અને યુરોપ અને અમેરીકામાં તો જોરી બાજુની ધણીને ખગર પણ હોતી નથી. તે નાપસંદ પડવાનું કારણ એ છે કે મનુષ્ય માત્રનો સ્વભાવ થોડે ધણે અંશે ઉતાવળીએ હોય છે; રમવા બેઠા કે જેમ અને તેમ બાજુ જલદી પુરી કરી નાંખવાની હેંસ ફેરકને હોય છે, તેથી જોરી બાજુ કે જેમાં જે મોટાં પાંચ કોષાણુ મહે રાંતું જોર, પછી તે હલકામાં હલકું એટલે પાંદાનું પણ, હોય તો તે મારી શકાય નહીં અને તે નિર્ભાવપણે આગળ વધી શકાય તેમા કોઈ કોઈ વખતે બાજુ 'હરસ' થઈ જાય છે. એટલે હમી ચાલ કરવી તે કેટલીક વખતે મોટા પ્રશ્ન થઈ પડે છે. પગલુ એમાંજ અકબતો ખરેખરો ઉપયોગ કરવાનો છે. નહતલ મોરારને મારી નાખ્યા શિવાય પોતાનું સૈન્ય આગળ કેમ વધારી શકાય એ એમાંથી સીધી શકાય છે. એ શેત્રંગનું ધર્મયુદ્ધ છે.

આ શિવાય શેત્રંગમાં જે એક બીજે સુધારો આ દેશમાં થયેલો હોય એમ જણાય છે તે તેના ૫૦ અને મોટાંમાં વધારો કરી બતાવેલી જોરાકાની રમત છે. આમાં ૧૦-૧૦ હારનાં ૧૦-૧૦ ખાનાં મળી ૧૦૦ ખાના રીમ છે અને તે ઉપર બે બાજુએ ૨૨-૨૨ મોરાર મળી એકદર ૪૪ મોરાર જોડવામાં આવે છે. એ મોરારોમાંના ૧૬-૧૬ મોરારો તો મળ શેત્રંગના છે તેજ છે અને તે શિવાયનાં ૬-૬ મોરારમા એક 'જોરાફ' (સેનાપતિ) એ કુમ, એક પાંગળો, અને એ પાંદાં છે તે આ રમત આ લેખકના કુટુંબમાં ૩-૪ પડેડીથી ચાલી

(૧) આ મોરારનું ખરું નામ શું હશે તે જાણતું નહીં થઈ શકે એવી નથી. આજ એ ત્રણ પડેડીથી એ ખરું એજ નામથી આ લેખકના કુટુંબમાં જોવાપામ છે અને તેની ચાલને મળતું કોઈ મોરાર બીજી જાતની રમતમાં ન હોવાથી એનું અસલ નામ કયું હશે તે શોધી દેવાય એમ નથી. કદાચ તેનું નામ મુનલી હોય કારણકે એનીજ એક બીજી મેળા મેત્રંગની રમત આ લખનારની જાણમાં આ નિર્મલ લખાયા પડી આવી છે તેમાં એરીજ ચાલના મોરારને 'મુનલી' એ નામથી જોવાપામ છે.

આવે છે અને સુરતના નવાજ અને તેના ગ્રીમ મુસલમાન અમલદારોની સાથેના લેખકના પૂર્વજોના ધારા પરિચયને લીધે તે તેમની જાણમાં આવી હશે એમ તેની આન્યતા છે, ધણે ધણે ટેકાણે ધણા ધણા લોકોને પૂછતાં જણાય છે કે તે જદુજ થોડાં માણસોને જાણીતી છે, મુસલમાન લોકોમાં અથવા ઉત્તર દિશાનામાં તે સારી રીતે જાણીતી છે કે કેમ તે જાણતી ખરબર મેળવી શકાય નથી. જે જે દારસી તથા અરબી બાપાના લેખોમાંથી મેળવવામાંથી બતાવી કાઢેલી મનો જાણમાં આવી તેમાં પણ કાંઈ આવી જણાતી નથી.

આ રમત અને મી. ઇલેન્ડના એશીઆટીક સોસાયટીના જર્નલ નં. ૧૩ માં લેખકના લેખકો નિર્ધારમાં જણાવેલી મેજર પ્રાઇસવાળા દારસી હસ્તલેખમાં વર્ણવેલી 'ગ્રેન્ટ કામી-લ'ની રમત, જે ખરે વચ્ચે રહેજસાજ મળવાપણું છે. તે એ છે કે આમાંના બે નવાં મ્હોરા જોરકો અને ડુબનાં નામ તેમાંના બે મ્હોરાં 'ઝરાફા' અને 'દુબ્બામલ' ને મળતા છે. પરંતુ તે નામ માત્રજ સરખામણું છે. કારણકે ગોઠવવાની જાણતમાં તેમજ ચાલના મહત્વનો એક છે. તે એકે 'જોરકોની રમત'માં 'ઝરાફા' જે મિત્ર ચાલતું ઉચ્ચાં ઉચ્ચું મ્હોરું છે તે ચાલતું તેમાં એકકે મ્હોરું નથી અને 'જોરકો' વજરની બધી ચાલ સિવાય થોડાની ચાલ પણ ચાલે છે. વળી 'ડુબ' માત્ર તેમાં બે ધર અસલના 'શીલ'ની આશક ચાલે છે અને 'દુબ્બામલ' બે ધર સીધાં ચાલે છે. પાગળો માત્ર રાજની આશક આડે દિશામાં અડકેકું ધર ચાલે છે.

દરે શાહનામાં ૧૪ ખાનાની રમત સિવાય જે એક જીજી ૧૦૦ ખાનાની રમત વર્ણવેલી છે તેની સાથે આ રમતને સરખાવતા તે બેમાં એટલું મળવાપણું જણાય છે કે બંનેના માથા સો-મો ખાનાનાજ છે, પણ મળવાપણું એટલેથીજ અટકે છે. આમાં જે મુખ્ય મ્હોરું 'જોરકો' લેખી એવું જુદું નામ પડેકું છે તે નામનું અથવા બીજા કોઈ નામનું તેની ચાલવાણું કોઈ મ્હોરું તેમાં નથી; તેજ પ્રમાણે 'ડુબ' અને 'પાંગળા' ને મળતું કોઈ મ્હોરું તેમાં જણાતું નથી. મ્હોરોની સંખ્યા અને તેને ગોઠવવાની રીતમાં પણ મહત્વનો ફેર છે.

આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે જોરકોની રમત ઉપર જણાવેલી કોઈ રમતમાંથી સુધારો વધારો કરીને કહેલી નંકી હોય, પરંતુ જેમ તે બે મેળવવામાંથી થઈ તેમ આ પણ સ્વતંત્ર રીતે તે ઉપરથીજ કોઈએ બનાવી કાઢી હશે. જોરકો એ શબ્દો અરબી બાપાનો છે, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે તે રમત બનાવી શકનાર પણ કોઈ મહમદનો અનુયાયી હશે.

તેની પ્રકાર અને અરબસ્તાનમાં થયેલી ખીલવણી.

આ સિવાય ઇતર દેશમાં મેળવવાની રમતની જીજી ધણી રીતે ખીલવણી કરવામાં આવી છે.

(૧) એકે તે મેજર પ્રાઇસવાળા હસ્ત લેખમાં 'ગ્રેન્ટ કામીલ' છે. આગળ અભિપ્રાય જણાવેલો છે તેને રિપે થોડી ઘણી માહિતી બીજા દારસી અને અરબી લેખો ઉપરથી પણ મળી આવે છે. જે કે ઉપરનો હસ્ત લેખનો નવાગો કર્તા તે એમ મનાવવા માંગે છે કે અસલ તેજ રમત હતી અને તેમાંથી ઘટાડો થઈને હાલની રમત થઈ છે પરંતુ તેનાં નામ અને મ્હોરો-આનાં નામ ઉપરથી તે ખરું લાગતું નથી કારણકે 'ગ્રેન્ટ કામીલ' એટલે પૂર્વે રોજ અથવા

‘શેત્રંગ કબીર’ એટલે મહા શેત્રંગ એ શબ્દો મુજબ છે કે આગક કોઇ એવી રમત હોવી જોઈએ કે જેમાંથી આને ઓળખવા માટે ને ‘પૂર્ણ’ અથવા ‘મોટા’ એવું, વિશેષજ્ઞ લગાડવાની જરૂર પડી હોય: બીજું એમાંના મહેલાંઓના નામના, ‘અરાધા’, ‘દયાસદ’, ‘જમલ’ ‘તલીઅદ’ એ શબ્દો, ખજાર કાઢનાં, શરમી કાપમાંથી નહીં પરંતુ અરબી મહેલાંમાંથી મળી આવે છે તેમ ‘શાહ’, ‘રખ’, ‘અરથ’, ‘પિયાદક’ વગેરે શબ્દો ફારસીના છે તે ઉપરાંત એમ અનુમાન પાંચવાને ફારશ મળી આવે છે કે આગળેએ ઇ. સ. ૧૫૨માં ઇસ્લામી ત્યાર-પછી તેમાંના કોઈએ ત્યાંથી મળેલી રમતમાં સુધારો વધારો કરો એ રમત બનાવી કાઢી હશે. (૨) શેત્રંગની બીજી એસીઆ ખંડમાં થયેલી વિકૃતિઓ ‘નઝકતુ અરમાખીસ ઉકલ શીસ મત્રંજલ મનકુમ’ અને ‘નિકાઇસ ઉલ ફુનન’ નામના પુસ્તકોમાં વર્ણવેલી ‘શનંજ મેમફાદ’ અને ‘શનંજ રૂમીઆ’ અને ‘શત્રંજ અર’ ઉલ હુમન’ કે. પ્રથમની જાનનો માથો લંગમરસ આકારનો હોય છે. તેમા પશુ મહેરા ગોઠવવાની જુદી જુદી રીતને લીધે બે જાત છે. તે પાસાથી રમાય છે. મહેરાની ચાકોમાં કાંઈ કિંમત હોય ને તે જણાઈ નથી, બીજી જાતનો પટ વર્ણવે આકારનો છે તે વગેરે પશુ કાંઈ વિશેષ માહિતી મળી આવતી નથી. બીજી જાતનો પટ ૧૦-૧૦ હારો ૧૦-૧૦ ખાંડો ૧૦૦ અને ચાર પુણે ચાર જેને ‘કિસન’ એટલે કિલ્લા કહે છે અને રાજને સંકલના સમયમાં ભરત જવા માટે જે ઉપયોગના આવે છે તે મળી ૧૦૫ ખાનાનો હોય છે. આમાં વધારાનાં મહેરા તરીકે બંને જાતોએ બંને ‘દયામદ’ હોય છે. જેની ચાક ‘રખ’ (આપણા હાથી) જેવી છે, આ બંધી પ્રવૃત્તિઓ અને વિકૃતિઓ આર-ખોના હાથમાં શેત્રંગ મળે ત્યાર પછી થયેલી હોય એમ લાગે છે. (૩) વળી બીજી એ જા-ખતમાં આરખો આગળ વધ્યા હોય એમ લાગે છે કે તેઓ ૩૨ મહેરાં, ૬૪ ખાનામાં જુદા જુદા સ્થિતિઓમા મુકાયાં તેની ગીચી ખુબી આવે છે તે પશુ વપાસી જોઈ જે સારી સારી લાગે તેવાના પુસ્તકોમાં નોંધ કરતા હવા, વધા અમુક સ્થિતિમા અમુક સંખ્યામાં મહેરાં ગોઠવી એક રાજને અમુકજા ચાલમાં માત્ર કરવો એવા કૃત પ્રમે (પ્રાક્લમ્સ) શેત્રંગના ખાઓ કાઢવા હવા. એવી સ્થિતિઓ અને કૃત પ્રમે મેજર પ્રાઇસવાળા હસ્તલેખમાં ધણાં આપેલાં છે, (૪) તે ઉપરાંત પાટા બાધીને રમત રમવાનો હુમર પશુ મુશ્કેલીઓએ શોધી કાઢ્યો હતો અને તેમા તેઓ ધણા આગળ વધ્યા હતા. એ વિશેષ માહિતી મહમદ હુસન ફોલા નામના માણસે શહેનશાહ હુમાયુ માટે તૈયાર કરેલા લેખમાંથી અને મેજર, પ્રાઇસવાળા હસ્તલેખમાંથી મળી આવે છે. પાછલા પુસ્તકોના કતાં લખે છે કે “હું પંદર વરસની ઉંમરથી એ રમત રમતો આવ્યો છું. મેં હું જુદા જુદા દેશોમાં યત્રને ત્યાંના રમતારાઓને માત્ર કીધા છે. વળી પાટા બાધીને રમવાની વિક્રમત પણ મેં સારી રીતે મપાદન કરી છે. એક સામટા ચાર પાંચ માણસ આવે પાટા બાધીને રમતું અને વચ્ચે વોતો કરી અથવા કરિતા બોલવી એ પણ મને-આતરે છે.” બીજો એક આવી રમત રમનાર અલહલી નામનો માણસ જે છે. સં. ૯૪૬માં ગુજરી ગયો હતો તે હતો. ત્રીજો તેમુરસ્સેનના દરબારમા (ઇ. સ. ૧૩૭૭) એક ‘અધી શનંજ’ નામનો માણસ પણ આ પ્રમાણે રમવામા ધણેજ હુલીઆર હતો.

તેની ચુરોપમાં થયેલી ખોલવણી.

હવે આપણે ચુરોપમાં શેત્રંગની થયેલી ખોલવણી તરફ નજર નાખીએ. આગળ જગ્યાના પ્રમાણે કટલાકના મન પ્રમાણે જમા અથવા દમા સૈંદા અને કેટલાકના મન પ્રમાણે અંગીઆરમા

સૈકામાં તે સ્પેનમાં આરણ વેપારીઓ મારફતે દાખલ થયો હતો. એટલે પાછળથી જે દાંડ-
સુધારા વધારા થયેલા તે આજ સોનાં દરનીઓ તરફથી મળેલા શેત્રંજ દ્વિપર અંગ્રેજી છાપ-
સ્ત છે. ઇ. સ. ના ૧૨મા સૈકામાં તે યુરોપનાં જુદા જુદા દેશોમાં પ્રસરી ગઈ હતી. તેને
લગતો યુરોપીયન ભાષાઓનાં જુદામાં જુદો લેખ ઇ. સ. ૧૨૮૩નો છે. તેમાં જે જે મહોરો-
ઓનાં નામ સમગ્ર શકાય એવાં હતાં તેનાં એટલે કે ગાન, ઘોડી અને પામળના નામોનો
સ્પેનિશ ભાષામાં તરજુમો દીધેલો જણાય છે અને પાછીનાં તથા, 'અલ્લહીલ' (હંટ), 'અલ્લહરઝા'
(વહર) અને 'રૂખ' (હાથ)નાં નામો તેને તેમ અલ્લહુ કરવામાં આવેલા છે. તેની માટે
પણ અરબી શેત્રંજ જેવીજ લાંબા કાળસુધી ચાલુ રહી હતી. મધ્યકાળ વિશે પ્રો. મેકડોનલ
લખે છે કે—ઇ. સ. ૧૨૫૦ થી ૧૪૫૦ સુધીનો વખત યુરોપનાં શેત્રંજનો સત્યયુગ હતો.
આ કાળમાં શેત્રંજના ફટ પ્રકારનો અભ્યાસ થવા માંડ્યો અને ઇ. સ. ૧૩૦૦ ના કાળથી
આગળના વખતમાં તેના સમઢો પહેલા સ્પેનમાં, પછી ઈટાલીમાં, અને તે પછી ફ્રાન્સ, ઇંગ્લેન્ડ
અને જર્મનીમાં કરવામાં આવ્યા હતા ઇ. સ. ૧૫૦૦ના વરસના અરસામાં શેત્રંજની તવારિ-
ખમાં નવોયુગ મોડો હતો. તેની નિશાની મહોરોની ચાલોમાં થયેલા ફેરફાર છે તેને પરિણામે
જુની જે આકૃતિઓ (અલ્લહીલ અને અલ્લહરઝા) અદદ થઈ અને રમતની ભાતમાં જણવાતો
ફેરફાર થયો. તે ફેરફાર એ હતો કે સ્પીન અરબ વહરની ચાલ જે માત્ર તેડા એક ધરની
હતી, ખીશપ અથવા કીલ જેની ચાલ તેડાં જે ધરની હતી તે બદલાઈ તે મહોરોની હાલની
ચાલો થઈ અને રૂખ જેની આકૃતિ જે મહોરવાળા પ્રાણીની હતી તે બદલાઈને
હાથીના માથાપર યુરજવાળી થઈ. એ ફેરફારો થયા સંજોગોમાં થયા હશે તે
બાબતની આપણી જાણના નુસ્ત થઈ શકે એમ નથી, કારણ કે કેઈ પણ લેખમાંથી તે
બાબતની માહિતી મળી આવતી નથી; માત્ર 'રૂખ'ની આકૃતિ વિશે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે
કે. ઇ. સ. ૧૫૨૫માં ઈટાલીના રહેવાસી વીડાએ લેંગન ભાષામાં 'સ્પુડસ રોકેટારમ્' નામનું
એક પુસ્તક લખ્યું હતું તેમાં 'રૂખ'ને હાથીના માથા ઉપર યુરજ' એવી રીતે વર્ણવેલો હતો,
તે પુસ્તકનાં જુદા જુદા ભાષામાં તરજુમાઓ થયા તેથી એ મહોરોની તેથી આકૃતિ તે તે
દેશના લોકોની જાણમાં આવી તેને પરિણામે ઇ. સ. ૧૫૬૨માં 'ક્રિસલ' એ શબ્દ 'રૂખ'ની
સરો તરીકે દાખલ થયો હતો. અને ત્યાર પછીજ હાલ જે રાજની ખાસ કિસલની ચાલ છે
તે પણ ચાલુ થઈ હશે એમ અનુમાન કરવું પોઝ નથી કારણ કે લેલેખેત્રના ઇ. સ. ૧૫૬૧ની
સાક્ષના લેખમાં એ રાજને સંદર્ભે વખતે એ ચાલ નહીં પરંતુ પૂર્વ તરફની રમતમાંની
આકૃતિરની ચાલ જણાવેલી છે. ૭ વળી સોળમાં સૈકામાંજ શેત્રંજના પહેલી હારનાં મહોરો
મોટે-માટે કેવી રીતે ખુલ્લો થઈ શકે તે ઉપર લંજાણ વિષેયનો થવા લાગ્યાં તેમાં સુખ્ય ભાગ
તેનાર દટાલીના રહેવાસી પોલીરીઓએ તેના પછી થોડે વખતે તેનો વધુ પ્રખ્યાત શિષ્ય ક્રીકો
એઓ હેલ. પાછળથી ચતા કાયદા સારૂ અસુક મહોરનો ભાગ આવ્યો, જેને અમેજમાં
'ગ્રામ્પીટ' કહે છે તેનો જુનાનાં જુનો પૂનાવો દટાલીમાંથી ૧૬૫૫ સૈકાનો મળી આવે છે. આ

(૧) મજકર પુસ્તક પાનું ૨૫૦

(૨) મજકર પુસ્તક પાનું ૩૬

(૩) એમ સ્ટોનની ચેમ પ્લેયસેની હેન્ડ બુકને પાના ૨૬ નીચે દિખાયું.

સેકાના છેડાના ભાગમાં સંખ્યાબંધ 'એસ ટુનામેટો' (રોજન યુદ્ધ વિહારો) રોન અને ઇટાલીના રમનારાઓ વચ્ચે થયાં હતાં. તેમાં પાછલા વધારે વિગત થયા હતા. તે જાતનાં ઉપર જણાવ્યા છે, તે સિવાયનાં રોનના લેખકો વીનોઝ અને હ્યુમેના (ઇ. સ. ૧૪૮૮) પોર્ટુગલનો લેખક ડેમી-એનો (૧૫૧૨) અને રોનનો લેખક લોપેઝ, (૧૫૬૧) એટલાનાં પુસ્તકો મળી આવે છે. ઉપર જણાવેલી ત્રણ દિશાઓ (૧) ફૂટ પ્રતિનાં ત્રિવેચન, (૨) મ્હોરોં માટે રસ્તો ખુલ્લો કરવાની જીતો અને (૩) યુદ્ધ વિહારો, એમાં ઉત્તરોત્તર શક્તિ થતી જતી હતી. ધીરે ધીરે માસિકોમાં એ જાતનો ચર્ચાવવા સાગી તેમાંના કેટલાંએક 'એસકોનીકલ' જેવાં એ ત્રિવેચને માટે ખાસ ચાલુ કરવામાં આવ્યાં હતાં, અને કેટલાંએકમાં અમુક પાનાં એને માટે ખાસ રહેવા દેવામાં આવતાં હતાં. આ પ્રથા હજુ ચાલુ છે એટલું જ નહીં પણ એમ કહેવાય છે કે રોજનની રમતને લગતું જેટલું સાકિત્ય જાદાર પડે છે તેટલું ટુનીશાની ખીજ કાઢ પણ રમતનાં સંખ્યામાં બધાર પડતું નથી. વળી એના સંખ્યામાં ઘણાં અતિવિહારો બરેલાં પુસ્તકો પણ લખવામાં આવેલા છે. દાખલા તરીકે ઈ. સ.ના ૧૭માં સેકાના પાછળના અડધીઆમાં ડૉ. હાઇડે અરબ્બી પુસ્તકોમાંથી સંગ્રાહન કરીને ગ્રેટીન બાપામાં રોજનનો ઇતિહાસ બહાર પાડ્યો હતો. પગી ઈ. સ. ૧૭૬૭માં સર વિ. જોન્સ, ૧૭૬૪માં વેન્ડર-ડ આર. લેન્ગ, ૧૭૮૭માં એ. ડેન્સ ઓરીગટન, ૧૭૯૭માં એર. કસ, ૧૮૩૨માં સર ફ્રેડ્રીક મેડન અને ૧૮૫૩માં મી. એમ. બ્લેન્ડ, એઓએ અરબ્બી, શરસી અને સંસ્કૃત બાપામાંથી સંગ્રાહન કરીને રોજનના ઉત્પત્તિ અને પ્રસાર વિષે ઉત્તમ લેખો લખ્યા હતા. છેવટે ઈ. સ. ૧૮૯૦માં પ્રો. ટન્કન ફ્રેન્સેં એક મોટું ૪૦૦ પાનાનું રોજનના ઇતિહાસનું પુસ્તક લખી તે રમતની ઉત્પત્તિ હિંદુસ્થાનમાં થયેલી એવું નિર્ણયપૂર્વક સિદ્ધ કર્યું. ત્યાર પછી જર્મનીમાં પ્રો. વેબરે વળી બીજાં સંસ્કૃત ચર્ચો ઉપરથી તેજ મતનું સમર્થન કરી આપ્યું હતું. એ જાતના ઇતિહાસો સપ્રમાણ લેખ પ્રો. એ. એ. મેકડોનલે ઈ. સ. ૧૮૯૭માં 'એથીનીયમ' નામના ચોપાનીઆમાં લખ્યો હતો અને વરસેકે દિવસ પછી તેમાંની જ દલીલો સાથે ખીજ એક નવી શોધ દાખલ કરી એશીયાટીક સોસાયટીના જર્નલમાં તેણે એક લેખ લખ્યો હતો કે જે આ નિર્ણય માટે મુખ્ય આધારો પૈકી એક થઈ પડ્યો છે. તે ઉપરાંત મી. હાઈવર્ડ રોન્ટન, અને મી. લાવેન્થલ, જેવા જગપ્રસિદ્ધ રમનારાઓએ યુરોપમાં પ્રચાલિત રીતીના સંખ્યામાં ખાસ પુસ્તકો લખેલાં છે. તેમાં મ્હોરોં માટે રસ્તો ખુલ્લો કરવાની જુદી જુદી રીતો વિષે વિવેચન કહેવું છે એટલું જ નહીં પરંતુ છેવટે અમુક અમુક મ્હોરોં રહે ત્યારે શી શી રીતે રમવું તે જાણતો ઘણી સ્પષ્ટતાથી ઘણા વરસના લાંબા અનુભવને આધારે સમજાવેલી છે. તેમજ રોજન જો કે આખરે કૃત્રિમ યુદ્ધ છે છતાં ખરેખરી યુદ્ધ કળાની માફક તેના ઉપર ચાર ચાર પાંચ પાંચ વિભાગમાં પુસ્તકો લખાયા છે. જે જે ફૂટ પ્રતિનાં ત્રિવેચન અને દાખલાઓ તેમાં આપેલા છે, તે ત્રણ જાતના હોય છે. તેમાં (૧) સામાન્ય ફૂટ પ્રતિનાં એટલે અમુક સિથિતિમાં મ્હોરોં હોય તેમાંથી સફેદ મ્હોરોંવાળો પહેલી ચાલ ચાલે છે અને ત્રણ, ચાર, પાંચ એમ અમુકજ આયોમાં કાળા રાગને માત કરે છે, (૨) આગમ્યતક ફૂટ પ્રતિનાં એટલે અમુક સિથિતિમાં મ્હોરોંવાળો પહેલી ચાલ ચાલે છે અને અમુક ચાલોમાં પોતાના રાગને માત કવાની સામા આદમીને ફરજ પાડે છે. જો કે આ બધું કદચ લાગે છે તોપણ ખરેખરી રીતે એ રમત ઘણી ખુશીદાર હોય છે. એ પણ અકકલનો એક નમુનો છે. (૩) 'એસ રટડીઝ' એટલે રોજનની જુદી જુદી

રિધતિઓનો વિચાર, આમાં અમુક સ્થિતિમાં મ્હેરો હોય ત્યારે બાજુ જુલન નય, અમુક રિધતિમાં હોય ત્યારે અમુક પક્ષનો નિગમ-ધામ, વચેરે બાજનો દુષ્ટાન્તથી સમજાવેલી હોય છે. ઉપર જણાવેલી ત્રણ દિશાઓ જિવાય જે એક નવીન દિશામાં મુરોપખંડમાં ૧૯મા સદકામાં ત્યાનાં લોકો શરૂઆત કરી આગળ વધ્યા હતા તે આગળ જોવાનેલી માટે જોયા વગર અને આખે પાટા બાંધીને શેવંજ રમવાની રીતની છે, ત્યાં સુધી પહેલાં શ્રીલીંગર નામના મહાન શેવંજવીરે આખે પાટા બાંધીને એક સામગ્રી જે જણુ જોડે, રમન રખીને પ્રેક્ષકોને મોહ ખમાડ્યો હતો, પરંતુ પાછળથી એને આંદી નાખે એવા માણસો નિકળી આવ્યા હતા. આમાંના જે ત્રણ માણસોનાં નામો શેવંજના ઇતિહાસમાં મોટે અક્ષરે લખવા લાયક છે તે ગી પોદા-મન, મી. મર્દી, અને મી. ખલેકજન હતા. તેઓ ૧૪, ૧૫, ૧૬ અને ૧૭ અને ૧૮ ના વરસોમાં દસ દસ રગત એક સામગ્રી રમ્યા હતા. આમાંના છેલ્લા ખલેકજન જ્યારે ૬. સે. ૧૮૬૨માં પોતાની દુશીઆરીનો નમુનો દેખાડવા આમળ પડ્યો હતો ત્યારે માત્ર ૧૯ વરસની કાચી ઉમ્મરનો હતો. આ બધી સિવાય જે એક તત્ત્વ નવીન બાબત કે જેથી શેવંજની રમતમાં એક નવોજ ઇતિહાસ પેદા થયો છે, તેની શિરાઓમાં એક નવોજ જીવનરસ રેડાયો છે, અને તેથી તેનું જીવન અમુલ્ય અને તેનો આત્મા અમર થયો છે તે એ છે કે તેને લોકપ્રિય કરવાના હેતુથી તેમજ સારા સારા શેવંજ રણીરીનો એકમેક સાથે અમાગમ થાય તે હેતુથી મુરોપખંડ ધણું ધણું મોટાં તેમજ ન્દાનાં શહેરોમાં અને ગામડાંઓમાં પણ શેવંજની અનેક મંડળો અને કલમો રચવાયેલી છે. તેમના મકાનોમાં, જે જે સંખ્યાને જ્યારે જ્યારે નવરાસ હોય ત્યારે ત્યારે તે તે જાય છે અને જુલ જુલ રમનારાઓ સાથે પોતાની આવડતની સરખામણી કરવાની તકો મેળે છે. તેમના તરફથી વખતો વખત 'એસ હુનમિટ' માને યુદ્ધ વિહારે પણ અમુક અમુક અમુક કલમો વચ્ચે મોહવવામાં આવે છે અને વિજયી રમનારાઓને પારિતોષિકો આપવામાં આવે છે. એ યુદ્ધ વિહારે પણ જે જવના મોહવવામાં આવે છે. એક તો 'મોર્ડીનર' - જિટમે સામાન્ય, જેમાં અમુક સંખ્યાના રમનારાઓની જોડીઓ બાંધી દેવામાં આવે છે અને તે દરેકમાં જે જલે છે તેની વળા ફરી પાછી જોડીઓ બંધાય છે અને જ્યાં સુધી જેરે એક જોડી રહે તેમાંના વિજયી રમનારને પારિતોષિકનો અધિકારી ઘણેકો મળવામાં આવે છે, અને બીજાં 'હુન્ડીકેપ હુનમિટ' માને લાભદાન યુદ્ધવિહારે છે જેમાં એક દુશીઆર અને એક સધારણ એવા બન્ને માણસોની જોડીઓ બાંધવામાં આવે છે તેમાંથી બીજાની જોડી આવડતને લીધે પહેલો રીતે કાંઈક લાભ આપે છે, એવી રીતે કે પહેલી એકને બધે આર ચાલું ચાલુ દેવી, પોતાનું કાંઈ એક મ્હેર મરી મયુ હોય તેમ શરૂઆતથીજ ઉઠાવી લેવું વગેરે.

ઉપરના મુરોપખંડોમાંના શેવંજનાં સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પરથી વાંચના સહજ ખ્યાલ કરી શકશે કે ત્યાંની ખંતીલી અને તીવ્ર જુદિવાળી પ્રજાએ શેવંજને એક શાસ્ત્રની પદવી પર લાવી મુક્યો છે. તેનાં જુદાં જુદાં મ્હેરોની શી શી ઉપયોગીતા છે, તેની શી શી ખુશીઓ છે, અમુક અમુક વખતે કયાં કયાં મ્હેરો મથાવવાથી કાયદો અથવા ગેરકાયદો થાય છે, અમુક અમુક સાધારણ મુશ્કેલીઓ કેવી કેવી રીતે દૂર થઈ શકે છે, પટની કપ કપ જગાઓ રાખતે માટે સલામ બેસી, અને કપ કપ દહેશવ બેસી છે, અમુક સન્નેજોમાં કોને જલે કયું મ્હેર આપવું કાયદાકારક છે

વગેરે વગેરે આપતો લાંગા કાળના અનુભવ પરથી સિદ્ધ થયેલી, તેઓએ પાછળના જમાનાને
 ઉપયોગી થઈ પડે તે હેતુથી મોંઘી રાખી છે અને લીધેજ તે ત્યાં અતિ લોકપ્રિય થઈ પડી
 છે. તેનાં મૂળ યુરોપના જનસમાજના બધારણમાં ઘણુંજ ઉંડા ગયેલાં છે.
 અને જ્યાં સુધી તે બધારણ કાયમ રહેશે ત્યાં લગી આ રમત ત્યાં હયાત
 રહેશે અમાં લેશમાત્ર પણ ટાંકા નથી. અશ્વોસની વાત છે કે જે રમત, ઉપર સ્થિત કરી
 દેખાડ્યું છે તે પ્રમાણે આ દેશમાંજ જન્મેલાં હોવા છતાં તેને લગતું એક પણ સંસ્કૃત
 ભાષાનું એવું પુસ્તક મળી આવતું નથી કે જેમાંથી એવો ખ્યાલ આવે કે તેમાં અત્યુક દરજ્જા
 સુધી અર્હોના શોધે આગળ વધ્યા હતા. જે દૃશ્ય છવાયાં લખાણો મળી આવે છે તે ઉપરથી
 તે રમતની હિંદમાં થયેલી ઉત્પત્તિ અને તેનાં મ્હોરાં અત્યુક અત્યુક વખતે અત્યુક અત્યુક રીતે
 ચલાવાં હતાં તે શિવાય બીજું કંઈપણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. તેની સ્વદેશી પરિભાષા વંદન
 સ્મૃતિગદાર જતી રહી છે તેનું મુખ્ય કારણ આવી લેખી નોંધના અભારજ હોય એમ લાગે
 છે. સુસલમાનેની ચરતી હજીને વખતે તેમની પરિભાષા અને કેટલીક ચાલો આપણી રમતમાં
 દાખલ થઈ ગઈ અને હાલ અજોનેના સામાન્યમાં તેમની કેટલીક ખાસ ચાલો અને પરિભાષા
 ધીરે ધીરે દાખલ થતી જાય છે. મુંબાઈમાં અંગ્રેજ શેરજની એક દલગ તો રથપાઈ છે
 અને તેના ઉત્સાહી કાર્યવાહકોના પ્રયત્નોથી તે વધુ ને વધુ લોકપ્રિય થતી જાય છે. હાલના
 જ્યોત્તે સ્થિતિ આપ્યાં કરે તો એની અનેક કલખો ઠેક ઠેકણે રથપાય અને તેથી જોમ
 કીકટ, ટેનીસ, પોલો વગેરે મેદાનમાં રમવાની વિલાસવતી રમતોનો પ્રચાર વધવાથી આ દેશની
 તે જાતની રમતોનું થયું છે તેમ દેશી રમત દેશના પુત્રોના મગજમાંથી નીકળી જઈ ઇતિહાસનાં
 પાનામાં પણ હયાત રહે કે કેમ તે અંકાયુક્ત છે. મારે એ રમતના શોખીનોમાંથી કોઈક
 આગસ કાઢી, એનો પુનરુદ્ધાર કરવા મારે ઉત્સાહ પૂર્વક યોગ્ય ઉપાયો યોજવા આગળ પડી
 મહેનત કરે એ ખાસ જરૂરનું છે. તેમણે મુખ્ય કર્તવ્ય એક તો એ છે કે જે એમાં પ્રવિષ્ટ
 હોય તેવા માણસોને સમજાવી તેમની કલખો રથપાવવી કે જેથી કરીને તેમની સાથે રમવાં
 બીજા ઉત્સુક નરોને તેમની કુશીલાદીનો લાભ મળે અને બીજા એ કે એવા માણસોની પોતાની
 પાસે દેશી ભાષામાં પુસ્તકો અથવા નિર્ણયો લખાવવા જેથી એક તો તેમને પોતાને ખ્યાતી
 મળે અને બીજાએ તેમના જ્ઞાનનો લાભ મળે. આ કામમાં વર્તમાનપત્રોના અધિકારીઓની
 તેમજ શ્રીમંત વર્ગની મદદની ખાસ જરૂર છે. આશા છે કે એવા કોઈ ઉત્સાહી નરો આગળ
 આવશે અને તેમને જોઈતું ઉત્તેજન યોગ્ય પ્રદરથી વરદશી મળશે. इति शिवम् ।

પારસીઓ અને હિંદુઓ.

હિંદુ ભાષાઓને એક નમ્ર વિનંતી.

(લેખક—રૂસ્તમજી નસરવાનજી મુનશી)

સાહિત્ય પરિપક્વતા ઇ. સ. ૧૯૦૫માં જ્યારથી પ્રથમ બેઠક મળી ત્યારથી ગુજરાતી ભાષા અને તે સાથે તાલુકા ધરાવતા બીન્ન બીન્ન વિષયો સંબંધી વધુ ચર્ચા થતી આવેલી આપણે જોઈએ છીએ. ગુજરાતી ભાષામાં લેખો કદાચિત ધણાંક વર્ષોથી હું લખતો આવ્યો હોઈશ પરંતુ જે ભાષામાં, જે ભાષાના પ્રથમ માસિકો-હિંદુઓમાં તથા જે ભાષાને લગતી કોઈક ચર્ચામાં ઉલ્લેખ અને ઉલ્લાસ લેવાનો ઉભય અને જોમ તો માત્ર છેલ્લાં આઠેક વર્ષોની ગતિને ઉજો થયો છે કે જ્યારે પશ્ચિમી બીજી બેઠક મુનશી મળે છે. મ. ૧૯૦૭માં મળી હતી. તે વખતથી હિંદુ પ્રજામાં, તેમની ગુજર ભાષામાં અને તેના સાહિત્યમાં હું રસ લેતો રહ્યો છું. અને જે મારા સંબંધે બન્યું છે તે બીજા ધણાંકના બાળમાં બનેલું હોયું જોઈએ અને તેમજ હોય તો અને તેમ છે એવી મારી ખાતરી છે તો પછી તમારી સાહિત્ય પરિપક્વતા એ એક પ્રથમ પરાક્રમજ ગણાય એક રૂડું પરિણામજ લેખાય-એમ કહેવામાં અતિશયોકિતનો આક્ષેપ મારા ઉપર મુકર કરી શકારો નહીં.

ત્યારે આ આમ દાખવે છે કે સાહિત્ય પરિપક્વતા એક સંસ્થાની હરતી બીજામાં ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય પ્રત્યે ઉત્તસાહ અને પ્રેમ જે અતંકરણમાં છુપાયેલા હોય છે તેમને સંજ્ઞાત (જોઈએ) કરવા સમર્થ છે.

ગુજરાતી ભાષા—અને આ અદના લેખ જે ભાષામાં લખાય છે તે ગુજરાતી ભાષા છે એમ ઘોડાક સિવાય ધણાંક કહેવાને તેમાર થશે તે ભાષા-માત્ર હિંદુ ભાષાઓની જ નથી. પારસીઓ જે ભાષામાં ઘોડાક પ્રવિણ હશે; મેકેમેદન પ્રજા એનાથી અગ્રાન ન હોય; વળી કેટલાક ઇંગ્લેન્ડ પછી તે જાણતા હશે. પરંતુ આ સર્વ કોઈ જે ભાષાના જ્ઞાનમાં હિંદુ પ્રજાના વિશેષ-અધિક તેટલાજ-કુશળ છે એમ તો કહેવાઈ શકાય જ નહીં એમ કહેવાનો કાવો કોઈએ કર્યો જ નથી અને કરતું જ નથી. હિંદુઓની જે માતૃભાષા છે અને તેમાં તેઓ પ્રવિણતા દાખવે એ સ્વાભાવિક છે, પણ જે જોવાનું છે તે એ કે એવી પ્રવિણતાનો ખ્યાલ અભિમાન અને ગર્વ ઉભા કરતા ન હોય. આ બધું ખેત્યુક્ત છે કે ચોક્કસ સાક્ષર વર્ગમાં આવું અભિમાન ઉત્પન્ન થયું છે જેથી કંઈ પારસીઓને તે વર્ગ હીણતા આવ્યો છે, જેટલું જ નહીં પરંતુ તેના આવેશમાં ખુદ પોતાની ગુજર ભાષા જે માટે તે યોગ્ય રીતે મગર થઈ શકે તેને પણ અગમ્યપણી પાડતા જેનું થાય એ લગભર ખેત્યુક્ત છે.

પણ અભિમાનમાં મરન બનેલા આ વિદ્વાન સાક્ષર વર્ગના ખુદ સ્વદેશ સાથે પારસીઓને કાંઈ આજકાલનો સંબંધ નથી. કદીમ ઇરાનીઓને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ની આગમન,

એટલે આજથી આશરે ૩૧૦૦ વર્ષની પણ આગમન, હિંદુસ્તાનનો મુદ્દ. જ્યાંયસો હતો, વંદીદાદ એક રીતે પારસીઓના કાયદા કાનૂનો અને રિવાજોને લગતું ધાર્મિક પુસ્તક છે. એની પહેલી પરગદમાં હિંદુસ્તાનના મુદ્દ માટે જે નામ જડે છે તે 'હવ્તહિંદુ' છે. એ હવ્ત હિંદુ તે સંસ્કૃત 'સપ્તસિંદુ' છે. ડા. હાકેમ પ્રભાણે એ વંદીદાદ ઇ. સ. ૧૨૦૦ની પૂર્વે લખાયેલી હોવી નોંધ્યો. પણ વંદીદાદ કાંઈ એકલું પુસ્તક નથી કે જેમાં હિંદુસ્તાનના મુલક વિષે આગ દસિરો આવતો હોય. બીજાં પણ ધર્મ પુસ્તકો છે જેમાંથી એ બાબેના દસારા મળી આવે છે.

ચંદ્રગુપ્ત હિંદુસ્તાનનો પહેલ વહેલો હિંદુ શાહાનશાહ ગણાય છે. 'પરંતુ' તે અગાઉ હિંદુસ્તાન ઉપર જે કોઈ પહેલો શાહાનશાહ હકુમત બોગવી ગયો હોય તો તે એક પારસી શાહાનશાહજ હતો અને તે શાહાનશાહ દારાયસ હતો. દારાયસના જમાનાથી એક બહુ લાંબો ભૂરૂકો મારી આવ્યો છે. સ. ૮ મી સદી ઉપર આવીશું. કારણ કે ને વખતથી પારસીઓ હિંદુ ભૂમી ઉપર હિંદુઓની મહેરબાનીથી કરીકામ ચાલે છે. ઇરાન રૂઘેનાં પોતાનાં શાહાનશાહત અને રાજપાલ છે. સ. ૬૫૧માં ગુસાવી દીધા પછી, અનેક હાલેસાનાં ભાગ્યાં તેઓ દિવ બંદરે આવી ત્યાં ૧૫ વર્ષ રહ્યા બાદ ઇ. સ. ૭૮૫માં સંજય ભૂમી ઉપર તેઓ પહેલ વહેલો પગ મુકે છે. સંજયના નદી રાણા(૧)એ આ લડાયક સમ્પ્રદાયની નાની ટોળીને સંજય ભૂમી ઉપર પગ મુકતાં રોકી અને જે તેઓ કેટલીક શર્તો કયુલ કરે તોજ તેમને આશરો આપવા માંડ્યો. ધરખાર. રાજપાલ અને વતનથી વિખુલા વધા તળવધા આ શરવીર વતનીઓએ સર્વ શર્તો મંજૂર રાખી. તે સમયથી અત્રે વર્ણવાની જરૂર નથી. પણ એ શર્તોમાંની એક જે આ વિષય સાથે સંબંધ ધરાવે છે તે આ પગમા દેશની ભાષા બોલવાની ઉપલા પરદેશીઓને ફક્ત પાડવાને લગતી સર્વ હતી. આપણે ઉપર જોઈ ગયા હીએ તેમ હિંદુસ્તાન દેશ આ પારસીઓને ૩૧૦૦ વર્ષ આગમનનો જ્યાંયસો હતો પણ એ દેશની ભાષા સાથેના તેમના અધ્યંધ ઇ. સ. ૭૮૫ પછીથી શરૂ થયેલા હોવો નોંધ્યો, એટલે કે આજ લગભગ ૧૧૩૦ વર્ષો થયાં પારસીઓ હિંદુઓની ભાષા જાણતા, બોલતા અને લખતા થયા છે.

આ સાદી અને સુલસી કલિદ્વામીક નોંધ વિષયથી આપને નોંધ્યો હીએ કે પારસીઓ હિંદુ પ્રભા જેટલા ગુજરાતી ભાષામાં પ્રવિષ્ટ હોઈ શકે નહીં એ અમળ્ય એવું છે. પણ તેટલાજ કારણ થઈ તેમના વર્ષ અગમગમી નજરથી જોવું એ ન્યાયી નથી. જે પારસીઓ ગુજર ભાષામાં ગુજરાતીઓનાં જેલા જેવા હોય તો તેમના ગુજરોનો ખાસ ધર્મ તો આ હોવો

(૧) નદી રાણા તે સંજયનો સ્થાનીક હાકેમ હોવો નોંધ્યો. કીરને સંજય ગુજબ, આ પારસીઓ સંજય કિત્તી તેના હાકેમ આગમ ગયા હતા. આ હાકેમ ને આખાં ગુજરાતને હિંદુ રાજા હોવો નોંધ્યો નદી કે જેની ગજધાની તો પાટનું ખાતે હતી અને તે તો સંજયથી ૧૫૦ મેલથી પણ વધુ છેડે હતી. આ નદી રાણા તે કોઈ હિંદુ રાજાનું પ્રદ નામ હોય નહીં પણ દાકર થા રાવ જેવી કોઈ સંજા હોય (જુઓ ડા. નરમન જી. મોહીની A few orients in the Early History of the Parsis and their Dates, 1905, p. 11.)

નેછએ કે પોતાના શિષ્યોનો તિરસ્કાર કરનાને બદલે તેમને વધારે ખમરદાર બનાવનાનો પ્રયાસ કરવો ઘટે છે જો તેમ ન કરી શકે તો હોય તો ગુરુપદ નકામુ ગણાય કે કેમ તે વિચારવા ભેગ સનાતન થઇ પડે એ

હવે હિંદુ આના વર્યા બાદ પારસીઓએ હિંદુઓ કનેથી ધણુક ગ્રહણ કર્યું છે ધણુક રેવાળે અને વહેમો જે આજે પારસીઓમાં દીઠામાં આવે છે તે તેમને હિંદુઓ વરણથી મળ્યા છે પ્રાચીન કાળથી જે હિંદુઓની ભાષા તે તેમની થતી આવી છે અને તેમાં વખતો-વખત ફેરફાર અને વધઘટ થતી રહી છે પણ જેમ જેમ વર્ષો વેલતા ગયા તેમ તેમ પશ્ચિમ ભણીના મુધારા વધારાએ આ પારસીઓ ઉપર અસર કરવા માડી ઇંગ્રેજ ભાષાએ અને ઇંગ્રેજ આચાર વિચારે એમની રહેણી કરણી ઉપર કાઢ નાની જેની અમર કરી નથી પાશ્ચિમ ય મુધારા વધારાના હરેક વિભાગમાં—ભાષા, સાહિત્ય, ડગલણી, વિદ્યા હુશર, કળા કાશલ્ય રમત ગમત વગેરેમાં—તેઓ હરેકનામાં મ્યાને રહેના આજે મનાય છે પણ આ મર્વ હતા, સદીઓ અગાઉ જાદી રાપુને આપેલા કાને આ પાઠમીઓ આજ સુધી સાચ્યા અને સાચુત નિવડ્યા છે બીજી મલો ભેગા, ગુજરાતી ભાષા બાબેનો કોન પણ તેઓએ વધારાથી વિભાળ્યો છે આજે પણ આ મુકીભર નાની કોગની ભાષા તો જે ગુજરાતીઓની છે તેજ છે તો જો કે તેમાં કાઢ ફેર હશે અને કાઢક અગાધારી પણ જોવામાં આવતી હશે એ નિર્વિવાદ છે

હિંદુસ્તાનમાં સૌથી પહેલેનહેલુ ગુજરાતી જાપખાતુ પ્રખ્યાત મોરેહ ફરફુનજ મર્જ બાનજીએ કેટલીક મહેનત વધા કોરોશથી પોતે પોતાને હાલેજ ટાઇપ, મોડક વગેરે અસમામ બનાવી ઇ સ ૧૮૧૨માં ઉઘાડ્યુ હતુ એ જાપખાનામાંથી એ વર્ષ પછી એટલે ઇ સ ૧૮૧૪માં પહેલવહેલુ ગુજરાતી પચાગ શ મેની કિમતે એમણે બાહરે પાડ્યુ હતુ. ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની વતારીખમાં મોરે ફરફુનજ મર્જ જાનજીતુ આ પચાગ સૌથી પહેલવહે હતુ જાપેતુ પુસ્તક છે ત્યાં પછી ૧૮૧૫માં જોરહેહ અવસ્તાની કેતામ જપાઇ બાહરે પડી હતી પરતુ આ જાપખાના સબધી જે સૌથી મે તેમર અને અગત્યતુ કામ આ બહેલા અને સાહબીક મોરેહ સાકેમે આરબજુ તે પોતાના તરીપ૦ હેકગ ઇ સ ૧૮૨૨ની વાં ૧ લી જુલાઇથી “મુ મધના સમાચાર” નામનુ વાસ્વાડિંગ ગુજરાતી વર્તમાન પત્ર પ્રગટ કરનાને લગતુ હતુ મર્જુમ બાં ૦ ૧૦ બદલનજ બેદરામજ પોતે પોતાના મુનસિફ “પારસી પ્રકાશ” માં એ બાબે નિચે પ્રમાણે નોધ લીધેની ■ —

‘ મુ મધ ઇલાકમાં ગુજરાતી બાસમાં પેહનવેહતુ આજે વર્તમાનપત્ર નિમન્યુ હતુ, અને હિંદુસ્તાનના દેશીઓમાં પેહન વેહલો વર્તમાન પત્રનો પાયો નાખનાર એવણુ હતા ” ૧

સૌજાગ્યે મ્હો કે ફર્માગે મ્હો—પરતુ એવુ બનના પામતુ કે કે પાઠમીઓ તરફથી ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યમાં કેલોક આગેવાન હીસ્સો લેવાને રલો છે જો આ હીસ્સાને કાંધક સેવા લેખવામાં આવતી હેય તો તે મર્વતુ એક પારસી લેખકેજ અને નિષ્પયુ કરવુ એ ઠીક દીરવુ નથી

જેમ ખુદ ગુજરાતીઓની પોતાની ભાષામાં કાળકાળ અને પેલી કહેવત છે કે 'મા
ગાઉએ જોશી ફરે' તેમ વધપટ અને ફેરફાર થતા રહ્યા છે તેમ પારસીઓની ગુજરાતી ભાષામાં
પણ વધપટ અને ફેરફાર વાપરના વેઢવા સાથે થયા છે. ધણે દુર નહીં જતાં, મુખ
સમાચારના ઇ. સ. ૧૮૨૨નાં સાક્ષની પહેલી કાપડ મધેથી તે જમાનાની ગુજરાતી ભાષાને
એક નમુનો તપાસો અને એજ પત્રની આજની ભાષા, ગુજો અને તમને ખ્યાલ આવશે
પારસીઓ ગુજરાતી ભાષા અને તેના સાહિત્યમાં આગળ અને આગળજ વધતા જાય છે.

જે સમાચારો ગુજરાતી ભાષામાં પારસીઓ કરી ગયા છે તેને દોષપાત્ર તેઓજ કરાવી શકે
કે જેઓ પારસીઓની કંઈક મેવાનો સ્વિકાર કરવાનું મોઢું મન ધરાવતા ન હોય.

આગળ જમાનાના પારસીઓના સંસ્કૃત ભાષાનાં જ્ઞાનથી હિંદુભાષાઓ અંગ્રાણ ન હોય.
મેએદ નેગિએ સંગ ધણ, અકો અધીઆર, દીનીદાઝ બદમન અને મેએદ માંદા અને એવાજ
ખીજા અંસલી પારસીઓ હિંદુઓની સંસ્કૃત ભાષાના ધણ પહાવરા હતા. તેઓએ પારસી
ધર્મ પુસ્તકોના સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કર્યા છે. યજ્ઞી આજના જમાના ઉપર આવનાં મામલો
તેવોજ મગર કરનાર છે. આજે પણ ધણાક પારસીઓ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરે છે. એરવદ
મેહરમારજી દાદભાઈ ભટ્ટા, દત્તુર ડા માણેકજી નયરવાનજી ધાલા, એમ. એ. પી. એચ. ડી., દત્તુર
કેકેગાદ આદરગાદ, શેઠ મનચેરજી પેરનાજી ખરેગાત આઈ. સી. એસ., શેઠ શાપુરજી કાવસજી
હોડીવાલા, બી. એ., ડા. માણેકજી બમનજી દાવર, એમ. એ., પી એચ. ડી., ડા. એરચ
જેહાગીર સોરાનજી, બી. એ., પી એચ. ડી, એરવદ નોસેરવાનજી બરનેજી દેશાઈ, શેઠ અર-
દેશર ખરેશજી વેસાવેવાલા, બી એ. ઉપરાંત આજે ધણાક પારસી અભ્યાસીઓ કેવળ શાખ
ખાતર સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરે છે જદ પહેલીના અભ્યાસ ભેગો સંસ્કૃતનો પણ અભ્યાસ
કરવા અર્થે, પારસી અભ્યાસવાના માનવત નસ્ટી સાહેબે વરદશી - સર જમશેદજી જીજીભાઈ
જરધારતી મદ્રિસામાં એક ખાસ સંસ્કૃત વર્ગની જોગવાઈ કરી આપવામાં આવી છે. આ
ધણાંક પારસીઓ જદ પહેલીના અભ્યાસની સગાતે સંસ્કૃત ભાષાનો પણ અભ્યાસ કરે છે.
અને તેમાં ઇનામો, સાક્ષ અને સ્કોલરશીપ મેળવે છે. જ્યારે આજે કેટલાક ગુજરાતીઓ ગુજર
ભાષામાં જ થયેલા એવા શર્સિ શબ્દો પોતાની ભાષામાંથી દુર કરી સંસ્કૃત શબ્દોનો બારોબાર
ઉપયોગ કરવા મંડ્યા છે ત્યાં પારસીઓ તો સંસ્કૃત ભાષાને શાંતતાથી અભ્યાસ કરે
છે! આ રિયત મહાન કવિ શેક્ષપીયરના હિમચેટના નાટક મધેની પેલી પ્રસિદ્ધ લીટીનું અમને
સ્મરું કરાવે છે કે

"Look here upon this picture and on this"

જો પારસીઓ સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરતા હોય તો તે આમ સાબિત કરવાને શું
સમર્થ નથી કે તેઓ પોતાની હમેશની ઉદાર મનોરુતિથી ગુજરાતી ભાષાને પોતાના અંગનો
એક ભાગ ગણે છે? જેમ પારસીઓએ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો છે અને સંસ્કૃત પુસ્તકો

* ગુજો Collected Sanskrit writings of the Pairsis, Part I
by Ervad Shetirji Daddhoy Bhattacha, 1906, Prof. p 2.

1 Shakespeare, Hamlet, Act III, Scene IV.

રૂપો છે તથા હાલ એ અભ્યાસ ચાલુ રાખવામાં આવ્યો છે તેમ હિંદુઓએ આવસ્તા પહેલવીનો અભ્યાસ કર્યો છે કે કેમ તે જાણવું અગત્યું થઇ પડશે.

૭મી પારસીઓનો એક ભાગ એ કહેવાય છે કે તેઓ પોતાના લેખોમાં સંસ્કૃતમય ગુજરાતીનો ભારોભાર ઉપયોગ નહી કરતાં, ગુજરાતી ભાષામાં રૂઢ થઇ ગયલા એવા શર્સિ શબ્દોનો ઉપયોગ કરે છે અને તેમ કયો શર્સિ-શબ્દોને બોલકાટ કરવાની કેટલાક-હિંદુ લેખકોની યોજનાને તોડી પાડના બેબુ કરે છે.

હવે આ શર્સિ શબ્દો જેને કેટલાક ગુજરાતી લેખકો ગુર્જર ભાષામાંથી હાંકી કાઢવા પાછળ મથ્યા છે તે એ ભાષામાં ક્યારે અને કેમ દાખલ થયા તે બાબે આપણને સાધારણ રીતે એમ જણાવવામાં આવે છે કે ઇ. સ. ૧૩મી સદીથી ગુજરાતમાં મુસલમાનોના અમલ ચાલુ થયો ત્યારથી ગુજરાતી ભાષામાં શર્સિ શબ્દોનો પ્રવેશ થવા માંડ્યો છે. હવે પારસીઓનો હિંદુ મંથેનો વસવાટ તો તો તેની પણ પૂર્વેનો છે જ્યારે પારસીઓએ ૮મી સદીથી હિંદુમાં વસવાટ કરવા માડ્યો ત્યારે તેઓ પોતાની સાથ પોતાની ભાષા લાવ્યા હતા. હિંદુઓ સાથના ધાંડા પરિચયમાં આવવા જેમ તેઓએ તેમની ભાષા ગ્રહણ કરી હતી તેમ ખુદ તેઓએ પોતાની ભાષાના ધણાક શબ્દો હિંદુઓને આપેલા હોવા બેદરજીબીથી આવી અરમખરસની આપ-લે એમ તો ખુદ સંસ્કૃત ભાષાના મળધે પણ ક્યાં નથી થઇ? આર્થ ટોળાંનો એક ભાગ જેમ ધરાનમાં ગયો હતો તેમ બીજો ભાગ પંજનને માર્ગે હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થયો હતો આ બીજો ટોળો તે હિંદુ આર્યોના ટોળો હતો જે હિંદુના અસલ વતનીઓ દ્રાવિડોના સૌથ સમાગમમાં આવ્યો હતો અને તેમની બોલીનો તેમને અભ્યાસ થતો જવાથી તેમની સંસ્કૃત ભાષામાં અનાય ભાષાના ધણા શબ્દો ઉમેરાયા હતા કવિ નર્મદાશંકર એક ટેકાણે લખે છે કે “સંસ્કૃતમાં કેટલાકેક પર ભાષાના શબ્દો છેજ (ને મેં) એક ટેકાણે વાચ્ય છે કે ગૃધ્રાસ્થાની વલ્લોધી આરમ્ભાતા શબ્દો મૂળ વારવળ્ય લોકના છે”^૧

ગુજરાતી ભાષામાં શર્સિ શબ્દો કયા કાળથી પ્રવેશ કરતાં ગયા તે સવાલ બાણુએ મુકતા, ગુજરાતી સૌરિત્વનાં ઇતિહાસમાં આપણે એવા ધણાક કવિઓને બેટથે છીએ કે જેઓના કાવ્યોમાં શર્સિ ઉપતિનાં શબ્દો નજરે પડે છે. મીરાંબાણ (ઇ. સ. ૧૪૦૩-૧૪૭૦) અને નરસિંહ મહેતા (ઇ. સ. ૧૪૧૫-૧૪૮૧) જેવા શરૂઆતના પહેલા કવિઓનાં કાવ્યો શર્સિ શબ્દોથી મુક્ત નથી. કવિ શામળ માટે કહે છે કે તે શર્સિ ભાષા જાણતો હતો. અને એનાં કાવ્યોમાં જો જો શર્સિ ભાષા નજરે પડે છે.^૨ નર્મદાશંકર પોતાના પ્રખ્યાત “નર્મદાશ” ની મુખ્ય મુદ્રામાં જણાવે છે કે દર ૧૦૦ ગુજરાતી શબ્દોમાં ૨૩ સંસ્કૃત, ૧૬ અપભ્રંશ ને ૧૧ પરભાષાના શબ્દો આવે છે ઇ. સ. ૧૮૭૩માં એમણે આ ગણતરી કાઢી છે પરંતુ ને

૧ જુઓ ‘નર્મદાશ’ સંદેશ.

૨. જુઓ મી. કિશ્નુલાલ એમ ઝવેરીની ‘Milestones in Gujarati Literature’, 1914, pp. 96 and 114

* એ ૧૧ પરભાષાનાં શબ્દોમાં કવિ નર્મદાશંકર ૮ ‘શબ્દો શર્સિ’ આશ્રીના જણાવે છે.

અર્થદાશકર આજે હૈયાત હોત તો એ ગણતરીમાં એમણે ફેરફાર કરવો પડ્યો હોત અને પર-
બાપાના શબ્દોનું પ્રમાણ ૧૧ ટકા કરતાં ઘણું વધારે હોવાનું કયુધ્યા વિના સાબત નહીં. આ
શર્તિ શબ્દો માટે ઉપલા કવિ લખે છે કે “ગુજરાતીમાં કેટલીક શરતી આરતી એવા તો રહે
‘યદ રંભા’ છે કે તે કદાપિ ટાળવા ટળવાના નથી.”

શું આ વિસ્મય પમાડવા જેવું નથી કે જેઓ ગુજરાતી બાપામાંથી, શર્તિ શબ્દો દુર
થયલા જેવા આતુર છે તેઓ ખુદ પોતાના દેશનું નામ ફેરવવા માટે તો જરાએ ઉત્સાહ
ધરાવતા નથી? તેમના દેશનું નામ હિંદુસ્તાન છે. જે મહાન દેશમાં હિંદુઓ ભેગા પાર-
સીઓ વસે છે તે ભારત દેશ છે. હિંદુ સાસોમાં તે સિંધુસ્થાનને નામે જણાવેલા હિંદુઓનો મુદ્દ
છે. હિંદુઓનો દેશ છતાં તેનું નામ તો શર્તિ છે. પારસીઓ તેને હિંદુસ્તાન કહે છે, ઇંગ્રેજો
ધરણાઓએ સર્વ એમજ બોલે છે અને હિંદુઓ પણ પોતાના મુદ્દને સપ્તસિંધુ, સિંધુસ્થાન,
તથા એવાં બીજાં. હિંદુ નામથી નહીં પણ ‘હિંદુસ્તાન’ ના શર્તિ નામથીજ ઓળખે છે, બોલે
છે અને બોલાવે છે.”

જે કેટલાક ગુજરાતી સાક્ષરો બાપામાંથી રહે થયલા એવા શર્તિ શબ્દોને હાંકી મેલી
તેની જગ્યાએ સંસ્કૃત શબ્દો દાખવ કરવા માગે છે તેઓ એમ સમજતા નથી કે તેમના
તેવા પ્રવાસથી ગુજરાતી સાહિત્યનો વાંચક વર્ગ ઓછો થતો જાય છે. ‘સુન્દરી સુમેધ’ના એક
અંકમાં સૌ. દક્ષા મહેતા નામના એક હિંદુ સ્ત્રી લેખક ગુજરાતી લેખકોની અપરી મંદકૃતમજ
ગુજરાતી બાપાના સંજ્ઞામાં ટીકા કરતા લખે છે કે “એવા લેખકો વાંચનારનો રસ તુટી જશે
જેવો વિચારજ શબ્દો હોય એમ લાગતું નથી, પોતાની પંડિતાઇ જતાવરી એ વધારે અગ-
ત્યનું તેમને લાગે છે, અને એવી ‘સુપડે ટોપલે’ ઉમરાવી અંગિક ગુજરાતી વાર્તા કરતાં
મને તો પારસી (અગ્રેજી) વાર્તાઓ વધારે ગમે છે.”

ગુજરાતી બાપાને સંસ્કૃતમય બનાવવા માગતા સાક્ષરો શું હવે છે? ગુજર બાપાને
સરળ અને સહેલ રાખી તેના ફેલાવો વિશેષ બોદણો થયેલા જેવાને તેઓ રાગ થશે કે એ
બાપાને અપરી અને તેટલા માટે ન સમજાય એવી જાતની કલ્યા યોડા જણાવે તેના લાભ
આપી ધીમે ધીમે તેમની સંખ્યા પણ ઓછી થી એ બાપા જુલાઈ નામ ને જેવાને તેઓ
હવે છે?

જે કેટલાક હિંદુ સાક્ષરો ગુજરાતી બાપામાંથી શર્તિ શબ્દોને હાંકી કાઢવા મથ્યા
છે તેઓ તેમ કરી જશે ગુજરાતી બાપામાંથી પારસીઓને બાહેર હસેલી મેલતા દોષ
એમ જણાય છે. બન્ને તેઓ પોતાનો એ અયોગ્ય અને અ-વાચી પ્રયોગ જારી
રાખે પરંતુ અમે પારસીઓ તેમને જણાવી દઈશું કે જેટલા અગમી તેઓ અમને
પાછળ દટાડી તેના કરતાં રિફય જળથી અમે તેમ ॥ પડખે અને સોડમાજ

૧. જુઓ ઝાન.પર્થ, નવેમ્બર ૧૯૧૬ ને ૪૯૭-૪૮.
૨. જુઓ ‘સુન્દરી સુમેધ’ નો એમજ ૧૯૧૬નો અંક સર્વે ૪૮૫ તેમજ ‘ઘનવર્ધક’
નો ડિસેમ્બર ૧૯૧૪નો અંક, સર્વે ૫૪૮.

દહીશું. અમે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ જેમ અને તેમ જાન દાવતા ક્યેં છીએ અને કરતા જઈશું. ગુજરાતી બાપા અને સાહિત્યની ખીલવણીમાં અમારો કમીનો દોસ્તો જેમ અમે આગળ આપો છે તેમ હજી પણ આપતા ગઈશું. તમે હિંદુ જાણીતાનાં મંડલોમાં અને સંસ્થાઓમાં અમે નિત્ય પ્રવેશ કરીશું; બન્ને અમને ઇજાગ હોય ત્યાં ન હોય. તમારી બાપામાં ૩૮ થયલા એવા શર્સિ શબ્દોનો બંને તમે વિરરકાર કરી ત્યાગ કરો જોઈએ તો જર્મન રોપને મેડિ ત્રાસદાયક ગોળાઓથી અમને સાતર ઉરાડી મેલો-પરંતુ કવિ નર્મદાશંકરના શબ્દોમાં બોલો તો અમે તમે બાપુઓની સોડમાંથી તો “દાહ્યા ટળવાના” નથીજ. બંને ધર્મે આપણે જુદા હોઈએ પરંતુ બાપાથી તો આપણે એકજ છીએ. આપણું જાનને અંક વિના આલવાનું નથી. તમારી જે બાપા તે અમારી છે અને તેથી અમારું શુભ ચિન્તન નિત્ય આજ ૩૬ કે ગુજરાતનો ઉવર્ક મતરે ચાલો અને તે સાથે, કરિ નર્મદાશંકર જોડે, અમે પ્રાર્થના ક્યેં છીએ કે

“ગુજરાતી ભાષાના જયકીર્તિ વિરાલો.”

માટે હે પ્રિય બાપુઓ, અમારી સાથે હાથસે હાથ મિલાવો, અમને પ્રેમ આવધી આ- સિંગન કરો અને અમારી સાથે, હે બાપુઓ, તમે પણ બોલો કે.

જય જય ગરવી ગુજરાત
જય જય ગરવી ગુજરાત.

ગુજરાતી ભાષાના જયકીર્તિ વિરાલો.

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું પ્રદર્શન.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરીષદની પાંચમી બેઠક આ વર્ષ મુરતમાં થવાની છે. તેની સાથે એક પ્રદર્શન ભરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે તેમાં નીચે લખેલી વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવા યોજના છે.

(૧) અથવિભાગ.

(ક) ગુજરાતી ભાષાના હાથનાં લખેલાં પ્રાચીન પુસ્તકો-પ્રસિદ્ધ ન થયેલાં જૂનાં પુસ્તકો તેમજ પ્રસિદ્ધ પુસ્તકોની જુદા જુદા વખતની લખેલી પ્રતો, તાત્પર્યો, વગેરે વગેરે. આમાં વૈદિક જૈન, મત પંથના, પારસી તથા મુસલમાન લોકોના-દરેક પ્રકારનાં પુસ્તકોનો અભાવેશ થાય છે.

(ખ) ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતા પ્રસિદ્ધ ન થયેલા તાત્પર્ય (તાંબાના પતરાંપરના લેખ), શિલાલેખ. હસ્તાલેખો સનહો, શિક્ષાઓ, વગેરે વગેરે શિલાલેખ મૂળના કરતાં તેની નકલ (રર્નાંગ) વધારે ઠીક પડશે.

(ગ) અપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત તેમજ ગુજરાતીઓએ રચેલાં હિંદી તેમજ બીજી કોઈપણ ભાષાનાં પુસ્તકો.

(૨) ચિત્ર વિભાગ.

(ક) ગુજરાતના પ્રાચીન મકાનો, મંદિરો મસ્જિદો, મૂર્તિઓ, વગેરેની છબીઓ તથા ચિત્રો. કાચપર, કાગળપર, હાથી દાંતપર લાકડાં ઉપર અથવા બીજી કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર પાટલાં જુનાં ચિત્રો-ચિત્રવાળાં હાથના લખેલાં પુસ્તકો તથા જન્મોત્તરીઓ, જે ચિત્ર ભીંત ઉપર હોય અથવા મોકલી શકાય એમ ન હોય તેની છબીઓ પણ સ્વીકારાયે. દરેક ચિત્રની નીચે તેની જાણવા એક હકીકતની એક ચીટી ચોંટાડવી.

(ખ) ગુજરાતીઓને હાથે ચિત્રાયેલાં નવાં ચિત્રો-ગુજરાતનાં જંગલો નદીઓ પર્વતો, ગામડાંઓ વગેરે સીતસીનરી તેમજ ફળ, ફુલ, ઝાડ, પશુ પંખી વગેરેનાં ચિત્રો. જુદી જુદી ભાતનાં પુરૂષ સ્ત્રી, બાળકો જેવાં કે બ્રાહ્મણો, વાણીયા ખેડૂત, રણારી ભરમાડ, દુબળા મુસલમાન પારસી વગેરેના છુટા અથવા તહેવારના પ્રસંગના ચિત્રો. ગુજરાતના હિંદુ, મુસલમાન, મરાઠા અને ખ્રીષ્ટીય રાજ્યના વખતના મહાન બનાવો જેવા કે દરબારો, સવારીઓ, લડાઈઓ વગેરેના ચિત્રો. ગુજરાતી જૂના અને હાલનાં પુસ્તકો જેવાં કે નળાખ્યાન, ઓખાહરણ, સરસ્વતીચંદ્ર એમાં વર્ણવેલાં કોઈ પ્રસંગનાં ચિત્રો, સંસ્કૃત પુસ્તકો જેવાં કે રામાયણ, મહાભારત, શકુન્તલા, મેઘદૂત કાદંબરી, એમાં વર્ણવેલા પ્રસંગો. ચિત્રોની બાબતમાં ન ચે પ્રતાણે સૂચના કરવાની છે.—

૧ ચિત્રોમાં પહેરવેશ ઠેકાણું, વગેરે બને ત્યાં સુધી ગુજરાતના રાખવા અથેજી, દક્ષિણી કે જંગાળી નહીં.

૨ ચિત્રો બિલત્સ અથવા કોઈની લાગણી દુખાય એવાં ન હોવાં જોઈએ.

૩ ચિત્રનારની સહી ગુજરાતીમાં નીચે કરવી.

૪ ચિત્રની હકીકત એક ચીટ્ટીમાં લખી તે તેની નીચે ચોડવી
ચિત્રો તેલના કે પાણીના રંગના, ડેચક્ષા કે પેનસીલ, જેણે વતી દોર્યા હશે તે
આલશે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેનાં ચિત્રોને બદલે છબીઓ કે ફોટોગ્રાફ હશે તે
તેનો પણ સ્વીકાર કરવામાં આવશે.

(૩) વસ્તુ વિભાગ.

(ક) આગ્ય પકાણુ, પ્લાસ્ટીક, ચોક્કસ પેંસિલ, ડેઈચલ ધાતુ, માટી વગેરે કોઈ
જાતના પુતળાઓ, મૂર્તિઓ વગેરે, વગેરે

(ખ) હાથોદાત. નુખડ, લાકડાનું કોતર કામ, ત્રાંખા, ખીતળ, ચોના આદીનું
કોતરકામ

(ગ) ચીનાઈ તથા માટીના તથા ધાતુના વાસણો વગેરે

(ઘ) બગતકામ, રેશમી, ગર્મ તથા સુતરાઈ માટીઓ, લુગડા, વગેરે, વગેરે
પહેરવેશની વસ્તુઓ.

(ઙ) ચોના આદી, ઝવેરાતના દાગીનાઓ

(ચ) ગય ગ્વીલાની વસ્તુઓ તથા ગેરંજ, ચોપાટ વગેરે ગમત ગમતના
સાધનોને લગતી વસ્તુઓ

(છ) ચત્તા, માગી, વીણા, તાઉમ, દિલકાશ, મુદંગ, તળકા વગેરે ફરક
જાતના ફેશી વાજીત્રો

(જ) ઉપર જણાવી ગયેલા વિભાગમાં ન આવતી હોય એવી જે જે જુની
વસ્તુઓ શુભરાતના આગવા વખતેના ચિત્રાં આપણી આગળ રજુ કરે તેમજ
જે જે નવી વસ્તુઓ શુભરાતના હોડોની સમિકતા ડેખાવવામાં કામ લાગે એવી
ફરક વસ્તુઓ

શુભરાતના મર્વ સજ્જન ગૃહસ્થોને ગિનનિ કરવામાં આવે છે તેઓને ત્યાં
જુના પુસ્તકો, ચિત્રો તેમજ જે કાંઈ જાની વસ્તુઓ પ્રદર્શનમાં મુકવા લાયક હોય
તે, તેમજ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે નવા ચિત્રો કે વસ્તુઓ તેઓ કગવી મોકલી
આપવી આપણા બાપકાદાના વખતના જુના સાહિત્યનો તથા જુનાં ચિત્રો તેમજ
જાની વસ્તુઓનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે આ પ્રદર્શન ભગવાની યોજના કરવામાં આવી
છે તેા તે બર લાવવામાં તેઓ પંચિદ મડળને યોગ્ય મહાય આપશે

જે કાંઈ પ્રદર્શનમાં મૂકવા મોકલવામાં આવશે તેની પહોંચ આપવામાં
આવશે અને પ્રદર્શનનું કામ પુરૂ થયે પાછુ સુચત કરવામાં આવશે દરમ્યાન
તેની પુરતી ચલાણ રાખવામાં આવશે.

પ્રદર્શનમાં મૂકેલો આવ વેચવાનો હશે તેા ત્યાં કમીગન કાંઈ વેચવાની
ચવચ્ચ કરવામાં આવશે

ગહારગામના માવ મોકલનારને રહે તેમજ તમ્મથી નસતા ભાડાની સગવડ મળે
એટલા માટે બંનેગત કરવામાં આવે છે તે થઈ જતા તે લાલ તેઓને મળશે

પ્રદર્શનમાં નવ મુકનાર ગૃહસ્થ નીચે પ્રમાણેનું એક કાન્ન ભરી તા. ૧૦
૧૦મી મે સુધીમાં મોકલી આપવું કે જેથી ડગેને તેઓના માલને વાપ્તે યોગ્ય

સંગવડ કચવામાં આગે માથ તા ૧૮મી એ નુકીમાં મોકલી આપવા આ તાગીખ પછી મળેલા માલને પ્રદર્શનના મૂકવાને વાસ્તે અધિકારીઓ બધાતા નથી

મોકલનારનું નામ	વસ્તુ નામ	વિભાગ તથા પેગ વિભાગ	પૂરેપૂરું સિરનામું

પ્રદર્શનને અંગે મુખ્ય નિવાની શેઠ હજુલાઈ સત્તિકદાન તત્કથી પ્રદર્શનના બહેનવા માટે રૂા ૩૦૦) ત્રણનોના પાદ નીચે પ્રમાણે આપવાની મોકલવા થઈ છે
સોનાનો ચાદ સોનાનો ચાદ નાનો ચદ - બાબત

કિમત કિમત કિમત (૧) સર્વ પ્રકારનાં ઉત્તમોત્તમ ગુજરાતી ત્રણપદ તાલિ
ત્ય માટે

રૂા ૫૦ રૂા ૨૫ રૂા ૫ } ૩
૫
૫
(ક) રાત્રીઓ અને પથોતુ માલિયા
(ખ) જૈન તાલિયા
(ગ) પારસી, મુસલમાન વગેરે મેખકાઓ લખેલું
માલિયા

૨૫ ૫ (૨) ભોમગીન, લખગીન, દુહા, કહાણીઓ વગેરેના
સગદ માટે

૫૦ ૨૫ ૫ }
૫
૫ (૩) ઉત્તમોત્તમ ઐતિહાસિક લેખ
શિક્ષા તામિલ ભત, શિનાલેખ,

૪૦ ૨૫ ૫ }
૫
(૪) અપ્રતિષ્ઠિત અને ઉપરોક્ત ઉત્તમોત્તમ મનુષ્ય માફત
અને ગુજરાતી ત્રણનોના હિન્દી અથવા ખી
નાના મેખ / ખીના સર્વ પ્રકારનાં અંગે માટે

૨૫ ૫ (૫) લાગેલા વધારા અંગે ગુજરાતી માટે

ચિત્ર તથા વસ્તુ વિકાસમાં બહેનવા માટે પૂનાના નામદાર મહારાણી સહયોગ
ઓફીસ મી જરૂરીસ લાલુલાઈ ગાહ, ગર ચીજુલાઈ માધવવાલ બેરોનેટ શ્રીમત
મ પતરાવ ગાયકવાડ, માળીયાના કુમારશ્રી ગુમાનસિહજી, વગેરે સરકારી દરજ્યાદો
મળી ગયા છે અને તે ઉપરાંત બીજા મેળવવા પ્રયામ આવે છે

બાને વિકાસમાં માટે ઉપરાંત મર્ફીશીકેટો આપવાની યોજના નરી છે

પ્રદર્શનને લગતો તમામ પત્રવહેવાર તાલિયા પરિષદના મત્રી, વારીક્ષીઆ,
મુખ્ય એ સગનામે કવે

વારીક્ષીઆ,
સુરત
તા ૨૧-૧-૧૯૧૫

મહેશ્વરરામ બળવશ્વરરામ હોરા.
પરિષદના કારોબારી મહજના પ્રમુખ

પાંચમા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ,

ગ્રંથપ્રદર્શન.

અંચી શુભશતી સાહિત્ય પરિષદ.

ગ્રંથપ્રદર્શન.

મંત્રીનો રિપોર્ટ.

પરિષદની સાથે મંથપ્રદર્શન કરવાનો દિવાળ આગલી પરિષદોએ શરૂ કર્યો હતો. અહીં એ રિનાતને અનુસરવાનો ફગલ થયો, પણ એ ફરાવ પ્રમાણે કામ કરવાનો વખત અમને બહુ જોડો. મો. મે. દિનાની આખર તારીખોમાં પરિષદ બરવાનો ફરાવ થયો હતો; પણ તે વખતે સુરતમાં પ્લેગ આક્રમિત થોવાથી છેક તા. ૧૦ મે સુધી પરિષદ બરાશ કે મુસતબી રાખવી પડી, જોના કશો નિર્ધાર થતો નહોતો. જો કે મને મોપેસુ કામ ધણી લાંબા વખતથી મેં આક્રમિત કર્યું હતું; પણ પરિષદ બરવાતું નહીં થતાં વચર લોકોને ત્યાંથી થયો લાવીને કરવું શું? મળમાં થયો મેળવવાની મુશ્કેલી, પછી અનિશ્ચિત મુદત સુધી નાખી પૂરવાને માટે આપે પણ કોણ? આ શુભશતી આશરે ધણી વખત નકામો ગયો.

સારા ભાગે પરિષદના કાર્યવાહક મંત્રી શ્રીમાન્ મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા એમની મને પૂર્ણ સહાય હતી. મારે જોડતી ફરક પ્રકારની અવગૃહલતા કમી આપવા તે હંમેશ તત્પર રહેતા. હરકોઈ રીતે પ્રદર્શન સારામાસાર થાય એ તેમની ઇચ્છા હતી. શ્રીમાન્ રણુજીતરામ બાવાભાઈની પ્રેરણા અને મંત્રીની સહાય એથી હું ઉત્તેજિત થયો. શહેરમાંથી થયો મેળવવામાં ડા. ડા. રસાલ જોડી ફર. અને વેદાભૂષણ ધીરજીભાઈ કાશીનાથ પાંડે-આરો સાથે ફરીને-પ્રયાસ આક્રમિત રાખ્યો. ફા. ફા. મિત્ર ચીમનલાલ ખુશાલચંદ મોદી તો માગ જોડાયા હાથ રૂપે મારા કામમાં રાત ફડાઈ મદદગાર થઈ રહ્યા શેઠ બચુભાઈ રસિકદાસ સદ્ગુણી એમણે ર. ૩૦૦ જેવી ઉદાર રકમ મંથપ્રદર્શન માટે આપવાનું જાહેર કરીને લોકોના ઉત્સાહમાં વધારો કર્યો. દિગંબર જૈનનો વંત્રી શા. મુજવદ કસનદાસ અને સરેયા હમનલાલ ઉત્તમચંદ એમણે દિગંબર જૈનોની વસ્તીવાળાં અનેક રથજોડે ફરીને એમના સંપ્રદાયના સાહિત્યનો ખટોળો સંગ્રહ આણી આપ્યો. જૈન ડૉ. ફર.સ હેરદાસ રિદ્યાન્ વંત્રી રા. મોહનસાહ દલીચંદ દેશાઈ અને શેઠ જીમણચંદ માકરચંદ એમણે તો મને મદદ કરવા મારા જરૂરલાજ વખતથી પ્રયાસ આક્રમિત કર્યો હતો. એમના તત્ત્વથી જૈનસાહિત્યનો બહુ ઉપયોગી સંગ્રહ મને મળ્યો. સાહિત્યના અગ્રણી મુનિગદારાજ વિદ્યાનિજયજીએ ઉદેપુરથી કામતી સંગ્રહ મોકલી આપ્યો. આમોદમાં મુજોગ વડીલ જમીયતગમ બાઈએ પોતાની લાગવગ વાપરીને જમાવધ થયો અને મે. મ. જો આપ્યા. આમ મિત્રોની સહાયથી યોગ વખતમાં હું ધણું કામ કરવા શક્તિમાન્ થયો.

પણ મારા કામમાં એક તુટી રહી ગઈ ને એ માટે મને બહુ અસતોષ થયો. પ્રદર્શન જોનાર સાક્ષીઓના હાથમાં પ્રદર્શનના લેખોના વિગતવાર લેખા હાથો આપો થાપો હોત તો

નેનાર સાક્ષરોનેજ ઉપયોગી થઇ પડત. આમ કરવાની અમારી ઇચ્છા હતી, પણ તેને માટે મને પૂરતો વખત મળ્યો નહિ. થોડા વખતમાં જ્યાંમંથ યથો તપાસીને તેનો વિગતનાર હેવાલ તૈયાર કર્યો એ મારે માટે બહુ કઠણ કામ હતું. બાઇ-હુલ્લવરામ, રા. હજીરલાલ, જલ્દેચરલાલ ખટેમ ખી. એ, અને મારતર દયાશંકર બાઇશંકર શુક્લ મને મદદ કરતા હતા, પણ જુની લિપિ વાંચવાનો તેમને મહાવરો ન હોવાથી ફરક લેખની પાઞ્ચ મારે જાતે ધ્યાન આપવા વગર છુટકો નહોતો. આ સ્થિતિને લીધે બકારથી યથો મેળવવાનું કામ હોડી ધને મારે ફક્ત આંતર્યવસથાના કામમાં શુર્યામ ગેલેવું પડ્યું અને તે જનાંએ મારાથી ધાર્મિક પ્રમાણેનું કામ થઇ શકેયું નહિ.

પ્રદર્શનને માટે મેળાવાના લેખો સંમધી અમે એવી મારણા રાખી હતી કે, મૂંઝવણ, પશુ જાહેર મરથામાં સમઠાએલા લેખો લાવીને તેનું પ્રદર્શન કરવું, એ કંઈ આમ કામ થયું ગણાય નહિ; પણ લોકોને ત્યાં મડી રહીને નાગ, પામતા થોડા ધણા યથો, પ્રજા બહાર બારી શકાય તો તે ખાસ કામ થયું ગણાય. આથી અમે અપ્રસિદ્ધ સ્થળે રહેના લેખો, મેળવવા મત્ત કર્યો. અમારો કાર્ય પ્રદેશ ખાસ ગુજરાતી વાર્દ્ધ્યનો છે, એ ધ્યાનમાં રાખી, છતાં અમે એટલી છૂટ મેળવવી જરૂરની ધારી હતી કે ગુજરાતી નહિ એના વાર્દ્ધ્યના છતાં વિદ્યાને લગતા કેમ અપ્રસિદ્ધ અને મહત્તના યથો આ પ્રદર્શન દ્વારા મહાર આપતા હોય તો તે સધિ નિષ્ફળ જવા દેતી નહિ. આથી અમે થોડાએક સસ્તું અને વિદ્યાના યથો પશુ લીધા હતા. વૈદ્યક અને જ્યોતિષને લગતા થોડાએક અપ્રસિદ્ધ અને ઉપયોગી યથો અમે મેળવી શક્યા હતા.

ગુજરાતી વાર્દ્ધ્યમાં આજ સુધી નહિ જાણવામાં આવેતું એવું ધણું સાહિત્ય આ પ્રદર્શનથી બજારમાં આપ્યું છે બાપા અને સાહિત્ય સંબંધીના મળ્યા બ્રમ દૂર થઈ રાકે તેવા ધણા લેખો બહો પ્રસિદ્ધિમાં આજ છે. પ્રદર્શનમાં મુકાયેલા લેખો જે મિદ્યાન બનાવતા હતા તેમ સિદ્ધાંતને પુષ્ટ કરનારે રા રા ચીમનવાલ દલાલનો પાઠશાળા જૈન બંડારોની તપાસણીનો રિપોર્ટ આ પરિપદના પ્રમગેજ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો, એ ખાસ ધ્યાન એવે તેવો પ્રસંગ હતો. અપ્રમંથ અને પ્રાચીન ગુજરાતી વાર્દ્ધ્યને લગતી રિપોર્ટમાં જે નોંધો હતી તેવી નોંધો પ્રયક્ષ જોવા છત્તનારને મટે આ બહુ અવુરૂંક સંયોગ હતો.

દિગંબર જેનેનું ગુજરાતી સાહિત્ય જેને માટે ગુજરાતના મહાત્મા આજ સુધી કંઈ જાણતા નથી, તે આ પ્રદર્શન વડે બહુ સારા રૂપમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. ગુજરાતમાં એમની વસ્તી ઘણી થોડી છે અને એમના સાહિત્યને વિદ્યાનેની દૃષ્ટિ મમલ લાગતો કેટલે પ્રયત્ન કર્યો નહોતો, એથી એમનું રિશાબ સાહિત્ય આજ સુધી છેક અધાગમાં રહ્યું હતું. આ પ્રદર્શન વડે જેલ શકાયું કે ચેતામર જેનાના જેવું જ આજેકું એમનું સાહિત્ય પશુ કે. કદાચ અપ્રમંથ બાપ માં તો શેતામરના કવતાએ વધારે યથો તેમનામાં છે.

લિપિ પર પ્રકાશ પાડનાર સાહિત્ય પ્રદર્શનમાં પૂરું રહ્યું થયું હતું. તેમજ ચત્તેદગ અને ધમકાજાના વાંચનને ગુજરાતના ઇતિહાસને માટે ઉપયોગી બનતો પૂરા પાડવા છે.

આ સમક મેળવાને અને વર્તો જગતમાં કરાને મા જેને મમય મળ્યો કે તેમને સમય પ્રેક્ષકોને મને નહિ, ને નેને લીને મમકના મમતરને વગર મા જેટું માન એવાયું.

છે તેટલું 'ધ્યન' તેમનું 'જે' ચાલ નદિ એ સ્વાભાવિક છે. આથી મારા અધ્યક્ષાનની યોગી એક નોંધો અહીં આપવી ઉપોગી થઇ પડશે એમ મેં ધાર્યું છે. હું આશા રાખું છું કે વિદ્વાનોને તે ઉપયોગી થઇ પડશે.

આ નોંધ પૂનો કરવાં અત્યંત દુઃખદ અર્થકરણથી એક ગૌરવનક થનાવનો. ઉદ્દેશ કરવો પડે છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના કાર્યવાદક અને ગુજરાતી સાક્ષરોના બૂલણરૂપ શ્રીમાન રણજીતરામ વાવાભાઈ બી. એ. એમની સલાહ, મદદ અને શ્રમ વડે હું આ સંગ્રહ આ સ્થિતિમાં છાત્રી ચક્રવર્તી. આ સંગ્રહ આ રીતે પ્રગિદ્ધ કરવો એ પણ તેમના આગ્રહનું પરિણામ છે, એમનું અકાગ અવમાન જેટલું એમના કુટુંબીઓને, એમના મિત્રોને અને મને દુઃખકારક નીવડ્યું છે, તેટલુંજ તે ગુજરાતી સાહિત્યને કાયમની જોડરૂપ નીવડ્યું છે. એમના નિઃસ્વાર્થ કર્તવ્યનિષ્ઠ સમ ઉપર ગુજરાતના સર્વ સાક્ષરોએ આંસુ પાડ્યાં છે. મારે માટે તો એમની સ્મૃતિ અને મારાં આંસુ સદાજે સાથે રહેશે. એમના મરણ માટે આથી વધારે શબ્દો લખ્યા જેટલું મારા અર્થકરણમાં ઘેર્ નથી. પરમાત્મા એમને સદ્ગતિ આપે !

મણિલાલ બક્ષેરભાઈ વ્યાસ,
મંત્રી મંથપદ્મનિ.

પ્રાચીન સાહિત્યનું અવલોકન.

પ્રાચીન સાહિત્યનો સંગ્રહ મરતા અને તેને પ્રસિદ્ધ કરતા એમ પૂજામાં આવે છે કે તમે આ કયેરો ભેગો કરી કરીને કરશો શુ ? શુ તમે હજુ એમ કહ્યો છો કે લોકો કૃષ્ણગોપીનો વિનાય માયા કરે ? એ કયેરો લોકોના ધરમાં ખુશખેલસમાં સડીને નાશ પામે છે, તે ગદ્યાતા યોધાને તેની વાજમી અવગ્યાએ પહોંચતા બહાર કાઢીને તમે કરશો શુ ? લોકોને હવે એવું સાહિત્ય ભાવતુ નહીં અને ભાવતુ હોય તો પણ એ સાહિત્ય હવે જેટલું વહેતું અદૃશ્ય થઈ જાય તેટલું વધારે સારું છે નાહક તમે તમારો વખત બરબાદ કરો છો, નાશની ખુતારી કરો છો અને લોકોને ઉવટા આડે માર્ગે દેશાવે છો. ” પ્રાચીન સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ કરનારે આ પ્રશ્નોનો જવાબ અસ્પષ્ટ આપ્યો જોઈએ. સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ કરનારે માથે બહુ મોટી જવાબદારી રાખી છે એ તાત્કાલિક જાણી જોઈએ નહિ જગતમાં વેધને કવિ કહે છે, તેમ આપણે કવિને વેધ કહીએ તો તે બહુ ખેડુ નથી. બનેતું કામ પ્રજાના બળ બુદ્ધિ અને આગેગમ આયુષ્યનો વધારો કરવાનું છે જાને દેશકાળ સ્થિતિ જોઈને પ્રવૃત્ત થવાનું છે. એકાદ હિંદુધર્મને માટે જેટલો ભય કર છે, તેના કરતાં એકાદ અવિચારી સાહિત્યપ્રવર્તક લોકોને માટે વધારે ભયમર છે ઉદાહરણ તરીકે તો પાંચ પચાસ માણસની જાદગી બગાડીને અટકશે, પણ અવિચારી સાહિત્યપ્રવર્તક તો હજારો લોકોની પર પડીને ખરાબીના માર્ગ પર દોરશે આથી સાહિત્યપ્રવર્તક એ અનન્દ જોવું જોઈએ કે આ સાહિત્ય જનમમાનને હિતકર છે કે નહિ ? વેધ જેમ રોગીની નાડી જોઈને તેના શરીરમાં કયા તરંગો વધારે જોઈએ છે તે સમજે છે અને જે તરંગો પ્રમાણ ક્રમતા વધારે હોય તેને જોડા કરવા તથા જે તરંગો પ્રમાણ કરતા જોડા હોય તેને વધારના યોગ્ય આપધ આપે છે, તેમ સાહિત્યપ્રવર્તકે જનસમૂહની સ્થિતિ જોઈને તેમનામાં જે શુભો મદ પડતા હોય તેને ઉત્તેજવ કરવા અને જે દુર્ગુણ વધતા જણતા હોય તેને જોડા કરવા પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ કવિ જે આજ્ઞા, મુખ્ય અને બેદરકાર લોકો પાસે વેગમતુ સાહિત્ય મૂકે, જાનના, દૂર અને લોભી લોકોના હાથમાં મહા ત્વાકાક્ષાનું સાહિત્ય આપે અને રોગી, નિર્મળ, તથા નિહાસી લોકો પાસે વૃગારનું સાહિત્ય મૂકે તો એના સાહિત્યપ્રવર્તકને હટ વેધના જેવું જ બીજું કોઈ નામ આપવું પડે

અરી પાત છે કે આપણું પ્રાચીન સાહિત્ય મોટે ભાગે કથાવાર્તા રૂપ અને ધાતુખર જેવું દેશિય છે અવારનવાં પ્રજાને જાનમલકની અસાધારણ હરીશાઈ વચ્ચે જમાનાના જરના માણસ તથા જે શરોની ખાસ આવશ્યકતા છે, તેવા શુભોત્ત પોષણ ક્રમવાની શક્તિ પ્રાચીન સાહિત્યમાં બહુ અપ છે, અથવા તે નબળી છેજ નહિ એમ કહીએ તો ચાને પ્રાચીન સાહિત્યને અંગે નિર્ધારતા બહુજન જોગી છે અને તે તે કાળની પ્રજાના જેટલું જ દેશોથી પરિપૂર્ણ છે. પણ આટલા કારણથી તે નિરપેક્ષતા કે નાશ કરી દેશ જેવું છે, એમ માની લેતાં પડેલું જગત વિશેષ નિયાર કરવો જોઈએ.

પ્રાચીન સાહિત્યનો વિચાર કરતા સૌથી પહેલાં એ ધ્યાનમાં ગોળવું જોઈએ કે તે આપણા પૂર્વજો સાહિત્ય છે સાહિત્ય અને પ્રજા હોયશો સાથે સાથે ચાલે છે જેની પ્રજા તેવું તેવું સાહિત્ય હોય છે, અને જેવું સાહિત્ય હોય તેવી પ્રજા હોય છે આપણા ઐતિહાસિક પૂર્વજોની આજે હજી છત્રીઓ આપણે જેની હોય તો તે તેમજ નિર્માણ કરેલા સાહિત્યમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ આપણા પ્રજાસમૂહમાં હાલ જે પ્રભાવનું જીવન પ્રવર્તે છે, તે જીવન આવું કેમ છે, એનો ખરો ખુલાસો આપણને આ સાહિત્યમાંથી મળે છે એ પછે હાલ સધી કાળમાંથી પસાર થઈએ છીએ આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોના આચારવિચાર અને જીવન વ્યવહારના પ્રત્યક્ષ નમુના હવડા આપણે જોઈ શકીએ છીએ, પણ આ મનિકાળ પછીના વર્ષાતમાં થનારી આપણી રૂઝવણી પોતાના સમાજના બધારણના મુગ કંઈ ભૂમિમાં થઈને આવેલા છે, તે પ્રત્યક્ષ જોનાર મારો નહિ એમને એમનું આત્મચાન થવાને માટે જે સાવનો ખાસ જરૂરના છે તે સાધનો આ સાહિત્ય પૂરા પાડે છે, ને તેથી આ સાહિત્યનો વિચાર કરતા એમણે હાલની ઉપયોગિતાની જ દૃષ્ટિએ નહિ પણ તે ઐતિહાસિક વસ્તુ છે, ને તેથી તે જેમ જીવકાળની પ્રજાનું ધન છે તેમ તે ભવિષ્ય માંની પ્રજાનો વારસો છે એ આપણે જૂનું જોઈએ નહિ આપણે સારી પેઠે મનઝલુ જોઈએ કે આપણા પૂર્વજોની કૃતિને નહીં કરવી એ તેમની હયાતીને નષ્ટ કરના જેવું છે

કચ્છમાં પડેલી અને સહને નાશ પામી આવેલા પૂર્વજોની કૃતિ આપણે આજે નિર્માતૃ હોઈએ છીએ, પણ જોઈએ તે કૃતિ કઈ છે તેમને પોતાને તો તે પોતાની પ્રાચીન વસ્તુ હતી તેમના જગ્યાના ઇ માણસોના માટે પણ તે તેની ગુણમૂલ્ય વસ્તુ હતી જે મળે હજાર માણસની વસ્તીના માટે માનમાં એક કે એ માણસો ભાગે કાળના પત્ર લખી શકે એવું જ્ઞાન ધરાવતા હતા, તે કાળ કવિ થવું અને સરકવત્ર એવો ઉપરથી સાર લઈને પોતાની ભાષામાં લોકપ્રિય રચના કરવી, એ કામ કેટલું કઠણ હતું, તેનો ખરો ખાસ આપણને આવશે શમ્ય નથી દેવની કૃપા, ગુરૂની કૃપા અને કવિઓની કૃપા મળીને પ્રાપ્ત કરેલી એમની એ કૃતિ આપણને વહન નિરૂપણો હોય તો તે જીવનમાં પ્રજાનું એ મહા ધન હતું, એવા પ્રદર્શનને ખાતર પણ આપણે તેને મર્યાદિત અને સુગૃહિત રાખવી જોઈએ

પ્રવર્તનના ખાતર રાખવી હોય તો તે રજૂી રખાઈ ગઈ છે, પણ પ્રાચીન કાળના કપડાં મથા છ અને ધણાં એવો મચકાઈ ચૂક્યા છે, એવું હવે વધારે કચરો ભેગો કરનારી જરૂર નથી, એમ કહેતામાં આવે તો તેનો જવાબ એ છે કે જનસમૂહના વિવિધ વર્ગોમાં પ્રદર્શની શાવનાઓનું જન પ્રચલન હતું, એનો ખરો ખાસ આપણને ત્યારેજ આવે કે ત્યારે તે તે દરેક જનનાં આસપાસ સર્વ સંબંધી હોય ઉપલક્ષ્ય ઉપલક્ષ્ય યોગ્ય ધણા કવિઓ અને યોગ્ય ધણાં કાવ્ય પ્રવિદિઓ આજે તેટલાં દિવસો ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિ ખરો ખાસ આવે નહિ

પણ પ્રાચીન સાહિત્ય એવું પ્રવર્તન પૂરુંજા કામનું નથી તો ઉપયોગ બહુ વધારે છે સાધારણ રામજાના નામોને માટે તેમ કુટિયાના નામને પનારો પણ સાધારણ છે, પણ

જેઓ વસ્તુમાત્રમાંથી તાર્કિકસાગર જીએ છે, તેમને પ્રાચીન સાહિત્ય એ આપણા જનમમાજને આગમવાનો મહાન્ કમિતી ખળનો છે એમ લાગ્યા વગર, એ તેવું નથી એ ખળનો જેટલો વધારે પૂર્ણ હોય તેટલો તે વધારે કળાપી થાય

સાહિત્યનાં વિવિધ અંગોનો મધુર્ધ સમક થાય અને તેના માર્મિક અંગોનું સુદૃઢ અવ-
લોકન થાય તો જનમમાજની દૃષ્ટિ સમગ્ર અકલ્પિત અદ્વૈત રચના ખડી થાય, આપણે અને આપણો આખો સમુદય કમા ચક્ર પર ચડીને અટકાઈ જીએ તે જૂનકાળના સાધનો જેવા-
થીજ આપણને પ્રલસ થાય જૂન કાળને બરાબર મમુજીએ તેજ આપણે આપણને જાણતા
(આત્મજાની) થઈએ આપણે કાળ અને આપણે હાલ જીએ તેના કેમ થયા, એનો પ્રવાસો
આપણા જૂનકાળમાંથીજ આપણો મને આપણે આપણો જૂનકાળ સમજીને વર્તમાનને
જોળખતા થઈએ તોજ આપણા અવિધને સુધારવાની કૃત્તી આપણા નાપમા આરે પૂર્ણવાના
સમક સિવાય આમાનું કંઈ પણ થવું શક્ય નથી.

પૂરાવો પ્રત્યક્ષ જેવા વગર જે કંઈ કરના કરવામા આવે તે ઉપરચોટીયા અને ખગ-
પણને ખાસ કેવળ તર્ક ઉપરજ આધાર રાખનારી નીવડે આપણા દેશના ઇતિહાસનાં
સાધનો શોધનાર પરદેશી શોધકોએ પોતાની દૃઢતામિશ્રિત જે ઇતિહાસ આપણને આપ્યો
છે, તેજ ઇતિહાસને આપણે ખરો માનીને ગ્રાહીએ જીએ. અને તેમના અગ્રિપ્રાયની એકાદ
ખાજી પકડીને તે ઉપર મનરસી ઇમારતો ચણીએ જીએ, પણ જે દર્શનાસના સાધનો—જે
સાધનો વડે તે પરદેશી શોધકો ઇતિહાસકાર થા તે સાધનો આપણી દૃષ્ટિ મગસ પડ્યા હોય,
અને આપણે પોતે તે સાધનોનો અભાવ કરીને એતિહાસિક વર્ત રાખનાનો પ્રયત્ન કરતા
હોઈએ તો આપણે પોતે ઇતિહાસકાર થઈ શકીએ ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરનાથી આપણે
ઇતિહાસક થઈએ, પણ ઇતિહાસના સાધનોનો અભ્યાસ કરવાથી તો આપણે ઇતિહાસકાર
થઈ શકીએ સાહિત્યના સાધનોનો સમક અને અભ્યાસ આટલા માટે જરૂરનો છે થોડા
પણ સમકથી વસ્તુસ્થિતિનું અર્થ દર્શન થઈ શકે નહિ કયા કાળે કેવા પ્રકારની કલ્પના-
ઓનું કેટલું જોર હતું, તે એ સમક જેટલો વધારે પૂર્ણ હોય તેટલું વધારે સારી રીતે સમજાય
કંઈ કલ્પનામાંથી કંઈ કલ્પના જનમ પામી, નહીં કલ્પનાને પોષક સાધનો કયા મળ્યાથી તે
સખા થઈ, કંઈ કંપનાઓ પોરણને અમારે નિર્મિત રહી અથવા નાશ પામી, તે આ સમક-
ની પૂર્ણતાથી આપણને મનમય સર્વ કોષ આ સમકના અભ્યાસી થઈ શકે નહિ, તે સર્વ
કોષને આ સમક ઉપયોગી થઈ શકે નહિ પણ હજારો કે લાખોમા એક જે આનો અભ્યાસ
કરે તે ખીલ હજારો કે લખોને દિવ્યન આપી વડે સમક મૂળમાજ ન હોય તો આપણને
કાંઈ જર્મન કે ઇટાલિયન જે કોષ પરદેશી અભ્યાસી કહે તે “માયા નાક્ય પ્રમાણ” માનીને
ચાલવું પડે

આપણી હાલની જરૂરીયાતની દૃષ્ટિએ જેમણે તો હજુ આપણો મોટો મમુદ કલ્પ
અમળ છે. જનમમાજનો અલ્પાર્થ ભાગ - સી સમક એ અસ્થામા છે એમનાથી થોડી
ઉત્તરી સખા અમળ અને અધિકચગ (થોડું ઘણું બગેના) લોકોની છે અને જેમને કલ્પા-

મલા કહેવામાં આવે એવા લોકો 'શેઠ' હતા પણ છે નહિ. આ સ્થિતિમાં નમસ્તુ વગેરે ;
 ધર્મમાં શ્રદ્ધાભક્તિવાળા "રાખનાર, એ લોકોના જીવનને રસ-ભર્યું કરનાર અને તેમને અનેક
 નેક પ્રકારનું સુધારણાનું શિક્ષણ આપનાર જે કંઈ સાધન છે તે મોટે ભાગે, આ પ્રાચીન
 કાળો છે. પ્રાચીન કાળોને એ લોકો "શ્રદ્ધાભક્તિથી" આરાધે છે. પ્રાચીન કાળો એજ
 એમનું ગાયન ગાન અને શિક્ષણ છે. દેવતાક લોકો તેમાંના અમુક ભાગનો નિત્ય
 પાઠ કરે છે. પ્રભાતીમાં, નારા પછીનાં સ્તુતિસ્તોત્ર, સંધ્યા સમયની વંદના, રાત્રિનાં ગાન, વાર
 તહેરવારના ઉત્સવનાં પદો એ જ્યાંમાં આ પ્રાચીન કાળો એજ-આ લોકનું આલંબન છે. શું
 આ બધું તેમની પાસેથી લઈ લેવું જોઈએ ? લઈ લઈએ તો તેમનું જીવન વધારે જડ નહિ
 થાય ? નવું સાહિત્ય જે કેળવાયલા લોકોની પાસે પડ્યું છે તે તેમને આવડું હોય તો તેને
 ઉપયોગ કરવાને તેમને કોઈ રોકણ નથી, પણ તે તેમને આવડું નથી. તેમને તે સડું નથી
 અને બળ જગરીથી કંઈ થઈ શકે એવું નથી. એટલે એમને જે પ્રિય છે તેજ તેમની પાસે
 વધારે સારા જથ્થામાં હોય તો તેમાંથી તેઓ સારામાં સારું પસંદ કરી શકે. પ્રાચીન સાહિત્ય
 બહોળું અને વિવિધ ભાવનાઓને પોષણ આપનાર જેટલું વિશેષ હોય તેટલું તે જુદી જુદી
 વૃત્તિના લોકોને, હિતકારક થઈ પડે.

કેળવાયેલા લોકોને વિચાર કરીએ તો તેમને માટે પણ પ્રાચીન સાહિત્ય એક જુદા પ્રયોગી
 નથી. હાલના કેળવાયેલા સમૂહના જીવનનો અભ્યાસ કરનાર કોઈ પણ વિદ્યાર્થી માણસ કલ્પત
 કરશે કે કેળવાયેલા લોકોના જીવનમાંથી રસવૃત્તિ વધતી હોય છે. રસ-જે માણસના જીવનને
 આનંદમય કરી મૂકનારી વસ્તુ છે, જે જીવનમાં સ્વતંત્ર પ્રેરનારી વસ્તુ છે અને જે જીવન
 વ્યવહારના અનેક પ્રકારનાં ભારને હલના હડા જેવા હલકા અને મનાહર બનાવનારી વસ્તુ છે
 તે આ સમૂહના જીવનમાંથી હોઈ ગયા જેવી થઈ ગઈ છે. કારણે ગમે તે હોય, પણ એટલું
 નિઃસંશય છે કે જીવનને પોષણ આપનારી આ વસ્તુના અભાવે કેળવાયેલા લોકોના જીવન
 નીરસ-શુષ્ક થઈ ગયાં છે. તેમના ચહેરા અને એમનાં કાબોમાં એમના આ આંતર જીવનનું
 આલેખન સ્પષ્ટ થાય છે. કેળવાયેલા લોકોનાં કાબો તેમના જીવન અને વ્યવહારની પેઠે જૂનિમ
 અને રસ વગરના છે. નીરસ ગોખણો ગોખનારની રસવૃત્તિ પેલય નહિ એ વસ્તુ દેખીતું છે.
 વસ્તુજ્ઞાન અને હઠાપણની ધારો કંઈ રસવૃત્તિનું પોષણ કરી શકે નહિ. હઠાપણનો ભાર
 તો ઉમટો રસવૃત્તિને કચરી નાખે છે. સરીરની અને મનની કળાએ કળા ખોલી હોય, જીવન
 ઉલ્લાસ ભાવથી ભરાઈ જાય, અને વ્યવહાર રમકડા કે જૂલની પેઠે વગર બાર લાગે ઉપાડી લેવાય
 એવી રસિકતા રકુલ કોલેજોના શિક્ષણથી મળી શકે નહિ. જીવનમાંથીજ રમકડાં મળી શકે. જીવતા સમાજ
 અને તેના સાહિત્યમાં એજીવન થવાથીજ રસનો પ્રદર્શ થઈ શકે. આપણો સમાજ-આપણો
 લોકસમૂહ અજાણ, અજ્ઞાન અને મૂર્ખ છે, એની ભાવના કેળવાયેલા લોકોના મનપર સર્જાડ
 થઈ ગયેલી હોય છે તેથી લોક સમૂહના જીવનમાં તેમનું જીવન એકાકાર થઈ શકતું નથી.
 આ ભિન્નતાને લીધે લોકસમૂહની રસિક ભાવનાઓનો પર તેમના અંતઃકરણપર એસતો નથી.
 અંગ્રેજ જનસમૂહ અને અંગ્રેજ સાહિત્ય વડે એક અંગ્રેજની રસવૃત્તિનું જેવું પોષણ થાય
 તેવું આપણી વૃત્તિનું પોષણ થઈ શકતું નથી, કારણ કે આપણે, જે શિક્ષણ લઈએ તે કેળવ
 ઉપરવારથી લીધેનું હોય છે.

અમુક પ્રમાણના વિચારો જનમમાજને આવડે દિનકાગર હોય તેમ જાણુધી એ વિચારો હોયને જાણતી નીતે તેમના આગળ મુકીશા ન અવે ત્યાં સુધી તેમનાથી તે અધિક કરી શકાય નહિ પરંતુ કદીએ તો સાદિત્ય નિર્માણ કરનાર કામ ચતુર શુદ્ધિની જેમ કે-ધરનાં નાનામોટા મરં હોયે હોયે ખાણ અને મરંને આપુણ આરોગ્ય અને બચારકિ થક પડે તેવી વાનીઓ તેણે જનારી જોઈએ નહીં વડુમા તેવી આરકડન દાગુ આવી નથી સારી, સ્વામાની ગતિ પુટિકાગર નાનીઓ જનારવાનું કામ મા પામેલી કે વગર સાચુ પાસે રી તે શીખી નથી વાગ્યત વ્યુ અને ગરુત્તર જનારવાનું નિર્માણ મા તે નીચી છે, પથ્થરના તે તે ગારુત્તર નથી અને પરથ પડતુ પથ્થર નથી

પ્રાચીન સાદિત્ય ઉપચક ઉપચક જોઈજનારને જ્યાં ત્યાં પથ-પથ સિત્તા ખીચું

કદ જાગે પડે એવું નથી શુભગતી નુકીને સંસ્કૃત સાદિત્ય ગદ્ય અને પદ્ય તથા જુએ તો પણ વાચી જનારી દિમવ પથ જોડી ન શકાય

એવા પ્રતીકો ઘેરકા તેમજ મહાનારન અને ગમાયજના મહાન કાળો એ પામા છે નટકો અને કાઓમા અપરાધ પેદા રેક બાદ કરીએ તો બાકી જાણુ પદ્યમય છે જોતિય અને તેક વગર જુએ તો તે પણ પદ્યમય છે જ્યાં ત્યાં જાણુ પદ્યજ નજરે પડેલા જેાગને એમ લાગે કે પ્રાચીન કાળે ગદ્યચરના થઈને નથી, જે કદ લખાતુ તે જાણુ પરમથ લખાતુ ઉપલક અપાસ કરનારાઓએ લખીવાર આવા અનુમાન કયા છે વાસ્તવિક જોઈએ તો ગદ્ય ચરનાર એ જનમમાજની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ છે જાકે જોડના રીતે છે ત્યારથી અને લખના વાચના થાય છે ત્યારે પથ્થર ગદ્યવ્યવહાર એ તેવી પ્રથમ પ્રવૃત્તિ હોય છે ગદ્ય સ્વાભાવિક છે તે પદ્ય અમમાધ્ય છે ગવનો વ્યવહાર સર્વ જોઈ કરી શકે પણ પવનો વ્યાપાર તો ખામ એ દિશામા પ્રયત્ન કરનારનું હજી શકે ખામ ગદ્યની પ્રવૃત્તિ સ્વાભાવિક છે વળી તે ગ્યનારને અને વાચનારી એકને સુગમ પડતુ છે અને સાહિત્યવિકાસને ગટે મારો આપ્યા હોય એ જાણુ છે, તો પડી પ્રાચીન કાળના તેમજાએ ગદ્યને મદતે પદ્યનું અનુમરણ કેમ થયું ? આખા પ્રાચીન મમકમા ગદ્ય જેવું તો કદ નજરે પડતુ નથી અને નહીં પદ્યમય એમ કેમ છે ? આ પ્રશ્નો જનામ એ છે કે આપણે હાલ જાણ માળના જમાનામાં હોનાથી પ્રાચીન માળના સાહિત્યપર અને સાહિત્યમહત્તી સુરક્ષાઓ પડીવાર જૂની જાણુએ જોઈએ અત્યારે આજે એકાદમા એસીને વાચીએ રીએ એટલે પ્રાચીનમાજે પણ એમજ વાચતા હશે એમ આપણને લાગે

■ એકાદમા એસીને જેવું મનન કરવા જેવા થયો તો પ્રાચીનેકાળે પણ ગદ્યમાજ આવા દત્તા કાચ પુરાણ, સ્મૃતિ, જોતિર કે વેદક કાળરથ પ્રકારના અંધ બળવા ઇ-જનારાઓ માટે પામ્યાં ઉપર ગદ્યની રીકાઓ અને રીપણે કરનામા આવતા બહુનાઓ અને એકાદમા મનન કરનાર એ એકચિત્તે આ વિશાળ વિચરના ઉત્તરતા અને તેનો અભ્યાસ કરતા પાસને અને ન્યાયના થયો તેમજ ઉપનિષદવિવેક થયો એકાદમા જાણુ મનન કરતા જેવા હોનાથી એ થયો ગદ્ય જાણુ રચાયા છે સંસ્કૃતની પેઠે શુદ્ધતા સારિતમા પણ લોકો પધોગી જાણુ સંસ્કૃત થયોના બાવાતર જાણુતા ગવમાજ થયા છે * જોનમરો જે જોન

* શ્રી કાર્તિક શુદ્ધરાત્રીમા તરકથી પ્રાચીન સાહિત્યશોધનું કામ કરતા આવા પથ્થર થયે મારા જોવામા આવ્યા છે. જાગરત મહાભારત, પથોપાખ્યાન, ગીત, જોતિય

ધર્મના સંસ્કૃતિબિંદુના અંગે છે, તે મુજબ પ્રાકૃતભાષામાં સુદૃઢ છે, તેના ઉપર જૂની ગુજરાતી ભાષાના કાળે ટપાઓ અને વર્તિકા રચાયાં છે. એ વાર્તિકાને 'બાલાવબોધ' કહેવામાં આવે છે. આ બાલાવબોધ ગદ્યમાં છે. ટપા એટલે ચન્દ્રાર્ધ. ચન્દ્રાર્ધ તો પદમાં દોઢ શ્લોક નહિ એ દેખીતું છે. બામ સંસ્કૃતમાં તેમજ ગુજરાતીભાષામાં પ્રાચીન કાળે પણ ને કંઈ અભ્યાસ કરવા જેવું-એકાંતમાં વાંચીને, સમજવો જેવું હતું તે તો ગદ્યમાં જ આવતું હતું. જ્યોતિષ વેદક વગેરે અભ્યાસ કરવા જેવા વિષયો મુજબ પદમાં રચાયા છે તેનું કારણ એ છે કે એ, અથોની એ પ્રભાજોની રચના ના હોત તો તે ગોખીને મોઢે કરનારાઓ માટે અનુકૂળ થતું નહિ. ને કંઈ વિષય શીખવામાં આવે, તે ગોખીને મોઢે કરવાની રીત છે કે વેદકાગથી આપણા લોકોમાં ચાલતી આવી છે. આ રીતે લીધેજ વેદ જેવા અતિ પ્રાચીન અંગે અત્યારે સુધી જળવાઈ રહ્યા છે. ને કાળે લેખનકળા હતી કે નહિ એ પણ આપણે નક્કી કરી શકીએ એવું નથી. જો કાળથી ચાલતી આવેથી રીત પ્રાણે આપણા પૂર્વજો બાણવા જેવા અંધા વિષયો મોઢે કરી લેતો. મોઢે કરી લેવાનું અનુકૂળ થાય એટલાં માટે બની શકે ત્યાં સુધી દરેક વિષયને પદ્યમય અથવા સ્વરૂપે કરી લેતો પડતો. સ્ત્રોત અને પદ્યો યોગ્ય મોઢે ચંદો જતાં અને તે જીંદગી સુધી યાદ રહેતાં. *

પ્રાચીન કાળે લખવાનાં સાધન પણ હાલના જેટલાં વિપુલ નહોતાં. કાગળ ઉપરનો જૂનામાં જૂનો લેખ મારા જોવામાં આવ્યો છે તે સંવત ૧૩૫૦ નો હતો. સંવત ૧૨૦૦ ની લગભગમાં આપણા દેશમાં કાગળ વપરાતા થયા. એ પહેલાં અંધલેખનને માટે તાડપત્રો એજ મુખ્ય સાધન હતું. લાખાં સમય સુધી જળવાઈ રહે એવા લેખો કાપડ ઉપર કે વાંચાના પત્રા ઉપર લખવામાં આવતાં એને લોકસમૂહની જાણમાં રહે એવા લેખો પત્થર પર કોતરીને તે પત્થર નહેર જગાએ ચોટાડવામાં આવતા. તાડપત્રો સાચવી રાખવાનું કામ બહુ મુશ્કેલ હતું. જરાંજેક અંતરાત્માં ભાગી જાય એવી એ વસ્તુ હોવાથી બહુ સંભાળથી તેનો ઉપયોગ કરવો પડતો. તાડપત્રોમાં ખીજો એક હોય એ હતો કે લખો વખત પંચમાં રહે તો તેને ઉધેઈ (જંદ) લાગી જતી. જૂનામાં જૂના તાડપત્રમાં અંગે આપણને રહે છે તે સંવત ૧૧૦૦ની લગભગના હોય છે. એથી વધારે જૂના તાડપત્રના અંગે ગણતા નથી. ને કાંઈ વાંચી શકે તે બધાથી સારા ગોરાડદાર અક્ષરો કાપડ જળવાઈ રહે તેવાં અંગે લખવાનું બની શકે એ શક્ય નથી. આથી પ્રાચીનકાળે લખવાના ખાસ કામ પર સેંદડો લોકો લાગી રહેતા. સારાં ગોરાડદાર અક્ષરો તેમજ લખતો અને લોકો તે અંગે વંચપરંપરા જળવી રાખતા. પુસ્તક એ પ્રાચીન કાળે એક મીલકતરૂપ વસ્તુ હતી. હંદિઆંગેને લખવાના બદલામાં દર હંદાર મોઢે એ, તંજુ, ચાટ, પાંચ કે તેથી પણ વધારે રૂપિયા આપવા પડતા. મનીસ સામુદ્રિક, વેદક, વારાણસ અને બીજા અનેક વિષયના અંગેનાં ગુજરાતી ગદ્ય ભાષા પર સંવત ૧૬૦૦ ની લગભગમાં થયાં છે.

* હાલની કેળવણીની પદ્ધતિમાં મોઢે કરવા જેવા વિષયો પણ પદ્યમાં હોવાને બદલે ગદ્યમાં હોય છે. આ વિષયો મોઢે કરી લેવાં વિદ્યાર્થીઓને કેટલેક અંગે પડે છે તે જોયું જોયું અથવા અનુભવ્યું હોય તેજ જાણે. અતિ પરિશ્રમે મોઢે કરેલા વિષયો પણ પાઠગથી જૂનાં જવાપ છે. પદ્ય રચનાથી આ એક મુશ્કેલીઓ એકાંતે ઘટી જાય છે.

અક્ષરનો એક રોજ અણાતો. દરેકે અંધને છેડે એ અંધ કેટલાં મોઢાનો છે તે લખવામાં આવતું ને એ ગણતરી પ્રમાણે લલિત્વાએ પૈસા લેતા. લખવાની આવી ચુકેલીને લલિત લખાણુ જેમ અને તેમ કુંડે કરેલું એ જરૂર હતું. પંથ રચનામાં રચનારને હાથેલા મર્યાદિત રહેલું પડે છે ને તેથી તે અને તેટલું સંક્ષિપ્તમાં લખાય છે.

પ્રાચીન સાહિત્ય પદ્યમય હોવાનાં આ કારણો ઉપરાંત બીજું એક વધારે સમ્બંધ કારણ એ હતું કે એ કાળનું વાચન હાલના વાચન જેવું આત્મતૃપ્તિનું વાચન નહિ પણ પર પ્રસન્નતાનું—સમારંજનનું વાચન હતું. મહાભારતનાં આખ્યાનો કે સંદેવન સાવલીંગાની વાર્તા, ઉત્સવનાં પદો કે વિવાહનાં ધોળામંગલ, વિયોગાવરણના કુદા કે પ્રાતઃસ્તુતિનાં પ્રભાતીઆં જે કંઈ હતું તે બધું પોતાની અંતઃતૃપ્તિને માટે નહિ પણ સામાને સંબળાવવા અને તેમને પ્રસન્ન કરવાને માટે રચાયેલું હતું. એના રચનારાઓએ લોકપ્રસન્નતાનો ઉદ્દેશ ધ્યાનમાં રાખીને તે રચ્યું હતું. પ્રાચીન કાવ્યો છંદોમય ધણાં જોઈ છે ને રાગરાગણીય ધણાં છે તેનું કારણ પણ આ છે. પ્રાચીન કાવ્ય રચનારાઓ. ધણેમાટે કથાકારો હતા અથવા કથાકારોને માટે તે રચવામાં આવ્યાં હતાં. કથાકારો જ એ કાવ્યો. વચ્ચેનાં અને બીજાં જે લોકો વાંચતા તે પણ પોતાના ધરનાં અને આડોશીપાડોશીઓને ભેગાં કરીને તેમની વચ્ચે ખેસી વાંચતા. સુવદ્દલતાનાં ગામડાંના ખેડૂતોના ધરમાંથી મળતાં અથવા વિપ્લુગસનું રામાયણ, વિપ્લુદાસ, બાંક, નાકર વગેરેનાં મહાભારતનાં પર્વો, સામગ્રમટની વાર્તાઓ અને વાર વહેવારના ઉત્સવનાં પદો એ બધું તેમજ પોતાને માટે લખાવેલું હોવાની જ મર્યાદા ઉપર નોંધ હોય છે. ચોખાસામાં જ્યારે ખેડૂતોમાં કામ કરી શકાય એવું ન હોય તેવા દિવસોમાં ગામમાં એકાદ બે બજેલા હોય તે આ ચોપડા કાઢીને વાંચતા અને આડોશીપાડોશી ભેગાં થઈને તે સાંભળતા. આમ પ્રાચીન કાળના વાચનનું લક્ષ્યનું હાલના વાચન કરતાં જુદા પ્રકારનું હોવાથી એ કાળને માટે પદ્યરચના એજ જરૂરની વસ્તુ હતી. જાનનો પ્રચાર કરવાનો માર્ગ જ એ હતો. એ કાળે હાલની પેઢે ઘેર ઘેર બજેલા નહોતા, તેમ હાલની પેઢે બજારમાં જઈને કે કાર્ડ લખીને ધુરત મંગાવી શકાય એમ પણ હતું નહિ; એટલે યોગથી ધણું કામ થઈ શકે એવો પદ્ય રચનાનો માર્ગ તેમજ લીધો હતો.

હિંદુ પ્રજાના સમાજ અને સ્વભાવ બંધારણથી અંબવેળે કાંઈ પરદેશી યુજ્જરાતો માપાનું ૫૦૦-૧૦૦ વર્ષનું પાછલું સાહિત્ય જુએ તો તે તો આશ્ચર્યજનક પ્રાચીન સાહિત્યનું વલણ, મર્યાદા થઈ ગયે. તેને આ વાતનો ખુલાસો જ નહીં નહિ કે જે કાળે દેશમાં સર્વત્ર અશાન્તિ, જુલમ, મારામારી, તૂટકાટ અને ધર્મદોષથી લોકો ત્રાણ ત્રાણ પાકારી રહ્યા હતા, જે કાળે સેંકડો દેવળો અને દેવમંદિરો ભાંગીને તેના વડે મસીદો બનાવવામાં આવતી હતી, જે કાળે મોટાં મોટાં રાજકુળો નષ્ટ થઈ કરી વટલાવી મારવામાં આવતાં હતાં, જે કાળે સેંકડો અપુરુષોને જોરજુલમથી ધર્મબ્રષ્ટ કરવામાં આવતાં હતાં, જે કાળે ધર્મ અને આગરના રક્ષણ માટે લોકોને ધર ગામ છોડી એકથી બીજાં અને બીજાથી ત્રીજાં પ્રાન્તમાં નાસતા રહ્યું પડ્યું હતું; તે કાળનું સાહિત્ય યુરસા અને અનુતથી ઉર્મરાઈ જતું હોવાને બદલે જાણે કંઈ બન્યું જ ન હોય એમ દુઃખ સોડેના એક ઉદ્દગાર સરખો પણ નહિ અને ઉલટું જ્યાં ત્યાં બજનકોર્ન અને રંગરાગ

આવતાં રહ્યાં નહોતાં છે એનું કારણ શું હશે ? હિંદુ પ્રજાનાં બંધોત્તરથી અંગતરૂપે માણસને આ ભેદ સમજાવ્યો એવો નથી, પણ આપણે તે સંદર્ભ સમજી શકીએ. હિંદુ પ્રજામાં વર્ણવ્ય વસ્તુના જડ થઈ ગયા પછી રજપુતો સિવાયની બીજી ત્રણ વર્ણની પ્રજા કલકોનાં શતકોથી એવા વિચાર ધરાવતી આવી છે કે રાજકીય બાબતમાં શુરુમાંથી કે બાપૂરૂંક કંઈ કરવા જેવું આપણે માટે ન્તો. છેવટ નહિ રાજ્યને પ્રજાને પોતાના પુત્રની પેટે, પાળવી નોંધાયે, પ્રજાની હરકતો બાપુ દેવો રાજ્યને અખંડ ઉત્તર રહી તેનું નિવૃત્તરૂપ કરવું જોઈએ અને લોકોએ રાજ્યની આ રા શિરમાન્ય કરીને આલવું જોઈએ. રાજ્યનું કોઈ કામ પ્રજાને અજાણ્ય હોય અથવા પ્રજાની કોઈ ફરિયાદ રાજ્ય સુધી પહોંચતી ન હોય તો પ્રજાએ અરજી કરીને અથવા બહુ તો હડતાળ પાડીને પોતાનો પોકાર રાજ્યના કાન સુધી પહોંચાડવો. આટલું ક્યાં છતાં પણ જો રાજ્ય ન મોતે તો પછી 'રાજ્યનો કોઈ રાજ્ય છે ?' ને કંઈ થાય તે સફળ કરી શેવું એ મિલાવ્ય થીએ ઉપાયજ નથી, આવી માન્યતા લોકોમાં દંડ થઈ ગઈ હતી. ત્રણ વર્ણની પ્રજાએ હથિયાર હોડ્યાં ત્યારથી તેમનો આત્મરક્ષણનો કંઈ પણ તેમણે હોડી દોરો હતો. કરોડો હિંદુઓથી વસાવેલો દેશ મુઝામર પરદેશી સુલ્તાનનોએ આડીને હાંધી કરી લીધો અને હાથ કરી લીધો એટલુંજ નહિ પણ લોકોને ત્રણ ત્રણ પોકારથી લીધા તે પ્રજા સમૂહના ત્રણ ભાગની આ આઠી સ્થિતિને લીધે હતું.

મુસ્લમાનોમાં આપણા પૂરેજો ફેરફાર માનવર હતા. રહેમદ એમકાએ આંખાનેર ઉજાડ કર્યું અને ત્યાંના રજપુત રાજ્યનો અંત આપ્યો તે ત્યાંના રાજા ઉપર કાગિઝા માતાનો કોપ થયો તેને લીધે હતું. જ્યુન મકના રાજ્યને સુલ્તાનમાન કર્યો તે તે રાજ્યને એક ચારણ સ્ત્રીએ લોધેલા સાંપથી થયું. આવાં આવા કારણો શોધી કાઢીને દેશકોપ સમાવવા માટે તેઓ દેવોની માનવતા અને બાધાઓ પડી જો કરવામાં મન વાળતા. "પરપેશ્વર કરે તે અંત" "હજાર હાથનો ધણી કરે તે અંત" એવા નિગાસાના ઉદ્દગાર જોતા તેના મોંમાં સાધારણ થઈ ગયા હતા. એમનાં શરીર આપણી હાલની પ્રજાના કરતાં વધારે સુદૃઢ હતા, હથિયાર પકડવાને એમને હાલના જેવી હામદાની મુધી નહોતી, હથિયાર મેળવવા એ પણ કંઈ બહુ સુરક્ષા નહોતી, તેઓ ધારે તે બળપૂર્વક પોતાના દુસ્મનનો પ્રતિકાર કરી શકે એવાં સર્વ સાધન તેમને અમુકજ હતા; પણ લાખા કાળના પ્રસારથીની વિચારો તેમના અંતઃકરણ ઉપર એટલા સ્પર્શ થોડો થોડો હતા કે જીવનનો પ્રવિચાર કરવાની શક્તિ કે વિમલ તેઓ કરતાજ નહોતા.

જીવનની સામે વિરક્તાર અને તેના પ્રતિકાર કરવાની તત્તરતા એ. યુગ રજપુતોમાં હતા. એમના એ ગુણોનું પોષણ કરનાર સાહિત્ય ધણા લાંબા સમયનારૂં સાહિત્ય કાળથી આલવું આવેલું અને મર્વત પ્રસિદ્ધ હતું. એમને માટે નેનીન સાહિત્ય પણ રચાઈ હતું; પણ એ સાહિત્ય ધણે ભાગે દેશની વ્યાપક ભાષા અર્ધજાણ કે હિંદોમાં રચાઈ હતું. પાટળના રજપુતરાજ્યનો કાળ એ ધણુંખરૂં આખા દેશમાં રજપુતોની બહોળલાલીનો કાળ હતો, ને તેથી એ કાળે એમનું સાહિત્ય પણ પૂરું ખંદિત હતું. બીટ્યારણો એ એ માહિત્યના પ્રવૃત્તિ કરતા. રજપુતોમાં તેમજ રાજકીય પુરોણા સર્વજ તેમનો મોટો સત્કાર થતો હતો. આ કાળ તે અપખંડ આપાનો કાળ. સુસંલેખના આવના એક પછી એક રજપુત રાજ્ય લગ પડતાં ગયાં અને અપખંડ

ભાષા પણ બદલાઈ ગઈ. વિદ્યા, વેદી અને વર્દન એ ત્રણેનો એ નિયમ છે કે જેમ જેમ તેને વધારે વધારે પોષણ મળતું જાય તેમ તેમ તે વધારે વધારે ખીલનાં અને આગળ વધનાં જાય. એથી હવેનું જે એમને પોષણ મળતું બંધ થાય તો તે આગળ વધતાં ચૂટી જાય અને જડ થઈ જાય કે મૂકાઈ જાય. રજપુત રાજ્યોની, પડોની સાથે બાટ ચારણોને મળતો ઉદાર આશ્રય પણ ઝોઝો થતો મર્યો અને એમની કવિત્વ પ્રવૃત્તિ પણ મંદ પડતી ગઈ. જમાનાની સાથે સાથવા જેવો અંતઃકરણનો ત્રિંદાસ નદિ અને પાછલા કાળનો હંચા પ્રધારનો કાવ્યસંકટ વિપુલ એટલે નવી ભાષાના કાળે ભાષાને અનુકૂળતાં કાવ્ય દરવાને બંદસે તેઓ જૂની, વીત્ર મરોડવાળા અને બહોળા સંપ્રદાયોના અવશંસ ભાષાને યશોગી રહ્યા. ભાટ, ચારણ, મીર અને કાઠી જે આ કાળના રજપુતોના કવિ હતા. બહુધા તેઓ પ્રાચીન કાવ્યો મોટે કરીને કામ ચલાવી લેતા કોઈ કોઈ જૂના પદ્ય પર નવો રંગ ચઢવીને દીપાવતા. યાચ્યે તો એમને માટે રચાયેલું-પીળને સંજગાવતી વખતે જીભનું નેત્રીનને સંજગાવતી ત્રીમનું નામ દાખલ કરીને તેને કહી સંજગાવતા. વંખવ જતો મર્યો તેમ તેમ તેમનામાં માગણી તરીકેના હુણ્ણો વધવા ગયા અને ગાય કે પરાક્રમનાં વખાણ મરિને બંદરે જેઓ તેમને આપે તેમને વખણે અને જેઓ તેમને ઉણા રાખે તેમને વખેડે એ એમના રમખાણ સાધારણ વલણ થઈ પડ્યું. એ કાળના ભાટ ચારણોનાં કાવ્યો બહુધા અવશંસની છાંયાવાળાં હતા અવશંસ. શબ્દોને મરડી નાખીને પોતાને મનમમતા મરોડાર બનાવી લીંગા છે. ધીમે ધીમે દિહીની છાયા તેના પર પડતી ગઈ છે તેમની ભાષા બહુ સ્તત્ર ભાષા હોય તેવી, અને ધણુપર તેમના પોતાના સિવાય જીભથી અર્થ સમજી નહિ શકાય તેવી ગૂઢ અર્થવાળા છે. જે કાળની જૂની યુગરાતી ભાષા સાથે મેળવતાં તે કંઈક મળતી આવે તેવી છે; પણ હાલની યુગરાતી અને પ્રાચીન ભાટ ચારણોનાં કાવ્ય એ બેના વચ્ચે તો બહુ લાંબુ અંતર પડી ગયું છે.

મુગલાઈ અમલ પછીના ભાટ ચારણોનાં કાવ્ય ધણે ભાગે દિહીની અસરવાળાં છે, એટલે એ કાવ્યો પણ યુગરાતી ભાષાના કાવ્ય તરીકે ગણી શકાય તેવું નથી. એમનાં - કાવ્યો ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને ઐતિહાસિક પુરોવાને ઉદેશીને રચાયેલાં હોવાથી ઇતિહાસમાં ઉપયોગી થાય તેવા ધણાં અંશ તેમાંથી મળી શકે એવું છે; પણ હાલના ભાટ ચારણના વંશને ઉપેક્ષિત ત્રિત્રાય જીભ કાઠના ઉપર ઉદાર ધાય તેના નથી. હજી જણે તેમના કાવ્યોની કીમત અંકારાગે કોઈ નવો જમાનો આવવાનો હોય તેમ તેઓ પ્રાચીન સંપ્રદાય - પેઢીમાં પૂરી રાખે છે.

મદામારવ અને રામાયણ એ દિંદુ પ્રજામાં અત્યંત પ્રિય અને આખા દેશમાં સર્વત્ર પ્રચલિત ગ્રંથો છે. પ્રાચીન સાહિત્યનો મોટો ભાગ આ પ્રકારના કથાવાર્તાનું સાહિત્ય. સાહિત્યનો છે. મદામારવ એ કથાઓનો મંડાર છે. એમાંનું હરકોઈ એક વસ્તુ લખે જુના - જુલા કવિઓએ જુદી રચના કરી છે. અને આખ્યાનો કહે છે આ આખ્યાનો રચવાનું કામ જૂની યુગરાતી ભાષાના વખતમાં પણ ચાલતું હતું. જે કે સંવત્ ૧૧૦૦ પહેલાંના આખ્યાનોના ગ્રંથ બહુ ઝોળા મળે છે, પણ બલજ, લીમ, શીધર વગેરેનાં કાવ્યો જેવાં એ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ એ કાળે પણ ચાલતી હતી એ સ્પષ્ટ સમજાય છે. સંવત્ ૧૬૦૦ થી ૧૭૦૦ સુધીમાં તો મદામારવનાં

સંગઠન બધાંજ લોકપ્રિય આપ્પાનો ગુજરાતી કાવ્યમાં ઉતરી ગયાં છે, આપ્પાનોની રચનામાં પ્રેમાનંદનાં આપ્પાનોએ બીજા બધાં આપ્પાનો અંખાં પાડી દીધા છે. જૂની ગુજરાતીના કાવ્ય રચાયેલાં કવનો સંવત ૧૭૦૦ પછીના કાવ્યે સંગઠન નકામ જોવા થઇ પડ્યાં હતાં. કારણ એ વખતે જે બાપા ચાલતી હતી તે બાપા અને સંવત ૧૭૦૦ પછીની બાપા વચ્ચે બહુ મોટું અંતર પેડી ગયું. આથી જે કાવ્યોમાં સ્ફુટ શબ્દો ધણા વધારે હતા અને સંસ્કૃત શબ્દો ઓછા હતા તેવાં કાવ્યો આ વખતે તદ્દન નકામ થઇ પડ્યાં ને તેથી તે ધીમે ધીમે નાશ પામી ગયાં. જે કાવ્યો ઉચ્ચ કોટિનાં અને સંસ્કૃતનાં વિશેષ વલ્લભવાળાં હતાં તેજ માત્ર આ વખત પછી ચાલતાં રહ્યાં. સંવત ૧૬૦૦થી ૧૭૦૦ સુધીના સમય તે જૂની ગુજરાતી અને નવી ગુજરાતી વચ્ચેના સંધિસ્તંભનો સમય છે. આથી આ શતકની બાપા એ પછીનાં શતકની બાપા કરતાં બહુ જુદા પ્રકારની નથી. વિષ્ણુદાસના મહાભારતના પર્વ અને રામાયણ છેક અત્યાર સુધી લોકોમાં ચાલતાં રહ્યાં છે, તે તેની બધાંમો રહેલા આ મળતાંપણને કારણે છે. કથાવાર્તાના સાહિત્યમાં વિષ્ણુદાસનો પરિશ્રમ બીજા બધાના કરતાં ચઢી જાય તેવો છે. એ પોતે "કવિતા ગાતિ અકરકુળ મહે", મગરના કુળનો અર્થાત્ માગી હોવા છતાં તેણે બ્રાહ્મણો પાસેથી સંસ્કૃત કથાઓ સામળી લઇને બધી કથાઓ ગુજરાતી બાપામાં ઉતારી લીધી એ એનો ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર જેવોતેવો ઉપકાર નથી. મહાભારતનાં પર્વો એણે જટલાં રચ્યાં છે તેટલાં બીજા કોઇએ રચ્યાં નથી. આખું મહાભારત તેણે ગુજરાતીમાં ઉતાર્યું છે. ગુજરાતી બાપામાં રામાયણ ઉતારનારે તો ધણા લાંબા કાળ સુધી તે એકલો જ હતો. ગિરધર પાછલા શતકમાં રામાયણ રચ્યું, પણ એવું રામાયણ વડોદરાની ખદાર બહુ લાંબો ફાલો પામે તે પહેલાં, નવી કેળવણીનો યુગ આવી પહોંચ્યો, એટલે સુરત જીવ્યાનાં ખેડોનાં તો અત્યાર સુધી વિષ્ણુદાસનું રામાયણ ચાલતું રહ્યું છે.

વિષ્ણુદાસનાં કાવ્યોમાં સાદા બાષાંતર ઉપરાંત કાવ્ય જેવું બીજું કંઈ નથી. બીજા કોઈ હિંમત પણ ન કરે તેટલી મહેનત એણે કરી છે અને અનેક આપ્પાનો, આખું મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત અને ઘણાં છૂટાં પદ એણે રચ્યાં છે.

મહાભારતનાં પર્વો જુદા જુદા ઘણા કવિઓએ રચ્યાં છે. કોઇએ એક, કોઇએ બે, કોઇએ ત્રણ, એમ જેનાથી જટલ જાય તેટલું તેણે રચ્યું છે. મહાભારતની કથા અત્યંત લોકપ્રિય હતી, તેથી જ્યાં ત્યાં એજ કથા કહેવામાં આવતી. આ કથા પૂરેપૂરી કહેવાતી નહિ. એમાંને રસિક ભાગજ ખાસ કરીને કહેવામાં આવતો. તેથી આદિપર્વ, વનપર્વ, વિરાટપર્વ, એ વગેરે રસિક વસ્તુવાળાં પર્વો ઘણાંઓએ રચ્યાં છે. એ રચના કરનારોમાં નાકરનો નંબર સાથી પહેલો છે. સંવત ૧૬૦૦નાં એણે એ પ્રવૃત્તિ ચાલવી કરી હતી.

રત્નશર એ આ વર્ગના કવિઓમાં ખાસ તરતો કવિ છે, એના કાવ્ય બીજા બધાના કાવ્ય કરતાં બાપા, રસ અને રચનામાં ચઢી જાય છે.

આ કાળના લોકો કથા વાર્તાને સાંસ્કૃતિક માનતા હતા. સાંસ્કૃતિક અને કથા એ બે જુદાં હોય એની સમજણ લોકોને કવના નહોતી. કથામાં જે એમના સામગ્રીમાં આવે તે ઉપરથી સાંસ્કૃતિક આપ કહ્યું છે ને આમ નથી કહ્યું. એમ તેમ.

માનતા. કથા કહેવાનું કામ બહુધા સંસ્કૃત નદિ જાણનાર બ્રાહ્મણે કરતા. સંસ્કૃત જાણતા તે ભાગ્યવંત અથવા શિવપુરાણ વાંચતા આવી કથાઓ ધણુ ખરૂં ચોખાસાનાં ગ્રાંથ મરિનામાં થતી. દરેક મોટા ગામે જાતણ મંદિરની કથા વાંચનાર પુરાણી નિયત થઇ ગયા હતા. એ પુરાણીઓ વંશપરંપરનો દહં જોયજતા. આવજી મંદિરનાં બગીચાની વખતે કોઇ મંદિર અથવા ધર્મશાળામાં ગમના વૃક્ષ અને સંભાવિત લોકો કથા સાંભળનાં ભેગા થતાં. પુરાણી મહારાજ એક શ્લોક બોલે અને પછી તેનો અર્થ કરી બતાવે એ પ્રમાણે એ કથા કહેવામાં આવતી. કથા પૂરી થતાં ગામના દરમાંથી અથવા લોકો અંદર અંદર લખણી (ફંદ) કરીને તેમને દક્ષિણની રેઠમ કરી આપતા. મહાભારત અને રામાયણની કથા કહેનાર વ્યાખજીએ પુરાણીના જોડા પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા નહિ. જો કે તેમની કથા પુરાણીની કથા કરતાં વધારે રસિક થતી ને તેથી તેમના સાંભળનારાઓની સંખ્યા પણ વધારે થતી, પણ તેઓ પુરાણી જેવા વિદ્વાન નથી એમ લોકો જાણતા હતા. આવી કથાઓ ધણુ ખરૂં રાતની વખતે થતી. રસ્તા વચ્ચેના કોઇ ચોમાનામાં વ્યાસજી કથા કરવા બેસતા હતા. કથા સાંભળનાર આસપાસના ઝોડલા ઉપર અને રસ્તામાં ધૂળ પર બેસીને કથા સાંભળતા. તોલ, નરેધાં અને ત્યાંની માણુ એ તેમનાં સાજ હતાં છેલ્લાં ચારસે વર્ષથી ચાલતી જણાતી આ પ્રથા હજી પણ પથે રોકાયે ચાલે છે. હમણાંના વ્યાસજીએ હાથોનિયમ અને સીનારનો પણ ઉપયોગ કરે છે અને જૂના રાગ રાગણીની જગાએ દાહના નાટકોના રાગમાં કથા કહે છે.

આ પ્રકારનું સાહિત્ય પણ ધણુ વિશાળ છે. નંગસિંહ મહેતા એ માર્ગના અંગણી છે. એમનાં કાવ્યમાં રાગારસ છલોછલ બરાથો છે. એ વર્ણનાં ભજન કીર્તનનું સાહિત્ય ખીળ બધા કવિઓ ધણુ ખરૂં નમિલ મહેતાને પગલે ચાલ્યા છે. રાધાજીવની વિહાર, રાસલીલા, દાણુલીલા અને કૃષ્ણગોપીગીતો વિરહ એ વડે આ સાહિત્યની રચના થઇ છે. અવલોકન કરનારને શંકા થાય કે શૃંગારિક કાવ્યોને ભજન અને ભક્તિ કેમ કહેવાય? વિરહ અથવા વિહાર એમાં ભજન શું અને ભક્તિ કેવી? આ બાવનાંઓ આરા રૂપમાં શી રીતે આવી? આ શંકાઓના જવાબ બહુ શ્રેયસ્વ બધાં છે. આદ્યપ્રજાના ધાર્મિક પરિવર્તનનું જોડાણ પર્વાદિચત્ર કથા પર્વર આ શંકાના ખુલાસા બુદ્ધિમાણ ચાંચ તેવા નથી. સુગ વિચારનારને અર્થદર્શક થઇ શકે તેવા થેડા વિચાર આપીએ તો તે એ છે કે આદ્યપ્રજાના સનાતન વેદધર્મ વિકૃત થતાં થતાં તેણે વામમાર્ગનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું. એ માર્ગનું આસ્તિયાન જંગાળા અને તેની દક્ષિણે પ્રદેશ છે, આદ્યપ્રજા જંગાળા મુખ તરફ અને તેની દક્ષિણમાં આગળ વધતી ગઇ તેમ તેમ તે આ પ્રદેશના અનાર્થ લોકો રાધે સંજનૂનમાં આવતી થઇ આ લોકોના આચાર વિચાર અને ધર્મમત વેદધર્મમાં બળ્યા અને વેદધર્મ વામમાર્ગનું રૂપ પામ્યો. જૈનધર્મના તીર્થંકર મહાવીર રાખી અને બૌદ્ધમતના પ્રવર્તક જૌતમચુદ્ધ એમનાં જન્મસ્થાન વામમાર્ગના વ્યાપક પ્રદેશમાં હોવાથી તેમને આ મતનો પૂરેપૂરો અનુભવ થયો. ધર્મને નામે નિર્દોષ પ્રાણીઓનો વધ થયો અટકાવવા એમણે પોતાનાં જીવન સમર્પણ કર્યું. બહુ બહોળો સમય એમને આવી ગયો અને વામમાર્ગમાં પરિણીત થયેલો વેદધર્મ સરે રથે તિરસ્કારને પાત્ર થઇ પાયો બાહ્યજોએ સ્થાપેલા જાનજેડ અને વખૂઅવરથા જેનો અને જોડોએ તોડી ના-

પણી અને ત્રણ વર્ષ વધાં એ વર્ષમાં મળતી આવે. તે જાતિઓએ કવિત્વ કરીને "સંધ" એ નામથી જોગખાતા તથા સર્વની સાથે સમાન વ્યવહાર કરતો નવો સમુદ દત્તો થયો. વેદમંત્ર નહ થતો જોઈને જાણજોઈ પેટાની આનંદતાઓ નવા રૂપમાં પ્રકટ કરવા માંડી. વેદિક માન્યતાઓ વામમાર્ગના કાળે જે રૂપ-પામી હતી તે રૂપમાંથી ફેરવીને દલે તેને લોકશયિને અનુકૂળ નવું રૂપ આપી માંડ્યું. આ પરિવર્તનમાં જે રૂપરૂપે પ્રકટ થયાં તે દાંધના દિંદુ મર્મનાં આદિ રૂપરૂપ થયાં. એ રૂપરૂપોને પાછંગથી ટેટલીક નવી કંગાડીઓમાંથી પંચાર થયું પડ્યું છે. કેટલીકે માન્યતાઓ અપ્રિય થઈને નષ્ટ થઈ ગઈ છે. કેટલીકે માન્યતાઓ નવી દાખલ થઈને બહોળો વિસ્તાર પામી છે અને કેટલીકે માન્યતાઓ ત્રણે પોશાળ મરીને નવા રૂપમાં પુનઃ પામતી થઈ છે. મર્મને નામે આપાર જે માન્યતાઓને આપણે અનુકૂળ છે એ તે આ છે.

મારવાડમાં સાદડી ગામની પાસે રાણકપુરનાં જૈન દેદરાસર ગણે જોવાં સાધક છે. એ દેદરાસરની સામે લંબર બારંગે વધે પહેલાંનું એક જૂનું દેદરા છે. આપાર તેનાં જૈનતીર્થંકરની મુર્તિ પધરાવી છે. પંચ મર્મમાં તે સર્વનું મંદિર હતું એમ કહેવાય છે. એ દેદરા ઉપર જે કંઈ પૂજામાં ગોઠવ્યાં છે તે જોઈએ તો તેનાં તદ્દન અિમત્સ રૂપે કોઈનાં ચોરાસી આસનો ગોઠવ્યાં છે. જૈનનાર આમર્ષે ચક્રિત થાય કે મર્મના દેવગ ઉપર આ શું? આયુ? આ એક જ દેદરા ઉપર હોય એમ પણ નથી, જૂનાં અનેક દેદરાં આવાં ગિરોધી મદાયાં છે. આ રિથિતિ કયાંથી ઉત્પન્ન થઈ?

આંજાણખાતા સર્વ વર્ણ અને સર્વ મર્મના દિંદુ લોકોથી પૂજાતી સર્વથી મોટી દેવી છે. એ દેવીના દેવળમાં સર્વ લોકોના દેખતાં ગુકરા અને પાડાનો વધ થાય છે. મધનો ખસો એ સર્વ દેવીઓનું પ્રિય ખાન છે. જે કોષ દેવીને પ્રસન્ન કરવા આદના હોય તેણે દેવીને મધ અને માંસનું બહિર્દાન આપવું જોઈએ.

દરેક કુળમાં કુળદેવી તરીકે કોષએક દેવી પૂજા છે અને દરેક ગાંધમાં ગામનું રક્ષાય કરનારી દેવી તરીકે કોષએક દેવી રૂપપાછ છે. આ દેવીને દરદમેગ નહિ તો મહાંમારી જેવા વિપદન વખતે તો અવશ્ય બંકરા કે પાડાનો ભોગ જોઈતો હતા. ભોગ લીધા સિવાય તેની તુષિ થતી નહેતી. આ બધું કયાંથી દાખલ થયું? મર્મકર્મનાં સાતેક વાતાવરણમાં મધ માંધ કયાંથી બહ્યાં? આપણે વામમર્મમાંથી છુટયા છીએ, પણ તેનાં ધણા અવરોધ અને રૂપાંતર હજી આપણામાં પ્રવર્તે છે. આંજાણા વસર તો હજી આપા દેસનાદેશ પ્રમિદ્ શીતે વામમાર્ગી છે. વામમાર્ગને વ્યભિચાર સાથે કેવો સંબંધ છે તે જોવાને માટે એટલુજ જાણવું બસ થશે કે કલકત્તામાં વેરવાઓની સંખ્યા જેટલી છે તેટલી ખીજ કોષ શહેરમાં નથી.

વામમાર્ગ, બાદમર્મ અને જુદા જુદા મતવચોનીં જેવતાણ એ કારણો વડે આપણા મર્મ એવો જળરિત રૂપ એવો છે કે તેનાથી હાલના હુદ્દિવાદના બનાવમાં બપાળ દહ શકાય નહિ. એટલી ફાંગારિજ નહિ, વ્યભિચારી બાદનાઓ સુદાં જન્મકીર્તનને નામે મરાઈ છે.

કાઠિયાવાડ અને કચ્છમાં ખીજગાં એ નાંચનો એક પંથ ચાલે છે. આ પંથગાનાં જોનાં બેનન તેમના સાધુ અને સાધુ-બામથો જોગખાતી તેમની સ્ત્રીઓ સાથે મળીને વાસ

નમુના સાથે ગાય છે. આ બજારોમાં ચેલેયાનું આખ્યાન, કાવ્યમાત્ર્યર્થિનિ વિષય, તોવાદે અને દેસલનો સંવાદ, ગુરુબક્તિ અને આત્માને ઝોળખવાના પદ હોય છે. એના અનાવનારાં એ પંથના ગાદીપતિ અને તેમના સાધુઓ જે. એ પાંતી ભાષામાં ગુજરાતી, કંચ્છી, મારવાડી, હિંદી અથુ બેળમેળ હોય છે. બજન ગાવાનું એમનામાંથી કાઠિયાવાડના લોકોમાં ઉત્તરું ને ત્યાંથી આગળ વધેને તે ગુજરાતના ખીજ ભાગોમાં પણ કેલાયું છે.

ઉત્તરમં બજનકીર્તન ગોવનો ચાલ અધી વર્ણના લોકોમાં અને સર્વ ગાઓમાં ચાલતો હતો. આમ કરીને ચોખાસાના વનસ્તવને દિવસે લોને મેળા થતને કીર્તન ગાના કાંમીએકાં અને પખાજ સાથે ગાયમાં આવતું. એક બે જોલનાર એક દુક બોલે ને ખીજ અથા તેને ઝીસે. આ રિવાજને લીધે નાનાં ગામડામાં પણ રાગરાગણીથી ગાઈ શકે તેવા માણુએ મળના.

વરલક્ષી સંપ્રદાયનાં મંદિરોમાં કીર્તનો બહુ લંચી પકિતપર પહોંચ્યાં હતાં. દરેક રાગરાગણી તેમના યોગ્ય કાળે આલાપનાં હતાં. એ સંપ્રદાયના ભવિક બક્ષોએ ગધાકૃત્યના વિદાર બહુ રસભરી રીતે કીર્તનોમાં ઉનાર્પા હતા. કીર્તન કરનારાઓને મદિરા તરફથી ખાસ રાશ મળતી હતી. આથી જુદા જુદા રાગરાગણી સારી રીતે ગાવા અને બજનવાના કામમા પ્રવીણના મેળવવાની તેમને જરૂર પડતી. તેમના થંબ બહુધા હિંદીમા છે એટલે તે કીર્તનો કાસ લોકોમાં હિંદીના સ્વાર થતો હતો.

ગાનમાર્ગનો પ્રવાહ ગધનો એટલો દરેક શતકમા ચાલતો રહ્યો છે. નરસિંહ મહેતા જેવા આજ્ઞ બંકને પણ છેવટે એમ લાગવા માટે છે કે “આં જ્ઞાનમાર્ગનું સાહિત્ય, લગી આનમા તત્ત્વ ચિંત્તો નહિ ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂની.” કાઈ પણ માર્ગ ગ્રંથલુ કરીને શુદ્ધિપૂર્વક આગળ વધે તો તે છેવટે જ્ઞાન ઉપરજ નહીં પહોંચે. બાલજી અને નરસિંહ મહેતાના સમયનાં કાવ્ય આપણને વિશેષ મળતા નથી, પણ જે મળ્યા છે તેટલા ઉપરથી પણ એમ જણાઈ આવે છે કે-ગાનમાર્ગનો પ્રવાહ આ કાળે પણ ચાલતો હતો. એની પછીના કાળમા તો ગંજ, વસ્તો, રામબક્ત, નરહરિ, ગંગેર અનેક ગાનીઓ એ માર્ગનો વિચાર વધારવા પર લાગી રહ્યા છે. રાજેનો સિદ્ધાંત—

“વદાવપણું વદાવાને વદાણું,
જોષ જોષને જોષ મેં તો—
વદાવપણું વદાવાને વદાણું.”

વદાવપણું વર્ણવવાનો છે અને કૃષ્ણગોપીઓનાં નામે વદાવપણું વર્ણવતાં ઉપાડો વ્યભિચાર ગાવા મંડી ગયો છે, તો પણ તે ગાનમાર્ગ પર આવતાં ખીજ બધાને જૂઠું જણાવી ગાનનેજ સર્વ શ્રેષ્ઠ માને છે. રામંબક્તના કાવ્ય બહુ અમરકારક છે. ગાનમાર્ગના ધણા ગ્રંથ એજે રચ્યા છે. એની પછી સોધાઈ ખટન ફેરવતો અમોબક્ત આવે છે. દાહુપ થના કવિઓ જીવનરામ, પ્રાગદાસ વગેરેએ પણ આ માર્ગના સાહિત્યમા સાગે વધારો કર્યો છે. લોગે બક્ત, ધારાબક્ત, બાપુ, પ્રીતમ, કુબેરબક્ત વગેરે અનેક બક્ષોએ આ માર્ગનું સાહિત્ય વધાર્યું છે. આ સાહિત્ય અતઃકરણને આનંદ અને બળ આપે તેવું છે. તત્ત્વજ્ઞાનના ચૂદ સિદ્ધાંતો તેમાં સુધાયા છે. કુબેર થના સ્થાપક કુબેરબક્ત જેના અબલ કોળાને એક તત્ત્વજ્ઞાનીના જેવા પાદ કરતા આપણે જોષએ છીએ, તે આપ સાહિત્યનો પ્રતાપ છે.

આ સાહિત્યમા ગુરૂ પ્રત્યેનો ભક્તિભાવ વધારવા ઘણે ઠેકાણે પ્રવાસ કર્યો છે, પ્રીતમે તો ગરબગીતી હદ ત્યાં સુધી વધારી દીધી છે કે—

“સુત્ર વિના નગરો શ્રે નર નેર, મુખ્યાં રક્ષી દેર અતર નેર.”

“સુત્રેની નિંદા સુત્રે નિર્ધાર, સીસું ગાળી રેરે અણુ મોઝાર.”

પોતાના માનના પોતાનામાં અચળ શક્તિ રાખે, પોતાના બંધનમાંથી જતા પણ ચસકતા પામે નહિ તેને માટે બીજા બધાઓએ જેના ઉપાય લઈ રાખ્યા છે તેવાજ ઉપાય આ પંથનાળાં-ઓએ પણ લીધા છે.

જેન સમૂહમાં શ્વેતાંશર, દિગંબર અને દુર્દિયા એ ત્રણ વિભાગ છે; તે તેથી જૈનધર્મનું સાહિત્ય પણ આ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે. દુર્દિયા ને જૈનોનું સાહિત્ય, જે કે મૂળ શ્વેતાંશર આશ્નાયના છે, પણ તેમની માન્યતાઓ શ્વેતાંશરોની માન્યતાથી એટલી બધી જુદા પ્રકારની છે કે એ બેના કોઈ રીતે એક થઈ શકે તેવું નથી. નિકમ સંસ્કૃતના મેળામાં શતક્રમાં અમનારામાં શોકશાક

“દુર્દિયા એ શબ્દ ગૌરવ રહિત છે એમ સમજીને હમણા હમણા એ સંપ્રદાયને “સ્થાન

કવાસી” એ નામે ઝોળાખાતો દરવાજા આવ્યો છે. મૂર્તિપૂજક આર્યો દેહરાવાસી કહેવાય છે, તેથી આમણે પોતાને માટે સ્થાનકવાસી એ નામ ચોંટાડ્યું છે, પણ આ નવા નામમાં કંઈ અર્થ કે કંઈ ગૌરવ કંઈ પણ નથી. દેહરાવાસી શબ્દમાં તો કંઈક પણ અર્થ છે, પણ સ્થાનકવાસી એ તો કેવલ અર્થવગરનો શબ્દ છે. દેહરાવાસી આર્યોએ દેહરા પાછળ એટલા પૈસા ખર્ચ્યા છે કે દેહરા એ શબ્દ બોધનાની સાથેજ તેમના તરફ ફાવે એવાય. યુરોપ અમેરિકાનો કોઈ મુસાફર હિંદુસ્થાન નેહ ગયા પછી તેની આગળ બાકુક એ શબ્દ બોલવામાં આવે તો કદાચ તે ના પણ ઝોળાખે; પણ જો તેને એમ કહેતામાં આવે-કે આપુ ગિનારનાં દેહરાં બંધાવનારા લોકો, તે જરૂર તે એમને ઝોળાખના વગર રહે નહિ. અનર્ગળ વ્યવખર્ચીને દેહરાને તેમજુ દર્શનિક વસ્તુ ખનાતી છે. આ વિશિષ્ટતાના કારણે દેહરાવાળા તરફિ તેઓ આળખાય એ યથાગોચર છે.

દેહરાવાંની શબ્દનો અર્થ દેહરામાં વસે છે તેને માનનાર, એવો કરીએ તો તે પણ સુક્ત છે. તેઓ મૂર્તિપૂજક છે ને મૂર્તિ નિરંતર દેહરામાંજ પૂજાય છે, એટલે મૂર્તિપૂજક એ શબ્દના પર્યાય તરફિ દેહરાવાંસી શબ્દ હોય તો તે સચુક્તિ છે. સ્થાનકવાંની શબ્દમાં આવો કોઈ અર્થ અમાનો નથી. સ્થાનક (કિપાચય) એજ કંઈ એમના ધર્મની તાત્ત્વિક વસ્તુ નથી. સ્થાનકમાં રાધુઓ વસે છે તે આજે કાલિને નહિ પણ સાધુને માનનારા છીએ તેથી સ્થાનકવાસી એ શબ્દ યુક્ત છે, એમ કહેતામાં આવે તો તે પણ સંજનિ રહિત છે. મૂર્તિની પેટે સાધુઓ કંઈ મોડાં દેહરાં સ્થાનક રહેતા નથી. સાધુઓ ન રહેતા હોય તે વખતે સ્થાનકને તાણ મારી મુકવામાં આવે છે. બીજું સાધુઓ સ્થાનકમાં હોય તોજ પૂજાય ને જહાર નહ પૂજાય એમ પણ નથી. મારા માનવા પ્રમાણે પોતાના ધર્મની - ઝોળાખ આપતા સ્થાનકને આગળ ધવ્યા જેવું એક પેલું કારણ નથી. મારવાઃ માળામાં એ સંપ્રદાય રાળા “સાધુમાર્ગી” (સાધુમાર્ગી) એ નામે ઝોળાખાય છે ને તે નામ ઘણું ગૌરવાળું છે; પણ દુર્દિયા શબ્દ કંઈ ગૌરવ રહિત શબ્દ નથી. હેમાચાર્યનાં વ્યાકરણની ડીકરી “દુર્દિશ” એ નામ આવવામાં આવ્યું છે. એ દુર્દિકાનો અપભ્રંસ તેજ દુર્દિયા દુર્દિયા એટલે સંશોધન કરનાર, મશોધન કરેલો શુદ્ધ મિથ્યાત માનનાર આવો અર્થ આ શબ્દમાં સમાઈ છે. આવો અર્થવાળો શબ્દ હોડી રહ્યો સ્થાનકવાસી એ નવું નામ પાડવું એ યુક્ત નથી. દુર્દિયા શબ્દ મેં વાંચ્યો છે તે સ્તો “એટવજ માટે” જેન નહિ એમ લોકો સ્થાનકવાસી કે રાધુમાર્ગી શબ્દ વડે તેમને ઝોળાખી લક નથી.

નામનાં શ્રાવે સ્વેતાબર આજનામાંથી દટા પડેલં આ નવો સંપ્રદાય સ્થાપન કર્યો. આ સંપ્રદાયનો માનનારો એકો ગુજરાત, કાશિયાવાડ, મારવાડ, માળવા, પંચજ અને બીજા બધા ભાગમાં મળે છે. લોકાશાહ ગુજરાતની હતા એટલે તેમના સંપ્રદાયની બાબા ગુજરાતીજ રહી છે. તેને કે જેન ધર્મના મળ મરો પ્રાપ્તમાં છે અને તે મરોને સ્વેતાબરો પોડે તેઓ પણ પ્રમુખગુણ માને છે, પણ એ મરો દગા દીપણ વગર સર્વ કોઈ સાધુભાષીથી સમજ સકાય તેમ નથી, તેથી એ મરો ઉપર લોકાશાહના સમયમાં ગુજરાતી ભાષામાં દીકાઓ બનાવ છે તે તેજ દીકાઓએ મંપનારો મંપનારો સાધીઓમાં અત્યાર મુઠી વંચાય છે. આ જેને મારવાડ, માળવા, પંચજ, એરે મર્ રથને દુઠિયા શ્રાવકોમાં ગુજરાતી ભાષાનો પ્રચાર આવતો રહ્યો છે.

દગા દીપણે બાદ કરીએ તો આ મંપનારું ગુજરાતી માહિત્ય બહુ અપ છે. એ સંપ્રદાયના સાધુઓની બનાવેલી કેટલીક સજ્જાઓ છે, પણ તે આ પ્રગર્ભમાં અડી નથી.

દિગંબર જેનોની વગની ગુજરાતમાં બહુ થોડી છે. તમ ગુજરાત (અમદાવાદથી ઉત્તરનો ભાગ) એમાં તો અત્યારે પણ તેમની વગની નથી. મિદરાજ જલસિંધના જગમગ સ્વેતાબર દિગંબર વચ્ચે વાદ થયો હતો. એ વાની મળ પ્રમાણે દિગંબરો ગુજરાતની હા બદલે ચલા હતા. ગુજરાતની દક્ષિણ (વાડા)માં કોઈ કોઈ કેકામે તેમની વગની છે, પણ તે પ્રમાણમાં બહુ જુગ છે. ગુજરાતી ભાષામાં એમનું કંઈ માહિત્ય હશે એવું આજ મુઠી તોડાના જાણવામાં પણ નહોતું. આ પ્રગર્ભ વડે એ સાહિત્ય સારા અવગમ બહાર આવ્યું છે આ માહિત્ય ઉપલબ્ધ અવગમન કરી જતા એમ જણાય છે કે ધર્મપ્રવા તી પોડે સાહિત્ય નિર્મણ કરવામાં પણ સ્વેતાબર સાધુઓ અને દિગંબર સાધુઓ એક બીજાની સ્પર્ધા કરતા હતા. સ્વેતાબરોએ અંજનામુદરીને રાસ બનાવ્યો છે એવું જાણવામાં આવતું, અંજનામુદરીને રાસ દિગંબરોને ત્યાં પણ તેવાર થઈ જતો. સ્વેતાબરો અંજનામુદરીને સ્વેતાબર મંપ્રદાયની બતાવે તેમ દિગંબરો દિગંબરી સંપ્રદાયની કરાવે. આદિપુરાણ વગેરે મંથો જોતા એમ કહેવું જોઈએ કે સ્વેતાબરો કરતા દિગંબરોએ વધારે મોટા મંથો રચ્યા છે. અપર્મસ કાવ્યોના મંથ પણ એમનામાંથી બહુ સારા મળ્યા છે.

બ્રાહ્મણ ધંધુર સાથે હરિશ્ચંદ્ર તો સ્વેતાબર દિગંબર એકો હતો. બ્રાહ્મણધર્મના કવિઓ આખ્યાનાં અને કથાઓ રચના એટલે થોડાજ વખતમાં એ આખ્યાન વેગ બદલીને જૈન કથાનક થઈ જતું. જૈન કાવ્યોનું બ્રાહ્મણો પણ હરણ કરી વેતા, સિન્દાસ, વીજી, ગામડાં એ વગેરે જૈન કાવ્યોના અનુયાયી છે. જૈનકાવ્યો પ્રસિદ્ધીમાં લાભનો પ્રયત્ન બહુ મોટો શરૂ થયો છે, પણ એ મોટો મોટોએ ઘણો આચરણાય છે. બ્રાહ્મણધર્મના કવિઓ કરતા જૈનધર્મના કવિઓના કાવ્યો જૈન બંદારોમાં વધારે જગવાઈ રહ્યા છે એમાંના ઘણાખરા તો જે કાવ્યે તે રચાયા છે તેજ કાવ્યે લખાયેલા પણ મળી આવે છે, એથી ગુજરાતી ભાષાના તે તે શનકતા સ્વરૂપ ઉપર પ્રકાશ પાડવાને તે વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે. પ્રાચીન સાહિત્ય પ્રસિદ્ધીમાં લાભનાની પ્રશ્નિ જૈન નિકાનો, જૈન મુદ્રો અને જૈન માધુઓ મંથો ઉપાદીલી છે શ્રીમાન આચાર્ય શ્રી વિજયધર્મસૂરિએ પ્રસિદ્ધ કરેલા ઐતિહાસિક અવગમનાના અંકતબ જોનાર હરકોઈ એમ કહી શકે કે પાશ્વ શનકાની રાજ્યવિત્તિ ખરેખર ચિત્ર આ કાવ્યોમ આપેલા છે.

લૌકિકસાહિત્ય રચનાનું માન વાંઝળી રીતે સામગ્રીબદ્ધને આપવામા આવે છે; પણ સામગ્રીબદ્ધ એ સાહિત્ય કંઈ નવું રચ્યું નથી. સામગ્રીબદ્ધના લૌકિક સાહિત્ય પહેલાં લગભગ ૩૦૦ વર્ષથી ગુજરાતીભાષા લૌકિકસાહિત્ય ધરાવતી આવી હતી. જેન સાધુઓ અને બ્રાહ્મણવર્ગના કવિઓ એ

ખેડવું એ તરફ લક્ષ ખેંચાયું હતું અને બ્રાહ્મણવર્ગમા લાલણ્યકૃત કાવ્યરી, ભીમકૃત...નરપતિ કૃત વિક્રમચરિત્ર, શ્રીધરકૃત રાવણમર્દિની સંવાદ, મધુસૂદનકૃત વિક્રમચેતની વાર્તા, મારણકૃત ઉખાણુ, શિવદાસ અને વીરજીકૃત કામાવતીની કથા એ વગેરે ગ્રંથો રચાયા હતા. પંચોપાખ્યાનનું ગદ્ય ભાષાનરે થઈ ગયું હતું અને પ્રાચીન દુરાઓ સર્વત્ર પ્રચલિત હતા. જેન સાધુઓએ પણ વિક્રમચરિત્ર, વિક્રમચેતની વાર્તા, નંદનસીની વાર્તા, વેતાલ અય્યીસીની વાર્તા, શુક્રબહોનરી, સદેવંત મારણીવાની વાર્તા, દેવપામારની વાર્તા, કામકંદલા અને માધવાનળની વાર્તા, એમ અનેક વાર્તાઓ રચી હતી. પંચોપાખ્યાન એમણે ગુજરાતીમા પદ્યપદ્ય ક્યું હતું. આમ સામગ્રીબદ્ધની વાર્તાઓનું વસ્તુતત્ત્વ જૂનું હતું. જૂનો ભંગાર લઈને તેણે નવો ઘાટ ધડ્યો. આ વડતર એવું અદ્ભુત થયું કે મૂળ માલ જૂનો છે એમ કહીએ તો કોઈ માને પણ નહિ. આ કારીગરીના કારણથી એ પ્રકારના સાહિત્યપ્રવર્તકોમાં સામગ્રી સર્વેના ગુણી થયો. આ પ્રકારના સાહિત્યે લોકવર્ગના નહન અમલુ અને કેવળ ગામકાના લોકો ઉપર બહુ મોટો ઉપકાર કર્યો છે. એ લોકોમા જ્ઞાનપ્રચારનું સાધન મુખ્યત્વે એ વાર્તાઓ હતી. પ્રેમાનંદના કાવ્ય એમને વચ્ચે અને મમજરામા કામ આવે એવાં નહોતાં, તેમ વિષ્ણુભટ્ટે ભારત કે ભાગવત એ પણ એમના ઉપયોગમા આવે તેવું નહોતું. એમને જેવું જોઈએ તેવું સાહિત્ય પુરું પાડવાનું કામ સામગ્રી ક્યું. સામગ્રી થયો ના હોત તો આ વર્ગના લોકોમા ઐતરિક દાનના સંસ્કાર ધણે ભણે નહિ થઈ ગયા હોત. સામગ્રી ના હોત તો એ લોકોને મનઃશિલાસતું સાધન કંઈ જ નહોતું ન હોત અથવા મળ્યું હોત તો તે આના કરતાં ઘણું નીચા પ્રકારનું મળ્યું હોત. જ્ઞાનપ્રચારનું કામ જ્યાં ખીમ કોઈથી થઈ શકે એવું નહોતું, ત્યાં તેણે કામ ક્યું, એ એના કામનું ખાસ મહત્ત્વ છે. ગામકાના કેળવણીમાંથી જે કંઈ જૂનાં પુસ્તક મળે છે તે, સામગ્રીબદ્ધની વાર્તાઓનાંજ હોય છે.

લૌકિક સાહિત્યમાં માડણના ઉખાણુ એ ખામ ધ્યાન ખેંચનારો મંથ છે. આ પ્રદર્શન વડેજ એ મંથ બહાર આવવા પામ્યો છે. એ મંથની ભાષા જોતાં સં. ૧૬૦૦ની લગભગમાં એ મંથ રચાયેલો હોય એમ લાગે છે. એમાં શુદ્ધ સ્તોત્રોત્તરો જોયો જવું મોટો છે અને તેમાં જનસમાજના મનામાનના પરિવર્તન દર્શ્ય છે.

સંવત ૧૫૬૫મા જૂનાગઢના મોલ શ્રીધર રમેશો રાવણ મર્દિની સંવાદ એ પણ ઉખાણુનો સંમત મંથ છે. સામગ્રીબદ્ધ અંગવિદિમાં જેવી ઉખાણુની યોગના કરી છે, તેની શ્રીધરે આ મંથમાં ઉખાણુની યોગના કરી છે. ઉખાણુને લગતા બેક મંથો મદતરના છે.

લોકોમાં જનતા જનારો ઉપરથી પ્રેમને કાવ્ય રચના કરવામાં આવી હોય એવું સાહિત્ય કશીની મહિના, શ્રવણ, સુરનમાં થયેલાં સતીમાનાનો ગરબો, મુનની આગળે ગત્તો, વગેરે જુગ છે. આવા કાવ્યો જેટલાં વધારે મળે તેટલું લોકસ્થિતિનું દર્શન વધારે ચ્પટ થાય.

મુસલમાનો સળેને સંસ્કૃત વધના શર્સી વાર્તાઓ ગુજરાતીમાં ઉત્તર લાંગી હતી. ખારસી ઓએ પણ યાર્સી વાર્તાઓ ગુજરાતીમાં ઉતારી છે, પણ આવા ભાષાનરો દિલ્લો લોકોમાં વિરોધ પ્રચાર પામ્યા નથી.

બરાહનું સાહિત્ય એ કઈ બહુ વિશાળ સાહિત્ય નથી, પણ સાહિત્યનો નિચર ફરતા એ સાહિત્યને બની જઈ નામ્ય એવું નથી જનસમાજ દ્વારા તેને ખામ લેવાનું સાહિત્ય. કાર્ય કર્યું એ અસમૂહ લોકોના મન પર મરોડ અસર પડેલા હતા એ સાધન હતું તે બરાબર અનુભવ હતા અને તેમની માયમટિસને તેમનામાં મોડી ઉચ્ચ આદર્શ રહેલા હોય નહોતું તોપણ મોદના, સૌરભના અને દુરાચારના ચિત્રો બહુ અસમારક નીતે તેઓ લોકો આગળ રજૂ કરના હતા ત્યાં મુધાલણના કોઈ સમ્માર પહોંચી ગયો એવું નહોતું, ત્યાં તેઓ મેનારના પણ કઈ આદર્શ રજૂ કરતા હતા બરાહ યદ્ય ગયા પછી મહિનાઓ સુધી લોકો મોઢે ચમીમોલી દુકા મારનાર ગાતા અને આનંદ મેળવનારા ઉરામાથી અનુભવને કઈ કઈ અસર પામતા

‘નાણી ની વાળુન નાનું દણગી નેલાલી જાતર’ એ તદ્દન ખરું હતું ગમડાના ફેરિને બરાહ એ મુ પ્રિય દર્શ હતું

(૧) બરાહની જાનિ દર્શન ગુજરાતમાં ને એકના કિત્ત ગુજરાતમાં છે, (૨) બરાહ જેવી ગુજરાતમાં થાય છે તેમ મને એક દેખાતે ચતી નથી, (૩) બરાહનું સાહિત્ય ધણુપર જુની ગુજરાતીમાં (૪) નામ્ય જે વેડ જનસમાજ આવે છે તે મધા (પૌરાણિક) વેળામાં કીએ તો ગુજરાતી વગના અને મિદ્ધા જ જામિદ પછી થયેલા પાત્રોના છે અને (૫) બરાહમાં ગાના ગીત વિન મિદ્ધાજની વખતના તેમજ તે પછીના ગુજરાતી કવિઓના અનાવેના છે, જે બધા કા તો ઉપરથી એમ લાગે છે કે બરાહ એ સિદ્ધાંત જ્યસિદના વખતમાં આનતી થઇ છે જન કથાનમાં એવી વાન આવે છે કે એમવાર સિદ્ધાંત નામક જોના મેળ હતા વગેરે આ નાટક તેમ બરાહનું અગ્ર આમ લોકોને માટે હરકોઇ દેખો જોગ ખચ અને સહેનાઈથી બજની રામર એવું ઉપ આપતા નામ આ ઉપ લીધું ને કે નામ કરવાની કતા તો આપણમાં ધણા પ્રાચીનમાંથી આનતી આવી છે પણ આવારે આમને જેને બરાહ એ નામે જોગખીએ છીએ તેનું નાટક સિદ્ધાંતના વખતથી આનતું થયું એમ માનીને ઉપરના કાણો આપણને દોરવે છે સિદ્ધાંતના વખતમાં ગુજરાતનો ચૈતન્ય અનંકિક થઇ પડ્યો હતો વિધાને ઉત્તેજન આપવામાં એ રાજરાજેશ્વરે દર્શી કથાના રાખી નહોતી, તેથી વિધાની સારે કાત્રો પણ સમ્માર કરવામાં આ મે લોખ ને નાટકો આપવે આનતું કરા યુ હોય તો તે શક્ય છે

તે સા મહાપ્રજાએ ‘‘ભૂમિકા અંશક’’ પ્રસિદ્ધ કર્યું તે પછી એ વિશ્વનું સાહિત્ય મેળવવા અને પ્રસિદ્ધ કરવા કઈ જાણના જેવો પ્રયામ થયો નથી જૂના બરાહ સમયમાં મુધાલે થવાની અને અધુરો સમય પૂરો પ્રસિદ્ધ થવાની જરૂર છે

બરાહના ખેન રામો, શરણામન, ની સીમોદીઓ કેમગમક, જદો એ બધા સિદ્ધાંતની પછી થયેલા છે, શરણામલના નામનું ગામ સ્વતંત્ર છે શિનોરથી એ ગાવ ઉપર નર્મદા કાંઠે આ ગામ છે શરણામન રોડેડ જાનિતો રજપુત હતા શરણામન ગામમાં અને તેની આસપાસના ખીજ ગામોમાં પણ રોડેડ જાનિનાં રજપુતો વસેલા છે હવે માત્ર તેઓ મુસલમાન થયેલા છે પણ તેમની સામ્ય તો રોડેડનીજ આનતી આવી છે

બરાહમાં કેટલાંક છાંય ગદ્ય મળ્યા છે ગદ્ય કવિ બાગેશ હતા ને તે સિદ્ધાંતના દરમાંગો

બારેણ હતો એવું રહેલું રૂઝાંઝાં પ્રશ્નો પરથી સમજાય છે. એનાં કેટલાંક કાવ્યમાં એના સમયની બાબા બરાબર જણવાઈ રહી છે.

કવિ પીંગળ એ પંજુ એજ કાળનો કવિ છે. એવું રચેવું પીંગળ મળે છે. બાબા કાવ્યનો આદિ કવિ પીંગળ ગણાય છે.

અસાધન તે સંસ્કૃત આશાસ્ત્રિયનું અપભ્રંશરૂપ છે. આ આસાધન તે કોઈ ત્રાગણો હતો કે કેમ તે નાકી કડી શકાય એવું નથી, કારણ કે આસાધન એ નામનો એક જન કવિ થયો છે, જેનું બનાવેલું “ અચારજ હંમદાજ ચોપાઈ પ્રદ્યોતમાં મુગધું છે.

ગદ કવિ જેવા પ્રાચીન-કવિઓનાં કાવ્ય અલ - બવાણઓમાં એકથી બીજાને ને બીજાથી ત્રીજાને મોટે ચંદનાં ચંદનાં બહુ વિરૂપ થઈ ગયાં છે. ‘ઇ પાંખડું’ નવું ચોટાડયું છે તો કોઈ તાણી તોડીને લાંબતોનયું કરી મૂક્યું છે. કંઈક એકનું બીજાને ચોટાડયું છે તો કંઈક તૂટીને લંગડું થઈ ગયું છે. જે હાલ જોનાર અને ભજવનારના તેજ, હાથ તેમને હાથ પડેલા સાહિત્યના.

બવાઈ એ જો કે લોકોના મનોરંજનનું સાધન છે, પણ નેને એકલા તે સાધન તરફિજ રહેવા દેવામાં આવી નહોતી. સર્વ લોકો તેને જરૂરી માને અને તેની સામે કોઈથી અમાન્ય ધરાવી શકાય નહિ એટલા માટે તેને ધર્મિકરૂપ આપવામાં આવ્યું હતું. બવાઈ એ તો માના-હતી જનર છે, બવાઈ કરાવવાથી માતાજી પ્રસન્ન રહે છે, બવાયા એ માનાજીના ખેળા છે, અને બવાઈ કરાવવામાં ન આવે તો માનાજીને ફૂડ પડે, એવા વિચારો લોકોમાં દાખલ થઈ જવાથી ગામેગામ દરસાલ લવાઈ કરાવવી એ એક જરૂરી વાત થઈ પડી હતી. ચોમાસું પૂર થાય એટલે બવાઈ કરનાર દરેક ટોળું પોતપોતાની માલી લીધેલી દેવને મારે જાતની પ્રથમ ત્રણ દિવસ ત્યાં બવાઈ કરે, અને તે પછે બીજે ગમે ત્યાં બવાઈ કરવા જાય; એટલે શિવાજ હંજુ સુધી દરેક ટોળામાં આવે છે. અંગાણ, બહેચરાણ, વગેરે મોટી મોટી દેવીઓના દરસાલ સંધ દાંડનાર નાંગરા, કંસારા, સોની વગેરે બવાઈનો ધંધો નહિ કરનારા લોકો પણ માનાજીના સંધમાં જાય ત્યાં ધર્મભાવથી પોતે બવાઈ કરતા હતા. નવરાત્રિમાં ગામેગામ સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો બહેર માંડવી કરીને માનાજીના ગરબા ગાંતા અને ધણે ગામે બવાઈ પણ કરતા બવાઈ કરતા ધણે બિભલ્સ બોલવામાં આવે છે, પોતાની બેન દીકરી જેવા બેડી હોય તોપણ બવાઈ કરનારા આ પ્રમાણે બોલે છે, તેઓ એમ સમજે છે કે માનાજીના આગળ બધી વાનની છૂટ છે. હંજુ સુધી ધણે ટંકાણે આ શિવાજ ચાલે છે, પણ હવે તે દરસાલ ઓછો થતો જાય છે. શહેરોમાં તો બવાઈ નું સ્થાન નાટકોએ લીધું છે. બવાઈના ધંધામાં હવે પ્રહેલાના જેવો કસ નથી એમ જાણીને બવાયાના હાકરા નાટક કંપનીઓમાં નોકર રહે છે. નાટકો મનોરંજનને માટે છે ને તેને ધર્મની સાથે કરી સંબંધ નથી, એ વિષે નાટક કરનારા કે જોનારા કોઈના મનને કરી અંદેશો નથી.

આ પ્રકારનું સાહિત્ય પણ ધણું છે. ત્રણ ચાર શબ્દોની પૂર્વના સમય તરફ જોઈએ તો એ વખતે ત્રિયોગાવસ્થાનું સાહિત્ય મોટે ભાગે હુલા સોરામાં વિરહવાદનું સાહિત્ય. રચાયેલું હતું. આ હુલા સોરા બહુ મર્મવિષક છે. એ પછીના

કાળે કૃષ્ણગોપીઓના વિરહને નામે આ સાહિત્ય ધણું રચાયું છે. મહિનો, સાનવાર, તિથિઓ કામ અનેક સંકલનાએ કરીને આ સાહિત્યની શૃંગારી કરવામાં આવી છે. આ સાહિત્ય વિશેષ થવાનું એ કાળે કારણ હતું. એ કાળે ત્રિયોગાવસ્થામાં યુરજાં સ્ત્રીપુરોની અંખ્યા બહુ વધારે હતી. બાર, બવાયા, ચારણ, જોગી, જનિ, લકનેવા, વગેરે

(વલુમારા) અને યીજી અનેક પ્રકારના ધર્ધાંગો લોને હસ્તગત બનાવે કરતું પડતું. તેનાં એકથી યીજી છેડા મુખી તેઓ ફરતા અને ધણી લાંબી મુતે મેર આવતા. પાછલા કાળનાં લોકો ફરતાં અત્યારના લોકો નોકરીપદાને માટે પરસ્પર વધારે ફરે છે, પૂરે, જે રંગી વિવે લોકોને પુત્રી માલિકી પણ ન લેતી, તેના ફરના રંગોમાં મેંકડો લોને જાતે વધે છે, છતાં પાછલા કાળે લોકોને જેવી વિશેષાસ્થિયા જોગવારી પડતી તેવી કટકાદિ અવસ્થાના અનુભવ અત્યારના લોકોને બાગેજ કરવો પડે છે. અત્યારની નવી દુનિયાના લોકોને પાછલા કાળના લોકોની કિયતિનો ખરો ખમાસ આવશે એ સુરેક્ષ છે.

અત્યારે મુત, અમારા, કે પાટણના રહેનાર મુનઈ કે પુનામા નોકરી કે ધર્ધા માટે રહેના હોય તો છ દહાડા મુખી પોતાના કામમાં લાગતા રહેને ધનિવાની રાત્રે મેવમાં નીકળી રવિવારે પોતાના કુટુંબ બેગાં થઈ શકે. અને એમસારે પાંચ પાંચ વળીને પોતાના કામ પર હાજર થાય. આની સવક પાછલા કાળના લોકોને નહોતી. અત્યારે એક ગાડોને છોટે કે હમર ગાડોને છોટે જ્યાં પોતાને રહેતું હોય ત્યાં પોતાના બેસાડોફરને સાથે લઈને જઈ શકાય છે, એ સગવડ પણ પાછલા કાળના લોકોને નહોતી. લંટકાટ અને જોરજુલમને ત્રામ સર્પના મન પર એટલો સર્જક ધર્ધ ગણે હતો કે બેસાડોફરને સાથે લઈ જવા લાવવાની કોઈની હિંમત નહોતી. પાછલા કાળે મુસાફરીના સાધન પણ બહુ મેધા અને બહુ વખત ગુજરનારા હતા, એટલે મુસાફરી કરનારને વારંવાર મેર જવા આવવાનું પાસવે એવું પણ નહોતું. આથી "જેનો પિયુ પરંથ" હોય તેને મહિનાઓનામહિના અને વર્ષોનાર્થ વિશેષાસ્થિયા રીમાયું પડતું. કૃષ્ણગોપીઓનાં વિશેષાસ્થિયાના કામ્ય લોકોને બારતા આવતા તે પોતાને થતા આ પ્રકારના અનુભવને લીધે હતા. વિશેષાસ્થિયાના અનુભવ કરનારા આમાનિક રીતે પોતાના ઉભાગ બહાર કાઢવા પ્રેરના. આ ઉભરા વગર સંકેતે કહી શકાય, તે નિર્ભય ગતિય અને લોકોમાં માન્ય ગણાય એટલા માટે તેઓ કૃષ્ણગોપીઓ કે એવા યીજી લોકમાન્ય પાતું આવડળ કરના.

આના પ્રકારનું માલિક્ય રિશેષ થતું બાંધું કાળુ એ હતું કે અત્યારે મનોવિવાસને માટે જેવું વિવિધ પ્રકારનું માલિક્ય પ્રચલિત પામ્યું છે, તેનું વિધિ રિપેનું સાહિત્ય તે કાળે હતું નહિ મુંગર બકિત અને વાર્તાએ સિવાય સાવાંત્ય લોકોને માટે મનોવિવાસનું શીઝું સાધન હતું નહિ. બકિત ધરડા બકિતે બાંતી અને મુંગર મને પ્રિય લાગતો. બકિતમાં બેઠેલા મુંગરોએ બકિતને પણ મુંગરના રંગે રંગી દીધી હતી.

સારિત નિર્મણના કામમાં સ્ત્રીઓ બહુવા જેવું કંઈ કરી શકી નથી. -કારણ કેખીતું છે.

પુત્રોને માટે વિદ્યા એ દુર્લભ હતી તો પછી સ્ત્રીઓને વિદ્યા.

સ્ત્રીઓ અને સાહિત્ય. બ્યાસ કરવાનું તો હોયજ કયાથી? સ્ત્રીઓમાલુસ છે, એવું લોકો

જાણતાહતાખરા, પણ માલુમ તરીકે જીવવાનોહમ મુદ્દા તેઓ પૂરાપા-

ધરોબેગરી શકતી નહોતી ઘણી વાર તેને પોતાની ધમ્મકા વિરુદ્ધ કુટુંબોના મિત્ર્યાભિમાનને વશ થઈને

બગી મરતું પડતું. સર્વ લેનિય એ એક જ બાબત નરતી હતી કે સ્ત્રીઓ એ પુત્રની ભોગ વસ્તુ છે સ્ત્રીઓ

પણ એમજ સમજતી હતી કે આમાં જીવન પુરવાના જોગવિલાસ માટે છે. પુરુષને બાબત થતા

માટે બનીશીનીને ધરમુંજે બેસી રહેતું એજ તેમનો નિતક્રમ હતા લેનિય, રસગતિ કેવળ

મલીન થઈ ગઈ હતી અનેક સ્ત્રીઓ કરવાના રિવાજને લીધે ધર એ નિરંતર કપહતું સ્થાન

થઈ પડ્યું. શેરોની હરીશખા જે નિર્ણય થાય તેને પોતાની વાસનાએ મુંગરોની મારવાની

શ્રેષ્ઠ પડતી. ભાઈ બવાણા યહૈપારી અને લહેકરી નોકરી કરનાર રજપુત કોશીની સ્ત્રીઓને લાંબા કાળ સુધી વિયોગાનુરથામાં દિવસ ગુચરવા પડતા. સ્ત્રીસમૂહના ચિન્તનમાં ભોગવિલાસ સિવાય ખજો કાંઈ વિષય ન હોયથી સાધારણ-રીતેનાં તેમનાં મન અખડે વિષયલોભુપ રહેતાં. આવી અવસ્થામાં શોભના કારણથી તન્નએલી, વિધવાઅથવા ભોગવની અને વિયોગ દુઃખ ભોગવની સ્ત્રીઓ પ્રપંચ પરાયણ સ્ત્રીઓ હતા. અનીનિને માગે વળે એ તદ્દન દેખીતું છે. આવી સ્થિતિને માટે સ્ત્રીઓ પોતે નહિ, પણ જે પરિસ્થિતિમાં તેઓ મુકાય છે તે પરિસ્થિતિનેજ દોષધાન ગણવી જોઈએ. પણ એ ન્યાય તે કાળની સ્ત્રીઓ માટે અંજબમ હતો. ઉપેક્ષકર્મના લોભ વિશેષ કરીને ત્યાગી હોવાને લીધે તેઓ નિરંતર સ્ત્રીઓના ઉપરજ સર્વ દોષનો ભાર નાખી દેતા. સ્ત્રી એ નકંડની ખાણ અને સ્ત્રી એ પુરુષને અધોગતિએ પહોંચાડનારી, એજ વિચાર પડિતો એ મૂર્ખ સર્વના મનમાં જરાઈ ગયા હતા. સામગ્ર્યમાં સ્ત્રીઓની ભરપૂર નિંદા કરી છે, સ્ત્રીચરિત્ર ઉપરજ તેણે વાર્તાઓનું મંડાણ કર્યું છે, પણ આખા સામગ્રી પોતે ખામ કરીને તેમ કર્યું હોય એવું કંઈ નથી. એ કાળના લોકસમૂહમાં સ્ત્રીઓ માટે જે વિચાર દૃઢ થઈ ગયા હતા, તેજ આજ સામગ્ર્યને વ્યક્ત કર્યા છે. એની વાર્તાઓનું વસ્તુ તેણે પોતે નહું રચ્યું નહોતું પણ એની પહેલાંના કવિઓએ જે કંઈ ગોઠવ્યું હતું તે બધું જેમનું તેમ કિપાડી લઈને અહીં તેણે નવી રચના કરી હતી. વસ્તુની જવાબદારી જનસમાજની છે.

નવરાત્રિમાં અને વારનહેવારના પ્રસંગોએ શરીરે ગાવાના ગરબા, લગનાદિ માંગલિક પ્રસંગે ગાવાનાં ઘોળમગળ, મુખ્યા પાછળ ગવાના રાજપા, ધંડીએ બેસીને ગાવાના ગીત અને બાળકોના હાલા-એ સ્ત્રીઓના ઉપયોગમાં આવતું સાહિત્ય હતું. આ સાહિત્ય તેમણે પોતે રચેલું હોય કે પુરૂષે રચેલું હોય, પણ તે તેમને આવડતું અને તેમના માનસિક બધારણ સારી એકરૂપ થતું સાહિત્ય હતું. આ સાહિત્ય આવળું જોઈએ એટલે તે કાળની સ્ત્રીઓના મનોભાવ આપણે જોઈ શકીએ.

સુસજ્જમાન સ્ત્રી પારસી કનિઓનાં જૂતાં કાન્ય પ્રતિદીમાં આવ્યાં નથી. ગુજરાતમાં સુસજ્જમાનીની વરની અડૂ થેરી છે. એ કાળે કાન્ય લખવાને પ્રાચીન સાહિત્ય અને મુખ્ય નિયધર્મ હતાં. સુસજ્જમાની ધર્મના તાતા મીયા મોક્ષોઓ સુસજ્જમાનો. ઉર્ફે ફર્સ્ટી બાપાને પોતાની બાપા પાનતા એથી ગુજરાતીમાં કાન્ય રચાતા તેમના તરફથી વિશેષ પ્રયત્ન થયો નથી. જોગ વગેરે જે લોકો સુસજ્જમાન થવા છતાં બાપા વોરેમાં હિંદુ આચારોને વળગી રહ્યા હતા તેમને માટે તેમજ એમ વગેરે જે લોકો હિંદુ હોવા છતાં સુસજ્જમાન ધર્મ પાળના હતા તેમને માટે ગુજરાતી છાયાનો પદ બતાવામાં આવ્યાં છે: પણ તે કાન્ય સુમધંયનો હોવાથી "પ્રતિદમાં લવા નહિ" એવું તેમના ધર્મગુરુઓ માને છે.

પારસી ધંધાદોરોએ જુના જમાનામાં પ્રાર્થી વાર્તાનું સાહિત્ય ગુજરાતીમાં કિનારવા વિશેષ પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ જાણીએ અને છે. પારસી કનિઓના કાન્યો પ્રાચીન સાહિત્ય અને કાલ લખનાં નથી, પણ તેમણે બાતાંતર કરેલી વાર્તાઓની ધબ્બી નક્કો મંગી રહે છે. એ ઉપરથી એમ અનુમાન થઈ શકે છે કે એમના ધર્મનાં બળતર તેની મૂળ બાપાના બાપાનાં હોવાથી તે ગુજરાતી બાપામાં કિનારો નથી, તેમ ગુજરાતી ધર્મનાં કાન્ય (કથાવાની) તેમને ઉપયોગી ન હોવાથી

ગુજરાતી પ્રાચીન કાવ્ય સાથે એમનો ભણત નેવો સંબંધ બંધાયો નથી, એમના ધર્મનાં ભણતર ગુજરાતી લિપિમાં ઉતારી લેવામાં નથી, તેમ તેમના હાથની લખેલી ગુજરાતી વેદક ને ધો. ૫ થી મળે છે. બહુધા એમની લખાણની પદ્ધતિ દરેક શબ્દ છુટા પાડીને લખેલો એ હતો. શબ્દ બનાવર છુટો રહે એટલા માટે દરેક શબ્દની વચ્ચે ઘોંટા મીંડા મુકીને પછી બીજા શબ્દ લખતા. એમની બાપા એમની આસપાસ વસતા સગત જીવંતાના દોકાની ભાષાને અનુસરેલું છે.

પ્રાચીન સાહિત્યનું નિષ્પદર્શન કરી ગયા પછી હવે આપણે જોઈએ કે એ સાહિત્યની જુદી કયા કયા ધર્મ છે.

આ પ્રદર્શનમાં મુકાયેલા ઉતારા અને પાટણના બંધારનો રિપોર્ટ જોતાં જણાય છે કે

આપણને જૂનામાં જૂનાં લોકભાષાનાં કવનો મળે છે તે સંવત

ગુજરાતી સાહિત્યનો ૧૧૦૦ પછીનાં છે. અસખત એ પહેલાંનાં પણ કંઈ કંઈ કવનો

આરંભ કાળ. મળે છે અને તે પહેલાંનાં છે એવી ખાત્રી પણ થાય

છે, પણ તે ગુજરાતનાં જ રચાયેલાં એવી ખાત્રીનાં બહુ અંશ

છે. સં. ૧૧૦૦ પછી આપણે જેમ જેમ નીચે ઉતરતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આપણને

છુટક છુટક કાવ્ય સમૃદ્ધ મળતો જાય છે. આ સંગ્રહ રિશ્તે કરીને :જૈનકાવ્યોનો છે. જેન

અર્થો પહેલેથીજ લોકભાષામાં રચાતા હોવાને લીધે જૈન સાધુઓ પોતાના દેવગુરુની સ્તુતિનાં

સ્તોત્ર તેમજ લૈકિક કથા વાર્તાઓ પોતાની રચનામાં રચે એ રચનાત્મક છે. આ ભાષા

તે નિઃસંશય અપભ્રંશ ભાષા છે. એના વિચક્ષિત પ્રત્યેક અપભ્રંશ છે ને તેથી આપણે તેને

અપભ્રંશ ભાષા કહીએ એજ યોગ્ય છે. સંવત ૧૩૦૦ પછી અને ખાસ કરીને ગુજરાતમાં

સુસખમાંની રાજ્યઅમલ શરૂ થયા પછી ગુજરાત શબ્દની વ્યાપ્તિ વધી ને લાટ, સોરઠ, તથા વાગડ

દેશ પણ ગુજરાતમાં ગણાવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે હાલ ગુજરાત નામે ઓળખાતો પ્રદેશ

ગુજરાત એ નામે ઓળખાતો થયો ત્યારથી એ પ્રદેશની ભાષા ગુજરાતી ભાષા તરીકે ઓળખાતી

થઈ છે. એટલે ગુજરાતી સાહિત્યનો આરંભાળ સંવત ૧૩૦૦ પછી થયો ગણાય.

આ સમયની લોકભાષાના પશુ લેખ હજી મળ્યા નથી, પણ જૈન ગુરુઓએ પોતાના

શિષ્યો માટે લખેલી લીકાઓ અને કંઈ કંઈ કાવ્યો મળે છે, તે જોઈએ તો ધણી રીતે તે અપ

ભ્રમથી જુદાં પડે છે, તેમ ધણી રીતે તે હાલની ગુજરાતી ભાષાથી પણ જુદાં પડે છે. આથી

આપણે તેને જૂની ગુજરાતી ભાષા કહીએ છીએ. સં. ૧૪૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધીના ધણી

લેખો આપણને મળે છે તે બધા આ પ્રકારના છે. અને સંવત ૧૫૦૦ થી ૧૬૦૦ સુધીના

અપભ્રંશ મધ્યમ લેખો મળે છે તે પણ બહુવા આ પ્રકારનાજ વલણવાળાં છે. દરેક માત્ર

એટલેજ છે કે જેમ જેમ નીચે ઉતરતા જઈએ છીએ તેમ તેમ અપભ્રંશ ભાષાનું રૂપ ઓછું

થતું જાય છે ને ગુજરાતી ભાષાનું રૂપ વધારે વધારે સ્પષ્ટ થતું જાય છે.

ગુજરાતીની પેઠે મગધી વગેરે બીજી દેશભાષાઓના સાહિત્યનો વિશાસ પણ બહુ

ખરું સુસખમાંની રાજ્યકાળ પછીજ થયો છે. આમ થતાનું કારણ એ છે કે અમાડિના રમણુત

રાજકાળે મરેજીત વિદ્યાને બહુ ઉત્તેજન મળતું હતું. પડિતોને વશપરંપરાના ગામગરામ

મળતા હતા. દરેક ગમે કેટલોજ જમીન ખામ આ બાને પગતી હતી. આમ ઉત્તેજનને લીધે સ-

રજી બણવાની લોકોમાં હોંસ ઉઠવાની. અત્યારે જાગૃત બણવાને મોટા પમાર, મોટું માન

અન મોટા પ્રતિદાવામાં કામે ને છે તેથી જેમ હજારો લોકો અગ્રેજ બજાર પ્રેસય છે

તેમ તે કાગે સંસ્કૃત બોલનારને માનપ્રાપ્ત હા અને માત્ર કમાણી મળતી હોવાથી આદર્શ સિવાયના લોકો પશુ એ વિદ્યા બહુવા ચલ્યાના હતા આથી કથાવાર્તા કે ધર્મજ્ઞાનની લોકોની કામના પૂર્નાર પડિતો સર્વ રચ્યે ત્રાહ્યપ્રાપ્ત થઈ શકતા. સુમલામાંની રાજ્ય થતા આ બધી સ્થિતિ ઉપર યદ્યપિ, સંસ્કૃતને ઉત્તમ મળતું નથી પણ તેથી એ વિદ્યા સર્વત્ર સંક્રાંતિ ગઈ. ધર્મજ્ઞાન, અથવા વાર્તાની લોકોની હોંસનું પોષણ કરવા હવે એ વસ્તુઓ લોકભાષામાં ઉતારી લેવાની જરૂર જણાઈ પહેલાં લોકભાષામાં માત્ર લૌકિક સાહિત્ય જ રચાતુ હતુ અને સાહિત્ય સાહિત્ય સંસ્કૃત હતા મળે હતુ તે સ્થિતિ હવે બદલાવા માંડી અને લૌકિક તેમ સાહિત્ય-બધું એક જ ભાષામાંથી મળતુ થયુ. જેમ જેમ વંખત, જતો ગયો તેમ તેમ સંસ્કૃત સાહિત્ય વધારે વધારે ઉતારાતું ગયું સંવત ૧૬૦૦. સુધીમાં આવી ગયા તથા છે તે બહુલા છુટક છુટક છે. એ, પછીના કાળે, લેખકોનું એ તરફ વધારે લક્ષ હાવ્યું અને તેમજ મડયા રહીને બધું સંસ્કૃત સાહિત્ય ગુજરાતીમાં ઉતારી લીધું. જરૂર સમજતાં અને જરૂરના કામ પર લાગી જતાં લગભગ એ શતક, એટલે દશ-પેદી ગુજરી ગઈ.

જૂની ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય છેક છેલ્લા દશકામાંજ વિશેષ બહાર આવ્યું છે. જે પહેલાં એ સાહિત્ય વિશે ગુજરાતના આધારણ વાચકો બહુલા જૂની ગુજરાતી ભાષાનું અભ્યાસ હતા. એ સાહિત્ય બધું, મતોરંજક છે, અપ્રસંગિક સાહિત્ય. સંસ્કૃતિની ઝાંખી ઝાંખી છાપ તેના કિપર પડેલી છે. તેથી તે કેટલીક રીતે સુંદર છે. અમદાવાદના સુલતાનોના અમલ પૂરી થયે તે ગુજરાતમાં મુગલાઈ અમલ ચાલે ત્યારે ત્યાં સુધીના કાળ તે જૂની ગુજરાતીના કાળ છે. એ કાળ પછી ભાષાએ જે વલણ લીધું તે વચ્ચે, રૂઢ થતાં થતાં હાલની ગુજરાતી ભાષા બની છે.

હાલની ગુજરાતી ભાષા અને અપ્રસંગિક ભાષા એ એ વચ્ચેના આ સાંધા તરફ દર્શક કરીએ તો ભાષાના ક્રિતિકાસમાં અને વસ્તુસ્થિતિના સ્વાભાવિક ક્રમમાં તૂટી પડે, તેમ ભાષાના ધણા ગૂઢ ભર્મ આધારોમાં રહી જાય. દાખલા તરીકે દાઉડી વહોરાને લોકો “લોટીઆ વહોરા” એ નામે ઓળખે છે; પણ લોટીઆ નામ પડવાનું કારણ શું છે, એનો કશો ખુલાસો થઈ શકતો નથી. જૂની ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય આનો અને આવા આવા અનેક લોકોના સ્પષ્ટ પ્રવાસો કરે છે. આવા વપરાતો “લોટીઆ” શબ્દ એ કાળના શયોમા “લોહહટ્ટીઆ” “સરંધા” ને બદલે “સુરહીઆ” “પરતાગિયા” ને બદલે “પન્નસાગિયા” “ગઢવી” ને બદલે “ગઢવઈ” (સં. ગઢવનિ), “તડવીને” બદલે તડવઈ (સં. તડવનિ). “સંધવી” ને બદલે “સંધવઈ” (સં. સંધવનિ), આવા આવા અનેક મનોના ગૂઢ આ સાહિત્યથી ઉઠે છે.

આ ચતક જૂની ગુજરાતી અને નવી ગુજરાતી ભાષા વચ્ચેનું સંપ્રિયન છે. ભાષાનો નવો યુગ પ્રવર્તવાને હજુ તાર હતી, એટલે આ ચતકના લેખકોના પ્રવાસ નવા યુગનો અમલ ચાલે ત્યારે દગાઈ જવા સરળયેરો દેતો. આ લેખકોનાં ધણા કવિઓ થયા અને ધણા કવિઓની કૃતિ ઉપેક્ષા મેળાં ગતી પાછી ખેંચી લઇને આપણે અગાળામાં આજી છે. પણ આ પ્રવાસના જન્મચોગમાં કંઈ એવા મંડ-પડ્યા છે કે તે ચિરંજીવ રહેવાને બાંધ

રાળા ધાય નહિ. મહેનત કરવામાં આ શતકના કવિઓએ કરી કયાશ રાખી નથી. કથા વાર્તાનું આખું સંસ્કૃત સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારી લેવાનો પ્રયાસ આ શતકના લેખકોએ કર્યો છે અને ગુજરાતી હિંદીઓએ પણ લાંબા વખત સુધી એમના પવિત્ર પ્રયાસનો લાભ લીધો છે.

આ શતકના આગળ પડતા કવિઓમાં શતકના આરંભે થયેલો કાવ્ય-મોહર છે. શતકના મધ્ય ભાગના કવિઓમાં સૌથી પહેલું પદ બેંગિવતો વિષ્ણુદાસ, પછી કૃદાં, માધવદાસ, શિવદાસ, દેવી-દાસ રાજે, વરતો વગેરે છે. આ શતકના જૈન કવિઓએ પણ સંસ્કૃત સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારી લેવાને અથાગ મહેનત કરી છે. ૫. ગુણમેરૂના શિષ્યે પંચોપાખ્યાનનું પદ્યમંથ બાપાંતર કર્યું છે. - સમયસુંદર લોકપ્રસિદ્ધ કવિ છે. વૈષ્ણવધર્મનું સાહિત્ય ગુજરાતીમાં ઉતારી લેવાને જેમ અંબાતમાં વિષ્ણુદાસ મહાભારત પ્રયાસ કરી રહ્યો હતો, તેમ જૈન ધર્મનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારી લેવાને ઋષભદાસ મહાભારત પ્રયાસ કરી રહ્યો હતો. ધર્મશુલ્કના કવિઓમાં વિષ્ણુદાસના જેટલી મહેનત બીજા કાંઈએ કરી નથી, - તેમ જૈન વર્ગના કવિઓમાં ઋષભદાસના જેટલી મહેનત બીજા કાંઈએ કરી નથી.

કવિત્વ એ શુદ્ધ અનુક વ્યક્તિમાં પ્રાકૃતિક હોય છે, ને હોય છે તો તે જરૂર ઓછી હોય તેટલા કારણને માટે કંઈ દેખાઈ રહેતો નથી; તેમ તે ને હોય તો જરૂર હોય તેટલા માટે કંઈ નવે પ્રકટ થતો નથી, એ વાત ખરી હોય તો પણ વરુના ઉદ્ભવને માટે જરૂરીયાત એ બહુ અગત્યની વાત છે. જે અનુક વાત જરૂરની છે એવું જોને તેને દેખાતું હોય તો તે જરૂર પૂરી પાડવાને માટે પ્રયાસ કરવાનું બધાને મન થાય અને બધાં ઉમેદવાર હોય તેમાં એકાદપણ સંકળતા પ્રાપ્ત કરે. એથી ઉલટું જરૂર ઉત્પન્ન થઈ જ ન હોય અથવા જરૂરની વાતનું કોઈને ખાતર ન હોય તો તેથી જરૂર પૂરી પાડવાનો પ્રયાસ આરંભવાને વિચાર બધા યોગ્યને થાય છે. આ સિદ્ધાંત જો કબુલ કરીએ તો આ શતકના કવિઓની કૃતિમાં કવિત્વ બહુ ઓછું છે એનો ખુલાસો સહજ થઈ જાય. આ શતકમાં આપાત્ત રચના બહુમત ગણી હતી અને જનસમૂહમાંથી કેળવણીના સંસ્કાર તરફ નહીં યથા ગયા હતા. રાજકીય ઉચ્છેદપાયોને લીધે મર, ગામે, દેરા અને ખીણો બંધુ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયું હતું, એટલે જનસમૂહની જીંદગી તરૂત કરવા જેવું સાહિત્ય પૂરું પાડવાની જરૂર સર્વેને પ્રત્યક્ષ થતી હતી. જાનજીવાર સંસ્કૃતમાં છે એની સર્વેને પ્રતીતિ હતી એટલે સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરી લેવું એજ આ જમાંના લેખકોને આવશ્યક હતું. જાનજીવાર ચિતાકર્ષક થવાને માટે કંઈક એવા-ધારણ રચના કરવી અને રંગરંગીન કંઈક ભવ્યદાર લગાડવાં, એ આ શતકના લેખકોને બહુ જરૂરનું દેખાય એવું હતું જ નહિ. સંસ્કૃતમાં સર્વે છે ને તેવું ભાષાંતર થઈ જાય તો લોકોને જોઈએ છે તે બધું જાણી જાય એજ સર્વેની ધારણા હતી, ને તેજ ધારણાથી સહ કામ કરવા મંડી પડ્યા હતાં. સંસ્કૃતના બંધા લોકપ્રિય ગ્રંથોનાં પદ્યમંથ ભાષાંતર આ શતકમાં થઈ ગયાં. આખું મહાભારત, આખું રામાયણ, આખું બાગવત, આખું શિવપુરાણ, પંચોપાખ્યાન, રાધાશ્યમ બત્રીસી અને બીજા અનેક નાના મોટા ગ્રંથો, ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારી આવ્યા. વીસમાં શતકનો વાંચનાર નાકર કે વિષ્ણુદાસની કૃતિમાં દરિય દેખે નહીં તો તે માટે તેણે તે કવિઓને નમાલા ગણવા કે તેમના પ્રયાસની છીંમત ઓછી ઓકવી એ બહુ બરેલું છે. કવિત્વ પ્રકટ થવાનો એ સમય ન ટોનો. એ સમયને માટે જે જરૂરનું હતું તે ખોટ પૂરી પાડવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો હતો અને તેમની મારગમાં તે સફળ થયા હતા.

સ ૧૮ ૧૬૦૦ થી ૧૭૦૦ સુધીનો કાળ એ કાલની ગુજરાતી બાબતો આરંભકામી છે.

ઉપલક્ષ્ય અવલોકન કરનારને ગુજરાતી સાહિત્યની હદ ત્યાં સુધીની જ દેખાય છે. આપણા વર્તમાન રહ્મ સાક્ષરો અને પ્રાચીન સાહિત્યના ઉદ્ધારકો જેને પ્રાચીન સાહિત્ય કહેતા હતા તે જૂનામાં જૂનું આટલી હદ સુધીનું હતું. નરસિંહ મહેતાને ગુજરાતી

સાહિત્યના આદિ, કવિનું નામ આપવામાં આવેલું તે આ દૃષ્ટી દૃષ્ટ્યમાંથી લેધે હતું. વિશેષ રીતે યથા થઈ એ સાહિત્યની ક્ષેત્રમાંથી ઘણી વિસ્તૃત થઈ છે, ને તે આપણે ઉપર લેધે ગયા છીએ.

સં. ૧૬૦૦થી ૧૭૦૦ સુધીના સતકનું પૂર્વાર્ધે જૂની ગુજરાતી સાથે સંજોગોએ છે અને ઉત્તરાર્ધે નવી ગુજરાતીમાં બળી ગયેલું છે.

સં. ૧૭૦૦ થી ૧૭૦૦ સુધીના સતકને આપણે આપાતર કાળ કહીએ છે તેમ સં. ૧૭૦૦ થી ૧૮૦૦ સુધીના કાળને કવિત્વકાળ કહીએ લેઈએ. ગુજરાતી પ્રાચીન સાહિત્યમાં જે કંઈ કાળ એ નામે ઓળખાવા જેવું છે, તે વિશેષે રીતે આ સતકમાં ઉપજ્ય થયું છે, જે કે આ સિદ્ધાન્ત તદ્દન ખરો છે, તો પણ આમ કહેવાનો અર્થ એ નથી કે પાછલા સતકના બધા કાવ્યો કેવળ બાપનર રૂપ છે અને તેમાં કવિત્વ જેવું કંઈ છેજ નહિ, તેમ જ એમ પણ કહેવાનો હેતુ નથી કે આ સતકમાં જે કંઈ લેઈાયું છે તે બધું કવિત્વવર્ણ છે ને તેમાં આપાતર જેવું કંઈ છેજ નહિ. સાધારણ વિવિધતા તો બધા કાળમાં હોવાનું જ. જનસમૂહની પ્રતિભા વિચાર કરવાનો હોય અથવા આખા સતકની પ્રતિભા વિચાર કરવાનો હોય ત્યાં વિવિધતા વગરનું તો કંઈ હોયજ નહિ. આખો જનસમૂહ એકજ પ્રકારના વલણવાળો હોય અથવા આખું સતક એકજેકજ પ્રકારની પ્રતિભા ગુલાબ અથવા હોય એ સંકલ્પ નથી. દરેક સમૂહમાં તેમ દરેક સતકમાં વધુ ઓછું જ્ઞાન ધરાવનારા અને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની રચિવાળા દેવતા કોઈ તો હોવાનાં જ. અને ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓથી નિર્માતા સાહિત્ય ઉપર ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની છાપ પડ્યું હોવાની જ. માત્ર વિશેષતા હોય છે તે જ હોય છે કે અનેક વિવિધતા વચ્ચે પણ કોઈ એક રંગ આગળ પડે તો હોય છે ને એ સુખ્ય રંગની છાપા ને એ બીજા બધા રંગ કમી તો હોય છે. જમીનો બદલાય છે તેમ તેમ જનસમૂહની જરૂરીયાતો પણ બદલાતી જાય છે ને જરૂરીયાતો બદલાય એટલે આ રંગ પણ બદલે તો જાય છે.

પાછલા સતકના લોકોના મનમાં એમ હતું કે “આપણી બાબતો રામાયણ હોય તો બહુ આનંદવક થઈ પડે,” “આપણી બાબતો મહાભારત હોય તો કથાવાર્તાનો ખરેખરો રસ જામે,” આવા પ્રકારની બાબતોમાં ઘોળાવાના પરિણામે તેખેક બાપતર કરવા પ્રેરણા. આપાતર થઈ ગયા એટલે પછી બીજી જરૂરીયાત તરફ તેમનું લક્ષ્ય ફેરવાયું. મકાનનાં કોટડાં તેમજ સાથ એટલે પછી સુનાવચકા કરવાનો કે રમવાગાન કરવાનો વિચાર યુગે આ કાળ કારગરીક અને સંસ્કારી માણસ-સ્ત્રી-કારીગરીનું કામ થઈ ચૂકે નહિ, પણ સંસ્કારી માણસને સુધા કોટડા તેમજ દલા પહેલા રમવાગાન કરવાનો વિચાર રુગે નહિ. પછલા થઈ ગયા કારણે કોટડા તેમજ કરી દાખા એટલે પછી આ સતકના વિચારોને

મંગરેશાન કરવાની વૃત્તિ થઇ આ શતક કવિત્વનું દત્તક થયું તે આ કાણીથી. પાછલા શતકના આરંભમાં નાકરે હતો તેમ આ શતકના આરંભમાં અખો છે. અખાના કાવ્યમાં ન્ને કે કવિત્વ છે, પણ કવિ અને જ્ઞાની એ બે વચ્ચેના ભેદ ધ્યાનમાં રાખીને પ્રાચીન શિષ્ટે એ અખાના કાવ્યને કાવ્ય કહેવાને નહિ અખાની વાણી કહી છે. કાવ્યમાં કવિની કલ્પનાઓ હોય છે, ને વાણીમાં અનુભવ-જ્ઞાનની ઉર્મીઓ હોય છે. કાવ્ય હોસયી વંચાય છે, વણી શ્રદ્ધાથી સભળાય છે. કાવ્ય ફાતરોવાળું ધાન્ય છે ને વાણી સવાંગ ગ્રાહ્ય પકવાન છે. આમ અખાનું કાવ્ય કાવ્ય નહિ પણ વાણી છે.

અખાનો વિષય અખાનો સમયની પૂર્વે ધણી લાગણ વખતથી ચર્ચાઓ આવી હતી. “પ્રયોગ બત્રીસી” અથવા “મોડણના ઉખાણા” એ યથા અખાના સમયથી લગભગ સો વર્ષ જેટલો પહેલાનો છે. આ અને તે પછાના બધા વેદાંતિક કાવ્યોના કોઇ પણ રચના નિમિત્ત જેવી નથી, તો પણ અખાના જેવો સચ્ચાટ છુદ્ધિવાદ ખીજા કોઇએ કર્યો નથી. એવું એક એક વાક્ય એક એક ભાસા જેવું છે, જે હૃદયને ભેદીને આરંભ નીકળી જાય છે. કોઇ પણ વાક્ય જુએ, જેમાં વેધકતા ન હોય તેવું કંઈ મળશે જ નહિ. અખાના વાણીમાં આ બળ કયાથી આવ્યું? - જીવ્યસ્વભાવના અને ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ આ પ્રશ્નોનો જવાબ આપી શકે. જે કારણે સ્વાર્થી દયાનંદ સ્વતંત્ર થયું ખડન કન્યા પ્રેમી, તેજ કારણે અખો પાખડમનેતું ખડન કરવા ઉત્તુક થયો. પરિસ્થિતિ પ્રેરે છે. જ્યારે મોઢ એક રિવાજ પાકુ અસહ્ય થઇ પડે છે ત્યારે વિચારવાન અને તીવ્ર લાગણીવાળી કાંઈ એક વ્યક્તિ તેના સામે તીવ્ર વિરોધ કરવા નીકળી આવે છે. આવી વ્યક્તિ કોઇ એક સત્ય પર આરંભ થઇને પેતાનું જીવન એ સત્યને અર્પણ કરવા તત્પર થઇ હોય છે, એટલે એના બળવાન આત્મા વડે જે કંઈ કૃતિ થાય છે તે બધી બળવાળી થાય છે. અખાના કાળે યુગ્મરતમાં વસતી સપ્ત-દાય જમી ગયો હતો, નાના નાના સેકડો મતપથો છવાઇ ગયા હતા, પ્રહરણો, જાતિયા, ગોસાંકળો, ખાનાઓ અને અનેક વેશધારીઓ પહેને નામે લોકોને ફાલી ખાતા હતા; તીવ્ર લાગણી અને સત્ય શોધવાની દૃઢ અભિલાષા વડે અખાનાં ચક્ષુ ઉઘડી ગયા. તેને અદ્ભુત દર્શન થયું. ખીજાઓને જે ધર્મરૂપ જણાઈ હતાં તે એને જાણરૂપ જણાયું. “આટલા બધા લોકો કરે છે માટે તે તો ખરે હોય જાહે.” એવા જમ તેને તૂટી ગયો. જગત્ અવળે રહેને વહે છે એવા તેને ખાતરી થઇ. દૃઢતા અને તીવ્રતાના બળે તેને આ દર્શન થયું હતું, એટલે દિવ્યદર્શન કહી શકે તેનાથી શાંત રહેવાનું નહિ. અતરની અકળામણો તેણે ખાલી કરવા મૂકી અખાની વાણીમાં શાસ્ત્રિય વસ્તુવાળું જે કંઈ છે તે બહુ અલ્પ છે અતી વાણી કેવળ અનુભવથી જ બરેલી છે.

પ્રેમાનંદ અને અખાના સમય વચ્ચે દસ વીસ વર્ષ કરતા વધારે અંતર જેવું નથી, છતાં તે બંનેની ભાષા વચ્ચે બહુ મોટું અંતર પડી ગયું છે, એવું કાવ્ય એ છે કે પ્રેમાનંદ તેમજ તેના જેવા કાવ્ય લખનાર ખીજા બધા કવિઓ સરકૃત મહાભારત, રામાયણ કે પુરાણમાનો કોઇ એક પ્રસંગ લઇને તેના ઉપર નવી ગ્યના કરતા હતા. એમના કાવ્યના વસ્તુને સંસ્કૃત સાથે સીધો સંબંધ હતો એટલે એમની રચનામાં સંસ્કૃત શબ્દો વગરે કતરે એ સ્વાભાવિક હતું. અખાની અનુભવી વાણીને સંસ્કૃત સાથે મંચ થ નહોતો, આમાં પશ્ચિમે રાતે અપાપાવજુ પુલ્કિતને મધુદર્મચંદ્ર કરાને તે દિવ્યદર્શન પામ્યો હતો. દિવ્યદર્શનથી એનો

અંતરાત્મા પ્રકાશ પામ્યો હતો, તે સંપૂર્ણ સ્વાત્મ્યા રચ્યો હતો, એટલે પોતાના ઉભરા ખાલી કરી વખતે તેને દષ્ટ શબ્દો જોવા બેસવું પડે એવું હતું નહિ. અંતર્પ્રવાદથી નીજાતી પોતાની સ્વાભાવિક વાણીમાં તે બોલતો અને તે જ બોલતો તેમ જ સમયના દોડાની વ્યવહારિક ભાષા હતી. એનો વાણીમાં જેની એના અંતઃકરણની સરલતાની છત્રી છપાઇ છે, તેની એની ભાષામાં એના કાળની લોકભાષાની છત્રી છપાઇ છે. એની વાણીના કેટલાક શબ્દો આજે આપણને સમજાતા નથી, તે અત્યારે આપણમાં વપરાતા જ્યાં થઇ ગયા છે. એના શબ્દો આપણને વિરમ લાગે છે પણ તે એણે જાણી-મૂળીને વિરમ કર્યા નથી, એના વખતમાં ભાષાનું જે ખરું રૂપ હતું તેમ માત્ર તેણે ઉતારી લીધું છે.

અખાની ભાષાનો વિચાર કરતાં એક વાર એ પણ જાણવા જેવું છે કે પ્રેમાનંદ જેના સંસ્કૃત પડિતની ભાષા અને અખા જેના કેળવણી ધંધાદારી માણસની ભાષા એ બે સરખી હોઇ શકે નહિ. અત્યારે પણ કેળવણેલા લોકોની ભાષા અને ધંધાદારી કે અમલકીયા લોકોની ભાષા વચ્ચે જેવો ફેર હોય છે તેવો ફેર તે કાળે પણ સ્પષ્ટ જાણીકો છે. એ કાળ તો હવેના વધારે વિષમ હતો. એ કાળે ધંધાદારી લોકોમાં અસંગતતા એ જાણીકો હતો અને પડિતોમાં સંસ્કૃતવદતા એ વસંતપરંપરાગત હતી.

આ શતકની રસવાંદક જુમિકામાં પ્રેમાનંદનો મહારાસ ધોધધ વહેતો હતો તેમ નાનાં નાનાં છતાં ધનાં રમણિય અનેક ઝરણો પણ ફૂગી નીખ્યાં હતાં. તેમાંનાં કેટલાંક બહુ લાગે પડે એવો તેવા હતા ને બીજાં ટૂંકાં આસપાસની જુમિકાને રસવતી કરીને મનાઇ જાય તેવા હતાં.

આદ્યવર્ગના કવિઓમાં આ શતક જેમ કવિત્રયગણનું ચતુર્થ હતું તેમ જૈનવર્ગમાં પણ આ શતક રસિક કાવ્યોના પુનરુદ્ધારનું ચતુર્થ હતું. આદ્યોના સાહિત્યની પેઠે જૈનોનું જૂની ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય પણ આ કાળના લોકો માટે દુર્ભેદ થઇ પડ્યું હતું ને તેથી તેમનામાં પણ નવું સાહિત્ય નિર્માણ કરવાની પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી હતી. સો વર્ષ પહેલાં જે રાસો, રતવતો (સમજાય) અને રણતિથો (થોડ) રચાઇ ગયા હતાં, તે બધાં પાછાં આ શતકમાં નવા રચાના માંડ્યાં હતાં. આદ્યવર્ગના કવિઓ જેમ મહાભારતમાંથી એક એક પ્રસંગ લઇને તેના આખ્યાન રચાતા હતા તેમ જૈન કવિઓ સંસ્કૃતપ્રાકૃત જૈન સાહિત્યના એક એક પ્રસંગ લઇને તેના રાસ રચતા હતા. આદ્યવર્ગના કવિઓ જુગારિક ઉભરા ખાલી કરવાને જેમ કૃષ્ણગોપીઓનું આલમન કરતા હતા તેમ જૈન કવિઓ નેમનાથ અને ગણુલનો અથવા યુલિભદ્ર અને કોરવાનો પ્રસંગ હાથ ધરતા હતા આ બે પ્રસંગો જિવર તેમણે અનેક પ્રકારનાં પદ, વાર, તિથિઓ, મહિનાઓ વગેરે તરફનાર ગુચ્છીઓ ઝૂંચી છે વિરહના ઉભરા કાઢવાને માટે નેમીરાત્રુલનો પ્રસંગ, અને જુગારિક વર્ણનો માટે યુલિભદ્રકોરવાનો પ્રસંગ લણી કવિઓએ હાથ ધર્યો છે. આ કાવ્યો ખરેખર જાનુ રસિક થયાં છે, *

આદ્યવર્ગના કવિઓ અને જૈન કવિઓ જાણે સાચે સાચે આત્મા હોય એવું દેખાય છે. કારણ સ્પષ્ટ છે. શ્રવણ અને વૈષ્ણવો જ ને સાચે વસતા, સાચે ધ ધો કરતા અને જાનેતા ખોવાપીવાનો તથા દંપત્યો આપવા લેવાનો વ્યવહાર સજમ હતો. ગાંઠ સંસર્જને લીધે રોકે બીજાનું સહિત્ય જાણી ચકતા અને એકંતું જે સાચું જણાય તે બીજાં કોઇ પણ રૂપ આપીને પોતાનું કરી લેતા.

શુભરાતી સાહિયમા સર્વોપરી પદ ભોગવતા જે કવિઓ પ્રેમાનંદ અને શામળ એક આ શતકમા થયા. પ્રેમાનંદ શતકના મધ્ય ભાગમાં થયે અને શામળ શતકની આખરે થયે. એક કાવ્યકથાની વાડી મનોરજક દરી આપી તે બીજાએ વાર્તાવિનોદનું શ્રેષ્ઠ સ્વર કરી આપ્યું. બેદનું મામ મહત્ત્વ હતું સરકારી લોકોને માટે પ્રેમાનંદ જોષિતા હતો અને અમણી હૃદયોગી લોકો માટે રમ જયો બ્યવહારબોધ આપનાર શામળની જરૂર હતી. ગાંધીજીને બેદનું બેતરમા રાતનાસો સ્થો હોય ત્યાં તાપણી પામે જેસીને કે પોતના માળા ઉપર બેઠો બેઠો કાળે રાગે યુવનકાવળીની વાર્તા કે ગજગમારના દુહા લલકારે અને આસપાસના બેતરોમાં વાસોપુ ગૃહેનારો પોતાના બેતરમાં બેઠો બેઠો તેનો લોકારો ભણે, એ શામળે કરી આપ્યું. અમણી વર્ગમાં સરકારી પ્રેરનારું મહત્ત્વ કામ જે અત્યાહવા ઉચી મજાણી પામેલા લેખકોથી થમ શકતું નથી, તે શામળમટે કર્યું.

પ્રેમાનંદ અને શામળ એકબી લોકપ્રિયતાનું માપ જે જનસંખ્યા ઉપરથી કરવાનું હોય તે શામળને નજર પડેલો આવે પ્રેમાનંદ લોકપ્રિય ખરો, પણ તે સરકારી લોકોમાં અમણી ભોગમાં નહિ.

પ્રેમાનંદ અને શામળ બેકબી જાણ પોતપોતાના રિપયને અનુરૂપ છે. સરકારી કાબ્જો વગર પ્રેમાનંદને આસે એવું નહોતું ને રૂઝ કાબ્જો વગર શામળની કાર્યમિદ્ધિ થાય એવું નહોતું. બને પડિત હતા, પણ એમના રિપય બિજા હતા એટલે તેમની બાપા અને તેમના બકનો એ પણ બિજા થયા.

કાવ્યના કાળના શતકમાં વલ્લભ ધોળો ન હોત તે તે એટલે ગણ્યત માતાના ગરબા અને ગાધાકૃષ્ણના રનેકવિકારમાં એણે શૃંગારસ કેચડેલ કરી દીધો છે. એના ધગ્ગા ગરમા હજી રાખસલ છે.

સવત્ર ૧૮૦૦ થી ૧૯૦૦ એ પ્રાચીન સાહિયનો ઉચરતો સમય છે. હાનના શતકની સાથે એ સમય લગોનગતો સમય હોવાથી એ શતકના નાના વિવિધ વિષયનું સાહિત્ય મોટા ધપ્પા કવિઓના કાવ્ય હાય આવ્યા છે ખરેખરી વિવિ ઉદ્દેશું મતક. ધતા તે પ્રાચીન મા યમા હેલ નહિ, પણ જે તે દૃષ્ટિએ (સ. ૧૮૦૦ થી ૧૯૦૦) જોના આ કાવ્યો વિવિધ રિપયના છે દયારામ એ આ શતકનો પ્રધન કવિ છે. કવિત્વમા તે કોઇ પણ રીતે પ્રેમાનંદથી ઉચરે તેવો નથી શુભરાતી અને દિદી ઉપરાત જગદી બાપામા પણ એણે કાવ્ય રચના કરી છે. રૂબાલપ્રાસ જેમાં દિદી કાવ્યો બહુજ આગળ પડતા છે, તે દય પણ દયારામે પોતાના કાવ્યમાં ઉતારી છે. એના ધર્મના વલણે એને શૃંગારિક વલણમા ચાગી દીધો ન હોત કદાચ તે પ્રેમાનંદ જેવાં રમિક આખ્યાનો કે બીજી કોઇ ઉચ્ચ કાવિની કાવ્યકૃતિ કરવા પ્રેરાયો હોત. રસ તે એના કાવ્યોમા પદે પદે નીતરી રહે છે.

દયારામની પછીના નજરે શતકના કવિઓની ગણનામા ગિરધર અને પ્રીતમનુ નામ આવે છે. વિષ્ણુદાસનું રામાયણ કેવળ બાધર્તરરૂપ હતું ગિરધરે તેને કાવ્યરૂપ કરી આપ્યું ગિરધરનું નામ અખર કવિને આ એકજ કૃતિ નસ છે.

પ્રીતમ ગાનમાર્ગનો કવિ છે ગાનમાર્ગના કાવ્યો જેના પ્રીતમે રમિક કરી આપ્યા છે તેના બીજા કોષએ કર્યા નથી. બીજાઓએ તેની નકલ અને અનુમગ્ન્ય કર્યું છે, પણ પ્રીતમની વાણીની મીઠી વખાણના વગર આવે એવું નથી

જાનમાર્ગના, ચામખા મારનારો ભોળો ભગત, ઝિકનાગથી ભગ્ન જાનારાઓનો મારો પરિચિત ધીરો ભગત, અને બાપુ ભગત એ બધા જાનમાર્ગના કવિઓની કૃતિ સચોટ અસર કરે તેવી છે.

જાનમાર્ગનાં કાવ્યોનો - વિચાર કરતાં કુબેરભક્તને વિચારે પાડી શકાય 'તેવું' નથી. કેવળ અબજ અને કેળી જાતિના એ સુકૃષ્ણ પોતાની આશ, ગૂઢ અને પંચમેળ ભાષામાં ઉપનિષદોના ગૂઢ મર્મ અને મતપયોના અંતઅંત એવાં અસરકારક કથાં છે કે જેના પ્રભાવવડે પાટીદાર, વાણિયા અને સાધુજીવિતા લોકો પણ તેના સેવક-કડીબંધ થઈ ગયા. પૂરાં પચાસ વર્ષ જતા પહેલાં ગુજરાતના ચારે ખૂણામાં કુબેરપંથ પસરી ગયો તે આ પુરૂષના દૃઢ આત્મજય અને તેણે પ્રકાશિત કરેલ સંકલ્પનો પ્રતાપ છે. એ સાદિત્ય હજી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું નથી એટલે વાચકને તેનો ખરો પચાસ આવી શકે એવું નથી.

કુબેરભક્ત સ્વામીનારાયણના પંથ સાથે સ્પર્ધા કરતા હતા. એ, પંથના મતઅંતન મારે તેમણે કેટલુંક કર્ન કર્યું છે. સ્વામીનારાયણનો પંથ અને તે લગભગ મમકાલે આગળ વધતા હતા, અને પંથપ્રવર્તકો પ્રતાપી હતા. અને જાનેતું સાદિત્ય મનોવેદક હતાં પણ સ્વામીનારાયણનો પંથ જેટલો ફેલાયો તેટલો કુબેરસ્વામીનો પંથ ફેલાયો નહિ. સ્વામીનારાયણને મીઠી મારી આગળ વધવાનું હતું અને કુબેરસ્વામીને છાતીભેર ઉભો ચઢાવ ચઢવાનો હતો. રામાનુજ, વલ્લભાચાર્ય અને બીજા સંપ્રદાયવાળાઓ જે પ્રકારની મૂર્તિ પૂજા અને મનકેવલસાધી પોતાના પંથની પ્રવૃત્તિ કરતા હતા તેજ બંધારણ ઉપર સ્વામીનારાયણને પોતાનો પંથ સ્થાપન કરવાનો હતો. જે કંઈ ચાલતું હતું તેને પોતા તરફનું રૂપ આપવું એટલુંજ કામ એમને કરવાનું હતું, જ્યારે કુબેરસ્વામીને બધી મૂર્તિઓ અને બધા મતવેપવાસો વિશ્વ કેવળ જાનમાર્ગનું x સ્થાપન કરવાનું હતું લોકો જે સ્થાપનામાં ચાલતા હોય તે સીસો બદલીને તેમને નવી વાટમાં વાળવા એ કામ બહુ કઠણ હોય છે. આ સુરકેલીને લીધે સ્વામીનારાયણના જેટલો એમના પંથનો પ્રચાર થઈ શક્યો નહિ. બીજાં એ પણ ખરું કે સ્વામીનારાયણ ઉચ્ચ વર્ણના સાધુ હતા અને કુબેરભક્ત હલકી ગણાતી કેળી જાતિના હતા. જાતિભેદના જડ થઈ ગયેલા સરકારી દોકાને કુબેરભક્તોને મેળજ થતા કે એ બહુ કઠણ હતું. જાતિ અને વિદ્યા બેકમા હીન એટલે ઉચ્ચ વર્ણના લોકોમાં તો તેમની પ્રવિષ્ટા પડે એવું હતુંજ નહિ. આવી સ્થિતિમાં એમણે જે કંઈ કર્યું છે તે એમની સ્થિતિનો ખોળે કાઢ પણ માન્ય કરી શકે તેના કરતાં ઘણું વધારે છે.

સ્વામીનારાયણના માધુઓ નિધુજાનંદ, ઘલાનંદ, દેરાનંદ વગેરેનાં કાવ્યો પણ બહુ અસરકારક છે. સ્વામીનારાયણે (મહાનંદે) પોતે પણ ગુજરાતી રમ્ય સાહિત્યની રચના કરી છે. એમનો શિક્ષાપત્રી નામનો ગ્રંથ વ્યવહારિક ઉપદેશોથી બનેલો અને મર્મ અસંમી-ઓમંત્ર પ્રમાણભૂત મનાતો ગ્રંથ છે. એ પંથના જ્ઞાનંદ નામના સાધુએ વાળખા બનાવ્યા

■ એમની પાછળ એમના શિષ્યોએ "કરૂણા સાગર" નામ આપીને કુબેરસ્વામીની મૂર્તિ બેમાડી તેની પૂજા ચાલતી કરી છે. એટલે મૂર્તિપૂજામાં એ પંથ દ્વેષ બીજાઓથી જુદો પડતો નથી.

* એ પંથના અનુયાયીઓને "અમંચી" કહેવામાં આવે છે.

છે તેમ “ અંબાનંદ કહે તોડું કુખ લગે પણ મુખ તો જુલું મળતા હું. ” ગિદતની ૫૬ ઓળંગી લીધી છે. કૃષ્ણગોપીએના વિહાર પણ એમજે વર્ણવ્યા છે, છતાં એ પંથતુ માહિત્ય ‘કરેલ વિચારોતુ’ પોણુ કરે તેવું, ભક્તિભાવયુક્ત અને વૈરાગ્યના વલણવાળું છે.

પ્રાચીન સાહિત્યનું અવલોકન કરતાં મને જે જાણવા જેવું લાગ્યું તેનો સાર આ પ્રમાણે છે. જુદા જુદા કવિઓ અને તેમના સમય તથા કૃતિ સંબંધીની નોંધો તેમના કાવ્યો સાથે અને ધણીખરું તેમના પોતાના જ શબ્દો પ્રમાણે ઉતારી લેવાથી હોવાથી એ વિશે અહીં જુદું કંઈ લખ્યું નથી. કવિઓ કોણ હતા ? ક્યાં થયા ? એ વગેરે બાબતો તેમનાં કાવ્યોમાંથી જ કંઈ મળી શકે છે તે મેં ઉતારી લીધી છે, પણ તેથી બહુ ઉંડાણમાં ઉતરીને એ કવિના આપતું નામ શું હતું ? એની માતૃ નામ શું હતું ? એની સ્ત્રીનું નામ શું હતું ? એને કોણ હાકરા હતા ? એ કંઈ પોણામાં રહેતો હતો ? આતું તેવું શોધવાં મેં યત્ન કર્યો નથી અને એવો યત્ન જરૂરનો હોય એમ પણ હું માનતો નથી. એથી ઉલટું હું એમ માનું છું કે જૂનો નિર્માલ્ય કચરો જેટલો વહેતો અદૃશ્ય થઈ જાય તેટલું વધારે સારું. કોઈ કવિ આપણી પૂર્વ થઈ ગયો એટલાજ માટે તેના અર્થવગરના બેડકણા, તેનું નામ, ગામ, તેનો સમય અને તેને લગતી બીજી અનેક બાબતો વિનાકારણ આપણે ગોળી રાખવી એ આપણા સમયોનો દુરપયોગ કરવા જેવું છે. ચોમામામા ઉગી નીકળતા અનંત છોડવાઓ જે હરહમેશ કાયમ રહેના હોય તો જગતમાં માણસને ડભું મહેવાની જગા મળે નહિ. કુદરત દયાળું છે તેથી ચોમાસું પૂરું થતાની સાથે નિરપયોગી છોડવાઓને તે પોતાની સાથે અદૃશ્ય કરી છે અને ઉપયોગી મોટા જુદો કે સારા રોપાઓ માટે જગા ખાલી કરી આપે છે. પાછલી કાવ્ય કૃતિને માટે પણ એજ નિયમ લાગુ પડે છે. નિરપયોગી કચરાને કાળ પોતાની સાથે અદૃશ્ય કરી દે એમાં નાનાજ થવા જેવું કંઈ નથી. નિઃસંશય, આજના પ્રજાજનનમાં જે તત્ત્વો બેઠકે બેઠકે છે તે તત્ત્વો આ સાહિત્યમાંથી આપણને મળી આવે એવું નથી. એને માટે તો નવજ આયુષ્ય તૈયાર કરવું બેઠકે. માત્ર હાલ રોગીના શરીરમાં જે જે તત્ત્વોનો જમાવ થયો છે તે તે તત્ત્વો કેવા પ્રકારના આકાર વિહારથી તેના શરીરમાં સંગઠિત થયા છે તે જાણવાને રોગતું નિદાન કરવાને આ સામગ્રી જરૂરની છે. આ સામગ્રી તરફ દુર્લભ કરીને નહીં આપધ તૈયાર કરવામાં આવશે તો તે રોગીને પથ્યકર થઈ શકશે નહિ, માટે પ્રાચીન સાહિત્યનો શોધ, સંપ્રદ અને અભ્યાસ એ જરૂરનો છે, પણ તેમાં નિરપયોગી કચરો વધારવો એ કોઈ પણ રીતે ઘટ નથી.

પ્રાચીન સાહિત્યનું અવલોકન કર્યા પછી ગુજરાતી બાષા અને ગુજરાતી લિપિ સંબંધની મારી નોંધો રજૂ કરીને આ અવલોકન પૂરું કરીશ. ગુજરાતી બાષાની સરખાત ગુજરાતમાં સુસલમાની રાજ્ય સ્થાપન થયું ત્યારથી ગણાય. આમ માનવાના કારણો એ છે: (૧) ગુજરાત

શબ્દની વ્યાપ્તિ વધીને ગુજરાત પ્રાંતનું નામ મળી દેશનું નામ થયું એ એક અને (૨) ગુજરાતી બાષાનો મારવાડી વગેરે બીજા બાષાઓ સાથેનો સંબંધ તરીને ગુજરાતી ગુજરાતમાંથી બાષા થઈ રહી એ બીજું.

ગુજરાત શબ્દની વ્યાપ્તિ સુસલમાની રાજ્યકાળે વધી એમ માનવાનું કારણ એ છે કે સુસલમાની રાજ્યકાળ પહેલાં મહીનદીની દક્ષિણેના પ્રદેશ ગુજરાત નામે ઓળખાતો હોય

એવો કેાઇ પૂરાનો મળતો નથી, એથી ઉપર એવા પૂરાના સંખ્યાપદ મળે છે કે એ પ્રદેશ
 પણા લાખા દાખથી "લાટ"ને નામે ઓળખાતો હતો. પાટનુના રજપુત રાજકર્તાઓના
 વખતમાં "ગુર્જરશ્રમિ" કે "ગુર્જરદેસ" એ નામ રક્ત ઉત્તર ગુજરાતને લગાડવામાં આવત
 હતું. પાટણના રામઓનો સંધિઃ અમલ રક્ત ઉત્તરગુજરાત ઉપર હતો. બીમદેવ, કણુ,
 મિહરાજ અને કુમારપાળ જેના પ્રતાપી રાજકર્તાઓનો અમલ ગુજરાતની સગદર બકાર ચારે
 દિશામાં ઘણે દૂર સુધી પથરાયો હતો એ વાત ખરી, પણ દુન્યા તે દરેક પ્રદેશ એક દેશ તરીકે
 સ્વતંત્ર હતો. ઉત્તર તરફનો બાન અહુદ્યને નામે ઓળખાતો હતો પશ્ચિમ તરફનો દેશ મેરઠ
 દેશને નામે ઓળખાતો હતો. દક્ષિણ તરફનો દેશ લાટ"ને નામે ઓળખાતો હતો અને
 પશ્ચિમ તરફનો પ્રદેશ વાકળ અને માકન-રેસને નામે ઓળખાતો હતો ધણુપર દરેક દેશ પોતા
 પોતાના રાજકર્તા ધરાવતો હતો એ રાજકર્તાઓ ગુર્જર"ની આજુ માનતા, પણ પોતાના
 અધિકારના પ્રદેશપર અમલ ચલાવવામાં સ્વતંત્ર હતા, અને દરેક દેશ દેશ તરીકે અખંડ હતા.
 સુસલમાનોએ ગુજરાતના રાજ ઉપર જીત મેળવી અને તે પ્રદેશના રાજકર્તા પોતે થયા આ
 રાજકર્તા સ્વતંત્ર થતા તેઓ ગુજરાતના જુલતાન એ નામે ઓળખાના લાખા લાટ
 અને મેરઠનો પ્રદેશ તેમના તાબામાં હતો તે પણ ગુજરાતના રાજ્ય તરીકે
 ઓળખાતો થયો દિલ્લીના પાદશાહી દરબારમાં આ તરફનું રાજ્ય તે ગુજરાતના રાજ્ય
 તરીકે ઓળખાતું અને આ રાજ્યના સુના કે સુવતાન તે પણ ગુજરાતના સુના કે સુવતાનના
 જામે ઓળખાતા હતા. રાજદરબારમાં ગુજરાત એ નામ આવતુ યદિ ગણુ એટલે લેખિમાં
 પણ તેજ નામ સહ થતુ ગણુ. લાટ શબ્દ અંતર્જીત શબ્દ ગણુ અને ગુજરાત શબ્દ વ્યાપક
 થયો. દેશનું નામ ગુજરાત થયુ એટલે દેશની બાહ્ય" નામ ગુજરાતી બાપા કહેવાય એ તાન
 સ્વાભાવિક છે જે કે સવત્ ૧૪૦૦-૧૫૦૦ ના ગુજરાતના કવિઓ પોતાની બાપાને ગુજરાતી
 બાપા એ નામ બહુધા આપતો નથી, અને પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ એજ નામ આપે છે, પણ
 ગુજરાત દેશના લેખિ જે બાપા બેને લખે તે જાણ અર્થાત્ ગુજરાતી લક્ષણ (ગુજરાતી
 પહેરવેશ) ધરાવતી બાપા થઈ એટલે પડી એ નામ થયું" પ્રચરમાં આવે કે ધણુ" આવે
 એ બહુ મહત્વનું નથી. તેમજ વહેલુ પ્રચારમાં આવે કે મેહુ પ્રચારમાં આવે એ પણ મહત્વનું
 નથી. જે નવુ જે લક્ષણોનાથી થાય તે વસ્તુ આજ નહિ તો કહે અને કહે નહિ તો આ
 દહાડા પડી પણ તે પોતાનું લક્ષણવત્" નામ પામ્યા વગર રહે નહિ સુસલમાની રાજ્ય
 નહોતુ ત્યા સુધી ગુજરાત, લાટ, મેરઠ, માળવા, મારવાડ એ બધા પ્રદેશની ભાષા એક સરખી
 હતી. દેશ ગણિએ બોલી બલ્લાય, એ કહેવા પ્રમાણે દરેક પ્રાંતની બોલિતો મેરઠ કદકિ હેરફેર
 હતો પણ ભાષાનું સાધારણ રૂપ બને એકનમ્યુ હતું, ને તેથી એ વિશાળ પ્રદેશની ભાષા
 કોઈએક પ્રાંતિક, બોલીને નામે નહિ ઓળખાતા અપભ્રંસ ભાષા એ નામે ઓળખાતી હતી
 અને પ્રાંતિક બોલીઓ તે બોલીઓ તરીકે ઓળખાતી હતી સુસલમાની રાજ્ય થતા દેશની
 વ્યવસ્થા ઊત્તમિત થઈ ગઈ, એક બીજા પ્રાંતો વચ્ચેનો વહેવાર તત્ત્વ વધી ગયો, એટલેજ
 નહિ પણ એક તાલુકામાંથી બીજો તાલુકામાં જવું કે એક ગામથી બીજો ગામ જવું એ પણ
 બેખમ ભઈ થઈ પડ્યુ આ સંકાયના કારણે ભાષાની વ્યાપકતા વધી ગઈ અને તેનું પ્રાંતિક
 સ્વરૂપ વધારે વધારે સ્પષ્ટ થતુ ગયુ. મારવાડ માળવાની ભાષા સાથે તેને અત્યંત પડી, ગણુ
 અને ગુજરાતના લેખિની ભાષા તે ગુજરાતી બાપા થઈ રહી

મોટો 'રાષ્ટ્રધ્વજ' પરિવર્તન માં એકમે રાજ્યનો જ ફેરફાર થતો પરિવર્તન આટલી જલ્દી નથી, પણ એ ઉચ્ચલપાચલમાં રાષ્ટ્રગરીરના સર્વ અંગો ઉપર વધતી ઝોડી સાંગી માહી અસર થાય છે રાજ્ય બદલાય એટલે તેનો કારણદાર બનનારો વર્ગ પણ બદલાય તરતો જ દમાઈ જાય અને દમાઈ રહેતો અપરા તદ્દન નવો આવેતો મથૂક તરતો થાય પરિચારક મગની પેડે પ્રજાસમૂહના ધધાઉલોગ, ધર્મનીતિ, આચાર-વિચાર અને ભાષાસાહિત્ય વગેરે સર્વ બધાનો નવી ધાપથી છપાય અને નવું રૂપ ધારણ કરે ગુજરાતના ઇતિહાસમાં આ નિયમ પ્રવર્તો છે, તેમ ધીજી હર ૧૭ દેશના ઇતિહાસમાં પણ એજ નિયમ પ્રવર્તવો સ્વાભાવિક છે ગુજરાતદેશનો ભાષાસાહિત્યનો ઇતિહાસ જોઈએ તો પાટણમાં રજપુતરાજ્યની સ્થાપના થતા દેશમાં નવું પરિવર્તન થયું એ પરિવર્તનની સાથે જૂની પ્રાકૃત ભાષા પરિવર્તન પામી અને નિશેર અપખંડ થયેની અપખંડસ ભાષાના યુગ ચાલતો થયો એ પછી જ્યારે પાટણના રજપુતરાજ્યનો અત આબો અને નવું મુસલમાની રાજ્ય થયાપણ, ત્યારે જૂની આખમ જાણ દમાઈ ગઈ અને નવી પ્રાન્તિ જાણ પ્રવર્તતી થઈ શરી પાગે અમ રાજા સુનનાનનો અમન નમ થયો અને દિહીના મુગલાઈ અમલની સ્થાપના થઈ ત્યારે ભાષા બધારે પ્રાન્તિ અરુધ ધારણ કરતી થઈ ને હાલના સમયની ગુજરાતી ભાષા આનની થઈ પાટણના રજપુત રાજ્ય મગની પૂર્વના સમયની ભાષા તે પ્રાકૃત ભાષા, પાટણના રજપુતરાજ્યમાંથી ભાષા તે અપખંડસ ભાષા, અમદાવાદના મુસલમાનોના અમલની ભાષા તે જૂની ગુજરાતી ભાષા અને મુગલાઈ મજબૂત પછીની ભાષા તે હાલની ગુજરાતી ભાષા છે

સ.વ. ૧૫૬૦થી ૧૬૦૦ સુધીના સમયના ઘણા મળ્યા આપણને મળ્યા છે એકલા જોતા નાજ નહિ પણ આજણુ પૈણ્ય, જૈ. અને ભાગ્યારણુ એ સર્વના કાળો આપણને મળ્યા છે આ મળ્યા જોતા જણાય છે કે ગુજરાતી ભાષામાં હાલના જેવું ઉર્દૂ શબ્દોનું ભરણુ એ કાળ પછી થયું છે પાટણમાં મુસલમાની રાજ્ય થયારે આ મળે રોકસો બસે વડે થવા આવ્યા હતા, અને કેઈ મેઈ શર્મી રાજા ગુજરાતીમાં દાખલ થતા મળ્યા હતા, પણ હાલના જેવું ઉર્દૂનું મિશ્રણ એ કાળની ભાષામાં નથી એ મળની ભાષા નિશેર કરીને પોતાની મતભાષા અપખંડસ, શાહી અને સમૂહ તરફના નનગતમી છે અમરે ગુજરાત જીત્યું અને મુગલાઈ અમલની સ્થાપના થઈ ત્યારથી ગુજરાતીનો નજદરનારમાં વધારે વધારે પ્રવેશ પામતા થયા આપણમાં અભિન, મજાનુ ૧૭ કાંઈ બહી, વગેરે અટકો આનતી આવે છે તે આ મળ પછી લખન થોલી છે જૂનામાંજૂનો દેશાઈ શબ્દ સ.વ. ૧૬૩૭માં લખારોનો મે જોરો છે દર હારી પરિચય વધતો ગયો તેમ તેમ દરનારી શબ્દો ધર-નવહાગમાં દાખલ થતા મળ્યા મુસલમાનોના જુલમી અમલમાં ન વેદવાચનીગણા પ્રજા વગતમયિ. એવો તિરસ્કાર હતો, તે અકમરના માયાનું અમલમાં જુલમ ગયો અને અત્યારે ઇંગ્લિશની તારીખો અને રન રાજદરનારમાંથી નીકળીને આપણા ધધાઉલોગ, ધરવ્યવહાર, અને ધર્મ ઈતિ વેષોમાં પણ દાખલ થઈ ગઈ છે તેમ ઉર્દૂ શબ્દો આપણી સામાન્ય ભાષા રૂપે થઈ ગયા

આ કાળના જનસમાજની સ્થિતિ જોઈએ તો ધર્મ રાજ્ય અને સમાજ એ ત્રણેમાં ધેર અધમર પ્રવર્તતો હતો જે મેઈ વાચાગ હો. અને સુકિત જનસમાજની સ્થિતિ. તરફથી મેઈ એક અમતકાર જતાથી શરૂ એવે હો. તે સદજમાં ધધગવનાર તરીકે પૂર્વતો અને ના પથનો સ્થાપ થઈ શકતો

આમજી હોડિની વરા પડેલી લિપિ પણ વધારે વધારે વિઠ્ઠલ થતી ગઈ. કામગપત્ર અત્રે
ચોપડા ગોડાયા અક્ષરે લખાવા લાગ્યા: “હાંમ મરી ને ટોપડ”
“લોખન.”
એને જાણે “તમે મરી ને ટપડે” એમ લખાવા લાગ્યું. “કાકા
આવેને તમારો હો ને મારી કાઢે છે.” એવો કામગી આવવા

[illegible]

આદ્યોના આચક નહેતા કિલ્લું સ્થૂં દીર્ઘ અને જોડાણની કડાઈ જેટલી ઓઝી હોય તેટલું ઉકેલવાનું મુનર પડે, એવું આક્રોધિતતા ને તેથી લક્ષીઆ પણ તેનાજ પ્રકારનું લખવાની ટેવવાળા થઈ જતા હસવ ફની લગભગ દેશરો દષ્ટતા, જોડાણ છૂટા વળતા અને ઉચ્ચારના ટુકાવાના અક્ષરો નહિ જોડવાના હોય તે જોડીને લખતા સતરમા શતક પછી નરી કળવણીનો યુગ આવતો થયો ત્યાં સુધી આગે બ્રષ્ટ વેળનવ્યવસાય આવતો રહ્યો. આ કાળના લક્ષીઆઓને હાથે લખાયેલું સંસ્કૃત પ્રાકૃત પણ આર્વાં સખ્યામદ જ્યોત્સના અને અત્યારે આપણને અર્થ સમજતા પણ ગદ્ય મુસ્કેલ પડે તેવું હોય છે. તેમને પોતાને એ બાંધાનો પરિચય નહિ અને આગલા શતકોની લિપિ પડીખાતી તથા કેટલાક વર્ણોના મરોડમા હેઠેવાળી હોવાથી નરી પ્રતિ જાનાનારા પડે પો જૂન કરના. માત્ર વિદ્વાન જૈન સાધુઓ કે પડિન બ્રાહ્મણોએ પોને લખેલી પ્રતિઓ હોય તેજ શુદ્ધ હોય.

પ્રદર્શનમા મૂકેલા તામ્રપત્રો ઉપરથી ચોક્કસ ટેમ્પ્લ આવે છે કે ગુજરાતમા નાગરી લિપિનું ચલચુ ક્યારથી ચાલતુ થયુ. સંવત્ ૮૧૩ નું સંનેહનું

લિપિ

તામ્રપત્ર અને સંવત્ ૯૩૬ નું કારેલીનું તામ્રપત્ર એ પ્રાચીન બ્રાહ્મી લિપિને મળતી અને વર્ણોના તામ્રપત્રોની લિપિ સાથે

બેસતી આવે તેની લિપિમા ને. શક સવત્ ૯૪૦ (વિ.સ. ૧૦૦૫) નું બયેસરનું શીર્ષ પાલનું તામ્રપત્ર અને સં. ૧૧૭૧ ના ધમડાહના કલ્ચેવના તામ્રપત્ર એ નાગરી લિપિમા છે. આથી નિઃસંશય સમજી નકાલ છે કે આ બે પ્રકારના તામ્રપત્રોની વચ્ચાળાનો સમય તેજ નાગરી લિપિની શરૂઆતનો સમય છે. નાગરીલિપિને ગઈ કાલમા મૂળદેવીલિપિ એ નમ આપનામા આવે છે, એનો ખુલાસો પણ આ ઉપરથી થઈ જાય છે. મૂળે વ (પાટણના સોલકીરંશના મહારાજ મળરાજ)નો રાજકાળ સંવત્ ૧૦૧૭થી શરૂ થાય છે, અને આ તામ્રપત્રોનો વચ્ચાળાનો સમય પણ તેજ છે, તેથી એ સંભવિત છે કે મૂળરાજના વખતમા આ લિપિ આવતી થઈ હોય ને તેથી નેને મૂળદેવીલિપિ એ નામ આપવામા આવતુ હોય. નાગરી લિપિ એ નામ પણ ધ્યાન ખેંચે તેવુ છે. તે કાલે રાજદરબારમા લખવાનું કામ કાયસ્થોના અધિકારમા હતું, ને અમુક મરોડનાગી લિપિ કાયસ્થીલિપિને નામે ઓળખાતી હતી એજ પ્રમાણે નામાયમાની લિપિને વાલ્મીકીલિપિ એ નામ આપનામા આવતુ હતું. આ સરણીએ જોતા નાગરીલિપિ એ નાગરોથી પ્રચારમા આવેલી લિપિ હોય એ સંભવિત લાગે છે. વડનગરના નાગરોના ઐતિહાસિક વર્ણને વાચના તેમની નિહતા લોકોત્તર હતી એમ માનવાને આધાર મળે છે પાટણના દરબારમા તેમજ માન્વાડના રાજ્યોમા તેઓ પ્રતિષ્ઠા ધરાવતા અને કારબાર ખતા હતા એમનામા જે પ પગ જિતી ચાલી છે તે તરફ જોઈએ તોપણ તેમના પૂર્વજો નિહાન અને મન્દી હોવાનું અનુમાન સળળ થાય છે. પાટણદરબારમા આચરથી વડનગર અખાસ ઉપજાવે એવું નગર થયુ હતું. છેક વારેવાવજની આખર સુધી પાટણ દરબારમા નાગર પંડિતો અને નાગર મુસદ્દીઓ કામ ખના હતા. આથી નાગરી લિપિના પ્રવર્તક નાગરો હોય ને તેજ કારણથી તેને નાગરીલિપિ એ નામ મળ્યુ હોય તો તે સંભવિત છે. નાગરી લિપિનો મરોડ મન્ડાના મરડાના ગુજરાતી લિપિ થઈ લિપિનો મરોડ રિશે કરીને વ્યવહારિત લેખોમા રિજો થાય છે. વ્યવહારિક લેખોમા લખવાનું ઘણું હોય છે ને તે વધતું

* લિપિ એ બાણની પેડે ઘડતા ઘડતા આપોઆપ નવું સ્વરૂપ પામતી જાય છે. અમુક માનુષે અથવા અમુક કેમે તે બનાવી હોય એમ હોતુ નથી પણ કાંઈએક વર્ગના લેખકોમા

જોશુ રાંન મરાનનારા જનરો લોકોના હાથમા પડેલી હોય છે એવા અનેક પ્રકારનો મગા પામતી પામતી વ્યારે તે કષ્ટ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે તે મૂળ લિપિ કરતાં કષ્ટ વૃદ્ધીભવિષિ હોય એવું વાગે છે ખરું જોતાં એ વૃદ્ધીવિધિ નથી, પણ વ્યવહારમાં ચાલતો ચપલો વૃદ્ધો મરોડ છે આ મરોડ ધાતુખર વ્યવહારમાં ચાલતો નહે છે અંગ્રેજીમા પુસ્તકોની લિપિ અને પત્રવ્યવહારનીલિપિ વૃદ્ધી છે મરાતીમાં પણ વ્યવહાર ની અને અથની લિપિ વૃદ્ધી વૃદ્ધી છે ઉત્તર દિશ્ચાનમાં પણ તેમજ છે, માત્ર ગુજરાતમા પ્રવહાર ની લિપિ તેજ અંદની લિપિ રહી ગઈ છે * મરાત ૧૭૦૦ પછી આ સ્થિતિ ચાલતી થઈ છે

સરત ૧૭૦૦ પહેલાના ગુજરાતી લિપિમા લખેલા અંદા મગતા નથી * સરત ૧૫૦૦ ની આસપાસના અંદામા ગુજરાતી લિપિનું નામ આવે છે, જેટલે એ સતકેમા ગુજરાતી લિપિ હતી ખરી પણ તે અંદ લખનારા કામની નહોતી વ્યવહારની સમ્યક્તા માટે નાસુકાસુ અને પત્રવ્યવહાર કરવાના કામમા એ નિપિના ઉપયોગ રહેતા હશે જોઈએ સવત ૧૭૦૦ પહેલા લખાયેલા જેટલા અંદ મગ્યા છે તે અંદા ન ગરી લિપિમા છે. મુસલમાની રાજ અમલને લીધે જેમ જેમ લોકોમા શાસ્ત્રિયજ્ઞાન અને શાસ્ત્રિય લિપિનો પ્રચાર વડતો ગયા તમ તેમ ગુજરાતીનું ચાલુ રહ્યું ગયું ગરીબ માનુસ પામ ધરમા પહેરવાના અને બહાર પહેરવાના કપડા વૃદ્ધ વૃદ્ધ હોના નથી તેથી તે જે કઈ મુખ્ય મગે તે ધરમા અને બહાર સર્ રથેજ ઉપયોગમા લે છે, તેમ લોકોમા વિદ્યાનો આગ્રહ થતો ગયો અને શાસ્ત્રિય લિપિનું જ્ઞાન જોશુ થઈ ગયું એટલે લોકો પોતાને જે કષ્ટ ઉપયોગનું લાગે તે પોતાને આવડતી લિપિમા ઉતારા લઈને તેજ ઉપયોગ કરવા લાગ્યા સવત ૧૭૦૦ પછી ગુજરાતી લખાના અંદો ગુજરાતી લિપિમા લખાયા છે એટલુંજ નહિ પણ દિલી પદો અને નાના મોટા કવ્ય અંદો તેમજ સંસ્કૃત શ્લોકો સુદા ગુજરાતી લિપિએ લખેનાં મગી આવે છે એથી ઉલટું એવા પણ સંખ્યાનુક્રમજો મગે છે કે સવત ૧૭૦૦, ૧૮૦૦ અને લગભગ ૧૮૦૦ પછી પણ પોતાને જે કઈ લખવાનું હોય તે બધું નાગરીમાજ લખે મટવાક બાકીજો ગુજરાતી લખાનો અંદ, ગુજરાતી લખાના પત્રવ્યવહાર અને ગુજરાતી લોકોના મળધનું નાસુકાસુ સર્ પોતાની આવડતની લિપિ (નાગરી)માજ લખતા જીન સાધુઓ પણ જે કઈ લખતા તે બધું નાગરીમાજ લખતા ગુજરાતી લિપિ અથની લિપિ તરીકે તેમજે તા રવીંગરીજ નથી હેન્ટ સુધી એમનામા અંદની નિપિ તો નાગરીજ ચાલતી ગઈ છે

કોઈએ મરોડ રૂઢ થયો હોય અથવા કોઈએ મરાડને તેમજે સુધારીને સરળ કરી આપ્યા હોય તો તે બનવાનું છે

* હાલની કેંગવણીની શરૂઆત થઈ તે વખતે તો અથની લિપિ નાગરી લિપિ છે એમ માનીને નિરાજોમા ચલાવવાના પુસ્તક નાગરી લિપિમા છપાવવામા આવ્યા હતા પાઠજથી એ સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ અને ગુજરાતી લિપિમા અંદમાજા છપાઈ આ ફેરફાર વડે ગુજરાતીનો આસપાસના દેશો સંચિનો સબઈ વૃદ્ધી ગયો ગુજરાતની બહાર છપાયેલું ગુજરાતીઓ વચી સંકે નહિ ને ગુજરાતમા છપાયેલું ગુજરાતની બહાર મળના કામમા આવે નહિ

* મારી પાસે સ ૧૯૮૩ નો લખેલો ગુટકો છે, તેમા કેટલાક સ્વપનો, શ્લોકો, દવાઓ, જનમ ન વગેરે ગુજરાતીમાં લખ્યું છે અથનો સ્થિત ગુજરાતી લિપિમા લખવાનો આથી વધારે બહો પૂરવો હજી સુધી બીજો પ્રયત્ન મળ્યો નથી

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદમાં મૂકાયેલા હસ્તલેખો-તામ્રપત્રો.

પ્રદર્શનમાં મુકરા માટે પાંચ તામ્રપત્રો મળ્યા હતા એ પાંચે આ વિભાગ સાથે સંબંધ ધરાવતા અને લેઢોના ધર્મમાં પડી રહેલા મળ્યા હતા એવાના ત્રણ તામ્રપત્રો તદ્દન અપ્રસિદ્ધ હતા. ધમઢાછાનાં તામ્રપત્ર એ અપ્રસિદ્ધ તામ્રપત્રોમાં ના હતા. તેના ચાર પનરામાં એ લેખ લખેલા છે એક લેખ એકજ ગામના અને એમજ આજણુને આપેલા દાનપત્રના હોવા છતાં બેઢેના લખી આપનાર જુદા જુદા છે એક તેમ મહા મડલેશ્વર દુર્લભરાજને લખેલો છે ને બીજો પાટણના મહારાજાધિરાજ દર્પદેવનો લખેલો છે આ બે લેખ જોતાં સમજાય છે કે સ ૧૧૩૧ માં લાટ થતાં આવેલા નવસારી મડળ (જીલ્લા) નો અધિકારતાં યૌનુચ્ચરશનો મહા મડલેશ્વર દુર્લભરાજ છે પણ તે એક સુખા જેવો સામાન્ય અધિકારી બોલાવે છે દાન કરનાર મહારાજાધિરાજ કર્ણદેવ અને નાન પાળનાર મહામડલેશ્વર દુર્લભરાજ છે આ તપ્પમાં જણાવ્યા જેવી હકીકત છે તે આ પ્રમાણે છે.

(૧) નવસારી અને તેની દક્ષિણ સીમા સુધીનો પ્રદેશ આ મારે “દ્યોત્ક” એ મામે ઓળખાતો હતો.

(૨) પાટણના રાજ્યમાં પદ્મ (છ છ ગામ) ના જૂથ પાડવામાં આવતા હતા.

(૩) મહારાજાધિરાજ ભીમદેવ પહેલાના તપ્પમાં આ પ્રદેશ પાટણના રાજ્ય સાથે જોડાયેલો હતો.

(૪) ધમઢા, કુહોલી, અમલસાર એ બેરે પાસેપામેના ગામ હતાં વર્ષ કરતા વધારે જૂના છે, અર્થાત્ એ દાણે આ પ્રદેશ સારી રીતે રસી રહેલો હતો.

(૫) નવસારી, ધમઢાગ, ગણુની એ વેરે ગામેમાં મોટા આજણુની વસ્તી જૂની છે અને તે પ્રાચીન દાણી પ્રતિષ્ઠા બોળાતી છે.

(૬) આ દાગ મુધી આજણોની યાતિથી નહિ પણ ગોત્રથી ઓળખાનામાં આવે છે.

(૭) લાટના યૌનુચ્ચ ચદ્રરાજની શાખા વિષમત્ત ઇ.

(૮) નર્મદાની ઉત્તરના પ્રદેશમાં વિષમ સત્ત લખાય છે ને દક્ષિણના બગમાં ચક્ર સંવત્ લખાય છે.

ધમઢાછાનું તામ્રપત્ર-દુર્લભરાજનો શક સં. ૧૧૬નો લેખ.

(૧) ઓં નમઃ મમતે વાસુદેવાય ॥ પાગાન્કમ વાચ્છયા મમત્ત ક્રીડા વૃત્તે ક્રીડનો ચસ્પાન્વિસ્તૃણવિંદુવ પગિતૌ વદ્દટામ્રમાગેકન ॥ ન્યન્યસ્મિન્નપિ રેણુવદ્ધિઝસતી ક્ષોળી યુગન્તાગમે લજ્જાવશ વિવસ્મુગ્મ્યપન તત્ત્માર સર વપુ ॥ સ્વસ્તિ શક સમ્વત્સર પદ્ધિક નવત્યકિક નવ સત્યા મહનોપિ ૧૧૬ માર્ગશિર શુદિ ૧૧ ભૌમે ॥ અષ્ટે મહાગનાધિરાજ પામેશ્વર શ્રી મુલ્લાજદેવ પાદાનુષ્ઠાત પરમ મદારક મહારાજાધિરાજ

परमेश्वर श्रीबुद्धिपराशरैः पादानुष्यात परममहाराज महाराजाधिराज परमेश्वर श्री भूमेदेव
 पादानुष्यात परम महाराज महाराजाधिराज परमेश्वर श्री कर्णदेव कल्याण विजयरात्रे तस्ये
 तस्मिन् काले टाटदेशान्तरायाति नागसारिकायां तत्पादपञ्चोपभावी ॥ आसीद्विदित पादपंकज-
 पुराधौलुपराजान्वये सौ (शौ)र्षोदार्थगुणान्वितो इत्युक्तो गांगेय नामा पुरा यस्याद्यापि
 दिवौकषां प्रतिगृहं गायेति सिद्धागनाः ॥ कीर्तितस्य न याति साम्रतमहो वस्तुं गुणामादरैः ॥
 संमोग भूमिर्भुविलम्बकीर्तिः श्री चंद्ररामान्वय भूय तस्मात् ॥ अद्यापि यस्य प्रभुतां प्रभूताः ॥
 गायेति गाने लघुपुष्पभुम्भोवि । जातः श्री दुर्लभेशः क्षितिपति तिलवध्वांदरामा प्रतापी कीर्तिः
 सत्ताविष मध्ये विलसति धवलद्राजहंसीव नित्यं ॥ यस्यैर्वाजिगज प्रर खुरपुटोत्स्रात
 निर्भिन्नमृमेषूली गेषावलीव प्रसरति गगनं विश्वमाच्छादयती ॥ गतमुवनकुलानि द्यास्त
 द्विमंडलानि शृतु हिमगिरीणि भ्रात तारापथानि । सरस चमलवंदच्छंद गौराणि वामं ।
 मसुरमापतेनौ धाम्निधामानि यस्य । स्नारवा पुष्पमृदुदवेन विधिना संतर्प्यदेवान्पितृन् ।
 धर्मशासन तत्परेण मनसा संपूज्य नारायणं । आहूयाखिल विप्रपंडितननान् मष्टायवान् ददौ ।
 गोमत्यानि समस्त शास्त्रविधिना दानानि धान्यानि च । निज रानावली विराजित महा मे (मे)
 डलेस्व (श्वर) श्रीबुद्धिपराजः स्य नियोगस्थान । मंत्रपुरोहितस्तेनापत्यक्षपटलिक प्रभृतं न
 समाज्ञापयति ॥ जला विभूतिः जलभंगि यौवनं कृतात् 'दंतोतरवर्ति जीवितं तथा चंचल
 पटलं जीवित माकलय्य । मज्जदेशागस्त सकल वेदशास्त्रार्थ विदाय । मांडव्य गोत्रो-
 त्पत्ताय । मांडव्य मार्गव्य अंगिरा ऊर्मि जमदग्नि पंच प्रवर सयुताय । विप्र रुद्रादि य
 सुत पंडित महीधराय । नलहदिका पट्टशस्त्रपके । उदभेन । सवृक्ष माताकुलं सप्त मा
 पर्यंत धामणाच्छा ग्राम ददौ । पूर्वस्यां दिशि कीला ग्रामः दक्षिणस्यां दिशि तोरण ग्रामः
 पश्चिमस्यां दिशि आवलसादि ग्रामः उत्तरस्यां दिशि कलावलीग्रामः ॥

धमडाछानुं दानपत्र.

कर्णदेव.

सं. ११३१

रानावली पूर्ववत् ॥ परम महाराज महाराजाधिराजा परमेश्वर श्री मूलगजदेव पाटानु
 ध्यात परम महाराज महाराजाधिराज श्री चाभुंडरान्वेव पादानुष्यात परम महाराज महाराजा
 धिराज श्री बुद्धिपराजदेव पादानुष्यात परम महाराज महाराजा धिराज श्री भीमदेव पाटानु
 ध्यात परम महाराज महाराजाधिराज श्री कर्णदेव विजयमान नागसारिका विषय प्रतिबद्ध
 नलहद पट्टशतानतः पात्तिनः समस्त रामपुरुषान् ब्रह्मणोत्तरान् तक्षिणामि जन
 पशून् चोचयस्तुवः सविदित यथा श्री विरुमादित्योत्पादित संवत्सर गतेष्वेकादशसु
 एकतृशदधिकेषु अत्रोक्तोपि सं. ११३१ कार्तिक सुदि ११ एकाशी पूर्णिमा चान्नर मुक्त
 महेश्वरमन्त्रार्थ संसागसारतां विवित्य वित्रोरात्ननश्च पुष्पयशोभिनुद्धये मध्य देशादागताय

પ્રધીત સફલ શાસ્ત્રાય માંડવ્યગોત્રાય બ્રાહ્મણ મધુસુદનપૌત્રાય રુદ્રાદિત્યસુતાય પંડિત
મહીધરાય સસીમા પર્યંતઃ સ હિરણ્યમાગમોગઃ સ વૃક્ષમાલાકુલઃ સદંડ-
દશાપરાધઃ સોપરિકરઃ સર્ત્રીદાયસમેતઃ પૂર્વપ્રદત્ત દેવદાય બ્રહ્મદાય વર્જ્ય ધામ
ળાછાભિધાન ગ્રામઃ શાશનેનોદકપૂર્વ યસ્મામિઃ પ્રદત્તઃ અસ્ય ચ પૂર્વશ્યાં દિશિ
અજેરાહ ગ્રામઃ દક્ષિણસ્યાદિશિ તોરણગ્રામઃ પશ્ચિમાયાદિશિ આમ્બલગાદિ ગ્રામઃ ઉત્તરસ્યાં
દિશિ કચ્છાવલીગ્રામઃ । इति चतुराघाटोपलक्षितं ग्राममेतत्तन्निवासि जनपदैर्यथा दीय-
मान भागभोगकर हिरण्यादि सर्वदा सर्वमाज्ञाश्रवणविधेयैर्मृत्वा अस्मद्वचनैरन्यैरपि
अस्माभिः प्रदत्तमुपनेतव्यं पालनीयं च ॥ उक्तं च भगवता व्यासेन । पटिवर्ष सहस्राणि
स्यर्गे तिष्ठति भूमिद आच्छेता चानुमंता च तान्येव नरकं वसेत् । विंध्याटवीप्वतोयेसु
शुष्ककोटरवासिन । कृष्णसर्पा प्रजायंते भूमिदानापहारका ॥ २ ॥ लिखितमिद
शासनं कायस्थ वटेश्वर सुत कैलाकेन दूतकोत्र महासाधिविग्रहिक श्री भोगा दित्य इति ।

તાત્રપત્રનો આર.

દુર્લભરાજના લેખના એ પત્ર છે. પહેલા પત્રમાં એક જ તરફ લેખ છે, તે બીજા
પત્રે એક બાજુએ લખેલું છે. પત્રો બન્ના છે ને આર ધૈય
(લગભગ બેત) લાખા તથા ૭ ધૈય પડેલા છે. એના ઉાર
દોનરેલા અપર બાકા આ ઉડા છે. જે ઉ પના છટા છે,

પણુન

પણુ તે બેઉના એક છેડાના મધ્ય બાગમાં દાણા કેવેલા છે અને દાણાની આસપાસની થોડી
જગા કોરી રાખેલી છે, એ ઉપરથી સમજાય છે કે બીજા બધા ત.સ.ત્રો જેમ કડીથી સાધી
લીધેલા હોય છે તેમ આ પત્રો પણ કડીથી સાધી લીધેલા હોના જોઈએ.

કણુદેવના લેખના પત્રો પાતળા છે અને તેના ઉપર કોતરેલા અક્ષરો પણ પાતળા તેમજ
ખૂબ ઉપલક કોતરેલા છે, એટલે જો આ પત્રો કોઈએ પોતાના લાભને માટે રજુ કર્યા હોય
તે તેને દુર્લભરાજના પત્રોથી ટેકા મળતો ન હોય તો આ પત્રો બનાવટી હોવાનો વહેમ પડે
તેનું છે. આ પત્રોની લખાણ પહોળાઈ દુર્લભરાજના પત્રોના જેટલીજ છે.

શરમાનના પોતાના ઇંદિયા વારાક બગવાનને નમસ્કાર કરીને લખે છે કે શક સવત
૧૮૮૫ના માગશર સુદિ ૧૬ને મંગળવારે મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર

દુર્લભરાજના તાત્ર શ્રી મહારાજ દેવના પાતાનુયાય પરમ ભદ્રારક મહારાજાધિરાજ
લેખનો આર પરમેશ્વર શ્રી દુર્લભરાજનેવ પાતાનુયાયના પરમ ભદ્રારક મહારાજ
ધિરાજ પરમેશ્વર શ્રી ભીમદેવ પાતાનુયાયના પરમ ભદ્રારક મહારાજ
ધિરાજ પરમેશ્વર શ્રી કણુદેવ કથાણુ વિજય ગણ્ય કરે છે તે કાળે લાઠરેશની અદર આવેલા
નાગસારિકા (નવસારી) આ તેમના પાપપ્રતીપત્તી જે છે તે જેમના પાપપ્રત્યેનને વદના કરે છે

આ અને તાત્રપત્રો ધમપ્રગના કાગ્રીયા કથા પ્રતીર પામે છે.

તેના પૂર્વે ચૌહાડય રાજવંશમાં શૈવ અને જોષ્ઠ્ય મુજુવાળા તથા દૃઢ ભુજવાળા ગાગેય થયા. જેમના યશ હજુ સુધી સ્વર્ગમાં સિદ્ધાંતનાઓ ઘેર ઘેર ગાય છે અને જેમની કીર્તિ વર્ણવી શકાય એવી નથી. જેમણે ભૂમિ ભોગવતે કીર્તિ મેળવી. તેમની પાછળ શ્રી ચંદ્રરાજ થયા, જેમની પ્રભૂતા હજુ પણ સ્વર્ગ સુધી ગવાય છે. તેમની પાછળ શ્રી હર્ષભેશ રાજતિલક થયા. જેની નિર્મલ કીર્તિ સાન સમુદ્રની પેલી તરફ રાજદંસોની પેડે સદા વિલસે છે. જેના ઉચ્ચ ઘોડાઓની ખરીઓથી ઉખેડેલી ભૂમિની રજા મેઘમાળાની પેડે આકાશમાં છવાયને વિશ્વને ઢાંકી દે છે અને ભુવન ભેદીને દિગ્મંડળમાં હિમગિરિ ઉપર, તારાપથમાં અને સુરઅસુરોના રથાનમાં વ્યાપી રહે છે. એમણે પવિત્ર જળ વડે રનાન કરીને વિધિવત્ દેવો અને પિતૃઓને તૃપ્ત કરીને ધર્મશાસ્ત્રાનુસાર નારાયણની પૂજા કરીને સર્વ વિદ્વાન બ્રાહ્મણો અને પડિતોને જોલાથી ભરોડે ઘોડા આપ્યા, તેમજ અનેક ગૌદાનર્પિ બીજાં દાન કર્યાં. તે શ્રી હર્ષભરણ પોતાના રાજવંશમાં વિરાજતા સત્તા સર્વ મંત્રિઓ, પુરોહિત, સેનાપતિ, અક્ષપટલિક, વગેરે સર્વને આજ્ઞા કરે છે કે, વૈભવમાત્ર ચલ છે, પાણીના પરપોટા જેવું વૈષ્ણવ છે, જ્યવન કાળની દાઢ વચ્ચે પડેલું છે, એમ સમજીને મધ્યદેશથી આવેલા સકલ વૈષ્ણવસ્વાર્થ જાણનાર, માંડવ્ય ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા, પંચ પ્રવરવાળા વિદ્યાર્ણવ સુત પંડિત મદીધરને એ પદ્મમાના નડોદ પદ્મમાંતું ધમકાણા ગામ જાલદાનપૂર્વક અર્પણ કર્યું છે. એની પૂર્વે કોવવા ગામ, દક્ષિણમાં તોરણ ગામ, પશ્ચિમમાં અમલસાડ ગામ અને ઉત્તરમાં કહોલી ગામ છે.

રાજાઓના અનુક્રમ પૂર્વની પેઠે. પરમ બહારક મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર શ્રી મુલરાજ દેવ પાદાનુધ્યાન પરમ બહારક મહારાજાધિરાજ શ્રી આમુડ-કર્જુદેવના તાત્રપત્રનો સાર. રાજદેવ પાદાનુધ્યાત પ. બ. મ. શ્રી હર્ષભરણદેવ પાદાનુધ્યાન પ. બ. મ. શ્રી ભીમદેવ પાદાનુધ્યાન પ. બ. મ. શ્રી કર્જુદેવ વિજયો છે. નવસારી જિલ્લામાં આવેલા એ પદ્મમાના નડોદ પદ્મમાંના સર્વરાજ પુત્રોને, બ્રાહ્મણ વગેરે ત્યા વસના સર્વ જનોને ખબર થાય કે શ્રી વિક્રમ સંવત્સર ૧૧૩૧ ના કાર્તિક સુદિ ૧૧ પર્વણી ઉપર અરાગર વ્યાપી મહેશ્વરને પૂજીને સંસારની અસારતા જાણીને, પિતૃઓના અને પોતાના પુણ્યવધની શ્રદ્ધાને માટે મધ્યદેશથી આવેલા સર્વ શાસ્ત્રના અભ્યાસી માંડવ્ય ગોત્રના બ્રાહ્મણ મધુસંદનના પુત્ર ર્ણાદિત્યના સુત પંડિત મદીધરને ધમકાણા ગામ તેની સીમાની અંદરના ઝાડ બીડ અને માલમના સાયે પૂર્વે આપેલાં દેવદાય બ્રહ્મદાય સિનાય મેં જાલદાનપૂર્વક અર્પણ કર્યું છે. એની પૂર્વે અગ્રરાષ્ટ્ર ગામ છે, દક્ષિણમાં તોરણ ગામ છે, પશ્ચિમમાં અમલસાડ ગામ, અને ઉત્તરમાં કહોલી ગામ છે. એ પ્રમાણેની ચતુર્દિશામાં આવેલા ગામમાં વસતા જનોએ જે પ્રમાણે અમને બામ ભોગ કર વગેરે આપતા તે પ્રમાણે અમારું વચન સંગમગાંતે અમારું અર્પણ કરેલું પાળવું. બજાના બાસે કહ્યું છે કે ભૂમિદાન કરનાર સાડ દગ્ગર વર્ષ સુધી સ્વર્ગમાં વસે છે અને તેનું દરજી કરનાર તથા દગ્ગુ કરવાની અનુમતિ આપનાર નરકમાં વસે છે. ભૂમિદાન દરજી કરનાર વિધાયગના પાછો વગરના નામ કોટરમાં દાજો સાપ રહેતે જન્મે છે. આ શાસન લખનાર કામરથ વટેશ્વર સુત કૈા દેવક મહાસંમિતિવ્રતદિક શ્રી ભોગાદિત્ય.

બલેમરનું કીર્તિપાલનુ તામ્રપત્ર *

શક સં. ૮૪૦

આ તામ્રપત્રના પશુ પતરા છે, પહેલું અને ઠેલ્યું પતર એક એક બાજુએ લખેલું છે ને વચનુ પતર બેઉ બાજુએ લખેલું છે લખાઈ પહોળાઈમાં આ પત્રના ધમકાડાના પતરા જેવડાજ છે આ તામ્રપત્રનો લેખ લામો છે અને તે બહુ મોટા પશુ નહિ અને બહુ ઝીણા પશુ નહિ એવા મુનાચ્ય નાગરી અપરોથી લખેનો છે આ કાગ નાગરી લિપિને માટે શરૂઆતનો કાળ હોવાની એના ટેટનાક અક્ષરો જરા જુદા મરાડવાળા છે, આ આમો લેખ બોમો રાયલ એશિયાટિક મોસાડીના જનગલમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે, તેથી જગાના બચાવને માટે અડી મગ લેખ નહિ લેતા તેને સાગ્રમાત્ર વીવો છે

આ લેખમાં જનશુના જેવી હકીમ્ત છે તે આ પ્રમાણે —

- ૧ શકનમતો પ્રચાર
- ૨ દર્શનો ૧૫ થવાની માનના
- ૩ બરેસર અને તેની આસપાસના ગામોનો પ્રાચીન વસવાટ
- ૪ ચૌનુકન ગામનો ઉપર રાષ્ટ્ર રાજ્યોનું ઉપરીપણું
- ૫ ધાત્રી, હીપા, ચમાર વગેરે ગાતિઓની પ્રાચીનતા

૬ આ કાગ મુરી કોઇપણ લેખને મધ્યે “શ્રી ગણેશાય નમઃ” લખવાનો ચાલ નથી પણ જરા જુદી રીતે ઐ લખીને શરૂઆત કરનારો રિવાજ સવ રેખોમાં છે કીર્તિપાલના તામ્રપત્રનો આ લેખનું મળ્યાચળુ આ રીતે છે —

શાર. ઐ નમો મગવત્યે ॥

સુનતિ કમલયોનિ પાતિ પિતાવરો ય
હરતિ સકલમીશ કિં ચ યમ્યા પ્રસાદાત્ ।
પ્રતિજનનિહિત્મા વ્યાપિની સા સમન્તાન્
ઘતુ મગવતી ઘ શક્તિરવ્યક્ત રૂપા ॥

આ પ્રમાણે અમરજી દરીને મ્હે છે—સના ત્રિધિ કરતા પ્રજ્ઞાની અજલીથી ચાનુમ્ય નામના વશમાં નિરગ્રાહ નામના નમ્પતિ થયા તેના કારણપરાજ થયા જેના વેરી રાજ્યોની સ્ત્રીઓ નિસાસાની ધુણીથી બીનડીઓના જેવી મળી થઇ તેનાથી વિદ્યાનિયમ પત્ર ગોઝિરાજ નરેન્દ્ર થયા એમનો પ્રતાપ જોઇને ત્રિપુ પશુ પોતાની પત્ની લક્ષ્મી હરાઇ જવાની કિમ્મમાં જળશાયી થઈ ગયા છે તેનાથી ચ્યુરસિક કીર્તિરાજ રૂપ થયા જેના ઘોડાઓની ખરીઓથી હોડેની રજ રડે સમુદ્ર પૂગઇ જાય છે વિજયત્રી એમનો એકાતમા સગ કરનારે ઉત્સુક હોય તેમ એમના વેરીઓ એમને જોતાની સારે તરતજ રજુમિમાથી નાસી જાય છે દુશ્મની એમનો પ્રતાપ સાબળીને એમના વિધી જોતાની વધુએને ઘરડાઓ એવી સનાક આપે છે

કે તમારો સામાન્ય કાયમ ગહેવાની (બરતારને ઇચ્છના રાખવાની) બિશ્વાં માગી લેા યુદ્ધમાં તેમ દાનમાં જેને સામેા પક્ષ નથી તેમ હેઈ ધનાર્થી નથી, તેથી કર્મસ્થન્ય થયેલા પોતાના હાથનો જેને બાર પડેના લાગે છે.

સૌપુત્રોની હદમયિનને આપતિમા સદાવકારક અમીમ મહિમાવાન શ્રીમાન કુંદરાજ થયા જેના જન્મથી સર્વ જ્ઞાનવંશાતિરક્ત રાષ્ટ્રકેટ શોખા પામ્યા. તેનાથી અમૃતરાજ નામે પ્રસિદ્ધ પુત્ર નામ પ્રમાણે અર્થવાણે થયો. જેના ઉદયથી સર્વ વેરીઓની શ્રીઓનાં મુખકમળ ખીંચાઈ ગયાં, તેનાથી સંબુરાજ થયા. નિઃશય વેરીઓના નાશ કરવાથી કીર્તિરાજના સેવકો લડવાનું નહિ મળવાથી દેહાસીમા દિવંગ ગુપ્તરે છે એવા એમણે સંસારની અસારતા જાણીને તેમજ કમળપર પડેલા પાણીના બિંદુ જેવું જીવન અંત્ય જાણીને દર્યાવસાન સુધી કાયમ રહે એવી કીર્તિની અભિવાધથી સુકૃતનો સંચય કરવા દિગ્ગ પરિપન્ની અધિષ્ઠાના ભગવતી નિકેતન કલસવાળી પદ્માશવાની મહિકા મ્યાપી. એના કાયમ નિભાવને માટે મગજે આ પ્રમાણે મોહાયુ કરી છે.

સમગ્ર દાનમા ભૂમિદાન એજ મર્વતમ ગણ્યું છે. કહ્યું છે કે અતિદાન તથા છે-ગાય, પૃથ્વી અને મરુતવતી. એને દોહનારા, ધાણુ કરનાગ અને વહન કરનારા પવિત્ર થાય છે. જે ભૂમિદાન એકલુ કરે છે અને જે ભૂમિદાન આપે છે તે બંને પુણ્યકર્મોએ મર્ગગામી થાય છે. સર્વ દાન એક જન્મમાજ ફળ આપે છે, પણ મોતું, પૃથ્વી અને કન્યાદાન એ સાન જન્મ સુધી ફળ આપે છે. અગ્નિની પ્રથમ પ્રજા સુવર્ણ છે, પૃથ્વી વિષ્ણુ ભગવાંનની છે અને ગાય સૂર્યની પુત્રી છે તેથી જે કોઈ મોતું, પૃથ્વી અને ગાય આપે છે તે તે ત્રણ લોકને પામે છે. ઇત્યાદિ સ્મૃતિ અને તાનુશ્રોતો કહે છે. ભૂમિદાનનું મહત્ત્વ જાણીને મહામંડ્યેશ્વર શ્રી કીર્તિરાજ પોતપોતાનો અધિકાર ધરાવતા સર્વ અધિકારીએને તુલ્ય કરે છે કે શક્ય તપ દાક્ષાતીન સંવત્સર રતેષુ નવમ્નુ ચલ્લિત્વાધિરેણુવ્રાસ્તોપિ સં. ૪૪૦ ઉદગયન પર્વ-શ્રુતિમાં બિલીશ્વરીય (બહેસર) દિવ્યત્વારિન્દ્રઃ આખાન્તઃ (જેતાણીસ ગામ)ના જગ્યામા ચાર દિશાએ મુકરર થયેલી હદવાળી જમીન ગ્રામ્યીક સાથેની સર્વ માગણો અને સર્વ રાજ-પુરોએને માટે અપ્રવેશ્ય છે. રાજપુરાજની રથાપેલી મહિકાને મેં તલવદા (તથાદ) ગામ પાણીની અંજલીપૂર્વક આપ્યું છે. એની ચતુર્દિશા-પૂર્વમા કુશલુ ગામ, ઉત્તરમા કોહિશલા ગામ, પશ્ચિમમા ટેન્દરયા (દીંબરવા) ગામ, અને દક્ષિણમા એરથાણુ (એરથાણુ) ગામ છે. એ પ્રમાણે ચતુર્સંભાવાણુ ગામ તથા પદવરચલુ ગામે ભૂમિ નિવર્તન (સાથી) પચાસ અકે પચાસ નિવર્તન તથા પરિપત્ત દરિપત્ત થાટકે બે વાણુધામાનો એક, તેથી, હીંપા, ધોખી, કુંભાર, ચમાર હળમ, એ સાત પ્રકૃતિ (વસવાયા) આપ્યા છે. તેથી એ ગામ, એ ભૂમિ અને અને એ પ્રકૃતિ ભોગવતા ભોગવાવતા ભગવતીના સેવકોને કોઈએ નિષેધ કરવો નહિ. આગામિ વૃષ્ટિઓએ પણ આ માન્ય રાખવું અને ભૂમિદાનનું શલ જાણીને પોતાના આપેલા દાનની પેઠે મારે અપેક્ષુ આ દાન પાળવું.

તેમજ હવે પછી ચનારા સર્વ ભૂમિપાલોને ફરી ફરી જન્મસ્થન્ય વિનંતિ કરે છે કે આ ધર્મસેષ માન્ય રાખવો અને પોતપોતાના કાલે આપે પણ પાળવો. ઘણાએ જમીન ભોગરી છે અને સગર વગેરે ઘણાએ રાજ થઈ ગયા છે, પણ જે કાલે જેની ભૂમિ તે કાલે તેને ફળ, જે કોઈ મોહથી આ દાન કરી મેશે તો તે પંચમહાપાપથી મેપાશે, જન્મ પામેલા સર્વનું જીવન અસાર છે

તેથી જો દેશને આપેલું ગામ કોઈ હરણ કરે તો તે નરકમાં જાય એમાં કંઈ નવાઈ નથી. બ્રહ્માનું હરણકરનારની કેવી દશા થશે તે ખરેખર કોઈ જાણતું નથી. તે આપકીર્તિ પામશે અને એક કદ્ય સુધી નરકમાં પડશે. જો કોઈ મંદ્યુદિ ભોભથી આ શાસન હરણ કરે તો ભગવતી દેવી ક્રોધ પામીને તેને શિક્ષા કરશે. કહ્યું છે કે પોતાની આપેલી વા અન્યની આપેલી વસ્તુધરા જે હરણ કરે તે પોતાના પિતૃઓ સહિત નરકમાં કીડા થઈ રહે છે. બ્રહ્માનું કરનાર માંડ હજાર વર્ષ સ્વર્ગમાં વસે છે અને તેનું હરણ કરનાર કે હરણ કરવાની અતુષ્ટિ આપનાર તેજ પ્રમાણે નરકમાં જાય છે. વિશેષ વિસ્તાર બસ છે. બધા સુની ચંદ્ર શીતળતા તરે નહિ; બધાં સુધી અર્ધ ઈચ્છતા તરૂને અધકાર સાથે મૈત્રી કરે નહિ, બધાં સુધી ગતિ દિવસની સાથે મૈત્રી કરે નહિ ત્યાં સુધી ભગવતીનું શાસન અને આ ગામ નિર્વિદન હો. આ મહિકા તાપીની મોટી મહિકા સાથે જોડાયેલી છે. લિખિત ગદ્ય નિયમથી મંધિવિચરિક બ્રીમેશ ધનિ:

રાષ્ટ્રકૂટ કક્કરાજનું તાત્રપત્ર. ૪

શક સં. ૧૭૯

આ તાત્રપત્રનો લેખ એ પતરામાં લખેલો છે. એક પતરા ધમડાળાના પતરા કરતા મોટા અર્થાત્ દરેક પતર ૧૩ ઇંચ લાંબું અને ૮ ઇંચ પહોળું છે. એક પતરાને એ પાશુએ હેરાપર એ કડીઓ ઘાલીને માધી લીધેલા છે. એ એમાંની એક કડી નીકળી નીકળે છે અને એક કડી કાયમ રહી છે, જેનાથી એક પતરા જોડાયેલા છે. કડીના ઉપર ગળનો સિદ્ધો છે. એ શિક્ષામાં એક આકૃતિ છે જે ધસાઇ ગયેલી હોવાથી બરાબર જોવાથી શકાતી નથી, પણ તે મૂડની હોય એમ લાગે છે. પતરાં ઉપરનો લેખ સુત્રાચ્ચ આશરે લખેલો છે. એની લિપિ બ્રાહ્મી લિપિના વશમાં ઉતરી આવેલી અને વલ્લભીની લિપિને મળતી છે. આ આખો લેખ રાષ્ટ્રક કક્કરાજના સોસાઈદીના એમે સાખાના સન ૧૮૮૩ના જરનલમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે, તેથી તે લેખ અહીં ઉતાળી લીધો નથી, પણ તેનો સાર માત્ર આપ્યો છે.

રાષ્ટ્રકૂટ કક્કરાજના તાત્ર આ લેખની શરૂઆત આ પ્રમાણે છે.—

પત્રનો સાર.

શ્રીમાન્સદા જયતિ સિદ્ધસુરામુરંદ્ર

વૃન્દોત્તમાન્નમણિ ચુન્નિત પાદપદ્મ. ।

શમ્ભુ: સમાહિત ગુણત્રિવ્રય: પ્રજાનાં

સર્ગમ્થિતિપલ્લવકારણમાદિદેવ: ॥

મગળાચરણમાં શબ્દોને નમસ્કાર કરીને કહે છે—અનેક પુરોમાં જેણે જય ગેળાઓ છે એવા રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના કુળકમળમાં સર્વ જેસા, અને વળવાના વેરીઓની સ્ત્રીઓના મુખ કમળને કરમાવી નાખનાર હૈમંતકાળના પવન જેવા ગળ કક્કરાજ હતા. તે પવિત્ર વૃષ્ટિના રાષ્ટ્રીને અતુલ વીરવાનું કુલપરાજ પુત્ર થયા. જેની તજવારપર ચઢીને કીર્તિએ સર્વ રિપુડી-પંડા નાશ કર્યો અને યશ વડે સમસ્ત જુનને ઉજવળ કર્યું.

આ તાત્રપત્ર રા. કનૈયાલાલ નાનાવાઈ દેસાઈ મેતાન કળિયા સુરત. એમણે પ્રદર્શનમાં મુદ્રુ હતું.

સિંહની પેઠે રમતાં રમતાં તરવાર વડે જેણે વેરીઓના હાથીઓના કુંભરચળ વિદારવાથી ભૂમિ પર પહેલાં મુકતાદળ વડે પૃથ્વી મુશોળીન થતી હતી. ગુણગ્નના સમુદ્ર જેવા આ રાજા પામે લક્ષ્મી પોતાની ચંચળતા, અવિનય, અને, અશાંતિનો સ્વભાવોષ તણે અને સરસ્વતી સાથેનો વિરોધ દૂર કરીને રચી હતી. જેનો પ્રતાપાગ્નિ બીકણ વેરીઓથી તરણાનો ઢગવો બાળી મૂકીને રિપુઓના હાથીઓનાં કુંભરચળ ભેદતો રિપુવંશ વંનને બાળતો ચાર સમુદ્ર સુધી જઈ-પહોચીને પણ શાંત થતો નહોતો. જે લક્ષ્મીનો નાથ છે, જેના કર કમળમાં ચક્ર છે, અવધૂર્ધ પરાક્રમ વડે જેણે બહિરાગ્નને બંધનમાં નાખ્યા છે અને જેણે ભુજંગનો દર્પ ઉતાર્યો છે એવા ગોવિન્દ દેવ જેવા ગોવિન્દરાજ પુત્ર થયા. સુદમાં મેઘગર્જના જેવા નાદથી પૃથ્વી ગાળતી સાંભળીને ધર્મ રહિત ધર્મ ગયેલા બળવાન વેરીઓએ મેઘનાદ સાંભળી હસો માનસ સરોવર પર જતા રહે છે તેમ જીવવાની આશા છોડી દીધી. રેડીઓને કંપદૂત જેવો, મિત્રોને માટે ઉપગિરિ જેવો, લોકસમૂહના નયનકમળને ચંદ્રમા જેવો અને વેરીઓના મદઝરનાદાથીઓના ક્ષોભ વિદારવામા જે કેસરી જેવો છે. જેના મંદિરે જીતાયેલા રાજા-ઓની બેડીઓના અસ્પૃશ્ય અવાજ થયા કરે છે. શંકરને અસ્તકે રહેલા ચંદ્રની પેઠે હળુ પણ જેનો યશ ત્રિભુવનને ઉજ્જવળ કરે છે, ગેવા તે રાજાથી દુરમનોને અસ્ત પમાડનાર અને અન્ય જનોનું તારણ કરનાર મહાશક્તિશાલી શ્રી કમ્પરાજ સર્વ લોકોને રંજન કરતા થયા. કામદેવ જેવા કમ્પરાજે નાગચરમાં રાજાની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું. રાજાઓના મુકુટમણિથી જેના ચરણ શોભે છે એવો તે બાલક છતાં પણ લોકોના નયનકમળને મુખકારક થયો. મગનમાના ચંદ્રની પેઠે સદૃશ્ય વડે જેણે પોતાના કુળને અલંકૃત કર્યું અને વેરી અધિકારોનો નાશ કર્યો. મંદરા ચળે મથેલા ક્ષીરસમુદ્રમા થયેલા ક્ષીણ જેવા ઉજ્જવળ યશથી જેણે દિશાઓને ઉજ્જવળ કરી * અને જેના દેવીઓ પર્વતની ગુફાઓમા ભરાઈ ગયેલા હોવા છતાં તેમના મો કાળાં થયા.

સત્યમાં જે ધર્મપુત્ર મુધિધિર જેવો, શુદ્ધિમા વિદુર જેવો, દાનમા મુર્ખપુત્ર કર્યું જેવો, ક્ષમામાં મેર જેવો, બળમા ભીમના જેવો, ચારિત્રમાં વાસુદેવ જેવો અને રૂપમાં જે રતિપતિ કામદેવ જેવો છે. તે અનેક મુદ્દોમા વેરીઓના હાથીઓનાં જૂથને નષ્ટ કરનાર, વિશ્વકર્મા દૃઢ રહેલા હાથ વડે શોભતો, શંકરના માથાપર રહેલા ચંદ્રમા જેવા ઉજ્જવળ યશઃપ્રવાહથી જેણે દિશાઓને ઉજ્જવળ કરી છે એવો અને અનેક સામંતોના મુકુટમણિથી જેના અચૂર્ણિદનું લાલન થાય છે એવો પરમ માહેશ્વર, સમધિગત પંચ મહાલખ્દ, પરમ બદ્ધારક, મહારાજા ધિરાજ, પરમેશ્વર શ્રી કમ્પરાજ પોતાના મહાસામંત, સેનાપતિ, લશ્કરીઅધિકારી, ચોર પકડનાર (પોલિસ બાનાનો ઉપરી), ભોગિક (ગામનો અધિકારી), રાજસ્થાનિય (પર રાજ્ય

* જરૂરનસમાં આ લેખનું રજોગ છપાયું છે, તેમાં પહેલા પનરાની છેલ્લી સિટિના પહેલા ત્રણ અક્ષર શાડી લાગવાથી દબાઈ ગયા છે, ને તેથી જરૂરનસમા લેખ પ્રસિદ્ધ કરનારથી તે વંચાયા નથી. જરૂરનસમા આપેલા અક્ષરાતરમાં પણ એ અક્ષરો નથી. લેખ પ્રદર્શનમાં મૂકવા મળ્યો તે વખતે આ લેખ આગળ છપાઈ ગયો છે એવું કોઈના જાણવામા નહોતું અને પ્રદર્શન થતા પહેલા આ સિપિ વાંચી આપનાર કોઈ મળશે એવી આશા નહોતી એથી આ સિપિ શીખી લેવા મેં પ્રયત્ન કર્યો. પનરૂં જરૂરનસ સાફ કરીને વાંચનાં દબાઈ ગયેલા ત્રણ અક્ષર "લ છ વ" અને વંચાયા, તેથી "ધવલ ધવલી" એવા બે શબ્દ થાય છે. ને મોકલ જરૂરનો દનો તે દોર દૂર થાય છે.

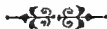
ખાતાનો મંત્રી વગેરે પોતાપોતાનો અધિકાર ભોગવતા સર્વને આજ્ઞા કરે છે કે સર્વને જાણ થાય કે મેં કાશકુલ વિષય (જહ્વા) માં આવેલું સ્થાવર પલ્લિકા (હારાલી) નામનું ગામ, ખેરાદની પાસે, પિપ્પલાઝાથી ઉતરમાં, કાટપુરી (કોર) વહારથી પૂર્વમાં અને ખેરાદની સીમથી દક્ષિણમાં એ અતુલિશાશુ ગામ જે બુસરસ્થાનવાસી ચાતુર્વેદી વચ્ચે, ગોત્ર કલુસ બ્રહ્મચારી બદ્ધે વિશાર (સ્વીમર) પુત્ર કુકેશ્વર (કુકેશ્વર) દિક્ષીતને બલિયાર વૈશ્વદેવ અગ્નિ હોત વગેરે ક્રિયાઓ સારી રીતે ચાલતી રાખવા પોતાના અને પોતાના માતૃપિતાને ધુણ મશાલ પ્રાપ્ત થાય તેને માટે ચઢ્યા સરજ તપે ત્યાં સુધી, સમુદ્ર, નદી, પર્વત, પૃથ્વી કાયમ રહે ત્યાં સુધી, પુત્ર, પાત્ર અને તેના વંશવાર્યોને ભોગવવા માટે જલ મૂકીને આપ્યું છે. તેથી હવે પછી થનારા રાજ્યોએ તે પાળવું અને પળાવવું, પ્રજા પવનથી થતા ઉદ્ધિ તરંગ જેવું ઇવિત જાણીને અને સર્વ સંપત્તિ અનિત્ય છે એમ સમજીને હવે પછી થનારા બ્રહ્મ વૃષ્ટિઓએ અને અમારા વંશજોએ ભૂમિદાનનું સાધારણ ફલ જાણીને આ દાન પાળવું. ભગવાન વ્યાસે કહ્યું છે કે-હે યુધિષ્ઠિર પોતાની આપેલી કે પારકી આપેલી ભૂમિનું ચત્તપૂર્વક રક્ષણ કર, કેમકે રાજ્યોએ પોતે આપવા કરતાં ખીજીનું આપેલું પાળવું એ વધારે ઉત્તમ છે. ભૂમિદાન કરનાર સાઠ હજાર વર્ષ સુધી સ્વર્ગમાં વસે છે અને તેનું હરણ કરનાર તથા હરણ કરવાની અતુભતિ આપનાર એજ પ્રમાણે નરકમાં વસે છે. શંખ, સિંહાસન, હાથી, ઘોડા, અને કન્યાદાન એ ભૂમિદાનના આગળ કંઈ લેખામા નથી. સર્વ દાનોમાં ભૂમિદાન શ્રેષ્ઠ છે, કહ્યું છે કે ભૂમિદાન હરણ કરનાર વિદ્યાપર્વતની જલ રહિત સૂકી ગુરામાં કાળો સાપ થઇ જન્મે છે. ધણાઓએ પૃથ્વી ભોગરી છે અને સગર વગેરે ધણાં રાજ્યો થઇ ગયા છે જે કાલે જોની ભૂમિ તે કાળનું જન પાવન કરનાર છે. શકવૃષ કાલાતીત સંવત્સર હશે અગનિયેશી અંકે ૬૭૯ના આસિ સ્થિત ૭ લખનાર હું આદિત્યવર્મા રાજકૃત બ્રહ્મચિહ્ન શ્રી તેના યુગ શ્રી ભોદ્ધ ધતિ.

હાંસોરથી આવેલું તામ્રપત્ર.

ૐ સ્વસ્તિ વિકટ કટકોતુન્નઃ સિદ્ધ મળટલ મળ્લનઃ મેરુરિવ જયધામશ્રાહ્માણકુલ ક્રમઃ । તસ્મિન્દક્ષે સમુત્પન્નઃ પ્રકટ પરાક્રમક્રાન્ત દિવ્યળહ્લોનેક સમરસંઘટ્ટ રિપુરાજ....ળ્લપ વિષટ્ન દોર્લ્લ મળ્લિટ વિન્નિત સકલારાતિ પક્ષો શ્રી મહેશ્વરદામો નામ રાજા વમ્બ લ્લયાતઃ પ્રકટિતાશેપમ્મળ્લપ્રતાપો વિક્રમેકરસઃ અનેક નરપતિશતમુકુટતટ્ઠાટિત મળિકર નિકર સમુલ્લસિતાઘોતિત ચરણકમલયુગલઃ શ્રી મીમદામઃ તસ્યાત્મનોનેક સામન્ત મુકુટકોટિ ઘટ્ટચરણારવિન્દો પ્રસાધિતાશેપ મ્મળ્લહ્લઃ શ્રી મદ્ધર્ત્વન્દઃ સુતઃ વિગત ધને....મદ શશિકર....રક્તિકરાવદાત યા કર્ત્વ્યા મંલિત સકલ જગત્રયઃ આનત મહીશલ મૌલી મળ્લિટ ચરણકમલયુગલઃ પરમ માહેશ્વરઃ શ્રી હરદામઃ તસ્ય પ્રિયાત્મનો પ્રસાધિતાશેપ વિપક્ષ મળ્લોત્તરશ્રીઃ । શશિકર નિર્મલ યશોષ ધવલિત સકલ મુવનઃ

श्री मधुभञ्जदेवः तस्य सुतः सगन्त सद्युगुणाधारभूतः परम शान्तिश्वरः समधिगत पद्म
महाशब्दः महासामन्ताधिपतिः श्री मद्भर्तुर्वर्द्धः सर्वानेवागामि नृपति महत्तर वासाव-
कादिन्तु गनुयोपयत्यस्तु वः मं विदितं श्री भृगुकच्छावस्थिते यथास्माभिः माता
पित्र्यो रात्मनश्च पुण्ययशोभिवृद्धये सोमपद वास्तव्याय अध्वर्यु माध्यन्दिन कौण्टिन्यस
गोत्र वामसनेयस ब्रह्मचारिणे ब्राह्मण भट्ट धृन्नाय तापिपुत्राय अक्षरेश्वर विषयान्तर्ग-
तास्य अर्जुनदेवि ग्रामस्य सूर्यग्रहणे उदकपूर्वकं प्रतिपादियश्रतुयमावः ॥ यथा वर
नूधी पारञ्जव्यः त्रैविधपर्गहुचान्यमाचरन्तिये नः.....पिन स ब्रह्मचारि ब्राह्मण
.....ब्राह्मण.....तथा सौजूषाद्र वास्तव्याय तत्रैविध्य
सामान्याय अध्वर्यु माध्यन्दिन असुराय । सगोत्राय वामसनेयस ब्रह्मचारिणे ब्राह्मण
भाट्टहाय भट्ट वि....ट्ट पुत्राय अर्जुनदेवीग्रामस्तूरक पूर्व आदित्यग्रहणे स दत्त भूमीभ्यां
अर्जुनदेवि ग्रामः सोद्वङ्ग स परिकर भूमिच्छिद्रन्यायेनाचाटभटप्रवेदय सहायान्तर सिद्धि
....हुता ।

.....तोस्मद्वंश्यैरन्वैर्वागामि नृपतिभिः प्रबलपवनप्रेरितोदधिमलतरंगचंचल जीव
लोकममावानुगतानसारान्विभवान्दीर्घकालस्थेय सद्युगुणमाकलय सामान्य भोगभू
प्रदानफलेष्वभिः शशिकर रुचिरं चिरा यशश्चि चिपुभिः सुयमस्यदायोनुमन्तव्यः
पालयितव्यश्चेति यो वास्मीन् तिमिरपटलावृतमतिराच्छिन्नादाच्छिद्यमानं वानुमोदेत स
पंचशिमेहा पानकं संयुक्तप्यादित्युक्तं च भगवता व्यासेन बहुभिर्वसुधाभुक्ता राजभिः
सगरादिभिः यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्य तस्य तदा फलं । यानीह दत्तानि पुरानरेन्द्र
स्यान्तानि धर्मार्थं यदाभूराणि निर्माल्य वान्तत्पतिमानितानि को नाम साधुः पुनराददीतः।
विन्ध्यादवीप्स तोयास्तु शुष्क कोटर वासिनः । कृष्णाहयोहि जायन्ते भूमिदाय हरितित्येः ।
स्य दत्ता परदत्ता वा यो हरेत वसुंधरा । तै न जाता जनेता च नरेके सातिता ध्रुवं ॥
सर्वानेतां भाविनः पार्थिवेन्द्रा भूयो भूयो.याचते भर्तुर्वर्द्धः सा मान्वोयं धर्मसेतनृपाणां
स्वे स्वे काले पालनीयो भवद्भिः ॥ पृष्टिर्वर्षे सत्याणि स्वर्गमोदति भूमिदः आच्छेत्ता
चानुमन्या च तान्वेधं नरके वसेत ॥ लिखितं येतन्मया चालम्भ भट्ट कर्षणभट्ट वरसुव
सुनुताः गानाक्षरमधिकक्षरं वा सर्वामित्र प्रमाण मिति यदुक्त.....रि लिखितः श्री मन्ना-
गावल्लोक प्रवर्द्धमान विजय राज्ये श्री भृगुकच्छावस्थितेन भट्ट लल्लुव
दुतकः ॥ यत्राङ्गतोपि सुविशुद्ध संवत्सर शताष्टके त्रयोदशार्धके ॥

હાંસોટનું ભર્તૃવર્ધનું તામ્રપત્ર.

સં ૮૧૦

(જા. ના શુભ્ય હામેટ)

આ તામ્રપત્ર વ્યવસ્થાપિતને મળતી લિપિમાં છે રાષ્ટ્રકૂટના તામ્રપત્રની લિપિ અને આ લિપિ એમ્બર છે, પણ આ પત્રના અક્ષર નેઈએતેરા માન નથી વચ્ચેની બે લિપિઓ જેમાં દાન સેનારનું નામ છે તે છેકાયેયુ છે અને તે એ વાગ લખાયા પછી ઉપર ફરી લખ્યું હોય તેનું છે કોઈ ગોઠ ઠેકાંગે છેડાના અપર જના રહ્યા છે, અથવા વાચી નહી શકાય તેના છે રજપુતોનું ચોદાણુ કુળ અને અનાવવા આક્ષણો જેમનું ખીનું નામ બાટેલા આક્ષણ છે, તેમની એક સાખા સન્નેદગ આક્ષણ તરીકે જોળખાઈ તેનો પ્રસાર આ તામ્રપત્રથી મળે છે તામ્રપત્રના બે પત્રો છે તે બેક કમ્પગજના તામ્રપત્ર જેવડા મોટા છે આ શેખનો માગ આ પ્રમાણે છે

મિત્ર મહાસે શેખાચ પ્રચ્છ સેનાસમયથી ઉચ્ચ મેક જેના ઉચ્ચ સદા મર્ગના વિગ્ધ પામનાર ચાદમાયુ કુલના વચ્ચે છે તે કુળમાં જન્મ અથવા મહા ભર્તૃવર્ધનના તામ્રપત્ર- પગકમથી જેમણે અનેક દિશાઓમાં જય મેળવ્યો જે આ નેવુધ્ધમા ત્રનો માર બળવાન રિપુઓના સમક્ષે હત્યા છે, એના શ્રી મહિન્દ્રદાસ નામના રાજા થયા તેમની પત્ની અનેક રાત નરપતિના મુખમળિષ્ટ જેમના અગ્નિકૃમળ તેજસ્વી હતી તેના શ્રીલીમદાસ થયા, તેમના પુત્ર શ્રીમદભર્તૃવૃદ્ધ થયા તેમના સુત પગમહાદેવ શ્રી હરદાસ થયા તેમના શ્રી દ્રુમહરદેવ થયા તેમના સુત મકંધ મર્ગશુભાધાર પગમ માજેશ્વર મહા સામતાધિપતિ શ્રીમદ ભર્તૃવર્ધન-દને પછી થનાર સર્વ રાજાઓ મહત્તરે વચ્ચાવા એમને જાહેર કૃત છે કે શ્રી ભગુન્નર (ભગવા) મા રહેનાર અમારા માતાપિતા અને અમારા પોતાના પ્રવચનની શ્રદ્ધિમાટે મોજપદ્મ (સર્જન) વાચી અધ્યયન માસ દિન, શાન્તિન્યમ જેમના રાજમતેવસ સત્તવાગી આત્મજ બદ ધુનાને અનુચ્ચ (અકલેશ્વર) હતામા આવેનું આશુનરી મામ યજ્ઞિદય સમયે જગમગીને અર્પણ કર્યું છે તથા મોજવન રાત્રવ્ય નિરિધમામાન્ય અર્ચ્ય ભારેલા બદ વિચ્છન્ન પુત્રને અલ્લુનેદેવીગામ જતનાન પરિક યજ્ઞિદય સમયે અર્પણ કર્યું છે તે તે મામની સમ્પદમાના સર્વ પતિંગ સાથે અર્પણ કર્યું છે, તે અમારા વચના તેમજ દવે પછી થનાર સર્વ રાજાઓએ પ્રજા પત્રથી થતા મમુદના મોજના જે સચગ હરિન જાળીને, વૈભવને અનાર જાળીને અને જામિનાનું મદાન ફગ જાળીને પાળા મોહના અધમાથી જેની બદિ દ કાઈ ગર્ભ હોય તેના જેકા આ દાન દગળ કૃત્રે અથવા દગળ કૃત્રિને અનુમોન આપજે તે પચ મદાપાનકી થશે બગરાન પાથે મ્હ છે જે જાળીને બોગવનાન ધણા રૂપ ગદા અને નગર વગેરે ગામઓ પણ ધણા રૂપ ગદા જે કાગે જેની જમિ તે મળવુ તેને ધણ પ્રથમના ગામઓએ ધર્મ અને વચને માટે જે આપ્યુ તેના તેને નિર્મળ માનતુ અને જે ફરી આપે તે પત્રન પુષ્પ છે.

જમિદાન દગળ કૃત્રના રિપયાગના પાત્રી વગરના મુખ મોજમા મોજો સાથ અથને જન્મે જે પોતાની આપેની કે પાત્રી આપેની જમિ જે પુચ્ચાની વે છે તે અને તેને જન્મ આપ નારી માના સદા નગમા પરી છે તેથી દવે પછી થનાર સર્વ રાજાઓ પામે બર્તૃવર્ધ ફરી ફરી મળે છે કે ગામઓએ પોતપોતાના કારે આ દાન પાળાં જમિદાન કૃત્રના મામ દગળ વર્ષ પોષી ગર્ભમા ગમે જે અને જે તેનું ૮૦૦ કૃત્રે, અથવા નાનકડાની અનુમતિ આપે છે તે

નગરમાં વસે છે. લખનાર કું વાવબ્ય બટ કર્જણ બડનો પુત્ર. વધારે એછી ધનામાત્ર જે કંઈ હોય તે સર્વ પ્રમાણ છે. શ્રી ગનાગાવલોક વિગ્રહીના રાજ્યમાં એમના કહેવાથી બહુમા બટ લઈયુ ફતક અકે સુવિશુદ્ધ સવત્તર આડમે તેર.

સુરતનો પ્રાચીન ધાતુલેખ.

સુરત નગરોટની પોળમાં ગોડીપાર્શ્વનાથના દેહરામાં પીનળની પ્રતિમા ઉપર આ પ્રમાણે લેખ છે.—

સંવત ૧૬૩૯ વર્ષે માઘ વદિ ૪ સોમે સૂર્યપુર વાસ્તવ્ય શ્રીમાલ જાતિય વ સાહ જયતસી માર્યા પ્રમુ સુત વ વુલા માર્યા વુલદે દુત વ સાધા માર્યા રામતિ શ્રેયોર્થ શ્રી અચલ ગચ્છે શ્રી નયકેસરીસુરીણ મુપદેશેન શ્રી વિમલનાથ વિંશં કારિતં

શિલાલેખ.

ગુજરાતના હનિહાસને લગતા ગિવાવેખ અને તામ્રલેખોના ઉતારા રા રચ્યુતરામ વાવાભાઈએ ત્રિપા મૂક્યા હતા.

મૂર્તિઓના લેખસંગ્રહ

જૈન પ્રતિમાઓ ઉપરના અપ્રસિદ્ધ લેખોના ઉતારા રા મુખિલ લ બકારબાઈ બ્યાસે જોવા મૂક્યા હતા. અત્યારે જૈનધર્મ નહિ પાળતી કેટલીક વાણિયા જાતિઓ પાછલા કાળે જૈનધર્મ પાળતી હતી એવું આ લેખો જોવાથી સમજાય છે. એમાં નાગર વાણિયા, ગુર્જર વાણિયા, કપોળ વાણિયા, દિશાવાળ વાણીઆ વગેરે અનેક વાણીઆ જાતિના મૂલસ્થોએ એ મૂર્તિ ઓ બગાડી છે. આ લેખો ઉપરથી વળી જાતિઓ અને ગામેની પ્રાચીનતા ઉપર પણ સારો પ્રકાશ પડે છે. લાડવા શ્રીમાળી વાણિયા જાતિ જે એક નાની ન્યાત છે અને જેની વસ્તી ફક્ત વાટ દેસ (સુરત બંડય) ની અંદર છે તે જાતિ મળતા વાણિયા જાતિ નથી પણ હમણા મો દોડમો વર્ષ ઉપર કેહાં દલકી ન્યાતના લોખિ જૈન ધર્મમાં દાખલ થવાથી તેમનું નામ લાડવા શ્રીમાળી પાડવામાં આવ્યું છે, એવું અદીના બીજા વાણિયાઓ કહે છે, પણ આ પ્રદર્શનમાં મૂકવામાં આવેલી કેરવાળી * ખંડિત પ્રતિમા ઉપરના સં ૧૬૮૩ના લેખ અને બીજા મં ૧૪૦૦-૧૫૦૦ સુધીના પ્રાચીન લેખો જતાવી આપે છે કે લોહિ એ જાતિ વિષે જે માને છે તે ખોટું છે અને પાછલા વખતમાં દેખવાથી તે જેડી કાડવામાં આવ્યું છે આવીજ રીતે ગામના નામ ઉપર પણ નવો પ્રકાશ પડે છે ગંદેજ એ નામ મધા જૂના લેખોમાં “રાનેર” લખાયેલ છે. હેક છેડના સો વર્ષથીજ સંદેર લખાતા આવ્યું રાનેર રાજદ અર્થવાગો છે રાએ મસ્તૂત ગાજ રાન્ટુ અપખસ ૩૫ છે. જેમ “જા એગાર” “રા નવધણ” “રાધ રા જે-સધ” વગેરે નેર નમ્દ સમૂહ નગર ઉપરથી થયો છે સ. નગરનું પ્રાકૃત નયગ અને અપખસ નેર થાય છે જેમ આપાનેગ, અમલનેગ, બાનેગ, વડનેરા વગેરે, રાનેરનો અર્થ ગાજનગર થાય છે

* કેરવાડાના દેહગાની નવદશ પ્રતિમાઓ ખંડિત થયેલી જમીનમાં બડાગી રાખેલી મળી છે. એમ અનુમાન થાય છે કે ઔરંગઝેબના અનવમાં આ મૂર્તિઓ ખંડિત કરાયા આવી હશે

તાડપત્રના ગ્રંથો.

પ્રદર્શ્ય લેખનું નામ	વિષય.	પત્ર સંખ્યા.	પ્રદર્શનના મૂકનાર ગૃહસ્થનું નામ.
બ્રાહ્મી લિપિના સોનેરી અક્ષરે લખેલા	તાડપત્ર	૨૦	મેડ જી. સા. ઝવેરી સુરત.
ઓડીયા લિપિનાં તાડપત્રો.	ભક્તિમાર્ગ.		ડા. બ. સુરત.
સારસંગ્રહ.	રામાનુજ દેવ્યુવેલી	૧૪૫	ગ. મં. સુરત,
	ધર્મ વિધિનું પ્રતિ- પાદન કરનારો સાર		
	૩૫ ગ્રંથ.		
મુક્તિચિંતામણિ.	જગન્નાથનું અને ત્યાં	૩૮	જૈન ઓરીસ બાવનગર.
	નું અન બક્ષણ કર- વાનું મહાત્મ્ય વર્ણ- વ્યું છે.		
પુરોહિતમહાસતુ' માહાત્મ્ય.		૧૮૯	વૈદ્ય મ. મો. સુરત.
ગીતગોવિંદ.	જ્યોતેવ કવિકૃત.		શા જ. ઝ. ગોધ-૧.
દેવીનું સ્તોત્ર ÷	ભોજપત્રના ગ્રંથો.		વૈદ્ય તાપોશંકર સુરત.

સંસ્કૃત ગ્રંથો.

વૈદ્યક.

ગદનિગ્રહ	ડૉર્નો સોહલ	લ. સ.	પત્ર સંખ્યા	કેની પામે છે ?
		૧૫૭૭	૫૭૭	વૈદ્ય ધી. ડા. પાંક
આ ગ્રંથની છતિશ્રી આ પ્રમાણે છે.				સુરત.

“ છતિશ્રી સોહલ અધિને ગદનિગ્રહે પંચ ક્રમ્માંધિકારઃ સમાપ્તઃ ॥

વત્સ + ન્યમમ્લછ વૈદ્યાનંદ * ચંદનઃ શિષ્ય સંઘડ્યાલુઃ શ્રી રાયકવાલ વંશજ. ॥ ૧

સોદન્નાલ્યો મિષ્ણમાનુપાદયંકન ષટ્પદઃ લૈકાનામુપકારાર્થમમથદ્વદનિગ્રહઃ ॥ ૨

આયુર્વેદસુધારહમ્ય રસિકી સાહિત્ય સૌહિત્યધી,

ઔર્યોતિશાસ્ત્ર વિચારસાર ચતુરો યો લક્ષણે દક્ષિણ. ।

શ્રીમાન્ રાયકવાલવંશતિલક સ્ફારોપકારો ઘનો ।

નીયાન્નિત્યમસાવ સોદ લલિતઃ પ્રજોજ્વલઃ સોદટઃ ॥ ૩

યો હરશેષ ગુણ સંગ્રહ વેત્તા, વૈદ્યવૃંદ વરતામધિરૂઢઃ ।

સર્વ વસ્તુ હિતાહિતદર્શી સોઁગિનાં ભવતુ મંગલહેતુઃ ॥ ૪

— મંત્રતંત્ર ભોજપત્ર ઉપર લખવાથી સિદ્ધિ દાવક થાય એવી માન્યતા છે.

* મૂળ પ્રતિમા મે અક્ષરને માટે જગા ખાલી રાખી છે.

+ ચંદનઃ ૨૫૯ છે, પણ તે બૂધ હોતી જોઇએ નંદનઃ ખરું હોયું જોઇએ.

સમાપ્તોય ગદ્યનિઘંટાદયો ગ્રંથઃ ॥ ૫ ॥ ગ્રંથ સર્વે ગ્રંથ સંખ્યાયાં પ્રથમ ૧૨૧૧૧ ॥
 .....વ્યક્તિ સંવત ૧૬૭૭ વર્ષે માદ્વપદ શુદ્ધિ ૭ સપ્તમ્વાયાં તિથી અનુરાધા નક્ષત્રે
 વિન્દ્યુષ યોગે અન્નગિત્તનિર્દે પુસ્તકં નયતુ. ॥ અદેહ શ્રી મુર્ખપુર વાસ્તવ્ય આમ્યંતર
 નાગર જ્ઞાતિય તુદ્ધરા શ્રી માણપુત તુદ્ધરા શ્રી દામોદર પટનાથે તથા પરોપકારાર્થ આયુર્વેદ
 મહોદધે ગદ્યનિઘંટસ્ય પરોપકારાર્થ પુસ્તકમલિખિતાઃ ॥.....

અનુદ્યુષિદાને છેડે છે ના પાના ઉપર જગમ્બી વાચુએ આ પ્રમાણે લખ્યું છે.

“ સંવત ૧૬૭૭ વર્ષે કાર્તિક શુ. ૧૬ ગુરો નચેદ શ્રી સૂર્નપુર વાસ્તવ્ય આમ્યંતર
 નાગર જ્ઞાતીય શ્રી સુશ્રુત ચાકાત્રેય વાગમદિ સંહિતાથે તત્વજ્ઞો વિન્દ્યુ શ્રી માતુ સ્તદા-
 ર્ત્મજેન દામોદરાખ્યેન જનક જનેતા દાયાદ મધ્વાત્મચક્ર મૂલ્વા અંકુલેશ્વર સ્વાશાત
 દ્વલ્લેણ દ્વામી પુસ્તિકા ક્રીડા ॥....દ્રવ્ય મંચ્યા ૧૪/ ૧

નિઘંટ નામમાલા.

જ્યાતિ મોદત. (૧૪૮૯ માં વ્યક્તિ પ્રતિ ઉપરથી નક્ષ) મ. જા. વ્યાસ. શુદ્ધ

આયુર્વેદસુધારહસ્ય રસિકી સાહિત્ય સૌહિત્યધી ।

યોતિઃસાસ્ત્ર વિવારસાર ચતુરો યં સ્થળે દક્ષિણઃ ।

શ્રીમાન્ રાજકવાલવંશ તિલકઃ સ્ફારોપકારોદયો ।

જોયાસિત્યમમાય સોદલલિતઃ પ્રજોગ્વલઃ સોદલઃ ॥ ૪

હિ મિષકશ્રી સોદલ વિરચિને નિઘંટુસાર સર્વસ્થે નામસંગ્રહે મિશ્રિકાધ્યાય સમાપ્તઃ
 અયં નામ સંગ્રહાલ્યો નિઘંટુસારઃ સર્વોપિ સમાપ્તઃ ॥ સ્વસ્તિ શ્રી નૃપવિક્રમાર્ક સમયાતીતાત્
 સંવત્ ૧૪૮૧ વર્ષે શાકે ૧૩૪૬ પ્રવર્તમાને મયમ આપાદ ત્રયોદશ્યાં શનિવારે શુક્લપક્ષે
 હુંગરેણ સ્વ પદનાથે નિઘંટુસારો લિખિતઃ

રાજનિઘંટ

પંડિત નરહર. પાન ૧૭૬ લ. સં. ૧૮૪૨. ઉપાધ્યાય તુ જે. શુક્લ સુરત.

વૈદ્ય કલ્પતરુ.

હર્ષ. મનિનાથ.

પાન ૩૨૩. ત. મ. ત્રિપાઠી મુંબઈ.

વિષય. વૈદ્યક રિયાસતે અલિખિત અથ છે. રચના નં. ૧ લખ્યો નથી.

સિંધાંત વૈદ્યક.

પાન. ૩૧ ઉપાધ્યાય તુ જે. શુક્લ. સુરત.

વિષય. સ્થાનર જગમ્બ વિપના લક્ષણ અને તેના ઉપાય વર્ણવ્યા છે.

રસરતનાકર સિંધખંડ.

કર્તા નિત્યનાથ સિદ્ધ પાન. ૬૦ મ. બ. બાસ ગુરત.

વૈધક ત્રિપાળો આ મંથ તદન અપ્રસિદ્ધ છે. આત્મારસુધી સો એમ માને છે કે રસરતનાકર મંથના પાચખંડ છે. રસખંડમાંના એક સ્તોક ઉપરથી આ માન્યતા બધાય છે, પણ આ મંથ બેસા પછી એમ કશુંય ક્યાં વગર છૂટકો નથી કે એ સ્તોક પ્રદક્ષિત છે, અથવા કદાચ નિત્ય નાથ સિદ્ધનો પોતાનો મંકલ્પ પહેલો પાચખંડમાંજ એમંથ પૂરો કરી નાખવાનો હોય ને પાંચમથી એ વિચાર ફેરવીને તેમણે છૂટો ખંડ રચ્યો હોય. ગમેતેમ હોય પણ આ છૂટોખંડ નિત્યનાથનો પોતાનો બનાવેલો નથી એમ કાઠથી કહી શકાય એવું નથી. પ્રતિ ઘણી જૂની અને જીર્ણ થયેલી છે. શાસ્ત્રાનના અને હેવટના એક એક બને પાન જતા રહ્યા છે. અક્ષર મોટા અને ચ્ચંચ છે, પણ અશુદ્ધતા ઘણી છે. આ ખંડના નામ પ્રમાણે એમાં જુદા જુદા સર્વ રોગ ઉપર નિદ્ધયેલા ઔષધી પ્રયોગ બતાવ્યા છે. કેવળ રમ (પારદ) માનના નહિ પણ કાળી પદ્મી અને બીજા બધા પ્રકારના આપધોમ. સહેલા અને અનુભવસિદ્ધ એવા પ્રયોગોનો સમદ આ ખંડમાં કર્યો છે. દરેક બાગને ઉપદેશ નામ આપીને મોળા ઉપદેશમાં આ મંથ પૂરો કર્યો છે.

આર્તક દર્પણ.

કર્તા. વાચસ્પતિ,

પા. ૧૮૫

ત. મ. ત્રિપાળી મુંબઈ.

શ્રી હસ્મીર નરેશ્વર સમભવદ્વીર પ્રતાવાનલ, જ્વાલા જાલ કરાલ દલ યવન પ્રાગ્ભાર શુષ્કેધન, યસ્ય, પ્રૌઢ સમાંગણેષ્વપિયશ સ્વલ્લોક કલ્લોલિની, કલ્લોલામલ મંગના. હુમનસાં, ગાયતિ રોમાંચિતા ॥ ૨ ॥

તસ્યામ વદ્ધૈઘવરા, પ્રમૂત, વિશ્વાસપાત્ર વિદિત શ્રરિત્રે.

પ્રમોદ નામા સકલઃ પ્રમોદી કલા વિલાસૈકનિધિદ્વિજેન્દ્રઃ

જેષ્ઠોભવત્તસ્યમુતઃ પ્રશન્તઃ

રૈશર્વનામા પ્રથિતઃ કલામિ મેહર્મદ ક્ષોણિપતે સમાયામ્ ॥ ૪ અન્યોપિ તસ્યાસ્તિ મુતઃ કનીયાન્ ।

વાચસ્પતિઃ સત્વગુણેક સપતિ ।

શાલિહોઝ.

નકલ - તાલિહોઝ મુનિ લ. ૧૬૭૫ વૈવ મ. કી. અક્લેશ્વર

ધેડાઓની જાતિ, રોગ, આપધ વગેરે અધવિવાનો અય છે.

યંત્રચિંતામણિ.

દામોદર પડિન

પા. ૩૬.

ઉ. જી. જી. શુકલ. સુરત.

વિપ્રય, મારણ મોહન વશીકરણના યત્ર તેની વિધિ અને તેનું ફળ વર્ણવ્યું છે.

કક્ષાપુટી. અથવા તાગાશુન તત્ત્વ.

મંત્ર તંત્રનો અંશ છે.

આકાશ લૈરવ.

પા. ૧૩૫.

લ. સં, ૧૯૩૭

ઉ. તુ જે. ગુકલ. મુરત.

યંત્રો અને આપાત્તિઓના વિવિધ પ્રયોગો વડે મારણ મોહનાદિના પ્રયોગ વપ્ત્યા છે.

યંત્રરાજ

અંશ ક્રતાં. મહંદ્ર સ્ત્રિ. દીકાકાર મયર્ષદ. (અંશકત્તનો શિષ્ય. ભર્યના) નેસી ફ. કે.

શકે ૧૨૫૨

મુરત.

આ અથવા પાત્ર અધ્યાય છે. પહેલો ગણિત અધ્યાય-એમા ક્રમોક્ત મળા માધન, ભુજાળ્યા, કોટીજ્યા, ભુજકોટી પરથી આપસાધન, કાન્તિસાધન અને નક્ષત્રોના મુવકો ઉપરથી દ્રગ્ ક્રમસાધન, ઇષ્ટશંકુ પરથી છ.વાકર્ણસાધન એ વિષયો છે. બીજો યંત્રધર્મનાધ્યાય છે. એમા યંત્ર કંઈ ધાતુનો બનાવવો એ વગેરે હકીકત છે. ત્રીજો યંત્ર રચનાધ્યાય છે. એમા યંત્રના છ ભેદ, (પંદર પદર ઉત્તારાના) એ છતાં મુખ્ય બે ભેદ મામ્યયંત્ર અને વામ્યયંત્ર (ઉત્તારા અને દક્ષિણાર્ધ) નક્ષત્ર રાશિના રથાન, ધર્ષીદ્ર યંત્રમા ભમડા સાધન એ વિષય છે, ચોથો યંત્ર શોધનાધ્યાય-એમા કુન્નદિવૃત્તોત્ત શોધન, ભુજ શોધન, અને પાદ્ય શોધન છે. પાંચમો યંત્ર વિચારણાધ્યાય એમા મૂર્ધ ઉપરથી મહોના તથા નક્ષત્રના ઉત્તારા સાધન, હાશમાત્રસંધિસાધન, દિન હોગ, રાત્રિ હોરા, રપ્ત મહોત્ત સાધન, અહભુકિત, આયુ વર્ષના લગ્ન વગેરે આવતા વર્ષના લગ્નતુ સાધન, તિથિ નક્ષત્ર યોગ માધન તેમની ધટીકા સાધન, હાશશાય રાંકુ પરથી સપ્તાશુય શકુની હાયા સાધન, સપ્તાશુલ રાંકુપરથી હાશશાય હાયાતુ સાધન, યંત્ર પરથી પર્વત. કિરો, રત મ વૃક્ષ વગેરેની ઉચાઈ નક્કી કરવાની રીત, યંત્ર પરથી મહોના ઉદ્યારતુ સાધન અને અંશ સમાપ્તિ એ વિષય છે.

શરૂઆત

દીકાકાર પ્રણમ્ય સર્વેષ્ઠ પદારવિદં સૂરિર્મહેદ્રમ્ય પદાવુજંચ તનોતિતદ્ ગુફિતયંત્રરાજ ગ્રંથ સ્મટીકાં મલયેદુમુરિ. ૧

અંશકાર

શ્રી સર્વેષ્ઠ પદાવુજં હૃદિ પરામર્યે પ્રભાવમદ્રં

શ્રીમંત મદનાસ્વમુરિ મુગુરં કલ્યાણ કન્વદુમ્

લોકાનાં હિતકામ્યયા પ્રકુરતે સઘંત્ર રામાગમ ।

નાના ભેદ ગુતં ચમકૃતિકરં સૂરિર્મહેદ્રામિષઃ ॥

અર્થ ગ્રંથઃ શાકે ૧૨૫૨ વર્ષે નિષ્પજ્જણુ પાતિતે શાકે કિંચિત્તિષ્ટિતિ તતઃ

કલ્પનયા શાકે ૧૨૦૪ વર્ષે નક્ષત્ર ધ્રુવકોદાહરણ પ્રદયતે.

મહોના ઉદ્યારત મંબધી ઉદ્યારણુ મેના લખે છે:—

મંવત્ ૧૪૩૪ વર્ષે આશ્વિન વદિ ૨૦ ગુરો અર્ધ રાત્ર સમયે સ્ફુટો રવિ શુક્રો
યંત્રેણ સાધિતો

અમૂદ્ ભૃગુપુરે વરે ગણકચક્રચૂડામણિઃ
કૃતી નૃપતિ સંસ્તુતો મદનસૂરિ નામા ગુરુ ।
તદીય પદશાલિલના વિરચિતે સુયંત્રાગમે ।
મહેન્દ્ર ગુરુણોદ્ધૃતા જનિ વિચારણા યંત્રજા ॥ ૬૬
શ્રી પેરોજ શર્કેન્દ્ર સર્વ ગણક પ્રપ્તો મહેન્દ્રપ્રસુ ।
જાત સુરિવર સ્તદીય ચરણામૌજૈક મૃગધુતા ।
સૂરી શ્રી મલયેન્દુના વિરચિતેઽસ્મિન્ યત્ર રાજાગમ ।
વ્યાખ્યાને પ્રવિચારણાદિકથના ધ્યાયોઽગમત્પંચમ ૬૭

इति शाके १५९० प्र. कार्तिक कृष्ण ७ सोमे श्री सूर्यपुरस्थ ज्योतिर्विद
विश्वनाथात्मज राववजिना स्वपरार्थाय यथा पुस्तकं लिखित ॥

નલકયંત્રાધ્યાદિવૃત્તિ.

રાધનસુત. ગમચક્ર. (કિનાત કિનાનગર નિવાસી) બેસી ૬ કે મુરત

इति निगदित रीत्या पूर्ण मायोविरच्यामसिनमसि न भोग चठ शृगोज्जतिच ।
सुजननृपवराणा दर्शये तद्विषय सुमरल नलिहाया सर्वमाश्चर्यकारी ॥ १ शाकेश
भ्राक्षचंद्राब्दे शीकरी नगरे कृता ।

शासत्यकवरे राजन्मुख्य राज्य सुधार्मिक ॥ १

इति श्री रामचद्र विरचिता रत्नावली नलकयत्राध्यायादि वृत्ति समाप्त शाके
१५३७ जेष्ठ शुदि ११ गुरो लिखि. मित्र पुस्तक

રાજા ભૃગાંગ

મહારાજા ભોજગજ પાત ૮ નાં ૧/૬ મ. બ. વ્યાસ મુરત

યંત્રશિરોમણિ

પુરષોત્તમ સુત ત્રિશામ (જા પુત્રગ્ના) બેસી. ૬ કે. મુરત

સાદે ૧૫૩૭ લ નાં ૧૫૮૧

આ અંથ ૨૬૦ સ્તોત્રોના છે અશ્વર્નાએ અધ્યાયને બદલે “ મણિ ” નામ આપીને સદા
મણિમા અંથ ક્યો છે નર યત્રમણિ, વલયત્રમણિ, યત્રગજમણિ, આપય નમણિ દુગીયંત્રમણિ,
નલિહાયત્રમણિ અને વલયર્જનમણિ એ સાતમણિ છે

नतिविचिद.

भ. ण. व्यास मुरत.

कर्ता गोपीनाथ.

६४ ६४ न्यातिजोना सभार्थ ६४ ६४ न्याति उत्पन्न यः छे ते अने ते ते जानिजे
६५ ६५ भंदा दरेता ते आ भयभां सविस्तर जताव्युं छे.

विशुद्धमणि.

प्रभुभाभी पंथनो अंथ.

पी. भो. मुरत.

सभरसार.

पा. १०

नेसी इ. डे. मुरत.

विषय-युद्धभां गानजोना जयपराजय ययाने स्वरशास्त्री रीति वर्नाशे हाड्या पावत.
६६ ६६ श्री रामचंद्र मोमपाछ विरचिन भभरसार ॥ शके १६०२ आश्विन शुक्ल दशम्या

शुरी" विहित;

डैलुक डीसावती.

रामचंद्र पा. ६५

नेसी इ. डे. मुरत.

विषय-तोलमाप चंगरे संबंधी.

इति श्रीमाल ज्ञाति विमेष, विद्याधर सुतेन च, व्यवहार निबंधोयं, रामेणकृत कौतुकं ।

११. इति श्री कौतुक लीलावत्यां भट्ट रामचंद्रेणकृत निबंधोयं ॥

गणितमकरंद.

कर्ता रामदास

नेसी इ. डे. मुरत

वडनगर निधासी नागराक्ष्या द्विजेंद्रो गणि गुण विशालो मुपरो गुनु सुनु:

तदिह चरणसेवी रामदासो बभूव, स गणित मकरंदं शास्त्रमेतच्चकार: ॥ ६

श्रीमच्छ्री सूर्यसिंहे नृपवरतिलके शासत्रीलां नृपेंद्रे,

ग्याते श्रीमाल वंशे सकल भुविचरौ रामदासावलौ हि ।

सूनु विद्याधरस्या गणित गुगगणौ व्यावमृतां द्विजेंद्रो;

धीमान् श्रीमालयोश्च स्वगुरु पदरतो रामदासोबभूव ॥ ७

सगणित मकरंदं चित्रतं चित्रभावै रकलित गणिताब्धे: प्रस्फुटं मूपशस्तं;

उदहरदिति मित्रा आतर: तत् कृतोमे, विबुध जन भवद्भि: क्षम्यतां साधु ॥ ८ ॥

इति श्री गणित मकरंदेक विरामदास कर्ताचक्रमार्गादि उदयास्त ग्रह युति व्यतिपातो

चंद्रशेनो नामाध्यायाष्टम् ।

समाप्त मितिमद्रं ॥

તાજિકૌસ્તુભ

ખાલકૃષ્ણ ભટ્ટ (જા'યુસરના) પા. ૧૧

લ. સં ૧૯૧૯ જોસી. ફ. કે. સુરત.

ચંડલાચ વાસનામાળ્ય.

કર્તા-આમશર્મા.

પાન ૧૫ જોસી ફ. કે. સુરત.

इति श्री पंडित महादेवात्मज आमशर्मा विरचिते खडखाद्यवासनामाष्ये भग्नह
युत्यंतरं समाप्तमिदं खंडखाद्य वासनामाष्यम्

અવસ્તિ શ્રી સંવત્ ૧૪૫૮ વર્ષે શાકે ૧૪૨૪ વર્ષતમાને ચૈત્ર સુદિ ૯ ગુરો શ્રી
સૂર્યપુરવાસિના શ્રી શ્રીમાલ જાતિના મહીયાકેન લિખિત ॥

પદ્ધતિ રતનાવલી.

ગણેશ દેવન પા. ૬ લ. શાકે ૧૫૮૮ જોસી. ફ. કે. સુરત.

વિષય—જન્મપત્રી બનાવનાનો ગણિતનો આ ગ્રંથ છે. કર્તાએ ૫૬૨ વર્ષની ઉંમરે
આ ગ્રંથ રચ્યો છે એવું એ પોતે બોલે છે.

ગણિતતત્ત્વચિંતામણિ.

પં. દિવાકર પાન ૨૮ ૨. શાકે ૧૫૫૭ લ. સં. ૧૮૨૮ જોસી. ફ. કે. સુરત.

કરણકુતૂહલ *

કર્તા બાલકરાચાર્ય

જોસી. ફ. કે. સુરત.

इति श्री महेश्वरोपाध्यायसुत भास्कराचार्य विरचिते भट्टपक्षे कुतूहलं समाप्ति
मगात् ॥ शुभंभवतु. सवत् १५९२ वर्षे ज्येष्ठ सुदि दशम्यां भौमे श्री सूर्यपुरे लिखितम् ।

તાજિકમંજરી.

યાજ્ઞિક નાથ. (જા'યુસરના) ૨. સ. ૧૭૧૮ લ. સ. ૧૮૩૧ જોસી. ફ. કે. સુરત.

બતકપદ્ધતિ.

વિશ્વામ પદ્મોદય (જા'યુસર) પાન ૭ ૨. શાકે ૧૫૨૬ લ. શાકે ૧૫૪૧ જોસી. ફ. કે. સુરત.

સિદ્ધાંતસાર.

મોહન. તૃક. જોસી. ફ. કે. સુરત.

બોધાતિ સિદ્ધાંતના સામ્ય આ ગ્રંથ મોહને દસ અધિકારમા રચ્યો છે. દરેક અધિકારને
છે પોતાના સબધનો એક એક પોતે આપ્યો છે તે આ પ્રમાણે છે—

x બનારમમા વ. સુધાકર છ એ સદીક કરણકુતૂહલ છપા યુ છે, તેના કરતા આ તદન
જુદુ જ છે છપાવ્યું છે તે અલગુ'બના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

રામકૃષ્ણ (વિલોમાક્ષર) કાવ્ય.

(બે પ્રતિઓ)

કવિ મૂર્તિ.

પા. ૧૭

બો. ૧૮. પાઠકૃ. સુરત.

ઉ. ૧૭. ૧૮. શુકલ. સુરત.

આ સંસ્કૃત કાવ્ય છે. પોતાના કાવ્યને ખુલાસો-દીકા લખતા કવિ કહે છે કે —

સમાક્ષરાર્દ્રા વિષામાક્ષરાર્દ્રા દ્વિધામવેચસ્તકવિત્વસીમા ।

સમાન મિત્તાર્થતયા દ્વિધાયા, મિત્તાર્થાર્થો ચ મવેદિતીયા ॥૧॥

કાવ્યને એક તરથી વાચતા તેમ જ શ્રી રામચંદ્રની સ્તુતિ છે જેમ—

તં મૂઘતા મુક્તિ મુદારહાસં, વંદે યતોમવ્યમવં દયાશ્રીઃ

બસતા-સીતા તેને (ગવલુથી) મુકિત આપનાર-છેડાવનાર, ઉદારહાસિ-સદા પ્રસન્ન ચિત્ત વાળા દિવ્ય અવતારી અને દયા તથા શૈભાચુકત શ્રી રામચંદ્ર તેમને હું વંદુ છું. હવે એમ જોઈને છેડવા અક્ષરથી વાચના માડીએ તો આ પ્રમાણે શ્લોક થાય.—

શ્રી યાદવં મન્મથ મતોયદેવં સંહારદામુક્તિ મુતાસુમૂતં ॥ ૧ ॥

ભગવાન-મથ અને તોય-ચંદ્ર તેના પ્રકાશક છે (ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે, યજ્ઞમસિ યજ્ઞાગ્નો તત્તેજો વિદ્મિમામક) પૂતનાનો મહાર કરી મુકિત આપનાર અને અસુમૂત પ્રાણુ કોઈ સર્વત્ર ગ્હેલા અથવા ચેતન્ય સ્વરૂપ એવા માનવ (શ્રી કૃષ્ણ) તેમને હું વંદુ છું.

કવિ પોતાનું જોણખ આપતા કહે છે.—

ગોદાવરી વ્રહ્મગિરિ સક્ષાશત્તં પ્રાપિતાગાગુદધિ પ્રયત્નાન્ ।

ચેનર્ષિણા સોપિ પુનઃ પ્રતીયમા નેતુમત્રિ પ્રમવેત્તિકમેતા ॥૨૭॥

एवं विलोमाक्षर काव्यकर्तुर्भया समाया समवेक्ष्यतज्ञा ।

જાનત્વિમાં વિત્રકવિ ચ સીમાં દેવજ્ઞ સૂર્યાભિષ સંપ્રદિષ્ટા ॥૨૮॥

इति श्री देवज्ञ पंडित सूर्य विरचितं रामकृष्णाख्यं काव्य संपूर्ण सूर्यपुरस्थेन व्यासा

षट्केन बल्लभ रामात्मजेन विश्वनाथेन लिखितमिदं.

શ્રીસિંકૈામુદી.

મેત્રેશ્વર. પ્રાચીનપ્રતિ. પૂરી. શેઠ ૭. મા. ગ્રંથેરી સુરત.

જન્મુપાગ તેજપાગતી કીર્તિ મળ્યેની આ સંસ્કૃત અથ પ્રસિદ્ધ થયો છે

વૈતાળ પંચવિંશતિક.

કર્તા કવિ કાલિદાસ.

લ. સં. ૧૫૫૦

શાંખાયન બ્રાહ્મણ.

પા. ૮૨

લ. સં. ૧૪૮૩

કા ઇ. ગા. ભટ્ટ સુરત.

કવિશ્રી આ પ્રમાણે છે—

સ્થાતામિતિ ય. ક્ષિતિતલે ગણકાબ્જ માનુ ।

દ્વિયોસુ પંકજરજઃ પરિપ્તુતમાલ ।

વિત્ત સોદલેન નુદિને ગ્રહણં હિમાંશો ।

સિદ્ધાંતસારકરણે કથિતં ચતુર્થ ॥ ૩૪ ॥

શ્રી ભાસ્કરાંચીપ્ત મિટ સુધીર્ધિ વિલોપ્યમર્કગ્રહણેયગોલો ।

કૈશ્ચિન્ કૃતં સંસ્કરણં નતોય ત્રિભોગવાણેન નતં મતમે ॥

અર્ક્ષાદિપદ્મયુગલૈકમધુવતેન, વિદ્વચ્ચકોર નિકરત્ક્ષણદાકરેણ ।

વિત્તસોદલેન રચિતે સવિતૃગૃહાલ્ય સિદ્ધાંતસાર કરણેઽગ્રહિ પંચમોયં ॥૧૧॥

અર્ક્ષાદિ પકેરુહ રેણુપૂતો ય સોદલો દેવવિદામમીટઃ ।

તેનોવિતે ભ્રમહમાધિકારઃ સિદ્ધાંતસારે કથિતો હિ ષટ્ ॥

પતંગાદ્દિ પંકેરુહકાલૈ નાસ્મિન્કૃતે સોદલાલ્યેન (સિદ્ધાંત) સારે ।

શશાકમ્ય શુક્લાકૃતિ જ્ઞાનસંજ. સમાપ્તોઽધિકારોઽદ્યુમ સ્ફુટોયં ॥ ૧૩ ॥

વિત્ત સોદલાલ્યેન સમસ્તદક્ષ સાંવત્સરાનંદકનંદનેન ।

મોક્ષાઽગ્ર ધિષ્ણા ગ્રહયોગસઙ્ગ સિદ્ધાંતસારે દશમોધિકાર ॥

દશોદ્ધાર.

સમગ્રકવિ (સુરતી) પા ૧૧૭

દશા જોવા સંબંધિની અંથ છે

હિરકસશ.

હીરકવિ. ૨ સ લં. મં પાન ૭. તા. જવેરી.

૧૨૫૭ ૧૮૧૧ ૩૨

સુરત

જ્યોતિષગતમાયા ઉપગ્રહી આ અંથ બનાવ્યો છે.

પ્રાસાદમંડન.

મંડન સુતધાર.

તા ગ. સુરત.

આ અંથ મળ મંડન નામના સુતધારે સરકૃતમા રચ્યો છે. તે થળ અને તેનું બાતાતર ઉપાત્તના માટે રા. જેકીસનદામ કથાબુદ્ધસ મન્દરે તૈયાર કર્યું છે. અથવા વિગત તેના નામ ઉપરથી સમગ્ર સકાય જોવા છે. દેવરા બાધતા સુતધારે જે જે બુદ્ધિ જોઈએ તે તે બધું પુ- સાસાર આ અંથમા સમજાવ્યું છે. આ અંથ પ્રસિદ્ધ થવાનો છે એટલે તેની વિગતમા ઉત- ગ્યાની ૪૨૨ નથી.

રામકૃષ્ણ (વિલોમાક્ષર) કાવ્ય.

(બે પ્રતિઓ)

કવિ મૂર્તિ.

ખા. ૧૭

બો. જ. પા. ૬૬૭. સુરત.

ઉ તુ. ને. શુદ્ધ. સુરત.

આ સન્નૃત કાવ્ય છે. પોતાના કાવ્યનો ખુલાખો-ટીપ લખતા કવિ કહે છે કે —

સમાક્ષારાર્ઙ્ગ વિષામાદારાર્ઙ્ગ દ્વિધામવેદસ્તકવિત્વસીમા ।

સમાન મિત્રાર્થતયા દ્વિધાયા, મિત્રાદારાર્થા ચ મવેદિતીયા ॥૧॥

કાવ્યને એક તર્કથી વાચતા તેમા શ્રી રામચંદ્રની સ્તુતિ છે જમ—

તં મૂસુતા મુક્તિ મુદારહાસ, વંદે યતોમવ્યમવં દયાશ્રી

મૂસુતા-મીતા તેને (ગાયત્રી) મુક્તિ આપનાર-ઝેડાવનાર, ઉદારહાસે-સદા પ્રસન્ન ચિત્ત-
વાળા દિવ્ય અવતારી અને દયા તથા શોભાયુક્ત શ્રી રામચંદ્ર તેમને હું વડુ ધુ. હવે એજ
મોક્ષને છેલ્લા અક્ષરથી વાચના માડીએ તો આ પ્રમણે શોક થાય.—

શ્રી યાદવં મઘ્ય મતોયદેવં સંહારદામુક્તિ મુતામુમૂત ॥ ૧ ॥

મઘ્યમ-મય અને તોય-ચંદ્ર તેના પ્રકાશક છે (મીતામા શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે, યજ્ઞદક્ષિ
યજ્ઞાગ્નો તત્તેજો વિત્રિમામક) પૂનનાનો સહાર કરી મુક્તિ આપનાર અને અમુમૂત પ્રાણુ રૂપે
સર્વજ્ઞ રહેલા અથવા ચૈતન્ય સ્વરૂપ એવા ચાંદ્ર (શ્રી કૃષ્ણ) તેમને હું વડુ ધુ.

કવિ પોતાનું આગમ્ય આપતા કહે છે —

ગોદાયરી બ્રહ્મગિરે સકાશાત્સં પ્રાપિતાપ્રાગુદધિ પ્રયત્નાન્ ।

યેનર્ષિણા સોપિ પુન પ્રતીયમા નેતુમર્દિં પ્રમવેત્કિમેતા ॥૩૭॥

एवं विलोमाक्षर काव्यकर्तुर्भूया समाया समवेक्ष्यतज्ञा ।

જાનત્વિમા ચિત્રકવિ ચ સીમા દેવજ્ઞ સૂર્યાભિષ સપ્રવિષ્ટા ॥૩૮॥

હતિ શ્રી દેવજ્ઞ પઢિત મૂર્ચ વિરચિત રામકૃષ્ણાદ્ય કાવ્ય સપૂર્ણ સૂર્યપુરસ્થેન વ્યાસા
ષટ્કેન વદ્ધમ રામાત્મજેન વિશ્વનાથેન લિખિતમિદં.

શીત્તિકૌમુદી.

મતેશ્વર. પ્રાચીનપ્રતિ. પૂરી. શેઠ શ આ ઝવેરી સુરત.

અનુયાય તેજપાળની કીર્તિ મળવીનો આ મન્નૃત અથ પ્રમિદ્ થયો છે

વૈતાળ પંચવિંશતિક.

કતા કવિ કાવિદામ.

૫ સં. ૧૫૫૦

શાંખાયન બ્રાહ્મણ.

ખા. ૮૨

લ. સં. ૧૪૮૩

કા. ક. બો. બ. મુરત.

કવિશ્રી આ પ્રમણે છે —

હતિ શામ્વાયન વ્રાહ્મણે ત્રિશોધ્યાય સમાપ્ત સવત્ ૧૪૮૧ વર્ષે ચેત્ર શુદિ ૧
પ્રતિપત્તિથી ર્ષો અઘેહ શ્રી વૃદ્ધનગરે નાગરા જાતીય મચ્છલાલ દુ. આ. છ સુત દુ વચ્છ
રાજેન વ્રાહ્મણસ્ય પુસ્તિકા લિખિતા ॥

વિદગ્ધ મુખમંડન.

બાધ સાધુ ધર્મદાત્ર વેન દા. ડી અદનેશ

સુભાષિતો અ મ એ.

શેતરંજની બાહ.

ઉ ટ જે. શુકન મુરત

મ્મેક ૩૪ છે

કાગળ લખવાની પદ્ધતિ

મ મ વ્યાસ મુરત

ગાન, શુક, શિ ૧ પગેરે નાના મોગ દરજ્જાના વિનિયોન પત્ર લખતા અને શુ લખવું તે
આ અથવા સરદારના બતાવ્યું છે

પારસીક પ્રકાશ.

(ચાર પ્રતિ)

પારસીઓ ધર્માચારના કયા કયા સિક્કાન ગાને છે? એમનામાં કયા સદયુક્તો છે? એ
પગેરે આ અથવા બતાવ્યું છે ત્રોકો પ્રસિદ્ધ થયેલા છે

સુરતમાં લખાયેલો પ્રાચીન અથ.

સ. ૧૫૦૪,

પાન ૧૦

“હતિ સ્યાદ્વાદરત્નાકર સુત્ર સમાપ્ત મિતિ મદ્રમ્ લિખિત સર્વતિલક ગણિમિ ।
સૂરદત મહાનગરે ॥૩॥ * સ ૧૫૦૪ વર્ષે લિખિતાચેદ્રધર્મગણિનો ॥૬॥ .

પ્રાકૃત

વર્ણનાલય *

ગ/પ/ન/મ લ ન પાન મ મ વ્યાસ મુરત
૧૫૪૦ ૧૦૫ છ સા. જવેરી ”

નિયમ-આ અથ પ્રાકૃત ગાથાઓના સમૂહનો છે, પણ જે કાગે તે સમૂહાયો છે તે કાળની
બાબા અપમસ કાપા હતી ને અચનો ઉદય લોકોનાર સુભાષિતોના સમૂહ કરવો એ હતો એ
ટલે પ્રાચીન તેમજ વર્તમાન કાળની મર્મ ગાથાઓ તેમાં સમૂહાય એ વ્યાખ્યાનિક છે આ
અથ મિની પોતાની રચનાનો નથી એમ બતાવના કવિ કહે છે કે—

સંસ્કૃત ‘વિવાનય ચમ્દુ પ્રાકૃત અપમસ રૂપ વર્ણનાલય છે સંસ્કૃત ‘વ’ને વ્યાજો
પ્રાકૃતમાં “જ” થાય છે ને તે રૂપ શુભરાતી બાસામાં એવું એવું ચાલવું રહ્યું છે
જેમ સ “વૈદ્યાનાથ” શુ “વૈજનાથ,” મ “વૈદ્યાલપુર” શુ “વૈજલપુર”, સ “વૈદ્યાત”
શુ “જોત”, સ “વિદ્યાપુર” શુ “વિજાપુર” સ. “વૃત” “જૂડ”

વિવિધ કંઠ વિરચ્યાણા ગાહ્યાણું વર કુલાઈ ધિજીયુઃ
રમ્યં વજ્રમલગ્નં વિહિણા જયવચકં નામ — ૩

ત્રિવિધ કવિ વિરચિત ઉત્તમોત્તમ ગાથાઓ લઠને જયવક્ત્રમ નામના કવિએ વિધિપૂર્વક
દી વિદ્યાલય રચ્યું છે. આ સંગ્રહમાં જુદા જુદા ૯૬ વિષયો છે. ને તે દરેક વિષયને “વજ્રમ”
નામ આપ્યું છે, જોથી “મોયાર વજ્રમ (ઓતાર-સાંભળનાર વિદ્યા), ગાહ્યવજ્રમ (ગાથા
વિદ્યા), કવ્યવજ્રમ (કાવ્યવિદ્યા) સજ્જનવિદ્યા, દુર્ગર્ભવિદ્યા, મિત્રવિદ્યા, ” વગેરે અનેક
વિષયો ઉપર તે કાળની લોકપ્રચલિત ગાથાઓ ભેગી કરવામાં આવી છે. એનો અર્થ સમજ-
ાની સુગમતા માટે એના ઉપર સંસ્કૃત ટીકા કરવામાં આવી છે, જેનું નામ “છાયા રાખ્યું”
છે. એટલે અંથ ટીકા સાથે છે એમ ખતાવવા “વજ્રમલય છાયા” એ નામે તે જાણખાપ છે.
અહીં ક્યારે થયો અથવા ક્યારે રચાયો એ જાણવાને કંઈ ચોક્કસ આધાર મળ્યો
છે, પણ વિદ્વાનોનું એમ માનવું છે કે સંવત્ એક હજારની લગભગમાં આ અંથ રચાયેલો
છે, છાયાના કર્તા માટે અંથને છોડે આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે. મોટા ગજલમાં માનભદ્રસુરિ થયા.
માની પાટે હરિભદ્રસુરિ થયા. તેમના શિષ્ય શ્રી ધર્મચંદ્ર. તેમણે સર્વ અમૃતવાણીનું પાન
ધું અને સં. ૧૮૯૭માં છાયા રચી.

વિદ્યાલયે પ્રાકૃતેસ્મિન્સુમાપિત મળાવહો ।

લિલેસ લેલકાંછાયાં રત્નદેવશ્ચ તદગિરા ।।

શિલિપ્રહાગ્નિચંદ્રેર્હિમમિતે વત્સરેવરે ।

અંથોયં સંલય્યાલ્યાતઃ સહસ્ર ત્રિતયં તનુ ॥૪॥

પ્રાકૃત કાવ્યનું મહત્ત્વ ખતાવતા કવિ કહે છે કે—

લલિતો મહુરુખરિજો, જીવધનજીવલહે સસિંગારે; સતે પાછા કવ્યે કાસક્રમ્ સક્રમ્-પદિયં.

પ્રાકૃત કાવ્ય લલિત મધુરાક્ષરવાણું, યુવતિજનોને પ્રિય અને રંગાર રસવાણું વિદ્યમાન
છતા સંસ્કૃત કાવ્ય બહુ ? ટીકાકાર કહે છે—

સપ્કતાદયિ પ્રાચીનમતિ રિચયતે । આત્માલગોપાલ પ્રસિદ્ધત્વાત સુગમત્વાચ્ચ ॥

આ ગાથા ઉપરથી સમજાય છે કે પ્રાકૃત કાવ્યો લોકમાં બહુ પ્રચલિત હતા અને તે
લોકપ્રિય હતા.

રત્નસંચય ગાથા.

(મુલાપિત)

અ. સા. ગવેરી મુદ્રત

અતે

બહુઓ

શુભર જયવચ મજા લોવવાનું નામ પુરપસિધે,

અથવા ગણનાયગ સિગિ, ગુણનિદાણુમરિ ઉવએને.

હસભરેણ હરસએણ, બહુએણ રમણસંચય સક્રમં.

સુગ સાધરા ઉદરીકે, નંદકે જા દુષ્પરમહ મુરિપ.

મત્તાપિંગલ.

પાન ૨૩ મ. બ. આસ સુરત.

અપભ્રંશ ભાષાના પિંગળ તરીકે આ ગ્રંથ મહત્વનો છે. એ ભાષાના આખર કાળે એટલે સં. ૧૪૦૦ના લગભગના આ ગ્રંથ રચાયેલો છે. ભાષા દાખ્યનો આદિકવિ પીંગળ ગણાય છે, કેમકે ભાષા દાખ્યનું પિંગલ પ્રથમ તેમજ ક્ષુ તેથી આ ગ્રંથ શરૂઆતના પિંગલને નમસ્કાર કરે છે:—

એ ત્રિવિદ મત્તા સાચાર પારંપતોવિ વિમલ મધ હેલમ ॥

પદમખ્યાસ તરડો છાઓ મેષ પિંગલો જ્યામ. ૧.

એની સરૂત ટીકા કરતા લખે છે કે

+ પ્રથમ માધ્યા અવહટ

(અપભ્રંશ) માધ્યા સ્તરંડ સ્તરણિ રિત્યર્થઃ । પાદલિહી તરંડો નૌ રિતિ હારાવલી । સંસ્કૃતેત્વાદ્ય કવિ વૌલ્મીકિઃ । પ્રાચુતે શાલવાહનઃ માધ્યા કાવ્યે પિંગલ.

આ ગ્રંથનું મંગલાચરણ અને તેમાં લીધેલાં ઉદાહરણ ઉપરથી ખાતરી થાય છે કે ગ્રંથકર્તા જોન નહિ પણ બાહ્ય વર્ગનો કોઈ કવિ છે. ધણે કેટલે વાણીજીવનો આધાર લીધો છે. એક બે કેટલે હમ્મીર નરેશ્વરનાં યજ્ઞગાનના ઉદાહરણ લીધા છે જેમકે:—

પચમર દર મરૂધરણિ, તરણિ રહ ધુલિયા ઝંવિયા,

કમલ પિંડુ ટરપરિયા, મેર મદર સિર કંપિયા,

કોહો ચલિયા હમ્મીર વીર, ગયા જૂહ સુ જુને,

કિચક કટુ હાકંદ ચુલ મેહકે પુતે ॥ ૯૨

કશ્ચિત્કવિ હમ્મીર યાનં વર્ણયતિ । યથા પદમરેણ મુદિતા ધરણિ. । તરણિ સ્થિતો ધૂલ્યાડ્ઽહાદિતઃ । તરણિઃ રથ ઇતિ વાકમઠ સ્પૃઠ મઘઃ પતિતં અતિભારાદિતિમાવઃ । મરુમંદરયોઃ શિરઃ કંપિતં ક્રોધેન ચલિતો હમ્મીર વીરઃ ગમયૂય મુપુકસ્તદા કૃતઃ કચ્ચેન હાકંદો મૃછિત મ્લેચ્છ પુત્રૈઃ ॥

‘હાકંદ’ જ્યામ આત્મા વગર રહે નહિ’ એમ બતાવતા કહે છે કે:—

જેમ જી સહઈ કણુઅ પુલા તિલ પુલિઅ અદઅદેણુ ।

તેમ જી સહઈ સવણુપુલા અવહં હંદઅગેણુ ॥

યથા ન સહતે કનકવુલા તિલેન તુલિતમદ્દાઈનં । તથા ન મહતે શ્રવણનુશા અવ હંદઃ હંદોમંગેન અયમર્ચઃ ॥

પુરતક બહુ જી છે ગ્રંથની આખરના થેડાએક પાન તૂટક છે.

રત્નાસિંહ સૂરિ.

૨. નં.

લ.

પાન

૧૨૩૭

૦

૧૧

વિષય-પોતાના ગુરુ ધર્મસૂત્રનાં ગુણગાનના ૩૭ ક્રસક રત્નાસિંહસૂરિએ રચ્યા છે તે-
મુજા ખીજાં પછી કેટલાંક ક્રસક પોતાની ભાષા (અપભ્રંશ)માં રચ્યા છે. તે સુરત ગાંધીપુત્રના

ગાનમહારમા તાડપત્ર ઉપર લખેલા છે તેમથી થોડાએક કુલકોની નકલ પ્રદર્શનમા મળી હતી. નમુનો આ પ્રમાણે—

મિતિ સિવસુરિ ગુરુ ગણહરહ પયપદ્ય પણમેવિ ।
ધમ્મસુતિ મિતિ હિંગલિયહરહ, દેસણ ગુણ વન્નેવિ ।
પરકવયાગહહ મૃતુ જાગિ દેમણસુરિમુ ન દાણ ।
સા ધમ્મસુતિ તુલ વનિયધ, જિણુ જાયમ સુદ જાણ ॥ ૨

+ X X

અલિહ પયપદ્ય એક જા, હલિજુગિ વડધ લોધ ।
ધમ્મસુતિ સનિહુ વર રથણ ક્યજુગુ મિલિ દિ ડોધ, । ૫
ધમ્મસુતિ મુણિ જો અમિયમમ, કતજલિહિ પિએધ ।
સો હિંદિવિ જવળ ધણુ, મિત્તોકપ્પત મેવેધ ॥ ૬
પ્રય પહમનાહ અણિણુ પાપતિગિ જિણુવરાણુ મથવણુ ।
કુમગવિહાર ક્રિયાણુ, વિદિય મિણુ કુણહ ક'તાણુ ॥ ૧૪ ॥
જામેવિ તાણુ મહનો સુસારે ભોયણુણુ તાણુ રલ' ।
અણહિ'લવાઃ નયરે રહજા જોહિ સન્નવિયા ॥ ૮ ॥
અણહિ'લ નયર ગણો નરહ ક્યગહ વિમાણ વર જાણ ।
કુમ નરિદ મથકો સપ્ર મથુદ સુહા મિતો ॥ ૧૦ ॥

X X X

પાગસ સત્તામીએ, મુ' એકાગસી, બદનએ ।
મ' દિલો સામિ તુમ, સુમદિ મ'ણુ જાણ ॥ ૩૪ ॥

+ + +

મિતિ ધમ્મસુરિ પદુગો નિન્મન કિત્તીધ ભગિય બુવણુસ્સ ।
સીસ લવે હિ કુન્નય વ્યમિ મિરિ રયણુસુગીહિ ॥ ૩૨ ॥

મહાવીર જન્મભિષેક.

મગનસુરિ ૧૮ હુક

વિવચ—મહાવીર ગામીને ઘડ અભિષેક કરે એ તેડુ નર્પન છે—

તાગડ હગ્ગિ નૃગ દલકિઅ કુદિઅ તુદિઅ ટોલ ।
નટ્ટ નટ્ટિ રણુ ગણુકિ રણુણિઅ ગણુણિઅ ડોલ ।
તા ગલિજાઅ અ મગ નલિજાઅ જલનિલિ ગુજિઅ નિ જાગુડ ।
ના કાવર ગલિઅ નામિણિ ગુજિઅ, તુદિઅ આભગણુધ ॥ ૧૧ ॥
ના કુમ્મ દુકિઅ, નેસ ધકુજિઅ, ચગ્ગાગિલ વારાન ।
સામગ જન્નલિઅ, મિતિ દલકલિઅ હુ નરૂ નગ્ગાદ ।
દિગ્ગમ ગડગહિઅ નિલ ખરખરિઅ, જાહુ નરૂ મત્તડ ।
સહસકણુ સમજિઅ, સુગ્ગલ સકિઅ, નિર દુદો જાબડ ॥ ૧૨ ॥

* તા નેદ મગલ ત્રિપદ પ્રિયગિ વીર જાણિ અરિપક । *

તા સચેલ સુરવર ઠામિ પુહ્લતલ, રંગ જાગિ ચિર અખિડ ॥ ૧૭ ॥
 તા વાદિય દેવસરિ પાય પણુભવિ અનહ પુણુ દેવમરિ વાદિય ન
 + મં સુદરં સુચરં રામચંદસરિ જાગિ જયલ મંગલસરિ ભુક્ષિઅ ॥

દિગંધર જૈનનાં અપભ્રંસ કાવ્ય.

આદિજિન દસર

મૂ. ૬. કાપડીઆ મુરત

વડંમાણુ છણુ પણુચેવિ ભાવે, કલિમલ દયુસ વિવર્ણિ પાવે ॥
 સંચાલેવિ અધરાવડ ગઈદુ, જાસું જન્મજલ્પણિ આયલ સુરેંદુ ॥
 જિહ્વે મેર સિહરિ તય લોપણાહુ, અહ વિસમ્મ કમ્મ વણુ દહાણુ રાહુ ॥
 કલસેલિ જકાયલ સિંહાસણુત્થુ, ચલ આમરેલિ વિર્ણિ પસત્થુ ॥
 બાલલ જિએવિ ઈંદરસ તામ, જલ સંકપસધં હિયધ જામ ॥
 તા અવણિ છાણુ પરિક્ષિપડ, તે મેર અંકુરુએ અખિયડ ॥
 ચરહરિય ધરણિ બંબડ ખસિલ, ગિરિ ડાલિલલ સુર સમૂહ તસિલ ॥
 ધતા-પરમેશ્વર પયાસણુ છિરવમ સાસણુ, ઈંદે વણિય જાસુ શુણુ ॥
 નિણુણુવેવિષયમે, કલસિ હિયતે, શુધ અણુભિય સુગેહ જલ્પકુ ॥
 જાય વડંમાણુ, સિવ કરિ પદાણુ, તપતોય પયાસણુ વિમળ છાણુ ॥
 જમ મયણુ સુદક નિહાણુ સમચ, જય દોસ રહિય બદ્ધ ગુણુ પસતય ॥

નિશિ ભોજન.

જો ધમ્મ કરધ, નિણુ છાહુ છવધ, જુસ માવડ જલે અધ્યાણુ ચરધ,
 જો જુ વિરય નિદિ ભોયણુ કરધ, મણુ ખચિ વિશેદિય જિહ્વે જોવિ ॥
 રવણિ બુજતલં દોમ્મ હોઈ, ઝેરિસુ મુણિવર જાંપતિ લોઈ ॥
 જલિં ભમધ બૂવર ખનિર ખનિ, જલિંચિ તરમેયલ સચરતિ ॥
 જલિં દિહ્વે ન પસદઈ અંધુ જમ, તલિં ગાણુ-સુદિ બાણુ હોઈ કમ ॥
 કિમિ કીક વયંગઇ નિગ્ગુરાઈ, પિધીવધ ડંતઇ મહારાઈ ॥
 ખજ્જુરઇ કણુસલાહિયાર, અવરઇ છાણુ વહુ મવાઈ ॥
 અણુગેં જિસિ બુજત ઝોણુ, પમુ સરિસ ધવિક અપ્પાણુ તેજ ॥

ધતા—જો ભોયણુ જાખધ, અપ્પણુ રખધ, માણુ બકે જલ્પણુદિ ગમઈ ॥
 બાહિલકે દંતક, અહ વિવર્ણક, ગદ્ધ સંભાર પરિભમઈ ॥ ૭
 જલિં વધરિ ભોય વહુ સંચરત, તલિં રવણિંદિ પુલ્લ ભોયણુ ન લિંતિ ॥
 વસિ કરાહુ દિણાગકે વગ્ધ વાણુ, જાણિજ્ઞાણ પયડકે ખુવિ વિસાણુ ॥

પુણે છક જિવ્વાણે નાઈ, ચોગાસિ મારિ કમ્મવણુમાઈ ॥
 પુણે પુરંદર નાઈ સમ્મે પુણે પજ્જાલિય ન દહક અગિ ॥
 પુણેથુ દોતિ અજવપરાય, પુણે જુ લગ્ગાદિ સમરે ધાય ॥

પુરો મિતાસાણુ ચમર ધારિ, કરે કણુય દંડ પડિદાર જાગિ ।
 પુરો રડ ગપ ધડ તુરમ થટ, ધપ ચિધ બેગી નીમાણુ કુટ ।
 ધતા-ધણુ ધણુ પડતાડ, જાણિમ્મણુ તણુ,
 જાણિ જાણુ મુખ મોખરજી,
 તે ધમ્મ પદાર, જાણમય ખાતે, લદ્દા છડ મોખરી વચ્ચ ॥

હિંદીપ્રથો.

મહારાસાર નાયક.

અમદાવાદના નાગર કવિ ગુરુગમ.

૨. સં. ૧૯૫૧.

લ. સ.

પા.

છ. સા. ઝરેગી.

૧૮૫૭

૩૬

સુરત.

નમુનો—

દિસિ પડિઝમ ગુરુર સુધર, નદર એમવાવા;
 જૂથરિ કે સમ નમર મિર, ઉપર મડિત વાદ-
 તા મધિ સાર ગપુર સુભગ, સુખવાયક સમ ધામ ।
 નાગર વિપ્ર સુસંગમતિ, કવિપદ્મ ગુરુગમ ૭

મને મેં મતાવના, ચંત્ર નીજ ગુજાર ।

પમિર ઉજ્જલ સમનિ કવિ, મિત્ર મથ મિથાર ૧૨

અથના વિવે વિગે મિત્ર કહે છે—

શ્રી સત્ગુરુ મોમો કહો, પૂગ દા પગિપાથ,

કહા સાગ સસાગમે દેમે જાન્યો જાય ૧૬.

આ પ્રશ્નના જવાબમા નગરદેહ અને સત્તમગતિ એ બે મદત્વના જાણાયા તેથી સત્તમગતિ કયા બળે ? એ પ્રશ્ન ઉભો હતો તેથી સજ્જા સત્તમગતિને લાવક છે તે બતાવવા રાજમા કેદા કેવા શુભો જોઇએ, પ્રધાનમા કેવા શુભો જોઇએ, વગેરે વર્ણન કર્યું છે. જેમકે:—

ધરા ધનુ સુપતિ ધની, દુહનહાર દુહદાર;

રેવન બન્ધ બિચારમે, બોહરિ સુનકુ વિસ્તાર ૩૨

ફલ દેહની રાખિકે, કરે રત્નામકે કાજ,

સજા પ્રધન તાસો કહૈ, જાહિ રાજાણી વાજ. ૩૩

અથનું નામ
 અપનેકાર્ય મળી

કર્તા ૨ સ.

લ મ. ૫૪ મ.

વિષય કોની પાસે છે

નદદામ

૧૮૦૦

૩

દેવ

છ. સા ઝરેગી

સુરત

હરિવિજયવિલાસ

૧જુલાઈ ૧૯૧૫

આનંદગરના ગજ પુરોહિત

વર્ણન લ. મ. ત્રિપાટી

સુઅધ

પૃથ્વીગત વેદી	પૃથ્વીરાજ	૧૬૩૮	૧૭૧૨	૧૪	અ'દ્રવિભવ આમોદ
સમયસાર નાટક	બનારસીદાસ	૧૬૯૩	૧૭૫૧	પ્રસિદ્ધ છે	મ ક. કાપડીઆ મુરત.
વિદ્યાનુ પંચાશિકા	ગાનાચાર્ય	૧	૧૬૨૬		છ. સા. ગવેરી
હિતગુરૂત કાવ્ય સંબંધ		૧૮૦૧			૨. ના. અ'કલેન્દ્ર
રસિકપ્રિયા	દિગ્દુત				જે. વા. દીવાન
વૈષ્ણવ મંદિરોમા અવાતા					
પદસંચય	અનેક				મ. બ. વ્યાસ
પંચીકરણ	અનોદરદાસ				અ. બા મોહી મુરત
રસિક પ્રિયા	કેશવદામ	૧૬૪૮	૧૮૫૨	અંગાર	બાહ્ય આમોદ
રાધિકા શિખનખ વર્ણન	બલભદ્ર				"
જસુરામ રાજનીતિ	જસુરામ કવિ			રાજનીતિ	"
ગાંધી જ્ઞાન	કપીર				છ. વિ રાવળ
આરામસા	દિગ્				મ બ. વ્યાસ
					મુરત.
"	મોરલીધર				"
જદાગીર ગુણમંજરી	કેશવદાસ	૧૬૬૨			"
રસગંગાકર			૧૪૧૦	૬૦	કે. જ. જે. શુક્લ
					મુરત.
નાથિકામોદ	વિદ્યારી			૨૮	જ. કા પાંક
					પોરબંદર
કાવ્યપ્રકાશ	અદાગણુ શ્રી			૮૩૬૬	"
	સુવાતન સિંહજી				"
વિચારમાલા					"
અભિપ્રાય	અખો	૧૮૭૧			"
માનરમેણી	નગરિ			૬૨૫૫	"
હનુમાન નાટક	ગાયકવિ				હા. બ. મુગન

સચિત્ર અંથો.

અંથુ નામ.	રિયમ.	કર્ણ	૨. મં.	તા. બ.	કં	કેલી પામે છે.
દાવિકાચાર્ય કથા	એનિસી ચિત્રો					હા બ. મુરત.
"			૧૪૧૦	૧૧	અંક આમોદ	
બીમ સ્તવગાજ				પા. ૩૦ પ્રા	૧. બાન	પરેના.

અનુરૂપિત				૧૩	વંદાના
ગરેન્ડમેશ				૧૭	"
દેરીમાહાત્મ્ય.				૨૩	"
નરકુ વર્ણન.	બાવંકર ચિત્રા			૭	ચંદ્ર આગે
નંદાદત્તનો સાથીયો	ચંદ્ર			૧	"
ધનાશાસિબદ્ધ ચોપાઇ	ગમ સચિત્ર	મતિસાર		૨૫	ચિત્રવ ધર્મગુરિ
ચોપાઇકરણુ	સચિત્ર કથા	પ્રેમાનંદ		૫૦	ચક્રનાના ગુરુત
"	"	નાકર		૫૬	૧૬ ધી. સુરત.
ચંડીપાઠ	"			૪૦	ડો. દરેગુપ્તગમ
					હોરા સુરત
હોરમંદિલના ચિત્રના બે	દોરોચાર			૨	છ. સા. ઝવેગો
શાસિબદ્ધ રામ	સચિત્ર કથા	મતિસાર	૧૬૭૮		પ્રે. ૨. ખાનગર
ચોરીસ તીર્થ કર	માનેરી ચિત્રા				"
સચિત્ર આરસા	સાનેરી ચિત્રા		૧૫૨૪		"
	સાથે કથા				
"	"				મ ક ટાપડીયા
					સુરત.
જ મુઢીપનો નકશો	"				"
ઉત્તર-પથન	સચિત્ર કથા				"
કંપસુત	સચિત્ર			૧૨	
ઝીણા અક્ષરે લખેલી ગીતા					ના. ચં. દિના.
"	"				શેઠ હો. ૨.
					મોની સુરત.
સચિત્ર ગીતા					લા. શિ. સુરત.
યત્રરાજ	અહોની ગતિ નક્કી શકે	૧૧૮૧	૧૫૮૧		ફ. કે. જોસી
	કરવાનો મંત્ર				સુત.
રાણકુરનો નકશો	નકશો				સુ.ખા. મોદી સુ.
જન્મોત્તરી	અહોના ચિત્રો અને મંત્રો		૧૮૧૫		ગુપ્તા. મહારાજ
અમારિયોગ્યુ	સચિત્ર	કાપડ કુપર પં. વેપ હર્ષ વગેરેના			મો. ડી. દેશાઈ
		ચિત્રો સાથે અકમન્દશાહના વખતના			સુ. મદ

આરામ કરિ ઉતરે	લખેનો દાગળ			
અમનવિલામ	આ છોમન્ય	રવુભય		
અમન વિલામ	,	મદદી દુદનમ		
અમનનેરી સન્નમય	પા	જલરિન્ય ઉપાદામ	૧૮૫	
અવતી સુકુમાનની સભા પા		ગોમનુતી		
અરોકચ દ્ર રોહિણી રામ	ગમ	ગાનનિમય	૧૭૮૭	૧૮૪૧ પા ૫૩
અશ્વમેધ	કથા	ભાકિ	૧ ૯૮	૧૭૭૫
અશ્વમેદ	કથા	નુરામ		૧૮૧૫
અટ પ્રનયન માનાસ ભાષ પા		નિનયસાગર		
અમલ શુદ્ધિધિકાર	ધન			પા ૨૦
અસાન ભાસાના અંગે				
આત્મહિત શિક્ષા (ગદ્ય)		દેવચ દ		પા ૮
આદિપર્વ	મહાભારતની મ્યા	નિનયસા		૭૮૭
આદિપર્વ	"	મનોદ	૧ ૯૦	૬૬૫ ૮૦
આદિપર્વ	"	માધવદાસ સુદ-	૧૮૮૫	૨
		રદાસ મારચ		
આદિપર્વ પુનિ રમય	"	સિવસ	૧૯૭૦	૧૭૨૫
આદિનાથ સ્વનન માનામોધ	મુનિ		૧૯૦૦	૫ ૮
આદિકુમાર સ્વનન	,	પ્રેમચ દ	૧૭૭	
આદિનાથ શત્રુજય સ્વનન	"	ભાવદેવ	૧ ૫૮	૫૫ ૩
અદિનાથ જાન	મ ય			૫૫ ૭
આદીચર ગત	રામ	શ્વનદાસ અલ્પચારી	૧૭૮૫	૧૭૮૫
આદિનાથ રામ	,	અલ્પ જિનદાસજી		
આદિનાથ પુરાણ રાસ	"	અલ્પ જિનદાસજી	૧૮૨૪	
આદીચર સંગોલજી	"	ભદ્રાર સુરેદ્રમિતિ	૧૭૮૭	૧૭૮૭
આદિનાથ રાગ	કન્ય	ભદ્રાર ગાનચૂરણજી		
આદિનાથ રાગ	"	ભદ્રાર ગોમધવાચાર	૧૯૧૦	
આદિનાથ વિનતિ	સ્તુતિ	નિજયતિલક	૧૯૧૦	
આદિનાથ દેસનોદાર ટમે	ઉપદેશ			
આદિનાથ કથા		અલ્પચારી સાગર	૧૯૮૧	
આદિકુમાર ધનન	મ ય			
આદિકુમાર વિવાહમે	,	૫૭		
આનંદ રાસ	ગત			કુ ૨૫
આરાધના રાસ	પાદ	નિજય	૧૫ ૭	૧ ૦૦ ૫૫ ૭ ૧
આરાધના પ્રતિમોધ	દિગ્ગજ ઉપદેશ	અલ્પચારી સાગર	૧૭૨૧	
આરાધનામન દીદા				

આવડાદમુનિ મહાત્મા મીસ દામ	પં. આનનિંદ	૧૬૩૮	૧૬૧૫	
આવડાદમુનિ મહા	મીનમાનર	૧૦૨૪		
આવડાદમુનિ ચતુષ્પતી	" "	૧૦૨૮	૧૦૧૫	૫૮ ૫
આવડાદ મનિ મીન	મુમ વર્ધન મિન			૬ ૧૫૬
આવડાદ પાના	મધુન			
દિનિ પગલપ રામક દેવો	ઉપદેશ			
દયા કુમાર મોપાઈ	રાસ	મીનમાનર	૧૦૧૧	૧૦૧૫ ૫૮ ૧૨
દિવસમાર મીસ	રાન	સાવ વિન	૧૮૮૧	
દુષ્પતિયો ઉદ				
દુનગાવન મોપાઈ	મન	વન		૧૬૮૫ ૫૮ ૧૫
" "	"	"		૧૬૮૮ ૭૨
દુષ્પતિમાયા આવાવમેષ નય	ઉપદેશ	નામ નુદેમુદિ ૧૮૮૫	૧૪૮૭	૭૨
" "	"	મર્મદાસ	૧૫૪૫	૨૫
કુમારકર્મની વાન	વાર્તા	નમદર	૧૦૨૮	
કલોમર્ષ	કથા	કવિ બાઉ	૧૫૧૦	કલવા ૭૧
" પાકવ વિદિ	કથા	"	૧૬૭૬	૧૮૨૧ ૫૮ ૨૦૨
				કુદે ૧૭૬૫
કાવમરવન	રગુતિ	કાવમદાન		
કાવમરવનવન	રગુતિ	કેવરન	૧૭૮૪	-
કારિલા મોપાઈ	રાસ	મીનમાનર	૧૭૫૨	૧૭૫૮ ૫૮ ૨૮
કારિલા રામ	રાસ	સાદમુદર	૧૪૭૨	
કાવમરવ મરદમંધ	રગુતિ			
કાવમરવ ધવલ				
કોકાદશ મકંધ	કથા	નાગવાળુ બદ (રામબકા)		૭૭
" "	"	વક્રવળ		૧૮૬૬
કોકાદશી આદામ	કથા	શિવદાસ	૧૬૭૦	૧૮૫૭ ૧૨
કોકાદશી મતાખંડન	તત્ત્વદાનવાદ			૧૦
કોકાદશી તાવનીકથા ગય	વાર્તા			૪
કોપાકરમુ	આખ્યાન	પ્રેમાનંદ	૧૭૭૫	૧૮૨૨ ૪૬
"	"	નાકર	૧૬૦૦	૭૪
"	"	ચારબુકિવિ		
"	"	કાલીદાસ		
કોકાદશી મરમે	ગ-મે	વશમ		
અંગરિય આખ્યાન	આખ્યાન	નિષ્ણદાસ ગુરુદરીદાસ	૧૬૮૩	૧૨
અંગરિય	"	કોકાવરી		૨૩૫ કોકાદશી
				કુદે મળી છે.

ଅଂଭାଃ କଥାନକ	ରାମ		୧୧୫୬	୭
ଅଂଭାଗମଂ ଥାୟୀ	ବାହ			୬
ଅଂତଃଶିକ୍ଷାପାଠ୍ୟନାଥ ରତନ	ରଘୁପତି	ଶାବରୀ ସମୟ		୬
" ଛନ୍ଦ	"	ଭାବପିଞ୍ଜର	୧୮୪୪	୫
ଅଂକାଦଳୀ	ଗଞ୍ଜିତ			୨
ଅଂଧାଧ୍ୟାୟ	ଜୈନ କଥା			୧୦
ଅଂଗିକାଦେବୀ ସଂଗ୍ରହ	ନୃପତି (ଜୈନ)			୧୨
କୃତୀନା ୧୫୫	ବିଧେଶ	ସାଗରୀ ଦେବୀନ	୧୮୧୫	
କୃତୀ	"	ପ୍ରୀତଭାସ		
କୃତୀ	"	ଦିଗ୍‌ଧୃତି		
"	"	ରଘୁପତି		
କୃତୀନିରାମ	ରାମ		୧୪୦୮	
କୃତୀନିରାମ ଭାବନା	କୃତୀନିରାମ ଦୁର୍ଗାଧାରୀ		୧୭୭୦	ପା. ୨
କୃତୀନିରାମ ଶ୍ରୀରାମ	ରାମ			ପା. ୩୮
କୃତୀନିରାମ	ଗମ	ନିଧିଭାସ		
" ଶୋଭା		୧୭୨୧	୧୭୨୮	ପା. ୨୩
କୃତୀନିରାମ	କାବ୍ୟ	ଶାବରୀ ସମୟ	୧୫୫୫	୧୭୦୫
କୃତୀନିରାମ	କଥା	ନିଧିଭାସ	୧୭୨୪	୧୭୧୦
" (ଜୈନୀ ପ୍ରମ)	"	ଦିଗ୍‌ଧୃତି	୧୫୫୫	୧୭୧୩
କୃତୀନିରାମ	ବିଧେଶ	କୃତୀନିରାମ		
କୃତୀନିରାମ ଆଶାଦୟୋଧ	ରାମ		୧୫୫୫	ପା. ୨୪
" ରାମ	ରାମ	ଗଞ୍ଜିତ	୧୮୩୪	
କୃତୀନିରାମ		ନିଧିଭାସ		୧୭୨୪
କୃତୀନିରାମ	ଗମ	ନିଧିଭାସ	୧୫୨୫	୧୭୨୫
କୃତୀନିରାମ	କାବ୍ୟ	ଅମଳବିଜୟ	୧୭୦୨	୧୭୨୫
କୃତୀନିରାମ ଆଶାଦୟୋଧ (ଅଧ)	ଶାବରୀ କଥା			ପା. ୮୮
କୃତୀନିରାମ ଦ୍ଵିତୀୟା		ନିଧିଭାସ	୧୭୮୮	ପା. ୫
କୃତୀନିରାମ ଶାବରୀ	ଅ ରଘୁ କାବ୍ୟ			
କୃତୀନିରାମ		ଗଞ୍ଜିତ		ପା. ୧୮
"		ଶାବରୀ		ପା. ୧୦
" ଅଭେଦ ଗମ	ସାଗରୀ କାବ୍ୟ			
" ଶେଷଭାଗ	"			
କୃତୀନିରାମ	ବିଧେଶ	ଦେବୀନିରାମ		ପା. ୧୧
କୃତୀନିରାମ	ନିଧି			

કાવ્યભોજી સ્તવન	મુનિ	નૈમિષીય	૧૮૧૭	૧૮૩૨	
કાકે ચોપાઈ			સામય	૧૬૦૦	પા. ૩
કાકેચી	જરેય	ધીરોદાસ			
કાકેચીપર રાસ	રામ	શુભચંદ્ર સુરિ ગિરિ યોગચંદ		૧૮૨૧	
કાકેચીની કથા	રામ	દેવદાસ			
" વાળી	કથા	ગિરિદાસ		૧૮૦૩	
કાવ્યભોજી ગરબો	કાવ્ય	દરીદાસ			
કુમનિવિવેચન ચોપાઈ	"	લીલકવચ	૧૮૭૭	૧૭૫૮	પા. ૪
કુમતિ સંધ્યાન રાસ	રાસ	મુનિ સાગર	૧૮૧૮		
કુમારમાળા રાસ	રામ	(નાનો) વાલ્મીકી	૧૬૫૦	૧૮૧૫	
કુમારમાળા રાસ	રામ	(ગોરી) "	૧૬૭૦	૧૮૧૫	૧૪૩
કુલદુર્ગ કુમાર ગમ	રામ	કામરૂપિ ગિરિ		૧૬૦૬	
કુન્દનીમા	કાવ્ય	કવિ મોતીરામ			
"	"	અમરમ			
કેદ (મુલગાની)		નર્મદાચંદ			
કૃષ્ણ સંધ્યાના બાર માસ	"	સાનંદ		૧૮૧૫	
કોધ, જાન, કોમ, પરિહાર		દયાશિવ મુનિ			
ખરતરગણ સંજ્ઞા અર્થો પ્રગમો.	વાલ				
ખંધારસિંહાસન	મુનિ	પ્રમોદીય ગિરિ	૧૬૨૮		પા. ૬૪
ખંધાર પામનાસાંભોધ (મલ)	રામ				પાન ૩૩
ખંધારમાર ચોપાઈ	ગમ	શુભચંદ્ર ગિરિ			પા. ૩
ખંધારમાર ચોપાઈ	"	મનિ સાગર			
ખંધારમાર ગીત		શુભચંદ્ર ગિરિ			
ખંધારમારગીતનું સુવર્ણ આલોકી કાવ્ય મુખમાન					
ખંધાર ગોષ્ઠ		રામકૃષ્ણ			
ખંધારપ્રભોધ મહારીરસતવન	મુનિ	સદાચંદ			
ખંધાર બક્ષમાળા	ચરિત્ર (ઉપદેશ)	નાયોદાસ			
ખંધાર રાસની કીર્તિગીતનું	મુખમાન	આરણ્ય કવિ		૧૮૦૧	
ખંધારસાર	મુખમાન	આનંદમુનિ	૧૭૩૨	૧૭૩૧	પા. ૩૧
ખંધાર		બીજી			
"		રત્નનાથ			
" (ખંધારપ્રભોધ)		દયારામ			
"		નરસિંહ			
ખંધારમાળા		રત્નજીવ્ય મહારાજ			
ખંધાર નિરામીની કથાની	પદ્યસિક્ષા				

નિધાગીની ગર રીઓ	દયાગમ		
ગીનગોવિંદુ ગર આશાતર			
ગીતા	પ્રીતમદાસ	૧૮૨૬	
„ જુનીચુજરાનીમા અર્થ		૧ / ૭	
ગીરોખત (પાઠશુનુ)		૧૮૫૨	
ચુજરાનના ઇતિહાસના	“ઉપત્તિથી મરણી રંગ વગીલા”		
શિના રોખ અને તામ્રરોખનો સંગ્રહ	મગજર્તા રણુજનગમ વારાગ્રાઈ		
„ મોન કોવગ			
ના શિલારોખ અને તામ્રરોખ			
„ ૫ નંબી			
જુજરાની ગ્રામગના પ્રિન્સીપલસ	એચ એમ રામએન	૧૮૪૭	
		છાપ્યા સં.	
જુજરાતી લિપિનો જુનામા જુનો હમ્મરોખ		૧૬૮૩	
જુજુરનાકેહ મળ	મહેજસુદ	૧૫૭૨	૧૬૪૫
જુજુનીશ ભાવના	પા’		કે ૩૦
જુજુવાલી ગમ	ગમ	મગજુગન	૧૭૧૪
જુજુનિબ્ધસવાદ	કુપરેશ		
„ (૫૫)	„	જુજનદાસ જુરપગમહમ ૧૧ /	
ગોગી	કુપરેશ	કમેગ નાકેમ	
ગોગી પાર્શ્વનાથ ન્તનન સ્તુતિ	વિજયવિમલગિ ય ગમરિગય ૧૭૭૭		
„ ૭૬	કાનલામ		
ગોગીમ ના	નગહિ		ક’ ૧૧ ૭
ગોપીઓનો યન	પ્રવિ મોનીરામ		
ગોરખનાથ-૨૧ ૮૬			
ગોરા નાથની નાર્તા-ગોપામ	ભાગ્યવિજય ૧૭ •	૧૭૦૭	પા ૩૭
ગોવર્ધન ગમ	કવિ કાનદાસ		
ગોવિંદજન પદ	ગોવિંદ		
ગોતમ કવિનાનાનોષ (ગવ) નરસમાન	મોમસુ-રસુતિ	૧૫૮૮	કે ૧૫૦૦
	વાનપયસમય	૧૫૪૫	૧૫૮૪ પા ૬
ગોનમ દિપાનિમ ન્તનન સ્તુતિ	મમ્મયદ	૧૭૮૫	
ગોનમગ્રામીનો ભ	નિજયન	૧૮૧૭	
ગોગીરિનાસ	મગ્ગાન	૧૭૬	કેવા ૪
ગધાગ મકાસી ન્તનન	માનનિગય	૧૭૫	
મકગી ગીન	પુ રસાગ		

અનુગરણ પ્રતીકૃતિ સંધિ		મતિભટ્ટ	૧૬૨૧		
અણુકપનીતિ અર્થ સાથે	બૂલી શુન્દરાતી				પાન ૪૮
આતુરી	વાર્તા	કવિ રણછોડ			
આર પ્રત્યેકબૂદની ચોપાઈ	ગણ	સમયસુંદર	૧૬૬૫	૧૮૬૬	
આરણી સાહિત્ય	સાહિત્ય	આમોદના કોરાર વગેરેના આરણ કવિયો		૧૮૫૦	
આરણી પિંગળ	સાહિત્ય				
આરિત્રમનોરથભાષા		પાર્શ્વચંદ		લગભગ ૧૬૦૦ પા. ૪	
આરુદત અરિત્ર	રાસ	પદ્મશ્રી			
ચિતોદકી ગદ્ય					
ચિત્સંસ્કૃતિરાસ	રાસ	ગાનસાગર	૧૭૩૧	૧૭૫૪	૩૪
ચિંતામણિ	કુમેર સાહેબ				
ચૈત્રયાતુ આખ્યાન	કથા	સુરદાસ કૃદો	૧૬૮૨	૧૭૬૬ કડવા ૪	
ચૈત્રચંદન		મુળ		૧૭૧૦	
ચૈત્ર વદન		બેંગો			
ચૈત્રમાતારી કથા (મધપદ્ય)	કથા	નવસુંદર			
ચૈત્રાણી ચૈત્ર સાતિના નામ		બદારક લક્ષ્મીમેન		૧૬૪૮	
ચૈત્રવિશ જિનગીત	કાવ્ય	ઉદયચંદ		૧૮૪૪ પા. ૧૦	
ચૈત્રિંગ કોકાદસી મહાત્મ્ય	માહાત્મ્ય			૧૮૧૬	
ચૈત્રસરા		કુમેર સાહેબ	૧૮૨૭		
ચંદ્રકુંવરીની વાર્તા	વાર્તા	પ્રતાપસિંહ			
ચંદનમાલા સંગ્રહ		દેવાલકવિ		૧૫૦૬	
” ચોપાઈ	રાસ	”			
”		બાલુમેર			
ચંદનાધર્મપરીક્ષા વગેરે		વાદીચંદ પ્રભાચંદવગેરે	૧૬૨૫-૧૭૦૦-૧૭૦૦-૧૭૫૦		
ચંદ્રપ્રભુ અરિત્ર	કથા	બદારક યશકીર્તિજી	૧૮૫૫	૧૮૫૫	
ચંદ્રપ્રમંથ	”	તેજમુનિ	૧૭૧૭		પાન ૨૫
ચૌહાણનું આરણી કાવ્ય		આરણ			
ચંદ્રશેકા ચોપાઈ	રામ	ચતિકુમાળ	૧૭૨૮	૧૭૮૪	૨૪
ચંદ્રાત્મ આખ્યાન	આખ્યાન	બોળે (સુરતનો)		૧૭૬૩ પા. ૨૮	
” ”	”	વિષ્ણુવસ	૧૬૩૪	૧૭૪૧	૬૬
” ”	”	નાકર			કડવા ૪૦
જયગીતા	ઉપદેશ	સંદર	૧૬૮૭		
જયચંદમુનિશ્રુતિ	રત્ન				

જ્યવિજ્ય ચોપાઇ	રાસ	ધર્મરાત્ર	૧૬૪૧	પા. ૬૫
જલાક્ષની વાર્તા	વાર્તા			
જયલીમદ્ર આખ્યાન	કથા	બ્રહ્મ વિદ્યાસાગર	૧૭૩૨	૧૭૫૭
જાલધર નરકાસુર આખ્યાન	"	શિવદાસ	૧૭૨૫	
જિનકુશળસુરિ ભાસ	રાસ	પાટક સૂર્યવિજય		કુંક ૧૧
જિનકુશળ સૂરિગીત	સ્તુતિ			
જિનચંદ્રસરી ગીત	સ્તુતિ	મહિમરાજ	૧૬૩૫	
જિનદત્તસુરિ અષ્ટક	"			પા. ૭
જિન નેમિનાથ		બ્રહ્મ		
જિનદત્તસુરિ પાટમહોત્સવ	કાવ્ય	શિવચંદ મુનિ	૧૬૮૪	૧૮૫૦ કુંક ૫૭
જિન લાલસુરિ ભાષ્ય	"		૧૮૨૫	
જિનાશાપ્રિમાણોપરીઆગમકુંડી		પુણ્યચંદ	૧૬૪૧	પા. ૧૫
જ્યાવા નેપાડા વગેરેનાં કવિત વસોગાન		ચારણ		
જ્યનધરસ્વામીરાસ	રાસ			
જરાજ્ય વિમર્શિત		બ્રહ્મ		
જુની શિલાછાપત્રું પુસ્તક (ખ્રીસ્તી)				
જેતિપરત્નમાલા બાલાવબોધ	જૂની શુભરાતી		૧૭૧૬	પા. ૪૪
જેરાખાઇ વસોવાનાં ગીત.	વસોગાન	ચારણ		
જૈન પ્રતિમાઓ પરના લેખ				
જં'યુસ્વામીનું વિવાહકું		વીર પ્રભસુદી શિષ્ય	૧૪૮૫	૧૫૫૦ પા. ૪
જં'યુદ્ધિપ પ્રવૃત્તિના અર્થ ભૂગોળ				પા. ૯
જં'યુકુમાર રાસ	રાસ	નયવિમલ	૧૭૩૮	પા. ૧૯
જં'યુસ્વામી ગીત-છંદ	કાવ્ય		૧૬૮૭	
જં'યુસ્વામીનો રાસ	રાસ			
જં'યુકુમાર રાસ	રાસ	નયવિમલ	૧૭૩૮	૧૭૬૪ પા. ૬૦૮
જં'યુસ્વામી રાસ	રાસ	ધર્મ સાગર	૧૬૬૬	
જં'યુપૃથ્વી		વિરજ્યુનિ	૧૭૨૮	૧૮૦૯
જં'યુપૃથ્વી રાસ	રાસ	રામચંદ્રસુરિ	૧૭૨૮	
જં'યુદ્ધિપનો નકશો				
ડાંગવરાળનું આખ્યાન	આખ્યાન	શિવદાસ		૧૭૧૬
ડોલાભારતી વાર્તા	વાર્તા			
દાવસાગર	ઉપદેશ	તપભસાગર	૧૮૩૦	૧૮૫૨ ૭૨
તાજખાનાં કવિત	વસોગાન			
તિથી		કુમેર સાહેબ		૧૮૮૧

તિલક ચિંતામણિ	કાવ્ય	કુમેર માણેય	૧૪૨૭	
તીર્થેશાકીળીયું બાળાન્તર શુભરાતી શિવાજીય		જૂની છાપ		
તીર્થમાધા		સુનિચંદ		પા. ૩
તીર્થમાધા નમસ્કાર	સ્તુતિ	ગોવર્ધનચુરી		
તુલસી માધાત્મ્ય	માધાત્મ્ય	લલિતામ		
ત્રિસોહસાર ધર્મધ્યાન	રામ	સુમતિદીર્ઘિ	૧૬૨૭	૧૬૩૬
ત્રિવિધ જ્ઞાનના				૧૮૫૬ ૧૨
દશમ લીલા	કથા	પ્રેમાનંદ		
દશમ સ્કંધ	"	"		૧૮૧૮
દશમ સ્કંધ	"	માધવદાસ સુન્દરદાસ		
દશ "	"	બાલણ્ય		
દશ દ્વિતીય				
દશાબ્દીભદ્રરાજર્પિ ચોપાઈ		ધર્મસિંહ	૧૬૬૯	૧૭૭૮
દાબુચાતુરી		કવિ દયારામ		
દાબુચાતુરી	કાવ્ય	કવિરામ		
દાબુલીલા	"	સુરદાસ		
" "	"	પ્રેમાનંદ		
દાતારશુઝારનો સંવાદ		લાલચંપસમય		
દાનશિલતપ	"	સમયસુદર	૧૬૬૨	
દાન શિલતપ જાવના રાસ	"	"		૧૬૮૨
દાનપત્ર (પૃષ્ઠક)			શાકે ૭૦૯	
દીપસિંહ રાણાતું ગીત		ચારણ		
દીપસિંહરાજરાણીતું ગીત		"		
દુર્ગાદેવઃ કથિત સાં સવત્સર દર્શ		દિગંબર દુર્ગાદેવ		
દુહાસંગ્રહ				
દુહાકુમાર ભાસ	ગમ	વિજયનાગર		
દ્રૌપદી રાસ	ગમ	કનક કીર્તિ		૧૮૦૦
દ્રૌપદી સ્વયંવર	"	ગિરનાસ		૧૮૮૧
દાદશ અધ્યાત્મચાતુરી		જીવન ગુરુ પરમહંસ	૧૮૦૩	૧૮૦૯
દાદશ જ્ઞાનના				
દાદશ સ્કંધ	કથા	વલ્લભ	૧૭૪૬	૧૮૧૫ પ. ૧૧
દારકાના વામીરે	સ્તુતિ	નરસિંહ		
ધનવંતરી સારોદાર				૧૭૬૨ પા ૬૦
ધનાચરિત	કથા	મતિરોળર	૧૫૧૮	૧૫૭૭ પૃષ્ઠ ૩૧૯

ધન્યાશાલિબદ્ધ ચોપાઇ		જિનરાજસુરિ	૧૬૧૮	૧૫૬૮	
ધર્મપરીક્ષા		ચંદ્રસાગર	૧૬૨૫	૧૭૪૨	
ધર્મપરીક્ષા રાસ	રાસ	ભદ્રારાજ સુભનિર્મીત	૧૬૨૫	૧૮૨૫	
ધર્મશુદ્ધિપાપમુક્તિ	રાસ	તેમિવિજય	૧૭૬૮	૧૭૬૧	પત્ર ૬૭
મંત્રીનૃપસંવાદ					
ધર્મશુદ્ધિ ચોપાઇ	રામ	લાબચર્ચન		૧૮૮૦	પા. ૨૫
ધર્મદાસ લેકડ્યાના કવિત	પરોગાન	ચારણ કવિ			
ધર્મમિંહ કૃત કુંડભીઆ	"	ધર્મમિંહ	૧૭૩૮	૧૭૮૦	કું. ૫૭
ધીરામગનના વાર		ધીરા		૧૬૨૮	
ધ્યાનસ્વરૂપનિરૂપણ પ્રબંધ		બાન નિરૂપ	૧૬૫૩		
ધ્યનશુભંગકુમારચોપાઇ રાસ		રાખરીસાગર		૧૭૧૦	પા. ૧૮
ધ્રુવાખ્યાન	"				
નકલંદી ગીતા					
નમિશુદ્ધી ચરિત્ર	રાસ	ધર્મચરિત્ર			
નરસિંહમહેતાના બાપનુ શ્રાદ્ધ		બગવાનદામ (નુગન)			
નરસિંહમહેતાના પુત્રનો વિવાદ		આધારબદ્ધ			
"	"	હરિદાસ	૧૭૨૦	૧૮૧૩	
નરસિંહ મેતાનો રામ	રાસ	આધારમદ્ધ		૧૮૭૮	
નળ સ્વકલ્પિત ચરિત્ર	કથા	ગાનસાગર		૧૭૫૮	પા. ૬
નલદલ્પતિ રામ	રાસ	સમયનુસર	૧૬૭૩	૧૬૭૩	૩૩
નયપદ રામ	"		૧૭૧૨	૧૭૩૮	પા. ૧૮
નયનનયરાસ	"	બાવભાગર શિષ્ય	૧૫૭૫	૧૬૭૫	પા. ૨૦
નયનત્વ બાવાનયોધ					
નયનદ		ઉદયગન			
નવસારી પાર્શ્વનાથ સ્તવન					
નવસારી		પુણ્યસાગર			કુક ૨૧
નવકાર બાલાચમોદ (ગવ)					
નવકાર બાલાચમોદ					
નર્મદામુદરી (૧૮૬)					પા ૪૫
નાગલકુમાર રાસ	રાસ	બીગ		૧૬૩૨	૨૦૦ કુક
નાગસિરિ મજામ	પાદ				
નારાયણ પ્રબંધ બદ્ધગીત	કાવ્ય	નયસુન્દર			

નામમાણા	કોઈ	હમીર	૧૭૭૬	૧૮૧૬	
નામસ્તવન	મુતિ	પ્રમોદશિવદાસ			
નિર્મળીઆ ગીત		બ્રહ્મા		૧૧૭૧	
નિર્મળી વિચાર (ગુરુક)					૫૧, ૫૨
નિરાતબક્તનું પદ	પદ				
નેમરાગ્નુસદાસ	સાસ				
નેમકુમારપાર્શ્વનાથઆદિગીત		માણેક			
નેમીનાથ મરિન	ચાગિ	માણેકગુરિ			
= વિવાદ		બ્રહ્મા	૧૬૮૪		૨૮
,, સ્તવન	મુતિ	મુનિવિમલશિખર			કુંક. ૧૨
,, તો નવરંગ		હર્ષરત્ન	૧૬૬૭		
નેમીગાગ્નુસ સ્તવન	,,	વિજયપ્રબાસુરિ			
નેમીનાથ વિવાદ		પ્રેમચંદ	૧૮૬૦	૧૮૮૮	
નંદિશીલ્ય મુનિ સંગ્રામ		મેરવિજય			
નાદોદના હરિસિદ્ધિ માતાની ગરબો		દેવીદાસ			
પટ્ટાવધી	વંશાવળી				૮
પદાવતિની કથા				૧૮૪૨	
પદમુરારી	દીર્ઘબરજેન્દ્રકથા	પ્રયાસદાસ	૧૭૮૩	૧૭૮૩	
પરિસદ્ કથા (ગદ્ય)	કથા				૬૨
પલકાધ્યયન ગીત	કાવ્ય	બ્રહ્મા		૧૬૭૧	
પદ્યવિધાન સાસ	સાસ	ભટ્ટારક શુભચંદ્રાચાર્ય	૧૭૨૧		
પાટશ્ચૈત્યપરિપાત્રી સ્તવન	મુતિ	હર્ષવિજય	૧૭૨૬		
પુરંદરકથા	કથા	માસદેવ		૧૬૫૨	૫
પેથકસાસ					
પાઠવાવધી	કાવ્ય	કુંકો	૧૬૭૭	૧૭૮૧	૨૭
પાઠવાચ્ચમેધ	કથા	રઘુરામ		૧૮૦૫	૧૫૨
પાઠવપુરારી					
પાપપુહિરાગને ધર્મ					
પુહિમંત્રીનોસાસ	સાસ	ઉદયરત્ન	૧૭૬૮	૧૮૦૧	કુ. ૪૧૬
પારસીઓની પ્રશંસા (મંત્રુત શ્લોકો શુભદાતી અર્થ સાથે)					
પાવાગદના પતાકની વંશાવળી	વંશાવળી				
પાસાકેવળી	બ્યોનિય	મર્ગગાધિ			

પાર્શ્વનાથરાજગીતા	કાવ્ય	કિંતવિજય			
પાર્શ્વનાથ સ્તવન	સ્તુતિ	ગુણપ્રબ		૬	૧૫
પાક્ષિકઆનોથલુરિધિ	કર્મ				૬
પ્રિયમેલક રામ	ગમ	સમયસુદૃ	૧૬૭૭	૧૭૮૯	
પીંગળ	પીંગળ			૧૭૧૩	૨૪
પીંગળ પ્રકાશ	પીંગળ	હન્મીર કરિ	૧૭ ૮	૧૮૬૨	૨૯
પિંકવિશુદ્ધિ	રાત્રિ	ગ્વાનમાગ			
પુણ્યાધ વૃપરામ	...	...	...		
પુરુષર ગતિહાસ ચોપાઇ	રાસ	માયેન			૧૫
પુરુષોત્તમ મહાત્મ્ય	મહાત્મ્ય	રણુલેહ			૬૫
પૂજ્યસાર ચન્નિ	કથા	સમયસુદૃ	૧ ૧૭૩	૧૭૨૭	૧૨
પૃત્વીરાજવેલી દબાર્થ	મવ્ય	પૃત્વીરાજ		૧૭૨૮	૩૮
પ્રણુ કામતર	ઉપગેશ	કુમેગસાહેન			
પ્રેમી ચોપાઇ	ગસ	સાદગચુદર		૧૬૭૭	૯
પ્રત્યુત્તરિ રાસ	દીગબર રામ	બદારક દેવે કમીર્તિ	૧૭૨૨	૧૭૨૭	
પ્રત્યુત્તરિ ગિ	રાસ	કમગશેખર	૧ ૬૨		૧૦૩
પ્રજાતીઆ	સ્તુતિ	જીવપુત્રાસ			૭
પ્રતોતરસ્તમાલા	કથા		૧૬૪૪		
પ્રત્યાનપર	રિપાદાસ	કથા	૧૬/૧	૧૭૮૭	૧૮
પ્રેમરમ ગીતા	મ ૧	દયાગમ			
પ્રેમલાલ-કીનાસ	રામ	સર્વનિર્ગમ	૧૬૮૧	૧૭૬૦	૫૪
પચાપચાન	ચા	વરે ગાન	૧ ૪૪	૧ ૭૬૭	૮૫
પચાપચાનુ વીરગનન	સ્તુતિ	વિનયનિર્ગમ			
પચાપચાન	આ ચાન	ગુભમેકમુદી શિખ	૧૬૨૭	૧૮૩૭	
પુરાણ મહિના અર્થ (નવ) નાન્ન					
પચોપાપચાનના અર્થ (નવ)				૧૭૩૭	
પચદડ	વાના	નગપતિ	૧૫૪૪		૧૮
કાગ	મ ૫	પ્રાચીન			
શાસ્ત્રીગીતા	ન-૫	ગોવામ સુદગ્યાત (સુરતના વા કાવ્ય)			
બહુવાકન આપચાન	આપચાન	હગિમ વિરમ મુતનો	૧ ૭૧૩		૩૬
બાગમામ	કાવ્ય	ખીમાસ	૧૫૫૦	૧ ૫૫૦	
બાદદત્તો રામ	ગમ	ગુનચદ્રમુદી ગિધ	૧૬૩૩	૧૬૩૩	૫
બારદત્ત મન્નમ	પા	નયવિમલ શિખ			૬ ૫૭
બારદત્ત નન્નમ	પાર	દમનિમલમુદી ગિધ			
બારની	મ ૫	નયમન	૧૭૪૧		૭

આનુભવિ ચરિત્ર	કથા	જીવનકીર્તિ	૧૭૭૬	૩૩
મુદ્રરામ				૩
બાલજીવાડા મહાત્મ્ય મત્તવન સ્તુતિ		દનદક્ષણચૂરી સિંધુ		
બાલજીવીશ પાર્શ્વસ્તવન સ્તુતિ		આત્મ કવિ		
અન્નચર્ચની નવવાક	ઉપદેશ	ધર્મહંસ		
બકનમહિયા	ચરિત્ર	હરિદામ		૧૫
બકનમાળા ચરિત્ર	ચરિત્ર	કવિગંગા		
બકનવેશ	ચરિત્ર	કવિગંગા		
બકનામરકથા	કથા	વિનોદીલાલ	૧૭૮૧	૧૮૭૭
બકનામરસ્તવન બાલાયબોધ (મધ) સ્તુતિ		ઉચ્ચવિજય	૧૭૯૩	૨૨
બકિતગ્લાવહીના અર્થ				
બગવદ્ગીતા	તત્ત્વજ્ઞાન	નગદુરિ	૧૮૧૭	૧૮૨૬
બગવદ્ગીતા	ગામભક્ત		૧૮૬૦	૧૭૪૧
બગવત્ગીતાના અર્થ (મધ) (જુની ગુજરાતી)				૩૬
બદા તથા કસ્તુરચંદ	વાર્તા		૧૮૭૧	
બગનઆનુભવી છંદ	કાવ્ય	રાજકીર્તિ		૫
બરતઆનુભવીરામ	રાસ	અનુરતનચૂરી	૧૭૦૩	૧૬
બારતઆનુભવી રાસ	રાસ	સાક્ષીમંદુરી		૧૦
ભરૂચવાળા લખુઆઈના કવિત્રી આતિ		ગડની ફલજ		૨
ભવજ્ઞાનના કથા			૧૬૮૫, ૧૨૩	
બાન રીરાગ્ય નાતકકથો				
બાહુ મોગ્લની કવિતા	કાવ્ય	મોગ્લ સુરતના વા કાવ્ય	૧૮૨૬	૨૧૭
ભાગવતસાર	કથા	પ્રાનનામ		
ભાવનાનાધિ	ઉપદેશ	જયદેવજીની શ્રી દેવસુરી	૧૫૪૩	૬૬ ૬૨
બીમપર્વ	કથા	વિષ્ણુનામ	૧૭૧૩	૧૮૮૮
મન્નુવેશ	કથા	બેચગ દોષ નરનો		૪૦
મન્નુવેશરાસ	રાસ	અંદુરિસિંધુ	૧૫૫૩	
મતીઓ પથ	હરિકેત	સતગોર સંહદેવ		૫૦
મતીઆપથનાકાવ્યો	ઉપદેશ	સતગોર સંહદેવ અને બીજા		૬૦
મડવાચલ ચૈત્યપગિયાટી અવન સ્તુતિ		બેમરાજ ગણિ		
મતોરથમાયા	ઉપદેશ	ક્ષેમરાજ મુનિ		
મદમદ પાદશાહ સંસ્કૃત				૧
મહાવીર સ્તવન (પાન વિહાર મડન સ્તોત્ર) મોમચંદરમૂરી				
મહામય ગન	ગણ	કવિ વાઈયા સિંધુ	૧૬૪૦	૨૫
મહાવીર સ્તવન	સ્તુતિ	લખમણ	૧૫૨૧	

મહાવીર રાગમાળા	કાવ્ય	ન્યાયસામગ્ર	૧૭૮૩	૭
મહાવીર સ્તવન	શ્રુતિ	કેશરવિજય		
મહાવીરનામીગણ	રાસ	શુભચંદ્રાચાર્ય	૧૬૦૧	૧૭૭૧
મહાવીરસ્તવન	શ્રુતિ	માનવિજય	૧૭૪૫	
મહિના	વેદાંત	પ્રાગદાસ		
મહિસંગમ મહાન્યા	મહાન્યા	કુવેર (ખંભાતનો)	૧૭૧૧	૨૩
માતાના જોગાગીસ કવચની કથા કથા		શિવદાસ		
માનવુંગમાનવતીચોપાધ	ગન	અભયગોમ	૧૭૨૭	૧૮૩૮ ૧૩
માધવાનસગણ	રાસ	કુશલબાબ	૧૬૧૬	૭૩
માગલીક ગીતસંગ્રહ	લોકગીત			
માંડણ બધાગના ઉખાણા	ઉખાણા-વેદાંત	માંડણ	લગભગ ૧૬૦૦	૧૭૦૦ ૫૦
મીંઠા (૮૦)ની રમત (હાલ)	રમત			
મુનીપતિ નાથીશ્વરકથા	કથા			૧૫૫૦
મુનીપતિગજનરિચરિત્ર	રાસ		૧૫૫૦	૨૦
મુજનગણ (સવન ૧૭૩૦નું મુરતનું હુકમક)	નરખી			૧
મુશય પર્વ	શિવદાસ	કથા		૧૭૮૭ ૧૩
મુનિપતિનરિગજચોપાધ	રામ		૧૫૫૦	
મુગ' રજગીત	કાવ્ય	પદ્મકુમાર		૫
મુગાવતી ચોપાધ	રામ	સમયમુદ્ર	૧૬૬૮	૧૬૯૦ ૮૦
મુગા-સેખા	ગમ	વન્ડ	૧૬૭૫	૧૬૭૫ ૧૮
મુનાવતીઆખ્યાન	આખ્યાન	મકમલ દમુનિ		૧૬૪૩ ૮
મુધકુમાર ગીત	કાવ્ય	જનમાણિક્ય શિષ્ય કવિ કનક		૬૫ ૮૫
મુનીકપાસીયાની ચોપાધ	ખ્યાતિ	રત્નદર્પ શિષ્ય	૧૬૭૯	૧૭૭૧
મદોન્દીમવાદ	કાવ્ય	શ્રીધર	૧૫૬૫	૧૭૦૫ ૧૬
મદોન્દી ગાણમવાદ	કાવ્ય	સુધનદર્પ		
મળોધર ચરિત્ર	કથા	અણજનદાસ		
"	ગમ	દેવેન્દ્રકવિ	૧૬૩૮	૧૮૪૨
મળોધરનરિગજ ચોપાધ	"	વિનયગેખર	૧૬૧૩	૧૬૧૧
મુદકાટની કથા	કથા	નિપજ્ઞદાસ		૧૭૩૬ ક. ૪૭
મોવનગમવાદ	કાવ્ય	કવિ સદાનુદર	૧૫૮૦	૫૪ ૨
મળોધરના નોક	લોકગીત			૧૮૦૩
મળુમન	કથા	પ્રેમાનંદ		૧૮૦૧
મળુમન	કથા	કવિ વજીરો		૧૭૪૦
મળસાગરમારગણ	રામ	પાંડે સદાનુદર	૧૫૮૨	૧૬૭૬ ૫૪૮૯
મળપરીમા (નવમળ પરીમા)	વિવા		૧૭૨૪	૫૪ ૫
મમતામ્બ શુભગીત ગવ				

રમણશાસ્ત્ર	જ્યોતિષ	શાસ્ત્રી જ્ઞાતિનંતર પ્રાચીન		
રવેણી	ઉપદેશ	કુમેર સાહેબ		
મનગીપિપા શિયળાદેશ	રાસ	વીરવિજય	૧૮૬૭	૫૪ ૧૦
નસિન્ધુ (અવ)	પુષ્ટિમાર્ગનો ઉપદેશ	માહવદાસ		૫૪ ૫૦
રમાનય (ગર)	"	"		૧૭૦૦ ૬૬
ગમે ગાર ઉપર ચઢાઈ સંબંધી (ક) કાવ્ય	અરણ્ય			
રાજગીતા પાર્શ્વસ્તરન	સ્તુતિ	ઉદયવિજય		
રાજસિંહ રતનવતી ગાસ	રાસ		૧૭૫૫	કુટ ૬૦૫
રાજનીતિ ધર્મન	ગર્ભનતી	જયુગમ		૫૪ ૬
રાજા ભક્ત ૫૦	ન્યેતિય	રાજગમ		
રાજમતિ રિગ્દ	મન્ય	ભાણિકુસુમી		૫૪ ૧
રાગીડ ગતન મહેમદામોળગી				
રથનિધા	વાર્તા (માત્રવાણી)			
રાવાણુ ૩૫૪	મન્ય	સ્થુનાય		
રાવિ નુ રવિ	કાવ્ય	રણુકોડ		કડવા ૧૭
રાત્રિગોજનમોપાધ	રાસ	લક્ષ્મીનંદન	૧૭૩૮	
રામસ્તુતિ		લખીદાસ		૧૭૬૩ ૫૪ ૨
રામસીતાગાસ	ગાસ	બ્રહ્મ શ્રીધન		૧૬૫૨
ગમસીતાગાસ	ગાસ	સમયમુદર	૧૮૮૧	કુટ ૩૭૦૦
ગમપુનાળુ બાલા	રાસ	અભિનિભ	૧૫૭૧	૧૮ ૦ ૫૪ ૨૭૧
રામ રશોત્સાવન રાસ	રામ	સ વિજય	૧ ૮૧	૧૮૦
રામ રશોત્સાવન ૫૦	૫૬	રામકૃષ્ણ	૧૭૬૦	
રામ રશો	કથા	ગણુકોડ		
રામ રશો		મીઠો ગાન	૧૫૮૭	
રામાયણ રાસ	રાસ	અભિનિભ	૧૫૭૮	૧૬૫૭
રામાયણનો સાર	,	રામરામ		
રામાયણ	શ્રી	નિષ્કલસ	૧ ૫૬	૧૭૨૫ ૬૨૪
રામાયણ અરોપ રામડ	,			૫૪ ૬૦૧
રામાયણ આરંભમા	,	કૃષ્ણદાસ		
રાસપ ચાં કાપી (ગુની અગામી લિપિ)				
રમિણીદરણુ	કથા	અધ્ય દેવીરામ	૧૬૧૦	
રમિણીદરણુ	મન્ય	મુસ્તાનદ		
રમિણી હરણ	કાવ્ય	રાજ		

ફેકમાગદ્યાખ્યાન	કથા	વિષ્ણુદાસ ગુરુ હરિદાસ ૧૬૩૪	૫૪ ૨૮
ફપક (જામાઝાલા વગેરેના)	આગળી કાવ્ય	ચારણ કવિયો	
ફપચંદુવરરાસ	રાસ	નયસુદર ૧૬૩૭	૫૧ ૪૯
ફપમુંદરકથા	કથા	ઓદિત્ય આઠમાધ્ય ૧૭૦૬	૧૭૫૨
ફેલુંદા રાસ	રાસ		
રાદેરની અંતિહાસિક મોટી છંદ		૮૦૦ વર્ષ પહેલાની	
લધુ પદાવલિ આધ્યાય	રામ	કીર્તિત્રિજયશિખાવિમલ ૧૬૭૫	૫૪ ૮
લધુ વચુવેલ્લીડી (ગદ્ય)	ઉપદેશ		૧૬૪૬
લધુ શ્વેતમમામ	"	મનિસાગર ૧૫૪૮	૫૭૮
લનીખ્યાનના કવિન	યશોમાન	ચારણ કવિ	
લલિતાગ કુમાર રાસ	રાસ	દામાકવચ ૧૫૫૩	૧૬૨૬ ૬
"	"	દાનવિજય ૧૭૧૧	૧૭૫૨ ૫૪ ૨૭
લન કુમાખ્યાન	કથા	ભટ્ટાચક્ર મહિચંદ્ર ૧૭૧૯	૧૭૨૮
"	"	વિષ્ણુગમ ૧૬૦૨	
લીલાવતી મોપાઇ	રાસ	હેમરત્ન ૧૬૦૩	૫૪ ૧૧
લીલાવતી રામ	ગમ	શીસાર	
લક્ષ્મીપાર્વતીનો સંવાદ	કાવ્ય		
લોહામન નિરાકરણ	અર્થા	ભટ્ટારક સુમતિકીર્તિ ૧૮૨૭	૧૭૦૪
વચ્છરાજ હંસરાજ મોપાઇ	રામ	આસાચત ૧૬૨૪	૫૪ ૧૫
વનપર્વ	કથા	ચુરામ ૧૬૦૫	
વનેચક્ર	રાસ	સુરતના દયાનીમાળી બે બાઇઓ	
વવરચાગીની ઠાલખંધ સંગ્રામ રત્નતિ		છનહર્ષ ૧૭૫૬	૧૮૧૭
વર્કાણા પાર્શ્વગાય રતવન	રત્નતિ	રત્નચંદ્રસુરિ શિખ	
વર્ણભાખ્યાન	શુદ્ધરત્નતિ	બાકિ	૬ મોહ
વર્ણલક્ષ્મીર મોપાઇ	રાસ	સમયસુંદર ૧૬૮૧	
વસિંદસાર ગીતા	કાવ્ય	નરહરિ ૧૬૭૭	૧૮૦૦
વસંતવિધાન			૧૫૭૮
વાધવાણી	કાવ્ય	વાધ	૫૧ ૧૨
વાસુપૃથ્વ પ્રજનમાથા	કાવ્ય	હીરા	૧૪ કુંક
વાસ્તુશાસ્ત્ર સરસ્વત અને તેના શુની ગુજરાતીમાં અર્થ			
વિક્રમચરિત્ર	વાર્તા	કવિનરપતિ (માલગુ) ૧૫૪૮	૫૧ ૨૬
" (ગદ્યપદ્ય)		મધુસુદન	
વિક્રમરાસ	રાસ	માનસાગર ૧૭૨૮	૧૭૫૦ કુંક ૯૦૦
વિક્રમરાજ ખાપર તરકર રાસ	રાસ	મંગલમાણિક્ય ૧૬૦૮	૧૭૦૧ ૫૪ ૧૬
વિક્રમચેતકુમારમોપાઇ	રાસ	માનસાગર ૧૭૨૪	૧૭૭૨ ૫૪ ૩૨

[illegible]

શાંત્ય સ્તવન	"	મેઘમુનિ		કુ'ક ૨૩
શાલિબદ્ર વિવાહયો	આખ્યાન	લખમણ		
શાલિબદ્ર મહામુનિચરિત્ર	ગમ	મતિનાગર	૧૬૭૮	૧૭૨૨ ૨૧
શ્રાવકાચાર	ઉપદેશ		૧૫૩૪	
શ્રાવકાચાર રામ	" દિગંબર			૧૭૧૯
શ્રાવકધર્માચાર	ઉપદેશ			૧૫૬૭ ૯
શાંતિનાથસ્તવન	સ્તુતિ	મોમવિમલસુરિ		
"	"	ગંગ		૧૮૪૯
શિવપુરાણ	કથા	મહાદેવમુત હન્દેવ સ્વામી -		૧૮૨૧ ૨૮૬
શિવળીલકીસંવાદ	કાવ્ય			૪
શિવગીતા અર્થ સાથે		બાપાતર કર્તા ગુણોદ્દય	૧૮૮૧	૨૭૨
શિવરાત્રી માહાત્મ્ય	કથા	પ્રાચીન		૧૫
શિવશ્યામલિપી સ્તુતિ	સ્તુતિ	વર્ધમાન મુનિ	૧૭૭૧	
શિવદત્તકુમરરાસ	ગમ	સિદ્ધમુરિ	૧૬૨૩	૧૬૨૬ ૫૮
શિક્ષાભાગા પ્રથમ ભાગ	અભ્યાસ પોથી જૂની છાપ			૮૬૪
શીલવતીચોપાઈ	રામ	દેવગુપ્ત	૧૬૬૮	૧૭૨૫ ૧૫
શીતલનાથસ્તવન	સ્તુતિ	સમયસુદર		
શીલગિદ્યાગમ	ઉપદેશ	નમસુદર	૧૬૬૬	
શ્રીપાલ રામ	રાસ	ગુણરત્નમુરિ	૧૫૩૧	૧૬૩૭
શ્રીપાલગમ	રાસ	દાનસાગર	૧૫૩૧	૧૭૫૧ ૧૦
"	"	સમયસુદર		૮
શ્રીપાલ ચરિત્ર	"	બદારક વિજયપ્રજ્ઞસુરિ	૧૭૩૮	૧૮૭૦
શુક્રેન આખ્યાન	કથા	વન્તો		૧૭૬૩ ૨૫
શુક્રમંવાદ	તત્ત્વજ્ઞાન	ગંગ	૧૬૬૭	૧૭૨૮
શુક્રમહોત્તેજી	વાર્તા	રત્નસુદર	૧૬૩૮	૧૭૫૦ ૧૧૦
શ્રેણિકગમ	રાસ	સોમવિમલસુરિ	૧૬૦૭	૧૬૫૧ ૧૫
"	"	મયબદાસ	૧૬૮૨	૧૬૬૭ ૮૩
શ્રેણિક પૃથ્વી	તત્ત્વજ્ઞાન	ગુણકીર્તિ બદારક	૧૬૩૦	૧૬૬૭
શ્રેણિકપ્રતિભા	"	બદારક ગુણજ્ઞપ્રજ્ઞ	૧૬૩૦	૧૬૩૦
પદ્મીસત બાલદત્તજોષ (ગદ્ય)	ઉપદેશ	મોમનુદરમુરિ	૧૪૬૬	૧૪૬૬ ૨૨
પદ્મ પંચાંગિકા	ઉપદેશ	જાતિ મોનોગમ		

હનુમાનચરિત્ર	કથા	કાશીસુત (ખંભાતનો)		
હનુમાન) કથા	"	ખંધારો	૧૬૪૮	૧૭૭૦ ૨૮
હસ્તામલક	તત્ત્વચિંતા	સુરદાસ મુનિ (દિગંબર)	૧૬૧૬	૧૭૪૧
હરિવાલ્મીયસાસ	રાસ	બાણુદાસ		
હરિરસ	ભક્તિ	રાજપાળ	૧૬૫૨	૧૭૦૦ ૬
હરિરસ		બારોડ ઈશ્વરદાસ		
"		કદમ્બ		કુકે ૫૬
હરિલીલા યોગપદ્યોગ	ભક્તિ	વિમલ	૧૬૧૬	
હરિબલ પ્રબંધ	રાસ	જીમ	૧૫૪૧	૧૬૮૬ ૭૬
હરિવંશ	કથા	કુરાલસમય	૧૫૧૫	૧૬૧૧ ૨૦
હરિવંશ રાસ	રાસ	ભાડિ	૧૬૮૫	
હરિયાલી	સમશ્યા	અત્ત જિનદાસ	૧૫૨૦	૧૬૫૧ ૧૧૦
"	"	દેવાલકવિ		
હાર	કાવ્ય	વિનયસાગર		
હંસાનિષેધ (ગદ્ય)		ગોવિંદો		
હીરકલશ	જ્યોતિષ	હીરકવિ	૧૬૫૭	૧૮૧૧ ૩૩
હીરવિજયસરિના બારબોક્ષ	નિયમ	હીરવિજયસરિ	૧૬૪૩	૨
હીરવિજયસરિના બારબોક્ષનો	રાસ	જયમદાસ	૧૬૮૪	૧૭૦૦ ૧૬
હીરવિજયસરિનો રાસ	"	"	૧૬૮૪	૧૭૨૪ ૬૬
હંસતાલેય	ઉપદેશ	કુબેરસાહેબ		
હંસાવળી આખ્યાન	વાર્તા	ગિરધર કવિ		
હંસાવરણ	વાર્તા	હરજીવન માહેશ્વર	૧૬૨૮	
માનકલા ચોપાઈ	ઉપદેશ	સુખલાલ	૧૭૨૨	૬૭
માનવિજયસરિ રતન	સ્તુતિ		૧૭૭૫	
માનગીતા	ઉપદેશ (વેદાંત)	નરહરિ	૧૬૭૨	૧૭૩૧ પાન ૨૬
માનરમેણી	"	"		૨૫૫
મગર ચક્રવર્તિનો રાસ	રાસ	અન્નશ્રી જયસાગરજી	૧૭૧૭	૧૭૪૮
મણુતકુમારભાસ	રાસ	મૂલ	૧૭૬૦	
મનતકુમારરાગર્ણિ સંધિ	રાસ	પદ્મરાગ	૧૬૫૬	૬

सगाणशालु' आभ्यान	कथा	कृदा	१६८२	१७६६	१०
सती शुष्णवक्षीयोपाध	गस	गणकुसल	१७९१	१७६७	१५
सर्वत सावर्लोमान्नी योपाध	रास	नित्यलाभ	१७८२	१८८७	
रुपर बेदी पृष्ठनो रास	रास	शीर्तिविजय	१६१८		१
सम्भङ्गन हेमदि योपाध	रास	रूपिवत्सगण	१६४२	१' ८४ हुं १४४२	
"	रास	भद्रारक यक्षशीर्निष्ठ	१८५१	१८१०	
सम्भङ्गत्व राम	गस	मुनिभुंरसूगिनी सि'य			
सम्भङ्गत्वाधिके नयविजयप्रण'ध गम		हनविजय	१७३४	१७६८	
सम्भङ्गत्व परीक्षा आलावमोध	गध			१५३३	
संगेतशिष्यगनी यात्रा	वर्णन		१५५४	१७५०	पान ४
समाधी तत्र	योग	परित धर्माथी	१७८५	'	
मन्ना रागाग	गुप				पान १०
सरसगीता	वेदात	डुमेर साहेम			
सर्जना हुंदा	हुंदा				
सहस्रवृथाया	मिह्रात कथन	सहस्रउसहदेव			
सगरभेणी कथा	रास	हेमन'हनसिष्य	१६७०		हुंके ७१२
सां सवत्तर कण	न्येतिप	"	"	१७६२	पान २०
सा' सवत्तर कण	न्येतिप	हुंदादेव (पाठ्युनी)	"	"	पान २०
		दिग'गर नैन माधु)			
साधुअनिमा	उपदेश	"	"	"	पत्र २
साधुव दना	गुपि	पार्थिव			
साधुकल्पता	"	सकलव			पान १०
साधुव दना	गुपि	यशोविजयविप्रा'याय	१७७१	"	"
साधुव दना	"	नयविजय	१७३१	"	"
साधुव दना	"	पु' भाग	"	"	"
सात सगीस'काय	पाठ	ता'व			
सारनिष्ठाभषु गस	गम	स वेगसु हर	१५४८	१६५७	
साग्यागनी	कथ	कनिमा	१६१८	१७००	पान ३०
सानुद्रिक वर्णन	गध	"	"	१७०५	
सा-गगला वगेना कवित	साधुकीकाय	याग्य कविगो			
सारगे' गग्यानु साधुद्रिक		गदरी नाथो			
साग्यगुगुन ग्रमध	गम	सम्भङ्गग	"	१६५८	पान १६
"	"	नमयगुग	१६५८	१६८७	हुं ८००
सिन्ध्यायगो	"	मतिदासिष्ठ गम			पान ५
		गदरीयातीय			

સિદ્ધપુર જનઐત્ય પરિપાટી	સ્તુતિ	કથાવર્ણન			
સિદ્ધોગ સંપ્રદાયની દહીયન	દહીયન				
સિદ્ધાસન બ્રાહ્મી	વાર્તા	તીરકવચ	૧૮૩૬	૧૮૮૭ કુંક	૧૮૨૪
સીનારામ પ્રમંથ	રાસ	સમયમુંદર			
સીતાદરણ રાસ	ગદ્ય	બ્રહ્મશ્રી જયસાગરજી	૦	૧૭૩૨	
સીમંધર નિનંતી	ગુણિ	નિઘનતિવક	૦	૧૬૧૦ કુંક	૩૧
સીમંતીની કથા	કથા	દરેવગમ			
મંત્રાનેલ ગીત	ગીત	વજ્રજો			
સુબાહુકાશીસધિ	રાસ	પુષ્પસાગર	૦	૧૬૦૮ પાન	૧૪
સુધવજીરીચરિત્ર ગદ્ય	રાસ	ગજકીર્તિ	૦	૧૬૫૨ પાન	૨૬
સુબાહિત સંપ્રદ (બ્રાહ્મીન)	કાવ્ય				
સુભાદરણ	કથા	સુગતનો વદલબ	૧૭૮૦	૦ કડવા	૩૧
સુગની (સ. ૧૮૬૩)ની	આગનો ગરબો				પાના ૪
શ્રુલીબદ્રાક	કાવ્ય	જિનપદ્મશ્રી			
		કવિ દેવાય			
માનીઓની સમગ્રયા	મથા				
મેતેરી બારસા				૧૫૨૪	
સોમગીત			૧૪૪૦	૧૬૦૦	૧
ગોળકળાનુ કાવ્ય					૫૬ ૧૮
ગોલકુંદરત્નપદાવલી	રામ	કવિ બહાદુર દિપવિજય	૧૮૭૭	૧૮૭૭	૫૩
ગોપ્તિકવર્ણ	કથા	વિષ્ણુનામ		૧૭૧૭	૧૮
સંપ્રદક્ષી ગન	ગમ	, ગજવિજય	૧૭૭૭	૧૭૮૩	૧૫
મંપદક્ષી ગનિ	સાલ	ચંદ્રમુગિ			૫૩
સંપ્રમાલ	ગદ્ય	ગ્લમુનિ	૧૮૧૨		
સંપ્રદી લીલાધર ગમ	"	"			
સંપ્રદાત સમગ્રમિંદ ગદ્ય	"	અંબેરશ્રી			
સ્તવન	સ્તુતિ	યગોવિજય		૧૭૭૫	૧૪
	"	સકલચંદ			
રત્ના શેહીગી	કથા	વિષ્ણુનામ		૧૭૫૭	૧૦
રત્નાશિદરણ	"	કવોવાનો પુરમદ	૧૭૭૮	૧૮૩૩	૩૮
રત્નાગલ	પૂજનો ગદ્ય	દેવચંદ			
રત્નાનાયક	ગદ્ય	મોમવિમલસુતિ			૨
રત્નાનાયકના બાળાગ	ગદ્ય				
લીલર્વ	કથા	વિષ્ણુનામ	૧૭૧૫	૧૭૫૭	૨૮

પરિશિષ્ટ ૬.

ધનામી નિબંધની ચોજના તથા તેને લગતો રિપોર્ટ.

પાંચમી શુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

ધનામી નિબંધો.

સુરતમાં આવતી સાત ભરાનારી શુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માટે નીચે પ્રમાણેના ધનામી નિબંધો લખાવવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.
એ નિબંધો માટેની શરતો અર્થાં આનાની ટીકાઓ મોકલનારને મોકલી આપવામાં આવશે.
નિબંધોની યાદી નીચે પ્રમાણે છે.

અનુક્રમ	કાને માટે.	ધનામીની સખ્યા અને રકમ	વિષય
૧	પ્રાથમિક શાળાની સ્ત્રી શિક્ષકો.	મે. ૧૫૫ ર. ૨૫; ૨૨૫ ર. ૧૫.	દાવની કન્યા ફળવણી આર્થ સંસારને અનુકૂળ છે કે મહિં.
૨	કોલેજોમાં ભણતી સ્ત્રીઓ માટે.	મે. ૧૫૫ ર. ૨૫; ૨૨૫ ર. ૧૫.	તમારા જીવનમાં ભણતરનો શો ઉપયોગ કરશો?
૩	સર્વ સ્ત્રી અને પુરુષો.	એક ર. ૬૫૦)	રામાયણનો સાર (કાવ્યમાં: ૫૦૦થી ઓછી નદિ અને ૧૦૦૦ લીટીથી વિશેષ નદિ)
૪	શ્રેણીઓ માટે.	એક ર. ૭૫)	દાસના અને પ્રાચીન કાવ્યો, તેના ગ્રંથ દોષાનુ નિરૂપણ. (ઉગ્રહરજી સહિત.)
૫	પ્રા. શા. ના. શિક્ષકો	એક ર. ૭૫)	કવિ નર્મદાશંકરની સાહિત્ય સેવા.
૬	અંદર શ્રેણીઓ	એક ર. ૫૦)	ઉત્તમ નવલકથા કેને કરેલી?
૭	ટ્રેડનર્ગ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ	મે. ૧૫૫ ર. ૨૫; ૨૨૫ ર. ૧૫.	રમરજી સક્તિ, તેનો વિકાસ, ઉપયોગ, અને દુરુપયોગ; વ્યવહારિક દ્રષ્ટિથી દ્રશ્ય સહિત
૮	કાશરકુલના વિદ્યાર્થીઓ	મે. ૧૫૫ ર. ૨૦; ૨૨૫ ર. ૧૫.	સિધ્ધ તરીકે છાત્રાલય (Boarding House)નો ઉત્તમ લાભ કેવી રીતે લઈ શકશો
૯	હરકોઈ લેખકને માટે	ર. ૫૦)	આદર્શભૂત જીવન.

ઇનામોની જાણ.

ઇનામી નિબંધોની શરતો નીચે પ્રમાણે છે—

- ૧ ઇનામી નિબંધો મગળની બાજુએ નીચે દર્શાવેલા રાખી ૨૨૨૭ બાકસે લખવા
- ૨ નિબંધ નીચે લેખકે માત્ર પોતાનું યુગ્મ નામ અથવા યુગ્મેષ લખવો પોતાનું નામ સરનામું તથા યુગ્મનામ અથવા મુદ્રાણ એક જુદી કાગળની માધ્યમથી લખવું અને તે પાંચોટમાં મૂકી સીલ કરી મૂકી ઉપર મોકલવી
- ૩ ઇનામી નિબંધો જાન્યુઆરી સને ૧૮૯૫ તા. ૩૧મી મુધીમા મગીને મળે એમ મોકલવા ત્યાર પછી મળેના નિબંધો રસીકારાને નહિ
- ૪ જે નિબંધ ઇનામને યોગ્ય હશે તેના ઇનામ આપવામાં આવશે
- ૫ ઇનામી નિબંધો તપાસના માટે એક ખામ મોકી નીમવામાં આવશે જે તે મોકલનાર નો નિર્ણય છેવટનો ગણાયશે
- ૬ છપાના યોગ્ય હાથે મેના નિબંધો પરિવર્તને છપાવવા હશે નો તે પ્રમાણે છપાવવાનો અધિકાર પરિવર્તે છે
- ૭ ઇનામી નિબંધની કૌંથી વિષયની મહત્તા જાળવી મળે અને સાદી, અર્થાત સામાન્ય વર્ગથી સમજી શકાય એવી નાખવી.

પરિશિષ્ટ ૬.

(૮)

ઇનામી નિબંધોનો રિપોર્ટ,

અગાઉ દર્શાવેલા પરિપદ અનુસાર નોમિનેટની જગ્યા ઇનામી નિબંધોની એક યોગ્યતા આ વખતે કરનામાં આવી હતી તેને અગ્રે સર્વ મગી ૩૧ ૧૮૯૫ કાલનામાં આપ્યા હતા એમાં દર્શાવેલ પદ્ય લેખકને અને નિર્ણય કરીને એન્યુએમ્. અડર યેન્ટુરેટ કોર્ટેજ અને હાઈકૌલમાં લખેલા વિવાદાંત્રી ગ્રામીનિક સાળના શિક્ષકો નેમમાં લખાતી જીઓ ગ્રામીનિક સાળાની સ્ત્રી શિક્ષકને નિબંધ લખી મોકલવાનું નિમંત્રણ કરનામાં આ પુરુષ આ નિબંધો રસીક મળેને મોકલેલો ગણ પરીક્ષકોની એકામિગી પીમવામાં આવી હતી

(૧) ના બ નળ સકડ આ સપ્ત ત્રિવેદી

(૪) રા. રા. દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યા.

(૫) રા. રા. કેશવલાલ હરપંદરામ મુવ.

(૬) રા. બા. હરગોવિંદલાલ દ્વારકાદાસ કાંઠાવાળા

(૭) રા. રા. હિંમતલાલ ગણેશજી અનરીઆ.

(૮) રા. રા. રૂસ્તમજી પેમતનજી મસાણી.

(૯) રા. રા. કામુભાઈ કાલાભાઈ મહેતા.

(૧૦) રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.

(૧૧) રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.

(૧૨) ઝા. રા. બા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠે.

(૧૩) પ્રો. અળવંતરામ કન્યાણુરાય કાકોર

(૧૪) રા. રા. તનસુખગમ મનમુખગમ ત્રિપાડી,

(૧૫) રા. રા. નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત

(૧૬) રા. રા. છગનલાલ કાકોરલાલ મોદી

(૧૭) રા. રા. ગણેશજી અનુષ્ઠાન ત્રાપાડી.

(૧૮) રા. રા. રણજીકલાલ લક્ષ્મીભાઈ ખખાતા.

(૧૯) મી. મહમદ કાદર શેખ.

(૨૦) રા. રા. કાલાભાઈ પિત્તામ્બરદાસ દેરાસરી

(૨૧) રા. રા. કૌશિકરામ વિમલદરરામ મહેતા

(૨૨) રા. રા. રણજીતરામ વાવાભાઈ.

(૨૩) ડૉ. મુમન્ત બહુકરામ મહેતા

(૨૪) ગં. સ્વ. જમનાભાઈ સમ્રાઠ.

(૨૫) સૌ. કાલીઆઈ હિરલેકર.

(૨૬) સૌ. વિવાગૌરી રમણભાઈ નીલકંઠે,

(૨૭) સૌ. શ્યામલગૌરી મુમન્ત મહેતા.

એના પ્રમુખ તરીકે રા. બા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી હતા અને એમની મમતીયા જુદા જુદા નિયમેને માટે જુદી જુદી સભા કમીટી નીમી હતી. કમીટીનું કામ કેટલેક દરજ્જે પહોંચ્યા પછી રાં બાં કમળાશંકરે રાજનામું આપ્યું હતું તેથી રાં છગનલાલ કાકોરદાસ મોદીને પ્રમુખ નીમવાનો ઠરાવ થયો હતો પણ તેઓ તે પદ સ્વીકારી શક્યા ન હોવાથી અને મુન્ત ધણી દુકી હોવાથી છેવટનું પરિણામ નમી કરવાનું કાર્ય પરીપદના વ્યવસ્થાપક મંડળે મંજૂર હતું. પરીક્ષક કમીટીમાં રાં કેશવલાલ હરપંદરામ મુવ અવગણ નહોતો હોવાથી તેઓ લાગ લાગ શક્યા નહતા. અને રાં છગનલાલ કાકોરદાસ મોદી

એ અભિપ્રાય આપ્યો નહોતો. નિબંધોપર અમુક સંજ્ઞા રાખવામાં આવી હતી તેથી કયો નિબંધ કોનો છે તે પરીક્ષકની જાણ બદલ રહેતું અને એક પરીક્ષક બીજા પરીક્ષકને અભિપ્રાય ન જાણે એવી ગોઠવણ રાખવામાં આવી હતી. સળ-કમિટીમાંના સભ્યોના અભિપ્રાયમાં ને વિરુદ્ધતા જણાતી તો તે નિબંધ બીજા અલક્ષ્યની પાસે તપાસાતો હતો. “આદર્શભૂત છત્રન”ના નિબંધમાં દાખલાતરીકે વિશેષ મતભેદ જણાતા ૨૦ કૃષ્ણલાલ ઝવેરીપર મોકલવામાં આવ્યો હતો. કેટલાએક નિબંધો જોઈએ તેવા સાદા ન હોવાથી ધનામના વિભાગ પાકી નાખવામાં આવ્યા છે અને કેટલાએકાને મિલકુવ ધનામ આપવામાં આવ્યું નથી.

રામચણના સારતુ ધનામ રૂ. ૧૫૦નું હતું તેના બે વીભાગ કરવામાં આવ્યા છે. એ ધનામને માટે રાં ૫૦ નંદરાકર, તુલુજાસકરના, પુત્રો તરફથી રૂ. ૧૫૦ આપવામાં આવ્યા હતા. તેમાંથી રૂ. ૧૦૦નું ધનામ એમના પિનાના નામથી આપવામાં આવ્યું છે. અને રૂ. ૫૦નું ધનામ એમના માતૃથી ગં. રવ. નંદરાકરના નામથી આપવામાં આવ્યું છે. એમાં પરીક્ષકો તરીકે રા. નરસિંહરાવ લોખાનોથ, પ્રો. આનંદરાકર ધ્રુવ તથા રા. દોલતરામ કૃષ્ણગમે કામ કરેલું. રા. બા. કમળાસકરે રાજેન્દ્રાચુ આપેલું તેથી અને રાં કેશવલાલ હ. ધ્રુવને અવકાશ ન હોવાથી એઓ તપાસી શકેલા નહીં.

આ ધનામ રાં ગોરખનંદરા કાલોભાઈ જોનજીભાઈ અને રાં અણીભાઈ ખંડુભાઈ દેસાઈને આપવામાં આવ્યાં છે. “ઉત્તમ નવલકથા કોને” કેહેવી” એ વિષયપર રૂ. ૫૦નું રાં જીવણજી ગુલાબભાઈ દેસાઈનું ધનામ ને રાં જીલાભાઈ જીવણજી દેસાઈ એકવેકેટ તરફથી આપવામાં આવેલું છે તે રાં હીરાલાલ હરજીવનદાસ ગણાવાને મળે છે. એમાં પરીક્ષકો તરીકે રા. હરજીવનદાસ દારકામસ કાંદાવાળા રા. હિંમતલાલ ગણેશજી અંબરીઆ, મીં. રૂસ્તમજી પેસ્તનજી મમાણી, રાં કામુભાઈ કાલાભાઈ મહેતા તથા ગં. ઉત્તમલાલ કેશવમામ ત્રિવેદીએ કામ કરેલું. “દાસની કન્યા કેળવણી” બાજતમાં રૂ. ૨૫ અને ૧૫નાં બે ધનામો- માંથી સુમીનના નાયજ દીનાન પીરજીભાઈ મોટામીઆ તરફનું મંદિરોળની પીરની ગાદીના નામનું રૂ. ૧૫નું ધનામ સૈ. બહેન અંદા પુરોહતમદાસને આપવામાં આવેલું. એમાં પરીક્ષકો પ્રો. વિદ્યાગવરી, સૈ. કાશીભાઈ હેરલેકર તથા ગં. જમનાભાઈ સક્ષાઈ હતાં. “જીવ્યતરંગ ઉપયોગ” એ વિષયને લગતા નિબંધોને ઉપલાજ પરીક્ષકોએ ધનામને માટે નાપાસ કર્યા હતા. “દાસના અને પ્રાચીન કાવ્યો” એ વિષયના નિબંધો એાં રાં ૫૦ રમણભાઈ તથા ગં. કૃષ્ણલાલ મોદનલાલ ઝવેરીએ તપારવા હતા અને એનું રૂ. ૭૫નું ધનામ પટાડી રૂ. ૫૦ કરી રાં રણજીત હરીલાલ પંડ્યા બી. એ. ને આપવામાં આવ્યું હતું. આ ધનામ રા. મોદનનાથ રણજીડાસે ઝવેરીના નામનું હતું અને એનાં નાણાં એમના પુત્ર રાં કૃષ્ણલાલ તરફથી આપવામાં આવ્યાં હતાં. “નર્મદની માદિલ સેવા”ના નિબંધો પ્રો. બળવંતરાય રાંકેર, રાં તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાથી તથા રા. કાલાભાઈ પીતાજીમદાસ દેસાસરીએ તપારવા હતાં. એ ધનામ નર્મદના નામનું રૂ. ૭૫નું રાં કાલાભાઈ કેશવજી દેસાઈ તરફથી આપવામાં આવેલું. એના બે વિભાગ કરી રૂ. ૫૦ રાં હોમલાલ કુદાનદાસને આપવામાં આવ્યા છે અને રૂ. ૨૫ રા. માણેકલાલ કાળીદાસ પટેલને આપવામાં આવ્યા છે. “રમણ-સકિત”ને લગતા નિબંધો રાં કૌશિકરામ ચિંપદરામ અને રાં નંદનાથ કેદારનાથ દિસિને

તપાસ્યા હતા રાં છમનનાન દ્વારદાસ મોનીએ અનિપ્રાય નહોતો આપ્યો એવા એ
 ઇનામો હતા તેમાંથી જોં રાં બાં મજબુતાર્થના તરફ રાં માં મદીપતરામ ઉપરામ
 નીલકંઠના નામનું ઇનામ રાં રપતું ઇનામ રાં નગેનમ આપુભાઈ મજબુદારને અને
 રાં નદનાથ કેદારનાથ તરફ રાં નવલરામ લક્ષ્મીરામના નામનું ઇનામ રાં હશ્વરલાન
 ત્રિકમભાઈ અમીનને આપવામાં આવ્યું છે “ગનાવધ”ને લગતા નિમંષો રાં ગણપતરામ
 અનુપરામ ભવાડી તથા રાં રણછોડલાલ લલિતુભાઈ ખભાતીગે તપાસ્યા હતા અને તેમાં
 થીજી ઇનામ ૩ રપતું જે રાં ગણપતરામ તરફથી મળ્યું હતું તે રાં મોદનભાઈ ખડુ-
 ભાઈ પટેલને આપવામાં આવ્યું છે, “આદર્શભૂતજનન”ના નિમંષો મી મહમદ કાદર ગેખ,
 રાં છમનનાલ હરીતાલ પકયા, રાં ગણપતરામ અનુપરામ તથા રાં કૃષ્ણનાથ મોદનનાથે
 તપાસેલા અને તે બામતનું કાં વિજયાશંકર કેશવરામના નામનું ૩ પૌનું ઇનામ રાં
 મલાશંકર જયશંકર પાંચને આપવામાં આ પુ છે આ ઇનામ પેટે ૩ ૨૦ કનિના ભગિન
 રાં ધરણીધરરામ જેવયગમ તરફથી મળેલા ‘ગણમના ઉછેર’ને લગતા નિમંષો ૩૦
 સુમત બી. મહેતા, સો શારદાગવરી, તથા રણજીતરામ વાવાભાઈએ તપાસેલા અને તેને
 લગતું લેડી ગમાનાઈ પટણીનાનું પાચ તોના સુવર્ણનું ઇનામ મીમીસ જી. કે. ડિપાંયાપને
 આપવામાં આવ્યું છે. આ ઇનામ જોં સર મલાશંકર પાંચી તરફથી મળ્યું છે.

મર્વ મળી ૫૪ નિમંષો આવેલા તેમાંથી ૫૨ હોંડ, ૧ મુસનમાન અને ૧ પારસી
 લખનાર હતા ૧૦ સ્ત્રીઓ તથા ૫૦ પુરૂષોએ લખ્યા હતા આમાં એક પારસી બાનુ રૂપાનાઈ
 દોરાબજી રૂપાડીએ ગમાયજીના સારના નિમંષમાં હરીશાઈ કરી હતી

પરિશિષ્ટ ચ.

(૧)

બહેર ખખર.

જુજાતી સાહિત્ય પરિષદની પાચમી બેઠક આવતી સાન મુરતમા ભરના સબધે
 વિચાર = ૧ મુસ્લિમ વનનીઓની બહેર સમા રોજનપોડ ઉપર બથેજા યાએટરની પાસે
 પાટીદાર પરિષદ મહાશ્વમા રનિસાર તા ૧૭મી મેને જેજ સાજે સાડા પાચ વાગે
 ભરવામાં આવજે તે પ્રસંગે સનને આવના વિનનિ છે

હશ્વરદાસ જગજીવનદાસ રોશર
 હર્જેશ્વર નાવરજી ત્રિવેદી
 નંદકૃષ્ણનાલ રતનલાન મજબુ ૧૨
 કોરગમ વિનરામ મહેલા

રજીત નાભાઈ
 પ્રસનનન મોટાભાઈ
 અમૃતનાન બાદરદાસ હીંગોકનાજા
 ગણનાન - જોરામ - ગરી

ખમનજી ઝિલ્લજી મોદી
 મુજાવદાસ ભાષદાસ વઝીવ
 કમળાસકર પ્રાબુસંકર ત્રિવેદી
 ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી
 રંગભોડદાસ - લેલ્યુઆઈ ખંભાની
 મંગેગાદ પાસનજી કેકોગાદ
 લલિતાસકર લાલસાંકર વ્યાસ
 શાળાઆઈ કલ્યાણજી દેમાઈ

માતેરામ મનરામ રાવજી
 બાગકૃષ્ણ વીરભદ્ર પાંડેજી
 વિરેશભાઈ દિદિરાનંદ
 અતિસુખસાંકર કમળાસકર
 મોદનવાસ પાર્વતીસાંકર
 રમણજીરામ નાયબાઈ
 મનદરરામ હરિદરરામ

સુન તા ૧૬ મે સન ૧૯૧૪.

(૨)

નિબંધના વિષયની યાદી:

(જુઓ પરિશિષ્ટ ગ)

(૩)

ધનામી-નિબંધની યોજના.

(જુઓ પરિશિષ્ટ ૩)

(૪)

પ્રદર્શનને લગતી વીગતવાર બાહેર ખબર.

(જુઓ પરિશિષ્ટ ૪)

સુરત સંઘાડીઆવાડ,
તા. ૧૨ મી એપ્રિલ ૧૯૧૫

સુજા મહારાજ,

ત્રિ ત્રિ કે આવતી તા. ૧૮મી એપ્રિલ ૧૯૧૫ ને રવિવારે કારોબારી મહાળની સભા
માંથી પ્રમુખની નીમણૂક સુદૃઢીથી કરવી કે પસંદગીથી એ વાત નથી કરી પ્રમુખની
નીમણૂકનું કામ હાથમાં લેશે. માટે આપને વિનંતી કરવામાં આવે છે કે આપે તે સભામાં
હાજર રહેવાની કૃપા કરવી અગર જો આપનાથી તે પ્રમાણે ન જની શકે તો આપ પ્રમુખ
તરીકે કયા ગૃહસ્થની સૂચના કરો છો તે આ જોડેના પત્રમાં લરી મહારાજર મોકલી આપવા
કૃપા કરશે.

લી. સેવક,

મધવચરામ બળવચરામ હોરા.

પ્રમુખ, કારોબારી મહાળ,

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

(૫ અ)

મુ'બક.

તા. એપ્રિલ ૧૯૧૫.

સુજા મહારાજ,

આપના તા. ૧૨મી એપ્રિલના પત્રના જવાબમાં હું નીચેના ગૃહસ્થ અથવા ગૃહસ્થોનાં
નામ આપની પરિપક્વા પ્રમુખ તરીકે સૂચવું છું

લી. સેવક,

(૬)

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

જેમાં નાણાં લાગવાની નિનંતી.

કયા વખતે આપના પ્રમાણે આગામી સાહિત્ય પરિષદ દરે થોડા વખતમાં સુરતમાં
લગશે નહીં, નહીં અને નહીં એક વખતે ગાળની મુદતમાં સુરતને, ગુજરાતના વિજ્ઞાન અને
સાહિત્યના મિત્રોને નોંધ કરી સાહિત્ય રેખામાં પોતાની કાર્યો પ્રતિ સર્જન કરવાનો આ
અસર પ્રમુખ થયો છે, એ 'વળી દરેક વિદ્યાર્થીનાં સુરતમાંના દરેકમાં આ ૧૬મી જાણી
ઉપરના વગર નહીં જ રહે અને તેથી આજી રાખવામાં આવે' છ ક, જે પ્રમુખે સુરત

આપનારા વિદ્વાનો અને સાહિત્યવિદ્યાર્થીઓને, તેમને યોગ્ય અને સુગતને શાખા આપે એવો સત્કાર આપવા માટે પૂરતું ફંડ એકઠું કરવામા તેઓ પાછી પાની નહીં કરે. કાર્યવાહકો તરફથી નાણાં ભરાવવાનું કાર્ય શરૂ કરવામા આવ્યું છે અને જલ્દીતતા ધણી હવે થાય છે કે, મુબબમાં વસના વતનીઓ તરફથી સારો આશ્રય મળ્યો જાય છે. પગ પરિપૂરો અંગે જે જે કાર્યો કરવાના છે તે જ્યાં સારોપાંગ યથાસ્થિત રીતે પાર પાડવને વાસ્તે અને પોતાના વતન તરફનું કર્તવ્ય જાળવવાને મર્વ શ્રીમત તથા વિદ્યાવિદ્યાર્થી સદગ્રહોને યોગ્ય તક મળે એટલા સારૂ આ ઉપરથી વિનંતિ કરવામાં આવે છે કે, કાર્યવાહકો તરફથી શરત-ચુકને લઇને તેમની પાસે ગાંઠણી કરવામા કઠાય ન આવે તો ને દરમુજમ કરી, પોતાના તરફનો યથાશક્તિ ફાળો નીચે સદી કરનારપર મોકલી આપવા તેઓ કૃપા કરશે તો તેનો સાબાર સ્વીકાર કરવામાં આવશે.

આ સ્થળે એટલી મૂલ્યા કરવી અવશ્યની છે કે અત્રેની કારોબારી મંડળી તા. ૧૮ મી એપ્રિલને દિને પ્રમુખની ચૂંટણીનું કામ હાથ ધરશે અને એ કામમા જે ગૃહસ્થો કારોબારી મંડળમાં સામેલ થયા હશે તેમને મન આપવાને અધિકાર પ્રાપ્ત થશે માટે જે ગૃહસ્થોને પ્રમુખની ચૂંટણીમાં ભાગ લેવાની અપેક્ષા હોય તેઓએ પણ કૃપા કરી પોતાનો ફાળો જમ અને તેમ જલદીથી મોકલી આપી મંડળમા દાખલ થવું. ફાળાનું ધોરણ કંઈ નિશ્ચિત નથી. રા. રા. લુવાભાઈ જીવલુજી દેસાઈ, એડવોકેટ તરફથી રૂ. ૨૫૦, રા. રા. ત્રિભોવનદાસ નરોત્તમદાસ માળવી તરફથી રૂ. ૧૦૦,- શેડ મોસારભાઈ વિજયુખણદાસ હા. શેડ મનુભાઈ રંગીલદાસ તથા શેડ નટવરભાઈ મગનલાલ તરફથી રૂ. ૧૦૦, રા. ગુલાબચંદ મેઘતીચંદ દમચીઆ તરફથી રૂ. ૭૫ અને એ પ્રમાણે બીજી પાનુ ઓછી વધતી રકમો ભરાઈ છે. પણ એવું કારણવામાં આવ્યું છે કે સ્વામી મંડળમાં દાખલ થવા એ છામાં ઓછા રૂ. ૧૦ નો અને કારોબારી મંડળમા દાખલ થવા ઓછામાં ઓછા રૂ. ૩૭૫ ફાળો આપવોજ જોઈએ અને દાખલ થનાર ગૃહસ્થ સુરત યા સુરત જીવાનો વતની હોવો જોઈએ. રૂ. ૩ થી રૂ. ૫ સુધી ભરનારને ૧, રૂ. ૫ થી ૧૫ને ૨, રૂ. ૧૫ થી ૧૦૦ને ૩ અને રૂ. ૧૦૦ થી વધારે ભરનારને ૪ એ પ્રમાણે પરિપૂર્ણ દાખલ થવાની દીકરી આપવામા આવશે.

સંઘાડીઆવાડ-સુરત.

ના ૧૨ મી એપ્રિલ ૧૯૧૫.

મહંમદઅલમ અગવચ્ચદામ

કારોબારી મંડળના પ્રમુખ.

(૬)

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

સુરત તા. ૧૨-૫-૧૯૧૫.

સુનિ મહારાષ્ટ્ર,

મનિનય નિવેદન કરવાનું કે સુરતમાં દિનપ્રતિદિન ધ્યેય થતો જાય છે, અને જે પ્રમાણે તે મટે છે તે જોનાં પરિષદ પ્રમંથપ તે મદતર નિર્મળ થઈ જઈ એવી કાર્યવાહકને

અપૂર્ણ આશા છે, આથી હવે પરિપક્વ આ મંદિનાની તા. ૨૯-૩૦-૩૧મીએ અત્રેની સરકારી
 ઘાષ્ટકુના કપાડિન્ડમા ખાસ ઉભા કરેલા તુડપમા ભરતી એમ નક્કી કરવામા આવ્યું છે
 માટે આપને પધાગવાની આગ્રહપૂર્વક આ વિનંતિ કરવામા આવે છે, જેનો સત્કોટ કરી
 મુરતમા પધારી મુરતના સાંસ્કૃતિક સેવકોને જીવન આપુશો અર્થાત્ આશા છે પ્રમુખપદે રા.
 ૨. નરસિંહરાવ બોળાનાથ દિવેગીઆ બી એ બિરાજગે મંદિના બધારણ પ્રમાણે પરિપક્વમા
 આનનારા સર્વ દરે સંભાસદો લેખાય છે, પ્રતિનિધિ નહીં સંભાસદોને માટે તથા દિવસની
 હી રૂપિયા એક નક્કી કરવામા આવે, છે બેવડી શી આપનાથી મુરતી રીઝર્વ કરવામા
 આવશે ડીકીટ અબધી સર્વ, પત્રવ્યવહાર સાંસ્કૃતિક પરિષદના મંત્રી ડીકીટ ખાતુ, ગોપીપુરા
 મુરત એ પ્રમાણે કરવો બધારગામથી, આનનારા સદસ્યોએ જેઓ પોતાના ઉતારા માટે
 સગવડ નહીં મરી શક, એમ હાથ તેમને માટે અનામદી બુનસ્થા કરવામા આવશે રાજના
 માં આના (૦-૧૨-૦) આપેથી બોળન વગેરે સર્વ બ્યવસ્થાનો લાભ મુળી શકશે આપને
 વિચાર આ લાભ લેનાનો હોય તો આ સાથેનું કાર્ડ ભરી મોકલવા કૃપા કરી

મહુવચરામ બળવચરામ હોરા.

સત્કાર મહળતા પ્રમુખ.

તા. ૬-પરિપક્વ ઉતારાની બ્યવસ્થાનો લાભ લેનારા સગવડો પોતાનું બીજાનું

અને બળતીઆ ખાલા સાથે લેતા આવવાની કૃપા કરશે

(૭ અ)

પાંચમી સાહિત્ય પરિષદના મંત્રી સાહેબ,

આપનું નિમનણ પહોંચ્યું છે

- ૧ હુ તારીખ મી મે ને વૈદ ને દિવસે ને મુરતના મેશન ઉપર
 વાગે પહોંચે છે તેમા આવીશ
- ૨ મારા ઉતારાની સોઈ તમારે કરવાની છે
 નથી
- ૩ મારા બોળન વગેરેની સોઈ તમારે કરવાની છે
 નથી
- ૪ મારી સાથે મારા આનશે તેમની બ્યવસ્થા મારા મગલો કરવાની છે.
- ૫ હુ દિવસ રહીશ

(૮)

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

સુરત તા. ૧૬-૫-૧૯૧૫

અપિનય નિવેદન કરવાનું જે મુરતમા દિનપ્રતિદિન એમ બંટવે જાય છે, અને જે પ્રમાણે તે થઈ છે તે જેના પરિષદ પ્રમંથર તે મદતર નિર્ભળ થઈ જશે એવી કારવાદમાં સંપૂર્ણ આપા છે આથી હવે પરિષદ આ મદિનાની તા. ૨૮-૩૦-૩૧મીએ આપની સરેમરી દાખલકુરના કપાકુરુમા ખામ ઉમા કરના મહત્તમા બરવી એમ નક્કી કરનામા આવ્યું છે માટે ગુજરાતના સર્વ કરિઓ, આપશે અથમશે અથપ્રકાશકે અથ વેચનારાઓ, વર્તમાનપત્રા અધિપતિઓ, માસિકના તનીઓ સિદ્ધકે, મહેતાશ્રીઓ, વકીતો, ડાખટરો રેહો, શાસ્ત્રીઓ વેપારીઓ—દિદ મુગવમાન હોરા પારસી ખિરતી વગેરે વગેરે મર્વ કાષ વિધાવિનાસી 'મજનનો' પંધારવાની 'આમદપૂરક' આ જાહેર વિનતિ કરવામા આવે છે જેનો મત્કાર કરી મુરતમા પધારી સર્વ કાષ મુગતના સાહિત્ય સેરકોને ઉત્તેજન આપશે એવી આશા છે પ્રમુખપદે રા રા નરસિદરાવ ભોળાનાથ દિવેગીયા બી એ નિરામજે પરિષદના બધોરણ પ્રમાણે પરિષદમા આવનારા સર્વ હવે સભાસદો લેખાવ છે, પ્રતિનિધિ નહો સભાસદોને માટે તથા દિવસની શી રૂપિયો એક નક્કી કરવામા આવે છે, એવડી, શી આપવાથી પુરશી રીઝવ કરવામા આવશે નીકીટ સબધી સર્વ પત્રવ્યવહાર સાહિત્ય પરિષદના મત્રી ટીકીટ ખાલુ, ગોપીપુરા સુરત એ પ્રમાણે કરવો બહારગામથી આવનારા મુઅહમ્મદે જેઓ પોતાના ઉતારા માટે સગવડ નહો કરી શકે એમ હોય તેમને માટે અનાયદી વ્યવસ્થા કરવામા આવશે રોજના ખાર આના (૦ ૧૨-૦) આપેથી ભોજન વગેરે સર્વ વ્યવસ્થાના લાભ મળી શમશે જેમનો વિચાર આ લાભ લેનારો જેલેલ જેમણે, જેલેલ દિવસ અદિ મહેતાના હેય તેની સખ્યા તથા અદિ આવનારો દિવસ અને તેન ટાઇમ વગેરેની જરૂર માહીતિ ઉપતે સરનામે મહેમાનખાતાપર મોકલવા રૂપા કરી

મધુનચરામ બળનચરામ, હોરા.

સહાયક મહત્તમા પ્રમુખ

તા. ૬૦—પરિષદના ઉતારાની વ્યવસ્થાના લાભ લેનારા સજનો પોતાના બીડાનુ અને કળશીઆ પ્યાવા સાથે લેના આવનાની કૃપા કરશે

સરકારી મંડળના પ્રમુખ
રા. મધુવચરામ બળવચરામ હોરા.

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ,

સુરત તા. ૨૨-૩-૧૯૬૫.

સંબંધીયાવાડ, સુરત.
સુરત.
મહેરબાન સાહેબ,

આપને વિદિત છે કે ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદની પાંચમી બેઠક તા. ૨૨-૩-૧૯૬૫ની બેઠે દિવસે સુરતમાં સરકારી હાઈસ્કૂલના કમ્પાઉન્ડમાં ખાસ ઉભા કરેલા મંડપમાં મળશે. પરિષદ પહેલવહેલી ૧૯૦૫માં અમદાવાદમાં સદ્યંતે ગોવર્દનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી (સંસ્કૃતીચંદ્રના કર્તા) ના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી. બીજી મુંબઈમાં, ત્રીજી રાજકોટમાં અને ચોથી વડોદરામાં મળી હતી. વડોદરામાં નામદાર માયકવાડ સરકારે હાજરી આપીને એ લાખ રૂપિયાની રકમ ગુજરાતી અને મરાઠી સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટે જૂદી કંઠાડી ઉત્તેજન આપ્યું હતું.

આ વખતે ગુજરાતના બાણીના સુધારક બોળાનાથ સારાભાઈના પુત્ર રા. રા. નરસિંદરાજ બોળાનાથ દિવેદીઆ-જેઓ કવિ, સમાલોચક અને લાખસાહી તરીકે ખસદર છે તેઓ પ્રમુખસ્થાને બિરાજશે.

સાહિત્યપરિષદ, સમસ્ત ગુજરાતની પહેલવહેલી જ સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિ છે. આપ જેવા અગ્રગણ્ય ગુજરાતી આ બેઠકમાં પધારશે તો સુરતને આપની વિદ્વતા, અનુભવ અને પ્રતિજ્ઞાના લાભ મળશે અને ગુજરાતનું કલ્યાણ સાધવામાં આપની સલાહ અને સહકારિતા, સાહિત્યપરિષદને ઉપયોગી નીવડશે એવી અદ્વાધી આપને આમહુપર્યંક વિનંતિ કરવામાં આવે છે કે આપ આમારા નિમત્રણનો સ્વીકાર કરવા કૃપા કરશે.

આપને અનેક વ્યવસાય દરેકે પંચ સાહિત્યપરિષદ દર વર્ષે મળતી નથી, એ કે ત્રણ વર્ષે મળે છે. આવે લાંબે ગાળે યતા આવા હિંસવપ્રસંગે આપ આપના વ્યવસાયમાંથી મુક્ત થઈ પધારી શકશે એવી અંખને આશા છે.

શ્રી. સેવક,

મધુવચરામ બળવચરામ હોરા.

સરકાર મંડળના પ્રમુખ.

(૬૫)

( )

માદિત્ય પત્રિકા ઓફીસ.

મુંબઈ, તા ૨૪-૧-૧૫

મદિરખાન ઓફીસ,

આપને ખબર તો હશે કે શુભરાતી માદિત્ય પરિષદ પાંચમી ભેદ અને લાહરકુનના મંપા કમા હજા મરેના મહામા તા ૨૯-૩૦-૩૧મી મેને રિવરસે મળનાર છે ઉપરાત તા ૨૧ મીને દીને પગિદ્ને અંગે ભરાનાર પ્રદર્શન પુત્રુ મુખવાની પણ ક્રિયા થશે આમા ભાગ લેનારો મીર મુજરદુમનખાન આ અની એન રેડસ તા કાકોરના કચિનનમ રા બા મનુભાઈ નહમ કરે ગેઠ નીભોવનદાસ નરેશભદ્રામ મળવી વિગેરે આપે પ્રતિનિધિત્વને વિધા વિનારો સજ્જનો દાખા થયા મે આપ પણ શુભરાતી એ પ્રતિનિધિ ગદ્ય છે માટે આપને વિનિધિ મરવાની કે આપ એના સહાર મહા કારોબારી મહા કે પ્રેક્ષ વર્ગમા દાખલ થવા કૃપા કરશે સત્કામ મહા, કારોબારી મહા તથા પ્રેક્ષ રૂંને માટે શ્રી અનુક્રમે એ હામા ઓફીસ ૧૦, ૩ ૩ અને ૩ ૧ છે આપનો ઉત્તર આવ્યા પ્રમાણે આપના પર દીપ્તિ રનાના મરનામા આપશે

લી. સેવક,

મધુનચરામ બળવચરામ

સત્કામ મહાના પ્રમુખ

(૧૦)

પાંચમી શુભરાતી માદિત્ય પરિષદ

મુંબઈ તા ૨૭મી મે ૧૯૧૫

માદિશાય

વિ વિ કે અપિધી પરિષદના પ્રમુખ સાહેબ રા તા નરમિદરસ ભોળાનથ દિવેગીયા તા ૨૧મી મેને મીનારે સવારે સાડા છની ટ્રેનમા અંગે પધારનાર છ માને ભહેર આપનાર રેલે સ્ટેશન ઉપર સાડા સાત નાગે આપનાનો દરાવ થયો છે તા તા તે પ્રમગે સ્વામી મહાના સજ્જ તરીકે સ્ટેશન પર પધારવા કૃપા કરશે

લી.

મધુનચરામ બળવચરામ હેરા,

સત્કામ મહાના પ્રમુખ

પરિશિષ્ટ છ.

(આમાં રા. ૧૦ સુધી બરનારા સત્કાર મડળના અને રા. ૩ સુધી બરનારા કારોબારી મડળના સમાસદો છે)

૨૩મ નાણા બરનારનું નામ.

૩૦૦ શેઠ બાણાઈ રસિકદાસ.

૨૫૦ રા. રા. ભુલાભાઈ જીવજીત દેસાઈ.

૨૦૧ મીર મુઝર ફરોનખાન.

૧૫૪ રા. બ. મનુભાઈ નંદલાલ તથા માર્કેડ નંદલાલ મહેતા.

૧૨૫ એ. સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી.

૧૦૧ નવાખઝદા મીર મસુદ આલમખાન.

૧૦૧ સૈયદ અલી અલિ એદુમ.

૧૦૧ શાહ મોતીલાલ ડાહ્યાભાઈ.

૧૦૦ રા. રા. ત્રિભુવનદાસ નરોત્તમદાસ માળવી

૧૦૦ શેઠ મોરારાભાઈ વિઠ્ઠલપ્રભુદાસ.

૯૬ રા. રા. ડાહ્યાભાઈ કલ્યાણજી દેસાઈ.

૭૫ રા. રા. ગુલાબચંદ મોતીચંદ કમણીઆ.

૬૫૧ વિદ્યાવિનોદ નાટક સમાજ.

૫૧ મોરારામ શ્રી ક્રિજાતનલાલજી મહારાજ.

૫૧ રા. રા. મણીલાલ કનકરામ દેસાઈ (મુજરાતી પત્રના અધિપતિ.)

૫૧ રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝેરી.

૫૧ „ કાકોરરામ કપિલરામ મહેતા

૫૦ „ છોટાભાઈ અનુપરામ.

૫૦ શેઠ નારણદાસ રામરામ.

૫૦ રા. રા. રતનલાલ એમ મોહી.

૫૦ „ મ. મી. અવરામ જીવજીતરામ.

૫૦ „ હીરાનાથ ડાહ્યાભાઈ નાણાવટી.

૫૦ હા વસનજી માધવજી.

૪૫ રા. રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી.

૩૫ એ. રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીવકદ.

૩૫ શેઠ જીવજીત સાકરચંદ ઝેરી

૩૧ રા. ગ. મધુવટ્ટગમ બગવટ્ટગમ હોગા.

૩૦ રા. રા. મણીલાલ ડાહ્યાભાઈ નાણાવટી.

૩૦ મી. તૈયજી ડાહ્યાભાઈની કંપની.

૩૦ રા. રા. ધરણીધર જેવચરામ.

૨૫ રા. બ. કમળાચંદ પ્રાણશંકર ત્રિવેદી.

૨૫ રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતિચંદ દવે.

૨૫ રા. બ. ખંડુભાઈ મુલાખભાઈ દેસાઈ.

૨૫ શેખ અલી બાકા.

૨૫ શેઠ હુસેનભાઈ મુલામકુમેન

૨૫ શેઠ મોતીભાઈ રાધવજી

૨૫ રા. રા. રણજીકદામ નારણદાસ મરચ દ

૨૫ રા. રા. ચંદુલાલ વજુભાઈ દિવાન

૨૫ રા. રા. મદુમાઈ કસનદાસ આત્મરામ છુખચુવાળા

૨૫ રા. રા. મનુભાઈ નાનાભાઈ હરિદાસ

૨૫ રા. રા. દનેયાલલ નાનાભાઈ દેસાઈ

૨૫ શેઠ તલકચંદ માણેકચંદ એન્ડ સન્મ

૨૫ „ નગીનચંદ કપુરચંદ

૨૧ શેઠ મુલાખચંદ એ. બાઉયાર

૨૦ રા. રા. જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજી

૨૦ „ નરહરજીલાલ રતનલાલ

૨૦ શેઠ ત્રિભુવનદામ એ. પેાપાવાળા

૨૦ શેઠ કૃષ્ણચંદ કરતુરચંદ

૨૦ પલાના મહારાણી સાહેબ

૨૦ સર ચીનુભાઈ માધવલાલ

૨૦ શેઠ રત્નસિંહ ધર્મસિંહ

૨૦ એ. ન્યાયમર્તિ-લક્ષ્મીભાઈ આચારામ

- શાહ.

૨૦ નવાખઝદા તાલે મદમદખાન

૨૦ રા. રા. વજેચંદ મોરીચંક

૨૦ રા. રા. રણજીકદામ બરાન

૧૫ રા. રા. દાસિકરામ ત્રિલકરામ મહેતા

૧૧ હા. મગનલાલ મોતીગમ મહેતા

૧૧ ગ. રા. અમરલાલ બગદેવદામ હિંગતોક

૧૧ „ કિમનતાલ મનવાલ દરેતરી (વાળા

- ૧૫ " હીરાલાલ મનસુખલાલ યુનરો
 ૧૫ " હોટાવાલ દાદાદાસ
 ૧૫ " નરનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત
 ૧૫ ખીરભદા મોહામીબા
 ૧૧ રા. રા. વીરચંદ્રનાથ દેવિરાનંદ પંડિત
 ૧૧ રા. રા. બાગચંદ્ર વીરભદ્ર પાંડેજી
 ૧૧ " લલિતાલાલ કુલકર્ણકર વાસ
 ૧૦ " રણજીતરામ ઠાગાબાઈ
 ૧૦ " અનિલપ્રસાદ કર કમળાસંકર
 ૧૦ " બાનુસુખરામ નિચંજીરામ
 ૧૦ " રામરામ મોહનરામ
 ૧૦ " રણજીતરામ વૃંદાભાઈ
 ૧૦ " મનદાસરામ હરિદરરામ
 ૧૦ " વીરમળરામ હરિસુખદામ
 ૧૦ " હર્ષલાલ ગૌરીસંકર
 ૧૦ " રંજીટલાલ લલુભાઈ ખંભાલા
 ૧૦ " નારાયણસ મોતીરામ ગાંધી
 ૧૦ રા. રા. ગોવર્ધનભાઈ ડાહ્યાભાઈ એનજીનીયર
 ૧૦ " ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ કનક
 ૧૦ " મગનલાલ ડાહ્યાભાઈ મોતી
 ૧૦ " હમનલાલ ડાહ્યાભાઈ મોહી
 ૧૦ ડો. અનંતરાવ મહનરાવ રાયજી
 ૧૦ રા. રા. હસનજી કુવરજી વકીલ
 ૧૦ " શુભામલાય દુર્ગાગમ દવે
 ૧૦ " દયારામ હરકીશનદામ
 ૧૦ " રામચંદ્ર છોટાભાઈ દેસાઈ
 ૧૦ " મોતીનાથ મુખટલાલ યુનમી
 ૧૦ રોક હુસેન બાઈ હેમુદખલી
 ૧૦ રોક ટી એમ. એમ. મસ્કતી
 ૧૦ રા. રા. પ્રસન્નવંદન મોટાભાઈ
 ૧૦ " મગનલાલ જુખાણુદાસ શેર
 ૧૦ " શિવલાલ મણુલાલ ખાડવાળા
 ૧૦ " નગીનદાસ હજીવનદામ
 ૧૦ " લાલભાઈ ચણુલાલ ખાડવાળા
 ૧૦ " બગવાનદાસ માનજી
 ૧૦ " દલપતરામ હજીરામ

- ૧૦ ડો. દેવપ્રજ્ઞાદાસ નેત્રીમનદાસ દેસાઈ
 ૧૦ રા. ચંદ્રવિદ્યાનંદ શીરખાનંદ
 ૧૦ રા. ગ. નગીનદાસ ટી. ખાતર
 ૧૦ " રતનલાલ રણજીટલાલ
 ૧૦ " હીરાલાલ મોતીરામ મહેતા
 ૧૦ " મદારાસંકર વેપ્પીયકર શુકલ
 ૧૦ મી. બાગચાઈ અખિલનિ "રતન"
 ૧૦ નગરશેઠ બાળુભાઈ ચુપાળખાઈ
 ૧૦ રા. ગ. હનિનજીમ હરદુભાઈ
 ૧૦ રા. જ. જમીનનરામ ગૌરીસંકર સાસ્ત્રી
 ૧૦ રા. રા. હકીરચંદ દેસાઈ
 ૧૦ રોક ઉત્તમચંદ મૂળચંદ
 ૧૦ રોક રતનચંદ ખીમચંદ
 ૧૦ રોક હીંગાભાઈ દલાલચંદ મનજી
 ૧૦ રોક હલવાજીચંદ સોભામચંદ
 ૧૦ રોક માનચંદ યુનીયાઈ
 ૧૦ ડો. ડોસાભાઈ બેજનજી કુર
 ૧૦ રા. રા. ચુલાનદાલ બાહ્યાદામ
 ૧૦ " ડાહ્યાભાઈ અનુનંદમ
 ૧૦ " નાનાભાઈ અરજીખર દિવાનજી
 ૧૦ " અરલાલ ચંદ્રશેખર દિવાનજી
 ૧૦ " ક' રાયજી હરિભાઈ દેસાઈ
 ૧૦ " ચોપટભાઈ બાળુભાઈ વકીલ
 ૧૦ " ભીમજી રણજીટજી
 ૧૦ " આરાભાઈ વઢાલાભાઈ
 ૧૦ મી રતનજી હરામજી દાણુ
 ૧૦ ડો. હુસેન ખડુકરામ મહેતા
 ૧૦ રા. રા. જ્ઞાણંદ સુરજચંદ દીક્ષિત
 ૧૦ " નરનંદનરામ કપૂરરામ મહેતા
 ૧૦ " હર્ષદરામ કપૂરરામ મહેતા
 ૧૦ " હમમનરામ કપૂરરામ મહેતા
 ૧૦ " પિનાકી રસાદ મદાદેવપસા દેસાઈ
 ૧૦ " મદાદેવપસાદ તાપી રસદ દેસાઈ
 ૧૦ શાઈ હોટાવાલ ભગવાનદામ
 ૧૦ રા. રા. દામુભાઈ ડાહ્યાભાઈ
 ૧૦ મનીજોઈર
 ૭ રા. રા. ઠંડાણજી પ્રામજી

૭ શીઠ રૂપચંદ લક્ષ્મીમય	૩	”	પ્રેરુમાઇ દાણમાઇ દેમાઇ
૭ ગોઠ મંદાબુચંદ ચેનામાઇ	૩	”	દયાચ કર બાપ્પચ કર શુકન
૬ ગ રા દરિ-નશક ના બુચ કર દવે	૩	”	બાઇનાથમાઇ વિશ્વનાથ બ્યામ
૫ રા રિગુમય ત્રિકમદામ	૩	”	કુંવરજી ત્રિકૃષ્ણમાઇ મહેતા
૫ શેઠ દાસચંદ સુચંદ	૩	”	સાકરલાલ દલિતનંદનદામ પાટેબ
૫ રા રા જોશીમનદામ દયાબુદામ ગજબર	૩	”	ત્રિકૃષ્ણમાઇ બગવાનજી મહેતા
૫ શીઠ હોદુમાઇ હીરાચંદ	૩	”	બીમમાઇ લાતમાઇ
૫ ગોઠ નગીનમાઇ મધુમય	૩	”	પ્રણય કર નંબેરામ બ્યામ
૫ શીઠ અગેચંદ મુગચંદ	૩	”	નાથામાઇ સદ્ગુમાઇ નીનન
૫ ગોઠ ચેનામાઇ કેતમચંદ	૩	”	ખડેરાવ માનાજી વરર
૫ શીઠ બાપુમાઇ રવરૂપચંદ	૩	”	નાથરજી લક્ષમાઇ દેસાઇ
૫ ગ ગા શ્રીવરરામ તિલારામ	૩	”	ઠાચરેલાલ શીગજતાલ
૫ ગોઠ બગુમાઇ હા માસ	૩	”	દરગોવનલાલ ઇશ્વરાદામ પારેબ
૫ રા ગા મગિમાઇ દયામાઇ દેસાઇ	૩	”	બગલ બાગુમુખરામ
૫ ગોઠ મોદનનાથ મેદારન શીક્ષિત	૩	”	ચંદ્રમુખ નાનાનાત
૫ રા ૧ રંગનાથ ૧૧ ગોજી	૩	”	મીતીનાલ મમલાલ
૫ ” દનૈયાસાન જમનાલાલ મજમુદાર	૩	”	ચુકુંદરામે તિલારામ
૫ ” મનત કુંગુમુખરામ મહેતા	૩	”	શ્રી જાન્ત ચુકુંદરામ
૫ ગોઠ કરમુખરામ વીરમુખરામ દોરા	૩	”	વિષમુખરામ ચિરમુખામ
૫ રા રા કલ્યાણજી ત્રિકૃષ્ણમાઇ મહેતા	૩	”	અવસુખરામ વીરમુખરામ
૫ , હોરમ લજીગલાલ	૩	”	દેવમુખરામ દરમુખરામ
૫ , મણીનાન જોશીમાઇ બ્યાસ	૩	”	અતિદ રામ સિદગરામ
૫ મ દરિમુખારી વામનરમ	૩	”	દયનંદાત મગનલાલ
૫ મા ૧ નરી જી મણેકજી આદીયા	૩	”	ચંદલાલ જોદેચલાલ પટેલ
૫ રા રા પ્રેરુમ ઈ મોનારજી રમીત	૩	”	નાભજી બાપુમાઇ
૫ ” કોવમય દુર્લભામ દત્તલ	૩	”	જગનરામ આરિન્કરામ
૫ મો રિવિમારી રમણમાઇ નીલકંઠ	૩	”	અનતાનંદ ઈન્દિનંદ પડિન
૫ રા રા જોશીમનદામ પ્રાણજીવનદામ ગ્રહ	૩	”	દામોદરદામ ચુરિલ દલાલ
૫ , રેડી મ એમ દલલ	૩	”	લનચંદ તમનંદ રેડ
૫ , નર્મદ અને સુત દા વસતી	૩	”	ગુર્જલાલ જગાચંદ ચોઈ
૫ , ગોળીમાલ ત્રિગુણદામ દવાય	૩	”	જગજીવી તી મડ પાડેજી
૫ , લાલુચંદ રિગુલુખજી માકરાગા	૩	”	વિરો અર્જુન મહેન
૫ , કી ગા બાગા	૩	”	જોશી મોડે મહેન
૫ , ચુરિલાલ કેશવચંદ કુરુજી રીમા	૩	”	જોશીમાલ કુરુજી મહેતા
૫ મો જામલ રામાજી વગેના	૩	”	રવિજગમ દરેગમ મહેતા
૫ રા મામડામ નગા મ પડિન	૩	”	વીરમજીદામ રામજીદામ
૫ રા ૬ ર જગમુખામ રિગનજી	૩	”	

- ૧૫ „ દીરાલાલ મનસુખલાલ મુનસૌ
 ૧૫ „ હોટાલાલ હાકોરદામ
 ૧૫ „ નંદલાલ કેદારનાથ દોશિય
 ૧૫ પીરબાદ મોટાગીના
 ૧૧ રા. રા. વીરેશ્વરનાથ ઉદિશનાથ પંડિત
 ૧૧ રા. રા. બાળચંદ્ર વીરબદ્ધ પાઠકેશ
 ૧૧ „ લલિતાચંદ્ર લાલચંદ્ર ગ્યાસ
 ૧૦ „ રજુજીતરામ કાગાવાળ
 ૧૦ „ અનિલપ્રભસંકર કમળાસંકર
 ૧૦ „ બાલુમુખરામ નિયુજરામ
 ૧૦ „ રામરાય મોદનરાય
 ૧૦ „ રજુજીતરામ ખંવાભાઈ
 ૧૦ „ મનદરરામ દરિદરરામ
 ૧૦ „ વીરબજરામ દરિસુખરામ
 ૧૦ „ હશંગલાલ ગૌરીશંકર
 ૧૦ „ રજુમોડલાલ લલ્લુભાઈ ખંખાતા
 ૧૦ „ નારણદાસ મોતી ૧૫ માંવી
 ૧૦ રા. રા. ગોવર્ધનભાઈ ડાલાભાઈ એનજીનીયર
 ૧૦ „ ગીમનલાલ ડાલાભાઈ કસાર્ક
 ૧૦ „ મગનલાલ દુદાપૌરાદાસ મોદી
 ૧૦ „ હમોનલાલ દુદાપૌરાદાસ મોદી
 ૧૦ ડૉ. મનંતરાય મંદનરાય રાધુજી
 ૧૦ રા. રા. કસનજી કુવરજી-વડીલ
 ૧૦ „ શુભામરામ દુર્ગોગમ દવે
 ૧૦ „ દવારામ હરેકીશનદામ
 ૧૦ „ રામચંદ્ર હાકુભાઈ દેસાઈ
 ૧૦ „ મોતીલાલ સુમટલાલ સુતરી
 ૧૦ શેઠ હુસેનભાઈ છેલ્લુખલી
 ૧૦ શેઠ ડી. એમ. એમ. અરકતી
 ૧૦ રા. રા. પ્રસન્નવંદન મોટાભાઈ
 ૧૦ „ મગનલાલ બ્રુખણદાસ શેઠ
 ૧૦ „ શિવલાલ ચણુલાલ ખાંડવાળા
 ૧૦ „ નગીનદાસ હરજીવનદામ
 ૧૦ „ લાલભાઈ ચણુલાલ ખાંડવાળા
 ૧૦ „ ભગવાનદાસ માનજી
 ૧૦ „ દલપતરામ હજીરામ
 ૧૦ ડૉ. કલ્યાણદાસ ગ્રીક્ષીતદાસ દેસાઈ
 ૧૦ રા. ચંદ્રવિદ્યાનંદ થીકુમ્બનાથ
 ૧૦ રા. રા. નગીનદામ ડી. માગર
 ૧૦ „ રતનલાલ રજુકોડદામ
 ૧૦ „ દીરાલાલ મોતીરામ મહેતા
 ૧૦ „ મદાસંકર વેદુપ્રીયંકર શુક્લ
 ૧૦ મી. બાગગીના; અખિરતિ “દાન”
 ૧૦ નમરશેઠ આયુમાઈ મુખાવખાઈ
 ૧૦ રા. રા. હનિવજીમ લલ્લુમાઈ
 ૧૦ રા. બ. જમીનનગમ ગૌરીશંકર શાસ્ત્રી
 ૧૦ રા. રા. દુર્ગીચંદ્ર કેસરજી
 ૧૦ શેઠ હેતમચંદ્ર મૂળચંદ્ર
 ૧૦ શેઠ રતનચંદ્ર ખીમચંદ્ર
 ૧૦ શેઠ દીરાભાઈ દવાચંદ્ર ગમજી
 ૧૦ શેઠ હવાણુચંદ્ર સોમરામચંદ્ર
 ૧૦ શેઠ માનચંદ્ર મુનીમાઈ
 ૧૦ ડૉ. ડોસાભાઈ બેબનજી કુપર
 ૧૦ રા. રા. મુશાળદાસ બાહ્યાદાસ
 ૧૦ „ હાકોરદાસ મયુનાદાસ
 ૧૦ „ નાનાભાઈ ચંદ્રશેખર દિવાનજી
 ૧૦ „ પ્રદલાદ ચંદ્રશેખર દિવાનજી
 ૧૦ „ કર્તાણજી દરિબાઈ દેસાઈ
 ૧૦ „ પોપટભાઈ ભયુભાઈ વઢીલ
 ૧૦ „ ભીમભાઈ રજુકોડજી
 ૧૦ „ સારાભાઈ વદાલાભાઈ
 ૧૦ મી રતનજી ફરામજી દાણુ
 ૧૦ ડૉ. સુમત બહુકરામ મહેતા
 ૧૦ રા. રા. જ્વાણકર સુરેશ્વર દોશિય
 ૧૦ „ નંદવંદનરામ કપૂરરામ મહેતા
 ૧૦ „ હર્ષદરામ કપૂરરામ મહેતા
 ૧૦ „ હમમનરામ કપૂરરામ મહેતા
 ૧૦ „ પિનાહીરસાદ મદાદેવપ્રસાદ દેસાઈ
 ૧૦ „ મદાદેવપ્રસાદ તાપીરસદ દેસાઈ
 ૧૦ શાદ હોટાલાલ ભગવાનદાસ
 ૧૦ રા. દાયુભાઈ ડાલાભાઈ
 ૧૦ મનીઓર્ડર
 ૭ રા. રા. કદરાણુજી પ્રાગજી

૭ શેઠ ૩૫૫૬ લક્ષ્મણ
 ૧ શેઠ ૬૬૮૫૫૬ પેતામાઈ
 ૬ ગ. રા. હરિગ્લશંકર નારણશંકર દવે
 ૫ રા. વિજયમાઈ ત્રિકમદામ
 ૫ શેઠ ૬૬૮૫૬ સુરચંદ
 ૫ રા. રા. જી. કીમનદામ ૬૬૮૫૬ ગજશ્વર
 ૫ શેઠ હોડામાઈ હીરાચંદ
 ૫ શેઠ નાનંદમાઈ મણુભાઈ
 ૫ શેઠ અગેચંદ મુળચંદ
 ૫ શેઠ પેતામાઈ હિતમચંદ
 ૫ શેઠ જ. પ્રભાઈ રવરપચંદ
 ૫ ગ. ગ. શીખરામ નિયાનામ
 ૫ શેઠ બચુમાઈ હાગકાસ
 ૫ રા. રા. મણિમાઈ દયાગીમાઈ દેસાઈ
 ૫ હો. મોદનનાથ મદારન થ દીક્ષિત
 ૫ ગ. ના. રંગનાથ જા. જોશી
 ૫ " દત્તેશ્વરજી જમનાદામ મજામુદા
 ૫ " ગાંધી કૃષ્ણમુખરામ મહેતા
 ૫ હો. કરમુખરામ શીરમુખરામ દેરા
 ૫ રા. રા. મદાજીજી વિઠ્ઠલમાઈ મહેતા
 ૫ " હંકારનાથ ત્રામલાલ
 ૫ " મણીલાલ જોશીમાઈ બાસ
 ૫ ના. દરિમુખારી વામનરામ
 ૫ મા. જનશીંડ માણેકજી આઠાવા
 ૫ ગ. રા. મેડુમલ મોરારજી વકીલ
 ૫ " મેતામાઈ દુર્ગમ મા દલલ
 ૫ મા. વિરમોરી રમજીમાઈ નીલકંઠ
 ૫ ગ. રા. જી. કીમનદામ પ્રાણજીવનદામ બેર
 ૫ " દેવી મા એમ દનાલ
 ૫ " નર્મદ અને સુત દા વસતીપ
 ૫ " મેડીલાલ ત્રિમુખરામ દલાલ
 ૫ " લાલુભાઈ વિજયુખરામ ખોડકાજી
 ૫ " હો. ગી. ખડકાજી
 ૫ " સુદિલલ કેવચંદ કુટુંબોપોરીબા
 ૫ મી. જી. માણી રમજી વાકીબા
 ૫ ર. મી. માણી ભગત મા પદિત
 ૫ ર. કુમાર જગમુખરામ દિવાનજી

૩ " હોડામાઈ દાજીમાઈ દેમાઈ
 ૩ " દયાશંકર બાપશંકર શુકન.
 ૩ " બાઈવાલમાઈ ચિંતનાથ બ્યાસ
 ૩ " કુંવરજી વિઠ્ઠલમાઈ મહેતા
 ૩ " સાકરલાલ દ્વિવંદનદામ પારેખ
 ૩ " વિઠ્ઠલમાઈ ભગવાનજી મહેતા
 ૩ " બીમમાઈ લાલમાઈ
 ૩ " પ્રજુશંકર નરભેરામ બધામ
 ૩ " નાચામાઈ લલુમાઈ પકીનના
 ૩ " ખડેશર માનાજી પતાર
 ૩ " નાગેરજી લાલમાઈ દેરાઈ
 ૬ " હર્ષદલાલ પીરજીનાલ
 ૩ " હરજીવનદાસ કૃષ્ણદામ પારેખ
 ૩ " ભરત બાલુશંકર
 ૩ " ચંદ્રમુખ નાનાલાલ
 ૩ " મોતીલાલ ગમલાલ
 ૩ " મુકુંદરામ નિત્યારામ
 ૩ " શ્રી માનંત મુકુંદરામ
 ૩ " વિષ્ણુમુખરામ શિવમુખરામ
 ૩ " સત્ત્વમુખરામ શીરમુખરામ
 ૩ " ઉમંગમ દગમુખરામ
 ૩ " અતિદરરામ સિવદરરામ
 ૩ " હચનલાલ મંગનલાલ
 ૩ " ચંદુલાલ બદેચંદાર પટેલ
 ૩ " ના. બુજી બાપુમાઈ
 ૩ " ભગનરામ આરિન્દરામ
 ૩ " અનંતાનંદ ઇન્દિરાનંદ પકિન
 ૩ " દામોદરરામ ચૈતિય લ દલાલ
 ૩ " લનાચંદ તરાચંદ રેડ
 ૩ " સુનીલાલ ભગનદ શ્રોત
 ૩ " જગદીશ ચીમદ પાકંજી
 ૩ " રિનોદ માફક મહેતા
 ૩ " જોશીનાઈક મહેતા
 ૩ " જયમુખલાલ કૃષ્ણનાથ મહેતા
 ૩ " કપિલમ દગદગમ મહેતા
 ૩ " શીરમુખશંકર નલમણિજી

- ૩ " સુજીત નેતામ ધ અંબરીઆ
૩ " રવનરામ ઉત્તમરામ બદ
૩ " ભગવાનદાસ મંજારામ
૩ " ઉમેદરામ જડુરામ સ્માર્ત
૩ " ઠાકોરદાસ માણેકલાલ વકીલ
૩ " કલુદાસ રણછોડદાસ ઉપાધ્યાય
૩ " રંગીશદાસ શ. ગાંધી
૩ " નરોત્તમદાસ માધવદાસ પગા
૩ " બાધ્યદેભાઈ ડાહ્યાભાઈ
૩ " સુનીલાલ ઘેલાભાઈ શાહ
૩ " છગનલાલ મોતીરામ ડીપુરી
૩ " મગનલાલ પરસોતમદાસ બદામી
૩ " હથરલાલ પ્રાણીલાલ ખાનસાહેબ
૩ " હરિકૃષ્ણચંદર લાલચંદર દવે
૩ " મોતીલાલ સુનીલાલ ભગવાન
મયુરવાળા
૩ " પ્રાણીજનદાસ ફર્લેન્ડરામ
૩ " ત્રેલોચનનારાયણ બળનારાયણ
" નરભોરામ કાળાદાસ એવલીવાળા
૩ " ઉત્તમરામ બાધ્યદે એવલીવાળા
૩ " સુરચંદ પરસોતમદાસ બદામી
૩ " ઠાકોરદાસ નાનચંદ
૩ " મગનભાઈ પ્રતાપચંદ ઝવેરી
૩ " માણેકલાલ સુનીલાલ સુતરીઆ
૩ " ઝવેરચંદ મુગચંદ
૩ " ડાહ્યાભાઈ મોતીચંદ
૩ " ઘેલાભાઈ ભગવાનદાસ ચોકસી
૩ " સુનીલાલ પરસોતમદાસ બદામી
૩ " સાકરચંદ તલકચંદ
૩ " તલકચંદ નવલચંદ
૩ " સુજીચંદ કસનદાસ કાપડીઆ
૩ " રણુભોરલાલ ડી. મહેતા
૩ " ખડુભાઈ કાળાભાઈ
૩ " નારણીય વસનજી
૩ " રંગિલાદાસ નાગીનદાસ કિનારીવાળા
૩ " તંત્રા

- ૩ " હરિ રાવજી ચાંદેરીકર
૩ " ડાહ્યાભાઈ રણુભોરજી દેસાઈ
૩ મી. ધનજીશાહ એદલજી પટેલ
૩ રા. રા. વિઠ્ઠલદાસ હથરદાસ
૩ " અનિરુદ્ધરામ ચંદ્રવદનરામ
૩ " ગુલાબચંદ દેવચંદ
૩ " જયુભાઈ કરસનદાસ
૩ " વિજયરાય હ. હજરત
૩ " મહાબળપ્રસાદ વીરપ્રસાદ
૩ " ધનવીરનામ કુરુરનામ
૩ " મુકુંદરાવ બગવાંતરાવ વકીલ
૩ શેઠ દોરામજી ભીખાજી રમાડી
૩ પંડિત કાર્તાત્નિક
૩ " માધવશર્મા
૨ રા. રા. આત્મારામ ઘેલાભાઈ
૨ શેઠ અહમદ હાજી મુલામમદમદ અલુ
૨ રા. રા. શિવચંદર દયાચંદર ભટ્ટ
૨ " કલ્યાણજી ગોવિંદજી વઘીલ.
૨ " કાશીભાઈ જી. પટેલ
૨ શેઠ સોરાબજી ગાહરજી પાત્રાવાળાં
૨ રા. રા. મદનલાલ એમ. મહેતા
૨ " શાન્તુલાલ દીનકરરાવ સુનશી
૨ " શ્વેતેશભાઈ જગજીવનદાસ
૧ રા. રા. ઝવેરચંદ અમથાચંદ
૧ " પ્રાણીજનદાસ જગજીવનદાસ
૧ " ગોવિંદલાલ નરભોરામ
૧ " ઉત્તમરામ મંજારામ
૧ " નારણીય રતનજી દેસાઈ
૧ મી. બહેરામજી મંચેરજી દેસાઈ
૧ રા. રા. લાખીઆ
૧ " નેશંકર મોતીગમ
૧ " ઉમીઆચંકર નેશંકર
૧ " ખડુભાઈ વસનજી
૧ " ડાહ્યાભાઈ વસનજી
૧ " વાજી પટેલ

૩૩૧૫-૪-૦ પરીષદ સંસ્કૃતીના મળવા તે
૪૬૧-૧૨-૦ પરીષદની ટીકીટોના જમા
૧૯૦-૭-૬ પ્રદર્શનની ટીકીટોના જમા
૬૦-૦-૮ ધનામી નીમંધ ખાતે જમા
૯-૧૨-૬ પરચુરણ સામાન વેચેલો તેના

૪૦૩૭-૪ ૦

હીસામ તપાસ્યો છે તેમાની રકમો વાકિ-
ચરો સાથે મેલવીને જોઇતી ચમચુતી મ ગીતે
આપવામા આવી છે ને તે ઉપરથી અમારા
માનવા પ્રમાણે હીસામ જરાયર છે.

મળીસાલ લાલભાઈ મોદી
વંદાવન છોડાલાલ જાદવ.

તા ૨૬-૮-૧૯૧૬

૩૯-૧૨-૦ પરચુરણ ખરચ ખાતે
૧૫-૦-૦ નગીનચંદ ઇન્સ્ટીટ્યુટનું બાકું.
૨૫-૧૨-૯ ટીકીટોનો ખર્ચ
૪૭-૬-૬ મેમાનગીરીનો ખર્ચ
૧૮૪-૦-૦ ઇમારત (માંડવાના)
૧૫૮-૦-૦ ધરનીચરનું બાકું
૭૧-૮-૦ ગાદી બાકું
૪૦૫-૦-૦ અન્ય ખર્ચ ખાતે
૪૯-૪-૬ રેવરે પારસવ ફેટ
૨૧૫-૫-૦ મળુરી
૮-૦-૦ કાપડના
૫૩-૩-૬ લાઇટનો ખરચ
૯૬-૬-૦ પોસ્ટ તથા ટેલીગ્રાફ
૩૫૨-૬-૬ છપામણી તથા જાહેર ખખરના
૩૦-૧૧-૬ સ્ટેશનરી,
૨૭૬-૦-૦ પગાર અને જક્કીસ
૧૮-૦-૦ ફોટોગ્રાફ
૬૭૧-૧૧-૦ ધનામી મેળાવડાના
૧૪૫-૦-૦ અંચ વિભાગના
૪૧૦-૭-૩ પ્રદરશન ખર્ચના
૩૪-૭-૩ ઘટ પડી તે

૩૨૧૦-૫-૯

૭૨૧-૧૪-૩ સીવક ખાદી

૫૭૫-૦-૦ મુનમળ બેઠાની એ-
વીંગ બેઠામા
૧૪૧-૫-૦ મી. પંડીત પામે
૧૦-૯-૩ દાચપગ રોકડ.

૭૨૧-૧૪-૩

૪૦૩૭-૪-૦

સને ૧૯૧૬ જુલાઈથી ૧૯૧૯ ડીસેંબર સુધી.

જ

ઉ

૫૭૫-૦-૦ શ્રી શીમક મુન્દ્રિએની ચોપડીમાં

૧૦ ૯-૩ સીલક હાય હિપર

૭૫-૦-૦ સેપ્ટેમ્બરના આગા.

૫૧-૧૧-૫ શ્રી બેંકમાંથી બાજના.

૭૧૨-૪-૮

૧૪૧-૫-૦ મી. પડીત પાસે શીલક

૮૫૩-૮-૮

૩૫-૦-૦ સોની ચીમનલાલ મગનલાલને
આદના બીચના.

૨૦-૫-૦ મગનલાલ લીલાધરને અમદાવાદ
મોકલ્યા એકઝીબીસન ખાતે.

૭-૧-૩ રા. મણીલાલ બંદારબાઈને પરિવહ
ખાતે હીસામના ચુકતા

૩૪-૯-૦ રજાદા નીબંધ છપામણી

૨-૮-૦ ફોટોગ્રાફરનું બીચ.

૯-૧૩-૧૧ મણીલાલ બંદારબાઈને બીચના
- પ્રદર્શન ખાતે.

૦-૭-૯ સ્ટાપ પોસ્ટેજ

૪૨૪-૦-૦ જૈન વિજય પ્રીટીંગ પ્રેસને છપામણી
ખર્ચ પેટે

૫૩૩-૧૨-૧૧

૧૭૮-૭-૯ સીલક (બેન્ક ખાતે)

૭૧૨-૪-૮

૧૪૧-૫-૦ મી. પડીત ખાતે ઉપાર સીલક.

૮૫૩-૮-૮